RÁNKI GYÖRGY
A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

RÁNKI GYÖRGY

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE

3. KIADÁS

GONDOLAT · BUDAPEST, 1982

Lektorálta:
BORUS JÓZSEF

Az időrendi táblát készítette.
BOROS ZSUZSA

ISBN 963 281 124 0

© RÁNKI GYÖRGY, 1973

„A zsarnokság olyan, mint
a pokol, nehéz úrrá lenni rajta"

Paine

ELŐSZÓ

A nemzetközi irodalomban ugyan már jó néhány kísérlet történt a második világháború történetének feldolgozására – ezek közül egy-két kisebb összefoglaló munka magyar nyelven is megjelent –, mégis újból és újból felmerül a kérdés: vajon lehetséges-e egyáltalán már a második világháború történetének megírása? Igenlő válasz esetén pedig felvetődik a további kétely: vajon képes-e egyetlen történész ennek a hatalmas méretű, gigászi küzdelemnek összefoglaló, tudományos feldolgozására? Hiszen aligha van történelmi téma, melynek ilyen elképesztően gazdag irodalma lenne. Komoly történeti irodalom és egyszerű zsurnalisztika, államférfiak, katonák, diplomaták visszaemlékezései, üldözők és üldözöttek feljegyzései, nagyméretű forrásanyag látott mind ez ideig napvilágot. Aligha feltételezhető, hogy bárki is elolvasta volna a második világháborúval foglalkozó valamennyi tanulmányt, cikket, könyvet. És mindezen gazdag forrás ellenére is állítható, hogy számos fontos kérdés tisztázását a rendelkezésre álló anyag még nem teszi teljes mértékben lehetővé. Nem utolsósorban azért sem, mivel a megjelent munkák távolról sem egyenlő mélységűek, nem egyenlő értékűek. Talán azt állíthatjuk, hogy a hadtörténet, a diplomáciai események egyes vonatkozásai jobban ki vannak dolgozva, a gazdasági, társadalmi problémák, a politikai fejlemények és összefüggések jó néhány oldala viszont kevésbé. De a publikációk között is lényeges különbségeket kell tennünk. Kétségtelenül egyik leggazdagabb forrás a memoárirodalom, de még ha eleve el is tekintünk a memoárirodalommal szemben óhatatlanul felmerülő kritikai véleménytől – szállóigévé vált egy politikus mondása. „Nem írok memoárt, mivel nincs mit eltitkolnom" –, akkor is fennáll mindig a veszélye bizonyos egyoldalúságnak, apológiának. Ez a nem is titkolt szándék, különösen a német tábornoki és tisztikar tagjainak visszaemlékezéseiben észlelhető. Az utóbbi években újra gazdaggá vált szovjet memoárirodalom elsősorban a hadtörténet a partizánmozgalom vonatkozásában értékes. A szovjet memoárirodalom igen nagy tudományos segítséget nyújtott a német memoárirodalom kritikai vizsgálatához, tekintettel azonban arra, hogy inkább hadtörténeti jellegű, bizonyos politika-, diplomáciatörténeti kérdések kidolgozása során kevésbé volt hasznosítható. Ebben a vonatkozásban a hatkötetes *Nagy Honvédő Háború Története* révén próbáltunk kiegészítéseket nyerni. Feldolgozásunkban haszonnal forgattuk Churchill hatkötetes emlékiratát, mely a második világháború története megírásának igényével lépett fel – elsősorban a nyugati hadszínterekre vonatkozóan –, és tekintettel arra, hogy a Roosevelt–Churchill levélváltás legfontosabb dokumentumait is közzéteszi, forrásérték szempontjából is igen jelentős.

A leveltari dokumentumok esetében is jelentkeznek hasonló problémak Egyfelől egyedulallóan gazdag a masodik vilaghaboru német vonatkozasú dokumentumanyaga, mely a vilaghaborút kovetően a szovetségesek birtokaba kerult, es részben publikalast nyert. A haború idoszaka azonban meg tul közel van, eseményei meg kihatnak mai életunkre, semhogy valamennyi, akar csak fontosabb dokumentumot kozzétettek volna. A legjelentősebb forras, amit használni tudtunk, a Szovjetunioban kozzetett Sztalin–Roosevelt–Churchill levelezes, melynek két kotete magyarul is megjelent, valamint a harom vezető államférfi Teheranban, Jaltaban és Potsdamban tartott talalkozasaról készult feljegyzések, részben a szovjet, reszben az amerikai kulugyminisztérium anyagából. Mindezen forrasokbol igyekeztunk meriteni, de a haborunak igen sok vonatkozasat nem tudtuk visszaadni a maguk eseménydus gazdagsagaban és bonyolult okozati osszefuggésében Konyvunkben, bar óvakodtunk attól, hogy barmiféle Magyarorszag-centrizmus ervényesuljon, szukségesnek tartottuk, hogy Magyarorszag és Délkelet-Europa problematikaja valamivel nagyobb helyet kapjon Ha sikerult a magyar és delkelet-európai eseményeket az egész osszefuggés problematikajaba beleagyazni, elértuk célunkat, és az olvasó bizonyara megbocsatja, ha úgy érzi, hogy az aranyokat nem teljesen tartottuk be. Konyvunk nem hadtörténeti munka, bar sokat foglalkozunk hadieseményekkel, anelkul azonban, hogy katonai részletekbe bocsatkoznank. Nagyobb hangsulyt helyeztunk a politikatorténetre, diplomaciatorténetre, a haboru gazdasagi-társadalmi osszefuggeseinek bemutatasara Kiemeltuk az ellenallasi mozgalmat, amely a masodik vilaghaborut kulonosképpen népi haboruva tette Arra torekedtunk, hogy a jelen és jovő generació tudataban a haboruval kapcsolatban hamis legendak ne keletkezzenek Nem a konyv fogyatekossagainak mentségéul szolgal, ha ugy érezzuk, egyetlen konyv vagy tobb konyv sem elegendő a történtek teljes visszaadasara Az idő talan nagyobb perspektivat és alaposabb bizonyitékot nyújt a történésznek, megkonnyitve a mélyebb iteletet Tanulsagokat igy is jócskan nyerhetunk, amivel szeretnénk, barmily csekély mértékben is hozzajarulni ahhoz, hogy egy későbbi kor történészének ne kelljen a harmadik vilaghaboru történetét megirnia

Szeretnek koszonetet mondani mindazoknak, akik a munka elkészíteseben segedkeztek: Borus Jozsefnek, a konyv lektoranak, Ormos Márianak, aki baratí szivességből olvasta végig a vaskos kéziratot, Boros Zsuzsanak, aki a kronológiat osszeallitotta és Varga Istvannak, aki a nevmutatót elkészítette Egyes katonai szakkifejezések pontositasaban Olvedi Ignac ezredes és Sarhidai Gyula nyujtottak hasznos észrevételeket, amiért koszonetet szeretnék mondani

Konyvunk első kiadasanak megjelenese óta hozzaférhető az angol és az amerikai levéltari anyag jó resze, es a Szovjetunióban is kozzetettek bizonyos anyagokat Jelentékenyen bővult azota az irodalom is Mindezek alapjan sok vonatkozasban lehetne elmélyiteni es tovabbfejleszteni a lassan tiz éve irt szoveget, mégis a munka összefoglaló jellege miatt ugy tunik, az uj anyagok nem teszik ezt elkerulhetetlenul szukségessé Néhany stilusjavitastol eltekintve a jelenlegi szoveg azonos a konyv 1976-ban megjelent masodik kiadasaeval

Ránki György

A LENGYELORSZÁGI HADJÁRAT ÉS A „FURCSA HÁBORÚ"

1939. szeptember 1-én a hajnali órákban még nem volt hivatalos hadüzenet. Bár az 1939-es év különösen meleg és napos augusztusa sem az államférfiaknak, sem a katonáknak nem nyújtott pihenésre alkalmat, mégis a háború elkerülhetőségében bizakodtak, mivel a politikai életet és az átlagemberek gondolkodását még mindig München szelleme hatotta át. Pedig az augusztus 23-án megkötött szovjet–német egyezmény München egyszerű megismétlését lehetetlenné tette. A müncheni egyezmény után – melyben Anglia és Franciaország kormánya a béke megmentésére hivatkozva feláldozta a csehszlovák szövetségest, s hallgatólagosan elismerte a német hegemóniát Délkelet-Európában, terjeszkedési törekvéseit Kelet felé ösztönözve – a szovjet kormány fokozatosan korábbi politikájának módosítására kényszerült. Míg korábban az antifasiszta harc gondolatától vezetve kizárólag a nyugati hatalmakkal való szövetség építésén fáradozott, 1939 tavaszától óvatosabb politikát folytatott, nehogy a nyugati hatalmak egyedül kényszerítsék bele a Németország elleni háborúba. Miután a nyugati hatalmak az 1939-es nyári tárgyalásokon sem mutattak hajlandóságot érdemleges katonai szerződésre, a szovjet kormány elfogadta Németország ajánlatát a megnemtámadási egyezmény megkötésére. Hitler az egyezménnyel a kétfrontos háború lehetőségét akarta elkerülni. Új helyzet alakult ki. Ennek ellenére augusztus utolsó napjaiban még sokan kételkedtek abban, hogy újabb világháborúra kerül sor. Nem volt ebben teljesen biztos Hitler sem, aki még mindig feltételezte, hogy a nyugati hatalmak nem sietnek szövetségesük, Lengyelország védelmére. S feltételezése talán beigazolódik, ha csak Lengyelország védelméről lett volna szó. A nyugati hatalmak vezetői, noha nem ismerték még fel egyértelműen, mégis kezdték belátni, hogy másról, többről van szó: Németország világuralmi törekvéseiről, a nemzetiszocialista rezsim általánossá tételéről. Ez az új rend saját országaik létérdekeit is fenyegette. Így szeptember elsején a lengyel határokat átlépő 51 német hadosztály támadása a második világháború nyitánya volt. Ezt a nyitányt sehol sem kísérte a tömegek spontán tüntetése és örömujjongása – mint 25 évvel korábban. Ha 1914 augusztusában Sir Edward Grey angol külügyminiszter inkább jelképesen mondotta: „Ezen a napon egész Európában kialszanak a lámpák",* akkor 25 esztendővel később a jelkép valósággá változott. Európa legnagyobb városai: London, Párizs, Berlin sötétségbe borultak.

A lengyelországi német támadás és az angol–francia hadüzenet között eltelt több mint két nap alatt a jól felszerelt német csapatok már jelentős győzelmet arattak.

* *J. Remak:* The origins of World War I. 1871–1914. New York 1967. 141. l.

Az időjárás, a tiszta őszi napsütés részben kedvezett a légi hadműveleteknek. A kiégett lengyel mezőkön a német páncélosok villámgyorsan haladtak előre, s könnyen keltek át az apadt folyókon. A sokszoros túlerőben levő Luftwaffe, a modern német légierő, jól előkészítette a terepet: a földön elpusztította az elavult lengyel gépeket. A német légierő két nap alatt kiharcolta a modern háborús győzelem elengedhetetlen elemét: a légi fölényt. Az angol–francia hadüzenet viszont még nem jelentett aktív harcot. Hitler augusztus 31-én kelt I. számú hadműveleti utasítása számolt ezzel, a nyugati hatalmak hadba lépése esetére a Wehrmachtnak nyugaton védekező feladatokat írt elő, hogy a lengyelországi hadműveletek sikeres befejezését biztosítsák.

Egy hadműveleti terv helyessége, végrehajtásának sikere mindig a másik fél tevékenységének is függvénye. Ez esetben a francia hadsereg tevékenysége – angol csapatok még nem voltak a kontinensen – teljesen megfelelt Hitler elképzeléseinek. Igaz, az 1939 májusában megkötött Gamelin–Kasprzycki-egyezmény értelmében a francia hadseregnek legkésőbb a mozgósítást követő 15 napon belül kellett az aktív hadműveleteket megindítania. Egy ilyen elképzelés legfeljebb az első világháború álló háborúja időszakában lehetett reális, 15 nap múlva ugyanis a francia hadseregnek már nem volt kit segítenie. Valójában hiába voltak a francia határokon állomásozó német csapatokkal szemben számszerűleg túlerőben, a francia hadseregtől távol állt a segítségnyújtás gondolata. A francia hadvezetés katonai terveit a Maginot-vonalban történő védekezés elképzelése hatotta át. Sem technikailag, sem pszichológiailag nem volt képes és alkalmas offenzív hadviselésre. Ami tehát nyugaton szeptemberben elkezdődött, az – mint joggal nevezték – a „furcsa háború" volt. Hitler Nyugaton blotfölt, Keleten támadott. A német tábornoki kar megmenekült lidérces álmától, a kétfrontos háborútól. A német hadsereg – legalábbis ami a páncélos és gépesített hadosztályokat illeti – teljes erejét Lengyelország ellen fordíthatta. Kelet-Poroszországból és Pomerániából von Bock vezérezredes, Sziléziából s a szlovák bábállamból von Rundstedt vezérezredes vezetésével indult meg a támadás a lengyel védelem áttörésére, és nagy bekerítő hadműveletekkel az egész lengyel hadsereg felmorzsolására.

A lengyel hadsereg számszerűségében nem sokkal maradt a támadó német egységek mögött. De 38 gyaloghadosztályát – gépesített és páncélos egységek helyett, melyek teljesen jelentéktelenek voltak – 11 lovasdandár egészítette ki. Ezek az egyénileg hősiesen küzdő lovas egységek szimbolizálták ugyan a lengyel nemesség – a múlt szazadokban számos harci dicsőséget szerzett – tradícióit, de teljesen alkalmatlanok voltak a modern hadviselésre. A lengyel katonai vezetés pedig ugyanabban a nagyhatalmi mámorban szenvedett, mint a lengyel diplomácia, jól átgondolt és kiépített védelmi vonal helyett támadó hadműveleteket készített elő, és ezáltal erőit rendkívül szétforgácsolta. A német hadsereg a levegőben az első két nap fölénybe került, néhány nap múlva pedig a csata a földön is döntő fordulatot vett. A légierőtől támogatott német gépesített erők áttörtek a védekező lengyel

csapatokon, s előretörő egységük éke szeptember 7-én már 60 km-re állt a lengyel fővárostól. A lengyel kormány és fővezérség Lublinba menekült, s másnap a német csapatok – noha a lengyel hadsereg hősiesen ellenállt – elfoglalták Łódźot.

Egy hét múlva a háború eldőlt. A lengyel hadsereg legnagyobb része a különböző katlancsatákban – mindenekelőtt a kutnóiban – felmorzsolódott. Varsót bekerítették, Bresztet elfoglalták, s a német csapatok már a Bug- és a San-folyónál harcoltak. A lengyel kormány kilátástalannak ítélve a helyzetet Romániába menekült.

A szovjet kormány a szeptember 17-i deklarációjában a lengyel állam összeomlására utalt, amikor a volt lengyel államban élő nyugat-ukrajnai és nyugat-belorussziai lakosság veszélyeztetett helyzetére rámutatva bejelentette, hogy a szovjet állam létrejötte utáni intervenciós harcokban elfoglalt területek felszabadítása érdekében a szovjet csapatok átlépik a lengyel–szovjet határt. A szovjet csapatok előrenyomulása – a szovjet–német egyezmény titkos cikkelye következtében – nem fenyegetett német–szovjet konfrontációval. A szovjet csapatok néhány nap alatt elérték a Narew–Visztula–San-vonalat, amely később a német–szovjet szeptember 28-i szerződés értelmében közel két esztendeig végleges határként funkcionált.

A lengyel állam megszűnt, a kormány elmenekült, de a lengyel hadsereg maradványai még folytatták az ellenállást. Varsó még közel tíz napig hősiesen védekezett, s csak könyörtelen német tüzérségi támadások és légibombázások után – a város jelentős részét ekkor már romba döntötték – kapitulált szeptember 27-én. Ezek után néhány erőd és kikötő még egy-két hétig ellenállt, de ennek már csupán szimbolikus jelentősége volt. Lengyelország ismét elvesztette függetlenségét. Szeptember 30-án a korábbi ellenzéki pártok Sikorski tábornok vezetésével Londonban emigráns-kormányt alakítottak. Nemcsak a vezetők és politikusok egy része menekült el, hanem több mint százezer katona talált menedéket – a németekkel szövetséges, de a lengyelekkel szimpatizáló – Magyarországon. (Jelentős részük később Nyugatra menekült, és egy új lengyel hadsereg magvát alkotta.) De ez legfeljebb a jövőnek lehetett halvány ígérete. A borzalmas valóság a német megszállás volt, a lengyel állam lakosaiból 21 millió – 85%-ban lengyel – német fennhatóság alá került. S bár október 6-i beszédében Hitler – a nyugati hatalmaknak békét ajánlva – egy lengyel állam visszaállításáról beszélt, de ezt maga sem vette komolyan, hiszen meg sem várta az angol kormány – egyébként október 12-én kelt elutasító – válaszát, október 8-án Nyugat-Lengyelországot egyszerűen beolvasztotta a német birodalomba. A Németországba közvetlenül bekebelezett terület 9 millió lakosából a háború előtt mindössze 600 000 vallotta magát németnek. A közigazgatás élére birodalmi vagy balti németek kerültek, a márka felváltotta a zlotyt, a német jog a lengyel jogot. A németesítés céljából összeállítottak egy német nemzeti listát, erre nemcsak a németek, hanem azok a lengyelek is felkerültek, akiket németesíteni akartak. E két kategóriában vagy teljes jogú, vagy korlátozott jogú állampolgárságot adtak, a lengyelek többsége már csak korlátozott jogvédelemben részesült. Nem volt joguk ingatlanra, csak alsó fokú oktatásban részesülhettek, nem járhattak

színházba, moziba, nem látogathatták a könyvtárakat, nem dolgozhattak irányító munkakörben. A lengyel munkás a legalacsonyabb bért kapta. Nem tehetett panaszt a német tulajdonos ellen, s élelmiszer-fejadagja 25%-kal alacsonyabb volt, mint a németeké. Mozgásszabadságát a rendőri intézkedések egész sora korlátozta, és minden németellenes akciót vagy ilyen akció támogatását halállal büntettek. A zsidókra természetesen még a korlátozott állampolgári védelem sem vonatkozott.

A birodalomba be nem olvasztott területen, az ún. Lengyel Főkormányzóságot hozták létre, ennek sem óhajtottak azonban bármiféle állami attributumot biztosítani, sokkal inkább német fennhatóság alatt álló gyarmat-területként kezelték. A 12 millió lakosú Főkormányzósághoz tartozott Varsó is, de fővárosnak Krakkót jelölték ki. A főkormányzónak kinevezett Hans Frankot, a nácipárt jogi szakértőjét közvetlenül Hitler alá rendelték. A helyi szervek élén többnyire német vagy ukrán, ritkán lengyel polgármester állott. Bár a lakosság közötti polgári ügyeket továbbra is lengyel bíróság intézte, valójában jogrendről már alig beszélhetünk. Míg a bekebelezett területek határozott elnémetesítésére törekedtek – Himmler ekkor lett a német népiség erősítésének birodalmi biztosa –, addig a Főkormányzóság a náci gazdasági, politikai elnyomás, gyilkolás, erőszakoskodás és rablás első nagy tanulóterületévé vált.

Hitler a háború kezdetén és míg a lengyelországi hadjárat folyt – a kétfrontos háborútól tartva – védekezésre és passzivitásra utasította a francia határokon állomásozó katonáit. A lengyel hadjárat gyors s diadalmas befejezése álláspontjának felülvizsgálására ösztönözte. A „hogyan tovább" váratlanul gyorsan merült fel, érthető, hogy a válaszban is érezhető volt a bizonytalanság. A német agresszív tervek örök alternatíváját – Kelet vagy Nyugat – a kialakult új helyzet még mindig nem oldotta meg egyértelműen. Igaz, Hitler szeptember 27-én a hadsereg parancsnokai előtt ismertette a Nyugaton hamarosan megindúló offenzíva terveit, de ezzel egyidőben még működtek vagy újból működésbe lendültek a titkos diplomácia erői. Berlinben is a Nyugattal való megbékélést hirdették egyesek, s a nyugati vezető körökben is akadtak szép számmal olyan politikusok, akik elnézték volna Lengyelország elfoglalását, ha Hitler a jövőben – legalábbis Nyugatnak – húszéves biztonságot szavatol. Dahlerus svéd nagyiparos, Göring barátja, aki már a háború kitörése előtti napokban is közvetített titkos üzeneteket Berlin és London között, ismét akcióba lépett. Október 2-án Hitlerrel és Göringgel tárgyalt, akik közölték, amennyiben Anglia és Franciaország elismeri Lengyelország elfoglalását, akkor garantálják az európai status quót. Az olasz közvetítés gondolata is felmerült, s mindezt Hitler október 6-i nagy „békebeszéde" koronázta meg, melyben a háború esetleges folytatásáért – miután ő már elérte célját – kizárólag a nyugati hatalmakat tette felelőssé. A náci javaslatok azonban túlságosan brutálisak voltak, Lengyelország kérdése még megbeszélések tárgyát sem képezhette, semhogy a nyugati politikusok – Münchennel a hátuk mögött – elfogadhatták volna azokat. Daladier francia miniszterelnök október 10-én, Chamberlain angol kormányfő október 12-én jelen-

tette ki, hogy erőszakon nyugvó béke elfogadhatatlan számukra. A béke vagy háború kérdését azonban ez az elutasítás még mindig nem döntötte el. Amennyiben háborút jelentett, úgy legfeljebb a „furcsa háborút", melyben meg mindig a diplomatáké (titkos diplomatáké és közvetítőké) s nem a katonáké a főszerep. A semleges országok, nem utolsósorban az Egyesült Államok közvetítési kísérletei tehát ismét és ismét megújultak, a nyugati hatalmak pedig minden támadó hadműveléttől továbbra is tartózkodtak. A francia katonák a Maginot-vonalban kártyáztak, s az év végére megérkezett előbb négy, később nyolc, majd 1940-ben már tíz hadosztályra rúgó brit expedíciós hadsereg is tétlenkedett. A légierő megelégedett a felderítő repülésekkel s a háború céltalanságát hirdető röplapok szórásával. A frontokon a „furcsa háború" hangulata teljesen eluralkodott. A katonák a háború értelmetlenségéről, céltalanságáról beszéltek, s amint a háború kitörése előtt is sokan hangoztatták, hogy nem érdemes „meghalni Danzigért", most ez a nézet új erőre kapott A francia hadvezetéstől, a kormánytól s a politikai pártoktól távol állott bármiféle érdemleges politikai hadicél megjelölése. Gamelin, a franciaországi szövetséges erők főparancsnoka csupán 1941-ben számolt támadó hadműveletek lehetőségével – ha addig nem jön létre békés megegyezés.

A kor hatalmon levő politikusai közül Hitlerben volt meg az a határozott szándék, hogy a „furcsa háborúból" igazi háborút csinál. Az előző esztendők túlságosan elkényeztették. 1936 óta sikert sikerre halmozott. A diplomáciában és a politikában egyaránt fölényben érezte magát a habozó, tétovázó nyugati országokkal szemben. A lengyelországi hadjáratban pedig katonai zsenialitásának első bizonyítékát látta igazoltnak.

Hagyományos bolsevizmusellenessége természetesen nem csökkent. Ezt bizonyította Mussolinihez 1940 elején írt levelében is, mikor a német–szovjet szerződés körülményeit elemezte. Antikommunizmusa ellenére is úgy vélte, hogy a körülmények azt parancsolják, fordítsa erejét Nyugat ellen, s csupán annak legyőzése után valósítsa meg régi tervét, a Szovjetunió megtámadását. Egyébként is úgy tűnt, a Szovjetuniótól pillanatnyilag nem kell tartania, különösen, ha ideiglenesen méltányolja a Szovjetunió politikai elképzeléseit régi határainak visszaállításáról, az intervenció során elrabolt területeinek visszaszerzéséről. Bizalomról természetesen nem lehetett szó, még akkor sem, ha a német sajtó alább is hagyott a kommunizmus gyalázásával. Jelentős kereskedelmi egyezményt is kötöttek, melyben a Szovjetunió, számára döntő fontosságú gépek, hadianyag stb. szállítása fejében gabona, olaj és gyapot szállítására tett ígéretet, s részben hozzá is látott teljesítéséhez. Hitlerben megerősödött a meggyőződés: először Nyugaton kell kihasználnia s érvényesítenie katonai fölényét.

Az említett szeptember 27-i megbeszélésen Hitler már jelezte azon szándékát, hogy a belga, holland s luxemburgi semlegesség megsértésével még 1939-ben támadást indít Nyugaton. Hitler 1938 óta, mióta megszüntették a hadügyminisztériumot, mint Vezér és kancellár közvetlenül a német haderő főparancsnoka is volt.

A háború irányítását az Oberkommando der Wehrmacht (Véderőfőparancsnokság) intézte, melynek élén Wilhelm Keitel tábornok állt; a hadműveleti osztályt Alfred Jodl vezérezredes irányította. A német haderő ugyanakkor a szárazföldi erőkre (1941. december 19-ig Brauchitsch vezérezredes a főparancsnok), a légierőre (főparancsnok Göring) és a haditengerészetre (főparancsnok Raeder admirális) különült el. A lényeges döntéseket Hitler ezzel a katonai vezetéssel vitatta meg.

Erősen túloznánk, ha azt állítanánk, hogy Hitler bejelentése egyöntetű örömet és egyetértést váltott ki a német tábornoki kar körében. Von Brauchitsch vezérezredes, a szárazföldi erők főparancsnoka, és Halder, a szárazföldi erők vezérkari főnöke, katonailag nem látták biztosítottnak a gyors német győzelmet, és attól tartottak, hogy az első világháborús helyzet ismétlődik meg, azaz a kisebb sikerek után a német offenzíva elakad. (Egyébként az első világháború katonai és politikai tapasztalatai különös erővel kísértettek az első években.) Hogy a tábornokok óvatos ellenvetéseiben mennyi volt a tényleges politikai szempont, azt ma már aligha lehet pontosan rekonstruálni. (A háborút túlélő tábornokok szinte egyöntetű kísérlete, hogy a háborús vereséget kizárólag Hitler baklövéseinek tulajdoníthassák, s magukat a náci bűnök alól tisztára mossák, a kérdésnek olyan egyoldalú beállítást adott, hogy e tekintetben mind az emlékiratokat, mind a rájuk épülő irodalmat, legalábbis ebben a vonatkozásban, csak igen nagy fenntartásokkal lehet használni.) Feltehető, hogy volt ilyen is. Mindenesetre ellenérveik Hitlerre alig hatottak, hiszen október 9-én, tehát három nappal azután, hogy híres „békebeszédét" elmondta, újabb hadműveleti utasítást bocsátott ki. Ebben a nyugati hatalmak katonai megsemmisítését irányozta elő, hogy azok ne akadályozhassák többé Németország európai terjeszkedését. Hitler október 16-án az offenzíva időpontjául a november 15-e és 20-a közötti napokat jelölte meg, s október végére a vezérkar – kételyeket és fenntartásokat hangoztatva – elkészítette a konkrét hadműveleti tervet. Megvalósítását azonban elsősorban a rossz idő miatt újból és újból el kellett halasztani. 1940 tavaszáig 29 alkalommal jelöltek ki újabb terminust. Bizonyos, hogy az ismételt halasztásban a tábornoki kar meggondolásai is közrejátszottak.

A „furcsa háború" játékszabályait tehát egyelőre a németek sem szegték meg. A katonai tétlenkedés tovább tartott. S ezalatt a diplomácia serény tagjai részben a túlzott haragot nem mutató szembenállók kibékítésén fáradoztak, részben a még nagyszámú semleges s nem hadviselő ország valamelyik táborban való felsorakoztatásával kísérleteztek, vagy esetleg egy harmadik erő, a kis országok és a formailag nem hadviselő Olaszország szövetségének megteremtésén buzgólkodtak.

Olaszország, midőn 1939. szeptember 1-én megkezdődött a második világháború, nem hadviselőnek nyilvánította magát. Bár Mussolini bombasztikus beszédei és Ciano stilizált nyilatkozatai hitet tettek a Németországgal való szövetség mellett, de a múlt kísértett – miért ebben a kérdésben ne kísértett volna? –, s egyes politikusok még reménykedtek, hogy Olaszország nem fog végül hadba lépni, vagy esetleg a másik oldalra áll át. Az olasz külpolitika igen aktív volt, régi tervüket, a föld-

közi-tengeri blokk gondolatát melegítették fel, mely szerint Olaszország a maga vezetése alá sorolná a délkelet-európai, balkáni semleges államokat. Az olasz diplomácia azt hangoztatta, hogy ezzel a semleges országokat tengelybarátokká tennék, a németek azonban az olasz vezetést nagy árnak tartották ezen országok megnyeréséért. Délkelet-Európa kétségkívül nagy diplomáciai forrongásban élt. Az itteni országok közül egyedül Magyarország látszott egyértelműen németbarátnak, jóllehet a lengyel háború idején Teleki Pál magyar miniszterelnök megtagadta, hogy a németek Szlovákiához hasonlóan Magyarországról is hadműveleteket indítsanak és az ország területén át csapatokat szállítsanak Lengyelország ellen. A többi országban viszont – jóllehet Németország gazdasági befolyása egyre súlyosabban érezttette hatását – a végleges politikai állásfoglalás még nem alakult ki. A hagyományos francia orientáció mellett a balkáni országok egy részében (Románia, Jugoszlávia) a versailles-i rendszer teremtette határok védelme, a magyar revíziós törekvésektől való félelem is inkább nyugati orientációt diktált. Fennállt viszont a növekvő német erőktől való félelem, a München óta uralkodóvá vált nézet, hogy Nyugat nem tudja, vagy nem akarja ezeket az országokat megvédeni. A szélsőjobboldal a fasizálásban s a német gyámság alá helyezkedésben látta a területi épség biztosításának leghatékonyabb feltételeit. Sem a belpolitikai viszonyok, sem a nemzetközi helyzet azonban ekkor még nem tette lehetővé a jobboldali németbarát erők felülkerekedését, így érthető, hogy a Balkán-országok politikusai, mindenekelőtt a román diplomácia, egy semleges Balkán-tömb létrehozásán fáradozott. Ideig-óráig ez az elgondolás a nem hadviselő Olaszország elképzelésével is találkozott, hiszen Mussolini és Ciano úgy vélték, amennyiben ezt a szövetséget olasz vezetés alá tudják helyezni, akkor ellensúlyozzák a német előretörést, és biztosítják a Balkánon az olasz hegemóniát. A terv németellenes magja olasz hegemónia esetén is tagadhatatlan volt, hiszen amennyiben a kis államok félreteszik egymás közti ellentéteiket, akkor az esetleges német támadással vagy nyomással szembeni ellenszegülés reális esélyei növekednek. Érthető, hogy a tervet a nyugati hatalmak érdeklődéssel fogadták. Nyílt ellenzésre talált viszont Németországnál, mely ugyan pillanatnyilag érdekeivel ellentétesnek tartott bármiféle háborúskodást Európának ezen a részén, de az ellentétek feloldása helyett azok konzerválására törekedett, ebben látva a közvetlen hatalmi eszközökön túlmenően a német befolyás növekedésének zálogát. A német nyomás, az olasz bizonytalanság, a magyar ellenzés – Teleki Pál kormánya közölte, csak területi követelései kielégítése után csatlakozna a balkáni tömbhöz – s a többi belső ellentét (török–bolgár, bolgár–román, bolgár–jugoszláv) végül kudarcra ítélte ezt a törekvést, hasonlóan azokhoz a korábbi gyenge kísérletekhez, melyekben a délkelet-európai kis országok valamiféle közös platform alapján egységesen kívántak védekezni a náci Németország ellen.

A kulissza mögötti diplomáciai csatározások ellenére 1939 és 1940 fordulóján Délkelet-Európában még viszonylagos nyugalom uralkodott. S tekintettel arra, hogy a rossz időjárás újból és újból megakadályozta Hitler támadási szándékát, majd ké-

sőbb a tavasz beállta előtt lehetetlenné tette a német offenzíva megindítását, a nyugati hatalmak pedig továbbra is lábhoz tett fegyverekkel álltak, érthető, hogy a világ figyelme hamarosan Északra, a szovjet–finn konfliktus felé fordult. A Szovjetunió 1939 őszén megerősödött nemzetközi helyzetét egy perspektívában várható német támadás elleni kedvezőbb stratégiai helyzet kialakítására igyekezett felhasználni a polgárháború és a katonai intervenció idején a tőle jórészt erőszakkal elrabolt területek visszaszerzésével. Ennek keretében fordult a szovjet kormány a három balti államhoz, s érte el, hogy szeptember 28-án Észtország, október 5-én Lettország, 10-én pedig Litvánia kössön vele szerződést, amely a Szovjetuniónak ezekben az országokban más országok esetleges beavatkozásaival szemben különleges jogokat biztosít. A szovjet kormány igen veszélyesnek ítélte Leningrád helyzetét, amely alig 30 km-re volt a finn határtól. Ezért azzal a javaslattal fordult a finn kormányhoz, hogy járuljon hozzá Karélia egy részének átengedéséhez, más, stratégiailag kevésbé fontos területek fejében. A finn kormány, egyrészt, mivel ezen a területen építette ki katonai erődítményrendszerét, másrészt mivel számított a nyugati hatalmak támogatására, visszautasította a szovjet javaslatot. A két ország közötti viszony egyre feszültebbé vált. Végül 1939. november 30-án a szovjet hadsereg egy határincidens után támadásba lendült. A szovjet vezetés viszonylag gyengén kiképzett és felszerelt erőket vetett be igen rossz időjárási viszonyok közepette, s a Karéliai-földszoros sajátos terepviszonyai a szovjet haderő számbeli túlsúlyát nem engedték érvényre jutni a jól harcoló finn csapatokkal szemben.

Az első hónapok ismételt szovjet katonai kudarcai miatt a háború elhúzódott, s ez egyesek szemében a nyugati „furcsa háború" megismétlődését csillogtatta meg. Bizakodtak valamiféle közös antibolsevista egységfront kialakításában a Szovjetunió ellen. A nyugati országokban óriási szovjetellenes kampány indult, aminek első jelentős eseménye december 14-én a Szovjetuniónak a Népszövetségből való kizárása volt. Önkéntes, hivatálos segélyakciók egész sora szerveződött, pénzt, fegyvereket s más segítséget kínáltak és adtak Finnországnak. Az első nagyobb angol–francia fegyverszállítmány három héttel a háború megindítása után már megérkezett Finnországba. Az akció nem korlátozódott a nyugati hatalmakra. Olaszországban s Magyarországon is gyűjtés és önkéntesek toborzása kezdődött. Németország kerülte az állásfoglalást.

A nyugati hatalmak, mindenekelőtt Franciaország, nem csupán anyagi segítségre s önkéntesek küldésére gondoltak. A francia vezérkar a Németország elleni hadviselésben nem serénykedett, de most azonnal expedíciós hadsereg felállítására gondolt, s elképzeléseit az óvatosabb angol hadvezetésre is sikerült ráerőszakolnia. Február 5-én Anglia és Franciaország Legfelsőbb Haditanácsa az expedíciós hadsereg javaslatát magáévá tette.

A francia hadvezetés – legalábbis egyelőre – a Szovjetunió elleni fellépést a tényleges németellenes háborúval is igyekezett látszólag egybekötni, amennyiben azzal érvelt, hogy a Finnországba küldött expedíciós erők nemcsak a Szovjetunió ellen

lépnek fel, de Németországot megfosztják a svédországi vasérc-szállítmányoktól. A szovjet–finn háború gyors befejezése azonban végül is megakadályozta a terv realizálását. Egy nappal az angol–francia expedíciós hadseregre vonatkozó döntés után a szovjet csapatok nagy offenzívát indítottak, s február végére áttörték a finn erődítményrendszert, a Mannerheim-vonalat. A finnek békét kértek, s március 12-én Moszkvában aláírták a békeszerződést, és átengedték a kért területeket.

A francia hadvezetés ebben az időben még egy haditervet dolgozott ki, amely sajátos módon szintén a Szovjetunió megtámadásával óhajtotta Németországot gyöngíteni. A tervet a közel-keleti haderők főparancsnoksága készítette el Daladier miniszterelnök utasítására. Ez a terv a bakui és batumi szovjet olajforrások elleni bombatámadást készítette elő, arra hivatkozva, hogy ezen olajtelepek tönkretétele a német hadsereget a gépesített háború legfontosabb nyersanyagától, a petróleumtól fosztaná meg. A terv kalandorjellege és katonai kivihetetlensége ugyan ma már alig hagy kétséget, a francia hadvezetés azonban a tervet elfogadta, s a hadműveletek megindítását csakis a tavaszi német támadás akadályozta meg. Egyébként a francia és angol hadvezetést erősen foglalkoztatta egy balkáni front megteremtésének lehetősége is. A levantei francia hadseregre támaszkodva Törökország, Jugoszlávia és Románia bevonásával és Németország elleni felsorakoztatásával számoltak. Az 1939. október 19-én megkötött angol–francia–török egyezmény szoros kooperációt írt elő minden földközi-tengeri agresszió esetére, de a törökök a maguk részéről a szerződés alkalmazását nyomban attól tették függővé, hogy a nyugati hatalmak előzetesen felszerelik-e a török hadsereget. Jugoszlávia viszont még ilyen szerződés megkötésére sem volt hajlandó, s a farkas ellen a tigrisnél keresett segítséget, az olasz fenyegetést Németországgal kívánta ellensúlyozni.

Az 1940. februári konferencián a görög és török külügyminiszter sürgetése közös védelmi terv kidolgozására román és jugoszláv kollégáikkal, jórészt süket fülekre talált. Mindezen tervek katonai értékét az világítja meg, hogy a levantei francia haderő létszáma 50 000–80 000 ember között mozgott, gépesítve nem volt, légvédelmi és páncéltörő lövegekkel nem rendelkezett, s a tervek szerint három hónapot vett volna igénybe a csapatok Beirutból Szalonikibe szállítása.

A nyugati hadvezetés tehát Északon, Délen és Keleten egyaránt gondolt hadműveletekre, s különböző hadműveleti terveket dolgozott ki. Egyedül ott nem mutatkozott ez a harci kedv, ahol erre leginkább szükség lett volna: Nyugaton. Németország már az első világháborúban is semmibe vette Belgium semlegességét, s belga területeken át indított támadást Franciaország ellen, ennek ellenére a híres Maginot-vonalat, mely az egész francia politika és stratégia alapját képezte, csak a német határ mentén építették ki. A szövetséges hadvezetés, mely az angol expedíciós erők és a francia hadsereg tevékenységét hangolta össze, meglehetősen későn készítette el a tervet arra az esetre, ha a német támadás Belgiumon át a Maginot-vonal megkerülésével kezdődne. Ebben már nemcsak a szövetséges hadvezetés katonai gyengesége játszott szerepet, hanem a belga és a holland kormány vak poli-

tikája is. Jóllehet mindkét kormány tisztában volt azzal, hogy német támadástól tartani kell, s csak francia–angol segítséggel lehetséges a német támadás megállítása, mégis – politikájukban és katonai intézkedéseikben – nem a támadás elleni védekezés megszervezésére helyezték a hangsúlyt, hanem azokra a lépésekre, amelyekkel a német támadás formai indokait kiküszöbölhetik. A belga kormány tehát állandóan semlegességét hangoztatta, a belga hadvezetés pedig mind a francia, mind a német határon egyidejűleg tett katonai intézkedéseket. A belga kormány még a titkos tárgyalásokat is elutasította a szövetségesekkel. A francia és angol hadsereg tehát ideiglenes védelmi vonalat épített a francia–belga határon, azzal a szándékkal, hogy ha Belgiumot támadás éri – és a belga kormány segítséget kér, vagy lemond –, a határt átlépve a belga védelmi vonalakig nyomul előre, s ott próbálja együttesen megállítani a német támadást.

Ezt az elképzelést katonailag igen sok ismeretlen tényező befolyásolta. Mindenekelőtt az, hogy vajon a német csapatok nem törik-e át az Albert-csatornára és a Meuse-folyóra (Maas) épített belga védelmi vonalakat, mielőtt a szövetségesek odaérnek. Hollandia és Belgium még egymás között sem kísérelte meg a védekezés összehangolását. Pedig, ha 1939 őszén a német támadás csak valószínű sejtés volt, 1940 januárjában egy német katonai futárgép belgiumi kényszerleszállása a belgák kezébe juttatta Belgium megtámadása német katonai tervének egyes iratait. Páni félelem lett úrrá Belgiumon, de további intézkedés még nem történt, illetve csak annyi, hogy III. Lipót belga király bejelentette: német támadás esetén angol–francia segítséget kér. De csak a *támadás után*. A katonai tervek összehangolására továbbra sem voltak hajlandók, legfeljebb saját önálló katonai intézkedéseiket gyorsították meg. Ilyenformán a két kis nyugati ország még koalíciót sem hozott létre erősebb szomszédaival, az erősebb szomszédok pedig még 1940 elején sem ismerték fel a német támadás gyorsaságának s erejének lehetőségét, a katonai előkészületek csigalassúsággal folytak. Haditermelésüket sem fokozták a szükséges ütemben. Az egyetlen, ami úgy látszott, erősíti a nyugati hatalmak helyzetét, Roosevelt intézkedése volt, mely 1939. november 4-én a „cash and carry"-törvény (fizess és vidd) keretében lehetővé tette a hadviselőknek, hogy amerikai hadianyagot vásároljanak. Ez azonban inkább elvi lehetőség volt, mert dollár és hajótér kellett hozzá, a dollár pedig a háború előtt sem volt elég, az angol hajóteret pedig a német tengeralattjárók támadásai már erősen csökkentették.

Európa északi része a szovjet–finn háború után is az érdeklődés középpontjában maradt. Igaz, a nyugati expedíciós csapatok beavatkozására nem került sor, s a svéd vasérc Narvik jégmentes kikötőjén keresztül zavartalanul áramlott a német gyárakba, mégis a németek világosan felismerték a Skandináv-félsziget gazdasági, katonai és politikai jelentőségét, és azt a veszélyt is, mely abból adódhat, ha a térség angol–francia ellenőrzés alá kerül. Hitler erről a legvilágosabban 1940. március 18-án Mussolinivel folytatott beszélgetése során fejtette ki véleményét. Ha az angolok szerzik meg itt az ellenőrzést, lehetetlenné tehetik az eredményes tengeri

vagy légi hadjáratot Anglia ellen, hiszen a német hajóhad és légiflotta támadási szárnyait veszélyeztetik. Nem kevésbé fontos volt e terület biztosítása vagy ellenőrzése gazdasági szempontból. A svéd vasérc utánpótlásának elvágása – nem volt nehéz felismerni az erre irányuló angol szándékot – Németországot rendkívül súlyosan érintette volna. Végül, ha nem tekintjük ugyan döntőnek, mégis bizonyos ideológiai szempontok is fokozták a nácik érdeklődését az északi területek iránt, hiszen Rosenberg az északiakat árja fajnak tekintette, s szoros kapcsolatot tartott a norvég fasiszták – egyébként jelentéktelen – csoportjával, valamiféle nagy germán államszövetségről álmodozva.

Skandinávia, vagy egy része, elsősorban Norvégia megszállásának gondolata a német haditengerészet vezetőinek körében merült fel először. Raeder tengernagy már 1939 októberében felhívta a figyelmet, hogy a németek számára életbevágóan fontos a norvég partvidék a tengeri hadműveletek szempontjából. Érveit Dönitz, a tengeralattjáró-flotta parancsnoka azzal egészítette ki, hogy az angol tengeri blokád ellen harcoló U-Bootok hatékonyságát is nagymértékben megkönnyítené, ha a norvég partokon támaszpontot építhenének ki. Tekintettel arra, hogy hasonló gondolat, sőt bizonyos előkészületek a nyugati hatalmak részéről is tudomására juttottak, Hitler 1939. december 13-án adta ki utasítását az OKW-nak (Oberkommando der Wehrmacht), a Véderőfőparancsnokságnak a Norvégia elleni hadművelet kidolgozására.

Az angol és francia hadvezetés valóban fontolgatta a Norvégia elleni akció lehetőségét. A hadvezetés általános tehetetlenségén túlmenően az előkészületeket politikai nehézségek is hátráltatták. Igaz, hogy a norvég kormány és lakosság erősen angolbarát volt, de az ország vagy egy részének angol megszállását nem nézték volna jó szemmel, s szerettek volna kívül maradni a háborún. Churchill, mint az angol tengerészet első lordja, ismételten sürgette, hogy az angol flotta aknásítsa el a norvég vizeket, s szálljon meg néhány fontosabb kikötőt, de a döntés – tekintettel arra, hogy ez Norvégia függetlenségének és semlegességének megsértését jelentette volna – csak igen nehezen született meg. A finn frontra küldendő expedíciós hadtest gondolata ezzel is össze lett volna kötve, de a finn–szovjet békeszerződés után ez tárgytalanná vált. Az expedíciós hadseregbe szánt brit csapatokat Franciaországba küldték. Egyidejűleg mindkét országban növekedett az erélyesebb hadvezetést óhajtó erők befolyása, s ez vezetett március 20-án Daladier francia miniszterelnök bukásához. Utódja, Paul Reynaud támogatta Churchill elképzeléseit. Március 28-án a Szövetségesek Legfelsőbb Haditanácsa úgy döntött, hogy április 5-én elaknásítják a norvég vizeket, és megszállják a négy legfontosabb norvég kikötőt (Narvik, Trondheim, Bergen, Stavanger). Az előkészületek elhúzódása miatt az akciót végül is április 8-ra tűzték ki. Előzőleg április 5-én svéd és norvég kormánynak jegyzéket nyújtottak át, melyben semlegességük esetleges megsértését – jellemző módon – nem a német, hanem a szovjet támadás veszélyére hivatkozva igyekeztek igazolni.

Míg a nyugati hatalmak tanakodtak, ürügyet s igazolást kerestek, vonakodva magukra vállalni egy európai állam szuverenitásának megsértését, Hitlert nem feszélyezték ilyen aggályok. 1940. március 1-én utasítást adott a Weserübung nevű, Dánia és Norvégia elfoglalását célzó hadművelet előkészületeinek meggyorsítására. Viszonylag csekély erőket kívánt az akciónál alkalmazni, s az erők kis számát „merész cselekvéssel és meglepetésszerű végrehajtással" akarta ellensúlyozni. Az utasítás szerint a haditervet gyorsan, mielőtt bármiféle ellenállás kibontakozhatna, kell végrehajtani, „de az esetleges ellenállást teljes katonai erő bevetésével kell megtörni".*

A támadás végül is április 9-én, hajnali 5 órakor indult. A hadművelethez 9 gyalogos- és gépesített hadosztályt biztosítottak, melyet 350 harci és 550 szállító repülőgép megfelelő ejtőernyős csapatokkal egészített ki. A német flotta jelentős részét is – többek között két modern csatahajót *(Scharnhorst* és *Gneisenau)* – a hadművelethez kapcsolták. Tekintettel arra, hogy Dánia megszállása és Norvégia legfontosabb partjainak elfoglalása egyidőben kellett hogy történjék, a csapatok egy részét már néhány nappal korábban útnak indították. A balti-tengeri csapat- és flottaösszevonások az angol hírszerző szolgálat tudomására jutottak, mint ahogy a hajókaravánok mozgása is. A német szándékról azonban biztos tudomásuk nem volt, így inkább csak zavart okozott az angol–francia előkészületekben. Amennyiben pedig azt gyanították, hogy az akció Norvégia ellen irányul, akkor kimondottan kedvezőnek találták, hogy így legalább nem Anglia sérti meg Norvégia semlegességét.

Április 9-én hajnali 5 óra 20 perckor a koppenhágai és oslói német követ hasonló tartalmú jegyzéket nyújtott át a dán, illetve norvég kormánynak. A jegyzék szerint Skandináviát a szövetséges hatalmak támadása fenyegeti, mely ellen ezek a kis államok nem tudnak védekezni, ezért a németek veszik át e két ország fegyveres védelmét.

Dániában az események a német elképzeléseknek megfelelően alakultak. A megszálló egységeknek a jelentéktelen és meglepett dán haderő nem tudott ellenállni. A német ejtőernyősök hamarosan birtokukba kerítették az ország legfontosabb stratégiai pontjait. A dán király, aki ágyából ugrott ki a német ultimátum átvételére, drámai minisztertanács után parancsot adott az esetleges ellenállás megszüntetésére.

A radikális és a szociáldemokrata politikusokból álló kormány pedig formai tiltakozás után hozzájárult, hogy Dánia „semlegességét Németország védelme alá helyezzék".**

Dániában tehát sikerült a békés megszállás, s a németek ezt hajlandók voltak azzal honorálni, hogy az első esztendőkben formailag nem avatkoztak be az ország

* Hitlers Weisungen. Herausgegeben von Walter Hubatsch. München 1965. 54. l.
** *H. Michel:* La seconde guerre mondiale. 1. köt. Paris 1967. 80. l.

közigazgatásába, a megszálló egységek nem raboltak, s az ország területéhez nem nyúltak. A német megszállás máshol ismertté vált brutális módszereiről, a fasiszta párt hatalomra juttatásáról ezekben az években Dániában még nem volt szó, jóllehet az ottani nácik tevékenysége már 1940 nyarától megélénkült.

Norvégiában az események más irányú fordulatot vettek. A német csapatoknak itt is sikerült meglepetést okozni. Mind a légi, mind a 72 órája elindított tengeri egységek – nem egy német kereskedelmi hajóról derült ki, hogy rakományát fegyveres katonák tették ki – elérték céljukat, és azonnal elfoglalták a norvég kikötőket, Narvikot, Bergent és Trondheimet. Egyedül az Oslo elfoglalására érkező tengeri egységek ütköztek ellenállásba és szenvedtek súlyosabb veréseget. Itt végül ejtőernyős csapatoknak kellett a város legfontosabb pontjait elfoglalni, és tartani addig, míg másnap a hajók is befuthattak a kikötőkbe. A norvég főváros eleste azonban nem szüntette meg az ellenállást. A norvég király a kormánnyal Északra menekült, és a harc folytatása mellett döntött. A német követ megpróbálta az ellenállás megszüntetésére rávenni a kormányt, de tekintettel arra, hogy egyidejűleg a jelentéktelen (a szavazatok 2%-ával rendelkező) fasiszta párt vezetőjének, Quislingnek miniszterelnöki kinevezését követelte, a tárgyalások nem vezettek eredményre.

A harc tehát Norvégiáért folytatódott, és a támadó német egységek helyzetét kétségkívül nehezítette, hogy az ellenálló norvég erőket az angol flotta, légierő és hamarosan a szárazföldi egységek is támogatták. Az angol parancsnokságot ismét meglepte a német támadás gyorsasága és eredményessége. Különösen súlyosan érintette az angol büszkeséget, hogy a hadműveletek egy része tengeren zajlott le. Talán a német akció merészsége jelentett olyan kihívást, hogy arra az angol vezetők végre hagyományos óvatosságukat feladva kényszerültek válaszolni. Április 14-én, illetve 17-én két kis kikötőben (Trondheimtől északra Namsos, és délre Andalsnes) – mivel a nagyok már német kézen voltak – angol és francia egységeket (mintegy három hadosztályt) tettek partra azzal a céllal, hogy megakadályozzák a német előrenyomulást Norvégia középső részén.

A vállalkozás keserű leckét adott az angoloknak a modern hadviselésből. Igaz ugyan, hogy Narvik környékén az angol flotta a német egységeknek súlyos veszteségeket okozott, bizonyítva, hogy a tengeren mégis Anglia az erősebb, és az angol csapatok elfoglalták Narvik kikötőjét, de az északi harcoknak az egész hadművelet szempontjából csak kisebb jelentősége volt, mivel az események délen és középen dőltek el. A németek arra törekedtek, hogy megteremtsék az összeköttetést a különböző partra szállt egységek között. A partra szálló angol–francia csapatok viszont a norvég erőkkel egyesülve, Trondheimnál – ahol Norvégia területe a legkeskenyebb – egységes frontot akartak kiépíteni. Az angol hadművelet hamarosan kudarcba fulladt a dél- és közép-norvégiai vizeken. Az angol flotta nem tudta érvényesíteni fölényét a német tengeri erőkkel szemben, mivel a légi fölényt a németek szerezték meg. Bebizonyosodott, hogy a modern háborúban a csatahajók

repülőgépek nélkül keveset érnek, és a gyenge tüzérséggel, páncélosok nélkül harcoló angol csapatok – a német légi fölény miatt nem jutottak utánpótláshoz – hamarosan kilátástalan helyzetbe kerültek. A németek május 2-án a Közép-Norvégiában partra szállt angol csapatokat visszavonulásra kényszerítették. A keserű lecke bebizonyította, hogy a modern háborúban csak az lehet a tengerek ura, aki egyúttal a levegő ura is.

Északon Narviknál kezdetben kedvezőbben alakult a hadiszerencse az angol–francia csapatok számára. Április 13-án a *Warspite* csatahajó és az angol rombolók nyolc német rombolót tettek tönkre, de a sikeres kezdetet nem követte eredményes folytatás. Az angol vezető szervek között nem volt meg a kellő összhang, az admiralitás a tengeri harcok irányításánál figyelmen kívül hagyta a szárazföldi erőket. Eredményesen üldözték a német hadihajókat, de nem törődtek azzal, hogy a német szállítóhajók újabb és újabb csapatokat tesznek partra. Ez alól csak Narvik volt kivétel, ahol április 14-én jelentős angol–francia és lengyel erőket, mintegy 20 000 katonát sikerült partra tenni. A hozzájuk csatlakozott norvég, valamint május 12-én érkezett újabb erősítésekkel együtt ostrom alá vették a Narvikot megszállva tartó német erőket. Mintegy 4000 német katona keményen ellenállt, a város elfoglalása (április 28) hetekig tartott. A német csapatok azonban a városon kívül, a hegyekbe húzódva továbbra is ellenálltak. Hitler, aki Narviknak a svéd vasérc-szállítmányok miatt különös jelentőséget tulajdonított, arra gondolt, hogy svéd területen küld csapatokat, mivel tengeren nem tud a Narvik környékén körülzárt egységeknek erősítést küldeni, és összeköti az akciót a Kiruna és Gällivare vasérctelepek elfoglalásával. A svéd csapatösszevonások és a svéd kormány határozott állásfoglalása Hitlert e tervétől azonban végül is elriasztotta. Bár kezdetben a narviki körülzárt német egységek helyzete reménytelennek látszott, 38 napi harc után az angolok voltak kénytelenek feladni a narviki pozícióikat, tekintettel a nyugati frontokon kialakult helyzetre. Május 24-én már megszületett az erre vonatkozó döntés, de Narvik kiürítése csak június 8-án fejeződött be. Ez a nap még egy súlyos veresége tartogatott az angol flotta számára. Hitler ugyanis a hollandiai s franciaországi sikerein felbuzdulva úgy döntött, hogy jelentős tengerészeti erőket vet be Narvik felmentésére. A német haditengerészet két büszkeségét, a *Scharnhorst* és *Gneisenau* csatahajókat vetette be, amelyek a Jan Mayen-i tengeri csatában elsüllyesztették az egyik angol repülőgép-anyahajót *(Glorious)* s néhány más egységet. Ezek után a norvég ellenállás sem tartott sokáig. A király és a kormány Angliába menekült, ahol emigráns-kormányt alakítva hirdették meg a további harcot. A menekülő államférfiakkal tartott a norvég kereskedelmi flotta is – hajótér szempontjából harmadik a világon –, mely jelentős segítséget nyújtott a szövetségeseknek a háború későbbi szakaszaiban.

A német győzelem pillanatnyilag teljes volt. Dániát és Norvégiát elfoglalták, a veszteség – 1317 halott, 1604 sebesült, 2375 eltűnt – viszonylag jelentéktelen volt. A svéd vasérc-szállítmányok továbbra is biztosítva voltak, és a norvég partok

megszállásával mind az Anglia elleni küzdelemhez, mind a tengeri hadviseléshez fontos támaszpontokat szereztek. Igaz, ennek jelentőségét valamelyest csökkentette, hogy a Feröer-szigeteket és Izlandot az angolok május 10-re elfoglalták, ezzel a német operációs lehetőségeket erősen korlátozták. Ezen túlmenően a német haditengerészet a Norvégia körüli tengeri csatákban súlyos veszteségeket szenvedett, ami tovább csökkentette, legalábbis a tengeren, az angolokkal való szembenállás esélyeit.

Míg Dániában a megszállási rendszer viszonylag enyhébb formáját vezették be, Norvégiában kezdettől fogva érezhető volt a német megszállás igazi tartalma. Quislinget, aki az első náci kollaboráns volt – s neve később a náci kollaboránsok fogalmi kifejezőjévé változott –, tekintettel arra, hogy politikai elszigetelsége bebizonyosodott, hamarosan leváltották, s helyét Joseph Terboven, volt náci Gauleiter foglalta el, mint a megszállt Norvégia német birodalmi biztosa. A németek azt hirdették, hogy a belső közigazgatást érintetlenül hagyják, és bizonyos szuverenitást biztosítanak Norvégiának, de ugyanakkor kinevezték a Norvégiában állomásozó SS és rendőri erők legfőbb parancsnokát is, ez jelezte a Gestapo és a biztonsági erők bevonulását, a terrorhullám megindítását. A brutális terror és elnyomás később még inkább elmélyült. 1942-ben ismét Quisling vette át a kormányzást, azzal a céllal, hogy az országot fasizálja. A horogkereszt rémuralma mintegy öt esztendeig tartott a fjordok országában.

FRANCIAORSZÁG BUKÁSA

Remarque első világháborús regényének címe: *Nyugaton a helyzet változatlan*, hónapokon át ismét sztereotip szövege lett a német hadijelentéseknek. A „furcsa háború" békés egyezkedés felé mutató hangulatát – a kibékítésre Sumner Welles amerikai külügyi államtitkár-helyettes márciusi európai útja során tett hiábavaló kísérletet – ugyan már megzavarta a norvégiai csatazaj, de a francia arcvonalon még csend volt, s úgy tűnt, hogy évekig tartó álló háborúra rendezkedtek be. Hogy háború lesz s nem béke, az mindenesetre valószínűbb volt, hisz Dánia és Norvégia elfoglalása után a Hitlerrel kiegyezést kereső erők pozíciója még tarthatatlanabbá vált a nyugati országokban. A határozottabb Reynaud kinevezése Daladier helyébe is erre engedett következtetni, de ennél lényegesen fontosabb volt az angliai kormányválság és a kormányfő-változás.

Az ismételt kudarc és csalódás a norvég hadjáratban felkavarta az angol közvéleményt. Nem egy olyan politikus, aki korábban Chamberlaint támogatta, mindinkább elégedetlenné vált az angol politikával, hadvezetéssel és nem utolsósorban Chamberlain személyével. A munkáspárti ellenzék követelésére 1940. május 7-én az angol parlamentben vita indult a háború menetéről. Ellenzéki és kormánypárti szónokok egymás után támadták és bírálták a kormány tehetetlenségét. Amery, aki a konzervatív padsorokban ült, Cromwell híres mondását idézte, mellyel a hosszú parlamentet oszlatták fel.

„You have sat too long here, for any good you have been doing. Depart I say and let us have done with you. In the name of God, go."*

Borzalmas szavak voltak ezek, különösen a kormányhoz korábban közel álló politikusok szájából. Mások, mint pl. Lloyd George, az első világháború neves angol államférfija Churchillt, aki tengerészeti miniszteri posztot töltött be, igyekezett mentesíteni a kormány hibái alól. Az ellenzék bizalmi szavazást kért, s Chamberlain elfogadta a kihívást, barátai támogatását kérve. Lloyd George szavai e támogatás reményét azonban egyszer s mindenkorra meghiúsították: „Nem az a fontos – mondta az agg politikus –, hogy kik a miniszterelnök barátai. Sokkal többről van szó."** A miniszterelnök áldozatokra szólított fel: „A nemzet kész minden áldozatra, amennyiben a vezetői és a kormánya világosan tudják, hogy mit akar-

* Már túl régóta ültök itt, ahhoz képest, hogy valami jót is tettetek volna. Azt mondom, távozzatok, elég volt belőletek. Távozzatok, isten hírével.

** *W. L. Churchill:* The Second World War. I. The Gathering Storm. (Churchill hatkötetes emlékiratszerű világháború történetét a továbbiakban a kötetcím alapján idézzük.) New York 1961. 589. l.

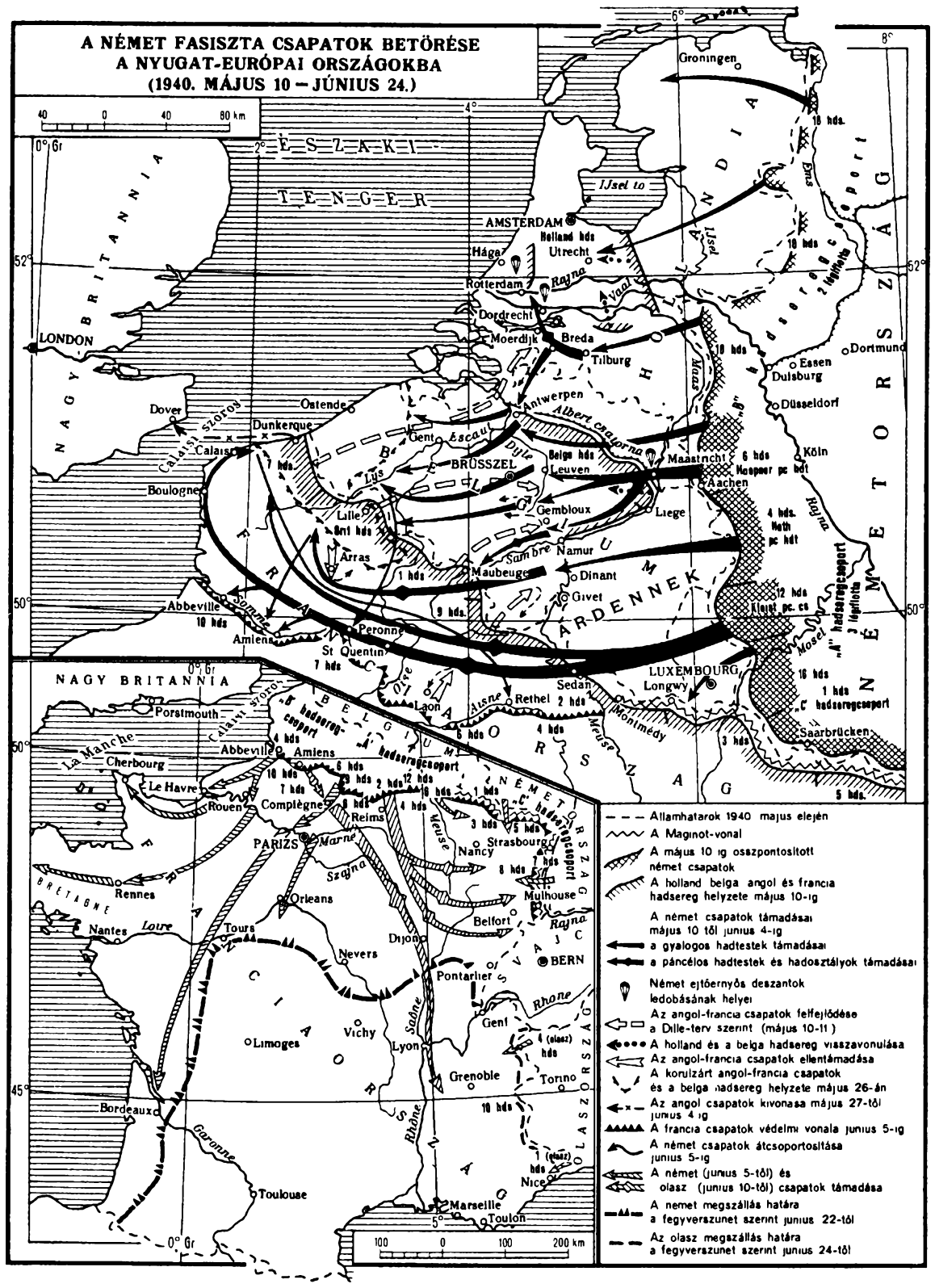
A NÉMET FASISZTA CSAPATOK BETÖRÉSE
A NYUGAT-EURÓPAI ORSZÁGOKBA
(1940. MÁJUS 10 – JÚNIUS 24.)
40 0 40 80 km
ÉSZAK-TENGER
NAGY BRITANNIA
HOLLANDIA
BELGIUM
FRANCIA
NÉMET BIRODALOM
SVÁJC
OLASZORSZÁG
AMSTERDAM
Holland hds
Utrecht
Hága
Rotterdam
Dordrecht
Moerdijk
Breda
Tilburg
Groningen
IJssel to
Rajna
Vaal
Maas
Ems
Dortmund
Essen
Duisburg
Düsseldorf
Köln
Aachen
LONDON
Dover
Ostende
Dunkerque
Calais
Boulogne
Gent
Escaut
Dijle
Lys
BRÜSSZEL
Belga hds
Leuven
Antwerpen
Albert csatorna
Maastricht
6 hds
Gembloux
Liege
Lille
Arras
Sambre
Namur
Maubeuge
Dinant
Givet
4 hds.
Abbeville
10 hds
Somme
Amiens
Peronne
St Quentin
7 hds
9 hds.
12 hds
LUXEMBOURG
Longwy
Sedan
Laon
Aisne
Rethel
2 hds
Montmédy
Meuse
Saarbrücken
16 hds
1 hds
5 hds.
Porstmouth
La Manche
Cherbourg
Le Havre
Rouen
Complègne
Reims
PARIZS
Marne
Szajna
Nancy
Strasbourg
Mulhouse
Belfort
Rajna
BERN
Rennes
Orleans
Loire
Nantes
Tours
Nevers
Dijon
Pontarlier
Rhone
Genf
Vichy
Limoges
Lyon
Saône
Grenoble
Torino
Bordeaux
Garonne
Toulouse
Rhône
Marseille
Toulon
Nice
100 0 100 200 km
Államhatárok 1940 május elején
A Maginot-vonal
A május 10-ig összpontosított német csapatok
A holland belga angol és francia hadsereg helyzete május 10-ig
A német csapatok támadásai május 10 től junius 4-ig
a gyalogos hadtestek támadásai
a páncélos hadtestek és hadosztályok támadásai
Német ejtőernyős deszantok ledobásának helyei
Az angol-francia csapatok felfejlődése a Dille-terv szerint (május 10-11)
A holland és a belga hadsereg visszavonulása
Az angol-francia csapatok ellentámadása
A korulzárt angol-francia csapatok és a belga hadsereg helyzete május 26-án
Az angol csapatok kivonasa május 27-től junius 4-ig
A francia csapatok védelmi vonala junius 5-ig
A német csapatok átcsoportosítása junius 5-ig
A német (junius 5-től) és olasz (junius 10-től) csapatok támadása
A nemet megszállás határa a fegyverszunet szerint junius 22-től
Az olasz megszállás határa a fegyverszunet szerint junius 24-től

nak, amíg a nemzet látja, hogy vezetői mindent megtesznek, amit csak lehet."* Beszédét így fejezte be: „Ünnepélyesen felszólítom a miniszterelnököt, mutasson példát az áldozathozatalból, mivel semmi sem segítené jobban háborús győzelmünket, mintha ő feláldozná pozícióját."**

A szavazást ugyan a kormány 81 szótöbbséggel megnyerte, de az a tény, hogy 30 kormánypárti képviselő a kormány ellen szavazott, igen sok pedig tartózkodott, a helyzetet világosan mutatta. Chamberlain tett még egy kísérletet arra, hogy a csupán konzervatívokra támaszkodó kormányát koalíciós kormánnyá alakítsa át, de sem a Munkáspárt, sem a liberálisok nem voltak hajlandók csatlakozni kormányához. A megoldás Churchill kezében volt, aki már a háború előtt is határozott Hitler-ellenes politikát követelt, s jóllehet a háború kitörése után csatlakozott a kormányhoz, mégis sem személyét, sem politikai elképzeléseit nem lehetett Chamberlain vonalával azonosítani. Várható volt, hogy a kormányválság valamilyen irányban május 10-én eldől, de mielőtt bármi történhetett volna, a kora reggeli órákban futótűzként terjedt el a hír: a német csapatok átlépték a holland s a belga határt. A „furcsa háború" véget ért, s estére már Sir Winston Churchill volt az angol miniszterelnök.

Ha a támadás napja váratlan volt, a támadás tényén csak azok lepődhettek meg, akik annyira átadták magukat a „furcsa háború" hangulatának, hogy a megbékélés reményétől nem tudtak szabadulni. Pedig a támadás terve részben ismert volt. Utaltunk már a belga területen kényszerleszállást végzett német futárgépre. A belga hatóságok a gép elfogott utasánál a német támadási terv egyik változatát is megtalálták (a német katonatiszt nem tudta a dokumentumot időben megsemmisíteni). Más kérdés, hogy a támadási terv ismerete legfeljebb pánikot, semmint ellenintézkedéseket váltott ki. A belgák továbbra sem voltak hajlandók a szövetségesek segítségét kérni, s angol–francia csapatokat a belga védővonalnál, az Albert-csatornánál elhelyezni. Hasonló volt a holland állásfoglalás is. S miközben a nyugati hatalmak tanácskoztak s vitatkoztak az együttműködés formáin, a német vezérkar nemcsak kidolgozta az offenzíva tervét, de újból és újból módosította, tökéletesítette azt.

1940 elejére három nagy német hadseregcsoport sorakozott fel a Nyugati Fronton. Az arcvonal északi szárnyán a „B" hadseregcsoport helyezkedett el Hollandia és Észak-Belgium határán, parancsnoka von Bock vezérezredes volt. Középen az „A" hadseregcsoport állt, von Rundstedt vezérezredes irányítása alatt (nagyjából a belga és luxemburgi határon), végül a balszárnyat a francia határ mellett felsorakoztatott „C" hadseregcsoport alkotta, Wilhelm von Leeb vezérezredessel az élen. Eredetileg a haditerv az első világháborús Schlieffen-terv valamiféle modernizált változata volt, amely nyilván számolt a Maginot-vonal megkerülésével, de

* Uo.
** Uo.

az attorest a belga fronton akarta kieroszakolni A nemet hadvezetesben azonban meg 1939 oszen az „A" hadseregcsoport vezerkari fonoke, von Manstein vezerornagy azzal a meglepo javaslattal allt elo, hogy a tamadas sulypontjat nem az eszaki szarnyra, hanem a kozeppontra, az „A" hadseregcsoportra kell athelyezni Az Ardennek igen kedvezotlen terepviszonyai miatt a gyorsasagra epulo eredeti nemet terv nem ohajtott itt sulypontot kepezni, es – tegyuk hozza – a francia hadveze tes sem vart innen tamadast Manstein reszben a varatlansagra epitette szamitasait, utalva arra, hogy amennyiben a nemet pancelos es gepesitett egysegek gyors attorest hajtanak vegre, ugy lehetoseg adodik a belga teruleten harcolo angol–francia egysegek elvagasara (A nemet haditervek szamoltak azzal, hogy az angol–francia csapatok atlepik a belga–francia hatart, s belga–holland teruleten probaljak a harcot felvenni) Ebben az esetben e Franciaorszagtol elvagott es bekeritett angol–francia hadero jelentos reszere a teljes megsemmisules var Manstein ismetelten ramutatott arra, hogy Sedannal, ahol a Maginot-vonal veget er, s a francia–angol erok mozgo szarnya kezdodik, a francia vedelem leggyengebb pontjat tamadhatjak Ezert kerte, hogy a gepesitett es pancelos eroket ne a „B", hanem az „A" had seregcsoportnak adjak A javaslatot a szarazfoldi erok foparancsnoksaga elutasitotta, tekintettel arra, hogy az Ardennekben lehetetlennek tartotta a pancelos tamadas sikeres keresztulvitelet, masreszt attol tartott, hogy az elorenyomulo nemet egysegeket a „C" hadseregcsoporttal szemben allo francia erok oldalba tamadhatják

Tekintettel azonban arra, hogy a korabbi tamadasi terv – legalabbis bizonyos reszletei – a nyugati hatalmak tudomasara jutott, s felteheto volt, hogy ok is az eszaki szarnyra helyeztek haderoik zomet, a haditervet modositani kellett Manstein februar 17-en az „A" hadseregcsoportot meglatogato Hitlernek eloadhatta elgondolasat Par nappal kesobb elkeszult az uj haditerv, illetve az erok, a tamadasi ek kozepere valo atcsoportositasa A terv, amely kesobb Churchilltol kapta a Sichelschnitt (Sarlovagas) nevet, februar vegere elkeszult Vegrehajtasanak sikere termeszetesen a szovetseges haderoktol is fuggott Sajatos modon a francia–angol haditerv egyenesen kedvezett a nemet tamadas vegrehajtasanak A szovetsc gesek a Maginot-vonal attorhetetlensegeben bizva, nemet reszrol a Schlieffen-terv uj kiadasaval szamoltak, ezert ugy dontottek, hogy a nemet tamadast Belgiumban lehetoleg minel keletebbre fogjak fel Az angol hadvezetesnek ugyan voltak fenntartasai, vajon nem lenne-e jobb a tamadast a francia–belga hataron kiepitett allasokban felfogni, ahova a belga csapatok is visszavonulhatnak, vegul azonban az 1940 marciusi utasítas ertelmeben a belga hataron allomasozo 37 francia es 8 angol hadosztalynak a nemet tamadas eseten a Dyle- es Maas-folyonal elhelyezkedo belga vedovonalba kellett elorenyomulnia, es amennyiben a nemetek Hollandiat is megtamadjak, a holland erokkel Antwerpentol eszakra az osszekottetest felvennie Bar a tervet gondosan kidolgoztak, megis igen sok kerdes maradt megvalaszolatlan Mindenekelott az, hogy vajon a belgak kepesek lesznek-e addig feltartoztatni a

német támadást, amíg a francia és angol csapatok megérkeznek. Még inkább vonatkozott ez Hollandiára, ahol a szövetségeseknek a kijelölt védővonalig kétszer akkora távolságot kellett megtenniük, mint a németeknek. Kérdéses volt egyébként is, hogy a védekezésre felkészült és felszerelt hadsereg vajon mennyire lesz képes ezt a – részben offenzív – hadműveletet végrehajtani. A francia felderítés áprilisban ugyan már észlelt bizonyos átcsoportosítást a német hadseregben, de ennek a hadvezetés szemmel láthatóan nem tulajdonított jelentőséget. Így május 10-én, midőn a német támadás megindult, a francia és angol hadsereg a terv szerint megkezdte előrenyomulását a belga védővonal irányában.

Május 10-én a hajnali órákban egyszerre indult meg a német támadás 136 hadosztállyal, 2500 páncélossal és 3800 repülővel Hollandia, Belgium és Franciaország ellen. A német követ a támadás után adta át a jegyzéket a holland és belga kormánynak, melyben Hitler a szokásos ürügyre, nyugati támadás veszélyére hivatkozva bejelentette, hogy átveszi az országok védőőrizetét. Bár a német erők súlypontja Belgium és Franciaország ellen irányult, a hadműveletek leggyorsabban Hollandiában vezettek eredményre. Hollandia, mely a 30-as években arra számított, hogy az első világháborúhoz hasonlóan ismét megőrizheti semlegességét, hadseregét alig modernizálta. A második világháború kitörésekor a holland hadseregből hiányoztak a páncélos erők, a tüzérség teljesen elavult volt, s a kiképzés sem felelt meg a modern háború követelményeinek. Amikor világossá vált, hogy a német támadás Hollandiát nem fogja kímélni, fokozott ütemben, de későn kezdtek a védekezéssel jobban törődni, az erődítéseket úgy építették, hogy a három folyó: Maas, Waal, Rajna közötti területet, tehát az ország középső részét védjék, s az északi és keleti területeket azonnal feladják. A holland haditerv már az első nap meghiúsult. A német támadás ugyanis jelentős ejtőernyős erők ledobásával indult, s az ejtőernyős egységek azonnal elfoglalták a Maas hídjait. A ledobott német katonák egy része holland katonaruhát viselt, 200 holland fasiszta is segítette a rajtaütés. A gépfegyverrel, rádióval és gumicsónakokkal felszerelt egységek ugyan jelentős veszteséget szenvedtek, mégis egyidejűleg indított légitámadásokkal hamarosan megbénították az ország közlekedését, s a tervezett visszavonulást lehetetlenné tették. Közben a német páncélosok a gyalogságtól követve a sík, erődítmények nélküli terepen zavartalanul és rendkívül gyorsan nyomultak előre. A holland kormány Belgiummal együtt azonnal segítségért folyamodott a szövetségesekhez, de a szövetséges hadsereg még alig mozdult, mikor már nem volt kinek segíteni. Május 13-án a német csapatok elérték a belső védővonalat, s megkezdték a támadást az ún. holland erők ellen. A támadást nagymértékben megkönnyítette, hogy az ejtőernyős egységek Rotterdamtól délre is elfoglalták már a stratégiai pontokat. A helyzet a holland hadsereg számára egyre reménytelenebbé vált. A németek megindították Rotterdam elleni támadásukat, mikor azonban ez nem haladt kellően előre, a légierő bevetése mellett döntöttek. A város parancsnoka már jelezte, hogy feladja az egyre kilátástalanabb harcot, a német bombázók

könyörtelen támadását azonban ez a döntés nem állította le. Alacsonyan repülve hét és fél perc alatt 25 000 házat döntöttek romba a német repülők, s bombáikkal mintegy 30–50 000 embert öltek, illetve sebesítettek meg. A lángok martalékává lett a város. Rotterdam volt az első város a második világháború folyamán, amelyet tudatosan lerombolták. A sokezer polgári áldozat megérlelte a holland vezetés szándékát, május 15-én a hatalmas veszteségeket szenvedett holland hadsereg kapitulált. A kormány a királynővel és a tengeri flottával együtt Londonba menekült, ahol tovább folytatta a küzdelmet, mint ahogy a holland nép is folytatta. A kialakuló náci megszállás vezetője Arthur Seyss-Inquart lett, aki az osztrák Anschlussnál szerzett Hitlernél érdemeket. Nagy határozottsággal próbálta a hollandokat az új rendbe kényszeríteni. A holland nép azonban nem értette meg „az új rend szellemét" – amint a német vezetők gyakran panaszolták. Vagy talán túlságosan is megértették?

Belgium helyzete kedvezőbbnek látszott. A hadserege jobban, korszerűbben volt felszerelve, bár a páncélos erőik s nehéztüzérségük szintén gyengének bizonyultak – az Albert-csatorna mellett, Antwerpen és Liège erődítményeire támaszkodva kedvezőbb természetes védővonallal is rendelkeztek, végül itt már az angol–francia hadsereg segítségével is lehetett számolni. Az előrenyomuló angol–francia erőknek az Antwerpen és Namur közötti ún. Dyle-vonalon kellett elhelyezkednie. Ez a védővonal azonban még távolról sem volt kiépítve, mint ahogy a szövetséges hadsereggel való együttműködés tervét is igen felületesen dolgozták ki. A harci események azonban Belgiumban is a hollandiaihoz hasonlóan zajlottak le. A „B" hadseregcsoport déli szárnya Roermond és Liège között hatolt be belga területre. Az ejtőernyős egységek már a reggeli órákban elfoglalták a két hidat az Albert-csatornán, egyidejűleg meglepetésszerű ejtőernyős támadást intéztek a belga vonal legfontosabb erőssége, az Eben Emael-erőd ellen. A hajnali órákban 12 német szállító vitorlásgép szállt le az erődítmény lapos tetejére, s a jól begyakorolt egységek robbanószerekkel, modern fegyverekkel azonnal munkához láttak. Sorra robbantották fel az erődítmény elnémíthatatlannak hitt ágyúit, megfigyelőállásait, lőszerraktárait. A védelem megzavarodott, s a frontális támadásra felkészített belga katonaság nem tudta felvenni a küzdelmet a támadó német egységekkel.

A parancsnok segítséget kért, mire a szomszédos erődök tüzérségi tüzet zúdítottak Eben Emaelre, ami a zűrzavart még csak fokozta, de a németeket nem verte ki. Másnap délre a világ legerősebbnek hitt erődje kapitulált. Ezek után a Maas-folyó melletti belga védővonal is hamarosan tarthatatlannak bizonyult, s a belga egységek megkezdték a visszavonulást az ún. Dyle-vonalra, ahol már a szövetségesek egységeivel együtt kellett volna a harcot felvenni. A visszavonulás még viszonylag rendben történt, s a déli szárnyon a védőállásba érkezett francia, északon pedig az angol erőkkel május 13–15 között még úgy tűnt, tartani lehet a kijelölt védővonalat. Ekkor azonban újabb visszavonulási parancs érkezett, a védekező erőket ugyanis délről bekerítés fenyegette. A délről fenyegető erők az „A" had-

seregcsoport katonái voltak, akikre a támadás legnehezebb, de a sikert eldöntő hadműveletét bízták, az Ardenneken való átkelést. Guderian és Hoth páncélosai végrehajtották azt, ami korábban lehetetlennek tűnt, páncélos erőikkel nagy gyorsasággal átkeltek az Ardenneken és Luxemburgon. Három nap alatt mintegy 100 km-t nyomultak előre, több helyen átlépték a Meuse-folyót (Maas), és Sedan előtt álltak.

A 2. francia hadsereg Huntziger tábornok vezetésével állt szemben a német erőkkel. Számbelileg a francia erők nem voltak kisebbségben, de mindössze három páncélosszázaddal rendelkeztek és a páncélosok elleni tüzérségük különösen gyenge volt. A francia hadsereg vezetői hibát hibára halmoztak, nemcsak nem számoltak azzal, hogy a német támadás az Ardennek irányából jön – itt gyors áttörést lehetetlennek véltek –, de minimálisan kilenc napra becsülték a Maas-folyón az átkelés idejét, holott három nap is elegendő volt. A francia hadvezetés még mindig nem látta be a veszélyt a maga teljes nagyságában, nem ismerte fel a német támadás célját sem. Így történhetett, hogy bár az előretörő németek már elvágással fenyegették a Belgiumban harcoló francia csapatokat, a francia hadvezetés nem állította le az újabb és újabb egységek átirányítását.

Május 13-án este a németek megszilárdították hídfőiket a Meuse-folyó nyugati partján. A helyzet azonban nem volt kockázatmentes számukra. A szövetségesek délről indítandó esetleges ellentámadása ugyanis halálos csapást mérhetett az „A" hadseregcsoport előrenyomuló ékére. Május 14-én valóban megindult egy ilyen ellencsapás, de a légierő gyengesége hamarosan éreztette hatását, s a támadás hatástalannak bizonyult, míg a német támadást a páncélosok nagy tömegben történő önálló felhasználása, a légierő és a páncélos erők tökéletes együttműködése, a híradástechnika korszerű alkalmazása, az utánpótlás kitűnő megszervezése jellemezte, addig a francia hadviselésből mindezek az erények jórészt hiányoztak. Ilyen körülmények között a német tábornokok kockázatot is vállalhattak. Május 15-én Guderian elhatározta, hogy azonnal megkezdi feladata második részének végrehajtását: előretör a tenger felé. Felettese, Kleist tábornok ugyan aggályoskodott, de részben hagyta magát meggyőzni, részben Guderian önállóan cselekedett, bízva abban, hogy a győztesnek mindig igaza van. Kockázat pedig volt, hiszen egy jól sikerült ellencsapás délről átszelhette volna a tenger felé előrenyomuló éket, de a francia vezetést teljesen megfélemlítették az addigi sikertelenségek, s meglepve az új német taktikától, már csak védekezni mert. Még mindig nem látta át teljes egészében a németek szándékát, s Párizs védelmére csoportosította át a francia erőket.

Május 15-én összeomlott a francia arcvonal. Most már a francia hadvezetés is felismerte, miről van szó, leállította további csapatok küldését Belgiumba, Sedannál gyalogos ellencsapással kísérletezett. Az intézkedés azonban elkésett és katonailag erőtlen volt. Mit eredményezhetett egy gyalogos ellencsapás, melyet néhány páncélos támogat, egy olyan hadsereggel szemben, mely több száz páncélost

vetett harcba. Az ellencsapás hamar kudarcot vallott, amiben az elavult francia harcászati szempontoknak talán nagyobb szerepe volt, mint a németek ügyességének.

Másnapra a francia hadvezetés is felismerte csődjét. Gamelin francia vezérkari főnök lemondott, Giraud tábornoknak kellett volna a helyzeten úrrá lenni, de ő törzsét keresve német csapatokba ütközött, és fogságba esett. A francia csapatok körében pánik tört ki, amit betetőzött, hogy az összeköttetés a főhadiszállás és a csapatok között megszakadt.

A kormány tehetetlenné vált, Reynaud miniszterelnök már május 15-én izgatottan felhívta angol kollégáját: „Megvertek minket" – mondotta. Churchill hitetlenkedve válaszolt: „Hogy történhetett ilyen gyorsan?"* Miután Reynaud beszámolt a sedani áttörésről, az angol miniszterelnök azzal próbálta nyugtatni, hogy az ilyen offenzívák előbb-utóbb véget érnek, s akkor, mint az első világháborúban is, talán alkalom nyílik az ellentámadásra. Reynaud-t azonban ez már nem nyugtatta meg, állandóan csak azt ismételgette: „Megvertek minket, elvesztettük a csatát."** Churchill úgy döntött, hogy másnap Párizsba utazik.

A súlyos helyzetet az angol kormányfő valójában csak Párizsban látta be, mikor felszólítására, hogy vessék be a tartalékokat a német áttörés lezárására, Gamelin közölte, hogy nincsenek tartalékaik. A francia gépesített egységek mind bennrekedtek a német csapdában, s az előrenyomulás oly gyors volt, hogy képtelenek voltak a visszavonuló egységek rendezésére, stratégiai tartalék képzésére, még kevésbé új frontvonal kiépítésére vagy ellencsapás vezetésére. Guderian páncélosai pedig szinte megállíthatatlanul haladtak előre, úgy tűnt már, hogy az előrehaladás ütemét nem is a francia ellenállás, hanem maguk a német katonai vezetők fékezik, akik maguk is szinte hitetlenkedve álltak szemben a történtekkel, s Hitlerrel együtt ellentámadás és csapda veszélyétől tartottak. Guderian május 19-én Péronne-t, 20-án Amiens-t érte el, és Abbeville felé közeledett.

A francia hadsereg – mely különösen az angol expedíciós hadosztályokkal együtt sem számbelileg, sem felszerelésben nem volt gyengébb a németeknél – vezetőinek tehetetlenségét a kormány is felismerte, s ezért személycserék mellett döntött. A francia vezetés, ha taktikailag talán már nem, a személyeket illetően még mindig az első világháború gloire-jában gondolkodott, s az első világháború két agg hősét hívatta haza: a 84 éves Pétaint és a 72 éves Weygand tábornokot. Válságos időszakok gyors döntéseket követelnek. Pétainben nyilván Verdun hősét, Weygand-ban pedig Foch marsall helyettesét látták, és nem azokat a katonai vezetőket, akik a két világháború között is irányították a francia hadsereget, és elavultságáért részben közvetlenül is felelősek voltak. 1938–39-ben azonban már egyik sem töltött be veze-

* *W. L. Churchill:* Their Finest Hour. 37. l.
** Uo.

tő funkciót, hiszen Pétaint Madridban – spanyolországi követ volt –, Weygand-t Szíriában – mint az ottani csapatok főparancsnoka a Szovjetunió-ellenes intervenció előkészítésében jeleskedett – érte a hazahívás, Pétainnek már nem volt kételye, hogy a háborút elvesztették, de Weygand, aki Gamelin helyére került, még kidolgozott egy védelmi tervet.

A Weygand-terv a tenger felé kelet–nyugati irányba előrenyúló német egységeket kívánta egyidejűleg északról és délről megtámadni, s az áttörést lezárni. A németek azonban gyorsabban megszervezték a déli védelmüket, mintsem a támadó francia hadsereget – melyet állandó német légitámadások zavartak – össze lehetett vonni. Az északról Arrasnál támadó angol egységek eleinte nagyobb sikert értek el, de a németeknek sikerült légi fölénnyel a válságot áthidalniuk. Május 22-én a németek már elfoglalták Boulogne-t. Addigra 27 szövetséges hadosztályt szétvertek, s 13 francia, 9 angol hadosztály, valamint a belga hadsereg be volt kerítve. Az angol csapatok parancsnokai ekkor már nem annyira a Weygand-terv végrehajtásán, hanem csapataik kimentésén törték a fejüket. Ezekben a napokban a belga csapatok is újabb és újabb vereséget szenvedtek. Május 27-én III. Lipót király bejelentette szövetségeseinek, hogy Belgium fegyverszünetet kér, a belga csapatok letesznek a fegyvert. Másnap 400 000 fáradt, kimerült és reményt vesztett belga katona feltétel nélkül kapitulált. A belga fegyverletétel az angol és francia erők helyzetét tovább súlyosbította, nemcsak a számbeli arányokat változtatta meg ez a lépés, de az angol és francia csapatok pozícióját is.

Az angol parancsnokság ekkor már kiadta a Dunkerque felé visszavonuló angol csapatok evakuálására vonatkozó parancsot. Ennek elvi és gyakorlati jelentőségét nyilvánvalóan növelte, hogy Hitler május 24-én leállította a páncélosok előrenyomulását. A történeti irodalomban van olyan nézet vagy legalábbis utalás, mely szerint ez a döntés Hitler részéről az Angliával való esetleges megegyezés útjait egyengette volna. Jóllehet nincs kizárva, hogy ez a gondolat megfordult Hitler agyában, olyan konkrét bizonyítékok, melyek ezt a hipotézist erősítenék, nem állnak rendelkezésünkre. Hitler május 24-én aláírt 13. hadműveleti utasítása a bekerített szövetséges erők teljes megsemmisítésére adott utasítást, külön figyelmeztetve a légierőt: akadályozza meg a Csatornán keresztül történő menekülést. Hitler feltehetően tartott attól, hogy erejükön túl foglalkoztatják a páncélos egységeket, melyeket még Franciaország ellen is használni kívánt. Vannak olyan jelek is, hogy Göring közbenjárására a visszavonuló angol egységek megsemmisítésének megtisztelő feladatát a nemzetiszocialista légierőre akarta bízni. Bár május 26-án a kora délutáni órákban Hitler újra engedélyezte a Dunkerque elleni támadást, de a 150 km² területre összezsúfolt szövetséges erők akkor már valamivel jobban megszervezték a védelmet, ezért a német csapatok csak igen lassan tudtak előrenyomulni. A Luftwaffe is megkezdte a bekerített és menekülő egységek bombázását, melyet az angol vadászok nagy erővel védtek. Ennek ellenére az első napon mindössze 7700 embert tudtak evakuálni, május 28-án ez a szám már 17 000 emberre emelkedett, de to-

vábbi 200 000 tolongott ekkor már a partokon, kitéve a német bombák és lövedékek gyilkos tüzének.

A kiürítés menete azonban május 29-től meggyorsult. Az angol admiralitás már május 14-én felszólította a BBC-n, az angol rádión keresztül valamennyi 10–30 m hosszú motorcsónak, illetve jacht tulajdonosát, hogy két héten belül bocsássák azokat a hadsereg rendelkezésére. Május 26-tól a Dinamó-hadművelet keretében megindult a 887 egységet számláló különös flotta. Volt ebben vitorlás és motorcsónak, halászhajó és komp, gőzhajó és luxusjacht. Ott volt a haditengerészet néhány modern egysége, de ott volt még a búr háborúból származó csatahajó is. Mozgósították az angol polgári lakosság jelentős részét, taxisofőrök, cserkészek, tisztviselők és halászok, katonák és háziasszonyok várták Dover partjain a hazatérő katonákat. Május 29-re már 47 000 embert mentettek át, majd május 30-tól megkezdődött az angol egységek mellett a franciák – két hadosztályuk védte a németekkel szemben a kiürítést – elszállítása is. A hátralevő hat nap alatt további mintegy 200 000 ember megmentése járt sikerrel. Június 4-én, mikor az utolsó egységek is elhagyták a partot, mintegy 200 000 angol, 120 000 francia s néhány ezer belga katona sikeres átmentésével dicsekedhettek. Igaz, a fegyverek – 1200 ágyú, 1250 légvédelmi és páncéltörő löveg, 11 000 géppuska, 75 000 autó, tehát a nehézfegyverzet egésze – a partokon maradtak, s a németek birtokába kerültek. 180 angol repülőgép veszett ott Dunkerque-nél. Igaz, a német légierő sem könyvelhetett el teljes sikert. Bombáik a tengerparton nem voltak hatásosak, s az angol vadászok is jobbnak bizonyultak, így kisebb angol légi fölény alakult ki. Mindez azonban azon a tényen nem változtatott semmit, hogy Hitler célkitűzése sikerült, a nyugati hadjárat első fázisa befejeződött. A német hadijelentések – túlzásoktól nem mentesen – 1,2 millió fogolyról, 80 hadosztály felszerelésének megsemmisítéséről, és 1800 repülő lelövéséről szóltak. Az angol hadsereg eltűnt a kontinensről, s pillanatnyilag nem sok reménye volt a visszatérésre. Ha Angliának volt is hadserege, de fegyvere már nem.

Hitler nyolc napra fellobogóztatta Németország házait, és három napig kongattatta a harangokat a győzelem örömére.

„FRANCIAORSZÁG NEM HALHAT MEG"

A francia hadsereget az első világháborút követően Európa legjobb hadseregének tartották. Mozgósítás esetén a francia hadsereg két és fél millió főre rúgott, közel kétmilliós tartalékkal rendelkezett, a német hadsereg több mint 3000 páncélosával szemben közel 3000 francia harckocsi vonulhatott fel, s csupán a német légierő volt kezdettől fogva számbeli és minőségi fölényben. Emellett a franciák hozták létre a híres Maginot-vonalat, Európa első számú erődítményrendszerét. A Maginot francia hadügyminiszter által építtetett vonalba közel félmilliárd dollárt öltek bele. Hatszintes föld alatti erődítményrendszere, melyben a legénységi és tiszti szállástól a konyháig és a víztárolókig, a szállítóvasúttól a szellőzőberendezésig, a telefonhálózattól a munícióraktárig minden a legmodernebb volt, méltán szerzett a háború előtt világhírnevet és keltett félelmet. Mindezek ellenére június első hetében világossá vált: Franciaország végveszélybe került. A németek megkerülték a Maginot-vonalat, s rövid idő kérdése volt, mikor kerülnek a háta mögé, az erődítmény ágyúi pedig csak keletre néztek. A Sichelschnitt-terv sikeres végrehajtásával a büszke francia hadseregre már halálos csapást mértek, mozgósított hadosztályainak fele, gépesített erőinek nagyobb része a belgiumi katlanba veszett. Igaz, az Észak-Afrikából átvont erőikkel még egy kísérletet tettek, hogy a Weygand-vonal mentén – mely az Aisne és Somme mentén futott, majd a Maginot-vonalhoz csatlakozott – megálljt parancsoljanak a német támadásnak. Június 5-én megindult tehát a csata Franciaországért. A németek már két hét óta átcsoportosították erőiket; négy páncélos csoportot képeztek. A „B" hadseregcsoport a Somme és az Aisne folyónál néhány napi harc után ismét áttörte a francia állásokat. Június 9-én az „A" hadseregcsoport is megindult. Két nap alatt áttörte az Aisne-nél létesített francia állásokat. Igaz, a francia hadsereg még mindig rendelkezett 60 hadosztállyal. De teljesen demoralizált, vezetés nélkül álló, az állandó bombatámadások által lelkileg s fizikailag tönkretett csapatok harcértéke csekély volt. Guderian páncélosai az áttörés után a Marne-nál Argonne mellett keletre fordultak, hogy a Maginot-vonal mögé kerüljenek, s ezzel Franciaország büszkeségét értéktelenné tegyék. A németek másik éke viszont Párizs, a Loire és a tengerpart irányában nyomult előre.

A katasztrófa már teljes volt, mikor újabb veszély jelentkezett. Mussolini aggódva szemlélte a német szövetségesek lélegzetelállító győzelmeit, a becsvágy, a féltékenység, s a győzelemből való kimaradás félelme május végén a beavatkozás melletti döntésre ösztönözte. Május 25-én az olasz hadsereg vezetőinek jelezte, hogy heteken belül belép a háborúba, s június 3-án Hitlerrel is tudatta szándékát. Az olasz katonai vezetők nem lelkesedtek a Duce elhatározásáért. Sokkal inkább tisztában

voltak az olasz hadsereg harci értékével, semhogy ne tartsanak kockázatosnak egy ilyen vállalkozást. Mussolini azonban úgy vélte, a háború a végéhez közeledik, s ahhoz, hogy a béketárgyalások során a győztesek asztalánál ülhessen, neki is szüksége volt néhány ezer halottra. Úgy érezte, közeleg az óra, hogy dédelgetett álmát megvalósítsa, szinte látta már Tuniszt, Korzikát, a Riviérát olasz lobogó alatt. Hiába volt a francia kormány utolsó tárgyalasi kísérlete s Roosevelt amerikai elnök óvó üzenete, június 10-én délután Ciano külügyminiszter jegyzéket nyújtott át a francia és az angol követnek, közölve, hogy Olaszország június 11-től harcban állónak tekinti magát.

Június 10-én délután hatalmas tömeg gyűlt össze a Piazza Venezián. Mussolini a fasiszta párt tagjai, a lelkes fiatal fasiszták diadalmas üvöltése: „Duce! Duce! Duce!" közepette kezdte meg beszédét, a Palazzo Venezia erkélyéről. Bejelentette a hadüzenetet a plutokrata és reakciós demokrácia ellen, amely elzárja az olasz nép érvényesülésének útját, s beszédét így folytatta:

„Proletárok, a fasiszta Itália harmadszor száll harcba, erősebben, büszkébben, mint bármikor. Csak egyetlenegy parancs van, s ez kategorikus és kötelező mindenki számára: Hódítani! S ezért mi hódítani fogunk, hogy a világnak új békét adjunk, mely igazságos lesz Olaszország, Európa és mindenki számára."*

Másnap az olasz csapatok hátba támadták az összeomlás szélén álló Franciaországot. Nem katonailag, hanem politikailag és lélektanilag volt jelentős az olasz támadás. A francia hadsereg szétesett, egyre gyakrabban fordult elő, hogy egész egységek dobták el fegyvereiket, s menekültek haza. Az utak tele voltak visszavonuló katonákkal s menekülő civilekkel. Borzalmas jelenetek játszódtak le, annál is inkább, mivel az utak teljesen védtelenek voltak, kitéve a német repülők bomba- és gépfegyvertámadásainak. Nemcsak a hadsereg, de a kormány is menekült. Junius 12-én székhelyét Párizsból Tours-ba tette át. Ezzel egyidejűleg Weygand tábornok elrendelte az általános visszavonulást a Caen–Tours–Loire–Dijon-vonalra. A kormány elhatározta, hogy Párizst – nehogy Varsó és Rotterdam sorsára jusson – nyílt várossá nyilvánítja és feladja. Churchill, aki már nem alaptalanul, francia különbékétől tartott, június 12-én a francia főhadiszálláson próbálta francia kollégáit kitartásra, s esetleg a háború Észak-Afrikából való továbbfolytatására rábírni. Clemenceau híres szavait idézte az első világháború idejéből, amikor ugyanis a német csapatok Párizst veszélyeztették, a Tigris (így nevezték az öreg államférfit) kijelentette: „Harcolni fogok Párizs előtt, Párizsban és Párizs mögött."** Reynaud miniszterelnök és néhány kollégája kedvezően fogadta javaslatát, de a többség, s nem utolsósorban a katonák nem akartak tovább harcolni. Pétain marsall, miniszterelnök-helyettes meg volt győződve a katonai helyzet kilátástalanságáról, s gon-

* *L. L. Snyder:* The War. A Concise History 1939–1945. New York 1960. 102. l.

** *W. L. Churchill:* Their Finest Hour. 133. l.

dolatait már csak az foglalkoztatta, miként lehet a legrosszabbat, számára a vereségnél is rosszabbat, a szocialista forradalmat megakadályozni.

Weygand azt követelte, hogy a teljes angol légierő települjön át Franciaországba, amit Churchill azzal utasított el, hogy: „Ez nem a döntő hely, és nem a döntő pillanat."* Ha megőrzik a légi és tengeri fölényt, még mindent visszanyerhetnek a franciáknak is. A francia vezetők, akik joggal hivatkozhattak arra, hogy az angol hozzájárulás a közös harchoz aránytalanul kevés, meg voltak győződve arról, hogy csak idő és meglehetősen rövid idő kérdése, és Németország Angliát is legyőzi. Weygand szerint Anglia nyakát úgy vágják el, mint egy csirkéét. Az angol miniszterelnök kívánságában csak azt látták, hogy Anglia „az utolsó francia katonáig" harcolni kíván, és saját létét Franciaország költségére kívánja meghosszabbítani. A tanácskozás katonai résztvevői közül csak egy, a még viszonylag fiatal, kevésbé ismert honvédelmi államtitkár volt más véleményen: de Gaulle tábornok.

A kétségbeesett s egyre reménytelenebbnek tűnő helyzetben Reynaud az amerikai elnökhöz fordult segítségért. Roosevelt személyes elképzeléseit és óhaját a hivatalos külpolitika, az erős izolacionista befolyás a szenátusban megkötötte. Június 13-án ugyan fokozott anyagi támogatást ígért – de ennél többet nem.

Az anyagi támogatás viszont már nem volt elegendő. A francia vezető körök jelentős része most már azonnali fegyverszünetet sürgetett. Churchill ismét Franciaországba repült. Reynaud kérésére – mentsék fel a francia kormányt az 1940. március 28-i megállapodás alól, mely mindkét fél számára megtiltja a különbéke vagy fegyverszünet kérést – kerek nemmel válaszolt. A Franciaországban maradt, mintegy 100 000 katona evakuálását azonban azonnal elrendelték, s ez néhány nap múlva megtörtént.

Június 14-én a német csapatok első egységei bevonultak a kihalt és elhagyott Párizsba, hamarosan a Quai d'Orsay-től az Eiffel-toronyig és az Arc de Triomphe-ig horogkeresztes lobogók lengtek. Németország diadalmámorában úszott, s az olasz *Lavoro Fascista* című újság a következő főcímmel jelent meg: „C'est Paris (Íme Párizs). Kapitalisták, zsidók, szabadkőművesek, a világ sznobjai gyászolnak."** Másnap a német csapatok már parádét tartottak. De a német katonák nemcsak parádéztak. A 7. hadsereg a hátulról már meggyengített Maginot-vonalat támadta, és hamarosan betört az állások közé. Le Havre már német kézben volt, Normandiában is német csapatok haladtak előre. A 18. német hadsereg a Loire irányába menetelt, a 6. és 9. német hadsereg is a Marne-tól a Szajnához, majd tovább a Loire irányába nyomult előre, július 15-én az első világháború híres erődje, Verdun is kapitulált.

Most már Reynaud miniszterelnök is elkerülhetetlennek tartotta a kapitulációt, de azt javasolta, hogy csak a hadsereg kapituláljon, a kormány meneküljön kül-

* Uo.

** Idézi *L. L. Snyder:* The War. A Concise History 1939–1945. Id. kiad. 103. l.

foldre, es onnan folytassa a harcot A katonak presztizsokokbol nem vallaltak ezt, es azzal erveltek, hogy ez mar nem mentene meg Franciaorszagot a teljes megszallastol

A politikai es katonai vezetok ekkor mar Bordeaux-ban tanacskoztak Ide erkezett Churchill ket uzenete Az elso formailag hozzajarult, hogy a francia kormany fegyverszuneti targyalasokat inditson, amennyiben a francia hadiflotta angol kikotobe hajozik A masodik uzenet kiserlet volt a francia kilepes megakadalyozasara Churchill ugyanis angol–francia uniot javasolt, kozos allami szervekkel es kozos allampolgarsaggal Churchill ugy velte, hogy ez a javaslat segiti Reynaud elkepzeleset, hogy a francia flotta segitsegevel Afrikabol folytassa a haborut A francia miniszterek tobbsege azonban elutasitotta az angol–francia uniot Egyesek ugy veltek, hogy Churchill javaslata tenylegesen csak arra szolgal, hogy a francia flotta es gyarmatbirodalom angol kezbe keruljon, masok, mint Petain, ugy erveltek, hogy – mivel Anglia veresege is elkerulhetetlen –, Franciaorszag „egy hullaval kotne hazassagot" * Junius 16-an este Reynaud lemondott, s az uj kormanyt Petain marsall alakitotta meg, aki biztositva az angolokat, hogy a flottat nem adjak at, Madridon keresztul a nemet fegyverszuneti feltetelekre kerte Hitler meg nem adott valaszt, elobb szovetsegesevel, Mussolinivel ohajtott tanacskozni Egyidejuleg utasitast adott a nemet offenziva gyors folytatasara, hogy az atlanti-oceani kikotok, valamint Le Creusot a fegyverkezesi centrum birtokaba jussanak

Mussolini es Hitler junius 18-an talalkoztak Mussolini kovetelesei – Franciaorszag delkeleti resze, egeszen a Rhone-folyoig, Tunisz, Algeria, Korzika, Szomalifold, s a marokkoi flottabazisok – nem talaltak a mar Anglia elleni haboru szempontjai szerint gondolkodo Hitlernel megertesre Hitler ugyanis viszonylag mersekelt kovetelesek mellett ervelt, mivel el akarta kerulni, hogy a nemet javaslat tulzasai lehetetlenne tegyek a francia kormany szamara a fegyverszunetet, s az vegul Londonba menekulve, a harc folytatasa mellett dontson Mussolini vegul engedett, s ahhoz is kenytelen volt hozzajarulni, hogy a ket szovetseges kulon kosson fegyverszunetet Hitler ugyanis nem akarta a nem harcolo olaszokat a gyoztes nemetekkel azonos statusba emelni, emellett ugy velte, szabadabban formalhatja politikajat a jovoben Franciaorszaggal kapcsolatban, ha kulon kot fegyverszunetet Az alairas helyeul Hitler azt a szalonkocsit valasztotta, ahol 22 evvel korabban a nemetek irtak ala a fegyverszuneti egyezmenyt, s amely azota mint nemzeti ereklye allt Compiegne-ben Hitler, Goring, Ribbentrop, Keitel es a nemet Wehrmacht vezetoi fogadtak itt a Huntziger tabornok vezette francia kuldottseget Junius 21-en Hitler eloszor Foch marsall egykori szekeben foglalt helyet, majd allva hallgatta vegig Keitel deklaraciojat, mely az esemenyt a regi igazsagtalansag jovatetelenek nevezte, s a fegyverszuneti kovetelesek lenyeget abban foglalta ossze, hogy Franciaorszag ne legyen kepes a harc ujrafelvetelere, hogy Nemetorszag biztonsagban folytathassa

* *L. Gruchmann* Der zweite Weltkrieg Munchen 1967 69 l

Anglia ellen harcat, es a nemet birodalmat ert korabbi igazsagtalansagokat megszuntesse A reszletes feltételeket mar nem is hallgatta vegig, a *Deutschland uber Alles* es a *Horst Wessel*-dal akkordjai kozepette elhagyta a kocsit Pedig a lenyeg, a reszletes feltetelek felsorolasa meg hatra volt Franciaorszag ketharmad reszenek – a teljes nyugati partvidek – megszallasa, a francia hadero leszerelese – 100 000 fonyi katonasag kivetelevel –, a hadianyag atengedese A flottat ugyan nem kellett kiszolgaltatni, de leszerelve nemet–olasz ellenorzes ala kellett helyezni A francia hadifoglyok tovabbra is Nemetorszagban maradnak, a megszallas koltsegeit a franciak fizetik, s a meg nem szallt teruleten nemetbarat kormany alakul Kisebb alkudozas utan junius 22-en a franciak beleegyeztek, es 22-en a nemetekkel, 24-en az olaszokkal alairtak az egyezmenyt – az utobbi vegul csak egy kis teruletsav atengedeset, mind Europaban, mind Afrikaban demilitarizalt savok felallitasat kovetelte –, mely 25-en hajnalban eletbe lepett Ami nem sikerult negy ev alatt 1914–18-ban, azt most hat het alatt, 27 000 halott, 111 000 sebesult es 18 000 eltunt aran megvalositotta a nemet hadsereg Franciaorszag elbukott Ketmillio katona kerult nemet hadifogsagba Ugy tunt, Franciaorszag orokre kiesett a nagyhatalmak kozul Hitler es hadserege soha nem latott diadalt aratott A katonai diadal, Nyugat-Europa leigazasa, Nemetorszagon belul is elnemitotta a konzervativ naciellenes eroket A hadsereg, melynek vezetoit Hitler sietve marsalla nevezte ki, a dicsosegben sutkerezett, es ki mert volna szolni Hitler ellen a nemzeti dicsoseg e nagy napjaiban, a gyozelmet unneplo hetnapos harangzugas kozepette Hitler tehat nyugodtan keszulodhetett az Anglia ellen csatara s Europa teljes leigazasara

Franciaorszagnak pedig szembe kellett neznie a keseru valosaggal Europa vezeto nagyhatalma tortene legkatasztrofalisabb vereseget szenvedte Azonnal megkezdte az okokat elemezni, s azota sem szunt meg kutatni a francia kozvelemeny, s nem utolsosorban a francia tortenetiras Marc Bloch vezeto francia tortenetiro mar 1940-ben megprobalt velemenyt formalni „Kit terhel a felelosseg? – teszi fel a kerdest – A francia parlamentaris rendszert, mondjak a tabornokok, a hadsereg egyszeru katonait, az angolokat, az »otodik hadoszlopot« – azaz mindenkit, kiveve sajat magunkat "*

S ha azota az ujabb es ujabb szempontok az onbiralat lehetoseget sem zartak ki, s a tortenelmi, politikai analizis sok lenyeges korulmenyre mutatott ra, a velemenyek megis megoszlanak Egy azonban bizonyos, a politikai, katonai, gazdasagi okok es hibak sokasagabol, melybol a francia baloldal is kivette a reszet, kiemelheto a francia politikai vezetoreteg, a burzsoazia csodje, minthogy ez a 30 as evek belso tarsadalmi harcaitol megremulve, keptelen volt a nemzet szocialista Nemetorszag ellen hatarozottabb politika kialakitasara, es nemcsak egymas utan hagyta cserben Franciaorszag keleti szovetsegeseit, de egy reszet athatotta az „inkabb Hitler, mint Sztalin" lelekmergezo gondolata is Nem kisebb mertekben terheli a

* *M Bloch* Strange Defeat A Statement of Evidence Written in 1940 London 1949 25 l

felelősség a katonai vezetést is, amennyiben a hangadó katonai személyiségek többsége mélyen megvetette a gyenge parlamenti rendszert, s autoratív elképzelései útján eljutott olykor a Hitler-szimpátiáig is. Ez a vezetés képtelen volt a legkisebb mértékben is alkalmazkodni a modern hadviselés követelményeihez, s mérhetetlen gőggel addig sütkérezett az első világháború dicsőségének fényében, mígnem a francia hadsereg legsúlyosabb vereségét segítette elő. Húsz évvel korábban még úgy tűnt, Franciaország kezében van egész Európa sorsa, 1940-ben már saját sorsának sem volt ura többé.

Az ország megszállt területén Hitler katonái és SS vezetői közvetlenül rendelkeztek. S bár mint utaltunk rá, az Anglia elleni háború miatt Hitler igyekezett mérsékelni politikáját, ez sem akadályozta meg Elzász-Lotaringia és Luxemburg annektálásában, ahol Wagner és Bürckel Gauleiterek azonnal megkezdték az elnémetesítést célzó Volkstums-politikát. A német katonai hatóságok Fontainebleau-ban rendezték be főhadiszállásukat Stülpnagel tábornok vezetésével, a Külügyminisztérium gazdasági bizottságot küldött a francia területek minél jobb gazdasági kiaknázására, Rosenberg stábot küldött a franciák nemzetiszocialista nevelésére, és berendezkedett a franciaországi legfelsőbb SS- és rendőrparancsnok is.

A meg nem szállt Franciaországnak is be kellett illeszkednie az „új Európába". A Pétain-kormány köré felsorakoztak a köztársaság ellenségei. Pétain demokráciát és liberalizmust gúnyoló magatartása korábban is ismert volt, s most az összeomlás után a fasiszta, szélsőségesen nacionalista szervezetekkel együtt Pétain is azt hangoztatta, hogy a parlamentáris kormány vitte katasztrófába az országot. Németországra és Olaszországra támaszkodó autoratív rendszert akartak megvalósítani. Az agg marsall eleinte egyidejűleg betöltötte mind az államfő, mind a kormányfő szerepét, s az új kormány – melynek székhelyéül az ismert fürdőhelyet, Vichyt választották – főleg katonákból, s jobboldali – részben fasiszta – hivatásos politikusokból állt. A kormányban Weygand lett a honvédelmi miniszter, s Darlan tengernagy került a tengerészet élére. Már kezdettől fogva jelentős befolyásra tett szert az új kormányban Pierre Laval – későbbi miniszterelnök –, aki néhány éve már a fasiszta hatalmakkal való megegyezés szószólója volt, s most a német–francia együttműködés híveként kereste Franciaország helyét a hitleri Európában. A vichyi kormány belpolitikájában a fasiszta tendenciák az új szélsőjobboldal és a katonai körök uralomra törekvése szerencsésen találkozott a magas klérus politikai célkitűzéseivel, amely szintén örömmel vette tudomásul a „liberális szabadkőműves" rendszer bukását. Hamarosan új, az olasz fasiszta alkotmányhoz hasonló alkotmányt vezettek be. Kárhoztattak mindent, ami a demokráciával, liberalizmussal, munkásmozgalommal volt kapcsolatban. Folytatódott a Kommunista Párt üldözése, melyet a német–szovjet egyezmény és a III. Internacionálé háborúellenes deklarációja miatt már 1939 őszén törvényen kívül helyeztek. A két világháború közötti baloldali politikusok közül néhányat, köztük a Népfront-kormány élén álló Léon Blumot bíróság elé állították.

A gleichschaltolt újságok természetesen nagy angolellenes kampányba kezdtek. Az angolellenességnek francia földön minden újabb fejlemény mellett mély hagyományai voltak, különösen a francia tisztikarban. Az új kampány azonban nem csupán a régi tradíciót elevenítette fel, és nemcsak a hitleri „új rendhez" való illeszkedés jegyében bontakozott ki. A jórészt hadsereg és szövetségesek nélkül maradt angol kormányt ugyanis erősen aggasztotta a francia flotta sorsa. Attól tartott, amennyiben Hitler a francia hajóhadra ráteszi a kezét, akkor veszélybe kerül az angol tengeri fölény, s kedvező feltételek teremtődnek egy esetleges német invázió számára is. Ezért július 3-án – Churchill szavaival – az angolok meghozták a fájdalmas határozatot: a kikötőkben levő francia hajókat lefoglalták, s emellett az orani és Mers el-Kebir-i bázis ellen angol hadihajókat küldtek, hogy a francia flottát az átállásra szólítsák fel. Midőn a francia tengerészeti vezetők erre nem vállalkoztak, az angol hajók tűz alá vették a francia flottát, s az említett helyeken, valamint Dakarban jelentős veszteséget okoztak nekik. Franciaország másnap megszakította Angliával diplomáciai kapcsolatait.

„La France ne peut pas mourir" – mondotta Reynaud 1940. június 10-én.* Egy hónap múlva Franciaország halottnak tűnt. De már mutatkoztak az új élet jelei is. 1940. június 18-án de Gaulle tábornok hírül adta a londoni rádióban, hogy nem szünteti be a harcot, hanem Angliára és az Egyesült Államokra támaszkodva folytatja, s győzelemre viszi. Megjelentek már az első ellenállásra felszólító hazai röplapok. A Kommunista Párt kezdett felocsúdni az események okozta bénultságból.

Gyülekeztek azok az erők, amelyek egy új Franciaország megteremtésén munkálkodtak.

* *S. M. Osgood:* The Fall of France 1940. Causes and Responsibilities. Boston 1967. VII. l.

NAPIRENDEN: ANGLIA?

Anglia évszázadok óta először megverve, megalázva, gyengén, szinte fegyvertelenül állt szemben a diadalmas győztesekkel. Mindenki végveszélyt érzett, s Churchill június 4-i beszédében már azt a lehetőséget is megpendítette, hogy az angol szigetek elfoglalása után tengerentúli birodalmukból folytatják a harcot. Féltek és várták a német inváziót, s mégis úgy tűnt, hogy Hitler – akit a német újságok nap nap után kiáltottak ki a háború utolérhetetlen géniuszának – mintha jobban félt volna a támadástól. Beszédeiben és nyilatkozataiban Anglia reménytelen helyzetét hirdette, talán némileg saját bátorítására is. Ugyanakkor azonban ismételten békejobbot kínált Angliának. A svéd király, a Vatikán s más közvetítők útján üzeneteket küldött az angol kormánynak. Javaslatokat tett a megegyezésre. Mit kellene Angliának tennie? Semmi mást, mint elismerni Németország kontinentális uralmát, s legfeljebb még visszaadni az első világháború után elvett német gyarmatokat. Anglia megtarthatja flottáját, gyarmatbirodalmát. Milyen nemes lelkű ajánlat! De vajon mi készteti Hitlert erre az ajánlatra? Talán egyszerű blöff volt, hogy – mint már annyiszor korábban – békebeszédekkel leplezze háborús szándékait? Talán Ciano cinikus megjegyzése áll közel a valósághoz, aki Hitlert olyan hazárdjátékoshoz hasonlította, ki miután bankot robbantott, hatalmas zsákmányával sietve szeretné elhagyni a kaszinót. Vagy Wheeler-Bennett angol történésznek van igaza, aki szerint Hitlert is az a gyűlölet–csodálat-komplexus befolyásolta, mely oly sok német érzéseit, gondolatvilágát áthatotta Anglia iránt. Vagy egyszerűen a *Mein Kampf*ban kell megkeresni Hitler cselekedeteinek nyitját. Eredeti koncepciója járt volna a fejében, mely szerint Angliát mint a kontinenst befolyásoló tényezőt kikapcsolva, s az angol világbirodalom fedezésével, a még számottevő egyetlen kontinentális hatalom, a Szovjetunió ellen kell támadni inkább, hogy Keleten megszerezze a hőn óhajott német Lebensraumot.

A történelmi események menete kétségkívül az utolsó hipotézis valószerűségét látszik igazolni. Mégis úgy véljük, hogy nem csak és nem egyszerűen erről van szó. Minden jel szerint egy időben nagyon is komolyan foglalkozott az angliai invázió gondolatával. Az a tény, hogy 1940 nyaráig erre vonatkozó kidolgozott terv nem volt fellelhető a német vezérkarnál, aligha bizonyítja ennek ellenkezőjét, hiszen a német vezérkart – még ha titkos reményeiben számolt is villámháborúval – a francia összeomlás gyorsasága meglepetésként érte. Aligha volt valaki a német vezetők közül, aki 1940 áprilisában elképzelte volna: még az év folyamán reális lehetőség nyílik az angliai partraszállásra. Hitler békeajánlata sem bizonyítja, hogy adott helyzetben idegen lett volna tőle az Anglia elleni támadás gondolata. Feltehető,

hogy júniusban Hitler habozott a további teendő tekintetében, s remélte, hogy sikerül a győztes pozíciójából megfelelő kompromisszumot elérnie. Ez azonban nem jelentette azt, hogy midőn elhatározta az Anglia elleni támadást, azt nem óhajtotta volna valamennyi eszköz bevetésével végigvinni.

Július 16-án kibocsátott 16. számú hadműveleti utasításának bevezető mondatai tükrözik talán legvilágosabban Hitler álláspontját: „Mivel Anglia, reménytelen katonai helyzete ellenére mind ez ideig semmi jelét nem adta megegyezési készségének, úgy döntöttem, hogy az Anglia elleni partraszállási hadműveletet kell előkészíteni, s ha szükséges, végrehajtani."*

Hitler tehát nem utasította el a megegyezés lehetőségét, de amennyiben erre Anglia nem volt hajlandó, úgy kényszeríteni kívánta rá. Anglia pedig nem volt hajlandó a megegyezésre, holott számos tényező szólt a megegyezés mellett. Nem kétséges, hogy számos olyan angol politikus volt, aki tisztában volt azzal, hogy a megegyezés a Szovjetunió ellen adna szabad kezet Hitlernek. S miért ne adjon? Az angol politikai körök egyes csoportjainak évtizedek óta éppen ez volt a vágyuk. Egyébként is Hitler nem mint legyőzött, hanem mint győztes beszélt, Európa legjobb hadserege, a világ legerősebb légiereje birtokában, mikor az angol hadsereg a szigetországban 500 ágyúval és mindössze 200 tankkal rendelkezett. A harcképes angol hadosztályok száma alig 2–3, s a partok védelmére felállított Home Guard még kézifegyverekkel sem rendelkezett. Szinte tehetetlenül kellett tehát várni az ellenség csapását, egy olyan ellenségét, mely nemcsak erősebb volt Angliánál, de kedvére választhatta meg a támadás módját, helyét és idejét.

Anglia mégis elutasította a megegyezést. Az angolok nem reagáltak Hitler békét hirdető szirénhangjaira, tömegesen özönlöttek a Home Guardba, s készültek országuk végsőkig való védelmére. Amit éveken át, nem utolsósorban a békéltető politika miatt, a nemzetiszocializmussal való szembenállásra nem tettek meg, most óriási erőfeszítésekkel megindították. A polgári védelmi szervezet kialakítása, a közszolgáltatások védelmének biztosítása, a légvédelmi szolgálat megszervezése, a Home Guard által mozgósított egymillió ember kiképzése óriási erővel s nagy effektivitással haladt előre. A brit üzemekből özönlöttek a repülők, tankok és fegyverek. Gyerekek és nők ásták az óvóhelyeket és árkokat. A légitámadások esetleges célpontjait léggömbzárral védték, s dróthálózatot létesítettek az alacsonyan szálló repülőgépek ellen. Hollandia kárán tanulva, ejtőernyősök elleni őrséget állítottak, s még az útjelző táblákat is elmozdították, nehogy az esetleges inváziós hadsereget tájékoztassák.

Mintha az egész angol népet Churchill szavai hatották volna át: „Teljesítsük tehát kötelességünket, és viselkedjünk úgy, hogy ha a Brit Birodalom és Nemzet-

* *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Dokumenten. Darmstadt 1959. 131. l.

közösség még ezer évig fennáll, akkor is azt mondják: »Ez volt a legnagyobb órájuk.«*

Hitler keresve az okokat, vajon miért nem hajlandó Anglia elfogadni a felajánlott kompromisszumot, többek között Churchill személyében találta meg a választ. Annyiban talán igaza is volt, hogy az angol nép harcos elszántsága aligha találhatott volna hivatottabb vezetőt, mint Sir Winston Churchillt, aki 1940. május 10-től Őfelsége miniszterelnöke lett.

A 66 éves politikus – aki május 13-án adta elő első programját az angol parlamentben, s mondta el híres szavait: „Nem ígérhetek mást, mint vért és gyötrelmet, könnyeket és szenvedést"** – változatos és gazdag életpályát mondhatott magáénak, mígnem a háborús Anglia élére került. Viszonylag korán lépett az angol politikai életbe, hiszen 26 éves korában már képviselő és öt év múlva miniszter. Az első világháborúban már fontos politikai szerepet tölt be, s egyik kezdeményezője a szövetségesek délkelet-európai hadműveleteinek. 1919-ben a bolsevizmus elleni harc „bajnoka", a Szovjetunió elleni intervenció egyik animátora, az egészségügyi övezet szellemi apostola. Volt újságíró, katona, történész, politikus, a 20-as években az angol pénzügyek élén állt, s a font leértékeléséért a tőle ismert eréllyel és következetességgel harcolt. Kíméletlen ellenfele volt nemcsak külföldön, de otthon is baloldali mozgalmaknak, a 20-as évek munkássztrájkai a legélesebb üldözőre találtak benne, s ezekben az években még az olasz fasizmust dicsőíti szép, kissé archaikus stílusban megírt történelmi levegőjű cikkeiben. Még Abesszínia olasz megtámadása idején is ellenzi az Olaszország elleni szankciókat, de a hitlerizmus veszélyét egyre világosabban felismeri, s mindinkább ez kerül politikai pályájának fókuszába. A 30-as évek második felében szemben áll és határozottan bírálja a békéltető politikát. Egyesek vitatják, hogy reálpolitikus volt-e, vagy bizonyos értelemben romantikus, lelkesedő. Tény, hogy olyan ember volt, aki nagy kitartással és energiával vetette magát a kitűzött cél megvalósításáért folyó harcba. Nem szerette véleményét változtatni, mondhatnánk azt is, hogy makacs volt. De a még makacsabb tények előtt ő is meghajlott s ezért 1938-tól a bolsevizmus elleni küzdelem „bajnokából", az angol–szovjet szövetség szószólója lett, s 1939-ben – mikor a Szovjetunió nem egy barátja tántorodott el a német–szovjet egyezmény hírére, ő elsősorban az angol kormányt hibáztatta a történtekért. Állásfoglalása talán azért volt sok kortársánál józanabb, mert a politikában nem elvont eszméket keresett, hanem azt reális érdekek alapján mérlegelte, s ha volt eszménye, az csupán a brit birodalom nagysága és érdeke volt. Churchill a whig arisztokráciát, az angol múltat és intézményeit, demokratikus államberendezkedését és polgári szabadságjogait sok vonatkozásban „a lehető világok legtökéletesebbikének" tartotta. Éppen ez az erős hit és akarat vezette őt a kétségbeesés óráiban, aki süket fülekkel ment tovább Hitler megegye-

* *W. L. Churchill:* Their Finest Hour. 22. l.

** Uo

zést kínáló csábításai mellett – holott kormányának egyes tagjai, így Halifax és Chamberlain nem zárkóztak el teljesen a tárgyalások elől –, aki az elbukás közvetlen közelében is képes volt a győzelmet hirdetni, s mi több, győzelemre vezetni az országot. Parlamenti beszédei, amelyeket többnyire gondosan elkészített, mesterművei voltak a retorikának, lelkesedést öntöttek a csüggedőkbe, bizonyították, hogy csak győzelem lehetséges. Bármennyire romantikusnak tűntek szónoklatai, valójában a reálpolitika alkotásai voltak.

„Azt kérdezik, mi a mi politikánk – mondotta május 13-i bemutatkozó beszédében. – Azt válaszolom: folytatni a háborút tengeren, szárazon és levegőben, minden tehetségünkkel és erőnkkel, amit az Úr adott nekünk; folytatni a háborút a szörnyű zsarnokság ellen, amelyhez fogható sosem volt az emberi gaztettek sötét és fájdalmas történetében. Ez a mi politikánk. Azt kérdezik, mi a célunk? Egy szóval válaszolok: Győzelem! Győzelem minden áron, győzelem minden borzalom ellenére győzelem, bármilyen út vezet hozzá."*

A szivarjairól és whiskyjéről híres miniszterelnökben tehát Hitler kemény ellenfelet kapott. Olyant, aki képes volt rengeteget dolgozni, aki szervezett és lelkesített, aki tele volt ötletekkel, aki szeszélyes volt és erőszakos, optimista volt, de ha kellett, kegyetlen. Diplomata volt és hadvezér, szónok és politikus. Egyszóval államférfi, aki a drámai szituáció nagyságához nőtt fel, s képes volt arra saját egyéniségének bélyegét rányomni.

Hitler előtt hamarosan nyilvánvalóvá vált, hogy Anglia nem kapitulál. Júliusi beszédeiben már Churchillre igyekszik a háború elhúzódásáért a felelősséget hárítani. Július 2-án utal az Anglia elleni esetleges hadműveletekre, július 16-án pedig kiadja a 16. számú hadműveleti utasítást, mely a „Seelöwe" fedőnév alatt vonult be a második világháború történetébe. Célja „kikapcsolni az angol anyaországot mint a Németország elleni hadviselés bázisát", szükség esetén „teljes mértékben megszállni".**

Kétségtelen, hogy a történelem közel 900 esztendővel a normann hódítás után nem sok biztatóval kecsegtetett a vállalkozás sikerét illetően. A spanyol ármáda vállalkozása 1588-ban nemcsak kudarccal végződött, de fordulópontot is jelentett a tengerek uralmáért folytatott angol–spanyol vetélkedésben. Napóleon, Hitlerhez hasonlóan sokáig nézett farkasszemet Dover fehér szikláival, de a trafalgari tengeri vereség még jobban élt az emlékezetében, semhogy a cselekvésre el merte volna szánni magát.

Németország ura bízott szerencséjében, remélte, hogy tengeralattjáróival elszigeteli, gazdaságilag megbénítja, repülőgépeivel megfélemlíti és tönkrebombázza, s végül legyőzhetetlennek vélt szárazföldi seregével elfoglalja a szigetet. Az előkészületeket eredetileg augusztus közepére kellett befejezni. A szárazföldi haderő viszony-

* Uo.

** *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg ... Id. kiad. 131. l.

lag szélcs partraszállási zónát kívánt, hogy a német hadsereg erejét s mozgékonyságát megfelelően kibontakoztathassa. A tengerészet viszont, amely a német hadseregnek egyébként is gyenge pontja volt, erre nem mert vállalkozni, s csupán egy keskeny övezetben látta a szállítás és partraszállás lehetőségét. Halder élénken tiltakozott a keskeny partraszállási övezet ellen. „Ezért a pénzért húsdarálón is átengedhetem őket"* – mondotta. Végül Hitler döntése Folkestone és Worthing között jelölte meg a partraszállás helyét, ami bizonyos kompromisszumot jelentett, mivel szélesebb volt a haditengerészet, keskenyebb a szárazföldi erők követeléseinél. A feladat a von Rundstedt vezette „A" hadseregcsoportra hárult, melynek 24 hadosztályát két hullámban kívánták átszállítani a csatornán. Emellett Brighton és Dover elfoglalására külön ejtőernyős csapatok bevetésével is számoltak. A „B" hadseregcsoport további három hadosztálya tartalékban maradt, részben mert a partra szálló egységek erősítésre szorultak, részben mert Weymouthnál egy újabb partraszállási akció lebonyolítására gondoltak, amellyel a támadást Ramsgate és a Wight-szigetek közé lehet kiszélesíteni. A partraszállási akciót a Norvégiától Franciaországig terjedő légibázisokról 3000 repülőgép támogatná. A terv megvalósítása elsősorban a haditengerészettől függött, hiszen már az első hullámban 100 000 embert kellett átszállítani, majd három napon át további 160 000 embert.

A tengerészek aggályoskodtak. Bár francia, holland, belga szállítóhajók is rendelkezésükre álltak, ennek ellenére nem érezték még elég erősnek magukat a vállalkozáshoz. Hiszen az északi hadjárat során is csak egyszer került nehéz helyzetbe a német hadsereg: Narviknál, éppen az angol tengeri fölény miatt. Mi történik, ha a partra szállt egységeket Narvikhoz hasonlóan elvágja az angol hajóhad? Hitler a Seelöwe-terv végrehajtási dátumát kénytelen volt szeptember 15-re halasztani.

Nem kétséges, az admirálisok aggályai ez alkalommal Hitlernél nem maradtak visszhang nélkül. Az angol invázió sikerét illetően újból és újból felmerült benne: mi az oka, hogy Anglia katasztrofális katonai helyzete ellenére is elutasította a kompromisszumot. Churchill makacsságában kell keresni ennek a magyarázatát? Ez lehetséges, de a németek szerint más okok is közrejátszottak. A július 22-én tartott megbeszélésről Halder naplójában a következőket jegyezte fel:

„A háború továbbfolytatásának okai Anglia részéről:

1. Reménység, hogy fordulat következik be Amerikában.
2. Bizalom Oroszországban."**

Pár nappal később, július 31-én még világosabban fogalmazta meg a gondolatmenetet: ha Anglia Oroszországban reménykedik, akkor – mivel az invázió technikai nehézségekbe ütközik – Oroszország legyőzése Angliát érett gyümölcsként hullatja Hitler ölébe.

* *R. Wheatley:* Operation Sea Lyon. German plans for the invasion of England 1939–1942. Oxford 1958. 67. l.

** Halders Kriegstagebuch. 2. köt. Stuttgart 1962. 31. l.

„Anglia reménysége Oroszország és Amerika. Ha Oroszországba vetett reménysége megszűnik, akkor elesik az Amerikába vetett bizalom is, hiszen Oroszország kiesése Japánt hallatlanul megerősítené Kelet-Ázsiában"* – foglalja össze Hitler eszmefuttatását Halder naplója.

Majd így folytatja: „Oroszország az a faktor, amelyre Anglia leginkább számít. Valaminek történnie kellett Londonban. Az angolok teljesen letörtek, s most ismét feléledtek."**

A német vezérkar helyzetmegítélésében voltak reális és képzelt elemek is. Sztálin igen óvatos politikát folytatott, és semmi sem állt tőle távolabb, mint Angliával bármiféle tárgyalásokba kezdeni ebben az időben. Churchill viszont számított arra, hogy a német–szovjet egyezmény nem lesz tartós életű, a Szovjetunió és Anglia előbb-utóbb egy táborba kerül a nemzetiszocialista Németországgal szemben.

Anglia és a Szovjetunió Hitler elgondolásaiban is a náci Németország ellenségei, s potenciálisan szövetségesek. Ez magyarázza, hogy két-három héttel a Seelöwe-tervre vonatkozó utasítás után már Hitler elé kerültek a Szovjetunió elleni hadművelet első javaslatai. A javaslatokból azonban még nem lett azonnal konkrét hadműveleti utasítás, a Seelöwe-terv előkészületei még tovább folytak, s a partraszállás még jó néhány hétig közvetlen lehetőség volt. A június végén elfoglalt két kis angol szigeten, Jerseyn és Guernseyn már a megszállási rendszert gyakorolták. Kidolgozták az irányelveket Anglia közigazgatása számára, mely a katonaköteles angol évjáratok deportálását is tartalmazta. Anglia birodalmi biztosának Ernest Wilhelm Bohlét, a nácipárt külföldi szervezeteinek vezetőjét szemelték ki, aki Angliában született. Augusztusban és szeptemberben a német hadsereg nagy erőfeszítéseket tett Anglia megtörésére. Szeptember elsejéig a német folyami és tengeri hajózás valamennyi szállítóhajóját, valamint a megszállt országok hajóparkját is felsorakoztatták a Csatorna mentén az északi-tengeri kikötőktől egészen Cherbourg-ig 168 gőzhajó, 1910 uszály, 419 vontató- és halászhajó, 1600 motorcsónak állt rendelkezésükre. A német tengerhajózás egyharmadát igénybe vették, súlyosan érintve ezzel a gazdasági életet. Ennek ellenére a haditengerészet kénytelen volt újabb halasztást kérni, s így a partraszállási hadművelet időpontját szeptember 15-e helyett 21-ére tették át. Az idő sürgetett, nyilvánvaló volt, hogy az őszi idény beállta után a partraszállási terv már nem valósítható meg. A hadművelet sikere azonban nemcsak a tengerészeten múlott. A német vezérkar előtt világos volt, hogy a légi fölény biztosítása nélkül ezt a hadműveletet nem lehet sikeresen végrehajtani. Ha a német haditengerészet az angolokénál lényegesen gyengébb volt, s a német admiralitásnak voltak is kisebbségi érzései az angolokkal szemben, úgy a légierő vezetőinek nem volt kételye a német fölényt illetően. Meggyőződésük volt, hogy heteken belül szétverik az angol légierőt, a Royal Air Force nem zavarhatja többé a partra szálló

* Uo. 49. l.
** Uo.

német katonákat. Angliát már a német légierő elintézi, csak meg kell kapnia a zöld utat az Anglia elleni támadásokra. A légitámadások – elsősorban Anglia déli partjai ellen – már július 10-e után megkezdődtek, de Hitler csak augusztus 1-én adta ki 17. számú hadműveleti utasítását, melyben fokozott légi és tengeri háborút írt elő Anglia ellen. Ezzel megindult az ún. „angliai csata".

Göringnek, a német Luftwaffe főparancsnokának, a „Harmadik Birodalom" második számú vezetőjének formailag minden oka megvolt arra, hogy bizalommal nézzen a Luftwaffe támadása elé. A német légierő nagy számbeli fölényben volt. Közel két és fél ezer német gép, 949 bombázó, 336 stuka, 869 vadász és 268 romboló állt készenlétben a támadásra. A támadást nagymértékben megkönnyítette, hogy a német támaszpontokat hosszan szét lehetett szórni a kontinens nyugati partján. A Royal Air Force ezzel szemben mindössze 700 vadász- és 500 bombázógépet tudott harcba vetni. Igaz, hogy a Hurricane és Spitfire típusú gépek jobban voltak felfegyverezve, és nagyobb volt a manőverező képességük, gyorsabban emelkedtek, viszont a Messerschmitt 109 típusú német gép gyorsabb volt. A hadműveleti utasítás a légi fölény megteremtése céljából a délkelet-angliai légvédelem megbénítását tűzte ki első feladatának, éppen ezért a gépeket, a repülőtereket, légvédelmi ágyúkat s egyéb védelmi felszereléseket, valamint a repülőgépipart, illetve üzemeit kellett elsősorban támadni.

Az időjárási viszonyok miatt a német légierő alakulatai (Kesselring és Sperrle tábornokok irányításával) augusztus 8-án, pár nappal a kitűzött dátum előtt kezdték meg a támadást. 400 gép szállt fel s bonyolódott harcba a Spitfire-vadászokkal az angol szigetek fölött. A német és angol hadijelentések között olyan nagy volt az eltérés, hogy a csata lezajlásáról lehetetlen volt világos képet alkotni. (Churchill emlékirataiban megírja, hogy a háború után összevetették a németek valóságos repülőveszteségeit az angolok által lelőttnek jelzett gépek számával, s megállapították, hogy a tényleges veszteség hozzávetőlegesen 50%-a volt a jelzett veszteségnek. Pedig az angol hadijelentések viszonylag óvatosak voltak.) Egy azonban bizonyos, a német veszteségek túlhaladták az angolt, s a német katonai vezetők várakozását. A következő napok e tekintetben nem hoztak változást. Göring, a Luftwaffe főparancsnoka úgy képzelte, hogy egy héten belül leküzdhetik az angol légvédelmet és légierőt. Ez a terv azonban sok tényezővel nem számolt. Mindenekelőtt azzal, hogy a hazájuk szabadságát védelmező angol pilóták – akiknek technikai felkészültsége kitűnőnek bizonyult – szinte emberfeletti teljesítményt nyújtottak. De nem számolt Göring jó néhány olyan objektív adottsággal sem, amivel pedig számolhatott volna. A német gépek, tekintettel a ki- és berepülés időtartamára, csak viszonylag rövid ideig tartózkodhattak az angol légitérben. Ezért a bombázók és a kíséretükben levő vadászgépek között nem lehetett biztosítani a kielégítő együttműködést. Emellett az angol vadászgépek igyekeztek kikerülni a német vadászgépekkel az összeütközést, s csak a bombázókat támadták meg. Az angol gépek – mivel utánpótlási bázisuk közel volt – naponta többször is bevetésre kerülhettek. Végül a csa-

ta kimenetelét az is befolyásolhatta, hogy a lelőtt angol gépek személyzetének egy részét mindig sikerült megmenteni, míg a német gépek pilótái, ha nem pusztultak el, akkor fogságba estek, annak ellenére, hogy a németek mentőhajókat irányítottak a csatornára a pilótaállomány megmentésére.

Az Anglia feletti légicsatában szerepet játszott még egy olyan objektív tényező, mellyel a német vezetés nem számolhatott. Az angolok ugyanis ekkor már birtokában voltak a légi közlekedést és légvédelmet forradalmasító új technikai találmánynak – a radarnak. Két angol tudós, Sir Edward Appleton és Robert Watson Watt találmánya 100 km-es körzetben képes volt lokalizálni a támadó gépek számát és helyét, nem utolsósorban ez tette lehetővé, hogy az angol gépeket a legdöntőbb helyen és időben vessék be. Igaz, hogy az „angliai csata" idején ez a találmány még rendkívül tökéletlen volt, de már szerepet játszott az eseményekben. Emellett az angolok még egy technikai eszközzel lepték meg ellenfelüket. A repülőtechnikában, de a fegyverek más területén is folyt egy nem kevésbé döntő harc: a tudósok háborúja. Az angoloknak sikerült megfejteni azokat a rövidhullámú jelzéseket, amelyekkel az Anglia felett harcoló német gépeket irányították. Az angolok megfelelő adókat állítottak fel, s ezek a német gépeket nemegyszer hamis útra vezették.

A nagy veszteségek ellenére a német támadás ereje az első napokban csak fokozódott. Augusztus 15-én több mint 1000 gép támadt. A kikötők, repülőterek s az egész déli part a német gépek bombazáporába került.

Göring úgy látta, ideje taktikát változtatni. Az augusztus 1-i hadműveleti utasítás még leszögezte, hogy egyelőre nem alkalmaznak terrortámadásokat, augusztus 24-én viszont kiadta azt az utasítást, mely szerint a támadásokat most már nemcsak a légvédelem és a partok ellen, hanem a városok ellen is kell folytatni. Göring kétségtelenül London és más városok ismételt támadásával meg akarta félemlíteni a lakosságot, hogy Angliát megegyezésre kényszerítse. Később kiderült, hogy ez hadászatilag elhibázott lépés volt, mivel az angol légierő ekkorra már igen legyengült. Tény azonban, hogy az elkövetkező időben szörnyű megpróbáltatások zúdultak a londoniakra.

Egy német pilóta a következő sorokat írta naplójába, mikor megindultak a London elleni támadások: „Ma a világ legnagyobb városa felett repülünk. Teljes bizonyossággal tudom, hogy bármilyen szörnyű, megjósolhatom a jövőjét. Minden elpusztul, legfeljebb még néhány napig áll. Mindaddig, míg a Führer ki nem mondja a halálos ítéletet. Azután nem marad más, csak romhalmaz."*

Nappal és éjjel 200–300 bombázó a megfelelő számú vadászgép kíséretében támadta a várost romboló- és gyújtóbombák tömegével. Éjjel-nappal égett a város, egész negyedek dőltek romba. A nappal keményen dolgozó városlakók éjjeleiket az óvóhelyeken, pincékben, a földalatti állomásain töltötték. A dokkok, a vasútállomások munkája megbénult, több ezer ember meghalt, de a németek nem érték el cél-

* Der zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten. I. köt. München 1963. 230. l.

jukat. Különösen nagy pusztítást okozott a németek újfajta, ún. késleltetett gyújtóbombája. Ezeket eleinte az angolok fel nem robbant bombának hitték, s csak később találták meg a megfelelő védekezést ellenük. Szeptember 12-én a Szent Pál-katedrális, majd a Buckingham-palota szenvedett súlyos sérüléseket. Világos volt, hogy Hitlertől nem lehet kíméletet várni. Hitler szeptember 4-i beszédében – részben az eddigi kudarc miatti elégedetlenségének ellensúlyozására – az angol városoknak a térképről való letörléséről (ausradieren) beszélt, majd bombasztikus hangnemben tett ígéretet az Anglia elleni inváziór a:

„S ha Angliában kíváncsiak, s azt kérdezik: hát miért nem jön? Úgy nyugodjanak meg: jönni fog!"*

Igen, még úgy volt, hogy jönni fog, de a tengerészet kérésére a szeptembe 5-i dátumot 21-ére kellett elhalasztani. Így az invázió helyett csupán a német légierő minden eddigit felülmúló támadásaira került sor.

Szeptember 15-e az Anglia feletti légicsata döntő napja volt. Ezen a vasárnapon a Luftwaffe a legnagyobb nappali támadását intézte London ellen. Szinte az egész angol légiflotta védekezett, s egyetlen napon 56 német repülőgépet lőtt le. A Luftwaffe vezetői maximálisan 30%-os veszteséget tartottak elviselhetőnek. Ennek túllépése már nemcsak a légi fölény kivívását tette lehetetlenné, hanem az egész légierő harcképességét veszélyeztette. Július 10-től szeptember 15-ig 1180 német gép pusztult el. Nemcsak a pilótákat nem tudták pótolni, de a német repülőgépipar sem volt képes megfelelő mennyiségű új gépet előállítani. Így körülbelül három hónap alatt a német légierő a korábbi állományához képest 20–25%-kal csökkent. A támadásokat nem lehetett hasonló mértékben tovább folytatni. Hitler szerencséjére az időjárás is rosszabbodott, amit ürügyül használt a támadások mértékének csökkentésére. Az újságok főcímei azonban továbbra is ünnepelték a London feletti „acélvihart", s hangoztatták: Anglia a szörnyű bombatámadásokért elsősorban maga felelős. A vezérkar hadijelentései viszont már inkább felderítő akciókról, s nappali támadások helyett éjszakai büntetőakciókról szóltak. London, Manchester, Birmingham és más nagyvárosok lakói valóban még októberben is ritkán aludtak ágyban, a nappali támadások azonban már elmaradtak. Az egyik legszörnyűbb, mintegy jelképessé váló éjszakai támadás Coventryt, a közép-angliai kisvárost érte. Több városnegyed vált romboló- és gyújtóbombák martalékává. A XIV. században épült híres katedrálisból csak kő és romhalmaz maradt, több mint 1000 ember meghalt, a sebesültek számát pedig nem lehetett pontosan megállapítani. Novembertől kezdve azonban az éjszakai támadások gyakorisága egyre csökkent, egy-egy nagyobb akció után – mint amilyen a London ellen intézett december 29-i támadás volt, mely 1500 tűzesetet idézett elő egyedül a Cityben – már hosszabb szünet következett. Októberben tehát az „angliai csata" lényegében befejeződött. A németeknek nem sikerült megtörniük az angolok légierejét – nem tudták, hogy az angolok-

* *W. Görlitz:* Der zweite Weltkrieg, 1939–1945. I. köt. Stuttgart 1951. 162. l.

nak saját becslésük szerint még legfeljebb két hétig lett volna erejük a nagyméretű támadásoknak ellenállni –, nem sikerült megbénítani az angol ipari termelést, nem sikerült biztosítani a Seelöwe-terv végrehajtásához szükséges légi fölényt, s nem sikerült megtörni az angol népet.

Az „angliai csatát" Hitler szeptember 15-e után elvesztette. 17-én még meghatározott időpontra tolta el az invázió napját, majd október 12-én az előkészületeket leállítva, a végrehajtást tavaszra halasztotta.

A tengerészet aggályai, a szárazföldi haderők félelme s a Luftwaffe kudarca kétségkívül elegendő okot szolgáltattak Hitlernek arra, hogy elálljon az angliai partraszállás szándékától. Mégis joggal merül fel a kérdés, mi az oka, hogy míg a nyugati hadműveletek megindítása előtt merte vállalni a kockázatot, s mintegy kényszerítette tábornokait, hogy koncepcióját elfogadják, ebben az esetben más magatartást tanúsított. Ha korábban a felmerülő problémákat, nehézségeket általában könnyen elhessegette magától, most az előkészületek során maga is hajlott ezeknek tudomásulvételére. Alig kétséges, Hitler félszívvel határozta csak el magát az angol partraszállásra, s annak előkészületei során is mindig reménykedett a megegyezésben. Másfelől katonailag is félt az esetleges kudarctól, amely erősen megtépázhatja a franciaországi siker nimbuszát. Az eddigi sikersorozat megtörése pedig a német népben is szétoszlathatná a legyőzhetetlen hadvezér s hadsereg illúzióját. Mindezt betetőzte Hitler politikai bizonytalansága. Nem volt meggyőződve arról, hogy Anglia legyőzésének a kockázatos partraszállás lenne a legmegfelelőbb módja, s hogy nem lehetne-e más csatatereken Angliát térdre kényszeríteni, sem arról, hogy politikailag helyes-e a német hadműveleteket elsősorban Anglia ellen irányítani. Vajon Anglia leverése – ami Hitler előtt sem ígérkezett könnyű győzelemnek – mit eredményez politikailag Németországnak? Nem biztos, hogy az angol szigetek elfoglalása véget vet a háborúnak, hiszen Churchill előre bejelentette, hogy adott esetben azt Kanadából is folytatni fogja. Ugyanakkor nagyon valószínű, hogy az angol gyarmatbirodalmat nem Németország, hanem az USA vagy Japán szerzi meg. S mi lesz közben a kontinensen, ahol katonailag érintetlenül ott áll a régi ellenség: a Szovjetunió. Vajon az angolokkal folytatott csatában legyengült Németország képes lesz az alapvető célt, a német keleti életteret biztosítani? Az angolokat, ha nem is győzte le teljesen, de a kontinensről kiszorította, visszatérésük ide kilátástalan. Nem helyesebb-e a még megmaradt egyetlen kontinentális hatalommal leszámolni annál is inkább, mert az esetleg Angliát is megadásra készteti.

Szovjetunió elleni támadási terv első vázlata már augusztus óta ott feküdt a vezérkar iratai között. Marcks vezérőrnagy elgondolása szerint 14 hadosztállyal kell a támadást megindítani, s a Szovjetunió gazdaságilag és stratégiailag legfontosabb vidékeit elfoglalni. Döntés azonban még nem született. 1940 ősze a habozás, az erőviszonyok felmérésének, a további célok kijelölésének időszaka volt. Sok terv született. A Seelöwe-terv még nem került le a napirendről, de már készen állt a „Félix" – Gibraltár elfoglalására –, az „Attila" – a meg nem szállt francia terüle-

tekre való behatolásra, Görögország ellen a Marita-terv. Jó pár hónap eltelt, míg Hitler véglegesen döntött, hogy a Barbarossa-terv lesz a következő láncszem, vagyis, hogy nem Angliát, hanem a Szovjetuniót támadja meg.

A német katonai vezetők körében nemcsak a szigetország elleni invázió gondolata élt mint Anglia legyőzésének eredményes eszköze. Sokan úgy vélték, hogy Angliának csak be kellene ismernie vereségét ahhoz, hogy egyezségre lépjen Németországgal. S vajon mi lehet halálosabb csapás a brit birodalomra, mi vihetné közelebb a csőd beismeréséhez, mint földközi-tengeri állásainak megrendítése, ezeknek birtokbavétele. Mi marad ezek után a büszke Angliából? Legfeljebb a jelentéktelen sziget. Különösen Göring sürgette, hogy dolgozzák ki az angol pozíciók elleni támadási tervet, s hozzanak létre egy szélesebb szövetséget, melyben nemcsak az olaszok, hanem a spanyolok, a franciák is a németek mellett harcolnak. Vajon nincs megerre minden alap? Hiszen a francia flotta megtámadása után Anglia és Franciaország megszakította diplomáciai kapcsolatait, sőt mi több, francia repülőgépek német és olasz gépek oldalán intéztek Gibraltár ellen megtorló támadást. S lehet-e kétséges Spanyolország álláspontja, amelynek élén alig egy és fél éve fejezve be a polgárháborút, az a Franco áll, aki éppen a német–olasz segítségnek köszönheti hatalmát. A feltételek tehát biztatóak voltak. Ügyes politikával – javított kiadásban – meg lehet ismételni Napóleon játszmáját, egy széles angolellenes kontinentális szövetség megteremtését. A francia–angol ellentét a nyár folyamán tovább mélyült. A francia afrikai gyarmatbirodalom kormányzói sorra Vichy mellett tettek hitet, míg az angol kormány augusztus 7-én de Gaulle ún. Szabad Franciaország Nemzeti Bizottságával kötött szövetséget. Számbelileg és politikailag azonban de Gaulle ereje ebben az időben teljesen jelentéktelen volt. Mikor 1940 szeptemberében az angol flotta segítségével csapatai megpróbálták Dakart, e jelentős flottabázist elfoglalni, csúfos kudarccal végződött a háromnapos harc. A francia gyarmatbirodalom, egy-két kisebb jelentőségű terület – Gabon, Kamerun – kivételével nem volt hajlandó Anglia és de Gaulle oldalára állni. A vichyi kormány élén Pétain még ingadozott a francia külpolitika további irányát illetően, de kormányának vezető politikusai, mint Darlan admirális, a francia flotta vezetője, valamint Pierre Laval, a francia politikai élet egyik legbefolyásosabb, de gátlástalan figurája és sokan mások is a németekkel való együttműködés s az Anglia elleni háború hívei voltak, különösen, ha ez a Németország vezette „új rendben" megfelelő helyet biztosít a kollaboráns Franciaországnak. Kérdés volt azonban, hogy vajon Hitler erre hajlandó-e. Vajon a német külpolitika hagyományos franciaellenessége kerekedik-e felül, melyet az adott esetben az olasz külpolitika is táplált, vagy az Anglia elleni háború szükségletei a francia–német megegyezés irányában hatnak. A Földközi-tengeren az Anglia elleni háború céljai világosak voltak: Szuez és Gibraltár. E két pont elfoglalása nem csupán a Földközi-tengerről űzi ki a briteket, de az egész angol világbirodalomra súlyos, csaknem végzetes csapást mér. Szuez ellen az olasz hadsereg támadhat Líbiából Egyiptomon keresztül, Gibraltár ellen spanyol segítséggel lehet támadást intézni,

különösen ha a szemben levő partokon is baráti francia erők állnak. Spanyolország támogatása szinte bizonyosnak látszott. Gibraltár régi követelése volt a spanyol nacionalizmusnak, így a fasiszta Spanyolország hadba lépése nem csupán a polgárháborúban nyújtott döntő német segítség meghálálása lett volna, hanem a spanyol külpolitika régi céljának megvalósítása is. Bármilyen logikus volt azonban a francia és spanyol szövetség Hitler számára, mégis azonnal belső ellentmondásokba ütközött. Olaszországhoz hasonlóan ugyanis Spanyolország – Gibraltáron túlmenően – elsősorban a francia gyarmatbirodalomra aspirált, Hitler pedig, addig míg Anglia és az Egyesült Államok (mely egyébként a vichyi kormányhoz Roosevelt egy közeli munkatársát, Leahy tengernagyot küldte követként) azzal fenyegetőztek, hogy az Anglia elleni hadműveleteknek a francia gyarmatbirodalom lenne az ára, Franconak és Mussolininak nem nyújtott megfelelő perspektívát. Elhatározta tehát, hogy személyesen intézi el Spanyolország és Franciaország hadba léptetését.

Spanyolország álláspontja egyébként sem látszott világosan. Franco ugyan szívvel-lélekkel a fasiszta hatalmak oldalán állt, de kifáradt s a polgárháborúban kivérzett országát nem szívesen vitte volna újra harcba. S ha igen, úgy csak nagyon magas áron. Úgy vélte, hogy Gibraltár semmi esetre sem ér meg egy háborút. Így, midőn Serrano Suñer a Falange minisztere 1940 szeptemberében Berlinbe utazott, a hadba lépés árát igen magasra szabta. Suñer Hitlerrel és Ribbentroppal tárgyalt. Mindketten Spanyolország hadba lépését, valamint a Kanári-szigeteken légi és tengeri támaszpontok átengedését követelték. Hitler kijelentette, hogy Gibraltár elfoglalása érdekében hajlandó német csapatokat küldeni Spanyolországba. Suñer a spanyol hadsereg állapotát a lehető legsötétebb színekkel ecsetelte, s a hadba lépést óriási német segítségtől tette függővé. Miután Franco, aki Suñer sógora volt, néhány nappal később, október 18-án őt nevezte ki külügyminiszterré, világossá vált, hogy a hivatalos spanyol külpolitikai vonal nem változik. Hitler a Suñerrel való beszélgetés során csupán a hadba lépési készséget értette meg, s nem akarta észrevenni a szinte megfizethetetlen árat. Vagy talán az árat magasnak tartva úgy gondolta, hogy Francót személyes találkozás során engedményekre késztetheti.

1940. október 23-án a spanyol–francia határon fekvő Hendaye-ban Franco ünnepélyes külsőségek között s a legőszintébb barátság látszatát keltve találkozott Hitlerrel, akinek oly sokat, sőt csaknem mindent köszönhetett. Hitler szokásos monológját a világpolitikáról, a háborúról, s nem utolsósorban a fasiszta államok közös világnézetéről nagy érdeklődéssel hallgatta. Nem úgy azonban, mikor a konkrétumokra került sor. Franco nemcsak elvi támogatásról s szimpátiáról biztosította Hitlert, hanem hajlandó volt a háborúba is belépni, ha . . . Ez a ha ezúttal kissé sokat jelentett. Franco mindenekelőtt az igen rossz állapotban levő spanyol hadsereg német fegyverekkel való felszerelését követelte. A spanyolok nem tágítottak augusztusban hangoztatott véleményüktől, hogy Spanyolország csak az Anglia elleni invázió megindítása után csatlakozik az Anglia elleni hadjárathoz, „nehogy túl korán lépjenek be a háborúba, melynek elhúzódása elviselhetetlen terheket róna Spanyolországra,

s bizonyos körülmények között komolyan veszélyeztetné a rezsimet".* Emellett az élelmiszer-szállítmányokat is meg kellett oldani, hiszen azt most jórészt az Egyesült Államok biztosította. Igényt tartottak Francia Katalónia, Marokkó s Algéria egy részére is. Mindezekbe Hitler aligha egyezhetett bele, annál is kevésbé, mert másnap Pétain Franciaországát kellett megnyernie a hadba lépésre. Látszólag még igen szívélyesen búcsúzott Francótól, de csalódását nehezen tudta leplezni. Úgy tűnt, Franco azt várja, Németország kaparja ki a gesztenyét számára, kockázatot nem vállal, s eltúlozza az ország kikötőinek fenyegetettségét az angol hajóhadtól. Hitler Suñertól sem volt elragadtatva, még rosszabb benyomást szerzett Francóról, aki véleménye szerint a porosz hadseregben aligha vitte volna altisztnél többre. Néhány fogát is szívesebben kihúzatná – mondotta Ribbentropnak –, semhogy még egyszer tárgyaljon vele.

Másnap, október 24-én Montoire-ban viszont egy valódi tábornok, a francia hadsereg nagy öregje, Verdun hőse várta az első világháború őrvezetőjét, oldalán Benoist-Méchin új külügyminiszterrel, a német–francia közeledés egyik mentorával. Az agg marsall rendkívül imponált Hitlernek. Méltóságteljes viselkedése, előkelő modora egyenesen Hindenburgra emlékeztette. A kedvező benyomások azonban aligha helyettesíthették az érdemleges mondanivalót. Hitler még nem mondott le Spanyolország bevonásáról, ezért nem adhatott biztosítékot Franciaországnak gyarmatbirodalma megőrzésére. A gyarmatbirodalom épségének elismerése, békeszerződés, a hadifoglyok hazaengedése – mindaz, amit a kollaboráns politika hívei vártak – tehát nem hangzott el.

Hitler szavai – a jegyzőkönyv szerint: „a Führer a Ducéval egyetértésben kifejezte szándékát, hogy Franciaország méltó helyet kapjon az új Európában" – üres fráziskent hatottak, s jórészt azok is voltak. Pétain, véleményét a megbeszélésről ebben a cinikus megjegyzésben foglalta össze: Hat hónapig tart, míg a programot megbeszéljük, s további hat hónapig, míg elfelejtjük.

Hitler még nem adta fel elképzelését: Spanyolországon keresztül francia támogatással Gibraltár ellen támadni. A november 12-én elkészült Félix-terv még ezen az elgondoláson alapult.

Az 1940. november 12-én kelt 18. számú hadműveleti utasítás mindenekelőtt Franciaország, Spanyolország, Portugália és Gibraltár további helyzetével foglalkozik, azzal a céllal, hogy az Ibériai-félszigetet esetleges angol támadás ellen biztosítsa, s Gibraltárt meghódítva az angol birodalomra súlyos csapást mérjen, az angolok földközi-tengeri helyzetét pedig megingassa. Reichenau, az ismert náci generális 6. hadseregének kellett volna gépesített egységeivel Spanyolországba bevonulnia s onnan nehéztüzérséggel Gibraltár ostromát megkezdenie. Amennyiben Portugália a német akcióval szemben ellenségesen foglalna állást, tervbe vettek

* Documents on German Foreign Policy 1918–1945. (DGFP) XI. köt. London–Washington 1961. 372. l.

„Izabella" fedőnév alatt egy további katonai akciót Portugália megszállására. E hadműveletekben Hitler elképzelése szerint Franciaország nem vett volna ugyan közvetlenül részt, de feladatul kapta volna, hogy gyarmatbirodalmát minden angol akcióval szemben védje meg.

A terv gyengéje volt, hogy a Hitler–Franco találkozó bizonytalan kimenetele után is mint harcoló szövetségessel számolt Spanyolországgal. A spanyol falangista vezetők azonban nem akartak harcolni, így amikor Serrano Suñer november 18-án, most már mint külügyminiszter, látogatást tett Berlinben, a hadba lépésre vonatkozó felhívásra ismételten kitérő választ adott. December elején végül Canaris tengernagyot, az Abwehr (hírszerzés) vezetőjét küldték Spanyolországba, hogy – a tervek szerint január 10-én induló akcióba – a spanyolokat bevonja. Canaris nem járt eredménnyel. Az elképzelés, hogy az angolok földközi-tengeri pozícióit Gibraltár és Szuez felől egyidőben kimozdítsák, lekerült a napirendről. Annál is inkább, mivel a francia–német együttműködés sem vált bensőségesebbé. Pétain, Laval háta mögött Rougier professzor révén érintkezést keresett az angolokkal, kilátásba helyezve, amennyiben az angolok garantálják a francia gyarmatbirodalom épségét a háború után, a vichyi kormány ígéretet tesz: nem támadja meg sem Angliát, sem a de Gaulle irányítása alatt álló gyarmatokat, sőt a gyarmatokon támaszpontokat sem enged át a németeknek. A németek ilyen követelésekkel nyíltan nem is léptek fel, mivel attól tartottak, hogy ebben az esetben Francia Észak-Afrika de Gaulle-hoz áll át. A bizalmatlanság fokozódott, s december 10-én a német főhadiszálláson kidolgozták az Attila-tervet, Franciaország meg nem szállt területeinek elfoglalására. Három nap múlva viszont Lavalt, a kollaboráció legszélsőségesebb hívét elbocsátották hivatalából, s bár az utód, Darlan tengernagy szintén a németbarát politika híveként nyilatkozott, ez aligha lehetett egyértelmű a nácik számára. Hitler gondolatai azonban már messze jártak, akkorra ugyanis már úgy döntött: Angliát a Szovjetunióban fogja legyőzni, Franciaország további sorsát később mérlegeli, Spanyolország pedig maradhat a kémek, ügynökök, diplomaták s a titkosszolgálat csataterének.

PROBLÉMÁK A SÜDOSTRAUMBAN

Franciaország legyőzése, Nyugat-Európa megszállása meglehetősen anakronisztikus helyzetet teremtett Németország hagyományos érdekszférájában, Délkelet-Európában. Az itt kialakult kis országokban ugyan már a háború küszöbén döntő gazdasági befolyásra tett szert a náci Németország, s Ausztria és Csehszlovákia elfoglalása után csapatai közvetlenül a magyar és a jugoszláv határokon állomásoztak, mégis közvetlen baráti viszony kizárólag Horthy Magyarországával állt fenn, a többi országgal csak a katonai s gazdasági nyomás eszközével tudott szót érteni. Mindaddig, míg a nyugat-európai hadjárat nem ért véget, ez az állapot elegendő volt Hitler számára. 1940 tavaszán ennek megfelelően a németek a balkáni béke fenntartásának voltak lelkes hívei, s mindenféle politikai mozgást a maguk szempontjából károsnak ítéltek. Szövetségeseiket, mind Olaszországot, mind Magyarországot óvták a status quo bármiféle bolygatásától. Még 1940. június 7-én, midőn Ciano felvetette, hogy „eljött az ideje, hogy megkurtítsuk a jugoszláv államot, Versailles tipikus alkotását",* Hitler válasza negatív volt, mivel az ő véleménye szerint az angol, illetve szovjet beavatkozást vonna maga után, s csak szétszórná a nyugaton bevetendő erőket. Nem kétséges, hogy Hitler szavai némiképp utaltak elgondolásaira, de csak némiképp. Álláspontját – benyomásunk szerint – sokkal inkább az a tény határozta meg, hogy a nyugat-európai győzelmek után még kevésbé látta szükségesnek a balkáni befolyás megosztását Olaszországgal, mint korábban. Igaz ugyan, hogy a tengelyhatalmak politikai s katonai erejében Németország javára jelentkező eltolódás azt a korábbi hallgatólagos megállapodást, mely szerint a Balkánt bizonyos fokig közös befolyási területnek tekintik, jórészt illuzórikussá tette, mégis Hitler a fasiszta Olaszország érdekeinek nyílt megsértésétől továbbra is tartózkodott. Az új helyzetben a német befolyás valamiféle erőszakos úton történő megerősítése is feleslegesnek látszott, mert a délkelet-európai országok vezetői maguk is igyekeztek a nyugat-európai győzelmek után Németország kegyeit keresni, abban bízva, hogy újabb politikai és gazdasági engedményekkel elejét vehetik egy esetleges megszállásnak. 1940 májusában és júniusában a román kormány számos ülésen megvitatta Románia nemzetközi helyzetét, s végeredményben úgy döntött, hogy „alkalmazkodik a valósághoz", s az együttműködést kiterjesztve, az országot bizonyos fokig német védnökség alá helyezi. Magyarországon 1940 tavaszán a különböző szélsőjobboldali erők, beleértve a katonai vezetőket s a kormánypárt Imrédy Béla vezette szárnyát, határozottabb németbarát politikát követeltek. Jugo-

* DGFP. X. köt. Id. kiad. 150. l.

szlávia és Bulgária is szükségesnek tartotta, hogy politikailag is demonstrálja közeledését Németországhoz. Mindez elegendő indokul szolgált Hitlernek ahhoz, hogy mozgásba hozva diplomáciáját, katonák bevetése nélkül elérje délkelet-európai uralmának megszilárdítását. Ezt a diplomáciai aktivitást az is sürgette, hogy június végén a Szovjetunió jelezte igényét Besszarábiára, melyet 1918-ban vettek el a polgárháború dúlta országtól. Igaz, az 1939-es német–szovjet szerződés a Szovjetunió eme igényét elvileg elismerte, s realizálása ellen Hitler nem is óhajtott semmit tenni, mégis a szovjet lépés ismételten figyelmeztette a balkáni rendezés szükségességére. Figyelembe véve, hogy Romániában volt az egyetlen olyan olajvidék, amely – legalábbis közvetve – német ellenőrzés alatt állt (Magyarország olajtermelése 1940-ben még jelentéktelen volt), érthető, ha katonai és gazdasági szempontból egyaránt létfontosságúnak tartották a Románia feletti politikai és gazdasági ellenőrzés megszerzését. A június 26-i – Besszarábiát és Észak-Bukovinát követelő – szovjet ultimátumnak a román kormány eleget tett. A román helyzet azonban ezzel még nem rendeződött és a németek erősen aggódtak, hogy a nagy belső szociális feszültség esetleg forradalomhoz vezet, s egy baloldali fordulat az országot a Szovjetunió oldalára állítja. Abban sem voltak bizonyosak, hogy az angol politika nem kezdeményez-e valamilyen akciót Romániában, részben valamiféle újabb európai front megteremtése, részben a német hadigazdaság számára létfontosságú olajvidék megsemmisítése céljából. Igaz, a román kormány július 2-án bejelentette, hogy lemond az 1939. április 13-án kapott angol és francia területi garanciáról, s ez a szigetország védelmére sem elégséges angol hadsereg számára a beavatkozás lehetőségét jórészt kizárta, mégis Hitler nagyobb biztonságban kívánta látni ezt a területet. Politikai lépéseit ugyanakkor nagyban megkönnyítette, hogy Romániával szemben nemcsak a Szovjetuniónak, de Magyarországnak és Bulgáriának is voltak területi követelései, és a magyar kormány, melyet korábban is csak Hitler tanácsolt el a cselekvéstől, most precedenst látva, különös határozottsággal tűzte napirendre a területi követeléseket. Románia tehát rendkívül szorult külpolitikai helyzetében hasznosnak tartotta, ha szomszédaival szemben szorosabban Hitler védelme alá helyezi magát. Az 1940 júliusában alakult új kormány politikai szerződést ajánlott fel Németországnak, s kérte, hogy a németek küldjenek katonai missziót az országba. A román miniszterelnök kijelentette, hogy Románia „teljes mértékben alkalmazkodni kíván a Führer terveihez Európa »új rendjét« illetően".*

A román diplomáciának ez a hirtelen átállása azonban nem ment ilyen könnyen. Egyrészt Hitler nem hagyhatta teljesen figyelmen kívül Magyarország, de még Bulgária követeléseit sem, hiszen Magyarország már 1933-tól lényegében németbarát politikát folytatott, Bulgária pedig külpolitikailag is korábban került közel Németországhoz, mint Románia. Másrészt, Hitler nem akarta a versailles-i szerződésekben megjelölt határok védelmezőjének szerepét sem magára vállalni. Végül, de nem

* DGFP. IX. köt. Id. kiad. 304. l.

utolsósorban Hitler az egész térséget akarta ellenőrizni, ehhez pedig elengedhetetlen volt a magyar és a bolgár követelések bizonyos fokú kielégítése, és az országok közötti feszültség fenntartása. Hitler a román ajánlatra azt válaszolta, hogy Németország csak a román–magyar, illetve román–bolgár viszály rendezése után tanulmányozza a Romániával való szorosabb együttműködés módozatait. A román király engedett a nyomásnak, és július végén bejelentette, hogy hajlandók tárgyalni területi engedményekről, ha azt követően Németország garantálja határait. A rendezés azonban nem csupán Románián és Németországon múlott. Aligha volt ugyanis feltételezhető, hogy a magyar és román álláspont Erdély kérdésében összeegyeztethető lesz, viszont a németeknek valamiféle olyan álláspontot kellett elfoglalniuk, hogy azzal biztosítsák új csatlósukat, s ne riasszák el régi szövetségeseiket sem. A német–magyar kapcsolat pedig 1940 nyarán nem volt minden konfliktustól mentes, az erdélyi revízióért akár háborút is kockáztató magyar kormányt csak igen nehezen, a diplomáciai nyomás erélyes eszközével lehetett Románia katonai megtámadásától visszatéríteni. A magyar kormány nem fukarkodott ígéretekben, hogy a német támogatást elnyerje. Június 28-án Csáky külügyminiszter közölte, hogy a magyar kormány hajlandó több mezőgazdasági cikket szállítani, „a derékszíjat még szűkebbre szorítani, hogy a Német Birodalomnak minél több fölösleget juttathassunk.".* Emellett azt is kilátásba helyezte, hogy eltérően az 1939. szeptemberi helyzettől, mikor a Lengyelország elleni háború során a kormány megtagadta a német csapatok átengedését, a jövőben bármilyen irányban ellenőrzés nélkül átvonulhatnak az ország területén a német katonai alakulatok. Mindezek után július 2-ára a magyar kormány mozgósított. A háború küszöbön állt. A fegyveres megoldás nem illett bele Németország terveibe, mivel a „győztes ország" függését nem erősítené, s a vesztesét is kérdéses, hogy erősítené-e? A magyar–román konfliktus zavart okozhat a német olajellátásban, és egyéb előre nem látható nemzetközi bonyodalmakkal járhatott volna. Ribbentrop külügyminiszter jegyzékben figyelmeztette a magyar kormányt, a háború ellentétben áll Németország érdekeivel, s ezért a magyar támadás nem számíthat semmiféle német katonai segítségre. A magyar kormány nem értette vagy legalábbis úgy tett, mintha nem értené a német jegyzéket. Azt válaszolta, hogy nem tart igényt a német katonai támogatásra, viszont a támadástól csak akkor áll el, ha Németország és Olaszország garantálja a magyar követelések kielégítését. Ribbentrop újabb jegyzékben, tehát határozottabban fogalmazott: „Amit a birodalmi kormány kifejezésre akart és akar juttatni, az az, hogy nemcsak nem ad katonai segítséget Magyarországnak, hanem, hogy mindazokban a következményekben, amelyek Magyarországnak ilyen erőszakos eljárásából származhatnak, Magyarország magára lesz hagyatva."** Ezt már nem lehetett félreérteni, a támadási tervet tehát Budapesten elejtették, s Teleki miniszterelnök ha-

* Magyarország és a második világháború. Szerkesztette: Zsigmond László, Budapest 1966. 240. l.
** Uo. 245–246. l.

marosan Berlinbe utazott, ahol Hitler a miniszterelnököt tárgyalásokra biztatta a románokkal, hangsúlyozva, hogy erre a román királyt is felszólítja. A magyar kormányt ez a megoldás nem elégítette ki, de világossá vált számára: Németország nem enged háborút a Balkánon, mert az zavarja gazdasági érdekeit. Az sem volt viszont kétséges, hogy a közvetlen magyar–román tárgyalások végső soron német döntőbíráskodáshoz vezetnek. Így is történt. Már a tárgyalások megindítása is igen sok nehézségbe ütközött – minden német nyomás ellenére Magyarország kitartott Erdély területének mintegy kétharmadát felölelő területi követelései mellett, Románia viszont nemhogy területi követelésekről, de a magyar kisebbség súlyos helyzetének enyhítéséről sem kívánt érdemben tárgyalni. Így, míg a bolgár–román tárgyalások már augusztus 3-án megindultak, a román és magyar diplomaták csak augusztus 16-án ültek tárgyalóasztalhoz. Ezt követően Turnu Severinben egy hét alatt egyetlen kérdésben sem jutottak előre, s végül augusztus 24-én a tárgyalások megszakadtak. A magyar kormány újra háborúra gondolt, a németek viszont a döntőbíráskodás mellett határoztak.

A döntőbíráskodás elveit augusztus 28-án tisztázta Hitler Ribbentroppal és Cianóval. Ami az elveket illeti, Hitler abból indult ki, hogy a konfliktust úgy kell rendezni, hogy az ne zavarja a román olajszállítmányokat, és ne terjedjen ki a háború a Balkán területére, mivel az erősítené a szovjet pozíciókat, pedig erre a területre éppen egy esetleges szovjetellenes háború szempontjából – első konkrét lehetősége éppen ezekben a hetekben merült fel – a németeknek különösen szükségük volt. Ilyen körülmények között úgy döntöttek, a német és olasz külügyminiszter jelöli ki az új határvonalat, melyet mindkét félnek feltétel nélkül el kell fogadnia. Ezek után Ribbentrop és Ciano a már Bécsben tartózkodó román és magyar államférfiakat külön-külön fogadták. Míg a magyarokat a németek azzal az érveléssel késztették a döntőbíráskodás elfogadására, hogy egyrészt háborúról nem lehet szó, másrészt pedig a Führer és a Duce támogatása nélkül a magyarok semmiképp sem valósíthatják meg a határrevíziót, addig a románokat azzal biztatták, hogy a döntőbíráskodás elfogadása, valamint a bolgár–román tárgyalások lezárása után Németország garantálja Románia új határait.

1940. augusztus 30-án végül a bécsi Belvedere-kastélyban a magyar és román tárgyalófél elfogadta a határozatot. Ennek értelmében a magyar követelések mintegy kétharmadát elégítették ki, s Erdély északi részét, mintegy 43 000 km^2 területet, közel 2,5 millió lakossal Magyarországhoz csatoltak. A lakosság többsége magyar volt, de így is közel egymillióra rúgott itt a román lakosság száma, s ugyanakkor továbbra is közel félmillió magyar maradt Erdély Romániához tartozó részében.

Egyidejűleg kihirdették Románia határainak német garantálását, valamint aláírták a német–magyar és német–román kisebbségi egyezményt, mely mindkét országban különleges jogokat biztosított a német kisebbségnek.

Hamarosan kiegészítette ezt Románia és Bulgária szeptember 7-én aláírt, ún.

craiovai egyezménye, mely Dél-Dobrudzsát (mintegy 8000 km², 350 000 lakos) visszaadta Bulgáriának. A román–bolgár ellentét ezzel kétségtelenül csökkent, de a németeknek elegendő volt, hogy Bulgáriát lekötelezzék. A román–magyar ellentét viszont nem sokat vesztett hevességéből, ami a nemzetiségek súlyos elnyomásával, nemegyszer brutális üldözésével párosult. A német kormánynak azonban az ellentét fenntartása kimondottan érdeke volt, hiszen ezt további politikájában még gyümölcsöztethette.

Tíz nappal később Sztójay berlini magyar követ közvetítette Hitlerrel folytatott beszélgetése tartalmát, mely akkor zajlott le, amikor átnyújtotta Horthy hálálkodó levelét a második bécsi döntés miatt. Hitler a korábbinál egyértelműbb németbarát politikát igényelt, és mindenekelőtt a német gazdasági igények fokozott kielégítését kívánta. A belpolitikai életben is változásokat követelt, személycserék és újabb zsidóellenes intézkedések formájában. Hamarosan előkészületi állapotba került egy újabb, a magyarországi zsidóság jogait tovább korlátozó törvény, felfüggesztették a nyilaspártok tevékenységét korlátozó intézkedéseket, s vezérüket, a bebörtönzött Szálasit szabadon bocsátották. A kormánypárt jobbszárnya pedig Imrédy Béla vezetésével egy új fasiszta célkitűzésű, s kizárólag németbarát külpolitikát igénylő, önálló párttá alakult.

Erősödött a német befolyás Romániában is, ahol a második bécsi döntést követően belpolitikai válság robbant ki. Az elégedetlenség elsősorban II. Károly király ellen irányult, akit a belső sulyos helyzet mellett a külpolitikai kudarcért is okoltak. A fasiszta és szélsőjobboldali erők – nem utolsósorban német sugallatra – azt hirdették, hogy a területveszteségek elkerülhetők lettek volna, ha Románia már korábban egyértelműen Németország oldalára áll. A Vasgárda, a román fasiszta szervezet puccsra készült, s a király ennek elkerülésére a szélsőjobboldalhoz közel álló Antonescu tábornokra bízta a teljhatalmat. A tábornok teendőit mindenekelőtt a bukaresti német követtel tárgyalta meg, aki a diktatúra erősítését javasolta. Másnap II. Károlyt lemondatták kiskorú fia, I. Mihály javára, aki Antonescut államvezetőnek (Conductor) nevezte ki, feloszlatta a parlamentet, és autoratív fasiszta államrendszert vezetett be. Antonescu kormányzása kezdetén megismételte a korábbi kérést, hogy küldjenek a németek katonai missziót Romániába. 1940 októberében – Magyarországon keresztül – valóban két német hadosztály érkezett az országba. Formailag ezek ún. tancsapatok voltak, s a román hadsereg kiképzését segítették. Valójában azonban a román olajvidéket szállták meg, s néhány más stratégiai pontot, melyet a Szovjetunió elleni háború esetére fontosnak ítéltek. Magyarország jobbratolódásával, a román kormányváltozással, s az országba küldött német csapatokkal Hitler a balkáni rendezés pillanatnyilag legfontosabb kérdéseit megoldotta. A Szovjetunióval határos két ország áilásfoglalása világossá vált, a támadási felvonulás jobbszárnya biztosítottnak látszott, annál is inkább, mivel mindkét ország hamarosan csatlakozott az ekkor formálódó háromhatalmi egyezményhez is. A délkelet-európai térség többi államában az események még nem

értek meg a közvetlen beavatkozásra, s Hitler nem is volt még bizonyos abban, hogy erre feltétlenül szükség lesz. Bulgáriában a német befolyás biztosítottnak látszott, nemcsak azért, mert az ország gazdasági erőforrásait a németek jórészt kezükben tartották, hanem azért is, mert a bolgár–török közeledést ugyanúgy sikerült megakadályozniuk, mint a Szovjetunió által ajánlott bolgár–szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezményt. A bolgár király, aki minden szovjet befolyástól elzárkózott, 1940 tavaszán Filov professzor személyében kimondottan nácibarát politikust bízott meg kormányalakítással. Ami viszont Görögországot és Jugoszláviát illeti, ezen országok politikai és gazdasági irányításában, a korábbi hallgatólagos érdekszférák alapján, inkább szövetségese, Olaszország volt érdekelt.

OLASZORSZÁG PÁRHUZAMOS HÁBORÚJA

1940. június első napjaiban, midőn megszületett Mussolini elhatározása Olaszország hadba lépéséről, úgy tűnt, elérkezett az idő a földközi-tengeri új római birodalom – közel kétezer esztendő után – megteremtésére. Franciaország leverése Olaszország súlyát a Földközi-tengeren igen nagy mértékben erősítette. Noha Gibraltár, Málta, Szuez, e három döntő stratégiai pont még Anglia birtokában volt, de nem látszott nehéznek a halálos veszélyben az életéért küzdő Angliát e birtokaitól megfosztani, s a földközi-tengeri uralmat Olaszországnak megszerezni, ami egyben biztosította az összeköttetést Indiával, s az angol birodalom távol-keleti részével. A földközi-tengeri pozíciók elvesztése halálos veszedelmet jelentett a brit birodalomnak. Gibraltár elfoglalása Spanyolországon keresztül a német katonai tervek egyik központi problémája lett, az olasz partokhoz oly közel fekvő Málta elfoglalása sem látszott túl nagy feladatnak. Várható volt továbbá, hogy a nagy számbeli fölényben levő olasz hadsereg Szuezt fosztja meg a briteket. Az egész angol közel-keleti hadsereg számbelileg jelentéktelen volt. Egyiptomot mindössze egy félig felszerelt páncélos hadosztály védte. Szudánban 9000, zömmel bennszülött katona állomásozott, Kenyában alig 5000, főleg dél-afrikai csapatok, Brit Szomália védelmére másfélezer embert tudott csak felsorakoztatni az angol hadsereg. (Igaz, hogy Palesztinában közel 27 000 ember volt fegyverben, de ez jórészt a németek biztatására egyre jobban erősödő helyi arab felkelések elfojtásával foglalatoskodott.)

Mindezen erőkkel szemben Líbiában az olaszok 215 000, Etiópiában 200 000 katonát sorakoztattak fel. Ez a fölény nemcsak a szárazföldi haderőknél mutatkozott meg. A világméretekben is számottevő olasz hadiflotta kizárólag a Földközi-tengeren összpontosult, s így itt érthető módon számbeli fölényben volt a világ minden részében szétszórt angol flottával szemben. Az olasz flotta viszonylag modern csatahajókból állt. A helyzet az olaszok számára kedvezőnek ígérkezett, jóllehet az üzemanyaghiány és a tekintélyes brit flottával szembeni kisebbségi érzés cselekvésüket gyakran bénította. Mussolini agyában egy franciaországihoz hasonló villámháborús siker képe derengett, s ez még inkább megerősítette korábbi elképzeléseiben, hogy ti. Hitlerrel nem szövetséges, koalíciós háborút folytat, hanem csupán párhuzamos háborút. A párhuzamos háború viszont nem követelt semmi előre tisztázott, egységes akciót, sőt az erők bármiféle összehangolását sem vonta maga után. Miután Hitler az évek során annyiszor állította olasz partnerét kész helyzet elé, vagy tájékoztatta az utolsó percben elképzeléseiről, hadmozdulatairól, most Mussolini tanúsított hadműveleti tervezésében és kivitelezésében messzemenő ön-

állóságot. Hitler eleinte nem is akart túlságosan beleavatkozni a bombasztikus beszédekben 8 millió acélkemény harcost ígérő szövetségesének hadműveleteibe. Az ismételt olasz légitámadások, Málta, Gibraltár, Szuez, Aden s más katonai, gazdasági pontok ellen, olasz légi fölényről tanúskodtak. A Líbiában állomásozó olasz erők megkezdték felvonulásukat Egyiptom ellen, Etiópiából pedig augusztus 4-én az olasz egységek bevonultak Brit Szomáliába. Kéthetes harc elegendőnek bizonyult az országrész elfoglalására. Az angol csapatok egy része a tengeren át menekült. Mussolini óriási propagandakampányt indított a fényes győzelem lélektani kihasználására. Augusztus 20-án nagy beszédben hirdette meg az angol földközitengeri és afrikai birtokok teljes blokádját, ebben a blokádban azonban már kezdettől fogva bizonyos rések mutatkoztak. Például Málta, melynek ostromára az olasz hadvezetés nem tudta magát elhatározni. Igaz, hogy egyelőre az olasz légi fölény és a gyenge erődítményrendszer miatt Málta nem lehetett flottabázis, sőt még az olasz utánpótlás szempontjából sem volt veszélyes, de később azzá vált, mivel az angol utánpótlást az olasz hajóhad nem tudta teljesen elvágni. Az olasz flotta első hadműveletе július 9-én eredménytelenül zajlott le, s az olasz csatahajók kerülték az angolokkal a nyílt összeütközést. Mi több, az olasz vezérkar távolról sem lelkesedett az Egyiptom elleni támadásért, mert úgy látta, hogy Olaszország sem gazdaságilag, sem katonailag nincs felkészülve a háborúra: légvédelme gyenge, távolsági bombázója nincs, a hadsereg gépesítése nem elég modern, s az ország súlyos olaj- és szénproblémákkal küzd. Ezek a tényezők óvatosságra késztették az olasz vezérkart, mely legalábbis azt szerette volna elérni, hogy a negyedik pun háború álmában égő Mussolini az Egyiptom elleni támadást csak azután indítsa el, miután a németeknek sikerült partra szállni Angliában, s a győzelem biztosítottnak látszik. Graziani tábornok, aki az olasz fasizmus egyik vezérének, Balbónak halála után vette át Líbia kormányzói és főparancsnoki tisztét, újabb és újabb halasztást kért a támadás megindítására. Mussolini végül a katonai vezetők óhaja ellenére, kisebb halasztások után szeptember 13-ára kikényszerítette az olasz offenzíva megindítását. 6 gyalogoshadosztály, 8 páncélos zászlóaljjal megerősítve lépte át az egyiptomi határt, s napokon belül elfoglalta Sollumot és Szidi Barranit, mintegy 100 km-t nyomulva előre. De ezzel az olasz előnyomulás meg is állt, mivel a hiányos gépesítés miatt az utánpótlási vonalak kiterjedéséből fakadó nehézségeket a mindössze egy úttal rendelkező sivatagi terepen egyre nehezebben tudták megoldani. Hasonlóan csak helyi sikereket értek el az Etiópiából Szudánba és Kenyába benyomuló olasz erők. Így a nagy propagandakampánnyal elindított hadjárat hamarosan minden jelentősebb győzelem nélkül elakadt, s Graziani Rómába küldött titkos jelentései szerint legfeljebb két hónap múlva lehetett szó az offenzíva felújításáról.

Október elején felmerült, hogy német páncélos és gépesített egységek nyújtsanak segítséget az elakadt olaszoknak. Mussolini ekkor még nem adta fel a párhuzamos háború gondolatát, s ezért a segítséget elutasította. Úgy vélte, lépést kell tartania

Hitlerrel, s amennyiben a német hadigépezet újabb országokat szerez meg, akkor az egyensúly kedvéért az olaszoknak is újabb országokra kell kiterjeszteni imperiumukat, méghozzá nemcsak Afrikában, hanem Európában is. Az olaszok, noha régi álmukról, a délkelet-európai vezető szerepről már letettek, aggódva szemlélték Németország előretörését a Balkánon.

Az olasz–osztrák–magyar hármas egyezmény már szinte feledésbe merült, s a tengelyhatalmak szövetsége, majd a háromhatalmi egyezmény valósága mellett az olasz vezetés délkelet-európai blokk kísérletei sohasem jutottak túl a diplomáciai beszélgetéseken. Mégis, midőn Mussolini azt látta, hogy Hitler az olaszok előzetes értesítése nélkül megszállja Romániát, ezzel szemben, ha Olaszország akarja hatalmi igényeit Jugoszláviában vagy Görögországban realizálni, akkor mindig szigorú megálljt parancsol, úgy érezte, ideje megmutatni Olaszország nagyhatalmi helyzetét. „Hitler mindig csak fait accompli elé állított engem – mondotta Mussolini Románia október 12-i megszállásáról értesülve. – Na, majd most megmutatom neki, mi lesz, ha saját pénzével fizetek neki vissza. Majd csak az újságokból fogja megtudni, hogy elfoglaltam Görögországot. Így azután az egyensúlyt újra helyrebillentjük."*

Mussolini döntött. Hónapokig ugyanis nem csupán a támadás ténye, de a támadás célja is vita tárgyát képezte. Jugoszlávia és Görögország között ingadoztak, s végül nem utolsósorban azért is döntött Mussolini Görögország megtámadása mellett, mivel úgy vélte, hogy ez kevésbé zavarja a németek terveit.

1940. október 15-én tehát nagy katonai tanácskozásra került sor Mussolini és Ciano részvételével. A katonai vezetők egy része ugyan nem tartotta elég erősnek az olasz hadsereget a Görögország elleni hadjáratra, de ellenérveiket meglehetősen bátortalanul fejtették ki az igen harcias Ducéval szemben.

Október 26-ra tűzték ki a támadás időpontját, melyet a vezérkari főnök, Badoglio – aki egyébként szintén nem lelkesedett a hadjáratért –, két nappal későbbre halasztott. Mussolini ugyan október 22-i levelében jelezte Hitlernek a görögországi támadás esetlegességét, de ennek közvetlen közelségére nem tett utalást. Így mikor október 28-án Firenzében Mussolini és Hitler találkoztak, az utóbbi ténylegesen csak post festa értesült a tényekről. Október 28-án hajnalban, incidensekre és provokációkra hivatkozva, az olasz hadsereg mintegy 200 000 katonával, 250 harckocsival, 400 repülőgép támogatásával átlépte Albániából a görög határt. A görög hadsereg számbelileg fölényben volt, de technikai felszerelése messze elmaradt az olaszoké mögött. A görög egységek ennek ellenére két hét után nemcsak megállították az olasz hadsereget, hanem ellentámadásba is lendültek. November 8-án az olasz hadsereg parancsot kapott a visszavonulásra, ami hamarosan menekülésbe fajult, s a görögök nemcsak saját hazájukat foglalták vissza, de Albániába is behatoltak.

* Ciano naplója 1939–1943. (Gróf Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1936–1943, teljes, rövidítés nélküli naplói.) Budapest 1946. 289. l.

A görögországi kudarccal egyidőben súlyos vereség érte az olasz flottát is. November 11-ről 12-re virradó éjjel az angolok repülőgép-anyahajókról támadást intéztek a Tarantóban tartózkodó flotta ellen. A hat legnagyobb olasz csatahajó közül kettő elsüllyedt, kettő használhatatlanná vált. Emellett számos cirkáló és romboló esett a bombatámadások áldozatául. Az olasz hajóhad fölénye a Földközi-tengeren ezzel semmivé vált, a mérleg Anglia javára billent. Az őrjöngő Mussolini a hadsereg vezetőin töltötte ki bosszúját, elhatározta, hogy őrségváltást hajt végre, s hamarosan leváltotta Badogliót, aki eleve ellenezte a háborút, de a vereségért mégis őt tette felelőssé.

Nemcsak Mussolini szemlélte aggodalommal a helyzetet. A görögországi kudarc a tengely egész helyzetét befolyásolta. A görög kormány ugyanis az olasz támadás után azonnal az angol kormányhoz fordult segítségért, a még érvényben levő 1939-es áprilisi angol garancia alapján. Az angol kormány pedig – felszabadulva a közvetlen német támadás veszélyétől – sietve kapott az alkalmon, hogy megvalósítsa régi vágyát, és a Balkánon németellenes frontot hozzon létre. A szárazföldi csapatoknak azonban sokkal inkább szűkében volt, semhogy ténylegesen képes lett volna ilyen arcvonal csapatokkal való támogatására. Az angol segítség végül is bizonyos tengeri és légi támogatásra és a krétai helyőrség felállításával egyes görög egységek szabaddá tételére korlátozódott.

Mindez joggal aggasztotta Hitlert, aki a Balkánon mind a román olajmezők védelme, mind a Szovjetunió elleni támadás biztonsága szempontjából nyugalmat akart. November 20-án Mussolinihez írt levelében nyugtalanságát fejezte ki a meggondolatlan olasz akció „súlyos pszichológiai és katonai kihatása"* miatt. Mivel az angolok most Görögországban katonai támaszpontot is szereztek, a helyzet katonai szempontból fenyegetővé, gazdasági szempontból kínossá vált. Hitler jelezte az olasz kormányfőnek, hogy tavasszal német katonasággal siet bajba jutott szövetségese segítségére.

Az olasz bajok pedig december elején tovább súlyosbodtak. Churchill, a hagyományos angol politikai és katonai elképzeléseknek megfelelően, mindig különös jelentőséget tulajdonított a földközi-tengeri és afrikai hadszíntérnek. Így még a német partraszállás fenyegető óráiban is gondolt arra, hogy az invázió fenyegette szigetországból egy páncélos hadosztálynyi erőt (mintegy 150 tankot) Egyiptom és Szuez védelmére áthelyezzen. Az ősz folyamán a dominiumokból és Indiából további csapaterősítések érkeztek az egyiptomi frontra. Az angolok hamarosan ellentámadásra is felkészültek. 1940. december 9-én valóban offenzívát indítottak, s már a következő nap este visszafoglalták Szidi Barranit, és annyi foglyot ejtettek, hogy a foglyok számát a főhadiszállásnak a következőképp jelentették: „mintegy 5 acre tiszt és 200 acre közkatona"**, Wavell tábornok vezetése alatt pár nap ele-

* DGFP. XI. köt. Id. kiad. 639. l.

** *S. Budin:* Egy úr az admiralitásról. Budapest 1970. 119. l.

gendő volt nem csupán az olaszok által elfoglalt területek visszahódítására, de az egész afrikai olasz hadsereg megsemmisítésére is. Az angol hadsereg igen ügyesen alkalmazkodott a sivatagi terepviszonyokhoz. A megfelelően gépesített angol haderő viszonylag gyorsan nyomult előre, s a tengerparti zöldövezetben elhelyezkedő olasz egységeket a sivatag felől bekerítette és elvágta. A gyors sivatagi előrenyomulással négy olasz hadosztályt vertek szét, s hamarosan behatoltak Líbiába. Sollum bevétele után január elején, 4-én Bardia kikötője, majd január 22-én Tobruk esett el. Közben a támadás lelassult, mivel egy hadosztályt Szudánba helyeztek át az Etiópia elleni támadás céljából. Február 6-án így is elesett Benghazi, s 130 000 olasz hadifoglyot veszítve a 10. olasz hadsereg megszűnt létezni. Az angolok mintegy két hadosztállyal, 850 kilométert nyomultak előre: 500 halottat és 1400 sebesültet vesztettek, miközben nyolc olasz hadosztályt morzsoltak fel.

Az angol előrenyomulás azonban nem vezetett ekkor még az olasz gyarmatbirodalom teljes összeomlásához. 1941. február elején ugyanis az angol hadvezetés úgy döntött, hogy nem nyomul tovább előre Líbiában és Tripoliban, hanem Görögország segítségére siet, és megteremti a balkáni frontot. Mintegy négy hadosztályt s nagyrészt az egész légierőt Egyiptomból Görögországba helyezték át. Az olasz gyarmatbirodalom még részben túlélte az 1941-es kudarcot, de a párhuzamos háború elmélete teljesen összeomlott. Mussolini nemcsak német segítségért volt kénytelen folyamodni, de azt egészen más feltételek között kellett elfogadnia, mint novemberben, mikor német részről egy ilyen segítség gondolata először felmerült. Igaz, a német segítség is egész más feltételek között realizálódott, mivel nem egy offenzíva diadalmas befejezését támogatta, hanem az összeroppant olasz front helyreállítását, Tripoli és Líbia megmentését segítette. A 10. német repülőhadtest szicíliai áthelyezése azonnal megváltoztatta a földközi-tengeri erőviszonyokat, mivel a német repülők állandó támadásai az angol utánpótlás-konvojok eddig többékevésbé zavartalan közlekedését lehetetlenné tették. Majd 1941. január 11-én Hitler kiadta a 22. számú hadműveleti utasítását: „stratégiai, politikai és pszichológiai okokból szükséges a német segítségnyújtás".*

Az első döntés úgy szólt, hogy egy német páncélos hadosztályt Tripoliba küld. A német vezérkar nem egy vezető tagja azonban ezt a megoldást nem tartotta kielégítőnek. Különösen Raeder tengernagy, a tengerészet vezetője, aki korábban is hibáztatta a hitleri stratégiát. Raeder rossz szemmel nézte a Szovjetunió elleni, az ősz folyamán mindinkább kijegecesedő háborús készülődést, mivel véleménye szerint az Anglia elleni győzelem kulcspontja a Földközi-tenger volt. Ha innen kiverik az angolokat – vélte a tengernagy –, a birodalom összeomlik, a németeknek tehát ide és erre a célra kellene minden erejüket összpontosítani. Míg Raeder ilyen általános stratégiai okokból, Funck vezérőrnagy az Afrikában végzett előtanulmányai alapján kevesellte az egy hadosztályt. Hitler ugyan taktikáját alapjában véve

* *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg... Id. kiad. 183. l.

nem módosította, s gőzerővel a Barbarossa-terv előkészítésével foglalatoskodott, mégis úgy döntött, hogy két páncélos hadosztályt küld Afrikába, elsősorban védelmi célokkal.

A csapatok parancsnokává Erwin Rommel altábornagyot nevezte ki, aki a franciaországi hadjáratban egyik páncélos hadosztály élén mind bátorságával, mind rendkívül ügyes manőverezési készségével kitűnt. Évtizedek óta különösebb törés nélkül haladt előre a katonai pályán. Az első világháborúban már igen magas kitüntetéseket kapott, a 30-as években katonai szakkörökben nagy becsben tartott könyvet írt a modern gyalogsági taktikáról. Gyors ítélőképessége, a beosztottakkal való bánni tudása, igényessége, keménysége igen jó csapatparancsnokká tették Rommelt, aki jórészt az ismeretlenség homályából kiemelkedve hamarosan az egyik legnépszerűbb német tábornokká vált.

Rommelnek, mint általában a sikeres hadvezéreknek, szerencséje is volt. Haditestét éppen akkor helyezték át Afrikába, mikor a brit támadás már leállt, kifulladt, s a rendelkezésre álló erők egy részét már kivonták az afrikai hadszíntérről. Igaz, a németeknek igen sok nehézséggel kellett megküzdeniük, s az Afrikába áttett egységek – éppen a légi és tengeri haderő hiányosságai miatt – állandóan veszélyeztetve voltak. Arra, hogy a kelet-afrikai olasz frontot is megerősítsék, az adott helyzetben gondolni sem mertek, arra azonban igen, hogy Rommel hadosztályai sikeresen előretörve nemcsak Szuezt, de Mezopotámiát és a Perzsa-öblöt is elfoglalhatják, ahol az olajtermelés jóval túlhaladta a romániai olajkutak hozamát.

Február 14-én szálltak partra Tripoliban az első német egységek, inkább defenzív, mint offenzív szándékkal. Az olaszok még inkább visszavonulásra gondoltak, Rommel azonban bevetve egységeit, a pillanatnyi frontvonalat kívánta stabilizálni. A német egységeket eredetileg olasz stratégiai vezetés alá kívánták helyezni, de Rommel hamarosan elérte, hogy az óvatos, habozó Graziani vezérezredes ellenőrzése alól kivonták. Az önállóságát elnyert Rommel március végén szinte minden előkészület nélkül támadásba ment át, s visszafoglalta El-Agheilát. A sikertől vérszemet kapott. A nagyrészt gyalogosokból álló olaszok is folytatták az előrenyomulást a part mentén. Rommel páncélosai viszont az olasz gépesített és páncélos egységekkel együtt a sivatag belsejében haladtak előre, hogy váratlan hadműveletekkel és állandó bekerítéssel megzavarják az angolokat. Április 4-én Benghazi cserélt ismét gazdát. Úgy tűnt, hogy a németek az úttalan sivatagban legyőzőszerűen előrenyomulva, az egész angol hadsereg hátába kerülnek. A fáradhatatlan Rommel állandóan az első vonalban tartózkodva irányította a hadműveleteket, amelyek, ha nem is arattak teljes sikert, de meghökkentő részleteredményekre vezettek. Az El-Mecheli zónában Rommel majdnem teljes létszámban elfogta az angol egység vezérkarát, bekerítette Tobrukot, mely még nyolc hónapig ellenállt, és elfoglalta Dernát, s április 10-én pedig Sollumnál ismét elérte Líbia és Egyiptom határát. Amit Wavell tábornok gondosan előkészített támadása ötven nap alatt elért, azt Rommel improvizált ellenakciója jó két hét alatt semmissé tette. Nem mindenütt alakult azon-

ban ilyen kedvezőtlenül a helyzet az angolok számára. A mind tengeri, mind légi utánpótlástól elvágott olasz hadsereg Kelet-Afrikában nem sokáig tudott ellenállni a február 11-én Szudánból s Kenyából kiinduló angol támadásnak. Ráadásul az angol támadást mind Olasz Szomáliában, mind Etiópiában a helyi lakosság olaszellenes felkelése is segítette. Az ellenállók nemcsak elvágták az olasz utánpótlási vonalakat, de aktívan beleavatkoztak a harcokba is. Hailé Szelasszié Kenyából irányította a felkelést. Az angol támadást a felkelők segítették, s hamarosan elesett Etiópia és Eritrea is. Május 5-én az olasz hódítás ötödik évfordulóján Hailé Szelasszié abesszin császár ünnepélyesen bevonult Addis Abebába. Alig két héttel utána a kelet-afrikai olasz hadsereg letette a fegyvert; a Vörös-tenger ellenőrzése illúzió maradt. Az olasz birodalomból, amelyet 1936-ban olyan ünnepélyesen hirdettek meg, csak Mussolini esküje maradt: „Ezért a veszteségért én minden időkre örök gyűlöletet esküdtem a britek ellen, és ezt a gyűlöletet örökül hagyom valamennyi olasznak."*

A tengerek sem hoztak sok sikert az olasz erőknek. 1941. február 9-én Genova kikötőjének bombázása már súlyos kihívást jelentett az olasz erőkkel szemben. Ezt követte, hogy az angol utánpótlást támadó olasz haditengerészeti egységeket angol repülőgépek a görögországi Cape Matapannál radar segítségével felfedezték, és sikeres támadást intéztek ellenük. A Cape Matapan-i tengeri csata az olaszok vereségével végződött. Két modern olasz csatahajó, néhány cirkáló és romboló pusztult el, az olasz tengerészet lényegében végleg harcképtelenné vált. Az új helyzet mindenesetre az olasz–német tengeri utánpótlást is erősen megnehezítette, így érthető, hogy a következő hónapokban Rommel sem látta reálisnak az előretörést, s inkább helyzete stabilizálására, utánpótlási vonalainak megszilárdítására törekedett. Egyébként is 1941 nyarán a világ, a németek figyelme is inkább Európa keleti térségére, Szovjetunióra irányult.

* Ciano naplója 1939–1943. Id. kiad. 354. l.

A HÁROMHATALMI EGYEZMÉNYTŐL A BARBAROSSA-TERVIG

1940 nyarán és őszén Hitlert látszólag még elsősorban az Anglia elleni háború s egy angolellenes koalíció létrehozása foglalkoztatta. 1940 szeptemberére már egyértelműen világossá vált, hogy az Anglia elleni invázióból nem lesz semmi. Szeptemberben diplomáciai tárgyalások folytak, hogy a két tengelyhatalom – az ázsiai kontinens már közel egy évtizede háborút indító hatalmával – Japánnal szerződéses kapcsolatba lépjen.

A kapcsolat nem volt új; a náci külpolitika 1936 óta játszott a nagy koalíció gondolatával, ami akkor elsősorban a Szovjetunió ellen irányult. Ha ez a gondolat formális politikai és katonai szövetségig nem is jutott el, az antikomintern paktum formájában mindenképpen bizonyos határozott célokat és kereteket kapott. Az új helyzetben viszont a szövetség Anglia s potenciális szövetségese, az Egyesült Államok – és esetleg a Szovjetunió – ellen irányult. Japán 1939-ben, mivel kísérlete, amint azt a halhin-goli csata eredménye is mutatta, a Szovjetunió irányában történő előnyomulása jórészt csődöt mondott, elsősorban az angol birodalom s a többi nyugat-európai gyarmattartó gyengülésének kihasználására törekedett. Expanziós törekvése az Egyesült Államok ellenzésébe ütközött, a két ország közötti viszony megromlott, ami az USA gazdasági intézkedéseiben mutatkozott meg. Japán már 1940 nyarán szorgalmazta Hitlernél egy kölcsönös segélynyújtási egyezmény megkötését, ami 1940 szeptemberében végül is a háromhatalmi egyezményben realizálódott. 1940. szeptember 27-én Berlinben Ribbentrop német, Ciano olasz külügyminiszter és Kurusu japán nagykövet írták alá a háromhatalmi egyezményt, melyben kölcsönösen elismerték Japán vezető szerepét az ázsiai nagy tér „új rendjének" kialakításában. A szerződő felek emellett kötelezettséget vállaltak, hogy minden eszközzel támogatják egymást, amennyiben valamelyik partnert bármilyen olyan hatalom megtámadja, „amelyik jelenleg nem vesz részt az európai háborúban, illetőleg a kínai–japán konfliktusban".* A tíz évre kötött egyezmény 5. cikkelye kimondja, hogy az egyezmény nem érinti a szerződő felek és a Szovjetunió közötti politikai állapotot. A hivatalos szöveg mellett a titkos jegyzőkönyv előírta egyesített katonai, haditengerészeti és gazdasági bizottságok megalakítását, haditalálmányok cseréjét, s kölcsönös hadiszállítások fokozását.

A háromhatalmi egyezmény megkötése tagadhatatlan diplomáciai és politikai siker volt, melyet a náci sajtó óriási propaganda-kampánnyal óhajtott kiaknázni.

* *E. L. Presseisen:* Germany and Japan. A Study in totalitarian Diplomacy, 1933–1941. The Hague 1958. 331. l.

Erre azért is szükség volt, mivel egyelőre szinte kizárólag a paktum pszichológiai momentumai voltak csak érzékelhetők, tekintettel arra, hogy Japán – Hitler ismételt sürgetése ellenére – sem volt hajlandó az angol gyarmatbirodalmat katonai erővel megtámadni. A háromhatalmi egyezmény közvetlen hatása főleg Délkelet-Európában érvényesült, ahol Hitlernek a presztízs növekedése következtében a korábbinál is nagyobb lehetőségei nyíltak akarata érvényesítésére. A bécsi döntés s a Romániába küldött német tancsapatok egyrészt jelezték, hogy ebben a térségben aktivizálódik a német politika, másrészt utaltak arra, hogy keresik azokat a megfelelő hatalmi eszközöket, melyekkel a balkáni kis országokat formailag szövetséges, ténylegesen alárendelt státusban a német érdekszférába vonhatják, gazdasági és politikai erőforrásaikat a világháború szolgálatába állíthatják. Eredetileg nem merült fel az a gondolat, hogy a háromhatalmi egyezményhez más államokat is csatlakoztassanak. Midőn az egyezmény megkötésének napján Sztójay berlini magyar követ, kormánya felhatalmazása nélkül felajánlotta csatlakozását, a német Külügyminisztériumban úgy nyilatkoztak, hogy nem tartják azt kívánatosnak, s megelégednek szimpatizáló nyilatkozatokkal. Később azonban a német álláspont módosult, s amikor a magyar kormány beleegyezett, hogy a Romániába utazó tancsapatok Magyarországon átutazhassanak – a Teleki-kormány részéről ez a fegyveres semlegesség gondolatának feladása volt –, hozzájárultak a magyar kormány csatlakozásához. Időközben Sztójay túlbuzgósága a magyar kormány hivatalos álláspontja lett. A Teleki-kormány politikájában ugyanis felülkerekedett az a vélemény, hogy Magyarország csak úgy töltheti be a kormány által óhajtott Duna-völgyi vezető szerepet, ha ezt mint Németország első Duna-völgyi szövetségese teszi. Ebben a felismerésben tükröződött az a tény, hogy a Duna-medencében új helyzet alakult ki. Míg korábban Magyarország volt a náci Németország egyedüli szövetségese e térségben, most az új katonai, politikai erőviszonyoknak megfelelően valamennyi kormány megváltoztatta irányvonalát, s versenyfutás alakult ki a németek kegyeiért. Az a lehetőség, hogy a délkelet-európai náci szövetségesi vagy csatlósrendszerben Magyarország a primus inter pares szerepét töltse be, még járhatónak mutatkozott. Egyes magyar politikai körök úgy vélték tehát, bizonyítani kell, hogy Magyarország az első német szövetséges, s a bizonyítás eszköze az egyezményhez való gyors csatlakozás. November 20-án Magyarország elsőként írta alá a csatlakozásról szóló jegyzőkönyvet. Ebben a magyar kormány teljes együttműködést vállalt a tengelyhatalmakkal, s ennek fejében az egyezmény értelmében jogot kapott arra, ha a három hatalom Magyarországot érintő kérdésekről tárgyal, a kormány megbízottja részt vegyen a tanácskozásokon.

Alig pár nap múlva hasonló jegyzőkönyvet írt alá Szlovákia és Románia képviselője is. Antonescu marsall látogatása Hilternél a korábbinál sokkal szívélyesebbé tette a német–román viszonyt. A román diktátor ugyanis biztosította Hitlert nemcsak a román belpolitika átalakításáról, de arról is, hogy Románia „hajlandó fegy-

veresen együtt harcolni a tengelyhatalmakkal a győzelem kivívásáért".* Hitler, akire Antonescu személyesen is igen jó benyomást tett, kijelentette: „A román állam létét ettől kezdve biztosítani fogja az egész német fegyveres erő."**

A tárgyalások eredményeként Románia nem csupán a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott, de hadereje fejlesztését is megkezdhette. Antonescu ezt nemcsak Magyarország, de a Szovjetunió ellen is szükségesnek tartotta. Hamarosan új gazdasági egyezményre is sor került, mely növelte a román mezőgazdasági és fatermékek németországi exportját, a román iparfejlődést a német kívánalmakhoz igazította, s a külkereskedelem árviszonyait Németország javára módosította.

A német elképzelések a balkáni hegemónia megteremtésére ebben az időben gyakorlatilag azt jelentették, hogy Bulgáriát és Jugoszláviát rá akarták venni a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra, majd bajba jutott szövetségesük segítségére sietve Görögországot német fegyverekkel kívánták beilleszteni az „új európai rendbe". Ami Bulgáriát illeti, itt az események – úgy tűnt – egyértelműen a németek kezére játszottak. A kormány eleinte ingadozott, mivel a Szovjetunió által 1939 szeptemberében felajánlott kölcsönös segélynyújtási egyezményt azzal utasította el, hogy ez más államok részéről is felvethetné hasonló szerződéskötés igényét, ami végső soron sértené Bulgária semlegességét. A király október 22-i üzenete még kérdésessé tette, hogy helyes-e, ha Bulgária csatlakozik, mivel ez esetleg török és görög beavatkozást, és balkáni háborút idézne elő. Pár héttel később azonban már elvben elfogadták a csatlakozás gondolatát, sőt a jóakarat jeleként megmutatták a németeknek azt a tervezetet, melyben a Szovjetunió 1940. november 25-én újból kölcsönös segélynyújtási egyezményt javasolt. Végül a megállapodás január első napjaiban megtörtént, mikor Hitler Filov miniszterelnöknek nemcsak azt hangoztatta, hogy ez a lépés a Balkán bolsevizálódása ellen szükséges, hanem arra is utalt, hogy hamarosan ki lehet elégíteni bizonyos újabb bolgár területi követeléseket Görögország rovására.

Bonyolultabb volt a helyzet Jugoszláviával. A Teleki-kormány, hogy a köréje fonódó német gyűrű szorítását enyhítse, a még független Jugoszlávia felé kereste a közeledés útját, mivel úgy vélte, hogy a nyugati hatalmakkal romló kapcsolatait ezúton valamelyest újból megszilárdíthatja.

Bár a revíziós törekvésekről a Teleki-kormány nem mondott le, megvalósítását Jugoszlávia esetében hajlandó lett volna egyelőre félretenni. Októberben indultak meg a diplomáciai tárgyalások a két ország között. A tárgyalások még alig mozdultak el kiindulópontjukról, mikor Olaszország váratlan támadása Görögország ellen, s a támadás kudarca új helyzetet teremtett a Balkánon. Hitler hamarosan fontolgatni kezdte, hogy katonai úton teremt rendet Görögországban, mielőtt ott az angolok erősebben megvethetnék lábukat, ez azonban felvetette Jugoszlávia

* DGFP. IX. köt. Id. kiad. 680. l.
** Uo. 690. l.

helyzetének sürgős tisztázását, a katonai beavatkozás lehetőségét sem zárva ki. Hitler Jugoszláviát diplomáciai úton próbálta a német szövetségi rendbe kényszeríteni. November 18-án Cianóval folytatott eszmecserét e kérdésről, melynek során olyan vélemény alakult ki, hogy amennyiben Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez és német támadás esetén nem siet Görögország segítségére, biztosítják területi integritását, és Szaloniki görög kikötő átadását is kilátásba helyezik.

Ebben az összefüggésben a német diplomácia nemcsak nem nézte rossz szemmel a magyar–jugoszláv közeledést, de egyenesen biztatta azt. Midőn november 20-án Magyarországnak a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásakor Ribbentrop beszélgetést folytatott Telekivel és Csákyval, kifejezetten felszólította a magyar politikusokat, lépjenek Jugoszláviával a megegyezés útjára.

A jugoszláv–magyar tárgyalások november végén meggyorsultak. Igaz, hogy a megegyezés eredeti célja módosult, Teleki azonban Magyarország szempontjából így is tulajdonított bizonyos pozitív jelentőséget a megegyezésnek, nem utolsósorban azért, mert tartott attól, hogy amennyiben Németország erőszakot alkalmaz Jugoszláviával szemben, az részben Magyarországon keresztül történne. Ez esetben viszont, mint az angol kormány nemrég küldött üzenete erre figyelmeztette, Magyarország Angliával is szembekerül.

A jugoszláv–magyar megegyezés viszonylag gyorsan, 1940. december 12-én létrejött. Csáky külügyminiszter ekkor írta alá Ribbentrop előzetes jóváhagyása után a szerződést – melynek első cikkelye kimondta: „A Magyar Királyság és a Jugoszláv Királyság között állandó béke és örökös barátság fog fennállani."*

A szerződés megkötése után ugyan a jugoszláv kormány még mindig nem sietett teljesíteni a német követeléseket, mégis úgy tűnt, meg lehet tenni a végleges előkészületeket a Görögország elleni német támadásra. Hitler kiadta az utasítást a végleges haditerv elkészítésére. A Marita-terv márciusra irányozta elő a támadást, s ebből a célból Romániában és Bulgáriában – jóllehet, itt még Hitler nem rendelkezett formális jogokkal – írt elő erősebb csapatösszevonásokat. A hadművelet célja az Égei-tengerhez való gyors kijutás, Szaloniki elfoglalása, hogy minden angol próbálkozást valamiféle Balkán-front megteremtésére meghiúsítsanak.

A Marita-haditervnek volt egy figyelemre méltó pontja, mely szerint: „A Marita-terv végrehajtása után a bevetett csapatok nagy részét új felhasználás céljából ki kell vonni."**

Melyik ország ellen irányult ez az új felhasználás? Midőn a Marita-terv fogalmazódott, ez már jórészt eldőlt, s alig egy hét múlva a Barbarossa-terv formájában megfogalmazást is nyert a Szovjetunió ellen.

Utaltunk már arra, hogy Hitlerben már 1940 nyarán az Anglia elleni invázió tervével egyidőben felmerült a Szovjetunió megtámadásának gondolata, mivel

* Nemzetközi szerződések 1918–1945. Összeállította: Halmosy Dénes. Budapest 1966. 495. l.
** *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg ... Id. kiad. 178. l.

Anglia makacs ellenállását részben azzal magyarázta, hogy vezetői a Szovjetunió jövendő németellenes fellépésére számítanak. Hitler gondolatai azonban sokkal mélyebb történelmi gyökerekig nyúltak vissza. Vajon nem befolyásolta-e őt a német imperializmus hagyományos Drang nach Osten gondolata? Vajon a szlávok iránti gyűlöletét nem sugalmazta-e a nácipárt hivatalos ideológiájává emelkedett fajelmélet is? S mindez nem párosult-e már a *Mein Kampf*ban meghirdetett régi vágyálommal, a keleti nagy élettér megszerzésével? Érezhette-e magát biztonságban a kommunizmus elleni harcban felnőtt náci Németország, míg a Szovjetunióban nem semmisítette meg az októberi forradalom vívmányait? Ha mindezeket a tényezőket, melyek alapösszefüggésekre utalnak, mind a német imperializmus tradicionális politikai gondolkodásában, mind a nácipárt politikai célkitűzéseiben és ideológiájában figyelembe vesszük, akkor megérthetjük Hitler döntésének motívumait. A döntést pillanatnyilag indokolhatta az Anglia elleni háború követelményeivel, s bizonyosnak tűnik, hogy ez az összefüggés ténylegesen fel is merült benne, valójában azonban a Szovjetunió elleni háború gondolatával nem kitérőt tett, hanem alapvető politikai célkitűzéséhez tért vissza egy kisebb kitérő után.

1940 nyarán a szovjet–német viszonyban ugyan még nem jelentkeztek konfliktusok, de már mutatkoztak a feszültség első jelei. A német kormány aggodalommal figyelte, hogy a balti államokban baloldali kormányok alakulnak, s az általuk rendezett Népfrontválasztások után az új parlamentek a Szovjetunióhoz való csatlakozás mellett döntöttek. Ellenintézkedésre vagy az ellentét konkrét megnyilvánulására azonban ekkor még nem került sor.

1940 kora őszétől érezhetővé vált, hogy a német kormány lépései már a Szovjetunió ellen is irányulnak. A második bécsi döntés s a Romániának nyújtott német garancia után a szovjet Külügyminisztérium egy jegyzékben megállapította, hogy a németek megsértették az 1939. augusztusi egyezmény 3. cikkelyét, mely a mindkét felet érintő kérdésekben – tekintettel arra, hogy Románia határos volt a Szovjetunióval – kölcsönös információt és konzultációt ír elő. Hitler a jegyzékre azzal válaszolt, hogy német csapatokat vonultatott be Romániába, ami világossá tette, hogy nem hajlandó figyelembe venni a szovjet kívánságokat, sőt Romániát szovjetellenes bázisnak építi ki. A Szovjetunió ellen irányuló német harapófogó északi szárnya is kialakulóban volt. 1940 augusztusában Mannerheim finn tábornaggyal egyezményt kötöttek; ennek értelmében fegyvereket szállítottak Finnországba, s megállapodtak abban is, hogy a jövőben a Norvégiába irányuló német csapatszállításokat Finnországon keresztül bonyolítják le. A szovjet kormány tudomást szerezve a finn kikötőkbe érkező német katonai transzportokról, érdeklődött a szállítmányok célja felől, s szóvá tette, hogy a németek ismét megszegték a velük kötött megegyezést.

Részben a szovjet gyanakvás lecsillapítására, részben – mivel a Szovjetunió elleni hadjáratra még nem született meg a döntés – a további politikai tervek, a német–szovjet kapcsolatok tisztázása céljából Ribbentrop 1940. október 13-án látogatásra hívta meg Molotov külügyi népbiztost Berlinbe. A Sztálinhoz intézett levélben

a német külügyminiszter a szóvá tett lépéseket kizárólag angolellenes intézkedéseknek igyekezett beállítani, s arról szólt, hogy szükséges a Szovjetunió és Németország közötti viszonyt „hosszabb perspektívában is rendezni, és az érdekeltségi szférák évszázadokra történő elhatárolásával népeik jövőbeni fejlődését a helyes irányba terelni".* A szovjet kormány elfogadta a meghívást, s Molotov külügyminiszter november 12-én megérkezett a feldíszített berlini pályaudvarra. Hitler és Ribbentrop azzal az ajánlattal álltak elő, hogy a Szovjetunió csatlakozzék a háromhatalmi egyezményhez, s vegyen részt „az angol világbirodalom, e gigantikus világcsődtömeg felosztásában".** Hitler ez alkalommal újból kifejtette meggyőződését, hogy Angliát már megverték, „kapitulációja csak idő kérdése"***. Így tehát nincs akadálya, hogy a háromhatalmi egyezmény országai, s ha csatlakozik hozzájuk, akkor a Szovjetunió is, felosszák egymás között a világot. A felosztás Hitler szerint hozzávetőleg a következőképp történne: német érdekszféra Európa és Közép-Afrika, olasz a Földközi-tenger, Észak- és Északkelet-Afrika, Japán pedig nyersanyagforrásokat, piacot és települési területeket szerezhet Ázsia keleti és délkeleti részén. A Szovjetunió, ha csatlakozik, dél felé, India és a Perzsa-öböl felé terjeszkedhet, s nemcsak értékes területeket, de jégmentes tengert is nyerhet. Hitler véleménye szerint az érdekszférák ilyen elosztása megteremtheti a feltételeket a három ország s a Szovjetunió közötti együttműködésre, annál is inkább, mivel jó időt vesz még igénybe a zsákmány megemésztése.

Molotov azonban a maga száraz, tárgyilagos modorában sorra tette fel a kínosabbnál kínosabb kérdéseket, ami már csak azért is meghökkentette Hitlert, mert ő az utóbbi években hozzászokott, hogy a külföldi politikusokkal folytatott tárgyalásai meglehetősen egyoldalúak. A szovjet külügyminiszter túlságosan a fantázia birodalmába szárnyaló náci vezért kérdéseivel mindinkább a földre, a realitások talajára kényszerítette vissza. „Mit csinál a német katonai misszió Romániában, és miért mennek a német hadiszállítmányok Finnországba?"**** Vajon nem volna helyesebb ahelyett, hogy a még le nem győzött Anglia birodalmát osztogatnák, a konkrét kérdésekről és lehetőségekről beszélni? S ezek – nem kétséges – Kelet-Európában, a Szovjetunióval és Németországgal határos területeken vannak. Hitler Finnország helyett – mely esetben teoretikusan elismerve, hogy a Szovjetunió biztonsági érdekei különösen fontos szerepet játszanak – ismét Ázsiáról kezdett beszélni, s a világ újrafelosztásáról. Molotov azonban nem mutatott érdeklődést a brit birodalom kiárusítása iránt, sokkal inkább azt tudakolta, vajon a Romániának nyújtott német garancia, „ha szabad magát ilyen durván kifejezni" – nem a Szovjetunió ellen irányul-e? S vajon, ha Románia határait Németország garantálta, mi lenne Hitler álláspontja, ha a Szovjetunió – a bolgár belügyekbe való beavatkozás nélkül – Bul-

* DGFP. XI. köt. Id. kiad. 253. l.

** Uo. 558. és k. k. l.

*** *V. S. Berezskov:* V diplomatyicseszkoj misszijej v Berline 1940–1941. Moszkva 1966. 24. l.

**** Uo. 26. l.

gáriával kötne hasonló egyezményt, hogy így a Fekete-tenger bejáratát, mely irányból gyakran intéztek támadást Oroszország ellen, biztosítsák. Hitler kitérő választ adott, hangoztatta, nem tud róla, hogy Bulgária óhajtana-e ilyen garanciát, egyébként is a kérdésben Mussolini nézetének ismerete nélkül nehezen tud állást foglalni.

A november 13-i megbeszélést néhány angol bombázó megjelenése miatt az óvóhelyen kellett tartani. (Molotov nem mulasztotta el ezzel kapcsolatban megjegyezni, ha – amint Ribbentrop állítja – Angliát már leverték, akkor milyen repülőgépek bombázzák Berlint?)

Ribbentrop ez alkalommal konkrét egyezménytervezetet nyújtott át a szovjet külügyminiszternek. Ebben a háromhatalmi blokk államai és a hozzájuk csatlakozott Szovjetunió megegyeznének a háromhatalmi egyezmény céljainak és a természetes érdekszféráknak kölcsönös tiszteletben tartásában, valamint abban, hogy nem csatlakoznak semmiféle olyan hatalmi csoportosuláshoz, mely a szerződő felek valamelyike ellen irányul. A szerződéstervezethez fűzött titkos jegyzőkönyv az érdekszférákat jelölte meg abban az általános formában, ahogyan azt Hitler Molotovnak felvázolta.

Molotov az egyezménytervezetre a konkrét választ csak későbbre – miután a Szovjetunióban a kormány a kérdést megtárgyalta – ígérte. A válasz, melyet november 25-én nyújtottak át Moszkvában a német nagykövetnek, világossá tette, hogy a Szovjetunió nem óhajt Németországgal a világ felosztásában részt venni. Kelet-Európában kívánja biztonságban érezni magát, s ezért ismét Finnország, Bulgária és a török szorosok kérdéséhez tértek vissza. Hitler azonban nem volt hajlandó ezekről a kérdésekről tovább tárgyalni. A szovjet ellenjegyzékre már nem is válaszolt, illetve a válasz a Barbarossa-terv, a Szovjetunió elleni támadás katonai tervének elfogadása volt.

Közel fél esztendeje folytak ekkor már a katonai előkészületek – elsősorban különböző haditervek készítése, kidolgozása formájában – a Szovjetunió elleni háborúra. Hitler még 1940. július 21-én parancsba adta a szárazföldi haderők főparancsnokának, hogy „az orosz problémával foglalkozzanak". Ekkor még egy esetleges őszi támadás gondolata sem állott tőle távol. Két közeli katonai munkatársa, Wilhelm Keitel, az OKW főnöke, és Alfred Jodl, a Wehrmacht vezetési törzsének főnöke azonban meggyőzték egy ilyen támadás lehetetlenségéről, tekintettel arra, hogy az előkészületek nem fejezhetők be ilyen gyorsan, s még villámháború esetén is az orosz télbe ütköznének. 1940. július 31-én Hitler nemcsak a hadműveleti tervek elkészítésére, de a szükséges erők egyidejű összevonására is parancsot adott, az esetleges támadás időpontját 1941 tavaszában jelölte meg. A támadás céljául nem egyszerűen területnyereséget, hanem a szovjet állam felszámolását jelölte meg. Az elképzelések szerint Ukrajna, a balti államok, Belorusszia és Finnország bizonyos része a német birodalomhoz került volna, a többi területre nem jelöltek ki pontos elképzeléseket. Míg 21-én még csak 100, 31-én már

120 hadosztályt kívántak a támadásba bevetni, egyidejűleg a Wehrmacht állományát 180 hadosztályra emelték. Augusztusban a Lengyelországban állomásozó 18. hadsereg vezérkari főnöke, Marcks vezérőrnagy elkészítette a hadműveleti tervet. Cél: a Szovjetunió megsemmisítése, s a Don–Közép-Volga–Dvina-vidék megszállása. Marcks vezérőrnagy terve már 147 hadosztályt követelt a támadáshoz. Egyidejűleg megindultak a technikai előkészületek is, fokozott út- és vasútépítés, Franciaországból már az ősszel 12 hadosztályt (köztük 2 páncélos hadosztályt) keletre dobtak át. Marcks katonailag igen gyors és merész hadműveletekre épülő terve csak egyike volt azoknak a variánsoknak, melyek az ősz folyamán ebben a tárgykörben elkészültek. Friedrich Paulus altábornagy, akit 1940 őszén neveztek ki a vezérkari főnök helyettesének, szintén elkészített egy támadási tervet, mely két irányból irányozta elő a német csapatok behatolását.

Jóllehet formailag még folytak a tárgyalások a Szovjetunióval, Hitler az előkészületek során egyáltalában nem volt rá tekintettel. Hitler november 12-én kiadott 18. számú hadműveleti utasítása Oroszországgal kapcsolatban többek között kijelentette: „Mindegy, milyen eredménnyel járnak majd a megbeszélések, minden szóban megparancsolt előkészületet Keleten folytatni kell."*

Halder december 5-én fejtette ki elképzeléseit: három hadseregcsoporttal – kettővel Leningrád és Minszk-Szmolenszk térségében, egy hadseregcsoporttal pedig Kijev irányába – óhajtott támadni, s a szovjet csapatok esetleges visszavonulási és kitérő hadműveleteit megakadályozni. A vezérkar Moszkvát tekintette fő hadműveleti célnak. Hitler viszont inkább a szárnyakra kívánt összpontosítani, Leningrádnak mint a szovjet rendszer politikai és világnézeti centrumának elfoglalását tartotta fontosnak. Ukrajnát és a Kaukázust pedig gazdasági szempontból preferálta, hogy ezen területek elfoglalásával egyszer s mindenkorra megoldja a német hadigazdaság nyersanyag- és élelmiszer-szükségleteit. A december 5-i megbeszélésen Hitler igen nagy derűlátással szólt az orosz hadjárat esélyeiről. Megvan a technikai fölényünk, jobbak a páncélosaink, tüzérségünk és légierőnk, mint az oroszoknak – hangoztatta. „Az orosz emberanyag alacsonyabb értékű. A hadseregnek nincs vezetése... Ha az orosz hadsereget megvertük, akkor a katasztrófa feltartóztathatatlan."** Néhány gyenge ellenérv mégis elhangzott a támadás ellen. Raeder admirális – részben azért, mert úgy látta, hogy a Szovjetunió elleni háború nyilvánvalóan csökkenti a haditengerészet szerepét – felvetette, hogy vajon helyes-e Anglia leverése előtt ilyen hadműveletekbe bocsátkozni. Göring is aggályoskodott, hogy a Luftwaffe keleti bevetése nem hagy-e majd szabad teret az esetleges angol bombázásoknak. Ezek az erőtlen észrevételek azonban könnyen leperegtek Hitlerről, aki szerint csak be kell törni az ajtót, és az egész szovjet rendszer összeomlik. A vezérkar pedig, függetlenül az esetleges aggodalmaktól, nagy energiával készí-

* *H. A. Jacobsen:* 1939–1943. Der zweite Weltkrieg... Id. kiad. 156. l.

** Halders Kriegstagebuch. 2. köt. Id. kiad. 214. l.

tette el a hatalmas katonai vállalkozás tervét. A december 15-i Halder-előadás, melyen Hitler is jelen volt, már a hadműveleti tervek döntő fázisával foglalkozott. December 18-án Hitler kiadta 21. számú hadműveleti utasítását a Barbarossa-hadművelet elkészítésére vonatkozóan.

„A német Wehrmachtnak fel kell készülnie, hogy még az Anglia elleni háború befejeződése előtt gyors hadjáratban leverje Szovjet-Oroszországot."* Az előkészületeket május 15-re kellett befejezni. A támadás célja az orosz hadsereg gyors megsemmisítése, a Volga (Asztrahány) és Arhangelszk vonal elérése. A támadó erőket a Pripjaty-mocsaraktól délre és északra, két részre osztva, a súlypontot az északi szárnyra kívánták helyezni, mely először Leningrád elfoglalására tör, majd a támadó éket Moszkva elfoglalására kell irányítani, mivel a város megszerzése politikai és gazdasági szempontból egyaránt döntő. Délen a hadigazdaság szempontjából elsőrendű fontosságú Donyec-medencét kell mihamarabb elfoglalni. A támadásban Románia és Finnország aktív részvételére számítottak, az előbbi délen, az utóbbi északon segítené a támadó német csapatokat, és bizonyos megszálló feladatokat is ellátna.

A Barbarossa-utasítás tehát megadta a végső indítást a nagy csatára. Ettől kezdve a Szovjetunió elleni háború a náci Németország katonai intézkedéseinek, politikai gondolkodásának központi kérdése, s minden egyéb ügyet ennek rendeltek alá. De a Barbarossa-utasítás utolsó pontja szerint az előkészületeket óvatossági intézkedésekkel kell álcázni, a beavatott tisztek számát a minimumra kell korlátozni, és az előkészületek résztvevőit csak a közvetlen teendőikről kell tájékoztatni. Noha a hitleri hadigépezet mozgásba lendült, céljait mégis álcázni igyekezett, ami részben sikerülhetett is, mivel közel fél esztendeig még más harci események kötötték le a világ érdeklődését.

* Hitlers Weisungen. kiad. 96. l.

HARC A TENGEREKEN ÉS AZ EGYESÜLT ÁLLAMOK ÁLLÁSPONTJA

A nagy kiterjedésű és gyors szárazföldi hadműveletek többnyire elvonták a figyelmet arról a szinte mindennapi küzdelemről, mely Anglia és Németország között a tengeren folyt. A háború kitörésekor mind a németek, mind az angolok az első világháború bevált lépéseivel, a blokáddal és ellenblokáddal kísérleteztek. Az angol hadi- és kereskedelmi flotta nagy számbeli fölénye biztosítékot nyújthatott arra, hogy legalábbis a tengereken jórészt elszigetelhetik Németországot mindennemű nyersanyag és más gazdassági utánpótlástól. (Más országok reexportja révén azonban ezek a források sem záródtak el teljesen a németektől.) A német gazdaság viszont nagyobb szárazföldi bázissal rendelkezett, mely európai sikerei következtében erősen kitágult, s ezért nem szorult elsősorban a tengeri szállításokra, hadigazdaságát pedig tudatosan úgy készítette elő, hogy az angol blokád következményeivel megbirkózhasson. Az első világháborús tapasztalatok alapján a németek joggal számíthattak arra, hogy az Anglia ellen bevezetendő tengeralattjáróblokád a tengeri szállításoktól erősebben függő angol gazdaságot könnyen katasztrófába sodorhatja.

A német hajóhad összehasonlíthatatlanul gyengébb volt, mint az angol. A versailles-i szerződés hajóinak és haditengerészeinek számát erősen korlátozta. Igaz, hogy a szerződés többi katonai cikkelyeihez hasonlóan ezt is kijátszották, és már a weimari időszakban néhány ultramodern cirkálót is építettek, mégis Hitler hatalomra jutásakor a német hajóhad még igen gyenge. Hitler nagy diplomáciai sikere volt 1935-ben az angol–német flottaegyezmény megkötése a békéltető politikát folytató angol kormánnyal. A megállapodás általában a német hajóhad nagyságát az angol 35%-ában szabta meg, a tengeralattjáróknál ezt az arányt azonban 45, majd 1938 után 100%-ban állapította meg. (Tekintettel arra, hogy az angol hajóhad szét volt szórva, az arányok nem fejezik ki a német és angol haditengerészet erőviszonyait a Csatornán és az Atlanti-óceánon.)

1939-ben tehát 12 angol csatahajóval 5 német állt szemben, 62 cirkálóval 8 német, és 178 angol rombolóval 21 német romboló. Növelte az angol tengeri fölényt, hogy az angoloknak 7 repülőgép-anyahajójuk is volt. Viszont az 56 angol tengeralattjáróval szemben a németek már 57 U-Boottal rendelkeztek. A német tengeralattjárók pedig nem csupán és nem is elsősorban az angol tengeri haderőnek, hanem sokkal inkább az angol birodalomból és az Egyesült Államokból a szigetországba érkező élelmiszer-, nyersanyag- és hadianyag-szállítmányoknak voltak halálos ellenségei. 1939. szeptember 3-tól – midőn a hadüzenet napján az U–30 német tengeralattjáró elsüllyesztette az *Athenia* utasszállítót (szinte kísértetiesen

megismételve az első világháborús *Lusitania*-csetet, bár a német Propagandaminisztérium igyekezett tagadni a tényt), megindult a tengeri háború. Hamarosan kiderült, hogy az angol flotta több ponton is sebezhető. A tengeralattjárók ellen nem tudtak megfelelően védekezni. Az angol admiralitás azonnal valamennyi kereskedelmi hajót felügyelete alá helyezett, s felújította az első világháborúban úgyahogy bevált konvojrendszert. A kereskedelmi hajók ezentúl 30–40 hajóból álló konvojokban, megfelelő hadihajók kíséretében közlekedtek. De a gyorsabb mozgású tengeralattjárókkal szemben a kereskedelmi hajók még így sem voltak biztonságban, amit az első hónapok súlyos veszteségei is mutattak. Emellett a németek a tengeralattjáró-háborút hatásosan egészítették ki a hajótest közelségétől robbanó mágneses aknák alkalmazásával. Ezzel a módszerrel igen sok hajót küldtek a tenger fenekére.

Az 57 U-Bootból, mely a háború kitörésekor a németek rendelkezésére állt, mindössze 22 volt hadműveletekre alkalmas az Atlanti-óceánon. Hitler utasítást adott a tengeralattjárók építésének meggyorsítására. Megkezdődött a versenyfutás, hogy melyik fél lesz képes felülkerekedni, melyiknek fogják hajótér-veszteségei az utánpótlási lehetőségeket túlhaladni. A németek az első két hónapban 67 szövetséges hajót süllyesztettek el. Elméletileg már kidolgozták az angol konvojtaktika elleni harcot is, az ún. csoportos támadást, ezt azonban az első esztendőben a tengeralattjárók csekély száma miatt még nem tudták alkalmazni. 1940 tavaszáig a német tengeralattjárók által elsüllyesztett hajók száma 148-ra emelkedett mintegy 678 000 bruttóregisztertonna (BRT) űrtartalommal, mindez kiegészült az aknára futott vagy más, kisebb elsüllyesztett egységek közel 250 000 bruttóregisztertonnával. Még nem túl veszélyes, de már jelentős veszteség, még akkor is, ha mindez 18 U-Boot elsüllyedésével járt együtt, mivel a németek nem csupán pótolták, de gyarapítani is tudták a harcképes tengeralattjárók számát. Szeptemberben a *Courageous* repülőgép-anyahajót süllyesztette el egy tengeralattjáró torpedója, októberben pedig az egyik legnagyobb csatahajót, a 30 000 tonnás *Royal Oak*ot. De míg az első a nyílt tengeren történt, a második esetben viszont Scapa Flow erősen védett tengeri kikötőjébe hatolt be észrevétlenül az U–47-es tengeralattjáró, s ott torpedózta meg az angol hajóhad egyik büszkeségét, s mi több, az elrendelt riadó ellenére, sértetlenül távozott. Decemberben a megsérült *Graf von Spee* páncélos hajó, az angol hajóktól fenyegetve elsüllyesztette magát, noha a német hajóhad legmodernebb és legfélelmetesebb egységei közé tartozott. A német hajót az uruguayi partoknál három kisebb angol cirkáló támadta meg, s a hajó a csatát követően Montevideo kikötőjébe menekült, de mivel a hatóságok csak rövid tartózkodást engedélyeztek számára, mely nem volt elegendő a sérülések kijavítására sem, a hajó kapitánya az angol cirkálók támadását megelőzve önmaga süllyesztette el hajóját.

Minthogy a norvégiai akció túlságosan lekötötte a német hajóhadat, a nagyarányú támadások csak 1940 közepétől újultak fel. Az atlanti-tengeri csata második szakasza 1941 tavaszáig tartott. Ebben az időszakban az angol veszteségek

lényegesen növekedtek. 1940 decemberéig nyolc hónap alatt 3 200 000 tonna angol hajótér süllyedt el, azaz a havi átlagos veszteség 400 000 tonnára emelkedett. A hajóveszteség növekvő üteme kapcsolatban állott Hitler 1940. augusztus 17-i utasításával, mely korlátlan tengeralattjáró-háborút hirdetett, hogy Angliát megadásra késztesse. A tengeralattjáró-háború feltételei a németek számára lényegesen javultak, mivel francia és norvég kikötőket is igénybe vehettek. Így nem egy alkalommal 10–20 hajót is képesek voltak megtorpedózni, egy-egy konvojból. 1940 őszén néhány olasz tengeralattjáró is bekapcsolódott az atlanti csatába, s a németekkel együtt, akik a tengeralattjáró-flotta parancsnokának, Dönitz tengernagynak utasítására a csoportos támadás taktikáját kezdték alkalmazni, 1941 elején még tovább növelték az angol veszteségeket. 1941 márciusában az angolok rövid időn belül öt német tengeralattjárót süllyesztettek el. A német parancsnokság ekkor a támadások súlypontját az angol partok közeléből távolabbra, nyugatra helyezte.

Egészében véve a hadjárat eredménnyel zárult, hiszen a németek 410 angol hajót semmisítettek meg. 1940 folyamán 4 400 000 tonna brit hajó süllyedt el, ami lényegesen meghaladta az angol hajóépítési kapacitást. 1940 őszén és telén ez már súlyos zavarokat idézett elő a szigetország ellátásában, s nem kis aggodalommal töltötte el az angol vezetőket. A német haditengerészet számításai szerint ugyanis havi 750 000 tonna hajótér elsüllyesztése esetén volt remény arra, hogy Angliát gazdaságilag térdre tudják kényszeríteni (ezt a mennyiséget csak 1942 tavaszán érték el néhányszor). Mégis, ha figyelembe vesszük, hogy 1940 folyamán az angolok évi 780 000 tonna új hajóteret hoztak létre, akkor érthető, hogy Churchill a segítségkérést elkerülhetetlennek látta. Churchill már korábban, még mielőtt miniszterelnökké kinevezték volna, állandó levelezésben állt Roosevelt elnökkel, aki figyelemmel és rokonszenvvel kísérte Anglia háborús erőfeszítéseit. 1940. május óta a Churchill–Roosevelt-levelezés bizonyos értelemben hivatalos jelleget öltött. Churchill e köteteket kitevő levelezésből a háború folyamán az 1940. december 8-i levelet tekintette a legfontosabbnak. Ebben először rövid áttekintést adott a katonai és gazdasági helyzetről, s utalt arra, hogy: „1940. első fele a katasztrófák időszaka volt Európa és a szövetségesek számára. Az utolsó 5 hónap viszont Anglia erőteljes és talán váratlan gyógyulását hozta."* Megállapította, hogy Anglia közvetlen megsemmisítésének vagy elfoglalásának veszélye többé már nem fenyeget, de helyébe egy nem kevésbé halálos másik veszély lépett, „hajóállományának állandó és egyre gyorsabb ütemű csökkenése". Úgy vélte, hogy „az 1941-es év döntő csatái a tengeren lesznek". A kérdés: ki tudnak-e tartani az angolok addig, míg Németország hatalma a szárazföldön megtörik. Figyelembe véve a különböző veszélyeket, az angol miniszterelnök a következőkben kérte az Egyesült Államok elnökének, Rooseveltnek a segítségét: biztosítsa az USA hajóállományá-

* *W. L. Churchill:* Their Finest Hour. 475. és k. k. l.

val Anglia kereskedelmi hajóinak zavartalan tevékenységét, vagy ha ez politikai okokból nem lehetséges, akkor ajándékozzon vagy kölcsönözzön megfelelő hadihajókat, mindenekelőtt rombolókat. Vegye rá továbbá az Angliával szemben ellenséges ír kormányt, hogy engedélyezze területén angol légi és tengeri támaszpontok létesítését. Tekintettel arra, hogy csak az USA-nak van megfelelő hajótérépítési kapacitása, adjon megfelelő mennyiségű kereskedelmi hajót Angliának. Az amerikai ipar biztosítson havi 2000 repülőgépet (elsősorban bombázókat), s emellett az USA vállalja fokozott mértékben az angol hadianyagszükséglet kielégítését is. Levelének végén az angol miniszterelnök még egy igen lényeges kérdést vetett fel: minél gyorsabban és minél több hajót kap Anglia – írta –, annál hamarabb kimerül az ország amúgy is erősen igénybe vett dollár-tartalékalapja, „közeleg a pillanat, mikor nem leszünk képesek a hajókért és egyéb szállítmányokért fizetni". De milyen igazságtalan lenne – folytatódik Churchill levele –, ha, amikor Anglia végső soron a közös ügyért hoz áldozatot, és vérével vívja ki a győzelmet, a háborúból teljesen megkopasztva kerülne ki. Reméli tehát, hogy a jövőben az amerikai segítség nem csupán arra korlátozódik, amit Anglia készpénzben a „cash and carry"-törvény alapján vásárolni tud. A megoldást bizalommal Rooseveltre hagyják, abban a biztos tudatban, hogy „meg fogja találni az utakat és módokat, melyeket a jövő generáció az Atlanti-óceán mindkét partján helyeselni és csodálni fog".

„Ha Ön, Elnök úr, amint azt feltételezem, meg van győződve arról, hogy a náci és fasiszta önkényuralom veresége mind az amerikai nép, mind a nyugati félteke szempontjából nagy jelentőségű, akkor ezt a levelet nem egyszerűen segélykérésnek tekinti, hanem mindazon teendők áttekintésének, melyek a közös cél elérése szempontjából szükségesek" – fejeződik be Churchill híres levele.

A levél megértésre talált Rooseveltnél, akit az amerikai nép nagy többsége nemrég választott harmadízben az Egyesült Államok elnökévé.

Az amerikai politikus azonban – bel- és külpolitikai okokból egyaránt – még nem látta elérkezettnek az időt a végső állásfoglalásra.

Az Egyesült Államokban az első világháború befejezése óta igen erősek voltak az izolacionista tendenciák. A 30-as években bekövetkezett súlyos gazdasági válság alapjaiban rázta meg az amerikai társadalmat. Az amerikai közvélemény többsége Anglia oldalán állt a háború kitörésekor, de még mindig erős volt az a gondolat, mely a nyugati országokhoz fűződő minden ideológiai kapcsolat és a náci rezsim elítélése ellenére is az országot távol akarta tartani az európai háborútól. Ilyen körülmények között szinte természetes volt, hogy az Egyesült Államok 1939 szeptemberében, az európai háború kitörésekor semlegességét deklarálta. Igaz, hogy Roosevelt elnök nem hagyott túl sok kétséget személyes érzelmei iránt, sőt világos volt az is, hogy az amerikai politika az atlanti-óceáni egyensúly érdekében nem nézheti tétlenül Anglia bukását, de a hivatalos amerikai politika ekkor még főleg a békeközvetítési akciókkal volt elfoglalva. A „furcsa háború" időszakában abban bíztak, hogy a nyugati hatalmak és Németország közti viszály esetleg megoldódik.

Ez a törekvés nem kizárólag szovjetellenességből származott, bár a szovjet–finn háború megmutatta, hogy az amerikai vezető köröktől vagy azok egy részétől nem áll távol ez a gondolat. Roosevelt a hivatalos vonalon csak annyit változtathatott az első hónapokban, hogy sikerült elérnie a külpolitikai lépéseit nem mindig helyeslő kongresszusnál annak a korábbi törvénynek a módosítását, mely megtiltotta az Egyesült Államoknak, hogy harcban álló országoknak fegyvert szállítson. Ez a törvény, mely oly végzetes hatást gyakorolt a köztársasági Spanyolország sorsára, az adott helyzetben – hasonlóan a korábbihoz – elsősorban a jobban felfegyverzett fasiszta országoknak kedvezett. Módosítása tehát a nyugati országoknak tett gesztus volt, ámbátor közvetlen hatása még alig volt érezhető. Továbbra is problémát jelentett azonban, hogy a fegyverszállítási embargó szerves része volt annak az 1937-ből származó semlegességi törvénynek, amelyet ténylegesen 1939. szeptember 5-én léptettek életbe. Hitler ezt a tényt is számításba vette tervénél, s ezért támogattak a nácik az Egyesült Államokban minden háborúellenes mozgalmat.

Roosevelt már 1939 júliusában felvetette a kongresszus előtt a fegyverszállítási embargó megszüntetését, s a semlegességi deklarációtól való elválasztását. A kongresszus azonban erre akkor még nem volt hajlandó. A háború kitörése után Roosevelt a kongresszus rendkívüli ülését hívta egybe – bár a semlegességi törvényt megerősítették újabb cikkelyekkel –, hogy a fegyverszállítási embargót szüntessék meg. Megszüntették, de nem minden feltétel nélkül. Az új törvény lényege – és innen kapta elnevezését „cash and carry" – ugyanis az volt, hogy az Egyesült Államok a jövőben eladhat fegyvert és hadianyagot mindazoknak az államoknak, amelyek készpénzben hajlandók s képesek fizetni, és a szállítmányokat nem amerikai hajókon szállítják el. Az utóbbi feltétel biztosítása érdekében az amerikai hajóknak megtiltották, hogy bizonyos veszélyeztetett vizekre hajózzanak, valamint, hogy hadviselő országok kikötőjébe befussanak. Kétségtelen, hogy az új, november elején életbe léptetett törvény kizárólag csak a nyugati hatalmaknak kedvezett, részben azért, mivel csak ezek rendelkeztek készpénzfizetéshez szükséges valuta- és aranytartalékokkal, másrészt szállítási lehetőségük is csak ezeknek az országoknak volt. A németeknek legfeljebb az nyújtott némi kedvezményt, hogy a semleges amerikai hajóhadat a nyugati hatalmak sem vehették igénybe.

Franciaország bukása – bár Roosevelt a francia kormány közvetlen segélykérését elhárította – igen nagy visszhangot, sőt megrendülést idézett elő mind az amerikai hivatalos körök, mind az amerikai közvélemény körében. Egy 1940 őszén készült közvéleménykutatás szerint az amerikaiak 75%-a kívánta Nagy-Britannia megsegítését, de a többség ugyanakkor ellenezte, hogy az Egyesült Államok maga is hadviselő féllé váljon. Ezt a hangulatot erősítette többek között 1940 szeptemberében „America first movement" – mely ugyan nem volt kimondottan nácibarát, de kifejezte az amerikai Middle West hangulatát, mely érdektelenséggel és bizalmatlansággal tekintett Európa felé, s agitációját arra koncentrálta, hogy megakadályozza fiaik háborúba vitelét. Az elnökválasztás előtt álló Rooseveltnek tehát nagy óva-

tossággal és körültekintéssel kellett eljárnia, nehogy azzal vádolhassák, hogy törvény adta hatalmán túl foglal állást valamelyik fél mellett. A meglehetősen nehéz és bonyolult helyzetben az Egyesült Államok fegyvergyártását növelni csak úgy lehetett, ha sikerül bebizonyítani, hogy az Amerika érdekében történik, Roosevelt, valamint a liberális polgári és baloldali antifasiszta szervezetek nagy propagandakampányt indítottak, arra utalva, hogy egy esetleges náci győzelem milyen súlyos következményekkel járna az Egyesült Államokra nézve. A náci rendszer Európa leigázásán túl világuralomra is tört, szövetkezett Japánnal, veszélyeztette az amerikai pozíciókat mind a Csendes-, mind az Atlanti-óceánon. Nem feledkezhettek meg természetesen Dél-Amerikáról sem, melyet a Monroe-elv alapján saját érdekszférájuknak tekintettek, de figyelembe kellett venni, hogy a nácik igen aktív propagandát és gazdasági tevékenységet fejtettek ott ki. Aligha volt feltételezhető, hogy Hitler éppen a Monroe-doktrínát fogja tiszteletben tartani. A náci uralom az amerikai életformát is veszélyezteti. Hivatkoztak arra is, hogy az európai helyzet ilyen fordulata gazdasági szempontból is hátrányos az USA számára. Az Egyesült Államok a fegyverkezés útjára lépett, 1940 nyarán két újabb törvény megkétszerezte az amerikai hajóhad űrtartalmát. 1940 szeptemberében törvénybe iktatták a sorozást, s az elnök hamarosan megkapta a felhatalmazást, hogy a hadiüzemeket megrendelésekkel lássa el. Az Egyesült Államok hatalmas – s tekintélyes részben ki nem használt – potenciálja révén a hadianyagtermelés értékét 0,6 milliárd dollárról 4,5 milliárd dollárra emelte. Roosevelt 1940 nyarán évi 50 000 repülő gyártását követelte, amit a német sajtó elérhetetlennek tartott. Goebbels szerint Roosevelt blöffölt, Hitler pedig egyenesen elmebetegnek nyilvánította az amerikai elnököt, de az amerikai kongresszus több mint 1 milliárd dollár póthitelt szavazott meg erre a célra. Az Egyesült Államokban megteremtették a feltételeit annak, hogy az ország a nácizmus ellen harcoló demokráciák arzenáljává váljon, amint azt Roosevelt – midőn 1940. november 5-én harmadszor is megválasztották az USA elnökének – meghirdette. Kétségtelen, hogy Angliának, mely Dunkerque-nél csak csapatait tudta átmenteni, fegyverzete elpusztult, vagy a németek zsákmánya lett, felmérhetetlen segítséget jelentett még az amerikai hadsereg kiszuperált fegyverzete is, mely 1940 nyarán tekintélyes mennyiségben áramlott át az óceán másik oldaláról. 1940 szeptemberében Roosevelt újabb angol kérésnek tett eleget: az amerikaiak a német tengeralattjárók leküzdésére 50 öreg rombolót adtak át az angoloknak. Az angol hajóhad rombolóinak ekkor már közel fele megsemmisült vagy megsérült. Mindezt az Egyesült Államok nem ingyen tette; az amerikai politika védte ugyan Angliát a halálos ellenség, a náci Németország ellen, de nem volt rest kihasználni Anglia gyengeségeit, azaz, hogy a két hatalom erőegyensúlyában érjen el újabb változásokat. Az 50 romboló ára néhány antlanti-óceáni angol támaszpont 99 évi bérbe adása volt – Új-Fundlandtól Guayanáig, a nyugati félteke védelmére és biztonságára hivatkozva. Nem kétséges, az Egyesült Államokat nemcsak a németek elleni esetleges háború feladatait vezették, tevékenysége mögött

már ott húzódott – vagy nem is csupán húzódott – a szándék, hogy Anglia örökébe lépjen, a világ első számú hatalmává váljon.

Roosevelt külpolitikai mozgásszabadsága harmadszori megválasztása után megnövekedett. Így Churchill 1940. december 8-i segélykérő üzenete olyan időpontban érkezett hozzá, mikor többé-kevésbé bizton számítani lehetett arra, hogy nem csupán szándékában, de módjában is áll kedvező választ adni. Az angol dollártartalékok, melyek a háború kezdetén 4,5 milliárdra rúgtak, már egy év alatt annyira megcsappantak – 1940 őszén már csupán 2 milliárd dollár volt –, hogy teljesen egyértelmű volt, az angolok hamarosan képtelenek lesznek készpénzért fegyvert vásárolni. A dollárt tehát valami mással kellett helyettesíteni, a „cash and carry"-törvény módosítása elkerülhetetlenné vált. Roosevelt barátját, legközelebbi munkatársát, Harry Hopkinst küldte Londonba érdeklődés, de egyben biztatás céljából. Az Európában ekkor még ismeretlen Harry Hopkins a következő évek folyamán gyakran megfordult Churchillnél és Sztálinnál, s oroszlánrésze volt a nagy szövetség megkötésének diplomáciai előkészítő munkájában. Ez a rendkívül dinamikus, bár súlyosan beteg politikus határtalan hűséggel és szeretettel ragaszkodott Roosevelthez, s külpolitikai kérdésekben – ezt szilárd antifasiszta meggyőződése is segítette – egyik, talán legfontosabb tanácsadója volt. Éleslátása, bátorsága, szembenézése a nehéz problémákkal segítették a kényes ügyek megoldásában. Hivatalos pozíciója nem lévén, az elnök barátságától és jóindulatától függött, ezért szabadabb mozgáslehetőséget élvezett a State Department elképzeléseitől és bürokratikus osztályaitól. A Harry Hopkins által átadott üzenet lényeges volt: „Közösen nyerjük meg a háborút . . . azért küldött, mondjam meg, minden áron és minden eszközzel keresztül viszi ezt."* Roosevelt a Kongresszushoz intézett üzenetében határozottan leszögezte szembenállását a nácizmussal, hitet téve a négy szabadságjog, a szólásszabadság, a függetlenség, a szükségtől és a félelemtől való mentesség mellett.

Churchill február 9-i beszédében, Roosevelt ígéretében bízva, már meghirdette: „Adjátok a fegyvereket, és mi elvégezzük a munkát." Hamarosan tisztázódott az is, hogy a fegyverszállítás miként, hogyan történjék. 1941. március 11-én az amerikai kongresszus elfogadta Roosevelt javaslatát, és felhatalmazta az elnököt, hogy minden olyan államnak, melynek védelmét az elnök az Egyesült Államok biztonsága szempontjából létfontosságúnak tartja, fegyvereket és hadianyagot adjon kölcsönbe vagy bérletbe. A híres „lend-lease bill" (kölcsönbérleti)-törvény költségeire a Kongresszus azonnal hétmilliárd dollár hitelt szavazott meg.

A pénz és a segítség biztosítása mellett hátra volt még, hogy miként jut el a hadianyag az angol kikötőkbe. A kölcsönbérleti törvény ellenzői, akik továbbra is távol akarták tartani az Egyesült Államokat minden elkötelezettségtől, elérték, hogy a törvényhez egy cikkelyt tegyenek hozzá, mely szerint a kormány nem al-

* *W. L. Churchill:* The Grand Alliance. 19. l.

kalmazhat amerikai hadihajókat az angol konvojok védelmében. Ténylegesen január óta folytak a titkos tárgyalások a két admiralitás között arról, hogy miként lehetne közvetett segítséget nyújtani az angoloknak a német tengeralattjárók ellen. Erre annál is inkább szükség volt, mivel 1941 márciusában a németek a tengeralattjárók operatív területét Izland és Grönland partjáig kitolták. Sorra következtek viszont az amerikai ellenlépések. 1941. április 9-én egyezményt kötöttek a washingtoni dán követtel – Dánia sajátos helyzete folytán a német megszállás után is fenntartotta semleges, illetve a németek oldalán álló országokban diplomáciai képviseleteit –, mely szerint az Egyesült Államok haditámaszpontot létesíthet Grönland szigetén. Ez a támaszpont, mivel az Angliába vezető legrövidebb atlanti-óceáni utat védte, különösen nagy jelentőségűnek tűnt. Német nyomásra a dán kormány törvénytelennek nyilvánította a szerződést, és a követet visszahívta, az amerikai Külügyminisztérium viszont hangsúlyozta – a tényeknek megfelelően –, hogy a dán kormány csak német nyomásra tiltakozik. A tiltakozást pedig figyelmen kívül hagyta. Szinte ezzel egyidőben – felhasználva a kelet-afrikai olasz birodalom összeomlását, Roosevelt meghirdette, hogy a Vörös-tenger a továbbiakban nem tekinthető harci övezetnek, tehát az amerikai hajók megközelíthetik. Ez az angolok egyiptomi frontja számára biztosíthatta az új amerikai fegyvereket gyorsan és nagy mennyiségben.

Április 18-án hivatalosan bejelentették, hogy az amerikai kormány az ország biztonsági övezetét a 26. szélességi fokig – azaz az Atlanti-óceán közepéig – kitolja. Ebben az övezetben a tengelyhatalmak hajóinak tevékenysége igen korlátozottá vált, hiszen mindegyiket figyelemmel kísérték, tartózkodási helyéről pedig az angolokat értesítették. Ezek az intézkedések hozzájárultak ahhoz, hogy az angolok hajóveszteségei 1941 második felében valamelyest csökkentek. S ez a pillanatnyi előny talán el is homályosította, hogy az amerikai deklaráció az Atlanti-óceán nyugati partján levő szigeteket is az amerikai védelmi övezetbe sorolta. Ilyen kettős értelmű volt az a döntés is, hogy Anglia megsegítése érdekében az amerikaiak átveszik az angol hadseregtől Izland szigetének védelmét, és ott katonai támaszpontot létesítenek. Izland szigetén, mely már 1941 májusában kimondta a németektől megszállt Dániától való elszakadását, július 7-én tehát amerikai tengerészgyalogság szállt partra. A németek ugyan még igyekeztek az Egyesült Államokkal való összeütközést elkerülni, de júniusban mégis elsüllyesztettek egy amerikai kereskedelmi hajót, melyre valamennyi egyesült államokbeli német, illetve olasz követelés és vagyon befagyasztása, valamint „a felforgató tevékenységet" kifejtő olasz és német konzulátusok bezáratása volt Roosevelt válasza.

Az Egyesült Államok tehát fokozott segítséget nyújtott Angliának. A háborús szövetség formálódott, és világossá vált, hogy az USA hadba lépése jórészt az idő és a tengelyhatalmak további magatartásának függvénye.

HÁBORÚ A BALKÁNON

„Még nem lehet világosan látni az albániai harcok kifejlődését. Figyelembe véve hogy ott a helyzet veszélyesen alakul, különösen fontos az angol törekvést, hogy a Balkán-front ürügyén Olaszország, valamint a román olajmezők ellen légi támaszpontot teremtsenek, meghiúsítani."* Hitler így szögezte le véleményét az 1940. december 13-án kiadott 20. számú hadműveleti utasításban, az ún. Marita-tervben. Dél-Romániában kellett megfelelő csapatokat összegyűjteni, hogy márciusban a bajba jutott olasz szövetséges segítségére sietve elfoglalják Görögországot. A Marita-terv azonban tartalmazott még néhány külpolitikai kérdőjelet. Bulgária felől óhajtották Görögországot megtámadni, hogy ezáltal az olaszokkal együtt harapófogóba fogják. Mi több, nem csupán átvonulással, de a bolgárok aktív részvételével is számoltak. Németország hajlandó volt ezért áldozatokra; Hitler Filov bolgár miniszterelnökkel január elején folytatott tárgyalása során utalt arra, hogy a bolgár vezetők esetleg megvalósíthatnák a közeljövőben területi követeléseiket. A bolgár kormánykörök megszédülve az expanziós lehetőségektől, vállalták, hogy csatlakoznak a háromhatalmi egyezményhez. Hamarosan megindultak a konkrét katonai tárgyalások is a két vezérkar között. Január 23-án a berlini bolgár követ hivatalosan is bejelentette, hogy Bulgária csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez, mihelyt a katonai tárgyalások befejeződtek. Erre február 2-án került sor, mikor List tábornaggyal, a Romániában állomásozó német csapatok főparancsnokával létrejött az egyezmény, arról, hogy a német hadsereg milyen feltételekkel vonul át Bulgária területén. Március 1-én Bulgária hivatalosan is csatlakozott a náci tömbhöz, s még aznap elárasztották az országot a Wehrmacht egységei, s a görög határ felé vonultak, hogy a támadást előkészítsék.

A Marita-terv végrehajtásának másik, ismeretlen tényezője Jugoszlávia magatartása volt. Az akciót kudarc fenyegette, amennyiben Jugoszlávia nem támogatja, vagy legalábbis nem marad semleges. A többé-kevésbé körülkerített s súlyos belső konfliktusokkal (horvát–szerb ellentét) küszködő ország igyekezett ellenállni a német nyomásnak. Február 14-én Hitler Berchtesgadenbe rendelte Cvetković miniszterelnököt és Cincar Marković külügyminisztert. Hitler világosan beszélt: felszólította a jugoszláv vezetőket a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozásra, s cserében kilátásba helyezte, anélkül, hogy aktív részvételüket kérné a görög háborúban, az esetleges területi gyarapodást. A Bulgária csatlakozásáról szóló hír a jugoszláv kormányt rendkívül kínosan érintette, nemcsak azért, mert ezáltal a hurok

* Hitlers Weisungen. Id. kiad. 94. l.

szorosabbra zárult Jugoszlávia körül, hanem azért is, mert az ezt megelőző török–bolgár nyilatkozat az angol diplomácia balkáni terveinek kudarcára utalt. Churchill az év elején felmérve az olasz–görög háborúból adódó külpolitikai lehetőséget, hármas célt tűzött Anglia elé. Görögországot segíteni, Jugoszláviát Anglia oldalára vonni, s esetleg az Albániában harcoló olasz csapatok ellen bevetni, Bulgária semlegességét biztosítani. Mindezen célok megvalósítása aktív török segítséget feltételezett, s lényegében egy görög–török–jugoszláv Balkán-szövetségben csúcsosodott volna ki. A szövetség kulcsállama Jugoszlávia lett volna. A jugoszláv külpolitika irányítói azonban sokkal jobban féltek a németektől, semhogy bármiféle aktív lépésre elhatározták volna magukat. Mi több, 1941 januárjában Görögországot is arról akarták meggyőzni, hogy ne fogadjon el angol segítséget. Az angolok még maguk is tanakodtak, milyen formában nyújtsanak támogatást a görög kormánynak. Elégedjenek meg fegyverszállításokkal vagy csapatokat is küldjenek? Mindezen kérdések megbeszélésére Churchill Edent küldte a Balkánra. Február elején Churchill ugyanis úgy döntött, hogy sikeres afrikai előrenyomulásukat félbeszakítva, Görögországnak, illetve Törökországnak biztosítja az elsőbbséget. Az angol miniszterelnök abban bízott, hogy ha nagyobb létszámú katonai segítséget adnak a két országnak, akkor azok Anglia mellé állnak, s mi több, fenyegetésük Bulgáriát is semlegességre késztetheti, s ezzel meggátolhatnák a németek balkáni előrenyomulását is. Bár sem az angol csapatok közel-keleti parancsnoksága, sőt maga Eden sem volt elragadtatva az angol csapatoknak Egyiptomból Görögországba való átdobásától, végül is engedtek, s Eden ebben az értelemben kezdte meg tárgyalásait február 22-én Athénban. Itt azonban hamarosan kiderült, hogy amit az angolok soknak, a görögök kevésnek tartottak. A görög vezetők egyáltalán nem voltak megelégedve az ígért angol katonai támogatással, különösen, ha német támadástól is tartani kell. A görög vezetők hangoztatták, hogy Jugoszlávia részvétele nélkül egy szilárd balkáni front aligha képzelhető el. Eden azonban nem Belgrádhoz, hanem Ankarához fordult. Sok biztatót itt sem hallott, a törökök kijelentették, ha Németország megtámadja őket, akkor védekeznek, de ha Görögországot támadják meg, akkor semlegesek maradnak, mivel hadseregük nem elég erős. Ankarában is Jugoszlávia kétes helyzetét hangsúlyozták. Valójában azonban a török politika az alig két hete Bulgáriával megkötött egyezménnyel már megmutatta, hogy nem kívánja az angol politika útjait járni, hiszen ez az egyezmény Bulgáriának Görögország felé szabad kezet adott, ahogy azt a németek akarták. Eden már korábban felajánlotta, hogy Jugoszláviába látogat, de a jugoszláv kormány a németek gyanúját el akarván oszlatni, visszautasította a találkozót. Az angol külügyminiszter, aki Athénba tért vissza, hogy a Bulgáriában kialakult új helyzetről a gögög kormánnyal tárgyaljon, s megállapodjon angol csapatok Görögországba szállításáról, újból megkísérelte a Jugoszláviával való tárgyalást, illetve megállapodást. Ismét levelet intézett tehát Pál régenshez, melyben ecsetelte az angol táborhoz való csatlakozás előnyeit, és Isztria félszigetének Jugoszláviához csatolását is kilátásba helyezte a közös

győzelem esetére. A jugoszlávok belementek a tárgyalásokba, s a hadsereg főparancsnoka Athénba érkezett, hogy a konkrét angol segítség nagyságát felmérje. Az angolok mindent megígértek, de a legbiztatóbb, amit mondani tudtak, az a javaslat volt, hogy támadja meg a jugoszláv hadsereg az albániai olasz csapatokat, azokat viszonylag könnyen megsemmisítheti, s modern felszereléshez juthat. A jugoszláv főparancsnok nem sok jót jelenthetett az angol segítségről kormányának, de a jugoszláv kormány a jelentés nélkül is úgy döntött: nem kötelezi el magát Anglia, illetve Görögország mellett. Az újabb levél- és üzenetváltás már nem sokat módosított a kialakult helyzeten: Jugoszlávia Törökországra, Törökország Jugoszláviára hivatkozott.

Az angol expedíciós hadsereg első egységei március 7-én kihajóztak Görögországba. De az angol csapatok – három ausztráliai és új-zélandi gyalogoshadosztály és egy angol páncélosbrigád – nem képviseltek elég meggyőző erőt, s a jugoszláv kormány úgy döntött, hogy az erősebb német nyomásnak enged. Március 25-én a jugoszláv kormány aláírta a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozást, miután biztosították, hogy ez nem jár semmiféle közvetlen katonai kötelezettséggel.

A jugoszláv politikai közvélemény azonban távolról sem értett egyet ezzel a döntéssel, már másnap komoly feszültség jelei mutatkoztak Belgrádban. Az angolok, bizonyos amerikai segítséggel – Roosevelt megbízottja, Donovan ezredes januárban járt Belgrádban – már számos németellenes csoporttal tartottak kapcsolatot, mindenekelőtt a tisztikarban. Így érthető, hogy Churchill még nem látott veszve mindent, a belgrádi angol követhez intézett instrukciója ezt világosan tanúsítja:

„Folytassa a küzdelmet, foggal és körömmel. Kérjen kihallgatásokat. Ne fogadjon el nemet válaszként. Tapadjon rájuk, hangoztatva, hogy a németek már alávetett országként kezelik Jugoszláviát. Ez nem a szemrehányások vagy a méltóságteljes elvonulások ideje."*

Az angol optimizmus nem volt megalapozatlan. A Bécsből hazautazó jugoszláv államférfiak Budapesten, az újságírók kérdésére: „mik a következő tervei, miniszter úr?" – úgy válaszoltak, hogy nem biztosak abban, hogy mire hazatérnek, még miniszterek lesznek-e. Igazuk is volt. Március 27-én Simović tábornok vezetésével katonai puccs robbant ki, mely megbuktatta a kormányt, s Pál királyi régenst is lemondásra kényszerítve II. Péter királyt helyezte teljes jogaiba.

A szerb tisztek vezette puccs gyorsan, minden ellenállás, vérontás nélkül, sikerrel járt. A sikert nagymértékben az is elősegítette, hogy a tisztek a lakosság többségének szimpátiájára támaszkodhattak. Belgrád ténylegesen örömmámorban úszott, s bár a kormány semmiféle új külpolitikai lépést nem tett, az esemény németellenes éle nem volt vitatható. A tömegek spontán németellenes tüntetései, a német követ inzultálása ezt teljesen világossá tették.

Hitlert rendkívül kellemetlenül lepte meg a jugoszláv események híre. Miután

* *W. L. Churchill:* The Grand Alliance. 135. l.

szokásos dühkitörésén úrrá lett, azonnal intézkedett. A német vezetők – Hitler, Göring, Brauchitsch – tanácskozásra ültek össze. Itt Hitler közölte: anélkül, hogy a jugoszláv kormány további lépéseit megvárná, „minden intézkedést megtesznek Jugoszlávia katonai széttörésére, s nemzeti egységének megszüntetésére. Nincs szükség diplomáciai jegyzékekre és lépésekre, a támadást azonnal megindítják, mihelyt az eszközök és csapatok erre készen lesznek."*

Hitler leszögezte: Olaszország, Magyarország és bizonyos fokig Bulgária segítségét is kérik. A támadást könyörtelen keménységgel kell végrehajtani, mivel ez Törökországot is kellően megfélemlíti. A szövetségesek harci kedvét területi ígéretekkel kell erősíteni: az adriai partot Olaszországnak, a Bácskát Magyarországnak, Macedóniát Bulgáriának ígérték oda.

Hitler még aznap aláírta 25. számú hadműveleti utasítását. Jugoszlávia elfoglalását egybekapcsolta a Görögország elleni támadással, a Marita-tervvel. Bár Hitler Mussolininek a Jugoszlávia elleni támadás összehangolását célzó levelében kijelentette, hogy a helyzetet nem tartja katasztrofálisnak, a balkáni hadjárat szükségessége mégis felborította katonai terveit. Az OKH (Oberkommando des Heeres) szárazföldi erők főparancsnoksága egész éjjel dolgozott, és másnap már részletesebb tervvel állt elő, de ez minden korábbi katonai intézkedés és rendelkezés módosítását tartalmazta, s implicite magában foglalta, hogy a Barbarossa-terv előirányzatát, a Szovjetunió elleni támadás május 15-ére kitűzött időpontját szintén módosítani kell. A pontos időpontot azonban csak a Balkán-hadjárat befejezése után lehet megállapítani.

Hitler ajánlata Magyarországnak Jugoszlávia közös megtámadására vonatkozóan – melyet Sztójay berlini követ hozott Budapestre – súlyos problémákat hozott felszínre az ország belpolitikai életében. Horthy az ajánlat elfogadása mellett volt, és ebben az értelemben tájékoztatta a németeket is. Teleki miniszterelnök, felismerve a lépés végzetességét, inkább aggályait fejezte ki, így Horthy ígérete ellenére a végleges döntést az április 1-én tervezett Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésére halasztotta. Az események ezt követően jórészt két vágányon haladtak; míg a polgári vonal bizonytalanságot, ingadozást tanúsított – bár a minisztertanács bíráló megjegyzés nélkül vette tudomásul Hitler és Horthy levélváltását –, a katonai vonal a támadást kész, elfogadott ténynek tekintve, a német hadsereggel való együttműködés módozatait beszélte meg.

A német követelés – öt magyar hadtest részvétele a harcokban – elég tekintélyes volt, mégis március 30-án, mikor a német vezérkar képviseletében Paulus tábornok Pestre érkezett, az egyezséget viszonylag könnyen megkötötték. Ugyanezen a napon, mikor a vezérkar igénye elhangzott, Teleki utolsó kísérletet tett, hogy a lépést – melyet úgy tűnt, elkerülhetetlennek tartott – külpolitikailag biztosítsa. Anglia haragját, az Angliával való szakítást szerette volna elkerülni, ezért Londonba és

* *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg ... Id. kiad. 202. l.

Washingtonba küldött üzenetében arra hivatkozott, hogy Magyarországot a magyar kisebbségek védelmének igénye készteti majd beavatkozásra, de erre csak akkor kerül sor, ha Jugoszlávia szétbomlik, így a magyar kormány lépése nem tekinthető szerződésszegésnek.

Április 1-én a Legfelsőbb Honvédelmi Tanács ülésén a német–magyar katonai egyezményre kellett végleges jóváhagyást adni. Teleki nem tiltakozott ugyan a támadásban való részvétel ellen, de néhány formai módosítással – részben a nyugati fővárosokba küldött üzenetei szellemében – próbálta a részvétel erkölcsi súlyát enyhíteni. Azt kívánta, hogy a magyar támadásra csak a német támadás után néhány nappal kerüljön sor, s a magyar egységeket ne rendeljék német parancsnokság alá. Az akciót általában a következőkkel indokolta: 1. az önálló jugoszláv állam megszűnése, 2. a magyar lakosság üldözése, 3. vákuum keletkezése azokon a területeken, melyre a magyarok igényt tartanak.

A Legfelsőbb Honvédelmi Tanács elfogadta Teleki javaslatát, a nyugati hatalmak azonban visszautasították a támadást igazolni kívánó érvelését. Az angol kormány üzenete – mely szerint, ha Magyarország átengedi a támadó német egységeket, akkor Anglia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat, ha pedig aktívan részt vesz a támadásban, angol hadüzenettel kell számolnia – Teleki összes illúzióit elsöpörte. Világossá vált, hogy külpolitikája csődbe jutott, mivel a németbarát s a területi revíziót követelő politika belesodorja az országot a második világháborúba, s a háború elvesztése – mellyel Teleki a nagy német sikerek ellenére is számolt – nem csupán a területi nyereségeket teszi ideiglenessé, de az ellenforradalmi rendszert is teljes katasztrófával fenyegeti.

Kiutat már nem látott az ország, csak személye számára. De ez a kiút az öngyilkosság volt: 1941. április 3-ra virradó éjjel főbe lőtte magát, hátrahagyva Horthyhoz intézett híres önvádoló búcsúlevelét: „A gazemberek oldalára álltunk . . . Nem tartottalak vissza. Bűnös vagyok."*

Teleki személyes áldozata az események menetén azonban nem változtatott. Mikor a lakosság megtudta miniszterelnöke halálát, már az ország területén áramlottak Jugoszlávia felé a német csapatok. Teleki megrendítő búcsúlevele szinte semmit sem változtatott Horthy és a magyar vezérkar politikáján, csupán azt a véleményt erősítette, hogy ragaszkodni kell a még Teleki által kidolgozott feltételekhez. Ezek bekövetkeztét továbbra is elegendő s indokolt casus bellinek tekintették.

Szövetségesei által is biztosítva a német támadás előkészítése ismét nagy tervszerűséggel haladt előre. Egy figyelemre méltó, zavaró mozzanat ugyan felmerült, de úgy tűnt, hogy ennek nincsenek katonai következményei. A zavaró mozzanatot egy szovjet politikai lépés okozta. A szovjet kormány már Bulgária német megszállása ellen is tiltakozott, s a jugoszláviai fordulat után nem várva, hogy a német támadás ily gyorsan bekövetkezik, barátsági és megnemtámadási egyezménnyel kí-

* Magyarország és a második világháború. Id. kiad. 296. l.

vánta erősíteni Jugoszlávia nemzetközi pozícióját. Április 5-én került sor erre az ajánlatra, tehát közvetlenül a német támadás előestéjén, így hatása a jugoszláv eseményekre – tekintettel arra, hogy a szerződéstervezet katonai kötelezettségeket nem tartalmazott – már nem lehetett, viszont az 1939-es német–szovjet szerződés óta ez volt az első nyílt demonstrációja – a korábbiak jórészt megmaradtak a diplomácia berkeiben – a két ország érdekellentéteinek.

A Jugoszlávia elleni támadás előkészületei igen gyorsan befejeződtek. Bulgáriából List tábornagy, Karintiából Magyarországon át pedig Weichs vezérezredes hadserege indult április 6-án támadásra, melyet Löhr vezérezredes irányítása alatt igen tekintélyes légierő, közel 1000 gép támogatott. A jugoszláv haderő mozgósítása még csak megkezdődött, midőn a német csapatok már átlépték a határokat. S bár 17 gyalogos- és 3 lovas hadosztály – figyelembe véve a szerb katonságnak már az első világháborúban is tapasztalt magas harci értékét – jelentős haderő látszatát keltette, hamarosan kiderült azonban, hogy hiányos felszerelése, gyenge tüzérsége, a harckocsik alacsony száma, s elavult csekély légiereje következtében a jugoszláv hadsereg aligha lehet a német hadseregnek komoly ellenfele.

A német támadás, ahogy Hitler megparancsolta, könyörtelen volt. Kezdődött a Luftwaffe egységeinek bevetésével, mely három egymást követő hullámban intézett terrortámadást Belgrád ellen. A katonai szempontból teljesen jelentéktelen város közel 20 000 lakója lelte halálát az égő romok alatt. A támadás kellő pszichológiai hatást váltott ki, a kormány és a király elmenekült a fővárosból, s az országban pánikhangulat lett úrrá. Az első napokban a német szárazföldi erő elsősorban keletről támadott azzal a céllal, hogy Macedónián áthatolva az Albániában harcoló olasz csapatokkal teremtse meg az összeköttetést, s elvágja Jugoszláviát Görögországtól. Április 8-án a Niš irányában előrenyomuló német páncélosok, ismét bizonyságot téve arról, hogy a hegyes terep önmagában nem akadály, már elfoglalták Dél-Szerbia legfontosabb közlekedési csomópontjait. Egyidejűleg délről Belgrád irányában indult meg a támadás, északról pedig Zágráb és Horvátország irányában törtek előre. Mindehhez járult, hogy Isztriából és Szlovéniából olasz támadás érte a kétségbeesetten védekező jugoszláv egységeket. Skopje hamarosan német kézbe került, s az Ohridi-tó környékén felvették az érintkezést az olasz egységekkel. Április 10-én Zágráb már elesett. S ez volt az a pillanat, mikor részben olasz, részben német emigrációban élő horvát fasiszták és szeparatisták, az ún. usztasamozgalom tagjai, kikiáltották Horvátország függetlenségét. A horvát függetlenség bejelentése viszont Horthynak is megadta az ürügyet arra, hogy a jugoszláv állam szétesésére hivatkozva másnap reggel megindítsa a magyar katonákat is a Muraköz, a baranyai háromszög és Bácska irányába.

Április 12-én Belgrád is elesett, s az olasz hadsereg a dalmát tengerparton nyomult előre.

Jugoszláviát a húsz hadosztálynyi német erő napok alatt darabokra szaggatta, már nem volt egységes front, egységes védekezés. Simović tábornok április 14-én

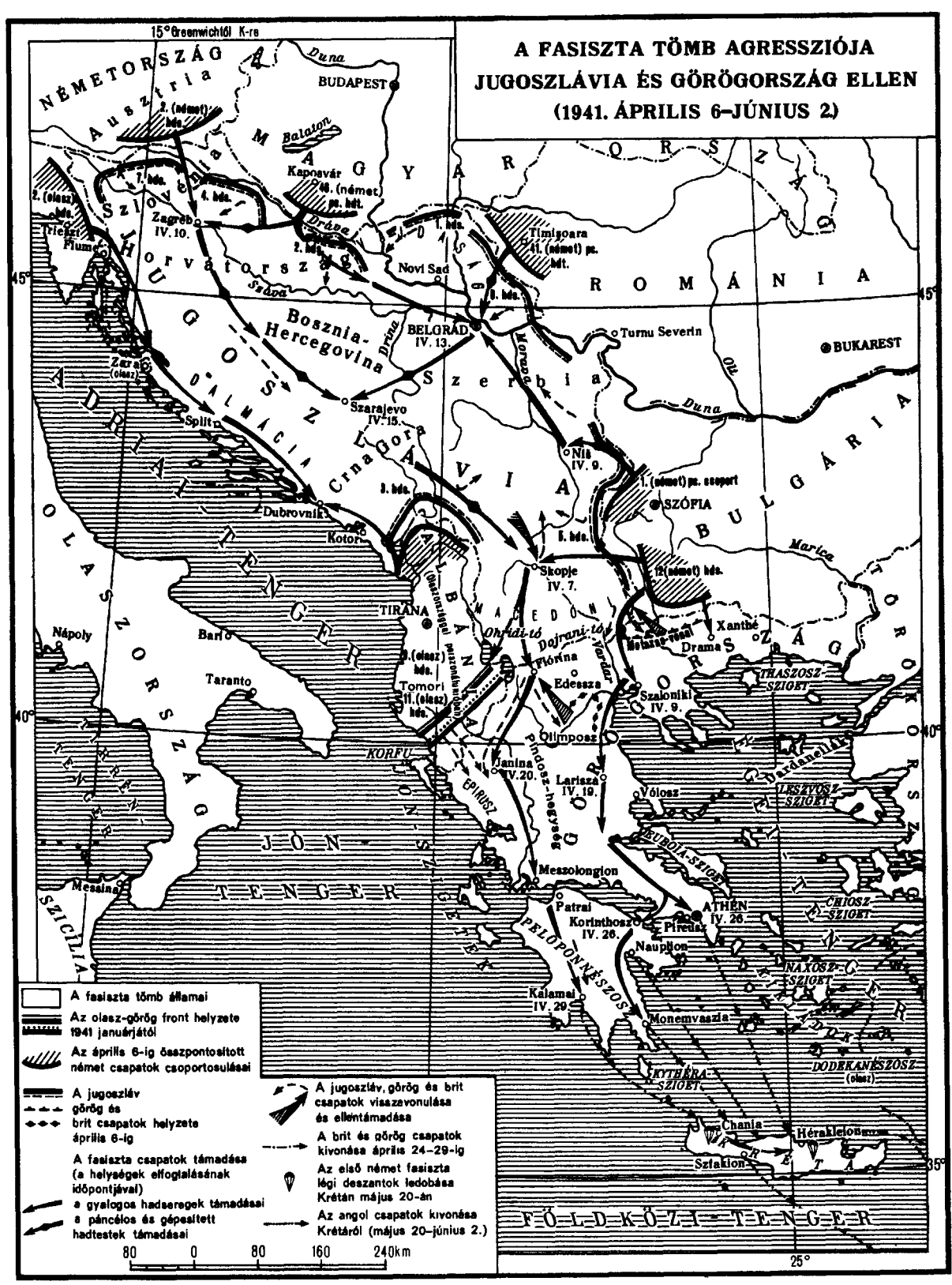
A FASISZTA TÖMB AGRESSZIÓJA
JUGOSZLÁVIA ÉS GÖRÖGORSZÁG ELLEN
(1941. ÁPRILIS 6–JÚNIUS 2.)
15° Greenwichtől K-re
NÉMETORSZÁG
Ausztria
Duna
BUDAPEST
Balaton
MAGYARORSZÁG
Kaposvár
46. (német) pc. hdt.
Szlovénia
Zagreb
IV. 10.
Drava
Horvátország
Trieszt
Fiume
Szava
Novi Sad
Timisoara
41. (német) pc. hdt.
ROMÁNIA
Bosznia-Hercegovina
Drina
BELGRÁD
IV. 13.
Morava
Turnu Severin
BUKAREST
Ol
Zara
(olasz)
Szerbia
Szarajevo
IV. 15.
Split
DALMÁCIA
Crna Gora
Nis
IV. 9.
Duna
BULGÁRIA
SZÓFIA
Dubrovnik
Kotor
Marica
Skopje
IV. 7.
12 (német) hds.
TIRANA
MACEDÓNIA
Ohridi-tó
Dajrani-tó
Vardar
Xanthé
Drama
Metaxas-vonal
Nápoly
Bari
Taranto
Tomori
11. (olasz) hds.
Fiórina
Edessza
Szaloniki
IV. 9.
THASZOSZ-SZIGET
Olimposz
KORFU
Janina
IV. 20.
Pindosz-hegység
Larisza
IV. 19.
Vólosz
Dardanellák
LESZVOSZ-SZIGET
EPIRUSZ
EUBOIA-SZIGET
Messina
SZICÍLIA
JÓN-TENGER
Meszolongion
Patrai
Korinthosz
IV. 26.
Pireusz
ATHÉN
IV. 26.
CHIOSZ-SZIGET
PELOPONNÉSZOSZ
Nauplion
NAXOSZ-SZIGET
Kalamai
IV. 29.
Monemvaszia
DODEKANÉSZOSZ
(olasz)
KYTHÉRA-SZIGET
Chania
Hérakleion
Szfakion
KRÉTA
FÖLDKÖZI-TENGER
45°
40°
35°
25°
A fasiszta tömb államai
Az olasz-görög front helyzete 1941 januárjától
Az április 6-ig összpontosított német csapatok csoportosulásai
A jugoszláv görög és brit csapatok helyzete április 6-ig
A fasiszta csapatok támadása (a helységek elfoglalásának időpontjával)
a gyalogos hadseregek támadásai
a páncélos és gépesített hadtestek támadásai
A jugoszláv, görög és brit csapatok visszavonulása és ellentámadása
A brit és görög csapatok kivonása április 24–29-ig
Az első német fasiszta légi deszantok ledobása Krétán május 20-án
Az angol csapatok kivonása Krétáról (május 20–június 2.)
80 0 80 160 240 km

lemondott, s utódja 17-én aláírta a fegyverszüneti egyezményt, 11 nap alatt végeztek Jugoszláviával, s a Balkán legerősebbnek vélt hadseregc feltétel nélkül kapitulált, közel három és fél százezer jugoszláv katona került német hadifogságba, míg a német veszteség a hivatalos jelentések szerint mindössze 151 halott, 392 sebesült és 15 eltűnt volt. A király és a kormány, követve jó néhány nyugati ország vezetőinek korábbi példáját, Angliába menekült.

A villámgyors német hadművelet keresztülhúzott minden, egységes Balkán-frontra vonatkozó számítást. Annál is inkább, mivel a német támadás egyidejűleg Görögország ellen is megindult. Az első akció Bulgáriából a görög védelmi vonal, az ún. Metaxas-vonal ellen indult azzal a céllal, hogy Szalonikit elfoglalva kijussanak az Égei-tengerhez. A görög vonal az első napokban tartotta magát, de miután a jugoszláv területre benyomult német páncélosok egyszerűen megkerülték s hátba támadták, a védekezésre nem volt tovább lehetőség, s másnap a Macedóniában levő görög hadsereg kapitulált.

Az angol haditerv az volt, hogy a törökök beavatkoznak Görögország oldalán, s tehermentesítik a görög hadsereget, mely Bulgária és Albánia határán védekezett, a front középső vonalát pedig a mintegy 60 000 főre rúgó angol hadsereg tartja. Csalódást csalódás követett: a törökök semlegesek maradtak, a görög front Bulgária felől összeomlott. Április 12-e után a Jugoszláviát kelet–nyugati irányban kettészelő német egységek dél felé fordultak. Az angolok megkísérelték először a Florina–Edessza-vonalon, majd az Olimposz hegységnél a német előrenyomulást megakadályozni. Eredménytelenül; a német légi és páncélos fölény túlságosan nagy volt. A német áttörés sikerült, s az angolok nagy erőfeszítéssel tudták csak kikerülni a bekerítést. Az angol hadsereg súlyos veszteségek árán, a Thermopile-Delfi-vonalra vonult vissza, hogy ezen a viszonylag szűk sávon védje Athént és a Peloponnészoszt. A görög hadsereg jelentős része az albán arcvonalon állt, a visszavonulás nem sikerült, a német áttöréssel két tűz közé kerültek, s április 21-én az Épeiroszban állomásozó tizenhat görög hadosztály megadta magát a 12. német hadseregnek. Mussolini követelésére, aki Olaszország kimaradását a kapitulációból súlyos presztízsveszteségnek tekintette, a kapituláció aktusát később, most már olasz tisztek bevonásával is meg kellett ismételnie.

A görög hadsereg kapitulációja reménytelen helyzetbe hozta a Thermopile-Delfi-vonalon védekező angol haderőt. Wilson tábornok már április 16-a óta foglalkozott az angol haderő visszavonásának gondolatával. Ez a visszavonulás azonban még nehezebbnek látszott, mint a korábbiak, hiszen sem a levegőben, sem a tengeren nem lehetett megfelelő támogatást biztosítani. Április 24-én Görögország kapitulált, s az angol hadsereg már csak saját magára számíthatott. Ugyanaz nap a földközi-tengeri angol flotta összpontosításával megkezdődött a kiürítés. A kérdés az volt, hogy a védekező angol egységek a szárazföldön biztosítani tudnak-e kellő időt a kiürítés végrehajtására, s a hajóhad, a német légitámadásoktól sújtva, s az olasz hajóhadtól fenyegetve, képes lesz-e feladatát végrehajtani. Az angolok még két napig tartot-

ták Thermopilét, de április 26-án német ejtőernyős egységek a Kórinthosz-csatorna másik partján hídfőállást szereztek, s így a visszavonulás elkerülhetetlenné vált. Április 27-én már horogkeresztes lobogó lengett Athén szimbólumán, az Akropoliszon. A német csapatok pedig már a Peloponnészoszon nyomultak előre. Az angolok az első két napon – pontosabban éjjel, mivel nappal a bombatámadások miatt nem lehetett folytatni a kiürítést – 19 000 embert szállítottak el, majd a következő éjjel újabb 19 000 katonát sikerült behajózniok. A veszteségek az egyre erősödő bombatámadások miatt fokozódtak. Az akcióban részt vevő hajók közül 2 romboló és 20 szállítóhajó elsüllyedt, jó néhány más egység pedig súlyosan megsérült. Április 28-án és 29-én a Kalamata körül összegyűlt 10 000 angol és jugoszláv katonát már nem sikerült kimenteni, csupán a legdélibb görög kikötőből tudtak még 5000 angol katonát Kréta szigetére, illetve Egyiptomba szállítani.

A balkáni szárazföldi hadjáratok lényegében véget értek. Ismét viszonylag jelentéktelen német veszteségek árán elfoglaltak egy országot, megsemmisítették hadseregét (több mint 200 000 görög katona került hadifogságba).

A német hadsereg dicsősége, a verhetetlenségébe vetett hit tehát tovább erősödött, bár a Barbarossa-terv végrehajtása késedelmet szenvedett. Sokkal fontosabbnak tűnt azonban, hogy a Südostraumot, a német politikai és gazdasági terjeszkedés egyik központi területét most már teljesen birtokukban, katonai ellenőrzésük alatt tartották. Németországnak azonban szembe kellett néznie a terület – legalábbis ideiglenes – újjárendezésével. Különösen Jugoszlávia okozott súlyos gondot. Az első világháború után létrejött délszláv állam súlyos belső, nemzetiségi ellentétekkel küszködött, és területének különböző részeire valamennyi szomszéd ország igényt tartott. Ezért Jugoszláviát nemcsak katonailag szállták meg, hanem politikai egységét megszüntetve felosztották, szétdarabolták. Olaszország területi viták miatt a délszláv állammal annak alapítása óta ellenséges viszonyban volt. Olaszország most nemcsak bekebelezte Szlovénia és Isztria egy részét, de az olasz imperializmus és fasizmus régi álma is teljesült, mert a dalmát tengerpart egy részét véglegesen Olaszországnak ítélték, más részét pedig melyre az önállónak kikiáltott Horvátország is igényt tartott, ideiglenesen olasz ellenőrzés alá helyezték. Montenegrót, mint önálló egységet perszonálunióban egyesítették Olaszországgal, tekintettel arra, hogy az olasz királyné születés szerint montenegrói hercegnő volt. Németország Szlovénia északi részét kebelezte be, de német katonai közigazgatás alatt maradt a Bánát is, melyre mind Magyarország, mind Románia igényt tartott. Magyarország megtartotta azokat a területeket, ahová a hadműveletek során a magyar csapatok behatoltak. Így mindenekelőtt a viszonylag jelentékeny magyar lakosságú és mezőgazdasági termékekben gazdag Bácskát, a baranyai háromszöget, a Muraközt és a Muraszigetet. Hamarosan azonban szerződésben kötelezte magát a magyar kormány, hogy a háború időszakában e terület mezőgazdasági feleslegeit 60 : 40%-os arányban Német-, illetve Olaszországnak engedi át. Muraszigetre a horvátok is aspiráltak, ezért formálisan nem olvasztották be az országba, csupán magyar kato-

nai közigazgatás alatt tartották. Hitler korábbi ígérete ellenére sem engedte át Magyarországnak a Bánátot. Erre a területre ugyanis a román kormány is igényt tartott, és Antonescu több jegyzékben fejtette ki véleményét a Balkán területi újjárendezésére vonatkozóan. Az ismételt jegyzékváltások, Antonescu fenyegetései Bánát esetleges Magyarországhoz csatolása esetére a német kormányköröket végül arra a meggyőződésre juttatták, hogy ezt az értékes mezőgazdasági vidéket legjobb saját fennhatóságuk alatt tartani. A csalódott magyar kormány több jegyzékben igyekezett a németeket Bánát átadására rávenni, de a németek ezt – legalábbis egyelőre – visszautasították.

Macedónia is felosztásra került. Nyugati részét Albánia (természetesen olasz megszállás alatt) kapta, keleti területei pedig Bulgáriához kerültek. Mindezek után, ami még megmaradt a félsziget legnagyobb államából, az egy törpe, német fennhatóság alatt álló szerb állam volt, megalakult ugyan valamiféle kormány, azonban a szuverenitás minimális lehetőségével sem rendelkezett, s április 10-én az usztasamozgalom önállónak kiáltotta ki Horvátországot. A horvát fasiszta és szeparatista emigráció, amelyet korábban Mussolini támogatott, de a háborút megelőzően már mindinkább Hitlerhez közeledett, most az újhorvát kormány élére kerülve is ingadozott a két fasiszta nagyhatalom között, bár az erőviszonyoknak megfelelően egyre erősebben érvényesült a német vonal. Az olaszok, egy olasz herceg horvát királlyá koronázásával óhajtották befolyásukat megerősíteni, a németek pedig katonai jelenlétükkel, s azoknak a politikusoknak a támogatásával, akik Horvátországot Szlovákiához hasonlóan német befolyás alá akarták vonni. A hatalom, legalábbis a közigazgatás szempontjából, mindinkább az Ante Pavelić irányította horvát fasiszta terrorista mozgalom, az Usztasa kezébe került. Ugyanakkor Edmund Glaise-Horstenau, „a német tábornok Horvátországban", ahogy hivatalosan nevezték, fenntartotta a német katonai ellenőrzést. Sikerült néhány nem fasiszta, horvát szeparatista politikust a vezetésből eltávolítani. Ez az állam, jóllehet Dalmácia kérdésében ellentétei voltak Olaszországgal, szimpatizált az olaszokkal, de a németeket ez nem zavarta, annál is kevésbé, mert a horvát usztasák mindenfajta németellenes, antifasiszta mozgalommal a németeken is túltevő brutális kegyetlenkedéssel jártak el, s ezt kiegészítették a horvát területeken levő szerb lakosság üldözésével, majd szisztematikus legyilkolásával.

A jugoszláv hadsereg ugyan 11 nap alatt összeomlott, de a jugoszláv nép harca nemcsak hogy nem ért véget, hanem valójában csak akkor kezdődött. A nagy osztozkodás még be sem fejeződött, amikor megjelent a jugoszláv Kommunista Párt felhívása, és fegyveres felkelésre szólította fel az országot a fasiszta megszállás ellen. Mikor július 9-én a német és az olasz kormány bejelentette a jugoszláv állam hivatalos megszűntét, akkor már megindult egy addig ismeretlen kommunista vezető, Josip Broz Tito irányításával a jugoszláv ellenállási mozgalom, a második világháború egyik leghősibb fejezete.

Görögországban a németek szempontjából lényegesen egyszerűbb volt a helyzet.

Formális területi igényekkel Görögországgal szemben csak Bulgária lépett fel, az észak-macedóniai és trákiai területeket meg is kapta. A többi terület jogi hovatartozását nem vonták kétségbe. Felállítottak egy bábkormányt, s az országot két katonai övezetre bontották, az északi területeken német, a déli területeken olasz csapatok gyakorolták a megszálló jogokat. Végül Hitler a görög és szerb területeket megszálló egységeket egyesítette, és kialakította a délkeleti Wehrmacht-parancsnokságot, List tábornaggyal az élén. De nem kevésbé volt fontos az SS, a Gestapo és a gazdasági kérdésekért felelős szervek tevékenykedése.

A Balkán német elfoglalása újabb katonai és presztízsvereséget jelentett Anglia számára. Egy év alatt harmadszor verték ki a brit erőket az európai kontinensről, s tették lehetetlenné, hogy szárazföldi hídfőállást építsenek ki. Az angol expedíciós hadsereg egyharmada, mintegy 15 000 ember pusztult el, vagy került német hadifogságba, a fegyverzet és hadianyag pedig a kézifegyverek kivételével teljesen megsemmisült. Nem volt kétséges az sem, hogy Görögország elfoglalása további következményekkel jár a földközi-tengeri és észak-afrikai harcok alakulására is. A Földközi-tenger melletti államok közül a fasiszta Olaszország korábban is fontos bázist alkotott, a balkáni hadjárat következtében Jugoszlávia, illetve Görögország, a tengelybarát Spanyolország német és olasz ellenőrzés alá került, s az új helyzetben az eddig ingadozó Törökország is erőteljesebb németbarát érzelmeket mutatott, és 1941. június 18-án barátsági szerződést kötött Németországgal.

Míg a Földközi-tenger északi partja már német ellenőrzés alatt állt, a tenger szigeteit s katonai támaszpontjait még mindig a britek birtokolták. Gibraltár, Málta, Kréta és Ciprus az angol hajók hadműveleteit messzemenően megkönnyítették, és az esetleges német–olasz támadást Észak-Afrika és a Közel-Kelet ellen zavarhatták. Egyiptom és Szuez védelme szempontjából Kréta szigete volt különösen jelentős. Bár Kréta már csak defenzív hadműveleteknél jöhetett számba, de fennállt a lehetősége annak, hogy angol légitámaszpontokat kiépítve a román olajvidéket is fenyegethetnék. Kréta szigetén mintegy két görög hadosztály állomásozott, valamint közel 30 000 angol, ausztrál és új-zélandi katona, Sir Bernard Freyberg új-zélandi tábornok parancsnoksága alatt. Churchill különösen fontosnak tartotta Kréta védelmét, de a szükséges intézkedéseket – mindenekelőtt a repülőtámadások elleni védelmet – az angol közel-keleti parancsnokság csak nagyon késve és felemásan szervezte meg. Mivel az olasz hajóhad egy partraszállási hadművelet előkészítésére nem látszott elég erősnek, Hitler április 25-én kidolgozta a Merkur hadműveleti tervet, amely az abszolút német légi fölényre és ejtőernyős csapatok bevetésére épült. Néhány fontos kikötő és repülőtér elfoglalása után nagyobb német csapaterősítéseket küldenek Kréta birtokbavételére.

Május 20-án a hadművelet baljós előjelekkel indult. Az ejtőernyős egységek jó részét az angolok felmorzsolták, s a németek első nap egyetlen repülőteret sem szereztek meg. Az ejtőernyősök második hulláma elfoglalt egy repülőteret, ahová Ju-52-es szállítógépek már erősítést hozhattak a bázis kiszélesítésére. Az angol hajóhad

a tengeri utánpótlást május 22-én megakadályozta, a helyzet az első öt napban meglehetősen tisztázatlan volt. A németek igen nagy veszteségeket szenvedtek, s az abszolút légi fölény ellenére – közel 1000 német repülőgéppel lényegében nem állt szemben angol légierő, azt a néhány gépet, mely korábban itt állomásozott, néhány nappal a támadás előtt Egyiptomba menekítették – csak igen lassan kerültek egyébként fölénybe. A fordulat akkor következett be, amikor a német légi s az angol tengeri haderő csatája ismét a német légierő javára dőlt el. Május 27-én a sziget nyugati fele már a németek birtokában volt, elfoglalták Chaniá városát, majd május 30-án az angolok által Réthimnonnál és Iráklionnál bekerített ejtőernyős egységeket is felmentették. A sziget északi oldalán a három legfontosabb helység birtokbavétele a harcokat eldöntötte. Az angolok a sziget kiürítése mellett döntöttek. Az angol hajóhadnak ismét ki kellett mentenie a szárazföldön vereséget szenvedett brit csapatokat, kedvezőtlenebb körülmények között, mint bármikor, hiszen a hajóhad Egyiptomból alig kaphatott légi támogatást. Az evakuáció újabb súlyos veszteségeket okozott az angol flottának. A Kréta körüli harcokban három cirkálót és hat rombolót vesztettek, több cirkáló, hajó, sőt egy repülőgép-anyahajó is súlyosan megsérült. Az angol katonaságnak csak mintegy 50%-át tudták Egyiptomba menteni, 15 000 ember pedig vagy meghalt, vagy német fogságba került, de a krétai győzelem a németek számára sem volt könnyű. A közel 4000 halott és eltűnt – jóval több mint a Balkán-hadjáratban – figyelmeztetés volt, hogy az ejtőernyős hadműveletek túlságosan kockázatosak.

Kréta s a többi görögországi sziget elfoglalása, a dódekanészoszi olasz tengeri és légibázis az angolok közel-keleti helyzetét a katasztrófa szélére sodorták. Rommel csapatai április óta ismét a Líbia és Egyiptom közötti határon állomásoztak, Szuez és a közel-keleti olajforrások veszélyeztetettsége meghatványozódott. Raeder tengernagy követelte is a helyzet kihasználását, az alexandriai angol flotta tönkretételét. Annál is inkább, mivel a náci Németországot az arab nacionalisták támogatták, akik a háborút s Hitler győzelmeit az angol gyarmatbirodalomtól való megszabadulásra szerették volna felhasználni. A német diplomaták és ügynökök ügyesen kihasználták az elégedetlenséget, terjeszkedési törekvéseiket gyarmatosításellenes harcnak igyekeztek feltüntetni.

Irakban Amin el Husszein Hitler egyik legfőbb közel-keleti szövetségese lett. Bagdad a náci propaganda közel-keleti központjává vált. Transzjordániában is angolellenes szabadságharc gondolatával foglalkoztak, Iránban is németbarát sah uralkodott. Mindez az angolok közel-keleti helyzetét rendkívül labilissá tette. Nyílt konfliktusig a helyzet 1941 tavaszán fajult, mikor Irakban egy németbarát politikus, Rasid Ali el Gajlen vette át a hatalmat, aki áprilisban felkelést robbantott ki, melynek során az iraki csapatok az ország stratégiai, gazdasági szempontból egyaránt legfontosabb pontjait megpróbálták fegyveres erővel ellenőrzésük alá vonni. A teljesen jelentéktelen angol erők keményen védekeztek, s az iraki támadás nem is érte el teljesen a célját, nem sikerült a Habbaniya angol támaszpontot el-

foglalni. Az amúgy is nehéz helyzetben levő angol erők ellen azonban új frontot nyitottak. Az iraki felkelést a németek is segítették. Már május 13-án megérkeztek a fegyvert és hadianyagot szállító repülőgépek.

Törökország semlegessége a nagyobb arányú szárazföldi szállításokat akadályozta. Az angolok tengeri uralma viszont, legalábbis a Földközi-tenger keleti térségében, a hajószállítást tette jórészt lehetetlenné, így a légi út maradt egyetlen lehetőség. Ebből a szempontból pedig Szíria került kulcspozícióba.

Ezen a francia gyarmaton a Vichyhez hű Dentz tábornok kezében volt a hadsereg s a polgári közigazgatás. Pétain kormánya viszont már május első napjaiban megegyezett Hitlerékkel, hogy az itt levő francia hadianyag-készleteket – melyek fölött a németeknek a fegyverszüneti egyezmény értelmében formális ellenőrzési és rendelkezési joguk volt – az iraki felkelők részére engedik át, s mi több, Szíriában is lehetővé teszik német repülőgépek leszállását. A vichyi kormány németekkel együttműködni kívánó politikusai, mindenekelőtt Darlan tengernagy, az egész ügyet német–francia együttműködésre akarta kihasználni, s Szírián túlmenően ígéretet tett Dakarban haditengerészeti támaszpont átengedésére. Vállalta továbbá, hogy a tuniszi Bizerta kikötőjét Rommel utánpótlási céljaira átengedi. A szíriai támaszpont a németek szempontjából tökéletesen működött.

Hitler május 23-i, 30. számú hadműveleti utasításában vázolta elképzeléseit a Közel-Kelettel kapcsolatban. Ebben hangsúlyozta, hogy az iraki felkelést fel kell használni. A felkelés angol csapatokat köt le, zavarja a közlekedést. A német támogatás azonban csak korlátozott lehet. Elsősorban katonai misszióból álljon, melyet Felmy tábornok vezet, aki az első világháborúban a török ázsiai hadtestnél szerzett ezen a vidéken tapasztalatokat, s akinek tanácsadás, irányítás mellett tapasztalatszerzés lesz a feladata. Emellett a légierők segítsége jöhet számításba, s ezért kisebb német légi egységeket vezényeltek Irakba. Végül Hitler utasítása fegyverszállításban jelölte meg a segítségnyújtás további formáját. Hacsak a propagandatevékenységet nem tekintjük segítségnyújtásnak, melynek vezérgondolatát a következőképpen fogalmazták meg: „A tengely győzelme a közel-keleti országoknak az angol uralom alól való felszabadulást és önrendelkezési jogot hozza meg."* A propaganda egyes elvakult arab nacionalista csoportoknál tényleges hitelre talált.

Hitler tehát csak korlátozott hadműveletekre gondolt, bár a német repülők megjelenése Szíriában óriási félelmet okozott a közel-keleti hadvezetésnél. Attól tartottak, hogy ez Egyiptom, Szuez és az olajvidék elleni nagyobb offenzíva kezdete. Hitlertől ez a gondolat távol állott. A hadműveleti utasításban kifejtette, hogy csak a Barbarossa-hadművelet után dönt arról, mikor és hogyan indítsanak végső támadást az ottani angol pozíciók ellen.

Az angolok Indiából és Palesztinából erősítéseket összevonva a német segítség ellenére is felülkerekedtek, május 30-án elfoglalták Baghdadot. Az angolokat Szí-

* *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg . . . Id. kiad. 217. l.

ria német légi támaszpontként való felhasználása cselekvésre késztette, s a cselekvést segítette de Gaulle tábornok is, aki úgy vélte, hogy Szíriával a Szabad Franciaország Mozgalom szerezhetne egy újabb fontos támaszpontot. Már május 14-én angol gépek támadták a Szíriában állomásozó német gépeket, bár a közel-keleti angol csapatok parancsnoka, Wavell tábornok ellenzett minden olyan feladatot, mely terhelné csapatait. Churchill és az angol vezérkar úgy döntött, hogy Szíriát el kell foglalni, illetve de Gaulle megbízottjának, Catroux tábornoknak ebben segítséget kell nyújtania. A Görögországból nemrég kivert angol csapatok parancsnoka, Wilson május 21-én kezdte meg a terv kidolgozását, s csapatai francia és lengyel egységekkel erősítve – június 8-án megkezdték a támadást. Dentz tábornok csapatai nem voltak hajlandók de Gaulle-hoz átállni, sőt oly szívósan álltak ellen, hogy az angolok erősítésre szorultak. A németek igyekeztek bombatámadásokkal a Vichy-barát francia csapatok segítségére sietni, de ezeknek hatékonysága nem volt túl jelentős. Így június 20-a körül az angol támadás már meghozta az első eredményt. Damaszkusz elesett. Dentz tábornok légiereje és páncélosainak száma erősen csökkent, s hiába rendelkezett még jelentős gyalogsági erőkkel, helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. Az angol hadifoglyokat sürgősen Franciaországba szállította, de végül július 12-én kénytelen volt fegyverszünetet kérni. De Gaulle csapatai átvették Szíriában az uralmat.

Az iraki felkelés leverése s Szíria elfoglalása bizonyos szépségflastromot jelentett az angol hadviselés súlyos kudarcaira. A közel-keleti brit pozíciók közvetlen veszélyeztetettsége lényegesen enyhült, a harcok eltávolodtak a Szuezi-csatornától s az olajmezőktől, az angol birodalom e két fontos területétől.

Hitler pedig június 11-én világosan leszögezte, hogy az angol pozíciókat a Közel-Keleten csak a Szovjetunió elleni hadjárat sikeres befejezése után kívánja megtámadni.

A BARBAROSSA-TERVTŐL A MOSZKVAI CSATÁIG

Túlzás nélkül lehet állítani, hogy 1941 első felében a tényleges hadműveletek akár az észak-afrikai hadszíntéren, akár a balkáni csatatereken kevésbé kötötték le Hitler és a német katonai vezetők figyelmét, mint a Barbarossa-terv előkészületei. Hitler gondolatai már a hatalmas orosz térségen jártak, s az oly gyakori haditanácskozások jegyzőkönyvei, a különböző közös ebédek és vacsorák során folytatott magánbeszélgetésekről készült feljegyzések egyaránt azt tanúsítják, hogy a központi téma a nagy ellenség, a Szovjetunió, a bolsevizmus legyőzése, a keleti élettér elfoglalása volt.

Hitler a konkrét katonai intézkedések egész sorozatát – új, páncélos és gépesített hadosztályok felállítása, a közlekedés és utánpótlás biztosítása, nagyarányú út- és vasútépítő munkálatok, a haditermelés jelentős fokozása – hagyta jóvá 1941 elején. Megkezdődött – egyelőre még csak lassú ütemben – a támadó egységek felvonulása. Az „Észak" és a „Közép" hadseregcsoport Kelet-Poroszországban és Lengyelországban gyülekezett, a „Dél" hadseregcsoport elsősorban Romániában. A Barbarossa-terv jóváhagyásakor 34 német hadosztály állomásozott Keleten – nyáron még csak 23 –, ezt kellett februárban és áprilisban elsősorban gyalogos erők révén 103 hadosztályra emelni. Egyidejűleg megindították az előkészítő tárgyalásokat az eredeti tervben szövetségesként megjelölt országokkal. Sem az 1940-es vereségért visszavágni kívánó finneket, sem a románokat – akik Besszarábián és Észak-Bukovinán is túlmenő területi követeléseket támasztottak – nem volt nehéz szövetségesként megnyerni. Antonescu különösen hajlott az együttműködésre. A román diktátor 1941 januárjában német katonai segítséggel lett úrrá a vasgárdisták lázadásán. Noha a Vasgárdát is a németek biztatták és támogatták, a döntő pillanatban a német Külügyminisztérium és katonai vezetés éppen a Szovjetunió elleni háború szempontjából megbízhatóbbnak tartotta Antonescut, aki mellett álltak az ország hagyományos uralkodó rétegei és a hadsereg. Antonescu pedig igazolni akarta a választást. 1941 tavaszán újabb gazdasági koncessziókat juttatott a németeknek, a román kohászatot a Hermann Göring Werke alá rendelte, s a román olajexport német ellenőrzési jogát is elismerte. A román vezér minden adandó alkalmat felhasznált, hogy jelezze, szívesen vesz részt a Szovjetunió elleni háborúban, területi ellenszolgáltatások fejében. Hitler a június 11-i megbeszélésen, ha nem is részletekbe menően, de feltárta katonai terveit. Jelezte, hogy hamarosan támadást indít a Szovjetunió ellen, majd hangsúlyozta, hogy Románia nem maradhat távol ettől a háborútól, mert csak akkor kaphatja vissza Besszarábiát és Észak-Bukovinát,

ha Németország oldalán harcol. Utalt arra, hogy háborús segélynyújtásuk ellenében „más szovjet területeket is megszállhat és igazgathat, egészen a Dnyeperig."*

Antonescu készséggel beleegyezett, hogy Románia a háború első napjaitól részt vesz a konfliktusban.

Finnországot valamivel nehezebb volt bevonni. A szovjet–finn háború befejezése után a németek fokozottan érdeklődtek Finnország iránt. Eleinte gazdaságilag igyekeztek jobban a német birodalomhoz kötni az országot. 1940 őszétől pedig gyarapodtak a külpolitikai és katonai kapcsolatok is. 1940 szeptemberében bizonyos hadianyag-szállítások fejében a finn kormány hozzájárult, hogy a Norvégiába irányuló csapatszállításokat az ország területén keresztül bonyolítsák le.. Heinrichs finn vezérkari főnök előtt 1941. január 30-i berlini látogatása során Halder vezérkari főnök nyíltan beszélt a Szovjetunió elleni háborúban való részvétel lehetőségéről. Heinrichs hajlott a gondolatra, konkrét javaslatokat is tett a bevonható finn haderők nagyságára. Tavasszal kialakult a támadás iránya, elsősorban a Ladoga-tó körzetében, valamint északon. A finnek azonban bizonyos különállást kívántak biztosítani, ezért kikötötték, hogy bár német csapatok Finnországból is támadhatnak, a finn hadsereg támadása ne essék egybe a német hadseregével.

A román és finn hadsereg legfeljebb a német szárnyakat fedezhette, hadba lépésük a németek számára – bár a románok több mint tíz hadosztályt ajánlottak fel – inkább politikai, pszichológiai, semmint katonai jelentőségű volt. Az előkészületek során a német vezérkart a katonai támadás súlypontjának kialakítása foglalkoztatta. Hitler Északon és Délen, Brauchitsch, a szárazföldi erők parancsnoka inkább Moszkva irányában kívánta a legnagyobb erőket bevetni. 1941. február 4-én a „Harmadik Birodalom" legfelsőbb katonai vezetőinek értekezletén a Barbarossa-terv végrehajtásának kérdéseit tisztázták. Továbbá értékelték a szovjet hadsereg állapotát is, arra a következtetésre jutva, hogy számbelileg nagyjából azonos a némettel, de minőségileg – a tüzérség, a légierő, a páncélosok, valamint a vezetés szempontjából – messze alatta marad a náci hadseregnek. A megbeszélések során újból és újból visszatérő motívum a gigantikus orosz térség, mely – Hitler félelme szerint – lehetőséget ad a szovjet hadseregnek arra, hogy visszavonulva kitérjen a német megsemmisítő támadások elől. A fennmaradt feljegyzések tanúsága szerint a Szovjetunió elleni hadjárat az első tárgyalásokon még az Anglia elleni hadjáratot részeként jelentkezett. A március 30-i megbeszélésről Halder naplójában azonban már új indokokról és érvelésekről értesülünk:

„Két világnézet harca egymás ellen. Megsemmisítő ítélet a bolsevizmusról, a kommunizmus borzalmas veszély a jövő számára . . . Megsemmisítő háborúról van szó . . . Nem azért harcolunk, hogy megőrizzük az ellenséget."**

* *V. L. Iszraeljan–L. N. Kutakov:* A diplomácia kulisszái mögül. A tengelyhatalmak agressziója és egymás elleni titkos diplomáciai háborúja. Budapest 1969. 250. l.

** Halders Kriegstagebuch. 2. köt. Id. kiad. 336. l.

A háború gyökeresen különbözzék a Nyugaton viselt harctól. Meg kell semmisíteni a kommunista politikai tiszteket és intelligenciát. Az új orosz államban – melyből Észak-Oroszország Finnországhoz tartozna, Ukrajna és Belorusszia, valamint a balti államok német protektorátus alá kerülnének – Hitler véleménye szerint nincs szükség intelligenciára, ezért azt is meg kell akadályozni, hogy a jövőben értelmiségi réteg alakuljon ki.

Mindezek a megjegyzések már tartalmazták azokat az utasításokat, amelyekkel Hitler a háborút valójában a Szovjetunió népei elleni irtóhadjárattá akarta átalakítani. Hamarosan megszületett az ún. komisszár-parancs: a politikai biztosokat még akkor sem kell hadifogolyként kezelni, ha egyenruhában vannak, hanem el kell választani a többi hadifogolytól, és azonnal agyon kell őket lőni. Ezt folytatta májusban a Barbarossa-hadművelet leendő területére bevezetett kivételes törvény mely kimondta, hogy a megszállt keleti területeken a megszálló csapatok tagjainak a lakosság ellen elkövetett esetleges bűntetteikért nem kell hadbíróság elé kerülniük, s a civil lakosságot sem illeti meg a bírósági védelem. Ez a parancs eleve menlevelet adott mindenféle gyilkosságra, rablásra, erőszakoskodásra, s mintegy világos kifejezését adta a Hitler által meghirdetett világnézeti háborúnak. Ezt a felfogást – jóllehet akadt néhány tiszt és parancsnok, aki legalábbis nem óhajtotta végrehajtani – a csapatok egészében véve magukévá tették. Hitler a végrehajtás biztosítására a Wehrmacht harcoló egységeihez rendőri erők beosztását rendelte el. Ezek az egységek parancsokat Heinrich Himmlertől, az SS és a rendőri egységek legfelsőbb parancsnokától kaptak. A Gestapo és a Biztonsági Szolgálat (Sicherheitsdienst – SD) ún. Einsatz-kommandókat állított fel, mind a három nagy hadseregcsoportnál, részben rendőri, részben kémelhárító megbízatásokkal. Ezeknek lett a feladata a partizánok, ügynökök üldözése, s ezen a címen lényegében a kommunisták kiirtása. Ezekre az egységekre bízták a zsidóság és „más nemkívánatos népességcsoportok" kiirtását is. A gázkamrás és tarkólövéses tömeggyilkosság tehát kitervelt, előre meghatározott háborús módszerei voltak a náci rezsimnek.

Mind a célkitűzésekben, mind a végrehajtási gyakorlatban megnyilvánult már a gyilkolás és erőszakoskodás öncélúsága, mégis Hitler szempontjából a terrornak meghatározott szerepe volt abban, hogy a Szovjetuniót mint államot megszüntesse, nyugati iparosodottabb részéből német bábállamot akart teremteni, Oroszországot pedig valamiféle csonka szláv állam formájában valahová az Urál környékére vagy a mögé kívánta visszaszorítani.

Az adott rezsim teljes megsemmisítéséhez vezetőinek, funkcionáriusainak – Hitler szerint mindenekelőtt a kommunisták és zsidók – fizikai kiirtását is szükségesnek tartották. Bármily nagy hévvel hirdette Hitler a Szovjetunió elleni háború világnézeti jellegét, pillanatra sem feledkezett meg a közel másfél évtizede meghirdetett célról: a Lebensraumról. Számos program született a különböző íróasztalokon a terület gazdasági kiaknázására. Nem volt kétséges, ha sikerül a Barbarossa-terv hadműveleteit végrehajtani, akkor a német hadsereg rendkívül fontos élelmiszerek

és nyersanyagok birtokába jut. A „zöld dosszié" féle terv alaposan számba vette, hogy milyen nyersanyagot, olajat, élelmiszert lehet a tervezett megszállt területekről elhurcolni. Hitler ezer évre kívánt Keleten berendezkedni. Az itt élő népek számára ez azt jelentette volna, hogy csak elemi iskolai oktatásban részesülhetnek. „Egyszerű számolásra, legfeljebb ötszázig – írja Himmler. – Saját nevüknek leírásán túl azt kell megtanítani, hogy isteni parancs következtében kell a németeknek engedelmeskedniük. Becsületesnek, rendesnek és szorgalmasnak kell lenniük. Olvasni már fölösleges, hogy megtanuljanak."*

1941. április 29-én külön értekezleten beszélték meg, miként aknázzák ki a leghatékonyabban gazdaságilag a Szovjetunió elfoglalt területeit. A „zöld dosszié" szerint, mely a Szovjetunió valamennyi népgazdasági ágára kiterjedt: „Teljesen helytelen az a nézet, hogy az elfoglalt területeken a lehető leggyorsabban rendet kell teremteni, s helyre kell állítani gazdaságukat. Ellenkezőleg, az ország egyes részein igen eltérőnek kell lenni magatartásunknak. A rendet csak azokon a területeken kell helyreállítani, ahol jelentős mennyiségű mezőgazdasági terményből vagy kőolajból álló tartalékhoz tudunk jutni."**

Elgondolásaik szerint az ipar fő centrumait, mindenekelőtt Moszkvában és Leningrádban kell megsemmisíteni, sőt e területeken az élelmiszer-ellátást sem kell biztosítani, hogy a Németországba irányuló élelmiszer-szállítások ne csökkenjenek.

Az elfoglalt területek politikai problémáinak rendezését Hitler Rosenbergre, a nácizmus egyik teoretikusára bízta, akinek *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* (A 20. század mítosza) című könyve egyike volt a náci fajelmélet elméleti megalapozásának. Nyíltan hirdette, hogy „meg kell valósítani a felsőbbrendű emberek diktatúráját az alacsonyabb rendű emberek felett".*** Nos, ennek az elméletnek gyakorlati alkalmazására kerülhetett sor Keleten, ahol Rosenberg a németek különleges hivatását mindenekelőtt abban látta, hogy az oroszokat Ázsiába kergessék. Rosenberg 1941 áprilisában elkészítette a Szovjetunió felosztási tervét. A Moszkva-központi orosz területekre várt volna a legkegyetlenebb bánásmód, a balti köztársaságokat az angolok legyőzése után az északi fajta képviselőivel (skandinávok, hollandok s angolok) akarták betelepíteni, s német ellenőrzés alá helyezni. Hasonlóan német élettérbe került volna az ún. fekete-tengeri szövetség Ukrajnával, a hozzá csatolt doni területekkel és a Kaukázus vidékével.

A Szovjetunió elleni háború katonai előkészítése, gazdasági feladatainak kijelölése mellett Hitler a hadjárat diplomáciai alátámasztásáról sem feledkezett meg. Szövetségesét, Olaszországot csak az utolsó pillanatban kívánta elhatározásáról értesíteni, így fel sem merült, hogy tengelypartnerét a konkrét katonai tervekbe bevonja. Ami pedig a diplomáciai-politikai támogatást illeti, Hitlernek nem volt

* Himmler emlékiratát lásd Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. München 1957. 194. l.

** *A. M. Nyekrics:* Így történt ... 1941. június 22. Budapest 1967. 43. l.

*** *A. Rosenberg:* Der Mythos des 20. Jahrhunderts. Köln 1935. 429. l.

kétsége, hogy Mussolini részéről – aki egyébként a német–szovjet egyezményt sem nézte jószemmel – azt megkapja. A nagy hadjárat megindítása előtt, a harmadik szövetségessel, Japánnal is tisztázta a háború viselésére vonatkozó német elképzeléseket és a háborús célokat. A háromhatalmi egyezmény a kelet-ázsiai térségben Japánnak biztosította a vezető szerepet, de kevés útmutatást tartalmazott a további teendőkre és az együttműködés formáira vonatkozóan. A tárgyalások Németország és Japán között 1941 februárjában vették kezdetüket. Hitler a távozó berlini japán nagykövet búcsúlátogatása alkalmával a szövetség megszilárdítása céljából felajánlotta, hogy lemond azokról a német gyarmatokról, amelyek Japán gyámsága alatt állottak. Mindezt azért tette, hogy Japánt a Távol-Keleten fokozott aktivitásra serkentse. A japán kormányban erre meg is volt a hajlandóság, hiszen Matsuoka, új japán külügyminiszter az agresszív irányzat híve volt, aki személyesen utazott Európába, hogy tájékozódjon a szovjet–német, illetve német–angol viszonyról, kialakítsa a japán támadás irányát, és tisztázza a Szovjetunióval való kapcsolatokat. A németek a japán politikát elsősorban Anglia és részben az Egyesült Államok ellen kívánták irányítani. Konkrét terveiket azonban nem hozták japán szövetségesük tudomására. A Japánnal való katonai együttműködésre vonatkozó hadműveleti utasítás 1941. március 5-én leszögezi: Japán feladata, hogy „lekösse az angol erőket a Távol-Keleten, és az Egyesült Államok figyelmét a csendes-óceáni helyzetre koncentrálja".*

Az együttműködésnek lényeges elemét képezte a gazdasági kérdések rendezése. A németek arra számítottak, hogy Japánból egy sor elengedhetetlenül szükséges nyersanyagot beszerezhetnek, amelyhez eddig az angol blokád miatt nem juthattak hozzá. Mi több, a gazdasági kérdéseket a háború utáni rendezés szempontjából is jelentősnek ítélték.

A japán politikusokhoz szintén közel állt Szingapur s a távol-keleti angol gyarmatbirodalom megtámadásának gondolata, de ehhez szükségesnek látták, hogy ne kelljen tartaniuk a Szovjetunióval való konfliktustól. Matsuoka Berlinbe tartva, Moszkvában is megszakította útját, megnemtámadási egyezményt ajánlott a semlegességi szerződés felé hajló szovjet vezetőknek.

1941. március 27-én kezdődtek meg Berlinben a német–japán tárgyalások. A német vezetők azt hangoztatták, hogy „a tengely gyakorlatilag katonai téren abszolút ura a helyzetnek az egész európai kontinensen".** A német politikusok utaltak a Szovjetunióval való kapcsolatuk romlására, de konkrét terveikről nem szóltak. Nem óhajtották, hogy Japán a Szovjetunió elleni háborúra állítsa be haditerveit, de azt sem, hogy túlságosan jó viszonyba kerüljön Moszkvával. „Németország figyeli a Szovjetuniót – hangsúlyozta Ribbentrop ... és felkészült minden meglepetésre. Nem fogja provokálni Oroszországot, ha azonban Sztálin politikája nem egyezik

* DGFP. XII. köt. Id. kiad. 125. l.
** Uo. 218. l.

meg majd azzal, amit a Führer helyes iránynak tart, szétzúzza Oroszországot."* A japán diplomata pontosabban szerette volna ismerni a német–szovjet kapcsolatok állását, de német kollégájából a ködös általánosságokon túl csak azt az ígéretet tudta kiszedni, hogy amennyiben a Szovjetunió megtámadná Japánt, a németek Japán védelmére sietnek. De „Japán akkor szolgálja legjobban a közös ügyet, ha nem hagyja, hogy eltántorítsák Szingapur megtámadásától."**

A harcias japán külügyminisztert nem kellett túlságosan biztatni az angol birodalom megtámadására. Úgy látta, hogy hatalmas, a történelemben ritkán adódó hódítási lehetőség nyílt meg Japán előtt. Hollandia és Franciaország veresége után Indokína és Indonézia mint érett gyümölcs pottyanhatnak a japán hódítók ölébe, sőt Anglia gyengesége és európai lekötöttsége következtében Japán az angol gyarmatbirodalom jogos várományosának is tekintheti magát. Mivel Japán Kínában is jelentős szárazföldi hadsereggel volt lekötve, területszerzésre csak akkor gondolhatott, ha hadseregét a Szovjetunióval szemben tehermentesíti. A német–szovjet kapcsolatok tényleges állásáról nem szerzett megbízható információt, de kialakult a véleménye. Délen támadni és Északon passzívan várakozni. Az angol birodalom elleni támadásba ugyan még az USA is beleszólhatott, a német biztosítékok viszont elegendőnek látszottak, hogy ettől ne tartson túlságosan. Matsuoka tehát határozott: Szingapur. A japán vezető körökben azonban még nem került abszolút fölénybe az agresszív szárny. A hadsereg képviselője, aki Berlinbe elkísérte a harcias külügyminisztert, hogy bizonyos fokig a realitások talaján tartsa, óvta a támadásra vonatkozó konkrét kötelezettségvállalástól. A németek így is komolyabban vették vagy úgy tettek, mintha komolyabban vennék tényleges értéküknél a külügyminiszter szavait, s várták a japán támadást a távol-keleti angol gyarmatbirodalom ellen. Ehelyett azonban néhány nap múlva – ez alkalommal kivételesen – őket érte meglepetés. A japán külügyminiszter útja ugyanis hazafelé is Moszkván keresztül vezetett, s itt ismét felmerült a kapcsolatok megjavításának lehetősége. Mivel a déli irányban indítandó támadás eldöntöttnek tűnt, Matsuoka az északi határok fedezése érdekében hajlandó volt engedményt tenni, s elfogadta a szovjet javaslatot semlegességi szerződés megkötésére. Az 1941. április 13-án aláírt szovjet–japán semlegességi szerződésben a két fél kötelezte magát, hogy kölcsönösen tiszteletben tartja a másik szerződő fél területi integritását, és amennyiben az egyik szerződő félt katonai támadás éri, a másik szerződő félnek a konfliktusban semlegesnek kell maradnia. A németek ugyan a német–szovjet kapcsolatok adott szakaszában nem várták és túlzottnak találták a semlegességi szerződést, de úgy vélték, hogy ez még jobban megerősíti Japán támadási szándékát az angol gyarmatbirodalom ellen, így alapjában nem zavarja a német háborús terveket. Sőt mi több, úgy vélték, a szerződés – mely a Szovjetuniónak a kétfrontos háború lehetőségének

* Uo. 33. l.
** Uo. 33. l.

elkerülésére szolgált – a Szovjetunió vezető köreiben erősítheti a meggyőződést: a közeljövőben nem kell német támadástól tartani.

Április 30-án tehát Hitler döntött: az eredetileg május 15-ére kitűzött – de az előkészületek elhúzódása és a balkáni hadműveletek miatt későbbre halasztott – Barbarossa-hadműveleteket június 22-én megindítják. A szövetségesek közül Finnországgal máris megkezdődtek a tárgyalások.

A Barbarossa-terv előkészületei tehát minden oldalról biztosítottnak látszottak, midőn május elején egy váratlan politikai esemény zűrzavart keltett a berlini náci vezetők körében. Rudolf Hess birodalmi miniszter, Hitler helyettese a náci pártban, váratlanul eltűnt. Ugyanebben az időben Churchillt az a hihetetlen hír fogadta: Rudolf Hess Skóciában van.

Valóban, a náci párt vezetője egy általa vezetett Messerschmitt-gépen Skóciába repült, és ott ejtőernyővel kiugrott.

A német újságok május 13-án még csupán Hess eltűnéséről adtak hírt, a valóságot, hogy a Führer helyettese Angliába repült, csak másnap írták meg. Még ma is jórészt talány Hess utazásának indítéka és tárgyalásainak lefolyása. Annyi bizonyosnak látszik, hogy Hess utazása teljesen egyéni, a német birodalom egyetlen más vezetőjével meg nem beszélt akció volt. Rudolf Hess, Hitler egyik odaadó és buzgó személyes híve, aki már a *Mein Kampf* megírásában is közreműködött, s akit Hitler a háború elején Göring után a második számú utódjának nevezett ki, a Szovjetunió elleni háború előestéjén egyre nagyobb kétségekkel küszködött a kétfrontos háború eshetőségei miatt. A romantikus és miszticizmusra hajlamos demagóg, aki nemcsak a nácipártban végzett szervező munkájával tűnt ki, de azzal is, hogy tömeggyűléseken megfelelő hangerővel tudta a Führert ünneplő „Sieg Heil" kiáltásokat kezdeményezni, valamiféle csodálatos angol–német megbékélési akcióban reménykedett, melyet, ha véghezvisz, nemcsak örök időkre beírja nevét Németország történetébe, de a náci hierarchiában is előbbre kerülhet. A csillagjóslásban hívő Hesst asztrológus barátai is avval biztatták, hogy valamit tehet a béke, konkrétabban az angol-német béke érdekében. Hess így a megbékéltetési politika hívei körébe tartozó Hamilton hercegen keresztül vélte megteremthetőnek a közvetlen összeköttetést az angol államférfiakkal, és azt hitte, hogy rá tudja venni őket a megegyezésre. Tapasztalt pilóta volt, repülőgépet – állásánál fogva – könnyen szerzett, s május 10-én egy Messerschmitt géppel elindult különös békemissziójára. Kisebb sérülései, melyeket az ugrás következtében szenvedett, nem akadályozták, hogy közölje: Angliának békét kell kötnie Németországgal, de miután a jelenlegi kormány ilyen tárgyalásokra nem alkalmas, mindenekelőtt új angol kormányra van szükség. Hamilton herceg még hajlott volna is a Hess-szel folytatandó tárgyalásokra, de nem volt abban a helyzetben, hogy javaslataira érdemleges válaszokat adjon, tehát Churchillnek telefonált. A miniszterelnök a kormány két tagját s a Külügyminisztérium néhány emberét küldte a náci pártvezérhez. A rendelkezésünkre álló források szerint három megbeszélésre került sor lord Simon, lord Bea-

verbrook angol miniszterek, valamint Kirkpatrick volt berlini angol ügyvivő bevonásával. Hess mestere példáját követve, hosszú fejtegetésekbe kezdett a német–angol viszonyról, bizonyítva, hogy az ellentétek oka kizárólag Angliában keresendő. Hangsúlyozta, hogy Hitler, aki kétségtelenül megnyeri a háborút, nagy megértéssel viseltetik Anglia iránt, s nincs szándékában Anglia érdekeit megsérteni. Hess közölte az angolokkal, hogy nem Hitler jóváhagyásával, illetve megbízatásából érkezett. Nem feledkezett meg azon szörnyűségek ecseteléséről, melyek Angliára várnak, ha nem követi tanácsát, „A mérséklet tévedés a háborúban" – hangoztatta. Az egyezmény feltételei: Anglia megtarthatja gyarmatbirodalmát, csupán a volt német gyarmatokat kell visszaadni Németországnak, s Irakot – ahol a német támogatással kirobbant felkelés még tartott – kell kiürítenie, Németország pedig megtarthatja hódításait, szabad kezet kap Európában.

Az angolok faggatták Hesst egy esetleges Szovjetunió elleni támadásról, Hess azonban erre vonatkozóan semmiféle konkrétumot nem közölt, bár megjegyzései a támadás lehetőségét nem zárták ki. A rendelkezésre álló források arra utalnak, hogy az angol kormány nem volt hajlandó érdemleges tárgyalásokba bocsátkozni, s Hesst hadifogolyként kezelte. Az angol Külügyminisztérium és a kabinet iratainak ismeretében nem kerültek napvilágra olyan dokumentumok, melyek túlmutatnának egyes angol politikusok, sőt a kormány egyes tagjainak hajlandóságán vagy ingadozásán. Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Churchilltől távol állt az ilyen gondolat, s véleményét nem volt túlságosan nehéz kabinetjével elfogadtatni. Logikailag sem látszik valószínűnek, hogy Churchill, aki már a második világháború kitörése előtt a náci Németországot deklarálta Anglia első számú ellenségének, s a Szovjetunióval való megegyezés pártján állt, most változtatott volna álláspontján. Az sem feltételezhető, hogy az angol miniszterelnök, aki 1940 nyarán az Angliát fenyegető inváziós veszély időszakában sem volt hajlandó elfogadni a Hitler által ajánlott kompromisszumot, ekkor a kilátásban levő német–szovjet konfliktus idején inkább hajlott volna a kompromisszumra. Ellenkezőleg, ezt másfél hónappal későbbi deklarációja is tanúsítja – a Szovjetunióval való szövetség felé hajlott, nem hagyva figyelmen kívül, hogy a német–szovjet konfliktus, bármi lesz is annak végső kimenetele, az ellenséget és a szövetségest is oly mértékben legyengítheti, hogy Anglia megrendült világpolitikai súlya ismét helyreáll, s ha a jövőben kompromisszumra kerül sor, annak feltételeit már Anglia fogja diktálni.

Hess váratlan repülőútja nagy visszhangot váltott ki Németországban. Az első közlemények Hess betegségének, hallucinációinak, okkultizmusának tulajdonították a pártvezér vállalkozását. Hitler – nem ok nélkül – súlyos politikai presztízsveszteséget látott benne, hiszen az eset arra utalt, hogy még legbensőbb emberei sincsenek elég szilárdan meggyőződve a német győzelem bizonyosságáról. Attól is tartott, hogy ellenfelei Hess vállalkozását politikai gyengeségnek tekintik, s ez csökkenti Anglia tárgyalási szándékát.

Nagy érdeklődést és gyanakvást váltott ki Hess kalandjának híre a Szovjetunió-

ban, ahol az utóbbi időben egyre gyarapodtak a német haderő keleti felvonulásáról, a németek esetleges támadásáról szóló hírek. Sztálinban ismét megerősödött az a nézet, amely a 30-as években is állandóan foglalkoztatta, hogy Anglia Németországgal fog össze a Szovjetunió ellen, s Hess Angliába repülése ennek a folyamatnak fontos láncszeme. A szovjet politika ismét a két év előtti dilemma előtt állt, vajon a Szovjetunió ellen fognak-e össze a tőkésországok vagy pedig a náci Németország ellentéte a nyugati hatalmakkal mélyebbnek bizonyul. Volt tehát bizonyos azonosság a korábbi helyzettel, jóllehet a formális azonosság nem fedheti el a tényleges különbségeket. Mindenekelőtt ekkor, 1941-ben, Németország győzelmei tetőpontján, gazdaságilag, katonailag megerősödve, a kontinens uraként jelent meg a szovjet határon. Nem volt kétséges, hogy Hitlert 1939-ben – belső meggyőződése, érzelmei s távolabbi célkitűzése ellenére – a pillanatnyi politikai taktika, a kétfrontos háború veszélyének elkerülése késztette a Szovjetunióval való megegyezésre. A szárazföld birtokában azonban Hitlert a közeljövőben nem fenyegette Anglia a kétfrontos háborúval, ha a sokkal erősebb Németország nem kockáztatta az angliai partraszállást, akkor a gyenge Anglia részéről egy ilyen ellenakció – aligha volt elképzelhető. A náci Németország helyzete tehát összehasonlíthatatlanul jobb volt, mint két évvel ezelőtt. Sztálin feltehetően elsősorban a Németországgal való viszály elkerülésére törekedett. A német támadás lehetőségére vonatkozó értesülések azonban gyarapodtak a szovjet titkosszolgálat, a vezérkar és a legfelsőbb államvezetés birtokában. Még mielőtt a konkrét német katonai előkészületekre vonatkozó hírek Moszkvába jutottak volna, nem kétséges, hogy már 1940 őszén voltak Németországnak olyan politikai lépései, amelyek elgondolkoztatták a szovjet államférfiakat. Nyilvánvaló, hogy a szovjet katonai és politikai elképzelések 1939 augusztusában azon a feltételezésen alapultak, hogy a németekkel kötött egyezmények évekre mentesítik a Szovjetuniót a német támadás veszélyétől. A feltételezés legrosszabb esetben is a háborúban legyengült Németországot tekintette a Szovjetunió jövőbeni ellenségének, nem pedig egy diadalmas villámháborúban megerősödött német hadsereget. Feltételezhető, hogy a gyors franciaországi győzelem után a szovjet vezetők már látták vagy legalábbis láthatták, hogy az események nem elképzeléseik szerint alakultak. A baltikumi köztársaságok csatlakoztatása a Szovjetunióhoz, Besszarábia visszavétele utaltak arra, hogy a szovjet vezetők addig akarják határaik megerősítését végrehajtani, míg a német vezetés nem vállalkozik a paktum megsértésére. A nagy dérrel-dúrral beharangozott angliai partraszállás elmaradása után, politikai és katonai szempontból egyaránt számolni lehetett és kellett azzal, hogy az új helyzetben Hitler Keletre fordul. 1940 őszétől egyébként is megkezdődött a viszályok szakasza. Molotov említett berlini látogatása és a szovjet ellenjavaslat válasz nélkül hagyása megmutatta, hogy a két fél között a politikai érintkezés megszakadt, s a két szemben álló társadalmi rendszerből fakadó ellentétek konkrét külpolitikai nézeteltérések formájában is jelentkeztek. A Romániába, valamint Finnországba küldött német csapatok, Bulgáriának a

háromhatalmi egyezményhez való csatlakoztatása, mind erősen sértették azokat a külpolitikai érdekeket, melyeket Molotov 1940 őszén megjelölt. Ha egy állam szomszédjának külpolitikai érdekeit ennyire nyilvánvalóan figyelmen kívül hagyja, azt ismételten megsérti, feltételezhető-e, hogy a továbbiakban békében akar élni vele? Különösen feltételezhető-e, ha az az állam Németország, melynek keleti területi expanziós politikája százados hagyományokra nyúlik vissza, s programjában a kommunizmus elleni harc az egyik legfontosabb célkitűzés, továbbá, ahol a baloldali erők elleni terror már évek óta foglalkoztatta a világot, s többmilliós hadseregével az előző hónapokban foglalta el Európa nagy részét. A politikai tényeknek ez az egyszerű logikája is világossá tette, hogy a Szovjetuniónak a konkrét német intézkedések ismerete nélkül is 1940 őszétől számolnia lehetett és kellett a német támadással. Sztálin és munkatársai előtt sem volt kétséges, hogy a Szovjetunió külpolitikai helyzete váratlan gyorsasággal és erősen romlott. A kérdés az volt, hogy az új helyzetből milyen következtetéseket kell levonniuk. Ha a Szovjetunió sohasem tette magáévá a német propagandát, mely szerint Anglia véglegesen vereséget szenvedett, azt nem volt nehéz mérlegelni, hogy Anglia szövetsége Németország ellen távolról sem jelent annyit, mint jelenthetett volna a háború előtt. Ily módon „provokálva" a német támadást, mindenképpen elhibázott külpolitikai lépés lett volna, annál is inkább, mivel a szovjet vezetők élhettek a gyanúperrel, hogy Anglia éppen a szovjet–német háború, a Szovjetunió árán akar megmenekülni. Így, bár 1940 nyarán Churchill a Munkáspárt baloldalához tartozó Sir Stafford Crippset nevezte ki moszkvai követnek, s utalt a két állam közös érdekeire, a szovjet kormány egyelőre nem látott szükségesnek fordulatot, hanem csupán hajszálnyi módosítást hajtott végre külpolitikájában. Ez a módosítás a sajtó hangjának változásában volt lemérhető. Konkrét külpolitikai lépésekre nem került sor.

A szovjet külpolitika ebben az időben két célkitűzést tartott szem előtt. Egyfelől a német támadást – bár ezzel előbb-utóbb elkerülhetetlenül számolnia kellett – minél későbbi időpontra kitolni, és olyan külpolitikai magatartást tanúsítani, amely a németek számára világossá teszi, hogy a Szovjetunió egy esetleges konfliktus elkerülésére törekszik. Másfelől az Angliából származó közeledések elől jórészt elzárkózni. Ebbe a defenzív politikába jól beleillett a japánokkal kötött semlegességi egyezmény, s egyedül az 1941. április 5-i Jugoszláviával kötött egyezményt tekinthetjük olyannak, amely nyíltan szembeszegült a német vonallal és érdekekkel. Ennek azonban – tekintettel arra, hogy a Jugoszlávia elleni német támadás előestéjén kötötték – gyakorlati jelentősége már nem lehetett.

De nemcsak a politikai logika utalt arra, hogy a Szovjetuniónak a nem is távoli jövőben német támadással kell számolnia. A német katonai készülődésekről a szovjet határőrség és a felderítő szervek 1941 tavaszától gyakran adtak híreket. A külföldi rádiók és újságok sem rejtették véka alá véleményüket hogy a jelek a német támadás előkészületeire mutatnak – bár a szovjet szervek sokszor tekintették ezeket a cikkeket provokációs jellegűeknek. Végül a diplomáciai csatornákon érkezett

jelentések és figyelmeztetések is eloszlathatták volna a német szándékokra vonatkozó szovjet kételyeket.

Az elfogott német felderítők és ügynökök száma 1940–41 fordulóján már ugrásszerűen emelkedett. 1941 január–márciusában 15–20-szor annyi ügynököt fogtak el, mint az előző év hasonló időszakában. Megsokszorozódtak a német felderítőgépek határsértései is. 1941 első felében 152-szer sértették meg a Szovjetunió légiterét. A szovjet Külügyminisztérium számos jegyzékben tiltakozott, a németek azonban vagy tagadták a tényeket, vagy egyszerűen válasz nélkül hagyták a tiltakozásokat.

A Franciaországban működő szovjet diplomáciai személyzet a szovjet Külügyminisztériumnak 1941 áprilisában megküldte a német erők átcsoportosítására s a küszöbön álló támadásra vonatkozó híreket. A Németországban működő antifasiszta csoportok, köztük a Rote Kapelle szervezet is rendszeresen közölte értesüléseit a Szovjetunió illetékes szerveivel, mint ahogy a Japánban élő híres szovjet felderítő, Richard Sorge jelentései is utaltak rá.

A berlini amerikai követség katonai attaséja, Samuel Woods német antifasisztákkal való összeköttetése révén 1940 nyarától tudott a Szovjetunió ellen tervezett támadás minden fázisáról, amelyet 1941 januárjában, majd márciusában az amerikai Külügyminisztérium Roosevelt utasítására közölt a washingtoni szovjet nagykövettel.

1941 márciusában Churchill is arra – a számára megkönnyebbülést jelentő – meggyőződésre jutott, hogy a németek tavasszal már nem a Seelöwe-tervet hajtják végre, hanem a Szovjetunió megtámadására készülnek. Churchill a szovjet–német háborúban – már csak saját érdekei miatt – sem szívesen látta volna a franciaországi villámháború valamiféle keleti kiadását. Úgy vélte, Sztálin tudomására kell hoznia a fenyegető veszélyt. Április 3-án tehát utasította Cripps moszkvai követet, kérjen személyes kihallgatást Sztálintól, s jelezze, hogy az angol hírszolgálat igen erős német csapatösszevonásokat észlelt Dél-Lengyelországban. Tekintettel arra, hogy Crippsnek nem volt sok esélye a személyes kihallgatásra, ezért saját felelősségére Churchill üzenetével egy időben levelet írt Visinszkij külügyi népbiztos-helyettesnek, hibáztatva a szovjet politikát, hogy tétlenül nézi a balkáni eseményeket, hiszen azok előjátékai a Szovjetunió elleni támadásnak. A dokumentum világos volt, de nem esett szó benne Churchill személyes üzenetéről – mely egyedülálló volt addig a brit–szovjet kapcsolatok történetében, s így az angolok feltételezték, hogy hatása túlmehet egy szokásos diplomáciai jegyzékváltáson. Egyfelől a szovjet Külügyminisztérium tétovázásával, nehogy az angol követnek Molotov külügyminiszter által történő fogadása felkeltse a németek gyanúját, másfelől Churchill erőszakoskodásával az üzenet átadására, telt el a következő két hét. Végül április 19-én nem közvetlenül, de a Népbiztosság útján Sztálinhoz is eljutott az üzenet. Úgy tűnik azonban, Sztálinra az üzenet ellenkező hatást tett, még inkább megerő-

södött az a feltevése, hogy Churchill Anglia megmentése céljából akarja kiprovokálni Németország és a Szovjetunió háborúját

Sztálin tehát lényegében nem változtatott politikáján. A szovjet kormány eleget tett gazdasági kötelezettségeinek, külpolitikailag pedig néhány formális gesztussal, többek között az iraki lázadók diplomáciai elismerésével, a német–szovjet ellentétek hírét terjesztő angol ügynököknek a TASZSZ-kommentár által történő elítélésével, a volt belga, norvég, görög és jugoszláv diplomáciai képviseletek bezáratásával igyekezett a német–szovjet egyezmény fenntartási szándékát kifejezni. Ugyanakkor történtek más jellegű intézkedések is, például május 7-én Molotovtól Sztálin vette át a Népbiztosok Tanácsa elnöki tisztét, s a párt és állami vezetés egy kézben történő összpontosítása jelezte az idők rendkívüliségét. Júniusban bezárták Leningrád kikötőjét. S vajon a szovjet–japán megegyezés nem tekinthető-e nagy jelentőségű lépésnek, hiszen jórészt biztosíthatta a Szovjetunió ázsiai határait az európai küzdelem idejére. Kétségtelen tehát, hogy a szovjet külpolitikában kettős törekvés érvényesült: egyrészt szembenézni a német támadás veszélyével, másrészt kétségbevonni ennek létét, és ezzel talán el is kerülni a veszélyt. Feltételezhető, hogy Sztálin az utolsó pillanatig nem hitte el, hogy Hitler ily gyorsan, még 1941-ben megszegi a megnemtámadási egyezményt.

Sztálin őszintén óhajtotta, hogy a német támadás – melyet későbbre ő is várt – ne 1941-ben következzék be, s minden olyan jelet, ami ezt lehetségesnek mutatta, reálisnak vélt, s minden olyant, amely reális volt, de ellentmondott óhajának, gyanakodó kétkedéssel fogadott. Nem akarta elhinni, hogy Hitler a közeljövőben megtámadja a Szovjetuniót, ezért a német katonai felvonulás kétségbevonhatatlan tényeit úgy értékelte, hogy ez Hitler zsarolási manőverezésének része, amellyel a Szovjetuniót újabb gazdasági és politikai engedményekre kívánja késztetni. Nem kétséges, Sztálin reális okok miatt szerette volna, ha a támadás időpontja kitolódik. Az a közel két esztendő, melyet a német–szovjet egyezménnyel nyert, nem volt elegendő a súlyos gazdasági és katonai problémák orvoslására, melyeket az ország korábbi elmaradottsága, a katonai felkészülésben az agresszióra készülő és az agresszió által megerősödött Németországhoz képest fennálló lemaradása jelentett, s amit a 30-as évek végének konstruált perei a katonai vezetés gyengítésével még súlyosbított. Az ország távolról sem volt felkészülve még a háborúra. Igaz, a régi, gazdaságilag elmaradott Oroszország már a múlté volt. Az ipari termelés egy évtized alatt közel ötszörösére emelkedett, és súlyát a világ össztermelésében több mint megkétszerezte. A nehéz- és hadiipar fejlődése igen impozáns volt. Az ötéves tervek világot foglalkoztató sikerei ellenére azonban éppen a háború előtti években bizonyos gazdasági nehézségek mutatkoztak. S nem csupán a mezőgazdaságban, ahol még nem sikerült elérni a kollektivizálás előtti termelési szintet, ami az élelmiszertartalékok gyűjtését korlátozta, de az iparban s az eddig rohamosan fejlődő nehéziparban is. A vas-, acél- és hengereltáru termelés – az ötéves tervek e központi célkitűzései – 1939-ben jelentősen csökkent. (Vas 132 000 tonnával, acél

93 000 tonnával, hengerelt áru 529 000 tonnával.) 1940-ben ugyan már javult a helyzet, de nem kielégítően, a gépkocsi- és traktorgyártás is elmaradt 20–30%-kal a korábbi szint mögött, az olajtermelés sem fejlődött megfelelően. Ennek az átmeneti gazdasági visszaesésnek az okai még nem tisztázottak, de bizonyos átmeneti gazdasági feszültségek mellett a személyi kultusz következtében kialakult széleskörű büntető intézkedések, a forradalom iskolájában nevelkedett vezetők tömeges leváltása, különösen károsan éreztették hatásukat a hadiiparban is, mely a háború éveiben világszerte rohamos gyorsasággal fejlődött. Bár a költségvetés 30–40%-át katonai célokra költötték, a Szovjetunió a 30-as évek első felével ellentétben, mikor a legmodernebb repülőgéptípusokkal rendelkezett, most lemaradt az új típusok sorozatgyártásában. A szovjet repülőgépipar egyik vezetője szerint: „A külsődleges mutatószámok szerint légierőnk elég magas színvonalon állott, de az volt a baj, hogy egyoldalúan fejlődött. Előnyben részesítették a nehézbombázókat... Amikor kiderült, hogy a vadászgépek tekintetében erősen elmaradtunk a németektől, világossá vált: a légi fölény az ő oldalukon lesz. A Szovjetunió légierői tehát rendkívül nehéz helyzetbe kerültek."* S jórészt ugyanaz történt a harckocsigyártás s a tüzérség területén is. A korábbi típusok a gyors fejlődés következtében elavultak, viszont az új típusok sorozatgyártása csak késedelemmel indult. A hadsereg vezetői között néhányan nem rendelkeztek a kellő műszaki ismeretekkel, ezért számos új fegyvertípus bevezetését (ágyúk, aknavetők, géppisztolyok stb.) vagy elnapolták, vagy csak késve kezdték el. Így 1941 júniusában is a repülőgépek 70–80, a harckocsik 50%-a még a határmenti körzetekben is elavult volt. A tengerészet légvédelmi ágyúkkal való megerősítése is elmaradt. „Emlékszem – írja emlékirataiban Kuznyecov admirális –, egy alkalommal, mikor több légelhárító ágyú felállítását kérték a hajókra, Sztálin a következőket mondta: »Mi nem az amerikai partok ellen fogunk harcolni.«"**

Súlyos károkat okozott a tisztogatás, a személyi kultusz önkénye a hadseregben is. Egy német jelentés 1939 végén a következőkben fejtette ki véleményét a szovjet hadsereg értékéről:

„Mennyiségileg gigantikus katonai intézmény... szervezettsége, felszerelése, vezetési módszerei azonban elégtelenek. A vezetési elvei nem rosszak, de maga a vezetés túl fiatal és tapasztalatlan. A hírközlési és szállítási rendszer rossz, a csapatok értéke igen különböző, nincsenek egyéniségek, a csapatok harci értéke súlyos csatákban igen kétséges."***

A jelentés jellegzetes náci fölényessége ellenére egy valós tényre is utal, nevezetesen a hadsereg vezetésében a tisztogatások által okozott következményekre.

1940 nyarán a parancsnoki posztok egyötöde még üresen állt. A katonai iskolák

* *A. Sz. Jakovlev:* Szárnyak és emberek. Budapest 1968. 261. l.

** *N. G. Kuznyecov:* Pered vojnoj. Oktjabr 1965. Moszkva 11. 174. l.

*** Nazi conspiracy and aggression. VI. köt. Washington 1946. 981–982. l.

gyorstanfolyamokkal bocsátották ki a növendékeket, ami viszont a katonai képzettség szintjét csökkentette. A parancsnokok 68%-a csak öthónapos tisztképzést kapott. 1941 nyarán a szovjet katonatisztek mindössze 7%-ának volt felsőfokú katonai képesítése, 37%-nak pedig még a középfokú képesítése is hiányzott. A parancsnokok 75%-a még egy éve sem töltötte be pozícióját. Mindez a hadsereg folyamatban levő átszervezésével párosult.

Egészében véve tehát a szovjet hadsereg nem volt megfelelően felkészülve a háborúra.

Mindezen tényezők indokolhatták volna Sztálin lépéseit, ha azok valóban a háború időpontjának elhalasztásához vezettek volna. A támadás időpontját azonban a németek nem módosították, s ezért a teljes belső mozgósítás hiánya a készületlenség előnyét biztosította a támadóknak. Az egyre gyakoribbá váló híreket a németek támadási előkészületeiről 1940 júniusáig már igen nehezen lehetett ellentétesen értelmezni. A június eleji események a kételkedés minden lehetőségét kizárták. Június 10-én Majszkij londoni szovjet követet az angol Külügyminisztériumba kérették, ahol Cadogán, a külügyminiszter állandó helyettese ismertette az angol hírszolgálat jelentését a német csapatmozdulatokról. Június 13-án viszont már Eden külügyminiszter fogadta a követet, s közölte: „ha Németország megtámadja a Szovjetuniót, az angol kormány pedig számol ezzel a lehetőséggel, Anglia kész segítséget nyújtani a Szovjetuniónak, először is: rendelkezésre bocsátja az angol légierőt a Németország elleni bevetésre; másodszor: egy katonai missziót küld Moszkvába, amelynek tagjai nagy tapasztalatokkal rendelkeznek a mostani háború hadműveleteiben; harmadszor pedig: gyakorlatilag lehetséges gazdasági támogatással."*

A figyelmeztetések és hírek özöne már nemcsak felderítők vagy külföldi diplomaták útján érkezett, hanem a határmenti egységek parancsnokságai is rendkívül erős német csapatmozdulatokat jelentettek. A határőrség főparancsnoksága június 2-án a Hadügyi Népbiztossághoz intézett jelentésében 80–88 gyalogos-, 13–14 gépesített, és 7 páncélos hadosztályra becsülte a szovjet határokon állomásozó német hadsereg nagyságát. Június 6-án 4 millió német katonáról számoltak be. Egyes parancsnokok már konkrét intézkedések megtételét követelték. Sztálin még mindig provokációtól tartott, és nem engedte a harckészültség elrendelését, hanem csupán újabb egységek fokozatos áthelyezését a Szovjetunió nyugati határaira.

Ugyanakkor egy június 14-én megjelent TASZSZ-nyilatkozat cáfolta és „ellenséges erők otromba propagandájának" nevezte a külföldi lapok által terjesztett híreket, melyek szerint Németország követeléseket támasztott volna a Szovjetunióval szemben, s ennek elutasítása miatt csapatokat vonna össze a szovjet határok mentén. A szovjet körök véleménye szerint azok a hírek, amelyek szerint Németország fel akarja bontani az egyezményt, és támadást akar indítani a Szovjetunió ellen, teljesen légből kapottak.

* *A. M. Nyekrics:* Így történt... 1941. június 22. Id. kiad. 182. l.

A történelmi véletlen érdekes játéka, hogy éppen azon a napon, midőn a nyilatkozat cáfolta a náci Németország támadási szándékát, Hitler a katonai vezetők előtt indokolta „az Oroszország elleni támadásra vonatkozó döntéseit".*

A külföldi sajtó viszont nem szűnt meg híreket terjeszteni a német támadásról, sőt egyes lapok már odáig mentek, hogy a háború kitörését 14 napon belül jósolták. Churchill június 15-én Roosevelthez írt levelében már a német támadás közvetlen lehetőségéről ír, és leszögezi: „Ha ez az új háború kitör, úgy mi természetesen minden bátorítást és segítséget megadunk az oroszoknak, abból az elvből kiindulva, hogy Hitler a fő ellenségünk, akit meg kell vernünk."**

A szovjet határokon fokozódtak a német berepülések, egy átszökött német őrmester jelezte, hogy a támadás a napokban várható. A *Pravda* vezércikke azonban a dolgozók nyári pihenésével foglalkozott.

Június 21-én Hitler értesítette Mussolinit, hogy másnap megtámadja a Szovjetuniót. Levelének befejező szavai őszintének tűnnek. „Mióta eljutottam erre az elhatározásra – írja –, lélekben ismét felszabadultam. A Szovjetunióval való szövetség, bár őszintén törekedtem a végleges megbékélés megteremtésére, igen gyakran kínos volt számomra, mivel valamilyen módon ez szakítást jelentett mindennel, politikai pályafutásommal, koncepciómmal, korábbi kötelezettségeimmel. Örülök, hogy megszabadultam ettől a lelki dilemmától."*** Az olasz fasiszta vezér azonnal döntött: csatlakozik a háborúhoz. A német–szovjet diplomáciai élet megélénkült. A szovjet Külügyminisztérium tiltakozott, és magyarázatot követelt a Szovjetunió határainak ismételt megsértése miatt. A szovjet vezérkarban is feszült légkör alakult ki. A tengeri, légi és szárazföldi erők jelentései mind a készülő német támadás lehetőségére utaltak. „A népbiztos jelentette a helyzetet Sztálinnak. Sztálin azonban úgy vélte, hogy fölösleges pánikot kelteni"**** – írja emlékirataiban a moszkvai légvédelmi parancsnok. Estére megérlelődtek bizonyos döntések. Éjszakai harci készültséget rendeltek el a hadiflottánál, majd később a moszkvai légvédelemnél. Június 22-én éjszaka 0 óra 30 perckor a Honvédelmi Népbiztosság elrendelte a harci készültséget, de még mindig bizonyos fenntartásokkal. Jelzik, hogy német támadás június 22-én vagy 23-án várható, de ugyanakkor mégis provokációtól óvják a szovjet egységeket. Az utasítás második része az államhatárok közelében a tüzelőállások elfoglalását rendeli el, de ugyanakkor előírja, hogy: „Külön utasítás nélkül semmiféle más intézkedést ne tegyenek". ***** Sztálin még mindig a felesleges pániktól tartott.

Pedig a határokon már elfoglalták megindulási helyzetüket a német csapatok és szövetségeseik. 153 német és 29 szövetséges hadosztály, valamint 16 dandár állt

* Halders Kriegstagebuch. 2. köt. Id. kiad. 255. l.

** *W. L. Churchill:* The Grand Alliance. 312. l.

*** Hitler e Mussolini. Lettere e documenti. Milano 1946. 104. l.

**** *I. V. Tyulenyev:* Cserez tri vojnü. Moszkva 1960. 152. l.

***** A Nagy Honvédő Háború története 1941–1945. 2. köt. Budapest 1964. 10. l.

készen támadásra, melyből 17 páncélos és 13 gépesített hadosztály volt. Közel négymillió katona készült a bevetésre. 50 000 löveg és aknavető csövei irányultak a szovjet határok felé, három és fél ezer tank és közel 4000 repülőgép állt készenlétben arra, hogy tüzet és pusztulást zúdítson a szovjet földre.

Június 22-én 3 óra 15 perckor a német tüzérség megnyitja a tüzet, a bombázók százai támadják a katonai, stratégiai csomópontokat, a falvakat, a városokat. Majd több ezer kilométernyi szakaszon kezdetét veszi a nagy támadás.

Megindult tehát az ember- és tűzáradat Kelet felé. Fent északon Dietl tábornok vezetésével a norvégiai német hadsereg viszonylag korlátozott harci feladattal, majd az „Észak" hadseregcsoport von Leeb vezértábornagy, a „Közép" hadseregcsoport von Bock vezértábornagy, délebbre a „Dél" hadseregcsoport Rundstedt vezértábornagy irányításával. A szovjet hadsereget alapjában váratlanul érte a támadás. Az első órákban még mindig felmerült, hogy vajon nem csupán provokációról vagy helyi hadműveletekről van-e szó. Így az első órákban csak korlátozott hadműveleteket engedélyeztek. A moszkvai rádió néhány óra múlva adta hírül, hogy a németek megtámadták az országot; reggel 1/4 8-kor adták ki az általános utasítást a betörő ellenség megsemmisítésére. A parancs a Szovjetunió területére behatolt ellenség megsemmisítéséről beszélt, „az ellenség fő erőinek szétverése és a hadműveleteknek az ellenséges területre való áthelyezése céljából"* indítandó hadműveletekre az utasítás csak este hangzott el. A parancs azonban végrehajthatatlan volt.

A június 22-i támadás súlyos veszteségeket okozott a Szovjetuniónak. A szovjet repülőgépek jelentős részét még a repülőtereken megsemmisítették. Az első napon a szovjet légierő 1200 repülőgépet vesztett, 800-nak egyáltalán nem volt alkalma beavatkozni a harcok menetébe.

Ha a felső vezetést váratlanul érte a támadás, akkor még inkább vonatkozott ez a csapatokra, a beosztott tisztekre és az egyszerű katonákra. Nemcsak arról volt szó, hogy még nem fejeződött be az új határok mögött a szovjet védővonal kiépítése, hanem arról is, hogy a támadás óráiban a tisztek egy része nem tartózkodott egységeinél, a határon állomásozó szovjet csapatok számbelileg elégtelenek voltak, és a német határon felsorakozott erők mélységben rosszul tagolódtak. Az első vonalban egy-egy hadosztálynak elejét meghaladó szélességben kellett védekeznie, s ezért a németek könnyen juthattak az előretörés helyén számbeli fölényhez. Az erős támadás már az első napon lehetővé tette, hogy a német csapatok az egyes szakaszokon 20–60 km mélységben benyomuljanak a Szovjetunió területére. A szovjet katonák hősiesen és elkeseredetten védekeztek, de a jobban szervezett, modernebben felszerelt s a villámháborús sikerek lélektani előnyével rendelkező, tapasztaltabb német hadsereggel szemben még nem volt ellenszerük. Számos helyen megszakadt a csapatok és a vezetés között az összeköttetés, így egyfelől a vezérkar nem rendelkezett megfelelő információkkal a kialakult helyzetről, a fronton pedig irá-

* *A. M. Nyekrics:* Így történt... 1941. június 22. Id. kiad. 212. l.

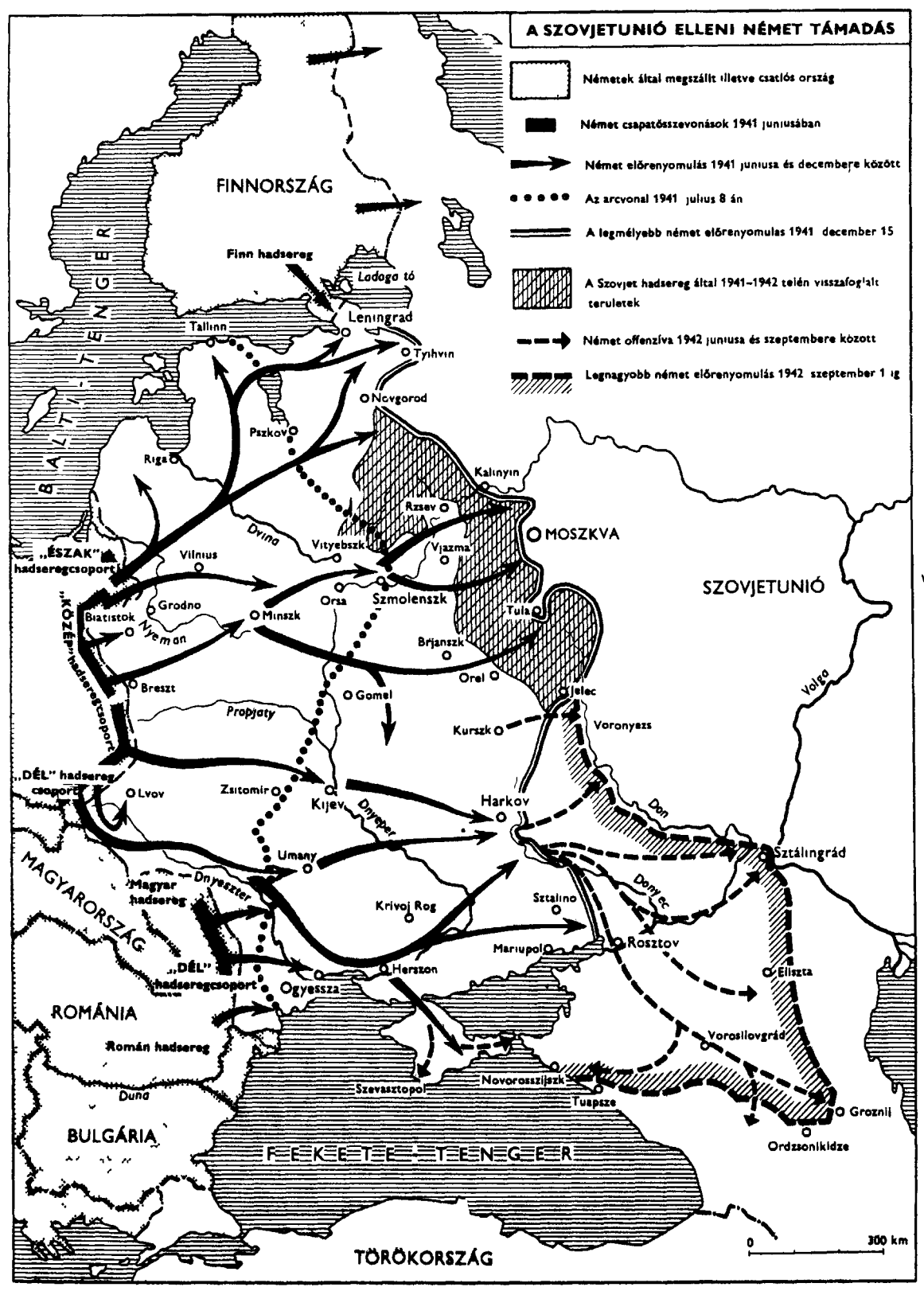
A SZOVJETUNIÓ ELLENI NÉMET TÁMADÁS
Németek által megszállt illetve csatlós ország
Német csapatösszevonások 1941 júniusában
Német előrenyomulás 1941 júniusa és decembere között
Az arcvonal 1941 július 8 án
A legmélyebb német előrenyomulás 1941 december 15
A Szovjet hadsereg által 1941–1942 telén visszafoglalt területek
Német offenzíva 1942 júniusa és szeptembere között
Legnagyobb német előrenyomulás 1942 szeptember 1 ig
FINNORSZÁG
BALTI-TENGER
Finn hadsereg
Ladoga tó
Leningrad
Tallinn
Tyihvin
Novgorod
Pszkov
Riga
Kalinyin
Rzsev
MOSZKVA
Dvina
Vityebszk
Vjazma
„ÉSZAK" hadseregcsoport
Vilnius
Szmolenszk
Orsa
Tula
SZOVJETUNIÓ
Grodno
Minszk
Nyeman
Brjanszk
„KÖZÉP" hadseregcsoport
Breszt
Orel
Jelec
Volga
Gomel
Propjaty
Kurszk
Voronyezs
„DÉL" hadseregcsoport
Lvov
Zsitomir
Kijev
Dnyepr
Harkov
Don
Umany
Sztálingrád
MAGYARORSZÁG
Magyar hadsereg
Dnyeszter
Krivoj Rog
Sztalino
Donyec
Mariupol
Rosztov
„DÉL" hadseregcsoport
Herszon
Odessza
Eliszta
ROMÁNIA
Román hadsereg
Vorosilovgrád
Szevasztopol
Novorosszijszk
Tuapsze
Duna
Groznij
BULGÁRIA
Ordzsonikidze
FEKETE-TENGER
TÖRÖKORSZÁG
0
300 km

nyítás híján nem tudtak megfelelően védekezni. Voronov tüzérségi marsall állapítja meg a visszaemlékezéseiben: „Ha a fasiszta német támadók... jól előkészített védővonalba, megfelelő szervezett ellenállásba ütköztek volna, ha harci repülőgépeink – időben megfelelő tábori repülőterekre összpontosítva – ellencsapásokat mértek volna az ellenségre, ha a csapatok irányításának egész rendszere a helyzetnek megfelelő lett volna, akkor nem szenvedtünk volna a háború első hónapjaiban ily súlyos veszteségeket, mind katonákban, mind hadianyagban."*

Eleinte tehát – bár az ellenállás jóval keményebb volt minden korábbinál, a dolgok jórészt mégis a német terveknek megfelelően haladtak. A németek először megszerezték a légi fölényt, azután gépesített erőik a légierő támogatásával a szovjet arcvonal leggyengébb pontjait támadták, majd áttörték az arcvonalat, s az elszigetelt hadseregrészeket bekerítették és megsemmisítették. A német támadás pontossága, a hadműveletek gyorsasága, a hadihelyzethez való rugalmas alkalmazkodás, a szétszabdalás és felmorzsolás több hadjáratban kipróbált taktikája, a közvetlen harci tapasztalatokat nélkülöző szovjet erőkkel szemben is eredményes volt. Igaz, a német taktika egyik bevált eleme, a főváros elleni pusztító bombatámadás ez esetben kudarcot vallott, mert a moszkvai légvédelem előzte a támadó német gépeket, s megakadályozta a bombázást. A szárazföldön viszont az események Hitler számára kedvezően alakultak. A szovjet ellentámadás, mielőtt kibontakozhatott volna, összeomlott. Június 25-én a német csapatok már Minszk körül jártak. A front középső vonalán, a Szovjetunió nyugati katonai körzetében a legmélyebb volt a német egységek benyomulása, és itt zajlott le az első nagy bekerítő hadművelet is, a több százezer főnyi szovjet erő megsemmisítése. Bár az Északi és Déli Fronton az előrenyomulás valamivel lassúbb volt, mégis július közepére a szovjet erők jórészt a Dnyeper és a Pripjaty-mocsarakig voltak kénytelenek visszavonulni, itt kísérelték meg még a 30-as években kiépített erődítményrendszer vonalán az ún. Sztálin-vonalon az ellenállást szervezetté tenni.

Az első napokban Sztálin – környezete beszámolója szerint – a szörnyű veszteségek következtében kénytelen volt saját tévedésével szembenézni, és megrendült. A háború tényét, az ország védelmére mozgósító felhívást nem is ő, hanem Molotov ismertette a rádióban. Egy héttel a támadás után a Bolsevik Párt Központi Bizottsága meghatározta az új helyzetből adódó feladatokat, megjelölve, miként lehet a szovjet nép erőit és anyagi erőforrásait a náci hadsereg megsemmisítésére összpontosítani. A rendkívüli helyzet rendkívüli intézkedéseket követelt. Az ország vezetését az újonnan megalakult Állami Honvédelmi Bizottságra bízták, melynek elnökévé Sztálint nevezték ki. Július 3-án megszólalt Sztálin is. Hangja már visszanyerte régi nyugalmát, s csupán kifejezéseinek erőssége utalt a súlyos helyzetre: „A Szovjetállam életéről és haláláról, a Szovjetunió népeinek életéről és haláláról van szó, arról, hogy szabadok maradjanak-e a Szovjetunió népei vagy pedig rab-

* *N. N. Voronov:* Na szluzsbe vojennoj. Moszkva 1963. 175. l.

szolgaságba süllyedjenek... A fasiszta elnyomók ellen vívott és az egész népet felölelő Honvédő Háborúnak nemcsak az a célja, hogy az országunk fölött tornyosuló veszélyt megszüntesse, hanem az is, hogy segítsük Európa minden népét, mely a német fasizmus igája alatt nyög. Ebben a felszabadító háborúban nem leszünk egyedül. Ebben a nagy háborúban hű szövetségeseink lesznek Európa és Amerika népei."* Beszédének nagy pszichológiai jelentősége volt. Még azok is, akik joggal fogalmazták meg magukban a felkészületlenségért való felelősség problémáját, elismerték, hogy Sztálin – hibái mellett – olyan vezetői erényekkel rendelkezik, vasakarattal és szervezőképességgel, mely e sorsdöntő helyzetben rendkívül fontos.

A német fölényen azonban a megszilárdult szovjet vezetés egyelőre nem tudott változtatni, ami lehetővé tette, hogy a németek is rendkívül optimistán ítéljék meg a helyzetet. Halder vezérkari főnök véleményét abban összegezte, „hogy az Oroszország elleni hadjáratot 14 nap alatt megnyerték",** bár a kemény orosz ellenállás s a hatalmas térség a hadműveletek tényleges befejezését még sokáig elhúzhatja. A súlyos veszteségek sokakban keltették fel a kételyt, hogy a szovjet hadsereg képes lesz-e a csapásokat kiheverni. Kételkedtek ebben még azok a szövetségesek – Churchill és Roosevelt – is, akik a Szovjetunió megtámadása napján jelezték, hogy a náci Németországgal szemben a Szovjetunió oldalán állnak, s védekezését segíteni kívánják. A német hadijelentések, még ha a valóságot messze meghaladó túlzásaitól el is tekinthettek, akkor is egyre ijesztőbbé váltak, a világtörténelem nagy és legnagyobb bekerítő hadműveleteiről szóltak, s több százezer hadifogolyról, több ezer megsemmisített páncélosról és lövegről adtak hírt.

Július 4-én megindult a támadás a Sztálin-vonal ellen, egy hét alatt több helyen áttörték és darabokra szabdalták. Északon, ahol Vorosilov marsall állt a szovjet erők élén, a németek mélyen benyomultak a Baltikum területére, s már Észtország nagy része is német kézbe került. Középen Tyimosenko csapatai már Vityebszkig és Szmolenszkig szorultak vissza, végül délen, ahol Bugyonnij védekezett, még viszonylag kevesebb sikerrel járt a támadás, megakadt a Dnyeszter vonalánál. Az első hónap alatt a németek 175 000 km^2 területet foglaltak el. A hadműveletek második hónapjában a támadást a „Dél" hadseregcsoport indította meg. A német csapatokhoz a román hadsereg 18 hadosztálya csatlakozott, s néhány magyar egység is. A magyar kormány 1941. június 27-én a kassai provokációs bombatámadás ürügyén hadat üzent a Szovjetuniónak. Augusztus elején Umanynál áttörték a szovjet védővonalat, majd a Dnyepernél dél felé fordulva Bugyonnij hadseregének huszonhét hadosztályát jórészt bekerítették és felmorzsolták. Augusztus közepére az egész Dnyeper vonala német kézben volt, Kijevtől s a bekerített Ogyesszától eltekintve, de a folyó túlsó partján is a németek már két hídfőállást létesítettek. A középső fronton, Tyimosenko részben bekerített egységeinek jó néhány hétig sikerült

* *Sztálin:* A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Budapest 1949. 9–12. l.
** Halders Kriegstagebuch. 3. köt. Stuttgart 1964. 38. l.

lelassítaniuk a német előrenyomulást, de augusztus 10-én a Szmolenszk és Rosztov környéki ún. katlan-csaták ismét óriási német győzelmekkel zárultak. Bekerítették a Pripjaty-mocsarakban harcoló egységeket is, és így a német „Dél", illetve „Közép" hadseregcsoportnak sikerült összefüggő arcvonalat kialakítania. A frontvonal egységesítése a Velikije Luki körüli csata révén az „Észak" hadseregcsoporttal is sikerült. Az „Észak" hadseregcsoport augusztus 10-én megközelítette Leningrád külső védelmi gyűrűit is. A második hónap alatt újabb 125 000 km^2 szovjet területet foglaltak el a németek, csupán északon maradtak el lényegesen a tervektől, ahol sem Murmanszk kikötőjét – mely mint esetleges angol–amerikai szállítási pont különös jelentőséget kapott –, sem a vasútvonalat nem sikerült elfoglalniuk.

Úgy tűnt, hogy a németek villámháborús taktikája a Szovjetunió ellen is bevált, de a német hadműveleti tervekbe beavatottak tudhatták, hogy a kitűzött célokat sok helyen nem érték el, hogy a páncélos bekerítő hadműveletek eredményei alatta maradtak a várakozásoknak. A szovjet csapatok a szinte kilátástalan helyzetben is nagy kitartással harcoltak, s ezért a gyors német egységek nem nyomulhattak tovább előre. Míg a németek bekerített szovjet egységek megsemmisítésével voltak elfoglalva, addig a Vörös Hadsereg új egységeket vetett be az újonnan előretörő erőkkel szemben.

A német hadvezetésnek döntenie kellett a háború további menetéről. A vezérkar néhány képviselője – elsősorban katonai szempontból – középen, Moszkva felé szerette volna a hadműveleteket koncentrálni. Hitler viszont Északon – hogy Leningrádot elfoglalva a Karéliában előrenyomuló finn hadsereggel egyesüljenek – és Délen –, hogy az ukrán gabonaföldeket, a donyeci iparvidéket elfoglalják – tartotta szükségesnek a támadást. A német hadtörténelmi irodalom, elsősorban a tábornokok memoárjai igyekeznek ezt a döntést a Moszkva elleni későbbi támadás kudarcának okaként betudni, s a kudarcért természetesen Hitlert felelőssé tenni. A szovjet hadtörténelmi irodalom viszont nem alap nélkül hangsúlyozza, hogy a túlságosan előrenyomuló „Közép" hadseregcsoportnak a „helyzete talán még rosszabb lett volna",* ha a déli szárny nem zárkózik fel mellé. S valóban, a Szmolenszket elfoglaló ék mintegy 100–150 km hosszúságban dél felől augusztus végén még fedezetlen volt, ezt a területet csak akkor foglalták el a németek. Augusztus 21-én Hitler végül is a szárnyakon való támadás mellett döntött, azzal, hogy csak azután kerüljön sor a Moszkva elleni közvetlen hadműveletekre. Az események mindenesetre ezt a döntést látszottak igazolni. Szeptember 2-án a német csapatok Leningrád előterében jártak, 8-án elérték a Névát, miközben a finn egységek elfoglalták Viborgot. A forradalom városa hamarosan ostrom alá került. Még látványosabbak voltak a déli német sikerek. A kijevi térségben több mint félmillió embert kerítettek be, és szeptember 29-én elesett maga Kijev is. Ennek a csatának a katasztro-

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Budapest 1970. 272. l.

fális kimenetelében nemcsak a német fölény játszott szerepet, hanem Sztálin hibás hadvezetése is, mert nem engedte meg, Kijev védelmének szükségességére hivatkozva, hogy a szovjet csapatok visszavonulva elkerüljék a bekerítést, míg az egyáltalán lehetséges volt.

Mikor a szovjet Délnyugati Front Főparancsnoksága nevében Bugyonnij főparancsnok azt táviratozta Sztálinnak, hogy szükségessé vált a hadseregcsoport visszavonulása, és amennyiben nem vonulnak vissza, az „a csapatoknak és a hatalmas mennyiségű hadianyagnak a pusztulásával járhat"*, Sztálin leváltotta a főparancsnokot.

A kijevi csata lezárultával a német vezetés figyelme Leningrád, illetve még inkább Moszkva felé fordult. Leningrádot a németek szeptember elejére már elvágták az ország többi részétől, s a várost csupán a Ladoga-tavon keresztül lehetett még egy 200 km hosszú útvonalon megközelíteni. A körülzárt város 2 és fél millió lakosa készült az ostromra. 625 km lövészárok, 35 km barikád védte a Szovjetunió második legnagyobb városát, amelyet Hitler döntése szerint ki kellett éheztetni. A német erők a város elfoglalását 1941 őszén már nem erőltették.

Szeptember 30-án Hitler is úgy döntött, hogy a fő csapást Moszkva ellen irányítja, a „Közép" hadseregcsoportot a két szárnyról megerősíti. Október 3-án bejelentették az előző nap megindult támadást. Hitler úgy vélte, hogy a támadás egyben az utolsó csapás lesz a Szovjetunióra: „Azért szólok most – mondotta –, mert most már megmondhatom, hogy ezt az ellenséget levertük, és soha többé nem fog újra felemelkedni."**

Mint már annyiszor a második világháborúban, a német hadműveletekben a kezdeményezés Guderian páncélosaié volt. A „Tajfun" nevű hadművelet során hamarosan áttörték a szovjet csapatok Brjanszki Frontját, és Vjazmától nyugatra is bekerítették a szovjet egységeket. Hitler már október 7-én birtokában látta Moszkvát, és miután úgy döntött, hogy mind Moszkvát – a „szláv centrumot" –, mind Leningrádot – „a bolsevizmus centrumát", a földdel teszi egyenlővé, megtiltotta, hogy egy esetleges kapitulációról tárgyaljanak. A szovjet vezetés az egyik legtehetségesebb hadvezérre, arra a Zsukov tábornokra bízta Moszkva védelmének irányítását, akivel korábban Sztálin összeütközésbe került.

Zsukov vezetésével óriási erőfeszítések történtek a főváros védelmére. A németek október 12-én elfoglalták Kalugát, s 14-én már 80 kilométerre álltak Moszkvától. Az állandó légitámadásoktól fenyegetett város részleges kiürítését már korábban megkezdték. A hivatalokat, a külföldi követségeket Kujbisevbe, a nőket, öregeket és gyerekeket más keleti vidékekre evakuálták. A moszkvai pártbizottság meghirdette, hogy Moszkva veszélyben van. A lakosság önkéntes zászlóaljakat állított fel. Három nap alatt 12 000 önkéntes jelentkezett. 14-én elesett Kalinyin is.

* *I. H. Bagramjan:* Gorod vojnü na Dnyepre. Moszkva 1965. 124. l.

** *M. Domarus:* Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. II. köt. Würzburg 1963. 1763 l.

Az október 16-i hivatalos kommüniké a helyzet rosszabbodásáról számolt be a volokolamszki frontszakaszon. 16-án Moszkva lakossága már a németek betörésétől tartott. „Ebben a rendkívül zavaros és fenyegető helyzetben az Állami Védelmi Bizottság – írja emlékirataiban Moszkva védelmének egyik vezetője – úgy határozott, hogy a városban és a város környékén ostromállapotot hirdet. A fronton keletkezett kritikus helyzetet ugyanis a lakosság és a hivatalok egy részének szervezetlen menekülése nehezítette."* A pánikot leküzdötték, és a közvetlen veszély elmúlt. A német előrenyomulást a bekerített egységek ellenállása lassította, és az őszi esőzésektől felázott utakon a motorizált és páncélos egységek sem tudták az általuk megszokott tempót tartani. A német háborús emlékiratokban Hitler már említett elhibázott döntésén kívül a sárban keresik a moszkvai támadás sikertelenségének második legfontosabb okát. Kétségtelen, hogy a sár és a rossz utak lelassították a német előrenyomulást. Zsukov emlékirataiban rámutat arra, hogy egyfelől a sáros esős időszak 1941 őszén viszonylag rövid volt, másfelől pedig: „Az időjárás és a természet minden harctevékenységben szerepet játszik ... a fasiszta felső vezetés ... elszámította magát."**

Moszkva készült az ostromra. A lakosság éjjel-nappal dolgozott az erődítéseken, s őrszolgálatot teljesített.

„Az elhagyott Moszkva a szorongás eme napjaiban csatatérhez hasonlított, amely mozdulatlan várja az ütközet hirtelen kirobbanását. A főváros arculata komoly volt, miközben egy kegyetlen ellenség közeledett kapuihoz."***

A lakosságba újabb bizodalmat öntött a megszilárduló ellenállás. A legsúlyosabb német támadások ellenére is Tula városa képes volt tartani magát. Guderian terve meghiúsult, nem tudta elfoglalni Tulát, ami pedig lehetővé tette volna, hogy Moszkvát a németek megkerüljék. Hitler október közepére remélte Moszkva elfoglalását, de november 7-én Moszkvában a szovjet csapatok vonultak fel, s előző este a Majakovszkij metróállomáson tartott ünnepi gyűlés az októberi forradalom 24. évfordulóját ünnepelte. Sztálin beszédét ugyan áthatotta a gyász, de az önbizalom is. Utalt arra, hogy a német fasizmus elleni harc „a Szovjetunió népeinek családját egységes, megbonthatatlan táborrá változtatta, amely önfeláldozóan támogatja a Vörös Hadsereget, a Vörös Hajóhadat", hangsúlyozta, hogy „az Amerikai Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió koalíciója reális dolog ... amely nő és nőni fog közös felszabadító ügyünk javára".****

Másnap a Vörös téren drámai körülmények között Sztálin szólt a díszszemlét tartó katonákhoz. Felidézte az orosz múltból Alekszandr Nyevszkij, Minyin és Pozsarszkij, Szuvorov és Kutuzov alakját. Az ellenség 50 km-re állt Moszkvától, s a

* *K. F. Tyelugin:* Moszkva-frontovoj gorod. Voproszi Isztorii. 1966. 9. sz. 109. l.

** *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 272. l.

*** *E. Boltyin:* Pobjedü szovjetszkoj armii pod Moszkvoj v 1941 godü. Voproszi Isztorii. 1957. 1. sz.

**** *Sztálin:* A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Id. kiad. 29. l.

díszszemlén részt vevő egységek a Vörös térről egyenesen a frontra mentek. Az ország tekintélyes része – ahol a háború előtt a Szovjetunió lakosságának 40%-a élt, ahol az állatállomány 40–50%-a, a gabonatermelés 38%-a volt található, ahol az ország acéltermelésének 58%-át, széntermelésének 65%-át, vastermelésének 68%-át és alumíniumtermelésének 60%-át állították elő – német megszállás alatt volt. Az ország ipari termelése a felére csökkent, több mint 1000 üzemet telepítettek át, s még több teljesen elpusztult, a Vörös Hadsereg vesztesége óriási volt. Sztálin beszédének jelentőségét csak a körülmények figyelembevételével lehet megérteni.

Még egy nagy megpróbáltatás volt hátra: a beállott hideg idő a közlekedési nehézségeket elhárította, s a német hadvezetés egy újabb akcióval kísérletezett.

Több mint ötven hadosztálynyi erővel a németek november 15-én újból támadásba lendültek. Régi bevált taktikájuk szerint harapófogó mozdulatokkal ismét bekerítő hadműveleteket próbáltak kialakítani. Északról a Moszkva–Volga csatornán igyekeztek átkelni, Délen először Tula és Rjazany volt a célpont. Mindkét oldalon sikerült némi új területet elfoglalniuk, s a szovjet fővárost 25–30 km-re megközelíteniük. A németek már újból a győzelmet ünnepelték, s ismét hiába. A szovjet katonák – akiket friss, Szibériából átdobott egységekkel tudtak megerősíteni, s akik már nem voltak védtelenül kitéve a német repülőgépek támadásainak – az egyéni hősiesség olyan csodálatos példáit mutatták be, ami az ellenség számára minden kilométernyi előrehaladást csak óriási áldozatok árán tett lehetővé.

November utolsó napjaiban már érezhetővé vált, hogy a támadás kifulladt, Moszkva elfoglalásának terve kudarcot vallott. Két héttel korábban a fagy beálltát a németek örömmel üdvözölték, mert megkönnyítette páncélos erőik operatív mozgását, most már az erős hideg a téli felszerelést nélkülöző német csapatok tevékenységét gátolta. S jöttek a hírek az első nagyobb vereségről. Míg a figyelem a moszkvai csata felé fordult, délen a németek elfoglalták a Krím-félszigetet, és az Azovi-tenger partján ismét jelentős szovjet erőket semmisítettek meg. A német páncélosok november 21-én elfoglalták Rosztovot is, de egy hét múlva a szovjet ellentámadás visszafoglalta a várost. Rundstedt, a „Dél" hadseregcsoport főparancsnoka visszavonulásra kért engedélyt. Hitler megtagadta, s a nácikhoz közelebb álló von Reichenau tábornokot nevezte ki a leváltott főparancsnok helyére. A visszavonuláson kívül azonban Reichenau sem látott más orvosságot.

December 1-én von Bock is csak azt jelentette a szárazföldi haderők főparancsnokának, hogy erejük végére értek, hosszú frontvonalukon már minden tartalékot bevetettek, s Moszkvát mégsem sikerült elfoglalniuk, a Tajfun-hadművelet kudarcot vallott. „A háború egyetlen döntése sem volt számomra ilyen súlyos, mint ez – írja Guderian a háború után. – Támadásunk Moszkva ellen meghiúsult. Súlyos vereséget szenvedtünk."*

* *H. Guderian:* Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg 1951. 235. l.

A német veszteségek ekkor már a Szovjetunió elleni hadjáratban mintegy 750 000 főre emelkedtek – ebből 200 000 halott –, azaz a támadó egységek mintegy 25%-ára (a nyugati és balkáni hadjárat vesztesége 150 000 embert – ebből 30 000 halott – tett ki). A nehézségek tovább fokozódtak.

A Szovjet Főhadiszállás már december 6-án ellentámadást indított Kalinyintól Jelecig, közel 500 kilométer szélességben. A tíznapos kemény harc során az első döntő eredmény december 13-án született meg, mikor Kalinyin és Klin körzetében a szovjet csapatok bekerítették a német egységeket, más körzetekben pedig megindult a német visszavonulás, mely hamarosan pánikszerű menekülésé fajult. December közepén a német arcvonal már mindenhol mintegy 10 kilométernyire visszahúzódott, majd Kaluga és Volokalamszk is felszabadult.

A vereségek hatására a német hadvezetésben válság robbant ki. Hitler, illetve a tábornoki kar, mely a győzelem dicsőségében 1939 és 1941 között olyannyira egymásra talált, most a vereség okait kölcsönösen a másik félben kereste, s a megoldást is másképp látták. A tábornoki kar néhány vezetője a visszavonulást tartotta helyesnek, hogy a frontvonal megrövidüljön, s természetes védővonal biztonságába kerüljön. Hitler presztízs- és pszichológiai okokból viszont mindennemű visszavonulást ellenzett. 1941. december 8-án ugyan kénytelen volt beismerni tervei kudarcát, s elrendelte, hogy a német csapatok védelembe menjenek át. De ezt 1941. december 16-án híres „Állj" parancsával egészítette ki, amelyben a legkisebb visszavonulást is megtiltotta, s a csapatokat helyzetüktől függetlenül fanatikus ellenállásra biztatta.

Három nap múlva Brauchitsch, a szárazföldi erők főparancsnoka lemondott, s helyét már nem töltötték be, mivel tisztét, hogy befolyását tovább növelje, Hitler maga vette át. Leváltották Bock tábornagyot is, a „Közép" hadseregcsoport parancsnokát „egészségügyi okokból", s menesztették a két páncélos hadsereg parancsnokát, Guderiant és Hoepnert is.

A szovjet előrenyomulás folytatódott. 1942 január első felében már mintegy 100 km-re nyomták vissza a német arcvonalat. A szovjet hadvezetés is túlbecsülte lehetőségeit. A szállítási nehézségek a szovjet hadsereget is erősen sújtották, egyes fegyvernemekben a szovjet erők még mindig nem voltak fölényben. Sztálin általános támadást kívánt indítani a front valamennyi szakaszán. Egyes szovjet tábornokok tiltakoztak ugyan, Sztálin mégis a támadás mellett döntött. Vjazmánál az áttörést nem sikerült kierőszakolni, s a Franciaországból átdobott egységekkel megerősített német csapatok kisebb sikeres ellenlökéseket is indítottak.

„Túlbecsültük saját csapataink lehetőségeit és lebecsültük az ellenséget. A „dió" sokkal keményebbnek bizonyult, mint ahogy feltételeztük"* – állapítja meg Zsukov.

A teljesen kifáradt és legyengült szovjet csapatok egyre nehezebben nyomultak előre, s bár a hadvezetés még március 20-án is erőltette a támadást, annak irreali-

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 282. l.

tása egyre világosabbá vált. Április elején be kellett látni, hogy a német csapatok teljes megsemmisítése egyelőre meghaladja a szovjet hadsereg erejét, elrendelték tehát, hogy a Vörös Hadsereg menjen át védelembe. A győzelem tehát nem vált teljessé, de győzelem volt. A moszkvai csata jelentősége elsősorban abban állott, hogy a második világháború folyamán először szenvedett vereséget a német hadsereg. A moszkvai csata véglegessé tette a villámháború csődjét, megrendítette a németek legyőzhetetlenségébe vetett hitet. Az antifasiszta államok és a megszállt országok népei körében óriási hatást váltott ki ez a győzelem, s meghozta az első nagy megrendülést a hitleri szövetségi rendszerben is. A hatást fokozta, hogy az antifasiszta szövetségnek 1941 decemberétől Japán támadása következtében az Egyesült Államok is aktív tagjává vált.

A moszkvai csata tehát felmérhetetlen jelentőségű katonai, politikai győzelem volt.

PEARL HARBOR ÉS AZ ANTIFASISZTA KOALÍCIÓ KIALAKULÁSA

Midőn a második világháború Európában kirobbant, Ázsiában már közel nyolc éve folytak hadműveletek. Japán, a kontinens katonailag és gazdaságilag legerősebb hatalma, már 1931-ben megtámadta Mandzsúriát, és újabb és újabb területeket vont ellenőrzése alá Észak-Kínában is. A 30-as években felmondta a hajóhadát korlátozó szerződéseket, és 1937-ben egy kis incidens ürügyén az addigi rendszertelen hódításait Kína ellen nyílt háborúvá változtatta. A gazdaságilag és demográfiailag rendkívül dinamikusan fejlődő Japán, a maga nyersanyagokban szegény és szűk szigetországára korlátozva, viszonylag erős ipari monopolista vezető réteggel és a feudális szamuráj tradíciókon nevelkedett katonai vezetőkkel, már évtizedek óta imperialista terjeszkedési politikát követett.

A japán imperializmus közismert programját még a 20-as évek végén Tanaka miniszterelnök fogalmazta meg memorandumában:

„Japánban a rendelkezésre álló élelmiszer és nyersanyag a lakosság számához képest fokozatosan csökken. Ha mi csak a kereskedelem fejlesztésében reménykedünk, úgy feltehetően alulmaradunk Angliával és az Egyesült Államokkal szemben, akik összehasonlíthatatlanul nagyobb tőkeerővel bírnak. A végén tehát nem kapunk semmit... Számunkra a leggyümölcsözőbb politikának az látszik, ha határozott intézkedéseket teszünk Mandzsúriában és Mongóliában különleges jogok és privilégiumok érdekében."*

A japán gazdasági és társadalmi fejlődés hatalmas ellentmondásai a Japán államot különösen agresszívvá tették. A viszonylag hirtelen megerősödött nagy monopolista csoport – ereje a nehéziparban és a hadiiparban gyökerezett és az államapparátussal erősen összefonódott – állt a gazdasági élet élén. Ez a vezető csoport egyfelől nagy céltudatossággal törekedett arra, hogy Japánt a világ nagyhatalmai közé emelje, másrészt felismerte, hogy a szűkös anyagi erőforrások, mindenekelőtt a nyersanyaghiány, lehetőségeit és esélyeit vetélytársaival szemben korlátozza. Az ország lakosságának robbanásszerű növekedése és a megművelhető földek csekély terjedelme újabb ellentmondásokat hozott létre, ami rendkívül éles szociális feszültségben nyilvánult meg. A japán gazdasági élet élén álló, a kormányra és a politikai életre is igen erős közvetlen befolyást gyakorló monopolista csoport, az ún. zaibatsu, a belső feszültséget a terjeszkedési politikával kívánta levezetni. Mindinkább ennek a politikának fanatikus hívei, egy szűk katonatiszti, militarista réteg ragadta magához az irányítást. A 30-as évekre érdekeit jórészt azonosítani tudta a gazdasági

* *T. Tatsuji:* War and Diplomacy in the Japanese Empire. London 1935. 247. l.

élet új, nyersanyagot biztosító területekért és piacokért harcoló vezetőivel, és azok programját brutális erőszakkal, minden politikai körültekintés nélkül, gyorsan akarta megvalósítani. A zaibatsu tehát egy sajátos kiadása volt azoknak a társadalmi politikai erőknek, melyek a 30-as években Európában a fasiszta mozgalmak formájában jelentkeztek. A terjeszkedési program Aman külügyminisztériumi szóvivő által nyert ismét konkrét megfogalmazást az 1934. április 17-i nyilatkozatban. Ebben meghirdették Japán kelet-ázsiai vezető szerepét, és kidolgozták Ázsia új rendjére vonatkozó elképzeléseiket. Ez az új rend egy ún. közös jóléti terület lenne, középpontját – csatlós államokkal körülvéve – Japán alkotná, amely a csatlós államok iparát, kereskedelmét ellenőrizné, és ennek biztosítására megszervezné a terület politikai vezetését is.

Kelet-Ázsia nagy gazdasági szféra-programjába Kínát, a holland tulajdonban levő Indonéziát, a Francia Indokínát és a brit birodalomhoz tartozó Burmát és Maláj-félszigetet is beleértették.

Az expanziós program félsikerekkel indult. Igaz, Mandzsúria elfoglalása még viszonylag könnyen ment, és nem ütközött jelentős ellenállásba, Kína azonban a maga végtelen területével megemészthetetlennek tűnt. 1937–38-ban hiába foglalták el a part menti legfontosabb városokat, Csang Kaj-sek kormánya eleinte ingadozott, hogy vajon a Mao Ce-tung vezette kommunisták vagy inkább a japánok ellen harcoljon, végül az utóbbi mellett döntött, így a hódító háború viszonylag békés befejezése, az egész kínai szárazföldnek a japán érdekszférába való bevonása a 30-as évek végéig nem realizálódott. Kína „selyempárnának" tűnt, melyben a legerősebb ökölcsapás is szinte nyomtalanul eltűnt.

Szibéria a maga végtelen térségeivel s szinte felmérhetetlen kiaknázatlan nyersanyagkincseivel szintén vonzó zsákmánynak tűnt, de az 1939 nyári halhin-goli incidens, a Mongol Népköztársaságnak nyújtott szovjet segítség következtében, japán vereséggel végződött. Könnyű hódításról többet itt sem lehetett szó. Szibéria megtámadásának lehetősége még inkább háttérbe szorult a szovjet–német egyezmény után, mert Keleten a szovjet hadsereg helyzete megerősödött. A japán politika ingadozott. Az európai háború kitörésének előestéjén a hatalomra került Abe-kormány elegendőnek tartotta, ha Japán minden figyelmét a kínai probléma megoldására összpontosítja, s ehhez megszerzi az Egyesült Államok és Anglia beleegyezését, mivel e két állam Csang Kaj-sek Csungcsingben székelő kormányának jelentős segítséget nyújtott. Az Egyesült Államok azonban ragaszkodott az évtizedekkel korábban meghirdetett nyitott kapuk elvéhez, mely a nem katonai, hanem gazdasági expanzióra törő amerikai tőke számára a legkedvezőbb megoldás volt, s nemcsak elutasította a japán ajánlatot, de a kereskedelmi egyezmény felmondásával nyomást is gyakorolt a japán kormányra. Hiába foglalta el tehát a japán hadsereg Kína öt nagy északkeleti tartományát s tartotta kezében az egész tengerpartot a maga szigeteivel a kínai ellenállást nem tudta végleg leküzdeni. Mi több gazdaságilag sem volt képes Kínát megfojtani. Akciójuk, hogy Csang Kaj-sek Kínáját Hongkongtól

és a tengeri kereskedelemtől elvágták, nem járt eredménnyel, mivel a Burmán keresztül utánpótláshoz jutó kínai ellenállás nem szűnt meg.

Az 1940 januárjában megalakult Yonai-kormány is a legfontosabb külpolitikai feladatnak a kínai kérdés megoldását tekintette. Mivel Csang Kaj-seket nem tudták megadásra kényszeríteni, a Kuomintang-mozgalom egy másik vezetőjével, Csang személyes ellenfelével, Vang Csing-vej vezetésével ellenkormányt alakítottak, s ezzel 1940 novemberében formális békét kötöttek. Japán még mindig remélte, hogy az Egyesült Államok hajlandó lesz elismerni az „új rendet Ázsiában", a Tokió vezette Japán–Kína–Mandzsúria politikai és gazdasági blokkot. Az USA azonban nem tágított álláspontjától, s nyilatkozatot tett közzé, hogy továbbra is a Csang Kaj-sek-kormányt tartja a legális kínai kormánynak.

A második világháború európai fejleményei azonban hamarosan éreztették hatásukat a Távol-Keleten is. A Yonai-kormány felismerte, hogy Hollandia és Franciaország bukása Ázsiában is megváltoztatja az erőviszonyokat.

A kormány nyilatkozatban tette közzé, hogy Holland Indiához és Francia Indokínához, „mélyreható birodalmi érdekek fűzik".* Az Angliának és az Egyesült Államoknak átnyújtott jegyzék a status quo fenntartását követelte, azzal a szándékkal, hogy egyelőre a területek gazdasági hasznát fölözhessék le. A tisztikar azonban nyilatkozatában lanyhasággal vádolta a vezetést, s erélyesebb külpolitikát követelve megbuktatta a kormányt. Konoye herceg 1940. július 22-én új kormányt alakított, melyben Tojo, a fasiszta-militarista szervezetek egyik exponense a hadügyminiszteri, Matsuoka, a japán expanzió ismert ideológusa a külügyminiszteri tárcát szerezte meg. Az új kormány, az új zaibatsúra, az agresszív Kvantung-hadseregre támaszkodva a belpolitikában fasiszta jellegű intézkedéseket vezetett be, elrendelte valamennyi politikai párt egyesülését „a császári hatalom megvalósulásáért" nevű mozgalomba, feloszlatta a szakszervezeteket és más demokratikus egyesületeket.

Az új kormány külpolitikai programja szakított azzal a régi felfogással, hogy az agressziót csak Kínára összpontosítják. Úgy döntöttek, hogy a „kínai incidenst" – Kínát elvágva utánpótlási forrásaitól – be kell fejezni, és a terjeszkedés fő irányát a déli tengerek térségében „nyugaton Indiáig, délen Ausztráliáig és Holland Indiáig" kell kijelölni, a behatolás többé nem korlátozódhat gazdasági lépésekre, hanem a legkedvezőbb pillanatban fegyveres erőt kell alkalmazni.

A terv szerint elsősorban Anglia, de ha kell az Egyesült Államok ellen is háborút kell indítani. A kétfrontos harc elkerülése érdekében a Szovjetunióval modus vivendit kell keresni.

Az új politikát tehát a déli irányú menetelés (nansin) jelenti, azaz széttörni a Japánt bekerítő gyűrűt. „Minden oldalról be vagyunk kerítve – hangoztatta a japán

* *V. L. Iszraeljan–L. N. Kutakov:* A diplomácia kulisszái mögül. Id. kiad. 93. l.

sajtó – A, B, C, D, (America, Britain, China, Dutch) felől."* Ehhez a tervhez Európában Németországot és Olaszországot tekintették szövetségesnek.

Az új japán politika hamarosan eredményeket ért el. Még a régi kormány kikényszerítette a francia kormánytól az Indokína és Kína közötti határ lezárását. Az angol kormánynál is sikerült kieszközölni, hogy Kína három hónapig ne használhassa a Burmából Kínába vezető életfontosságú utat. Az új kormány azonban már egész Indokínára igényt tartott. A vichyi francia kormány hozzájárult, hogy a japánok katonai támaszpontokat létesítsenek Indokínában, s átvonulhassanak annak területén, majd szeptember közepén az Indokínában állomásozó japán katonaság létszámát felemelték. A japánok egy megfelelő kiindulópontot kerestek a dél-kínai Jünnan tartomány elleni támadáshoz, s Thaiföldet hamarosan szintén politikai ellenőrzésük alá vonták.

Japán helyzetét a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozás tovább erősítette. 1940 nyara óta folytak a német-japán tárgyalások. A katonai-politikai szövetség a világ gazdasági felosztásán, a nagy érdekszférák kijelölésén alapult. Matsuoka, a Konoye-kormány külügyminisztere különösen lelkes híve volt e szövetségnek. Szeptember elején a japán–német tárgyalások döntő fázisukba léptek, és szeptember 27-én a háromhatalmi egyezményben írásban nyertek konkrét formákat.

A háromhatalmi egyezmény megkötése szinte napra egybeesett az amerikai–japán viszony kiéleződésével. Roosevelt aggódva szemlélte, hogy Európa után Ázsiában is felborult az erőegyensúly. A francia, a holland vereség, valamint Anglia meggyengülése következtében félő volt, hogy Japán teszi rá kezét ezen országok távol-keleti gyarmataira, s ezáltal lényegesen megerősödve még Kína bukását is kikényszerítheti. Az ázsiai világhatalom az Egyesült Államok csendes-óceáni uralmát és érdekeit fenyegette. Az USA ismét gazdasági fegyverekhez nyúlt, megiltotta a vas- és ócskavaskivitelt Japánba, ami a japán ipart és hadiipart érzékenyen érintette.

A katonai körök nyomása Japánban tovább erősödött, s 1940 decemberében a korábbi terjeszkedési tervet lényegesen módosító javaslatok merültek fel. A japán hadiflotta most már nem elégedett meg Délkelet-Ázsiával, hanem a Csendes-óceán feletti uralmat szorgalmazta, s egy nagy védelmi kört kívánt kialakítani a Csendes-óceán egyik végétől a másikig. Ha az előbbi terv implicite még nem foglalta magában az Egyesült Államokkal való összeütközést, a decemberi módosítás már elsősorban ezt feltételezte, hiszen a cél eléréséhez az amerikai flottát kellett megsemmisíteni.

Egyesek a háromhatalmi egyezményt úgy értelmezték, hogy annak részben az Egyesült Államok hadba lépésének megakadályozása a célja. Németország leverheti Angliát, Japán pedig elfoglalhatja Anglia, Franciaország és Hollandia ázsiai birtokait. Ezt az elképzelést azonban veszélyeztették az új japán tervek. Hitler úgy

* *R. Battaglia:* A második világháború. Budapest 1972. 138. l.

döntött, hogy a német diplomácia elsősorban Japán Anglia-ellenes hadba lépését sürgesse, s egyelőre tartsa vissza az Egyesült Államok elleni támadástól.

„Japánt a lehető leghamarabb aktív cselekvésre kell bírni a Távol-Keleten... Anglia leküzdése és az USA-nak a háborútól való távol tartása érdekében"* – olvasható az 1941. március 5-i 24. számú hadműveleti utasításban.

Ribbentrop a márciusban Berlinben időző Matsuoka külügyminisztert Szingapur (Singapore) elleni támadásra óhajtotta rábírni. A heves külügyminiszter talán vállalta volna is a feladatot, de a kíséretében levő politikusok, akik a japán politikai körök józanabbul gondolkodó szárnyát képviselték, úgy vélték, egy ilyen akció feltétlenül maga után vonja az USA beavatkozását. Ezt a kockázatot pedig politikailag is meg kellett fontolni annál is inkább, mivel a Fülöp-szigetek meghódítása nélkül Szingapur elfoglalása katonailag reménytelen vállalkozásnak tűnt. Májusra azonban már Ribbentrop elképzelései is módosultak. Küszöbön állt a Szovjetunió elleni háború, s ezért Japán álláspontját tisztázni kívánták. Igaz, hogy Japán alig két hónapja kötött semlegességi egyezményt a Szovjetunióval, de ennek felrúgása aligha okozott volna a tengelyhatalmaknak morális konfliktust. A német–szovjet háború kitörése azonban politikai vitát váltott ki a japán kormánykörökben. Matsuoka és a zaibatsúban tömörült katonai és tőkés csoportok a Szovjetunió megtámadása mellett voltak, Konoye herceg viszont a japán–amerikai viszony tisztázását és a délkelet-ázsiai terjeszkedést tartotta továbbra is lényegesnek.

Megoszlottak a nézetek a hadsereg körében is, ahol az állásfoglalást presztízsszempontok – az esetleges hadjáratban milyen szerep jut az egyes fegyvernemeknek – is befolyásolták. A szárazföldi hadsereg a Szovjetunió, a tengerészet az USA ellen akart támadni. Több ülés után kialakult az új program: a birodalom a közös jólét nagy kelet-ázsiai övezetének építését szolgáló politikát fogja követni, és továbbra is erőfeszítéseket tesz majd a kínai konfliktus megoldására, s folytatja a déli irányú előrenyomulást. Ami a Szovjetuniót illeti: „egyelőre nem fogunk beavatkozni a háborúba... Ha a német–szovjet háború Japánra nézve kedvezően alakul, fegyvert fogunk, megoldjuk az északi problémát, és biztosítjuk a stabilitást az északi területen."**

Tekintettel arra, hogy az Egyesült Államok az olaj szállítására embargó formájában olyan eszközzel rendelkezett, amelynek segítségével rövid idő alatt tönkretehette a japán gazdaságot, a japán vezetőknek érdekében állt, hogy mindaddig, míg egyértelműen nem döntenek a háború mellett, megegyezési készséget tanúsítsanak, tárgyalásokat folytassanak az érdekszférák felosztásáról s az ellentétek tompításáról. Ezt a taktikát azok a körök is támogatták Japánban, melyek ellenezték a túlságosan agresszív külpolitikát, a tengelyhatalmakkal való szövetséget, s az USA-val ténylegesen békés megegyezésben reménykedtek. Formailag a tárgyalások már 1941

* Hitlers Weisungen. Id. kiad. 103. l.

** *J. M. Zsukov:* A Távol-Kelet a nemzetközi politikában. Budapest 1953. 467. l.

elején megindultak Cordell Hull amerikai külügyminiszter és Nomura washingtoni japán nagykövet között. Több mint negyven beszélgetés után az eredmény még mindig igen kétes értékűnek mutatkozott. A japán tervezetek felvetették azt a gondolatot, hogy amennyiben az USA szabad kezet biztosít Japánnak Kínában, a japán kormány hajlandó lesz más irányú terjeszkedési törekvéseiről lemondani. Az amerikai javaslatok az adott helyzetben kizárólag Japánt gátolták terjeszkedésében. Mind a területi integritás és szuverenitás elve, mind a más országok ügyeibe való be nem avatkozás, mind pedig a gazdasági egyenjogúság elve a status quo fenntartását szolgálták. A japán kormány megkísérelte az USA által előterjesztett elveket „az új rendre" vonatkozó japán elképzelésekkel összeegyeztetni, mivel Kína rovására Washington is hajlandónak mutatkozott bizonyos engedményekre. A harcias szárny képviselője, Matsuoka külügyminiszter, hogy a tárgyalásokat megtorpedózza, Szingapurt is követelte, s az USA számára elfogadhatatlan semlegességi tervezetet terjesztett elő egy angol–japán háború esetére. A németek is azt követelték japán szövetségesüktől, hogy a tárgyalások során bírják rá az Egyesült Államokat, ne támogassa Anglia európai háborúját. Hitler nem tájékoztatta a japán kormányt a Szovjetunió elleni tervéről, mivel attól tartott, hogy Japán kompromisszumot köt az Egyesült Államokkal, s ebben az esetben az USA nyomása teljesen az Atlanti-óceán térségében, vagyis Németország ellen fog érvényesülni.

A japán–amerikai kompromisszum lehetősége azonban 1941 nyarán csökkent. Az amerikai kormány olajellátási nehézségekre hivatkozva korlátozta az olajkivitelt a nyugati kikötőiből. Ez a döntés a Japán elleni olajembargó bevezetésével volt egyértelmű. Matsuoka törésre akarta vinni a dolgot, a kormány azonban a német–szovjet háború fejleményeit várva déli pozícióinak megszilárdítását szorgalmazta. Így végül a legagresszívabb irányzatot képviselő külügyminiszter lemondása zárta le a tárgyalásokat. Az a lehetőség viszont, hogy a külügyminiszter-csere enyhülést hoz a két állam viszonyában, nem realizálódhatott, mivel időben egybeesett Indokína japán megszállásával, amire az USA a japán követelések befagyasztásával és a kereskedelmi kapcsolatok felfüggesztésével válaszolt.

Az olajembargó nemcsak gazdasági problémákat okozott, de közvetve fenyegette a japán hajóhad ütőképességét is. Dűlőre kellett jutni addig, amíg az olajhiány nem érezteti hatását. Vagy megegyezni, vagy támadni – ez volt a japán politikai alternatíva. Konoye miniszterelnök Roosevelttel való találkozást javasolt. Másnapra a javaslat is kompromisszumos formát öltött, hiszen a hadsereg és a tengerészet háborút sürgetett, és Konoye javaslatát csak úgy fogadta el, hogy a tárgyalás kudarca esetén kirobbantják a háborút. A szeptember 6-i császári tanácskozás döntött: amennyiben október közepéig a tárgyalások nem hoznak eredményt, akkor háborút kell indítani.

Az Egyesült Államok válaszától tehát sok minden függött. 1941 nyarán az USA külpolitikáját elsősorban Németország Szovjetunió elleni támadása foglalkoztatta. Az esemény nem volt váratlan. Churchill pár nappal korábban Roosevelthez inté-

zett levelében elég egyértelműen leszögezte, hogy az új helyzetben Anglia a Szovjetuniót szövetségesnek tekinti. Az angol miniszterelnök június 22-én este mondott rádióbeszédében, fenntartva mindent, amit korábban a kommunizmus ellen mondott, leszögezte, hogy mindenkit a szövetségesének tekint, aki Hitler ellen harcol. Ezért „Oroszország fenyegetettsége, éppen úgy, mint ahogy az oroszok harca földjeikért és otthonaikért, a világ minden szabad népének és emberének ügye is".*

Aligha volt feltételezhető, hogy Churchill beszédében az Egyesült Államokra való utalás, az Egyesült Államok elnökével való előzetes konzultáció nélkül történt. S bár az amerikai politikusok között szép számban voltak, akik a nácizmus és kommunizmus harcában semlegességet hirdettek mindkettő pusztulását kívánva, a hivatalos amerikai nyilatkozat leszögezte: „Ma a hitlerista seregek jelentik a fő veszélyt az amerikai kontinensre."** Roosevelt állásfoglalása az amerikai nép többségének érzésével esett egybe, hiszen a közvéleménykutatás szerint a megkérdezettek 72%-a kívánta a Szovjetunió győzelmét.

A háborúban álló Nagy-Britannia és Szovjetunió között a hivatalos megállapodás viszonylag gyorsan létrejött. 1941. július 12-én aláírták a szovjet–angol szerződést. A két szerződő fél kölcsönösen kötelezte magát kölcsönös segélynyújtásra, valamint arra, hogy egymástól függetlenül nem kezdenek tárgyalásokat és nem kötnek különbékét a németekkel. A szerződés sürgette az elveken túlmenő amerikai állásfoglalást is. Az amerikai katonai vezetők jó része kevéssé bízott a szovjet hadsereg ellenállóképességében. Roosevelt elnök bizalmasát, Harry Hopkinst Moszkvába küldte, hogy személyesen Sztálintól szerezzen értesüléseket a Szovjetunió helyzetéről, majd augusztus végén megszületett az elnök döntése: „Amerika biztonsága szempontjából elsőrendű fontosságúnak tartom, hogy Oroszországnak ésszerű kereteken belül minden lehető segítséget megadjunk."***

Roosevelt döntése már az angol és amerikai politika összehangolásának eredményeként született. A Szovjetunió hadba lépése különösen időszerűvé tette, hogy a háború folyamán először a két angolszász világhatalom vezetői személyesen megtárgyalják a nemzetközi helyzet és a háború problémáit.

Augusztus 10-én az Atlanti-óceánon az *Augusta* cirkálón találkozott a két államférfi. Miután az Atlanti-óceántól a Csendes-óceánig, Londontól Moszkváig a legfontosabb teendőkben közös nevezőre jutottak, elhatározták, hogy közös deklarációban világítják meg politikájuk alapelveit s háborús céljaikat.

A formailag még semleges Egyesült Államok közös nyilatkozata a háborúban álló Angliával, melyet háborús szövetség fűzött a Szovjetunióhoz, újabb állásfoglalást, elkötelezettséget jelentett az Egyesült Államok részéről. Világossá vált, hogy formálódik az antifasiszta világkoalíció, és hamarosan az Egyesült Államok is aktív

* *W. L. Churchill:* The Grand Alliance. 315. l.

** *N. N. Jakovlev:* Franklin Delano Roosevelt. Budapest 1967. 422. l.

*** *R. E. Sherwood:* The White House papers of Harry Hopkins. London 1948. 321. l.

tagja lesz. (A kívülállók nem tudhatták, hogy Roosevelt a hadba lépésre nem vállalt kötelezettséget.) A közös nyilatkozat, az *Atlanti Charta* tartalmi mondanivalójában is igen fontosnak ígérkezett.

Az *Atlanti Charta* szövege polgári demokratikus és liberális elveket szegezett szembe a fasiszta országok ideológiájával és politikai gyakorlatával. Míg a nácik és szövetségeseik a világ újrafelosztásáról beszéltek, s területi hódításokat hirdettek, addig Anglia és az Egyesült Államok leszögezték, hogy semmiféle területi gyarapodásra nem tartanak igényt, nem ismernek el olyan területi változásokat, melyek szemben állnak az érintett ország lakosságának akaratával. Célkitűzése: az önrendelkezési jog biztosítása, a háború előtti Európa visszaállítása, gazdasági együttműködés a világ népei között, egyenlő jogok a világ nyersanyagkincsének kihasználására, az agresszív államok megfékezése, általános és tartós biztonsági rendszer megvalósítása, a nemzetiszocialista tirannizmus leverése és igazságos béke. A két politikus „mindenki számára" a félelem és szükség nélküli életet hirdette meg. Talán, akik még emlékeztek Wilson 14 pontjára, felfedezhettek némi hasonlóságot a két szöveg bizonyos illúziókat keltő idealisztikus megfogalmazása között, s abban, hogy mindkettő a polgári liberalizmus elvét hirdette. Valójában néhány kritika, megjegyzés jogosan elhangozhatott volna. Kétségtelen azonban, hogy az adott nemzetközi helyzetben a nyilatkozat pozitív vonásai és célkitűzései domináltak, s igen hathatós erkölcsi-politikai támogatást adtak az antifasiszta háborút folytató népeknek. A Szovjetunió magáévá tette az *Atlanti Charta* demokratikus követeléseit, és szeptember 29-én bejelentette, hogy csatlakozik a nyilatkozathoz.

Roosevelt és Churchill még az Atlanti-konferenciáról üzenetet küldtek Sztálinnak, ebben javasolták: tartsanak megbeszéléseket a Szovjetunió megsegítésének konkrét módozatairól. Bár az angolok már küldtek némi segítséget – repülőgépeket és gumit –, ez nem volt olyan jelentős, hogy a Vörös Hadsereg helyzetén érdemben segítsen. Sztálin szeptember 3-i levelében már megemlíti, hogy a Szovjetunió megsegítésének leghatékonyabb módja a második front megteremtése lenne, de az anyagi segítséget is fontosnak tartotta. Szeptember 28-a és október 1-e között az angol és amerikai misszió Averell Harrimannel és lord Beaverbrookkal az élén tanácskozott Moszkvában. Ennek során az elkövetkező egy esztendőre meghatározták a Szovjetunióba érkező segélyszállítmányok nagyságát. Elvileg abban is megegyeztek, hogy a kölcsönbérleti szerződés keretében a Szovjetunió egymilliárd dollár értékben kap a hadviseléshez szükséges eszközöket. (Az angolokkal kötött megegyezéstől eltérően azonban az amerikaiak itt a háború utáni visszafizetésekre külön kikötéseket tettek.)

1941. november 7-én Roosevelt hivatalosan is bejelentette, hogy kiterjeszti a kölcsönbérleti törvény hatályát a Szovjetunióra is. (A szállítások elég lassan indultak meg, bár a németbarát iráni kormány megdöntése után, Irán angol és szovjet megszállásával – 1941. szeptember – lehetővé vált, hogy a szállítmányok ne csak az Északi-Jeges-tengeren [Barents-tengeren] keresztül érkezzenek szovjet területre.)

Az amerikai külpolitika tehát 1941 őszére már erősen és egyértelműen elkötelezte magát. Aligha lehetett feltételezni, hogy Japánnal szemben engedékenységet tanúsít, csupán arról lehetett szó, hogy Amerika a háború közvetlen kitörésének elkerülése céljából hajlandó lesz folytatni a tárgyalásokat. Roosevelt az augusztusi tárgyalásokon megígérte Churchillnek, hogy még legalább 3 hónapig „orránál fogva vezetik a japánokat".

Roosevelt augusztus 17-én a japán követtel közölte: ha Japán továbbra is erőszakosan lép fel, akkor az USA „lépéseket tesz törvényes jogai és érdekei" megvédésére. Viszont hajlandó októberben Alaszkában találkozni Konoyéval, ha a japán kormány megelőzően részletesen ismerteti álláspontját. A nem kielégítő válasz erősítette a japán kormány háborús szárnyát. Tojo hadügyminiszter, a japán hadsereg és az agresszív monopoltőkés csoportok szócsöve, egyre nagyobb befolyáshoz jutott. Konoye lemondott, mivel nem akarta az USA elleni háború felelősségét vállalni. Az agresszív erők kormányból való kihagyását maga is lehetetlennek tartotta, ezért azt tanácsolta a császárnak, hogy járuljon hozzá az agresszív szárny kormányra kerüléséhez. Így 1941. október 18-án Tojo kapott kormányalakítási megbízást, aki az új kormányban a külügyi és hadügyi tárcát egyaránt magának tartotta meg. Az új kormány politikai irányvonala nem volt kétséges; az öt éve kötött antikomintern-paktum meghosszabbításának gondolatát habozás nélkül magáévá tette. Az Egyesült Államok megtámadása valamivel nagyobb fejfájást okozott. November 5-én a kormány úgy döntött, hogy „A" és „B" javaslattal fordul az USA kormányához, s ha november 25-ig nem tudnak eredményt elérni, akkor az Egyesült Államok, Anglia és Holland India (Indonézia) ellen megindítja az aktív hadműveleteket. Az „A" terv némileg enyhítette a korábbi japán álláspontot: jelezték, hogy Kínában fenn kívánják tartani a szabadkereskedelem elvét, s a békekötés után hajlandók csapataikat Kína területének nagy részéről kivonni. Kilátásba helyezték, továbbá Indokína kiürítését is: A „B" terv lényegében a japán területi hódítás elismerését követelte Kínában, Kelet-Ázsia többi területén viszont együttműködést irányzott elő.

Az „A" terv, az Egyesült Államoktól a Japán elleni kereskedelmi embargó felfüggesztését, valamint Csang Kaj-seknek békekötésre való buzdítását kívánta. A javaslat azonban előbb kért konkrét lépéseket az USA-tól, s csak később következtek volna a japán ellenszolgáltatások. Hull amerikai külügyminiszter válaszában a háromhatalmi egyezmény felmondását kérte, valamint a gazdasági és pénzügyi kérdésekben a kínai kormány autoritásának helyreállítását, javasolta továbbá, tegyenek közzé egy amerikai–japán nyilatkozatot, mely magáévá tenné a nyitott kapuk elvét. Az „A" terv tárgyalásai holtpontra jutottak, s nem volt sok valószínűsége, hogy azokat a november 20-án átnyújtott „B" terv onnan kimozdítja. Japán teljes gazdasági szabadságot, a régi olajellátást s más szállításokat követelt délkelet-ázsiai katonai terveiről való lemondása fejében. Az USA továbbra sem volt hajlandó Kínát teljes mértékben Japán gyarmatának tekinteni, és bár – mivel már közel egy

éve megfejtették a japán diplomáciai kódot – tudták, hogy ez a japánok utolsó javaslata, elutasították azt. Ellenjavaslatuk egy ideiglenes modus vivendi volt, e szerint, amennyiben a japán csapatokat kivonják Indokínából, akkor feloldják a japán követelések befagyasztását, és hajlandók a hajóhad fenntartásához szükséges olajmennyiséget leszállítani. Hajlandók továbbá a japán–kínai béketárgyalások előmozdítására is. (Ez utóbbi pontot viszont a kínaiak s a Kína-barát amerikai sajtó támadta igen élesen, azzal vádolva Rooseveltet, hogy feladja a kínai érdekeket.) November végén már csupán a háború kitörésének időpontja és módja látszott kérdésesnek. Kínába újabb japán csapatok érkeztek, az amerikai felderítők nagy japán csapatszállításokról tettek jelentést. Az amerikai kormány azonban elsősorban belpolitikai okokból nem akarta magára vállalni a háború kezdeményezését, ezért a támadás helyének és időpontjának kiválasztását kénytelen volt a japánoknak átengedni. A diplomáciai kód megfejtése következtében mindenesetre ismerték Tojo miniszterelnök üzenetét Nomura washingtoni követhez, és a tárgyaláson őt november közepe óta támogató Kurusuhoz. November 29-e volt az egyezség megkötésére a végső határidő. „Hajlandók vagyunk várni eddig a napig. Azután az események automatikusan fognak kibontakozni"* – állt az üzenetben. Roosevelt azonban november 25-én minden korábbinál határozottabb követelést támasztott: Japán mondjon le valamennyi területi igényéről, valamenyi 1931. szeptember 18-a után elért hódításáról, ezzel szemben bizonyos gazdasági koncessziókat helyezett kilátásba. Az amerikai elnök nem volt hajlandó elképzeléseiből s az amerikai érdekekből engedni, még akkor sem, ha nagyjából tisztában volt azzal, hogy ez kétségtelenül háborút jelent. Roosevelt úgy látta, hogy esetleges japán támadás az amerikai politikai életet és közvéleményt egyértelműbben sorakoztatja fel mögötte, és végleg elnémítja az izoláció híveit.

Az amerikai válasz Tokióban is lezárta a gondolkodás vagy inkább diplomáciai manőverezés periódusát. November 30-án Tojo miniszterelnök harcias beszédet mondott: „Anglia és az Egyesült Államok halászni akar Kelet-Ázsia zavaros vizeiben, egymás ellen hangolja az ázsiai népeket, hogy megteremtse a maga uralmát Kelet-Ázsiában . . . Az emberiség becsülete érdekében véget kell vetni Kelet-Ázsiában az ilyen játékoknak."**

December elején összeült a japán kormány és vezérkar. Döntöttek. A japán haderő Dél felé menetel az Egyesült Államok, Anglia, és Hollandia, illetőleg ezen országok ázsiai birtokai ellen. Az operatív haditerv – bár a kormány tagjai előtt nem volt ismert –, már régen kész volt, most már csak a megelőző diplomáciai lépések menetrendjét kellett tisztázni.

Meg kívánták szilárdítani a szövetségi rendszert. Javaslatot tettek, hogy a háromhatalmi egyezményt egészítsék ki azzal, hogy a felek kölcsönösen biztosítják egy-

* *N. N. Jakovlev:* Pearl Harbor rejtélye. Budapest 1967. 185. l.
** Uo. 197. l.

mást, és nem kötnek különbéke szerződést. A kiegészítésben a németek és az olaszok kötelezettséget vállaltak, hogyha az USA és Japán között háború tör ki, úgy ahhoz csatlakoznak. A beleegyező német választ december 5-én továbbították Japánba, sem Hitler, sem más német vezető nem volt tisztában azzal, hogy a szerződés gyakorlati végrehajtására hamarosan sor kerül.

Japán washingtoni követségén december 7-én vették át azt a terjedelmes dokumentumot, melyben 13 pontban igazolták az utolsó évek japán külpolitikáját. Vádolták az Egyesült Államokat Japán létének veszélyeztetésével, és a Japán ellen irányuló bekerítési politikával. Eljutottak ahhoz a következtetéshez, hogy ilyen körülmények között nincs remény a Csendes-óceán térségében a béke fenntartására, a további tárgyalások céltalanok. Az amerikai titkosszolgálat, miután megfejtette a még hivatalosan át nem nyújtott dokumentumot, azonnal továbbította az elnöknek. Roosevelt elolvasta a szöveget. „Ez háború" – megjegyzéssel továbbította tanácsadójának, Hopkinsnak.

A japán kormány eredeti szándéka az volt, hogy a jegyzéket december 7-én déli 1 órakor nyújtják át (washingtoni idő szerint), azaz mintegy fél órával korábban, mint ahogy a haditerv szerint a japán támadás megindulna (december 8-án, 7 óra 50 perc, honolului idő). A japán hadigépezet akkor már teljes mozgásban volt, s a flotta egységei közeledtek a kitűzött célokhoz. Nagumo tengernagy vezetésével 6 repülőgép-anyahajó, 2 csatahajó, 3 cirkáló, 9 romboló és néhány más kisebb hadihajó több mint tíz napja úton volt, hogy december 7-én hajnalban a Hawaii-szigetektől 250 mérföldre további egységekkel kiegészüljön. Ugyanaznap a szárazföldön Indokínát is elözönlötték a japán csapatok. Erre a tényre reagált Roosevelt december 6-án a japán császárhoz intézett üzenete, melyben még egyszer felszólította a japán hadsereg legfelsőbb parancsnokát: közös erővel akadályozzák meg a vérontást. A távirat azonban a már teljes katonai készültségben s hírzárlatban élő Japánban el sem jutott a címzetthez.

A japán megbízottak 45 perccel a tervezett időpont után kaptak csak kihallgatást Hull külügyminisztertől, de mivel 20 percet késtek – a titkos üzenet áttételének elhúzódása miatt –, az amerikai külügyminiszter is további 17 percig várakoztatta őket. A megbízottak megjelenésekor az amerikai külügyminiszter már más úton értesült Pearl Harbor megtámadásáról. Az amerikai államférfi igen izgatottan hallgatta végig a már ismert jegyzék szövegét, melyben háborúról még nem volt szó, majd indulatosan így válaszolt: „50 éves közszolgálatom alatt sohasem láttam még ehhez hasonló írást, mely ennyire tele lenne gyalázatos hamisításokkal és torzításokkal . . . sohasem képzeltem volna, hogy földtekénken bármelyik kormány képes lenne ilyenek kiejtésére."*

A megbízottak távoztak, ők még nem tudták, hogy az Egyesült Államok leg-

* Idézi *L. L. Snyder:* The War. A Concise History 1939–1945. Id. kiad. 201. l.

modernebb csendes-óceáni kikötőjét, a Hawaii-szigeteken levő Pearl Harbort már megtámadták.

A Hawaii-szigetektől 250 mérföldre állomásozó japán repülőgép-anyahajókról reggel 6 és 1/48 között két hullámban 353 repülőgép indult támadásra Pearl Harbor ellen. Az első hullám – mindenekelőtt az amerikai technikai személyzet hanyagságából – 7 óra 55 perckor teljesen váratlanul érte őket. Megkezdték a kikötőben állomásozó amerikai hajók bombázását. A támadás katasztrofális hatása akkor is hamarosan nyilvánvalóvá vált, ha a kikötőbe behatolt japán tengeralattjárók tevékenységét nem kísérte hasonló hadiszerencse. 5 amerikai csatahajó elsüllyedt, és 3 megrongálódott, megsemmisült továbbá 5 cirkáló, 4 romboló és közel 200 repülőgép. A csendes-óceáni amerikai hajóhad elvesztette ütőképességét, hiszen a gyakorlaton levő 2 repülőgép-anyahajón kívül nehezebb egységei nem maradtak. Merész és kockázatos volt a japán haditerv. A japán flotta legnagyobb részét összpontosították erre a támadásra, amelyhez több mint 2000 mérföldet kellett befutnia anélkül, hogy amerikai részről előzetesen felfedezték volna őket. Igaz, a tervnek volt logikája. Az amerikai flotta megsemmisítése esetén különösebb akadálya nem lehet a délkelet-ázsiai szigetvilág elfoglalásának. A nagy kockázat hatalmas diadalt szült. A tervet technikailag a legapróbb részletekig kidolgozták, attól kezdve, hogy a hét közben gyakorlatozó amerikai flotta a hét végén a kikötőben található, addig, hogy miként működik a kikötői riadórendszer, s hogyan helyezkednek el a kikötőben a hajók, tehát torpedóval s bombával miként lehet őket elpusztítani. Így történt, hogy alig két óra alatt mindössze 30 repülőgép elvesztése árán a csendes-óceáni tengeri fölény a japánok oldalára került.

Már a Pearl Harbor-i támadás hírére s azóta is újból és újból felmerül a kérdés, bármennyire merész és jól kidolgozott volt a japán támadási terv, hogyan sikerülhetett meglepni az amerikai flottát. Miként érhette váratlanul az amerikai haditengerészetet, mikor a támadás előtti 7–10 nap diplomáciai és katonai lépései ismeretében kellett számolnia a támadás lehetőségével. A november 26-i amerikai jegyzék után pedig nyilvánvaló volt, hogy napokon belül kitör a háború. Ilyen körülmények között a hadiflottát nem helyezni készültségbe, nem számolni a támadás lehetőségével, s nem tenni meg a szükséges védőintézkedéseket vagy vétkes katonai könnyelműség, vagy súlyos politikai vakság volt. Lehet, hogy egyik sem, hanem tudatos számítás, amellyel Roosevelt a háborútól visszariadó amerikai közvéleményt kívánta maga mellé állítani, és az izolacionista politikát hirdető erőket az amerikai közvéleménytől elszigetelni. Már a háború alatt is felmerültek ilyen nézetek, s a háború utáni hatalmas Roosevelt-irodalomban még inkább erősödött ez a nézet, mi több, az amerikai elnököt azzal vádolták, hogy tudatosan közreműködött a Pearl Harbor-i pusztításban, hogy az amerikai népet háborús terveinek megnyerje. Kétségtelen, formailag erősítheti ezt a vádat az azóta napvilágot látott számos dokumentum, amely arra utal, hogy a közelgő támadás veszélye aligha maradhatott titokban az amerikai elnök előtt.

Ezzel szemben bőven találhatók s megalapozottnak tűnnek azok az érvek, hogy bár a japán támadás pszichológiai szempontból kedvezett Roosevelt politikai elképzeléseinek, de ilyen katasztrófális és kockázatos vereségre a háborús hangulat megteremtéséhez aligha volt szükség. Továbbá, ha maga a támadás bizonyosnak is tűnt, de arra, hogy éppen a távolabb eső Pearl Harborra fog összpontosulni a közelebb eső, de kisebb haditámaszpontok helyett, aligha lehetett számítani. A megfejtett japán diplomáciai iratból a támadás helyére nem lehetett következtetni, hiszen azt még a japán kormány tagjai sem ismerték. Logikailag pedig – figyelembe véve a japán katonai célokat –, kétségtelenül a Fülöp-szigetek, a Guam- és a Wake-szigetek látszottak veszélyeztetetteknek.

Ha azonban azt a feltételezést kihagyjuk a lehetőségek köréből, hogy Roosevelt nemcsak kiprovokálta a japán támadást, hanem azt tudatosan engedte is, akkor sem állíthatjuk, hogy a Pearl Harbor-i japán támadás katasztrofális következményeiben az amerikai vezetés nem marasztalható el. Az a felfogás, mely szerint Roosevelt számolt ugyan december elején a japán támadással, de szinte az utolsó pillanatig úgy vélte, hogy a támadás először a Szovjetunió ellen irányul – szintén nem rendelkezik elég történelmi bizonyítékkal, s logikailag szintén támadható.

A legközelebb állhat tehát benyomásunk szerint a történeti valósághoz az a nézet, mely szerint az amerikai elnöktől a felső katonai vezetőkön át a Hawaii-szigeten állomásozó katonai erők parancsnokságáig könnyelműen, elbizakodottan, felületesen kezelték a japán támadás veszélyét. Az elnök esetében ez származhat abból, hogy nemcsak várta, de valójában kívánta a japán támadást, mivel el akarta kerülni a kezdeményezés – erkölcsi és politikai szempontból – hálátlan szerepét. „A főnök hangulata sokkal jobb – mondotta a kormány egyik tagja a támadás napján –, mint hetek óta bármikor."* A felső katonai vezetés könnyelműsége – bár egy nappal korábban utasították Hawaii-szigetet a készültségre, de azt nem ellenőrizték – kétségbevonhatatlan. Jelentések voltak birtokukban, amelyekben a japán titkosszolgálat a hawaii kikötő pontos helyzetéről és forgalmáról kért adatokat, ha nem is utaltak arra, hogy Pearl Harbor lesz a támadási célpont, mindenesetre a lehetőséget felvetették. S a helyi őrség, mely a kora hajnali órákban egy kis japán tengeralattjárót fedezett fel, annak ellenére sem riadóztatott, vagy a radarkészülékek ügyeletesei, akik a készülékeken még a 130 mérföld távolságban feltűnő repülőgépeket sem azonosították.

Mindezek a tényezők együttesen tették a japán támadást katasztrofálissá, közel 4000 amerikai katona halálát, s néhány repülőgép-anyahajótól eltekintve, a csendes-óceáni amerikai flotta nehéz egységeinek pusztulását okozták.

A csapás szörnyű volt, de szörnyűségében riasztóan hatott. Rooseveltnek, kétségtelenül, már nem volt baja a közvéleménnyel, s számos, politikáját korábban ellenző szervezet most az elnök mellé állt. Másnap a kongresszus – egy ellenszavazattal –

* *J. McG. Burns:* Roosevelt the Lion and the Fox. New York 1956. 463. l.

határozatot fogadott el, mely szerint beállt a hadiállapot az USA és Japán között. Két újabb kontinens csatlakozott tehát a háborúhoz, az európai hatalmak háborúja ténylegesen világháborúvá változott.

A Pearl Harbor-i támadás első, még meg nem erősített hírére Churchill azonnal érintkezésbe lépett Roosevelttel, aki – „Most már mindnyájan egy csónakban vagyunk" – szavakkal erősítette meg a hírt. Az angol miniszterelnök a szó szoros értelmében boldog volt, az Egyesült Államok bekapcsolódása – nem tudta, hogy a csendes-óceáni amerikai flotta jelentős része már nem létezik – meggyőződése szerint egyszersmind eldöntötte a háború sorsát. Már csupán a meglevő erőket kell helyesen alkalmazni. Másnap az ujjongó képviselőháznak jelentette be a Japán elleni hadüzenetet, mely annyival is indokoltabb volt, minthogy a japán támadás már Szingapúrra, Hongkongra, tehát az angol birodalomra is kiterjedt.

Japán szövetségeseit is meglepetésszerűen érte a Pearl Harbor-i támadás. Még nem írták alá az együttes hadviselésről szóló német–olasz–japán egyezménytervezetet. November végén, az egyezménytervezet tárgyalásának indulásakor a németek eldöntötték, hogy korábbi politikájuktól eltérően az USA esetleges hadba lépését nem igyekeznek mindenáron elkerülni. Elvileg az egyezmény aláírásába már beleegyeztek, de nem sejtették, hogy a japán követ szavai, mely szerint Japán és az USA háborúja közelebb van, „mint azt bárki is álmodná",* szó szerint megfelelnek a valódi helyzetnek. Ribbentrop viszont most már nem habozott, s azonnal kijelentette: hadat kell üzenni az Egyesült Államoknak. Egyik beosztottjának közbevetésére, vajon nem lenne-e jobb az Egyesült Államok hadüzenetére várni, Ribbentrop a szokásos fennhéjázó modorban válaszolt: „Egy olyan nagyhatalomnak, mint Németország, nem lehet hadat üzenni, ő maga üzen hadat."**

Hitler, 1941. december 11-i beszédében jelentette be a német Reichstagnak Németország hadüzenetét. A háború kitöréséért ez alkalommal is Roosevelt politikáját tette felelőssé, hangoztatva, hogy az amerikai elnök a belső gazdasági nehézségek következtében – amelyeken Hitlerrel ellentétben nem tudott úrrá lenni –, 1938 óta tervszerűen törekszik az európai megbékélés megakadályozására. Hitler meghirdette a harcot: „a kapitalizmus, a bolsevizmus és zsidóság" szentségtelen hármasa ellen. Ugyanaznap Mussolini is hadat üzent az USA-nak, s a három ország képviselői aláírták a közös hadviselésre vonatkozó egyezményt.

Nemsokára a háromhatalmi egyezményhez csatlakozott kis országok is hadat üzentek. Ezen országok külügyminisztériumai pár nappal korábban vették át Anglia, majd Új-Zéland, Kanada, Ausztrália és Dél-Afrika hadüzenetét. Míg Anglia esetében a hadiállapotról az angol kormány döntött, az Egyesült Államok esetében a csatlós országok kormányainak maguknak kellett dönteniük. Túlzás lenne azt állítani, hogy például a magyar kormány nem töprengett az Amerika elleni had-

* *L. Gruchmann:* Der zweite Weltkrieg. Id. kiad. 164. l.

** *W. Görlitz:* Der zweite Weltkrieg. 1939–1945. I. köt. Id. kiad. 311. l.

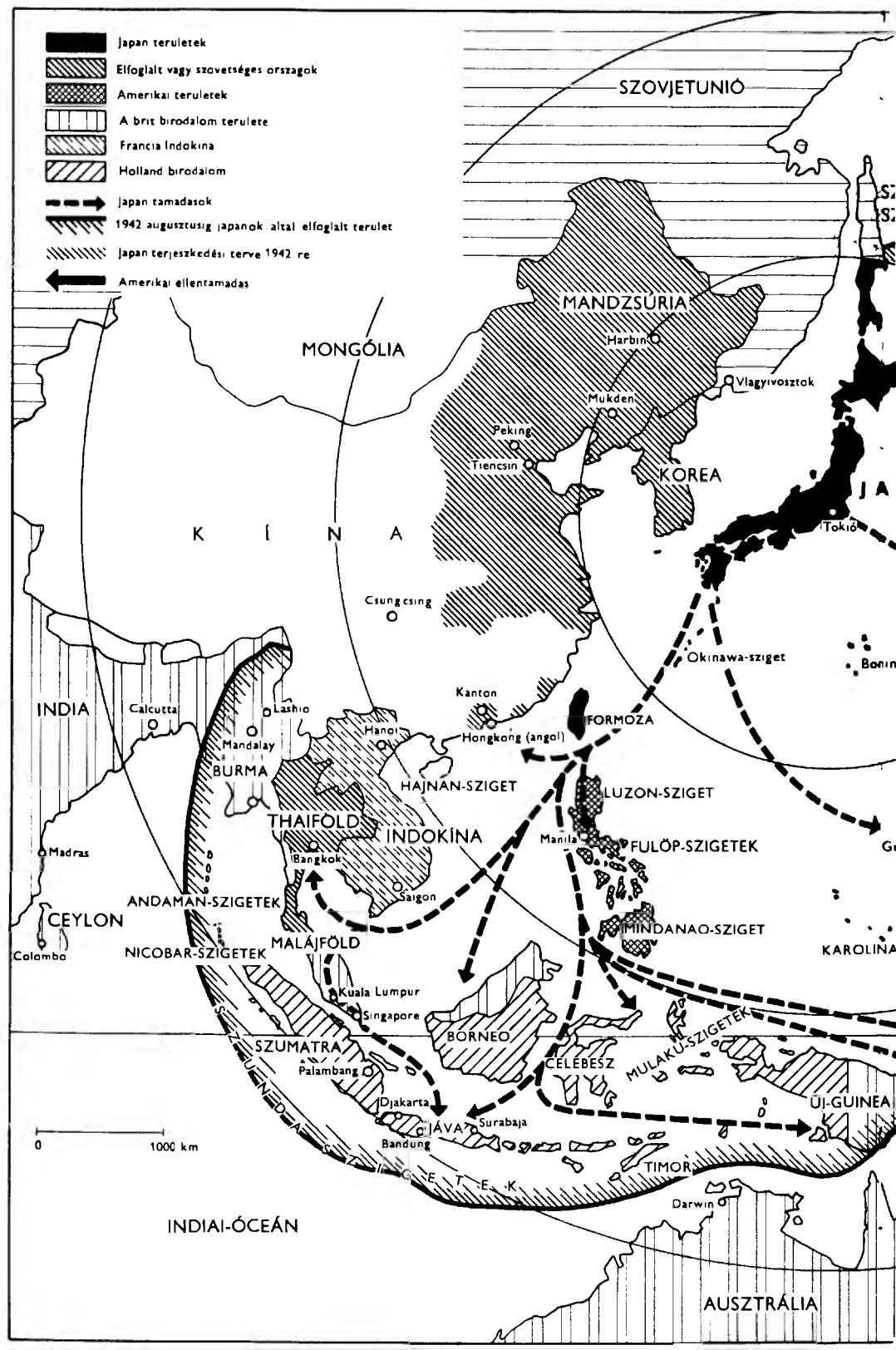
Japán területek
Elfoglalt vagy szövetséges országok
Amerikai területek
A brit birodalom területe
Francia Indokína
Holland birodalom
Japán támadások
1942 augusztusig japánok által elfoglalt terület
Japán terjeszkedési terve 1942 re
Amerikai ellentámadás
SZOVJETUNIÓ
MANDZSÚRIA
Harbin
Vlagyivosztok
Mukden
MONGÓLIA
Peking
Tiencsin
KOREA
K Í N A
Tokió
Csungcsing
Okinawa-sziget
INDIA
Calcutta
Lashio
Kanton
FORMOZA
Hanoi
Mandalay
Hongkong (angol)
BURMA
HAJNAN-SZIGET
LUZON-SZIGET
THAIFÖLD
INDOKÍNA
Manila
FULÖP-SZIGETEK
Madras
Bangkok
Saigon
ANDAMAN-SZIGETEK
MINDANAO-SZIGET
CEYLON
MALÁJFÖLD
NICOBAR-SZIGETEK
Colombo
Kuala Lumpur
Singapore
BORNEO
SZUMATRA
CELEBESZ
MULAKU-SZIGETEK
Palembang
ÚJ-GUINEA
Djakarta
Surabaja
JÁVA
Bandung
TIMOR
Darwin
INDIAI-ÓCEÁN
AUSZTRÁLIA
0
1000 km

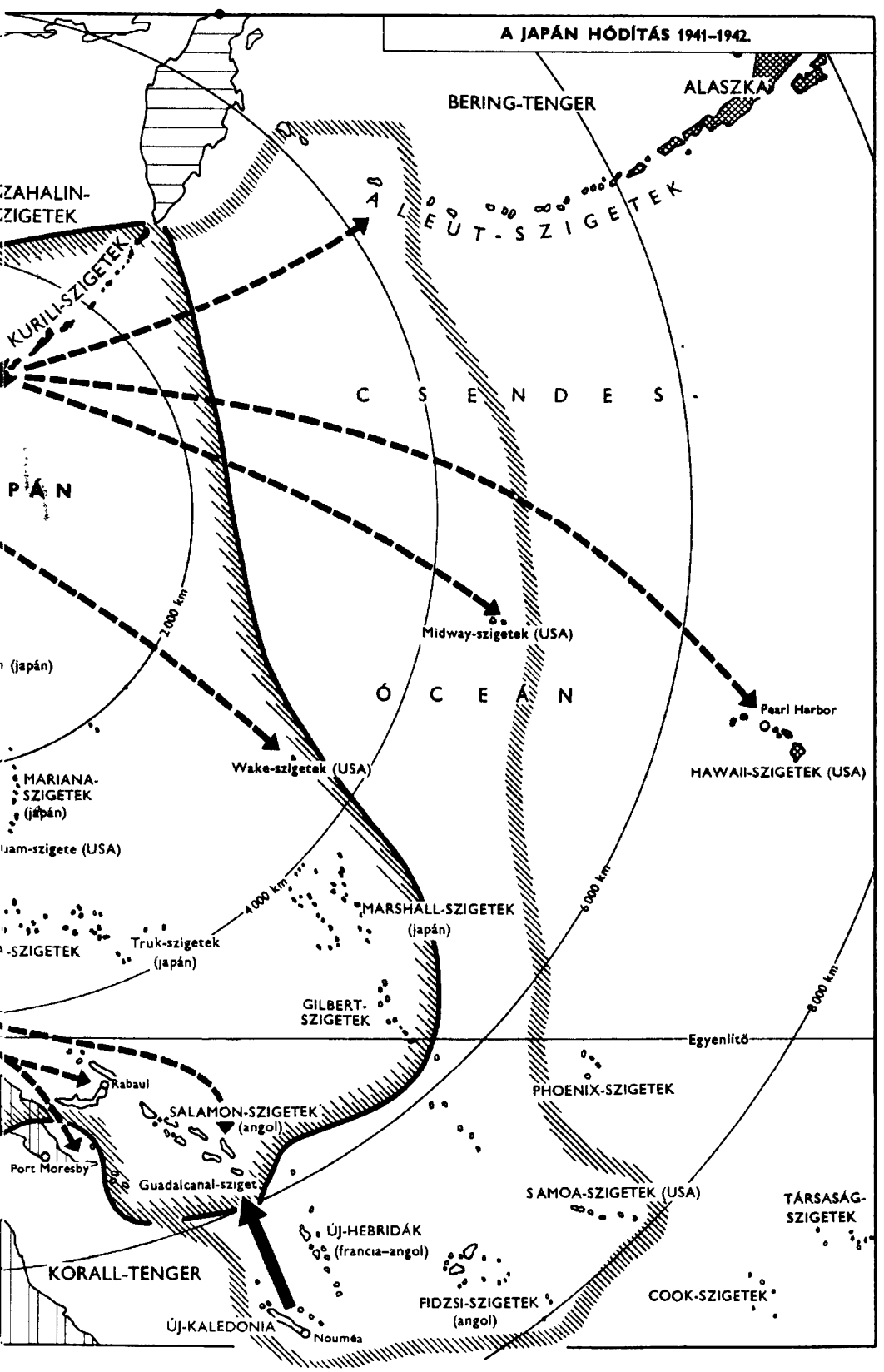
A JAPÁN HÓDÍTÁS 1941–1942.
BERING-TENGER
ALASZKA
ZAHALIN-
ZIGETEK
KURILI-SZIGETEK
ALEUT-SZIGETEK
CSENDES-
PÁN
ÓCEÁN
2 000 km
Midway-szigetek (USA)
(japán)
Pearl Harbor
HAWAII-SZIGETEK (USA)
Wake-szigetek (USA)
MARIANA-
SZIGETEK
(japán)
uam-szigete (USA)
4 000 km
6 000 km
8 000 km
MARSHALL-SZIGETEK
(japán)
-SZIGETEK
Truk-szigetek
(japán)
GILBERT-
SZIGETEK
Egyenlítő
Rabaul
SALAMON-SZIGETEK
(angol)
PHOENIX-SZIGETEK
Port Moresby
Guadalcanal-sziget
SAMOA-SZIGETEK (USA)
TÁRSASÁG-
SZIGETEK
ÚJ-HEBRIDÁK
(francia–angol)
KORALL-TENGER
FIDZSI-SZIGETEK
(angol)
COOK-SZIGETEK
ÚJ-KALEDONIA
Nouméa

üzeneten. Úgy vélték azonban, hogy a háromhatalmi egyezményből terheli őket bizonyos kötelezettség, így választani legfeljebb a diplomáciai viszony megszakítása és a formális hadüzenet között lehet. Végül Bárdossy miniszterelnök egy olyan – a tengelyhatalmakkal való szolidaritást hangsúlyozó – nyilatkozatot fogalmazott és nyújtott át az amerikai követnek, amely kétféleképpen volt értelmezhető. Igaz, az átnyújtáskor a követ kérdésére Bárdossy kijelentette, hogy a magyar kormány nem értelmezi hadüzenetnek. Ugyanaznap éjjel azonban Bulgária és Románia hadüzenetének deklarálásáról kapott hírt Bárdossy, másnap pedig mind a berlini, mind a római magyar követ jelezte, hogy a tengelyhatalmak súlyt helyeznek a hadüzenetre; ezt fenyegető éltől nem mentesen Németország és Olaszország budapesti követei személyesen is megerősítették.

Bárdossy döntött: még aznap közölte a budapesti amerikai követtel, hogy előző napi jegyzékét hadüzenetként kell értelmezni. Intézkedését este a minisztertanács tudomásul vette. Nem így az Egyesült Államok kormánya, mely arra az álláspontra helyezkedve, hogy a döntés a magyar nép többségének akarata ellenére, német nyomásra született, csak jó fél évvel később vette tudomásul a hadüzenetet.

A tengelyhatalmak és csatlósaik tehát háborúba kerültek az Egyesült Államokkal, de tényleges hadműveleteket egyelőre csak Japán folytatott ellene. Ezek a hadműveletek viszont igen hatékonyaknak bizonyultak. Pearl Harborral szinte egyidőben vonultak be japán csapatok a semleges Thaiföldre, és az 1941 őszén kidolgozott haditervnek megfelelően még decemberben sorozatos partraszállási hadműveleteket hajtottak végre a Fülöp-szigeteken, a Maláj-félszigeten, Borneóban, Guam- és Wake-szigeteken, egyidejűleg a szárazföldről megkezdték Hongkong ostromát is.

A japán hadsereg jól felkészült a háborúra. Az ország közel százmilliós lakossága figyelemre méltó hadsereg kiépítésére adott lehetőséget, amit egy világméretekben is jelentős hajóhad – 10 repülőgép-anyahajó, 19 csatahajó, 36 cirkáló, 110 romboló és 80 tengeralattjáró – s tekintélyes légierő – mintegy 6000 repülőgép – egészített ki. Igaz, gazdasági szempontból az ország aligha vehette fel a versenyt ellenségeivel, s bár óriási nyersanyagtartalékot halmozott fel – a hadviseléshez szükséges alapvető nyersanyagok hiánya vagy csekély mennyisége nehezítette a hadviselést. A japánok villámháborúval kívánták a szükséges nyersanyag-lelőhelyeket biztosítani. Az amerikai hajóhad lerohanása után megvalósíthatónak látszott, hogy a japán hadsereg nemcsak elfoglalja a délkelet-ázsiai szigetvilágot, hanem biztosítja is ezek kiaknázását s a tengeri összeköttetés zavartalan fenntartását.

Az ázsiai hadműveletek gyökeresen különböztek a főként szárazföldi jellegű európai hadműveletektől. A föld felszínének $^1/_8$-ára terjedtek ki egyidőben a hadműveletek. Tokió és Hawaii között 6500 km volt a távolság. Midway és Burma között pedig már 10 000 km ... A hatalmas távolságok a hadseregek mozgatását rendkívül nehézkessé és bonyolulttá tették.

Bármily merészek is voltak a japán katonai tervek, bármily nagy igényűek a dél-

kelet-ázsiai térségre vonatkozó törekvések, annyi realitásérzék még a legelvakultabb japán katonai vezetőben is volt, hogy ne számítson az Egyesült Államok formális legyőzésére. A birodalom megteremtésének lehetősége néhány alapvető feltétel megvalósulásától függött. Mindenekelőtt attól, hogy Németország megnyeri az európai háborút, s ez hosszú időre megakadályozza, hogy Nagy-Britannia (vagy a Szovjetunió) erejét Ázsiára koncentrálja, s így az angol és holland gyarmatbirodalom védtelenné válik. Továbbá, hogy az Egyesült Államok, csendes-óceáni flottájának pusztulása s bizonyos területek elvesztése után, kénytelen lesz tárgyalásokba bocsátkozni, mivel erejét Európa ügyeire összpontosítja. Belenyugszik majd a japán hódításokba, annál is inkább, mivel a Fülöp-szigeteknek már korábban függetlenséget ígértek, tehát viszonylag jelentéktelen a közvetlen veszteségük. A nagyobb biztonság okáért a japánok pillanatnyilag félretették Szibéria s a Bajkál-tó környékére irányuló igényüket. Noha az 1942. január 18-án aláírt német–olasz–japán katonai egyezményben, mely a háromhatalmi egyezmény és a decemberi megállapodás katonai kiegészítését, végrehajtási utasítását jelentette, a japán hadműveleti övezetbe a Szovjetunió egész ázsiai területét is beleértették. Az egyezmény szerint ugyanis a német és olasz hadműveleti övezet a keleti hosszúság 70 fokától nyugatra, az amerikai földrész keleti partvidékéig terjedt, magában foglalva Afrikát, Közel-Keletet, Európát és az Atlanti-óceán térségét, a japán hadműveleti terület viszont a 70. hosszúsági foktól az amerikai földrész nyugati partvidékéig terjedt, az ázsiai és ausztráliai kontinenst, valamint a szigetvilágot foglalva magában. Ami a konkrét akciókat illeti, Japán vállalta, hogy megsemmisíti és elfoglalja Anglia, az USA és Hollandia támaszpontjait „Nagy Kelet-Ázsiában", valamint megsemmisíti a csendes- és indiai-óceáni angol és amerikai szárazföldi, tengeri és légierőket, sőt amennyiben az angol az amerikai flottát az Atlanti-óceánon összpontosítanák, úgy haditengerészeti erőinek egy részével a német és olasz flotta segítségére siet.

A szerződés előírta, hogy a felek állandó kapcsolatot tartsanak fenn a fontosabb hadműveleti tervek kidolgozása és végrehajtása céljából: gyakorlatilag azonban ez nem valósult meg, mindegyik fél a maga külön háborúját vívta.

Az első hetekben Japán maradéktalanul eleget tett hadműveleti kötelezettségeinek és céljainak. A hadászati célokat a következőkben jelölték meg: legfontosabb nyersanyag-lelőhelyek (petróleum, kaucsuk, színesércek) elfoglalása, mindenekelőtt Holland India s a Maláj-félsziget, a Csendes-óceán néhány stratégiai fontosságú szigetének megszerzése, ezekkel megerősítve szilárd védővonal kiépítése az esetleges amerikai ellentámadással szemben, Burma és Szingapur elfoglalása, mely nemcsak az angol ellentámadást zárja ki, de Kínát is teljesen elszigeteli, s a japán gazdasági és politikai élettérbe való betagolódásának már nem lesz lényeges akadálya. A japán hadsereg ereje mindenekelőtt hadiflottájában rejlett, nagyjából egyenértékűnek tartották az angol flottával. A hadiflottában is különösen fontosak voltak a repülőgép-anyahajók, mert a tengeri és légi harcot egyesítették, és áthidal-

hatták a hatalmas távolságokból adódó nehézségeket. A japán légiflotta ereje tehát legalább annyira ügyes felhasználásában, mint számszerű fölényében rejlett. A szárazföldi hadsereg ötvenegy hadosztályából tekintélyes rész Kínában és Mandzsúriában volt lekötve. A támadó hadműveletek során 400 000 katona bevetésével számoltak. A japán hadsereg a sajátos terepviszonyokhoz – magas hegyek, szinte járhatatlan dzsungelutak – jól alkalmazkodó, igénytelen, fanatikusan harcoló katonákból állott, akik könnyen fölénybe kerülhettek a dzsungelharcokban tapasztalatlan ellenséggel szemben. A japánok arra számítottak, hogy megszerezhetik a lakosság támogatását is a fehér gyarmatosító angol–amerikai csapatokkal vívott harcukban.

Az angol–amerikai–holland csapatok mindössze mintegy 300 000 főből álltak. Az angol hadsereg legjobb erőit a Közel-Keletre küldte, és Távol-Keleten maradó hadseregének 50%-a rosszul felfegyverzett, gyengén kiképzett helyi alakulatból állt. Az angol tengeri flotta ereje túlságosan megoszlott, az amerikai flotta pedig – bár számbelileg jelentős volt – pillanatnyilag inkább defenzív hadműveletekre szorítkozott. Az erőviszonyokat végül az is befolyásolta, hogy az angol–amerikai szárazföldi és tengeri erők légi támogatásra csak kevésbé számíthattak, pedig ennek nélkülözhetetlensége már az európai háborúkban is bebizonyosodott.

Japán tisztában volt az ellenség gyengéivel. Kezdeti hadműveleteit nagy merészséggel tervezte. Viszonylag nem nagy erőkkel egyidejűleg indított támadást Holland India, a Fülöp-szigetek és a Maláj-félsziget irányában.

A terv első fázisa: Hongkong, Wake és Guam elfoglalásával, valamint a fülöp-szigeteki és a malájföldi partraszállással számolt.

Bár a japán hadműveletek többé-kevésbé azonos módon ismétlődtek meg – bombatámadás a tengeri és légi támaszpontok ellen, partraszállás, megfelelő fölény biztosítása, a hadműveletek első szakaszában egy repülőtér elfoglalása vagy helyreállítása, majd az elfoglalt területről vagy szigetről további partra való előrenyomulás –, ennek ellenére a támadás szinte mindenütt sikerült.

December 8-án három, egymástól viszonylag távol eső szigetet támadtak meg: Guam-, Wake- és Gilbert-szigeteket. A néhány száz főnyi angol és amerikai védősereg Gilbert és Guam szigetén már december 9-én megadta magát, csupán Wake szigetén álltak ellent mintegy két hétig. Hongkong bombázása december 9-én kezdődött. A sziget védelme tengeri támadásra volt felkészülve. A japánoknak azonban több helyen sikerült partra szállniuk. A védők fokozatosan visszaszorultak a szigeten, majd karácsony estéjén a 15 000 főnyi helyőrség vízhiány miatt kénytelen volt kapitulálni.

Guam és Wake elfoglalása megszakította a Midway- és a Fülöp-szigetek közötti összeköttetést. A számbelileg jelentékeny, mintegy 100 000 fős amerikai és helyi katonaságot a Fülöp-szigeteken elvágták az utánpótlástól. Az amerikai repülőgépek közel felét a japán támadás még a földön megsemmisítette. Az amerikai hadvezetés, élén a szigeten állomásozó erők parancsnokával, MacArthur tábornokkal, ugyanúgy

nem készült fel a japánok támadására, mintha Pearl Harbornál semmi sem történt volna.

December 10-én a sziget északi részén, Luzonnál szálltak partra az első japán egységek. Az amerikai hadsereg jól harcolt, de a Yamashita tábornok irányította japánok hamarosan számbeli fölénybe kerültek. MacArthur csapatai általános visszavonulásban voltak, a hadvezetés a légierő és a tengerészet kivonása mellett döntött a veszni látszó szigetről. A japán egységek egymás után foglalták el a 7083 kisebb-nagyobb szigetet. 1942 májusában a Corregidor-szigetekre visszavonult, a tengerről, a levegőből agyonbombázott, vízhiánytól és maláriától szenvedő amerikai egységek megadták magukat. MacArthur tábornok – miután ígéretet tett a Fülöp-szigetek visszafoglalására – az Ausztráliában állomásozó csapatok parancsnokságát vette át, Roosevelt parancsára.

Az amerikaiak számára a Fülöp-szigetek elvesztése nemcsak presztízsveszteséget jelentett. A japánok közel 100 000 fős hadsereget vertek szét, fontos kikötőket foglaltak el, elszigetelték Holland Indiát.

A japán támadás második szakasza Holland India, Szingapur és Burma ellen irányult.

Holland India hatalmas területét viszonylag kis létszámú holland hadsereg védte. Bár angol–amerikai csapatok siettek segítségére, sőt a felállított közös parancsnokság élére az Afrikából ide helyezett Wavell angol tábornok került, az erőviszonyokat nem módosították lényegesen. A japánok egyszerre több helyen, mindenekelőtt Borneo- és Celebesz-szigeten szálltak partra, majd innen fokozatosan nyomultak előre. Márciusban partra szálltak Jáva szigetén, tönkreverték az itt állomásozó holland flottát is, hamarosan elfoglalták Holland India fővárosát, Batáviát is. 1942. március 8-án a védő erők kapituláltak, igaz, akkor már Holland India területének nagyobb része japán kézen volt.

Hongkonggal már elesett a kelet-ázsiai angol birodalom egyik legfontosabb támaszpontja, stratégiailag és katonailag azonban Szingapur jelentősebb volt. Szingapur földrajzi helyzete folytán az Indiai-óceán bejáratának kulcsa volt, mely az angol birodalom két fontos része, Ausztrália és India között biztosította az összeköttetést. Az angolok azonban nem számítottak arra, hogy a japánok – a világ egyik legerősebb támaszpontjának vélt erődítményt – megostromolják. Biztonsági okokból a kikötő védelmét két modern csatahajóval megerősítették. Felmerült, hogy a város védelme érdekében az angol csapatok foglalják el Thaiföldet, de nem akarták megsérteni az ország semlegességét. A japán militaristáknak nem voltak ilyen skrupulusaik, Szingapur ellen északról támadtak. Már december 8-án elfoglalták Bangkokot és néhány thaiföldi kikötőt.

Thaiföld két hétig állt ellen, majd átállt a japánok oldalára, és az angolszász országoknak üzent hadat. A Maláj-félsziget elleni sikeres légitámadások után december 8-án partra szálltak a félsziget északkeleti részén; a két angol csatahajó, a *Prince of Wales* és a *Repulse* beavatkozott a harcokba, de a japán tengeralattjárók

majd repülőgépek együttes támadása december 10-én elpusztította a csendes-óceáni angol hajóhad két büszkeségét. Churchill szerint ez volt a második világháború legsúlyosabb angol tengeri vesztesége, amellyel egész védelmi tervük összeomlott. E két nagy csatahajót ugyanis az amerikai flotta maradványaival akarták egyesíteni, hogy harcképes flottájuk maradjon India és Ausztrália között. Most már az angol tengeri flotta is harcképtelenné vált, s a japánok az Indiai-óceán térségére is kiterjesztették uralmukat. Szingapur – Kelet Gibraltárja – veszélybe került. A várost a tenger felől bevehetetlennek hitték, de a szárazföld felől nem volt kiépített védővonala, mert a több száz kilométeres dzsungelt mindenki áthatolhatatlannak tartotta. A japán haditerv éppen erre épült. A Thaiföldről beáramló és az északon partra szállt, a dzsungelharcra jól kiképzett, csupán könnyű fegyverzettel ellátott, igénytelenségükben különösebb utánpótlásra nem szoruló japán csapatok átverekedték magukat északról a dzsungelen, s január végén már a Maláj-félsziget déli csücskén álltak. Február 9-én sikerült átkelniük a Szingapurt a félszigettől elválasztó csatornán, majd tüzérséggel megerősítve február 12-én megindították az ostromot. Megismétlődött Hongkong ostroma: miután a japánok a kikötőt és a víztartályt elfoglalták, a védekezés reménytelenné vált. Február 15-én Szingapur 80 000 katonájával kapitulált.

A Thaiföldre behatolt japán csapatoknak csak egy része fordult dél felé, a másik része a Maláj-félsziget elleni támadással egyidőben nyugatra, Burma felé indult. A japánok Burma elfoglalását elsősorban Kína elszigetelése szempontjából tartották fontosnak. A Rangoonból induló burmai úton keresztül áramlott ugyanis az utánpótlás Csungcsingbe, Csang Kaj-sek számára. A japán hadvezetés tisztában volt azzal, hogy ha az utánpótlást megakadályozzák, akkor a végleges győzelmük Kínában csak idő kérdése. A burmai légi támaszpontok elfoglalása pedig mindennemű angol légi beavatkozást egyszer s mindenkorra meghiúsított. Végül Burma India kapuja volt, s ha India nem is szerepelt a közvetlen japán hadicélok között, az angol birodalom ékességének esetleges elfoglalása nem állhatott távol a japán katonai vezetők gondolatvilágától.

Burma földrajzi helyzete a hadműveleteket rendkívül megnehezítette. A hegyek és folyók észak–déli iránya, a szinte áthatolhatatlan erdőségek, az esős időszakban – májustól októberig – pedig a megáradt folyók nagyobb egységek számára a hadműveleteket teljesen lehetetlenné tették. A két angol hadosztály ellenállása nem volt túl jelentős, így március elején elesett Rangoon, az egyetlen kikötő, a kínai utánpótlás fő állomása. A japánok észak felé fordultak, május 2-án Mandalayt foglalták el, északon Lashióig nyomultak előre. Az angolok hamarosan Burma kiürítése mellett döntöttek, s Indiába vonultak vissza.

1942 tavaszára a japán haderő mindössze 15 000 ember veszteséggel, a tervezettnél rövidebb idő alatt hiánytalanul megvalósította céljait. Alig fél év alatt határait 8000 kilométerre tolta ki, s több millió négyzetkilométernyi területet hódított meg, India határától a Hawaii-szigetekig, Szibéria déli határától az auszt-

ráliai partokig. Merész támadással az Aleut-szigetcsoport nyugati szigeteit is elfoglalták, ahonnan már Alaszkát, s az amerikai szárazföldet is fenyegethették.

A további stratégia azonban heves vitákat váltott ki a japán vezérkarban, s a fegyvernemek közötti vetélkedéssel fonódott egybe. A szárazföldi haderők vezetői a Csendes-óceánon védelemre kívántak berendezkedni, s a japán fölényt a Kína elleni döntő csatára felhasználva, megfelelő erőt hagyva Mandzsúriában a Szovjetunió elleni esetleges bevetésre is. A tengerészet merészebb tervekkel foglalkozott: ellenséges hajóhad híján, légi fölény birtokában, mi akadálya van egyrészt Ausztrália elfoglalásának, másrészt Ceylon bevételének. Az Indiai-óceánról is ki kell űzni az angol hajóhadat, elvágni India tengeri utánpótlási forrásait, s kihasználva az igen erős angolellenes függetlenségi mozgalmat, Indiát elszakítani Angliától. A katasztrofális angol–amerikai vereségek következtében a japán haditervekben felmerült India, és ez a tény mélyen megrendítette az angol presztízst is. A gyarmatosító fehérek szenvedtek ezúttal vereséget az oly gyakran alacsonyabb rendűnek hitt vagy hirdetett sárgáktól, s az angol gyarmatosítás elleni gyűlöletet a japán propaganda nem sikertelenül változtatta a fehér emberek iránti gyűlöletté, s állította ideiglenesen saját katonai és politikai céljai szolgálatába.

A japánok burmai előrenyomulását kezdetben a lakosság szimpátiája is megkönnyítette. Az angolellenes hangulat fellángolt Indiában. A függetlenségi mozgalom visszautasította az angol érvelést, hogy India függetlenségének kikiáltásával a háború befejeztéig várni kell. Gandhi meghirdette, hogy a hinduk nem működnek együtt az angolokkal, s nem állnak ellen a japánoknak. Vad felkelések, tüntetések robbantak ki a védekező angol hadsereg hátában. Churchill a Moszkvából nemrég hazatért Sir Stafford Crippst küldte Indiába, aki dominiumi státust, a birodalomból való kiválást, és teljes önkormányzatot ígért, de csak a háború utánra. Az indiai függetlenségi mozgalom vezetője, Chandra Bose nyíltan a japánok oldalára állt, s fegyveres felkelést készített elő az indiai hadseregben. Mindez segítette a japán támadást, Wavell viszont csak négy angol hadosztályt tudott felsorakoztatni. A japán flotta 1942 áprilisában már elkezdte a brit védelem gyenge pontjainak kipuhatolását. Betörtek a Bengál-öbölbe, hogy megsemmisítsék az itt állomásozó, egyébként is gyenge angol flottát, s az angol hajóhad, a tengerek egykori ura, nem tehetett mást: elmenekült. Így is egy repülőgép-anyahajót, két cirkálót és két rombolót és számos kereskedelmi hajót vesztett, de a hajók többsége sikeresen elérte a kelet-afrikai partokat, s az ázsiai vereségért a francia Madagaszkár elfoglalásával igyekeztek kárpótolni magukat, ahol flottabázist építettek ki. A japán tengeralattjárók azonban még itt is támadták őket.

Az indiai helyzet 1942 elején igen kritikussá vált. Nemcsak a levegőben és a tengeren volt védtelen, de úgy tűnt, a szárazföldről két oldalról is támadható lesz; vajon nem itt fognak-e a japán haderővel találkozni az 1942 nyarán Afrikában és a Szovjetunióban előrenyomuló német csapatok?

Az időjárás azonban 1942 májusától a Burmából kiinduló hadműveleteknek véget vetett, s az angol hadsereg lélegzetvételnyi szünethez jutott.

A japán vezérkar még nem döntött, csupán arra határozta el magát, hogy egy akció keretében a Salamon-, Fidzsi- és Samoa-szigeteket, valamint Új-Kaledóniát elfoglalja, s ellenőrzés alá vonja az Ausztrália felé vezető tengeri utakat. Az újguineai Port Moresby-kikötő elfoglalásával indult volna az akció. E térségben azonban az amerikaiak – a parancsnokságot március 17-én vette át a Fülöp-szigetekről kiüzött MacArthur tábornok – erősítéseket hajtottak végre, s a Port Moresby ellen vonuló japán flotta váratlanul erős ellenállásba ütközött. Az amerikai és a japán hajóhad is repülőgép-anyahajókkal volt megerősítve, s a május 4-e és 8-a között lezajlott korall-tengeri csata sajátos kombinációja volt a légi és tengeri harcnak. Egyik fél sem mondhatta magát győztesnek, mégis az a körülmény, hogy a japánok kénytelenek voltak visszavonulni s lemondani Port Moresby elfoglalásáról, a helyzet változását jelezte. Hasonló figyelmeztetés volt az 1942. április 18-án Tokió ellen intézett amerikai légitámadás. Anyagi következményei ugyan nem voltak jelentékenyek, de mégis a fél éve tartó japán győzelmek hangulatában váratlan csapást, morális vereséget jelentett, hogy repülőgép-anyahajókról indított amerikai repülőknek sikerült több ezer kilométeres távolságból Tokiót támadnia. A japán tengeri előrenyomulás azonban még nem állt meg, csak lelassult. Új-Guineát nem tudták ugyan teljesen elfoglalni, de a Salamon-szigeteken sikerült partra szállniuk. A japán hajóhad döntő hadműveletekre készült. Eddig soha nem tapasztalt mértékben összpontosították a japán flottát – 4 repülőgép-anyahajó s néhány kisebb egység, 460 repülőgép, 11 csatahajó, 13 nehéz-, 9 könnyűcirkáló, 66 romboló, 22 tengeralattjáró – a Midway-szigetek elleni támadásra. Az egész hadműveletet személyesen Yamamoto admirális, a japán flotta főparancsnoka vezette.

Az amerikaiakat ezúttal, talán mert korábban megfejtették a japán haditengerészet rádió-kódját, másrészt radart is alkalmaztak, nem érte meglepetésszerűen a hadművelet. A térségben tartózkodó amerikai hajóhad tekintélyes részét itt sorakoztatták fel. Számbelileg azonban alatta maradtak a japán flottának, hiszen 3 repülőgép-anyahajójuk volt 261 géppel, 9 nehéz- és 4 könnyűcirkáló, 30 romboló és 21 tengeralattjáró, amit levegőből a Midway- és Aleut-szigeteken állomásozó további 288 repülőgép támogathatott.

Az 1942. június 4-én indított japán támadás váratlanul erős légi és légelhárító védelembe ütközött. Végül is nem tudta előkészíteni a helyzetet a partra szálló hadműveletek számára. A hatalmas tüzérségi fölénnyel rendelkező japán hajóhad vezetősége elhatározta, hogy újabb repülőgép-hullámot indít, most már torpedótámadással. A második hullám indításával nem várták meg az első visszatérését. Az amerikai hadihajók beavatkozása a csatába éppen a két repülőhullám váltása között történt, amikor a japán hajók nem tudtak megfelelően védekezni, így az amerikai ellentámadás percek alatt harcképtelenné tett három japán repülőgép-anyahajót. A megzavarodott japán vezetés hibát hibára halmozott: hol túlságosan

szétszórta hajóit, hol túlságosan összpontosította. Nem jól választotta meg, hogy a taktikai feladatokban milyen szerepet juttasson a cirkálóknak, és milyent a tengeralattjáróknak. Egy amerikai repülőgép-anyahajó megsemmisítését csak utolsó saját repülőgép-anyahajója feláldozásával tudta elérni. A japán hajóhad tehát lényegében elvesztette a légi támogatást, s kénytelen volt meghátrálni. Az üldöző amerikaiak még további súlyos veszteségeket okoztak, de két nap után már nem érezték magukat elég erősnek az üldözés folytatására.

A midwayi tengeri csata haditechnikai szempontból is igen jelentős volt. Egyrészt megerősítette a repülőgép-anyahajók fontosságát a tengeri hadműveletekben, másrészt rámutatott azok sebezhetőségére is. Az amerikai előnyt nem utolsósorban az okozta, hogy támadás esetén repülőgépeiket el tudták helyezni a közeli szárazföldi támaszpontokon. A midwayi csata igazi jelentősége, hogy fordulatot hozott a csendes-óceáni hadműveletekben. Nemcsak megszűnt vagy jelentéktelenné vált a japán tengeri fölény, hanem a japánoknak le kellett mondaniok a további támadó akciókról, Új-Kaledónia, Fidzsi-, Samoa-szigetek elfoglalásáról. Az 1941. december óta tartó japán előrenyomulás véget ért, s hamarosan megkezdődött az amerikai ellentámadás. Ennek méreteit, időbeni előrehaladását azonban nemcsak Japán és az Egyesült Államok erőviszonyai határozták meg, hanem a második világháború egész menete, az angol–amerikai haditervek egyeztetése. A kérdés az volt, vajon a szövetségesek Európában vagy Ázsiában fellépő ellenségüket tartják-e a fő ellenségnek, melyik hadszíntérre koncentrálják erőiket, s hol akarják a háborút először döntésre vinni. Mikor a midwayi tengeri csatában a japán előrenyomulást megállították, Roosevelt és Churchill már közel fél éve döntött ezekben a kérdésekben.

„ELŐSZÖR NÉMETORSZÁG"

Churchill azonnal és határozottan intézkedett az Egyesült Államok hadba lépése után. Tudta, hogy az angol–amerikai hadműveleti terveket össze kell egyeztetni, közös hadászati koncepciót kell kialakítani. Már december 9-én jelezte Rooseveltnek, helyesnek tart egy újabb megbeszélést, s ha szükséges, 2–3 nap múlva hajóval útnak indul. Roosevelt kedvező válaszát követően Churchill december 14-én mintegy nyolcvan munkatársával kelt útra, kíséretében lord Beaverbrookkal, aki a szűkebb angol háborús kormánynak is tagja volt, s a hadiipar és ellátás kérdésével foglalkozott, Pound admirálissal, Portal repülő marsallal, a légierők főnökével, valamint Dill tábornaggyal, a szárazföldi erők helyettes parancsnokával. A majdnem egyhetes hajóutat Churchill a konferenciára való felkészülésre fordította. Mint emlékiratában leírja, Napóleon figyelmeztetése járt a fejében: mennyire hasznos olyankor hosszan elmélyedni a dolgok tanulmányozásában, mikor szellemileg nem vagyunk fáradtak – „fixer les objets longtemps sans être fatigué". Érintkezésben maradt az éppen ebben az időben Moszkvában tárgyaló Eden külügyminiszterrel is. Gondolatai már Washingtonban jártak, s a háború perspektíváját kutatták. Mi helyesebb, sürgessék a Szovjetunió hadba lépését Japán ellen, vagy tekintettel arra, hogy európai háborújában alig nyújtanak neki segítséget, tekintsenek el ettől, nehogy ezzel a németek elleni frontot gyengítsék. Utazása alatt az angol miniszterelnök három nagyobb dokumentumot készített elő. Az első az 1942-es hadműveleti terveket vázolta fel, hangsúlyozva, hogy Afrika partjait kell először a szövetségeseknek elfoglalniuk Dakartól Levantéig, a másik elaborátum a csendes-óceáni helyzet konszolidálását irányozta elő 1942 közepére, a harmadik mint távoli perspektíva, Európa felszabadítását tűzte ki célul, egy nagyarányú angol–amerikai partra szálló hadművelettel, időpontját 1943 nyarában jelölte meg.

Churchill az európai helyzetet úgy értékelte, hogy a „Hitler-rendszer eddig könnyűszerrel elért olcsó sikereivel tartotta magát. Most viszont a vélt könnyű és gyors győzelem helyett egész télen át véres csatákat kell vívnia, amelyek óriási mennyiségű fegyvert és üzemanyagot kívánnak. Sem Nagy-Britanniának, sem az Egyesült Államoknak nem kell semmiféle szerepet vállalnia ebben az ügyben, kivéve azt, hogy biztosítják az ígért anyagok [ti. a Szovjetuniónak. – *R. Gy.*] pontos és időben történő szállítását. Ezen az úton fenntarthatjuk befolyásunkat Sztálin felett, és a hatalmas orosz erőfeszítéseket a háború egészének részévé tehetjük."*

Mivel az európai szárazföldön a háború fő terheit a szovjet hadsereg viselte, és

* *W. L. Churchill:* The Grand Alliance. 545. l.

Churchill elképzelése szerint a jövőben is viseli: 1942-ben a memorandum értelmében az angol–amerikai légierő egyre fokozódó támadásaival, a Szovjetuniónak nyújtott anyagi segítséggel, a fasiszta országok elleni blokáddal s a megszállt országok ellenállási szellemének felkeltésével kell a szövetségeseknek a háborúban részt venniük. A szárazföldi hadműveleteket viszont Afrikára kell összpontosítaniuk. Ennek során részben az Egyiptomban állomásozó brit erők foglalják el Líbiát és Tripolit, részben angol–amerikai hadműveletekkel kerítsék hatalmukba a nyugat-afrikai francia gyarmatokat: Algériát, Marokkót és Tuniszt is.

A Csendes-óceánnal foglalkozó memorandum abból indult ki, hogy a japán tengeri fölény következtében stratégiailag védekezni kell. De a gazdaságilag gyenge Japán, szétszórt, hatalmas közlekedési és utánpótlási hálózatot igénylő hódításaival, feltehetően nehezen tudja majd az új helyzetet konszolidálni, ha erős angol–amerikai ellentámadásnak van kitéve, s ha a szövetségesek új csendes-óceáni flotta felépítésével visszaszerzik a tengeri fölényt.

Amennyiben e terveket végrehajtották, akkor 1943-ban már a Csendes-óceánon támadásra lehet gondolni, de „a háborút csak a német hadsereg európai veresége fejezheti be",* ezért 1943-ban meg kell kezdeni Nyugat- és Dél-Európa felszabadítását, amit 1943 nyarán az angol–amerikai partraszállás indít el, s ez az akció 1943–44 fordulóján a háború befejezéséhez vezethet.

Churchill megbeszélte elképzeléseit munkatársaival, s így azokat – miután december 22-én megérkeztek Washingtonba – mint hivatalos angol javaslatokat terjesztette elő Rooseveltnek és az amerikai katonai és politikai vezetőknek. Az „Arcadia" titkos fedőnevet viselő konferencián, ahol az amerikai katonai vezetők – Marshall tábornok, a szárazföldi haderők vezérkari főnöke, King admirális, a tengeri haderők parancsnoka és Arnold tábornok, a légierő vezetője – is részt vettek, viszonylag gyorsan sikerült megegyezni az ún. ABC-I tervben. E terv abból indult ki, hogy Németország az első számú ellenség, s az Egyesült Államoknak és Angliának először az európai hadszíntérre kell fő erőfeszítéseit összpontosítania. Távol-Keleten Új-Zéland és Ausztrália biztonságát kell óvni, s az amerikai flottát ebben a térségben olyan erőssé kell tenni, hogy minden további lényeges japán előrenyomulást egyértelműen képes legyen megakadályozni. Érthető, hogy a döntés nem kis ellenállásra talált az Egyesült Államokban. Az izolacionisták becsapva érezték magukat, hiszen ők a japán támadás miatt szavaztak a háborúra, s Németországot elsősorban mint Japán szövetségesét tekintették az Egyesült Államok ellenségének. Az amerikai erőket – ha az új helyzetben nem is kizárólag – Japán ellen szerették volna felhasználni. A katonai vezetők közül mindenekelőtt a tengerészet parancsnoka tiltakozott, hiszen ez a döntés a haditengerészet befolyását és szerepét lényegesen csökkentette, mert az európai háború – benyomásuk szerint – csak a szállításban támaszkodott ténylegesen a hajóhadra. Roosevelt azonban elvetette ezeket az érveket, és a Marshall tábornok által előterjesztett memorandumban

* Uo. 553. l.

Churchillel egybehangzóan szögezte le: „Japán hadba lépése ellenére továbbra is Németország a fő ellenség, és az ő veresége a győzelem záloga. Ha Németországot megvertük, akkor következnek Olaszország összeomlása és Japán vereség."* Igaz, Amerikában mind a politikai, mind a katonai vezető körökben jócskán akadtak befolyásos személyiségek, akik később a döntés megváltoztatását akarták keresztülvinni, de ez nem sikerült. Még akkor sem, amikor 1942 elején bekövetkezett hatalmas japán győzelmek az erők bizonyos átcsoportosítását követelték, s az „először Németország" taktika 1942 tavaszára tervezett lépéseit halasztásra ítélték.

Az Arcadia-konferencia nemcsak a hadműveleti tervekkel és stratégiával foglalkozott. Anglia súlyos vereségei miatt Churchillt még szinte kizárólag a jelen gondjai foglalkoztatták, Roosevelt viszont már terveket készített, és távolabbra nézett. Az amerikai elnököt nemcsak a háború – a győzelemben nem kételkedett –, hanem a háború utáni rend is érdekelte. Az *Atlanti Charta* elveinek megfelelően nyilatkozatot dolgoztatott ki, melyet elképzelése szerint a tengelyhatalmak ellen harcoló valamennyi ország aláírt volna. A nyilatkozat magasztos elvei kétségtelenül azonnal éles ellentmondásba kerültek azokkal a kisstílű vitákkal és praktikákkal, melyek a szöveg egyes fordulatait s az aláírás procedúráját kísérték.

Az amerikaiak ragaszkodtak ahhoz, hogy a szöveget csak kormányok írhassák alá, s így az általuk hivatalosan el nem ismert de Gaulle vezette Szabad Franciaország Mozgalmat az aláírók közül kizárják. Az angol kormánynak viszont az okozott gondot, hogy vajon, akárcsak névlegesen is, lemondjanak-e a világ első hatalma címről – melyet a konzervatív angol politikusok a két világháború között még oly nagy erőfeszítésekkel szerettek volna megőrizni –, azáltal, hogy az USA-nak engedjék át az okmány aláírói között az első helyet.

A véleges szöveg megfogalmazásakor a Szovjetuniót is megkérdezték. 1942. január 1-én aláírásra készen állt a „szövetséges hatalmak" közös deklarációja. Január elsején reggel azonban Rooseveltnek hirtelen új ötlete támadt, s a még fürdőkádban ülő Churchillel, akit a javaslat egy Byron-szövegre emlékeztetett, az Egyesült Nemzetek kifejezésben egyezett meg.

Január 1-én tehát már az Egyesült Nemzetek kiáltványát írták alá az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Kína képviselői, hogy másnap a deklarációhoz az angol ábécé sorrendjében további 22 ország is csatlakozzon, közöttük Ausztrália, Belgium, Kanada, Csehszlovákia, Görögország, India, Luxemburg, Hollandia, Új-Zéland, Norvégia, Lengyelország, Dél-Afrika és Jugoszlávia, valamint a közép-amerikai kis államok.

A nyilatkozatban minden kormány „kötelezi magát arra, hogy teljes katonai és gazdasági erejét beveti a háromhatalmi egyezmény azon tagjai és támogatói ellen, amelyekkel hadban áll".**

* *R. E. Sherwood:* Roosevelt and Hopkins, an intimate history. New York 1950. 445. l.
** Nemzetközi szerződések 1918–1945. Id. kiad. 524. l.

Az Egyesült Nemzetek kötelezték magukat az együttműködésre a teljes győzelemig a világot leigázni kívánó országok ellen, s vállalták, hogy megvédik a szabadság, függetlenség, vallásszabadság, emberi jogok és igazság eszméjét saját országukban és más országokban is.

Az Egyesült Nemzetek deklarációja részben ismét megerősítette az antifasiszta koalíció elveit, másrészt a három nagyhatalom szövetségét világméretű koalícióvá szélesítette.

A két politikus az elvekről ezután ismét a háború konkrét kérdéseire tért vissza, elhatározva, hogy a két ország katonai és gazdasági erőfeszítéseinek egybehangolására közös parancsnokságot hoznak létre, mely a brit és az amerikai fegyveres erők vezérkari főnökeinek egyesített bizottsága elnevezést kapta. Feladatai: a haditervek kidolgozása s a kormányok elé terjesztése, az egyes frontszakaszok közvetlen parancsnokainak kinevezése. A bizottság a háború ideje alatt közel kétszáz ülést tartott, s igen hatékonynak bizonyult, mivel a két ország a katonai erők bevetésében, a közlekedés, utánpótlás megszervezésében, a felderítés eredményeinek értékelésében igen gyümölcsöző együttműködést épített ki, annak ellenére, hogy igen gyakran merültek fel köztük ellentétek, amelyeket Churchill igyekezett csupán taktikai kérdéseknek tekinteni, de amelyek valójában az eltérő stratégiai célkitűzések, a nagyhatalmi vetélkedés következményei is voltak.

Az angol–amerikai katonai együttműködésnek, miután eldöntötték, hogy elsőszámú ellenségnek Németországot tekintik, tisztáznia kellett, miként kezdeményeznek aktív hadműveleteket Németország ellen. A tárgyalásra jobban felkészült angoloknak a Churchill-féle memorandum szellemében határozott tervük volt: partraszállás Francia Észak-Afrikában (Super Gymnast-hadművelet), majd utána a németek által elfoglalt területek perifériáin több kisebb-nagyobb aktív hadművelet végrehajtása, a megszállt országok ellenállási mozgalmainak fellendítése és támogatása, végül a legyengült ellenséggel szemben egy döntő hadművelet kikényszerítése. Ez a hadműveleti elképzelés teljesen megfelelt az angol katonai tradícióknak, a periferiális háború koncepciójának, mely nem nagy hadseregek összeütközésében, hanem az ellenség vagy az ellenséges tábor – különösen a gyengébb tagok – kis csapásokkal, nem nagy vérveszteség árán történő fokozatos legyengítésében, az angol gazdasági fölény érvényesítésében kereste a megoldást. Az angol taktika a Földközi-tengert látta a támadás legalkalmasabb helyének. Nem így az amerikaiak. Az amerikai hadvezetőség, még ha politikailag nem is látta át az angolok céljait – bár feltehető, hogy igen, s ezért is ellenezte –, katonailag teljesen értetlenül állt az angol javaslat lényeges mozzanataival szemben. Az amerikai katonai körökben ugyanis nem kis gondot okoztak azok a befolyásos politikusok, akik mindenekelőtt Japán ellen akarták felhasználni az amerikai erőket. Érthető volt tehát, hogy már ezek leszerelésére is egy erőteljes, gyors, masszív Németország elleni hadjárat látszott szükségesnek. Ilyen körülmények között érthető, hogy az afrikai hadműveleteket csak feltételesen fogadták el, s midőn a körülmények alakulása – a japán győ-

zelmek miatti átcsoportosítás, az angol haderő támadásának kudarca Líbiában – a tervet elodázta, gondolataikat a Németország elleni erőteljesebb hadműveletek kidolgozása foglalkoztatta. 1942 márciusában Roosevelt levelet intézett Churchillhez, amelyben kijelentette: „Egyre nagyobb érdeklődést tanúsítok egy új európai front megteremtése iránt, lehetőleg még ez év nyarán."*

Valóban, az amerikai Hadügyminisztérium hadműveleti osztálya Eisenhower tábornok vezetésével arra a meggyőződésre jutott, hogy Franciaországban történő partraszállással a Csatornán keresztül kell a Németország elleni offenzív hadműveleteket megkezdeni. A Round-up hadműveleti terv azzal számolt, hogy ebben az esetben az angol szigetek képezhetnék az angol–amerikai támadás kiinduló bázisát. A viszonylag kis távolság mellett le kellett küzdeni a ténylegesen fennálló hajótérhiányt, s akkor a hadműveletek sikeres lebonyolítása biztosítottnak látszott. Az amerikai terv, amely hamarosan elnyerte Roosevelt elnök és Marshall vezérkari főnök jóváhagyását, abból indult ki, hogy ha a nagy offenzívát még nem is lehet 1942 folyamán megindítani, egy kisebb partraszállásra – a Szovjetunióban harcoló német erők gyengítése céljából – már 1942-ben sor kerülhet (Sledgehammer-terv). Roosevelt, tekintettel a kérdés jelentőségére, április elején két bizalmasát, Marshall tábornokot és Harry Hopkinst Londonba küldte, hogy tervüket az angolokkal egyeztessék. A Churchillhez intézett levélben leszögezte: amit a miniszterelnök Marshalltól és Hopkinstól hallani fog, az az ő szíve és esze szerint van. Április 8-án két amerikai politikus átnyújtotta az amerikai hadvezetőség javaslatát: 48 hadosztálynyi hadsereget kell felállítani (ebből 18 angol), mellyel 1943 tavaszán vagy nyarán megindíthatják a franciaországi inváziót, megteremthetik a második frontot, melyet 1942 őszén megelőzhetné egy kisebb méretű partraszállás (kb. 5 hadosztály), amennyiben közvetlenül fenyegetne a Szovjetunió összeroppanása.

Bár a terv élesen szemben állt az angol elképzelésekkel, Churchill sokkal taktikusabb volt annál, semhogy kereken elutasította volna. Sőt, az angolok úgy nyilatkoztak, hogy a lényeges kérdésben, a Csatornán keresztül végrehajtandó invázióban egyetértenek, s elfogadták a nagyszabású előkészületek azonnali megindítását. Az angol hadvezetéssel április 14-én folytatott megbeszélés lényegében ebben a szellemben zajlott le, de az angolok itt már bizonyos fenntartásokat is hangoztattak: „a háború klasszikus szabályai szerint fogalmazott" terv ellenében, indiai és közelkeleti veszélyek esetére. Az angolok semmi esetre sem akarták magukévá tenni az 1942-re tervezett kisebb partraszállás gondolatát. Különösen a katonai vezetők nyilatkoztak határozottan a terv ellen. Arra hivatkoztak, hogy október előtt aligha lehet megfelelő hajóteret biztosítani, utána pedig az időjárás akadályoz meg mindenfajta hadműveletet. Egyébként is, ha ez a partraszállás sikerül – mondták –, ily csekély erő nem okozhat lényeges változást a német hadsereg Szovjetunióban foly-

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 172. l.

tatott hadjáratában. Ha meg nem sikerül, s ennek a veszélye igen nagy, az expedíciós sereg – nagyobb részében angol – elpusztul. Ecsetelték a hadművelet kedvezőtlen hatását a többi fronton, ahol az angol erők esetleges legyengülése következtében India és a közel-keleti olajmezők elvesztésének veszélye fenyeget. Churchill részben Roosevelt iránti tiszteletből, részben attól tartva, hogy az amerikaiak az angol habozás miatt megváltoztatják elhatározásukat, s módosítják az „először Németország"-jelszót, óvatosabb volt, mint a katonái. A tanácskozás eredményeit összegezve formálisan elfogadták az amerikai javaslatot, bár jelezve, hogy bizonyos aggályait még a részleteket illetően közli Roosevelttel. Churchill gondosan fogalmazott, Roosevelt Távol-Keletre utaló aggályainak nem tulajdonított túlzott jelentőséget, s április 12-én a megbeszélést úgy nyugtázta, hogy a két fél között teljes egyetértés uralkodik.

Az amerikai elnök, aki úgy érezte, hogy az invázió tervével kezébe vette a szövetségesek háborújának katonai irányítását, az angolokkal folytatott katonai tárgyalásokat be sem várva, Churchill első általános igenlésén felbuzdulva Sztálinhoz fordult. Levélben jelezte, hogy fontos katonai javaslatot akar tenni: „fegyveres erőink olyan felhasználásával kapcsolatban, hogy enyhítsük az Önök nyugati frontján a kritikus helyzetet".* Szeretne közvetlenül Sztálinnal találkozni, de ha ez nem lehetséges, kéri, hogy Molotov külügyminiszter megfelelő katonai megbízottak kíséretében tegyen látogatást az Egyesült Államokban. Roosevelt szándéka kétségtelenül a katonai tervek összehangolása, a második front megteremtésének bejelentése, hatásának felmérése volt. Az emlékiratokból s a dokumentumokból úgy tűnik, hogy az amerikaiak a londoni tárgyalásokat végül is elképzeléseik elfogadásaként értékelték, ezért úgy vélték, hogy mind az 1943-as nagy offenzíva, mind az 1942-es kisebb partraszállás előkészületeit folytathatják. Churchilltől mi sem állott távolabb, mint a félreértés tisztázása. Úgy vélte, az idő előrehaladásával az előkészületek lassításával előbb-utóbb bebizonyíthatja az amerikaiaknak az 1942-es partraszállás irrealitását. Ez annál is könnyebb lehetett, mert a partraszállást túlnyomóan angol hajókkal és katonákkal kellett volna végrehajtani, hiszen az amerikai haderő Angliába való átszállítása legjobb esetben is csak néhány hónap múlva kezdődhetett. Churchill maga sem gondolta, hogy az 1943-as őszi inváziói – melyet elvben magáévá tett – semmiféle érdemleges hadműveletbe ne kezdjen az angol–amerikai haderő. Terve – ragaszkodva a perifériális háború gondolatához, s különösen nagy jelentőséget tulajdonítva a földközi-tengeri ellenőrzésnek – az volt, hogy mikor a Sledgehammer-terv keresztülvihetetlensége nyilvánvalóvá válik, akkor ismét előlép majd az észak-afrikai partraszállás (Algéria, Marokkó, Tunisz) gondolatával, esetleg még egy norvégiai hadművelet lehetőségét is megpendíti. Az angol miniszterelnök a kérdést az angol–amerikai tárgyalások titkos keretei között kívánta tartani. Roosevelt Sztálinhoz intézett távirata, majd még inkább Molotov meg-

* Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. II. köt. Budapest 1958. 19. l.

hívása azonban világosan arra utalt, hogy az angol–amerikai hadműveletek menete a háború fő terheit viselő harmadik szövetségest, a Szovjetuniót is érintik. Nem volt kétséges, hogy a szovjet kormány, mely már 1941 őszén – mikor Nyugaton még egyedül Anglia állt harcban Németországgal – felvetette a második front gondolatát, most ezt az Egyesült Államok hadba lépése után az eddiginél határozottabban fogja követelni. Churchill tudta, hogy Roosevelt ez elől nemcsak hogy nem zárkózik el, de abban a hiszemben van, hogy erre csakugyan sor kerül. Az angol ellenzés tehát nem maradhat sokáig rejtve. A titkos szabotázs – amire az angol miniszterelnök felkészült – aligha volt megvalósítható. Az álláspontok tisztázása, elképzelésének nemcsak a Szovjetunióval, de az Egyesült Államokkal szembeni érvényre juttatása elkerülhetetlen volt.

Az angol–amerikai partraszállás megvitatása 1942 májusában kezdődött. Molotov ugyanis amerikai látogatása előtt Londonba is ellátogatott. Részben azért, hogy viszonozza Eden angol külügyminiszter decemberi moszkvai látogatását, s tárgyalásokat folytasson az 1941. júliusi angol–szovjet egyezmény kibővítéséről, részben pedig azért, hogy ismét fölvesse a második front ügyét.

A moszkvai csatát követő szovjet támadás viszonylag csekély katonai eredményt hozott. Várni lehetett, hogy a német hadigépezet hamarosan újabb támadásba lendül, s még egy utolsó kísérletet tesz arra, hogy a nyár folyamán a Vörös Hadsereget és a szovjet államot megsemmisítse. A német hadigépezet még nagyon erős volt, s erejét a Keleti Fronton összpontosította. Május 22-én, midőn Molotov s az angol politikai vezetők között megkezdődtek az érdemleges politikai tárgyalások, a második front kérdése hamarosan középpontba került. Molotov előadta, hogy a Szovjetuniót fenyegető veszély enyhítése céljából legalább 40 német hadosztályt kellene elvonni a Keleti Frontról.

A tárgyalásokon részt vevő szovjet nagykövet, Majszkij emlékirataiban a következőképpen foglalja össze Churchill válaszát:

„Churchill nagyon részletesen válaszolt, de különféle történelmi és filozófiai kitérőkkel tarkított mondókájának a veleje nagyon egyszerű: Anglia 1942-ben még az Egyesült Államokkal közösen sem tudja hatékonyan megszervezni az északfranciaországi második frontot, mivel ehhez egyelőre nincsen elegendő mennyiségű repülőgépe, csapatszállító hajója és mindenfajta egyéb hadianyaga. A nyugati szövetségesek 1942-ben legfeljebb annyit tudnak megtenni, hogy a lehető legnagyobb mértékben bombázzák a levegőből Németországot, s erőteljesen készülnek az 1943-as észak-franciaországi behatolásra. A miniszterelnök a maga álláspontját még azzal az elképzeléssel is alátámasztotta, hogy az angolok és az amerikaiak Hollandiában, Belgiumban, Franciaországban, Norvégiában, valamint Észak-Afrikában már most is lekötnek több mint 40 német hadosztályt. Vajon ez nem Anglia nagyon lényeges hozzájárulása-e ahhoz, hogy a Szovjetunió helyzete megkönnyebbüljön?"*

* *I. M. Majszkij:* Háborús emlékeim. Budapest 1968. 342. l.

A feljegyzések nem utalnak arra, hogy Molotov ez alkalommal elsősorban a második front kérdéseire összpontosította volna diplomáciai erőfeszítéseit. Talán ismeretes volt előtte a kérdéssel kapcsolatos angol–amerikai véleménykülönbség, vagy esetleg előbb az amerikai álláspontot akarta megismerni. Az amerikai álláspontot Roosevelt április 3-án a következőképp fogalmazza meg Churchillhez intézett levelében: „Az ön népe is, az én népem is a második arcvonal megnyitását követeli, az oroszok terhének enyhítése céljából. Népeinknek látniok kell, hogy az oroszok több németet ölnek meg és több ellenséges felszerelést semmisítenek meg, mint az Egyesült Államok és Nagy-Britannia együttvéve."* Hasonló szellemben nyilatkozott Roosevelt pár hét múlva a nyilvánosan elhangzott beszédében is.

Molotov londoni látogatása során az angol–szovjet szerződés került megvitatásra, amiről Eden már 1941 decemberében Moszkvában tárgyalt, anélkül, hogy a két kormány megállapodásra jutott volna. A szovjet kormány azt kívánta az angoloktól, hogy ismerjék el a Szovjetunió 1941-es nyugati határait, az angolok azonban ettől mereven elzárkóztak. 1942 elején Churchill részben éppen azért, mert a háború fő terhét a Szovjetunió viselte, hajlandó volt engedni, s elismerni legalábbis a balti államoknak a Szovjetunióhoz való tartozását. Ami azonban a lengyel–szovjet határt illette, nem óhajtottak semminemű kötelezettségeket vállalni. Az angol politikusokat ebben egyrészt korábbi kötelezettségük gátolta, másrészt – s ez volt a fontosabb – nem akartak az Egyesült Államok véleményével szembekerülni.

Hull, amerikai külügyminiszter távirata, mely szerint az Egyesült Államok elutasít a területi kérdésekben minden elkötelezettséget, mivel abban az *Atlanti Charta* megsértését látja, nem sokkal Molotov megérkezése előtt futott be az angol Foreign Office-ba. Az angolok pedig túlságosan kötve voltak az amerikaiakhoz, semhogy nélkülük döntsenek. Churchill Sztálinhoz intézett korábbi levelében ezt kifejezésre is juttatta, amikor azt írta, hogy igyekszik Rooseveltet rábírni, „járuljon hozzá a háború utáni orosz határokra vonatkozóan köztünk kötendő megállapodás aláírásához".** A szovjet javaslattervezet elfogadásának nem sok esélye volt, mivel az a szovjet–lengyel határ kérdését kizárólag a két ország ügyének kívánta tekinteni, ugyanakkor a brit kormány szankcionálását kérte egy későbbi finn–szovjet, illetve román–szovjet kölcsönös segélynyújtási egyezményhez. Majszkij nagykövet már átlátott a helyzeten, de Molotov még reménykedett. Miután több ülés zajlott le eredménytelenül a két ország közötti szerződéstervezet ügyében, Eden angol külügyminiszter gyökeresen új szöveg megvitatását javasolta. Ebben területi kérdésről egyáltalán nem esett szó. Az új javaslat előnyöket és hátrányokat is rejtett magában a Szovjetunió számára. Előnyöket, amennyiben nem zárta ki a későbbiek-

* *H. Feis:* Churchill, Roosevelt, Stalin. Princenton 1957. 58. l.

** Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel. I köt. Budapest 1958. 47. l.

ben a szovjet határok elismerését, hátrányokat, amennyiben még azt sem ismerte el, amire az angolok korábban hajlandók lettek volna. A tárgyalásokon részt vevő szovjet küldöttség inkább az utóbbit, a hátrányt észlelte, ezért hevesen tiltakozott az új javaslat ellen. Moszkvában azonban láthatólag más véleményre jutottak, s utasították Molotovot, hogy az új angol javaslatot fogadja el tárgyalási alapnak. Így hamarosan létrejött a megegyezés. Molotov és Eden a fényképészek és filmesek pergőtüzében írták alá a „Háborús szövetségi egyezmény a hitlerista Németországgal és európai szövetségeseivel szemben" – címet viselő okmányt. Az egyezmény részben a korábbi megállapodást váltotta fel, s kötelezte a két felet a kölcsönös segélynyújtásra a háború folyamán, valamint arra, hogy az ellenséggel csak közös megegyezés alapján tárgyalnak. A továbbiakban a háború utáni együttműködés alapelveit szögezték le, a béke biztosítása érdekében foganatosítandó közös intézkedésektől kezdve a Németország elleni esetleges új háború megakadályozásán át a jó viszony háború utáni fenntartásáig. Az egyezmény katonailag és politikailag egyaránt igen jelentős volt, s a Szovjetunió is így értékelte.

Ami pedig a Szovjetunió határainak elismerését illette, a szovjet döntést feltehetően két körülmény motiválta. Az Egyesült Államok hadba lépése után nem volt nehéz felismerni, hogy nyugati szövetségeseik közül mind a háború menetének eldöntésében, mind a háborút követő világ formálásában az Egyesült Államok fogja a jelentősebb szerepet betölteni. Az Egyesült Államok technikai és gazdasági felkészültségét a Szovjetunióban mindig magasra értékelték, de korábban a két ország közötti politikai kapcsolatok rosszak vagy legalábbis lazák voltak. Midőn Roosevelt 1942 elején Sztálinhoz intézett levelében megpendítette a személyes találkozás lehetőségét, a szovjet vezetők ebben nemcsak az amerikai gesztust fedezhették fel, de a gondosabb elemzés figyelmét az sem kerülhette el, hogy az amerikai elnök nem utalt Churchill esetleges részvételére a megbeszélésen. Következtetni lehetett tehát arra, hogy az amerikai külpolitika a jövőben a Szovjetunióval való kapcsolatait önállóan s nem Anglián keresztül kívánja formálni, súlyt helyeznek arra, hogy a Szovjetunió a nyugati szövetségesek közül az Egyesült Államokkal számoljon elsősorban. Ezen az alapon a határkérdésben kialakult merev amerikai elutasítást – nem minden alap nélkül – taktikai lépésnek lehetett tekinteni, azaz az amerikaiak a Szovjetuniót és vezetőit figyelmeztetik: a jövőben a lényeges európai kérdéseket nem lehet az USA nélkül szabályozni. Feltételezhető tehát, hogy Moszkvát ilyen meggondolások vezették, midőn eltekintett attól, hogy az angol–szovjet egyezményben a területi kérdéseket is érintsék. Az sem kizárt ugyanakkor, hogy a második front biztosítása érdekében mondtak le a vitás kérdések túlzott hangsúlyozásáról, s úgy vélték, hogy ha a nyugati szövetségesektől, elsősorban az Egyesült Államoktól sikerült a második front megnyitására határozott ígéretet kapniok, akkor mind politikailag, mind katonailag elhibázott lépés lenne a háború utáni határkérdések tisztázását már most követelni. Molotov folytatta útját Washingtonba, s 1942. május 29-én megkezdte tárgyalásait Roosevelt elnökkel. Molotov azonnal feltette a

kérdést: lesz-e második front 1942-ben, és határozott választ kér, mivel Londonban Churchilltől ezt nem sikerült megkapnia.

„Az elnök Marshall tábornoknak tette fel a kérdést, vajon, mondhatják-e azt Sztálin úrnak, hogy előkészítjük a második frontot – írja le a beszélgetést Hopkins feljegyzése. – Igen – válaszolta a tábornok. Ezután az elnök felhatalmazta Molotov urat, hogy Sztálin urat úgy informálja, hogy a második front megnyitása még ez évben várható."*

Roosevelt annyira biztosra ígérte a szovjet politikusoknak a második front megnyitását, hogy ennek fejében egyidejűleg bejelentette a Szovjetunió anyagi támogatásának közel 40%-os csökkentését. A szovjet külügyminiszter azonban Roosevelt ígéretét nem tartotta elég meggyőzőnek a második front kérdésében. Nyilvános elkötelezettséget kért. Ezért javasolta, hogy a látogatásáról kiadott hivatalos kommünikében a következő mondat szerepeljen: „teljes megegyezés jött létre az Európában 1942-ben megnyitandó második arcvonallal kapcsolatos halaszthatatlan feladatokat illetően".** Roosevelt – bár vezérkari főnöke, Marshall az 1942-es dátumot törölni szerette volna a mondatból – ebbe beleegyezett, ezen túlmenően a szovjet külügyminiszter június 11-én egyezményt írhatott alá „az agresszió elleni hadviselésben nyújtott kölcsönös segítség elveiről", melyben a kölcsönbérleti törvény feltételeit ugyanúgy kiterjesztették a Szovjetunióra, mint a többi országra. A szovjet külügyminiszter aki valóban igen nagy megelégedéssel indulhatott haza, útját ismét megszakította az angol szigetországban. Churchill hozzájárult ahhoz, hogy a szovjet–amerikai közleménnyel egyidőben megjelenő angol–szovjet közleményben is változatlanul helyet kapjon a második front megnyitására utaló mondat. Emlékiratai szerint Churchill úgy vélte, hogy pszichológiailag a németek szempontjából mindenképpen hasznos lesz ez a kijelentés, mivel csapataik egy részét kénytelenek lesznek emiatt továbbra is Nyugaton állomásoztatni. A nyilatkozatot azonban egy Molotovnak átadott bizalmas aide-memoirral egészítette ki, amelyben a második frontra vonatkozó ígéretet meglehetősen értéktelenné tette. A leglényegesebb mondatai a következőképp hangzottak:

„Előkészületeket teszünk annak érdekében, hogy 1942 augusztusában vagy szeptemberében partra szálljunk a kontinensen. Mint már jeleztük, a partra szálló csapatok nagyságát a szállítógépek csekély száma korlátozza. Világos, hogy sem az oroszok, sem a szövetségesek ügyét nem segítené, ha az akciót mindenáron erőltetnénk, s olyan vállalkozásba kezdenénk, mely katasztrófába torkollik, alkalmat adva az ellenségnek, hogy vereségünkön újabb dicsőséget szerezzen. Nem lehet előre megmondani, mikor lesz alkalmas a helyzet megfelelő hadműveletekre. Éppen ezért ebben a kérdésben nem tehetünk semmiféle ígéretet, de ha a hadműveletet lehet-

* *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. New York–London 1952. 104. l.

** *N. N. Jakovlev:* Franklin Delano Roosevelt. Id. kiad. 473. l.

ségesnek és ésszerűnek látjuk, akkor haladéktalanul a gyakorlatban is végrehajtjuk."*

A hivatalos nyilatkozat és az aide-memoir közötti ellentmondás világos volt. Majszkij londoni szovjet követ emlékirataiban azt írja: „Amint ott, Churchill irodájában futólag átolvastam az okmány szövegét, nyomban ezt gondoltam: »Tehát Churchill 1942-ben nem fog megnyitni semmiféle második frontot«."** Molotov viszont bízott abban, hogy a kérdést végül mégis az amerikaiak döntik el, s ezért túlértékelte Roosevelt ígéretét, talán úgy vélte, hogy a napvilágot látott nyilatkozat olyan diplomáciai fegyver a szovjet kormány kezében, melynek értékét csak csökkentené a aide-memoir figyelembevétele. Tény, hogy a szovjet sajtó a nyilatkozatnak nagy jelentőséget tulajdonított, s 1942-ről, mint a háború döntő évéről beszélt: „A szovjet emberek nagy megelégedéssel fogadták a hírt – írta a *Pravda* –, hogy teljes egyetértés jött létre a második front 1942-ben történő megszervezésére vonatkozóan."***

Június 18-án a háború folyamán először tartott ülést a Legfelső Szovjet. Molotov tartotta a beszámolót. A küldöttek közül sokan hiányoztak, meghaltak vagy nem tudtak visszatérni a frontról, a jelenlevők többsége katonaruhát viselt. Sztálin is részt vett az ülésen, a küldöttek percekig ünnepelték. A külügyminiszter az angol–amerikai–szovjet kapcsolatok történetét ecsetelte a háború kitörésétől az egyezmény aláírásáig, majd a második frontról beszélt. Utalt a kommünikére, hangsúlyozta, hogy a második front megteremtése nagy segítség a Szovjetuniónak, majd így nyilatkozott: „Reméljük, hogy közös ellenségünk nemsokára saját bőrén érzi majd a három nagyhatalom egyre erősödő katonai együttműködésének eredményeit."****

Molotov beszámolója óvatosan fogalmazott – „reméljük" –, de a többi felszólaló is hangoztatta a második front jelentőségét, s érezhető volt, hogy a szovjet közvélemény, melynek éppen akkor kellett szembenéznie a németek újabb offenzívájával, komolyan számol a második front közeli megteremtésével.

Ugyanaznap, mikor a Legfelső Szovjet ülésén a második front megnyitásával kapcsolatos bizakodó beszédek elhangzottak, Churchill Amerikába indult, hogy végleg eltemesse az európai második front 1942-es megvalósításának tervét. Az angol szakértők ugyan még formailag lázasan tanulmányozták a Sledgehammer-hadművelet végrehajtásának lehetőségét, de a nehézségeket nem volt nehéz felfedezni. Kétségtelen volt, hogy 5–10 hadosztállyal mégha sikerül is a partraszállás, a szövetségesek számbelileg nem kerülnek fölénybe a Franciaországban állomásozó német erőkkel szemben, s a csapatok csak nagy vérveszteségek árán tarthatnak ki

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 297. l.

** *I. M. Majszkij:* Háborús emlékeim. Id. kiad. 343. l.

*** *Pravda.* 1942. június 13.

**** *A. Werth:* Oroszország nagy háborúja 1941–1945 Budapest, 1971. 205. l.

a nagy invázió megindulásáig. Igaz, ezek a veszteségek aránytalanul csekélyek lettek volna a szovjet hadsereg veszteségeihez képest, de Churchill és a vezérkar ezt az áldozatot is fölöslegesnek tartotta. Churchill voltaképpen már június 8-án azt az utasítást adta az angol vezérkarnak, hogy a Sledgehammer-hadműveletre csak akkor kerülhet sor, ha a németek újabb vereséget szenvednek a Szovjetunióban. Egyidejűleg újabb alternatív tervek kidolgozását ajánlotta. Először főleg a norvégiai partraszállás állott közel Churchill szívéhez, később figyelme újból Észak-Afrika felé fordult. Itt ugyanis Rommel támadása gyorsan veszélyes helyzetet teremtett, és így megfelelő ürügyül szolgált az angol kormánynak és a vezérkarnak, hogy szövetségesük figyelmét erre a hadszíntérre irányítsa. Churchill Sir Alan Brooke vezérkari főnököt is magával vitte, hogy az amerikai partnereket álláspontjának helyességéről meggyőzhesse. Churchill ügyesen kihasználta Roosevelt bizonytalanságát, s az amerikai katonai vezetők felkészületlenségét. Rooseveltnek június 20-án átnyújtott memorandumában ez áll: „Semmiféle felelős angol katonai szerv nem volt képes olyan tervet kidolgozni, mely 1942 szeptemberében sikerrel kecsegtetett, hacsak a németek nem demoralizálódnak, amire a közeljövőben aligha van kilátás. Van az amerikai vezetőknek ilyen tervük?"* A konkrét kérdésekre az amerikai vezérkar nem tudott választ adni, hiszen a hadművelet eredetileg is elsősorban angol csapatokra épült. Churchill pozíciója mindjobban megerősödött. Hangoztatta, hogy nem lehet 1942-ben európai hadműveletekbe kezdeni, annál is kevésbé, mivel a kudarc az 1943-as nagy inváziót is veszélyeztetné. Az angol miniszterelnök belátta, hogy az amerikai hadvezetésben igen rossz benyomást keltene, ha az invázióig, tehát közel még egy évig tétlenségre kárhoztatná az amerikai hadsereget. Ezért javasolta, hogy tanulmányozzák az észak-afrikai partraszállás lehetőségét, amit a súlyos líbiai helyzet amúgy is indokolttá tesz.

Az amerikai katonai vezetők véleménye viszont az volt, hogy az észak-afrikai partraszállás túl nagy erőket venne igénybe, és elvonná a hajókat és a légierőt az 1943-ra tervezett nagy inváziótól. Még nem született döntés, de az amerikai elnököt kezdték meggyőzni Churchill érvei. Tekintettel arra, hogy az angol miniszterelnöknek a súlyos észak-afrikai helyzet miatt haza kellett utaznia, egyelőre az előkészületek folytatása mellett döntöttek – ez elvi döntés volt, hiszen néhány íróasztal-terven kívül még nem sok történt –, s úgy vélték, az amerikai katonai vezetőknek Angliában kell meggyőződniük a helyzetről. Dwight D. Eisenhowert, mint az Európába érkező amerikai erők parancsnokát bízták meg ezzel a feladattal. Nem volt nehéz meggyőződnie arról, hogy angol kollégái nem tartják megvalósíthatónak a támadást, s a hajóteret inkább a Közel-Keletre óhajtják irányítani. A hajóhiány is megfelelő ürügy volt a halasztásra, hiszen a szövetségesek havi veszteségei éppen ebben az időben közel 800 000 tonnát tettek ki. Az angol húzódozást az amerikai katonai vezetés egy része az „először Németország" stratégia gyökeres

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 331. l.

felülvizsgálására akarta felhasználni. King admirális, a tengerészeti erők főparancsnoka, aki már korábban is ellenezte, hogy nem Japán ellen harcolnak elsősorban, egyre inkább gyarapította táborát. A hadügyi államtitkár július 10-i naplóbejegyzése szerint: „Ha az angolok nem hajtják végre azt, amibe már beleegyeztek, akkor hátat fordítunk nekik, és Japán ellen fogunk harcolni."* A két vezérkar közötti ellentét a végsőkig feszült. Az amerikaiak előkészítettek egy újabb haditervet, amely szerint, ha már a Round-up előtt más hadműveletekbe kezdenek, akkor annak helye a Csendes-óceán legyen, és Japántól foglaljanak vissza néhány stratégiai fontosságú szigetet. Roosevelt ezt a javaslatot elutasította. Tehette ezt annál is inkább, mivel nemcsak politikai, de katonai okokra – megfelelő flotta hiánya – is hivatkozhatott. Az elnök Harry Hopkinst, Marshall tábornokot és King admirálist Londonba küldte, hogy az angol katonai vezetőkkel tárgyalva győződjenek meg, vajon valóban keresztülvihetetlen-e a Sledgehammer-akció, és ha igen, milyen hadműveletekkel lehetne helyettesíteni ezt. Roosevelt további utasítása az volt, hogy próbálják szövetségeseiket a tervnek megnyerni, de más alternatívát már nem zárt ki, csupán az „először Németország"-elvhez ragaszkodott, mivel úgy vélte: „Japán veresége nem jelenti Németország vereségét, és a Japán elleni amerikai csapatösszevonások ebben az évben vagy 1943-ban tovább növelik a lehetőségét, hogy Európa és Afrika teljesen uralmuk alá kerüljön" (ti. a németeknek. – R. Gy.).** Londonban július 18-án kezdődtek az újabb tárgyalások. Az angolok az erők elégtelenségét bizonygatták, s azt hangsúlyozták, hogy a Szovjetuniónak ténylegesen segítséget jelentő második front csak Pas-de-Calais-ban létesíthető, itt viszont a németek túlságosan erősek. Marshall tábornok a Cherbourgi-félsziget mellett érvelt, ennek viszont az Angliától való nagyobb távolság mellett az volt a hátránya, hogy – az angolok szerint – itt legfeljebb hídfőállást lehet szerezni, a terület inváziót alkalmatlan. Marshall tábornok véleménye viszont, hogy az invázió alapjában anyagi kérdés, kétségkívül leegyszerűsítette a kérdést. Az amerikaiak a nehézségeket mindig lebecsülték, ezzel szemben az angolok a nehézségek és az áldozatok eltúlzásával az amerikaiak érvelését mindig vissza tudták verni, s egyre határozottabban képviselték álláspontjukat: a Sledgehammer-terv veszélyezteti a jövő évi nagy inváziót.

Az angol álláspont az volt, hogy viszonylag jelentékeny német haderőt lehet az invázió veszélyével Franciaországban lekötni. A feladat tehát az, hogy fokozzák a Németország elleni légitámadásokat, és Francia Észak-Afrikában végrehajtandó támadással vonjanak el további német erőket a szovjet frontról. Július 20-án, midőn az amerikaiak azzal érveltek, hogy amennyiben Franciaország helyett Észak-Afrikában kezdenek hadműveleteket, akkor félő, hogy a háború súlypontja áthelyeződik a Földközi-tengerre, s az 1943-as támadás is veszélybe kerül, Churchill már az egész franciaországi invázió szükségességét kétségbevonta. „Mi lelkesen helyeseljük

* *H. L. Stimson–McG. Bundy:* On Active Service in Peace and War. New York 1948. 424. l.
** *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 108. l.

a Round-up-tervet – írta egy memorandumában. – De mi a Round-up-terv? Vajon ez csak Franciaország nyugati partjain lebonyolítandó támadással azonosítható? Szükséges-e, hogy a második front megteremtését ilyen formában korlátozzuk? Nem lehet-e a második front lehetőségét és helyét sokkal szélesebb értelemben felfogni, s vajon nem előnyösebb-e, ha így tekintjük . . . Másrészt azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a »Round-up« sikere nemcsak attól függ, hogy mi mit csinálunk, de attól is, hogy mi történik Oroszországban. A Sledgehammer-tervet az eddigiekben olyan elképzelések alapján vitatták, hogy Oroszország vagy győz, vagy összeomlik. Sokkal valószínűbb, hogy egy közbeeső helyzettel kell szembenézniök. Az oroszországi háború kérdése feltehetően nem tisztázódik, eredménye még továbbra is kétséges lehet, és így az orosz fronttal továbbra is számolhatunk, bár esetleg valamivel keletebbre, mint most."* Július 22-én a tárgyalások holtpontra jutottak, hiszen világossá vált, hogy az angolok nem járulnak hozzá az 1942-es patraszálláshoz.

Roosevelt, valószínűleg nem ragaszkodott továbbra is tervéhez, s ezért arra utasította a Londonban tanácskozó amerikai delegációt, hogy az alternatív javaslatokban egyezzenek meg, részben azért, hogy a Japán elleni támadás gondolatának ismételt felvetését megakadályozzák, részben, hogy a rohamosan növekvő amerikai hadsereget konkrét hadműveletekkel foglalkoztassák, végül hogy az európai második front helyett mégis nyújtsanak valamit szovjet szövetségeseiknek. Nem volt kétséges, hogy Churchill terveinek egyikét, mégpedig a norvég partraszállással szemben az angolok által fontosabbnak tartott észak-afrikai hadműveletet fogják végrehajtani. Július 25-én megtörtént a végleges döntés, a hadműveleti terv a „Torch" („Fáklya") elnevezést kapta. Roosevelt beleegyező távirata október 30-ában jelölte meg a végrehajtás időpontját. Az angol kormányfő méltán könyvelhette el saját politikai és katonai sikerének a döntést. Nem sokkal előbb, még pályájának mélypontján érezhette magát, az újabb afrikai vereségek növelték politikájával szemben a belső elégedetlenséget, s az amerikai szövetségesekkel a hadműveleti kérdések miatt kialakult feszült viszony pedig – amennyiben Roosevelt nem enged –, külpolitikailag is lehetetlen helyzetbe hozhatta volna. A válság leküzdése után az új fordulat messzemenően megfelelt az angol nagyhatalmi érdekeknek. Az afrikai partraszállás a Szovjetuniónak közvetett, de az angoloknak közvetlen segítség volt. Mi több, a tapasztalt angol politikus joggal számolt azzal, hogy az afrikai hadműveletek meghatározzák a folytatást is, s a nyugati szövetségesek hadműveleteiket a későbbiekben is a Földközi-tengerre irányítják, ami leginkább megfelelt az angol katonai és politikai érdekeknek. Churchill a folyamatban levő hadműveletek parancsnokságát nagyvonalúan az amerikaiaknak ajánlotta fel, hogy Roosevelt visszakozását honorálja.

Churchill azzal is tisztában volt, hogy június elseje óta az újabb hatalmas német

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 387. l.

támadással küzdő és nagy veszteségeket szenvedő Szovjetuniót hasonló szépségflastromokkal aligha lehet kielégíteni. A Keleti Fronton a helyzet egyre nyomasztóbbá vált. Sztálin mélységesen felháborodott, midőn Churchill július 18-i hosszú levelének egy eldugott mellékmondatából arról értesült, hogy a szövetségesek a második front megnyitásának elhalasztása mellett döntöttek. Július 23-i táviratában Sztálin leszögezte: „A szovjet–német fronton kialakult helyzetből kiindulva a leghatározottabban ki kell jelentenem, hogy a Szovjet Kormány nem nyugodhat bele az európai második front megszervezésének 1943-ra halasztásába."*

Churchill tisztában volt azzal, hogy a második front elhalasztásának hivatalos bejelentése csakis az ő feladata lehet. Bár a Roosevelttel folytatott levelezésében erre semmi közvetlen utalást nem találunk, nem kétséges, hogy az amerikai elnök ezt elvárta angol szövetségesétől, aki elsősorban ragaszkodott az elhalasztáshoz. A második front megnyitásában hozott elhalasztó döntés időben egybeesett a németek új győzelmeivel. A németek átkeltek a Don-folyón, a Kaukázus és Sztálingrád irányában nyomultak előre.

Angliában felmerült a Szovjetunió összeomlásának a lehetősége, s egyesek szovjet különbékétől tartottak. Churchill tervét kudarc fenyegette. Churchill – aki nagyjából az erőviszonyok egyensúlyával és kisebb német előrenyomulással számolt a Keleti Fronton – valamelyest maga is megingott, vajon nem kockáztatott-e túl sokat a második front elhalasztásával? Vajon nem kerül-e a Szovjetunióval való szövetség válságba? Churchill július 30-án elhatározta, hogy személyesen találkozik Sztálinnal. Bízott abban, hogy bár hivatalosan is közölni fogja a második front elhalasztását, mégis a személyes beszélgetés légkörében meg tudja magyarázni indítékát, s nem hiúsul meg a további együttműködés. Remélte, hogy a látogatás alkalmat nyújt a Szovjetunió erejének, terveinek reális felméréséhez is. Kétségkívül nyomasztotta Churchillt a rossz hír vivőjének a szerepe, úgy érezte, hogy feladata olyan, mintha egy nagy jégtáblát kellene az Északi-sarkra hurcolnia, de leküzdve aggályait felajánlotta, hogy kairói látogatását – melyet éppen az afrikai ellentámadás előkészítése céljából vett tervbe – egybeköti a Sztálinnal való találkozással. Személyes találkozót kért a szovjet államfőtől a Szovjetunió déli részén: Sztálin meghívása nem délre, hanem Moszkvába szólt. Churchill augusztus 12-én érkezett a szovjet fővárosba, s vele egyidőben érkezett Roosevelt képviseletében Averell Harriman is.

Sztálin, „a nagy forradalmár és mélyen orosz államférfi és hadvezér"** – ahogy Churchill jellemezte őt – augusztus 12-én este fogadta az angol miniszterelnököt, aki közel negyedszázada még mindent megtett, hogy a szovjet államot születése idején megfojtsa, s még néhány esztendeje is a civilizáció halálos ellenségének nyilvánította a szovjet rendszert. A beszélgetés nyomott és feszült hangulatban zajlott

* Sztálin üzenetváltása . . . I. köt. Id. kiad. 68. l.

** *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 415. l.

le. Churchill kifejtette, hogy alaposan megvizsgálták a franciaországi partraszállás lehetőségét, s olyan következtetésre jutottak, hogy ebben az évben ennek végrehajtása lehetetlen, viszont 1943-ban, mikor – a mostani mintegy 50 000 amerikai katona helyett – közel egymilliós expedíciós hadsereg lesz Angliában, végrehajtják azt. A közel négyórás tárgyalás során heves vita bontakozott ki. Sztálin megértette ugyan egy nagy támadás nehézségeit, abban viszont kételkedett, hogy egy kisebb partraszállási akcióra ne lenne lehetőség. Churchill a partraszállási akció nehézségeinek elemzése során az Anglia elleni támadás elmaradását is érvként hozta fel, hiszen Hitler óriási erőfölénye ellenére sem kockáztatta meg az inváziót, a szövetségesek pedig még nem is rendelkeznek ilyen erőfölénnyel. Sztálin továbbra sem értett egyet az angol miniszterelnökkel, de a beszélgetés lassan más kérdések felé tolódott. Churchill megkönnyebbülve tapasztalta a vihar első szeleinek lecsillapodását. Előadta az év folyamára tervezett konkrét hadműveleteket, s ismertette a szovjet vezetővel a Torch-tervet, hangoztatva annak előnyeit és kedvező kihatását a szovjet frontra. Sztálin az ebből adódó katonai és politikai előnyöket gyorsan felismerte ugyan, de nem engedte, hogy az teljesen háttérbe szorítsa a nyugati szövetségeseknek a második frontra vonatkozó megszegett ígéretét. A beszélgetés másnap továbbra is fagyos hangulatban folytatódott. Sztálin azzal vádolta az angol hadsereget, hogy fél Németország ellen harcolni. A feszült légkört tükrözte a Churchillnek átnyújtott aide-memoir, melyben Sztálin leszögezte, hogy az angol kormányfő nyilatkozata a második front megteremtésének elhalasztásáról éles ellentétben áll a korábbi angol–amerikai kötelezettségvállalásokkal, és súlyosan érinti a szovjet közvéleményt és a szovjet hadvezetőséget, mely őszi terveit a második front megvalósulására alapozta. Churchill ellenmemorandumában részben azt fejtegette, hogy a jelentéktelen erőkkel, pár hadosztállyal végrehajtandó „Sledgehammer"-nél nagyobb segítséget nyújthat közvetlenül is a Szovjetuniónak a Torch-hadművelet, s ugyanakkor előkészíti az 1943-as partraszállást is. Másrészt utalt a június 10-én Molotovnak átnyújtott memorandumra is, és kétségbevonta, hogy a nyugati szövetségesek valóban megszegték volna ígéreteiket. Churchill végül hangsúlyozta, nem lenne helyes, ha a második front megteremtése körüli nézeteltérések nyilvánosságra kerülnének, mivel az katonailag és morálisan egyaránt erősítené a tengelyhatalmakat.

Nem voltak barátságosabbak a katonai vezetők megbeszélései sem, jóllehet a szovjet vezérkar emberei megerősítették azt, amit már Sztálin is közölt az aggódó Churchillel, hogy ti. megfelelő tartalékokkal rendelkeznek a Kaukázus védelmére, sőt egy későbbi ellentámadásra is. A hangulat csupán augusztus 15-én este oldódott fel valamelyest, mikor Sztálin lakására hívta meg az angol miniszterelnököt. A közel négyórás beszélgetés, miközben a szakértők a közös kommünikén dolgoztak, már nem korlátozódott a háború közvetlen kérdéseire, s jóval túllépett a protokoll feszes szabályain.

Hajnali 2 óra 30 perc volt, mikor a közös közlemény elkészült, hangoztatva, hogy

„mindkét kormánynak szilárd elhatározása, hogy a szabadságért minden erejével és energiájával folytatja ezt az igazságos háborút a hitlerizmus és minden más hasonló zsarnokság teljes szétzúzásáig".*

Sztálin és Churchill találkozója kétségkívül lekűzdötte azt a súlyos válságot, melybe az antifasiszta koalíciót a nyugati hatalmak politikája sodorta, azáltal, hogy júniusban – elsősorban Roosevelt – határozottan megígérték a második front megnyitását, s pár hét múlva, mikor a Szovjetunió élethalálharcát vívta Németországgal, a döntést megváltoztatták. Vagy talán pontosabban, a találkozó egyértelművé tette, hogy a Szovjetunió a második front megnyitásának elmaradása ellenére képes kitartani a Németország elleni harcában, s nem lazítja, hanem szorosabbra fűzi kapcsolatait szövetségeseivel. Churchill elégedetten távozott Moszkvából. Sikerült elfogadtatni a második front megnyitásának elhalasztását, s így a nyugati szövetségesek figyelmüket most már teljes erővel az észak-afrikai partraszállásra fordíthatják.

Churchill egy utójáték megrendezésével kívánta döntésének helyességét – mindenekelőtt Roosevelttel és Sztálinnal – elismertetni. A partraszállás helyett fokozta a bombatámadásokat s portyázó hadműveletekkel nyugtalanította a német hadsereg Franciaországban állomásozó egységeit. Az egyik ilyen támadást kisebb méretű próba partraszállással akarta egybekötni, de nem valamiféle siker reményében vagy konkrét célkitűzéssel, hanem sokkal inkább azért, hogy a világnak – beleértve az amerikai katonai vezetőket, akik elfogadták a partraszállás elhalasztását, de nem voltak teljesen meggyőződve annak helyességéről – bebizonyítsa, hogy a franciaországi partvonalon a németek olyan komoly erődítményrendszert építettek ki, amelynek az elfoglalása frontális támadással aligha keresztülvihető. Az 5000 kanadai katonával augusztus 17-én Dieppe-nél végrehajtott partraszállásnak ez volt a politikai értelme. A németek éppen ezen a ponton megerősítették védelmüket, s így a kanadai partraszállás rendkívül súlyos veszteséggel – 3400 halott és sebesült – járt. A német propaganda diadalittasan számolt be a szövetségesek kudarcáról.

Churchill viszont elégedett volt, mert úgy érezte, Dieppe-pel katonailag is bebizonyította igazát. A Vörös Hadseregnek pedig jórészt egyedül kellett visszaverni a németek 1942. évi nagy támadását is.

* Vnyesnaja polityika Szovjetszkovo Szojuza v period Otyecsesztvennoj Vojnü. Moszkva 1969. 11. l.

A NÉMET TÁMADÁS 1942 NYARÁN

„Vasárnap március elseje lesz. Barátaim, nem tudjátok elképzelni, mit jelent ez nekem – mondotta Hitler 1942. február 26-án este, egy vacsorai beszélgetésnél. – Az utolsó három hónap erősen megviselte erőmet, kikezdte idegeimet.

Elmúlt a tél, ellenségeink nem remélhetik többé, hogy Napóleon sorsára jutunk ... Most megfordítjuk a helyzetet. Micsoda megkönnyebbülés."* Hitler a tavasz közeledtében a győzelem lehetőségét látta. Amit korábban még csupán szűkebb vezető munkatársai körében hangoztatott, március 15-én nyilvános beszédében is meghirdette: 1942 tavaszán végleg megsemmisítik a Vörös Hadsereget. Szűkebb körben azt is kifejtette, hogyan képzeli el a szovjet hadsereg – melyet mindenesetre már magasabbra értékelt, mint egy évvel korábban – megsemmisítését. „Nem akar végtelen háborúba bocsátkozni – foglalta össze Goebbels a Führer gondolatát. – Célja: a Kaukázus, Leningrád és Moszkva. Ha ezeket elértük, akkor október elején minden körülmények között befejezzük a hadjáratot, és időben téli szállásra vonulunk. Esetleg hatalmas védővonalat építünk ki, s ezzel a keleti hadjáratot elaltatjuk."**

Hitler taktikai elképzeléseit, melyeket korábban az asztali beszélgetésekben szűk körű hivatalos eszmecserék során fejtett ki, a Wehrmacht vezetésével egyetértésben április 5-én a 41. számú hadműveleti utasításban hivatalos okmánnyá emelte. Mihelyt az idő engedi, a német hadsereg ismét magához ragadja a kezdeményezést, hogy: „a szovjet maradék védőerejét véglegesen megsemmisítse és legfontosabb hadigazdasági erőforrásait elragadja".***

Hitler tanult az elmúlt év tapasztalataiból. A német erők már nem képesek a front teljes szélességében támadásra. Erőit tehát egyetlen frontra, a déli arcvonalra kívánta összpontosítani. A középső fronton védelemben kívánt maradni, északon pedig Leningrád elfoglalása után akart ismét védelembe átmenni. A déli támadást négy ütemre tervezte. Voronyezs elfoglalása az első feladat, ezt követi a Donyec- és a Don-folyók közötti szovjet erők megsemmisítése, majd harapófogószerű támadással Sztálingrád elfoglalása, az egész hadjáratot a Kaukázus megszerzése tetőzte volna be. Megsemmisítik a szovjet hadsereg magját, és elfoglalják a hadigazdaság szempontjából leglényegesebb szén-, vasérc- és olajlelőhelyeket.

* Hitler's Secret Conversations. 1941–44. (H. R. Trevor-Roper bevezetőjével.) New York 1961. 327. l.

** The Goebbels' Diaries. Szerkesztette L. P. Lochner. New York 1948. 112–163. l.

*** *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg ... Id. kiad. 265. l.

Hitler hatalmas erőket sorakoztatott fel az új támadásra, a rendelkezésre álló 232 hadosztályból 178 hadosztályt vonultatott fel a Szovjetunió ellen. Mindezt kiegészítette a csatlós országok mozgósított 52 hadosztálya. A német Külügyminisztérium és a vezérkar képviselői már a moszkvai vereséget követően sorra járták a csatlós országok fővárosait, fokozott katonai közreműködést követelve. Eredetileg a német hadvezetés csak a román és finn csapatok részvételével számolt a Barbarossa-terv végrehajtásában. Hamarosan a többi szövetséges is politikai és presztízsokokból követelte, hogy részt vegyen a hadjáratban. Mussolini úgy érezte, ha nem vesz részt aktívan a Szovjetunió elleni háborúban, akkor másodrangú hatalommá süllyed Németország mögött. Úgy határozott, hogy olasz expedíciós hadtestet küld a frontra, mégpedig három hadosztályt, egy tüzérezredet, egy repülőköteléket, 1942 elejére pedig egy további hadtest frontra küldését javasolta. „Háborús erőfeszítésünk így kibírja az összehasonlítást Németországgal" – mondotta Cianónak.* Az olasz expedíciós hadtest (Corpe di Spedizione Italiano in Russia) vezetője úgy vélekedett, hogy a Vörös Hadsereg már kellően elgyötört ahhoz, hogy a hadjárat az olaszok számára csak séta legyen. Magyarország katonai részvétele 1941 őszén mintegy 50 000 főre rúgott, a legjobban felszerelt Kárpát-hadtest formájában. A magyar kormány elsősorban gazdasági közreműködésével támogatta a Hitler által meghirdetett, bolsevizmus elleni keresztes hadjáratot. A németek állandóan növelték gazdasági igényeiket. 1942. január elsején pedig Hitler Horthyhoz intézett levelében már Magyarország fokozott katonai részvételét követelte. Pár nappal később Ribbentrop külügyminiszter Magyarországra érkezett azzal a kéréssel, hogy a Szovjetunió végleges legyőzése céljából 1942 folyamán az egész magyar haderőt – 28 hadosztályt – vessék be a szovjet fronton. Hosszas tárgyalások következtek. A magyar kormány – többek között a román–magyar feszültségre hivatkozva – igyekezett a katonai részvételt a minimumra korlátozni. A vita során Ribbentrop az ígérgetést fenyegetéssel váltogatta, s végül is a magyar kormány, ha nem is az egész hadsereg, de annak tekintélyes és legjobban kiképzett és felszerelt részének frontra küldésébe beleegyezett. Keitel vezérkari főnök a megállapodás után néhány nappal kilenc gyalogos-, egy páncélos hadosztályban és öt megszálló hadosztályban rögzítette a részt vevő alakulatok számát. Hitler nyári támadási tervében tehát már számolhatott az ún. 2. magyar hadsereg közel 200 000 katonájával. Az április 5-i hadműveleti utasítás szerint ezeket a többi szövetséges ország hadseregével együtt a Don mentén kellett bevetni úgy, hogy északon a magyar, középen az olasz, majd délre a román hadsereg helyezkedik el. A román hadsereg volt a csatlósok között számbelileg a legnagyobb. Antonescu román miniszterelnök ugyanis nemcsak Besszarábiát és Észak-Bukovinát kívánta visszaszerezni, hanem a nagyromán birodalom megteremtése érdekében, melynek határait a Dnyeper mentén akarta meg-

* Ciano naplója 1939–1943. kiad. 368. l.

vonni, jelentős területi igényekkel lépett fel. Tizenhárom román hadosztály és kilenc brigád vett részt a Szovjetunió megtámadásában, önálló hadműveletekkel és közvetlenül Antonescu főparancsnoksága alatt. 1941 augusztusában Hitler hozzájárult ahhoz, hogy a Dnyeszter és a Bug közötti területeket Transznyisztria néven román közigazgatási területnek nyilvánítsák. A román csapatok már az 1941-es hadjáratban súlyos veszteségeket szenvedtek, olyannyira, hogy hadseregük egy részét átszervezésre vissza kellett vonni. Antonescu azonban 1941 őszén tovább növelte – mintegy huszonnégy hadosztály erejéig – a Keleti Fronton harcoló román csapatok létszámát. 1942 januárjában pedig a Budapest után Bukarestbe utazó Keitelnek ígéretet tett, hogy a szovjet fronton harcoló román erőket 1942-ben is hasonló szinten tartja.

Finnországtól a német hadvezetés, mivel itt nem terveztek lényeges támadó hadműveleteket, nem kérte a mintegy tizennyolc hadosztály további növelését. Hasonló szinten maradt a szlovák bataillon részvétele is (két gyalogoshadosztály és egy motorosbrigád). Harcoltak még a Szovjetunió ellen a spanyol, francia és más nyugati önkéntes egységek is, de ezek nem jelentettek lényeges erőt.

A német hadsereggel együtt tehát több mint 230 hadosztály sorakozott fel a támadásra azzal a céllal, hogy az arcvonal déli szárnya, a „Dél" hadseregcsoport megsemmisítő csapást mér a Szovjetunióra.

A moszkvai győzelem visszaadta a szovjet hadseregnek megrendült önbizalmát. Sztálin 1942. február 23-án, a Vörös Hadsereg megalakításának 24. évfordulóján kiadott napiparancsában – mely egyébként elsősorban arról nevezetes, hogy mintegy megjelölve a Szovjetunió jövendő politikáját, éles megkülönböztetést tett Hitler, illetve a német nép s Németország között – arról szólt, hogy nemsokára kiverik a fasisztákat a Szovjetunió területéről. A szovjet hadvezetés önbizalma azon alapult, hogy hatalmas erőfeszítések nyomán sikerült leküzdeni a német támadás váratlanságából eredő hátrányokat, s egyben az átmeneti vereségek ellenére megszervezni a harcoló csapatok jobb ellátását, felszerelését. Ezzel egyidejűleg a katonai irányító szervek is megszilárdultak, megszerezték a szükséges harci tapasztalatokat, s erősítette ezt a folyamatot számos korábban alaptalan vádakkal letartóztatott katonatiszt rehabilitása, s csapategységek élére állítása is. A szovjet haderők főparancsnoksága négy intézményből állott. Az Állami Védelmi Bizottság, a Szovjetunió Fegyveres Erők Legfelsőbb Főparancsnoksága Főhadiszállása, a Szovjet Hadsereg Vezérkari Főnöksége, valamint a Honvédelmi Népbiztosság. A Szovjetunió Fegyveres Erők Legfelsőbb Főparancsnoksága Főhadiszállása (Stavka) élén kezdetben formailag Tyimosenko honvédelmi népbiztos állt, ténylegesen azonban Sztálin irányította. Szintę valamennyi fontos katonai kérdésben döntött, a stratégiai tervezéstől az erők és a hadianyagok felhasználásáig, a tartalékok elosztásától az egyes hadseregek hadműveletének személyes megbízottakon át történő irányításáig.

Nem volt ez nagy apparátus. Mintegy húsz vezető tiszt dolgozott itt Sztálinnal

az élen, de Sztálin nélkül semmiben sem történt döntés, „mivel ezt ő másodrendű kérdésben sem tűrte".*

A Főparancsnokság szerve volt valójában a Vezérkar és a Honvédelmi Népbiztosság. A Vezérkar feladata volt a hadműveletek közvetlen ellenőrzése és irányítása, az egyes fegyvernemek közötti együttműködés megteremtése, a hadműveleti tervek gyakorlati kidolgozása. A Honvédelmi Népbiztosság viszont főleg a személyi állomány kérdéseivel, feltöltés, kiképzés, szabályzat, hadtáp-kérdésekkel foglalkozott.

Politikailag az egész háborús erőfeszítést az Állami Védelmi Bizottság irányította, mely a Bolsevik Párt Politikai Bizottságának döntése értelmében valamennyi katonai, rendőri, gazdasági, adminisztratív és pártszerv fölött állott, s maga a Központi Bizottság Titkársága és a Népbiztosok Tanácsa is végső soron az Állami Védelmi Bizottság alá volt rendelve. Az Állami Védelmi Bizottság Sztálin elnökletével kezdetben öt (Molotov, Malenkov, Berija és Vorosilov), később nyolc (Kaganovics, Mikojan, Voznyeszenszkij csatlakozott a bizottsághoz) tagból állott. Tekintettel arra, hogy mind a Kommunista Pártban, mind a kormányban, mind a hadseregben Sztálin volt a vezető személyiség, érthető, hogy még azok a döntések is, melyek testületileg fogalmazódtak s formálódtak, végső soron egyetértést vagy elutasítást csakis tőle kaphattak. Bármennyire elképzelhetetlen volt tehát a Szovjetunió háborús irányítása a pártszervek (felsőtől az alsóbb szervekig), a helyi szovjetek és a Komszomol-szervezetek, a hadsereg középső és alsó parancsnoki állománya aktív tevékenysége nélkül, mégis Sztálin funkciója, tekintélye, a kialakult állam- és pártstruktúra személyét és szerepét különösen jelentőssé tette a Szovjetunió háború alatti irányításában, külpolitikai, gazdasági és hadműveleti vonalon egyaránt. Nem kétséges ugyan, hogy a központi szervek, a Politikai Bizottság vagy az Állami Védelmi Bizottság a lényeges kérdéseket megvitatta, s ha Sztálin szava több is volt, aligha kétséges, hogy döntéseit munkatársai véleménye erősen befolyásolta. Katonai ügyekben sem döntött soha közvetlen munkatársai nélkül. „Amikor a frontparancsnokok jelentést tettek a Főhadiszálláson – írja emlékiratában Styemenko –, Sztálin nem mulasztotta el megkérdezni: „És mi a Vezérkar véleménye"? Vagy „Megvitatta már ezt a kérdést a Vezérkar?"** Természetes, hogy a korszerű hadviselés minden államban megkövetelte a hatalom nagyfokú koncentrálását – nem véletlen, hogy Roosevelt és Churchill is felvette a főparancsnoki tisztséget. A Szovjetunióban a 30-as évek személyi kultuszának időszaka mesterséges hatalomkoncentrációt teremtett, mikoris a hatalom erősítése jegyében a hatalommal való tömegméretű visszaélésre is sor került, melyért nem kétséges, elsősorban Sztálint terhelte a felelősség. A 30-as években Sztálin a néptől, a tömegektől, a párttagságtól való elszakadás jegyében növelte hatalmát. A háború alatt viszont a gazdasági, politikai és katonai döntések egyenesen követelték a hatalom összpontosítását, ek-

* *N. N. Voronov:* Podvig szovjetszkogo naroda. Isztorija SZSZSZR. Moszkva 1965. 4. sz. 3. l.
** *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Budapest 1969. 82–83. l.

kor, a szocializmus, a szovjet haza veszélyes óráiban Sztálin felismerte a szovjet nép teljes összefogásának szükségességét, és igyekezett a 30-as évek törvénytelenségeinek egy részét helyesbíteni, s a hatalmat maximálisan a szovjet haza védelmében, a háború megnyerése érdekében felhasználni. Nem kétséges, hogy Sztálin emberi tulajdonságainak rossz oldalai lehetővé tették, hogy más országok katonai vezetésében is előforduló, háborúk során többnyire elkerülhetetlen hibák a szovjet vezetés munkájában is jelentkezzenek, hogy Sztálin egyes téves helyzetfelismerései nemegyszer súlyos, olykor tragikus taktikai vagy stratégiai következményekkel járjanak. Mindez azt jelenti, hogy a háború kezdeti időszakában a szovjet vezetés gyengeségében Sztálinnak is nagy – egyes esetekben döntő – szerepe volt, de e hibák kijavítása, a győzelem kivívásának felső szinten való előkészítése és megszervezése is egy olyan párt és katonai vezetőtestület által történt, melynek élén a háború egész időszakában Joszif Visszárionovics Sztálin állt.

A szovjet hadsereg helyzetének megszilárdulásához a gazdasági helyzet lassú javulása is hozzájárult. Az áttelepített üzemek hihetetlen gyorsasággal álltak ismét a termelés szolgálatába, s az értékes területek elvesztése ellenére is az ország gazdasága kezdett kiemelkedni az 1941-es hullámvölgyből. Viszonylag rövid idő alatt rohamosan felfutott a harckocsi-, a repülőgép- és az ágyúgyártás. Nemcsak mennyiségi gyarapodás következett be, hanem az új tüzérségi, a modernebb légierő erősen növelte a szovjet hadsereg harci értékét. Valamelyest angol–amerikai segítségre is támaszkodhatott a hadigazdaság. A tényleges szállítmányok (havi 500 harckocsi és 400 repülőgép, valamint fontos nyersanyagok) az ígéretektől elmaradtak. A szállítmányok az USA-ból Izlandra, majd onnan hosszú és veszélyes jéghegyek közötti hajózás után Murmanszkba érkeztek. A Szovjetunió megtámadását követő első hónapokban a konvojok továbbjutását csak természeti akadályok gátolták. Az év végén azonban a németek a norvégiai Trondheimnél jelentős tengeri és tengeralattjáró-flottát vontak össze azzal a céllal, hogy a szállításokat megakadályozzák. Az 1942-ben indított első konvoj állományából a németek 18 hajóból ötöt elsüllyesztettek, a következő konvojból már csupán 8 hajó érkezett meg a 23 hajóból rendeltetési helyére. A többi részben német támadás áldozata lett, részben jéghegyekbe ütközött, és így süllyedtek el. Ez nem túl sok jót ígért a következő esztendőkre, de a beérkezett 2800 tank és 2000 repülőgép, valamint a közel 22 000 tehergépkocsi kétségtelenül segített az első nehézségeket leküzdeni.

A szovjet vezetés 1942 tavaszán a reálisnál jobbnak ítélte meg a front helyzetét. A decemberben indult offenzíva, elsősorban utánpótlási nehézségek miatt márciusban befejeződött, s a csapatok védelembe mentek át. A szovjet katonai vezetés 1942 nyarának kilátásait mérlegelve számolt ugyan egy nagyarányú német támadással, de úgy látta, hogy a szovjet hadsereg képes lesz azt nemcsak visszaverni, hanem jelentős offenzív hadműveleteket is folytatni. Ami a német támadást illeti, „a Legfelsőbb Parancsnokság és a Vezérkar arra a téves következtetésre jutott, hogy nyár elejével a fő katonai események ismét Moszkva körül összpontosulnak,

és az ellenség ismét a középső szektorban tesz kísérletet a döntő győzelem kivívására"*, állapítja meg emlékirataiban Vasziljevszkij, a vezérkari főnök. A szovjet csapatok támadását a szovjet vezetés ugyan még nem általános offenzíva keretében képzelte el, hanem aktív hadászati védelmet terveztek, sok kisebb s aránytalanul széles arcvonalon kibontakozó offenzív hadműveletekkel párosítva. Ezeket a kisebb offenzív hadműveleteket szinte az egész Keleti Fronton szétszórva, Leningrádtól Gyemjanszkon át 270 kilométer szélességben, Szmolenszk–Kurszk vonalán 430 és Harkov térségében egyenesen 650 kilométer szélességben tervezték. A hadsereg vezetői körében számos és súlyos ellenvélemény merült fel, Sztálin ragaszkodott elképzeléséhez, s az ellenvéleményeket nagyon határozottan elhárította. Mindez egy sor kudarchoz vezetett.

A szovjet balsiker-sorozatot az 1942-es áprilisi krími hadműveletek előrevetítették. Az ún. Krími Frontot a szovjet erők 1942 elején hozták létre azzal a céllal, hogy felszabadítsák a Krím-félszigetet. Az itt bevetett szovjet csapatok hídfőállásukból kiindulva három alkalommal is eredménytelen kísérletet tettek a német állások áttörésére. A kudarcot feltehetően az okozta, hogy a szovjet csapatok még nem voltak elég erősek ilyen nagyszabású támadó hadműveletekhez, de kétségtelenül hozzájárult a sikertelenséghez a Főparancsnokságnak a Krími Frontra kiküldött politikai képviselője, Mehlisz is, aki a személyi kultusz időszakának egyik legtipikusabb – igazán semmihez sem értő, de a legkülönbözőbb vezető funkciókat betöltő –, a 30-as évek tisztogatásaiban is nagy szerepet játszó, erőszakos, durva figurája volt. Ő ugyanis nem egy súlyos vezetési hibával gyengítette a szovjet hadsereg katonai tevékenységét. Manstein tábornok vezetésével május 8-án a német csapatok támadásba mentek át, és néhány nap után betörtek a szovjet vonalakba, felszámolták a hídfőállást, mégpedig úgy, hogy „a kiürítést . . . nem sikerült szervezetten végrehajtani".** A kercsi szovjet hídfőállás felszámolása végzetes helyzetet teremtett Szevasztopol városa számára, melyet a szovjet hadsereg nagy hősiességgel már ősz óta védett. De mielőtt a német csapatok ostroma teljes erővel Szevasztopol ellen fordulhatott volna, Harkovnál bontakozott ki egy igen nagy méretű, s az 1942-es év hadműveleteit döntően befolyásoló csata. Itt az egyik legnagyobb tekintélyű szovjet tábornok, Tyimosenko irányításával támadtak a Vörös Hadsereg erői. Az offenzíva csupán kisebb területekért és Harkov elfoglalásáért indult. Harkov térségében akartak a németek is támadni, csakhogy a német offenzíva valamivel későbbre volt időzítve. A szovjet támadás eleinte sikerrel járt, északról és délről is előrenyomulva már Harkovot és Poltavát is megközelítették, ahol nemrég még Hitler tartott haditanácsot. A szovjet offenzíva gyenge pontjai hamarosan nyilvánvalóvá váltak. Nem volt meg sem a számbeli, sem az anyagi fölény. A német csapatok jelentős tarta-

* *A. M. Vasziljevszkij:* Nyekotorije voproszi rukovodsztva vokruzseszkoj borboj letom 1942 goda. Vojennij isztoricseszkij zsurnal. Moszkva 1965. 8. sz. 4. l.

** A Nagy Honvédő Háború története. 2. köt. Id. kiad. 354. l.

lékkal rendelkeztek. Mikor a szovjet csapatok erősítést kértek a Főparancsnokságtól, a következő választ kapták: „. . . A Főhadiszállás nem rendelkezik hadrafogható új hadosztályokkal . . . Fegyverkészleteink korlátozottak, és vegyék figyelembe, hogy az Önök frontján kívül még mások is vannak . . ."* A németek bevetették tartalék erőiket, és így május 16-án a szovjet offenzíva összeomlott. Von Bock tábornagy főparancsnokságával a friss német és román csapatok az előretörő szovjet erőket két oldalról, északról és délről megtámadták. Néhány vezető követelte a szovjet támadás leállítását, de ehhez Sztálin nem járult hozzá. A német ellentámadás az előretörő szovjet egységeket elvágta, bekerítette és felmorzsolta. Három szovjet hadsereg pusztult el, a halottak között volt a szovjet Délnyugati Front főparancsnoka, számos hadsereg- és hadtestparancsnok is, a hadifoglyok száma pedig meghaladta a 200 000-et.

A harkovi vereséggel a vereségsorozat nem zárult le. Júniusban Szevasztopol ellen indult német támadás. Míg a krími és harkovi vereségben a szovjet – az előbbinél a helyi, az utóbbinál a legfelsőbb – vezetés súlyos hibái is közrejátszottak, addig a szevasztopoli csatát kizárólag az óriási német túlerő döntötte el, és a város védelme egyike a Nagy Honvédő Háború legdicsőségesebb harcainak.

Szevasztopolt már az előző év októbere óta ostromolta a német hadsereg. A város védőinek szenvedései és kitartása Leningrád védőiével vetekedett. Szevasztopol jelkép volt: a régi orosz katonai erények és hősiesség szimbóluma. A védőket az 1855-ös ostrom emléke és az akkori védők kitartásának példája is lelkesítette. A szovjet katonák számára nem volt más kiút, mint az ellenállás vagy fogság. A város védelmének megszervezésében kimagasló szerepet játszott a helyi pártszervezet, különösen hősiesen harcoltak a nagy forradalmi múlttal rendelkező matrózok. Filsenkov öt matróza saját testét dobta oda kézigránáttal a kezében a német tankok elé. A szovjet háborús irodalom őrzi hőstettüket. A németek óriási számbeli és anyagi fölényük ellenére újból és újból kudarcot vallottak. Az év elején a kercsi szovjet hídfő megteremtése, majd a szovjet támadás, bizalommal töltötte el a védőket, de májusban reménytelenre fordult a helyzet. A németek hat nap alatt 50 000 gyújtóbombát dobtak a városra, majd bevetették az eredetileg a Maginot-vonal ellen készült, legnagyobb kaliberű ágyúikat is. Június 7-én megindult az utolsó német támadás. A német légierő addigra már minden légi és tengeri utánpótlástól elzárta a várost. Véres harcok után elfoglalták a külső védővonalat, majd súlyos utcai harcok dúltak. A júliusi melegben az eltemetetlen halottak bűze annyira elárasztotta a levegőt, hogy a védők már csak gázálarcban tudtak tovább harcolni. A védők 250 napos ellenállása az 1855. évi ostrom dicsőségét is felülmúlta. A város végül elesett, de július elejéig tekintélyes német erőket vont el a kibontakozó nyári offenzívától. A német vezetés rendkívül meg volt elégedve a krími hadműveletekkel. Von Manstein tábornokot, aki a hadműveleteket irányította, tábornaggyá

* *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 64. l.

nevezték ki, északra vezényelték azzal a feladattal, hogy tegyen újabb kísérletet Leningrád elfoglalására.

Hogyan alakult Leningrád helyzete a háború kitörése óta? 1941 szeptemberében a váratlanul gyors német előrenyomulás Leningrádot közel 3 millió lakosával bekerítette és elvágta a Szovjetunió többi részétől. Északnyugat felől a finn csapatok előrenyomulása, délről a német erők baltikumi villámháborúja a várost hamar veszélyes helyzetbe hozta. A már júliusban felállított s zömmel munkásokból toborzott divíziók hiába csatlakoztak a Vörös Hadsereghez, a német előrenyomulást nem tudták megállítani. Július végén, augusztus elején közel egymillió leningrádit mozgósított a városi pártszervezet a védelemre, építették a város külső védelmi vonalait, a lövészárkokat és aknamezőket, a szögesdrót akadályokat, tankcsapdákat. Viszont nem szervezték meg a város polgári lakosságának kiürítését. Augusztus 31-én a németek elvágták a moszkva–leningrádi vasútvonalat, majd Mga helység elfoglalásával az utolsó vasútvonalat is, mely a Szovjetunió második városát az ország többi részével összekötötte. A német erők kijutottak a Ladoga-tó partjára, az összeköttetést már csak a tavon keresztül lehetett fenntartani. A pártbizottság ellenállásra szólította fel Leningrád lakosságát.

„Leningrád munkásosztálya vagy rabszolgasorba süllyed és színe-virága elpusztul, vagy minden erőnket összeszedve kétszeres erejű csapással válaszolunk, és megássuk a fasizmus sírját Leningrád falainál."*

Szeptember 4-től megkezdődött a város rendszeres bombázása és ágyúzása. A város védelme igen nehéz helyzetbe került. A Szovjet Főparancsnokság szeptember 10-én Zsukovot küldte az ostromlott városba a védelem átszervezésére. Szeptember folyamán a német ostrom ismét és ismét kudarcot vallott. Hitler a város lassú kiéheztetése, halálraítélése mellett döntött. A szovjet légierő nem volt abban a helyzetben, hogy akárcsak megkísérelje a körülzárt város élelmezését, utánpótlást csak a Ladoga-tavon keresztül lehetett szállítani, ahol nem volt megfelelő kikötő. A város készletei rendkívül szegényesek voltak. Mikor szeptember elején a blokád Leningrád körül bezárult, a város élelmiszerkészletei – a hivatalos fejadagok alapján számolva – 30–40 napra voltak elegendők. A kenyérfejadagok ismételten csökkentek, majd a kenyérben levő liszt mennyiségét 63%-ra korlátozták, mindinkább malátát és cellulózt keverve a kenyérhez. A hús is fogytán volt, s helyette bárányfaggyút osztottak. Szeptember és október folyamán még legalább jegyre ki tudták osztani az egyre csökkenő fejadagokat, novemberben azonban már erről sem lehetett szó. November 13-án már negyedszer csökkentették a fejadagokat. A város éhezett. A lakosság szenvedéseit fokozta a fűtőanyaghiány. Korlátozni kellett a villanyvilágítást. Élelem, fűtőanyag, villany nélkül borzalmas télnek nézett elébe Leningrád ostromlott lakossága. Ha későn is, de óriási erőfeszítéseket tettek mind a városon belül, mint az országban a város élelmezésére. Hallatlan szenvedésekkel épített-

* *D. V. Pavlov:* Leningrádiak. Budapest 1969.

tek egy kisebb vasútvonalat a Ladoga-tó partjához és egy kikötőt. Októberben ezen az úton az alacsony fejadagok mellett is legfeljebb nyolc napi élelmet tudtak szállítani, de november 15-e után a Ladoga-tó nem volt hajózható. A szovjet vezetés kísérletet tett a légi szállítás megszervezésére, de a német repülőgépek megakadályozták. Az utánpótlás szinte teljesen kilátástalanná vált, mikor a németek Tyihvin elfoglalásával a Leningrád–Vologda vasútvonalat is elvágták. Borzalmas hidegben, az erdők között hóban és fagyban építettek egy 200 mérföldes új autóutat, hogy teherautókon folytathassák a szállítást, de ha decemberben nem foglalják vissza Tyihvint, akkor feltehető, hogy Leningrád sorsa megpecsételődik. Hivatalosan a munkások 25 dkg kenyeret, 2 dkg zsírt, 5 dkg húst és 2 dkg cukrot, mintegy 1000 kalóriát kaptak naponta. A tisztviselők, családtagok és gyerekek napi fejadagja (12 dkg kenyér, 1–2 dkg zsír, hús és cukor) mintegy 500–700 kalória között mozgott. Decemberben és januárban már naponta 3–4000 ember halt éhen. A szörnyű éhség csillapítására az emberek már enyvből, hajolajból készítettek különböző folyadékokat, elhullott macskákat, kutyákat ettek. Sokan az utcán, a gyárakban, a munkánál estek össze, vagy egyszerűen az ágyban nem ébredtek fel többé.

„Szinte lehetetlen volt koporsót szerezni. Holttestek százai feküdtek a temetőkben vagy környékén, egyszerűen újságpapírba csomagolva . . . Az embereknek nem volt erejük a sírok ásására."* A kórházak működtek ugyan, de az orvosok és az ápolószemélyzet is támolygott az éhségtől. A vízvezeték-hálózat felmondta a szolgálatot, és ez újabb járványveszéllyel fenyegetett. Januárban a Ladoga-tó jegén épített úton csak minimális mennyiségben tudtak biztosítani utánpótlást.

A leningrádiak csodálatra méltó hősiességgel és fegyelmezettséggel viselték el a háború által rájuk mért borzalmas szenvedéseket. A Komszomolba szervezett fiatalok igyekeztek segíteni ott, ahol lehetett és ahol tudtak, főként a Ladoga-tó jegén szállított s február elejéig még nem túl rendszeres szállítmányok módszeres elosztásában. A ladogai életvonat végül februártól rendszeresen működött, ami lehetővé tette az élelmiszeradagok csekély emelését, a lakosság egy részének pedig evakuálását. Februártól áprilisig mintegy félmillió, majd az év végéig közel még egy félmillió ember hagyta el az ostromlott várost. A szovjet katonák hallatlan erőfeszítéssel 1942. áprilisban és júniusban a Ladoga-tóban egy olajvezetéket fektettek le, ami a fűtőanyag-válságot is megoldotta. 1941–42 telén több mint félmillió ember halt meg, s a túlélők nagy része is fizikailag és lelkileg a szörnyű ostromra készült. Mansteint azonban a Déli Fronton kialakult helyzet miatt elvezényelték, újabb ostromra már nem került sor, 1943 nyarán részlegesen, 1944 januárjában pedig teljesen felszabadult Lenin városa, melynek ostroma a leghosszabb volt, amit a XX. században egy város elviselt, a védők szenvedései és hősiessége pedig felülmúlt minden eddigit.

1942 nyarán a szovjet hadsereg három újabb vereséget szenvedett. Ezek a csa-

* *A. V. Karaszev:* Leningrádci v godü blokádü. 1941–1943. Moszkva 1960. 65. l.

tavesztések azonban részben a tervezett offenzív hadművelet kudarcát jelentették, részben pedig taktikai és morális jelentőségű hídfőállások felszámolását, elvesztésük nem járt együtt lényeges területi veszteségekkel. A háború kitörésének első évfordulóján a szovjet sajtó az egyéves küzdelem mérlegét megvonva, továbbra is optimistán nyilatkozott az 1942-es év kilátásairól. Pedig a németek taktikai sikerei csak előhírnökei voltak a nagy nyári offenzívának, mellyel Hitler az utolsó csapást kívánta mérni a Szovjetunióra.

A Blau-hadművelet keretében von List és von Bock vezérlete alatt a németek felsorakoztatták Orjoltól (Orel) délre csapataikat, azzal a céllal, hogy június 28-án Voronyezs irányában megindítsák támadó hadműveleteiket. A német páncélos és motorizált hadosztályoknak mintegy tíznapos küzdelem után sikerült Kurszktól délre áttörni a szovjet védelmi vonalakat, és július 6-án elérték a Dont, s hamarosan benyomultak Voronyezs városába. A város környékén és a városban elszánt küzdelem folyt. Bár a német fölény egyre erősödött, a szovjet csapatok ellentámadásai és kitartása a német előrenyomulást lassította. A német tervek, mint ez utólag kiderült, nem irányultak közvetlenül és elsősorban Moszkva ellen, a szovjet hadvezetés mégis joggal tartott attól, hogy a német áttörés célja Tambov területén át Moszkva elvágása, ezért elsősorban ide összpontosították erőiket. Az ellenállás Voronyezsnél a német előrenyomulást megállította, a németeknek még a Moszkvába vezető közlekedési hálózatot sem sikerült elvágniok. Délebbre azonban a német támadás gyorsan haladt előre. Az áttörés kiszélesült, s hamarosan sikerült a német terv második etapját is megvalósítani, elfoglalni a szovjet ipar központját, a Donvidéket. A területnyereség azonban nem járt együtt a szovjet hadsereg megsemmisítésével, mivel a bekerítő hadműveletek nem sikerültek, s a szovjet vezetésnek jelentős erőket sikerült kimentenie. A július 28-i bejelentés Novocserkasszk és Rosztov elvesztéséről viszont riadóként hatott. A németek a Kubán és a Kaukázus kapujában álltak. A katonai helyzet ismét fenyegetővé vált. Hitler igen elégedett volt, július 23-án kiadott 45. számú hadműveleti utasításában leszögezi, hogy a német erőknek három hét alatt – annak ellenére hogy Tyimosenko bizonyos egységei megmenekültek a bekerítéstől – a leglényegesebb célokat sikerült elérniük. A továbbiakat illetően úgy döntött, hogy a délen előrenyomuló csapatok, melyeket július 9-én két nagy hadseregcsoportra bontott, a következő feladatokat kapják: a „B" hadseregcsoportnak előbb von Bock majd Weichs vezérezredes irányításával – s ehhez a hadseregcsoporthoz sorolták be a 3. és 4. olasz és 8. román hadseregek mellett a 2. magyar hadsereget is – részben a Doni Frontot kell fedeznie, részben a nagy Don kanyart elfoglalva Sztálingrád felé a Volgáig kell előrenyomulnia, majd a Volga–Don vidéket lezárva Asztrahányig előrenyomulva a Volgát is elvágnia.

Az „A" hadseregcsoportnak List tábornagy vezetésével román és szlovák egységekkel megerősítve Rosztovtól délre és délkeletre kellett a szovjet erőket megsemmisítenie, majd az egész fekete-tengeri partvidéket elzárnia, és a Kaukázusba benyomulva a fontos olajvidéket elfoglalnia. Az új hadműveleti intézkedés kétség-

telenül megnehezítette az előrenyomuló német erők helyzetét, a két egymástól részben független hadművelet a támadás frontját rendkívül kiszélesítette. Voronyezstől Bakuig több mint 4000 km hosszan terjedt ki a front, miközben az eddigi kétségtelenül igen gyors előrenyomulás a német csapatokat erősen legyengítette. A német vezetés becslései szerint a veszteség (halottak és sebesültek együttesen) már másfél millióra volt tehető. Halder, a szárazföldi erők vezérkari főnöke nem is értett egyet a döntéssel. A háború után kiadott naplója szerint ezen a napon a következő sorokat írta le Hitlerről: „Az ellenség lehetőségeinek már korábban is jelentkező lebecsülése lassanként tragikus méreteket ölt, és veszélyessé válik."* A vezérkar és Hitler véleménykülönbsége azonban ismét Hitler javára dőlt el. Azt, hogy a véleménykülönbség mennyire jelentkezett már 1942 nyarán, s mennyiben csak később – pontosan megítélni ma már aligha lehet. Tény, hogy Halder szeptemberben lemondott posztjáról, s az is tény, hogy Hitler utasítását a Sztálingrádnál harcoló szovjet erők egyik parancsnoka is baklövésnek minősítette emlékirataiban. „Hitler ahelyett, hogy a fő erőkkel megpróbálta volna elfoglalni Sztálingrádot, s ezután felhasználni őket a kaukázusi olaj megszerzésére, úgy döntött, egyszerre két hadműveletet hajt végre: Sztálingrád elfoglalását, *és* a Kaukázus elleni támadást."**

A hadműveleti terv vitathatatlan hibái eleinte még nem mutatkoztak, s Hitler rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított mind az északi, mind a déli szárny támadásának.

„Amennyiben a majkopi és grozniji olajat nem tudom megszerezni, kénytelen leszek befejezni a háborút"*** – mondotta Paulus tábornoknak a nyári offenzíva megindulása előtt. Igaz, északon nem tudták teljesen megtisztítani a Don jobb partját, s néhány kisebb hídfőállás továbbra is az egyedülálló hősiességgel harcoló szovjet erők kezében maradt. Az „A" hadseregcsoport viszont nagy gyorsasággal haladt továbbra is előre a kubáni és kalmüki sztyeppéken, és hamarosan a Kubán folyót is átlépte. Augusztus 8-án a németek Majkoptól északra elérték az első kisebb olajmezőt. Mintegy további két hétig tartott még a német előrenyomulás, de Majkopban csak felrobbantott olajkutakat találtak. Az alpinista egységek a Kaukázus magas hegyeivel is megbirkóztak. Augusztus 21-én a német hírügynökségek nagy diadallal adták közzé a Wehrmacht főparancsnokságának jelentését: Az Elbruszra, a Kaukázus legmagasabb csúcsára felhúzták a horogkeresztes zászlót. Augusztus 25-én a grozniji olajmezők északi pontjára is elértek, 90 km-re álltak Groznijtól, viszont a Nyugat-Kaukázusban már nem sikerült a hegyivadászoknak kitűzött céljukhoz, a Fekete-tenger partjához, Tuapszéhoz előretörniük.

A helyzet a szovjet csapatok számára rendkívül veszélyesen alakult. A német tankok, repülőgépek érezhetően fölényben voltak. Állandó bombázásokkal nem-

* Halders Kriegstagebuch. 3. köt. Id. kiad. 489. l.

** *V. I. Csujkov:* Erőd a Volga partján. Budapest 1960. III. l.

*** International Military Tribunal. VII. köt. London 1947–1949. 290. l.

csak a csapatokat, de a menekülő lakosságot, a vasútvonalakat is tönkretették. A visszavonulás oly gyors volt, hogy az ipar rendszeres kitelepítéséről nem lehetett szó. Az emberek százezerei próbáltak a Kaszpi-tenger másik oldalára eljutni. „A legkisebb vasútállomást is elárasztották a menekülők tömegei."*

Az utolsó nagy német teljesítmény a Tamany-félsziget és Novorosszijszk elfoglalása volt. Itt a gyors előrenyomulás véget ért. Az egyszerre három irányban előretörő németek túlságosan megosztották erőiket, s az erősödő szovjet ellenállással már nem tudtak megküzdeni. A Szovjet Főparancsnokság tisztában volt a Kaukázust fenyegető veszéllyel. Úgy döntött, hogy Szibériából vet be újabb egységeket. Augusztus utolsó hetében megindult a védelmi front megerősítése. Szeptember 10-én az előrenyomulás elakadásával elégedetlen Hitler leváltotta List tábornagyot, és közvetlenül ő maga vette át a hadseregcsoport irányítását. Ez a helyzeten semmit sem változtatott. A szovjet csapatok ellenállása egyre erősödött, s ebben nem csupán a helyi védelem átszervezése és megerősítése játszott szerepet – Tyulenyev tábornok emlékiratai szerint a csapatok és a lakosság több mint 100 000 védelmi állást építettek ki, közel tízmillió munkanap ráfordításával –, hanem néhány, az egész hadseregre kiterjedő reform. Ezeket éppen az újabb vereségek tanulsága alapján vezették be. A fegyelem megszilárdítására katonai intézkedéseket hoztak, és fokozták a politikai munkát a hadseregben. Megerősítették a tisztek helyzetét és szerepét. Ez az egyszemélyi vezetés visszaállítását jelentette, október 9-én a politikai biztosi címet is megszüntették. Az új hatáskör külsőségekben is megnyivánult, visszaállították a tiszti rendfokozatokat és váll-lapokat. Nagy port vert fel Kornyejcsuk darabja, melyet *Front* címmel játszottak. Ebben a nagy politikai tapasztalattal, de kevés katonai szaktudással rendelkező idősebb, és a fiatal, szakképzett tiszt összecsapásában a szerző egyértelműen az utóbbi mellé áll. A színdarab Styemenko emlékiratai szerint „felbolygatta a hadsereg egész tisztikarát" ... Voltak „a Vezérkarnál, de másutt is, még a sokat próbált katonai vezetők között is ... olyanok, akik a »Front« című darabot a Vörös Hadsereg ellen irányuló sajátos diverzióként fogták fel ... Mi, fiatal vezérkariak – folytatja Styemenko –, ha lehet így nevezni a középszintű vezetés korban viszonylag fiatal tisztjeit, úgy fogadtuk a »Front« című darabot, mint a párt politikájának kifejezését, mint felhívást hadművészetünk színvonalának, a csapatvezetés módszereinek tökéletesítésére."**

A német támadás nem fejeződött be 1942 szeptemberében, de elérve a Kaukázus fő láncának lábait és a Tyerek-folyót, teljesen elakadt. Mint Grecsko írja emlékirataiban, a németeknek „meghiúsult minden olyan kísérletük, hogy döntő csapást mérjenek a Kaukázust védő szovjet csapatokra, előretörjenek Bakuig, behatoljanak a Kaukázusontúlra, és kijussanak a Fekete-tenger partjára".***

* *I. V. Tyulenyev:* Cserez tri vojnü. Id. kiad. 176. l.

** *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 76–77. l.

*** *A. A. Grecsko:* Harc a Kaukázusért. Budapest 1970. 249. l.

Ha a kaukázusi fronton szeptemberben vége is szakadt a német előrenyomulásnak, északabbra a helyzet továbbra is igen súlyos volt. A sztálingrádi offenzíva egyelőre sikeresen haladt előre. A hadművelet egészét tekintve a sztálingrádi előrenyomulás két első szakasza már augusztus közepére véget ért. Július 17-e és augusztus 4-e között az első szakaszban a szovjet erők a német előrenyomulás lelassítására törekedtek a Don-kanyarban, nem utolsósorban azért, hogy a sztálingrádi védővonalakat megerősíthessék. Augusztus 5-e és 18-a között a német előrenyomulás a Sztálingrád alatt állomásozó szovjet csapatok bekerítésére irányult. A németek egyidejűleg nyomultak előre dél, illetve nyugat és északnyugat felől. Augusztus 17-én a német támadás a Sztálingrád körüli szűk területre szorította vissza a szovjet csapatokat. Északra a Wehrmacht hamarosan elérte a Volgát és elszigetelte a szovjet hadsereg jobbszárnyát, középen Kalacs irányában szélesítve a frontot, egyenesen a város felé közeledett. Délen egy messze előretörő ék szintén a Volgához tört utat, hogy így a Vörös Hadsereg balszárnyát is elvágja.

Augusztus 19-én Paulus tábornok utasítást adott Sztálingrád elfoglalására. Hitler augusztus 25-ében jelölte meg a város elfoglalásának dátumát. A gyalogság, valamint a páncélos és gépesített erők támogatására 600 repülőgép bombázta a várost. Ez a légitámadás több tízezer ember halálát okozta. A német nyomás napról napra erősödött. Augusztus utolsó hetében és szeptember első tíz napjában minden irányból folytatódott a német előrenyomulás Sztálingrád felé. A németek fölénye hadianyagban s mindenekelőtt repülőgépekben számottevő volt. Szeptember 10-én elérték a Volgát, elvágva egymástól a védő 62-es hadsereg hadosztályait. A város már romokban volt, s mögötte a Volga a kiöntött és meggyulladt benzintől és olajtól lángfüggönnyé változott. A német csapatok a várost környező dombokról már látták a várost, mely 20 kilométer hosszúságban húzódott el a Volga nyugati partján, s több mint félmillió lakosával az ország egyik legnagyobb ipari városa volt. Sztálingrád stratégiai helyzete, a Moszkva-vidék, a Donyec-medence s a Kaukázus közlekedési csomópontja, szinte felmérhetetlen jelentőségű volt. Ha nem is a Hitler által előírt határidőre, de a németek úgy érezték, a város már a kezükben van. Másnap megkezdődtek a harcok a városon belül. Göring beszédében meghirdette, hogy „innen többé nem mozdulunk . . . teljesen lehetetlen és ki van zárva, hogy az ellenség minket valaha is megverjen".*

A német hódítás elérte a maximumát, olyan terület felett rendelkeztek, melyen kereken 48 millió ember élt a Szovjetunió lakosságából. A szén-, a vasérc-, a mangánkészlet közel fele a németek birtokába került, és a leggazdagabb mezőgazdasági vidékek. A Szovjetunió európai részének tekintélyes része és az európai országok túlnyomó többsége a német „új rend" uralma alá került.

* *W. Görlitz:* Der zweite Weltkrieg 1939–1945. I. köt. Id. kiad. 363. l.

AZ „ÚJ REND" EURÓPÁBAN

1942 nyarán a fasiszta országok szövetségének hatalma, befolyása a tetőpontján állott. Míg Japán egész Délkelet-Ázsiát, Kína nagy részét s mintegy 8000 kilométeres körzetben a Csendes-óceán szigetvilágát mondhatta magáénak, addig a német–olasz hegemónia az Északi-sarktól Észak-Afrikáig, az atlanti partoktól a Leningrád–Sztálingrád-vonalig terjedt. Európa nagy része tehát náci uralom alatt nyögött és már formálódtak, alakultak az „új rend" politikai és területi elvei, melyekre Hitler és a nemzetiszocialista állam a háború utáni „új Európáját" alapozni kívánta.

A német imperializmus terjeszkedési törekvései már közel fél évszázada adottak voltak. Végső soron az első világháborút megelőző gazdasági- és külpolitikának nagy szerepe volt a háború kirobbantásában. Az első világháborús vereség ugyan visszaszorította, de nem semmisítette meg a német imperializmus uralmi szándékait, melyek a legkülönbözőbb gondolati köntösben – hol Németország egyedülálló történelmi szerepét hirdetve, hol geopolitikai érvekkel a „nagytérgazdaság" előnyeit hangsúlyozva, hol a „völkisch" ideológia által valamennyi német egyesítésének szükségességét hangoztatva – mind ugyanoda lyukadtak ki: Németország gazdasági és faji uralmának hirdetése Európában, és e cél megvalósítása érdekében megfelelő külpolitika követelése. Bár a weimari köztársaság idején a hadsereg, a junkerek és a nagytőke befolyása a korábbiakhoz képest valamelyest csökkent, politikai és gazdasági elképzeléseik a külpolitikában továbbra is érvényesültek. A nácizmus hatalomra jutása után nem valami gyökeresen új gazdasági és külpolitikai elképzelésekkel állt elő, hanem a hagyományos politikát felerősítette, az új helyzetben új eszközökkel valósította meg, és egyidejűleg új célokat is tűzött ki. A német imperializmus világuralmi tervei semmiképp sem tekinthetők tehát újszerűnek, de Hitler a „nagynémet birodalom" jövőbeni helyzetét illetően, mind területi kiterjedés, mind módszerek tekintetében túlment a német hegemónia korábbi felfogásán, továbbá a német nagyhatalom és a befolyása vagy fennhatósága alá kerülő államok viszonyáról korábban vallott elképzeléseken. Ami pedig a hódító tervek megvalósításának eszközeit illeti, e tekintetben a nemzetiszocialisták a német imperializmus legszélsőségesebb erőinek (Alldeutsch-mozgalom) a felfogásán is túlmentek. Az erőszak, a brutalitás, a tömegirtás aligha fogható fel egyszerűen a hagyományos német terjeszkedési törekvéseknek vagy a német imperializmus szokványos és törvényszerű megnyilvánulásainak. Ez már egy olyan totális állam, fasiszta hatalom elembertelendett ideológiáján alapuló tevékenysége, amelynek ugyan megvoltak

a gyökerei a tradicionális, reakciós és jobboldali erőkben, de jóval túlnőttek rajta.

Nem kétséges, hogy Hitler politikai és gazdasági elképzelései a hagyományos német imperializmus (nagytőke, junkerek, katonai vezető körök) közvetlen érdekeinek kedveztek, ezek az osztályok az „új rend" haszonélvezői voltak és maradtak volna. A nagytőke, az arisztokrácia, a tisztikar tagjai közül azonban sokan nem mindenben értettek egyet az „új rend" túlságosan nagyra törő, ezért a reális lehetőségektől mindinkább elszakadó, s ezzel a német imperializmus hagyományos célkitűzéseit is veszélyeztető politikájával, vagy a megvalósítás módszereinek a történelemben egyedülálló brutalitását kárhoztatták, morális, politikai vagy más okokból. A világuralmi törekvések csak meghatározott anyagi eszközök és katonai erő birtokában voltak megvalósíthatók. A nagytőke és a hadsereg nélkül Hitler nem robbanthatta volna ki az új háborút, nem valósíthatta volna meg az „új rend"-et. A katonai uralomhoz, a gazdasági kizsákmányoláshoz, a megszállt területek népeinek fizikai kiirtásához jól szervezett uralmi apparátusra volt szükség, aminek a kiépítése már a háború előtti Németországban megkezdődött. Az uralmi formáknak ezt a széles – az ideológiai gleichschaltolástól a rendőrterroron, a gazdasági kizsákmányoláson és kényszermunkán át egészen a fizikai kiirtásig – skáláját nem tudta volna a náci Németország megvalósítani, ha nem egészül ki a modern történelemben egyedülálló elnyomó apparátusával. Ennek magját az a szervezet alkotta, amelyhez emberek millióinak pusztulása, a legtöbb kegyetlenség, gyilkosság fűződik, az SS (Schutzstaffel = védőosztag). 1929-ben mint párthadsereg alakult meg, és az alig 280 embert számláló csoport vezetője, Heinrich Himmler már Hitler hatalomra jutása előtt 52 000 emberből álló, pretoriánus gárdává növelte, fő feladatát a nemzetiszocializmus ellenségeinek kíméletlen üldözésében jelölte meg. A hatalomra jutás utáni első években az SS és a rendőrség között bizonyos vetélkedés folyt. Az újonnan létesített koncentrációs táborok őrzését kezdettől fogva az SS kis csoportjára, az ún. halálfejes SS-re bízták. Az SS birodalmi vezetője, a jelentéktelen megjelenésű, de hataloméhes és az erőszak bűvöletében fanatizált, félművelt, miszticizmusra hajlamos Himmler az SS-ben a nácipárt, majd később az egész „új rend", a „nagygermán birodalom" kitenyésztett elitjét látta, s ezért a szervezet befolyásának és számának állandó növelésére törekedett. A fajelmélettől megszállt Himmler az északi faj tipikus képviselőit kereste az SS-ben, mely fölötte áll minden más nemzetnek, s ezért joga van az alacsonyabb rendű népek kiirtására. „Becsületem a hűség" – hangzott az SS jelmondat, melyben mind a becsület, mind a hűség csakis egyféleképpen értelmezhető, hűség a hitlerizmus barbár elveihez és módszereihez.

1936-tól az SS mind nagyobb önállóságot szerzett, s a háború kitörése után már közel negyedmillió embert számlált, főparancsnoksága pedig 12 főosztályból állt. A háború alatt tevékenysége megnőtt és feladatai is bővültek. Ők készítették elő Európa náci kolonializálását, de az SS hagyományos egységei mellett mind nagyobb

szerepet kapott a katonai szolgálatot teljesítő Waffen-SS. Egyes országok megszállásának előkészítésében, majd a katonai megszállás után minden ellenálló erő felkutatásában és leküzdésében nagy szerepet töltött be az SD (Sicherheitsdienst), a Biztonsági Szolgálat. Ez a szervezet mint pártszerv, a nemzetiszocialista SS-nek a részeként jött létre. A Sicherheitsdienst valójában hírszerző szolgálat volt, de hamarosan biztonsági szolgálattá alakult át. Kegyetlen szadistái, élükön Reinhard Heydrichhel eleinte Németország, majd egész Európa legfélelmetesebb szervezetét hozták létre. Az SS, valamint az SD vezetőinek személyén keresztül is teljesen összefonódott és egybekapcsolódott egy másik, a nemzetiszocializmus terrorrendszere fenntartásában, az ellenállás leküzdésében döntő szerephez jutó szervezettel, a Gestapóval (Geheime Staatspolizei, Titkos Államrendőrség). E szervezet felállítására Göring porosz miniszterelnök 1933 tavaszán adott utasítást, s hatásköre kezdetben csak Poroszországra terjedt ki. Később, 1934-től, a többi német államra is kiterjesztették hatáskörét. 1936-tól azután a Gestapónak egészen különleges jogokat biztosítottak, s lényegében minden közigazgatási és állami ellenőrzéstől megszabadulva a Führer-prinzip jegyében léphetett fel mindenki ellen, akit a nemzetiszocialista rend ellenségnek tartott. A kiterjedt és bonyolult terrorapparátusban egyre gyakoribbá váltak az egymást átfedő, olykor egyenesen egymást keresztező hatáskörök, ezért valamiféle rendezésre, központi irányításra volt szükség. E célból alakították ki 1936-tól a Reichssicherheitshauptamtot (RSHA), a Birodalmi Biztonsági Főhivatalt, Heinrich Himmlerrel az élen, aki az SS birodalmi vezetői rangja mellett elvileg a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozó német rendőri szervek főparancsnoka címét is megkapta. Himmler megkezdte az új szervezet egységes kiépítését, s ez hamarosan az elnyomás legtökéletesebb intézményévé vált. Végleges formájában a Birodalmi Biztonsági Hivatalt 1939 szeptemberében alkották meg a Himmler irányítása alatt álló intézmények összefogására. Az SD és a Gestapo formailag ezen intézmény része lett. Ténylegesen az RSHA többé-kevésbé bürokratikus szerv maradt, hírét gyakorlatilag a nagyközönség nem is ismerte. Annál inkább az RSHA IV. osztályát, a Gestapót. Amikor a német hadsereg valamilyen területet elfoglalt, azonnal megjelentek részben a Biztonsági Szolgálat – ez az RSHA VI. osztálya volt –, részben a Gestapo emberei, akik a megszállt területeken élet és halál urai voltak. A polgári lakosság százezreinek meggyilkolása, sok százezer ember meggyötrése, a túszok, a „zsidókérdés megoldásában" közreműködő Einsatzgruppe – mind ezen szervek tevékenységével álltak kapcsolatban.

A Gestapo operatív szerv volt, mely lényegében az RSHA többi részlegére is támaszkodott. 1944 tavaszán szervezetileg a Gestapo közel 100 önálló hivatalból állt, s emellett több mint ezer más hivatalban volt kirendeltsége. Beosztottjainak létszámát a háború végén közel ötvenezerre tették. A Gestapo a kínzási módszerek olyan borzalmait fejlesztette ki, melyek messze túlmentek mindazon, amit e tekintetben az elnyomószervek vagy rendőrminisztérium a történelem során produkáltak.

A Waffen-SS kimondottan a háború időszakának szüleménye volt. Az a szándék

hozta létre, hogy a felduzzasztott hadsereg mellett a nemzetiszocialista párt olyan erőre is támaszkodhasson, mely egyfelől a külső harcokban, másrészt a belpolitikai nézeteltérésekben döntő erő. „A fegyveres SS-t azért hozták létre, hogy a Führernek bizonyos feladatok elvégzésére legyen egy kipróbált emberekből álló külön alakulata"* – állapítja meg a nemzetiszocialista párt szervezeti könyve.

A Waffen-SS, mivel az aktív hadműveletekben is részt vett, a Wehrmacht harcászati irányítása alá, viszont más szempontokból (adminisztratív, fegyelem, ellátás) Himmler fennhatósága alá tartozott. Nem kétséges, hogy Himmler a Waffen-SS-t a vezérkar befolyásának csökkentésére is fel akarta használni, s a náci rezsimhez feltétlen hű, nagy létszámú fegyveres gárdával adott esetben a hadseregre is nyomást kívánt gyakorolni. 1939-ben a Waffen-SS még csak egy hadosztályból – Hitler testőrségéből – s néhány kisebb egységből állott, de 1940-re már négy hadosztállyá fejlesztették ki. 1941-ben a létszám tovább bővült, részben külföldi önkéntesekből toborzott egységekkel. 1943-ra a Waffen-SS már három páncélos hadtestből és néhány további speciális hadosztályból állott. Egyidejűleg további páncélos hadtestek, lovas és egyéb hadosztályok voltak felállítás alatt. Végül is a háború befejezésekor a Waffen-SS 37 hadosztályának létszáma több, mint félmillió embert tett ki.

A Waffen-SS feladata az SS-hez és a Gestapóhoz hasonlóan elsősorban a náci „új rend" Európára való rákényszerítése volt. Ezek a szervezetek a hadsereggel egyetértésben dolgoztak. A világ leigázására törő egység mögött azonban a hatalmi hierarchián belül lényeges ellentétek és ellentmondások feszültek. Az SS fokozatosan kezébe akarta kaparintani a gazdasági és politikai funkciókat.

Az SS igazgatási és gazdasági osztálya a koncentrációs lágerek munkaerőiből nagy haszonra tett szert, mint egy új rabszolgakereskedő szervezet. Az SS tehát nemcsak mint elnyomó szerv működött, hanem az idők folyamán az egyik leggazdagabb üzleti konszernné alakult, jelentős üzemekkel. (Az SS szerezte meg 1944-ben Magyarországon a Weiss Manfréd-műveket.)

Az RSHA VI. osztálya, a kémelhárító szolgálat, a hadsereghez tartozó Abwehrrel konkurrált. A külpolitikai ügyekben igyekezett saját hatalmi súlyát növelni.

Bár az elnyomás mozgatója, szervezője és sok esetben végrehajtója az SS és a köré tömörülő rendőri-katonai intézmények voltak, mégis egyoldalú lenne az SS mellett elfeledni a náci „új rend" kegyetlenkedéseiért felelős más intézmények sorát, s elfogadni azt az 50-es években különösen a német emlékiratokban uralkodó felfogást, mely az SS-ben a háború alatt Németország alibijét kereste.

Nem kétséges ugyanis, hogy a német megszállási rendszer, ha nem támaszkodott volna mindenekelőtt a hadseregre, valamint a közigazgatásra és a külügyi szolgálatra, sohasem válhatott volna Európa kirablásának és elnyomásának olyan hatékony szervezetévé, mint amilyen ténylegesen volt. A hadsereg nemegyszer aktív

* Idézi *Lord Russel:* A horogkereszt rémtettei. Budapest 1955. 25. l.

közreműködése nélkül önmagában az SS és a Gestapo nem tudta volna végrehajtani népirtó tevékenységét. A már említett Einsatzgruppék tevékenységéhez a Szovjetunió területén közel egymillió ember legyilkolása fűződik, ezek kimondottan az RSHA és a Wehrmacht főparancsnoksága közötti egyezmény alapján működtek. Nemcsak azt sikerült ugyanis elérni, hogy a Wehrmacht engedélyezze az arcvonalak mögötti területeken az Einsatzgruppék tevékenységét, hanem azt is, hogy szigorúan kötelezzék „a hadsereg illetékes szerveit az Einsatzgruppék minden vállalkozásának, valamint a Sipo (Sicherheitspolizei) [Biztonsági Rendőrség. – *R. Gy.*] és az SD kommandóinak teljes támogatására."*

A politikai biztosok meggyilkolására vonatkozó parancsot is a Wehrmacht főparancsnoksága adta ki, s az alsóbb parancsnokok hajtották végre. Igen kevés tiszt lépett fel a parancs vagy annak végrehajtása ellen. Szovjet hadifoglyok százezreit gyilkolták meg, végrehajtották a túszok elfogását és kivégzését, tehát a nemzetiszocialista megszállási rendszer legkirívóbb szörnyűségeit.

A német hadsereg magatartását Kesselring, az Olaszországban tevékenykedő német csapatok parancsnokának utasítása és nyilvános felhívása fejezte ki a legvilágosabban. „A partizánok elleni harcot minden rendelkezésünkre álló eszközzel és a legnagyobb kíméletlenséggel kell folytatni. Védelmembe fogok venni minden parancsnokot, aki a partizánok ellen alkalmazott módszerek megválasztásával és kíméletlenségével túllépi majd a nálunk szokásos mérsékletet. Ezzel kapcsolatban az a régi elv érvényes, hogy jobb, ha helytelenül valósítjuk meg a parancs végrehajtásának módszerét, mint ha elmulasztjuk, vagy nem tudjuk végrehajtani."**

A belső utasítással egyidőben a megszállt olasz területek lakosságához a következő felhívást intézte:

„A hátország és a közlekedési vonalak biztonságának fenntartására azonnal elrendelem:

1. Mindenki, akinek fegyver és robbanóanyag van tulajdonában, és ezt nem jelentette be a legközelebbi német parancsnokságnak, felkoncoltatik.

2. Mindenki, aki menedéket vagy támogatást nyújt a partizánoknak, ruhaneművel, élelemmel vagy fegyverrel segíti őket, felkoncoltatik.

3. Mindenki, akiről kiderül, hogy bár ismeri a lázadók valamely csoportját vagy akár csak egyetlen lázadót is, és ezt nem jelentette a legközelebbi német parancsnokságnak, felkoncoltatik.

4. Mindenki, aki tájékoztatja az ellenséget vagy a partizánokat a német parancsnokságok, vagy katonai berendezések helyéről, felkoncoltatik.

5. Minden falu, amelyről bebizonyosodik, hogy partizánok tartózkodnak benne vagy amelyben német vagy olasz katonák elleni támadásokat követtek el, vagy ahol katonai raktárak elleni szabotázs-cselekmény kísérletek fordultak elő, porrá

* *J. Delarue:* A Gestapo története. Budapest 1965. 296. l.

** *A. Kesselring:* Soldat bis zum letzten Tag. Bonn 1953. 457. l.

égettetik. Az ilyen falvak 18 éven felüli férfi lakosai felkoncoltatnak, a nők és a gyermekek pedig munkatáborokba internáltatnak.

Olaszok:

Hazátok boldog jövője és családjaitok sorsa a ti kezetekben van. A német fegyveres erők e parancs értelmében igazságosan, de könyörtelenül, és mindig az adott esetnek megfelelő szigorral fognak eljárni."*

Franciaország és Belgium német katonai parancsnokai tollából ugyan nem születtek hasonló brutális parancsok, de szintén jóváhagyták vagy olykor kezdeményezték az olyan intézkedéseket, melyeket joggal sorolhatunk a háborús bűnök kategóriájába.

Ha a háborús bűnök legszörnyűbbjeit nem a német hadsereg reguláris alakulatai hajtották végre, bár számtalan esetben megtették, akkor is a megszállási rendszer felelősségében nemcsak közvetve, de közvetlenül is osztoztak, hiszen az egész rendszer a német hadsereg hétmillió katonájára alapozódott. Mint ahogy a külügyi apparátusnak is döntő szerepe volt nemcsak az egyes országok elleni agresszió előkészítésében, de a leigázott vagy csatlós országok igazgatásában, a lakosság elleni irtóhadjáratokban. Európa gazdasági kifosztásának tervét pedig a nagytőke, a monopóliumok urai dolgozták ki, s egyben haszonélvezői is voltak, és Európa kifosztásának gyümölcseiből átmenetileg a német lakosság a Herrenvolk gondolata jegyében részesedett.

A hitleri „Harmadik Birodalom" totális uralma először belülről teremtette meg azt az elnyomó és politikai ellenfeleit megsemmisítő gépezetet, mely a megvalósítandó világbirodalom igazgatására alkalmasnak ígérkezett. Ebben a rendszerben – a közvetlen és közvetett feladatok bonyolult láncolata, az önkéntes vagy kényszer alatt cselekvők sokszoros áttételével – egész Németországot bizonyos fokig a kialakítandó „új rend" haszonélvezőjének kívánták tenni, oly módon, hogy az „új rend" mozgatásába, megszervezésébe a német uralkodó körök politikai, katonai és gazdasági vezetőinek a legszélesebb körét bevonták. Mindezt figyelembe véve a háborús bűnökért való felelősség nem csupán a náci vezetőket vagy e bűnök elkövetőit terhelte, hanem Németország egész korabeli hatalmi elitjét, az államhivatalnokoktól a gyártulajdonosokig, a nagybirtokosoktól a tisztikarig és a hadseregig. A felelősségre vonatkozóan a Keitel-féle álláspont: „katona számára a parancs, az parancs", valamint a Speer-féle álláspont: „ilyen bűnökért még egy önkényuralmi rendszer esetében is létezik kollektív felelősség."** – közül az utóbbi az igaz.

A nemzetiszocializmus tehát egységbe foglalta a német kapitalizmus legreakciósabb erőit a náci párttól a monopóliumokon, a reakciós államapparátuson át a hadseregig, a világuralmi törekvések megvalósítása, egy új európai rend létrehozása érdekében.

* Uo. 458. l.

** *G. M. Gilbert:* Nürnbergi napló. Budapest 1967. 34. l.

Hitler a „nagygermán birodalomban" akarta összefogni a kontinentális Európa valamennyi országát és népét. Az egész birodalom elitjét természetesen a nácipárt vezette németek alkotnák, és a többi nép lényegében különböző hiearachikus fokon a németeknek lenne alávetve. A birodalom építésének alapelvei közé tartozott, hogy az alávetetteket semmiféle jog nem illeti meg. A politikai moralitást Hitler így összegezte: „Aki uralkodik, az uralkodik." Végzetes hiba lenne tehát szabadságot vagy akárcsak csatlósként fegyvert adni az alávetett népek kezébe. Az, ami az alávetett, elsősorban keleti népek nevelését illeti, Hitler, Himmler és a többi nemzetiszocialista vezető szerint elég, ha németül tudnak, hogy megértsék a nácik parancsait, elég, ha annyit tudnak földrajzból, hogy merre van Berlin, a világ fővárosa, elég ha tudnak a fogamzás ellen védekezni, hogy ne legyen túl sok gyerekük, és elég, ha nem lesznek kórházaik és orvosaik, hogy emelkedjék körükben a halálozási ráta. A birodalmat modern autóutakkal és németek által lakott stratégiai városokkal kell behálózni, ez egyszer s mindenkorra kizárja a lázadás, felkelés lehetőségét. A zsidókérdést végleg meg kell oldani, azaz az európai zsidóságot ki kell irtani, a kereszténységet és a vallást általában meg kell szüntetni. Mindez biztosítja a németek ezeréves uralmát. Igaz, barbár millennium lesz, de Hitler már 1933-ban kijelentette: „Igen, mi barbárok vagyunk s barbárok akarunk lenni. Megtisztelő elnevezés."*

A hitleri „új rendben" a beilleszkedés módját, a nyugati és keleti népeket illetően elég élesen megkülönböztették. A nyugati, ún. germán népeknek, ideértve a flamandokat, hollandokat, skandinávokat, viszonylag magasabb pozíciót akartak biztosítani a szolgaság hierarchiájában. Az ideológiai és politikai gleichshaltolás útján ezek a népek német katonai védelem alatt egyesülnének a „nagygermán birodalomban", mivel a germán népek összefogására – Hitler véleménye szerint – a keleti szláv néptömegekkel szemben feltétlen szükség van. A germán népeknek ez az összefogása teremtené meg a jövő Európának a német elit köré tömörülő magját. A keleti és szláv népeknek viszont az „Untermensch" sors jutna osztályrészül: kizsákmányolás, száműzetés, fizikai kiirtás, hogy országaik a germánok – valójában a németek – Lebensraumjává, élet- és települési területévé váljanak.

Bármily brutálisak is voltak Hitler politikai nézetei, s bármily világosan fejezte ki magát a 20-as évek végén megjelent – s ezután a nemzetiszocializmus bibliájaként forgatott – munkájában, a *Mein Kampf*ban, annyi taktikai érzéke mégis volt, hogy különösen – ami Európa nyugati felét illeti –, a háború idején tartózkodjon elképzeléseinek nyílt hirdetésétől. Hitler hangsúlyozta, nem szükséges „a célkitűzéseket az egész világ előtt ismeretessé tenni . . . A lényeges az, hogy mi tudjuk, mit akarunk. Nem kell tudni, hogy végleges rendezést készítünk elő. Minden szükséges intézkedést – agyonlövések, kitelepítések stb. – ettől függetlenül végrehajthatunk, és végre is hajtunk. A lényeg az, hogy ezt a hatalmas kalácsot megfelelően elő-

* *H. Rauschning:* Hitler bizalmasa voltam. Budapest 1970. 76. l.

készítsük, hogy először uralhassuk, másodszor igazgathassuk és harmadszor kizsákmányolhassuk."* A háború alatt a megszállási rendszer keretében szisztematikusan előkészítették a hitleri „új rendet", anélkül, hogy bármiféle hivatalos német nyilatkozat elhangzott volna a háború utáni (már mint német győzelem esetén) új határokról, az államoknak az „új Európában" Hitler által biztosítandó státusáról. Bár aligha volt kétséges, hogy Elzász-Lotaringiára a németek igényt tartanak és ténylegesen már közigazgatásilag – Luxemburg nagyhercegséggel együtt – Németországhoz is csatolták, a vichyi kormány állásfoglalása és Francia Észak-Afrika tisztázatlan helyzete miatt ezt hivatalosan nem deklarálták. A titkos tervek szerint azonban ezen túlmenően is igényt tartottak francia területekre. A háború után a német–francia határokat úgy akarták megvonni, hogy Franciaország ne lehessen többé Németország kontinentális riválisa. A Somme torkolatától a párizsi medence északi szélén Argonne, majd onnan délre kanyarodva a burgund tartományokon keresztül, Franche Comténál nyugatra fordulva a Genfi-tóig – rajzolták meg hozzávetőleg Franciaország jövőbeni határait.

Belgium 1940 májusában történt elfoglalását követően az első világháború után Belgiumhoz csatolt területek – Eupen, Malmédy és Moresnet – annektálása azonnal megtörtént. A belgiumi csatornaövezet bekebelezése már az első világháborús német hadicélok közé tartozott. Hitler azonban úgy vélte, hogy a dél-belga vallon tartományok régi német földek, melyeknek visszaadását joggal követelheti. Egyébként is, ha Dél-Belgiumot nem annektálják, úgy Észak-Franciaország bekebelezése gazdaságilag és katonailag is értelmetlenné válna. A divide et impera régi, de mindig bevált elvét alkalmazva Hitler tudatosan törekedett arra, hogy a német Herrenvolk uralmát a többi nép közötti ellentét kihasználásával is erősítse. Belgiumban a vallon–flamand ellentét látszott erre alkalmasnak. A vallonokat közvetlenül Németországhoz kívánta csatolni, a flamandok csupán a germán térséghez tartoztak volna. Flandriában 1941 májusában náci ügynökök megalakították a Flamand Nemzeti Szövetséget, majd miután ebben a szervezetben inkább a Hollandiával történő egyesülés hívei kerekedtek felül, a Német–Flamand Munkaközösséget, mely Flandriának Németországhoz való csatolását tette programjává. Tekintettel arra, hogy a vallon területeken a Léon Degrelle vezette fasiszta Rex-mozgalom az 1943-ban hivatalosan is németeknek deklarált vallonok Németországhoz csatolását követelte, Belgium mint csatlós állam megszűnt volna létezni, helyette két különálló, de egyaránt Németországhoz csatolt tartomány jött volna létre a hitleri „új rend" keretében.

Hollandia szintén a „nagygermán birodalom tagja" – Hitler szerint megtisztelő – helyzetét foglalta volna el. Az országot az Anschluss megvalósításában oly tevékeny szerepet játszó Seyss-Inquart gondjaira bízták, és az Anton Mussert vezetése alatt álló Nemzeti Szocialista Mozgalom tevékenységét támogatták. Mussert programja a sovinizmust a németek iránti szolgasággal ügyesen párosította, mivel prog-

* *W. L. Shirer:* Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Köln 1961. 859. l.

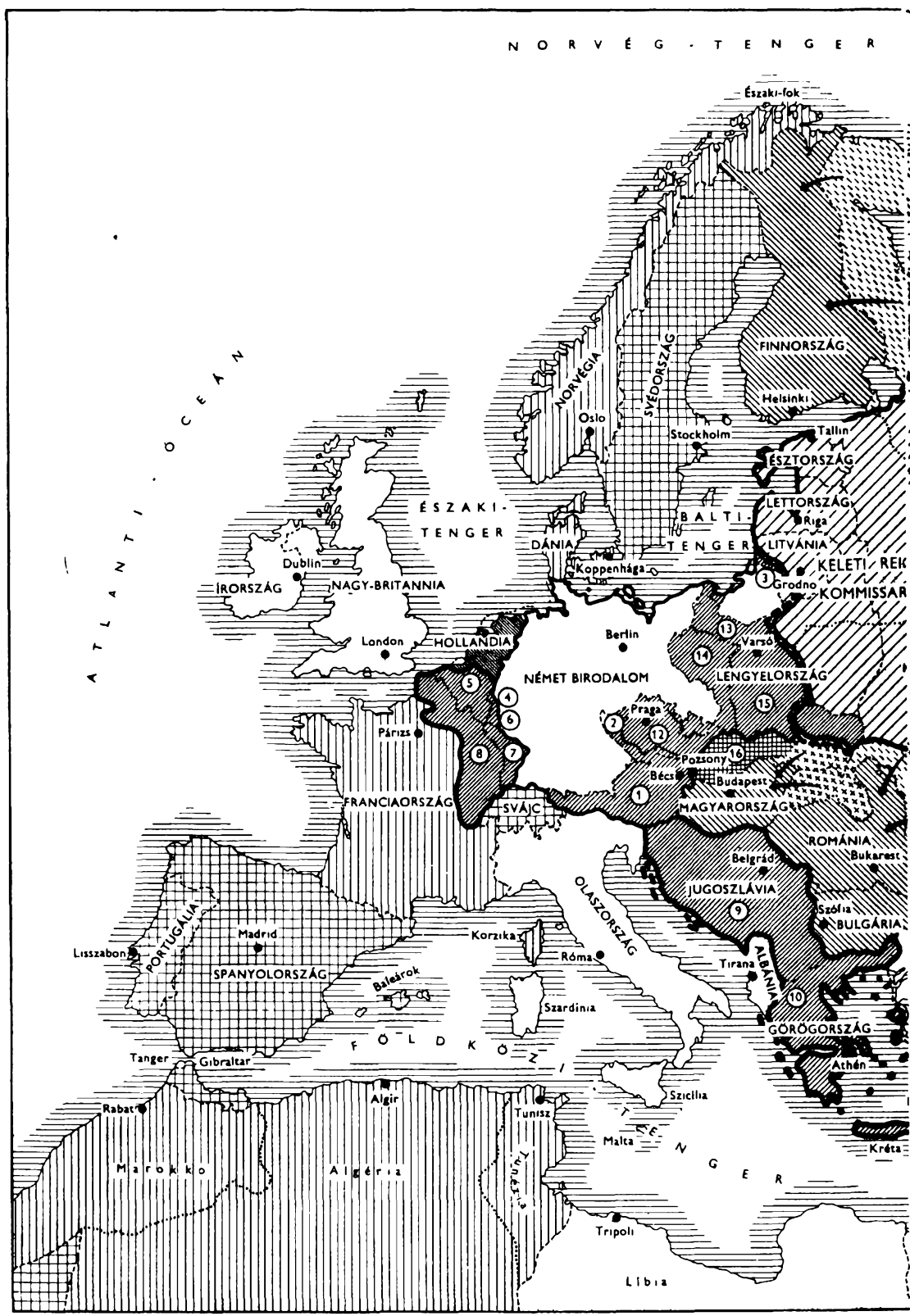
NORVÉG-TENGER
Északi-fok
FINNORSZÁG
Helsinki
Tallin
ÉSZTORSZÁG
LETTORSZÁG
Riga
LITVÁNIA
KELETI-REK
KOMMISSAR
Grodno
NORVÉGIA
SVÉDORSZÁG
Oslo
Stockholm
BALTI-TENGER
ÉSZAKI-TENGER
DÁNIA
Koppenhága
ATLANTI-ÓCEÁN
ÍRORSZÁG
Dublin
NAGY-BRITANNIA
London
HOLLANDIA
Berlin
Varsó
LENGYELORSZÁG
NÉMET BIRODALOM
Prága
Párizs
Pozsony
Bécs
Budapest
FRANCIAORSZÁG
SVÁJC
MAGYARORSZÁG
ROMÁNIA
Bukarest
Belgrád
JUGOSZLÁVIA
Szófia
BULGÁRIA
OLASZORSZÁG
Madrid
Lisszabon
PORTUGÁLIA
SPANYOLORSZÁG
Korzika
Róma
Tirana
ALBÁNIA
Balearok
Szardínia
GÖRÖGORSZÁG
Athén
FÖLDKÖZI-TENGER
Tanger
Gibraltar
Rabat
Algír
Tunisz
Szicília
Málta
Kréta
Marokkó
Algéria
Tunézia
Tripoli
Líbia

NÉMET TERÜLETI CÉLOK
1937. XII 31-i országhatárok
1939. IX. 28-i német–szovjet határ
A „nagygermán birodalom" központi területe
A „nagygermán birodalom" kiterjesztése
Annektált és meghódított.
1 Ausztria
2 Szudéta-vidék
3 Memel-vidék
4 Eupen–Malmedy
5 Belgium Flandriával és Vallóniával
6 Luxemburg
7 Elzász-Lotharingia
8 Észak- és Kelet-Franciaország
9 Jugoszlávia
10 Görögország
11 Krím („Gotenland")
12 Cseh-Morva protektorátus
13 Gdansk-Nyugat-Poroszország birodalmi tartomány
14 Warta-vidék birodalmi tartomány
15 Főkormányzóság
Reichskommissariate
Ideológiailag „ellenőrzött"
szorosan a „nagygermán birodalomhoz" tartozó
Csatlósállamok
Önálló államok a nemzetiszocialista nagytérségben
16 Szlovákia
gyámság alá helyezett államok
Fuggetlensége elveszett (nem független)
Romániához csatolt illetve Finnországnak igért terulet
0 200 400 600 800 km
Arhangelszk
MOSZKVAI REICHSKOMMISSARIAT
Perm
Cseljabinszk
Kirov
Vologda
Magnyitogorszk
Volga
S Z O V J E T
Moszkva
Kujbisev
Brjanszk
U N I Ó
UKRAJNAI
Sztálingrád (ma: Volgográd)
Harkov
REICHSKOMMISSARIAT
Asztrahány
Rosztov
KAUKÁZUSI
Sztavropol
REICHSKOMMISSARIAT
KASZPI-TENGER
KRÍM
Tbiliszi
Baku
FEKETE-TENGER
Ankara
IRÁN
TÖRÖKORSZÁG
SZÍRIA
Ciprus
Damaszkusz
PALESZTINA
Amman
Jeruzsálem
TRANSZJORDÁNIA
Kairó
EGYIPTOM

ramja szerint Hollandiának Flandriát bekebelezve kellene csatlakozni a Hitler vezetése alatt álló, közös világnézettel, hadsereggel, gazdasággal rendelkező germán népek szövetségéhez.

Egészen speciális volt a háború alatt Dánia helyzete, hiszen a kis északi ország volt az egyetlen, mely a német megszállás idején is megőrzött bizonyos formai szuverenitást, melynek a területén német csapatok nem hadiállapotot követő megszállás jogán, hanem formailag az ország védelmét biztosítva állomásoztak, s így a régi dán közigazgatást jórészt érintetlenül hagyták. Hitler itt a Dán Nemzeti Szocialista Munkáspártra támaszkodva óvatosan kezdte propagandáját, mely azt célozta, hogy Dánia a háború után német birodalmi tartománnyá váljék. Ugyanúgy a „nagygermán birodalom" jövendő részeként kezelték Norvégiát, ahol a Vidkun Quisling vezette Nemzeti Gyülekezet (Nasjonal Somling) 1942. február 2-án kormányalakításra is lehetőséget kapott, hogy belülről segítse kialakítani Norvégia vazallus státusát.

1943. február 6-án Himmler és az SS kapott megbízatást, hogy a megszállt területek germán politikáját kialakítsa. Himmler Európa-koncepciója a nyugati országokkal szemben is brutális volt. Szerinte az északi és nyugati államok a háború után egyszerűen birodalmi tartományok (Reichgau) lennének. Az SS-ben Himmler egy európai germán elitet akart összekovácsolni. Ehhez nemcsak németek, hanem az illető országban a felállítandó SS-alakulatokhoz csatlakozott önkéntes egységek is tartoznának, élükön Hitler mint germán vezér állna.

A kelet-európai népekre sokkal rosszabb sors várt, hiszen a „nagygermán birodalomban" rabszolga szerepet töltöttek volna be. Itt már formális önállóságról sem esett szó. Lengyelország felosztásáról, nyugati területeinek bekebelezéséről már szóltunk. A Szovjetunió megszállása után a volt galíciai területeket az ún. Lengyel Főkormányzósághoz csatolnák azzal a célkitűzéssel, hogy itt erőszakos németesítést kell végrehajtani. Bonyolult listákat állítottak össze a lakosság különböző rétegeinek megkülönböztetett kezelésére, tömeggyilkosság is szerepelt módszereik között. 1942 tavaszán a Birodalmi Biztonsági Hivatal keleti terve a fajilag nem kívánatos lengyelek szibériai kitelepítését javasolta.

Jóllehet a módszerek kevésbé voltak brutálisak a cseh–morva protektorátusban, a formailag biztosított autonómiát itt sem tekintették véglegesnek. Hitler már 1940-ben felvetette a csehek asszimilálásának lehetőségét. A lakosság mintegy 50%-át – mely fajvizsgálatok alapján értékesebbnek ígérkezik – Németországba kell áttelepíteni, hogy fokozatosan beolvadjon a németségbe, a másik, kevésbé értékes részére – mongoloid típusnak bélyegzettek, ebbe a cseh intelligencia nagy része tartozott volna – viszont kitelepítés és megsemmisítés várt.

Teljes gyarmatosításra a Szovjetunióban került volna sor. Hiszen Hitler szerint „Oroszországgal összehasonlítva még Lengyelország is civilizált országnak tűnik".*

* Hitler's Secret Conversations. Id. kiad. 94. l.

„A szláv népeknek nincs szükségük tisztességes életre. Ezzel ők is tisztában vannak – hangoztatta Hitler –, és hiba lenne részünkről, ha meg akarnánk győzni őket az ellenkezőjéről. 1918-ban mi hoztuk létre a balti államokat, és mi hoztuk létre az önálló Ukrajnát. Manapság azonban sem a balti államok fenntartására nincs szükség, még kevésbé az önálló Ukrajnára. Hasonlóan meg kell akadályoznunk, hogy visszatérjenek a kereszténységhez. Ez súlyos hiba lenne, hiszen akkor bizonyos szervezkedési lehetőséget biztosítanánk számukra. Jobb, ha nem tanítjuk meg őket olvasni sem. Nem fognak minket jobban szeretni, ha iskolákkal kínozzuk őket. S micsoda butaság lenne részünkről a földet felosztani."*

Karéliát Finnországnak akarták átengedni. A Dnyeszter és a Bug közötti Transznyisztriát Ogyesszával Romániának engednék át, a többi terület viszont Németországot illetné. Ukrajna Németország élelmiszer- és nyersanyagellátásának biztosítása érdekében birodalmi terület lett volna. Hitler Erich Kochot nevezte ki Ukrajna birodalmi biztosává, aki Hitler jóváhagyásával kizárólag a minél teljesebb kizsákmányolásra törekedett. Hitler még Alfred Rosenberggel, a megszállt keleti területek miniszterével is szembeszállt, aki a Szovjetunió területén élő kis népeket autonóm vazallus államokká akarta német vezetés alatt összefogni. Hitler ugyanis csak a rabszolgákat látta az oroszokban. A Krímet teljesen ki akarta üríteni, és németekkel betelepíteni. A Kaukázus egy további birodalmi tartomány lett volna, mely nemcsak a bakui olajvidéket foglalta volna magába, de biztosította volna Közel-Kelet elfoglalását. Végül a német hódítási elképzelések szerint egy további közigazgatási egységbe fogták volna össze az Urálig terjedő területeket moszkvai birodalmi tartomány néven.

„A szlávok feladata, hogy számunkra dolgozzanak – foglalta össze Rosenberg keleti minisztériumának egyik alkalmazottja 1942. július 23-án a Hitler féle „új európai rend" lényegét a Szovjetunió népei számára. – Ha nem lesz rájuk szükségünk, akár meg is dögölhetnek."**

Hitler a szövetségeseket illetően nem tisztázta pontosan szándékát. Számukra még a nyugat-európai germán népeknek biztosított helyzet is kétséges volt. Olaszország ugyan formailag egyenrangú partnernek számított, de 1941-ben Mussolininek sem voltak már illúziói Olaszország helyzetét illetően az „új-Európában".

„A legyőzött államok ténylegesen gyarmatok lesznek – mondotta –, a szövetségesek pedig Németországhoz kapcsolódó tartományok, melyek közül Olaszország lesz a legjelentősebb. Meg kell elégednünk ezzel a helyzettel, mivel minden kísérlet ennek megváltoztatására, a szövetséges tartomány státusánál sokkal rosszabb helyzetbe, gyarmati helyzetbe taszítana bennünket. Ha holnap Triesztet a német élettérbe sorolnák, akkor sem tehetnénk mást, mint bele kellene egyeznünk."***

Olaszországi területekre, részben Mussolini miatt, részben az olasz hadseregre

* Uo. 61. l.

** Idézi *W. Shirer:* Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Id. kiad. 857. l.

*** Idézi *L. Gruchmann:* Der zweite Weltkrieg. Id. kiad. 206. l.

számítva Hitler ekkor még nem támasztott igényt. De Mussolini bukása után midőn a Duce a salòi olasz fasiszta köztársaság bábvezetőjeként tevékenykedett, már nemcsak elméletben, de gyakorlatban is jelentkeztek a területi követelések. A német életteret az Alpoktól délre is kiterjesztették, Bolzano, Trient, Udine, Gorizia, Trieszt, Fiume német közigazgatás alá került, az olasz intézményeket megszüntették, a hivatalos és az oktatási nyelv a német lett. Miközben folyt ezen területek bekebelezése a birodalomba, már megszületett az igény a korábban Habsburg-fennhatóság alá tartozó Velencére is.

A többi szövetséges még annyi választási lehetőséggel sem rendelkezett, mint az olaszok. Többségük (Románia, Bulgária) német megszállás alatt állt. Szlovákia, Horvátország a „Harmadik Birodalom" által létrehozott fasiszta bábállam volt. Magyarország még bizonyos fokig megőrizte politikai szuverenitását, de gazdaságilag és politikailag ezer szállal kötődött a náci Németországhoz. Aligha lehetett azonban kétséges, hogy a német hódítás tengerével körülvéve, német ügynökök ezreitől behálózva, a németbarát politikai csoportok döntő politikai befolyása mellett az ország sorsa Hitlertől függ. Hitler elképzeléseit pedig előrevetítette a magyarságról alkotott véleménye. „Tömegeit tekintve a magyarok ugyanolyan lusták – mondotta ,– mint az oroszok. Természetüknél fogva a sztyeppék emberei."* Papen a nürnbergi per során tett vallomásában Hitler Magyarországgal kapcsolatos terveit így fogalmazta: „később, valamilyen módon, esetleg megszállás révén a német birodalom részévé tenné".**

Ezeknek az országoknak nemcsak politikai függetlenséget nem óhajtottak biztosítani, de gazdasági szempontból is teljesen Németország élelmiszer- és nyersanyagtermelő területének tekintették. „Romániának fel kell adnia törekvését önálló ipar megteremtésére. Földjének kincseit, különösen a búzát, a német piacokra kell irányítani. Cserébe megkapja tőlünk a szükséges iparcikkeket. Így a román proletariátus . . . is el fog tűnni."***

Magyarországnak is ez az elsődleges hivatása, ezért nem szabad a nagybirtokrendszert megszüntetni, mivel ez a termelés hanyatlását vonná maga után. Ami a gazdaság egyéb szféráit illeti, egy 1941-ben fogalmazott jelentés kifejtette mit várhat Magyarország Hitler „új rend"-jétől. „Az iparosítás ellentétben áll Magyarország karakterével. Az ország gazdaságának a német közgazdaság követelményeihez kell alkalmazkodnia, azaz német szükségletet kielégítő mezőgazdasági és nyersanyagtermelő ország maradjon. Ami az ipart illeti, legfeljebb a mezőgazdasági ipar fejlesztendő »irányított együttműködés« keretében, a már meglevő iparágakat viszont német érdekeltséggé kell tenni, vagy meg kell szüntetni."****

* Hitler's Secret Conversations. Id. kiad. 60. l.

** Idézi *L. Gruchmann:* Nationalsozialistische Grossraumordnung. Stuttgart 1962. 102. l.

*** Hitler's Secret Conversations. Id. kiad. 43. l.

**** *Berend T. Iván–Ránki György:* Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Budapest 1958. 321. l.

Hitler véleményét és tervét 1943 májusában úgy összegezte, hogy „az Európában létező értelmetlen kisállamosdit (Kleinstaaten Gerümpel) meg kell szüntetni, amilyen gyorsan csak lehet".*

Európa gazdasági kizsákmányolása nem elsősorban a csatlós országok gazdasági erőforrásain nyugodott. Európa katonai elfoglalása és megszállása után azonnal megindult a kizsákmányolás és rablás széles körű, mindent átfogó és tervszerű folyamata. Ebben a tevékenységben a német nagytőke hagyományos gazdasági programja találkozott Hitler Lebensraum elképzeléseivel. A háború kitörésének okát a német élettér elégtelenségével magyarázni közhelyszámba ment. „A gazdasági határokból kiszabadulni, ez a célja a ránk kényszerített háborúnak. A német gazdaság túl kell hogy terjeszkedjen és túl fog terjeszkedni a jelenlegi határokon"** – így fogalmazták ezt meg a nagytőke fellegvárában, a Reichsgruppe Industrie egyik ülésén. A Reichsgruppe Industrie-ban jelentős munka indult a megszállt nyugat-európai területek ipari kiaknázására, egyidejűleg a hadsereg hadigazdálkodás és fegyverkezési osztálya is kidolgozta a megszállt területek kirablásának alapelveit. Ez utóbbi kezdetben a hadigazdasághoz szükséges nyersanyagokra és munkagépekre fordította a figyelmet, leszögezve, hogy a kifosztásnak két jogi formuláját engedik meg. A megszállt ország hadseregének tulajdonát hadizsákmányként hurcolják el, s ami nem képezi a hadsereg tulajdonát – arra a birodalom ipara tart igényt.

Az igénybevételt Göring egyik utasítása a következőképp fogalmazta meg: „Önöknek, mint a vadászkutyáknak, állandóan nyomon kell lenniök, hogy mindent felfedjenek, ahol még akad valami, amire esetleg a német népnek még szüksége van: azt azonnal meg kell ragadni és ide kell hozni."*** Az „új rend" megkülönböztetése Nyugat és Kelet között a gazdasági kérdésekben is érvényesült. Nyugaton a rendszeres, jól megszervezett kizsákmányolás csak a megszállás utolsó szakaszában csapott át a szabad rablásba, Keleten viszont a szabad rablás kezdettől fogva a módszer.

Nyugaton, ha a Wehrmacht egy országot elfoglalt és megszállt, akkor az első gazdasági intézkedés mindig az országban található arany- és devizakészletek igénybevétele volt. Ez az intézkedés azonban többnyire csak részleges eredménnyel járt, mivel az elmenekülő, rendszerint angol emigrációt választó kormányok az aranyat és nemes valutát többnyire Angliába és az Egyesült Államokba mentették át. Ezt követte a megszállási – irreálisan magas – költségek megállapítása, amelyet a megszállt ország fizetett. Pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, de ezen a címen hozzávetőlegesen 60 milliárd német márkára lehet becsülni a német állam-

* The Goebbels' Diaries. Id. kiad. 408. l.

** Anatomie des Krieges. Herausgegeben und eingeleitet von D. Eichholtz–W. Schumann. Berlin 1969. 259. l.

*** International Military Tribunal. IX. köt. Id. kiad. 699. l.

háztartásba befolyt összeget. Közel felét Franciaország fizette, Belgiumban és Hollandiában a megszállási költségek és a németek által rájuk kényszerített hitelezési eljárások fejében a nemzeti jövedelem $^2/_3$-át engedték át Németországnak. A nürnbergi per folyamán Dánia 5 milliárd dán koronában, Norvégia pedig 12 milliárd norvég koronában állapította meg a német hadisarcok összegét. Hollandia 22 milliárd holland forint, Belgium 13,4 milliárd belga frank, Franciaország pedig 631 milliárd francia frank veszteségről szólt.

A becsült összegek nem tartalmazták a katonai vagy más hatóságok által elkobzott s Németországba szállított árukat. Franciaországban 9 millió tonna gabona elhurcolását tartották nyilván, s megállapították, hogy az olajtermelés 80, az acéltermelés 74%-át foglalták el a német megszállók.

Nyugat- és Észak-Európa megszállt országaiban a gazdaság irányítását jórészt meghagyták az illető országok tőkései és a kollaboráns politikusok kezében, és a németek csupán az ellenőrzést és irányítást gyakorolták. Göring egy dokumentumban már 1940-ben leszögezte: „A német gazdaságpolitika egyik célja, hogy a külföldi vállalatokra kiterjessze a német befolyást."* E programnak megfelelően a Krupp-csoport számos gépipari, bányászati és kohászati vállalatot kebelezett be Franciaországban, Hollandiában és Belgiumban. A Flick-csoport befészkelte magát ezen országok gazdaságába, az I. G. Farbenindustrie a vegyészeti ipart nyelte el Dániában és Norvégiában, és az új, Göring vezette konszern is erősen terjeszkedett az elfoglalt országok gazdasági életében. A megszállt lengyel és szovjet, valamint a balkáni területeken a gazdaság tulajdona és irányítása egyaránt közvetlenül német kézbe került. A Lengyelországot ellenőrző megszálló hatóságok például 1939 októberében Göringtől azt az utasítást kapták, hogy mivel önálló lengyel gazdasági életre nincs szükség, bontsanak le minden fontosabb gyárat, szállítsák el a gépeket és amennyire lehetséges minden erőművet. Még a telefon- és távírókábelek felszedését, s néhány egyvágányú vasúttól eltekintve a vasutak elpusztítását is tervbe vették.

Később megváltozott Lengyelország gazdasági kirablásának programja. A meglevő gazdasági források megsemmisítése helyett a német hadigazdaság szolgálatába állítása volt a cél. Először a Göring által irányított négyéves tervet terjesztették ki Lengyelországra. Fokozták a stratégiai nyersanyagok kitermelését. 1940–43 között közel 4 millió tonna gabonát szállítottak el. Jugoszláviából, ismét csak becslések szerint, mintegy 10 millió tonna élelmet hurcoltak el a német megszállók.

1943 szeptemberében a német hadianyagtermelés irányításával megbízott Albert Speer miniszter a megszállt országok iparát még fokozottabban vonta be a német háborús termelésbe. Keleten az élelmiszer és a nyersanyag kiaknázását növelték, Nyugat-Európa iparát pedig a német fogyasztási cikkek fokozott kielégítésére használták fel.

* Idézi *E. Collotti:* A náci Németország. Budapest 1965. 257. l.

A legnehezebb, annak a minden addigi méretet felülmúló vandál pusztításnak és rablásnak számszerű felmérése, mely a Szovjetunió megszállt területén ment végbe. Az egyes német iratokban található részletadatok csak 1943-ban 9 millió tonna gabona elhurcolásáról szólnak, amit 2 millió tonna takarmány, 3 millió tonna burgonya stb. egészített ki. Az elhurcolt vagy a németek által leölt szovjet állatállomány 9 millió szarvasmarhára, 12 millió disznóra és 13 millió juhra rúgott. Az ipar olyan fokú kizsákmányolására, mint Nyugaton, itt mégsem került sor, mivel a szovjet kormány a legfontosabb gazdasági egységeket leszerelte és Keletre szállította, a partizánok pedig a németek által tervezett helyreállítást megakadályozták. Nemcsak Ukrajnából kaptak kevesebb mezőgazdasági cikket, mint várták, de a doni iparvidék, a Krivoj Rog-i vasércbánya s más ipari üzem tervbe vett felfuttatása sem sikerült. Pedig egyetlen ország gazdasági kirablását sem készítették elő olyan tervszerűen, mint éppen a Szovjetunióét.

Még a hadjárat megindulása előtt kidolgozták a szervezeti alapelveket. Az oldenburgi gazdasági csoport irányelvei szerint:

„1. A háborút úgy kell folytatni, hogy a harmadik háborús évben a Wehrmacht élelmezését már Oroszország biztosítsa.

2. Nem kétséges, ha a számunkra szükséges dolgokat kivisszük az országból, akkor több millió ember éhhalálával kell számolni.

3. A legfontosabbak az olajos magvak s más hasonló termékek, és csak ezután a gabona.

4. Az ipart csak hiányzó cikkek gyártására kell beállítani."*

A szovjet területek gazdasági kizsákmányolásának végrehajtását különböző ún. Wirtschaftskommandókra bízták. Ezek gyakorlati tevékenysége azonban az élelmiszer-rekviráláson s néhány üzem helyreállításának kísérletén túl nem terjedt. Az üzemek helyreállítása többnyire nem sikerült, s ha igen, jórészt hiányzott a szükséges nyers- és fűtőanyag. A német kizsákmányolás találékonyabbnak bizonyult az új adórendszer kiépítésében. Szinte valamennyi megszállt területen infláció jött létre, a görögországi infláció öltött legjelentősebb méreteket. A németek ezt fokozott adóztatással igyekeztek ellensúlyozni. Nemcsak személyekre, házra, hanem olykor az ablakokra, a háziállatokra, (kutyát, macskát beleértve) is vetettek ki adót.

A német hadigazdaság úgy próbálta a megszállt Európa gazdaságát integrálni, hogy a legcsekélyebb mértékben sem volt tekintettel a lakosság életére, belső viszonyaira. E rablógazdálkodás következménye volt, hogy 1941–42 telén Görögországban súlyos éhínség tört ki, több tízezren haltak éhen, s az éhség csak azért nem követelt több áldozatot, mivel a Nemzetközi Vöröskereszt segítségével amerikai és kanadai élelmiszer-szállítmányokat küldtek az éhező lakosságnak. Himmler – aki mint az SS birodalmi vezetője, végső soron az egész megszállási rendszert irányí-

* Anatomie des Krieges. Id. kiad. 329. l.

totta – egyáltalán nem túlzott, mikor a megszállási programot a következőképp fogalmazta meg: „Ami jó és értékes más népekben számunkra, azt kisajtoljuk belőlük. Ha szükséges, gyermekeiket is elraboljuk és felneveljük. Az, hogy a többi nép jól él vagy éhen döglik, számunkra csak annyiban érdekes, hogy szükségünk van rájuk mint rabszolgákra, egyébként sorsuk teljesen közömbös."*

A háború folyamán a német hadigazdaság a munkaerő-szükségletét a megszállt országok lakosságából egészítette ki. A német hadsereg állománya az 1939-es, mintegy másfél millió emberről, 1942-re – a veszteségeket is figyelembe véve – közel 10 millióra emelkedett. A fiatal és idősebb férfiak munkába állításával ezt a munkaerő-veszteséget csak részben tudták pótolni, a női munkaerő alkalmazását pedig – egészen sajátos módon – nem növelték. Így a német hadigazdaság 39,1 milliós munkaerő állománya éppen akkor, mikor minden erőforrásra különösen szükség volt, közel 8 millióval csökkent. A hiányzó munkaerőt a megszállt országokból kívánták pótolni. A munkaerő-toborzás különböző módjai és eszközei állottak a német hatóságok rendelkezésére. 1941-ig a munkaerőhiányt a lengyel és nyugati hadifoglyok munkába állításával, valamint Lengyelországban félig toborzott, félig kényszerített ún. Zivilarbeiterek igénybevételével oldották meg.

A Szovjetunió elleni hadjárat megindítása után a német hadsereg személyi állománya rohamosan nőtt, s a munkaerőhiányon az eddigi eszközökkel nem lehetett úrrá lenni. 1942. március 21-én Hitler Fritz Sauckelt, a volt thüringiai gauleitert a „munkaerő-tartalékok birodalmi biztosává" nevezte ki, s megbízta, hogy a keleti megszállt területekről erőszakkal szerezzen munkaerőt. Sauckel másfél millióra becsülte a német gazdaság azonnali munkaerő-szükségletét, és négy hónappal a megbízatás után már jelezte, hogy előirányzatát teljesítette. A Németországba vándorló munkások nagyobb részét a körülmények vagy közvetlenül a német megszállók késztették az „önkéntes" munkavállalásra. A gazdasági kényszer közvetett nyomásán túl, a fizikai terror egyre nagyobb szerepet kapott a munkaerő-toborzásban. Az erőszak és a kényszer, az állandó utcai vagy a házakra is kiterjedő razziák voltak – legalábbis Keleten – a munkaerő-toborzás fő módszerei. 1943 tavaszán már 3,6 millióra emelkedett a német gazdasági életben dolgozó külföldi, ún. civil munkások száma, mely további 1,5 millió hadifogollyal egészült ki. A 3,6 millió civilmunkásból 1,6 millió közvetlenül a hadianyaggyártásban dolgozott, közel 200 000 a bányászatban, valamivel több az építőiparban. Több mint egymillió a német mezőgazdaság munkaerőhiányát enyhítette, s további 600 000 nyert elhelyezést a közlekedésben és más gazdasági ágakban. Az idegen munkaerő felhasználása 1944-ben tovább fokozódott, s már mintegy 7 és fél millióra rúgott. Sauckel egyik jelentésében maga is elismerte, hogy ezeknek csak töredéke vállalta önként a németországi munkát.

* A nürnbergi per dokumentumaiból idézi *W. Shirer:* Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Id. kiad. 853. l.

A toborzás kezdetben úgy folyt, hogy egyszerűen a templomból vagy a moziból kijövő embereket elfogták. Nyugaton az SS városnegyedeket vagy falvakat lezárt, és az ott levő munkaképes nőket és férfiakat elhurcolta. Keleten az ilyen akció nemegyszer a lakónegyed vagy falu felégetésével, lerombolásával is együtt járt. „Vad, kíméletlen embervadászat folyik a városokban, a falvakban, az utcákon, a tereken, a pályaudvarokon, még a templomban is – számol be egy német jelentés Lengyelországból. – Mindenki ki van téve annak, hogy a rendőrhatóságok bárhol és bármikor, hirtelen és váratlanul elfogják, és gyűjtőlágerbe viszik."* A többséget tehát erőszakkal toborozták, s marhavagonokban hurcolták Németországba, ahol nem csupán összehasonlíthatatlanul rosszabb feltételek mellett dolgoztak, mint a német munkások, de nemegyszer bántalmazásban, állandó megaláztatásban volt részük. Igen rossz életviszonyok között, minimális egészségügyi feltételek mellett ismerkedhettek meg a nemzetiszocialista „új renddel". Már 1941 elején a lengyel civil munkásokkal kapcsolatban rendelkezéseket adtak ki – az oroszokra azonnal, a nyugatiakra később, a háború végén terjesztették ki –, melyek teljesen jogfosztottá tették ezeket a munkásokat. Megtiltották, hogy nyilvános helyeket – templomokat is beleértve – látogathassanak, villamoson vagy vonaton utazzanak, német nőkkel vagy férfiakkal nemileg érintkezzenek. (Az utóbbiért 1942-től halálbüntetés járt. Ez a lehetőség inkább a mezőgazdaságban nem csoportosan dolgozóknál merült fel.) A táborokban leírhatatlanul rossz egészségügyi viszonyok uralkodtak. Éveken át éjjel-nappal ugyanazt a ruhát hordták. Többnyire nem volt télikabátjuk, cipőjük pedig elrongyolódott. Az elégtelen táplálkozás miatt a betegségek gyorsan terjedtek, a megfelelő gyógyszer és az orvosi kezelés hiánya szörnyű pusztítást vitt végbe közöttük. Pedig a német hadigazdaságban felhasznált idegen munkaerő hierarchiájában az ún. civil munkások még viszonylag jó helyen álltak.

A német fegyverkezési iparágakban – a hadifoglyokra vonatkozó genfi és hágai konvenciók megszegésével – közel 2 millió hadifogoly is dolgozott. A genfi konvenció megtiltotta, hogy a hadifoglyokat a háborúval kapcsolatos munkára közvetlenül felhasználják. Ezeknek az intézkedéseknek megszegése még a kisebbik rosszat jelentette. A hadifoglyok bántalmazása, kisebb-nagyobb csoportok indokolatlan kivégzése már a nyugati hadműveletek során gyakorlattá vált. A Szovjetunió elleni hadjáratban a hadifoglyokkal való bánásmód az alacsonyabb rendűnek tartott szlávság tudatos kiirtási programjának szerves része volt.

A németek – a hadifogoly tömegek elhelyezésének tényleges nehézségein túl – szándékosan minél több szovjet hadifogoly elpusztítására törekedtek. Kidolgozott módszerükhöz tartozott, hogy a hadifogolytáborokban nem kell barakkokat építeni, elég, ha szögesdróttal körülkerített, fegyveresek által őrzött területeken zsúfolják össze az elfogott katonákat. A foglyok 1941–42 hideg telén, fedél nélkül, éhezve, német jelentések szerint is százezerszámra pusztultak el. 1942 tavaszán, szintén

* A nürnbergi per dokumentumaiból idézi *W. Shirer:* Id. mü. 857. l.

német jelentések szerint, a közel 4 millió hadifogolyból már csupán néhány százezer volt munkaképes. 1942-ben a németek felismerték, hogy a Szovjetunió elleni villámháború illúzió, s a háború folytatásához hosszú, nehéz küzdelemre, gazdaságuk teljes erőfeszítésére van szükség. A rendelkezésre álló munkaerő-mennyiség növelése céljából – s nem humánus okokból – sajnálták a potenciális munkaerő oktalan pusztítását.

A német gazdasági vezetők, gyártulajdonosok hangulatát fejezte ki a sziléziai bányák két tulajdonosának álláspontjáról fennmaradt feljegyzés. „A tulajdonosok rendkívül sajnálják, hogy az orosz hadifoglyokat, akiknek munkájával meg vannak elégedve, 1941–42 telén oly rosszul táplálták és olyan körülmények közé kényszerítették, hogy százezerszámra haltak éhen. Ma nagyon is szükségünk lenne rájuk."* Ugyanezt Himmler egy 1943-ban, az SS-vezetőknek tartott értekezletén a következőképp fogalmazta „Annak idején [ti. 1941-ben. – *R. Gy.*] még nem tudtuk úgy értékelni az embertömeget, mint ma, mikor mint munkaerőt használjuk. Ez végső soron, ha generációkban gondolkodunk, nem lenne baj, de jelenleg a munkáshiány következtében sajnálatos, hogy foglyok tízezrei, sőt százezrei pusztultak el kimerültség és éhség következtében."**

Az orosz foglyok tömeges gyilkolása 1942 második felétől sem szűnt meg. Noha a foglyoknak ezentúl valamivel több esélyük volt az életben maradásra, a bánásmód és az ellátás azonban továbbra is a lehető legrosszabb volt. A szovjet hadifogoly-létszámból, melyet 1942 őszén a német előrenyomulás tetőpontján 5 milliónál többre becsültek, 3 milliót is meghaladja azoknak a száma, akik éhség, nélkülözés és járványok következtében elpusztultak, vagy akiket kivégeztek. A jugoszláv és lengyel foglyok helyzete sem volt jobb. A nyugati és északi államok elfogott katonái az oroszokhoz képest viszonylag jobb bánásmódban részesültek. Tömeges kivégzésekre, mészárlásokra ritkán került sor. Itt is alkalmaztak tilalmazott hadimunkára hadifoglyokat. Sor került olykor – nem csupán egyes SS-vezetők vagy katonák egyéni kilengései következtében, de a német vezetés utasítása értelmében is – tömeges kivégzésekre és megkínzásokra. Hitlertől származó utasítás, az ún. Kommando Befehl (kommandó parancs), mely azon elfogott angol katonák kivégzéséről intézkedett, akik különböző német katonai támaszpontok, létesítmények ellen többnyire partraszálló vagy ejtőernyős hadműveletek keretében hajtottak végre romboló akciókat. Hitler parancsa szerint, „még ha látszólag egyenruhát viselő katonákról vagy romboló csoportokról van is szó, függetlenül attól, hogy van-e náluk fegyver vagy sem, harcban vagy menekülés közben az utolsó emberig meg kell semmisíteni".***

1943-tól, mikor a szövetséges légitámadások Németország ellen erősödtek, a hadifogolytáborokat különösen veszélyeztetett területekre csoportosították. Egyes

* Idézi Anatomie des Krieges. Id. kiad. 442. l.

** Idézi *W. Shirer:* Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Id. kiad. 871. l.

*** A parancsot idézi *Lord Russel:* A horogkereszt rémtettei. Budapest 1955. 35. l.

területeken a helyi vezetők nemcsak biztatták a lakosságot, de parancsot is adtak a kiugrott ejtőernyősök megölésére.

1944. novemberében a Wehrmacht főhadiszállása elrendelte, hogy a hadifoglyok bizonyos kategóriáit át kell adni a német Biztonsági Szolgálatnak. Ide sorolták a szovjet tisztek egy részét, a szökött és újból elfogott hadifoglyokat, végül azokat, akiket a hadifogolytáborok parancsnoka esetleges vétségek miatt átadott. Ezeket a hadifoglyokat különleges kezelésre ítélték, és általában koncentrációs táborokba, a német „új rend" eme legszörnyűbb tömegpusztító intézményeibe hurcolták.

A koncentrációs táborok intézménye nagyrészt egyidős volt a nácik hatalomra kerülésével. Antifasiszták, kommunisták és szociáldemokraták, a rendszer ellenségei kerültek ide az 1933. február 28-i szükségrendelet alapján, mely bevezette a „Harmadik Birodalom" jogrendjébe a Schutzhaft (védőőrizet) fogalmát. 1938-ban a védőőrizet lehetőségét kiterjesztették „minden olyan személyre, akinek magatartása a nép és az állam érdekeit és biztonságát veszélyezteti".* 1939-ben a háború kitörésekor hat koncentrációs tábor működött Németországban, mintegy 20 000 német fogollyal. Dachau, Buchenwald, majd az Anschluss után létesített Mauthausen említése a foglyokkal való kegyetlen bánásmód és embertelen kínzások következtében félelmet keltően csengett a német lakosság körében, s híre már elterjedt Európában is. Az elkövetkező két évben további táborok létesültek, melyek nemcsak méreteikben haladták túl a korábbiakat, de részben jellegük is megváltozott. A büntetőtáborokból egyre inkább tömeges megsemmisítő táborok lettek. 1941-ben Heydrich, a Biztonsági Rendőrség parancsnoka négy kategóriába sorolta a lágereket. A negyedik kategóriába azokat a foglyokat vitték, akikre többnyire kivégzés és halál várt. Az első ilyen nagyszabású haláltáborokat a Lengyel Főkormányzóság területén létesítették. Először Treblinkában, később Auschwitzban. A rendkívül kedvezőtlen éghajlatú lengyel városka mellett létesült táborba kezdetben a lengyel ellenállási mozgalomban részt vett és elfogott ellenállók kerültek, s mindössze hat barakkból állt. 1941-től Himmler utasítására kibővítették, először a hadifoglyok számára, majd még ugyanebben az évben zsidó deportált szállítmányokat hurcoltak ide. 1941-től ugyanis – mint arra még visszatérünk – elhatározták az európai zsidóság fizikai kiirtását. Ebből a célból pedig nem csupán a tábor kibővítésére volt szükség, de tömegirtásra alkalmas gázkamrák és krematóriumok létesítésére is. 1942 és 1944 között az auschwitzi gázkamrákban közel 3 millió – 26 nemzetiségű – embert végeztek ki. A nagy koncentrációs táborokon kívül még Buchenwaldban és Dachauban is működtek a gázkamrák. Más lágerekben nem épültek a tömeggyilkosságnak ilyen technikai mechanizmusai. Belsen, Neuengamme, a női lágerként ismert Ravensbrück azonban így is több százezer ember haláltábora volt. A kisebb munkalágerek több százas hálózata átfogta egész Németország, valamint a megszállt területek jelentős részét is. A lágerek – azt mondhatjuk – Európa bábelei

* Idézi: Anatomie des SS Staates. 2. köt. Freiburg 1965. *M. Broszat:* Konzentrationslager. 74. l.

voltak, hiszen szinte nem volt olyan európai nép vagy nemzet, melynek tagjai ne lettek volna a koncentrációs táborok lakói között fellelhetők. Jelentős különbségek voltak a fogvatartás okaiban és indítékaiban is. A lágerek legszervezettebb csoportját az Európa valamennyi országából származó kommunisták alkották, akik a koncentrációs táborok embertelenítő poklában is képesek voltak emberi méltóságukat megőrizni, olykor a lehetőségeken belül egymást segítve bizonyos ellenállást kifejteni. Egy másik nagy kategóriát alkotott a hadifoglyoknak, elsősorban a szovjet hadifoglyoknak lágerbe küldött része. Itt voltak a német bűnözők, rablók, tolvajok, gyilkosok és prostituáltak, és itt voltak az ellenállási mozgalmak elfogott harcosai, a legkülönbözőbb meggyőződést valló, de a náciellenes fellépésben mindenütt eggyé formálódó, s azonos sorsra jutó emberek. De voltak itt olyanok is, akiknek nevéhez semmiféle aktív náciellenes tevékenység nem fűződött, hanem esetleg mint túszokat hurcolták vagy véletlenül egy razzia alkalmából fogták el őket, vagy tévedésből mások helyett kerültek a koncentrációs táborba. Itt voltak olyanok is, akik egy-egy SS tiszt vagy gestapós egyéni bosszújának, rablási, harácsolási szenvedélyének estek áldozatul, s olyanok, akik a nemzetiszocialista fajüldözés barbár eszmevilágának voltak kollektív szenvedői: az elfoglalt területek zsidó vallású lakosságának nagy része.

A koncentrációs táborok szervezete, felépítése többé-kevésbé mindenütt azonos hierarchikus elven nyugodott. A tábor élén SS tisztekből álló parancsnokság állott, akik kegyetlenséggel és brutalitással őrizték a foglyokat, irányították a munkájukat, s választották ki azokat, akiket politikai okokból halálra ítéltek, vagy mivel már nem tudtak munkájukból leromlott állapotuk miatt hasznot húzni – likvidáltak. (Az SS gazdasági osztálya Pohl tábornok irányításával 1942-től kezdte meg a koncentrációs táborok munkaerejének szisztematikus kiárusítását a gyártulajdonosoknak. Az üzlet mindkét fél számára hasznosnak ígérkezett. Az SS olyan munkacrőt adott el, amely nem került semmibe, a gyárosok pedig nevetséges áron jutottak milliószámra munkaerőhöz. Az I. G. Farben-, Krupp-, Göring- és Röchling-művekben, a német monopolтőke ismert fellegváraiban, a titkos hadiüzemekben az olcsó munkaerő tömeges kiuzsorázása folyt.) A koncentrációs tábor SS legénysége tanította be a tábor belső funkcionáriusait, akiket elsősorban a polgári börtönökből idekerült német bűnözők közül válogattak ki. Ők voltak a táborparancsnokok (Lagerälteste), a barakkparancsnokok (Blockälteste), szobafelügyelők és a félelmetes hírű kápók, azaz a munkavezetők. A foglyok kínzásában, megalázásában az SS többnyire méltó segítőtársakat kapott a szadista, elvetemült bűnözőkben. A rabruhába öltözött foglyokat – Auschwitzban többnyire tetoválták – különböző jelzéssel látták el: a politikai foglyokat vörös háromszöggel, a hivatásos bűnözőket zölddel, homoszexuálisokat rózsaszínnel, prostituáltakat feketével, papokat lilával, végül a zsidókat sárga csillaggal. A koncentrációs táborok borzalmas élete, az őrök és a fogolyparancsnokok brutalitása, a pár száz kalóriát alig kitevő élelmezés, a hideg és a piszok, az órák hosszat tartó Appelek (létszámellenőrzés), a rendkívül

megerőltető, de elég kevéssé hatékony munka, az orvosi kísérletezés, a teljes reményvesztettség, a fizikai, szellemi és morális leromlás és elembertelenedés borzalmas pokla, mind az irodalom lenyügöző alkotásai és a művészet megrázó képei, mind a történetírás által közzétett száraz, de valójában még megdöbbentőbb dokumetumai révén annyira ismertek, hogy itt a táborok mindennapi életével, az üldözés módszereivel behatóbban nem is foglalkozunk. Számszerű becslések 5–8 millió közé teszik a megsemmisítő és koncentrációs táborokban közvetlenül és közvetve megöltek számát.

A koncentrációs táborok talán legvilágosabban mutatták meg, mit jelent a hitleri „új rend" Európa leigázott népei számára: a földön megvalósított poklot. E pokolban pedig különösen nagy számban jutott hely az elfoglalt európai országok zsidó lakosságának, mivel a zsidókérdés Hitler által meghirdetett és kidolgoztatott végső megoldása a megsemmisítő és a koncentrációs tábor volt.

A Hitler vezette nemzetiszocialista párt programjában már a hatalomért folytatott harc időszakában központi helyet foglalt el az antiszemitizmus, a zsidóság elleni harc. A „germán faj" felsőbbrendűségéről hirdetett hitleri mítosz keretében meg kellett találni azt az erőt, amelyről az állíthatják, hogy a felsőbbrendűség érvényesülését akadályozza és veszélyezteti, amely mindazon jó, magasabb rendű tulajdonságoknak, melyek a germán fajt az uralomra predesztinálják, mintegy az ellenpólusa. Ezt a faji ellenpólust személyesítette meg és misztifikálta a nemzetiszocialista ideológia a zsidóságban. A zsidóság – e nézet szerint – az egyes nemzetek körébe behatolva, a maga destruktív erejével azt mintegy elemeire bontja, s ezáltal megakadályozza, hogy a közösség érvényesítse erejét. A zsidóság tehát idegen, a németekre veszélyes faj, melynek befolyását Németországban el kell szigetelni, a németekkel való érintkezését meg kell szüntetni.

A hitleri ideológia megteremtette a képzeletbeli zsidót – minden fizikai, intellektuális és szociális rossztulajdonság megtestesítőjét. Hangoztatták, hogy a német nagyság előfeltétele csakis a zsidóság pusztulása lehet. Az antiszemitizmus és fajelmélet mint ideológia, elválaszthatatlan részét, szerves tartozékát alkotta tehát a német hatalmi célkitűzéseknek, s ebben az értelemben a világuralmi törekvés s a fajüldözés eggyé vált.

1933 áprilisától egy sor törvényt hoztak, a zsidó vállalatok bojkottálásától kezdve a zsidóknak a köztisztviselők soraiból és a szellemi élet köréből való teljes kirekesztéséig. Mindez az 1935. szeptemberi nürnbergi faji törvényekben tetőződött.

Amilyen mértékben erősödött a hitleri Németország nemzetközi helyzete, olyan ütemben haladt előre a zsidóság fizikai üldözése. Németországból a zsidók egy része kivándorolt, az ottmaradtak ellen 1938-tól napirendre kerültek a pogromok, a fizikai üldözés, a személyi javak elkobzása. 1939-ben már kijárási tilalmat rendeltek el számukra, majd a volt osztrák területeken deportálásukra is sor került, a németországi zsidók deportálása 1941-ben vált tömegméretűvé. A német győzelmek a zsidóüldözést Németország határain kívül is kiterjesztették.

Lengyelországban már 1939 után megindult a zsidóság tömeges – bár nem szervezett – kiirtása. Kisebb csoportok büntetlen legyilkolása, börtönbe vagy koncentrációs táborba zárása állandóan napirenden volt. A pogromok tömegeit hajtották végre, melyekbe igyekeztek különböző anyagi juttatásokkal (pénz, bútor, esetleg egy kis üzlet) a lakosságot is bevonni. A több mint hárommillió lengyel zsidó – egymillió ugyanis 1941-ig a Szovjetunióhoz került területeken élt – fizikai megsemmisítésére ilyen úton azonban aligha lehetett gondolni, sőt erre vonatkozóan konkrét tervet ekkor még nem dolgoztak ki. Viszont létrejöttek a megkülönböztető intézkedések, az anyagi javak fokozatos elkobzásától – a gazdaság árjásítása cí[illegible], amely részben a megszálló katonaság, részben a német vállalatok számára jelentett kitűnő üzletet – egészen a csillaggal való megjelölésig, mozgás és kijárási tilalomig. Hamarosan követte ezt az élelmiszer-fejadagok leszállítása a lengyelekénél is alacsonyabb szintre, majd a gettók felállítása 1940 áprilisában Łódźban, majd november folyamán Varsóban.

Ha a gettók felállítására még nem, de egyéb zsidóellenes intézkedésekre már a nyugati megszállt területeken is sor került. A zsidókat összeírták, túszokat szedtek közülük, internálták őket. 1940-ben a német vezetőket már erősen foglalkoztatta, hogy a kezdeti megkülönböztetéseken túlmenően milyen sorsot szánjanak a fennhatóságuk alá került több millió zsidónak. A megszállt és Németországhoz csatolt lengyel területekről az ún. Lengyel Főkormányzóság területére deportálták őket. De ez a megoldás nem látszott keresztülvihetőnek, s új gondolatok merültek fel, többek között a Madagaszkár-szigetre való deportálás. A tervek szerint itt német tengeri és légi tápaszpontot létesítettek volna, s az ide deportált zsidók a Himmler által kijelölt főkormányzó irányításával berendezhettek volna egy zsidó államot. Ez a gondolat nem ment túl az egyes német hivatalok íróasztalain. 1941-ben, a Szovjetunió elleni támadás után a kérdés még komplikáltabbá vált, tekintettel a szovjet területen élő néhány millió zsidóra. Mindez új megoldásokra ösztönözte a német Biztonsági Szolgálat vezetőit. Reinhard Heydrich, Himmler helyettese 1941. július 31-én kapta meg a felhatalmazást: „A zsidókérdés végleges megoldása céljából a szükséges intézkedések megtételére".* Ha a végleges megoldás terve ekkor még nem is készült el, tartalmát és irányát már abból is sejteni lehetett, hogy az elfoglalt szovjet területeken a zsidók legyilkolása sokkal nagyobb méreteket öltött, mint Lengyelországban a megszállást követő időszakban. Az Einsatzgruppe tagjai valamennyi német hadsereghez beosztást nyertek, a zsidók legyilkolását addig soha nem látott mértékre emelték. A kijevi zsidó lakosságot Babij-Jarnál gyilkolták halomra; két nap alatt közel 100 000 embert, férfit, nőt, gyereket. Más városokban, mint például Krasznodarban 7000 embert öltek meg. Nyikolajev és Herszon környékén 40 000, 1941 őszén Kercs-félszigeten mintegy 20 000 ember legyilkolására

* Az utasítást idézi *G. Reitlinger:* Die Endlosung. Hitlers Versuch der Ausrottung der Juden Europas 1939–1945. Berlin 1961. 92. l.

került sor (tekintettel arra, hogy az év végén a szovjet csapatok a félszigetet ideiglenesen visszafoglalták, ez a tömeggyilkosság elég hamar ismertté vált), a balti városokban, Tallinnban, Rigában, Vilniusban Himmler egységei mintegy 13 000 embert öltek meg.

A nürnbergi perben elhangzott egyik tanúvallomás szerint csupán egyetlen, gázkocsikkal felszerelt egység 90 000 embert ölt meg. (Ezt a kivégzési módszert azonban nem tartották elég hatékonynak, mindenekelőtt a fertőzés veszélye miatt, ezért tökéletesebb módszereken töprengtek.)

1942 januárjában Heydrich elérkezettnek látta az időt a végleges megoldás elveinek tisztázására. 1942. január 20-ára értekezletre hívta össze berlini Wannsee utcai hivatalába a különböző minisztériumok és a biztonsági szervek képviselőit. Heydrich beszámolt a zsidó lakosság ellen folytatott harcról. Utalt arra, hogy a háború kitöréséig a kivándorlást erőltették, s Németországból, illetve az Anschluss után Ausztriából közel félmillió embert – többnyire olyanokat, akik a kivándorlás pénzügyi költségeinek eleget tudtak tenni – késztettek távozásra. (Ennek fejében nemcsak a kivándoroltak vagyonát tudták megszerezni, de 10 millió dollár devizabevételre is szert tettek.) Az új helyzetben azonban a kivándorlás helyett a zsidóságnak a keleti területekre való kitelepítési lehetősége lépett. A megbeszélés – mely egyébként Wannsee-konferencia néven vált a háború után ismertté – időpontjában a németek még győzelmi reményeik teljében voltak, és így abból indultak ki, hogy a zsidókérdés általuk tervezett megoldása során 11 millió emberrel kell számolniuk, beleértve nemcsak a még Németországban maradt közel 200 000 embert, de a lengyel és szovjet területeken élő 8 milliót (ebből néhány százezret már megöltek), a délkelet-európai országokban és nyugat-európai országokban élőket, egészen az Angliában található 300 000 főig.

„A zsidókérdés végleges megoldása keretében ezeket Keleten megfelelő munkára kell befogni. A nemek elválasztásával nagy munkatáborokat létesítsenek, s a zsidókat elsősorban útépítésre használják fel. A munka során nagy részük természetes pusztulásával számolhatnak."*

Mivel a túlélők még veszélyesebbek, hiszen ezek képesek ellenállásra, ezért ezeket egyszerűen meg kell ölni. A Lengyel Főkormányzóság képviselője azonban gyorsabb megoldást sürgetett, hangoztatva, hogy a Főkormányzóság területén élő zsidó lakosság elég tekintélyes része öreg vagy kiskorú, tehát munkaképtelen. A Wannsee-konferencia sejtetni engedte a megoldás célját és irányát, azonban eszközeit még nem tisztázta véglegesen. Sokan úgy vélték, túl sokáig tart, míg a több millió zsidót a keleti területeken halálra dolgoztathatják. Gyorsabb megoldást sürgettek.

1942 tavaszára a nagy megsemmisítő táborok és gázkamrák létesítésével megtalálták a „zsidókérdés megoldásának" útját. A Lengyel Főkormányzóság terüle-

* *I. Poliakov–P. Wulf:* Das dritte Reich und die Juden. Berlin 1953. 123. l.

tén felállították a treblinkai haláltábort. Épületeiben 1942 nyarán tíz kisebb, technikailag még primitív gázkamra működött s egy krematórium. A treblinkai tábor azonban nem bírta a munkát, s azok a kisebb megsemmisítő táborok sem, melyeket még kijelöltek. A megoldást tehát tovább kellett tökéletesíteni, s ezt Auschwitzban végezték el. Itt már napi 6000 ember elgázosítására rendezkedtek be, Treblinkában fél év alatt Monocyd-gázzal „csak" 80 000 embert öltek meg. A tábor parancsnoka a nürnbergi per során elmondotta, hogy Zyklon–B nevű gázt használtak, melyet az I. G. Farben vegyészeti tröszt készített. Kis nyílásokon bocsátották a tusolónak álcázott terembe a gázt. „További tökéletesítést jelentett a gázkamrák nagysága"* – dicsekedett később a tábor parancsnoka.

1942 nyarától – majd különösen a varsói gettó felszámolása után – megindultak a szállítások Auschwitzba, ahol már 1941 végén folytak a kísérletek a gázkamrák alkalmazására. A tömeggyilkosság igen nagy ütemben haladt – annál is inkább, mert a lengyel, de más megszállt területekről is megkezdődött a zsidóság szisztematikus deportálása. Igaz, a kivégzések üteme a fellépő munkaerőhiány következtében valamelyest lelassult. A német gyárak, nem utolsósorban az I. G. Farben és a Krupp-művek egyre több munkást igényeltek. A beérkező szállítmányokat nem gyilkolták le teljes egészükben. A már korábban a gettókban legyengült, napokig sokszor minimális élelem nélkül, marhavagonban – több mint száz ember – összezsúfolt deportáltakat megérkezésük után a láger vasúti pályaudvarán szelekciónak vetették alá. Az SS-legények és -orvosok, élükön dr. Mengelével, egyenként megszemlélték az érkezőket, s elsősorban a családtagokat elválasztották egymástól, ami tragikus jelenetekhez vezetett, jóllehet még nem tudták, hogy mi vár az idősebbekre, gyerekekre és kisgyermekes anyákra. A munkaképeseket a táborba vitték, ahonnan kisebb csoportokban később munkatáborokba szállították őket. Az idősek, gyerekek, munkaképtelenek a „tusolókba", „fürdőkbe" kerültek, nemegyszer úgy, hogy közben kint a tábor zenekara operettmuzsikát játszott.

A lengyel zsidókra várt a legtragikusabb sors. Számukat a háború előtt 3,3 millióra tették, ebből 2,5 és 3 millió között lehetett a német „végleges megoldás" áldozatainak száma. A lengyel zsidóság megsemmisítésének a folyamata annyiban különbözött a többi országétól, hogy Lengyelország volt az egyetlen ország, amelynek egyes részein a zsidóság önálló harcot folytatott. (A nyugati országokban a zsidók ellenállása a francia, belga stb. ellenállás része volt.) Az egyes gettókban, így Lvovban, Białystokban, Krakkóban és néhány más helyen, mikor a deportálásra került sor, kisebb harc bontakozott ki, mely azonban inkább morálisan, mintsem katonailag volt jelentős. Szervezett fegyveres harc, németellenes felkelés azonban csak a varsói gettóban tört ki, melynek hősi küzdelme a lengyel ellenállási mozgalomnak is egyik legtragikusabb epizódja.

* *R. Hoess:* Kommandant in Auschwitz. Eingeleitet und kommentiert von M. Broszat. Stuttgart 1958. 76. l

A lengyel főváros közel 400 000 zsidó lakosát 1940 őszén tömörítették a közel négy kilométer hosszú és egy és fél kilométer széles gettóba, melyet Varsó többi részétől magas fallal választottak el. A túlzsúfolt gettóban – korábban 160 000 ember lakott ezen a területen – az éhség és a betegségek szörnyű pusztítást végeztek. Himmler a természetes pusztulást nem tartotta elég gyorsnak, s ezért 1942 nyarára megkezdte a gettólakók deportálását, többségüket a treblinkai lágerbe hurcolták, ahol meggyilkolták őket. 1943 elején a még megmaradt 60 000 zsidó deportálását is elrendelték azzal a céllal, hogy február 15-ig az egész gettót likvidálják. A terv végrehajtását azonban egyfelől a szállítási nehézségek – Sztálingrád időszakában vagyunk –, másfelől a zsidóság kibontakozó ellenállása akadályozta. A varsói gettó megmaradt lakosai zömmel fiatalok voltak, akik úgy határoztak, hogy nem hagyják magukat ellenállás nélkül vágóhídra hajtani. A németek Stroop SS tábornok irányításával szisztematikus hadjáratot indítottak a gettó lakosai ellen, egyre szűkebb területre szorítva őket. Amikor már a gettó területe alig érte el az 1 km^2-t, április 19-én végső akcióra készültek. Páncélosokat, lángszórókat, robbantó alakulatokat vetettek be, hogy a házról házra harcoló zsidó ellenállókat megtörjék. A gettó lakosainak viszonylag kevés fegyvere volt. Puska és pisztoly mellett két-három tucat géppuska, és a saját maguk készítette kézigránátokkal vették fel a harcot. A gettó lakosai szinte házról házra, lakásról lakásra védekeztek, kézigránátokkal felgyújtották a páncélosokat, s váratlan veszteségeket okoztak a több mint 2000 katonából álló ostromlóknak. Himmler utasítást adott a gettó teljes megsemmisítésére. „Elhatároztam, hogy valamennyi háztömb felgyújtásával megsemmisítem az egész zsidó lakónegyedet." Stroop jelentésében borzalmas részleteket közöl az egyenlőtlen harcról: „A zsidók gyakran addig maradtak az égő házban, míg végül nem bírták a meleget, s attól való félelmükben, hogy elevenen megégnek, kiugrottak az emeletekről . . . Még törött lábbal is megpróbáltak átjutni az utcán, és bemenni a még nem égő épületekbe . . . Meg lehetett figyelni, hogy a nagy tűzveszély ellenére a zsidók és banditák inkább visszamentek a tűzbe, semmint hogy elfogják őket."

Az egyenlőtlen harc sokáig tartott. A németek csak lassan haladtak előre. Az ellenállás a szennycsatornákból folytatódott, a németek megpróbálták elárasztani a csatornákat, majd kifüstölni az ide rejtőző ellenállókat, de kevés sikerrel. A védekezők közül többen megőrültek, az ellenállás mégis egészen május 16-ig eltartott. Ekkor küldte utolsó jelentését Stroop vezérőrnagy, diadalmasan beszámolva a varsói zsinagóga felrobbantásáról, végül így folytatta: „A »nagyakció« ma 20 óra 15 perckor véget ért . . . Az elfogott vagy bizonyíthatóan megsemmisített zsidók száma 56 065-re rúgott. Varsóban nincs már zsidónegyed."*

Hasonló szervezett ellenállást a deportálás és kivégzés ellen sehol sem fejtett ki

* J. Stroop jelentését részben *Lord Russell:* A horogkereszt rémtettei. Id. kiad. 237. l., részben *W. Shirer:* Der Aufstieg und Fall des Dritten Reiches. Id. kiad. 895. l. alapján idézem.

a zsidóság. Bár, mind a szovjet, mind a jugoszláv partizánok között szép számmal akadtak zsidók.

A Szovjetunió megszállt területein a zsidók nagyobb részét az Einsatzgruppék végezték ki még 1941 őszén és telén. 1942 elején a deportálások már csupán kisebb százalékot érintettek. A szovjet zsidóság egy része időben elmenekült, mások katonák voltak, és itt viszonylag nagyobb volt a lehetőség a partizánokhoz való csatlakozásra. Becslések szerint így is 700 000 és 1 millió között van az elpusztítottak száma.

Franciaországban először a megszállt területeken szervezték meg a zsidók üldözését. Itt a németek fokozatos menetrend szerint haladtak, ezért helyben történő tömeges legyilkolásra nem került sor.

Gazdasági rendelkezések, sárga csillag, másodrendű állampolgárrá való lefokozása után 1942-ben már a deportálást is megindítják. 1942 júniusában már százezer embert deportáltak, majd 1942 októberéig további 50 000 embert. Német nyomásra a vichyi kormány is bevezetett bizonyos antiszemita intézkedéseket, s a rendőrség és a németek között szoros együttműködés alakult ki, a meg nem szállt területeken a zsidóság helyzete mégis lényegesen jobb volt, és nem fenyegette őket közvetlen életveszély. Igen sokan próbáltak ide menekülni, bár mind a németek, mind a francia rendőrség igyekezett ezt megakadályozni. 1942 végén azonban a németek egész Franciaországot megszállták, s megindították a tárgyalásokat a vichyi kormánnyal a zsidókérdés végleges megoldására. A vichyi kormány vonakodott a német követelésnek eleget tenni, majd amennyiben engedményeket kellett tennie, úgy a francia állampolgársággal nem rendelkező zsidókat áldozták fel. Az Auschwitzba való deportálást 1943-ban – mivel a francia lakosság körében nagy visszatetszést keltett – felfüggesztették. Később ugyan újból megindították, gondosan ügyelve azonban arra, hogy olyan látszatot keltsenek, mintha nem megsemmisítésről, hanem áttelepítésről lenne szó. Franciaországban a zsidók menekülését a lakosság magatartása jelentősen megkönnyítette, a hamis papírokkal való bujkálástól az ellenállási mozgalomhoz való csatlakozásig ennek igen sokfajta lehetősége volt. Ennek következtében a franciaországi zsidóság viszonylag kisebb arányban, mintegy 150 000 ember – főleg az 1940 óta megszállt területekről – pusztult el, s Franciaországban a semleges országoktól eltekintve a legnagyobb, közel 75–80% volt a túlélők aránya.

Tekintettel arra, hogy Belgium és Hollandia német katonai közigazgatás alatt állott, nem rendelkezett a védekezés olyan lehetőségeivel, mint Franciaország, hiába fordult a lakosság többsége szembe a zsidóüldözéssel (Amszterdamban pl. az ellenállási mozgalom általános sztrájkot robbantott ki a zsidóságot sújtó intézkedések miatt), a két ország zsidóságának mintegy 80%-át lengyelországi táborokba hurcolták. Az a kisebbség, mely más koncentrációs táborokba került, még szerencsésnek mondhatta magát, mert volt valami reménye a túlélésre.

A dániai zsidókat, mintegy 8000 ember 90%-át a dán ellenállók és a dán lakos-

ság hősies akciója mentette meg, akik életük kockáztatásával csaknem az egész zsidó lakosságot csónakokon Svédországba szállították át.

A görögországi és jugoszláviai zsidó lakosság nagy részét helyben végezték ki, a belgrádiak közül sokat a lágerekben gyilkoltak meg, pl. Szalonikiben. A horvát usztasamozgalom kegyetlensége olykor még a németekét is felülmúlta. Ezeken a területeken 90% körül (mintegy 10 000 ember) mozog a zsidó lakosság vesztesége. A túlélők többsége úgy menekült meg, hogy Görögország, illetve Jugoszlávia olasz megszállt területein élt, vagy oda menekült.

Sajátosan alakult a csatlós országokban a zsidók ellen indított hitleri irtóhadjárat. Olaszországban, ahol a fasiszta rendszer politikájához és ideológiájához egyáltalán nem tartozott az antiszemitizmus, a zsidóságot megkülönböztető intézkedéseket csak német nyomásra, 1938 után vezették be. A deportálást és a megsemmisítő lágerekbe szállítást az olaszok, még az általuk megszállt francia és balkáni területeken sem engedélyezték. Mussolini bukása után, illetve a salòi köztársaság fejeként újbóli hatalomra jutását követően a németek megkezdték Észak-Olaszországból és Rómából az olasz zsidóság Auschwitzba szállítását. Szörnyű hajtóvadászat indult a zsidók után. „1943 és 1945 között egész Itáliából 7495 zsidót deportáltak."* Az olasz zsidóság 75–80%-a életben maradt. Finnország nem volt hajlandó kiszolgáltatni az egyébként jelentéktelen létszámú zsidóságot a németeknek.

Bulgáriában az antiszemita törvényt német nyomásra csak 1942-ben fogadták el, majd 1943-ban Szófiából kitelepítették az itt élő mintegy 20 000 embert, de a deportálást ismételt német követelés ellenére sem hajtották végre, csupán a bolgár hadsereg által megszállt görög és jugoszláv területen.

A németek által teremtett fasiszta bábállamban, Szlovákiában található hozzávetőlegesen 90 000 zsidóból már 1942–43-ban a többséget deportálták. 1943 után viszont leállították a deportálást, s ez kb. 25–30% számára az életet jelentette.

A román katonaság és a vasgárdisták mindenekelőtt a megszállt Besszarábiában és Bukovina területén hajtottak végre véres pogromokat, de súlyos üldöztetés, brutális gyilkosságok sújtották a szorosan vett román területek zsidóságát is. Az első zsidó tömeggyilkosságra még 1941. január végén került sor. Sztálingrád után, a politikai változásokra érzékeny román politikai vezetők, élükön Antonescu marsallal, a zsidóság palesztinai kivándorlását favorizálták, s a deportálásra vonatkozó német kéréseket elhárították. A román zsidóság embervesztességét 200 000–300 000 emberre tehetjük.

Magyarországon az antiszemitizmus a Horthy-korszak kezdetétől a hivatalos politika és ideológia része volt. Az antiszemita politika ugyan a 20-as években erősen visszaszorult, de a náci befolyás erősödésével 1938 után ismét egyre nagyobb befolyáshoz jutott. A különböző zsidótörvények elsősorban az értelmiségi és alkalmazotti pályán korlátozták a zsidókat, s tiltották a zsidó és keresztény házasságát. A nem

* *R. de Felice:* Storia degli hebrei italiani sotto il fascismo. Torino 1961. 525. l.

magyar állampolgárságú zsidók deportálása, valamint a munkaszolgálatos századok felállítása okozta a magyar zsidóknak a legtöbb közvetlen szenvedést. A német kormány követelését azonban a zsidók sárga csillaggal való megkülönböztetésére, majd deportálására a Kállay-kormány határozottan megtagadta. Így 1944 tavaszáig, az ország német megszállásig a zsidóság helyzete jobb volt, nemcsak mint a megszállt, de mint a többi csatlós országokban is.

Magyarország német megszállása megteremtette a zsidóság fizikai megsemmisítésének feltételeit. Eichmann stábja, az új magyar kormány, a magyar rendőrség és közigazgatási hatóságok támogatásával megkezdte tevékenységét. 1944 májusában megkezdődött a deportálás. Előbb az alföldi, majd a dunántúli zsidóságra került sor. Június végén egy helyzetfelmérés szerint már csupán a Dunántúlon, Pest környékén és a fővárosban éltek zsidók. Különösen sok fejtörést okozott a német szerveknek, miként kerüljön sor a főváros közel negyedmillió zsidó lakosságának deportálására. Május végén erre külön tervet dolgoztak ki. „Július elejéig vagy közepéig Budapestet is támadásba kell venni – hangzik egy német feljegyzés. – Erre egynapos nagy akciót terveznek, melyet magyar vidéki csendőrségek és speciális csoportok nagyarányú segítségével kell végrehajtani . . . Erre az egy napra az autóbusz- és villamosforgalmat leállítják, hogy valamennyi szállítóeszközt a zsidók elszállítására használják."*

A deportálások ütemének meggyorsulása folytán a budapesti zsidóság elleni akciót június végére hozták előre. Június 30-án azonban Horthy Miklós kormányzó, aki március végén még szabad kezet adott a kormánynak a zsidóellenes rendeletek vonatkozásában, de akihez a svéd királytól a pápáig a legkülönbözőbb tiltakozások érkeztek a zsidóság kiirtása miatt, beavatkozott, s le akarta állítani a deportálásokat. Horthy közbeavatkozása ekkor kompromisszumot eredményezett. A dunántúli és a Pest környéki zsidóság deportálását még befejezték, a budapesti akciót azonban a németek egyelőre elhalasztották. Veesenmayer, a megszállt Magyarország birodalmi biztosa 1944. július 9-én jelentette, hogy a vidéki zsidóság deportálása 437 402 fő elszállításával véget ért. Ebben az időben a főváros kivételével a katonai munkaszolgálatra behívott s munkatáborokban (nem egy esetben a szovjet vagy a jugoszláv megszállt területeken) levő katonaköteles zsidó férfiakat nem érintette még a deportálás. A közel négy és fél százezer deportált közül – igen nagy létszámban gyerek, öreg vagy nő – mintegy 300 000 azoknak a száma, akiket azonnal az auschwitzi gázkamrába irányítottak, s további 50 000 különböző más koncentrációs táborokban pusztult el.

Október 15-ig újabb deportálásokra nem került sor. Mikor a németek utolsó csatlósaikat, a nyilaskeresztes pártot juttatták hatalomra, a deportálások újból megkezdődtek. A hadiesemények következtében már Auschwitzba szállításról nem le-

* A német külügyminisztérium dokumentumait idézi *Ránki György:* 1944. március 19. Budapest 1968. 185. l.

hetett szó, ehelyett gyalogmenetben, mintegy 60–80 000 budapesti zsidót, főleg Bécs környékére szállítottak. Ezek 50–70%-a elpusztult. A nyilas uralom alatt a budapesti zsidóság életét nemcsak a deportálás fenyegette. A különböző nyilas alakulatok a fővárosban több, mint 10 000 embert gyilkoltak le a nyilasházak pincéiben, utcákon vagy a Duna-parton. December elején, mikor a Németországba szállítás végleg megszűnt, Budapesten gettót létesítettek, ahol éhezés, betegség következtében több mint tízezer ember lelte halálát.

A deportálások, a nyilas garázdálkodás, valamint a munkaszolgálat következtében a háború alatti Magyarország zsidó lakosságából mintegy 450 000 ember pusztult el. Ennek mintegy 50%-a a háború alatt a Magyarországhoz csatolt területeken élt. Ezért az 1938 előtti Magyarország zsidóságának emberveszteségét a fenti már mintegy 50–55%-ára tehetjük (450 000 emberből mintegy 230–250 000 főre), ez az arány azonban rendkívül egyenlőtlenül oszlott meg a főváros és a vidék között.

A „zsidókérdés" végleges náci megoldása Európa zsidó vallású népességének mintegy 50%-át elpusztította. Bár pontos adatok nem állnak rendelkezésre, becslések szerint 4,5 és 5,5 millió ember pusztult el a náci fajüldözés során.

A náci kegyetlenség távolról sem korlátozódott a zsidóságra. A megszállt területeken szinte a lakosság egészével szemben a legsúlyosabb terrort alkalmazták. Igaz, 1940-ben a nyugati országokban a német megszállók eleinte békülékeny magatartást tanúsítottak, de mihelyt világossá vált, hogy ezeket a népeket nem tudják szolgálatukba állítani, megmutatták igazi arcukat. 1941-től bevezették a túszok intézményét. Keitel az OKW főnöke, 1941 októberében általános utasítást adott ki a túszok szedésére „lehetőleg társadalmi személyiségek" közül. Hitler később a nyugati országokra vonatkozóan úgy rendelkezett, hogy minden ellenálló által meggyilkolt katona után öt túszt kell agyonlőni.

Franciaországban mintegy 30 000 túszt lőttek agyon, 40 000 ember pedig a német táborokban halt meg. A Szovjetunióban 50–100 túsz kivégzését is kilátásba helyezték egy-egy német katona elleni merénylet esetén. A túsz-szedés önmagában is ellentmondott a hadviselésre vonatkozó nemzetközi szerződéseknek, de Hitler még ezeket az intézkedéseket sem tartotta elegendőnek az ellenállás megtörésére. Úgy döntött, hogy csak azokat az elfogottakat kell bíróság elé állítani, akikre bizonyosan a halálos ítélet vár.

1941. december 7-én Hitler kiadta a Nacht und Nebel (éj és köd) elnevezésű parancsát. Ennek értelmében a megszállt országokban a német katonák elleni merénylettel gyanúsítottakat titokban német koncentrációs táborba kellett szállítani, „az intézkedések elrettentő hatással lesznek, mert a) a foglyok nyomtalanul el fognak tűnni, és b) hollétükről és sorsukról semmilyen felvilágosítást sem szabad adni".*

* *Lord Russell:* A horogkereszt rémtettei. Id. kiad. 97. l.

A Nacht und Nebel-parancsot később továbbfejlesztették, nemcsak az elhurcoltakat végezték ki, szállították koncentrációs táborokba, hanem valamennyi férfi- és 16 éven felüli nőrokonukat is. Ha a tetteseket nem tudták elfogni, akkor helyettük a családtagjaikat is ki lehetett végezni. A tüsz-rendszer, a kivégzés, a koncentrációs táborba szállítás csak egyik módszere volt a német megszállási politikának. Ennek méreteit talán Frank lengyel főkormányzó szavai fejezik ki a legmegrázóbban, aki, mikor tudomására jutott, hogy Neurath, a cseh–morva protektorátus vezetője, néhány cseh ellenálló kivégzését plakáton tette közzé, a következőket jegyezte meg: „Ha előírnám, hogy plakátokat ragasszanak a falakra, valahányszor két lengyelt agyonlőnek, Lengyelország valamennyi erdeje kevés volna a papírgyártáshoz."*

A megszállt országok lakosai elleni tömegterror olyan világriasztó tömeggyilkosságokhoz vezetett, mint a csehországi Lidice vagy a franciaországi Oradour teljes lakosságának a kiirtása. A csehországi Lidice története a német Biztonsági Szolgálat volt helyettes vezetőjének, Cseh- és Morvaország frissen kinevezett protektorának, Reinhard Heydrichnek meggyilkolásához fűződik. Lidice lakóit azzal vádolták, hogy menedéket nyújtottak azoknak az ellenállóknak, akik 1942. május 27-én halálra sebezték Heydrichet. Június 9-én 10 teherautóval érkező SS-egységek körülvették a falut, a férfiakat pincékbe és istállókba zárták, majd másnap tízes csoportokban leöldösték őket. A nőket a ravensbrücki koncentrációs táborba szállították, ahol egy részük szintén elpusztult. A gyerekeket koncentrációs táborokba hurcolták, vagy néhány egészen kicsiny gyermeket német családokhoz adtak ki. A falut felgyújtották, majd a leégett házakat is felrobbantották. Lidice egyik örök mementója marad a nemzetiszocialista barbárságnak.

Pontosan két évvel később Nyugaton ismételték meg a lidicei esetet, annyi különbséggel, hogy a franciaországi Oradour-sur-Glane elpusztítása még közvetve sem kapcsolódott az ellenállási mozgalom valamiféle jelentősebb akciójához. Június 10-én, négy nappal a szövetséges erők sikeres franciaországi partraszállása után, a kis francia faluban egy SS-század jelent meg. Arra hivatkoztak, hogy ellenállók után kutatnak, összeterelték a falu lakosait, és a férfiakat csűrökbe, a nőket és a gyerekeket a templomba zárták. Felszólították a polgármestert, hogy jelöljön ki harminc túszt. Mikor a polgármester ezt megtagadta, anélkül, hogy akárcsak kísérlet történt volna az ellenállók felkutatására, előbb a csűrben levő férfiakra nyitottak sortüzet, majd a templomban levő nőkre és gyerekekre. A pusztulást teljessé tették a gyilkosság színhelyének, majd az egész falunak a felgyújtásával, hogy ne maradjon tanúja az esetnek. Mintegy ezer ember lelte halálát a felégetett Oradour-sur-Glane-ban. A németek arra hivatkoztak, hogy a megtorlásra azért került sor, mert a falucskában néhány nappal korábban egy német tisztet megtámadtak, s az alig tudott megmenekülni. A későbbi vizsgálat bebizonyította az állítás valótlan-

* *J. Delarue:* A Gestapo története. Id. kiad. 229. l.

ságát, s kiderült, hogy a német egység Oradourtól mintegy 50 km-re ütközött meg korábban a francia ellenállókkal, s egy falu teljes megsemmisítésével állt bosszút.

A keleti területeken vagy Jugoszláviában elkövetett tömeggyilkosságoknak olyan sorát lehetne összeállítani, hogy az könyvet tenne ki. Hitler a megszállási politikát három szóval, „uralkodni, igazgatni, kizsákmányolni" jelölte meg. Valójában pontosabb lett volna, ha az igazgatás szót kihagyja, s az „új rend" végső célját az uralkodni, kizsákmányolni és kiirtani eszkalációban jelöli meg.

Ha az eszkaláció végső logikáját sokan nem akarták magukévá tenni, az első lépések, az uralkodás, a kizsákmányolás, a náci Németország valamennyi hatalmi faktorának támogatását élvezték. De az uralkodást és kizsákmányolást, ha meg akarták valósítani vagy tartósítani akarták, úgy lehetetlen volt nem számolni az érdekelt országok, népek ellenállásával, az ellenállás leküzdésére pedig mindinkább csak az erőszak kínálkozott. Az erőszak végrehajtói viszont elválaszthatatlanok azon erőktől, melyek az erőszak célját, az uralkodásra, kizsákmányolásra törekvést létrehozták.

Így a Hitler-féle „új Európa" borzalmaiért a nemzetiszocialista rendszer egészét, s nem csupán annak végrehajtó szerveit terheli a felelősség, a nemzetiszocialista rendszerért pedig nem csupán a nácipártot, hanem mindazokat a hatalmi, politikai szerveket, melyek hatalomra jutásában segédkeztek – a nagytőke és a hadseregvezetők –, gyakorlati politikájának előbb ösztönzői, később támogatói vagy végrehajtói lettek.

Az „új rendből" azonban – bár szenvedőiknek végtelennek tűnhetett – csak átmenetileg lett valóság, és az ezer évre tervezett „Harmadik Birodalom" egy évtized alatt letűnt Európa színpadáról. A sztálingrádi csata, a szovjet fegyveres erők 1942–1943 fordulóján bekövetkezett világraszóló győzelme jelentette a fordulópontot, az „új rend" összeomlásának kezdetét.

SZTÁLINGRÁD

Szeptember 10-e után kritikus napok vártak Sztálingrád védőire. Tizenharmadikán indult a támadás, azzal a céllal, hogy elfoglalják a város közepén elterülő Mamajev-dombot, és kitörjenek a Volga-folyóhoz. A német bombázók és a tüzérség segítette a tankok és a motorizált egységek előretörését. A város középső részét védő Csujkov tábornok vezette 62. hadsereg kritikus helyzetbe került. Az éj folyamán ugyan átkelt a Volgán néhány ezer főnyi erősítés, de ez csak arra volt képes, hogy a német támadás lendületét megtörje. Az agyonbombázott, rommá lőtt városban elkeseredett harc bontakozott ki. Néhány fontos stratégiai pont, mint a Mamajev-domb és a vasútállomás, újból és újból gazdát cserélt. A védők egyre kisebb területre szorultak vissza, és a német fővárosban Sztálingrád közeli elestével számoltak. Szeptember 15-én a birodalmi sajtófőnök a következő utasítást adta a német sajtónak: „A Sztálingrádért folyó harc sikeres befejezéséhez közeledik. Erre vonatkozóan ma vagy holnap a Wehrmacht főhadiszállásától rendkívül fontos jelentések várhatók. A német sajtónak fel kell készülnie a Sztálin városáért folyó gigászi küzdelem győzelmes befejezésének esetleg különkiadásokban való hatásos méltatására."*

A német sajtó az elkövetkező napokban azonban hiába várta a Wehrmacht győzelmi jelentését. A német előrenyomulás a városban csak rendkívül súlyos, véres harcok árán, csigalassúsággal folytatódott. Minden utcáért, minden házért külön harcot kellett folytatni, és szeptember 13-ától közel két hétig tartott, míg a város középső és déli részét – elsősorban lakónegyedeket – a német csapatok birtokukba vehették. Szeptember 21-én és 22-én a helyzet ismét kritikussá vált, a németeknek sikerült kettévágniuk a 62. hadsereget, és kijutniuk a Volgához, ezzel nemcsak végleg elvágni a Volga északi irányú utánpótlási vonalát, de rendkívül megnehezíteni azt is, hogy a Volga jobb partján harcoló szovjet csapatok erősítést kapjanak.

A német előrenyomulás lassúsága elsősorban a szovjet ellenállás leírhatatlan hősiességének volt a következménye. A védekezés eredményessége azonban nem csupán az egyéni hőstetteken alapult, nem csupán a szovjet katonák szilárd hitén, hanem a védelmi hadműveletek kiváló megszervezésén is. A szovjet katonák meszszemenően kihasználták a rommá lőtt és bombázott város terepviszonyait, és szinte minden házat erődítménnyé építettek ki. A németek nemcsak emberben voltak nagy számbeli fölényben, de repülőik és tankjaik számát illetően is. A repülők

* Wollt Ihr den totalen Krieg? Die Geheimen Goebbels Konferenzen 1939–1943. Herausgegeben und ausgewählt von W. A. Boelcke. Stuttgart 1967. 282. l.

az utcai harcok során, amikor szinte egybeolvadt a német és a szovjet frontvonal, egyre inkább alkalmatlanokká váltak feladataik ellátására. Bombáikkal nemegyszer saját egységeiket veszélyeztették. A szovjet csapatok pedig nem engedték meg, hogy a senki földje egy kézigránát-dobás távolságánál szélesebb legyen, és ezzel ellensúlyozták a német légi fölényt. A romos, elhagyott vagy megsemmisített járművekkel zsúfolt utcákon a páncélosok előrehaladása nehézségekbe ütközött. Ezzel szemben a Volga bal partján állomásozó szovjet tüzérség az egyre tömegesebben bevetett, félelmetes Katyusa-rakétákkal a német vonalakat, csapatösszevonásokat hatékonyan tudta támadni.

Szeptember 27-én a város déli és középső területeinek nagy részét már elfoglalta a Wehrmacht, és ezek után az északi ipari körzetek ellen indított támadást. Több száz zuhanóbombázó is beavatkozott a harcokba, és a német csapatok egy nap alatt majd egy kilométert nyomultak előre. „Tomboló tűzvész, fullasztó füst, rombadőlt épületek, szünet nélkül robbanó bombák, tűz és halottak leírhatatlan káoszában állnak ellen a város védői; felkészülve nemcsak a halálra, ha kell, nemcsak arra, hogy minden támadásnak ellenállnak, hanem arra is, hogy állandóan ellentámadásba menjenek át, nem törődve a veszteségekkel."* Csujkov, a védőegységek parancsnoka úgy látta, hogy ha a németek meg tudják ismételni támadásukat, úgy „még egy ilyen ütközet, s a Volgában vagyunk".** Másnap a németek újabb támadásra indultak, s többek között Csujkov főhadiszállását is felgyújtották, de az éjszaka leple alatt a Volgán átkelt két zászlóalj segítségével a szovjet csapatok ellencsapást indítottak, s egy nap alatt 1500 német katona és 50 tank veszteséget okoztak. Megindult a harc az ipari negyedért, ahol a védelem három nagy üzemre, a Dzerzsinszkij-művekre, a Vörös Barikád- és a Vörös Október-gyárakra támaszkodott. Szeptember 29-én a németek támadása a még szovjet kézben levő Orlovka kiszögellés ellen indult. Két hét alatt a védőket innen is kiszorították.

Október első hetében a harcok hevessége az ipari negyedben egy pillanatra sem csökkent. Egyes épületek vagy épületcsoportok naponta ötször is gazdát cseréltek. Majd néhány napig a csökkenő német támadás – nem kétséges – az újabb nagy offenzíva előkészületeit jelezte. Október 14-én a 62. hadsereg által tartott hídfő ellen az ostromlók rohamot indítottak; három gyalogos- és két páncélos hadosztály lendült támadásba. Bár napos idő volt, a robbanások füstjétől ötven méterre sem lehetett ellátni. A német csapatok kb. két kilométert nyomultak előre, bekerítették a traktorgyárat, és kettévágták a védekező szovjet egységeket. A traktorgyártól északra már csupán egy jelentéktelen sáv maradt a szovjet csapatok kezén. A német erők súlyos veszteségeket szenvedtek, de egyes esetekben a szovjet egységek vesztesége is elérte a 75%-ot. A Szovjet Főparancsnokság is kritikusnak ítélte a helyzetet; a Sztálingrádi Front parancsnoka, Jerjomenko, a helyszínre érkezett, hogy Csuj-

* A New York Herald Tribune cikkét idézi *R. Battaglia:* A második világháború. Id. kiad. 217. l.
** *V. I. Csujkov:* Erőd a Volga partján. Id. kiad. 174. l.

kovval tisztázza a helyzetet. A tabornok kíséretében levők közül „számosan meghaltak vagy megsebesültek bombától vagy repeszektől".* A német támadás folytatódott, az utcai harcokban a géppuskta, golyószóró és géppisztoly mellett a kés és az ököl is egyre nagyobb szerepet kapott. Csujkov számban megfogyatkozott csapatait a város munkásaiból pótolták, akik valóságos specialistáivá váltak az utcai harcoknak. A helyzet katasztrofális volt, bár északon az ún. Doni Front csapatai, délen a 64. hadsereg megpróbáltak kisebb ellentámadással segítséget nyújtani. Október végén a Vörös Október- és a Vörös Barikád-gyárak között a németek 150–200 méterre megközelítették a Volgát. Az utolsó volgai átkelőhely most már közvetlenül a német géppuskák tüzébe került. A Vörös Október-gyár elleni támadással október 28-án a német egységeknek sikerült a gyár egy részét is elfoglalniuk. Az elkövetkező napokban, amit a németek nappal elfoglaltak, azt többnyire éjjel a szovjet csapatok visszafoglalták. November elején a német támadás ereje lelohadt, mivel a sebesülteket és halottakat nem tudták új erőkkel pótolni, „a századok létszáma általában 30–40 főre csökkent".** Paulus október 25-én november 10-ében jelölte meg Sztálingrád elfoglalását – november 11-én a németek utolsó támadásra indultak. Hitler pár nappal korábban Münchenben mondott beszédében már Sztálingrád elfoglalását ünnepelte, és annak jelentőségét méltatta: „A Volgához akarunk kijutni, mégpedig egy meghatározott helyen, egy meghatározott városban. Véletlenül ez a város Sztálinnak a nevét viseli. Ne gondoljanak arra, hogy én azért vonultam e város ellen – hívhatnák ezt a várost másként is –, hanem azért, mert ez rendkívül fontos stratégiai pont. Harmincmillió tonna áruforgalmat szakíthatunk itt ketté, közte majdnem kilencmillió tonna olajforgalmat. Ide áramlik Ukrajna kiterjedt mezőinek s a Kubán vidéknek egész búzafeleslege, hogy innen északra szállítsák azt... Ezt a helyet akartam elfoglalni – és önök tudják –, mi szerények vagyunk, de ténylegesen már el is foglaltuk."***

Hitler szavai nem bizonyultak igaznak, a németek még a november 11-i támadással sem foglalták el Sztálingrádot. Csujkov emlékiratai szerint a harc most már nem is házakért, hanem minden kődarabért folyt. Egyes helyeken a németek már száz méterre sem álltak a lassan beálló Volgától, a 62. hadsereg újabb részlegét vágták el a hídfőállástól. A város még mindig harcolt és védekezett, várta azt, amit Sztálin november 7-i ünnepi beszédében előre jelzett „lesz még ünnep a mi utcánkban". A szovjet védelmi pozíció mindössze három hídfőállásból állt. Északon egy teljesen jelentéktelen sáv, délebbre egy négyzetkilométer nagyságú terület, és végül Csujkov hídfőállásának keskeny, pár kilométeres sávja. A védekezést megnehezítette, hogy a Volgán megjelenő jégtáblák a folyó túlsó partján levő erőkkel a kapcsolatot lehetetlenné tették. A védők harci morálja mégsem csökkent. Bár nem

* *A. I. Jerjomenko:* Sztalingrad. Moszkva 1961. 233. l.

** *J. Wieder:* A volgai katasztrófa. Budapest 1969. 53. l.

*** *M. Domarus:* Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. II. köt. Id. kiad. 193. l.

tudták konkrétan még a parancsnokok sem, mégis érezték, hogy Sztálingrád védelme nemcsak szimbolikus jelentőségű, hanem egy nagyobb haditerv része. S ebben a haditervben hamarosan közeledik az ellentámadás időszaka.

A szovjet hadvezetés régen készült már az ellentámadásra. Igaz, a németek nyári sikerei jórészt keresztülhúzták az előzetes számításokat, és 1942 nyarán még nem számoltak a déli arcvonalon kialakult rendkívül veszélyes helyzettel, de 1942. augusztus végén, mikor a németek már mélyen behatoltak a Kaukázusba, és Sztálingrád elfoglalásával fenyegettek, sürgős ellenintézkedésekre került sor. Augusztus 9-én Zsukov tábornokot kinevezték a legfelsőbb parancsnok, Sztálin helyettesévé. Szeptember első napjaiban megkísérelték a Sztálingrád irányában előrenyomuló német erőket oldalról áttörni, de sikertelenül. Zsukov szeptember 10-én a következőket jelentette Sztálinnak: „További erőkre és időre van szükség az átcsoportosításhoz, hogy koncentráltabb frontméretű csapást mérhessünk. Hadseregméretű csapásokkal nem lehet kivetni állásaiból az ellenséget."*

Szeptember közepén Sztálin Zsukovot és Vasziljevszkij vezérkari főnököt megbízta, hogy készítsenek javaslatot nagyszabású ellentámadásra. A javaslat abból indult ki, hogy végsőkig folytatják Sztálingrád védelmét, s ezalatt megfelelő erőket vonnak össze, amellyel nemcsak Sztálingrádot mentik fel, de gyökeresen megváltoztatják az egész Déli Front helyzetét. Zsukov 45 napot kért a támadás előkészítésére. A helyzetet bizakodóan ítélte meg. Úgy látta, hogy a német csapatok kimerültek a hosszú harcokban, és nem rendelkeznek megfelelő tartalékokkal egy erős ellentámadás leküzdésére. Ha a Vörös Hadsereg repülőket és harckocsikat illetően megfelelő fölényre tesz szert, az ellentámadás feltételei kedvezők. A szovjet csapatok ugyanis a Don és a Volga mentén átkarolásra alkalmas helyzetben voltak, így fennállt a bekerítő hadműveletek lehetősége. Végül, de nem utolsósorban a szovjet csapatok harckészsége, harci tapasztalatai erősen javultak. Jobban ellenálltak, mivel a védelmet most már mélységben megfelelően építették ki, az előretörő ellenséget a szárnyakon váratlan ellenakciókkal zavarták, megjavult az utánpótlás, és viszonylag gyorsan voltak képesek erőiket a veszélyeztetett helyeken összpontosítani. A támadásra is jobban felkészültek, a gyalogság, tüzérség és harckocsizó egységek összehangolásával az egységek irányítása megjavult, s a tűzerő nagyfokú koncentrálása hatékonnyá tett minden támadási kísérletet.

1942 októberében nagy erővel készültek a szovjet ellentámadásra. Sok függött attól, hogy Sztálingrád védői az ellentámadás előkészületeinek befejezéséig ki tudnak-e tartani. A Szovjet Főhadiszállás terveinek végrehajtásához tizenegy hadsereget, több tízezer löveget, közel ezer harckocsit és több mint ezer repülőt kellett összevonni. Egyidejűleg ki kellett dolgozni az általános ellentámadás tervét, felbontva hadseregekre és frontokra. A szovjet erőket három frontban összpontosították. Északon jórészt a Don mentén állomásozott a Délnyugati Front, Vatutyin

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 302. l.

altábornagy parancsnoksága alatt, mely Szerafimovicsnál, a Don túlsó partján egy jelentős hídfőállással rendelkezett. Sztálingrádtól északra részben a Volga és a Don között, részben a Volgán túl állomásozott az ún. Sztálingrádi Front, mely szeptember végén a Doni Front elnevezést kapta és Rokosszovszkij tábornok irányítása alatt állt, s végül Sztálingrádtól délre képezték ki a Sztálingrádi Frontot, Jerjomenko tábornok vezetésével. Az elképzelés az volt, hogy a Délnyugati Front észak–déli, észak–délkeleti irányban támad, a Sztálingrádi Front pedig északnyugati, illetve délnyugati irányban, így részben elvágják és bekerítik a Sztálingrádnál állomásozó német erőket, részben a kaukázusi német erők ellen is északkeleti irányból támadást indítanak. A támadás anyagi előkészületei minden eddigit felülmúltak. 27 000 gépkocsi szállította az anyagokat. November első két hetében 160 000 katona, 430 tank, 14 000 gépkocsi kelt át a Volgán.

Eredetileg november 15-ében állapították meg az ellentámadás napját, de az előkészületek nem fejeződtek be, ezért a támadás irányítói néhány napos halasztást kértek, melyet Sztálin jóváhagyott. November 13-án Vaszilijevszkij és Zsukov előterjesztették utolsó jelentésüket Sztálinnak, valamint az Állami Védelmi Bizottságnak. Optimistán ítélték meg a helyzetet.

„Az erőviszonyokat mind minőségi, mind mennyiségi szempontból értékelve rámutattunk, hogy azokon a szakaszokon, ahol a főcsapásainkat fogjuk mérni (Délnyugati és Sztálingrádi Front), továbbra is zömmel román csapatok védenek. Foglyok vallomásai alapján ezek általános harcképessége gyenge. Mennyiségi szempontból ezekben az irányokban jelentős fölényben leszünk, ha támadásunk megindításáig a német hadvezetés nem csoportosítja át ide tartalékait, ám felderítésünk még semmiféle átcsoportosítást nem fedezett fel"* – írja Zsukov.

Végül az ellentámadás időpontját november 19-ében jelölték meg. A roham északon indult, és a Sztálingrádi Front támadása csak egy nappal később kezdődött.

A németek nem vártak jelentős szovjet ellentámadást. Hitler november elején kiadott hadműveleti utasítása arról szól, hogy komoly szovjet ellentámadás a tél folyamán nem várható. A szovjet erőknek tehát taktikailag is sikerült a meglepetés. A német felderítő szolgálat csődöt mondott, nem voltak megfelelő információik a szovjet csapatösszevonások méreteiről. A német vezérkarhoz november 17-én befutott felderítő jelentések összegezése arra utal, hogy bár észleltek bizonyos csapaterősítéseket és számítottak szovjet támadásokra a közeljövőben, de arról fogalmuk sem volt, hogy erre két nap múlva s ilyen hatalmas erővel sor kerül. Így november 19-én, amikor megérkezett a német főhadiszállásra a hajnali órákban indult szovjet támadás híre, sem Hitler, sem a német vezérkar más vezetői nem tartózkodtak ott. Sőt, mi több, bár értesítették őket Berchtesgadenben a támadásról, annak jelentőségét lebecsülve, visszatértüket a főhadiszállásra nem tartották szükségesnek.

* Uo. 322. l.

November 19-én, sűrű hóesésben és hajnali ködben, kétórás tüzérségi előkészítés után indult meg a Délnyugati Front és a Doni Front csapatainak támadása. Három páncélos és három lovas hadtest indult rohamra a 3. román hadsereg állásai ellen, és Szerafimovics és Kletszkaja között hamarosan áttörték a védőállásokat. Az összeköttetés a 3. román és a 6. német hadsereg között megszakadt, és a rémült román egységek pánikszerűen menekültek. Rövidesen kiderült, hogy a német tartalékok nem megfelelőek, s képtelenek az áttörési pontokat elreteszelni.

Sztálingrádtól északra már az első nap teljes volt a zűrzavar. Másnap pedig a Sztálingrádi Front indított rohamot a 4. német páncélos hadsereg, valamint a 4. román hadsereg állásai ellen. November 21-én a szovjet egységek elfoglalták Kalacsot, s a német vezetés felismerte, hogy rendkívül veszélyes bekerítő hadműveletről van szó, mely az összes sztálingrádi német erőket halálos harapófogóba zárhatja. November 22-én a 6. német hadsereg vezetői a Sztálingrádtól való visszavonulásban s a gyűrűből való kitörésben látták a menekülés útját. Hitler viszont már korábban kijelentette, hogy amennyiben visszavonulnának a Dontól, úgy az egész háború elvesztené számára az értelmét. „Nem vonulok vissza a Volgától"* – hangoztatta. Legtehetségesebbnek vélt tábornokát, von Mansteint, a krími győztest – akit nemrég vezényeltek északra, hogy majd Leningrád elfoglalását vezesse – rendelte délre, azzal a céllal, hogy egy újonnan kialakuló „Doni" hadseregcsoport élén akadályozza meg a szovjet támadást, s szabadítsa ki a bekerítéssel fenyegetett 6. hadsereget. A 6. hadsereg viszont utasítást kapott, hogy nem törhet ki, hanem körkörös védelemre berendezkedve kell tartani állásait. November 23-án a bekerítés teljessé vált, a Sztálingrádi Front katonái áttörték a román és német csapatok állásait, és északnyugaton előrenyomuló ékeik Szovjetszkij falunál találkoztak a Délnyugati Front délkeleti irányban támadó egységeivel. A szovjet ellentámadás első szakasza fényes sikert hozott; 140 km-re Sztálingrádtól nyugatra bekerítette a teljes 6. német hadsereget és a 4. német hadsereg egy részét. 22 hadosztály, több, mint 300 000 ember rekedt benn a katlanban. Egyidejűleg megsemmisült a 3. román hadsereg, és katasztrofális veszteségeket szenvedett a 4. román hadsereg is.

Paulus és vezérkara a helyzetet kritikusnak ítélte: „A hadseregre rövid időn belül teljes pusztulás vár – táviratozta Hitlernek –, amennyiben minden erő összefogásával a délről és nyugatról támadó ellenséget nem semmisítik meg. Ehhez haladéktalanul szükséges a csapatok Sztálingrádból való kivonása."**

A német vezérkarban a feszültség a tetőpontjára hágott. Az egy évvel korábbi dilemma, visszavonulni vagy kitartani, újból felmerült, csak most sokkal súlyosabb, veszélyesebb helyzetben. A tábornokok ismét a visszavonulás és a kitörés mellett voltak, Hitler viszont azt hangoztatta, hogy ha egyszer eltávoznak a Volga part-

* Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 2. köt. Frankfurt am Main 1963. 1019. l.
** Entscheidigungsschlachten des zweiten Weltkrieges. Frankfurt am Main 1960. 300. l.

járól, akkor ide aligha fognak többé visszatérni. A döntés húzódott, Weichs vezérezredes, a „B" hadseregcsoport parancsnoka úgy határozott, hogy saját felelősségére adja ki a visszavonulási parancsot. Hitler november 29-én Keitel és Göring társaságában azonban ellenkezően döntött. S mikor Zeitzler vezérkari főnök – aki nem mert Hitlerrel nyíltan vitába szállni –, azt mondta, hogy ez csak abban az esetben képzelhető el, ha a légierő átveszi és biztosítja az ellátást, akkor Göring ígéretet tett arra, hogy a Luftwaffe ezt a feladatot megoldja. Napi 300 tonna lőszer, hadianyag, élelmiszer és kötszer szállítására tett ígéretet, mint hamarosan kiderült, teljesen megalapozatlanul. Hitler november 24-én véglegesen úgy döntött: a 6. hadsereg Sztálingrádban marad, ő pedig mindent megtesz kimentésükért.

Paulus hadseregének egyes tábornokai tiltakoztak a döntés ellen. Seydlitz hadtestparancsnok leszögezte, hogy amennyiben a 6. hadsereg nem próbálja meg a kitörést, megmentésére csak akkor van reális lehetőség, ha a felmentő erők támadását követően a szovjet csapatok öt napon belül kénytelenek leállítani támadásukat. „Erre azonban semmiféle jel sem mutat. Ha a felmentés kevésbé hatékony, elkerülhetetlenül bekövetkezik a 6. hadsereg védtelensége vagy pusztulása . . . Az OKH-nak az a parancsa, hogy tartsuk a sündisznóállást, míg segítség nem érkezik, nyilván irreális alapokon nyugszik. Éppen ezért a parancs nem teljesíthető, és a hadsereg katasztrófáját vonná maga után . . . Ha az OKH nem vonja vissza haladéktalanul a sündisznóállásban való kitartást elrendelő parancsot, a hadsereggel és a német néppel szembeni lelkiismeretünk arra kötelez, hogy az eddigi paranccsal korlátozott cselekvési szabadságunkat visszavéve, éljünk azzal a ma még kínálkozó lehetőséggel, hogy saját támadásunkkal elhárítsuk a katasztrófát."*

Paulus azonban teljesítette Hitler parancsát. Manstein tábornagynak a Déli Frontra való átvezénylése arra utalt, hogy Hitler e nehéz feladatot igen magas szakmai színvonalon álló katonai vezetőre kívánja bízni. Németországból és Franciaországból friss csapatokat bocsátottak rendelkezésére, emellett a kaukázusi erők egy részét is ide vezényelték, továbbá még be nem vetett román egységeket is az újonnan alakult „Don" hadseregcsoporthoz csatlakoztattak. Manstein attól tartott, hogy a szovjet csapatok nem csupán a sztálingrádi német katonákat kerítik be, de Rosztov felé kitörve a kaukázusi német erőket is elvágják, még teljesebbé téve a katasztrófát. Éppen ezért az volt a véleménye, hogy az „A" hadseregcsoport sürgősen vonuljon vissza a Kaukázusból a Don alsó folyásáig, egyidejűleg pedig a „Doni" hadseregcsoport elsősorban a 4. páncélos hadsereg támadásával törje át a sztálingrádi gyűrűt, hogy Paulus 6. hadserege kitörhessen, és a Don mentén védővonalat építsen ki. Gondos előkészületeket tett, hogy a felmentő támadás két irányban is megindulhasson. Egyidejűleg viszont a szovjet csapatok is megkezdték a bekerített német egységek felmorzsolását, s mintegy 1500 km^2 bezárt terület megtisztítását. Ez az igen heves német ellenállás miatt csak lassan haladt előre. De

* Seydlitz memorandumát idézi *W. Adam:* Nehéz elhatározás. Budapest 1968. 462–463, 465. l.

nem következett be az elképzelt ütemben Manstein ellentámadásra gyülekező hadseregeinek felvonulása sem. Közlekedési nehézségek, ismételt partizántámadások a csapatok gyülekezését lelassították. Végül Manstein úgy döntött, hogy először Kotyelnyikovo irányában támad, ahol „csak 5 orosz divizió volt", s ahol úgy vélték, „feltételezhető, hogy az ellenség nem vár jelentősebb támadást".* Hoth vezér-ezredes páncélosai december 12-én indultak támadásra, s kezdetben megfelelően haladtak előre. A Kotyelnyikovo–Sztálingrád vasútvonal mentén december 19-én 60, 21-én 45 kilométerre közelítették meg a bekerített várost. Elérték és átkeltek az Akszaj-, majd a Miskova-folyón, és a bekerített egységek hallották már ágyúikat. Az északi támadásból Csir irányában nem lett semmi, mivel a szovjet erők, felismerve az ellenség szándékát, a Tormoszin közelében gyülekező erőket azonnal megtámadták és védekezésre kényszerítették.

A Sztálingrád felmentésére szervezett hadműveletek sorsát végül két döntő mozzanat határozta meg. Egyrészt Hoth páncélosait, mikor már mindössze 45 km választotta el Paulus bezárt egységeitől, Malinovszkij gárdahadseregének sikerült megállítania, majd néhány napos heves harc után visszaszorítani. Másrészt, ez alatt a négy-öt nap alatt, míg Hoth hadseregei viszonylag közel álltak a bezárt 6. hadsereghez, Paulus nem tett kísérletet a kitörésre. A kérdésre vonatkozó ellentétes nézetek között a német irodalomban az a vélemény dominál, mely szerint Paulust a kitörésben Hitler tiltó parancsa akadályozta meg. A hibás tehát egyedül Hitler volt. Másik, a valóságnak bizonyára jóval több elemét tartalmazó felfogás arra utal, hogy Paulus tankjainak legfeljebb 30 kilométerre volt üzemanyaguk, a kitörést tehát ezért sem kockáztathatta meg. Az újabb irodalom érvei viszont mindenekelőtt arra az ellentmondásra utalnak, mely Manstein szándéka – Paulus hadseregének felmentése és kivonása Sztálingrád térségéből – és Hitler szándéka – Paulust Sztálingrádban megerősíteni – között fennállt. Akár az egyik, akár a másik szándék érvényesült volna, mindenképpen felmerül: vajon a két páncélos ék esetleges találkozója alkalmas lett volna-e egyáltalán a 6. német hadsereg kimentésére vagy megerősítésére. Valóban, bármelyik megoldás már csak Katastrophenlösungot (katasztrófa-megoldást) jelentett, „és ténylegesen semmi sem utal arra, hogy ezekben a késői decemberi napokban a tönkrevert csapatoknak a kitörése még egyáltalán lehetséges volt".**

A Hoth-féle előretörés végleges sorsát a szovjet csapatok pecsételték meg. December 16-án ugyanis Vatutyin tábornok Délnyugati Frontja újabb támadást indított, mely elsősorban a Don mellett állomásozó német erők megsemmisítésére irányult, de fontos taktikai célja is volt, hogy a Manstein-féle német támadó alakulatok északi csoportjainak – a tormoszini csoportosulásnak – háta mögé kerüljön. A Délnyugati Front csapatai áttörték a 8. olasz hadsereg frontját, melynek

* *E. Manstein:* Verlorene Siege. Bonn 1955. 353. l.

** *A. Philippi–F. Heim:* Der Feldzug gegen Sowjetrussland. Stuttgart 1962. 195. l.

tíz hadosztálya 300 km-es szakaszon védekezett. Az olasz katonák rosszul felfegyverezve, kevés és gyenge minőségű lövegekkel, nyári ruházatban, nem sokáig tudtak ellenállni a szovjet csapatoknak. Vatutyin egységei szinte az egész frontot felmorzsolták, az olaszok kétségbeesetten menekültek a fagyos sztyeppén, 35 fokos hidegben. Közel 60 000 embert veszítettek. Tizenkét nap alatt tizenhét ellenséges hadosztályt vertek szét a szovjet erők, 150–200 km-t nyomultak előre. Így ez a csoportosulás nem tudott a sztálingrádi gyűrű ellen fordulni, sőt hamarosan harcképtelenné vált. A szovjet offenzíva Manstein csapatainak hátára nehezedett, egyre jobban dél felé nyomulva. Közben a Hoth-féle éket nemcsak feltartóztatták, hanem öt nap alatt kiindulópontjukra vetették vissza. December 29-én a Malinovszkij vezényelte gárdahadsereg tovább nyomult délnyugati irányba. A „Don" hadseregcsoport jórészt megsemmisült, a szovjet csapatok jelentős területeket szabadítottak fel a Dontól nyugatra, s azzal fenyegették a németeket, hogy Rosztov irányában kijutnak a Fekete-tenger partjára, s a kaukázusi német erőket is elvágják. Manstein december utolsó napjaitól a sztálingrádi erőkkel többé nem törődött, és erőfeszítéseit egyetlen célra, a rosztovi nyílás nyitvatartására összpontosította, hogy ezen keresztül legalább a kaukázusi csapatokat kimenthesse.

Az év végére Paulus 6. hadserege mintegy 70 km hosszú, 25 km széles katlanba zárva nézett szembe az egyre szorosabbá váló szovjet gyűrűvel. Ha még bízhatott egyáltalán valamiben, akkor legfeljebb Göringnek abban az ígéretében, hogy légi úton biztosítja a bezárt egységek ellátását. Paulusnak napi 500 tonna ellátmányra volt szüksége, Göring 300 tonnát ígért, de ez a mennyiség még nem tette volna katasztrofálissá a helyzetet. Külön parancsnokot neveztek ki a 4. légiflotta ellátási feladatainak irányítására, gépeket vontak el Tuniszból és Szicíliából. Több száz Junkers–52-es és Heinkel–111-es gép kezdte meg a szállítást, amit mind az időjárási viszonyok, mind a szovjet légiflotta egyre inkább akadályozott. A szovjet erők már a levegőben támadták a gépeket, valamint a katlan repülőtereit is állandóan bombázták. Az ígért szállítmánymennyiséget csak egyetlenegy napon tudták a németek megközelíteni. A ténylegesen szállított mennyiség eleinte csak 100–200 tonna körül mozgott. Paulus hadseregénél már ekkor súlyos lőszer- és hadianyaghiány, valamint ellátási nehézségek léptek fel. A szovjet offenzíva újabb német légitámaszpontok elvesztésével járt. Január elejére a légi utak 300–400 km-re meghosszabbodtak. 1942. november 22-e és 1943. január 16-a között 5300 tonna árut szállítottak a katlanba, azaz napi 100 tonnát. A szállítás közben ötszáz német repülőgép és ezer pilóta pusztult el. Ezt a nagy veszteséget a német légierő nem tudta pótolni. Január második felében Göring helyettese, Milch tábornagy kapott a feladat irányítására közvetlen megbízást. Hitler utasítása szerint „minden rendelkezésre álló erőt be kell vetni a 6. hadsereg ellátására".* Már nem sokat lehetett

* *W. Warlimont:* Inside Hitler's Headquarters 1939–1945. New York 1964. 285. l.

tenni. Mindösszc a légiflotta egyhatoda volt bevetésre alkalmas, s a szűkülő katlanban már egyre nehezebb volt leszállásra alkalmas helyet találni.

Január elejére a hideg, a betegségek, a járványok és a harcok 80 000 katonájától fosztották meg Paulus hadseregét. A katonák fejadagja egyre csökkent. December végén már csak napi 15 dkg kenyeret, 3 dkg margarint, s valami kevés lóhúst kaptak. A hadsereg érthetően egyre jobban demoralizálódott. Nem erre vártak, amikor 1942 nyarán Sztálingrád felé elindultak. A német vezérkar cenzúrájának feldolgozása szerint a karácsony táján írt levelek 57%-a már nem bízott a végső győzelemben, s elég tekintélyes rész már ellenséges érzelmeket tanúsított Hitler és rendszere iránt. Paulus hiába küldte sorra megbízottjait Hitler főhadiszállására vagy Mansteinhez, segítségről többé nem esett szó, legfeljebb annyi történt, hogy a magas rangú tiszteket nem engedték vissza a bezárt csapatokhoz. A sebesültek kis részét még elszállították, de a felbomlás, a végkimerülés jelei már egyre világosabban mutatkoztak. A Sztálingrád városában kitartott, s november 19-ig élethalálharcot folytató szovjet erők helyzete gyökeresen megváltozott. December első felében ugyan még nem kaphattak a zajló Volgán keresztül utánpótlást, de a német seregek ereje már megtört. December közepén a Volga-partra benyomult s a szovjet állásokat kettészelő német éket sikerült megtörni. Lassan a szovjet erők támadtak, s most a németek védekeztek kétségbeesetten és kitartóan. Az utcai harc, a kézigránát-csata folytatódott, csak ellenkező előjellel. A németek végig – írja Csujkov – „kétségbeesetten védekeztek, gyakran az utolsó töltényig. Foglyokat alig ejtettünk, a hitleristáknak eszük ágában sem volt megadni magukat."*

A Manstein-féle felmentési kísérlet után a helyzet megváltozott. Hiába biztatták már a csapatokat a tisztek és a náci agitátorok. Reménytelenség, éhség és betegség ütötte fel a fejét. A lőszerhiány miatt támadásról már szó sem volt, erejük is egyre kevésbé volt hozzá. A szovjet csapatok a német állásoktól 20–30 méterre nyugodtan közlekedtek, ha nem támadtak, nem lőttek rájuk. A 6. hadsereget már csupán a reménytelen küzdelem feladása menthette volna meg. Hitler és a bekerített csapatok vezetői azonban ezt a lehetőséget elutasították. Hitler és a német vezérkar merő számításból döntött így. Míg Paulus bezárt egységei, több százezer ember élete feláldozásával szovjet erőket kötöttek le, addig volt remény, hogy helyreállíthatják a frontvonalat, s biztosíthatják a kaukázusi német csapatok visszavonulását. Paulust mi vezette? A német katonatiszt megszokott engedelmessége, a szovjet fogságtól való félelem, a határozatlanság, a hitlerizmusba vetett hit? Nehéz ma már pontosan eldönteni. A háború utáni emlékiratok – beleértve Paulusét – természetesen torzítják a korabeli érzéseket és gondolatokat. A dilemmára, melyről Paulus emlékirataiban ír: „Vajon saját halálának, hadserege pusztulásának vagy fogságának veszélye felmentheti-e a katonai vezetőt a katonai engedelmesség pa-

* *V. I. Csujkov:* Erőd a Volga partján. Id. kiad. 293. l.

rancsa alól?"* – a 6. hadsereg parancsnoka 1943 januárjában nemmel válaszolt, mint ahogy nemmel válaszolt a szovjet csapatok főparancsnokának január 8-án kibocsátott megadási felhívására is. December végén Manstein támadásának összeomlása után világossá vált, hogy a bekerített 6. hadsereg megsemmisítése a szovjet erők következő feladata. Az ún. Doni és a Sztálingrádi Front csapatainak kellett ebben a hadműveletben részt venniük, de december végén olyan döntés született, hogy a Doni Frontot megerősítik a Sztálingrádi Front három hadseregével, és erre bízzák a sztálingrádi katlan felszámolását. A dicsőséges hadjárat közvetlen befejezése tehát Rokosszovszkij parancsnoksága alá került, Jerjomenko frontját déli irányban kívánták bevetni.

Rokosszovszkij és a Főhadiszállás képviselője, Voronov tüzérségi tábornok írták alá azt az okmányt, melyben az értelmét vesztett harc beszüntetésére és megadásra szólították fel Paulus egységeit. Paulus Hitlerhez küldött jelentése szerint tisztjei közül senki sem szólt a megadás elfogadása mellett. Feltehetően azonban Hitler döntött, a katonákat pedig senki sem kérdezte.

1943. január 10-én megkezdődött a döntő orosz offenzíva. 2000 löveg tüze után északról, délről és nyugatról áramlottak a szovjet tankok a bekerített német csapatok ellen. A katlan egyre szűkebbre szorult, a repülőterek sorra estek el, ami az amúgy is gyenge utánpótlást még nehezebbé tette. A kenyérfejadag napi 5 dkg-ra csökkent, s a katonák az elhullott lovak révén jutottak csak némi húshoz. A kiéhezett, agyonfagyott katonák egyre nehezebben álltak ellen a szovjet rohamoknak. A tisztek egy része menekülésre gondolt, a katlanból kirepülő gépek előtt leírhatatlan jelenetek játszódtak le. Bár a katonai bíróságok közel négyszáz halálos ítélettel akarták a fegyelmet valamelyest megszilárdítani, mégis gyakori volt, hogy vezető beosztású tisztek pénzért kíséreltek meg helyet szerezni a kirepülő gépeken. A szovjet ostromnak egyre kevésbé lehetett ellenállni, a katlan nyugati szakaszát, közel 400 km^2-t, az első három nap alatt elfoglalták, majd a következő napokban elesett a katlan középső része is, beleértve Pitomnyik helységet, a legnagyobb német repülőteret. A német ellenállás azonban még így is elég erős volt ahhoz, hogy ez a szovjet roham ne semmisítse meg a 6. német hadsereget. Mielőtt újabb rohamra került volna sor, a szovjet csapatok ismételten megadásra szólították fel a németeket. Az eredetileg 1500 km^2 kiterjedésű katlan ekkor már negyedére zsugorodott. A német katonák kezdetben rendezett visszavonulása fejvesztett menekülésé fajult. Az irány ismét Sztálingrád volt, csakhogy most nem a győzelem utolsó akadálya, hanem a vég, a teljes megsemmisülés előtti utolsó mentség. A szovjet csapatok az újabb offenzíva megindítása előtt még egy kapitulációs javaslatot tettek. Már Paulus közvetlen munkatársainak véleménye is változott. Hadtestparancsnokai közül von Seydlitz és Schlommer a kapituláció elfogadása mellett szóltak. Paulus azonban Hitlerre hallgatott, s ismét visszautasította a megadást.

* *F. Paulus:* „Ich stehe hier auf Befehl!" Frankfurt am Main 1960. 263. l.

A bomlás a bezárt hadseregben egyre erősebbé vált. Voltak, akik Paulus parancsa ellenére megadták magukat, egész hadosztály maradványa, élén a hadosztályparancsnokkal vállalta az önkéntes fogságot. A tisztek és tábornokok közül jó néhányan öngyilkosok lettek. A veszteségek nőttek, egy hét alatt 25 000 halottról adtak számot a német hadijelentések.

Január 22-én a szovjet hadsereg megindította az utolsó rohamot. A bezárt egységek három részre szakadtak, s a német csapatok többsége magába Sztálingrád városába vonult vissza. Január 24-én Sztálingrád külső védőövezetén próbáltak még egyszer szervezett ellenállást kifejteni, azon a vonalon, melyet szeptember 13-án még ők kezdtek ostromolni a szovjet védőkkel szemben. A sebesülteket, betegeket már sem elszállítani, sem ellátni nem tudták, sokat közülük maguk megöltek. Paulus elrendelte, hogy a maradék élelmet csakis a harcosok között szabad szétosztani, így a sebesülteket maga ítélte éh- és fagyhalálra.

Hitler még mindig ellenállásra biztatott. A német sajtó – melynek hasábjain csak januárban jelentek meg az első utalások a 6. hadsereg súlyos harcairól a minden oldalról támadó ellenséggel szemben – arról cikkezett, hogy vajon megfelelő erővel és kitartással rendelkezik-e a német nép az egyre keményebbé váló harchoz. A propaganda mestere, Goebbels a totális háború gondolatát pendítette meg. A német hadsereg harckészségét erősítendő, néhány német tábornokot tábornaggyá léptettek elő, köztük volt Paulus vezérezredes, a körülzárt, végnapjait élő 6. hadsereg parancsnoka is.

Január 26-án a szovjet csapatok északról és nyugatról betörtek a városba, s nemsokára a Mamajev-dombnál, oly sok véres csata színhelyén egyesültek Csujkov 62. hadseregével, mely szeptember óta a többi szovjet csapatoktól elszigetelve védte a város még szovjet kézben levő töredékét.

A német csapatok most már tömegesen adták meg magukat, annak ellenére, hogy Goebbels újságjaiban január 30-án azt írták: „Ilyen szó, hogy megadás, nem található szókincsünkben."*

Ekkor már a rádió-összeköttetés is megszakadt a bezárt egységekkel, s Paulus utolsó üzenetében jelezte: legfeljebb még 24 óráig tudnak ellenállni. De teljesítették a Führer parancsát, az utolsó emberig, az utolsó töltényig harcoltak.

Január 31-én Seydlitz és további hét tábornok adta meg magát. A három kis katlan közül az északi és déli katlant a szovjet csapatok már felszámolták, s február elsején az egykori nagy áruház pincéjében berendezett főhadiszálláson egy fiatal szovjet hadnagy Paulus tábornagyot is fogságba ejtette. Az északi katlan még egy napig ellenállt, de a hír, hogy Paulus is megadta magát, futótűzként terjedt, s másnap az északi katlanba bezárt 6. hadosztály maradványai is kapituláltak. Azok a német felderítő- és szállítógépek, melyek február 2-án a város fölé repültek, hogy a bezárt egységeknek némi élelmet és lőszert dobjanak le, bevetésükről eredmény-

* Wollt Ihr den totalen Krieg? ... Id. kiad. 331. l.

telenül tértek vissza. Jelentésük szerint Sztálingrádban semmiféle harci tevékenység nem észlelhető. Ezen a napon az utolsó német ellenállás is megszűnt. Összesen 24 tábornok, 2500 tiszt és 91 000 közkatona volt ekkor még életben, s választotta a hadifogságot.

„Második Jena volt, kétségtelen a legsúlyosabb vereség, melyet valaha is német hadseregre mértek"* – állapította meg Walter Görlitz.

Hitler őrjöngött. Nem lehet tudni, hogy 300 000 emberét fájlalta-e vagy Paulus tábornagyot, aki a Hitler által neki szánt szerepet csak 99%-ban játszotta el. Az utolsó pillanatban megtorpant, és az öngyilkosság helyett a hadifogságot választotta. „Ha tudtam volna, nem csináltam volna belőle tábornagyot. Nem volt ereje halhatatlanná válni"** – mondotta Hitler.

A sztálingrádi 6. hadsereg felszámolásával még nem fejeződött be a szovjetek téli offenzívája. A német csapatok rendkívül veszélyes helyzetbe kerültek a Kaukázusban is. A német támadó ék szeptemberben mélyen benyomult a Kaukázusba, s már-már az olajmezőket fenyegette. Szeptemberben végül a szovjet erőknek sikerült megállítani az előrenyomulást. Hosszú állóháború következett. A szovjet csapatok mind emberben, mind hadianyagban – nem utolsósorban a Kaukázuson túl frissen felállított üzemekből – utánpótlást kaptak. A polgári lakosság hősies munkával az amúgy is nehezen járható terepen megfelelő védőállásokat épített ki. „Az emberek végkimerüléséig dolgoztak – írja Tyulenyev hadseregtábornok –, feltört kezüket véres sebek borították. Napokon át alig vagy sokszor egyáltalán nem volt ennivalójuk, és mégis, a légitámadások ellenére még éjjel is dolgoztak."*** A németek tehát így sem Keletre, Groznij és a Kaszpi-tenger irányában, sem Nyugatra a Fekete-tenger irányában nem tudtak áttörni. Októberben az utóbbi tervükről már le is mondtak, de Groznij és Tbiliszi elfoglalására november elején még egy utolsó kísérletet tettek. Kisebb előrenyomulásukat a szovjet erők ellentámadása kudarcba fullasztotta. Ezek után a németek már kísérletet sem tettek offenzív hadműveletekre, a tavaszt és Sztálingrád elestét várták.

Sztálingrád eleste helyett azonban a szovjet csapatok sztálingrádi áttörése következett be. Már november végén veszélyes helyzetekbe kerültek a kaukázusi német erők. Attól lehetett tartani, hogy a szovjet csapatok elfoglalják Rosztovot, s ezáltal elvágják a Kaukázusban állomásozó erőket. Decemberben, midőn Manstein ellentámadása kudarcot vallott, s a Don folyótól az olasz frontot áttörő szovjet erők déli irányban haladtak előre, a helyzet válságosra fordult. December végén a német hadvezetőség Sztálingrádról lényegében lemondva, már csak arra koncentrálta erőit, hogy egy újabb szörnyű katonai csapást megelőzzön. A németek a Kaukázusból jelentős páncélos erőket vontak el, hogy a Rosztov irányában előre-

* *W. Görlitz:* The History of German General Staff 1867–1945. New York 1953. 431. l.

** *F. Gilbert:* Hitler Directs his War. New York 1950. 17. l.

*** *I. V. Tyulenyev:* Cserez tri vojnü. Id. kiad. 188. l.

törő szovjet egységeket lelassítsák, legalábbis addig, míg elegendő idejük marad kaukázusi erőik visszavonására. Tekintettel arra, hogy a Kaukázusból előrenyomuló, de utánpótlási nehézségekkel küzdő szovjet seregek, melyeknek a Tamany-félszigetet elvágása lett volna a feladatuk, szintén a tervezettnél lassabban tudtak előrehaladni, a német csapatok újabb nagy bekerítésére nem került sor. A németek így is 600 km-t vonultak vissza negyven nap alatt. Szövetségeseik, a román és a szlovák csapatok teljesen demoralizálódtak, többségük ott pusztult vagy fogságba esett. A menekülő német csapatok veszteségei is súlyosak voltak, nem annyira emberéletben, mint hadianyagban. Volt olyan helység, ahol az előrenyomuló szovjet erők 1500 vagon felszerelést zsákmányoltak. A visszavonulás tehát gyors volt, de arra azért többnyire volt idejük, hogy a felperzselt föld taktikáját alkalmazzák. Leromboltak, felgyújtottak vagy kiraboltak minden olyan helységet, amelyet kiüríteni kényszerültek. A szovjet előrenyomulás január végére bekerítette Rosztovot, ahol különösen elkeseredett harc bontakozott ki. Délről február 12-én sikerült elérni Krasznodart. Február 14-én elesett Rosztov is. Erre az időre azonban a kaukázusi német csapatok legnagyobb részét kiverték a Kaukázusból, már csupán a Tamany-félszigeten harcoltak jelentősebb német erők, ahol a Krím irányába is adva volt a visszavonulás útja. A szovjet hadműveleti terv ugyan nem sikerült teljesen, de a Kaukázus felszabadult. S a győzelemnek katonai és politikai jelentőségén túl igen nagy gazdasági hatása is volt, hiszen megszűnt a szovjet olajforrások veszélyeztetettsége.

A kaukázusi harcokkal egyidőben szovjet offenzíva bontakozott ki Sztálingrádtól északra, a Voronyezsi Fronton. Itt részben az olasz 8. hadsereg, részben a magyar 2. hadsereg, továbbá a német 2. hadsereg védekezett a Golikov altábornagy vezette szovjet erőkkel szemben. A Don-kanyarban az elégtelenül felszerelt – bár magyar viszonylatban legjobbnak tartott – 2. magyar hadsereg mintegy 200 km szélességben védekezett. A csapatok szinte állandóan a frontvonalban tartózkodtak, tartalék jóformán nem állt rendelkezésükre. Fegyverzetük hiányos, ruházatuk elégtelen volt, így mikor január 12-én megindult a szovjet támadás, az ellenállás hamar összeomlott. Hitler december 27-i kérésére Horthy is megtiltotta a magyar csapatoknak a visszavonulást, és merev védekezést parancsolt. A vezérkari főnök 1942. december 27-i utasítása a következőképp hangzott: „Legfelsőbb Hadurunk elrendeli, ellenséges támadás esetén a saját állásokat és támaszpontokat feltétlenül tartani kell. Visszamenni senkinek sem szabad. Nincs hátra, csak előre."*

A védelem azonban csak rövid ideig tartott ki. A védővonalat áttörték, s a demoralizált, a háborút egészében is céltalannak tartó magyar csapatok fejvesztve menekültek. A visszavonulás szörnyűbb volt, mint maga a csata. A behavazott, nehezen járható utakat hatalmas tömeg lepte el, aki lelépett az útról, elveszett, 7000 magyar katona lelt fagyhalált a visszavonulás idején. A mintegy 200 000 em-

* A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Szerk.: Horváth Miklós. Budapest 1959. 121. l.

berből 40 000 ember a Don-kanyarban lelte halálát, 70 000 pedig részben megsebesült, részben szovjet fogságba került. Odaveszett az egész hadsereg nehézfegyvereinek mintegy 70–80%-a, sőt a személyi fegyverek egy része is. Ha a sztálingrádi vereség a német, a voronyezsi katasztrófa a magyar hadtörténelem legsúlyosabb vesztesége volt. De a támadás nemcsak a magyar hadsereget morzsolta fel. Ugyanez a sors érte a 2. német hadsereget is. A szovjet seregek közel 200 km-t előrenyomulva elérték az Oszkol-folyót. Ezt követően a Voronyezsi Front bal- és az attól északra elhelyezkedő Brjanszki Front jobbszárnya a Voronyezs–Kasztornoje körzetben megsemmisített tizennégy hadosztályt, felszabadítva Voronyin, Sztarij Oszkol városát, majd február 8-án elfoglalták Kurszkot, nyolc nap múlva pedig Harkovot is. A nagy sikerek jegyében a szovjet hadvezetés úgy értékelte a helyzetet, hogy elvághatják a Donyec-medencében állomásozó német erőket, s egy nagy támadással eljuthatnak egészen a Dnyeperig. Ezért, bár utánpótlási vonalaik megnyúltak s a támadás hevében frontpozícióik is olykor kedvezőtlenné váltak, mégis tovább erőltették a támadást, ez február második felében nehézségekhez vezetett. Időközben a Vörös Hadsereg – ha nem is azonos intenzitással s nagy stratégiai célokkal – a többi fronton is mozgásba lendült. Moszkva környékén Rzsevet és Vjazmát foglalták vissza, s a német frontvonalat újabb 150 kilométerre nyomták hátra Moszkvától nyugatra. Északon pedig januárban a Leningrádi és a Volhovi Front egyidejű támadást indított, hogy áttörjék Leningrád blokádját. A Ladoga-tótól délre levő Slisszelburg–Szinyavino igen jól kiépített német védelmi rendszert a január 12-én indított támadás, egyhetí kemény harc után tudta áttörni, s a két front csapatai január 18-án találkoztak. A blokád megszűnt. A Ladoga-tó partján mintegy 8–10 kilométer szélességű folyosó került szovjet kézbe, melyen keresztül – tekintettel arra, hogy hamarosan új vasútvonalat is építettek – biztosítani lehetett Leningráddal a rendszeres összeköttetést.

Délen a németek – részben Európa többi részéről frissen idevezényelt csapatokkal –, február 19-én ellentámadást indítottak. Harmincegy hadosztályt vonultattak fel, s szokásukhoz híven nagy bekerítő hadműveleteket terveztek. Ha a bekerítő terv nem is sikerült, bizonyos eredményeket a német ellentámadás elért. A túl merészen támadó szovjet erők gyenge pontjait felfedve, utánpótlási nehézségeiket kihasználva, először a szovjet Délnyugati Frontot nyomták vissza Donyecig, meghiúsítva elképzeléseiket a Dnyeperhez való kijutásra, majd a Voronyezsi Front egységeit támadták meg, s március 16-án sikerült visszafoglalniuk Harkovot, a negyedik legnagyobb szovjet várost. A német ellentámadás ezzel még nem állt le. A szovjet csapatok Belgorodot is kiürítették, s csak újabb erősítések bevetése után március végén sikerült az arcvonalat újból megszilárdítani. Ekkor Belgorodtól az Azovi-tengerig mind a szovjet, mind a német erők védelembe mentek át. Hónapokig nem került sor nagyobb hadműveletekre.

A sztálingrádi nagy csata valójában ekkor ért véget. Befejeződött az a nagy szovjet ellentámadás, mely fordulatot hozott a második világháború egész menetében.

A szovjet győzelem közvetlen jelentősége abban állt, hogy a szovjet erők 200–600 kilométer mélységben visszanyomták a német vonalakat, megsemmisítettek több német és szinte valamennyi, a Keleti Fronton harcoló csatlós hadsereget, visszafoglaltak mintegy 480 000 km^2-nyi területet, az 1942-ben, de részben már 1941-ben elvesztett falvakat és városokat is. A sztálingrádi győzelem kétségtelenül a második világháború legjelentősebb hadieseménye volt, s egyben a háború egészének fordulópontja. A német propaganda 1942-ben még a moszkvai csatavesztés elbagatellizálására törekedve, véletlen tényezőkre vagy a szovjet erők nem kellő felmérésére hivatkozott, s hangsúlyozta, hogy 1942-ben Sztálingrádnál ez már nem következhet be. Ennek ellenére a sztálingrádi csatavesztés nemcsak bekövetkezett, hanem méreteiben, jelentőségében messze meghaladta a moszkvait. Meghaladta, mivel a német hadsereg veszteségei összehasonlíthatatlanul nagyobbak voltak, meghaladta, mivel a német területveszteség a sztálingrádi csatát követően többszöröse volt a moszkvai csatát követő visszavonulásnak. Meghaladta továbbá mindenekelőtt azért, mert míg a moszkvai csatát – bármily nagy jelentőségű is volt – még egy időleges vereségnek lehetett tekinteni, jelentős törésnek a német győzelmek sorozatában, addig a sztálingrádi csata nemcsak megszakította a német győzelemsorozatot, hanem egyszer s mindenkorra véget vetett annak. A sztálingrádi csatával megszűnt a német előrenyomulás, a stratégiai kezdeményezés véglegesen a Wehrmacht kezéből a Vörös Hadsereg kezébe ment át. Sztálingrádig a német hadsereg csak egyszer szenvedett vereséget, Sztálingrád után nem aratott többé győzelmet. Sztálingrádnál a legyőzhetetlennek hitt Wehrmacht katasztrofális vereséget szenvedett a szovjet erőktől. Ezt a vereséget már nem lehetett véletlenekkel, Tél tábornokkal vagy a szovjet katonák áldozatkészségével, kitartásával magyarázni. Itt a szovjet rendszer ereje, hadseregének erényei, jobb vezetése, kiváló stratégiai tervezése, anyagi eszközökkel való jobb ellátottsága érvényesült.

A sztálingrádi győzelem a szovjet nép győzelme volt, s azé a vezető testületé, mely a szovjet nép élén állott, a kommunista párté. A háború megpróbáltatásai nem szakították el az orosz és ukrán népet a kommunista párttól – mint Hitler és követői az antibolsevista keresztes hadjáratot hirdetve gondolták –, ellenkezőleg, sokkal jobban egybeforrasztották. A Nagy Honvédő Háború a forradalom és a nemzeti felemelkedés eszméjét még inkább eggyé tette. A forradalom, mely Oroszország első világháborús vereségének árnyékában született, olyan erőssé tette az országot, hogy képes volt ellenállni egy olyan német támadásnak, mely előtt korábban kártyavárként omlottak össze Európa különböző országai, s képes volt egy olyan győzelmet aratni, mint amilyen Sztálingrád volt.

A sztálingrádi csata jelentősége túlnőtt a háború közvetlen eseményein. A Szovjetunió tekintélye ezzel a döntő, s szinte kizárólag saját eszközeivel kivívott győzelemmel hallatlanul megerősödött az egész világon. Európa elnyomott népei most már bizton reménykedhettek a felszabadulásban, s a Vörös Hadsereg harcai, kitartása, hősiessége példaképpé vált, ösztönzést és erőt adott a megszállt országok

ellenállási mozgalmainak. Sztálingrád volt a jelszó az észak-olaszországi 1943-as tavaszi sztrájkokban, a francia ellenállási mozgalom egyesítésében, a jugoszláv partizánok bravúros teljesítményeiben, a német fiatalok lelkiismeretének megmozdulásában: „Népünket megrázta a sztálingrádi tömegmészárlás. Köszönjük neked, Führer – írta kivégzése előtt Hans Scholl, müncheni egyetemi hallgató. – Németország neve örökre bemocskolt marad, ha a német ifjúság nem lázad fel és nem áll bosszút, s egyszersmind nem engeszteli ki a világot, elpusztítva kínzóit."*

A sztálingrádi csata megteremtette a feltételeit annak, hogy befejeződjék a háború első – fasiszta országok győzelmével jelezhető – szakasza, s megindulhon a Szovjetunió és egész Európa felszabadulása a fasiszta megszállás alól.

Nem csupán katonai vereség volt, amely egyszer s mindenkorra véget vetett a Wehrmacht legyőzhetetlenségéről terjesztett legendáknak, de politikai vereség is. Erőt adott az antifasisztáknak, csökkentette Németország befolyását a semlegesek táborában, s elindította a fasiszta koalíció mély, belső válságát.

A sztálingrádi győzelem így vált jelképpé, de egy olyan jelképpé, mely pillanatra sem szakadt el keletkezésének körülményeitől. Megindította a második világháború második szakaszát, az antifasiszta koalíció általános támadását, mely két év kemény, áldozatos harcával nemcsak a hitleri új rend, de a hitleri Németország összeomlásához is vezetett.

* *I. Scholl:* Die Weisse Rose. Frankfurt am Main–Hamburg 1957. 151. l.

EL-ALAMEIN ÉS A „FÁKLYA"

Miközben Európában a szovjet területeken több ezer kilométer szélességű fronton több milliós hadseregek élethalálharca bontakozott ki, Észak-Afrika mintegy százkilométeres sávján folytatódott az ingajárat. Az Egyiptom nyugati részétől Tripolitániáig terjedő pár száz kilométeres szakasz rövid időn belül többször is gazdát cserélt. A gyors előrenyomulások, majd a hirtelen ellentámadásokat követő még gyorsabb visszavonulások talán kissé operettszerűnek mutatnák be az itteni háborút, ha a sivatag égető homokja, az elviselhetetlen hőség, a vízhiány nem követelt volna magas fokú szervezőkészséget és új taktikát a hadseregvezetéstől, a katonáknak pedig nem kellett volna annyi szenvedést és megpróbáltatást elviselniök. A Keleti Front milliós hadseregeinek összecsapásaihoz képest a sivatagi fronton összeütköző 100 000–150 000 ember jelentéktelennek tűnhetne. Aligha lehet azonban a sivatagi háborúról pusztán a felsorakoztatott erők számbeli nagysága alapján helyes képet kialakítani. Az afrikai front ugyanis – ahol a sajátos terepviszonyok és a keskeny terület eleve meghatározták a hadi erők létszámát – stratégiai szempontból mind az angol, mind az olasz hadsereg számára létfontosságú volt. Noha a német hadvezetés a szovjet fronthoz képest másodrangúnak tartotta az afrikai frontot, ez nem változtat azon a tényen, hogy a Közel-Kelet volt a brit birodalom legsebezhetőbb pontja, melynek sorsa, ha nem is dönthette el a háborút, annak időtartamát lényegesen befolyásolhatta.

1941 nyaráig, addig az időpontig, míg Hitler csapatai megindították a Szovjetunió elleni támadást, Észak-Afrikában már három ízben változott a helyzet. Az olaszok sikeres támadással 1940 őszén behatoltak Egyiptomba, az angolok 1940–41 fordulóján még sikeresebb ellentámadással válaszoltak. A német páncélosok bevetésével csak 1941 tavaszán tudták visszaszorítani az angolokat az egyiptomi határokra. Tobruk városát azonban a németek már nem foglalták vissza, s a várost védő, zömmel ausztrál katonák, hónapokig éltek ostromgyűrűben. Az afrikai háború egyik sajátossága, hogy a hadműveletek különleges mértékben függtek az utánpótlástól. Egy-egy hadművelet eredményességét döntően befolyásolta, hogy melyik félnek sikerül páncélosokban s repülőkben fölényre szert tennie. Az előrenyomulás attól is függött, hogy eltávolodva az utánpótlást biztosító kikötőtől, benzint, hadianyagot tudnak-e kellő mennyiségben a harcoló csapatok rendelkezésére bocsátani. Ebben az értelemben az afrikai háború a tengeri háború függvénye is volt, azaz a német–olasz repülőgépek és tengeralattjárók okoznak-e nagyobb pusztítást a földközi-tengeri angol szállítmányokban vagy a Málta-szigetéről operáló

angoloknak sikerül elvágni az olasz partok és Tripoli között közlekedő olasz (illetve olasz–német) utánpótlási vonalakat.

1941 őszére ismét angol erőfölény alakult ki. Hitler minden erejét a szovjet fronton vetette harcba, így Rommel seregeinek megerősítésére vagy a földközi-tengeri német légierő növelésére egyelőre nem gondolt. Ezzel szemben Roosevelt – mint utaltunk rá – engedélyezte a kelet-afrikai hadműveletek befejeztével, hogy amerikai hajók fussanak be a Vörös-tengerre, s így az angol csapatok tekintélyes utánpótláshoz, mindenekelőtt tankokhoz és tankelhárító ágyúkhoz jutottak.

1941. november 18-án a 8. angol hadsereg támadásba lendült. Tekintettel arra, hogy mind az egyiptomi szárazföldi csapatok parancsnokát, mind a földközi-tengeri csapatok, mind pedig a légierő parancsnokát egyaránt Cunninghamnek hívták (ketten testvérek voltak), ezt a hadjáratot a három Cunningham hadjáratának is nevezték. A támadás nagy angol technikai fölény jegyében indult. Az eredmények ennek ellenére nem voltak kielégítőek. Bár a német csapatok visszavonulásra kényszerültek, de az angol erők veszteségei túlságosan nagyok voltak. Az angol vezetés ezért a szárazföldi hadműveletek irányítását más hadvezérre bízta. A német csapatok az utóvédharcokat a nem gépesített olasz erőkre hagyva, gyorsan vonultak vissza. Az olasz vezetés erősen bírálta Rommel tevékenységét. Egyrészt szemére vetették, hogy mindig az olasz erőket áldozza fel, másrészt úgy látták, hogy túlzottan siet a visszavonulással, nem törődve azzal, hogy Cirenaica feladásával az olasz politikai vezetést súlyos presztízsveszteség éri. Rommel a visszavonulás ellenére ismét bizonyosságot tett hadvezéri képességeiről. A visszavonulás során több helyen ellenakciókat indított, az őt üldöző angol egységek egy-egy dandárját szétverte. Sajátos helyzet alakult ki, noha az angolok győztek, területnyereségre tettek szert, a hónapok óta ostromlott Tobrukot felszabadították, és sorra foglaltak el több ismert várost, Sollumot, Bardiát, Benghazit – közben összehasonlíthatatlanul jobban legyengültek, mint a megvert ellenség, s az erőviszonyok mindinkább kiegyenlítődtek. Nagy szerepet játszott ebben az a körülmény is, hogy a Földközi-tengerre áthelyezett német tengeralattjárók elsüllyesztettek három angol csatahajót. Kesselring tábornaggyal az élen – akit Hitler a földközi-tengeri német erők főparancsnokává nevezett ki – Szicíliába helyezték a 2. légiflottát, s a német repülők nemcsak az angol utánpótlást támadták, de Málta szigetét is. A Máltáról kiinduló angol repülőgépek és tengerészeti egységek az előző hónapokban az Afrikába irányított olasz–német utánpótlás 50–75%-át a tenger fenekére küldték. Málta kikapcsolása az afrikai hadművelet kulcskérdése lett. 1941. december 18-án különleges olasz tengerészeti egységek hatoltak be Alexandria kikötőjébe, s két angol csatahajót harcképtelenné tettek. Az angol földközi-tengeri hajóhad jelentősen meggyengült, s 1941 decemberében hónapok óta először jutott el Afrikába lényeges veszteség nélkül egy olasz–német konvoj. Az angol támadás január elején nagyjából ugyanannál a pontnál, a Marsa el-Brega-szorosnál akadt el, ahonnan 1941 elején Rommel csapatai visszaűzték őket. (Az angol támadás elakadásában szerepet ját-

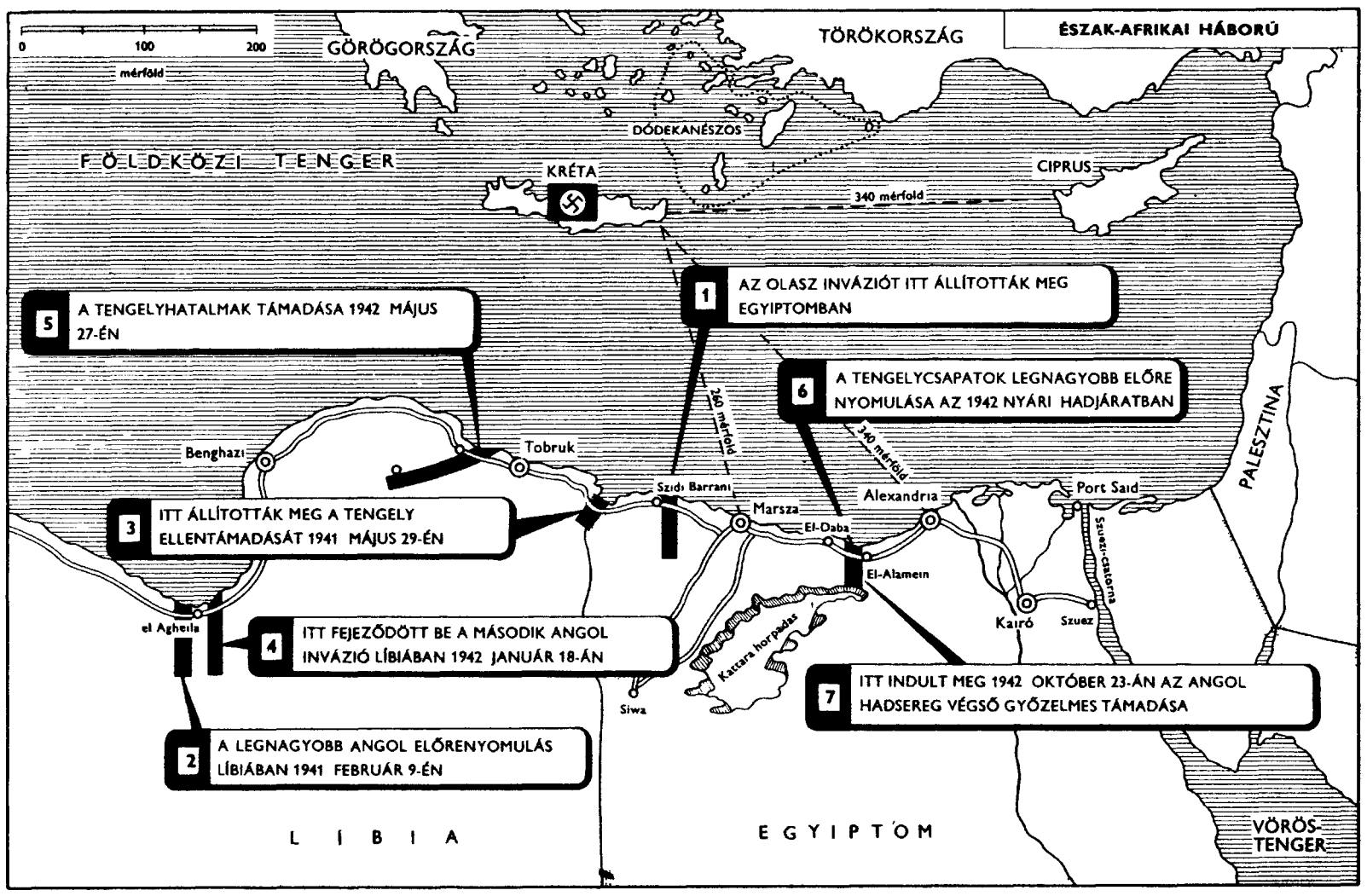
ÉSZAK-AFRIKAI HÁBORÚ
0
100
200
mérföld
GÖRÖGORSZÁG
TÖRÖKORSZÁG
DÓDEKANÉSZOS
FÖLDKÖZI TENGER
KRÉTA
CIPRUS
340 mérföld
1 AZ OLASZ INVÁZIÓT ITT ÁLLÍTOTTÁK MEG EGYIPTOMBAN
5 A TENGELYHATALMAK TÁMADÁSA 1942 MÁJUS 27-ÉN
6 A TENGELYCSAPATOK LEGNAGYOBB ELŐRE NYOMULÁSA AZ 1942 NYÁRI HADJÁRATBAN
240 mérföld
340 mérföld
Benghazi
Tobruk
Szidi Barrani
Marsza
El-Daba
Alexandria
Port Said
PALESZTINA
3 ITT ÁLLÍTOTTÁK MEG A TENGELY ELLENTÁMADÁSÁT 1941 MÁJUS 29-ÉN
el Agheila
4 ITT FEJEZŐDÖTT BE A MÁSODIK ANGOL INVÁZIÓ LÍBIÁBAN 1942 JANUÁR 18-ÁN
El-Alamein
Szuez-csatorna
Kairó
Szuez
Kattara horpadás
Siwa
7 ITT INDULT MEG 1942 OKTÓBER 23-ÁN AZ ANGOL HADSEREG VÉGSŐ GYŐZELMES TÁMADÁSA
2 A LEGNAGYOBB ANGOL ELŐRENYOMULÁS LÍBIÁBAN 1941 FEBRUÁR 9-ÉN
LÍBIA
EGYIPTOM
VÖRÖS-TENGER

szott, hogy a súlyos távol-keleti helyzet miatt az angol erők egy részét elvonták.) Szinte teljesen megismétlődött, ami egy évvel korábban történt. Rommel azonnal ellentámadásba ment át. Csapatai mintegy ötven új páncélost kaptak, ezzel szemben a 8. angol hadsereg az előrenyomulás során páncélosainak nagy részét elvesztette. Rommel kedvezőnek ítélte a helyzetet. Más hadvezér talán nem kockáztatott volna támadást, ezért tervéhez sem olasz partnereinek, sem a főhadiszállásnak nem kérte a jóváhagyását. Rommel a meglepetést, a mozgást, a merészséget tekintette a legfontosabb hadvezéri erénynek. Azonnal támadott, s páncélosai a már megszokott gyorsasággal nyomultak előre, és január 28-án visszafoglalták Benghazit. A 8. angol hadsereg, meglepve a váratlan támadástól, kimerülve az előrenyomulástól, és utánpótlási nehézségekkel küzdve, nem tudott megfelelő ellenállást kifejteni. Erejéből csak arra tellett, hogy kibújjon Rommel bekerítő hadműveletéből, s Tobrukba visszavonulva ott rendezkedett be a védelemre.

Rommel erői is kimerültek, s az ötödik afrikai menet véget ért, a frontok néhány hónapra Gazalánál megmerevedtek.

Rommel, tapasztalatait így foglalta össze: „A sivatagban minden szabad, nincsenek akadályok, se tagolt terepek, sem folyó, sem erdő, amely védelmet nyújtana; minden nyílt és kiszámíthatatlan; mozogni kell és mindennap, minden órában vissza kell szereznünk mozgási szabadságunkat."* Rómába és Berlinbe sietett, hogy újabb hadjáratához a szükséges anyagi támogatást megszerezze. A Szovjetunióban elszenvedett vereség talán Hitlerben is felkeltette a gondolatot, hogy ott támadjon, ahol kisebb erőkkel is döntő sikereket érhet el. A haditengerészet vezetője, Raeder tengernagy mindenesetre ilyen értelemben próbálta befolyásolni, hangsúlyozva hogy a közel-keleti angol pozíciókat északi irányból, a Kaukázuson keresztül, vagy délről, Szuez irányából is el lehet foglalni. „Tekintettel arra, hogy az angol pozíciók most a Szuezi-csatornánál igen gyengék, aligha lehet kétséges, hogy a Szuez irányából induló támadás gyorsabban sikerre vezethet, mint a kaukázusi. A gyors német támadás a szuezi kulcspozíció ellen minden szempontból sorsdöntő jelentőségű."** Az olasz vezetés politikai és katonai szempontból érthetően szintén az afrikai hadjáratot részesítette előnyben. Rómában Rommel javaslata – Málta és Tobruk elfoglalása, majd az Egyiptom elleni offenzíva – könnyen meghallgatásra talált. A német és olasz hadvezetés közös tervet dolgozott ki „Herkules" fedőnévvel Málta elfoglalására. Málta könnyű zsákmánynak ígérkezett, bár a Kréta elleni ejtőernyős támadás súlyos veszteségei még kellemetlen emlékként éltek a német hadvezetésben. A német légitámadások – megfelelő légvédelem, óvóhelyek, föld alatti hangárok hiányában –, a lakosság életét szinte pokollá tették. A kis kötelékekben vagy nagyobb csoportokban Szicíliából felszálló német gépek naponta többször dobták le bombáikat a sziget kikötőjére, repülőterére és lakóházaira. 1942. ápr-

* *E. Rommel:* Krieg ohne Hass. Afrikanische Memorien. Heidenheim-Brenz 1950 103. l.
** Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 2. köt. Id. kiad. 5. l.

rilis 8-án már a kétezredik alkalommal jelezték a szirénák a német légitámadást. Ugyanebben a hónapban a német és olasz hajók az Afrikában szükséges üzemanyagot először szállították át hiánytalanul. Egyidejűleg egy német és egy olasz ejtőernyős hadosztály, továbbá négy olasz gyalogoshadosztály készülődött, megfelelő légi és tengeri támogatással a partraszállásra és a sziget bevételére. Hitler és Mussolini április 29-i találkozóján nagyrészt egyetértés született a további teendők tekintetében. Hitler, akit ez időben elsősorban a Sztálingrád és a Kaukázus irányában megindítandó támadás foglalkoztatott, hozzájárult ugyan Málta elfoglalásához, de az újabb afrikai támadás során, a Herkules-hadművelet megindítása előtt csak az egyiptomi határokig kívánt előretörni. Májusra tűzték ki Rommel újabb támadását. Két német és egy olasz páncélos hadosztály mellett egy német könnyű hadosztály és hét olasz gyalogoshadosztály mintegy 500 páncélossal – ezek általában jobbak voltak, mint az angol páncélosok – indultak az angol védővonalak ellen.

Rommel bekerítő hadműveleteket tervezett, gyorsan mozgó egységeivel délről Bir-Hakeimnál akarta megkerülni a brit erőket. Az indulás váratlan nehézségekbe ütközött. A Bir-Hakeimet védő csapatok a de Gaulle vezette Szabad Franciaország Mozgalomhoz tartozó francia erők, valamint az itt harcoló palesztinai zsidó önkéntesek rendkívül kitartó ellenállást fejtettek ki. Az átkaroló hadművelet nem sikerült. Sőt, egy angol ellentámadás magát a mindig a csapatai élén haladó Rommelt is nehéz helyzetbe hozta. Végül azonban Rommelnek a 8. angol haderőt irányító Ritchie tábornokét jóval meghaladó hadvezéri képességei, a még érvényesülő technikai fölény – bár érkeztek új amerikai páncélosok, melyek már legalábbis nem voltak rosszabbak, mint a német tankok – a csatát a németek javára döntötte el. A csapás azonban nem volt olyan halálos, mint ahogy tervezték. Rommel tankjai ismét a megszokott úton száguldottak Keletre. Bardia ismét elesett, nyitva volt az út az egyiptomi határ felé. Tobruk mellett – mint az előző évben – ismét elhaladtak. Egy váratlan mozdulattal azonban a Sivatagi Rókának elkeresztelt német tábornok visszafordult, s ami az előző évben 8 hónapos ostrommal nem sikerült, azt most 3 nap alatt végrehajtották. 1942. június 21-én a város több mint 25 000 védőjével kapitulált. A kapituláció – különösen abban az időben, amikor a szovjet hadsereg szinte minden talpalatnyi földért a végsőkig harcolt – az angol hadsereg, különösen annak vezetésének kudarcát bizonyította. Churchill a háború legrettenetesebb pillanatait élte át. Hatalmas hadizsákmány, élelem és hadianyag került Rommel kezébe, ami biztosította a további előrenyomulás utánpótlását. A diadalmas német tábornok a tobruki győzelemért megkapta a marsallbotot. Az eredeti haditerv szerint Tobruk elesete után kellett Máltát a Herkules-hadművelettel elfoglalni. A kérdés azonban az volt, hogy a nagy angol veszteség következtében – közel 500 páncélos pusztult el –, az előállott új helyzetben, mikor egész Egyiptom védtelen, helyes-e megállítani az előrenyomulást az egyiptomi határon. Rommel érthetően a támadást folytatni kívánta, s a tervnek nem volt nehéz Hitlert megnyernie. Úgy

látszott, Málta már egyébként sem játszik lényeges szerepet, hiszen a megerősítésére tett angol kísérletek csődöt mondtak. Hitler a Mussolinihez írt levelében a Málta elleni hadművelet elejtését javasolta: „Történelmi pillanathoz érkeztünk, mely döntő lehet a háború végső kimenetele szempontjából ... A 8. angol hadsereg gyakorlatilag megsemmisült ... Ha e sereg maradványát nem üldözzük az utolsó emberig, alapvető hibát követünk el ... Egyiptom azon a ponton van, hogy elszakítsák Angliától ... Ha én, Duce, ebben a történelmi pillanatban, amely nem fog megismétlődni, tanácsot adhatok önnek, tanácsot, amely a legőszintébb szívből fakad, az a következő: rendelje el a hadműveletek folytatását, a brit csapatok teljes megsemmisítéséig ... A szerencse istennője csak egyetlenegyszer szegődik a hadvezérek mellé. Aki nem ragadja ekkor üstökön, örökre elveszítheti."*

A győzelemre áhítozó Mussolinit nem volt nehéz meggyőznie. Az olasz legfelsőbb parancsnokság június 27-én a támadás folytatására adott parancsot. Maga a Duce pedig Líbiába utazott, hogy fehér lovon ünnepélyesen bevonuljon Kairóba. Rommel pedig a végleges jóváhagyást meg sem várta, már június 23-án átlépte az egyiptomi határt. A németek napok alatt legyőzték az utolsó akadályt is, Marsza-Matruh erődjét. Sorra estek el a különböző támaszpontok és repülőterek, Fuka, El-Daba. Alig tíz nappal Tobruk eleste után Rommel az El-Alamein-szorosnál állt, mintegy száz kilométerre Alexandriától. Egyiptomban pánik tört ki. A megvert angol csapatok özönlöttek vissza, s az angol gyarmati uralommal egyébként is elégedetlen lakosság reális lehetőségnek tartotta, hogy német és olasz segítséggel megszabaduljon az angol gyarmatosítóktól. A német propaganda a helyzetet messzemenően kihasználta. Német repülőgépek felkelésre szólító röpcédulákat szórtak Kairóra, és német–olasz nyilatkozat jelent meg Egyiptom függetlenségéről. „Midőn fegyveres erőink egyiptomi területen nyomulnak előre, a tengelyhatalmak ismételten kinyilvánítják szilárd elhatározásukat, hogy Egyiptom szuverenitását tiszteletben tartják, és függetlenségét visszaállítják."**

Az angol flotta elmenekült Alexandriából, s az angol utász- és műszaki alakulatok a Szuezi-csatorna mentén építettek új védővonalat – hajóforgalmat az állandó német támadások már lehetetlenné tették. Auchinleck tábornok, a közelkeleti brit erők parancsnoka pedig közvetlenül átvette az El-Alamein-szorosban védekező 8. hadsereg irányítását is. A védelmi frontot a Közel-Keletről friss csapatokkal erősítették. El-Alameinnél az erődítményrendszer nem volt ugyan kiépítve, de délen a védelmi vonal a járhatatlan Kattara-sivatagra támaszkodott. Rommel ez alkalommal nem használhatta jól bevált taktikáját, a megkerülő hadmozdulatokat. Frontális támadást kellett indítania, s ez a védők helyzetét már eleve megkönnyítette. Hamarosan kiderült, hogy csapatai fáradtak, elvesztették lendületüket, páncélosainak csak egy része maradt harcképes. Ilyen körülmények

* Uo. 106. l.

** Wollt Ihr den totalen Krieg? ... Id. kiad. 254. l.

között egész július meddő támadásokkal telt el, a brit védővonalat nem sikerült áttörni. Mussolini hamarosan visszatért Olaszországba, miután már másodszor várt hiába a kairói bevonulásra. A megerősödött angol védelem, kihasználva a megszerzett brit légi fölényt, már kisebb ellencsapásokkal is próbálkozott. A helyzet lényegében nem változott. Rommel taktikai fogásai nem váltak be, a front ismét megmerevedett. A kimerült marsall betegszabadságra Németországba utazott.

Augusztusban Churchill Kairóba repült, hogy a közel-keleti angol haderő vezetését átszervezze. Augusztus 5-én Churchill az el-alameini állásokat is megszemlélte, s 6-án megszületett a miniszterelnök döntése: a közel-keleti erők vezetését Alexander tábornokra bízza; másnap pedig – mivel a 8. hadsereg parancsnokának kiszemelt Gott tábornok repülőgépét lelőtték – a sivatagi hadsereg közvetlen parancsnokságát Montgomery tábornokra.

Bernard Law Montgomery 55 éves volt, amikor a 8. hadsereg vezetését rábízták. Szokásos angol tiszti karriert futott be. Harcolt az első világháborúban, majd évekig a közel-keleti brit erőknél teljesített szolgálatot. Részt vett a dunkerque-i visszavonulásban, de hadosztálynál nagyobb erő irányítását eddig még nem bíztak rá.

Alacsony, vékony termetű, acélkeménységű férfi volt. Keménységénél s kitartásánál csak önbizalma volt nagyobb. Mikor az egész angol hadsereg Rommel katonai géniuszának hatása alatt állott, ez a jórészt még ismeretlen angol hadosztályparancsnok kijelentette: két hét alatt kiépíti az ellenállást, s ha négy hetet adnak, előkészíti a németek kiűzését Afrikából. Emberei szerették és ragaszkodtak hozzá, kollégái és felettesei viszont nehezen viselték el természetét, kritikáját, magabiztosságát, olykor pimaszságát, lobbanékonyságát. Egyéniségében a kiváló hadvezéri és emberi tulajdonságok gyarló emberi hibákkal párosultak. Talán Churchill szavaival lehet őt leginkább jellemezni: „Rendíthetetlen a veszélyben, kérlelhetetlen a harcban, elviselhetetlen, ha győzött."*

Taktikai képessége felülmúlhatatlan volt, és hamarosan a gépesített háborúk egyik legjobb szakértőjének bizonyult. Személyében tehát Erwin Rommel méltó ellenfelet kapott.

A két egymással szemben álló hadsereg erőviszonyai végső soron az utánpótlástól függtek. E tekintetben az angolok sokkal előnyösebb helyzetben voltak. Az el-alameini állások mintegy 300 kilométerre voltak Szueztől, ahová – Afrikát megkerülve ugyan – egyre nagyobb mennyiségben özönlött délről az amerikai hadianyag. Új, Sherman típusú tankok, repülőgépek, teherautók és ágyúk ezrei a 8. angol hadsereget az angol szárazföldi haderők legjobban, legkorszerűbben felszerelt részévé tették.

A német–olasz csapatok utánpótlása földrajzilag ugyan közelebbről érkezett, valójában azonban sokkal nagyobb nehézségekbe ütközött. Az el-alameini vonalakhoz legközelebb – mintegy 450 kilométerre – levő Tobruk kikötőjét, bár sietve

* *A. Moorehead:* Montgomery. London 1958. 132. l.

helyreállították, kapacitása nem bizonyult elégségesnek, a hadianyag többségét Benghaziban kellett kirakni, ami mintegy 900 km-re volt nyugatra. Máltáról az angolok állandóan a német–olasz konvojokat támadták, s jelentős részüket megsemmisítették. Az az elképzelés, hogy a német–olasz utánpótlás Krétán keresztül érkezzék, nem vált be. Végül a kialakuló angol légi fölény – Hitler, gépei tekintélyes részét a szovjet frontra helyezte át – a kikötőkből a frontra érkező szállítmányokat is szétverte. A németeknek pedig, mivel az angolok az El-Alamein körüli kutakat felrobbantották, még a vizet is messziről kellett szállítaniuk. Az angol erőfölény egyre biztosabbá vált, és 1942. október 23-án Montgomery elég erősnek érezte magát a támadásra: „Mikor megbíztak a 8. hadsereg parancsnokságával – jelezte napiparancsában –, azt mondottam, hogy feladatomnak Rommel és hadserege megsemmisítését tekintem, s ezt, mihelyt felkészültünk rá, végre fogjuk hajtani. Most vagyunk készek rá."*

Holdfénynél, az esti órákban kezdődött a tüzérségi előkészítés, s hamarosan megindult a gyalogság és a tankok támadása. Montgomery óriási előkészítő munkát végzett. Hogy az olasz és a német felderítőket megtévesszék, különböző színlelt előkészületeket végzett. Papírmasétankok, ágyúk, gépkocsik százait állíttatta fel a déli szakaszon, csapatait feltűnést keltően mozgatta, feltételezve, hogy a német felderítők jelentései alapján a német–olasz hadsereg innen fogja várni a támadást. Valójában északon a tengerpartról indította csapatait, hogy a tüzérségi előkészítés után áthatoljanak a jól kiépített olasz – Rommel hadrendjében zömmel olasz csapatok tartózkodtak az első vonalban, a német páncélos hadosztályok mögöttük helyezkedtek el – aknamezőkön és drótakadályokon. Az első nap jelentéktelen sikert hozott. Két kisebb rést ütöttek. Hitler azonnal visszaküldte Rommelt, aki 25-én érkezett meg, helyettesét, Stumme vezérezredest azonban már holtan találta. Napokig tombolt a csata, Rommel október 27-i és 28-i ellentámadásai során a német páncélos erők jelentős része megsemmisült. A brit légierő két és fél órás bombazápora az ellentámadást csírájában elfojtotta. Rommel többé nem kísérletezett támadással. Naplója szerint a csatát már elveszettnek látta, de a harcot nem adta fel. Október 28–30-ig az ausztrál egységek tovább nyomultak előre, de az áttörés nem sikerült. További 2–3 napi kemény küzdelem után sikerült csak felszámolni Rommel utolsó kísérletét az előretörő angol ékek megsemmisítésére, és leküzdeni a német páncéltörő ágyúk félelmetes tüzét.

November 2-án Montgomery kierőszakolta az áttörést, megsemmisítve az ott harcoló olasz hadosztályokat. Erre Rommel közölte Hitlerrel, hogy a védővonalat nem tudja tovább tartani, s visszavonul 60 kilométerre, a Fuka környéki állásokba. Hitler megtiltotta a visszavonulást, „csapatainak csak a győzelem vagy a halál útját mutathatja"** – hangzott távirata. Rommel helyettese, Thoma tábornok

* Uo.

** *E. Rommel:* Krieg ohne Hass ... Id. kiad. 268. l.

tiltakozott a csapatok teljes megsemmisítésére vezető utasítás ellen. Rommel azonban engedelmeskedett, és csapatait újból harcba parancsolta. További két napig folyt a már teljesen kilátástalan csata. November 4-ére a 250 német tankból már csak 35 maradt, a 300 olasz tank pedig teljesen megsemmisült. Az olasz gyalogoshadosztályok nagyobb része felmorzsolódott, az utolsó két nap már inkább öldökléshez, mint csatához hasonlított. Rommel ismét a visszavonulás mellett döntött, s 5-én Hitler engedélyezte a visszavonulást a fukai állásokhoz, de hol voltak ekkor már a fukai állások. Montgomery páncélosai rég túlhaladtak rajtuk. Rommel hadserege most már menekült, és Marsza-Matruhnál már csak egy váratlan eső mentette meg őket a teljes bekerítéstől. Nyolc olasz és négy német hadosztály semmisült meg, 60 000 embert vesztettek halottakban és sebesültekben. Maradék 35 000 emberével, néhány tankjával és autójával Rommel többé nem tudott megállni. 14 nap alatt vonultak – vagy talán pontosabb a kifejezés –, futottak vissza az ismert városok mellett: Sollum, Bardia, Tobruk, Benghazi.

Két hét alatt 1500 kilométert nyomultak előre az angol csapatok. A német és olasz felsőbb hadvezetés még kísérletezett, hogy Tripolinál próbáljon Rommel új védővonalat kiépíteni, és védje az utolsó olasz gyarmatot. Rommel azonban már ekkor nem látott erre lehetőséget. Nézete szerint legfeljebb Tunézia és Líbia határán az olasz–francia gyarmat között egykor kiépített francia védővonalban lehet a szervezett védekezés felvételére újból kísérletet tenni. Legcélszerűbbnek azt tartotta, ha a teljesen reménytelen helyzetbe került afrikai frontot feladnák, s a csapatokat legalább a Keleti Front számára megmentenék. A helyzet reménytelenségét fokozta, hogy november 8-án az angol–amerikai csapatok sikeresen végrehajtották a nyugat-afrikai partraszállást.

A Fáklya-hadműveletet lényegében már 1942 nyarán elhatározták, akkor, midőn az angol hadvezetés erősödésére elejtették a Sledgehammer-tervet, mely az év őszére kisebb erőkkel franciaországi partraszállást tervezett. Az elvi egyetértés azonban távolról sem küszöbölte ki az angol–amerikai hadvezetés véleménykülönbségét a hadművelet célját és méreteit illetően. Jó néhány amerikai vezető attól tartott, hogy a Fáklya-hadművelet túl nagy erőket köt le, s az angol–amerikai erőket a Földközi-tenger térségében koncentrálja, elvonva a második front igazi helyétől, Franciaországtól. Augusztusban az angol és amerikai vezérkar érvei és ellenérvei gyakran ütköztek össze. Churchill a haditervet Észak-Afrika teljes elfoglalásával akarta egybekötni, abban bízva, hogy az új helyzet alkalmat ad Olaszország megtámadására, s a háborúból való teljes kikapcsolására. Az angol hadvezetés októberben óhajtott támadni, s a partraszállást Tunisz körül koncentrálni, mivel várható volt, hogy – tekintettel a Szicília és Tunisz közötti kis távolságra – a németek Tunisz elfoglalásával megkísérlik visszaverni a partra szálló angol–amerikai csapatokat. Az amerikai hadvezetés viszont a patraszállást nem akarta a Földközi-tenger térségében, Gibraltártól keletre végrehajtani, arra hivatkozva, hogy a németek Gibraltár elfoglalásával felelhetnek, ami elvághatja a földközi-

tengeri utánpótlást. Az amerikaiak későbbi időpontot szerettek volna, az angolok viszont október mellett kardoskodtak, arra is hivatkozva, hogy ebben az időpontban a németek nem tudnak a szovjet frontról Afrikába erősítéseket áthelyezni.

Eisenhower tábornok ugyan – akit augusztus elején Roosevelt a hadművelet parancsnokává nevezett ki – hajlott az angol elképzelések felé, de csak bizonyos kompromisszumra volt hajlandó. Casablanca, Oran és Algír városát javasolta a partraszállás helyéül. Az amerikai hadvezetés Eisenhower tervét is kockázatosnak találta, a tuniszi partraszállást pedig teljesen elvetette, mert a Szicíliáról felszálló német gépek még a Málta felé haladó hajók jelentős részét is elsüllyesztették. Churchill Roosevelthez fordult segítségért. Hangsúlyozta, ha már Tunisztól el is tekintettek, az algíri és marokkói partraszállás feltétlen szükséges, s az akciót legkésőbb október végén el kell indítani.

„Remélem, Elnök úr – folytatódott a levél –, Ön figyelembe veszi mindazt, amit Sztálinnak ígértem, s mit az Ön jóváhagyásával Harriman is támogatott. Ha a Fáklya-terv nem kerül végrehajtásra vagy olyan mértékben csökkentik, mint ahogy azt most javasolják, akkor én igen kínos helyzetbe kerülök. Mindezen okok következtében a leghatározottabban kérem, hogy a memorandumot [az amerikai hadvezetés tervét – *R. Gy.*] újból gondolják át."*

Roosevelt válasza az időpontot illetően – október 20-a – kedvező volt, de több új problémát vetett fel. Azt javasolta ugyanis, hogy a patraszállást – Casablancánál és Orannál – csak amerikai csapatokkal hajtsák végre, mivel feltételezhető, hogy az amerikai egységekkel szemben a francia – vichyi kormányhoz hű – csapatok nem tanúsítanak ellenállást. Az angol csapatok részvétele esetén viszont bizonyosra vehető. Az újabb javaslat nemcsak megszégyenítő volt az angolok számára, de a hadműveletek méreteit ismét befolyásolhatta, hiszen az eredeti tervek szerint a partra szálló egységek jelentős részét angol csapatok tették volna ki. Churchill beleegyezett, hogy a hadműveleteknek elsősorban amerikai jelleget adjanak, és ezért javasolta, hogy az irányítás amerikai tábornok kezébe kerüljön. A nézetek, többszöri levélváltás után, szeptember 5-ére közeledtek egymáshoz. Szeptember 8-án a végleges dátumban is megállapodtak.

Most már teljes erővel haladt előre a katonai tervek kidolgozása, s a vezetésnek a politikai előkészítéssel is foglalkoznia kellett. Az amerikaiak kapcsolata mind de Gaulle Angliában székelő Bizottságával, mind a vichyi kormánnyal meglehetősen tisztázatlan volt. Az előbbit az amerikai kormány sohasem ismerte el, az utóbbival Roosevelt bizalmasán, Leahy tengernagyon keresztül, aki 1942 áprilisaig következtében Vichyben élt, jó kapcsolatokat tartott fent. Amerika hadba lépése ezen a helyzeten nem sokat változtatott. Churchill de Gaulle-lal legalább közvetlenül a hadműveletek megindítása előtt közölni kívánta az akciót, Roosevelt ezt kereken megtagadta. Az amerikai politika továbbra is azon fáradozott, hogy a Vichy-

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 461. l.

barát francia csapatokat Észak-Afrikában a maga oldalára állítsa. Az Észak-Afrikában állomásozó francia tisztek jó része Vichy-barát volt, de Gaulle ellenállási gondolata még kevés hívet szerzett közöttük. Elvük az volt, hogy a francia gyarmatok védelmében minden idegen hadsereggel – bárhonnan is jönnek – felveszik a harcot. Észak-Afrikában tizennégy – bár rosszul felszerelt – francia hadosztály állomásozott, s megnyerésük az amerikaiak számára rendkívül fontos volt. / amerikai titkosszolgálatnak sikerült is a tisztek egy csoportját, köztük néhány vezető tábornokot az átállás gondolatának megnyerni. Robert Murphy algíri amerikai konzul tevékenykedett ilyen irányban, és nem is teljesen eredménytelenül. A kérdés azonban az volt, hogy egy tekintélyes francia tábornokot sikerül-e megnyerni. Az amerikaiak Giraud tábornokban vélték az alkalmas személyt megtalálni. A neves francia tábornok, aki az 1940-es hadjárat folyamán éppen akkor esett német fogságba, midőn Gamelin kijelölt utódjaként át kellett volna vennie a francia hadsereg vezérkari főnökének tisztét, 1942 tavaszán merészen megszökött a német fogságból, s Franciaország meg nem szállt területére menekült. A politika iránt kevés érdeklődést tanúsító tábornokban, aki ugyan elutasította a németekkel való együttműködést, de gondolataiban, világnézetében nem állott nagyon távol Pétaintől, az amerikaiak megfelelő embert találtak az észak-afrikai francia erők parancsnokságának átvételére. Az amerikaiak távolabbi elképzeléseiket sem Giraud személyét illetően, sem Franciaországgal kapcsolatos politikai elképzeléseiket tekintve még nem tisztázták. Giraud viszont úgy értelmezte az amerikai felkérést, hogy az észak-afrikai hadműveletekkel egyidőben dél-franciaországi partraszállásra is sor kerül. Giraud sem a tényleges katonai erőviszonyokkal, sem a franciaországi helyzettel nem volt tisztában, de Gaulle-t pedig annak a másodrendű tábornoknak tartotta, amilyennek a fiatal tábornokot még 1940-ben a francia hadseregben általában tekintették.

A félreértések egész sorozata kísérte végig politikailag az egész akciót. Az amerikai és angol titkosszolgálat ugyan serényen tevékenykedett. Azt tervezték, hogy Giraud-t – akit Gibraltárba szöktettek – egy tengeralattjárón Algírba viszik, s az ottani francia hadsereg vezető tisztjeinek egy csoportja élén, az amerikai partraszállással egyidőben, mint rangidős tábornok, átveszi a francia hadsereg irányítását, s átállítja az alakulatokat az amerikaiak oldalára. 1942. október végén Eisenhower helyettesét, Clark tábornokot titokban egy tengeralattjáróval Algírba küldte, hogy a szövetségesek mellé átállni hajlandó francia tisztekkel a részleteket tisztázza. Az átállók száma és tekintélye növekedett, köztük volt már Juin tábornok, az észak-afrikai francia haderő főparancsnoka is. Clark megállapodott velük számos részletkérdésben, bár árulástól tartva a pontos angol–amerikai haditervek részleteit nem ismertette velük. Még kevésbé tisztázta a politikai kérdéseket, már csak azért sem, mert az amerikaiak kizárólag katonai szempontból érdeklődtek a francia ellenállás iránt, annak politikai oldala legalábbis nem foglalkoztatta őket. A Clark-féle megbeszélés végső soron nem sokat tisztázott, azon túl, hogy az ame-

rikaiak számíthatnak a francia hadsereg vagy legalábbis egy részének átállására. A feladat az volt, hogy a francia erők mozgását megfelelően összehangolják a partraszállásnak szeptember 20-án elkészült, végleges haditervével. Három partraszállási helyet jelöltek ki: Casablancát, Orant és Algírt. A feladatot Casablanca térségében kizárólag amerikai erőknek kellett végrehajtaniuk, Oranban az amerikai csapatok partraszállását az angol–amerikai légierő s az angol hajóhad kellett, hogy támogassa, Algírban az angol–amerikai csapatokat pedig az angol repülő és tengerészeti erők segítségére bízták a gyors hadműveletekben. Eisenhower javaslata valósult meg, elejtették az Algírtól keletre való partraszállási tervet.

Érdekes módon a német elhárítás nem tudta felfedezni sem az előkészületek célját és irányát, sem annak méreteit. November elején, mikor a német vezérkarhoz befutottak az első jelentések az angol–amerikai hajókonvojról, akkor az akció mértékét kettő-öt hadosztály nagyságúra becsülték, és vagy Dakar, vagy Benghazi környékén számoltak partraszállással. Nem tételezték fel viszont, hogy egész Francia Észak-Afrikára kiterjedő hadművelet előkészületeiről van szó. Hitler nem rendelt el számottevő ellenintézkedéseket, hanem megelégedett azzal, hogy Franciaország meg nem szállt részének elfoglalására tegyék meg az előkészületeket.

November 8-án a hajnali órákban megkezdődött a mintegy 80 000 amerikai – részben egyenesen az USA-ból érkező – és mintegy 25 000 angol katona partraszállása. Bár katonai értelemben a partraszállás mindenütt sikerült, a francia hadsereg magatartásával kapcsolatos tisztázatlanságok és félreértések hamar felszínre kerültek. Algír városát ugyan az amerikaiakkal együttműködő Mast tábornok az algériai francia erők főparancsnoka átállította, de Oran városában ellenálltak, s csak kétnapi kemény harc után tudták azt a közeli Mers el-Kebir tengerészeti támaszponttal együtt elfoglalni. Casablancában pedig közel négy napig tartott a harc, amelynek során hol az Amerika-barát tisztek tartóztatták le Vichyhez hű kollégáikat, hol fordítva.

A francia csapatok magatartása megoszlott. Jelentős részük nem állt át az amerikaiak oldalára, s Eisenhower hiába vitette Giraud tábornokot Algírba, a csapatok nem engedelmeskedtek neki. A politikailag nem kellően előkészített akciót még egy további váratlan tényező is bonyolította. A hadművelet időpontjában ugyanis Algírban tartózkodott – a beteg fiát meglátogató – Darlan tengernagy, akit éppen az év elején jelöltek ki Pétain helyettesének és esetleges utódjának. Az angolgyűlöletéről közismert, a német–francia közeledésben oly tevékenyen közreműködő tengernagy, mint a francia fegyveres erők rangidős tisztje, átvehette, és át is vette a parancsnokságot az észak-afrikai erők fölött, s keresztülhúzhatta az amerikaiak számításait a francia haderő átállására vonatkozóan. Darlan azonban az új helyzetben maga is habozott. Miután jó néhányat elfogatott az Amerika-barát tisztek közül, Pétainhez fordult állásfoglalás céljából. Az amerikaiak pedig, mivel számukra a katonai kérdések voltak a legfontosabbak, tárgyaltak Darlannal, hogy

HADMŰVELETEK ÉSZAK-AFRIKÁBAN 1942 ŐSZÉN ÉS 1943 TAVASZÁN

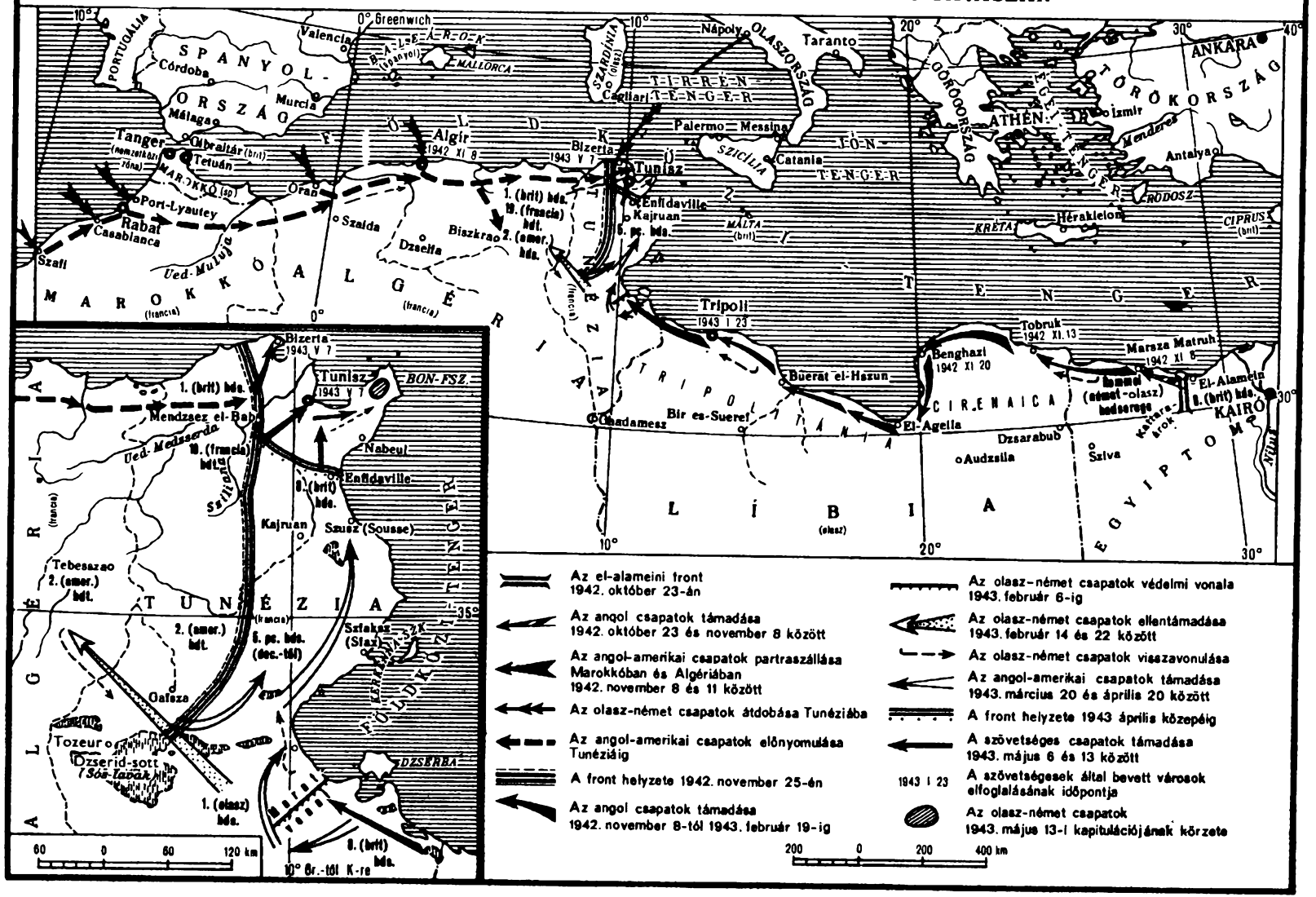

Az el-alameini front 1942. október 23-án

Az angol csapatok támadása 1942. október 23 és november 8 között

Az angol-amerikai csapatok partraszállása Marokkóban és Algériában 1942. november 8 és 11 között

Az olasz-német csapatok átdobása Tunéziába

Az angol-amerikai csapatok előnyomulása Tunéziáig

A front helyzete 1942. november 25-én

Az angol csapatok támadása 1942. november 8-tól 1943. február 19-ig

Az olasz-német csapatok védelmi vonala 1943. február 6-ig

Az olasz-német csapatok ellentámadása 1943. február 14 és 22 között

Az olasz-német csapatok visszavonulása

Az angol-amerikai csapatok támadása 1943. március 20 és április 20 között

A front helyzete 1943 április közepéig

A szövetséges csapatok támadása 1943. május 6 és 13 között

1943 I 23 A szövetségesek által bevett városok elfoglalásának időpontja

Az olasz-német csapatok 1943. május 13-i kapitulációjának körzete

vegye át az afrikai haderők parancsnokságát, és álljon a szövetségesek oldalára. Darlan Pétaintől november 10-én kapott – s értelmezését illetően máig is erősen vitatott – általános felhatalmazása alapján tárgyalásba bocsátkozott, és egyelőre általános tűzszünetet rendelt el, felszólítva mind a katonai, mind a polgári hatóságokat, hogy maradjanak a helyükön. Pétain ekkor elhatárolta magát helyettesétől, s Noguès tábornokot nevezte ki az észak-afrikai erők parancsnokává, aki az ellenállást az amerikai csapatokkal szemben még egy ideig folytatta.

A katonai kérdések jórészt már eldőltek, a politikai lépéseket viszont nagymértékben a franciaországi események befolyásolták. Pétain kormányának helyzete az afrikai partraszállással lényegesen módosult. A vichyi kormány hatalmát elsősorban a német győzelemnek köszönhette, de ugyanakkor Németországgal fennállt bizonyos alkudozási lehetősége, s az afrikai francia birtokokat és a hajóhadat a politikai tárgyalások során aduként használta fel. Ha a vichyi kormány afrikai birtokait elveszti, s azok angol–amerikai ellenőrzés alá kerülnek, akkor megszűnik Vichy csekély lavírozási lehetősége. Hitler november 10-ére a kollaboráció fő személyiségét, Lavalt Münchenbe rendelte. A Führer még habozott; eleinte remélte, hogy Pétain a francia gyarmatok miatt hadat üzen az USA-nak, de miután a tábornok megelégedett a diplomáciai kapcsolatok megszakításával, Lavallal már csak döntését közölte: másnap német–olasz csapatok megszállják Franciaországnak a vichyi kormány által ellenőrzött területét.

November 11-én a Rhône-tól nyugatra német, keletre olasz csapatok vették át a vichyi Franciaország felett a katonai ellenőrzést. A vichyi kormány hadserege, csekély kivételtől eltekintve, nem tanúsított ellenállást. Hitler Toulon megszállásától, ahol a francia flotta egységei horgonyoztak, egyelőre eltekintett. Meg akarta akadályozni a szövetségesek oldalára való átállásukat. November 27-én azonban a német hadsereg, ígéretét megszegve, erőszakkal próbálta a flottát kezébe kaparintani. A hajók tisztjei – akik pár nappal korábban nem teljesítették Darlan felszólítását, hogy hajózzanak Afrikába s álljanak át a szövetségesek oldalára –, most a német kísérletet megakadályozták, s pár órán belül, mielőtt a németek átvehették volna a hajókat, a francia hajóhad 61 egységét elsüllyesztették.

Franciaország teljes német megszállása elősegítette az afrikai fejlemények kibontakozását. Darlan, arra hivatkozva, hogy Pétain nem ura többé elhatározásának, most már egyértelműbbé tette az észak-afrikai francia egységek helyzetét. November 13-án Eisenhower tábornok Algírba repült, s még aznap létrejött a megegyezés. A megegyezést eleinte nemcsak véleménykülönbségek, félreértések, de személyi hiúság is erősen befolyásolta. Darlan nem találta megfelelőnek a hangnemet, ahogy Clark tábornok tárgyalt vele, s azért a következőket mondta Robert Murphynek – akit régebbről ismert –, aki az amerikai Külügyminisztériumot képviselte a tárgyalásokon: „Kérhetek öntől egy szívességet? Ha nem bánná, legyen szíves közölje Clark vezérőrnaggyal, hogy én ötcsillagos tábornok vagyok. Kérem tehát,

ne beszéljen velem úgy, mint egy fiatal hadnaggyal."* Az amerikaiak elismerték Darlan politikai autoritását Észak-Afrikában, Giraud tábornok pedig a hadsereg parancsnoka lett. Katonailag a kérdés megoldódott, politikailag azonban bonyolultabbá vált. A Darlannal való megegyezés híre mindazoknál, akik a háború antifasiszta jellegét hangsúlyozták, erős felháborodást váltott ki. A szövetségesek a volt kollaboránssal keresték az együttműködést, s figyelmen kívül hagyták azt, ak: legnehezebb órákban nem a megalkuvást, hanem az ellenállás útját választotta. de Gaulle tábornokot. De Gaulle pedig joggal jegyezte meg, midőn az angolok tudomására hozták Eisenhower akcióját: „Önök stratégiai okokra hivatkoznak, valójában ez egy stratégiai hiba, mely szöges ellentétben áll ennek a háborúnak erkölcsi jellegével."**

Az amerikai katonai vezetés azonban a háború morális oldalával nem sokat törődött. Örömmel nyugtázta, hogy a Darlannal való megegyezés következtében Algériában és Marokkóban megszűntek a harcok. A hadművelet első szakasza minimális veszteséggel véget ért. De csupán az első szakasza. Az egyes észak-afrikai francia gyarmatok helyzete csak később rendeződött, mivel a meglepett németek gyors ellenlépésekre szánták el magukat. A szövetségesek – mint túlságosan veszélyest – elvetették a leghatékonyabb patraszállási tervet, Tunisz elfoglalását. A vichyi kormány Tunisz megőrzése céljából viszont német segítséget is igénybe vett. Német légi egységek már november 9-én elfoglalták Tunisz néhány repülőterét, s hamarosan megérkeztek a német és olasz szárazföldi egységek is. Tunisz francia katonai parancsnoka nem tanúsított ellenállást, amivel elősegítette, hogy a tengelyhatalmak Tuniszban afrikai hídfőt építsenek ki, ahová hamarosan Rommel megvert csapatai is visszavonulhattak. November végén már közel 20 000 embert helyeztek át tankokkal és nehézfegyverzettel felszerelve. Egyre világosabbá vált, hogy az el-alameini fényes győzelem és az észak-afrikai partraszállás sikeres végrehajtása ellenére a németeket és olaszokat nem sikerült kiűzni Afrikából.

Az év vége felé a diplomáciai csatározások okoztak sok gondot. Az antifasiszta közvélemény Angliában és az Egyesült Államokban élénken tiltakozott a Darlannal kötött megállapodás ellen. Roosevelt, hogy a közvéleményt lecsillapítsa, november 18-án nyilatkozatot tett közzé, a Darlannal való megállapodást ideiglenes kísérletnek nevezve, melyet katonai okok tettek indokolttá. Mindez nem akadályozta meg az Afrikában tevékenykedő amerikai szerveket abban, hogy november 22-én megerősítsék az ún Clark–Darlan egyezményt, mely szerint az észak-afrikai területek közigazgatási feje, Pétain helyettese, a korábban németekkel kollaboráló Darlan tengernagy, Giraud tábornok pedig Darlan alá rendelve, a francia csapatok főparancsnoki tisztét kapta meg. Bár december 17-i táviratában katonai okokra hivatkozva Sztálin is egyetértett Eisenhower eljárásával, a tiltakozás tovább nőtt. De Gaulle és a Szabad Franciaország Bizottsága nyilvánosan elhatá-

* *R. Murphy:* Diplomat among Warrions. New York 1964. 160. l.

** *Ch. de Gaulle:* Mémoires de guerre. II. köt. L'Unité 1942–44. Paris 1956. 65. l.

rolta magát az egyezménytől. A francia ellenállók is tiltakoztak, hangoztatva, hogy az átállás nem feledtette el a múlt bűneit. Afrikában Darlan védnöksége alatt tovább működtek a jobboldali szervezetek, s az antifasiszta meggyőződésükért korábban bebörtönzötteket is csak vonakodva engedték szabadon. A földrajzi fekvésüknél fogva a Fáklya-hadműveleten kívül eső egyes észak-afrikai francia gyarmatok (Guinea, Csád stb.) nyíltan a francia ellenállási mozgalom, de Gaulle oldalára álltak. A brit politika ingadozott. Churchill nem akart szembekerülni Roosevelttel, de gyűlölte az ismerten angolellenes Darlant, és azt sem nézte jó szemmel, hogy az amerikai politika túlzottan önállóan intézkedik Afrikában. Vállalta az óvatos közvetítést de Gaulle és az amerikaiak között, anélkül, hogy bármelyik oldalra elkötelezte volna magát, s keresete a legnagyobb angol befolyást biztosító megoldást. Algír a politikai intrikák boszorkánykonyhájává változott. Royalista csoportok is felléptek a hatalomért való versengésben. Tárgyalás tárgyalást, összeesküvés összeesküvést követett. A politikai intrikák sűrű hálója december végén kezdett csak oldódni. De Gaulle, aki egyre több embert nyert meg az ellenállási mozgalomnak, személyes képviselőjét küldte Algírba, hogy felajánlja az ellenálló csoport katonai együttműködését. Darlan megtiltotta Giraud-nak, hogy elfogadja de Gaulle javaslatát. A kibontakozáshoz egy máig is tisztázatlan esemény is hozzájárult. Darlan tengernagyot december 24-én egy diák megölte. Giraud parancsára a diákot két nap múlva a hadbíróság halálra ítélte és kivégeztette. Ki állott a diák mögött? Az amerikaiak, akik már talán szabadulni akartak kényelmetlenné váló szövetségesüktől, Giraud, aki megelégelte, hogy csak második számú ember legyen, vagy a Szabad Franciaország Mozgalom? Máig is tisztázatlan. Lehet, hogy a diák, az egykori kollaboráns Darlannal szembeni személyes gyűlöletétől vezettetve követte el tettét. Az amerikaiak Darlan halála után azonnal Giraud tábornokra ruházták át a hatalmat. Megindult a közeledés a de Gaulle vezette ellenállási mozgalom és Giraud között – elsősorban beosztottjaikon keresztül – a katonai erők egyesítésére.

Szükség volt a politikai tisztázódásra, mivel a katonai helyzet rosszabbodott. Bármily sikeres volt a Fáklya-hadművelet, végrehajtásába – katonai szempontból – igen sok hiba csúszott. Döntő stratégiai hiba volt, hogy Tuniszban nem szálltak partra, bár ott volt leginkább várható a német ellenakció. A szövetséges hadvezetés nem készült fel Tunisz gyors elfoglalására, időt engedett arra, hogy a német–olasz csapatok szilárdan megvessék a lábukat. Hitler a legmodernebb fegyvereket – az új Tigris-tankokat, szállítógépeket – vetette be. Tuniszban a tengely erői hamarosan két páncélos és három gyalogoshadosztályt tettek ki, s ezeket az erőket von Arnim vezérezredes az 5. páncélos hadseregben fogta össze. A Tuniszban állomásozó francia csapatok egy részének később kibontakozó ellenállása nem tudta megakadályozni a németeket abban, hogy december elejére Tunisz jelentős területeit kezükbe ne kaparintsák. A szövetséges csapatok igen módszeresen – azt is

mondhatnánk, túlságosan lassan és óvatosan – nyomultak előre. November végén ugyan egy előretolt egység behatolt Tuniszba, de a német ellentámadás kiverte őket onnan. A karácsony előtt megindított újabb támadás pedig néhány nap után szintén elakadt.

Eisenhower felismerte, hogy Tunisz könnyű elfoglalásának lehetőségét elmulasztotta. A németek tuniszi hídfője nemcsak nyugatról volt támadásnak kitéve, de keletről is fenyegették Montgomery előrenyomuló csapatai. November közepe után Montgomery csapatai, midőn két hét alatt több, mint 1000 kilométert nyomultak előre, kénytelenek voltak lassítani a tempót, de még így is napi 50 kilométert tettek meg, ami azt mutatja, hogy Rommel csapatai legfeljebb kisebb helyi ellenállást fejtettek ki. Január 23-a volt a nagy nap. Az angol csapatok elfoglalták Tripolit, Líbia fővárosát, s még tíz nap, és Olaszországnak nem volt többé gyarmata Afrikában. Hacsak nem Tunisz, ahol tekintélyes német–olasz erő védekezett nyugatról az amerikai, keletről az angol csapatok ellen. A védővonal keleten volt erősebb, hiszen itt a francia hadsereg által kiépített Mareth-vonalban sorakozhattak fel a német és olasz erők. Rommel visszavonuló serege, egyesítve a Tunisz elfoglalására átdobott német és olasz csapatokkal, a Heeres-Gruppe Africa már tekintélyes erőt, közel 250 000 embert tett ki. A most már több mint kétezer kilométert előrenyomuló 8. hadseregnek fel kellett készülnie, mielőtt a Mareth-vonal ellen támadást indított volna. A hadműveletet összhangba kellett hozni az amerikaiak nyugatról indított támadásával is. A vezetést az amerikaiak maguknak akarták, és Churchill beleegyezett, hogy a dicsőséges 8. hadsereg Eisenhower, az észak-afrikai szövetséges erők főparancsnoka irányítása alá kerüljön. Eisenhower viszont még nem rendelkezett kellő harci tapasztalatokkal. Az afrikai partraszállás ugyan – bár hibáktól nem mentesen – jól keresztülvitt katonai akció volt, de nagyobb szabású hadműveletekre itt nem került sor. A fővezér kijelölését azonban végső soron nem a katonai felkészültség, hanem a politikai erőviszonyok döntötték el. A britek pedig Alexander tábornok helyettesi kinevezésével kapták meg a szépségflastromot.

A német hadvezetés világosan felismerte, hogy a nyugatról és keletről közeledő ellenséges gyűrűvel szemben melyik oldalon kísérelhet meg a siker nagyobb reményével ellentámadásokat. Montgomeryben tapasztalt ellenfélre találtak, Rommel hadvezetésének előnyei a gyorsaság és a váratlanság. Aligha volt feltételezhető, hogy vele szemben ezek az erények eredményekhez vezethetnek. Az amerikai csapatok és vezetőik viszont nem ismerték még Rommelt. A német csapatok főparancsnoka Tuniszban ugyanis Rommel lett, miután január végére a 8. hadsereg elől visszavonulva Líbiát feladta, és csapatait szintén Tunisz földjére vezette. Rommel, aki a tuniszi erősítésekkel ismét tekintélyes hadsereggel, nem utolsósorban két páncélos hadtesttel rendelkezett, szokásához híven gyors támadásra gondolt. Úgy vélte, meg kell akadályozni, hogy az angol és amerikai hadsereg között szerves együttműködés alakuljon ki. Úgy döntött, hogy a Mareth-vonalon Montgomery ellen védekezésre rendezkedik be, nyugat felé viszont támadásba lendül. A német

vezetés nem csupán taktikai ellentámadásra gondolt, Algír, sőt Marokkó elfoglalását is lehetségesnek tartották a jól felszerelt, de gyengén vezetett, nem megfelelően felsorakoztatott amerikai erők ellen. A német vezetésben azonban nem mindenki ítélte meg ennyire optimistán a helyzetet. Warlimont tábornok, az OKW vezetési törzsének helyettes vezetője, akinek a tuniszi hadsereg utánpótlásáról kellett gondoskodnia, jelezte aggályait. A német vezetés az aggályt elhárította, Tuniszt elsőrangú stratégiai pontnak tekintette, és a háború kimenetele szempontjából döntő jelentőségűnek tartotta, mivel elvesztése Olaszországot súlyos helyzetbe sodorhatja. Rommel február 14-én támadott. Az amerikaiak számítottak a támadásra, de felderítő szolgálatuk csődöt mondott, s az offenzíva egész másutt érte őket, mint ahol elhárítására felsorakoztak. A német katonák jobban harcoltak az amerikaiaknál, páncélosaik – mindenekelőtt a Tigris típusú – szintén hatékonyabbnak bizonyultak. Az amerikai erők jelentős veszteségeket szenvedtek, a németek elfoglalták a Casserine hágót, Rommel előtt megcsillant az északnyugat felé való előretörés, s az Algériában állomásozó amerikai erők bekerítésének lehetősége. A siker reménye azonban csupán néhány napig kecsegtetett. Rommel ugyan szétvert egy amerikai páncélos hadosztályt, de a szövetségesek bőven rendelkeztek tartalékokkal, a levegőben fölényben voltak, s így újabb angol és amerikai erőket vetettek be az előretörő Rommel ellen. Egy hét múlva megállították a német csapatokat. Két héten belül Rommel kénytelen volt feladni mindazt, amit az offenzívával nyert. Még hasonló kisebb eredményeket sem ért el azonban azzal a két támadással, melyet részben Észak-Tunéziában nyugat felé az I. angol hadsereg – ahol a jól felkészült angol páncéltörő tüzérség a német tankokat tönkretette –, majd részben délen Montgomery csapatai ellen kezdeményezett. Március elején már a szövetségesek lendültek támadásba. A hadműveletek közvetlen irányítása ekkor már Alexander tábornok kezébe került, aki jelezte, hogy az „amerikaiaknak tapasztalatra, a franciáknak fegyverre van szüksége".*

A német hadvezetés most már csak abban reménykedett, hogy Tuniszt még hosszú ideig tartani tudja. Hitler sürgősen visszahívta Rommelt, nehogy Paulus sorsára jusson, a főparancsnokságot pedig von Arnim vezérezredesre ruházta, aki mellett olasz részről Giovanni Messe marsall tevékenykedett. A német–olasz csapatok egy kisebb, könnyebben védhető hídfőállásra való visszavonását a német hadvezetés nem fogadta el. Mussolini éppen március 8-án kommentálta Ribbentrop német külügyminiszter pár nappal korábbi római látogatását a következőkben: „Örülök, hogy stratégiai szempontból ön is döntőnek tartja a tunéziai frontot . . . Mindenáron Tuniszban kell maradnunk."** Márciusban tehát keletről és nyugatról viszonylag hosszan elnyúló vonalak mögött várhatták a szövetségesek támadását.

* Alexander levelét idézi *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 663. l.

** *F. W. Deakin:* The Brutal Friendship. New York 1966. 201. l.

Az offenzívát Montgomery irányította, szokásához híven meglepetésszerűen. A Mareth-vonal igen alapos és jól védhető erődítményrendszer volt, és természeti akadályok miatt nem lehetett oldalról megkerülni. Mindössze több száz kilométerre délre vezetett egy kerülőút, mely a vonal mögött, annak déli szárnyán levő El-Hania-hágóhoz jutott ki. A németek ezt megerősítették. Montgomery úgy döntött, hogy a Mareth-vonal elleni frontális támadással egyidőben, egy kisebb egységgel – részben új-zélandi csapatokkal, részben Leclerc tábornok vezette francia csapatokkal – megkísérli a hágón az áttörést, hogy a védekező német egységek hátába kerüljön. A frontális támadás három napig tartó súlyos harcok után kudarcba fulladt. Montgomery átcsoportosította erőit, s megerősítette a megkerülő hadműveleteket végrehajtó csapatokat. Március 26-án nagy erejű légibombázások után a szövetséges erők áttörtek a hágón, hogy elvágják a Mareth-vonalban állomásozó német–olasz erőket. Messe tábornok kénytelen volt kiüríteni a védővonalat, és visszavonulni. A harcot Gabès-nél, ahol a sivatagra támaszkodva viszonylag erős védelmi pozícióik voltak, igyekeztek újra felvenni. Itt még kevésbé tudták feltartóztatni a tovább rohamozó angol csapatokat, amelyek április 7-én a nyugatról előrenyomuló amerikai erőkkel találkoztak; a két hadsereg, amely fél évvel korábban – még 3000 km távolságban volt egymástól, egyesült. A német–olasz erők most már általános visszavonulásban voltak Tunisz északi része felé. Montgomery csapatai lassan nyomultak előre dél–északi irányban, de a nagy veszteség ellenére még mindig tekintélyes német–olasz erőkre, a nyugatról indított támadásnak kellett a halálos csapást mérnie. Az 1. hadsereg, a II. amerikai hadtest – melynek élén a később ismertté vált George Patton állt – és egy francia hadtest támadott egyszerre. A tengelyhatalmak ekkor már egy északi–déli irányban 130 km, kelet–nyugati irányban 60 km nagyságú területre szorultak vissza. Erejük mintegy tizenkét hadosztályra volt tehető. A szövetségesek számbeli fölényét óriási légi fölény egészítette ki. A német és olasz erők utánpótlása április második felétől egyre nehezebbé vált. A támadás viszonylag lassan bontakozott ki, de május elején az amerikai erőknek sikerült a hídfőt kettévágniuk. Május 7-én benyomultak Bizertába, ugyanaznap az angol páncélos erők egy váratlan előretöréssel Tuniszt elfoglalták. (A városban állomásozó német csapatok egy része kávéházban ült, az utcán sétált, annyira hirtelen történt az angol betörés.) Május 9-én három német hadosztály megadta magát. A szervezett ellenállás összeomlott. Az egyetlen reménység, hogy az olasz flotta segítségével a bekerített csapatok egy részét átmentik, hamarosan illúziónak bizonyult. Az olasz hadvezetés nem merte megkockáztatni maradék hajóinak bevetését. Az angol tengeri és légiflotta felkészült az evakuációs kísérlet megakadályozására. Mindössze 700 embert – többnyire légi úton – sikerült Európába átszállítani. Május 12-én indiai csapatok von Arnim vezérezredest, a német csapatok főparancsnokát is foglyul ejtették. Már csak kisebb helyi ellenállások voltak, a német–olasz csapatok többsége hosszú sorokban áramlott a hadifogolytáborokba. Május 13-án a harc véget ért. Több mint negyedmillió német és

olasz katona került a szövetségesek hadifogságába. Észak-Afrika egész partvidéke angol–amerikai ellenőrzés alatt állt, s nyitva volt az út Szicília és Olaszország felé. György angol király Eisenhowerhez intézett távirata szerint: „Letörlesztettük a dünkircheni adósságot."*

* *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. New York 1961. 153. l.

CASABLANCA

Bár a szövetségesek a tervezettnél lassabban haladtak előre Észak-Afrikában, a hadjárat eredményes befejezésében az angol–amerikai hadvezetés nem kételkedett. Szükségszerűen napirendre kerültek a további teendők. Roosevelt már 1942. november 26-án javasolta, hogy mihelyt kiűzték a németeket Tuniszból – ekkor még nem számolt azzal, hogy erre csak közel hat hónap múlva kerül sor –, tartson a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az Egyesült Államok katonai konferenciát jövőbeni stratégiájának tisztázásáról, Churchill egyetértett a javaslattal, de úgy vélte, hogy a megbeszélést nem lehet kizárólag katonai kérdésekre korlátozni. Szükséges, hogy az állam, illetve kormányfők, Churchill, Roosevelt és Sztálin maguk is részt vegyenek a megbeszélésen. December elején az angol miniszterelnök javaslata elnyerte Roosevelt hozzájárulását. Sztálin azonban, aki egyetértett a katonai vezetők tanácskozásával, jelezte, hogy bár elvileg helyesli a kormányfői értekezlet gondolatát, a háború adott szakaszában nem tud hosszabb időre Moszkvából elutazni. Feltehető, hogy Sztálin vonakodásában nem annyira a valóban sorsdöntő hadműveletek – Sztálingrádnál a harcok még tartottak –, hanem az a jogos gyanú játszott szerepet, hogy szövetségesei a második front megnyitásában kívánnak újabb halasztást kérni. Ezért Sztálin minden levelében megismételte a kérdést: mi lesz a második front 1943 tavaszára jelzett megnyitásával, választ azonban sem Roosevelt, sem Churchill táviratában nem talált.

Abban ugyan mind az amerikai elnök, mind az angol miniszterelnök bizonyos volt, hogy a második front megnyitására, a franciaországi partraszállásra 1943 tavaszán nem kerül sor, de Roosevelt még bízott az őszi időpontban. Churchillt viszont már egészen más tervek foglalkoztatták. Hármas találkozó esetén is szükségesnek tartotta, hogy bizonyos kérdéseket előzetesen tisztázzon Roosevelttel, s közös nyugati álláspontot alakítsanak ki. Rooseveltnél egy kettős megbeszélés gondolata teljes egyetértésre talált. Hamarosan tisztázódott a hely és az időpont is: Casablanca, 1943. január. Churchill a tőle megszokott gondos munkával készült a konferenciára. 1942 decemberében sikerült elérnie Rooseveltnél, hogy Macmillan személyében Eisenhower tábornok főhadiszállására angol politikai megbízottat nevezzenek ki, hogy ezáltal az észak-afrikai – még meglehetősen cseppfolyós – helyzetben növelhesse az angol befolyást. Az angol hadvezetés részletesen kidolgozta a követendő stratégiát. A feladatokat a következőkben jelölték meg: a) „Kihasználni a lehető leggyorsabban a Fáklya-hadműveletet abból a célból, hogy Olaszországot minél hamarabb kiüssék a háborúból. b) Törökországot vonják be a háborúba, és c) a tengely ne jusson lélegzetvételnyi szünethez."* A Földközi-tenger

létfontosságú volt az angol gyarmatbirodalom fenntartása szempontjából, központi helyet foglalt el az angol háborús elképzelésekben. Az amerikai hadvezetés a Földközi-tengert viszont csupán másodrendű hadszíntérnek tekintette, s a Fáklya-hadműveletet nem újabb akciók kiindulópontjának tartotta, hanem ideiglenes eltérésnek a franciaországi fő hadszíntértől. Az amerikaiak tehát az Angliába való visszatérés, az invázió gyors előkészítése mellett jártak közbe, de a részletek kidolgozásában, előkészítésében ismét messze alulmaradtak angol kollégáik mögött. Robert Murphy szerint „az angolok egy hatezer tonnás hajót hoztak Casablancába, melyet dokumentációs könyvtárrá alakítottak át. A Hadügyminisztérium valamennyi fontos dokumentuma megtalálható volt itt."** Az amerikaiak elvileg elfogadták, hogy az invázió – melyhez legalább száz, nagyobb részben amerikai hadosztályra van szükség, és ebből pillanatnyilag csupán néhány volt Angliában – 1944 tavaszára halasztódik, de nem akartak más hadműveletekbe kezdeni, nehogy „az elszívja a csatornán keresztüli hadműveletekre szánt forrásokat".*** Az angolok viszont igen ügyesen manővereztek, Churchill utasította munkatársait, hogy „terveiket igen óvatosan adják elő, és ne erőltessék".****

Az angolok Olaszországra vonatkozó elképzeléseiket valóban nem is erőltették, hanem kompromisszumra törekedtek. Javasolták, hogy az afrikai hadműveletek befejezése után Szicília legyen a szövetségesek támadásának következő célpontja, hogy megteremtsék a földközi-tengeri hajózás biztonságát.

A szicíliai hadműveletet („Husky") Churchill javaslatára június végére vagy július elejére tűzték ki. Ami a további katonai terveket illeti, megállapodtak, hogy a távol-keleti hadműveleteket továbbra is másodrendűnek tekintik, viszont fokozzák együttműködésüket a német tengeralattjáró veszély leküzdésére; egyetértettek továbbá abban, hogy fokozzák a Németország elleni légitámadások erejét. Fontos helyet kapott a tanácskozáson a második front megnyitásának vitája is. E tekintetben azonban a megállapodás távolról sem volt olyan konkrét, mint a szicíliai partraszállást illetően. Határozatot hoztak, hogy fokozni kell Angliában az invázió (Boleró-hadművelet) előkészületeit, olyan erős expedíciós hadsereget kell kiépíteni, amely esetleg már 1943 szeptemberében képes egy korlátozott hadművelet végrehajtására. Valójában a második front megnyitását újból elhalasztották. Mindössze korlátozott partraszállást – bár megvalósítása kétséges volt – helyeztek kilátásba, amit korábban 1942 őszére terveztek. Mind az angol, mind az amerikai katonai vezetők 1943 januárjában úgy ítélték meg a helyzetet, hogy a Fáklya-hadművelet elhúzódása annyira igénybe vette az angol–amerikai tengeri erőket, hogy azok aligha lesznek képesek még ugyanabban az évben az invázió biztosítására. Még nem mondták ki, de sejteni lehetett, hogy az inváziót 1944-re halasztják. Churchill si-

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 583. l.

** *R. Murphy:* Diplomat among Warriors. Id. kiad. 191. l.

*** *G. Marshall:* The Winning of the War in Europe and the Pacific. Washington 1946. II. l.

**** *Lord Alanbrooke:* Turn of the Tide. London 1957. 544. l.

kerrel taktikázott. A szövetséges katonai erő mindinkább az angol érdekeknek megfelelően a földközi-tengeri térségben érzetette nyomását. A kormányfők Sztálinhoz intézett közös üzenetükben a második frontról nem is ejtettek szót, csupán egy ködös utalást: „Legfőbb célunk az, hogy Németországot és Olaszországot az egyáltalán elképzelhető legnagyobb fegyveres erők bevetésével a szárazföldön, a tengeren és levegőben megrohanjuk"* – volt ilyen formában értelmezhető.

Sztálin nem elégedett meg ilyen általánossággal. Válaszában a következőket írja. „Az Önök által Németország tekintetében elfogadott határozatokat olyan feladatként értelmezve, amely Németország szétzúzását tartja szem előtt 1943-ban Európában létrehozandó második front útján, hálás lennék Önöknek, ha közölnék az e téren konkrétan tervbe vett hadműveleteket . . ."**

Churchill válaszában utalt Tunisz elfoglalására, jelezte a Szicíliára vonatkozó tervüket, kilátásba helyezett egy partraszállást a Földközi-tenger keleti részében, s bizonytalanabb fogalmazásban utalt az augusztusra vagy szeptemberre tervezett inváziórа is. Sztálin újabb levélben tiltakozott a halasztás ellen. Churchill és Roosevelt márciusi válaszukban ennek katonai okait hangoztatták, s mindketten úgy léptek fel, mintha az őszi invázió még szerepelne terveikben.

A casablancai konferencia figyelme a katonai kérdések mellett számos politikai problémára is kiterjedt. Churchill és Roosevelt egyaránt szükségesnek érezte, hogy valamilyen formában rendezzék Francia Észak-Afrika helyzetét, s tisztázzák a jövő Franciaországával való kapcsolatukat. A Darlan-féle epizód is indokolta, hogy az amerikai elnök belássa bizonyos elvek rögzítését, ami elől az amerikai politika nem térhet ki. Roosevelt lehetőleg semminemű elkötelezettséget nem akart magára vállalni. A de Gaulle vezette Szabad Franciaország Bizottsággal s annak vezetőjével – bár személyesen még nem találkoztak – nem szimpatizált. Legszívesebben valami ideiglenes katonai megoldást választott volna, mely a jövőre nem tartalmaz kötelezettséget Franciaország belső viszonyaira és a francia gyarmatok helyzetére vonatkozóan. Churchill viszont, bár igen távol állott tőle a politikai moralizálás, érzett némi elkötelezettséget de Gaulle és mozgalma iránt, amely Anglia legnehezebb óráiban kitartott Anglia mellett. Nem kis nehézségbe került Churchillnek Rooseveltnél de Gaulle-t elfogadhatóvá tenni, s megszerezni Roosevelt hozzájárulását ahhoz, hogy a casablancai konferencián mindkét francia vezetővel, Giraud és de Gaulle tábornokkal is tárgyaljanak, illetve a két tábornok közötti találkozó útján valamiféle kompromisszumot hozzanak létre.

De Gaulle már közvetlenül Darlan meggyilkolása után javasolta Giraud-nak, hogy francia területen találkozzanak, az utóbbi azonban kitért a határozott válasz elől. A casablancai megbeszélésre való meghívást viszont örömmel elfogadta. Nem így de Gaulle, aki úgy vélte, hogy a franciaországi kérdéseket angol–amerikai bá-

* Sztálin üzenetváltása . . . I. köt. Id. kiad. 104. l.

** Uo. 106. l.

báskodás nélkül kell rendezni. Midőn pedig Eden angol külügyminiszter azzal érvelt, hogy így alkalmat kap arra is, hogy Rooseveltlel beszéljen, de Gaulle kijelelentette: „Ha az Elnök beszélni akar vele – írja Eden –, úgy mindig meghívhatja őt Amerikába, de senki sem hívhatja meg találkozóra de Gaulle-t francia területen."*

Az angol politikusok tehát nehezen boldogultak Charles de Gaulle-lal. A 198 centiméter magas, korábban ismeretlen tábornok, aki csak igen lassan tudott kitörni londoni elszigeteltségéből, ugyanis hajthatatlan, markáns, határozott egyéniségnek bizonyult, akiben a katonai bátorság figyelemre méltó politikai érdeklődéssel és ambíciókkal párosult. Nem világos, hogy 1940-ben, amikor a francia katonai és politikai vezetők közül szinte egyedül választotta a harcot és nem a vereséget, voltak-e már határozott politikai elképzelései? Egy későbbi utalása – mikor valaki arra hivatkozott, hogy Giraud tábornoknak nincsenek politikai ambíciói, így válaszolt: „politikai ambíciók gyorsan keletkezhetnek, nézzen rám"** – úgy értelmezhető, hogy korábban nem óhajtott aktív politikus lenni. A Szabad Franciaország Bizottság élén – bár mindenekelőtt hadsereget akart teremteni, mely csak lassan nőtt fel néhány száz emberből 1942-re 70 000 főre – alakult ki határozott állásfoglalása a politikai problémákban. De Gaulle ugyanis nemcsak németellenes volt, mint számos francia tiszttársa, de a vichyi kormányban megtestesülő s a kollaborációhoz vezető politikai berendezést is kárhoztatta. A szabadság és a francia gloire gondolata volt fő kiindulópontja. Demokratának aligha volt tekinthető; a francia nacionalizmusnak és a napóleoni eszméknek e korban szerencsés ötvözete jellemezte, mely alkalmas volt arra, hogy a német megszállással és a kollaborációval szembefordulók számára – a konzervatív katonáktól egészen a kommunistákig – vonzócrővé váljék. De Gaulle a jövőt illetően Franciaország nagyhatalmi helyzetére gondolt, ezért sohasem vált – mint ez pedig oly gyakran történik emigrációban élő politikusoknál – a menedéket adó ország politikai vezetőinek függvényévé, magatartását nem Franciaország pillanatnyi helyzete, hanem dicső múltja és általa nem kevésbé dicsőnek elképzelt jövője határozta meg. Franciaország jövőjét pedig de Gaulle nemcsak az ellenséggel, de ha kellett, szövetségeseivel szemben is védelmezte. Sohasem a megvert, legyőzött Franciaországot képviselte, hanem Jeanne d'Arc és Clemenceau Franciaországát. A tábornok gyakran hivatkozott is e két névre – emigrációban is nagyhatalmi politikust játszva, de belső meggyőződéssel, egy jó ügy igazába vetett őszinte hittel. „Természeténél fogva autokrata – írja Macmillan, aki Algírban képviselte az angol kormányt. – Olyan, mint XIV. Lajos vagy Napóleon. Lelke mélyén azt gondolja, hogy csak ő hivatott parancsolásra, mindenki másnak viszont engedelmeskednie kell neki."***

* The Eden Memoirs. The Reckoning. London 1965. 362. l.

** *R. Murphy:* Diplomat among Warriors. Id. kiad. 198. l.

*** *H. Macmillan:* The Blast of War 1939–1945. London 1967. 345–346. l.

A francia ellenállás vezetője végül is – arra hivatkozva, hogy a jelen körülmények között nem utasíthatja vissza az USA elnökének és Anglia miniszterelnökének meghívását – elutazott Casablancába. Churchill és Roosevelt valamiféle kompromisszumra gondolt, a francia észak-afrikai hatalmat egy bizottság kezébe kívánta helyezni, melynek Giraud és de Gaulle társelnökei lennének. Giraud megtartotta volna a katonai főparancsnokságot is. De Gaulle, aki nem tartotta helyesnek, hogy a hadsereg vezetéséből ki legyen zárva, nemzeti büszkeségét és személyes sértődöttségét ügyesen egyesítve tiltakozott, lealázónak ítélve, hogy a francia politika végső soron az amerikaiaktól függjön.

Churchillel éles szóváltásra, Roosevelttel pedig udvarias, de távolról sem kellemes beszélgetésre került sor. A tábornok nem fogadta el a szövetségesek által javasolt kommünikét sem. A találkozó csak egy közös fényképet eredményezett a de Gaulle–Giraud kézfogásról, valamint a két tábornok közötti kapcsolatok fenntartására egy megállapodást.

Ez a megállapodás azonban végül is kiindulópontja lett annak a folyamatnak, melynek során de Gaulle nemcsak a francia ellenállási mozgalmat irányította, hanem a tengerentúli francia területek vezetését is. Giraud ugyan a sikertelen casablancai konferencia után az amerikaiak teljes bizalmát és Eisenhower tábornoknak, az észak-afrikai szövetséges erők főparancsnokának támogatását is élvezte, de mind ő, mind szövetségesei érezték pozíciójának gyengeségeit. Az apolitikus – belpolitikai szempontból valójában Pétainnel rokonszenvező – tábornok 1943 februárjában és márciusában kénytelen volt állást foglalni a demokrácia mellett, s hatályon kívül helyezni mindazokat a törvényeket, amelyeket Francia-Észak-Afrikában a vichyi kormány hozott. Az események alakulásában nagy szerepet játszott Jean Monnet, aki de Gaulle-lal együtt emigrált, de az USA-ba kerülve de Gaulle mozgalmával nem tartott kapcsolatot. Megnyerte az amerikai politikusok bizalmát és az amerikai Külügyminisztérium, nem sejtve, hogy De Gaulle-lal rokonszenvezik – Giraud politikai tanácsadójaként küldte őt Algírba. Monnet a francia ellenállás egységének megteremtésén és megerősítésén dolgozott. De Gaulle befolyása pedig erősödött, mindenekelőtt a megszállt Franciaországban. Az ellenállási mozgalom ereje és méretei Franciaország teljes megszállása és az észak-afrikai angol–amerikai partraszállás óta gyorsan növekedett. Jean Moulinnek – de Gaulle bizalmi emberének – 1943 elejére sikerült az ellenállási mozgalom legkülönbözőbb csoportjait és irányzatait, a különböző pártok – beleértve a Kommunista Pártot is – és a szakszervezetek ké 'selőit e yesíteni az ún. Ellenállás Nemzeti Tanácsában. Az 1943 tavaszán kijegecesedő szervezet 1943. május 27-én Párizsban megtartotta első ülését, és állást foglalt de Gaulle és Giraud megegyezése mellett, de Gaulle-t elismerve politikai vezetőnek. Nem kevésbé volt fontos de Gaulle presztízse szempontjából, hogy Montgomery oldalán harcoló csapatai a Tuniszért folytatott csatában újabb dicsőséget szereztek. A hangulat az észak-afrikai területeken is egyre inkább de Gaulle javára módosult.

A tabornok majusban ujabb talalkozot javasolt Giraud-nak, s miutan az felajanlotta, hogy egyuttesen vegyek at a hatalmat, majus 30 an repulogepen Algirba erkezett Par nap mulva megalakult a Comite Français de Liberation Nationale (Francia Nemzeti Felszabadito Bizottsag) hettagu bizottsaga, elen de Gaulle es Giraud tabornokkal A Bizottsag onmagat a francia kozponti hatalom letetemenyesenek deklaralta, fo feladatat az ellenallas elokeszíteseben es a haboru folytatasaban jelolte meg Igaz, hogy ezzel meg nem ert veget de Gaulle es Giraud rivalizalasa Az ambiciozusabb, tehetsegesebb, a francia ellenallas valosagat erzo, reformtervekkel foglalkozo, a baloldallal is egyuttmukodo de Gaulle tarselnokbol rovid idon belul a Felszabadito Bizottsag egyeduli elnoke lett, Giraud befolyasat a csapatok foparancsnoki tisztjere korlatozva De Gaulle azonban hamar megtalalta a modot arra, hogy Giraud befolyasat itt is csokkentse, s az esemenyek vegul Giraud lemondasahoz es sertodott visszavonulasahoz vezettek

De Gaulle pedig szisztematikusan megkezdte a Bizottsag kormannya valo atalakitasat 1943 szeptembereben a francia gyarmatbirodalom kepviselőibol ideiglenes konzultativ nemzetgyulest alakitott Mindenutt visszaallitotta a koztarsasagi torvenyeket, s mind a franciaorszagi ellenallasi mozgalom szervezesevel, mind a francia csapatoknak – melyeket az amerikaiak modern fegyverekkel szereltek fel – a szovetsegesek kulonbozo hadmuveleteiben valo reszvetelevel felkeszult Franciaorszag felszabaditasara 1944 majus 26-an, nehany nappal a franciaorszagi partraszallas elott pedig a Bizottsag magat a Francia Koztarsasag ideiglenes kormanyava deklaralta

A casablancai konferencia meg egy politikai kerdessel foglalkozott A januar 24 i sajtokonferencian, ahol a targyalasok lezarasarol es eredmenyeiről tajekoztattak az ujsagirokat, Roosevelt bejelentette, hogy semmifele beketargyalasokba nem bocsatkozik a tengelyhatalmak jelenlegi vezetoivel, hanem feltetel nelkuli megadast var toluk

A feltetel nelkuli megadas ismertte valt formulaja mind letrejottenek korulmenyeit, mind hatasat illetoen nagyon sok vitat valtott ki a masodik vilaghaborurol szolo irodalomban

Roosevelt fia, visszaemlekezeseiben arrol ir, hogy a formula egy Churchillel elfogyasztott kozos ebed soran merult fel eloszor

„Érdemes feljegyezni, hogy apamnak a kifejezese volt Churchill a homlokat rancolva toprengett rajta, mig vegul elmosolyodott, azutan kijelentette, hogy tokeletes Apam, mihelyt latta, hogy a kifejezes a tobbiek tetszeset is megnyerte, mas iranyu hatasat is kezdte merlegelni – Az oroszoknak persze eppen megfelel Jobbat mar nem is kivanhatnak »Feltetel nelkuli kapitulacio« – Olyan, mintha Józsi bácsi maga csinalta volna "*

Roosevelt azt allitja, hogy a kifejezes meglehetosen veletlenul otlott fel benne

* *E Roosevelt* Apam igy latta Budapest 1947 100 l

„Annyi bajunk volt a két francia tábornok összehozásával, hogy arra gondoltam, ugyanolyan nehéz volt, mint Grant és Lee [az amerikai polgárháború két vezetője. – *R. Gy.*] között egy találkozást létrehozni. – Azután már nyakunkon volt a sajtókonferencia, és nem volt időnk Winstonnal előre megbeszélni a dolgokat, és hirtelen az jutott eszembe, hogy Grantot emlegették így: »az öreg, aki feltétel nélküli megadást akar«, s mire átgondoltam volna, már ki is mondtam ezt a kifejezést."*

Churchill később azt állította, hogy Roosevelt bejelentése teljesen váratlanul érte őt, s csupán azért helyeselte, nehogy a legkisebb ellentét látszata merüljön fel közöttük. Emlékirataiban azonban elismeri, hogy a kérdésről korábban is tárgyaltak Roosevelttel, január 20-án kormányához intézett jelentésében a kérdésről valóban szó van, sőt Churchill itt azt javasolja, hogy a feltétel nélküli megadást csak Németországtól és Japántól követeljék, Olaszországtól nem. Az utóbbihoz azonban az angol kormány nem járult hozzá. Tény, hogy a közös nyilatkozat a feltétel nélküli megadásra vonatkozó passzust nem tartalmazza, ami utalhat arra, hogy a kérdés nyilvánosságra hozatalában nem állapodtak meg, vagy akkor ennek a formulának nem tulajdonítottak olyan jelentőséget, mint amilyet később kapott. Roosevelt viszont a szöveget nem rögtönözte, hanem felolvasta, s ha Churchillel ezt a nyilatkozatot nem is beszélte meg, fogalmazásából kitűnik, hogy alapos megfontolás után jutott el a nyilatkozat ezen részének megszövegezéséhez. A nyilatkozatnak egyébként egyaránt lehettek bel- és külpolitikai ösztönzői. Belpolitikailag a Darlan-ügy kapcsán felmerült kritika gyengítése, annak bizonyítása, hogy az Egyesült Államok háborús céljait nem kompromisszum, hanem a fasizmus, „a hódítás és más népek leigázásának filozófiáján alapuló kormányok" teljes megsemmisítése alkotják. A nyilatkozat nemzetközi aspektusait illetően elfogadhatónak tűnik Henri Michel francia történész véleménye is, aki szerint: „Feltételezhető, hogy Roosevelt Sztálin felé akart gesztust tenni, akit a Fáklya-hadművelet legfeljebb félig elégített ki, mivel ez véleménye szerint nem teremtett tényleges második frontot."**

A nyugati háborús irodalom, mind Roosevelt politikai ellenfelei, mind a német tábornokok és politikusok emlékiratai a nyilatkozatot súlyos politikai hibának értékelték, mivel véleményük szerint ez meghosszabbította a háborút, s lehetővé tette, hogy elsősorban a német nép ne válassza el sorsát kormányától, s megnehezítette a Hitler-ellenes ellenzék kikovácsolódását.

A feltétel nélküli megadás formulájával – melyet Sztálin 1943. május 1-i napiparancsa szerint a Szovjetunió is magáévá tett – kapcsolatosan azonban a későbbi Roosevelt- és Churchill-nyilatkozatok világosan tisztázták –, és ismeretes, hogy Sztálin már korábban is világos megkülönböztetést tett a német nép és Hitler között –, hogy a feltétel nélküli megadás semmi esetre sem jelenti Németország leigázását, a német nép rabszolgává tételét, hanem csupán a fasiszta kormányok és

* *R. E. Sherwood:* Roosevelt and Hopkins. Id. kiad. 691. l.

** *H. Michel:* La seconde guerre mondiale. II. köt. Paris 1969. 17. l.

hatalmának megtörését, tabula rasa megteremtését, melynek alapján az általuk helyesnek vélt politikai berendezkedést valósíthatják meg a tengelyhatalmak országaiban.

Ebben az értelemben, ha a kifejezés szerencsés megválasztása talán vitatható is, azok a vélemények, melyek a formula negatív hatásáról szólnak, számunkra eléggé túlzottnak tűnnek. Hitler már korábban is bejelentette, hogy sohasem fog kapitulálni, és ha 1918-ban véleménye szerint $^{3}/_{4}12$-kor fejezték be a háborút, ő erre csak 12 után 5 perccel lesz hajlandó. Ami a német ellenállást illeti, az éppen 1943 után, a feltétel nélküli megadás formulájának megszületése után erősödött meg. Churchillnek igaza van – benyomásunk szerint – abban, hogy a háború jellege, méretei, a német nácizmus által 1943-ig az emberiségre mért szenvedések következtében semmiféle konkrét békefeltétel nem biztatta volna jobban a németeket Hitlerrel való szembefordulásra. Így aligha lehet a német ellenállás belső gyengeségeit ezzel a formulával indokolni. Ami pedig Hitler szövetségeseit illeti, amikor a konkrét katonai helyzet úgy alakult, a feltétel nélküli megadás formulája ellenére is mind megtalálták a háborúból való kilépés lehetőségét.

Végül nem szabad elfeledkezni a formula erkölcsi és politikai jelentőségéről sem. Európa megszállt országaiban ugyanis a feltétel nélküli megadás követelése tovább erősítette az ellenállási mozgalmat, annak harci szellemét, utalva arra, hogy nem lesz kompromisszum Hitlerrel és követőivel. A formula ugyanakkor politikailag tilalomfát jelentett azon angol és amerikai politikai erők számára, melyek a háború utolsó szakaszában a Szovjetunió megerősödésétől, befolyásának kiterjedésétől tartva, a kompromisszumok útját keresték.

SZTÁLINGRÁD KÖVETKEZMÉNYEI A TENGELYHATALMAK SORAIBAN

A háromnapos gyász, melyet a sztálingrádi csatavesztést követően a náci Németországban elrendeltek, külső formákban is jelezte azt a mély belső válságot, melyet a 6. hadsereg pusztulása és annak várható következményei a német vezetésben, a hadseregben és a nemzetiszocialista pártban előidézett. Az a fennhéjázó győzelemtudat, mely a német vezetéstől lefelé többé-kevésbé a német nép és katonák jelentős részében is az első évek káprázatos katonai sikerei nyomán kialakult, súlyos csapást szenvedett, s helyét mindinkább ideges, depressziós hangulat váltotta fel. A hadseregben és egyes források szerint a Külügyminisztériumban is a kompromisszumos béke gondolata merült fel, vagy legalábbis az az óhaj, hogy a kétfrontos háborúnak vessenek véget, s vagy a nyugati hatalmakkal vagy a Szovjetunióval jussanak megegyezésre. Akik a kérdést politikai vagy ideológiai szempontból nézték, természetesen a nyugati hatalmakkal való megegyezés gondolatát támogatták, akik a katonai helyzettel néztek józanul szembe, azok viszont a Szovjetunió hatalmas erejétől megriadva Keleten szerettek volna modus vivendit találni. Erre hajlott Ribbentrop is – aki az 1939-es német–szovjet egyezményben bizonyos nosztalgiával mindig élete mesterművét látta –, s ilyen irányban próbálta Hitlert szövetségese, Mussolini is befolyásolni. Az olaszok valójában már 1942 őszén, mikor a sztálingrádi csata ugyan még nem dőlt el, de a német siker legalábbis kétséges volt, és az angolok El-alamein-i győzelme, valamint az észak-afrikai partraszállás Olaszország számára az angol–amerikai támadás veszélyét reális közelségbe hozta, felvetették, hogy a háború súlypontját Keletről Nyugatra kellene áthelyezni. Mussolini felismerte, hogy az olaszországi fasizmust közvetlenül az angol–amerikai hadműveletek fenyegetik, és aligha vehetik fel a küzdelmet ellenük, ha a német erők többsége, sőt még az olasz erők egy része is a szovjet fronton van lekötve. Az olasz vezetés kísérletet tett arra, hogy Hitlert rávegye a Szovjetunió elleni háború „politikai" megoldására, egyidejűleg felvetette azt is, hogy az új helyzetben, mivel várható a szovjet, valamint az angol–amerikai erők támadásának megindulása az európai erőd (Festung Europa) ellen, sikerre csak akkor van kilátás, ha a németek nemcsak uralmuk alá vetik, de meg is nyerik az általuk megszállt országokat. „Elképzelhetetlen, hogy továbbra is csak fegyverekkel és erőszakkal kormányozzanak; igen lényeges, hogy Európa népeit a kontinens jövőbeni rendjét illetően olyan feltételekkel és elvekben egyesítsük, melyek nagyjából vagy legalábbis többségük számára elfogadhatók."* Az olaszok tehát aktívabb diplomáciai tevékenységre ösztö-

* *F. W. Deakin:* The Brutal Friendship. Id. kiad. 246. l.

nözték német szövetségeseiket, s azt javasolták, hogy a tengelyhatalmak szegezzék szembe az *Atlanti Chartával* saját elképzeléseiket a világ jövőjére vonatkozóan.

Ciano 1942. december 18-a és 20-a között Hitlernél tett látogatása során az addigi finom utalások helyett valamivel részletesebben kifejtette a fentiekre vonatkozó véleményét. Utalt arra, hogy Mussolini – a várható angol–amerikai hadműveletek miatt – megfontolandónak tartana valamiféle megegyezést a Szovjetunióval. A Duce valamiféle breszt-litovszki egyezményre gondolt, de ha ez nem lehetséges, akkor állítsanak fel egy kedvező védelmi vonalat, s ezáltal szabadítsanak fel csapatokat a nyugati és az afrikai frontok számára. Hitler mereven elutasító álláspontját látva az olasz külügyminiszter sietve megjegyezte, hogy ez nem javaslat, hanem inkább csak gondolatfelvetés volt részéről. A kritikus Ciano sohasem kedvelte a német diktátort; még egy korábbi, a győzelem idején tett látogatása során jegyezte be a következő sorokat naplójába: „Hitler beszél, beszél, beszél és beszél. Mussolini szenved – neki, akibe már beidegződött, hogy mindenkit megelőzve csak ő beszéljen, most jóformán meg sem szabad moccannia. Másnap villásreggeli után, mikor már minden elhangzott, Hitler egy óra negyven percet megszakítás nélkül beszélt. Egyetlenegy érvet sem hagyott ki: háború és béke, vallás és filozófia, művészet és történelem. Mussolini önkéntelenül karóráját nézegette... Szegény németek, nekik ezt mindennap végig kell hallgatniuk, és bizonyos vagyok abban, hogy nincs olyan szó, gesztus vagy szünet, amit már kívülről ne tudnának. Miután álmosságával hősies harcot vívott, Jodl tábornok a díványon elaludt. Keitel is majdnem elaludt, de sikerült fejét fenntartania; túlságosan közel ült Hitlerhez, semhogy ezt megengedhesse magának."* Pár hónappal később Ciano figyelmét azonban a rastenburgi német főhadiszállás életének már nem a komikus vonásai ragadták meg: „Nyomasztó itt a légkör – jegyzi fel naplójában. – A rossz híreket még tetézi, az itteni nyirkos erdő szomorúsága, no meg az együttélés unalma a főparancsnokság barakkjában. Nincs itt semmi szín, semmi élet... Kezdettől fogva senki sem titkolja előttem és munkatársaim előtt, hogy súlyosan lehangolja őket az oroszországi német front összeomlásának híre."**

Az olasz külügyminiszter hazaérkezése után a németektől független politikai akciókra akarta rábírni a Ducét. Miután Mussolini erre nem volt hajlandó, s továbbra is bízott abban, hogy Hitlert megnyerheti terveinek, Ciano február 5-én lemondott. S bár a pár nappal ezután Rómába érkező Ribbentrop kijelentette, hogy Hitler válasza Sztálingrádra nem békepuhatolódzás, hanem totális háború lesz, Mussolini még nem adta fel a reményt. Március 8-án levelében újból megjegyzi: „Azt kérdem, vajon nem túlságosan kockázatos-e folytatni a harcot Oroszország végtelen térségében, amelyet gyakorlatilag nem lehet elfoglalni és megtartani, miközben Nyugaton növekedik az angolszász veszély. Azon a napon, amikor valami-

* Ciano naplója 1939–1943. Id. kiad. 444. l. (A fordítást némileg javítottam. – *R. Gy.*)
** Uo. 512. l.

lyen módon Oroszországot kikapcsoltuk vagy semlegesítettük, a győzelem a mienk."*

Jó két héttel később megismételte véleményét: „Kijelentem Önnek – írta március 26-án –, hogy az orosz epizódot most be lehetne fejezni. Ha lehetséges – s én úgy gondolom, hogy igen –, különbéke megkötésével kell befejeznünk."**

A két diktátor 1943. április 7–10 között személyesen is találkozott Salzburgban. Mussolini most személyesen is kifejtette elgondolását.

Hitler és Mussolini egy év óta csak levélben érintkezett egymással, s azóta gyökeres fordulat következett be a háború menetében. Mindketten elfáradtak, Mussolini súlyos beteg volt, és bizonyos mértékig tartott is erősebb szövetségesétől. Gondosan megfogalmazott programját tehát csak igen tartózkodóan adta elő, de Hitler visszautasította. Szerinte az orosz probléma csakis katonai úton oldható meg, egyébként is szüksége van Ukrajnára, végül aligha hiszi, hogy a Szovjetunió számára elfogadható békefeltételeket tudna nyújtani.

A németek az olaszok egyéb diplomáciai javaslatait is elvetették. A helyettes olasz külügyminiszter, Bastianini által javasolt *Europa Chartá*ról Ribbentrop úgy nyilatkozott, hogy azt legfeljebb akkor lehetne nyilvánosságra hozni, ha a katonai helyzet a tengely számára egyértelműen kedvezőre fordul. Ebben a helyzetben viszont – Hitler is, Ribbentrop is úgy vélte: – „ezt a tengely gyengeségének fognák fel", s ezért a német Külügyminisztérium szerint: „csak kárt okozhat, sikere pedig mindenképpen kétséges."***

A találkozó tehát eredménytelenül végződött. Mussolininek nem sikerült véleményét elfogadtatnia, sőt úgy tűnt, ő tette magáévá Hitler álláspontját: „nincs más választásom, vagy együtt győzünk, vagy együtt halunk meg."****

Az olasz vezetők közül többen viszont kilátástalannak ítélték meg a helyzetet, úgy vélték, ideje ügyüket – amennyiben ez még egyáltalán lehetséges – elválasztani a németektől. Hitler ugyanis egyetlen úton, a totális háború útján akart a sztálingrádi döntő fordulatot követő új helyzettel szembenézni. A kifejezés a propaganda mesterétől, Goebbelstől származott, aki az egyre súlyosabb katonai helyzet láttán 1942. december közepén emlékiratot készített Hitlernek a szükséges új háborús intézkedésekről, a háború totalizálásáról. Miután javaslata rövid időn belül elnyerte Hitler jóváhagyását, az ügybuzgó náci propagandaminiszter hamarosan törvénytervezetet készített elő a birodalom védelme érdekében szükséges férfi és női munkaerő mozgósítására. A törvény intézkedéseket dolgozott ki a kiskereskedések és kisipari üzemek tömeges bezárására, hogy a hadiüzemekbe új munkaerőt toborozhassanak, illetve a hadiüzemekben dolgozók egy részét a frontszolgálatra felszabadíthassák.

* Hitler e Mussolini. Lettere e Documenti. Id. kiad. 145. l.

** Uo. 154. l.

*** *E. Rimtelen:* Mussolini als Bundesgenosse. Tübingen–Stuttgart. 1951. 192. l.

**** The Goebbels' Diaries. Id. kiad. 402. l.

Január elején a frontkatonákhoz intézett üdvözletében a propagandaminiszter már nyilvánosan is a háború totalizálásáról beszélt, majd pár nap múlva a Propagandaminisztériumban tartott értekezleten örömét fejezte ki, hogy lassan érvényesül a totális háború szükségességének gondolata: „Minden nap jobban bizonyítja, hogy Keleten egy erős ellenféllel állunk szemben, amelyet csak a legerőszakosabb eszközökkel kényszeríthetünk térdre, és ehhez minden erő és tartalék totális bevetésére van szükség."*

Január 13-án Hitler jóváhagyta Goebbels tervezetét a totális háborúról, mely a nők számára – kisgyermekes anyákat kivéve – 17–50, férfiak számára 16–65 év között munkakötelezettséget vezetett be. Arra számítottak, hogy így egymillió új munkaerőt tudnak munkába állítani. Január 30-án, a nemzetiszocialista hatalomátvétel tizedik évfordulóján Goebbels nagygyűlésen jelentette be: „Szótárunkban a kapituláció nem található. Ez az álláspontunk, és mindig is ez lesz az álláspontunk."** 1943. február elején a háború totalizálása jegyében bezárták a németországi luxuséttermeket. Február 5-én és 6-án Posenben (Poznań) a Gauleitereket értekezletre hívták össze, melyen többek között Martin Bormann – Hess utódja –, továbbá Goebbels és Speer tartottak beszédet. Kifejtették a totális háború értelmezését, és hangsúlyozták, hogy ez a megszállt területekre is vonatkozik, követelve azok fokozottabb kizsákmányolását és kirablását.

A Goebbels által február 15-én kibocsátott irányelvek leszögezték: „Az európai kontinens minden erejét ... igénybe kell venni a zsidó bolsevizmus elleni harcban."*** Fokozni kell az antibolsevista propagandát, nem szabad többé a keleti népeket állatoknak, barbároknak titulálni, és nem szabad Kelet germanizálásáról akárcsak teoretikusan is írni.

A hisztérikus propagandahadjárat tetőpontját Goebbels 1943. február 18-i beszédével érte el. A berlini sportcsarnok nézőterére a nemzetiszocialista párt berlini vezetői, magas rangú katonák és állami tisztviselők mellé a gondos rendezés nagy számban ültetett sebesült katonákat is, hogy bizonyíthassák Goebbels állítását, mely szerint a hallgatóság az egész nemzetet képviseli. Goebbels beszédében a Keleti Front helyzetét elemezve mindenekelőtt a bolsevista veszélyt hangoztatta. Goebbels szerint terrort, anarchiát, éhséget, nyomort, kényszermunkát jelent ez a veszély, amitől csak Németország képes Európát megóvni. Beszédének második részében szükséges intézkedésekről szólt, majd eljutott a végkövetkeztetéshez: „A totális háború a helyzet követelménye."****

Miután részletesen kitért a konkrét intézkedésekre, s felkeltette a tavaszi offenzíva sikerének reményét, a pszichológiailag jól előkészített beszédet a hallgatóság-

* Wollt Ihr den totalen Krieg? ... Id. kiad. 310. l.
** Uo. 351. l.
*** Uo. 337. l.
**** Uo.

hoz intézett kérdésekkel fejezte be: hisznek-e Hitlerben és a győzelemben? Hajlandók-e a győzelemért akár a legsúlyosabb áldozatokat is meghozni, hajlandók-e a harcot a legkeményebb kitartással győzelemre vinni, hajlandók-e, ha kell, 10–12–14 órát dolgozni, hajlandók-e totális háborút folytatni, bíznak-e még Hitlerben, készek-e emberben és fegyverben, a bolsevista veszély leküzdésére, mindent a Keleti Frontra küldeni; megesküsznek-e, hogy a hátország minden erővel támogatja a frontot, képesek-e az asszonyok a frontra küldött férfiak munkahelyét átvenni, jóváhagyják-e a munkakerülők, üzletelők ellen a legradikálisabb intézkedéseket, egyetértenek-e azzal, hogy a nemzetiszocialista programnak megfelelően a kötelességek és a jogok egyformán érvényesüljenek? A jól kiválasztott és megszervezett közönség – maga is a vereség lélektani hatásától szenvedve, kitörő örömmel fogadott minden biztatást –, már Goebbels első kérdésére harsogó igennel felelt. Ez ismétlődött meg azután valamennyi kérdésnél, a fanatikusok kezdeményezése a jelenlevők többségére átterjedve csapott át percekig tartó hisztérikus tetszésnyilvánításba, hosszan tartó ovációba.

„Megkérdeztelek benneteket, s ti feleltetek. A nép részei vagytok, rajtatok keresztül a német nép foglalt állást . . . A német mindenre kész. A Führer kiadta parancsát, s mi követni fogjuk őt." Szavait a már teljesen hisztérikus közönség előtt Körner idézetével fejezte be: „Nun, Volk, steh auf und Sturm brich los."*

Goebbels a totális háború propagandájával kétségtelenül sikert aratott a német lakosság egy részénél. De azok, akik kérdésére „Wollt Ihr den totalen Krieg?" (Akarjátok a totális háborút?) harsogó „Ja"-val és „Sieg Heil" kiáltásokkal feleltek, többségükben fizetett funkcionáriusok voltak. Goebbels a gyűlés után így vélekedett a résztvevőkről: „A bolondok! Ha azt mondtam volna nekik, ugorjanak ki a 3. emeletről, azt is megtették volna . . ."** Az egyszerű embereket nem kérdezték, de nem is mertek volna véleményt mondani. Nem tudta fanatizálni Goebbels beszéde a fasiszta hatalmak délkelet-európai szövetségeseit sem, akiknek legjobb hadseregük a sztálingrádi vereség során a szovjet fronton vérzett el. Ezekben az országokban súlyos belpolitikai válság bontakozott ki, megingott vagy elszállt a tengely győzelmébe vetett hit, aggódtak a jövőért, keresték a kibontakozás útját. Ez az út pedig nem a totális háború, hanem a háborúból való kilépés útja volt.

Románia és Magyarország hadserege katasztrofális veszteséget szenvedett, és a finn Mannerheim is úgy vélekedett, hogy többé nem támad, mivel túl sok embert vesztett. A német titkosszolgálat már 1943 elején számos olyan jelentés birtokába jutott, amelyek azt bizonyították, hogy szövetségeseik érintkezésbe léptek ellenségeikkel, s a nyugati hatalmaknál béketapogatózásokat kezdtek. Ribbentrop már április elején panaszkodott Bastianini olasz külügyminiszter-helyettesnek, hogy tudomására jutott: Madridban a román követ érdeklődött békefeltételeikről. Hasonló

* Goebbels beszédét idézi *H. A. Jacobsen:* 1939–1945. Der zweite Weltkrieg . . . Id. kiad. 283. l.
** Uo.

tendenciák mutatkoznak Magyarországon is, ahol Törökországgal kezdeményeztek tárgyalásokat, pedig „egy ilyen élethalálharcban egyetlen szövetséges számára sem lehetséges a háborúból egyszerűen kiszállni".*

Hitler 1943 tavaszán sorra magához rendelte a szövetségeseit: Antonescut, Horthyt, Tisót, Pavelićet, hogy leküzdje a sztálingrádi vereséget követő bizalmi válságot. Mindegyikük előtt hangoztatta, hogy „végig kell vinni a bolsevikok ellen folytatott harcot", hogy „abszolút szükséges felkészülnünk arra, hogy végsőkig harcoljunk".** Hitler világosan látta, hogy Mussolinivel ellentétben keleti szövetségesei elsősorban a Szovjetuniótól félnek, ezért azt bizonygatta, ne számítsanak arra, hogy a nyugati hatalmak a háború után éreztethetik befolyásukat Európában, s segítségükkel a román, illetve a magyar uralkodó körök átmenthetik hatalmukat. Antonescut és Horthyt arra akarta rávenni, hogy küldjenek újabb csapatokat a frontra. Mind a román, mind a magyar kormány azonban ezt részben megtagadta, részben felkészületlenségre hivatkozva húzta-halasztotta az intézkedést. A nyugati hatalmakkal folytatott, illetve folytatandó tárgyalásokat pedig nem vették le a napirendről. Ilyen tárgyalásra éppen 1943 elején nyílt lehetőség, mikor is Churchill a casablancai konferenciát követően Törökországba látogatott, hogy a török kormányt a tengelyhatalmak elleni hadba lépésre rábírja. Churchill az óvatos s ismételten a szovjet veszélyt hangoztató török kormányt erre ugyan nem tudta rábírni, de látogatása arra alkalmas volt, hogy a török politika kezdeményezően próbáljon fellépni egy balkáni blokk megteremtése érdekében. (Tekintettel arra, hogy Churchill emlékiratai tanúsága szerint éppen akkor fogalmazta meg gondolatait a háború utáni európai rendszerről, és az erről készített memorandumban szintén található utalás balkáni és dunai föderációra, az összefüggés aligha kétséges.) A török elképzelés lényege az volt, hogy a balkáni országokat mindenfajta nagyhatalmi befolyás alól vonják ki. Az adott helyzetben ez németellenes élt tartalmazott, de nem volt kétséges, hogy a jövőt illetően szerzői a szovjetellenességet is szemük előtt tartották. A törökök az emigrációs görög és jugoszláv kormányt megkérdezték, s elképzeléseiket a kelet-európai náci csatlós országok kormányainál is felvetették. Bulgária megnyerése egy angol partraszállás esetén fontos katonai tartaléktól fosztotta volna meg a németeket, ezért Hitler 1943 márciusában óvta Borisz királyt a törökökkel való együttműködéstől, és követelte Bulgária részvételét a Szovjetunió elleni háborúban.

1943 februárjában Menemencioglu török külügyminiszter a magyar és román kormánynak is tudomására hozta elképzeléseit a „rend és biztonság tömbjéről". Kállay nem hallgatta el a megkeresést a németek előtt, de azt állította, hogy a tárgyalásokkal Törökországot a tengelyhatalmakhoz lehet közelíteni. Kállay miniszterelnök a török javaslatokat szimpátiával fogadta, csupán a magyar–román el-

* International Military Tribunal. XXXV. köt. London 1947–1949. 44. l.

** *V. L. Iszraeljan–L. N. Kutakov:* A diplomácia kulisszái mögül. Id. kiad. 348–349. l.

lentét áthidalásának szükségességére utalt. A török blokkalakítási kísérlet hamar kudarcot vallott, az akkori angol követ is fellépett ellene, tekintettel arra, hogy a balkáni politika még nem alakult ki. Időközben a németek nemcsak Kállay útján szereztek értesülést a tárgyalásokról, hanem tudomásukra jutottak más magyar béketapogatózások is. Gyanúval fogadták Kállay 1943. áprilisra tervezett római útját is. Mielőtt a magyar miniszterelnök régen aktuális római látogatására sor került volna, a magyar külpolitika egy sor akciót kezdeményezett, hogy a nyugati szövetségesekkel felvegye az érintkezést Svájcon, Törökországon, Spanyolországon keresztül, többnyire nem hivatalos diplomaták útján. Az üzenetek általában oda konkludáltak, hogy Magyarország hajlandó megnyitni határait az angol és amerikai csapatok előtt, amennyiben a szövetségesek elismerik Magyarország jogos követeléseit, azaz a második világháború során német segítséggel végrehajtott határrevíziókat. Egyidejűleg a magyar kormány hosszas tanácskozás után visszautasította a német kormány kérését, hogy a volt Jugoszlávia egyes területein magyar csapatok vegyék át a megszállási funkciók gyakorlását. Kállay kísérletei az érintkezés felvételén túl alig jutottak – a németek viszont erről többnyire tudomást szereztek –, és egyelőre legfeljebb arra voltak alkamasak, hogy Kállay kifejezze: hajlandó minden olyan elvet magáévá tenni, akár a pápától, akár a spanyol külügyminisztertől érkezik, mely a magyar kormányt megvédi a bolsevik veszélytől, és a katolicizmus keleti bástyájának tekinti.

Kállay olasz források szerint: „Két akció végrehajtására kérte Mussolinit, először, hogy álljon a kis államok élére, és így Hitlerre együttesen gyakoroljanak nyomást s ébresszék rá a realitásra, másrészt, amennyiben Hitler ragaszkodik a totális háború gondolatához, továbbra is a már elérhetetlen győzelmet kergetve, úgy ezen államcsoport nevében ragadja magához a diplomáciai kezdeményezést."*

Kállay Olaszország vezetésével a tengely kisebb csatlós államait akarta egy blokkba tömöríteni, azzal a céllal, hogy fokozatosan eltávolodjanak a tengelytől. Egy ilyen blokkalakítás gondolata – horizontális tengely neve alatt – már a harmincas évek közepe táján felmerült a magyar politikában. Akkor sem sikerült megvalósítani, pedig akkor lényegesen kedvezőbbek voltak a feltételek, az olasz fasizmus ereje és befolyása is nagyobb volt, s a nyugati hatalmak támogatását is inkább megnyerhette volna. 1943 tavaszán a sorozatos vereségeket szenvedő olasz fasizmus végső válságba került, a nyugati hatalmak politikájában pedig a szovjetellenesség távolról sem volt olyan erős, hogy a Casablancában nemrég meghirdetett feltétel nélküli megadás elvét egy ilyen blokk-képződmény érdekében feladják.

Mussolini nem sokkal biztatta Kállayt, s bár a magyar miniszterelnök a nyugati hatalmak felé tett tapogatózó lépéseit nem említette, Mussolini érezve Kállay ér-

* *F. W. Deakin:* The Brutal Friendship ... Id. kiad. 261. l.

velese mogott ezt a gondolatot is, leszogezte, hogy „kulonbekeic meg gondolni sem lehet".*

Nem allithato tehat, hogy Magyarorszagon megerett volna a haborubol valo kiugras gondolata, es meg inkabb lehetosege A nemetek elott azonban ismert volt, amit a magyar miniszterelnok a parlament kulugyi bizottsaganak mondott „Magyarorszag a Nyugat elleni haboruban nem erdekelt "**

Hitler a magyar politika uj lepesei miatt Horthyt magahoz kerette, es alig egy hettel azutan, hogy Mussolini javaslatat elutasitotta, aprilis 17-en fogadta Horthyt, es szokásos szoáradatával a magyar kormany defetista magatartasara vonatkozo jelenteseket a kormányzo szemere vetette A Fuhrer kovetelte Kallay miniszterelnok levaltasát, mivel a nemet Kulugyminiszterium feljegyzese szerint „A kormany ideoda ingadozik, és meghajol az ellenseg elott "***

Horthy részben visszautasitotta Hitler vadjait, reszben arra hivatkozva, hogy a Fuhrer altal ismertetett panaszokban tajekozatlan, kitert a valasz elol

Ténylegesen a tárgyalasok soran csak egy kisebb engedmenyt tett, nevezetesen beleegyezett, hogy a magyarorszagi nemet kisebbseg koreben tovabbi toborzasok folyjanak a Waffen-SS-be Amidon azonban a kozos kozlemenyre kerult sor, ismet nézeteltérések mutatkoztak. Horthy egyetertett ugyan a kozos kozlemeny kiadasaval, de a Ribbentrop által fogalmazott szoveg utolso mondatat, mely a bolsevizmus es az angol-amerikai szovetsegesek elleni allhatatos harcrol szolt, aggalyosnak tartotta. Hosszas huzavona után a németek az eredeti szoveget adtak ki, viszont a Magyarországon megjelent kommunikéból az utolso mondat kimaradt

A németeknek tehát minden okuk megvolt arra, hogy a magyar politikat aggalyal szemléljék, bár gazdasági teren a magyar kormany tovabbra is mindent megtett, hogy a német követeléseknek eleget tegyen, a katonai helyzet pedig olyan volt, hogy Magyarország háborúból való kiugrásától semmikepp sem kellett tartaniuk. A német politika egyelore megelegedett a szelsojobboldal fokozott támogatásával, és a kormány elleni tamadásra biztatással Megszakitottak a formalis kapcsolatot Kállay miniszterelnokkel – akit az uj politika spiritusz rektoranak tartottak, az ingadozó és konnyen befolyásolható 75 eves kormanyzot pedig igyekeztek megnyerni.

Kállay maga is óvatosabb lett, reszben, hogy elaltassa a nemetek gyanujat s ne késztesse óket kozvetlen beavatkozasra, reszben azert, mert a nyugati hatalmak nem adtak megnyugtató választ 1943 tavaszán és nyaran nehany tovabbi megbizott Nyugatra kuldésétól eltekintve – akik egyontetúen a rendszer haboru utani fennmaradására és a határokra akartak biztosítékot kapni – mas nem tortent

* *N Kállay* Hungarian Premier A personal account of a nation's struggle in the Second World War New York 1954 363 l

** *Ránki György*. Emlekiratok es valosag Magyarorszag masodik vilaghaborus szereperol Budapest 1964 240 l

*** Idézi *Jubász Gyula*. Magyarorszag kulpolitikaja (1919-1945) Budapest 1969 283 l

Nyugtalanító volt a helyzet Romaniaban is Igaz, a német vezetes Antonescuban teljes mértekig megbizott – meg akkor is, ha 1943-ban a roman diktator vonakodott csapatokat kuldeni a frontra Annal nagyobb gyanakvassal figyeltek Mihail Antonescu kulugyminiszter tevekenyseget, s az ellenzeki – liberalis es parasztpartı – politikusok 1943 elejen ismet megelenkulo aktivitasat Az ellenzek 1943-ban memorandumaban tevesnek es elhibazottnak itelte, hogy Romania reszt vesz a nyugati orszagok elleni haboruban A roman kulpolitika reszben a magyarehoz hasonlo vaganyokon haladt Antonescu kulugyminiszter is kiserletet tett az Olaszorszaggal fennallo szovetseg elmelyitesere, s olasz vezetessel a haborubol valo kilepesre Mar 1943 januarjaban helyesnek tartotta „erintkezesbe lepni a szovetsegesekkel" * 1943 majusaban a roman kormany javaslatot juttatott el az olaszokhoz egy foldkozi-tengeri antant megteremtesere, majd juliusban Mihail Antonescu Romaban targyalt Mussolinivel Ez alkalommal ismet azon eroskodott, hogy „Romania sorsat teljesen Olaszorszaghoz koti" Mussolini egyetertett azzal a gondolattal, hogy a haromhatalmi egyezmeny orszagai tartsanak kormanyfoi ertekezletet, de tovabbra sem akart Hitler nelkul es ellenere barmit is kezdemenyezni, es hangoztatta „az ember nem targyalhat olyan katonai vereseg arnyekaban, mint az afrikai" **

Sem Mussolini szemelyes batorsaganak hianya, sem a vereseg nyomaszto sulya nem jatszottak donto szerepet abban, hogy mind a magyar, mind a roman kulpolitika nem tudott az olaszokban kello tamaszt talalni, annak ellenere, hogy 1943 tavaszan az olasz Kulugyminiszterium is foglalkozott Olaszorszag es a Duna volgye specialis kapcsolatainak kialakitasaval, amint azt a bukaresti es budapesti kovetek 1943 junius 19-i egyuttes memoranduma is tanusitotta

Velemenyunk szerint ebben mindenekelott Olaszorszag es a Duna volgyi államok foldrajzi fekvesebol es hatalmi pozicioibol fakado erdekkulonbsegek jatszottak donto szerepet Egyes olasz diplomatak meg remenykedtek a nyugati hatalmakkal valo megegyezes lehetosegeben Mussolini tudta, hogy egy ilyen megegyezes az o eletebe kerul, tovabba, hogy az olasz imperializmus ezzel egyszer s mindenkorra lemond a foldkozi-tengeri hatalmi elkepzeleserol, mert az utkozik az angol erdekekkel Az angolok a Foldkozi-tengert valamifele „mare nostre -nak tekintik Ezert gondolt Mussolini – mint lattuk – inkabb a Szovjetunioval valo megegyezesre Ez az elgondolas azonban nemcsak Hitler, de Bukarest es Budapest szamara is elfogadhatatlan volt Midon Kallay vagy Mihail Antonescu a haborubol valo kiutat kerestek, cselekedeteiket elsosorban a Szovjetuniotol valo felelem vezette

A mindig tevekeny es ugyes roman diplomacia nem csupan Mussoliniben bizott, 1943 elejen a semleges orszagok fovarosaiban felvettek a kapcsolatokat az angol–amerikai megbizottakkal A romanok a magyarokhoz hasonloan kijelentettek,

* *A Hillgruber* Hitler Konig Carol und Marschall Antonescu Wiesbaden 1954 168–169 l
** *R Bota Scoppa* Colloqui con due Dittatori Roma 1949 115 l

hogy az angol–amerikai csapatoknak hajlandók megnyitni határaikat, de 1943 nyaráig konkrét megállapodásra nem került sor.

A sztálingrádi csata megérlelte a fordulatot Németország északi szövetségesénél, a finn kormánynál is. 1943. február 3-án a kormány úgy döntött, hogy Finnország az első kínálkozó alkalmat megragadja a háborúból való kilépésre. Az ország helyzete előnyösen különbözött a Duna-völgyi tengelycsatlósokétól. Az Egyesült Államokkal nem voltak hadiállapotban, s a formális hadüzenet ellenére az angol kormányban jó kapcsolatokkal rendelkeztek. 1943 tavaszán már felmerült a szovjet–finn béke gondolata, s az USA moszkvai követe hamarosan Moszkvában érdeklődött a szovjet kormány feltételei iránt. A szovjet kormány – bár szkeptikus volt a finn kormány békeszándékait illetően – közölte feltételeit: szakítás Németországgal, a finn hadsereg leszerelése, az 1940-es határok visszaállítása és az okozott károk 50%-ának megtérítése.

Az alapjában németbarát kormány nem volt hajlandó a feltételeket elfogadni, áprilisban közölték, hogy a tárgyalások folytatásától elállnak, sőt német nyomásra még egy olyan értelmű nyilatkozatot is tett a finn Külügyminisztérium, hogy: „a finn kormánynak szilárd elhatározása, hogy folytatja védelmi háborúját mindaddig, amíg meg nem szűnik a Kelet felől fenyegető veszély".*

A sztálingrádi csatát követő néhány hónapban tehát egyre mélyült a háromhatalmi egyezmény országainak belső válsága és fokozódott nemzetközi elszigeteltsége. A német kormány kísérlete, hogy helyzetét Japánnak a Szovjetunió elleni hadba lépésével könnyítse, kudarcot vallott. Az erőszakkal összetákolt koalíció addig viszonylag együttműködött, míg a nemzetiszocializmus szerencsecsillaga emelkedőben volt, míg világraszóló katonai győzelmeket vallhatott magáénak. A sztálingrádi csata azonban előrevetette a háborús vereség árnyékát, a hitleri rendszer összeomlását, a tengelyhatalmak kudarcát. Az érdekellentétek felszínre kerültek, s a szövetségesek akár önként, akár kényszerből csatlakoztak a szövetséghez, keresni kezdték a vereség elkerülésének módját.

A tengely felbomlásának feltételei még nem értek meg, mert 1943 elején a németek katonai helyzete a vereségek ellenére is erős volt, az angol–amerikai csapatok még nem szálltak partra az európai kontinensen, a délkelet-európai kis államok konzervatív vagy fasiszta kormányai pedig éles szovjetellenes politikát folytattak. A kiútkeresés – történjék ez a blokkon belül vagy a nyugati hatalmakkal való érintkezés felvételével – azonban azt mutatta, hogy a sztálingrádi csata a tengelyhatalmak mély politikai válságát vonta maga után.

* *V. L. Iszraeljan–L. N. Kutakov:* A diplomácia kulisszái mögül. Id. kiad. 359. l.

A GAZDASÁGI HÁBORÚ

Az első világháború kísértő emlékei, különösen a háború első szakaszában, nemegyszer vezették a hadseregeket és a szemben álló feleket téves döntésekre, elhibázott hadmozdulatokra, a realitásoknak nem megfelelő politikai következtetésekre. A negyedszázaddal korábbi nagy világégés tapasztalatai azonban nem minden vonatkozásban éreztették kizárólag negatívan hatásukat. Az első világháború nagy tapasztalata volt a gazdasági élet háborús felkészítésének fontossága. Az első világháborúban egyik hadviselő fél sem volt még tisztában a modern háború gazdasági követelményeivel. A vezető politikusokat és államférfiakat az elhúzódó imperialista összeütközés kínos tapasztalata döbbentette rá, hogy a 20. században a háború legalább annyira gazdasági, mint katonai kérdés. A második világháború kitörése előtt a háború feltételezett gazdasági következményeivel jórészt mindenki számot vetett, s ha a német háborús gazdasági előkészületekhez képest a nyugati hatalmak elhanyagolták, az jórészt nem a jelentőségének fel nem ismeréséből, hanem az elhibázott politikai számításból fakadt. Az angol megbékülési politika időszakában, mikor még jórészt a háború elkerülhetőségében vagy Németországnak a Szovjetunió elleni támadásában reménykedtek, a nyugati hatalmak gazdasági előkészületei jóval elmaradtak, és a háború kitörésének pillanatában a német gazdaság szervezettsége, háborús felkészültsége jóval magasabb fokon állt, nagy előnnyel bírt.

A náci Németország rendkívül modern és igen erős hadiiparral lépett a háborúba. Hadianyag-termelése ebben az időben mintegy kétszerese volt az angol hadiipar termelésének, nyersanyagokból a jól átgondolt külkereskedelmi politika révén már a 30-as években jelentős tartalékokat halmozott fel, iparát igyekezett a Ruhr-vidékről az ország más vidékeire szétszórni. A náci állam igyekezett messzemenően beavatkozni a gazdasági életbe. A Schacht által 1934-ben kezdeményezett Neue Plan a német piacokat fokozottabban délkelet-európai irányba terelte azáltal, hogy szigorú devizagazdálkodáson alapuló külkereskedelmi politikát kezdeményezett. Majd a Göring irányítása alatt álló, 1936-ban kezdődő ún. négyéves terv már kimondottan a fegyverkezés, illetve az azt biztosító nyersanyagok és pótanyagok fejlesztésére irányult. A háború első szakaszában pedig már működött a Todt vezette Fegyverkezési Minisztérium. A legkülönbözőbb állami szervezeteken keresztül törekedtek a hadigazdaság igényeit a gyártulajdonosok közvetlen profitérdekével összhangba hozni. Mindezek az intézkedések a német gazdaságot figyelemre méltó előnyökhöz juttatták, hiszen a náci gazdaság már a világháború kitörése előtt hadi jellegű volt, s a háború első éveiben ez az előny erősen ér-

zódött. A német hadigazdaság sebezhető pontja volt, hogy felkészültsége, ha nem is villámháborúra, de rövid háborúra alapozódott. Potenciális lehetőségei tekintetében Angliával s még inkább Amerikával és a Szovjetunióval nem versenyezhetett. Az ipari termelése ugyan – különösen a nehéziparban –, az USA-t kivéve, bármely más állammal vetélkedhetett, nyersanyagforrásait tekintve viszont összehasonlíthatatlanul hátrányosabb helyzetben volt. A háború első szakaszának nagy győzelmei viszont a német gazdaság erőforrásait jelentősen növelték. A Szovjetuniót kivéve lényegében az egész kontinentális Európa valamilyen formában nekik dolgozott, s ez nemcsak ipari termelésüket bővítette jelentősen, de a nyersanyag- és munkaerőhiányt is nagymértékben enyhítette. A gigantikus háborús kiadásokat a német gazdaság éppen azért tudta jelentősebb inflációs folyamat nélkül fedezni, mivel ezek tetemes részét végül is nem a német gazdaságból, hanem a megszállt területekről fedezte. Az államadósságok – melyek volumene a háború időszakában megtízszereződött –, valamint a különböző fiskális intézkedések, jövedelem- és fogyasztási adók – a vagyonadó rendkívül mérsékelt volt –, a több mint 650 milliárd márkára rúgó háborús kiadásokat megközelítően sem fedezték, hiszen a hivatalos állami bevételek a háború éveiben alig haladták túl a 310 milliárdot. A kiadások mintegy felét a megszállt országokra hárították át. A rablás és eladósodás – saját szövetségeseivel szemben – elősegítette, hogy Németországban a háború idején a pénz elértéktelenedése viszonylag lassú maradt – a kibocsátott pénz összege 55 milliárdról 237 milliárdra emelkedett –, és a német nép életszínvonala kevésbé romlott, mint más európai hadviselő országokban. A szigorú jegyrendszer – a fejadagok jóval túlhaladták a megszállt vagy a szövetséges országok szintjét –, az ár- és bérstop, bizonyos alapélelmiszerek biztosítása és Európa kirablása megakadályozta, hogy a háborús nyomor olyan szintje alakuljon ki, mint az első világháború időszakában. A német nehézipar már 1939-ben 333 millió tonna szenet és 22,5 millió tonna acélt termelt, ezt a szintet 1943-ban 439, illetve 34 millió tonnára emelték, melyet jócskán kiegészített a megszállt területek – mindenekelőtt Franciaország és Belgium – hasonló termékeinek felhasználása is. Bányászatára, kohászatára, világhírű műanyagiparára, rendkívül fejlett vegyi iparára támaszkodva 1939–40-ben még Németország állította elő a legtöbb fegyvert. Az 1939-ben előállított 2000 tank és 5000 repülő termelési szintjét 1941-re már – jóllehet a nyugati villámháború után volt bizonyos megtorpanás – 5000 tankra és 12 400 repülőgépre emelték.

A Szovjetunió megtámadása után a német gazdaság újabb erőfeszítésekre kényszerült, hogy a háború követelményeinek eleget tehessen. A német hadvezetés azonban továbbra is rövid lejáratú háborúban bízott, sőt abban reménykedett, hogy a hadjáratot követően a Szovjetunió ipara s még inkább szinte kimeríthetetlen nyersanyagforrásai német ellenőrzés alá kerülnek. A moszkvai vereséget követően viszont nyilvánvalóvá vált, hogy hosszú háborúra kell berendezkednie. 1942 tavaszán tehát döntő lépések történtek a hadigazdaság teljesítményének fokozására.

A fegyverkezés irányítását – Todt halála után – a tehetséges és kitűnő szervező, Albert Speer építész vette át, a munkaerő-gazdálkodást pedig Sauckel Gauleiterra bízták. Sauckel a megszállt területek munkaerejének elhurcolásával, a hadifoglyok alkalmazásával, a koncentrációs táborok munkaerejének felhasználásával – mint már utaltunk rá – leküzdötte a munkaerőhiányt. 1939-ben ugyanis a német gazdaságban 39,1 millió ember dolgozott – ebből 24,5 millió férfi, 14,6 millió nő –, 1942-re a férfi munkaerő létszáma 17 millióra csökkent. A nők munkába állítása terén – részben a náci felfogás miatt, mert a nők feladatát csak a Kinder, Küche, Kirche körül látta – kevés történt. A termelés folyamatosságát csakis a külföldi rabszolgamunka bevonásával tudták biztosítani. A német gazdaságban alkalmazott külföldi munkások száma már 1941-ben elérte a 3 milliót, 1944 szeptemberéig pedig 7,5 millióra emelkedett. Ennek ellenére a polgári munkaerő 1944-ben mintegy 4 millióval volt kevesebb Németországban, mint a háború előtt.

*Munkaerőlétszám a német birodalomban millióban**

	Német munkaerő			Idegen	Összes
	férfi	nő	összesen	munkaerő	munkaerő
1939 május	24,5	14,6	39,1	0,3	39,4
1940 május	20,4	14,4	34,8	1,2	36,0
1941 május	19,0	14,1	33,1	3,0	36,1
1942 május	16,9	14,4	31,3	4,2	35,5
1943 május	15,5	14,8	30,3	6,3	36,6
1944 május	14,2	14,8	29,0	7,1	36,1
1944 szeptember	13,5	14,9	28,4	7,5	35,9

Az erőszakkal munkára kényszeritett lengyelek, franciák, oroszok stb. millióival a munkaerő-mérleget tehát valamelyest sikerült egyensúlyban tartani. A fegyverkezési és haditermelési miniszter vaskövetkezetességgel, a rendelkezésre álló lehetőségek igénybevételével igyekezett a legfontosabb hadianyagok termelését növelni. A nyersanyagelosztás szabályozásával, sorozatgyártásra való átállással, egy-egy termelési terület élére valamelyik tőkés szakember személyében állami megbízott kinevezésével 1943-ra lényegesen emelkedett mind a legfontosabb nehézipari alapanyagok termelése, mind a fegyverek gyártása. A szénetermelés ebben az évben 439 tonnával tetőzött, mintegy 30%-kal a háború előtti szint fölött, az acéltermelés rekordot, 34,6 millió tonnát ért el az 1939-es 22,1 millió tonnával szemben. Az olajtermelést 2 millió tonnára emelték, a műbenzin-előállítás pedig 4 millió tonnás szinttel megkétszereződött.

Németország egyéb stratégiai nyersanyagokban sem szenvedett lényeges hiányt.

* *D. Petzina:* Die Mobilisierung deutscher Arbeitskräfte. Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte. 1970. 540. l.

Amit nem tudott elrabolni a megszállt területekről vagy kicsikarni szövetségeseitől, azt a semleges országok szállították, pl. Törökország krómot, Spányolország wolframot, Svédország vasércet. A haditermelés fokozását a szövetséges légibombázások (még visszatérünk rá) akadályozták, de nem megoldhatatlanul. A háború időszakában a fegyverek rohamosan fejlődtek, az 1938-ban, 1939-ben még modernnek számított tankok, ágyúk, repülők 1942-re jórészt elavultak. Új típusokat kellett kikísérletezni és előállítani, olyan típusokat, melyek a gyorsaságot és a tűzerőt megfelelően egyesítik. Speer a haditermelésben a szárazföldi hadviselésnek, azaz a Szovjetunió elleni háború szükségleteinek biztosított elsőbbséget. Lövegeket, tankot, gépfegyvereket, tankelhárító ágyúkat és gyalogsági fegyvereket gyártatott elsősorban. A legyártott tankok száma 1939-ben 2000, 1941-ben 5000 volt. 1942-ben viszont 9395, 1943-ban 19 885 és 1944-ben 27 300. Az új típusok, a Tigris majd a Párduc, 1944 őszétől a 68 tonnás Királytigris 88 milliméteres ágyújával a szovjet tankok nagyságát és tűzerejét igyekeztek elérni, bár minőségileg a német páncélosok mindinkább alulmaradtak a szovjet fegyverzettel szemben. A löveggyártás az 1941-es 7000-ről 1944-re 44 000 darabra emelkedett, s hasonló ütemben nőtt a gyalogsági fegyverek előállítása is. 1941 és 1944 között megháromszorozódott a német repülőgépgyártás is (1941: 12 400, 1942: 15 409, 1943: 24 807, 1944: 37 950), annak ellenére, hogy a légierő szerepe a Szovjetunió elleni háborúban nem volt olyan jelentős, mint azt korábban feltételezték. 1942–43-ban Speer a repülőgépgyártás növelésére kisebb súlyt helyezett. A háború elején még félelmetes német légierő tekintélye rohamosan csökkent.

Az angliai légi csata elvesztése, a sztálingrádi súlyos kudarc a Luftwaffe mind több hiányosságát hozta felszínre. Az Anglia elleni éjszakai támadásokat már 1941 végén fel kellett adni, mivel a technikailag gyorsabban fejlődő angol vadászgépekkel szemben a német bombázók egyre védtelenebbnek bizonyultak. A Szovjetunió repülőgéptípusai – mihelyt a légierő az 1941-es vereségeket kiheverte – minőségileg szintén jobbaknak mutatkoztak. A német gépek akciósugara csekély volt, és sem a hideg orosz telet, sem a Szahara melegét nem viselték jól. A régi sorozatgyártást a német hadiipar csak részben tudta módosítani. Hol a gyorsaságot kívánták növelni, hol a teherbíróképességet és fegyverzetet javították. A pár évvel korábban még élvonalbeli német gépek mindinkább elmaradtak a szovjet és amerikai gépek mögött. Új típusok bevezetését pedig elhanyagolták; a német légierő gyökeres átalakítására csak 1944-ben került sor, amikor már késő volt. A német légierő élén, mivel azt a nemzetiszocialista párt hosszú ideig a hagyományos szárazföldi erőktől eltérően saját hadseregének tartotta, nem szakemberek állottak, s az egyes nagy vállalatok vetélkedése is megakadályozta a legmegfelelőbb típusok kiválasztását. A német hadvezetés ráadásul azt sem tudta eldönteni, hogy a repülőgépgyártás területén melyik frontnak biztosítson elsőbbséget. A Szovjetunióban harcoló csapatok vadászgépeket, bombázókat, felderítő- és szállítógépeket követeltek, a Göring által sérthetetlennek deklarált német ég, illetve a német ipar, közlekedés és

fegyverkezés védelme pedig elsősorban vadászokat követelt, végül, ha Anglia ellen is támadni kívántak, akkor nehézbombázókat kellett volna gyártani. Mindez tág teret nyitott a zűrzavarnak, a kapkodó, ellentmondásos, végre nem hajtható intézkedéseknek. A mennyiségi növekedés nem állott a minőségi követelményekkel összhangban, az 1942–45 között legyártott gépek több mint 50%-a régi típus volt, melyen legfeljebb kisebb módosításokat eszközöltek.

Az angol–amerikai bombatámadások súlyos károkat okoztak a közlekedésben, lelassították a termelést, de jelentős termeléskiesést nem tudtak elérni. Az üzemek új – részben a nyugati repülők hatósugarából kieső – területekre való átköltöztetésével, számos föld alatti üzem létesítésével jórészt sikerült megőrizni a hadiipar termelőképességét. A német fegyverkezés legfontosabb ágaiban csak 1944 őszétől következik be termelésvisszaesés. A német hadigazdaság összeomlásáról pedig csak 1945 tavaszán lehet beszélni, nagyjából akkor, amikor a szövetséges csapatok Keletről és Nyugatról átlépték a német határokat, és német földön nyomultak előre.

Bár a német hadigazdaság a háború végéig jól működött, de gyengeségei a szövetségesek gazdaságával szemben egyre nyilvánvalóbbá váltak. Anglia, az Egyesült Államok és a Szovjetunió gazdasági ereje együttesen sokszorosan meghaladta Németországét, noha a fasiszta állam Európa megszállt területeinek erőforrásaira is támaszkodhatott. A szövetségesek, miután hadigazdaságukat kiépítették s a német hadigazdálkodással szembeni lemaradásukat pótolták, külön-külön is képesek voltak felvenni a versenyt a német gazdaság teljesítőképességével.

Míg Németországban a gazdaság háborúra való átállítása és felkészítése évekkel a háború kitörése előtt megkezdődött, addig a Szovjetunió gazdaságát a váratlan német támadás az előkészületek jóval alacsonyabb fokán találta. (Jóllehet a 30-as évek folyamán a szovjet gazdaság rohamos fejlesztésében egy esetleges háború perspektívája meghatározott és lényeges szerepet játszott.) Kétségtelen, hogy a 30-as években folytatott iparosítási politika nélkül a szovjet állam aligha lett volna képes a későbbiekben a modern háború gazdasági követelményeit kielégíteni. A háború kitörésekor a Szovjetunió már egyike volt a világ legerősebb gazdasági hatalmainak. Gazdasági felkészültségét azonban néhány lényeges negatív mozzanat befolyásolta. A gyors iparosítás gyümölcsei már érezhetők voltak ugyan, de szervezettségben, tapasztalatokban még túlságosan az újszerűség dominált, szemben a több évtizede kialakult német iparral. A személyi kultusz következményeivel, a gazdasági vezetők egy részének indokolatlan eltávolításából eredő zavarokkal is meg kellett küzdeni. Végül, a régi – a gyors háborús technikai fejlődés következtében elavuló – modellekről az új modellekre való átállás éppen folyamatban volt. Mindez 1941-ben a szovjet gazdaság helyzetét a némettel szemben kedvezőtlenné tette, s ezt csak perspektívában ellensúlyozhatták a szocialista gazdasági irányításban rejlő potenciális előnyök, s a németekét jóval meghaladó nyersanyagbázis.

A szovjet kormány a német támadást követően kidolgozta a népgazdaság mozgósítási tervét, majd 1941. augusztus 16-án a hadigazdasági tervet az 1941-es év

utolsó hónapjaira s az 1942-es esztendőre. Ez a terv számolt nemcsak a szükséges nyersanyagok kitermelésének fokozásával, hanem az ipar áttelepítésével is, a biztonságosabb Urál környéki vagy Urálon túli területekre.

A német támadás sikerei, a Szovjetunió gazdasági szempontból jelentős területeinek elfoglalása ezt a tervet nagyrészt meghiúsította. A németek által elfoglalt területek a széntermelés 63, a vastermelés 68, az acéltermelés 58, az alumíniumgyártás 60%-át adták. Mitöbb, ezek a területek szolgáltatták a gabonatermelés 38, a cukorrépa-termelés 89%-át, s itt volt az állatállomány tekintélyes része. 303 igen jelentős hadiipari vállalat esett ki a termelésből, a szovjet ipar össztermelése 1941 júniusától az év végéig 55%-kal csökkent. A háború előtti termelés töredékére visszaesett nyersanyagtermelés éreztette hatását a hadianyaggyártásban. 1941 őszén az Állami Védelmi Bizottság irányításával a szovjet emberek milliói történelmileg is egyedülálló hősi munkát fejtettek ki a gazdaság megmentésében. Három hónap alatt 1360 nagyvállalatot, gépek, motorok tízezreit és emberek millióit telepítettek át a keleti területekre. Közel másfél millió vagonban szállították a felszereléseket az Urál vidékére, Nyugat-Szibériába vagy Közép-Ázsiába. A szovjet iparosítás nagy eredményeit, Dnyepropetrovszkot, a Krivoj Rog-i vasércbányákat, a harkovi üzemeket, a Donyec-medence szénbányáit részben le kellett szerelni, részben szét kellett rombolni. „A Szovjetunió hadigazdaságának, mindenekelőtt pedig iparának történetében – írja Voznyeszenszkij, a hadigazdaság közvetlen irányítója – 1941 utolsó két hónapja a legnehezebb és legkritikusabb időszak volt."*

Az üzemeket hihetetlen gyorsasággal ismét működőképessé tették. Volt olyan repülőgépgyár, mely az új helyre való megérkezése után két héttel már termelt, a Leningrádból elszállított harckocsiüzem már 1941 végén működött. A termelés hónapról hónapra emelkedett, és az 1942-es év végére sikerült nagyjából a háború előtti termelési szintet elérni, annak ellenére, hogy a megszállt területek nagysága még valamelyest nőtt. Ebben az évben még erősen éreztette hatását a szénhiány, az elektromos energia elégtelensége, a kaukázusi harcok következtében kiesett olaj. Hatalmas, új beruházásokkal is növelték a kapacitást. A háború előtt két és fél év alatt építettek vaskohót, Magnyitogorszkban most 8 hónap alatt. 1942 decemberében több mint háromszor annyi repülőgépet, kétszer annyi páncélost és ágyút állítottak elő, mint egy évvel korábban, de a Vörös Hadsereg még mindig utánpótlási nehézségekkel küzdött. A döntő fordulat a gazdaság helyzetében a katonai eredményekhez hasonlóan 1943 elején következett be, amikor a keleti területeken az új létesítmények is teljes erővel termeltek, s a termelést a háború előtti szint háromszorosára emelték. A hadigazdaság szervezésében, az áttelepítés nehéz feladatának irányításában a pártszervezetek nagyszerű munkát végeztek. A végrehajtás oroszlánrésze a szovjet nőkre hárult, akik a fronton harcoló férjük, fiaik helyét a gyárakban, üzemekben, földeken elfoglalva, nemegyszer szörnyű nélkülözések köze-

* *N. A. Voznyeszenszkij:* A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború éveiben. Budapest 1949. 51. l.

pette, emberfeletti feladatokat hajtottak végre a szocialista haza védelmében. A háború alatt a hadseregbe bevonult munkaerő pótlására több mint 7 millió új munkacrőt mozgósítottak, 1,3 milliót az iparban, 3,8 milliót a mezőgazdaságban, 1,3 milliót a fakitermelésben.. Az új munkaerő túlnyomó többsége nő vagy fiatalkorú volt. A falvakban dolgozók 71%-a volt nő, s a munkások és alkalmazottak között is a nők arányszáma 38%-ról 53%-ra emelkedett. A hadigazdaság nemcsak a szovjet ipar területi átrendeződését kívánta meg, hanem a belső átalakulást is szükségessé tette. Például a vas- és gépipar aránya az ipari termelésben 36%-ról 57%-ra emelkedett, míg ezzel egyidőben a könnyűipar és élelmiszeripar részesedése 34%-ról 20%-ra csökkent.

A legfőbb célkitűzés az volt, hogy a Vörös Hadsereg több és jobb fegyverrel rendelkezzék, mint a náci hadsereg és csatlósai. A szovjet katonák minden hősiessége hiábavalónak bizonyult, ha a német katona kezében jobb, nagyobb tűzerővel rendelkező fegyver volt, ha a német páncélosokkal szemben nem állt rendelkezésre elég páncéltörő ágyú, ha a szovjet repülők gyorsaságban és tűzerőben elmaradtak a Luftwaffe mögött. 1942-re a szovjet mérnökök és technikusok kidolgozták az új típusokat, és hamarosan megkezdődött a sorozatgyártás. Mindenekelőtt az IL–2 csatarepülő, PE–2 rövidtávú bombázó és a német Messerschmitt-gépeket felülmúló LA–5 vadászgép. 1943-ban a LA–5 FN vadászgép, majd a JAK–9 gép gyorsaságban és fegyverzetben szintén tökéletesebb volt a német gépeknél, ugyanígy az új típusok, a TU–2 és az IL–2 javított kiadása. Általában a szovjet repülőgépipar harci és vadászgépeket gyártott, viszonylag kis arányban részesedtek a termelésből a bombázógépek. A Szovjetunió a háború alatt 142 000 repülőt állított elő, ebből 25 900 1942-ben, 34 900 43-ban és 40 000 gép pedig 1944-ben került legyártásra. Ez a mennyiség jelentősen túlszárnyalta a német repülőgépgyártást. Harckocsik terén a németeknek még a háború kezdetén sem sikerült mennyiségi és minőségi szempontból lényeges fölényt biztosítani. Bár a kiürítések folytán az első hónapokban e téren is visszaesés következett be, 1943-ra már elérték a havi 2000 darabos mennyiséget, közben mindinkább áttértek a közép- és nehéztankok gyártására. A T–34 középtankot a németek is a háború legsikerültebb modelljének tartották; Guderian tábornok a német vezetés legsúlyosabb hibájául rótta fel, hogy nem vette át e típus gyártását, s amikorra a németek a Tigris-tankokkal a nagyméretű tankok sorozatos hadba vetését megkezdték, akkor a szovjet hadvezetés már a nehezebb és vastagabb páncéllal és 122 mm-es löveggel ellátott Sztálin-tankokkal tudott felelni rá.

*Harckocsigyártás a Szovjetunióban**

1940	1941	1942	1943	1944
2799	4742	24 668	24 000	29 000

* *J. J. Csadajev:* Ekonomika SZSZSZR v Period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü Moszkva 1965 210. l.

Hasonlóan gyors felfutás volt tapasztalható a többi fontosabb fegyverzet esetében is. 1942-ben még csak 3000 lövéget gyártottak, 1943-ban már 100 000 fölött. Nemcsak a tüzérség, hanem a gyalogság tűzereje is erősen növekedett, a géppisztoly, ami korábban ritkaságnak számított, most már milliószámra állt a szovjet katonák rendelkezésére. Géppuskából 1943-ban háromszor annyit termeltek, mint egy évvel korábban. A különböző, Katyusa nevű rakétatípusok előállításával egészen egyedülálló, félelmetes fegyvert sikerült a németekkel szemben bevetni. A szovjet hadigazdaság tehát 1943-tól vitathatatlan fölénybe került a német hadigazdasággal szemben, és döntő mértékben hozzájárult a Vörös Hadsereg győzelmeihez.

A szovjet gazdaság megszilárdításában és különösen az első évek nehézségeinek leküzdésében ugyanakkor szerepet játszottak az amerikai (kis részben angol) szállítások is, melyek a kölcsönbérleti törvény keretében érkeztek szovjet területre. Ezek a szállítások nem voltak problémamentesek. Az angol vagy amerikai repülőgépek és tankok, közlekedési eszközök, élelem és nyersanyag égetően szükségesek lettek volna 1941 és 1942 nehéz óráiban, de akkor meglehetősen kevés érkezett. Az angol–amerikai hadvezetés nem törődött vele, hogy szovjet katonák milliói vesztik életüket a fronton, és nem egy alkalommal, midőn a szállítmányokban a német tengeralattjárók viszonylag jelentősebb pusztulást okoztak, a konvojokat leállította. Sztálin Churchillhez és Roosevelthez intézett leveléből kitűnik, hogy a nyugatiak nemcsak hadműveletek révén nem adtak elegendő segítséget a szovjet frontnak, de szállítási ígéreteiknek is csak lassan, rendkívül vonakodva tettek eleget.

A Szovjetuniónak nyújtott amerikai (részben angol) segítség mintegy 15 000 repülőgépet s közel 12 000 tankot foglalt magában, azaz nem érte el a hazai termelés 10%-át sem. A kölcsönbérleti egyezmény keretében más termékeket is szállítottak, így elsősorban nagy mennyiségű nyersanyagot (olaj, alumínium, réz, acél, gumi). A hátország, a hadtáp megszervezésében nagy jelentőségű volt a közel $^1/_2$ millió amerikai teherautó és dzsip, valamint a közel 5 millió tonna élelmiszer is. A kölcsönbérleti törvény keretében nyújtott segítség – értékét eltérő becslések kb. 10 milliárd dollár nagyságrendűre teszik – jelentős volt a Szovjetunió számára, de a győzelem kivívásában csupán alárendelt szerepet játszott a saját erőforrásokhoz képest. Az angol–amerikai hadvezetés az anyagi segítséget csak módjával adagolta. Közrejátszott ebben égető saját szükségletük, de nem egy alkalommal a németek és a szovjetek kölcsönös legyengítésének imperialista koncepciója is. A segítségnyújtásban a Szovjetunió veszteségeihez képest elenyésző áldozatoktól is visszariadtak. A Szovjetunióba irányuló szállítmányok újból és újból vita tárgyát képezték a három állam, illetve kormányfő között, és 1941–42-ben nemegyszer éppen akkor maradtak el, amikor a legégetőbb szükség volt rájuk. Mindezek megfelelő mérlegelést kívánnak az angol–amerikai segítség megítélése tekintetében. Nem kétséges azonban jelentőségük, tényleges hozzájárulásuk, amit ilyen formában a Vörös Hadsereg győzelmes harcaihoz nyújtottak.

Összehasonlíthatatlanul jelentősebb volt az Angliának nyújtott amerikai segítség. Roosevelt – mint utaltunk rá – már 1940-ben célul tűzte ki, hogy az Egyesült Államok a demokráciák nagy arzenálja, fegyverszállítója legyen. Az Egyesült Államok gazdasága a roosevelti New Deal-politika minden eredménye ellenére még mindig nem lábalt ki az 1929–33. évi világgazdasági válság nagy megrázkódtatásából. A munkanélküliek száma még a második világháború kezdetén is több millióra rúgott, az üzemek jelentős száma csak részben használta ki a termelési kapacitását. A háborús rendelések a súlyos gazdasági nehézségek leküzdéséhez is segítséget nyújtottak, s így a vállalatok tulajdonosai többé-kevésbé azonnal és egyetértéssel fogadták a hadimegrendeléseket. Ha Anglia és a Szovjetunió gazdasága jóval elmaradt a háborús előkészületek szempontjából Németország mögött, úgy ez fokozottabban áll az Egyesült Államokra, mely a háború előtt viszonylag jelentéktelen – néhány százezer fős – hadsereggel, s gyenge – az ipari termelés 2%-át kitevő – hadiiparral rendelkezett. Az üzemek, a géppark, a nyersanyagkészlet adva volt, de meg kellett oldani, hogy az óriási ipari kapacitást a haditermelés szolgálatába átállítsák. Igaz, a New Deal keretében az állami beavatkozás néhány intézményét és módját már megteremtették, de ezek a háborús körülmények között nem bizonyultak elegendőknek. Az első időszakban a Roosevelt által meghirdetett győzelmi program egyidejűleg követelte meg az amerikai hadsereg gyors kiépítését és felfegyverzését, valamint az angol hadsereg fegyverekkel való ellátását. A többnyire önkényesen kitűzött célok a Pearl Harbor-i japán támadás után átfogóbb program részeivé váltak. Roosevelt, akit a náci sajtó már akkor kigúnyolt, amikor havi 1000 repülőgép előállításáról beszélt – ezt a számot később a németek is elérték – 1942-re 60 000, 43-ra 120 000 repülő, illetve 45 000 és 75 000 tank előállításában jelölte meg az amerikai ipar feladatát. Az amerikai gazdaság kapacitását tekintve nem jelentett elérhetetlen vágyálmot, de az amerikai gazdaság szervezettségi foka, az ellentétes gazdasági érdekek, a tőkés anarchia mellett a feladat kivihetetlennek tűnt. Bár a nemzetgazdaság forrásai egészében véve elégségesek lettek volna, az egyes nagytőkés trösztök üzleti érdekeinek előmozdítása igen sok nehézséget okozott mindenekelőtt a nyersanyagellátásban és a szállításban. A munkaerő mozgósítására 1942 áprilisában megalakult a War Manpower Commission, mely a 18–38 év közötti lakosságot vagy közvetlen katonai szolgálatra, vagy a gazdasági életben történő foglalkoztatásra vette igénybe. A bizottság arra is ügyelt, hogy az éveken át tartó súlyos munkanélküliség után fellépő nagy munkaerőhiány ne zavarja a vállalkozók számításait a hadiszállításoknál. Ezért megkötötték a legfontosabb iparágak munkaerejét, befagyasztották a béreket, majd 1943 elején a kormány által kijelölt üzemekben a sztrájkokat is megtiltották. Az 1942 végén megalakított állami szervek – a katonai megrendelések koordinálására, illetve a legfontosabb nyersanyagok célszerű felhasználására – előzményeit képezték az 1943 tavaszán létrehozott Háborús Mozgósítási Irodának (Office of War Mobilisation). Ez a hivatal a háborús gazdaság legfontosabb követelményeit hosszú és rövid távon

igyekezett meghatározni s összhangba hozni az amerikai gazdaságot uraló legnagyobb trösztök érdekeivel.

Nem feladatunk itt az amerikai gazdaság belső problémáinak, az árak és bérek alakulásának, az állami kiadások és államadósságok rendszerének elemzése, s az amerikai trösztök által a hadirendelések révén elért csillagászati profitok ismertetése. Kétségtelen, hogy 1942–43 folyamán az amerikai gazdaság hihetetlen gyorsasággal fokozta a legtöbb hadianyag és fegyver termelését, s nemcsak a néhány százezer főről mintegy 10 millióra emelkedő amerikai hadsereg szükségletét elégítette ki, hanem részben az angol s nagyrészt a de Gaulle-féle francia csapatokat is felfegyverezte, sőt még a Szovjetuniónak is szállított.

Az amerikai hadsereg felfegyverzése speciális gazdasági igényeket támasztott. Ahhoz, hogy a hadsereget akár Japán, akár Németország ellen ténylegesen hadba lehessen állítani, hatalmas hajóhadra volt szükség, hogy a különböző frontokon 1944-ben bevetett közel 5 millió embert a Csendes-óceán vagy az Atlanti-óceán másik partjára szállítsa. A hajóhad építését Churchill már 1941 elejétől sürgette, mikor a német tengeralattjárók veszélyes pusztítást végeztek a korábban igen erős angol kereskedelmi flottában. Hónapok alatt megindult a hajók tömeges gyártása. Futószalagon az amerikaiak 1942-ben már 746, 1943-ban 2242 és 1944-ben ismét 2161 hajót állítottak elő. Az ún. Liberty (Szabadság) szállítóhajók előállítási idejét 30 hétről 7 hétre csökkentették, s 1942. január 1-e és a háború befejezésének időpontja között 28 millió tonna hajóteret állítottak elő, ami 33%-kal meghaladta az angol és az amerikai flotta háborús veszteségeit. Az erőviszonyok a flotta terén is az USA javára változtak meg, s míg a háború kezdetén még Anglia, befejezésekor már az Egyesült Államok rendelkezett a világ első számú flottájával.

A háború kezdetén az amerikai légierő jelentéktelen volt. A prototípusok kiválasztása, a tömegtermelés beindítása is jórészt csak 1941 végére történt meg. Ekkor az amerikai légierő 9000 géppel rendelkezett, s az előző évben mindössze 2000 gépet gyártottak az amerikai gyárak. 1942-ben közel 50 000, 1943-ban 85 000, 1944-ben pedig 96 000 volt az előállított repülőgépek száma. Az 1940. évben legyártott 346 tankkal szemben közel 9000-re rúgott az 1941. évi termelés, 1942-ben 25 000, 1943-ban pedig 30 000 harckocsi gördült le az amerikai gyárak futószalagjairól. 1944-ben a termelés csökkent, mivel az amerikai hadsereg szükségleteit már kielégítették, és a szovjet ipar is előállította a megfelelő mennyiséget, sőt a szovjet harckocsik, sok szempontból minőségben is felülmúlták az amerikai tankokat.

Az amerikai hadigazdaság eredményeihez kétségkívül hozzájárult, hogy az Egyesült Államok nagy monopóliumai korlátlanul ellenőrizték Dél-Amerika gazdag nyersanyagkincsét. A bauxit 78, a réz 25, az olaj 30%-át innen szerezték be, nem beszélve olyan fontos élelmezési cikkekről, mint a cukor vagy a kávé. A németek ugyan már a 30-as években szisztematikusan behatoltak a latin-amerikai kontinens gazdaságába, s a háború időszakában – nem utolsósorban a kontinens jenki kizsák-

mányolására hivatkozva – igyekeztek az Egyesült Államok és a dél-amerikai országok gazdasági és politikai együttműködését aláásni. Ez azonban néhány kivételtől eltekintve – köztük volt Argentína – nem sikerült. A dél-amerikai országok többsége csatlakozott az antifasiszta háborúhoz. Mexikó, Brazília már 1942-ben, Bolívia, Columbia 1943-ban, a többi dél-amerikai ország pedig 1945 tavaszán hadat üzent. A dél-amerikai kontinens gazdaságát erősen érintette az észak-amerikai háborús konjunktúra. Az amerikai tőkebefektetések rohamosan növekedtek, így építették Brazíliában az első kohászati kombinátot, így állítottak fel Mexikóban számos új gyárat, néhány látványos beruházás, mint pl. az Inter American Highway, hozájárult az országok infrastruktúrájának növekedéséhez. Az amerikai ipar biztos vásárlója volt a nyersanyagoknak, ami a kitermelést jelentősen fokozta. A chilei réz, a perui ólom, a venezuelai olaj túlnyomó többsége az Egyesült Államok hadigazdaságát táplálta. Egyes országokban, mint például Brazíliában, az ipari termelés megnégyszereződött, s más országokban is, ha nem is ilyen mértékben, de emelkedett. Egyidejűleg tovább fokozódott ezen országok gazdasági függősége az Egyesült Államok nagy monopóliumaitól, a beruházások hasznát elsősorban az amerikai tőke fölözte le, s legfeljebb egy szűk helyi vezető réteg gazdagodott meg. Az országok gazdasági elmaradottsága, a helyi lakosság túlnyomó többségének nyomora kiáltó ellentétben volt az észak-amerikai gazdaság háborús prosperitásával. Az amerikai gazdasági élet háborús fellendülése viszont kétségtelenül fontos szerepet töltött be az antifasiszta hatalmak győzelmében, hiszen a Németország elleni háború fegyvereinek 35, a Japán elleni háború fegyvereinek 85%-át szállította.

*Az amerikai gazdasági élet néhány mutatója**

	1939	1940	1941	1942	1943	1944	1945
Ipari termelés (1935–39 = 100)	109	–	162	199	239	255	204
Munkaerő-létszám (millió)	45,7	–	50,3	53,7	54,5	54,0	52,8
Költségvetési kiadások (milliárd dollár)	9,0	–	20,5	56,1	80,0	95,6	84,8
Hadikiadások (milliárd dollár)	5,2	–	13,8	49,6	80,4	88,6	76,0
Hadsereg létszáma** (millió)	0,4	–	1,5	5,0	6,8	7,2	7,4
Hajóépítés (millió tonna)	–	1,5	2,5	7,0	16,0	16,3	–
Harckocsi	–	346	4 052	24 997	29 497	17 569	–
Repülőgép	2141	6029	19 433	47 836	85 898	96 318	47 724

* *H. Michel:* La seconde guerre mondiale. II. köt. Id. kiad. 48. l.

** Légierő és szárazföldi csapatok.

A kezdeti nehézségek után hasonló felfutás mutatkozott a brit gazdaságban is. Az angol gazdaság elmaradása a háború küszöbén főként a konzervatív angol békéltető politika következménye volt, mely bízva a Hitlerrel való megegyezés lehetőségében, a fegyverkezésre nem fordított gondot. A müncheni egyezmény időszakában az angol nemzeti jövedelem mindössze 7%-át költötték fegyverkezésre, összehasonlíthatatlanul kevesebbet, mint Németországban. A háború kitörésekor a Chamberlain-kormány három esztendő alatt kívánta az ország erőforrásait mozgósítani. Egy év sem telt el, s Anglia, nem utolsósorban gazdasági felkészületlensége miatt került végveszélybe. A dunkerque-i menekülés során az angol hadsereg súlyos anyagi veszteségeket szenvedett. A konzervatív politika volt a felelős – mely szinte az utolsó pillanatig reménykedett, hogy Hitler a Szovjetunió ellen fordul, és a háború Anglia számára elkerülhető lesz –, hogy 1940 nyarán az invázió veszélyével szemben az embereket nem tudták felfegyverezni.

Churchill energikusan látott hozzá a fegyverkezéshez. Hat hónap alatt kétmillióval növekedett a hadiiparban dolgozók száma, s az ország lakosságának 40%-a vagy aktív katonai szolgálatot teljesített, vagy az iparban dolgozott.

Anglia gazdasági mobilizálásához hozzátartozott, hogy le kellett küzdeni az ország gazdaságának egyoldalúságát, ugyanis túlságosan függött a tengerentúli élelmiszer-szállítmányoktól. A német tengeralattjárók pusztító támadásai következtében ezek a szállítmányok csökkentek. Ezért került sor arra, hogy nagy számban vettek művelés alá legelőket, vadászhelyeket; 2,8 millió hektár új termőterület beállításával a gabonatermelést megkétszerezték.

Nehézfegyverzetben, tankokban, repülőgépekben katasztrofális hiány volt az angol hadseregben, és 1941-ben az angol ipar termelése még mindig elmaradt a német iparé mögött. A súlyos hajótér-veszteségeknek csak egy töredékét volt képes az angol hajógyártás pótolni. A kölcsönbérleti szállítások segítették át Angliát a válságos perióduson. 1941-ben 1000 tankot és 5194 repülőt, 1942-ben 4389 tankot és 6847 repülőgépet kapott az angol hadsereg az Egyesült Államoktól. Anglia azonban messzemenően eladósodott az Egyesült Államoknak, s ez nagymértékben hozzájárult a két világhatalom közötti erőeltolódáshoz. Támaszpontok, befolyási övezetek átengedésével Anglia csak egy jelentéktelen részét tudta kiegyenlíteni a 30 milliárd dollár értékű fegyvernek, hadianyagnak, élelmiszernek, mely a háború időszakában a tengerentúlról érkezett.

Az angol ipar 1941-től óriási erőfeszítéseket tett, hogy képes legyen eleget tenni a háború követelményeinek. Növelték a vasérc- és bauxitbányászatot, a hadiipar termelése 1943-ig gyorsan növekedett. A Churchill-kormány, melyben a Munkás Párt is részt vett, természetesen csak úgy tudta erőfeszítéseinek maximumát követelni az angol néptől, hogy felszámolta vagy pontosabban enyhítette a korábbi időszak kirívó szociális igazságtalanságait. Az 1942 decemberében kidolgozott Beveridge-terv, a szociális biztosítás jelentős kiterjesztésével, számos tőkésországban szolgált a háború utáni időszakban példaként.

A termelés növekedése fokozatosan következett be: 1939-ben még csak 969 tank hagyta el az angol üzemeket, 1940-ben 1399 darab. A fordulatot az 1941-ben gyártott 4841 tank jelentette, mely 1942-ben már 8611-re ugrott, s nagyjából 1943-ban is ezen a szinten maradt. Ami a repülőgépeket illeti, 1939-ben 3731, 1940-ben 8634, 1941-ben 13 160, 1942-ben 17 730, 1943-ban 21 438 készült el, és 1944-ben végül elérték a kitűzött célt: havi 2000 repülőgép előállítását. Hasonló ütemben emelkedett más hadianyagok gyártása is. Különlegesen nagy súlyt helyeztek Angliában a háború célját szolgáló tudományos felfedezések előmozdítására. A tudomány a radar tökéletesítésében, a sivatagban harcoló csapatok számára az ivóvíz felkutatásában, a mesterséges kikötő létesítésében is igen nagy szerepet játszott.

Az angol hadigazdaság 1943-ban kívánta a legnagyobb erőfeszítéseket. A munkaerőhiány egyre súlyosabb lett, sem a munkaidő meghosszabbításával, sem a nők egy részének munkakötelezettségével nem tudták áthidalni. A hadsereg és a gazdasági élet számára mozgósított nők létszáma ugyan mintegy kétmillióval gyarapodott (ebből félmillió a hadseregben), de mivel a hadsereg létszáma megtízszereződött (félmillióról ötmillióra emelkedett), a férfi munkaerő létszámát nem lehetett növelni. Az amerikai arzenál azonban már ekkor olyan szinten állt, hogy a háború utolsó évében az angol termelésben jelentkező problémák nem játszottak szerepet. A brit hadigazdaság utolsó éveinek gondjai már a háború utáni Anglia súlyos gazdasági nehézségeit vetítették előre.

HÁBORÚ A TENGEREN ÉS A LEVEGŐBEN

Amíg a szovjet–német háború gigantikus szárazföldi erők összecsapása volt, addig az angol–amerikai szárazföldi erők még évekig nem bocsátkoztak nagyobb hadműveletekbe. A nyugati szövetségesek Németország elleni hadviselésében lényegesen nagyobb szerepet kapott a tengeri és légi háború. A német hadvezetés, midőn 1940 őszén lemondott az Anglia elleni inváziós terveiről, és hadseregének döntő többségét a Szovjetunió ellen fordította, Angliát és Amerikát a tengeren kívánta legyőzni. A tengeralattjárók fokozott bevetésével Angliát élelmiszer-, nyersanyag- és fegyverutánpótlásától próbálta elvágni, és megakadályozni, hogy az amerikai hadsereg áthajózzék Angliába, s felsorakozzon egy nagyobb arányú európai hadjárathoz. A tengeralattjárók már az első világháború elején is félelmetes fegyvernek bizonyultak, és csaknem gazdasági katasztrófa szélére sodorták Angliát. A második világháború első éveiben is félelmetes pusztítást vittek véghez az angol kereskedelmi flottában, s nem egy ismert csatahajót pusztítottak el. Churchill 1940 végén Roosevelthez írt – már idézett – levelében hangsúlyozottan utalt arra, hogy az angol flotta veszteségei lényegesen meghaladták az angol ipar hajóépítési kapacitását, és a helyzet veszélyessé vált Anglia számára. Az amerikai segítség 1941-ben valamelyest ugyan könnyített a helyzeten, de az angol flotta a német tengeralattjárók tevékenysége nyomán ebben az évben is 2,2 millió tonna hajóteret vesztett, a létfontosságú utánpótlási vonalak továbbra is állandó veszélyben voltak. 1942 elején, amikor az Egyesült Államok is hadviselő fél lett, a német haditengerészet azonnal nagyarányú támadás mellett döntött. A német tengeralattjárók kiterjesztették tevékenységüket azokra a tengerekre is, melyek eddig tiltva voltak számukra, s a súlyos csendes-óceáni vereségek következtében legyengült amerikai flottát az Atlanti-óceánon is nehéz helyzetbe hozták. Céljuk mindenekelőtt az volt, hogy megakadályozzák a dél-amerikai nyersanyagok, elsősorban az olaj Egyesült Államokba szállítását, másrészt lehetetlenné tegyék az Egyesült Államok és Anglia közötti rendszeres forgalmat. 1942 januárjában a Paukenschlag-hadművelet keretében tehát nagyarányú hadjáratot indítottak, s az amerikai tengerek a rosszul megszervezett amerikai védelem mellett a német tengeralattjárók kedvenc vadászterületévé váltak. A német tengeralattjárók száma gyorsan gyarapodott. 1942 áprilisi felmérés szerint a háború kezdete óta 304 új tengeralattjárót gyártottak, miközben a veszteség csak 105 darab volt. A gyártás ütemét lassan fokozták, 1942 elején már havi 20 darabot gyártottak. Így is az év kezdetén 300 darabra nőtt a tengeralattjáróflotta, az év végére már 400 darabbal számoltak. Néhány tehetséges mérnök találmánya technikailag is tökéletesítette a lemerülést, a fegyverzetet, a gyorsaságot.

A támadás taktikájában most már nem csupán a konvojok elleni csoportos támadás volt az újszerű, hanem az is, hogy többnyire éjszaka hajtották végre, jobban megszervezve az együttműködést a Luftwaffe felderítő repülőivel, és nagy olajszállító tengeralattjárókat alkalmaztak, hogy a harcoló egységek a kikötőkbe való visszatérés nélkül tudjanak üzemanyagot felvenni. Az amerikai haditengerészet „második Pearl Harborját"* szenvedte el ebben az időben. Januártól áprilisig az elsüllyesztett hajótér 500 000 tonnára rúgott, június–júliusban pedig 720 000 tonna hajótér került a tengerfenékre. Még súlyosabbak voltak az angol veszteségek. 1942 első hét hónapjában 4,8 millió tonna angol–amerikai hajó pusztult el. 1942 júniusában a német tengeralattjárók már minden negyedik órában tengerfenékre küldtek egy angol vagy amerikai hajót, s ebben a hónapban a pusztulás 800 000 tonna hajótérre rúgott, ezzel túlhaladta azt a 700 000 tonnás szintet, amely a német haditengerészet véleménye szerint elégséges volt ahhoz, hogy Angliát teljes blokád alá vegyék, s gazdasági katasztrófába kergessék. A szállítmányok ebben az időben legfeljebb ötven százalékban érték el az angol kikötőket. Az elpusztított hajótér ekkor már öt-hatszorosan túlhaladta az új hajók építésének ütemét. Ugyanabban az időben a német haditengerészet 120 új tengeralattjárót kapott, és csak ötvenet vesztett. Súlyosbította a helyzetet, hogy a norvég kikötőkben állomásozó német cirkálók és rombolók a tengeralattjárókkal együtt a Szovjetunióba tartó konvojokban tetemes veszteségeket okoztak. 1942 februárjában a *Royal Navy*, a híres angol hadiflotta szenvedett szégyenletes kudarcot. A két neves német csatahajó a *Scharnhorst* és a *Gneisenau* közel hét hónapig vesztegelt Brest kikötőjében bezárva, majd áttörve az angol blokádot, a La Manche-csatornán – szinte az egész angol tengerészet és légi haderő szeme láttára – Wilhelmshaven kikötőjébe hajóztak.

A tengeri kudarcok, ha talán nem is voltak olyan látványosak, mint például a gyors japán előrenyomulás a Csendes-óceán térségében, nem kevésbé nyomasztották a szövetséges hadvezetést.

Nem javult lényegesen a helyzet 1942 második felében sem, az év utolsó öt hónapja 3 millió tonna angol–amerikai hajó elpusztulását regisztrálta. Az egész évi veszteség több mint 7 millió tonnára rúgott, ami az angol hajóépítési kapacitást már négy-ötszörösen túlhaladta, sőt az egyre fokozott ütemben termelő amerikai dokkok sem tudták pótolni a veszteségeket. Churchill maga vette át 1942 novemberében a tengeralattjárók elleni harc irányítására alakult kormányszintű bizottság vezetését. A kezdeti intézkedések, a konvojok számának fokozása és védelmének erősítése nem járt lényeges eredménnyel. Az óceánok azon részei voltak különösen veszélyesek, melyek kiestek az angol–amerikai légi felderítés hatósugarából. A szövetségesek Kiel és Wilhelmshaven elleni ismételt légitámadásokkal akadályozták a tengeralattjárók építését. Az új amerikai repülőgépek (az ún. liberatorok és a repülőerődök) sorozatgyártásával a repülők hatókörét jobban kiterjesztették. Az an-

* *S. E. Morison:* The battle of the Atlantic. Boston 1947. 130. l.

gol híradástechnika új találmányának, a lokalizátornak a segítségével meg tudták állapítani a német tengeralattjárók tartózkodási helyét. A levegőcsere, elemfeltöltés céljából éjszaka felmerülő német tengeralattjárókat lokalizálták, és megtámadták. A tengeralattjárók elleni harcban valamennyi repülőgépet radarkészülékkel láttak el, továbbá olyan készülékkel, mely a víz alatt közlekedő tengeralattjárók csavarzaját is észlelte. Megerősítették a gépek fegyverzetét. A német tengeralattjárók gyorsasága és hatékonysága erősen csökkent, mivel nem tudtak hosszabb ideig a tengerszínen maradni s a tenger alatt kellett közlekedniök. 1943-ban a tengeralattjáró-háborúban fordulat állt be. Az elsüllyesztett hajók száma valamelyest csökkent, bár ebben a rossz időjárás, a viharos tenger is közrejátszott. A védekezés hatékonyabb lett a kis repülőgép-anyahajók alkalmazásával. 1942-ben tíz elsüllyesztett hajóra jutott egy elveszett tengeralattjáró, most az arány egy az egyre változott. Hitler őrjöngött. Elhatározta, hogy leváltja Raeder tengernagyot, és Dönitz tengernagyot, a tengeralattjárók találékony vezetőjét nevezi ki helyére. Dönitz elrendelte a tengeralattjáró-gyártás fokozását. A célt, 30 tengeralattjáró előállítását havonta, azonban csak 1944-ben tudták a németek elérni. Ezzel szemben az amerikai hajóépítő ipar már 1943 elejére elérte a szériagyártást. Már több hajó épült, mint amennyit a németek elpusztítottak, és a kísérő egységek felújításán is túljutottak.

A német tengeralattjárók 1943 áprilisában érték el utolsó sikerüket. Ekkor újból 97 hajót süllyesztettek el, mintegy 500 000 tonna űrtartalommal, viszont 17 német tengeralattjáró is a veszteséglistára került. A fordulat ezután következett be. Az angol repülőket olyan készülékkel szerelték fel, amely éjjel-nappal, jó vagy rossz időben meg tudta állapítani a tenger felszínére kiemelkedő tengeralattjárók helyét. „Az angol–amerikai konvojok védekezése – írta Goebbels naplójába – oly tökéletes, hogy ha így folytatódik, a tengeralattjáró-háborúban új helyzettel kell számolnunk. Technikai fejlődésünk mind a tengeralattjárók, mind a légi háború terén lényegesen elmarad az angolokétól és az amerikaiakétól. Ez az eredménye tudományos életünk azon vezetésének, mely vezetés nem volt képes a tudósok teljes támogatását elnyerni."* Dönitz a tengeralattjárók tisztjeihez intézett napiparancsában még így beszélt: „Hamarosan eljő a nap, mikor új és erősebb fegyvereitekkel fölénybe kerültök ellenségeitekkel szemben, és legádázabb ellenségeiteket, a repülőket és a rombolókat is legyőzitek."** Mindez nem változtatott azon a tényen, hogy 1943 májusában 43 tengeralattjáró pusztult el. Május 31-én Dönitz Hitlernél járt, és kénytelen volt leszögezni, hogy a tengeralattjáró-háború válságba került, aminek okát az ellenséges légi fölényben és az új helymegállapító készülékben látja. Leszögezte: takarékoskodnunk kell az erőkkel, mivel ellenkező esetben az ellenség kezére játszunk. A németek új, nagyobb hatékonyságú tengeralattjárók építésével kívántak a válságon úrrá lenni. Idő kellett a kikísérletezéshez, s még több idő a

* The Goebbels' Diaries. Id. kiad. 432. l.

** *K. Dönitz:* Mein wechselvolles Leben. Göttingen 1968. 194. l.

		Elsüllyesztett szövetséges hajók száma és űrtartalma (ezer tonna)		Tengeren levő tengeralattjárók száma	Elsüllyesztett tengeralattjárók
1942	I.	97	415,7	91	3
	II.	130	652,5	100	2
	III.	225	794,7	110	6
	IV.	127	666,8	121	3
	V.	149	704,7	124	4
	VI.	170	823,7	128	3
	VII.	127	613,6	140	10
	VIII.	124	665,6	152	13
	IX.	114	567,3	176	8
	X.	100	632,7	196	14
	XI.	135	812,9	207	14
	XII.	72	347,6	203	6
		1570	7697,8		86
1943	I.	50	200,4	212	5
	II.	73	360,1	222	18
	III.	120	621,4	229	14
	IV.	64	328,7	233	14
	V.	58	285,4	240	43
	VI.	28	963,0	218	17
	VII.	61	389,2	73	37
	VIII.	25	176,4	51	25
	IX.	29	178,8	57	10
	X.	29	168,3	76	26
	XI.	29	184,9	70	20
	XII.	31	209,9	60	8
		597	4066,5		237

sorozatgyártáshoz. A német tengeralattjárók 1943 nyarán az amerikai és az angol repülőgépek meglepetésszerű támadása folytán továbbra is nagy veszteséget szenvedtek. Júliusban 37, augusztusban 25, októberben 26 tengeralattjáró pusztult el, ugyanakkor, amikor az általuk elsüllyesztett hajótér már jelentéktelen volt. 1943 júniusában a 96 000 tonna, augusztusban a 86 000 tonna veszteség már csak töredékét tette ki a korábbi veszteségnek, s ennél az angol dokkok is több hajót építettek. A tengeralattjárók 1939 és 1943 között 2882 kereskedelmi hajót süllyesztettek el, tehát nem voltak képesek az Egyesült Államokból Angliába áramló utánpótlást megbénítani, az amerikai hadsereg átszállítását zavarni. A német hadsereg

az atlanti csatát is elvesztette. A harcba vethető tengeralattjárók száma ugyan nem csökkent lényegesen, de 1943 végén, 1944 elején viszonylag magas – havonta 15–20 tengeralattjáró – veszteség mellett az elsüllyesztett hajótér csak ritkán haladta túl a 100 000 tonnát. 1944 májusának kritikus hónapjában – az angol–amerikai inváziós előkészületek tetőpontján – a tengeralattjárók mindössze 4 hajót tudtak elsüllyeszteni 2400 tonna űrtartalommal. Ilyen körülmények között a német tengeralattjárók a háború utolsó szakaszában már nem játszottak lényeges szerepet a hadműveletek alakulásában. A tengeralattjárók sorra vesztették el támaszpontjaikat, újabb s újabb tengerekről verték vissza őket. Tevékenységük annyira megbénult, hogy 1944 októberében, annak ellenére, hogy 141 hajó volt kint a vizeken, köztük jó néhány új típusú is, mindössze egy 7000 tonnás hajót tudtak elsüllyeszteni.

Az első világháború utolsó éveiben annyit fejlődött a repüléstechnika, hogy többé-kevésbé mindenki tudatában volt, a repülőgép egy újabb háború döntő fegyverévé válik. A két világháború között különböző hatékonysággal, de valamennyi nagyhatalom súlyt fektetett légiereje fejlesztésére. Kétségtelen, a háború küszöbén a német légierő, a Luftwaffe volt legjobban felszerelve. Nemcsak számszerűleg volt fölényben, hanem a rendelkezésre álló gépek minőségét, fegyverzetét és gyorsaságát illetően is. A német katonai vezetés látta át a legvilágosabban, hogy miként lehet a légierő bevetését a többi haderőnem harci cselekményével összhangba hozni, s ezzel hatását fokozni. A háború első szakaszában – mind a lengyel, mind a nyugati hadjáratban – a német légierő döntően avatkozott be a hadműveletek menetébe. Meglepetésszerű bombatámadásai – nagyrészt még a földön – elpusztították az ellenséges légierőt, zűrzavart okoztak a közlekedésben és az utánpótlásban. Még jelentősebb pszichológiai hatást értek el néhány nagyváros vagy főváros ellen intézett bombatámadással. A harci repülőgépek és a stukák bevetésével a szárazföldi hadműveleteknek taktikai segítséget nyújtottak, s néhány nehéz szituáción átsegítették a Wehrmacht alakulatait. A német légi fölény ebben az időben vitathatatlan volt. Varsó, Rotterdam, később Belgrád bombázása bizonyította, hogy a német hadvezetés nem csupán hadászati feladatokra alkalmazza a Luftwaffét, hanem a nagyvárosok ipari, katonai létesítményeinek tönkretételére, a polgári lakosság tömeges megfélemlítésére is. Ez jellemezte az 1940 nyarán Anglia ellen indított támadásokat is. Az angliai vereség viszont megmutatta a német Luftwaffe néhány gyenge pontját. A Szovjetunió elleni hadműveletek során kezdetben szintén kidomborodott a német légi fölény, az ellenséges repülőterek szisztematikus szétrombolásában, a közlekedési vonalak és más hadászati célpontok bombázásában. Mihelyt a szovjet légierő kiheverte a meglepetésszerű támadás súlyos veszteségeit, és sikerült néhány új típust kikísérleteznie, ismét megmutatkozott a német légierő néhány sebezhető pontja. A hosszú távú bombázók hiánya miatt a németek nem tudták megakadályozni a szovjet iparnak a messzi hátországban történő újjáépítését. A Luftwaffét a szárazföldi hadműveletek túlságosan igénybe vették, és így nem maradt elég erejük az önálló légi hadműveletekre.

Az angliai csata elvesztése még nem szüntette meg a német légi fölényt, és különösen 1940–41 fordulóján a német hadvezetés tovább próbálkozott, hogy nagyarányú légitámadásokkal puhítsa meg az angol ellenállást. A Kesselring és Sperrle tábornagyok vezette légiflotta szisztematikusan támadta az angol nagyvárosokat: Londont, Birminghamet, Manchestert, Glasgow-t, Liverpoolt, Southamptont, az ipari központokat: Sheffieldet, Rochestert stb. A német sajtó diadalmasan számolt be a Buckingham-palota, a Szent Pál-katedrális és a Westminster felgyújtásáról. Londonra például 1940 novemberében több mint 3 millió kg robbanóbombát dobtak le. Három év alatt 17 000 ember halálát okozták a bombatámadások az angol fővárosban.

A Szovjetunió elleni hadjárat, majd az észak-afrikai bevetés túlságosan elvonta és igénybe vette a német légierőt. A megerősödő angol ellenállás – jórészt az amerikai szállítmányok s az angol technikai fejlődés (radar) – következményeként a németek veszteségei túlságosan magasak voltak. A várt lélektani hatást nem tudták elérni, a megfelelő célzóberendezés hiánya az ipari centrumokban és kikötőkben a feltételezettnél kisebb rombolást idézett elő. 1942-ben már csak esetenként került sor, inkább az angol támadások alkalmi megtorlásaként vagy propagandaokokból nagyobb arányú német légitámadásokra, hogy bizonyítsák: a Luftwaffe még képes a visszavágásra. 1941 nyarától kénytelenek voltak a Royal Air Force-nak átengedni a kezdeményezést. 1944-ben került sor újból néhány nagyobb támadásra, hogy az inváziós előkészületeket megzavarják. A bevetett V–1-es és V–2 rakéták pusztító hatása kimondottan a lakosságot érintette, gazdasági és háborús hatása – nem utolsósorban a rakéták elégtelen száma és a célzási pontatlanság következtében – nem volt túl jelentős.

A légi háborúban tehát 1941-től fokozatosan érlelődött a fordulat, de ekkor még a Royal Air Force túlságosan gyenge volt nagyobb arányú stratégiai hadműveletekre. Churchill szorgalmazta a fokozott légitámadásokat, hangsúlyozva, hogy Anglia így nyújthat némi segítséget a német erők 70–75%-át lekötő szovjet hadseregnek. Az angol légierő fejlesztési koncepciója számos vitát váltott ki. Churchill a stratégiai bombázásra alkalmas nehézbombázók fejlesztését szorgalmazta a hadászati bevetésre alkalmas géptípusokkal szemben. Churchill álláspontja győzött, és már 1941-ben megalakultak a stratégiai bombázásra alkalmas csoportok. Tevékenységük azonban egyelőre nem volt eredményes. Hatótávolságuk csekély volt, célozni nem tudtak, és a német vadászvédelem miatt csak éjszaka támadtak. 1942-ben a Németországra ledobott bombák mennyisége mintegy 45 000 tonnára emelkedett, azaz megkétszereződött, és a radar alkalmazásával hatékonyságuk növekedett. A pilótát a radar segítségével vezették a cél felé. 1942. május 30-án a Köln elleni támadással megkezdődött a tömeges bombatámadás. Taktikáját és technikáját az angol légierő alaposan kidolgozta. A pilóták igen részletes felvilágosítást kaptak a bombázandó területről (meteorológiai viszonyok, légvédelmi célpontok jellege stb.). A támadást néhány világítóbomba ledobása vezette be, majd 25–30

perces intenzív bombázás következett. A bombázás alatt működő automatikus fényképezőgépek felvételeit másnap értékelték. Az 1942-es évben az angoloknak még nem volt elegendő hosszú távú nehézbombázójuk. 1943. januárban a casablancai konferencián Roosevelt elfogadta Churchill felfogását a Németország elleni légitámadásokról, és a szövetséges vezetők nagyarányú offenzíva mellett döntöttek, hogy „fokozatosan szétrombolják és szétszórják a német katonai, ipari és gazdasági rendszert, hogy olyan mértékben ássák alá a német nép ellenállóképességét, hogy az a fegyveres ellenállást is hatékonyan gyengítse".*

Az angol Hurrican és más gépek mellett, az amerikai B–17-es és B–24-es gépek is felsorakoztak a Németország elleni támadásra. Ezeknek a jól felfegyverzett repülőerődöknek kevésbé volt szükségük vadászkíséretre, megfelelően manőverezték, hatalmas bombaterhet vittek magukkal, és igen magasról tudtak viszonylag pontosan célozni, ami nehezítette a légelhárítás feladatát. A B–24 3000 km távolságot tudott berepülni 3 tonna bombateherrel 10 000 méter magasságban, közel 500 kilométeres sebességgel.

A Sir Arthur Harris vezetésével megalakult angol bombázási parancsnokság egy-egy éjszaka 1000 gépet indított. Nemcsak ipari és hadászati célokat támadtak, hanem szinte minden német nagy- és kisvárost, arra számítva, hogy a támadások okozta szenvedések aláássák a német hátország teljesítőképességét és morálját. A Köln elleni támadás 2500 nagyobb és 12 000 kisebb tüzet idézett elő, közel 100 000 embert tett hajléktalanná. Hamarosan követte ezt Essen, Duisburg, Hamburg és Düsseldorf bombázása. A német légelhárítás és vadászgépek egyre tehetetlenebbé váltak. A választ inkább Goebbels és Göring fenyegető beszédei adták, amelyekben Anglia szörnyű végét jósolták, ha Németország befejezi a Szovjetunió elleni hadjáratát.

Az amerikaiak már 1942 nyarán is vezettek légitámadásokat német területek ellen, 1943 elejére azonban kidolgoztak egy pontosabb taktikát. Az amerikaiak alábecsülték az angol teljesítményt, hangsúlyozták az angol támadások pontatlanságát és túlzott veszteségeit. Úgy vélték hogy a repülőerődök lehetővé teszik a jól megválasztott német célok nappali támadását, s jóval nagyobb pusztításokat okozhatnak. Az Angliában felállított 8. amerikai légiflotta megkezdte a nappali támadásokat, a kulcs iparágak, a tengeralattjáró-támaszpontok, a közlekedési csomópontok ellen. A német Luftwaffében teljes volt a fejetlenség. Ha a harci repülőgépeket fejlesztették, akkor a vadászgépek hiánya miatt a légitámadások idején védtelenek maradtak, ha a vadász-programot fejlesztették, akkor a szovjet földön harcoló csapatok nélkülözték a légi támogatást, és egyre jobban érezték a kiváló szovjet géptípusokkal szembeni elmaradottságukat.

1943 tavaszán a Ruhr-vidék, Berlin, a norvégiai és franciaországi ipartelepek az

* A concise History of World War II. (New York 1964) című kötetben *R. F. Futrell:* Developments in Air Warfare. 327. l.

angolszász támadások fő célpontjai. 1943 júliusában a Hamburg elleni háromnapos támadás a több tízezer romboló és gyújtóbombával lángtengerré és romhalmazzá változtatta a várost. 41 000 ember halt meg, kb. ugyanannyi ház dőlt össze. A kikötőben tartózkodó vagy a dokkokban épülő hajók túlnyomó többsége elpusztult. A Hamburg fölé repülő több száz gépből ledobott alumíniumcsíkok, valamint a zavaró-adások, lehetetlenné tették a német lokátorok munkáját, mindössze 17 gép pusztult el.

1943 második felében az itáliai támaszpontokról már Németország déli és délkeleti részeit bombázták, és számos, addig sértetlen hadiüzem vált romhalmazzá. A román olajmezők ellen is támadást indítottak s a működő kutak és berendezések egy részét lerombolták. 1943 novemberében megindult Berlin ellen a sorozatos légitámadás. 1943 végén az angol–amerikai veszteségek valamelyest emelkedtek, de ezt hosszú távú vadászgépek bevezetésével hamarosan ellensúlyozták. A Németországban 1944-ben elindított vadász-program – az ehhez biztosítandó munkaerő-szükséglet adta a magyarországi zsidóság elhurcolásának formális ürügyét –, a tényleges erőviszonyokon már nem tudott változtatni. Az új német géptípusok – köztük rakéta, illetve sugárhajtású gép – gyártása túlságosan későn indult, semhogy az angol–amerikai légierő technikai fölényét leküzdje. 1944 elején az amerikaiak Spaatz tábornok irányításával egységbe foglalták a stratégiai légierőket, és február 20-a és 26-a között tönkrebombázták a német repülőgépgyárakat, több ezer gépet a földön, illetve a futószalagon pusztítottak el. A további támadások az olaj és a vegyipar ellen irányultak. A szintetikus üzemanyag termelése katasztrofálisan visszaesett. Folytatódtak, sőt fokozódtak a német nagyvárosok elleni bombatámadások. 1944 tavaszán az angol–amerikai gépek közlekedési csomópontokat támadtak. Szisztematikusan francia területeket bombáztak az inváziós hadműveletek előkészítése céljából.

1943-ban már 207 000, 1944-ben pedig 915 000 tonna bombát dobtak le a német birodalomra. A legtöbb bombatámadás a Ruhr-vidéki városokat érte, de Hamburg is sokat szenvedett. 213 esetben bombázták. Köln 90, München 66 esetben kapott támadást. A legtöbb német nagyváros mintegy 40–50%-ban elpusztult a bombázások következtében.

Ugyancsak bombatámadások pusztították el, illetve rongálták meg a peenemündei rakétatelepet. Számos nagyüzem leállította termelését vagy vidékre települt. Az inváziós hadműveletek során a német légierő már nem fejtett ki lényeges ellenállást, 1944–45-ben mind a Nyugati, mind a Keleti Fronton már teljesen alárendelt szerepet játszott az angol–amerikai, illetve a szovjet erőkkel szemben.

1945 elején a légi háborút Németországgal szemben az ún. Clarion-hadművelet fejezte be, melynek az volt a feladata, hogy a szövetséges csapatok németországi behatolását a német közlekedési hálózat teljes szétrombolásával segítse. Mintegy 9000 gép támadta két napon át különleges intenzitással a német vasúthálózatot, több ezer kilométer vasúti sínt szakított fel, közel 1000 mozdonyt és több tíz-

czer vasúti kocsit rongált meg. 1945 februárjában került sor a második világháború legnagyobb bombatámadására Drezda ellen. Ebbe az ipari szempontból jelentéktelen városba a menekültek ezreit helyezték el, és a 14 órás támadás következtében 100 000 ember pusztult el. A város nagy része teljesen leégett. A drezdai támadás borzalmas jelenetei jogosan felvetették a kérdést, vajon indokoltak-e ezek a nagyvárosok ellen indított, több tízezer polgári halottat okozó bombatámadások. Igazolták-e a szövetségesek elképzeléseit, hogy a támadások megbénítják a gazdasági életet, aláássák a német lakosság ellenállóképességét. Az adatok s a háború menete azt bizonyította, hogy a bombatámadások hatása nem felelt meg a várakozásnak. Az élet megnehezítése kétségtelenül gyengítette mind a fizikai, mind a lelki ellenállóképességet, és rontotta a munkateljesítményt. Az sem vitatható, hogy a támadások óriási, egyes esetekben döntő pusztítást idéztek elő a hadiiparban, meglassították a termelést. De nem szabad elfeledkezni arról, hogy végső soron a bombatámadások sem törték meg a német lakosság harckészségét, s legalábbis tettekben nem fordították a rendszer ellen. A hadiipar pedig legalábbis 1944 közepéig növelni tudta termelését, s tényleges visszaesés csak 1944 augusztusától következett be, amikor a szövetséges csapatok a német határon álltak. Igaza volna tehát annak a véleménynek, mely a támadásokat teljesen elhibázottnak tartja, vagy – mint egyes nyugatnémet emlékiratokban hangoztatják – azokat a szövetségesek részéről a német lakosság elleni nagyarányú terrorhadjáratnak tekinti. Vagy azoknak az amerikai tábornokoknak a véleménye áll közel az igazsághoz, akik a támadások stratégiai elképzeléseit helyesnek tartják, csupán a célmeghatározásokat tartják elhibázottnak.

Benyomásunk szerint a stratégiai bombázások egész koncepcióját nem lehet elhibázottnak tartani. Ennek nyilván nem mondhat ellent, hogy egyes támadások elhibázottak voltak, s nem tettek különbséget a hadi- és gazdasági célok elleni támadás, illetve a polgári lakosság elleni hadviselés között. Számos bombatámadásnál túlságosan dominált a megfélemlítés. Kétségtelen hogy a német hadigazdaság teljes megbénítását, tönkretételét nem sikerült elérni, de a bombázások lényegesen csökkentették az ellenállóképességét, elvontak bizonyos erőket a keleti frontról. Míg 1941-ben a Luftwaffe 65, 1944-ben csak 32%-a került a Szovjetunió ellen alkalmazásra. A légitámadások jelentős munkaerőt vontak el a légvédelem számára a frontról, a legfontosabb helyreállítási munkák pedig kétségkívül más fontos munkaterületekről, s megkönnyítették a szárazföldi hadműveleteket a szövetségesek számára.

A stratégiai bombázások, a légi háború nem döntötte el a háborút. A döntő csaták nem a német városok fölött zajlottak le, hanem a szárazföldön, mindenekelőtt a Keleti Fronton, ahol 1943 nyarán a szovjet hadsereg meghiúsította a Wehrmacht utolsó nagy támadási kísérletét, és súlyos vereséget mért a német hadseregre, megkezdte a Szovjetunió teljes felszabadítását.

A KURSZKI CSATA ÉS A KELETI FRONT ALAKULÁSA 1943-BAN

A szovjet erők a sztálingrádi győzelmet követően kiűzték a német csapatokat a Kaukázusból, és 1943 február végéig felszabadították a Volga és a Don, illetőleg a Don és a Donyec közötti területekre. Márciusra a németeknek sikerült megállítani a szovjet előrenyomulást, sőt kisebb ellencsapásokkal némi területnyereséget (Harkov elfoglalása) is szert tettek. Ezek után a frontvonal hónapokra megmerevedett. Mindkét oldalon 1943 döntő csatáira készültek, lázasan mérlegelve az esélyeket, az ellenség feltehető erejét és hadmozdulatait, frontvonalának gyenge pontjait, az áttörés lehetőségét. A sztálingrádi győzelem nemcsak visszaadta a szovjet hadsereg 1941–42-es csatavesztéseiben megtépázott önbizalmát, de nyilvánvalóvá tette, hogy a háború menetében, az erőviszonyokban döntő fordulat állott be a Szovjetunió javára. A szovjet vezetés nyugodtabban készült fel, bizakodóbban mérlegelhette a jövő lehetőségeit. Ezzel szemben Hitler főhadiszállásán, Sztálingrád óta rendkívül komor, feszült és ideges hangulat uralkodott. A Szovjetunió megsemmisítésében már kevesen hittek. Még Hitler optimizmusa is szertefoszlott. A német hadvezetés most már sokkal inkább arra összpontosította erejét, hogy elkerülje a katasztrofális vereséget. Hitler nem fogalmazta meg világosan, miként ítéli meg a helyzetet, de a német vezetésben uralkodó nézetet von Manstein találóan fejtette ki emlékiratában: „Két hadjárat nem tudta kikényszeríteni a Szovjetunió leverését... Úgy tűnt, lejárt az a haladék, melyet a birodalom számára keleti ellenségének leverésére biztosítottak, mielőtt a nyugatiak a küzdelembe döntően beavatkoznának... Az első kérdés, melyre választ kellett találni, az volt, vajon lehet-e egyáltalán valamiféle megoldást találni a jelen helyzetben. Természetesen már nem a szovjethatalom teljes megsemmisítése révén. De vajon nincs még remény legalább egy döntetlen elérésére?"*

A vélemények, hogy miként lehet a vereséget elkerülni, megoszlottak. A német vezérkar egyes vezetői – köztük von Manstein, a „Dél" hadseregcsoport főparancsnoka – úgy látták, legalábbis egyelőre az offenzív hadműveletekről le kell mondani. Javaslatuk: várják meg a szovjet csapatok kezdeményezését, ürítsék ki a Donyec vidékét, s nagyjából a Dnyeper–Melitopol-vonalon építsenek ki erős védelmi állásokat. Ezekből a védelmi állásokból véreztessék el a szovjet offenzívát, majd lendüljenek ellentámadásba, mérjenek vereséget a szovjet hadseregre. Már nem számoltak azzal, hogy ez a vereség a szovjet rendszer összeomlását vonja maga után, csupán abban bíztak, hogy tárgyalásokra, valamiféle kompromisszumra kész-

* *E. Manstein:* Verlorene Siege. Id. kiad. 473–474. l.

tethetik a szovjet vezetést, visszaszerezhetik a német hadsereg Sztálingrádnál elvesztett presztízsét.

Hitler és a vezérkar egyes tagjai azonban más véleményen voltak. Még egy utolsó nagy kísérletet kell tenni a hadászati kezdeményezés megragadására, az események menetének megfordítására, a sztálingrádi vereség súlyos hatásának kiküszöbölésére. Hitler az offenzíva mellett döntött, „hogy még egyszer, utoljára irányíthassa az események menetét".* Offenzíva, de hol és miként? 1941-ben még 2000 kilométer szélességben indultak a német csapatok rohamra, 1942-ben viszont már csak a déli fronton 5–600 kilométer szélességben tettek kísérletet a szovjet hadsereg felszámolására. 1943-ban pedig már csak egy kisebb frontszakaszon, mintegy 150 kilométer szélességben hitték magukat clég erősnek a támadásra. Ez a 150 kilométeres szakasz a kurszki területen feküdt, ahol a szovjet erők mind az északi, mind a déli frontszakasz általános vonalához képest erősen előrenyomultak. Kurszk körzetében tehát egy viszonylag jelentős kiszögellés keletkezett, melyet nemcsak szemből, de északról és délről is meg lehetett támadni. Egy sikeres támadás az ide összpontosított jelentős szovjet erők bekerítésével és teljes megsemmisítésével kecsegtetett. (Az 1943 elején kialakult frontvonal mind a német, mind a szovjet csapatok számára tartalmazott ilyen veszélyes helyzeteket. A kurszki kiszögellés a szovjet csapatok számára volt veszélyes, de ettől északra, Orjol (Orel) környékén viszont egy kisebb német kiszögellés alkotta a német állások gyenge pontját.)

A német vezetés kidolgozta a „Citadella" fedőnevű hadműveletet. A hadművelet lényege az volt, hogy északról Orjol, délről Belgorod környékéről indítsanak harapófogószerű támadást, s megsemmisítve a „Dél" és „Közép" hadseregcsoport közé beékelődött szovjet erőket, a hadászati kezdeményezést újból magukhoz ragadják. Nem volt kétséges, hogy a támadásra soha nem látott előkészületeket kell tenni, s megindítására csak a tavaszi olvadás után kerülhet sor. A német főhadiszálláson május 4-én ültek össze a Citadella-hadművelet részleteinek kidolgozására. Model vezérezredes – ki Hitler különös bizalmát élvezte, s a támadást indító egyik hadsereg vezetésével volt megbízva – ismertette a támadási tervet, nem hallgatva el nehézségeit, s bizonyos kételyeit a sikeres végrehajthatóságot illetően. Az ellenség számol ezzel a támadással – hangoztatta Model –, s ha német részről nem tudnak megfelelő erőt összpontosítani s új módszereket alkalmazni, akkor talán szerencsésebb a támadásról lemondani. Korábban az ilyen nyilatkozat többnyire hatástalanul pergett le Hitlerről, most azonban a sztálingrádi vereség nyomasztó súlya alatt kevésbé volt merev az ellenérvekkel szemben, s maga is belátta, hogy a támadó egységeket sürgősen meg kell erősíteni. Elrendelte tehát, hogy a német haditechnika legújabb vívmányaiból, a leküzdhetetlennek hitt új nehézpáncélosokból, a Tigrisből és a Párducból a maximális mennyiséget bocsássák a támadó egységek rendelkezésére. Emellett, bár ezek a harckocsik is igen nagy tűzerővel ren-

* *K. Tippelskirch:* Geschichte des zweiten Weltkriegs. Bonn 1951. 328. l.

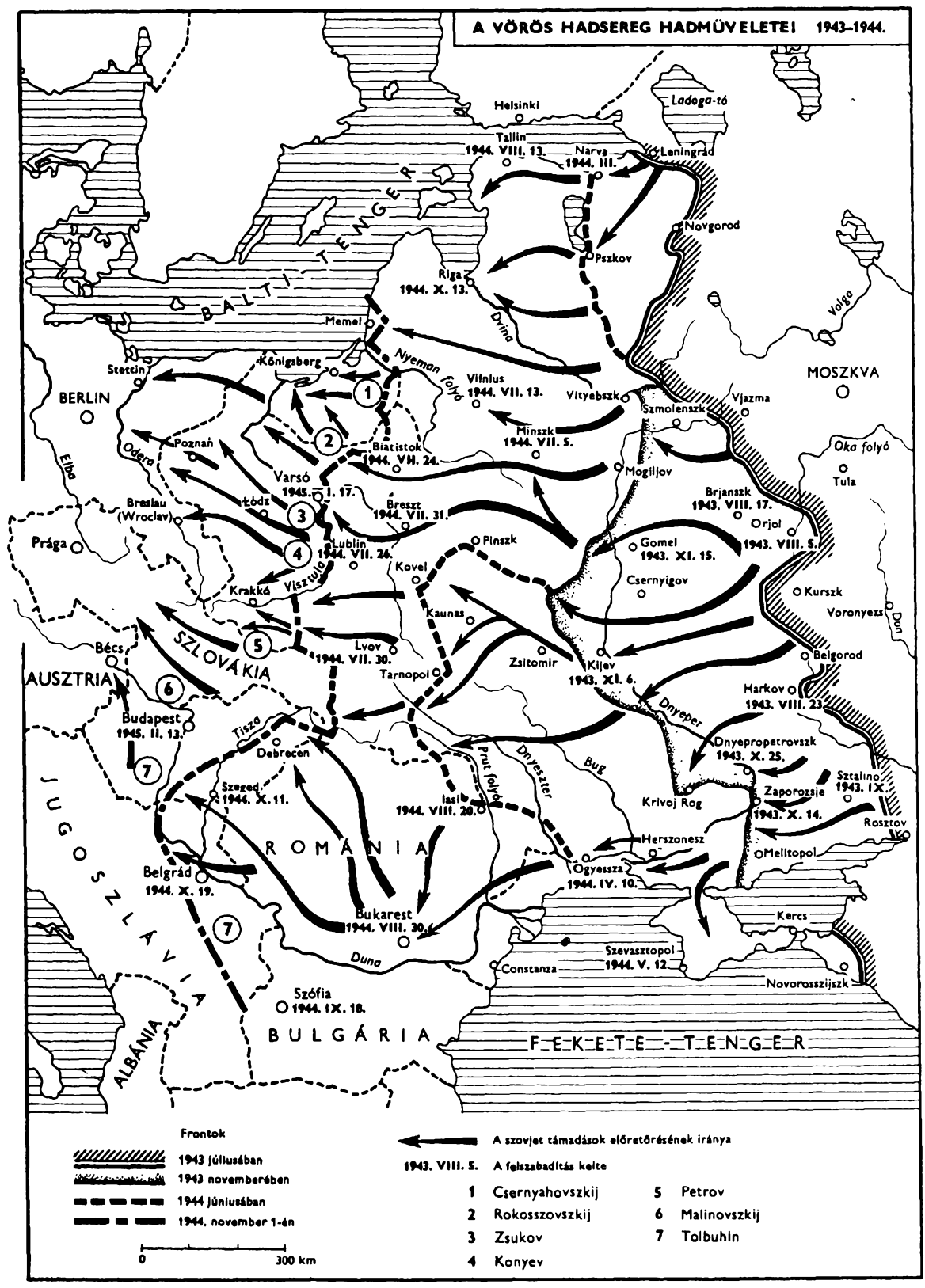
A VÖRÖS HADSEREG HADMŰVELETEI 1943–1944.
Helsinki
Tallin
1944. VIII. 13.
Narva
1944. III.
Leningrád
Ladoga-tó
Novgorod
Pszkov
Riga
1944. X. 13.
BALTI-TENGER
Memel
Dvina
Volga
MOSZKVA
Königsberg
Stettin
BERLIN
Nyeman folyó
Vilnius
1944. VII. 13.
Vityebszk
Szmolenszk
Vjazma
Minszk
1944. VII. 5.
Poznań
Odera
Elba
Biatistok
1944. VII. 24.
Varsó
1945. I. 17.
Mogiljov
Oka folyó
Tula
Brjanszk
1943. VIII. 17.
Orjol
1943. VIII. 5.
Breslau
(Wroclav)
Łódz
Breszt
1944. VII. 31.
Prága
Lublin
1944. VII. 24.
Pinszk
Gomel
1943. XI. 15.
Kovel
Csernyigov
Kurszk
Voronyezs
Don
Visztula
Krakkó
Kaunas
SZLOVÁKIA
Lvov
1944. VII. 30.
Zsitomir
Kijev
1943. XI. 6.
Belgorod
Bécs
AUSZTRIA
Tarnopol
Harkov
1943. VIII. 23.
Dnyepr
Budapest
1945. II. 13.
Tisza
Debrecen
Dnyeszter
Prut folyó
Bug
Dnyepropetrovszk
1943. X. 25.
Szeged
1944. X. 11.
Iasi
1944. VIII. 20.
Krivoj Rog
Zaporozsje
1943. X. 14.
Sztalino
1943. IX.
Rosztov
JUGOSZLÁVIA
ROMÁNIA
Herszonesz
Melitopol
Belgrád
1944. X. 19.
Ogyessza
1944. IV. 10.
Bukarest
1944. VIII. 30.
Kercs
Duna
Szevasztopol
1944. V. 12.
Constanza
Novorosszijszk
Szófia
1944. IX. 18.
ALBÁNIA
BULGÁRIA
FEKETE-TENGER
Frontok
1943 júliusában
1943 novemberében
1944 júniusában
1944. november 1-én
0
300 km
A szovjet támadások előretörésének iránya
1943. VIII. 5. A felszabadítás kelte
1 Csernyahovszkij
2 Rokosszovszkij
3 Zsukov
4 Konyev
5 Petrov
6 Malinovszkij
7 Tolbuhin

delkeztek, egy új önjáró lövegkonstrukció, a Ferdinánd első bevetését is a kurszki áttörés kikényszerítésére kívánta felhasználni. Megfontolás tárgyává tette továbbá, hogy a támadás időpontját későbbre halasszák. E tekintetben a vélemények megoszlottak, egyesek arra utaltak, hogy ezalatt a szovjet védelem is megerősödik, s az új szovjet fegyverzet esetleg sokkal hatékonyabb lesz, mint az, amit a német ipar bocsát a hadsereg rendelkezésére, Hitler végül is a Citadella-hadművelet elhalasztása mellett döntött, s az új időpontot június 10-ében jelölte meg.

A nyugatnémet hadtörténelmi irodalomban elég elterjedt gyakorlat a háború minden vitatható döntéséért Hitlerre hárítani a felelősséget, ezt a halasztást is igyekeznek végzetesnek beállítani, figyelmen kívül hagyva, hogy „a stratégiai kezdeményezés és a légi fölény Sztálingrád óta a szovjet hadsereg birtokában volt".* S bár igaz, hogy az idő a szovjet hadseregnek dolgozott, semmi ok sincs feltételezni, hogy a támadás korábbi megindítása alapjában más eredményekkel járt volna. Különösen nincs ok ilyen feltételezésre, ha figyelembe vesszük, hogy a szovjet hadseregben már korábban megindultak a nyári haditervre vonatkozó tárgyalások. Ezek során feltételezték, hogy a németek újból kísérletet tesznek a kezdeményezésre, és végleges fordulat a háború menetében csak az ellenséges támadás visszaverése után következik be. Már április elején – tehát korábban, mint Hitler, aki április 15-én adta ki a Citadella-hadműveletre vonatkozó parancsát – úgy értékelték a helyzetet, hogy a kurszki kiszögellésben várható az 1943-as év döntő csatája. A szovjet hadvezetés is latolgatta, hogy vajon a szovjet hadsereg kezdeményezzen vagy várja meg a német támadást, s annak leverése után bontakoztassa ki a nagy szovjet offenzívát. Zsukov marsall, akinek katonai szakértelme, helyzetfelismerése, áttekintőképessége, higgadtsága s hadműveleti tapasztalatai egyre jobban érvényesültek a szovjet vezérkar munkájában, úgy vélte, „nem lenne célszerű, ha csapataink a közeli napokban támadásba mennének át azzal a céllal, hogy megelőzzük az ellenséget".** Bár Sztálin másik igen jelentős katonai tanácsadója, Vasziljevszkij is hasonló álláspontot formált, Sztálin habozott. Végül április 12-én körkérdést intézett a frontparancsnokokhoz, miként ítélik meg a németek helyzetét és szándékait. Az értékelések egyértelműen arra utaltak, hogy a német támadás májusban a kurszki kiszögellésben várható. A döntés könnyebbé vált. Az elsődleges feladatot szilárd és tartós (mélyen lépcsőzött) védelem kiépítésében jelölték meg, azzal az elképzeléssel, hogy az ellenséges támadást elvéreztetik, majd az ellentámadással szétzúzzák a német csapatokat. A védekezésre való felkészülés nem merült ki a várható legveszélyesebb szakaszok kijelölésében és megfelelő tartalékok megszervezésében. Zsukov emlékirataiban leírja, hogy a Kommunista Párt és az Állami Védelmi Bizottság milyen nagyarányú szervezőmunkát végzett. Felülvizsgálták a szervezési formákat, a hadsereghez tüzér-, páncéltörő és aknavető egységeket ál-

* Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. 3. köt. Berlin 1962. 355. l.

** *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 121–122. l.

lítottak be. Kicserélték a gyalogsági fegyverek egy részét, új híradási eszközöket alkalmaztak, megerősítették a légvédelmet és a tüzérséget. Különös gondot fordítottak a harckocsik és önjáró lövegek gyártására, sőt új harckocsihadsereget alakítottak. A légierő újjászervezése során egy sor új konstrukciójú repülőgépet bocsátottak a hadsereg rendelkezésére. 1943 májusában a Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága határozatot hozott a Vörös Hadsereg párt- és Komszomol-szervezetei struktúrájának átszervezéséről. A határozat következtében a pártpolitikai munka lényegesen megjavult a szovjet hadseregben, ami hozzájárult a nyári hadműveletek eredményességéhez.

A szovjet csapatok több frontban csoportosulva várták a támadást, bár előreláthatható volt, hogy a támadás az ún. Központi és Voronyezsi Frontot érinti elsősorban. A védekezés megszervezése azonban egy pillanatra sem vonta el a figyelmet a későbbi teendőkről. A Szovjet Főhadiszálláson számoltak azzal, hogy amennyiben a kurszki német támadás elakad, akkor a német vezérkar az orjoli kiszögellésben összpontosított erőkkel siet a segítségükre. Ezért úgy döntöttek, hogy a Nyugati és a Brjanszki Front csapataival, melyek az oreli kiszögelléssel állottak szemben, ebben a kritikus időpontban lendülnek támadásba. Erre külön hadműveleti tervet dolgoztak ki, mely a „Kutuzov" fedőnevet kapta. Ez a tervezett ellencsapás bizonyos fokig még a védelem részét képezte, a következő lépés azonban már a szovjet ellentámadás teljes kibontakoztatására irányult. A szovjet katonai vezetés úgy döntött, hogy az ellentámadást a német „Dél" hadseregcsoport ellen indítja. Ez a hadseregcsoport – mint már jeleztük – viszonylag mélyebben helyezkedett el a szovjet területekre, így a kurszki kiszögellésből könnyen oldalba volt támadható. A szovjet támadás iránya – Harkov–Poltava–Kijev – nagy jelentőségű hadászati győzelmet, Ukrajna jelentős részének felszabadítását, a német „Dél" hadseregcsoport teljes megsemmisítését helyezte kilátásba.

A szovjet haditerv május közepére, tehát az eredeti német terv időpontjának megfelelően várta az ellenség támadását. Voltak kudarcok is. Májusban kiderült például, hogy a frontra küldött repülőgépek egy része selejtes, bevetésre alkalmatlan. Jakovlev, a híres repülőgép-tervező leírta emlékirataiban, hogy Gyementyev honvédelmi népbiztos-helyettessel június 3-án a Főhadiszállásra rendelték. Jelen volt Sztálin és a hadsereg néhány más vezetője, az asztalon repülőgépszárny-bevonat darabjai feküdtek. „Rögtön tudtam, hogy kellemetlen beszélgetés előtt állunk." A repülőgéproncsok ugyanis az új Jak–9 repülőgép szárnyaiból kerültek Sztálin asztalára. A rossz minőségű nyersanyag miatt egyes gépek szárnyainak borítása a repülés közben levált. Sztálin megkérdezte, tudnak-e erről az ügyről, mire Jakovlev azt válaszolta hogy hallott néhány esetről. Sztálin élesen válaszolt: „Tudják-e, hogy ez meghiúsít egy fontos hadműveletet, amelyet nem lehet vadászgépek nélkül végrehajtani... Az ellenség nem okozhatott volna nagyobb kárt nekünk... Ez Hitler érdekében végzett munka!... Tudják-e, hogy harcképtelenné tették a vadász légierőt? Tudják, hogy mekkora szolgálatot tettek Hitlernek?! Hit-

leristák!"* A beszélgetés néhány perc szünet után, valamivel nyugodtabb hangulatban folytatódott. Elhangzott a kérdés, mennyi idő alatt tudják a gépeket rendbehozni. „Két hét alatt" – hangzott a válasz. Sztálin eleinte kételkedett, végül elfogadta a határidőt. A szovjet repülőgépipar kijavította a gépeket, s mire a német támadás megindult, a gépek valóban készenlétben álltak.

Hitler részben, hogy a támadás előkészületeit tovább fokozhassa, részben már a nyugati partraszállási hadműveletektől tartva, végül a június 10-ére kitűzött támadást is elhalasztotta. Midőn június közepén a német főhadiszálláson összehívták a támadásban részt vevő hadseregek és hadseregcsoportok vezetőit, egyesek úgy vélekedtek, hogy a támadás kedvező időpontját már elmulasztották. Hitler azonban a támadás mellett döntött, s ehhez a tábornokok többségének egyetértését is megszerezte. Július elején volt a végleges megbeszélés. Ezen Hitler megmagyarázta, milyen okok késztették a támadás időpontjának ismételt elhalasztására, majd kételkedő hadvezéreibe igyekezett némi optimizmust önteni, utalt arra, hogy a nemzetiszocializmus történetében nemegyszer sokkal kedvezőtlenebb előjelek között induló hadműveleteket is sikerült eredményesen befejezni.

Az előjelek valóban nem voltak kedvezőek. A német hadvezetés tudatában volt annak, hogy a kurszki csata az utolsó nagy próbálkozás lesz. Túl sok függött a csata kimenetelétől, s az erőviszonyok nem voltak kedvezőek. A német hadsereg ugyan 232 hadosztályból 172-t sorakoztatott fel a Keleti Fronton, s ez mintegy 36 egyéb csatlós hadosztállyal is kiegészült, ennek ellenére a szovjet adatok szerint a Keleti Fronton állomásozó szovjet erők személyi állománya 1,2-szerese, tüzérsége és harckocsi-állománya kétszerese, repülőgépeinek száma pedig közel háromszorosa volt a németekének.

Július ötödikén hajnalban indult meg végül a német offenzíva, ötven hadosztály, köztük tizennégy páncélos és hét gépesített hadosztály 900 000 embere indult rohamra 10 000 ágyúval, 2700 tankkal és 2000 repülőgéppel. A Citadella-hadműveletnek már az indítása is balul ütött ki. A Szovjet Frontparancsnokság, számítva a támadásra, egy órával korábban koncentrált tüzérségicsapást intézett a német állások ellen, ami a német roham megindítását késleltette és bizonyos fokig megzavarta. Mégis az északról támadó 9. hadsereg – mely a „Közép" hadseregcsoporthoz tartozott – az első napon mintegy 14 kilométer mélységben benyomult a szovjet állásokba, a dél felől támadó erők azonban képtelenek voltak bármiféle érdemleges sikert elérni. A következő napokban a támadás egyre nehezebben haladt előre. A szovjet erők nemcsak jól kiépített védelmi vonalakkal rendelkeztek, de megfelelő tartalékokkal is, ezeket az esetleges betörések elreteszelésére, sőt mi több, kisebb ellenakciókra is sikeresen vetették harcba. Az északi erők előrenyomulása is lelassult, majd július 9-én, mintegy 18 kilométerre a támadás kiindulópontjától, elakadt. A német vezetés úgy vélte, hogy kisebb pihenő beiktatása után folytathatja

* *A. Sz. Jakovlev:* Szárnyak és emberek. Id. kiad. 360. l.

a támadást, a szovjet erők hadműveletei azonban ezt végig megakadályozták. A Szovjet Főparancsnokság ugyanis július 11-én elindította a Kutuzov-hadműveletet az orjoli kiszögellésben tartózkodó német erők ellen. Ez a kurszki övezetben támadó 9. német hadsereg helyzetét rendkívül veszélyessé tette, s így a német „Közép" hadseregcsoport parancsnoka kénytelen volt a támadás leállítása mellett dönteni.

Nagyjából hasonlóan alakult a déli irányú támadás sorsa is. Belgorod környékén az előrenyomulás az első napon igen lassan, vontatottan indult. Majd óriási páncélos és légi csata bontakozott ki, aminek során egyre inkább beékelődtek a védőegységek az ún. Voronyezsi Front állásai közé. Bármilyen súlyosak voltak a német veszteségek, július 11-ére a helyzet a szovjet védelem bizonyos pontjainál válságosra fordult. A németek egy helyre összpontosították erőiket, és mindenáron ki akarták erőltetni az áttörést. Prohorovka környékén a második világháború egyik legnagyobb méretű tankcsatája zajlott le. A csatateret beborító füsttenger a tüzérség és a légierő beavatkozását mindkét részről lehetetlenné tette. Pillanatnyilag a gyalogság szerepe háttérbe szorult. A Szovjet Főhadiszállás új erőket vetett a küzdelembe – többek között több száz félelmetes T–34-es tankot –, július 12-ére a helyzetet valamelyest stabilizálták. Két-három napon belül a Citadella-hadművelet összeomlott. (Hitler már július 13-án magához rendelte Mansteint és Klugét, s a támadás leállítását mérlegelte.) A német főhadiszálláson – melyet pár nappal korábban a kurszki csata sikertelensége mellett az angol–amerikai erők sikeres szicíliai partraszállása is letargikus hangulatba kergetett – már csak azzal törődtek, hogy miként lehet a csapatokat a teljes pusztulástól megmenteni, és a szovjet ellentámadást kivédeni. „A Citadella-hadművelet leállításával a keleti hadszíntéren a kezdeményezés véglegesen a szovjetek kezébe került"* – állapítja meg Manstein tábornok.

Valóban, a július 12-i Orjol környéki szovjet ellentámadást július 15-én a déli oldalon is ellentámadás követte. A kurszki német támadás összeomlása nemcsak jelentős emberi és anyagi veszteségeket okozott a németeknek, de egyszer s mindenkorra véget vetett a németek stratégiai kezdeményezésének. Az a fordulat, mely a szovjet–német háború – s ezen keresztül az egész második világháború – történetében a sztálingrádi győzelemmel megindult, valójában a kurszki csatával befejeződött. Ha egyes német tábornokok még Kurszk előtt reménykedtek a teljes vereség elkerülésében, a kurszki csata után legfeljebb a teljes vereség időpontja lehetett kérdéses. A döntetlenbe vetett remények jórészt szertefoszlottak. A szovjet győzelem véget vetett a német propaganda által terjesztett – s a népszerű dalban, „Minden december új májust ígér" is propagált – nézetnek, mely szerint a szovjet csapatok csak télen kerülnek fölénybe, nyáron a német hadsereg diadalmaskodik.

A német támadás összeomlását követően azonnal megindult a szovjet támadás.

* *E. Manstein:* Verlorene Siege. Id. kiad. 507. l.

A szovjet ellentámadás nem kezdődött egyidőben. Az északi szárnyon, Orjol környékén valójában már július 12-én megindult a szovjet ellentámadás, hiszen a a németek orjoli kiszögellése ellen indított rohamnak nemcsak a kurszki harcok tehermentesítése volt a feladata. Délen jó egy hétig tartott, míg a szovjet erőknek, rendkívül nehéz csaták után, sikerült visszaszorítani a németeket eredeti kiindulópontjaikra. Sztálin sürgette az azonnali támadást, de a katonai vezetők, mindenekelőtt Zsukov és Vasziljevszkij néhány napos lélegzetvételnyi szünetet tartottak szükségesnek. Ezekben a napokban a szovjet hadvezetés újból átgondolta a teendőket. Több megoldás kínálkozott. Végül is a Belgorod–Harkov irányú támadás látszott a legelőnyösebbnek, vagyis nagyjából megmaradtak a korábbi terv mellett, mely a „Rumjancev" hadvezér fedőnevet viselte. A pár napos szünet a meglehetősen jelentékeny ember-, fegyver- és hadianyagveszteség pótlására szolgált, valamint az erőknek a támadáshoz történő megfelelő átcsoportosítására. A szovjet hadsereg ún. Voronyezsi és Sztyeppi Frontja augusztus 3-án indította meg a már szokásos nagy erejű tüzérségi és légi előkészítés után a támadást. Viszonylag gyorsan áttörtek, s újabb és újabb erők bevetésével igyekeztek az áttörés helyét kiszélesíteni. A Belgorodnál harcoló német egységek a „Dél" hadseregcsoport északi szárnyát alkották, s a Manstein vezetése alatt álló német seregekre az Ukrajna déli térségében elhelyezkedő szovjet seregek is erős nyomást fejtettek ki, ami az erők átcsoportosítását lehetetlenné tette. A szovjet erők belgorodi áttörése egyre szélesebbé vált, és augusztus 5-én a moszkvai rádió örömmel adhatta hírül Belgorod visszafoglalását. Ugyanaznap az északi szárny is sikert jelenthetett, Orjol felszabadult. A pusztulás képe – ami a szovjet csapatokat a felszabadított országrészeken fogadta – csak fokozta harci elszántságukat, a nácik elleni gyűlöletüket. Orjol városának 114 000 lakosából mindössze 30 000 köszönthette a felszabadítókat. Becslések szerint a németek 12 000 embert gyilkoltak le s ennek több mint kétszeresét deportálták Németországba. Sokan elmenekültek, mások a partizánokhoz csatlakoztak. A németek a felperzselt föld taktikáját alkalmazták, s a város nagy részét felgyújtották. A város tekintélyes negyedei pedig a harcok következtében váltak romhalmazzá. Orjol városa nem volt valamiféle nevezetes kivétel. Hasonló kép fogadta az előrenyomuló szovjet erőket szinte valamennyi városban és faluban. A szovjet támadás most már Harkov irányába tartott, a szovjet erők a várost északról és keletről megkerülve nemcsak elfoglalására, de a német „Dél" hadseregcsoport teljes bekerítésére és megsemmisítésére is törekedtek. A németek szívósan és ügyesen védekeztek. Ellencsapásaik sok esetben megakadályozták a szovjet haditervek azonnali keresztülvitelét. Manstein tábornagy felismerte, hogy ha a várost nem is, legalább a német csapatok nagy részét meg kell óvnia. Ellenkező esetben az egész déli arcvonal összeomlik. A német csapatok ellenállóképessége napról napra csökkent, augusztus 22-én feladták Harkovot. Moszkvában – ahol a kurszki csata diadalmas befejezését követően bevezették, hogy minden nagyobb szovjet város visszafoglalását díszsortűzzel ünneplik – ismét megszólaltak az ágyúk.

224 löveg húsz sortűzzel köszöntötte Ukrajna második legnagyobb városának felszabadítását.

A szovjet támadás most egyidejűleg folyt a német „Közép" és „Dél" hadseregcsoport ellen. A „Közép" hadseregcsoporttal szemben a fő célkitűzés elsősorban a német állások – melyek még mindig viszonylag közel voltak Moszkvához – visszaszorítása volt. Az előrenyomulás üteme, napi 2–3 kilométer, mutatja a harcok súlyosságát. Nem nagyarányú bekerítő hadművelet, hanem gigászi, szinte minden lépésért súlyos áldozatokat kívánó harc bontakozott itt ki. A német védelmet jól kiépítették, s a katonák rendkívül szívósan harcoltak. A támadó Nyugati és Kalinyini Front csapatainak csak negyvennapos küzdelem árán sikerült a német védővonalat áttörni, s a már közel két éve német megszállás alatt álló Szmolenszk városát felszabadítani. Október elejére, mikor az egész szmolenszki terület felszabadításával a hadjárat befejeződött, a szovjet csapatok 200 kilométerrel vetették vissza nyugatra a német csapatokat és Belorusszia határáig jutottak el.

A „Közép" hadseregcsoport elleni támadáshoz kapcsolódott a Brjanszki Front hadművelete is. A nehéz, mocsaras, erdős terepen a szovjet csapatok – sok segítséget kapva a híres brjanszki partizánoktól – szintén rendkívül szisztematikusan nyomultak előre. Szeptember 17-én elfoglalták Brjanszkot, majd novemberben a Dnyeper felső folyásához kijutva Gomel városát; megkezdődött Belorusszia felszabadítása.

A szovjet támadás súlypontját azonban a német „Dél" hadseregcsoport szétzúzása, a Donyec-medence elfoglalása, a Dnyeper-folyó elérése, valamint a Tamany-félszigeti német hídfőállás felszámolása képezte. A támadó egységeket öt frontba – Központi, Voronyezsi, Sztyeppi, Délnyugati és Déli Front – tömörítve indult meg augusztusban a gigászi roham. A német hadvezetés is felismerte, hogy a döntő hadműveletek a déli arcvonalon várhatók. Hitler augusztus 27-én Vinnyicában – ahol az 1942-es előrenyomulás során egyszer már felállította főhadiszállását – megbeszélést tartott a „Dél" hadseregcsoport vezetőivel. Manstein, tekintettel a nagy veszteségekre a visszavonulásban, a Donyec-medence kiürítésében látta a megoldást, s a Dnyeper-folyó nyugati partján kiépített védelmi állásokban óhajtotta felfogni a szovjet támadást. Hitler egyelőre azonban újabb jelentős erők bevetésével szerette volna a létfontosságú iparvidék feladását elkerülni. A némileg megerősített német csapatok ellenállása igen erős volt, de csak néhány napig tudta a szovjet nyomást feltartóztatni. Augusztus 31-én a németek megkezdték a Donyec-medence kiürítését, ekkor is a felperzselt föld taktikáját alkalmazták. A terület értékes ipari berendezései, gépparkja és nyersanyagállománya vonatszámra vándorolt Németország felé. Hasonló sors várt a viszonylag jelentős gabona- és más élelmiszerkészletekre is. De elhajtották a német csapatok a lakosság jelentős részét is. A szovjet egységek csak pusztaságot találtak a Szovjetunió egykor ipari és mezőgazdasági szempontból legvirágzóbb vidékén. A szovjet erők (Központi és Sztyeppi Front csapatai) szeptember elején 45 kilométer szélességben áttörték

a német csapatok frontját. A németek számára félő volt, hogy csapataik elvéreznek, mielőtt a Dnyeperig visszavonulnának. A fokozatos, olykor ellencsapásokat tartalmazó visszahúzódást szeptember 15-e után a gyors visszavonulás váltotta fel. Hitler végleg lemondott a Donyec-vidékről, s elrendelte, hogy a Melitopol–Dnyeper–Gyeszna-vonalon próbáljanak megálljt parancsolni a szovjet előrenyomulásnak. A visszavonulás azonban igen nehéz feladat volt. A szovjet csapatok tüzében a német egységek átkelésüket a Dnyeperen úgy akarták megoldani, hogy továbbra is harckész állapotban maradjanak. A visszavonulás azonban nem úgy sikerült, ahogyan tervezték. A visszavonulás során erős veszteségeket szenvedtek és a Poltava irányában előretörő szovjet csapatok nem álltak meg a Dnyeper partján, hanem átkeltek a folyón, és Velikij Bukrin környékén hídfőt létesítettek. A németek hatalmas erőket vontak össze a hídfő likvidálására. Hiába bénították meg a Bukrin környéki hídfőt, néhány napon belül egy másik szovjet egység Ljutyezs környékén hajtott végre sikeres átkelő hadműveletet. Szeptember végére a szovjet csapatok mintegy 700 kilométeres szakaszon Lojevtől Zaporozsjéig elérték a Dnyepert. Ukrajna bal oldala – egy kis terület kivételével – felszabadult. A hadművelet nehezebb része azonban még hátra volt. Utaltunk már arra, hogy Manstein és más német tábornokok már korábban is felvetették, hogy a német csapatok a Donyec-medencét kiürítve – szinte harc nélkül – vonuljanak vissza a Dnyeperig. Bizonyosak voltak abban, hogy a folyó jobb partján a helyi lakosság százezreinek kényszermunkájával felépített „Keleti fal" megfelelő védővonalat biztosít, amely a bővízű Dnyeper természetes akadályaival együtt véget vet a szovjet csapatok előrenyomulásának, s gyökeresen új katonai és politikai helyzetet teremt a Keleti Fronton. Ezt az elképzelést mindenesetre gyengítette, hogy a „Keleti falba" való visszavonulás során nem tudták megakadályozni, hogy a szovjet erők a Dnyeper jobb partján egy sor hídfőállást építsenek. Igaz, ezek a hídfőállások többnyire nem jelentettek többet, mint a partszegély egy kis darabját, de itt megvetették lábukat a szovjet katonák, s a német hadsereg szakadatlan támadásai, tüzérségi és gépfegyvertüze, repülőtámadásai közepette emberfeletti hősiességgel védték az elfoglalt partszegélyt. A sok kicsi, egyenként jelentéktelen hídfő együttesen azzal fenyegette a német védelmet, hogy kiindulópontja lehet a „Keleti fal" elleni általános támadásnak. A szovjet hadvezetés tisztában volt azzal, hogy a jól kiépített német védővonal áttörése sok áldozatot kívánó hadművelet lesz. Nem akarták az augusztus óta tartó előrenyomulást hosszabb időre megszakítani, s a védővonal előtt hónapokig készülni a támadásra. Kisebb támadási szünetre azonban szükségük volt, hiszen menetből nem lehet egy ilyen jól kiépített védővonal ellen sikerrel támadni. Nagyjából ezen lélegzetvételnyi szünet idejére esett az utolsó német kaukázusi hídfőállás felszámolása. A 17. német hadsereg 1943 tavasza óta védte a Tamany-félszigetet, melynek szűk szárazföldi bejárata kedvezett a védelemnek. A németek azért tulajdonítottak nagy jelentőséget Tamany védelmének, mivel az a szovjet csapatok hátában jelentékeny erőket kötött le, s megbénította a fekete-tengeri szov-

jet flotta tevékenységét, valamint biztosította az Azovi-tenger bejáratát, továbbá a Krím-félszigetet. Szeptember első napjaiban megindult az Észak-kaukázusi Front utolsó támadása. Kemény csatában felszabadították Novorosszijszk városát, majd az egész Tamany-félszigetet. Mi több, október végén a szovjet csapatok átkeltek a Kercsi-tengerszoroson, s hídfőállást hoztak létre a Krím-félszigeten.

1943 októberében a szovjet erők átcsoportosítással megalakították a négy ukrán frontot azzal a feladattal, hogy biztosítsák Ukrajna felszabadítását. A négy ukrán front csapatai észak–déli irányban helyezkedtek el Vatutyin, Konyev, Malinovszkij és Tolbuhin generálisok irányítása alatt. Felsőbb szinten tevékenységüket a második világháború két legtehetségesebb szovjet hadvezére, Vasziljevszkij és Zsukov marsall irányította. A szovjet támadás súlypontja a Dnyeper-kanyar ellen irányult. Mind a szovjet, mind a német hadsereg jelentékeny erősítést kapott. A Kremencsug és a Zaporozsje közötti hídfőállásokat egyre szélesítve, a szovjet csapatok katonai és gazdasági okokból egyaránt szorgalmazták Krivoj Rog elfoglalását. A világ egyik legjelentősebb vasérctelepének birtoklását azonban Hitler is létfontosságúnak tartotta a német hadigépezet számára. A németeknek októberben még sikerült aktív ellencsapásokkal a Krivoj Rog irányában előretörő, Konyev vezetése alatt álló szovjet erőket mintegy 40 kilométerrel visszavetni, de tervük a szovjet hídfőállás felszámolására kudarcot vallott. A „Keleti fal" védelme délen nem a Dnyeper vonalán húzódott, hanem Zaporozsjétől délre – ahol a Dnyeper folyása több száz kilométeren át nyugatra fordul – Melitopolig, az Azovi-tenger partjáig. Október 28-án az itt védekező német „A" hadseregcsoportot Tolbuhin egységei sikerrel támadták, viszonylag gyorsan végrehajtották az áttörést, és az itt harcoló német egységeket majdnem a Dnyeper vonulatáig kényszerítették a visszavonulásra. A hadművelet a német hadsereg számára északon és délen egyaránt rendkívül veszélyes helyzetet teremtett. Délen a szovjet erők birtokába jutott a Krím-félsziget bejárata, elvágva az itt küzdő német „Krím" hadseregcsoportot minden szárazföldi összeköttetéstől. Északon a Dnyeper-kanyarban harcoló német erőket hozta nehéz helyzetbe a fenyegető oldaltámadás. A német csapatok rendkívül makacsul védték a Dnyeper bal partján megmaradt hídfőállásukat, hogy a hadiipar szempontjából rendkívül fontos Nyikopol elestét megakadályozzák, és hogy Herszon ellenőrzésével lehetetlenné tegyék a szovjet támadás kibontakozását a Krím felé.

Október végétől az I. Ukrán Front támadása teremtett a németek számára fenyegető helyzetet. A front élén Vatutyin tábornok állt, az egyik legtehetségesebb szovjet katonai vezető. Vatutyin Kijev elfoglalására először a Kijevtől délre levő hídfőállásból tett kísérletet. A német felderítés hatalmas tüzérség- és páncélos összevonást jelentett ebből a térségből, így a „Dél" hadseregcsoport is ide csoportosította legjobb hadosztályait. Megtévesztő tevékenységről volt azonban szó. A szovjet vezetés jobbnak látta hogy a déli bukrini hídfő helyett az északi, ljutyezsi hídfőből támad. Nem kis nehézségek árán átcsoportosították az erőket. A rossz idő a légi felderítést megakadályozta. Így, bár közel 200 kilométert kellett

megtenni a német állások előtt, „az ellenség nem fedezte fel a harckocsihadsereg és a tüzérhadtest átcsoportosítását, a front csapatainak főcsapását továbbra is ebből a körzetből várta"* – írja Zsukov.

A szovjet vezetés nem csupán azzal tévesztette meg a németeket, hogy a bukrini hídfőnél lázas támadási előkészületeket színlelt, hanem azzal is, hogy később, november elsején ebből a körzetből mégis támadást indított. A németek tehát ide dobták át újabb erősítéseiket, s teljesen váratlanul érte őket, amikor november 3-án a ljutyezsi hídfőtől indult a Kijev elleni nagy támadás. A csata háromnapi küzdelem után dőlt el. November 6-án a szovjet csapatok felszabadították Kijevet, Ukrajna fővárosát. A Kijev körüli harcokban a szovjet katonák mellett harcolt a Szovjetunióban megalakult csehszlovák dandár is, Ludvík Svoboda ezredessel az élen. A „Dél" hadseregcsoport északi frontját sikerült messze nyugatra, a Dnyeper mögé visszanyomni. Zsitomir, Korosztyeny és Bergyicsev városok sorra estek el. A német védővonal felszakadozott, összeomlás fenyegette. Zsitomir közelében az elit csapatok összevonásával, köztük a híres Grossdeutschland páncélos hadosztály bevetésével a németek mégis ellentámadást indítottak. Hatnapos harc során sikerült visszavetniük Vatutyin egységeit, és Zsitomirt elfoglalniuk. Az ellentámadás célját azonban itt sem valósították meg, mivel Kijevtől 40 kilométerre elakadt, s nem sikerült a szovjet csapatokat visszavetni a Dnyeper másik partjára.

A szovjet fölény egyre erősödött. A német vonal egyes helyeken még jórészt tapadt a Dnyeper partjához, másutt viszont attól már jóval nyugatra húzódott. A frontvonal meghosszabbodott, s a német védelem nehézségeit fokozta. A szovjet haderő jelentékeny tartalékokkal rendelkezett, így nyomását mindig képes volt fokozni, s operatív szándékait a németekre rákényszeríteni. A németek veszteségei emberben és hadianyagban óriási volt, és pótlásuk egyre súlyosabb nehézségekbe ütközött, hiába dobtak át újabb és újabb egységeket Franciaországból – Olaszországba is kellett csapatokat küldeniük. November végére ténylegesen a Dnyeper jobb parti kis hídfőállások nagy hadászati bázissá – 230 kilométer szélességben és 130 kilométer mélységben – szélesedtek ki. 1943 decemberében indult meg ismét a küzdelem Ukrajna egészének felszabadításáért. Első feladat a Dnyeper-kanyar megtisztítása. Délen a 4. Ukrán Front a nyikopoli német hídfőt ostromolta egy ideig még eredménytelenül, Herszont viszont december végére sikerült elfoglalniuk.

A 3. Ukrán Front Dnyepropetrovszk városát szabadította fel. A 2. Ukrán Front Krivoj Rog elfoglalására tett kísérletet, hogy észak felé fordulva bekerítse a 8. német hadsereget és Cserkasszinál is kikényszerítse az áttörést. A német csapatok a szakadatlan harcban legyengültek és elfáradtak. A viszonylag kevés tartalékcsapatokat a legveszélyesebb pontokra dobták be, hogy legalább az áttörést megakadályozzák, s a szovjet előrenyomulást hátráltassák. Egyes német tábornokok a

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 387. l.

frontvonal megrövidítését követelték, Hitler azonban stratégiai és pszichológiai okokból ehhez nem járult hozzá. Nyikopol mangánját és Krivoj Rog vasércét nem akarta a szovjet hadseregnek átengedni, s attól tartott, hogy a Krím elfoglalása után a romániai olajmezők bombázására alkalmas támaszpontokat szereznek meg a szövetségesek.

December 24-én az 1. Ukrán Front csapatai újabb offenzívát indítottak. Hatvanhárom lövészhadosztály, hat harckocsi és két gépesített hadtest indult támadásra, harminc hadosztálynyi német erővel szemben. Céljuk szétzúzni a 4. német páncélos hadsereget, és Zsitomir–Bergyicsev irányában előrenyomulni a Bug-folyóig. Az áttörés sikerült, december 31-én újból elfoglalták Zsitomirt, majd hatalmas harc bontakozott ki Bergyicsev vasúti csomópontért, mely néhány nap múlva szintén elesett. A németek az „Észak" és a „Közép" hadseregcsoportból dobtak át erősítéseket, de ez kevésnek bizonyult. Az áttörés elreteszelésére átcsoportosították a „Dél" hadseregcsoport erőit is, ezáltal viszont a 2. Ukrán Fronttal szemben közvetlen a Dnyeper-kanyar körzetében álló erőket gyengítették, s tették helyzetüket egyre reménytelenebbé.

Így, mikor mintegy 200 kilométeres előrenyomulás után az 1. Ukrán Front csapatait a németek megállították, már a 2. Ukrán Front támadása is megindult. Itt ugyan nem sikerült áttörést kierőszakolni, de január 8-án Kirovográd elfoglalásával a német védelmet ismét visszaszorították.

A támadási szünet csak egy-két hétig tartott. Január 24-én megkezdődött az 1. és 2. Ukrán Front összehangolt támadása. Északon az 1. Ukrán Front csapatai ismét kierőszakoltak egy kisebb áttörést, délebbre viszont a németek ellenlökésekkel válaszoltak. A Dnyeper-kanyari német védővonal most már 900 kilométer hosszúságban nyúlt el; a német vezetésben újból és újból viták lángoltak fel egy rövidebb védővonalra való általános visszavonulás vagy a további harc kérdéséről. A Hitlernél tartott január 27-i megbeszélés azonban ismét nem tudott döntést hozni.

Január 28-án pedig már késő volt. Az 1. Ukrán Front áttört egységei egyesültek a 2. Ukrán Front támadásba lendült csapataival, s jelentős német erőket kerítettek be Cserkasszi körzetében. A hadműveletek váltakozó sikerrel folytak, s többször alakult ki kritikus helyzet. Február 17-én a harc véget ért a cserkasszi katlanban. A bekerített német páncélos és gépesített egységek egy részének sikerült kimenekülnie, de jelentős német erők szovjet fogságba kerültek. A „Dél" hadseregcsoport hat hadosztállyal lett szegényebb, mivel a kimenekült egységek is alkalmatlanok voltak a további bevetésre.

Február első napjaiban a német hadsereg délebbre is érzékeny veszteséget szenvedett. A 4. Ukrán Front csapatai, a nyikopoli hídfő és a Dnyeper-kanyar déli része ellen indítottak támadást, ami néhány nap alatt hat német hadosztály megsemmisítéséhez és Nyikopol elfoglalásához vezetett. Ezzel egyidejűleg a németek „Keleti falának" utolsó része is összeomlott, a német „Dél" és „Közép" hadse-

regcsoport között hatalmas rés keletkezett, megkezdődött a Dnyeper-kanyar teljes kiürítése. A 3. Ukrán Front csapatai gyorsan elfoglalták Krivoj Rogot, és február végén a Dnyeper alsó folyásától eltekintve a német állások mindenütt 200–300 kilométerre nyugatra húzódtak a „Kelcti faltól". A szovjet haditerv azonban messzebb mutatott. Elképzelései között nem csupán a Dnyeper-kanyar megtisztítása és a Bug-folyóig való eljutás szerepelt, hanem a támadás befejezéseként egészen a Dnyeszter vonulatának elérése is. Hitler abban reménykedett, hogy a több mint fél esztendeje állandóan támadó szovjet egységek ereje kimerül, s ez a tavaszi olvadási periódus végén hosszabb pihenési szünethez juttatja teljesen kifáradt és szétvert csapatait. A szovjet vezetés számolt Hitler reményével, ezért meg volt győződve arról, hogy egy újabb offenzíva a meglepetés erejével fogja érni a németeket. Március elejére tehát az 1., 2. és 3. Ukrán Front csapataival újabb offenzívát készített elő: északon Vinnyica–Kamenyec-Podolszkij, délen Belci–Iaşi irányában. Tervbe vették Ogyessza elfoglalását.

Az 1. Ukrán Front irányítását – a közben megsebesült (és nem sokkal később elhunyt) Vatutyin tábornok helyett – közvetlenül Zsukovra, a 2. Ukrán Frontot Konyevre bízták.

A 2. Ukrán Front március 4-én támadott, s hamarosan kijutott a Tarnopol–Proszkurov-vonalra, azt követően azonban kéthetes szörnyű harc kezdődött. A német parancsnokság számítva a támadás irányára, a „Dél" hadseregcsoport erőit úgy csoportosította, hogy bal- vagy északi szárnya jelentős erősítésekhez jusson. Az ellenállás tehát heves volt, de egyes helyeken csak napokig tartott. A 2. Ukrán Fronttal szemben álló 8. német hadsereg, majd az 1. páncélos hadsereg helyzete is egyre nehezebbé vált, s a bekerítés fenyegette. A németek a legtöbb helyen ismét visszavonultak, s március 29-én a szovjet csapatok elérték a Dnyesztert. A helyzet most már nem csupán a „Dél" hadseregcsoport számára vált katasztrofálissá, nem csupán a szovjet területek felszabadításáról volt szó, hanem közvetlenül fenyegetett a szovjet csapatok délkelet-európai előrenyomulásának lehetősége. A szovjet előrenyomulás gyorsasága, az összefüggő német front felszakadása folytán úgy tűnt, hogy a Vörös Hadsereg számára megnyílt az út Románia és Magyarország felé.

A német hadvezetés a Kárpátok és a román határ védelmén gondolkodott. Szövetségeseik a sztálingrádi, illetve voronyezsi vereség után visszavonták harcoló csapataikat. A németek újabb csapatokat követeltek.

A román csapatok az Azovi-tenger partjának védelménél, valamint a Krímben harcoló német erők részeként részt vettek a hadműveletekben, s 1944 elején a német „A" hadseregcsoport keretében egy új román hadsereg is felsorakozott, jórészt a Prut-folyó mentén. A magyar kormány viszont az 1943-as voronyezsi vereség után frontszolgálatra nem engedett át csapatokat. Néhány megszálló hadosztálya biztosító és partizánellenes hadműveletekben vett részt. A német hadvezetés bizonyos akart lenni a Kárpátok szilárd védelmében, sőt azt kívánta, hogy a

Dnyeszter körüli harcokban is számolhasson a magyar csapatokkal. Szükségesnek tartották a magyarországi politikai helyzet tisztázását. Az ország német megszállása és egy új fasiszta csatlós kormány felállítása a katonai helyzet romlásával egyre sürgősebbé vált. A „Dél" hadseregcsoport 1944. március 15-én megkapta az utasításokat, hogy adott helyzetben miként fegyverezze le a vonalak mögött tartózkodó magyar erőket. 1944. március 19-én bekövetkezett Magyarország német megszállása. Ezekben a napokban érte el a szovjet támadás a Dnyeszteren átkelve Csernovci és Kamenyec-Podolszkij városát, bekerítve tíz német hadosztályt. Ukrajnát lényegében felszabadította a szovjet hadsereg, s most már Galíciában a Kárpátok felé nyomult előre. Első egységei március 26-án érték el a Prut-folyót, a Szovjetunió és Románia közötti országhatárt. A szovjet kormány nyilatkozatban közölte, hogy a megvert német csapatokat a román területen is továbbüldözi ugyanakkor biztosítja a román nép jogát, hogy saját maga döntsön további sorsáról.

A szovjet csapatok minden fronton újabb s újabb vereségeket mértek a visszavonuló német seregekre. Március végén az 1. Ukrán Front csapatai hatalmas német erőket, mintegy huszonegy hadosztályt kerítettek be. Igaz, jelentős német csapategységeknek végül sikerült kimenekülniük a gyűrűből, de mindez újabb és újabb területek feladásával és hatalmas anyagi veszteséggel járt. Végső soron az 1. Ukrán Front csapatai 350 kilométert nyomultak előre, és a 2. Ukrán Fronttal együtt Tarnopol és Csernovci között hatalmas rést ütöttek a német védelmen, amit április elejére csak igen nehezen tudtak elreteszelni. Ekkor a szovjet csapatok már a Kárpátok előtérségében álltak, s a német hadászati védelmet kettévágták, az arcvonal déli szárnyán harcoló német csapatoknak már nem volt közvetlen összeköttetése a német hátországgal. Közben a 3. Ukrán Front délen a Bug déli szakaszán átkelve Nyikolajev és Ogyessza irányában tört előre. Március 28-án Nyikolajev, április 10-én Ogyessza szabadult fel, pár nap múlva a szovjet csapatok itt is átkeltek a Dnyeszteren, és a német erők déli szárnyát is szétverték, lassan teljes szélességben felvonulva a szovjet–román határra.

Az 1943-as esztendőt a szovjet hadvezetés megelégedéssel zárhatta. A kurszki csatát követően mintegy 350 000 km^2 területet foglaltak vissza, felszabadítva több tízezer helységet és több száz várost. Több mint 100 német hadosztályt vertek szét, technikai és hadászati fölénybe kerültek. A szovjet hadseregnek nemcsak fegyverei bizonyultak jobbnak, de vezetése is. Erkölcsi, politikai ereje, mely még a nagy vereségek idején sem rendült meg, most rohamosan erősödött. 1943 folyamán több mint $1^1/_2$ millió ember kérte felvételét a bolsevik pártba. Bár nagy és súlyos veszteségek érték a Szovjetuniót a háború első éveiben, de a hatalmas erőfeszítések és áldozatok nyomán a háborúból egy belsőleg és külsőleg megerősödött szovjet állam került ki.

PARTRASZÁLLÁS SZICÍLIÁBAN MUSSOLINI BUKÁSA

Churchill 1943 januárjában a casablancai konferencia előkészületei során világosan leszögezte, hogy nem szükséges amerikai kollégáikkal a maguk teljességében közölni a stratégiai elképzeléseket. A konferencia nem hozott végleges döntéseket, fenntartva a csatornán keresztüli invázió tervét – bár időpontját későbbre halasztották –, elfogadta az angol földközi-tengeri elképzelések egy lényeges elemét, a Szicília elleni hadműveletet. Nem volt azonban kétséges, hogy a Husky-hadművelet legfeljebb átmenetileg veszi igénybe a most már tekintélyessé növekedett északafrikai angol–amerikai hadsereget. Churchill, amikor a tuniszi hadműveletek már a közeli befejezés kilátásával folytak, elérkezettnek látta az időt, hogy tisztázza a Szicília elfoglalása utáni teendőket. Dinamikus egyéniségének megfelelően vállalta, hogy újból Washingtonba utazzék megnyerni az amerikai elnököt, járuljon hozzá az angol–amerikai haderő további bevetéséhez a Földközi-tenger térségében. A tapasztalt angol miniszterelnök eszmefuttatásai nem nélkülözték a logikus érveket, s bár szempontjait – aligha kétséges – az angol hatalmi érdekek vezették, arra törekedett hogy ezeket a közös hadviselés érdekében állóknak állítsa be. Az angol hadvezetés terve ekkorra már világosan kialakult. Churchillnek nem sikerült 1943 januárjában a török köztársasági elnököt országa hadba lépésére rábírnia, ezért Szicília elfoglalása után a hadműveleteket az olasz szárazföldön kívánta folytatni. Május 11-én Churchill tekintélyes számú kíséretével megérkezett Washingtonba, hogy Roosevelttel újabb – „Trident" fedőnevet nyert – tárgyaláson tisztázza a teendőket. Churchill azzal érvelt, hogy amikor a szovjet–német háború változatlan hevességgel folyik, és nyáron újabb nagy német támadás várható, az angol–amerikai hadseregnek folytatnia kell a németek elleni szárazföldi hadműveleteket. Amennyiben a földközi-tengeri hadműveleteket csak Szicília elfoglalására korlátoznák, akkor a szövetséges haderő 1943 nyarától 1944 tavaszáig az invázió megindításáig semmiféle aktív támogatást nem nyújtana a Szovjetuniónak. Az olaszországi partraszállás mindenképpen tekintélyes német erőket vonna el a szovjet frontról, mi több, meggyengítené a németek franciaországi védelmét, és segítené az 1944-es tavaszi nagy inváziós terv megvalósulását. Churchill álláspontja amerikai részről kemény ellenállásba ütközött. Volt olyan nap, mikor a két vezérkar képviselői négyszer is összeültek, hogy nézeteiket közös nevezőre hozzák. Az amerikai vezérkar tartott attól, hogy újabb földközi-tengeri elkötelezettség – melyet kizárólag angol érdeknek tekintettek – túlságosan sok erőt vonna el, s esetleg gyengítené, sőt megakadályozná az 1944 tavaszára tervezett inváziót. Nem csupán arról volt szó, hogy a gazdaságilag erős és emberanyaggal jobban ellátott amerikai katonai vezetők idegen-

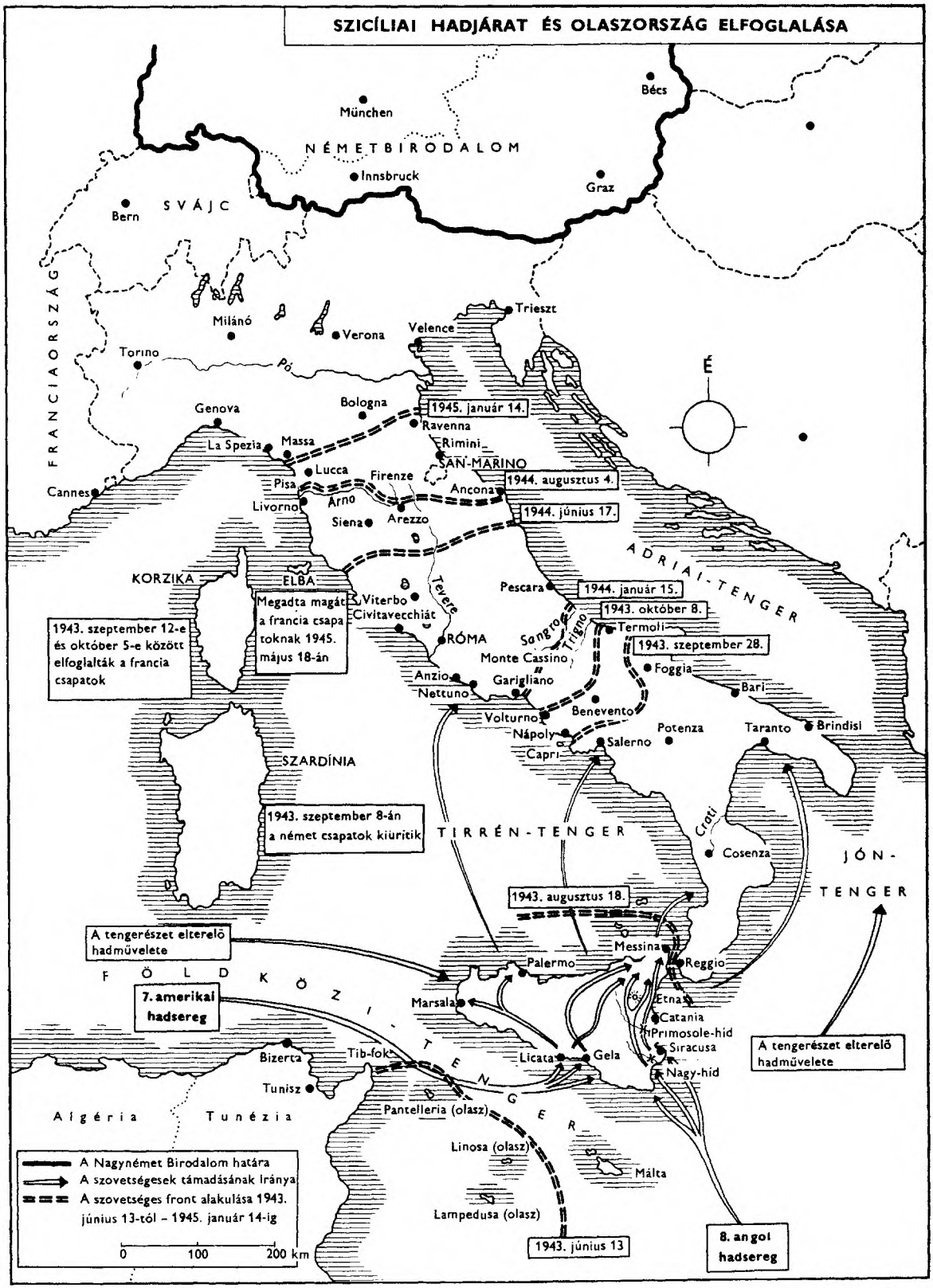
SZICÍLIAI HADJÁRAT ÉS OLASZORSZÁG ELFOGLALÁSA
München
NÉMETBIRODALOM
Innsbruck
Bécs
Graz
Bern
SVÁJC
FRANCIAORSZÁG
Milánó
Verona
Velence
Trieszt
Torino
Pó
É
Genova
Bologna
1945. január 14.
Ravenna
Rimini
La Spezia
Massa
Lucca
SAN-MARINO
Pisa
Firenze
1944. augusztus 4.
Ancona
Cannes
Livorno
Arno
Siena
Arezzo
1944. június 17.
ADRIAI-TENGER
KORZIKA
ELBA
Tevere
Pescara
1944. január 15.
Megadta magát a francia csapatoknak 1945. május 18-án
Viterbo
Civitavecchia
1943. október 8.
Sangro
Trigno
Termoli
1943. szeptember 12-e és október 5-e között elfoglalták a francia csapatok
RÓMA
Monte Cassino
1943. szeptember 28.
Foggia
Anzio
Nettuno
Garigliano
Bari
Volturno
Benevento
Potenza
Taranto
Brindisi
Nápoly
Salerno
Capri
SZARDÍNIA
1943. szeptember 8-án a német csapatok kiürítik
TIRRÉN-TENGER
Crati
Cosenza
JÓN-TENGER
1943. augusztus 18.
A tengerészet elterelő hadművelete
Messina
Palermo
Reggio
F Ö L D K Ö Z I - T E N G E R
7. amerikai hadsereg
Marsala
Etna
Catania
Primosole-híd
Siracusa
A tengerészet elterelő hadművelete
Bizerta
Tib-fok
Licata
Gela
Nagy-híd
Tunisz
Algéria
Tunézia
Pantelleria (olasz)
Linosa (olasz)
Málta
Lampedusa (olasz)
1943. június 13
8. angol hadsereg
A Nagynémet Birodalom határa
A szovetségesek támadásának iránya
A szovetséges front alakulása 1943. június 13-tól – 1945. január 14-ig
0
100
200 km

kedtek az angol perifériális taktikától, s inkább a frontális támadást sürgették, hanem arról is, hogy belpolitikai okokból kerülték, hogy a közös taktikát kizárólag az angolok határozzák meg, s az amerikai hadsereg végső soron az angol politikai célokért harcoljon.

Az angol hadvezetés érvelése, mely szerint a földközi-tengeri hadműveletek folytatása és a franciaországi invázió végső soron nem ellentétes, hanem egymást kölcsönösen kiegészítő hadműveletek, kevés megértésre talált az amerikaiaknál. A vezérkarok egymás között nem tudtak megegyezni, s Rooseveltnek és Churchillnek hat plenáris tanácskozáson kellett részt vennie, míg végül megtalálták a közös kompromisszumos formulát. Churchill – ha voltak is ilyen szándékai – nem foglalhatott nyíltan állást a tervbe vett invázió ellen. Valamennyi javaslatának az invázió elfogadott tényéből kellett kiindulnia, nemcsak hallgatólagosan, de expressis verbis is. A Trident-konferencia ismételten leszögezte, hogy a szövetségesek első számú európai hadműveletét az 1944-es tavaszi invázió – hamarosan elnyerte végleges fedőnevét: „Overlord" – képezi. Az amerikai katonai vezetők számára Churchill katonai érvei ugyanúgy nem voltak meggyőzők, mint politikai szempontjai, azaz Nyugat-Európa a háború végén mindenképpen angol–amerikai befolyás alatt marad, ezzel szemben, ha a Balkánt és Délkelet-Európát a szovjet csapatok szabadítják fel, akkor fennáll a veszély, hogy itt jelentős társadalmi változások mennek végbe. Az amerikai katonai vezetők „kerülték, hogy nyílt vitába bocsátkozzanak vele [ti. Churchill-lel. – *R. Gy.*], mivel tudták, hogy mind szónoki, mind vitakészségben messze felülmúlja őket. Nagyjából tehát a következő eljárást követték: »Nem vitatkozunk, egyszerűen csak mindenre nemet mondunk.«"*

A Trident-konferencia azonban mégsem csapta be teljesen az ajtót az angol tervek előtt. A kompromisszum során Churchill elérte, bízzák meg Eisenhowert, az észak-afrikai szövetséges erők főparancsnokát, valamint a közös vezérkart azzal, vizsgálja meg, miként lehet a szicíliai hadjáratot követően Olaszországot a háborúból való kilépésre késztetni, s viszonylag jelentős német erőket a déli térségben lekötni. Az amerikaiak nagyjából Szardínia és Korzika elfoglalására gondoltak, Churchill azonban ebben a döntésben meglátta a kiskaput, s keresztülvitte, hogy Marshall amerikai vezérkari főnökkel együtt Algírba repüljön, és Eisenhower véleményétől tegyék függővé a földközi-tengeri stratégiát.

Május 29-én az angol miniszterelnök minden ékesszólását és érvelőkészségét bevetve kihasználta azt a csekély lehetőséget, melyet a Trident-konferencia nyújtott, hogy Eisenhowert megnyerje tervének. A tárgyaláson jelenlevő angol tábornokok egységesen a miniszterelnökük mögött álltak. A jelenlevő amerikaiak közül Marshall ellenezte Churchill tervét, Eisenhower viszont, aki előtt Churchill ékesszólása a fényes és könnyű katonai győzelem lehetőségét csillogtatta meg, ingadozott. A beszélgetés során, mikor egyre világosabbá vált, hogy a jelentős angol–amerikai fő-

* *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 131. l.

lény mellett Szicília elfoglalása aligha okoz különösebb nehézséget, az amerikai tábornok hajlott Olaszország azonnali megtámadásának gondolata felé. Marshall tábornok egyelőre nem adta hozzájárulását, csupán azt javasolta, Eisenhower dolgozzon ki két tervet, az egyik Szardínia és Korzika elfoglalását célozza, a másik az olasz szárazföldön való partraszállást, s a későbbi események – a szicíliai partraszállás előrehaladása, a szovjet–német front alakulása – döntsék el, melyik változatot fogadják el. Churchill, aki eddig többnyire nemigen volt bőkezű az angol hadosztályokkal, újabb ígérettel igyekezett Eisenhowert az angol álláspont mellé állítani. Egy korábbi határozat értelmében a térségben állomásozó katonai erők közül hét hadosztályt az invázió előkészítésére Angliába kellett szállítani, ezek pótlására Churchill hajlandónak mutatkozott további nyolc és fél brit, illetve angol birodalmi hadosztályt az amerikai tábornok rendelkezésére bocsátani. A vita nem zárult le, de Churchill bizonyos elégedettséggel távozhatott, hiszen a megbeszélést Eisenhower úgy összegezte, hogy bár feladata csupán tájékoztatni a szövetséges vezérkart a közvetlen teendőkről, „nem elégszik meg csupán tájékoztatással, hanem a pillanatnyi helyzet alapján határozott javaslatokat fog tenni".* Hangsúlyozta, hogy javaslatai kidolgozásába három helyettesét, Alexander tábornokot, valamint Cunningham admirálist (tengerészet) és Tedder marsallt (légierő) is bevonja. Nem volt kétséges, hogy a három angol tábornok milyen irányban befolyásolja az ingadozó Eisenhowert.

Ez a reménysugár jól jött az angol miniszterelnöknek, aki nem sokkal Algírból való hazautazása után Sztálin felháborodott üzenetét kapta kézhez. A szovjet kormányfőnek – aki a casablancai konferencia diplomatikusan megfogalmazott üzenete után még valamelyest bízhatott a második front 1943 őszi megnyitásában – június 4-én nyújtották át a Trident-konferencia határozatait, melyből most már egyértelműen kiderült, hogy a nyugati szövetségesek 1944 tavaszára halasztották az inváziót. Sztálin, aki nemrég fogadta el Roosevelt javaslatát, hogy 1943 nyarán Churchill részvétele nélkül „nem hivatalosan és minden formaság nélkül" találkozzanak, érthetően félrevezetettnek érezte magát, és jogos felháborodását nem is titkolta. Június 11-én írt levelében határozottan utal a casablancai konferenciát követő ígéretre, s csalódásának ad hangot, hogy a már 1942-ről 43-ra halasztott invázió most újabb késedelmet szenved: „Ez a határozatuk rendkívüli nehézségeket okoz a Szovjetuniónak, amely minden erejének végső megfeszítésével már két éve visel háborút Németországnak és csatlósainak fő erői ellen, s a Szovjet Hadsereget, amely nemcsak a saját országáért, hanem szövetségeseiért is harcol, teljesen a saját erejére, csaknem arra utalja, hogy párviadalt folytasson a még nagyon erős és veszélyes ellenséggel.

Kell-e beszélni arról, hogy milyen súlyos benyomást és visszatetszést kelt a Szovjetunióban – a nép és a hadsereg körében egyaránt – a második frontnak ez az

* *W. L. Churchill:* The Hinge of Fate. 719. l.

újabb elhalasztása, továbbá az a körülmény, hogy annyi áldozatot hozott hadseregünk az angol és az amerikai hadseregtől nem kapja meg a várt komoly támogatást.

Ami a Szovjet Kormányt illeti, nem tartja lehetségesnek a csatlakozást ehhez a határozathoz, amelyet ráadásul a részvétele nélkül és úgy hoztak, hogy kísérletet sem tettek e rendkívül fontos és a háború további menetére esetleg súlyos következményekkel járó kérdés közös megvitatására."*

Churchillre hárult a válasz. Az angol miniszterelnök június 19-i üzenetében bizonygatta, hogy a sikeres támadás feltételei még hiányoznak, a kudarc pedig a szovjet hadvezetés helyzetét is nehezítené. Churchill levelében hosszan felsorolta, hogy a nyugati szövetségesek már milyen segítséget nyújtottak a szovjet hadseregnek, s Olaszország háborúból való kiválása milyen további következményekkel járhat, és mennyiben befolyásolhatja a szovjet front helyzetét. Sztálin június 24-én keltezett válasza azonban még élesebb és határozottabb volt, mint korábbi levele. Felidézve az 1942 nyara óta a második front megteremtésére vonatkozó különféle ígéreteket, joggal utasította vissza Churchill érvelését. Az angol miniszterelnök a partraszállás különleges bonyolultságára utalt, Sztálin viszont azzal érvelt, hogy ezekről a nehézségekről eddig is tudtak, s ezeket a hadihelyzet azóta nem fokozta, hanem csökkentette. Sztálin ügyesen utalt Churchill levelének ellentmondásaira és következetlenségeire, s szóvá tette, hogy az invázió elhalasztásáról született döntés a Szovjetunió megkérdezése nélkül történt: „a Szovjet Kormány nem nyugodhat bele abba, hogy így semmibe vegyék a Szovjetunió életbevágó érdekeit a közös ellenség ellen viselt háborúban."**

Sztálin nem maradt meg a szavaknál. Levelében is utalt arra, hogy a szövetségesek iránti bizalmáról van szó: „... Nyugat-Európa és Oroszország megszállt területein sok millió élet megmentéséről, továbbá arról van szó, hogy csökkentsék a szovjet seregek óriási áldozatait, amelyekhez képest az angol–amerikai csapatok áldozatai nem számottevőek."***

A washingtoni és londoni szovjet nagykövet hazarendelése fontos diplomáciai jele volt a Szovjetunió és a nyugati hatalmak közötti megromlott kapcsolatoknak. A feszültség lassan oldódott. Elősegítette a kurszki támadás sikeres visszaverése – a Szovjetunió katonai és nemzetközi helyzetének következtében tovább erősödött –, és az angol–amerikai hadsereg szicíliai partraszállása.

Az angol–amerikai hadvezetés a feladat nagyságához képest aránytalan erőfeszítéseket tett a szicíliai partraszállás végrehajtására. A szövetségesek két szempontból is igen nagy jelentőséget tulajdonítottak a szicíliai hadműveletnek. Egyfelől Szicília elfoglalása – úgy vélték – teljes biztonságot nyújt a földközi-ten-

* Sztálin üzenetváltása ... I. köt. Id. kiad. 158. l.
** Uo. 166. l.
*** Uo.

geri hajózásnak, másfelől Szicília elfoglalását az Olaszország elleni támadás kiindulópontjának és próbakövének tekintették. A szicíliai hadműveletektől függött a további hadműveletek sorsa, és remélték, hogy katonai és politikai hatása Olaszországot a háborúból való kiválásra ösztönzi. 160 000 angol, illetve amerikai katona készült a partraszállásra. 3200 hajót vontak össze elszállításukra, 1000 repülőgép készítette elő állandó bombatámadásokkal a partraszállást s támogatta a szi elfoglalását. A támadó egységeket igen jól felszerelték nehézfegyverekkel. (1700 löveg és 600 tank.) A védelem messzemenően nem tette szükségessé ilyen erők bevetését. Igaz, az olasz vezetés számolt azzal, hogy az afrikai hadműveletek befejezésével Szicília a szövetségesek következő célpontja. Mussolini szokásos fellengzős modorában jelentette ki, hogy a támadó csapatokat vízbe fojtják, Hitler pedig arról beszélt, hogy Szicíliát az angol–amerikai csapatok Sztálingrádjává kell változtatni. A bombasztikus nyilatkozatok és a védelem felkészültsége nem állt arányban egymással. A szigeten tíz olasz, valamint két német hadosztály állomásozott. A védők számban felülmúlták a támadókat, felszerelés szempontjából azonban nem lehetett őket összehasonlítani. Az olasz hadsereg zöme rosszul felszerelt gyalogos alakulatokból állt, tüzérsége sem volt gépesítve. Legfeljebb a két német hadosztály felszerelése volt az angol–amerikai seregével összehasonlítható. Mindezt az olasz katonák rendkívül rossz hangulata tetézte. Elegük volt a háborúból és német szövetségesükből. Így számítani lehetett arra, hogy nem fognak túl erős ellenállást kifejteni. Az olasz csapatok magatartását jellemezte, hogy június közepén Pantelleria-sziget – jelentős olasz támaszpont – 12 000 katonája néhány erős bombatámadás után szinte puskalövés nélkül kapitulált. A szicíliai csapatok az angol–amerikai megtévesztő manőverek miatt – nem lehetett tudni, hogy vajon Szicíliában, Szardíniában vagy Görögországban támadnak-e – állandó készültségben voltak. Július 9-én este, amikor az angol–amerikai hajóhad elindult a csapatokkal Szicília felé, az időjárás rendkívül kedvezőtlenre fordult, „a sok éjjeli riadótól fáradt olasz katonák örömmel dőltek le ágyaikba, mondván, ma semmiképp sem fognak jönni. És mégis jöttek."*

Már a partraszállás menete – ez az általában rendkívül veszélyes, komplikált, sok áldozatot kívánó hadművelet – is mutatta az ellenállás gyengeségét. A part menti tüzérség nem nyitott tüzet a közelgő hajókra, mivel a főhadiszálláson, melyet előző nap szétbombáztak, teljes zűrzavar uralkodott. Számos védőállás üres volt, a part egyes részei védtelenek. A németek és olaszok inkább a nyugati, Észak-Afrikához közel eső partot védték, míg a partraszállásra a déli és keleti partokon került sor. Az előrenyomulás igen gyorsan zajlott le, a szicíliai lakosság az angol–amerikai egységeket kitörő örömmel fogadta. A sziget keleti részén partra szálló 8. angol hadsereg, Montgomery irányítása alatt eleinte gyorsan haladt előre, a 7. amerikai hadsereg viszont Patton generális vezetésével kevésbé volt eredményes.

* *A. A. Cunningham:* A Sailor's Odyssey. London 1952. 551. l.

A Gelai-síkságon az egyetlen jól felszerelt olasz hadosztállyal, valamint a német Herman Göring hadosztállyal kellett felvennie a harcot. Később megcserélődtek a szerepek. Az angolok akadtak el az Etnánál, az amerikaiak viszont gyorsan előrenyomultak, s július 22-én elfoglalták Palermót. Az olasz–német védelem a sziget északi csúcsán összpontosult a Messina– Santo Stefano– Catania háromszögben. Az angoloknak csak augusztus 5-ére sikerült Cataniába bevonulniuk, az amerikaiak pedig augusztus 16-án foglalták el Messinát. A hadjárat befejeződött. Több mint másfél százezer ember, többségük olasz, került a szövetségesek fogságába. A német elit egységek java része, fegyverzetükkel együtt átmenekült az olasz szárazföldre. Az angol–amerikai hadvezetés ismét számos hibát követett el. Túlságosan óvatos volt, nem összpontosította kellően a különböző fegyvernemeket, és nem akadályozta meg a két német hadosztály kimentését. Ha Messina környékén hajtják végre a partraszállást, akkor a sziget elfoglalása során a német erőkre is súlyos veszteséget mérnek. A szicíliai hadműveletek azonban így is nagy politikai hatással voltak az Olaszországban régen érlelődő politikai válságra.

Bármily váratlannak tűnhetett július 26-án a nagy szenzáció az egyszerű újságolvasó számára, hogy az olasz király felmentette Mussolinit miniszterelnöki tisztéből, az olasz politikai élet ismerői már rég tapasztalták az olasz fasizmus mind mélyebb belső válságát. Az olasz fasizmusnak nagy hangon hirdetett belső reformjai kudarca után már a 30-as évek közepétől szinte kizárólag az imperialista terjeszkedés, a háború volt az éltető eleme. A római birodalom újjáteremtésének programja, az etiópiai kaland feledtetni tudta ideig-óráig, hogy az olasz fasizmus ígérete ellenére nem tudta a gazdasági és társadalmi élet egyetlen problémáját sem megoldani. Az európai politikában a 30-as évek fordulóján még vezető szerepet játszó Mussolini hatalma és dicsősége egyre inkább háttérbe szorult Hitler Németországa mögött. A világháború kitörése – időpontját az olaszok korainak tartották – bizonyos kételyeket támasztott az olasz politikai világban. Magában az olasz fasiszta párt vezetésében is voltak jócskán olyan politikusok, akik a fasiszta Olaszországot inkább Anglia, mint Németország oldalán szerették volna látni. A német sikerek feledtették Mussolinival az óvatosságot, aki érezte lemaradását a német diktátor mögött. Belépett a háborúba, de nem tudta lényeges követeléseit Franciaországgal és a francia gyarmatbirodalommal szemben érvényesíteni. Megtámadta Görögországot, de csapatai vereséget szenvedtek, s a győzelmet végül a németek vívták ki számukra. Afrikában ugyan nemegyszer – bár csak német segítséggel – felcsillant a győzelem reménye, de ezt végül is teljes kudarc követte. Először Abesszínia veszett el, majd valamennyi afrikai birtok, még az is, amit az olaszok még Mussolini hatalomra jutása, az első világháború előtt szereztek. A szovjet frontra küldött expedíciós hadsereg katasztrofális vereséget szenvedett. Bár a Balkánon nagy területeket tartottak megszállva, de politikai szerepük a német szövetséges mögött jelentéktelenné zsugorodott. Katonai elkötelezettségük (tizennyolc hadosztály) nem állt arányban gazdasági és politikai hasznukkal, s ezek a csapatok erősen hiá-

nyoztak, mikor az anyaország került veszélybe. A gazdasági helyzet csődbe került. A nyersanyagokban szegény Olaszország hadiipara egyre súlyosabb nehézségekkel küzdött. Az olasz háborús célok között a nyersanyagokban gazdag területek megszerzése fontos helyet kapott, de semmiféle érdemleges nyersanyagtermelő-területet nem szereztek. Az egész gazdasági élet akadozott, és az elégtelenül érkező német nyersanyagszállítmányoktól függött. A hangulat az országban mélyponton volt. A nyomorgó munkások több mint egyévtizedes szünet után ismét a sztrájk fegyveréhez nyúltak. A március elején, néhány kommunista munkás által kezdeményezett nagy torinói tömegsztrájk gazdasági követelésekkel indult, de a Fiat-gyár munkásai hamarosan háborúellenes jelszavakat hangoztattak, s a mozgalom határozottan antifasiszta jelleget öltött. A betiltott polgári ellenzéki pártok – több mint másfél évtizedig lényegében tartózkodtak a politikai mozgalomtól –, újjáalakultak és felkészültek a fasizmus elleni harcra. Számos új baloldali csoport csatlakozott a Kommunista és Szocialista Párt illegális szövetségéhez. Mindenki érezte, hogy az erőszakos, terrorra épített fasiszta párt mint veszít erejéből, mint válik egyre inkább tehetetlenné a külső katonai vereségek súlya, maradék tekintélyének elvesztése, a belső szétesés következtében. Ezt a tehetetlenséget mutatta a párt és a fasiszta Olaszország vezére, Benito Mussolini is. A fizikai erejével oly gyakran kérkedő, arrogáns politikus évek óta súlyos gyomorbajban szenvedett, melynek akut tünetei már 1942 folyamán többször késztették hosszabb pihenésre. Túlzás nélkül állítható, hogy a betegség elhatalmasodása a sorozatos politikai kudarcok és balsikerek következménye is volt. A lesoványodott és megtört demagóg, aki 1943 elején még egyszer megkísérelte, hogy ura legyen saját és a fasiszta Olaszország sorsának, már inkább csak névleg azonos a 20 évvel korábbi kalandorral, aki diadalra vitte az olasz fasizmust. Mussolini látta, hogy az olasz fasizmus válságba került, és hiányzott már belőle az önbizalom és tetterő, hogy érdemleges kísérletet tegyen a válság elmélyülésének feltartóztatására. 1943 elején, mikor kicseréli a fasiszta párt néhány vezetőjét, s leváltja külügyminiszterét, Ciano grófot, csak tüneteket kezel. A válság mélyére nem tud hatolni. Ez ugyanis a szovjet és afrikai fronton elszenvedett vereségben gyökerezett. Mussolini, bár látja az elkerülhetetlen bukást, csupán néhány erősebb hangú levelében képes szövetségesének a háború egyoldalon való befejezésére javaslatot tenni. Az év folyamán a Hitlerrel folytatott tárgyalások sorra kudarcot vallanak. Mussolini már elképzeléseinek előterjesztésére sem vállalkozik, önállótlan, tehetetlen báb az események sodrában és a németek kezében.

Nemcsak ellenségei, de szövetségesei és harcostársai is szükségesnek látják személycserékkel új irányt adni az eseményeknek, hogy minél kisebb változásokkal megóvják a fasiszta Olaszországot a végső összeomlástól. A királyi udvar s a mögötte álló katonai vezetők husz éven át támogatták Mussolinit, s azonosultak fasiszta rendszerével. A diadalban hajlandók voltak vezérükül elfogadni, bukásában nem kívánták követni. 1942 végén a király és katonai tanácsadói szervezkedésbe kezdenek. Eltávolítják az erősen németbarát Cavallero vezérkari főnököt,

s a helyére lépő Ambrosio nagyobb politikai és katonai önállóságot követelt a németekkel szemben. A királyi udvar és a katonai körök – köztük jó néhány Mussolini által vagy személyi vagy politikai okokból háttérbe szorított tábornok, mint a nagy tekintélyű Pietro Badoglio marsall – nagyrészt már elhatározták: Mussolini leváltása és eltávolítása útján kísérelik meg a katasztrófa elkerülését.

Nemcsak a szövetségesek, de a közvetlen harcostársak is elégedetlenkedtek. Az olasz fasiszta párt tekintélyes vezetői között már korábban is néhányan elégedetlenek voltak Mussolini külpolitikájával. Joggal hivatkozhattak arra, hogy az események őket igazolták. Mussolini már nem volt elég erős ahhoz, hogy az elégedetlenekkel radikálisan leszámoljon. Gyengesége, bizonytalansága, s nem utolsósorban az események menete az elégedetlenek hangját erősítette. Voltak néhányan, akik csak nagyobb határozottságot követeltek a Ducétól, mások viszont a németekkel való szakításban látták a kiutat. Ismeretes volt Churchill néhány kijelentése, melyből arra lehetett következtetni, hogy Olaszország vezetőinek – vagy legalábbis egy részük – leváltásával megváltoztathatja pozícióját. Június elején az elégedetlenkedő fasiszták vezére, Grandi, a királynál már nyíltan felvetette a két csoport együttműködésének és Mussolini lemondatásának lehetőségét. Véleménye szerint ez az egyetlen út III. Viktor Emánuel trónjának megmentésére is: „Felség, nincs más választás – mondotta – vagy Navara, azaz a lemondást választja, vagy frontot változtat, ahogy ezt II. Viktor Amadeus tette, amikor rájött, milyen hiba volt a francia királlyal szövetkeznie, és Piemont, valamint a dinasztia megmentése érdekében az utolsó pillanatban a császári táborba állt át." Mire a király így válaszolt: „Közeleg a pillanat. Tudom, hogy számíthatok önre. Engedje meg, hogy királya válassza meg a megfelelő pillanatot, és ön közben segítsen megteremteni az alkotmányos eszközöket."*

A szövetségesek szicíliai partraszállásával az események felgyorsultak. Az olasz hadsereg képtelen volt megvédeni Olaszországot, a németek pedig nem tudtak megfelelő segítséget nyújtani. A királyi udvarba ismét bejáró polgári ellenzéki politikusok azonnali cselekvést javasoltak a királynak. Váltsa le Mussolinit, nevezzen ki új polgári kormányt, mondja fel a német szövetséget. A katonai vezetőket Hitler és Mussolini feltrei találkozója győzte meg a Duce azonnali leváltásának szükségességéről.

A kis olaszországi városban július 19-én találkozott Hitler és Mussolini. A találkozót Hitler kérte, akihez riasztó hírek érkeztek az olaszországi belső helyzetről, az olasz hadsereg szicíliai magatartásáról. Mussolini, mint már annyiszor korábban, nem mert szembeszállni Hitlerrel, s nem merte feltárni – kísérői tanácsa ellenére sem – a valóságot. Hitler viszont az ígérgetések ellenére, a tényleges segítséget – mindenekelőtt több ezer repülőgép Olaszországba küldését – megtagadta. Az olasz hadseregre és az olaszokra tett sértő megjegyzések, a jelenlevő katonai

* *P. Puntoni:* Parla Vittorio Emanuele III. Palazzi 1948. 137. l.

vezetőket érzékenyen érintette. Ambrosio vezérkari főnök levonta a következtetést, s felszólította Mussolinit: két héten belül lépjenek ki a háborúból. A Duce lemondóan válaszolt: „Azt gondoljátok talán, bennem nem vetődött fel az idők folyamán ez a gondolat? Látszólag passzív magatartásom a szívem gyötrő, súlyos fájdalmát leplezi. Elfogadom a javaslatot, szakadjunk el Németországtól. Oly egyszerűen hangzik: egy napon, egy adott órában, egyszerűen rádióüzenetet küldünk az ellenségnek . . . De mi lesz a következménye? Az ellenség joggal ragaszkodik a kapitulációhoz. Készek vagyunk-e arra, hogy egy csapással kitöröljük húszéves kormányzásunkat és hosszú küzdelmeink minden eredményét, beismerjük katonai és politikai vereségünket, és eltűnjünk a világtörténelemből. Olyan egyszerű azt mondani: Szakadjunk el Németországtól . . . S mi lesz Hitler álláspontja? Gondoljátok, hogy megengedi számunkra a cselekvés szabadságát?"*

Ugyanaznap az angol–amerikai légierő először intézett bombatámadást az olasz főváros ellen. Pusztító bombák mellett a pilóták Roosevelt és Churchill megadásra felszólító röplapjait is leszórták Róma utcáira. A hangulat már robbanásig feszült volt. A katonai vezetők is meggyőzték a királyt, hogy Mussolinit napokon belül el kell távolítani. A fasiszta párt egy kis csoportja Farinacci vezetésével Mussolinit erőtlenséggel vádolta, mivel nem lép fel elég erélyesen az ingadozók, a katonák, a monarchisták ellen. Javasolták a Fasiszta Nagytanács, a fasiszta párt évek óta nem ülésező legfelsőbb szervének összehívását. A feltrei tanácskozásról visszatérő Mussolini elfogadta a javaslatot. Július 24-ére tűzte ki az ülés időpontját. Grandi ellenzéki csoportjának rendkívül kedvezett a Nagytanács összehívása. A Nagytanács lehetett ugyanis az a király által követelt alkotmányos eszköz, amely formailag segíthette a királyt Mussolini elbocsátásában. Grandi memorandumot készített, melyben kijelentette: a csőd nem a fasizmus, hanem a fasizmus elvei alkalmazásának csődje. Ezért „. . . minden állami tevékenységet azonnal meg kell reformálni olyképpen, hogy az állami rendtartásunk és alkotmányunk törvényeiben megállapított feladatokat és kötelezettségeket a koronára, a Nagytanácsra, a kormányra, a parlamentre és a korporációkra ruházzuk".** Javasolta, hogy a Nagytanács kérje fel a királyt, mentse fel Mussolinit a hadsereg közvetlen parancsnoki teendői alól. Az egész javaslat értelme nem volt kétséges: meg kell szüntetni Mussolini személyes uralmát. Grandi az ülés előtt ismertette javaslatát Mussolinivel, aki elutasította azt, de szerzője ellen nem foganatosított intézkedéseket, sőt távol tartotta magát a Nagytanácsot megelőző politikai intrikáktól. Talán túlbecsülte a helyzetét, bízott abban, hogy a Nagytanácsban végül megkapja a többséget vagy ha nem, a fasiszta milícia és rendőrség segítségével még úrrá lehet a helyzeten, vagy talán inkább tehetetlenül és lemondóan várta a fejleményeket. Inkább az utóbbi tűnik valószínűnek.

* *D. Alfieri:* Due Dittatori di fronte. Róma 1948. 315. l.

** *A. Tamaro:* Due anni di storia 1943–1945 c. művét idézi *Kis Aladár:* Az olasz fasizmus története. Budapest 1968. 337. l.

Július 24-én a délutáni órákban ült össze a Nagytanács. Évekkel korábban ezek az ülések, ha egyáltalán megtartották őket, teljes jelentéktelenségbe fulladtak. Most viszont mindenki érezte a feszültséget. Grandi – akiben felmerült a gondolat, hogy vajon nem éppen a Nagytanács ülésén számol-e le Mussolini ellenfelével – meggyónt az értekezlet előtt. Mások táskájukba nemcsak felszólalásuk szövegét tették, hanem fegyverüket is.

A fasiszta milícia feketc egyenruhájába öltözött huszonkilenc tanácstag előtt Mussolini igen határozott hangú beszédet mondott. Hangsúlyozta: kizárólag a katonai helyzettel kíván foglalkozni, a kudarcokért s a vereségekért kizárólag a hadsereg vezetése a felelős. Kétórás beszédében a Duce egyetlen hibáját sem ismerte el, viszont hibáztatott mindenki mást. Kijelentette, nem kell törődni azzal, hogy a nép nem támogatja a háborút, hiszen egy országot mindig a kisebbség hajt a háborúba. „A háború mindig egy párt háborúja, annak a pártnak a háborúja, mely kívánja a háborút."* Adják meg neki tehát a felhatalmazást – összegezte mondanivalóját –, hogy végrehajtsa a szükséges változásokat, s minden erőt a háború szolgálatába állíthasson. Néhányan a legrégibb fasiszta vezetők közül Mussolini ellen szóltak. Ekkor következett szólásra Grandi. Beszéde a már ismert határozati javaslata felolvasásával kezdődött, majd egyre élesebb és határozottabb hangnemet ütött meg. „Mussolini clárulta az olasz népet, azon a napon, amelyen Olaszország paktálni kezdett a németekkel." Kijelentette, hogy Mussolini meghamisította a fasizmus igazi értelmét, midőn kiépítette totális rezsimjét, és kiadta ismert jelszavát: „Hinni, engedelmeskedni, harcolni." Beszédét igen éles szavakkal fejezte be: „Ön azt hiszi, hogy még élvezi az olasz nép tiszteletét. Elvesztette azon a napon, amelyen Itáliát Németország kezére adta . . . Ma több százezer olyan olasz anya van, aki elmondhatja: „Mussolini ölte meg a fiamat."**

Ciano kevésbé szenvedélyes hangon a diplomáciai eseményekről történeti áttekintést adott, lényegében Grandit támogatta. Farinacci viszont élesen ellenük lépett fel, s a németek melletti teljes kitartást, erélyes katonai és adminisztratív intézkedéseket követelt.

A továbbiakban még többen felszólaltak Grandi mellett. Mussolini éjfél felé el akarta napolni az ülést, de végül elállt szándékától, s csak szünetet rendelt el. Grandi aláírásokat gyűjtött javaslata támogatására, Mussolini jelentéseket tanulmányozott, s a berlini olasz követtel tanácskozott, aki szintén reménytelennek ítélte meg a helyzetet.

A vita éles hangon folytatódott tovább. Mussolini többször felszólalt, s néhány ingadozót sikerült maga mellé állítania. Scorza a párt főtitkára megpróbálta kompromisszumos javaslatával megmenteni Mussolini helyzetét. Július 25-én hajnali fél 3-kor szavazásra bocsátotta Grandi javaslatát, az eredmény 19 igen, 7 nem és 1

* *F. W. Deakin:* The Brutal Friendship . . . Id. kiad. 444. l.

** *G. Bottai:* Vent'anni e un giorno. Milano 1949. 307–309. l.

tartózkodás volt. Mussolini felállt, összeszedte iratait, s odaszólt Grandinak és társainak: „Válságba döntöttétek a rendszert. Az ülés véget ért."*

A Fasiszta Nagytanács tagjai elhagyták a Palazzo Veneziát. Talán maguk sem ismerték fel, hogy a húszéves fasiszta rezsim utolsó hivatalos üléséről távoztak. Grandi nem pihent le, a király személye körüli miniszterrel tárgyalt, új miniszterelnök kinevezésére s fegyverszünet kérésére tett javaslatot. A király július 25-én délelőtt már értesítette Badoglio marsallt kinevezéséről. A délutáni órákban Mussolini kihallgatásra ment a királyhoz. Napját hivatalában töltötte, s kisebb, jelentéktelen ügyekkel foglalkozott, mintha mi sem történt volna az éjjel. Nem így a király. Kiadta az utasítást, hogy a királyi audiencia után tartóztassák le Mussolinit, akivel több mint húsz éven át hetente kétszer a legnagyobb egyetértésben vitatta meg az államügyeket. Mussolini számított arra, hogy a király visszavonja a hadsereg vezetésére adott megbízatását, de egyáltalán nem gondolt távozásra. Úgy vélte, meggyőzi a királyt, hogy a Nagytanács szavazása semmi esetre sem kötelező: „Minden elképzeléstől mentesen léptem a Villa Savojába – írta feljegyzéseiben –, olyan állapotban, melyet visszatekintve teljesen gyanútlannak nevezhetek."** Röviden beszámolt a katonai helyzetről, majd a Nagytanács üléséről. Viktor Emánuel félbeszakította a miniszterelnököt, s közölte vele, hogy az utolsó órák eseményei bizonyos lépésekre késztetik, ezek közé tartozik, hogy lemondását kérje. A meglepett Mussolini nem válaszolt, a király még néhányszor sajnálatának adott kifejezést, s közölte, hogy Badoglio marsallt bízta meg az új kormány megalakításával. A kihallgatás véget ért. A távozó Mussolinit egy kapitány tartóztatta fel, és közölte vele: „Őfelsége megbízott, hogy vegyem önt védőőrizetbe." A mellékbejáratnál állomásozó mentőautóba tuszkolták, s a katonai rendőrség egyik laktanyájába vitték azt a politikust, aki húsz éven át Olaszország korlátlan ura volt. S az elbukott diktátorért – akit húsz éven át annyian éltettek, s akinek parancsait oly sokan vakon teljesítették, aki pár nappal korábban élet-halál ura volt – már senki sem állt ki, senki sem sietett megmentésére. A fasiszta milícia néhány tagja még gondolt valami ellenakcióra, de a vezető fasiszták már a meneküléssel foglalkoztak. Szégyenletes bukás volt. Úgy tűnt, Olaszországban a fasizmusnak már nincsenek hívei. De voltak hívei az Alpokon túl. Hitler nagy megrendüléssel és felháborodással vette tudomásul Mussolini dicstelen eltávolítását. „Tisztában kell lennünk azzal – mondotta Hitler –, hogy árulás történt. Mindenesetre várunk, hogy mit fog mondani a Duce. Legszívesebben venném, ha a Ducét idehozhatnánk, ha egyáltalán lehetséges, ha egyenesen idehívnánk őt Németországba . . . Arra is gondoltam, hogy utasítok három páncélos hadosztályt, foglalja el azonnal Rómát, és vegyék őrizetbe az egész kormányt."***

* *B. Mussolini:* The Fall of Mussolini: His Own Story. New York 1948. 64. l.

** *R. Cartier:* Der zweite Weltkrieg. II. köt. München 1967. 653. l.

*** *W. Warlimont:* Inside Hitler's Headquarters 1939–1945. Id. kiad. 344. l.

Hitler első reakcióját a kapkodás jellemezte. A német vezérkart meglepetésszerűen érték az itáliai események. Katonailag nem voltak felkészülve Olaszország megszállására, s tekintettel arra, hogy a Badoglio-kormány első nyilatkozata még a harc folytatását s a német szövetség fenntartását hirdette, a katonai lépést még nem ítélték sürgősnek. Megelégedtek az alpesi hágók megszállásával, s egyéb előkészületekkel. Remélték, hogy időt nyernek, de időt nyert Badoglio is. Július 25-én este a király kiáltványban jelentette be, hogy átveszi a fegyveres erők főparancsnokságát. Badoglio pedig nyilvánosságra hozta, hogy átveszi a kormányzást, s folytatja a háborút. Sem a király, sem a miniszterelnök nem gondolt gyökeres belpolitikai változásokra. Az olasz nép azonban, felszabadulva a fasizmus hosszú nyomása alól, mozgásba lendült. Megrohanták a fasiszta párt helyiségeit, kiszabadították a politikai foglyokat. Sorra alakultak a demokratikus pártok és politikai csoportok. Egy héttel az államcsíny után a király rendeletileg betiltotta a fasiszta pártot és az ismertebb fasiszta szervezeteket. A belpolitikai fejleményekkel a külpolitika nem tartott lépést. Július végén a németek nem tudták volna megakadályozni Olaszország háborúból való kilépését, mert az Itáliában állomásozó német erők nem voltak elégségesek ahhoz, hogy szembeszálljanak az olaszokkal. Badoglio szavakban újból s újból megerősítette, hogy a háborút folytatják. Augusztus 6-án Guariglia, az új külügyminiszter Ribbentropot megnyugtatta, hogy nem kell tartania Olaszország árulásától. Valóban, még nem jött létre vagy éppen aznap jött létre a szövetségesekkel való összeköttetés, mely a háborúból való kilépés lehetőségét tudakolta. Ribbentrop úgy tett, mint aki bízik az olasz hűségben. Számára sem volt kétséges a gyors döntés. Hitler már úgyis utasítást adott: erősítsék meg az olaszországi német csapatokat, vegyék át a vasutak és hidak ellenőrzését. Mivel sem a Badoglio-kormány nem mozdult, sem a szövetségesek nem támadtak, a Führer kezdett bízni Olaszország magatartásában. Dél-Olaszországban hét, zömmel gépesített hadosztály állott, Észak-Olaszországban pedig a németek ténylegesen átvették az országrész katonai ellenőrzését.

Badoglio és a szövetségesek tárgyalásai lassan haladtak előre. Augusztus 12-én érkezett Castellano tábornok Lisszabonba, hogy megkezdje titkos tárgyalásait a szövetségesekkel. A feltétel nélküli megadás terve azonban egyelőre túlságosan keményen hangzott. Badoglio ugyanis úgy vélte, „ha kapcsolatba kerülök a szövetségesekkel, úgy a feltétel nélküli megadásnál jobb feltételeket tudok elérni".*

A szövetségesek feltételezték, hogy az új kormány hamarosan tárgyalásokat kezdeményez. Churchill minden felmerülő kérdést a németek elleni háború szempontjából kívánt megítélni. Eisenhower tábornok feltételezte, hogy az olaszok közvetlenül hozzá fordulnak. Július végén megkapta az esetleges fegyverszünet alapjának tekinthető feltételeket, amelyek tartalmukban nem tértek el a feltétlen megadás casablancai formulájától. Az olaszországi helyzet azonban mégis bizonyos újabb

* *P. Badoglio:* Italy in the Second World War. London 1948. 56. l.

megfontolásokat tett szükségessé. Tárgyalhatnak-e, tárgyaljanak-e egyáltalán a Badoglio-kormánnyal, melyet az a király nevezett ki, aki két évtizeden át hűséges szövetségese volt Mussolininek, s élén az a katonai klikk állott, amely nem kevésbé működött együtt az olasz fasizmussal. Churchill véleménye egyértelmű volt: „Álláspontom, ha egyszer Mussolini és a fasiszták megbuktak, bármiféle olasz hatósággal tárgyalok, amelyik képes a kívánt árut [ti. fegyverszünetet. – *R. Gy.*] szállítani. Egyáltalán nem félek akár a Savoyai-házat, akár Badogliót felhasználni ebből a célból, feltéve, ha ők olyan helyzetet tudnak teremteni Olaszországban, mely háborús céljainknak megfelel. A mi elképzelésünket káosz, bolsevizálás vagy polgárháború csak akadályozná."*

Badoglio kormánya súlyos belpolitikai problémákkal küszködött. Az olasz baloldal viharos gyorsasággal erősödött, sztrájkok, utcai tüntetések tömege követelte, hogy ne csak a fasiszta dekorációt távolítsák el, hanem a fordulat mélyebb tartalmi változásokkal járjon együtt. Badoglio forradalmi veszéllyel érvelt, hogy elkerülhesse a feltétel nélküli megadást, és esetleg átállhasson a szövetségesek oldalára. Az angol–amerikai fél tárgyalt ugyan Badoglióval, mert maguk is tartottak Olaszország bolsevizálódásától, ahhoz azonban ragaszkodtak, hogy a feltételeket ők szabják meg. Az augusztus 6-i első tárgyalás még nem járt sok eredménnyel.

Churchill – bár alig két hónapja az ún. Trident-konferencián tárgyalt Roosevelttel – mindenesetre ismét szükségesnek látta, hogy megbeszélést folytasson az amerikai elnökkel. Hamarosan megegyeztek abban, hogy Quebecben találkoznak. Az olasz események befolyásolták Churchill taktikai elképzeléseit. A változás feltételezhetővé tette Olaszország háborúból való kiugrását. Ezért Churchill nem emelhetett szót a földközi-tengeri erők átcsoportosítása ellen a franciaországi partraszállás céljából. Emlékiratainak tanúsága szerint Quebecbe tartó hajóútján foglalkozott először az angol miniszterelnök behatóbban a franciaországi partraszállás gondolatával. Az olaszországi események indokolttá tették, hogy a szövetségesek gyorsan beavatkozzanak az olaszországi helyzetbe, s erre – ha nem is túlságosan nagy –, de bizonyos erőket tartalékoljanak. Az olaszországi partraszállás Szicília elfoglalása után, már szerepelt a szövetségesek haditerveiben. A partraszállás helyét még nem határozták meg. Az amerikaiak azt a javaslatot is felvetették, hogy csak Szardíniát foglalják el. Határozottabb hadászati elképzelés volt egy Nápoly környéki salernói partraszállás (Avelanche-terv). Churchill még a tél beállta előtt lehetségesnek tartotta korlátozott erővel elérni a Livorno–Ancona-vonalat, mely a legfontosabb kikötőket és légi támaszpontokat biztosítja. Churchill tervében ismét felvetődött, hogy bizonyos hajóegységeket ideiglenesen vonjanak el az inváziós előkészületektől, de a quebeci konferencia olyan egyértelműen foglalt állást a francia országi partraszállás prioritása mellett, hogy ezt a tervét az angol miniszterelnök kénytelen volt elejteni.

* *W. L. Churchill:* Closing the Ring. 56. l.

A quebeci konferencia az olasz kérdésben két lényeges döntést hozott. Utasították Eisenhowert, aki a szokásos óvatosságával decemberre akarta a partraszállást halasztani, hogy azonnal készüljön fel a hadműveletekre. Ismeretes volt a német csapatok tömeges áramlása Olaszországba, s minden késedelem nehezítette a feladatot. Meghatározták azt is, hogy a hadműveletnek tartalmaznia kell Szardínia és Korzika elfoglalását, valamint Róma környékén légi támaszpontok biztosítását.

A második döntés politikai kérdésekre vonatkozott. Augusztus 15-én az olaszok ismét felvették Madridban az érintkezést az angol követtel. Közölték, ha a szövetségesek partra szállnak Olaszországban, az olasz kormány azonnal csatlakozik a Németország elleni harchoz. Ez a javaslat nem volt elfogadható, hiszen nem volt szó benne kapitulációról. Az angol és amerikai nézetek ekkor már eltértek a kapituláció formáját illetően. Az amerikaiak rövid katonai fegyverszünetet kívántak, mely Eisenhower számára maximálisan biztosíthatja az olasz hadsereg támogatását, Churchill viszont keményebb politikai feltételekhez ragaszkodott, amiben Sztálin – akit hamarosan értesítettek az olasz fegyverszünet-kérésről – támogatta őt. Végül is kompromisszum jött létre. Eisenhower egy rövid katonai szöveget ad át az olaszoknak ultimátum formájában, s a részletes politikai, gazdasági feltételeket csak később közli. Bedell Smith, Eisenhower vezérkari főnöke, aki átvette Lisszabonban a tárgyalások vezetését, világossá tette, hogy a fegyverszüneti egyezmény nem tartalmazná az olasz csapatok aktív részvételét a Németország elleni háborúban, bár ha ez megtörténik, később Olaszország javára írják. Most csupán a fegyverszünet életbe léptetéséről van szó, melynek időpontját Eisenhower határozza meg.

Az olasz kormánynak nem volt sok választási lehetősége. Augusztus 31-én – miután a különböző olasz ellenzéki bizottságok emlékiratokban sorozatosan követelték a háborúból való kilépést – Castellano tábornok, az elfoglalt Szicíliában elvben elfogadta kormánya nevében a fegyverszünetet, csupán azt kötötte ki, hogy a nyilvánosságra hozatala ne a szövetségesek olaszországi partraszállása előtt, hanem azután történjen. Az olaszok azt kérték, tekintettel a sokasodó német erőkre, hogy az angol–amerikai partraszállás nagy erővel és lehetőleg – részben – Rómától északra történjen. Bedell Smith megtagadott minden katonai felvilágosítást, de utána Eisenhower beleegyezésével úgy nyilatkozott, hogy a hadműveletek során bizonyos légi egységeket szállítanak majd Róma környékére. Ezek megfelelő olasz segítséggel elfoglalhatják Rómát, s biztosíthatják a királyt és a Badoglio-kormányt. Az olasz tábornok még egyszer megtette az utat Róma és Szicília között, míg végül szeptember 3-án Siracusában aláírta kormánya nevében a fegyverszünetet. Az egyezmény titokban tartása mellett döntöttek, hogy az olaszoknak alkalmuk nyíljon a megfelelő előkészületekre, az átállás biztosítására. Ugyanaznap hajnalban a 8. angol hadsereg Messinával szemben partra szállt, és megkezdte lassú előrenyomulását az olasz csizma orrában. A helyzet kulcsa bizonyos mértékben az angol–amerikai katonai vezetés kezébe került. Arra volt szükség, hogy nagy erővel támadjanak s jól összehangolják tevékenységüket az olaszokkal. Eisenhower azonban sem

az egyiket, sem a másikat nem tudta biztosítani. Az első feladatban kétségtelenül gátolta, hogy a korábbi határozatok értelmében (Trident-konferencia) bizonyos erőket már az Atlanti-óceánra és a Távol-Keletre csoportosítottak át. Az együttműködésben viszont sem az amerikaiak, sem az olaszok nem tanúsítottak túlzott lelkesedést. Titokban Rómába küldték Taylor tábornokot, egy ejtőernyős hadosztály parancsnokát, hogy tisztázza, miként szállhatnak le Róma környékén. A németek sem nézték azonban tétlenül az eseményeket, megszállták a repülőteret, és jelentős erőket vontak össze Rómánál. Badoglio a fegyverszünet bejelentésének elhalasztását kérte, amihez Eisenhower nem járult hozzá.

Szeptember 8-án este előbb Eisenhower tette közzé, hogy Olaszország szakított náci szövetségesével, majd nem sokkal ezután Badoglio erősítette meg a római rádióban az olasz elhatározást. A németek, bár a hír meglepetésszerűen érte őket, azonnal elhatározták, hogy az előre elkészített terv szerint átveszik a hatalmat Olaszországban, és lefegyverzik az olasz csapatokat. A német csapatok helyzete nem volt kedvező. Ha Eisenhower, akinek amerikai csapatai szeptember 9-én hajnalban Salernónál szálltak partra, nem csigalassúsággal, rendkívül óvatosan, a legkisebb kockázatot sem vállalva nyomul előre, ha valóban felveszi a kapcsolatot az olaszokkal, ha kihasználja tengeri és légi fölényét, akkor a német terv aligha sikerülhetett volna. Maguk a németek sem igen bíztak a sikerben, legalábbis ami Dél-Olaszországot illeti. Tartottak attól, hogy az ittlevő nyolc hadosztályuk elvész, s eleve azzal számoltak, hogy a szövetségesek napokon belül birtokukba veszik Rómát, s legfeljebb a Firenze és Róma közötti védővonalon lehet őket feltartani. A salernói partraszállás megkönnyítette a németek helyzetét, akik így könnyűszerrel birtokába jutottak Rómának. A felbomló, demoralizált olasz csapatok, bár számbeli többségük volt, nem tanúsítottak ellenállást. Hasonlóan lefegyverezték őket a Balkánon, és csupán a görög szigeteken, Kefallíniában és Ródoszban szálltak szembe a németekkel. Ezeken a helyeken a két volt szövetséges között kemény harc fejlődött ki, ami végül a jobban felszerelt, s a légierőt is bevető nácik javára dőlt el. A csata után valóságos tömegmészárlást vittek véghez a németek az elfogott olaszok között. Az olasz hadseregből csak az olasz flotta egy részének sikerült a szövetségesek oldalára átállni. A hajók ugyanis már korábban utasítást kaptak, hogy Málta és Palermo felé hajózzanak. A német bombatámadások csak kisebb károkat okoztak, így többségük zavartalanul meg is érkezett a szövetségesek kikötőibe.

A német ellenlépések következtében a fegyverszünet ellenére a háború most bontakozott csak ki teljes mértékben az olasz félszigeten. A király és Badoglio elmenekült Rómából. Hitler már régebben tervezte Mussolini kiszabadítását, s most elérkezettnek látta az időt. Abban bízott, hogy a Duce még nyújthat politikai segítséget, amennyiben egy németbarát ellenkormány élére kerül.

A németek már addigra felderítették, hogy Mussolini az Appenninek egyik hegycsúcsán, a Gran Sassón van fogságban. Mindössze egy kisebb olasz csendőregység őrizte, kiszabadítása az Otto Skorzeny vezette SS-egységek számára nem

volt túlságosan nehéz feladat. Szeptember 12-én Skorzeny egy kisebb ejtőernyős egység kíséretében leszállt a hegyen, az olasz carabinierik egy része elmenekült, a többieket pedig sikerült a fegyverhasználattól eltanácsolni. Mussolini percek alatt szabad lett, s előbb Rómába, majd néhány nap múlva Hitler főhadiszállására repült. Mussolini már távolról sem volt a régi. Nem sok hajlandóságot mutatott a Hitler által neki szánt szerep eljátszására. Hitler hosszú rábeszélésére vállalta a fasiszta párt újbóli megalapítását, és egy új fasiszta szociális köztársaság kikiáltását. Rómába azonban már nem tért vissza, a Garda-tó mentén, egy SS-testőrgárda által őrzött főhadiszállásról irányította az ún. salòi köztársaságot, többnyire úgy, ahogyan azt a németek óhajtották.

Olaszországban fellángolt a harc. Egyes helyeken még nem fejeződött be az olasz reguláris egységek lefegyverzése, másutt már jelentős partizán egységek alakultak, és megkezdték a harcot a német megszállók ellen. Északon a salòi fasiszta köztársaság szervezte újjá a fasiszta milíciát, s vetette be az olasz ellenállókkal szemben, délen pedig az angol–amerikai csapatok és a német hadsereg csapott össze.

Nem kétséges, hogy Olaszország hadszíntérré válásában döntő szerepe volt a szövetségesek súlyos katonai hibáinak. Ha a szicíliai partraszállásnál említettük az erők aránytalan bevetését, akkor most – miután jelentős csapatokat és eszközöket vontak el Eisenhowertől részben a franciaországi invázió előkészítése, részben az ázsiai front megerősítése céljából – meglehetősen gyenge erőkkel támadtak. Calabriában mindössze két hadosztály szállt partra, s ezek a sziget sarkában bezárt erők túl messze voltak ahhoz, hogy hadműveleteik az egész olaszországi helyzetet befolyásolják. A salernói partraszállás első hulláma négy hadosztálynyi erővel folyt, Clark amerikai tábornok viszonylag gyors előrenyomulással számolt, a német csapatok azonban ellentámadásokat indítottak. Így a terv, hogy Nápolyt – kikötőjének fontos szerepe volt a partra szállt egységek megerősítésében és utánpótlásának biztosításában – gyorsan elfoglalják, kudarcot vallott. Sőt, pár nappal a partraszállás után a németek nemcsak visszaszorították őket, de az egész hídfőállás felszámolásának veszélye fenyegetett. Az angol flotta bevetése, hatalmas tengeri záróttűz és légibombázás mentette meg végül a salernói erőket. Szeptember 16-án a Montgomery irányításával délről előrenyomuló angol erők – amelyek közben Bari és Taranto között is partra szálltak – elérték a salernói hídfőállást. Egységes front jött létre, a szövetségesek most már birtokukban tartották Olaszország legdélibb részeit, s lassan nyomultak északra. Szeptember 27-én az adriai parton elfoglalták Foggiát, mely rendkívül jelentős légibázis volt Dél-Németország, Ausztria vagy a Balkán bombázása szempontjából. Szeptember 28-án, midőn a szövetségesek már közeledtek Nápoly felé, a nápolyi munkásság megmozdult. A felkelést a tarthatatlan életkörülmények – élelem- és vízhiány, igen sok volt a kibombázott hajléktalan – és a német erőszakoskodások váltották ki. A német parancsnokság munkaszolgálatra hívta fel a lakosságot. (Hamar kiderült, hogy ez többnyire nem helyi mun-

kát, hanem Németországba hurcolást jelentett.) A lakosság megtagadta a szolgálatot, a németek válaszul statáriumot rendeltek el. A négynapos felkelés visszavonulásra kényszerítette a németeket, mire az angol–amerikai csapatok október 1-én megérkeztek, a város már szabad volt. Ezekben a napokban már Szardínia és Korzika is felszabadult. Szardíniát a németek maguk ürítették ki. Korzikában a helyi ellenállási mozgalom robbantott ki felkelést, annak segítségével de Gaulle francia csapatai viszonylag könnyen birtokukba vették a szigetet. Nápoly elfoglalása után még 50 kilométert viszonylag gyorsan nyomultak előre a szövetségesek, de a Volturno-folyónál szilárd ellenállásba ütköztek és megálltak. A szövetségesek még nem voltak fölényben. Tizenegy hadosztályuk harcolt olasz földön, s tizenkilenc német hadosztály állt velük szemben. Jóllehet a német erők mintegy fele Észak-Olaszországban tartózkodott, a délen védekező nyolc-kilenc hadosztály is elégségesnek bizonyult a kedvező terepviszonyok miatt – az előrenyomulás feltartóztatására. A magas hegyek, a viszonylag szűkre zárt terület, az átkaroló mozdulatokat szinte lehetetlenné tette, és nehezítette a hegyi harcokban járatlan angol–amerikai katonák feladatát. Az angol–amerikai hadvezetésből hiányzott a bátorság ahhoz, hogy komoly tengeri és légi fölényüket kihasználva partra szálló hadműveletekkel kíséreljék meg a német védekezés áttörését. Pedig a németek még 1943 októberében Olaszország déli részének gyors feladásával számoltak. Északon Rommel azt a feladatot kapta, hogy építsen ki megfelelő védőállást, s a déli, úgynevezett 10. hadseregnek Kesselring parancsnoksága alatt csupán az volt a feladata, hogy időnyerés céljából lassítsa a szövetségesek előrenyomulását. Kesselring felvetette azt a lehetőséget, hogy a védővonalat ne messze északon, hanem Nápoly és Róma között építsék ki a Garigliano-folyótól a Monte Casino-hegységen át a Sangro-folyóig. Hitler és Rommel eleinte ellenezték ezt a tervet, attól tartva, hogy egy újabb partraszállás északon elvághatja az itt harcoló német egységeket. Később azonban Hitler, felismerve, hogy a szövetségesek – az ő szavaival élve – csigaoffenzívát folytatnak Olaszországban, mégis Kesselring javaslata mellett döntött, és őt nevezte ki az egész olaszországi front főparancsnokává is. A szövetségesek nehéz harcok árán novemberben még tettek bizonyos előrehaladást, de november végén a Monte Casinó-i német védővonal előtt végleg elakadtak. Churchill terve, hogy a tél beálltáig elérjék a Livorno–Ancona-vonalat, kútbaesett.

Olaszországban a helyzet mind katonailag, mind politikailag bonyolulttá vált. A politikai helyzet nehézségeit a szövetségesek politikai elképzeléseinek tisztázatlansága okozta. A felszabadított területeken angol–amerikai katonai kormányzat létesült, a közigazgatásban viszont a Badoglio-kormány irányította hatóságok tevékenykedtek. A Badoglio-kormánnyal szemben a már felszabadult, politikailag és társadalmilag rendkívül elmaradott déli területeken és még inkább a német megszállás alatt álló területeken kibontakozó ellenállási mozgalomban erős ellenszenv mutatkozott.

Badoglio kormánya, miután szeptember 29-én aláírta a végleges fegyverszüneti

feltételeket, október 1-én újjáalakult. Tagjai továbbra is katonák és állami funkcionáriusok voltak, akik vagy az olasz fasizmus évei alatt kompromittálták magukat, vagy kimondottan konzervatív monarchista nézeteket vallottak. Az antifasiszta pártok joggal kritizálták a kormány összetételét és tevékenységét, annak ellenére, hogy október 13-án a kormány formálisan is hadat üzent a náci Németországnak. Az angolok katonai okokra hivatkozva támogatták Badoglio kormányát. Churchill azonban éles szemmel figyelte a baloldali erők rohamos gyarapodását Olaszországban, s e törekvésekkel szemben a monarchikus államforma fenntartását helyeselte. Az amerikai álláspont – bár a társadalmi rend megőrzésének szükségességét illetően teljesen osztotta az angol nézeteket – a monarchikus államforma fenntartását nem tekintette szívügyének. A szövetségesek, a németek elleni harc gondolatától vezéreltetve és Sztálin hozzájárulását is elnyerve, engedélyezték a Badoglio-kormánynak egy új hadsereg létesítését, és formálisan elismerték a kormány autoritását egész Olaszországban. Az antifasiszta pártok – a Kereszténydemokrata, a Szocialista, a Kommunista, a Liberális és az Akciópárt – nem elégedtek meg a német megszállás elleni harccal, hanem az olasz fasizmus maradványainak gyökeres felszámolását és politikai változásokat kívántak, jóllehet az utóbbiak mélységét illetően a vélemények megoszlottak. Követelték a király lemondását, és a Badoglio-kormány helyett egy demokratikus kormány alakítását. A szövetségesek az antifasiszta pártok által szervezett ellenállási mozgalmat katonai okokból helyeselve, nem léptek fel az antifasiszta pártok ellen. Bariban 1944 januárban megtartott kongresszusukon az antifasiszta pártok oly erővel léptek fel a király lemondása és a kormány átalakítása mellett, hogy a király Róma felszabadítása után lemondását kilátásba helyezte. A Badoglio-kormányt 1944 márciusában a Szovjetunió elismerte, és átalakítása a demokratikus pártok képviselőivel már nem sokáig váratott magára. Ezek az Olaszország sorsát érintő politikai viták olyan időpontban merültek fel, mikor a felszabadult területek nagysága nem módosult lényegesen. Az angol–amerikai offenzíva ugyanis 1943 novemberétől közel négy hónapra teljesen elakadt. Kétségtelen, szerepet játszott ebben a franciaországi invázió előkészítése. Nemhogy erősítették volna az olasz frontot, hanem újabb hadosztályokat helyeztek át innen Angliába. Churchill közbenjárására ugyan a kivont csapatok helyett újakat – francia, részben lengyel egységeket – küldtek. Ez azonban a helyzeten egyelőre alig változtatott. A szövetségesek képtelenek voltak az áttöréshez szükséges erőfölényt biztosítani. A németek pedig védelmüket igen jól megszervezték. Monte Casino magaslatáról viszonylag csekély erőkkel lehetett a völgybejáratokat ellenőrizni, így a makacsul támadó amerikaiaknak a németek rendkívül tekintélyes veszteségeket tudtak okozni. Churchill, aki az olaszországi hadjárat sorsát mindig különösen szívén viselte, kérte Rooseveltet, erősítsék meg az olaszországi frontot, esetleg a franciaországi partraszállás rövid idővel való elhalasztása árán is. Jóllehet Churchillnek katonai szempontból igaza volt, hogy Olaszországban erősítésre szükség van, s az erősítés önmagában még nem kel-

lett, hogy veszélyeztesse az inváziós tervet, az amerikai hadvezetés gyanakodott. Attól tartottak, hogy mint már 1942 óta nemegyszer, Churchill olyan, viszonylag jelentéktelennek látszó hadműveletekbe sodorja őket, melyekről később kiderül, hogy sokkal több emberi és anyagi erőket kívánnak, s alkalmasak arra, hogy eltereljék őket a fő célkitűzéseiktől. (1943 szeptemberében Churchill a görög szigetek elfoglalására kért erőket. Roosevelt kereken megtagadta. A közel-keleti angol hadsereg erre saját erőivel tett kísérletet a Dódekanészosz- és több más sziget elfoglalására, de vereséget szenvedtek.) Az amerikaiak tehát minden jelentékeny csapaterősítést megtagadtak, és csak ahhoz járultak hozzá, hogy bizonyos partra szálló hajók átcsoportosítását későbbre halasszák.

A hajóállomány lehetővé tette, hogy az angol–amerikai hadsereg, miután decemberben sikertelenül kísérletezett a Gusztáv-vonal áttörésével, a partra szálló hadműveletekkel gyengítse a német védelmet. Ekkor a hadsereg élén Alexander tábornok állott – tekintettel arra, hogy mind Eisenhowert, akit 1943 decemberében az inváziós erők főparancsnokának neveztek ki, mind Montgomeryt az invázió előkészületei Londonba szólították. Miközben Monte Casinónál újabb és újabb – csupán kisebb sikereket elérő – kísérlet történt a német vonal áttörésére, Rómától délre újabb partraszállást készítettek elő. A német felderítés ismét csődöt mondott. Német feljegyzés szerint: „január 21-én Canaris tengernagy, a német kémelhárítás vezetője, úgy vélte, hogy nem kell félni új partraszállástól a közeljövőben . . . Canaris elutazása után néhány órával az ellenség partra szállt Anziónál".* Mintegy négy angol és amerikai hadosztály szállt partra január 22-én, mintegy 100 kilométerre a német vonalak mögött. A szinte akadálytalan partraszállás után nem támadták azonnal hátba a német 10. hadsereget. Így a németek Franciaországból és Észak-Olaszországból jelentős erőket vontak össze, érezhető fölénybe kerültek, s sikeres ellentámadással a partraszállás fő célját, a Gusztáv-vonal utánpótlásának elvágását meghiúsították. A németek nem tudták ugyan a tengerbe szorítani az angol–amerikai erőket, bár erre februárban többször kísérletet tettek, mégis a partraszállás egészében kudarccal végződött, s inkább tanulságait, semmint az olaszországi harcok szempontjából a jelentőségét lehetett értékelni.

Közben a szövetségesek újból és újból kísérletet tettek Monte Casinónál a Gusztáv-vonal áttörésére. Januárban az amerikaiak vallottak kudarcot, februárban az új-zélandiak szenvedtek súlyos veszteségeket, és március elején az indiai csapatok ostroma sem járt eredménnyel, hiába kapcsolták össze a gyalogos támadást rendkívül erős légitámadásokkal. A német védelem kulcsállása a világhírű Monte Casinó-i monostorra támaszkodott. A szövetségesek feleslegesen tönkrebombázták a kolostort, de a németek számára éppen a romok voltak megfelelőek az állások kiépítésére. Az erőviszonyok alaposan módosultak. A szövetséges erők száma húsz

* *S. Westphal:* Heer in Fesseln. Bonn 1950. 240. l.

hadosztályra növekedett, s a németek az Olaszországban levő huszonhárom hadosztályukból tizennyolcat Rómától délre összpontosítottak.

A márciusi újabb támadást nyolcórás erős bombázás előzte meg. Alexander tábornok úgy vélte, elképzelhetetlen, hogy nyolcórás ilyen szörnyű bombázás után bármiféle ellenséges egység életben maradjon. Pedig maradt. Bár az indiai csapatok benyomultak Monte Casinóba, a terepviszonyok a tankok alkalmazását megakadályozták, a teljes győzelem ismét elmaradt. A támadó angol és birodalmi egységek ekkor már több ezer halottat veszítettek. Úgy döntöttek, újabb kísérletet a Gusztáv-vonal áttörésére csak az erők alapos átcsoportosítása után tesznek. Közel kéthónapos szünet következett az érdemleges hadműveletekben. Ezekben a hónapokban az angol–amerikai hadvezetés figyelmét már teljes egészében a májusra tervezett nagy franciaországi partraszállás kötötte le.

AZ ELLENÁLLÁSI MOZGALOM

A második világháborúnak a negyedszázaddal korábbi világégéstől gyökeresen eltérő jellege legvilágosabban az ellenállási mozgalomban mutatkozott meg. Az első világháború – bár az elfoglalt és megszállt területek nagysága alig volt összehasonlítható – megmaradt a hadseregek nagy összeütközésének keretei között, a reguláris egységek tevékenysége mellett legfeljebb elvétve hajtott végre a civil lakosság egy-egy szabotázs-cselekményt vagy más akciót. A második világháború túlnőtt a katonai összeütközések keretein, a fasizmus és az antifasizmus összecsapása adta meg alapvető politikai tartalmát. A patriotizmus és a nacionalizmus messzi történeti múltba visszanyúló megnyilatkozásai, illetve az egyes országok németellenességének hagyományai az antifasiszta háborúban új tartalmat kaptak. A német megszállás borzalmaitól, a politikai elnyomástól, a gazdasági kizsákmányolástól a tömeges népirtásig terjedő terrorista rendszerrel szemben – szinte közvetlenül azután, hogy a német csapatok elfoglaltak egy országot – megindult az ellenállás. Az ellenállás formái fokozatosan alakultak ki. Méreteit illetően a Szovjetunió hadba lépése hozott lényeges változást. 1941 ősze a könnyű és gyors német győzelmek időszakának végét jelezte, és ez biztatást adott a megszállt országok ellenállási mozgalmainak. A Szovjetunióban már 1941-ben tömegméretű partizánmozgalom bontakozott ki. A sztálingrádi fordulat azután újabb impulzust adott az európai ellenállási küzdelemnek. 1943-ban már szinte nem volt olyan megszállt ország Európában, ahol ne alakult volna ki bizonyos fegyveres ellenállás a német megszállókkal szemben, sőt mi több, megjelent az ellenállás a csatlós országokban is, és végül Németországon belül is megélénkültek a tervezgetések, sőt az aktív kísérletek a náci rendszer megdöntésére. Nem kétséges, a náci elnyomás példa nélkül álló kegyetlensége, az emberi üldöztetés, politikai jogfosztottság, gazdasági kizsákmányolás kegyetlen rendszere szinte spontánul is szülte az ellenállást. De a tudatos politikai erők, 1941 után a kommunista pártok a spontán ellenállást hatalmas tömegmozgalommá fejlesztették.

Az ellenállási mozgalom formájában és tartalmában igen sok változás ment végbe, méreteit és fokozatait illetően pedig igen nagy eltérés mutatkozott a különböző országokban. Nyilván a német terrorban, a belső politikai feszültség mértékében, a németellenesség hagyományainak mélységében, a demokratikus politikai rendszer meggyökerezettségének szintjében mutatkozó eltérések mind szerepet játszottak a mozgalom kifejlődésében. Az ellenállási mozgalom jellegét erősen meghatározta vezető csoportjainak célkitűzése, ideológiája. Ahol az irányítás megmaradt a hagyományos uralkodó osztály, a burzsoázia, a tisztikar kezében, ott az

ellenállás főként németellenes felszabadító jelleget öltött, s jórészt a status quo ante visszaállítására, a polgári liberális intézmények restaurálására törekedett, illetve korlátozódott. Ahol azonban – s ez volt a helyzet a megszállt országok ellenállási mozgalmainak többségében – a baloldali erők, mindenekelőtt a Kommunista Párt volt a harc fő szervezője, ott az antifasizmus társadalmi tartalma erősödött. A németellenes felszabadító harc egybekapcsolódott a polgári liberális rendszer kritikájával, és azoknak a politikai-társadalmi ellentmondásoknak az elemzésével, melyek a fasizmus győzelméhez, illetve a nyugati polgári demokráciák összeomlásához vezettek. Ezekben az országokban az ellenállási mozgalom a polgárháború különleges formája is volt, hiszen egyidejűleg törekedett a német megszállók kiűzésére, s az uralkodó osztály, valamint a bürokrácia velük kollaboráló csoportjainak eltávolítására, egy új, igazságosabb társadalmi-politikai rendszer megteremtésére. Ezekben az országokban az ellenállás nem a háború előtti állapotot akarta visszaállítani, hanem egy új típusú népi demokráciát kívánt megteremteni.

Az ellenállás aktív formái, a megszállók utasításainak kijátszása, a parancsok teljesítésének megtagadása általában a lakosság többségére kiterjedt. Ez többnyire még nem jelentett határozott politikai állásfoglalást – jóllehet sok esetben ez is rejlett mögötte –, hanem sokkal inkább önvédelmet a háborús kényszerrendszabályokkal való szembeszállás, az élelmiszer-szolgáltatás megtagadása, a kényszermunka elől való elmenekülés formájában. Objektíve ez is gyengítette a német hadigazdaságot, és a passzív ellenállók egy része a dolgok logikájánál fogva hamarosan aktívan szembekerült a német megszállási rendszerrel. Az aktív ellenállás az üldözötteknek, a bujkáló zsidóknak nyújtott segítséggel kezdődött, folytatódott az illegális újságok híreinek terjesztésével, a szövetségeseknek szállított felvilágosításokkal, majd tudatos szabotázsakciókkal, kisebb fegyveres összeütközésekkel, a német katonák vagy őrjáratok megtámadásával. A szabotázsakciók – az összeköttetési vonalak megrongálása, a híradás megszakítása, az ipari termelés visszatartása, olykor sztrájkok – a háború utolsó éveiben már a németek által megszállt Európa valamennyi részébe elterjedtek és általánossá váltak. Széles körű fegyveres harc, tényleges partizánháború a Szovjetunióban, Jugoszláviában, Franciaországban alakult ki. De Görögország, Olaszország, Lengyelország, Bulgária és Albánia területén is indult partizánháború, ha méreteiben el is maradt a többiektől. Kisebb fegyveres csoportok szinte mindenütt harcoltak a németek ellen Norvégiától Magyarországig és Romániától Belgiumig. A fegyveres harcokban különböző jellegű erők működtek közre. Egyes országokban, például Franciaországban, a hadsereg és a burzsoázia politikai irányítása alatt álló csoportok a partizánmozgalomban is aktívan részt vettek, az országok többségében azonban a Kommunista Párt jutott el a fegyveres harcig, míg más csoportok az ellenállás kevésbé veszélyes formáit választották. Ahol az ellenállási mozgalom népi mozgalommá szélesedett, ott hamar túljutott azokon a szervezeti formákon s azon a politikai-társadalmi tartalmon, melyet a németek által megszállt területeken az ellenállás bizonyos

funkcióinak élesztésére és összehangolására az 1940-ben Londonban alakult szervezet tanácsolt. Anglia ugyanis már 1940-ben, mikor magára maradva egyedül harcolt a hitleri Németország ellen, a megszállt területeken bizonyos titkos hálózat megteremtésén fáradozott, hogy gyengítse a német megszállási rendszer kiépítését.

Az angol rádió a BBC adásain keresztül folytatta propagandatevékenységét. Ennek hullámain naponta 18 ország számára, 23 nyelven közvetítették az adást, melyek megcáfolták a német hadijelentések és tájékoztatások hazugságait, beszámoltak a frontokon és a hátországokban folyó harc eredményeiről és nehézségeiről, utasításokat adtak az éter hullámain keresztül a kisebb ellenállási csoportoknak, állandó propagandaanyagot juttatva el a megszállt országok lakosaihoz.

A BBC mellett még 1940 őszén megalakult Londonban a Special Operations Executive (SOE), Különleges Akciókat Végrehajtó Szervezet, azzal a céllal, hogy a megszállt területek ellenállási akcióit irányítsa. Ez a félig katonai szervezet a hírszerzés illetve továbbítás, a kémkedés és szabotázs feladataira jött létre, és inkább egy katonai elitet, semmint a néptömegeket vonta be munkájába. Irányítását Angliában a Hadigazdasági Minisztérium végezte. Ez a tény önmagában is utal arra, hogy az angol kormány azért hívta életre, hogy az ellenség gazdasági életét aláássa, és szabotázscselekményeket szervezzen. Az angolok az ellenállási mozgalmat elsősorban saját katonai céljaik szolgálatába állították, és méreteit korlátok között akarták tartani. Jugoszláviától eltekintve az ellenállási mozgalmakon belül – mivel azok többnyire túllépték az angol hadvezetés által helyeselt elveket – mindig inkább a konzervatív katonai vonalat támogatták.

Egészen más volt a Szovjetunió álláspontja. Az ellenállást nem csupán a felderítésre és hírszerzésre használták fel, hanem a fegyveres erők tevékenységének tömeges kiegészítésére is. A Szovjetunió hadba lépését követően Sztálin nemcsak a megszállt szovjet területek lakosságához szólt, hanem Európa valamennyi népéhez, midőn aktív németellenes harcra szólította fel őket. Az egyes országokban az illegális kommunista pártok azonnali cselekvést hirdettek, olyan akciókat javasoltak, amelyek elvezetnek a tömegméretű németellenes felkeléshez, és amelyek élén az antifasiszta pártok politikai képviselőiből alakított nemzeti vagy függetlenségi front áll.

Méreteiben, a harcok hevességét illetően kétségtelenül a Szovjetunió megszállt részein kibontakozott partizán- és ellenállási mozgalmat tekinthetjük a legjelentősebbnek. Annál is inkább, mivel a Szovjetuniónak és közvetve a szovjet partizánoknak is igen nagy szerepük volt az európai ellenállási mozgalmak kibontakoztatásában is. Ismeretes, hogy Sztálin már híres 1941. július 3-i beszédében a németek által elfoglalt területek lakosságát partizánháborúra szólította fel, jóllehet ekkor még nem gyaníthatta, hogy a Szovjetunió mily tekintélyes része kerül ellenséges megszállás alá. Július 18-án a Szovjetunió Kommunista Pártjának Központi Bizottsága hozott határozatot az ellenséges hátországban megszervezendő ellenállásról, hangsúlyozva, hogy teremtsenek „elviselhetetlen körülményeket az ellenség és cin-

kosai számára, üldözzék és pusztítsák őket, szabotálják összes rendszabályaikat".* A határozattal egyidőben indult meg a partizánmozgalom átgondolt szervezése, felelevenítették az orosz történelemből a népi ellenállás hagyományait, mindenekelőtt a Napóleon Nagy Ármádiájában oly sok kárt okozott paraszti gerillacsoportok példáját. A partizántevékenységet a Szovjetunióban a Kommunista Párt szervezte, irányította. A szervezés és irányítás aligha érhette volna el célját, ha nem találkozik a nép spontán akaratával. Kétségtelen, hogy 1941-ben a partizánmozgalomban még több volt a spontán elem, mint a szervezett tevékenység, méretei még nem voltak kiterjedtek. Hiányzott az anyagi bázis, nem volt megfelelő mennyiségben fegyver, élelmiszerkészlet stb. A szovjet partizánok ebben az időben is tömegesen hajtottak végre kisebb szabotázs-cselekményeket, akadályozták a német hadigépezet működését.

A kisebb csoportok vagy visszavonuló, hadseregüktől elszakadt katonák egy-egy nagyobb egysége is fejtett ki ellenállást. A csoportos ellenállás mellett az egyéni hőstetteknek már egész sora – mint például az 1941 decemberében kivégzett Zoja Koszmogyemjanszkaja esete – jelezte a szovjet nép ellenállókészségét.

1942 tavaszán a partizánmozgalom figyelemre méltóan terebélyesedett Ukrajnában, a Leningrád környéki területen, Belorussziában, Szmolenszk vidékén és a brjanszki erdőben. A szovjet hadsereg helyzetének megszilárdulása, a spontán ellenállók számának gyarapodása 1942 májusában időszerűvé tette, hogy Moszkvában létrehozzák a Partizánmozgalom Központi Törzsét. Ennek a központnak volt a feladata, hogy rádió útján összeköttetést tartson az alakuló és gyarapodó ellenálló csapatokkal, meghatározza alapvető feladataikat, továbbá, hogy ellássa őket fegyverrel, orvossággal. A csatlakozók száma rohamosan gyarapodott. A német megszállási politika a totális terrorral, a szovjet emberek tízezreinek legyilkolásával és százezreinek kényszermunkára hurcolásával napról napra fokozta a megszállók elleni gyűlöletet. Hiába léptek fel a német megszállók könyörtelenül azok ellen, akik a legcsekélyebb támogatást nyújtották a partizánoknak, hiába rombolták le házaikat, gyújtották fel a falvakat, 1942 végén már mintegy 120 000 ember harcolt a partizánok soraiban. A Kommunista Párt területi és kerületi bizottságokat létesített az ellenállás szervezésére. 1942 szeptemberében Sztálin külön utasítást adott valamennyi partizáncsoport számára, hogy állandó támadásaikkal zavarják és bénítsák meg a német front mögötti vasút- és úthálózatot. A partizánharc eredményeiről, hatásáról kevésbé rendelkezünk pontos adatokkal, mint más hadműveletek esetében, mégis egyes források alapján valószínűnek tekinthetjük, hogy a szovjet partizánok 1942–43 fordulóján mintegy 3000 helyen rongálták meg a németek vasútvonalait hidak, sínek, olykor a mozdonyok felrobbantásával. Szellemesen állapítja meg Fuller, hogy a német közlekedés szempontjából a szovjet par-

* A Nagy Honvédő Háború története 2. köt. Id. kiad. 49. l.

tizánok lassan „ugyanolyan szerepet töltöttek be, mint a tengeralattjárók az Atlanti-óceánon".*

Még az 1942-es év folyamán a német vonalak mögött a partizánok tekintélyes területeket tartottak ellenőrzésük alatt, s tulajdonképpen visszaállították a szovjet rendszert. Belorussziában a kiterjedt erdőségek kedvező terepet biztosítottak a partizántevékenységnek, az ország területének több mint fele, a német megszállás ellenére is szovjet föld maradt. Egyes körzetekben tízezerre rúgott a partizánok száma (Orjol, Szmolenszk). A partizánok, többnyire kisebb századot nem meghaladó egységekbe tömörültek, harci tevékenységük összehangolása folytán azonban figyelemre méltó fegyveres erőnek számítottak. Viszonylag széles területeket ellenőriztek, s lehetővé vált a Nagy Földről, azaz a hátországból az ellátásuk is. A repülő összeköttetés rendszeressé vált, s nem egy esetben Moszkvából érkeztek vezetők, robbantási vagy rádiószakértők, a visszatérő gépek pedig sebesülteket szállítottak a hátország kórházaiba.

1942 végén a partizánok már nemcsak károkat okoztak a németeknek, hanem akcióikkal egész hadjáratokat befolyásoltak. 1942 decemberében a Sztálingrádnál bekerített egységek kiszabadítására törekvő Hoth vezette hadsereg offenzívája – többek között – azért sem tudott kibontakozni, mert a partizánok rendszeres támadásaikkal az utánpótlást lelassították és megbízhatatlanná tették.

A partizánmozgalmak vezetőinek 1942 szeptemberi moszkvai megbeszélése, majd a sztálingrádi győzelem új fordulatot adott a partizánmozgalom terjedésének. A partizánmozgalom tömegmozgalommá terebélyesedett. 1943 végén Belorussziában 350 000-re, Ukrajnában több mint 200 000-re becsülték a partizánok számát. Már nemcsak családok, hanem olykor egész falvak álltak be partizánnak. Nemcsak kézifegyverekkel, hanem géppuskákkal, ágyúkkal, sőt tankelhárító ágyúkkal is rendelkeztek. Élelmezésük, gyógyszerellátásuk jobb és rendszeresebb lett, bár a hiányos gyógyszerkészlet miatt nemegyszer a könnyebb sebesülés is halállal járt.

1943 júliusában a kurszki szovjet ellentámadással egyidőben megindult az ún. vágánycsata. Koordinált terv szerint egyetlen éjszaka Branszk, Orjol és Gomel környékén 5800 helyen robbantottak fel vasutakat. Az akció során az év végéig egyes adatok szerint több tízezres nagyságrendűre teszik a vasúti robbantások, illetve rombolások számát. Egyes nagyobb partizáncsoportok, mint Kovpak, Fjodorov osztagai, Naumov lovaspartizánjai, szabályos háborút folytattak, s a németeknek viszonylag tekintélyes erőket kellett összevonniuk a partizánok elleni harcra. A 2. magyar hadsereg voronyezsi pusztulása után a Szovjetunióban állomásozó magyar katonákat elsősorban a partizánok ellen használták fel, s hasonló feladatokat kapott a többi csatlós állam hadserege is.

1943 őszén a partizánok részt vettek a Vörös Hadsereg olyan fontos hadműveleteiben, mint a Dnyeper-folyón való átkelés. A partizánokra bízták a németek visszavonulásakor néhány fontos átkelőhely elfoglalását és megtartását a szovjet

* *J. F. C. Fuller:* The second World War 1939–1945. London 1948. 252. l.

reguláris erők megérkezéséig. 1944-ben, midőn befejeződött a szovjet föld felszabadítása, a náci hódítók kiűzése, a partizánmozgalom új formákat öltött. A partizánmozgalom központi moszkvai törzskara már betöltötte feladatát, s az ellenállás irányítását a különböző köztársaságok kommunista pártjaira bízták. A megszállt szovjet területek tekintélyes részeinek felszabadulása után – a partizánok száma már csökkent – 1113 pártszervezet dolgozott, és ezeket 184 illegális területi szervezet fogta össze. Egyes adatok szerint a párt- és komszomoltagok száma a partizánok között 15–20% körül mozgott. A híres krasznodari Ifjú Gárda hőstetteit – rendőröket és katonatiszteket semmisítettek meg, s felgyújtották azt az épületet, ahol a németek a kényszermunkára kijelöltek listáját őrizték – az irodalom is méltó módon megörökítette. De más szervezetek is, mint a kijevi vasutasok földalatti csoportja, a rovnói, a minszki szervezet, és a sort még hosszan folytathatnánk, nagy szerepet játszottak a népi felszabadító küzdelemben. Pontos adatok a partizánok által okozott károk nagyságára nem állnak rendelkezésünkre, hozzávetőlegesen azonban elfogadhatók Boltyin szovjet történész adatai. Szerinte „a partizánok megöltek vagy megsebesítettek mintegy egymillió embert a megszállók és segítőtársaik közül, használhatatlanná tettek 4000 tankot, önjáró löveget, páncélkocsit, 2000 ágyút és mozsarat, 18 000 helyen robbantották fel a vasútvonalakat, megsemmisítettek 2400 mozdonyt és 85 000 vagont, felrobbantottak vagy megrongáltak 1600 vasúti hidat.*

A partizánok áldozatai között 47 német főtiszt volt, sőt Wilhelm Kubét, a keleti területek birodalmi biztosának helyettesét is megölték. Nem volt túlzás azt állítani, hogy hosszú ideig – egészen az 1944-es franciaországi partraszállásig – valójában a partizánmozgalom töltötte be a Szovjetunió számára a második front szerepét.

A partizánmozgalom romantikája és emberfeletti hősiessége sem leplezheti el a harc különös nehézségeit, drámaiságát. Az árulóktól való állandó félelem, a bizonyos fokig mindig egyenlőtlen harc, a németek brutális megtorlásai a partizánmozgalmat a frontok egyik legnehezebbikévé tették. A németek 1943-tól egységes partizánellenes háborút indítottak. Bach Zelewskit, az SS egyik tábornokát bízták meg a partizánellenes akció irányításával. Nem volt ritka az olyan eset, hogy a megölt 5000 partizánnál mindössze 492 puskát találtak. Hitler 1942. december 16-i rendelete a következőképpen szólt: „Ha a banditizmus megtorlása Keleten éppúgy, mint a Balkánon nem a legbrutálisabb eszközökkel történik, akkor a rendelkezésünkre állók hamarosan elégtelenek lesznek a járvány kiirtására. A csapatoknak tehát joguk van, sőt kötelességük minden eszközt felhasználni nők és gyermekek ellen is, a siker érdekében . . . Egyetlen németet sem lehet fegyelmi vagy jogi szempontból a banditák és társaik ellen folytatott harcok során esetleges erőszakoskodások miatt felelősségre vonni."**

* *E. Boltyin:* L'Union Soviétique et la Résistance en Europe. European Resistance Movements 1939–1945. London 1969. 47. l.

** International Military Tribunal. Major War Criminals. VII. köt. Id. kiad. 59. l.

A németek brutalitása sem akadályozta meg a partizánharcot, és 1944-ben a partizánok többségét az előrenyomuló szovjet csapatok reguláris egységeibe osztották be. Az orvosi vizsgálatok a partizánok közel 20%-át nem tartotta katonai szolgálatra alkalmasnak, részben fiatal kora miatt, részben a kiállott emberfeletti nehézségek következtében.

1943-tól a szovjet partizánok soraiban mind nagyobb számmal találtunk a csatlós hadseregekből átállt katonákat, szép számban magyarokat is. Kovpak partizánjai között, Versigora egységében, a Fjodorov-csoportban, a brjanszki partizánok között harcoltak kisebb-nagyobb magyar csapatok is. Szovjet partizánok csatlakoztak a különböző kelet-európai partizánalakulatokhoz, amikor a harc már nem a Szovjetunió területén folyt. Lengyel földön, a szlovák felkelésben az egyszerű harcosok és a vezetők között is találhatunk szovjet partizánokat. A Vörös Hadsereg az elfogott ellenséges katonák közül az önként jelentkezettek kis részét antifasiszta iskolára küldte, hogy majd a hazai partizánmozgalmat fellendítsék. A szovjet partizánmozgalom a második világháború legragyogóbb, s ugyanakkor katonailag is jelentős fejezete volt. „A Szovjetunió egész lakossága, öregek, fiatalok, asszonyok – foglalja össze a partizánháború jelentőségét Pietro Secchia –, a fasizmus ellen harcoló népek csodálatát és lelkesedését váltotta ki, és példájuk valamennyi megszállt országban követésre ösztönzött. A Szovjetunió minden ellenálló példaképe, mert megmutatta, hogyan kell harcolni a szabadságért."*

Jugoszláviában az ellenállási mozgalom nemcsak méretei, hatékonysága miatt tekinthető a szovjet partizánmozgalom után a legjelentősebbnek, hanem azért is, mivel itt már a német–szovjet háborút megelőzően tömegméretű népi mozgalom bontakozott ki. Jugoszlávia megszüntetése után a király és a katonai vezetők egy része elmenekült az országból, a hadsereg nagy része német fogságba esett. A németek a hadjárat minél gyorsabb befejezésére törekedtek, hogy átdobhassák csapataikat a szovjet frontra, mert nem rendelkeztek elegendő erővel az ország egészének megszállásához. A hegyes, erdős országrészeken, a világtól elzárt falvakban a megvert és szétbomlott jugoszláv hadsereg összeverődött katonáit Draža Mihajlović ezredes szervezte meg a németellenes harcra. A török elleni harcokra emlékeztető csetnik elnevezést vették fel. Mihajlović hamarosan a londoni emigráns kormány hadügyminisztere lett. A nagyvilág – ha egyáltalán tudott valamit a jugoszláv ellenállásról, hiszen a németek titkolták annak tömegméreteit – kezdetben csak a csetnikekről hallott. A népi ellenállás pedig már 1941 nyarán egyre tömegméretűbbé vált. A Kommunista Párt május–június folyamán igen nagy határozottsággal látott hozzá a német megszállás elleni harc irányításához, és 1941. július 4-én meghirdette a nemzeti felkelést. A németeket meglepte a jugoszláv ellenállási mozgalom gyors és széles körű kibontakozása. Megszálló egységeik hamarosan elégtelennek bizonyultak a partizánok elleni harcra, ezért viszonylag jelen-

* *P. Secchia–C. Moscatelli:* Il Monte Rose è sceso a Milano. Torino 1958. 181. l.

tős területek azonnal a partizánok ellenőrzése alá kerültek. A felkelés kezdettől fogva nem kizárólag németellenes harc volt. A Kommunista Párt nemcsak a német fasiszták s a velük kollaboráló erők ellen küzdött, hanem azon politikai erők ellen is, amelyek a németek kiűzése után a régi monarchikus rezsimet akarták visszaállítani. A náciellenes harc szinte a felkelés kirobbanásának pillanatától a partizánok és a csetnikek osztályellentétét tartalmazta. Mihajlović csetnikjei 1943-ig a londoni emigráns kormány s ezen keresztül a brit kormány támogatását élvezték. A csetnikek a kivárás taktikáját választották, s a káderek megóvására hivatkozva igen szűk keretek között folytatták a németellenes harcot. Később, a jelentékeny anyagi juttatásokat adó angol kormány javaslatára némileg változtattak magatartásukon, de a németellenes hadműveleteket a partizánok elleni támadásokkal kötötték egybe. A németek 1941 őszén megkezdték első nagy tisztogató akciójukat, s 1942 januárjában kinevezték az ország SS- és rendőrparancsnokát, de a partizánmozgalom terjedésének ezzel sem vetettek gátat. A német jelentések őrjáratai megtámadásáról, a vasút- és telefonhálózat állandó megrongálásáról számoltak be. Szeptemberben az Athén–Belgrád közti vasútvonalon a partizánok több hidat használhatatlanná tettek, és a vasúti közlekedést a németek már csak páncélvonatok segítségével tudták fenntartani.

Egyes német jelentések arról szólnak, hogy a fővárostól eltekintve az ország egész ipari-bányászati termelését megbénították a partizánok, s számos helyen már csak a városok állnak német ellenőrzés alatt. Hitler 50–100 ember kivégzését követelte minden elpusztult német katona után. A büntető expedíciók, a túsz-szedés nem segített a németek helyzetén. 1942 februárjáig közel 10 000 embert öltek meg a harcokban és 20 000 embert végeztek ki. A partizánok eleinte ismeretlen vezetőjének, Joszip Broz Titónak a neve fogalommá, egész Európában az ellenállás jelképévé vált. A Jugoszláv Kommunista Párt vezetője a partizánharcban kiváló szervezőkészségről, politikai tisztánlátásról, hadvezéri és államférfiúi képességekről és nagyfokú személyes bátorságról tett tanúbizonyságot. Titónak már a neve is rémületet keltett a németek, tiszteletet és megbecsülést a szövetségesek táborában. A partizánok igyekeztek a szövetségesektől segítséget kapni, de a Szovjetunió – eltekintve az Új Jugoszlávia Rádió felállításától – ekkor még nem tudott, a nyugatiak nem akartak segítséget nyújtani. A segítségre pedig igen nagy szükség lett volna, hiszen 1942 tavaszán a németek két új nagy tisztogató hadművelettel akartak véget vetni a partizánok tevékenységének Szerbiában. Sikerült is egy időre visszaszorítani az ellenállást, de a partizánok jó része Tito irányításával ekkor horvát területre tette át székhelyét. 1942 második felében a partizánok számbelileg annyira megerősödtek, hogy újabb offenzív hadműveleteket indítottak, s megalakították a Népi Felszabadító Hadsereg első hadosztályát. A felszabadított területeken népi hatalmat hoztak létre, élükre helyi népi bizottságok álltak. 1942 novemberében megválasztották a Jugoszláv Nemzeti Felkelés Antifasiszta Tanácsát (AVNOJ), 1942. november 26–27-én a boszniai Bihaćban pedig az ellenállás

tanácskozószervét, amelyben 54 delegátus vett részt, képviselve Jugoszlávia valamennyi népét és országát. Az AVNOJ irányította a partizánok harcát, a javak elosztását, a lakosság politikai nevelését, a forradalmi bizottságok létrejöttét.

A partizánok 1942 második felében már formális háborút vívtak a megszállók ellen, s akciójuk az egész német megszállási rendszert fenyegette. „A német főparancsnokság 1942 decemberében úgy döntött, hogy a felszabadító mozgalom ellen indítandó támadás céljából megerősíti csapatait Jugoszláviában. Az offenzívában, melyet Jugoszlávia középső részén indítottak és 1943. január 20-tól március közepéig tartott, öt német és három olasz hadosztály vett részt"* – írja egy, jugoszláv ellenállás történetét összefoglaló cikk. S bár a német és olasz erők jócskán kiegészültek a horvát bábállam hadseregének alakulataival, a hadművelet – immár a negyedik partizánellenes hadjárat – ismét kudarcot vallott. Mindkét fél nagy veszteségeket szenvedett, de a partizánoknak ismét sikerült kitörniük a német bekerítésből Hercegovina és Montenegro irányában. 1943 késő tavaszán e két ország nagyobbára ellenőrzésük alá került, hasonlóan Horvátország és Nyugat-Szerbia nagy területei is.

A partizánok hősies harca és nagy sikerei oda vezettek, hogy a közel-keleti angol erők főparancsnoka azt javasolta Churchillnek, ne csak a csetnikekhez, hanem a Tito vezette Felszabadító Bizottsághoz is küldjenek megbízottakat. Churchill 1943. március 22-én elfogadta a javaslatot, s az első megbízottak jelentése után 1943. május 27-én Deakin százados vezetésével hivatalos angol katonai misszió érkezett ejtőernyővel Tito főhadiszállására.

1943 nyarától a Felszabadító Bizottság bizonyos támogatást kapott a szövetségesektől, és akcióikat kezdték összehangolni a szövetségeseknek a balkáni térségben folytatott hadműveleteivel. Az olasz fegyverszünet a Balkánon is erősen módosította az erőviszonyokat. A volt jugoszláv területeken igen erős olasz megszálló erők állomásoztak, ezeket a németek le akarták fegyverezni. Az olasz egységek egy része azonban inkább a partizánok oldalára állt, más része, ha nem is állt át, de fegyvereit vagy önként, vagy a partizánok nyomása alatt átengedte a Népi Felszabadító Hadseregnek. Ennek következtében 1943 őszén a Népi Felszabadító Hadsereg fegyverzete feljavult. Dalmáciában újabb területeket szabadítottak fel, elfoglalták Split kikötőjét is. Néhány hónap alatt a Népi Felszabadító Hadsereg létszáma 80 000 fővel gyarapodott, 1943 végén 300 000 harcosa 26 hadosztályba, 10 önálló brigádba és 108 partizánegységbe tömörült. Az olasz kapituláció rendkívül megnehezítette a német hadsereg balkáni helyzetét, a kiesett olasz erőket saját csapataikkal kellett pótolniuk. Rá akarták bírni a magyar kormányt, hogy a Szovjetunió területéről kivont csapatokkal vegyen részt a megszállásban. A magyar kormány azonban végül is elutasította a javaslatot. A németeknek Nyugatról

* *D. Plenca:* Le Mouvement Liberation National en Yugoslavie et les Alliés. European Resistance Movements. Oxford 1964. 478–479. l.

kellett újabb erőket elvonniuk, mikor 1943 végén ismét kísérletet tettek a felszabadító mozgalom elfojtására. Ebben az időben a jugoszláv partizánok már huszonnégy német és kilenc bolgár hadosztályt, közel félmillió embert kötöttek le. 1943 őszén a teheráni konferencián a szövetségesek már egyértelműen a Felszabadító Bizottságot tekintették a jugoszláv ellenállás hivatalos szervének, jóllehet még mindig reménykedtek, hogy Tito partizánjai és a londoni emigráns kormány között valamilyen kompromisszum jöhet létre.

Időközben – 1943. november 29-én – a Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság Jajcéban megtartotta második konferenciáját. A kongresszus kimondta, hogy a Kommunista Párt vezette népi felszabadító harc Jugoszlávia valamennyi demokratikus politikai csoportját egyesíti. Ezen a kongresszuson hirdették meg az új demokratikus föderatív jugoszláv állam megalakulását. A Nemzeti Felszabadító Bizottságból megalakították az első jugoszláv kormányt. Élére a Népi Felszabadító Hadsereg főparancsnoka, Joszip Broz Tito került.

1944 elején megérkezett a szovjet katonai misszió is az AVNOJ-hoz, s rendszeressé váltak a szovjet segélyszállítmányok. Az AVNOJ Jugoszlávia területének tekintélyes részét kormányozta. A nyugati hatalmak közül Anglia 1944 tavaszán tárgyalásokat indított a Tito vezette Nemzeti Felszabadító Bizottsággal. Angol nyomásra 1944 nyarán átszervezték a londoni jugoszláv kormányt, élére baloldali polgári demokratikus politikusok kerültek. Mindezt figyelembe véve a Tito vezette Nemzeti Felszabadító Bizottság 1944. június 11-én megegyezést kötött a londoni jugoszláv kormány új miniszterelnökével, Šubašiccsal. A megegyezésben a londoni emigráns kormány kötelezte magát arra, hogy elismeri a jugoszláv nép demokratikus és nemzeti vívmányait, minden erővel támogatja a felszabadító háborút. A Nemzeti Felszabadító Bizottság a háború utánra halasztotta a döntést Jugoszlávia végleges államformájának kérdéséről.

Churchill Nápolyban augusztus 12-én a két kormány egyesítését szerette volna elérni a Titóval létrejött találkozón. Nagyjából már 1944 elején látta, hogy Jugoszláviában a partizánok – akik jelentős katonai segítséget nyújtottak a szövetségeseknek – szerzik meg a hatalmat, ezt a tényt az angol balkáni politikánál most már figyelembe kellett venni. Tito azonban nem járult hozzá a két kormány egyesítéséhez, s csak 1945 elején egyezett bele, hogy a londoni jugoszláv kormány feje, Šubašić belépjen a népi kormányba.

1944 elején a németek utoljára tettek kísérletet arra, hogy a jugoszláv ellenállási mozgalomra halálos csapást mérjenek. Egy általános offenzíva keretében 1944 májusában német ejtőernyős alakulat szállt le Drvar város közelében, hogy elfogja Titót és harcostársait, a partizánsereg vezérkarát, az ellenállók politikai vezetőségét. A helyzet igen veszélyessé vált, de végül is a német támadás ismét meghiúsult. 1944 nyarán a közel 400 000 embert számláló Népi Felszabadító Hadsereg ellentámadásba ment át. Montenegro, Hercegovina, Dalmácia és Szerbia nagy része ekkor már felszabadult. A Románián keresztül előretörő szovjet hadsereg pedig

1944 szeptemberében elérte a román–jugoszláv határt. Jugoszlávia teljes felszabadításának feltételei tehát biztosítva voltak. Tito marsall 1944. szeptember 21-én Moszkvába utazott, hogy a szovjet és jugoszláv csapatok együttműködéséről tárgyaljon. A szovjet erők bekapcsolódtak a Jugoszlávia felszabadításáért folytatott harcokba, de azokon a területeken is, ahol a szovjet csapatok helyezkedtek el, a polgári közigazgatás a Jugoszláv Nemzeti Felszabadító Bizottság kezében maradt. Egyidejűleg a szovjet kormány tekintélyes anyagi (élelmiszer és fegyverek) segítséget nyújtott az évek óta oly sok áldozatot hozó Jugoszláv Népi Felszabadító Hadseregnek. Közel 300 000 halott és 400 000 sebesült volt a jugoszláv felszabadító háború vesztesége, s majdnem 1 millió ember pusztult el a polgári lakosságból a fasiszta terror következtében. 1944 novemberétől, tekintettel arra, hogy a szovjet haderők hadműveleteiket Magyarország területére helyezték át, a Vörös Hadseregtől anyagilag támogatva és azok offenzív hadműveleteihez csatlakozva, a jugoszláv hadsereg egyedül folytatta hazája felszabadítását, melyet – Németország összeomlásával egyidőben – 1945 májusában fejezett be.

Görögországban a hadsereg veresége után a katonák jelentős része nem szolgáltatta be fegyvereit, olykor a hegyes vidékeken még tábori ágyút is rejtegettek. Egyes források 120 000–150 000 darabra becsülték a falvakban eldugott fegyverek számát.

A görög ellenállási mozgalmat meghatározta egyfelől az ország német, olasz, bolgár megszállási területekre való szétdarabolása, másfelől az egyre élesedő ellentét a király vezette emigráns, Kairóban székelő kormány és a nép körében kibontakozó fegyveres ellenállás között. Alapjában a görög ellenállási mozgalom is spontán módon bontakozott ki, hiszen az emigráns kormány és az angol titkosszolgálat bizonyos elszórt szabotázsakciókon kívül az első években a kivárás politikáját hirdette. A Görög Kommunista Párt viszont kezdettől fogva a fegyveres harc mellett volt, s Manolisz Glezosz tette, midőn letépte az Akropoliszról a horogkeresztes lobogót, a harc megindításának volt a jelképe. A görög ellenállási mozgalom már 1941 őszén megszületett.

1941. szeptember 27-én megalapították az EAM-ot(Görög Nemzeti Felszabadító Frontot), melyhez a Kommunista Párton kívül a Szocialista Párt és az Agrárpárt is csatlakozott, a németellenes nemzeti egység politikáját hirdette meg. 1941 decemberében az EAM megszervezte az ELASZ-t (a Görög Népi Felszabadító Hadsereget). Az ELASZ csapatai együttműködtek az EDESZ (Görög Nemzeti Demokratikus Szövetség) csapataival is. Az ellenállási szervek kezdettől fogva egybekötötték a náci uralomtól való felszabadítást egy új népképviseleten alapuló politikai rezsim megteremtésével, a királyság megszüntetésével. Noha az angolok nem értettek egyet az ellenállási mozgalom célkitűzéseivel, 1942 őszéig tekintetbe vették, hogy az ellenállás hat német hadosztályt leköt. 1942 októberében a görög partizánokhoz küldött angol katonai misszió még valamennyi szervezetet támogatott, sőt katonai szempontok miatt kísérletet tett egyesítésükre is. 1943 júliusában

az angolok az EAM–ELASZ erőivel katonai egyezményt kötöttek. Rendszeres segítséget biztosítottak a görög partizánoknak, katonai szempontból a hadműveleteket az angol közel-keleti főparancsnokság irányítása alá helyezték. Néhány nagyobb szabotázsakció, mint a Szaloniki–Athén vasútvonal hídjának felrobbantása, támadás a tengeralattjáró támaszpont ellen 1942 őszén, majd 1943 őszén olasz hadosztályok megtámadása, később Athénban a sztrájkmozgalmak kirobbantása, elsősorban az ELASZ tevékenységét dicsérte, de a többi szervezet is közreműködött bennük. 1943 szeptemberében az olasz fegyverszünet után általános sztrájk robbant ki. Számos olasz katona állt át. A partizánok jelentős új fegyverkészletre is szert tettek. 1943 végére a Peloponnészosz már teljesen a partizánok ellenőrzése alatt állt, s az országban Jugoszláviához hasonlóan tényleges háború folyt a németek ellen, mely bizonyos fokig polgárháborúval kapcsolódott egybe. A görög ellenállók szervezetei között fokozódtak az ellentétek. Az angol politika Görögország esetében egyértelműbben állt a konzervatív erők oldalán, mint Jugoszláviában. Olaszország összeomlását Churchill arra is fel akarta használni, hogy megszilárdítsa a brit birodalom földközi-tengeri pozícióját. Nem volt hajlandó eltűrni semmiféle radikális kormányt, s 1943 végétől bizonyos fokig a közel-keleti angol erők parancsnokával is hajlandó volt szembeszállni, akinek az volt a véleménye, hogy „azokat a vezetőket kell bátorítani és hadianyaggal ellátni, akik politikai véleményüktől függetlenül készek tenni is valamit".*

1943 végén ugyan az ELASZ már 40 000 katonával rendelkezett, de az angolok most már a konzervatív EDESZ-t támogatták, amely az ELASZ ellen olykor a németekkel is együttműködött. 1943 végén az ellenállási mozgalom szervei között tűzszünet jött létre. A politikai ellentétek 1944 elejére azonban tovább mélyültek, a baloldal megalakította a Nemzeti Felszabadulás Politikai Bizottságát. Ennek a szervnek a politikai célkitűzései oly népszerűkké váltak a görög lakosság körében, hogy az Egyiptomban állomásozó királyi görög csapatok között zendülés tört ki a király ellen, ezt az angolok verték le.

Az angoloknak a libanoni egyezmény (1944. május 20.) keretében még sikerült ugyan létrehozniuk egy görög egységkormányt, de minthogy a görög területek többsége ekkor már az ELASZ vezette partizánok birtokába került, nyilvánvaló volt, hogy a politikai céljait megvalósítani kívánó partizánmozgalom a felszabadulás pillanatában összeütközésbe kerül a görögországi pozíciót féltve őrző angol kormánnyal. A hadműveletek és a politikai tárgyalások menete pedig egyre világosabban jelezte, hogy a németek kivonulásakor az angol csapatok megjelenésével kell számolni.

Hasonlóan bonyolult volt a helyzet a lengyel ellenállási mozgalomban is. A német megszállási rendszer nemcsak időben volt a legtartósabb a lengyel területeken, de – mint láttuk – az elnyomás és terror különösen kegyetlen formáit valósította

* *F. M. Wilson:* Eight Years Overseas.London 1950. 179. l.

meg. Sok más országtól eltérően itt még kísérletet sem tettek valamiféle politikai kollaboráció kialakítására, így szinte valamennyi politikai erő – a szélsőjobboldali lengyel nacionalistáktól egészen a Kommunista Pártig – az ellenállás útjára lépett. Kezdetben az ellenállást hivatalosan a londoni emigráns kormány, élén Sikorski tábornokkal, irányította. Ebben a kormányban azonban kétségtelenül igen erősek voltak a reakciós erők, összefogásra legfeljebb németellenességük, de semmi esetre sem antifasizmusuk inspirált. A kormány létrehívta Lengyelországban – főleg tisztekből álló – katonai szervezetét, a Fegyveres Harci Szövetséget, de az első években az ellenállás, legalábbis, ami a nagyobb jelentőségű akciókat illeti, még szórványos volt. A Lengyel Kommunista Pártot a 30-as évek végén a Komintern helytelen határozata feloszlatta, ekkor még újjászervezésének kezdetén állt.

A szovjet–német háború kitörése a lengyel ellenállási mozgalomnak újabb lökést adott. A Szovjetunió elleni háború szempontjából Lengyelország és főleg vasútvonalai különös jelentőséghez jutottak. A vasútvonalak elleni szabotázsakciók tehát éppúgy szaporodtak, mint a haditermelés akadályozása vagy a megszálló katonák, rendőrök elleni támadások. 1942 tavaszán kezdett kialakulni a különböző baloldali szervezetek szövetsége, mely a londoni kormány s a vezetése alatt álló ún. Honi Hadsereg elképzeléseitől eltérően, határozott belső fegyveres harcot hirdetett. Az irányítása alatt álló Népi Gárda egyre nagyobb szerephez jutott az ellenállási akciókban. 1941 és 1944 között az ellenállók, a Honi Hadsereg, illetve a Népi Gárda, valamint az ebből kifejlődő népi hadsereg 1300 német szállítmányt támadott meg és részben semmisített meg. 7000 mozdonyt, 20 000 vagont és 4300 autót tettek tönkre vagy rongáltak meg a lengyel partizánok. Felsorolni vagy akár csak számszerűen összefoglalni nehéz lenne azokat a szabotázsakciókat, támadásokat, melyekkel a lengyel ellenállás gyengítette a német hadigépezetet. 1943–44-ben nem csupán egyes katonai vagy kisebb egységek ellen támadtak, de olykor zászlóalj vagy hadosztálynyi erők ellen is. Ennek ellenére a partizánok Lengyelországban 1943-ig összefüggő, nagy területeket nem tudtak tartósan elfoglalni vagy ellenőrzésük alatt tartani. A Honi Hadsereg Grot-Rowecki, később Bór-Komorowski tábornok vezetésével nem fáradozott általános, széles körű felkelés kirobbantásán. A londoni kormány az 1939 után szovjet hadifogságba került lengyel katonákból 1942-ben megszervezte és Afrikába vitte az ún. Anders-hadsereget, viszonylag jelentékeny erők vettek részt a nyugati szövetségesek különböző, mindenekelőtt észak-afrikai és itáliai hadműveleteiben. Magában Lengyelországban is erős befolyással és figyelemre méltó erőkkel rendelkezett, de felkelés kirobbantására annál is kevésbé gondolt, mivel féltékenyen figyelte a baloldal és szervezeteinek erősödését, s erejét tartalékolni kívánta. A baloldal számbelileg még elmaradt a Honi Hadsereg létszáma mögött. Az uralkodó harci módszerek tehát továbbra is a kisebb támadások és a szabotázsakciók voltak, méreteiből 1943-ban kiemelkedett a varsói gettó – már ismertetett – hősi, és a Népi Gárda által is támogatott felkelése.

1943-ban a lengyel ellenállási mozgalom terjedését mind erősebben gátolta a

belső megosztottság. A Sikorski-kormányt és az ún. Honi Hadsereget teljesen a szovjetellenesség kerítette hatalmába, megtagadtak mindennemű együttműködést a Népi Gárdával, elutasították a Kommunista Párt egységjavaslatát. A németek által propagandacélokból feltárt lengyel katyni tömegsír ürügyén – körülményei ma sem ismeretesek teljességükben – olyan szovjetellenes kampányt indítottak, hogy a szovjet kormány megszakította a londoni kormánnyal 1941-ben felvett diplomáciai kapcsolatot. Bár a Honi Hadsereg folytatta az aktív németellenes harcot, tevékenységében azonban már a háború utáni politikai elképzelései domináltak. A hatalom megszerzésének gondolata vezette őket, mikor a mindennapos harc szisztematikus fokozása helyett 1944 elejétől egy nagy nemzeti felkelés kirobbantására összpontosították erőiket. Siettette a londoni kormányt elhatározásában az a körülmény is, hogy 1943 tavaszán a Szovjetunióban tartózkodó baloldali lengyel emigránsok megalakították a Lengyel Hazafiak Szövetségét, majd nem sokkal utána megkezdődött a Lengyel Népi Hadsereg felállítása is. A Lengyel Munkáspárt, melynek főtitkára akkor Gomułka lett, *Miért harcolunk?* címmel programot bocsátott ki, melyben körvonalazta a radikális társadalmi átalakítás célkitűzéseit. 1944. január elején Varsóban illegálisan megalakult az Országos Népi Tanács, ehhez a balodali pártok egy része is csatlakozott. Az ellentétek kiéleződtek. Míg korábban a fegyveres és szabotázsakciókban a Honi Hadseregé volt a nagyobb szerep, most a baloldali fegyveres erők tevékenysége dominált. A Népi Hadsereg létszáma immár elérte az 50–60 000 főt; a konzervatívok számára a helyzet egyre bonyolultabbá vált. Számolniuk kellett azzal, hogy a németek kiverése után – melyben feltehetően a szovjet csapatok jutnak döntő szerephez, hiszen 1944 késő tavaszán már a lengyel határokon álltak – a hatalom a népi erők kezébe jut. Ezzel a lehetőséggel szemben a Honi Hadsereg néhány más ellenállási csoporttal egyesülve a londoni emigráns kormány által jóváhagyott terv szerint kívánt fellépni. Úgy vélték, hogy egy baloldali forradalmi átalakulás megakadályozásának egyetlen lehetősége, ha a legfontosabb lengyel területeket, mindenekelőtt a fővárost megpróbálják saját erejükből felszabadítani, s így a szovjet csapatok bevonulása előtt a hatalmat kezükbe ragadni. 1944. augusztus 1-én kirobbantották a varsói felkelést. A végsőkig elkeseredett lengyel lakosság örömmel csatlakozott a mintegy 15 000 aktív harcost számláló felkelőkhöz. Nem tudták, hogy a felkelést a szovjet katonai szervek tudomása nélkül robbantották ki, mi több az angol–amerikai hadvezetésnek sem volt róla előzetes tudomása. A felkelés katonailag nem volt előkészítve, politikai szándéka pedig kétértelmű volt. Bár szinte az egész város harcolt, a németek jobb fegyverzetük révén hamarosan fölénybe kerültek – az angol csapatoktól légi úton érkező utánpótlás nem volt elegendő Varsó megsegítésére. Szeptember közepén a szovjet csapatok soraiban harcoló Lengyel Népi Hadsereg megpróbált átkelni a Visztulán, s Varsó segítségére sietni, de hadműveletei elégtelennek bizonyultak. A német hadsereg a felkelők köré vont gyűrűt mindinkább összébbszorította, s október 2-án végleg leverte a varsói felkelést. Csaknem 200 000 ember hősi és tragikus halálával

végződött a lengyel felkelés, s a bukás után, ami a lengyel fővárosból az ismételt harcok, gettófelkelés stb. után még megmaradt, azt Hitler parancsára szisztematikusan lerombolták. A varsói felkelés hősi, de tragikus epizódja nem hozta meg a lengyel nép számára a szabadságot. Lengyelország legnagyobb részén erre csak az 1945 elején kibontakozott szovjet támadás következtében került sor.

A megszállási rendszer Csehszlovákiában különbözött Lengyelországétól. A csehmorva területek német fennhatóság alá kerültek. A keleti országrész, Szlovákia formailag önálló állammá vált, melynek csak katonai biztonságát szavatolták a területén állomásozó német csapatok. A cseh–morva területeken a lakosság – bizonyos évszázados tradíciókra támaszkodva – inkább a passzív ellenállást választotta. Sztrájkok, a német hatóságok által bevezetett intézkedések tudatos kijátszása, rendezvényeik bojkottálása fejezte ki a csehek ellenállását a német uralommal szemben. A mozgalmakban elsősorban a főiskolai diákság és a munkásság vett részt. Az első illegális, részben katonai, részben kommunista csoportok 1940-ben alakultak, s ekkor jött létre a belső ellenállási bizottság is. Az ellenállás két kikristályosodási pontja egyfelől a Beneš vezette politikusok londoni csoportja, mely az idők folyamán csehszlovák kormánnyá kiáltotta ki magát, és 1940 nyarán Anglia részéről megszerezte az elismerést, másfelől a Kommunista Párt volt. Midőn ez a két erő – a Szovjetunió hadba lépése után – megtalálta az együttműködés lehetőségét, az ellenállás bázisa és méretei kitágultak. A németek éppen az ellenállás gyors elfojtására küldték Prágába Heydrichet, a Biztonsági Rendőrség és az SD vezetőjét, aki néhány hét alatt közel 5000 embert tartóztatott le. A Heydrich elleni merénylet 1942 májusában a csehszlovák ellenállási mozgalom egyik leghíresebb tette volt. Az ezt követő terror – Lidice elpusztítása – a náci barbarizmus jelképévé vált. Az üldözés visszavetette, de nem törte meg az ellenállási mozgalom erejét, 1943-ban néhány kis partizáncsoport is alakult, emellett a Szovjetunió elleni háborúban részt vevő szlovák csapatok tömegesen álltak a szovjet hadsereg vagy a szovjet partizánok oldalára. A csehszlovák ellenállási mozgalom fejlődését sok vonatkozásban kedvezően befolyásolta, hogy a londoni emigráns kormány – melyet 1941 őszén a Szovjetunió is elismert – nem folytatott szovjetellenes politikát. Beneš a keserű müncheni leckéből mindenekelőtt azt a tanulságot vonta le, hogy országa nemzeti biztonságának elengedhetetlen feltétele a Szovjetunióval való jó kapcsolat. Ezért, bár eleinte benne is felmerült, hogy a háború után Csehszlovákia helyzetét egy Lengyelországgal kötendő konföderációval stabilizálja, később ezt a tervet elejtette, és a Szovjetunióval való megegyezést kereste. 1943 decemberében Moszkvába látogatott, és barátsági, valamint kölcsönös segélynyújtási szerződést írt alá a szovjet vezetőkkel. Mindez lehetővé tette, hogy az ellenállási mozgalmon belül is együttműködés alakuljon ki a kommunistákkal; Gottwald és Beneš megbeszélései az antifasiszta egység megteremtését eredményezték. 1944 folyamán ebben a szellemben küldtek partizánokat csehszlovák területre, hogy ellenállási központokat építsenek ki. A csehszlovák ellenállási mozgalom azonban nem csupán a jövendő Csehszlo-

vákia külső, hanem belső problémáival is küszködött. Ennek lényege a csehek és szlovákok közötti viszony rendezése. Szlovákia éppen a volt csehszlovák állam feldarabolása során kapott német segítséggel látszat-önállóságot, és a háború alatt fasiszta rezsim jött létre. A háború kedvezőtlen fordulata azonban a szlovákok egy részét is kiábrándította a nacionalista elképzelésekből. A hegyekben ledobott partizánok mind nagyobb befolyást szereztek, s 1944 nyarán kirobbant a szlovák nemzeti felkelés. A felkeléshez a szlovák bábállam hadseregének egy része is csatlakozott, a felkelés így gyorsan terjedt. A felszabadított területeken létrejött népi bizottságok azonnal társadalmi reformokat vezettek be. Közel 100 000 ember állt fegyverben – a Wehrmacht négy hadosztályát kötötték le –, szlovákok, csehek, szovjet partizánok és köztük szép számban magyarok is. 1944. szeptember 1-én megalakult a Szlovák Nemzeti Tanács, mely kimondta, hogy a háború után helyre kell állítani a Csehszlovák Köztársaságot, fel kell számolni a szlovák állam fasiszta intézkedéseit, és vissza kell állítani a demokratikus szabadságjogokat. A Tanácsban a szlovák kommunisták játszották a vezető szerepet, a partizánmozgalom katonai irányításában a szovjet katonai szakértők, valamint a Csehszlovák Kommunista Párt képviselője, Rudolf Slanský vett részt. Szeptemberben még tartott a felkelés, és október elején a szovjet hadsereg – a soraiban harcoló csehszlovák haderővel együtt – megindította támadását, hogy egyesüljön a szorongatott szlovák partizánokkal. Október 6-án elérték a Duklai-hágót, de a német ellenállás a Kárpátokban még túl erősnek bizonyult. Végül októberben a nehézfegyverekben nagy fölényben levő németeknek – a szlovák felkelőknek csak a szovjet repülőgépek szállítottak fegyvereket – sikerült a felkelést leverniük, 20 000 partizán azonban a hegyekbe visszahúzódva tovább folytatta az ellenállást. A szlovák felkelés cselekvésre ösztönözte a csehszlovák ellenállókat, megszilárdította a belső egységet, a szlovákok és csehek közös harcát.

Európa nyugati felében az ellenállási mozgalom kibontakozásának feltételei bizonyos fokig különböztek Kelet-Európáétól. Hollandia, Belgium, Norvégia esetében a háború előtti társadalmi feszültség távolról sem volt olyan erős, hogy a Londonba menekült emigráns kormányok legitimitását s vezető szerepét kétségbe vonták volna. Az ellenállásnak nem kellett nemzetiségi ellentéteken úrrá lenni, és a baloldali erők, különösen a Kommunista Párt, ha nem is egyszerűen a német megszállás előtti politikai rendszer visszaállítását tűzte ki célul, tevékenységében mégis a németellenes egység gondolata uralkodott, s a londoni kormány vezető szerepét nem vonták, s viszonylag gyengébb befolyásuk mellett nem is vonhatták kétségbe. Mindhárom országban, és ide sorolhatjuk Dániát is, az ellenállás vagy az emigráns kormány, vagy az angol Special Operations Executive irányításával jött létre. Noha a népi erők spontán megmozdulásai vagy a kommunisták tevékenysége sok esetben túlmutatott a London irányította ellenállási kereteken, végső formált mégis az diktálta. Ezeket a formákat elsősorban a passzív ellenállásban jelölhetjük meg. Norvégiában a megszállók intézkedései ellen léptek fel. Hollandiában egyetemi diá-

kok sztrájkoltak, Belgiumban pedig főleg gazdasági szabotázsakciókban, szökött angol hadifoglyok rejtegetésében, Norvégia területén különböző angol kommandó hadműveletek támogatásában nyilvánult meg az ellenállás. Rendkívül jelentős volt továbbá az üldözött zsidó lakosság segítése is. Dániából szinte az egész zsidó lakosságot átmentették Svédországba. Hollandiában pedig a zsidóság mellett általános szolidaritási sztrájk bontakozott ki.

A norvég ellenállás 1942-ben katonai jelleget öltött, megalakult az ún. Milorg, mely 1944-re már 300 illegális szervezetet foglalt magába. Igen fontos szerepet szántak a sajtónak, mely nemcsak tájékoztatta a lakosságot a hadihelyzetről, hanem morálisan is erősítette ellenállóképességét. A német hadigazdaság – sőt bizonyos fokig az egész háború – szempontjából fontosak voltak az ismételt szabotázsakciók. Ezeket a lakosság vagy a lakosság támogatásával a norvég hadsereg Angliába menekült egységeiből alakult önkéntes csoportok hajtották végre. Az ország földrajzi körülményei következtében a néhány legfontosabb vasútvonal megrongálása súlyos zavarokat okozott. A norvég ellenállók és angol kommandók együttesen robbantották fel 1943 márciusában az ország energiaellátásában nagy szerepet játszó Norsk Hydro-erőművet, ahol az atomenergia-termeléshez rendkívül fontos nehézvizet állították elő. Fél évvel később a norvég ellenállók megakadályozták a megmaradt nehézvízkészlet Németországba szállítását.

Norvégiában az aktív ellenállást akadályozta, hogy a németek – az angol partraszállástól tartva – aránytalanul nagy hadsereget tartottak az országban. A passzív ellenállás viszont olyan méreteket öltött, hogy a Quisling-kormány teljesen csődöt mondott.

Dániában a német megszállás után a kormány, a közigazgatás, az államapparátus a helyén maradt. A kollaborációt jellemezte, hogy 1941 novemberében – nem minden kényszer nélkül ugyan –, hivatalosan csatlakoztak az antikomintern-egyezményhez. A németek – miként utaltunk rá – csak katonai ellenőrzést gyakoroltak, s a belügyekbe közvetlenül nem avatkoztak be. A nyílt ellenállás igen lassan bontakozott ki. Eleinte a sajtóban jelentkezett, s csak 1943-ban jutott el szabotázsakciókhoz, sztrájkmozgalmakhoz. A németek 1943 őszén ultimátumban követelték a kormánytól a rendkívüli állapot bevezetését, mely a szabotázst halállal büntette, a sztrájkot hadbíróság elé utalta. A kormány ezt megtagadta, lemondott, s a németek közvetlenül is átvették a hatalmat. A dán hadsereget lefegyverezték. Az ellenállás ereje ekkor megsokszorozódott, megszervezték a Szabadság Tanácsát, mozgató ereje a Kommunista Párt volt, de politikai vonalát a liberális demokrata politikusok határozták meg. 1944 júniusában egy fegyvergyártó üzem elleni szabotázsakció után általános sztrájkot robbantottak ki, melyet a németek csak kompromisszum árán tudtak leszerelni.

Hollandiában is a Londonba menekült kormány befolyása érvényesült az ellenállási mozgalomban. Mindenekelőtt a passzív ellenállást, az angol titkosszolgálatnak nyújtott információkat, az illegális sajtó terjesztését szorgalmazták. 1943-ban már

150 illegális sajtóterméket terjesztettek az országban. A Kommunista Párt aktívan bekapcsolódott a mozgalomba, de vezetőségét 1943 elején elfogták és kivégezték, s miután ugyanerre a sorsra jutott nem sokkal később az új vezetőség is, a párt ereje meggyengült. Az angol titkosszolgálattal való kapcsolatot akadályozta, hogy a Gestapo megfejtette az ellenállás és a London közötti üzenetváltás rejtjelét, s másfél éven át minden Hollandiába küldött ellenállót elfogott.

A volt holland katonák munkára hurcolása nagyarányú sztrájkokat robbantott ki, és számos szabotázsakcióra is sor került. 1944 nyarától a partraszállást követően, az ún. Belső Fegyveres Erők a londoni kormány irányítása alatt, az angol–amerikai katonai vezetéssel együtt tevékenykedtek.

Belgiumnak már az első világháború időszakából volt bizonyos tapasztalata a német uralomról. A megszállás után azonnal megjelentek az illegális újságok. A többi kis nyugati országtól eltérően Belgiumban nemcsak a harci cselekményekben jeleskedtek a kommunisták, hanem az ellenállás politikai szervezetében, a Függetlenségi Frontban is jelentős befolyáshoz jutottak. A partizánegységek szabotázsakcióinak a száma 1943-ig erősen emelkedett, ekkor azonban a Kommunista Párt vezető embereinek elfogása itt is visszaesést idézett elő a mozgalomban.

A londoni kormány megalakította az Armée Secrète csoportot (Titkos Hadsereg), az aktív harc megindítását azonban korainak tartotta, fegyveres ellenállásra csupán elszórtan került sor az Ardennek hegységeiben. 1944-re mégis közel 70 000 ember rendelkezett fegyverrel. Szeptemberben, amikor a szövetséges csapatok elérték Belgiumot, a partizánok közreműködtek az ország felszabadításában. A konfliktus az ellenállás konzervatív és baloldali erői között ekkor bontakozott ki. Végül az angol–amerikai hadsereg közreműködésével a Londonból visszatérő belga kormány az ellenállókat lefegyverezte.

A nyugat-európai ellenállási mozgalom tetőpontját méreteiben és jelentőségében egyaránt a francia ellenállás jelentette. Kibontakozása meglehetősen lassú és bonyolult folyamat volt. Nemcsak azért, mert a legyőzhetetlennek tartott hadsereg katasztrofális bukásának súlyos politikai és pszichológiai következményei voltak, hanem azért is, mert a katonai vezető réteg nagy része a vichyi kormányhoz csatlakozott, és ez a kormány a kollaborációt vagy a passzivitást hirdetve kezdetben a megszállt területeken is jelentős befolyással rendelkezett. De Gaulle tábornok június 18-i londoni, ellenállásra szólító üzenete, hasonlóan néhány későbbi üzenetéhez, még nem talált megfelelő visszhangra. A Kommunista Párt a háború kitörése után a helyzetet hibásan értékelte, passzivitást hirdetett az imperialista háborúban. A német megszállás után lassan felengedő bizonytalanságból előbb sajtója, majd később fegyveres szervezetei megalakításával formálta az ellenállást. Különböztek a feltételek a megszállt és a meg nem szállt területeken. Északon a szervezkedés feltételei kedvezőtlenebbek voltak, bár kisebb jelentőségű szabotázsakciók (telefonkábelek elvágása stb.) 1940 végére már itt is megszaporodtak, és az illegális sajtó gyorsan terjedt. Délen három ellenállási csoport alakult. A legjelentősebb

a Franc Tireurs et Partisans Charles Tillon révén közvetlenül kommunista irányítás alatt állott. A Kommunista Párt 1942. május 15-én nyilatkozatban tette közzé, célja együttműködni az ellenállás minden résztvevőjével, s támogatni minden olyan kormányt és szervezetet, amely harcot folytat a megszállók ellen. De Gaulle, bár kommunistaellenes volt, nem zárkózott el az együttműködés elől. A tábornok a vichyi kormány elleni harcában határozottan kiállt a szabadságjogok s bizonyos szociális reformok mellett, s nagy aktivitással igyekezett az ellenállás szellemét Franciaországban felkelteni és erősíteni. Titkos hírhálózatot épített ki, majd emberei csoportokat szerveztek, azzal a célkitűzéssel, hogy egységessé tegyék az ellenállást. Jean Moulin volt prefektus, ejtőernyővel leszállt Franciaországban, s hatalmas munkával igyekezett az ellenállási mozgalom legkülönbözőbb szerveit létrehozni, s a mozgalmat de Gaulle mögött felsorakoztatni.

Az aktív ellenállás 1941 augusztusában kezdődött, mikor a kommunista ellenállók egyik vezetője, Fabien ezredes az egyik párizsi metróállomáson lelőtt egy német tisztet. Ezt követően a szabotázsakciók, a kisebb fegyveres támadások egyre gyakoribbá váltak, a kommunisták befolyása és tevékenysége gyorsan növekedett, annak ellenére, hogy üldözésükbe a német megszálló hatóságok mellett a vichyi kormány illetékes hatóságai is aktívan bekapcsolódtak. Nem kétséges, hogy az ellenállás terjedése és a német intézkedések között megvolt az összefüggés. A fiatalok és férfiak, akiket a németek munkára akartak hurcolni, tömegesen bujkáltak, éltek hamis papírokkal vagy csatlakoztak az ún. maquis-hoz (a maquis a korzikai macchia szóból származik, az erősen bozontos erdőségeket nevezik így).

1942-ben a rendkívül sok ellenálló csoportból kialakult a kommunista vezetés alatt álló szervezet mellett a másik nagy ellenállási csoport, mely korábban Armée Secrète-nek, később Forces Françaises de l'Interieurnek (Francia Belső Erőknek) nevezte magát, s közvetlenül de Gaulle, illetve hívei irányítása alatt állott. A német nyomás egyre fokozódott, és a vichyi rendszer befolyása tovább csökkent, szaporodott a túszok szedése, a kivégzések. Hitler egyre jobban szigorította a megszállási rendszert. Kivégezték Gabriel Périt, a Francia Kommunista Párt egyik vezetőjét, az illegális *l'Humanité* főszerkesztőjét. Néhány más vezető francia kommunista tudóst is, köztük a magyar származású Georges Politzer filozófust, aki búcsúlevelében a következőket írta: „Nem tartom halálomat katasztrófának; gondoljatok arra, hogy ebben a percben különböző országokból való katonák ezrei halnak meg, akiket ugyanaz a nagy szél sodor el, amely engem is magával ragad. Ti tudjátok, hogy két hónapja vártam arra, ami ma reggel történik velem, és így volt időm felkészülni rá. De jóllehet vallástalan vagyok, nem merültem el a halálról való elmélkedésben; egy kicsit úgy tekintem magam, mint egy levelet, amely lehullt a fáról, hogy humusz legyen belőle. A humusz minősége attól függ majd, milyenek lesznek a levelek. A francia ifjúságra célzok, beléje vetem minden reményem."*

* *R. Battaglia*: A második világháború. Id. kiad. 170. l.

1942 folyamán átlag havi 80–100 szabotázscselekményt hajtottak végre a különböző francia ellenállási csoportok. Erejüket, befolyásukat az 1942–43 fordulóján történt események – az észak-afrikai angol–amerikai partraszállás, a vichyi Franciaország megszállása és a sztálingrádi szovjet győzelem – döntően növelték. 1943 elején már havonta több százra emelkedett a szabotázscselekmények száma, és állandósult a német katonák, a francia csendőrség és kollaboránsok megtámadása. A partizánok felrobbantották a legnagyobb francia hadiüzem, a Le Creusot-i nehézipari kombinát erőművét, megrongálták az elektromos vezetékeket, a vasúthálózatot, megtámadtak kisebb német egységeket.

Jean Moulinnek sikerült 1943 májusában a különböző ellenálló csoportokat egységes ellenállási mozgalommá egyesíteni (Mouvements Unis de Résistance), mely de Gaulle-t ismerte el vezetőjének és az Algírban hamarosan megalakult Nemzeti Felszabadító Bizottság alá rendelte magát. Szélsőségesen klerikális-konzervatív, de németellenes tiszti csoportoktól a liberális demokratákon, párizsi vezető intellektuális csoportokon át a szakszervezetekig, a szocialistákig s a Kommunista Pártig terjedt ez az egység. A Kommunista Párt tekintélye és befolyása gyorsan növekedett. A francia szellemi élet kiváló képviselői váltak a kommunista eszmék híveivé, felismerve, hogy a párt következetesen harcol a szabad Franciaországért. 1943 elején egyes becslések szerint a lakosság mintegy 20–25%-a hamis papírokkal élt, közel 200 000 ember állt kapcsolatban az ellenállási mozgalommal, s 30 000-en harcoltak fegyverrel.

Az ellenállási mozgalmakat támogató angol szervezet, a Különleges Akciókat Végrehajtó Bizottság 1941-re igen erős szervezetet épített ki több ezer munkatárssal, néhány repülőszázaddal. A francia csoport különlegesen erős volt, 1943-ban több ezer berepülést hajtott végre, hogy az ellenállók élelmiszer utánpótlását biztosítsa, s közel 1000 ügynököt küldött Franciaországba az ellenállás megszervezésére. Az 1944 február és május között ledobott fegyver- és lőszermennyiség 10 000 ember teljes és 40 000 részleges felfegyverzéséhez volt elegendő.

A francia ellenállás – bár a különböző politikai nézetek gyakran ütköztek össze – egyre terebélyesedett. 1944 elején a Laval vezette vichyi kormány csendőrségi és katonai akciókkal, hadbíróságok felállításával próbálta a növekvő német terrort segíteni. Az országban ekkor már teljesen polgárháborús állapotok uralkodtak. A német büntetőakciók, különösen a Vercors-fennsíkon az igen erős partizáncsoportok ellen többnyire sikertelenek maradtak. A francia ellenállás ekkor már tudatosan készült arra, hogy az angol–amerikai invázió megindulásakor általános németellenes felkelést robbantson ki. Most már valamennyi csoport elérkezettnek látta az időt a cselekvésre, megalakították 1944 márciusában az Ellenállás Nemzeti Tanácsát. Programja nemcsak a németek és a vichyi kormány ellen hirdetett határozott harcot, hanem széles körű gazdasági, szociális változásokat követelt a felszabadulás után.

Ezzel egyidőben az ellenállók valamennyi fegyveres csoportja közel félmilliós

hadsereggé egyesült, élén egy háromtagú tanáccsal, melyben a kommunisták is képviselve voltak. De Gaulle Koenig tábornokot nevezte ki valamennyi francia erő főparancsnokává, ezzel is jelezve az ún. Francia Belső Erők, s az országon kívül harcoló reguláris erők szimbolikus egységét. A francia területen harcoló erők közvetlenül az invázió előtt rendkívül részletes terveket dolgoztak ki (Zöld-terv, Kék-terv stb.), hogy a különböző területeken hogyan támadják meg a német hadigépezetet. A vasutasok megbénították a német csapatmozgásokat, a sínek, hidak felrobbantásával. Az invázió után általános felkelés tört ki, a maquis-k felszabadították Közép-Franciaországot, Bretagne-t. A német terror nem érte el célját, noha 10 000 embert ítélt halálra, 30 000 embert pedig a maquis-k elleni harc ürügyén megölt. A francia ellenállás képes volt egy általános felkelés kirobbantására, noha fegyverzete, szervezettsége nem volt elegendő valamennyi kitűzött cél eléréséhez, és nem tudták a német vonalak mögött egész Franciaországot ellenőrzésük alá venni. A szövetségesek – különösen az amerikaiak – igen szkeptikusan ítélték meg az ellenállási mozgalmat, részben, mert tartottak politikai céljaitól, részben mert lebecsülték harci erejét. A Francia Belső Erők tevékenységét, végül mégis 15 pót-hadosztály bevetésével egyenértékűnek ítélték meg.

A francia ellenállási mozgalom legnagyobb eredménye volt Párizs felszabadítása, ami után az amerikaiak elismerték de Gaulle május végén megalakított ideiglenes kormányát. A népi szervek lefegyverzése, a reguláris hadseregbe való beolvasztása – az angol–amerikai hadsereg támogatásával – biztosította, hogy a német fasizmus leverése után polgári vezetésű, ha a háború előttivel nem is azonos, Franciaország éledjen újjá.

Németország szövetségesei és csatlósai sem maradtak érintetlenek a második világháború nagy szellemi, politikai és fegyveres mozgalmától, az ellenállástól. Ezekben az országokban azonban a baloldal ereje elsősorban már a háború előtt kiépített elnyomó rendszer miatt részben gyengébb volt. Az ellenállási mozgalom rendkívül lassan tett szert tömegbázisra, mivel az országban különösen a középrétegek körében erős befolyásuk volt a jobboldali pártoknak, s a lakosság körében a nacionalizmus, bizonyos németbarát szimpátiát keltett. A kis ellenállási csoportok, az antifasiszta pártok kezdetben jórészt nem jutottak túl bizonyos propagandatevékenységen. Szerepet játszott az a körülmény is, hogy a hivatalos politikai vezetők s az uralkodó osztályok egyes csoportjai azonosították magukat Hitler háborújával, s ezért a német csapatok nyílt, megszálló funkciókat nem gyakoroltak. A lakosság tehát még nem ismerte meg a maga teljes brutalitásában a nácik céljait és uralmát. A németekkel való szembefordulás csak a sztálingrádi fordulatot követően észlelhető, mikor a háború elvesztésének réme következtében az uralkodó osztályok egy – részben a nácikkal korábban is szemben álló – része aktívabb politikába kezd, s a kiugrás előkészítése érdekében igyekszik a balodaltól elválasztó szakadékot áthidalni, vagy abban a formában, hogy a baloldal egy részét megnyerve,

azokat a kommunistáktól elszigetelje (Magyarország), vagy úgy, hogy ideiglenesen hajlandó a teljes baloldallal egyezséget kötni (Olaszország).

Olaszországban az ellenállás robbanásszerű gyorsasággal fejlődött. A fasizmus alatt illegalitásba kényszerült, részben külföldre menekült ellenzéki, demokrata és szocialista, illetve kommunista pártok képviselői ugyan már a Badoglio negyvennapos kormányzása alatt megkezdték újjáalakulásukat, de a németekkel való fegyveres harc első összecsapásai még részben szervezetlenül robbantak ki. 1943 szeptemberében Rómában a harcok idején egyesülnek az antifasiszta pártok Nemzeti Felszabadító Bizottságába, és bocsátják ki drámai felhívásukat, melyben „harcra és ellenállásra szólítják fel az olaszokat, hogy visszahódítsák Olaszországnak azt a helyet, amely megilleti a szabad nemzetek gyülekezetében".* A fegyverszünetet követő tragikus és zavaros események idején az olasz hadsereg szétesik. Ekkor került 600 000 olasz katona német hadifogságba, de egyidejűleg megteremtődnek mind az olasz anyaországban, mind a Balkánon a németekkel való fegyveres szembenállás első sejtjei, megindul a partizánokhoz való tömeges átállás. Már a római harcok sem korlátozódtak azonban az olasz hadsereg ellenállására, hanem kiegészültek népi erők spontán felkelésével is. A nápolyi felkelés 1943 októberében kizárólag a városi proletariátus és lakosság kezdeményezése volt, hasonlóan néhány kisebb, még 1943 szeptemberében végbement megmozduláshoz. 1943. szeptember tehát az olasz ellenállás megszületésének hónapja, s ezzel egyidőben bontakozott ki a náci terror is Olaszországban. A Nemzeti Felszabadító Bizottság hamarosan Észak-Olaszországban is megalakult, s az ország valamennyi, németek által megszállt részében munkások és értelmiségiek szervezték a partizáncsoportokat. Számos politikai emigráns érkezett vissza a szövetségesekkel Olaszországba, s illegálisan tevékenykedett a megszállt Északon. A kommunista Luigi Longo mellett a radikális akciópárt Ferruccio Parri és Leo Valiani vezetésével létrehozta az ellenállás északi bázisát, mely kisebb partizán- és szabotázsakciókon túlmenően az 1944 márciusi nagy általános sztrájk kirobbantásával tanúsította hatalmas politikai erejét. Az 1944 tavaszi sztrájk az észak-olaszországi erősen iparosodott vidékekre terjedt ki. Itt jöttek létre az első fegyveres népi csoportok is, a Hazafias Akció GAP (Gruppi di Azione Patriottica). A hegyekbe húzódva vették fel a harcot mind a németekkel, mind Mussolini salòi köztársaságának fasiszta milíciáival. 1944 tavaszán a népi ellenállás különböző csoportjai megjelentek Közép-Olaszországban is. Rómában, ahol különösen az 1944-es anzióí partraszállás után a város közeli elestével számoltak, az ellenálló csoportok száma a növekvő terror ellenére gyarapodott. Az ellenállás azonban egyre világosabban politikai szervezetté vált, és nemcsak a jelennel, hanem a jövővel is foglalkozott. Meg akartak szabadulni a fasisztákkal való együttműködésben kompromittált királytól s a monarchikus államformától. 1944 januárjában Bariban az antifasiszta pártok kongresszusa a király lemondását

* *R. Battaglia–G. Garritano:* Az olasz ellenállás története. Budapest 1965. 34. l.

követelte, és 1944 márciusában kikényszerítette, hogy a felszabadult területeken Badoglio katonai kormánya helyett az antifasiszta pártokból alakult kormány vegye át a hatalmat. Ez lendületet adott az antifasiszta ellenállásnak Észak- és Közép-Olaszországban is. Bár a németek nagy tisztogatási akciókat indítottak, a partizánok kitértek a nagy összecsapások elől. 1944 nyarán 70 000–80 000 főre becsülték a partizánok létszámát.

1944 nyarán, midőn a németek a Rómától délre levő Gusztáv-vonalból a Firenzétől északra levő Gót-vonalba vonultak vissza, a közép-olaszországi partizánok állandó támadásokkal zavarták a visszavonulást, s egyes területeket még az angol–amerikai csapatok odaérkezése előtt felszabadítottak. Az észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság már úgy értékelte a helyzetet, hogy elérkezett az általános nemzeti felkelés időszaka. Észak-Olaszország egyes nehezebben megközelíthető hegyvidékei már a partizánok kezében voltak. 1944 őszén létrehozták az ellenállási mozgalom szilárd katonai szervezetét, élére Ferruccio Parri és Luigi Longo, valamint Cadorna tábornok került.

Az ellenállási mozgalom katonai vezetése megpróbált egységes taktikát kidolgozni, s azt összehangolni a szövetségesek előrenyomulásával. Az angol–amerikai támadás hamarosan összeomlott. A németek teljes erővel a partizánok ellen fordultak. Öt német hadosztály s az olasz fasiszta egységek nagy tisztogató hadjáratot indítottak. A partizánok, akik a szövetséges támadástól a közeli felszabadulást várták, s ennek megfelelően nyílt – sokszor erejüket meghaladó – támadásokat indítottak, most rendkívül súlyos helyzetbe kerültek. A németek számos területet visszafoglaltak, s nem egy partizánegység 5–6 fős csoportokba szóródott szét. A németek hallatlan kegyetlenséggel végezték a büntető hadjáratot. Az ellenállási mozgalom 1944 telére súlyos válságba került. Ebben a katonai és pszichológiai válságban érkezett a szövetséges erők főparancsnokának, Alexander tábornoknak a partizánokhoz intézett kiáltványa: „Hazafiak! A nyári hadjárat véget ért, megkezdődött a téli csata. Az esős és sáros idő beállta lelassítja a hadműveleteket. Ezért parancsom számotokra a következő: 1. Egyelőre szüntessétek be a nagyobb arányú hadműveleteket. 2. Tartsátok meg fegyvereiteket, és készüljetek az új parancsokra."*

Alexander kiáltványának csak részben lehettek katonai okai – a meggyengült angol–amerikai hadsereg nem akart nagyobb szabású hadműveletet indítani –, sokkal valószínűbb volt a rendelkezés politikai célja. Az angol kormánynak és katonai vezetésnek túl sok nehézsége volt délen és Rómában. Az ellenállók meghiúsították Churchill kísérletét, hogy a monarchiabarát kormány megmaradjon. Az angolok el akarták kerülni, hogy az erősen baloldali, kommunista vezetés alatt álló észak-olaszországi Nemzeti Felszabadító Bizottság a helyzet ura legyen, a közigazgatást átvegye (esetleg még a szövetséges csapatok megérkezése előtt), és bal-

* Il movimento di liberazione in Italia rassegna di studi e documenti Milano 1953. 25–26. l.

oldali fordulatot hajtson végre Olaszországban. Az ellenállásnak sikerült átalakulnia szervezett népi felkeléssé, és megkötni az angol–amerikai hadsereg vezetőségével az ún. római egyezményt, mely elismerte a Nemzeti Felszabadító Bizottságot, és bizonyos anyagi segítséget is adott a mozgalomnak.

Az angol–amerikai offenzíva megindulásakor, 1945 tavaszán, a Nemzeti Felszabadító Bizottság elérte célját, széles körű, hatékony nemzeti felkelés bontakozott ki.

Márciusban a partizánok visszaszerezték a régebben felszabadított területeket, áprilisban már egyes városokat is elfoglaltak, s készültek az általános felkelésre. Ekkor már több mint 200 000 ember harcolt soraikban. Április második felében Észak-Olaszország legfontosabb városaiban az ellenállók magukhoz ragadták a politikai kezdeményezést. Április 25-én kitört az általános felkelés. A partizánok elfogták és kivégezték a menekülő Mussolinit, s a terület nagy részét az angol–amerikai csapatok odaérkezése előtt felszabadították.

Romániában az antifasiszta ellenállást az 1940-ben létrejött Antonescu katonai diktatúra meglehetősen szűkre szorította vissza. Az ellenzéki pártok az idők változását, a nyugati hatalmak felülkerekedését várták. A teljes illegalitásban levő Kommunista Párt propagandatevékenysége nyomán néhány elszórt szabotázsakció valósult meg. A párt alkalmazkodott az új helyzethez, a fasizmus elleni harcot, a Szovjetunió elleni háború beszüntetését, a demokratikus szabadságjogok visszaállítását követelte. Az Antonescu-kormány megdöntése 1941-ben még sem belső, sem külső okokból nem lehetett a napi küzdelem feladata.

A Kommunista Párt csak 1943 nyarán tudta megnyerni programjának a paraszti tömegbázisú Ekésfront, valamint a dél-erdélyi magyarság egy részét tömörítő Magyar Dolgozók Szövetsége támogatását. A Kommunista Párt 1943 augusztusában kidolgozott katonai és politikai terve Romániának a háborúból való kiugrására, a fasiszta katonai diktatúra megdöntésére, a szövetségesekhez való átállásra irányult, 1944 tavaszán, mikor a szovjet csapatok elérték Románia határait, s a szovjet csapatok oldalán harcolt a Tudor Vladimirescu antifasiszta román hadosztály is, elérkezett az Antonescu-kormány megdöntésének ideje. Illegális fegyveres csoportokat szerveztek. A politikai előkészítést célozta, hogy a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt között megegyezés jött létre. Később bizonyos közeledésre került sor a tevékenységüket újból erősítő, nyugati orientációjú ellenzéki pártokkal, a Parasztpárttal és a Liberális Párttal. E két párt is felismerte a háborúból való katonai kiugrás szükségességét. Együttesen készítették elő a királlyal, valamint egyes katonai vezetőkkel való összeköttetésük révén a háborúból való kiugrást, és az Antonescu rezsimje elleni felkelést. 1944. július 20-án megalakult a Nemzeti Demokrata Blokk és megkezdte a Kommunista Párt tervei alapján az előkészületeket a felkelésre. Augusztus 20-án a szovjet csapatok megindították támadásukat, a iași-kisinyovi áttöréssel a háború egyik legsikeresebb hadműveletét hajtották végre. Három nap múlva a király letartóztatta Antonescut, s a Kommunista Párt fel-

kelési terve alapján megindult a nemzeti felkelés. A stratégiai pontok megszállása, a vezető román fasiszták letartóztatása viszonylag egyszerűen ment, a beavatkozó német csapatokon viszont kétnapos kemény harc után tudtak felülkerekedni. Az ellenállási mozgalom eredményét azonban nem csupán a sikeres felkelés, Bukarest elfoglalása jelezte, hanem az a tény is, hogy a román hadsereg zömét sikerült a szovjet csapatok mellé állítani. Ezek a csapatok, miután a németek Romániát érdemleges harc nélkül kénytelenek voltak kiüríteni, működtek közre a Vörös Hadseregnek Csehszlovákia és Magyarország területén folytatott harcaiban.

Bulgáriában a Kommunista Párt befolyása már a háború kitörésekor igen jelentős volt, a lakosság hagyományos oroszbarát érzelme eleve megakadályozta, hogy a németbarát kormány hadat üzenjen a Szovjetuniónak. Bulgária csak a nyugati szövetségesek ellen viselt hadat. A Bolgár Munkáspárt (kommunisták), számolva a lakosság hangulatával és politikai érzelmeivel, kezdettől fogva a katonai felkelés előkészítésén dolgozott. A létrehozott Katonai Bizottság irányításával már 1941 második felében – jóval előbb, mint bármely más szövetséges vagy csatlós országban megindult a partizánharc. 1942 elejére kikristályosodtak a hazafias népfront körvonalai, melyben a Kommunista Párton kívül részt vett a Bolgár Népi Földműves Szövetség, a haladó értelmiség Zveno nevű politikai köre, a Szociáldemokrata Párt és a szakszervezetek is. Programjában a német–bolgár szövetség megszakítása, a német imperializmus elleni harc, és az ország társadalmi rendszerének demokratizálása szerepelt. A nép aktív szerepének hangsúlyozása egyben utalt arra, hogy nem egyszerűen a fasizmus megszüntetéséről, hanem ezen túlmenően népi demokratikus átalakulásról van szó. Egyidejűleg 1942 elején már igen sok partizánalakulat folytatott fegyveres harcot mind a német csapatok, mind a bolgár rendőr- és csendőregységek ellen. 1943 elején a Bolgár Munkáspárt egységes katonai szervezetet hozott létre, és március–áprilisban a különböző partizánosztagok egyesítésével megalakult a Népfelszabadító Felkelő Hadsereg (NOVA). Az év során több száz szabotázsakciót hajtottak végre, s igen nagy agitációs munkát fejtettek ki a hadsereg soraiban is, aminek eredményeként egyre nagyobb számban álltak át a katonák a partizánokhoz, sőt a tisztikarban is sikerült szimpátiát, egyetértést kiváltani.

1943 végén, 1944 elején mind a Bolgár Munkáspárt tagjainak száma, mind a Hazafias Arcvonal bizottságainak száma igen gyorsan nőtt. Az év nyarára a bolgár partizánok már mintegy 30 ezer embert számláltak, és tevékenységüket rendkívül megkönnyítette, hogy mindenütt a lakosság szimpátiájával találkoztak.

A nemzetközi helyzet, a Szovjetunió nagy győzelmei belpolitikai válságba sodorták a bolgár fasiszta kormányt, s a bolgár uralkodó osztály kormányváltozással akart a helyzeten úrrá lenni. Az új liberális kormány azonban természetesen nem tudta megoldani a belpolitikai problémákat, s mivel nem tudott szakítani a németekkel, a Bolgár Munkáspárt kiadta a jelszót fegyveres felkelés előkészítésére, melynek feltételei egyre erősebben realizálódtak. A fegyveres felkelés céljául a

Szovjetunió oldalára való átállást, a Hazafias Arcvonal tagjaiból való kormány megalakítását jelölték meg. A kommunisták felszólították a lakosságot, hogy támogassa ezeket a célkitűzéseket, egyidejűleg pedig mind a legfontosabb városokban, mind a vidéken megkezdték a felkelés közvetlen előkészítését. Szeptember 4-én óriási tüntetéseket kívántak rendezni, és bár a kormány a tüntetéseket betiltotta, a fővárosban mégis tüntetésekre került sor. A munkások és a parasztok egyértelműen a Hazafias Arcvonal oldalán álltak.

Szeptember 5-én a Szovjetunió hadat üzent Bulgáriának, tekintettel arra, hogy az még nem szakította meg kapcsolatait Németországgal. Másnapra a Munkáspárt és a Hazafias Arcvonal nagyarányú tömegsztrájkokat robbantott ki; ezeknek természetesen nem gazdasági, hanem politikai célkitűzései voltak, s hamarosan mindenütt fegyveres felkelésbe mentek át. A hegyekből lejött partizánosztagok a városokban tüntető, nemegyszer a már harcoló lakossággal egyesülve, szeptember 6–8 között az ország jelentős részében átvették a hatalmat. A fővárosban azonban még tartotta magát a kormány. Szeptember 8-án a Bolgár Munkáspárt vezetősége kiadta másnapra az általános felkelés jelszavát.

Támaszkodva a partizánokra, a munkásságra és a hadseregnek a baloldal által megnyert részére, szeptember 9-én hajnalban kezükbe kerítették Szófia hadászati pontjait. Győzedelmeskedett a népi felkelés, mely a lakosság döntő többségének támogatását élvezte és a hadsereg sem lépett fel vele szemben, sőt jórészt átállt.

Szeptember 9-én megalakult a Hazafias Arcvonal kormánya, és Bulgária hamarosan bekapcsolódott a németellenes háborúba.

Albániában is tömegméretű volt a fasizmus elleni harc. Az Albán Munkapárt irányításával, részben a jugoszláv partizánmozgalomhoz csatlakozva, a lakosság nagyrészt ténylegesen harcolt az olasz, illetve a német megszállók ellen, előkészítve Albániában is a népi demokratikus átalakulást.

A háború első szakaszában Magyarországon került sor a legkevesebb belpolitikai változásra. A Horthy-rendszer revíziós célkitűzéseitől vezettetve hagyományos németbarát politikát folytatott. Így a német sikerek nem gyökeres változást, csupán kisebb módosításokat idéztek elő külpolitikájában. A trianoni országhatárok módosítása erősítette a németbarát hangulatot az országban. Németellenes érzelem – melyre az ellenállás támaszkodhatott volna – a tömegek között nem alakult ki, és a nyugati orientációjú politikusok is elzárkóztak minden olyan akciótól, mely németellenes, antifasiszta szövetséget hirdetett, tekintettel az ilyen szövetség belpolitikai kihatásaira. Ha egyfelől az országban tapasztalható németbarát külpolitikai és jobboldali belpolitikai folytonosságot emeljük ki, másfelől arra kell rámutatnunk, hogy Magyarország szinte az egyetlen maradt a németek által megszállt vagy hozzájuk csatlakozott országok között, ahol nem került sor a politikai élet teljes gleichschaltolására, ahol erősen korlátozva ugyan, de legális ellenzéki pártok, s ezek között a Szociáldemokrata Párt is működött. Magyarországon sokkal

erősebb volt a társadalmi feszültség, semhogy egy társadalmi változásokat hirdető program ne talált volna széles körű egyetértésre, de a Kommunista Párt több mint kétévtizedes illegalitás után túlságosan el volt szigetelve, s nem tudott hatékony befolyást gyakorolni a lakosság politikai állásfoglalására. Így, midőn Magyarország hadba lépése után a Kommunista Párt programját a náci Németország elleni harcra összpontosította, s az ország háborúból való kilépését sürgette, nem ért el sikereket. Az ellenállás – mivel Magyarországon nem voltak német csapatok – egészen más tartalmat nyert, mint sok más országban. Itt a baloldal eszméinek társadalmi mondanivalója dominált, s a baloldali pártok és csoportok szövetségét kellett megteremteni, hangsúlyozva, hogy mindez elválaszthatatlan a német imperializmus és a háború kérdésétől. A függetlenség, a nemzeti erők összefogásának gondolata lassan hódított teret. 1941 őszén néhány nagy tüntetés a magyar függetlenség és a társadalmi haladás gondolata mellett foglalt állást. A Szociáldemokrata Párt napilapja, a *Népszava* 1941. karácsonyi száma a népfront gondolata jegyében íródott. A megjelent cikkekben kommunisták, szociáldemokraták, radikális parasztpártiak, valamint a német nácizmus ellen forduló polgári politikusok fejtették ki oly módon álláspontjukat bel- és külpolitikai kérdésekben, hogy abból világosan kitűnjék az összefogás szükségessége. A Magyar Történelmi Emlékbizottság megalakításával egy népfront jellegű politikai szerv alakult, a legális baloldali pártok, értelmiségiek, valamint az illegális Kommunista Párt tagjainak részvételével. Ez a bizottság újabb figyelemre méltó háborúellenes politikai tüntetéseket szervezett, megmozgatta a munkástömegeket is, jelezve a politikai hangulat lassú változását az országban.

A német–magyar viszony sajátossága, a formai szövetséges helyzet, az országban 1919 óta uralkodó éles antikommunizmus gátolta az antifasiszta egységfront megalakítását. Erősen gyengítette a baloldalt, hogy az ellenforradalom győzelme után nemcsak több ezer baloldalit meggyilkoltak, de több tízezer ember emigrációba kényszerült. Ezek nagy számban vettek részt Európa legkülönbözőbb országainak ellenállási mozgalmában. Magyarországon az ellenzéki polgári pártok nem osztoztak a Kommunista Párt üldöztetésének sorsában. Vezetésükben a kommunistaellenes irányzat könnyen találkozhatott a kormány célkitűzéseivel. A kormány, hogy a baloldal egységét megakadályozza, 1942-től újabb nagy üldözési kampányt indított a kommunisták ellen. Több száz embert letartóztattak, néhányat pedig kivégeztek. Egyidejűleg az ellenzéki pártoknak engedményeket tettek, azt a hiedelmet keltve, hogy a német befolyás eluralkodása ellen a kormány tesz a legtöbbet. Mindez 1942-ben megtörte a kibontakozó népfront lendületét. A szövődő szálak szétszakadtak, a kommunisták többsége börtönbe került, a többi ellenzéki párt pedig csupán egymással tartott kapcsolatot, szem előtt tartva egy háború utáni polgári demokratikus átalakulást, de óvatos propagandán túl nem sokat tettek az aktív ellenállás megvalósításáért.

Az 1943-as sztálingrádi fordulat egyfelől a kormány nyugati hatalmakkal való

kapcsolatfelvételeit szaporította, és a legális ellenzéki pártoknak egy aktív, németellenes, függetlenségi fronttól való eltántorítására tett lépéseket, másfelől viszont a tömegek között idézett elő jelentős hangulatváltozást. A háborús nehézségek miatti elégedetlenség, a spontán békevágy egyre több esetben kapott tudatos politikai tartalmat, s 1943 őszén néhány sztrájkra is sor került.

Az ország 1944-es márciusi megszállása idézett elő döntő fordulatot. Bár – mint utaltunk rá – a németek a megszállási rendszernek igyekeztek továbbra is bizonyos szövetséges látszatot kölcsönözni, a németellenes hangulat az országban gyorsan növekedett, s számos, korábban a kormánypárthoz tartozó vagy azzal együttműködő politikai erő hajlandónak mutatkozott a baloldallal és a kommunistákkal az antifasiszta együttműködésre. A német megszállási rendszer megszüntetette a Kisgazda Párt és Szociáldemokrata Párt legalitását, ezért e pártok állásfoglalása is egyértelműbbé vált. Az 1944 nyarán megalakult Magyar Fronthoz, a Függetlenségi Népfront szervezetéhez valamennyi baloldali párt csatlakozott. Sztrájkra, szabotázsra szólította fel a lakosságot, s perspektívában a megszállás elleni fegyveres felkelés kirobbantását vette tervbe. 1944 nyári helyzetének egyik sajátossága éppen abban állt, hogy egy sor, politikailag korábban a baloldalhoz tartozó, de nemzeti gondolkodású szervezet – főleg fiatal értelmiségi – most magáévá tette a németellenes harc gondolatát.

A Magyar Front 1944 szeptemberében kapcsolatot talált a fegyverszünetet kérő Horthy kormányzóval. Megindult a németekkel való szembefordulás hazai előkészítése. Néhány nagy visszhangot kiváltó szabotázsakció, a Szociáldemokrata Párt és a Kommunista Párt megegyezése jelezte az ellenállás erősödését. Horthy kellően elő nem készített, szándékosan a Magyar Front erői nélkül végrehajtott, sikertelen kiugrási kísérlete után a fegyveres harc gondolata a Magyar Fronton belül erősödött.

Bajcsy-Zsilinszky Endre vezetésével létrehozták a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadító Bizottságát. A nemzeti felkelési terv a baloldali erőkre, mindenekelőtt a munkásságra támaszkodott volna, valamint a hadsereg egy részére. A Bizottság vezetőit a németek által hatalomra juttatott nyilasok elfogták, és kivégezték. Az 1944 végén az ország több területén kibontakozó fegyveres harc, partizánmozgalom nem rendelkezett egységes tervvel, irányítással. Ezek a kommunisták által vezetett csoportok részben a Szovjetunióban kiképzett partizánokból (a Rákóczi, Petőfi Egység, a MOKAN Komité) helyi harcokat folytattak, hasonlóan a budapesti kisebb partizáncsoportokhoz. Német katonákat támadtak meg, szabotázsakciókat hajtottak végre, akadályozták a magyar üzemek gépeinek Németországba hurcolását.

A lakosság passzív szembenállása a németekkel és a nyilasokkal, a kibontakozó antifasiszta szellem, azon a képen, hogy a magyar ellenállás csak kismértékben járult hozzá az ország felszabadulásához, csak kevéssé változtatott. Az európai ellenállási mozgalom képéhez azonban az is feltétlen hozzátartozik, hogy Jugoszláviától Lengyelországig, Franciaországtól Belgiumig, a partizánok, ellenállók és mártírok soraiban nagyszámmal találunk magyarokat.

Az ellenállási mozgalom fokozatosan a második világháború egyik legjellegzetesebb társadalmi-politikai szervezetévé fejlődött. Nehéz egységes fogalomként tekinteni. A mozgalom nem volt valamiféle egységes szervezet, melybe be lehetett lépni, csatlakozni lehetett. Indítékai, politikai céljai, mint jeleztük, sok esetben igen heterogének voltak. Egészében ez mégis helyi sajátosság, minden nemzeti különbözőség ellenére a második világháború egyik legjellegzetesebb nemzetközi momentuma volt. Nemzetköziségét mindenekelőtt az adta meg, hogy a német, olasz és japán fasizmus világuralmi törekvései szinte Európa és a világ minden népét fenyegették, és a német fasizmus háborús sikerei, Európa nagy részének leigázása és az elfoglalt területeken megvalósított elnyomás és terror szükségszerűen valamennyi európai leigázott vagy szövetséges csatlós vagy ellenséges nemzetet előbbutóbb, ha nem is egyforma mértékben, a náci Németország ellen fordított, s mind a megszállt, mind a szövetséges országokban velük szemben életre keltette az ellenállás gondolatát. Az ellenállás tehát egy erkölcsi magatartást és társadalmi magatartást rejtett magában, kitágította, de ugyanakkor átültette, megvalósította azokat a politikai gondolatokat, amelyeket korábban a fasizmus keletkezésekor, hatalomra jutásakor antifasizmusnak neveztek. Szinte valamennyi országban kifejlődött egy út az antifasizmustól az ellenállásig, mely az antifasizmus gondolatát, társadalmi tartalmát szélesebb keretekbe transzponálja át, nagyobb tömegekhez szólva, nagyobb tömegeket mozgósítva valósítja meg. Az antifasizmus adja tehát az ellenállás tartalmát, s bár az ellenállás fogalma szélesebb – sok esetben olyan társadalmi rétegek, csoportok is csatlakoznak az ellenálláshoz, amelyeknek politikai felfogását nem lehet antifasisztának minősíteni –, mégis egyben az ellenállás az antifasizmusnak egy magasabb formája is, harcosabb, aktívabb formája. Az ellenállási mozgalom nemzetköziségét mégsem lehet kizárólag a németellenességre, a német nácizmus elleni harcra korlátozni. Az ellenállási mozgalom többségében nem csupán a német nácizmus ellen harcolt, hanem azon politikai, társadalmi viszonyok ellen is, melyek a nácizmust, a fasizmust életre hívták, megerősödését lehetővé tették. Az ellenállási mozgalom az emberi, polgári szabadságjogokért küzdve valamennyi országban felvetette a liberalizmus túlhaladását, s egy új, az emberi szabadságot minden irányban értelmező társadalmi rend megvalósításának igényét is. Ebben az értelemben az ellenállási mozgalom a kapitalizmus elleni forradalmi folyamatokat is tartalmazta, és szinte valamennyi országban a forradalom bölcsője, kiindulópontja, sok esetben megvalósítója lett.

AZ OLASZ FEGYVERSZÜNET, VÁLSÁG A NÁCI SZÖVETSÉGI RENDSZERBEN

A tengelyhatalmak délkelet-európai szövetségesei már 1943 elején a sztálingrádi vereséget követően – mint láttuk –, fokozott diplomáciai tevékenységet fejtettek ki, hogy a várható vereség következményeitől elhatárolhassák magukat, s a háborúból való kiválással valamiféle kompromisszumos békét köthessenek. Ezeknek a terveknek lényeges eleme volt mind Románia, mind Magyarország esetében, hogy a tengelyhatalmakon belül Olaszország vezetésével valamiféle blokkot alkossanak, mely elképzeléseik szerint befolyásolhatja és kompromisszumra késztetheti Hitlert. A terv lényege az volt, hogy önálló kezdeményezés útján az angol–amerikai féllel olyan egységes megállapodást hozzanak létre, melynek révén kiléphetnek a háborúból anélkül, hogy az a fennálló politikai és államrendszer forradalmi átalakulását vonná maga után.

Az olaszországi események azonban ezeket – a tengelyhatalmakon belüli helyzetet és erőviszonyokat nem reálisan szemlélő és a szövetségesek szándékát félremagyarázó – terveket egyértelműen meghiúsították. A teendőket most már valamennyi országnak egymagában kellett eldöntenie. A tengely összeomlásának folyamata felgyorsult, s a közeli hónapokban a taktikázásról, az érintkezés feltételeinek vizsgálatáról konkrét akciókra kellett áttérni. Magyarországon, ahol Horthy Hitler követelése ellenére sem bocsátotta el Kállay Miklós miniszterelnököt hivatalából, Mussolini bukása közvetlenül napirendre tűzte az eddigi elgondolások felülvizsgálását. A nyugati hatalmakkal való kapcsolatfelvétel nem sok eredménnyel járt. A bolsevizmus elleni harc szükségességére tett utalások ugyan egyes tárgyalópartnereknél érzékeny visszhangra találtak, de a szövetségesek katonai és politikai gondolkodásában a háború gondjai még túlságosan erősek voltak ahhoz, semhogy cselekedeteiket egyértelműen a jövőbeni ellentét vezette volna. Így Kállay üzenetteinek szovjetellenes vonatkozásai nem találtak kellő megértésre, mint ahogy azok a sugalmazások sem, amelyekben a magyar miniszterelnök Magyarország háború alatt kialakult határainak megtatására kért a nyugati szövetségesektől biztosítékokat. Kállay és Horthy Mussolini bukását követően foglalkozott azzal a lehetőséggel, hogy amennyiben Olaszország kilép a háborúból, s szembeszáll a németekkel, Magyarország követi példáját. A félelem azonban, hogy az új helyzetben Hitler erőszakot alkalmaz Magyarországgal szemben, túlságosan erős volt, s így, midőn a Badoglio-kormány jelezte Németország iránti lojalitását, Kállay igazolva látta álláspontját, hogy továbbra is óvatosan kell eljárni. A baloldali erőknek Bajcsy-Zsilinszky által a kormányzóhoz eljuttatott memorandumát, melyben a háborúból való kilépést, a németbarát elemek eltávolítását követelték a katonai és politikai

vezetésből – még az esetleges német megszállás kockázata árán is, Horthy és Kállay néhány vezető politikussal való tanácskozás után elutasította.

A koronatanács újból a német orientációtól való fokozatos visszalépés mellett döntött, mindaddig, míg az angol–amerikai csapatok nem érik el a magyar határokat. A szövetségesek a huzavona láttán a kapcsolatok megszakításával fenyegetőztek, miért is Kállay újabb titkos megbízottat küldött Törökországba azzal az üzenettel, hogy amennyiben a szövetségesek elérik a magyar határokat, Magyarország nem tanúsít ellenállást, sőt szembefordul Németországgal. Az Istanbulon keresztül küldött üzenetre még nem jött válasz, midőn Csataynak, az új honvédelmi miniszternek, aki Németországban tett bemutatkozó látogatása során a magyar csapatoknak a Szovjetunió területéről való visszavonását kérte – ami az első helyen szerepelt a szövetségesek tárgyalási feltételei között –, a németek nehéz leckét adtak fel. Keitel hajlandónak mutatkozott arra, hogy a magyar csapatok visszavonásához hozzájáruljon, amennyiben magyar csapatokat küldenek Jugoszláviába a rend fenntartására, azaz a partizánok elleni harcra. A magyar kormány habozott, a nyugati hatalmak álláspontját szerette volna megismerni. Az éppen Svájcban tárgyaló Tyler amerikai megbízott közölte, hogy az amerikai kormány nem hajlandó biztosítékot adni arra, hogy Magyarországot nyugati csapatok szállják meg, sem kötelezettséget vállalni a határok ügyében. Az amerikaiak nem támogatták Churchill földközi-tengeri terveit, s ennek megfelelően a délkelet-európai térség jövőjére vontkozólag semmiféle szovjetellenes terv mellett nem akarták magukat elkötelezni. Az amerikai álláspont szerint Magyarország háború utáni státusát háború alatti tettei alapján kell majd megvizsgálni. Az amerikaiak sürgették a Németországgal való szakítást, s utaltak arra, hogy a balkáni megszállási rendszerben való magyar részvétel ennek lehetőségét erősen nehezítené. Kállay az üzenetből csak az utóbbi gondolatot tette magáévá, s a német javaslatot – a magyar csapatok bevetését a Balkánon – elutasította. A kormány a vezérkar ellenkezése miatt azonban még nem jutott el a döntéshez, midőn megérkezett az olasz fegyverszünet híre. Az ezt követő tanácskozásokon a Balkánra való csapatküldést most már a minisztertanács hivatalosan is visszautasította. Ebben az időben vette kézhez Istanbulban a magyar megbízott az angol választ a magyar kormány augusztusi közlésére. A válasz egy előzetes fegyverszüneti egyezményt tartalmazott, mely szerint a szövetségesek tudomásul veszik Magyarország kapitulációját, de a tényt csak akkor teszik közzé, amikor a szövetségesek elérik Magyarország határait. Ezzel szemben a magyar kormány vállaja, hogy fokozatosan csökkenti katonai együttműködését Németországgal, visszavonja csapatait a Szovjetunióból, csökkenti a gazdasági együttműködést, a hadvezetőséget átszervezi, eltávolítja a németbarát elemeket, s ellenáll az esetleges német megszállási kísérletnek. Végül a magyar kormány vállalja, hogy minden erőforrását rendelkezésre bocsátja a Németország elleni háború céljaira.

A magyar kormány hosszasan tanakodott. Kállay nem akarta elfogadni a feltétel

nélküli megadás elvét, de végül egy kompromisszumos formulával október 10-én Wodianer lisszaboni követ útján mégis a feltételek tudomásul vételéről nyilatkozott.

Az angol–amerikai előrenyomulás Olaszországban csigalassúsággal folyt, igen távolinak tűnt, hogy az angol–amerikai csapatok elérik a magyar határokat. Kállay ezért az ősz folyamán nem tett újabb lépést, mint ahogy nem serénykedett azon feltételek végrehajtásában sem, melyek a hadvezetés átszervezését, a németekkel való gazdasági és katonai együttműködés csökkentését irányozták elő.

Kállay 1943 őszén úgy érezte, hogy az előzetes egyezmény birtokában bizakodóbban nézhet a jövő elé, s nincs más feladata, mint a status quo fenntartása. Elképzelése szerint: „feltételezhető volt, hogy az angol–amerikai csapatok az orosz katonák előtt érik el ezt a térséget és Közép- és Kelet-Európa jövőjét az angol–amerikai politika (az atlanti egyezmény) fogja meghatározni".*

Az 1943-as őszi fejlemények azonban katonai és politikai vonatkozásban egyaránt keresztülhúzták Kállay terveit. A szovjet csapatok sikeres ukrajnai hadműveletei valószínűvé tették, hogy nem angol–amerikai, hanem a szovjet erők fogják először elérni a magyar határokat. A szövetségesek teheráni tanácskozása, amennyire ezt a közvetett forrásokból tudni lehetett, részben a három ország politikai együttműködésének megszilárdításával, részben a franciaországi partraszállás megerősítésének tényével nyilvánvalóvá tették, hogy egy olyan politikai elképzelés, mely szerint a Balkánon és Magyarországon angol hegemónia alakul ki, nem épül realitásokra. Kállay 1944 elején továbbra is a háborúból való kiugrás előkészítésén munkálkodott, de mivel nem akart és nem tudott az új helyzethez alkalmazkodni, s a háborúból való kilépés kérdésében a Szovjetunióhoz fordulni – jóllehet Nyugatról nem egy alkalommal kapott ilyen értelmű tanácsokat –, tevékenysége másodrangú kérdésekre összpontosult.

Ismét elutasította az aktívabb baloldal tevékenységét. Bajcsy-Zsilinszky hiába mutatott rá: „A módszer, melyet a kormány követ, nem lehet eredményes sem külső, sem belső politikája érvényesítéséhez. Az az út, melyen a kormány halad . . . egyenesen vezet . . . egy Quisling-rendszer gyalázata és katasztrófája felé."**

Kállay 1944 tavaszán ugyan újból felvetette, hogy a németek engedjék haza a szovjet fronton harcoló magyar katonákat, de abból kiindulva, hogy a szovjet csapatok megjelenése a Kárpátok vonulatánál a közeljövőben várható, teljesen irreális elképzelésekhez jutott. Szerinte a magyar csapatoknak német támogatás nélkül kell védeniük a Kárpát-medencét, amennyiben a szovjet csapatok át akarnak törni a Kárpátokon. Ha a szovjet csapatok északról és délről megkerülik a Kárpát-medencét, akkor a magyar hadsereg nem bocsátkozik támadásba, a kormány pedig

* *N. Kállay:* Hungarian Premier . . . Id. 397. l.

** A memorandumot közli *Rozsnyói Ágnes:* Századok. 1965. 1–2. sz. 204–205. l.

megszakít mindenféle együttműködést a németekkel, s ténylegesen semleges álláspontra helyezkedik.

A terv irrealitása vitathatatlan volt. Alig volt feltételezhető, hogy a Szovjetunió, melynek a magyar kormány hadat üzent, tudomásul veszi, hogy a magyar csapatok visszaűzése után az ország minden jogi formaság nélkül kimondja semlegességét. Katonailag elképzelhetetlen volt, hogy a szovjet erők nem üldözik tovább a megvert ellenséget, hanem megkerülik az országot, hiszen ebben az esetben egy magyar területről kiinduló akár német, akár magyar oldaltámadás súlyosan veszélyeztethette volna a szovjet csapatokat. Elképzelhetetlen volt az is, hogy Németország tudomásul veszi a szakítást, lemond a magyar gazdasági forrásokról, s szó nélkül beleegyezik a katonailag kulcspozíciót betöltő Duna-medence semlegességébe. Kállay, feltehetően a német álláspontot ez alkalommal nem is mérlegelte, pedig 1943 őszétől a szélsőjobboldali németbarát erők akciói belülről, az ország nyugati határairól jelzett német csapatmozgások kívülről jelezték a magyar kormánynak, hogy a terveihez a németeknek is van hozzátenni valójuk.

Kállayt sem a jobb-, sem a baloldal érvei nem győzték meg; az egyikre nem tudott, a másikra nem akart hallgatni. 1944 márciusában valamiféle semleges állapotba való óvatos visszavonulásban kereste a kivezető utat. Úgy akart szakítani a németekkel, hogy a Szovjetunióval ne kelljen semmiféle egyezségre lépnie. Magyarországnak „időt kellett nyernie, mivel idővel a körülmények javulhatnak számunkra"* – szögezte le álláspontját, mely katonailag a Kárpátok vonulatának *önálló védelmében* konkludált. E koncepció nem számolt a szovjet hadsereg erejével, de a németek álláspontjával sem. A szovjet csapatok ekkor már közeledtek a magyar határokhoz, a német vezetők tisztában voltak Magyarország stratégiai jelentőségével. Magyarország kiválása az egész balkáni frontot összeomlással fenyegette. A Kállay-kormány kiugrási kísérleteiről és tárgyalásairól a német hírszerzőszolgálat többnyire informálva volt, és Hitler nem akarta kockáztatni a német délkeleti frontot Magyarország kiválásával. Ezért döntött az ország megszállása mellett. A német hadvezetés már 1943 szeptemberében elkészített egy javaslatot Magyarország katonai megszállására; 1944 februárjában napirendre került az általánosságban megfogalmazott terv konkrét előkészítése. A szovjet fronton katasztrofális vereségeket szenvedő német erőket nem lehetett meggyengíteni, a nyugati partokat védő csapatok átcsoportosítása is nehézségekbe ütközött. Ilyen körülmények között a náci vezetés a megszállás minél békésebb módját kereste. A magyar belpolitikai helyzetet elemző német jelentésekben nem látták lehetetlennek a megszállás békés megvalósítását, amennyiben megnyerik Horthy hozzájárulását. Ezért hívta meg Hitler Horthyt egy nappal a megszállást jelentő Margaréta-terv életbe lépése előtt. 1944. március 18-ra, a Salzburg melletti, Klessheim-kastélyba. Ötödször találkozott Magyarország kormányzója a német kancellárral.

* *N. Kállay:* Hungarian Premier ... Id. kiad. 404. l.

Már az alig egy évvel korábbi találkozó is feszült hangulatban zajlott le, az 1944. márciusi azonban egyenesen drámai volt. Horthy – akit egyébként néhány józanabb tanácsadója, figyelembe véve a határon észlelhető német csapatösszevonásokat, le akart beszélni a kiutazásról – először megdöbbenéssel és felháborodással utasította vissza Hitler javaslatát. Az ismételt beszélgetések, a német vezetők és Horthy kíséretének tárgyalásai végül mégis azzal zárultak, hogy Horthy tudomásul vette a másnapra jelzett megszállást, s a kíséretében levő vezérkari főnök éjszaka az ellenállást megtiltó utasítást küldött a magyar hadsereg számára. A hadsereg vezetői a német csapatok bevonulásáról az éjszaka folyamán értesülő Kállay miniszterelnöknek egyébként is az ellenállás lehetetlenségét fejtették ki.

1944. március 19-én a magyar határokat három irányból átlépő, mintegy nyolckilenc hadosztálynyi német hadsereg nem került összeütközésbe a számban jelentősebb, de rosszabbul felfegyverzett magyar katonasággal. Néhány helyi lövöldözés és Bajcsy-Zsilinszky Endrének a letartóztatására érkező Gestapósokra kilőtt pisztolygolyói jelképezték ebben a pillanatban a magyar ellenállást. A magyar baloldali erők politikai és szervezeti befolyása sokkal gyengébb volt annál, semhogy a hadsereg vagy legalább egy részének támogatása nélkül, sőt annak ellenére képesek lettek volna azonnal szélesebb körű ellenállást kifejteni. Horthy néhány napi huzavona után leváltotta Kállayt, s ha a kormány összetételét illetően nem is teljesítette a németek minden kívánságát, Sztójay Döme volt berlini követ miniszterelnöki kinevezésével a legfőbb követelésnek eleget tett. Az új kormány kinevezése a jogfolytonosságot, a megszállás baráti jellegét volt hivatva igazolni; s mindezt alátámasztotta a március 23-án közzétett kormánynyilatkozat, mely szerint a német csapatok előzetes megegyezés alapján jöttek be az országba.

A megszállás békés végrehajtása, az a körülmény, hogy Horthy Miklós nem mondott le kormányzói tisztségéről, sőt hajlandó volt új kormány kinevezésére, a helyzet bizonyos fokú legalizálását tette lehetővé, és elősegítette, hogy a magyar hatóságok és szervek bizonyos mozgásszabadságát fenntartva a megszállási rendszer olyan formáját vezessék be, amely mentesíti a németeket a közvetlen közigazgatási és rendőri feladatoktól, és így viszonylag kevés katonát vett igénybe. (A nyár folyamán a megszálló erők csupán három-négy gyenge hadosztályt tettek ki.)

A Sztójay-kormány a nyilaskeresztesek kivételével valamennyi szélsőjobboldali párt képviselőit egyesítette, s elrendelte a baloldal törvényen kívül helyezését, a Szociáldemokrata Párt, a Kisgazdapárt, valamint a Parasztszövetség feloszlatását, továbbá a szakszervezetek és munkásegyesületek kormányirányítását. Számos kisebb liberális pártot és közel 200 társadalmi egyesületet feloszlattak, igen sok újságot betiltottak, a Kormánypárt nyugati orientációjú képviselőit kizárták.

A Sztójay-kormány német nyomásra a felsőposztokon (miniszterek, főispánok, rendőri vezetők) személycseréket hajtott végre. A baloldal ellen megindult Gestapo- és csendőrterror, az egységes jobboldali fasiszta párt megalakítására tett kísérletek, a politikai élet gleichschaltolása jellemezte 1944 nyarán a magyarországi helyzetet.

A németek az ország megszállásával meg akarták akadályozni Magyarország háborúból való kilépését, s biztosítani kívánták Magyarország nagyobb katonai részvételét a háborúban. Céljuk volt fokozni a magyar gazdasági élet kiaknázását, és végül, de nem utolsósorban a megszállt országok s részben a többi csatlós országok példájára megoldani az ún. zsidókérdést, azaz a magyarországi zsidó lakosság deportálását és kiirtását.

A magyar hadsereg további sorsát illetően a megszállás pillanatában még Hitlernek sem volt végleges elgondolása. Döntését bizonyára attól is függővé tette, hogy vajon a magyar hadsereg tanúsít-e ellenállást a megszállással szemben, avagy nem. Az első elképzelés mindenesetre a lefegyverzés volt. Ez ellen ismételten és határozottan szót emelt Edmund Veesenmayer, aki 1944. március 19-től birodalmi teljhatalmú megbízottként tevékenykedett Magyarországon, s ténylegesen az ország ura volt. Veesenmayer egyrészt arra hivatkozott, hogy a hadsereg lefegyverzése esetleg ellenállást válthat ki, s a megszállás békés jellege nem lesz tovább fenntartható, másrészt azt hangsúlyozta, hogy a magyar hadsereget a Keleti Fronton fel lehet használni az előrenyomuló szovjet csapatokkal szemben.

Mivel Horthy is a hadsereg megtartásához kötötte hivatalban maradását, és a szovjet áttörés megakadályozására Hitlernek minden katonára szüksége volt, március 28-án a német főhadiszálláson tartott értekezlet úgy döntött, hogy a magyar hadsereget nem fegyverzik le, ellenkezőleg, szorgalmazzák bevetését a keleti arcvonalon. Keresztülvitték a magyar katonai vezetés megtisztítását, felelős, magasabb beosztásban csakis németbarát tiszteket tűrtek meg. Az alacsonyabb katonai szervezetekhez is német összekötő törzseket, illetve tiszteket osztottak be. Ilyen előzmények után megkezdődött a magyar hadsereg mozgósítása. A már Galíciában állomásozó és korábban megszálló feladatokat ellátó három hadosztályhoz további három hadosztály érkezett. Ezek alkották, néhány más egységgel együtt az 1. magyar hadsereget, mely Galíciában április 17-én támadásba ment át, s ideig-óráig visszaszorította a szovjet hadsereget. Az előrenyomulás gyorsan elakadt, és a magyar hadsereg 1944 májusában újabb három hadosztállyal kiegészítve védelembe ment át.

Magyarország megszállását a németek összekötötték az ország fokozott gazdasági kizsákmányolásával. Már az első napokban tömegesen küldték Magyarországra a különböző német gazdasági minisztériumok képviselőit, hogy vizsgálják meg, miként lehet még Magyarországból a német hadigépezet számára a korábbinál is többet kisajtolni. 1944. április 1-én kinevezték magyarországi fegyverkezési és hadianyagtermelési megbízottukat. Számos közös hadifelszerelési programot kibővítettek, illetve a programot új gyártási ágakra is kiterjesztették. Elhatározták, hogy rövidesen 50 000 munkást visznek Németországba, s megkezdik az élelmiszertartalékok kiszállítását is.

A Hitlernél 1944. április 15-én tartott megbeszélés tisztázta a Magyarországon folytatott gazdaságpolitika irányelveit. Ezek az irányelvek havi 200 millió pengő

megszállási költség fizetésében realizálódtak. A mezőgazdaságból „amit csak lehetséges, ki kell hozni."* A nyersanyagtermelést a maximálisig fokozni, az ipart a német hadiipar termelésének kiegészítésére átállítani.

Mindezeket az elveket az 1944. július 2-i egyezményben államközi szintre emelték. Más kérdés, hogy a fokozódó zűrzavar, a nagyarányú angol–amerikai légitámadások pusztításai, a munkakiesés megakadályozták a kitűzött gazdasági célok megvalósítását.

A megszállás után hamarosan megindult a zsidóság deportálása, az év nyarán több mint 400 000 embert deportáltak.

A magyarországi események is bizonyították a tengelyhatalmak szövetségi rendszerének teljes belső csődjét. Igaz, hogy Magyarország az 1943 második felében tett felemás kísérletei ellenére sem vált ki a tengelyhatalmak blokkjából, de a németek ezt már csak erőszakkal tudták megakadályozni. A német megszállás egy időre stabilizálta a helyzetet a Duna-medence térségében, de a stabilizáció – a megszállás viszonylag könnyű végrehajtása ellenére – katonai erőn alapult. Várható volt, hogy a katonai helyzet változása a megszállási rendszer adott formáját, a Horthyval való együttműködést is felboríthatja, s újból napirendre tűzi Magyarország kiválását a fasiszta blokkból.

A román politika 1943 elején szintén Olaszország segítségével kereste a kiutat. Mussolini bukása és az olasz fegyverszünet híre ott is súlyos zavarokat idézett elő. Hitler és Antonescu szeptemberi találkozóján az olasz fegyverszünet nem volt még ismeretes, ennek ellenére, a román politikus, bár Hitler feltétlen hívének vallotta magát, újabb katonai kötelezettségeket már nem vállalt. Antonescu legfeljebb a következő év tavaszára ígérte újabb román hadosztályok bevetését a szovjet frontra.

A nézeteltérések tovább folytatódtak. Hitler 1943. október 25-i levelében arra utalt, hogy a helyzet Románia szempontjából egyre veszélyesebb, s a román csapatok most már valójában saját határaikat védik. Éppen ezért azt kívánta a diktátortól, hogy tekintsen el minden politikai és gazdasági követelésétől, s küldje az egész román hadsereget a frontra. Antonescu az ország gazdasági nehézségére, a csapatok rossz felkészültségére hivatkozva kitért Hitler kérésének teljesítése elől. A román politika sem elégedett meg már azzal, hogy megtagadta a német nácizmussal való szövetség további elmélyítését, hanem kereste a nyugati hatalmakkal a tárgyalás lehetőségét. Antonescu azonban személyében annyira elkötelezte magát a németekkel való együttműködés mellett – Hitler őt a legjobb délkelet-európai szövetségesének tartotta –, hogy nem irányíthatta személyesen e diplomáciai tapogatózásokat. Külügyminisztere és névrokona, Mihail Antonescu kezébe futottak

* A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest 1968. 83. l.

össze a diplomáciai szálak, melyekről, ha nem is részletesen, de általánosságokban Antonescu tábornok is tudhatott.

Brătianu és Maniu ellenzéki liberális, parasztpárti politikusok tehát 1943 tavaszán azzal a javaslattal fordultak a miniszterelnökhöz, hogy az antibolsevista háborút válasszák el a demokrácia elleni harctól, és ténylegesen csak a Szovjetunió ellen folytassák a háborút. 1943 őszén a spanyolországi, svájci, törökországi román követek megpróbáltak érintkezésbe lépni az angol és az amerikai diplomatákkal, titkosszolgálattal. Közölték, hogy Románia hajlandó lenne a fegyverletételről is tárgyalni, amennyiben a nyugati hatalmak szállják meg az országot. A román tárgyalások azonban 1943 őszén még addig a stádiumig sem jutottak el, mint a magyar kormány tárgyalásai. 1943 őszén Nyugat-barát politikust neveztek ki ankarai követnek, s felhatalmazták annak közlésére, hogy Románia hajlandó a nyugati hatalmak rokonszenvét élvező kormány megalakítására.

1944 elején a román politika fokozta aktivitását. Újabb és újabb javaslatokat juttattak el az angol, illetve az amerikai megbízottakhoz. A szövetséges hatalmak 1943 őszén a moszkvai külügyminiszteri és a teheráni államfői értekezleten elhatározták, hogy minden kiugrási kísérletről együttesen döntenek. Azt is leszögezték, hogy Románia fegyverszüneti feltételeiről a Szovjetunió véleménye a döntő.

A szovjet hadsereg 1944 február–márciusi sikeres hadműveleteivel elérte a román határt. Még ebben az egyértelmű katonai helyzetben is a román vezetés újra és újra megpróbálkozott azzal, hogy elkerülje a megegyezést a Szovjetunióval, bár Stockholmban már kialakult bizonyos diplomáciai érintkezés. Antonescu fanatikus szovjetellenessége a román diktátort különösen megbízhatóvá tette Hitler szemében. Míg Magyarországon a Kállay-kormány politikai tevékenységét a legnagyobb gyanúval kísérték, Románia esetében – bizonyos kapcsolatfelvételekről ott is volt tudomásuk – átállástól, a háborúból való kiugrásuktól nem tartottak.

1944 február elején újabb német–román katonai egyezményre került sor, amely a német csapatok – számuk a frontvonal közeledtével többszörösére emelkedett – romániai elhelyezését szabályozta. Február 26-án, midőn Antonescu Hitlernél járt, a Führer a román csapatok részvételét kérte Magyarország megszállásához. Antonescu örömmel vállalta, de azonnal érvényesíteni akarta Erdélyre vonatkozó területi követelését. Hitler attól tartott, hogy egy ilyen lépés Magyarországot egyértelműen a szövetségesek mellé állítja, s felborítja Magyarország békés megszállásának tervét. Így végül kénytelen volt a román csapatok felhasználásától eltekinteni. Antonescu feltette a kérdést, hogy vajon a német csapatok képesek lesznek-e a Krím-félszigetet tartani, mivel annak elvesztése erősen befolyásolja a román front helyzetét. Hitler megnyugtató válasza nem hangzott túl meggyőzően. A két diktátor alig egy hónap múlva újból tanácskozott a román és német csapatok együttes hadműveletéről, a román határon. Antonescu Magyarország megszállása után ismét visszatért Erdély kérdésére. Hangsúlyozta, hogy a románok nagyobb erővel tudnának fellépni a szovjet fronton, ha Észak-Erdélyben a román hadsereg hátában nem

tartózkodnának magyar csapatok. A követelés Észak-Erdély Romániának való visszaadásával, a második bécsi döntés érvénytelenítésével volt egyértelmű.

Hitler ugyan kijelentette, hogy a bécsi döntés az ő szemében is érvényét vesztette, de a román követelés elől mégis kitért, arra hivatkozva, hogy Erdély német hadműveleti terület, s a magyar hadsereg önálló akciójától a románoknak nem kell tartaniuk. Antonescuval folytatott tárgyalásai mindenesetre megnyugtatták a Führert. Úgy vélte, alapjában nincs okuk kételkedni Románia szövetségi hűségében, hiszen a román politikát továbbra is a szovjetellenesség vezérli, egyformán vissza akarja szerezni Besszarábiát és Erdélyt. Valójában a román politika már számolt a realitásokkal, s nem zárkózott el a Szovjetunióval való megegyezéstől. Hajlandó volt lemondani Besszarábiáról, ha ezzel növelheti Erdély megszerzésének lehetőségét.

A kormány ekkor már rendszeres kapcsolatot tartott fenn a liberális ellenzékkel, és Stirbei herceg vezetésével küldöttséget menesztett Kairóba, hogy tárgyaljanak a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia képviselőivel. A szovjet kormány nem alaptalanul tartott attól, hogy Stirbei ismét az angol–amerikai, illetve szovjet ellentétre játszik, és Románia angol–amerikai megszállását kívánja elérni. A román küldöttségtől nem állt távol e gondolat, hiszen Maniu, Wilson tábornokhoz intézett üzenetében „két ejtőernyős hadosztály Romániába küldését követelte".* Az angol haderő közel-keleti főparancsnoksága azonban nem hagyott kételyeket az iránt, hogy a tárgyalások alapja csakis a Szovjetunió és Románia közötti hadviselés megszüntetése lehet.

1944. április 12-én Stirbei hercegnek átnyújtották a Szovjetunió fegyverszüneti feltételeit. A hatpontos javaslat Romániának a háborúból való kilépését, Németország elleni hadviselését, az 1940. évi román–szovjet határ visszaállítását, jóvátétel fizetését, a szovjet csapatok szabad átvonulását követelte. Kilátásba helyezte viszont, hogy a szovjet kormány hozzájárul az Észak-Erdélyre vonatkozó második bécsi döntés hatálytalanításához, és hajlandó román csapatokkal együtt részt venni e terület elfoglalásában.

A szovjet fegyverszüneti feltételeknek Erdélyre vonatkozó pontja messzemenően kielégítette a román tárgyalófeleket, s a Stirbei herceg mögött álló polgári liberális csoportokat. A kormányhatalom azonban még Antonescu kezében volt, aki – s ebben a liberális erők sem támadták – a többi pontot nem volt hajlandó magáévá tenni. A szovjet csapatok szabad mozgása román területen ugyanis nyilvánvalóan azt jelentette, hogy a háború befejezéséig szovjet csapatok tartózkodnak az országban, ami belpolitikában a baloldal megerősödésével járt volna. A román kormány kitérő választ adott a szovjet javaslatra, a tárgyalások májusban megrekedtek, és Románia még három hónapig a német blokkban maradt. E három hónap folyamán

* *N. Goldberger:* La Résistance en Roumanie et les Alliés- European Resistance Movements. Oxford 1964. 209. l.

megindultak a Románia elleni szisztematikus angol–amerikai légitámadások, elsősorban a ploiesti olajmezők ellen. A német csatlós blokk tehát Romániában is meglazult, a végső összeomlás itt is az idő és a körülmények függvénye volt.

A bolgár politikai élet valamelyest különbözött a többi német csatlós államétól. Bulgária csak Angliával és az Egyesült Államokkal állt hadiállapotban, hadműveletei pedig Jugoszlávia és Görögország egy részének megszállására s ott időnként partizánellenes hadműveletekre korlátozódtak. Bár kikötőit, légitámaszpontjait s mindenekelőtt gazdaságát a német hadigépezet felhasználta a Szovjetunió ellen, a bolgár kormány nem üzent hadat a Szovjetuniónak. A bolgár politikai életben az angol–amerikai balkáni partraszállás gondolata távolról sem váltott ki olyan rokonszenvet, mint a háborúból kiválni szándékozó magyar és román körökben. Figyelemmel kísérték a török kormány tevékenységét is. Churchill 1943-as januári tárgyalásai – bár határozatai nem voltak ismertek – nem hagytak kétséget afelől, hogy az angol politikus Törökországot rá akarja bírni a csatlakozásra. A török hadműveletek közvetlenül érintették volna Bulgária területét.

Hitler 1943 októberében és novemberében ismételten tárgyalt a bolgár államférfiakkal, és igyekezett megnyugtatni őket, hogy sem Törökország hadba lépésével, sem angol–amerikai balkáni partraszállással nem kell a közeljövőben számolniuk. A bolgár kormány ennek ellenére már csak vonakodva teljesítette a német gazdasági követeléseket. Másfelől viszont a bolgár politikusok képtelenek voltak bármiféle eredményes cselekvésre, s 1943 második felében még említésre méltó béketapogatózásokat sem tettek. A németek – bár az országban erősödő partizánmozgalom bontakozott ki – bolgár szövetségesük álláspontját nem tartották veszélyesnek. Véleményük szerint: „A bolgárok jól látják a helyzetet és tudják, hogy ellenségek veszik körül őket, s ezért nincs más kiút számukra, mint az, hogy együttműködjenek Németországgal."*

1944 januárjában megtörténtek az első kapcsolatfelvételek az angol–amerikai titkosszolgálattal, de az Istanbulban folytatott tárgyalások semmiféle érdemleges eredményt nem hoztak. Az országon belül ugyan megélénkült az angolbarát politika néhány vezető hívének tevékenysége, de érdemleges változásra csak 1944 nyarán került sor, amikor új kormány alakításával akarták a politikai kurzusváltozást bizonyítani. Az új kormány egyfelől a Szovjetunióval kezdte meg a tárgyalásokat – Szófiában a háború egész időtartama alatt működött szovjet követség –, miután a szovjet kormány kifogásolta, hogy a németek hadműveletek kiindulópontjának használják fel a semleges Bulgária területét. Másfelől viszont most már egyre több megbízottat küldött Istanbulba, azzal a céllal, hogy az angolokkal és az amerikaiakkal békét kötve biztosítsa Bulgária angol–amerikai megszállását. Tekintettel arra, hogy Bulgária csak a nyugati hatalmakkal volt hadiállapotban, itt fel sem merült, hogy a Szovjetuniót vonják be a tárgyalásokba. Mielőtt azonban

* Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 3. köt. Frankfurt 1963. 1349. l.

Bulgáriának sikerült volna a nyugati hatalmakkal megállapodnia, a szovjet csapatok 1944 augusztusában gyorsan előrenyomulva Románia területén, megközelítették a bolgár határt. Ugyanakkor már érvényben volt az 1944 nyarán kötött ideiglenes angol–szovjet katonai megállapodás, mely Bulgáriát a szovjet hadsereg hadműveleti zónájába sorolta.

Nemcsak délen ingadozott a német szövetségi rendszer, északon, Finnország is erősen foglalkozott a sztálingrádi vereség után a háborúból való kilépés gondolatával. Mussolini bukása s Olaszország kilépése a háborúból, a finn kormányt közvetlen politikai terveiben alig befolyásolta, de morális hatása figyelemre méltó volt. A németek gazdasági és politikai nyomással kívánták Finnországot Németországhoz láncolni. Igyekeztek az ország gazdasági kiszolgáltatottságát elmélyíteni, és újabb katonai kötelezettségek vállalására rávenni a finn kormányt a szovjet fronton, továbbá elismertetni a Mussolini kiszabadítása után felállított fasiszta kormányt. A finn miniszterelnök 1943 szeptemberében még megerősítette, hogy folytatja a háborút Németország oldalán. Az ősz folyamán mind több közéleti személyiség követelte a háborúból való kilépést, a Németországgal való szövetség felbontását. A szovjet fegyveres erők sikerei 1943 novemberében a szociáldemokrata párt vezetőségét is arra késztették, hogy hivatalos nyilatkozatban szögezze le álláspontját: Finnországnak joga van az általa helyesnek tartott időben és módon kilépni a háborúból. 1943 végén a finn kormány még nem jutott túl a békepuhatolózásokon. Az érdemleges tárgyalások megindítását akadályozta, hogy a finn kormány az 1939. évi határokat akarta visszaállítani, a szovjet kormány viszont itt is, mint valamennyi más fronton, a német támadás előtti helyzet visszaállítását követelte.

A helyzetet a holtpontról a szovjet csapatok 1944. januári nagy támadása mozdította ki, mely Leningrád környékén áttörte a német vonalakat, s a német állásokat a balti államokba vetette vissza, egyidejűleg megtisztítva a Finn-öböl partvidékét.

1944 februárjában svéd közvetítéssel Stockholmban megindultak a tárgyalások Kollontaj asszony szovjet nagykövet és Paasikivi finn képviselő részvételével. A finn kormány felajánlotta, hogy megfelelő szovjet feltételek esetén kilép a háborúból.

A fegyverszüneti feltételekről hosszú vita folyt a finn politikai körökben. Mivel nem tudták még egyértelműen tisztázni álláspontjukat – némileg időnyerés céljából –, felajánlották, hogy fegyverszüneti delegációt küldenek Moszkvába a vitás kérdések tisztázása céljából. A moszkvai tárgyalásokon világos és egyértelmű szovjet fegyverszüneti javaslatot nyújtottak át a finn küldötteknek, amely kizárt minden kétséget és félremagyarázási lehetőséget. A szovjet fegyverszüneti feltételek az 1940. évi szovjet–finn határok elismerését követelték, majd a finn hadsereg leszerelését, 500 millió dollár jóvátételt, valamint Petsamo város és terület átengedését, aminek fejében a szovjet kormány lemondott Hanko-félsziget bérleti jogáról.

A fegyverszüneti feltételek két lényeges kérdésben igen mérsékeltek voltak, nem tartottak igényt arra, hogy a szovjet csapatok akár csak átmenetileg is megszállják Finnországot, nem kérték a finn csapatok részvételét a náci Németország elleni további harcokban. A finn kormány megtárgyalta, de nem fogadta el a fegyverszüneti feltételeket. Szélsőséges finn politikai erők hevesen ellenezték a fegyverszünetet. A kormány is inkább a közvélemény megnyugtatására indított tárgyalásokat, és kérte a Szovjetunió fegyverszüneti feltételeit, semmint a háborúból való tényleges kilépés céljából.

A német politika, látva a finn kormány ingadozását, ígéretekkel és fenyegetésekkel nyomást gyakorolt a finnekre. Ribbentrop már 1943 decemberében emlékiratot nyújtott át a finn követnek; Finnország kötelezze magát arra, hogy lemond minden különbéke-kísérletéről. 1944. február és március folyamán, mikor a németek már tudomást szereztek Paasikivi stockholmi, majd moszkvai tárgyalásairól, egyrészt olyan híresztelésekkel akarták a finn kormány szándékát megváltoztatni, hogy a békekötés után Finnországot a Szovjetunió bolsevizálja, értelmiségét, vezető osztályát kiirtja, másrészt a fenyegetésektől sem riadtak vissza, hogy megszállják az országot.

Áprilisban a németek megtagadták a fegyverszállítást a finn hadsereg részére, majd midőn a finnek ragaszkodtak a német fegyverszállításokhoz, biztosítékokat kértek, hogy a fegyverek nem kerülnek a szovjet hadsereg kezébe. A tárgyalások nem oldották fel a feszültséget, és a bizalmatlanság egyre fokozódott. Finnország mindezek ellenére tovább folytatta a Szovjetunió elleni háborút.

1943 második felétől a hitleri koalíció belső válsága fokozódott. A náci Németország valamennyi szövetségese kereste az utat a háborúból való kilépésre. Félelem a Szovjetuniótól, a reakciós politikai rendszerhez való ragaszkodás, 1944 tavaszáig valamennyi országot megakadályozott abban, hogy a tárgyalásokról a cselekvésre térjen át.

Németország még elég erősnek bizonyult, hogy hol fenyegetéssel, hol közvetlen katonai akcióval, az ország megszállásával megakadályozza a hitleri koalíció formális szétesését. A kohéziós erők azonban már gyengék voltak, a félelem, a tehetetlenségi nyomaték, a német erőszak már csak nagyon nehezen, ideig-óráig tudta a csatlós országokat Németország oldalán tartani.

HARC A CSENDES-ÓCEÁN TÉRSÉGÉBEN

A szövetséges hatalmak 1941. decemberi – ismételten megerősített – elhatározása – az ún. „először Németország"-stratégia – eldöntötte, hogy amíg a háború az európai hadszíntereken nem fejeződik be, addig Japán ellen csupán korlátozott erőkkel lépnek fel. Bár 1942 nyarán a japánok előrenyomulását megállították, a meghódított kontinentális területek és a szigetvilág a birtokukban maradt, és hódításaikat egyelőre nem kellett, hogy veszélyeztetve érezzék. Japán időt nyert, hogy a kelet-ázsiai „jóléti övezetre" vonatkozó elképzeléseit a gyakorlat próbája alá vesse. A japán tervek iránt az elfoglalt – a korábban gyarmatosító országok által birtokolt – országok lakossága kezdetben távolról sem volt olyan elutasító, mint az európai népek a náci berendezkedéssel szemben. A gyarmatosításellenes japán jelszavak, a sárga népek összefogását hirdető hivatkozások bizonyos mértékig meghallgatásra találtak az elfoglalt területek bennszülött lakosságánál. A japánok kezdetben kijátszhatták, hasznukra fordíthatták a helyi nacionalizmust, a keleti országok felszabadulási vágyait. A japán propaganda azt hirdette, hogy az ázsiai népekre felszabadításuk után gazdasági jólét és virágzás vár, mindegyik ország megőrizheti hagyományait a civilizáció és a kultúra területén, megvalósíthatja politikai céljait. 1942 februárjában még a hódítási hullám befejezése előtt, Tojo japán miniszterelnök japán állami funkcionáriusokból és vállalkozókból létrehívta a Nagy Ázsiai Tanácsot, majd pár hónappal később Nagy Ázsiai Minisztériumot szerveztek. Az a körülmény, hogy a nagy ázsiai térség ügyeit japán szakminisztériumok intézték, arra utalt, hogy a térség gazdasági, politikai irányítását a japánok maguknak tartják fenn. Stratégiailag fontos területeket, mint pl. Hongkong, Szingapur, Borneo, minden további nélkül bekebeleztek. Elvileg biztosították más területek függetlenségét. A legfontosabb nyersanyagszállító országok – többek között Malájföld és Indonézia – formailag függetlenek lettek, de ezeket a japánok Mandzsúriához hasonlóan kezelték. Olyan szorosan fűzték politikai, gazdasági és katonai téren magukhoz, hogy az valójában egyet jelentett ezen államok teljes csatlóssá tételével. A kelet-ázsiai térség hierarchiájában ezek az országok mégis alacsonyabb fokon állottak, mint Kína (a Vang Csing-vej-kormány irányítása alatt álló, a japán hadsereg által elfoglalt terület), a Fülöp-szigetek, Burma, Thaiföld. Ezeknek ugyanis csupán katonai támaszpontokat kellett a japán hadsereg számára átengedniük, és gazdasági előjogokat biztosítani a japán nagytőke számára. Formailag Burma 1943. augusztus 1-én a Fülöp-szigetek pedig 1943. október 14-én megkapta függetlenségét, sőt Burma és Thaiföld bizonyos területi nyereségre is szert tett. Az a tény, hogy mindkét ország kényszerből hadat üzent Angliának és Amerikának, valamint

az ott állomásozó japán hadsereg magatartása is rövid úton adhatott felvilágosítást e függetlenség tényleges értékéről. Formailag tisztázatlan volt Indokína helyzete a japán birodalomban. A japánok, hogy ne gyengítsék a burmai fronton harcoló seregüket, a francia gyarmati uralmat lényegében érintetlenül hagyták, a közigazgatást nem vették át, hanem csak néhány stratégiai pontot szálltak meg. A vichyi kormányhoz hű francia kormányzó vállalta, hogy katonailag együttműködik a japánokkal. Egyidejűleg betiltotta a de Gaulle-féle Szabad Franciaország Mozgalmat, és felvette a harcot Ho Si Minh partizánjai ellen, akik a japán fasiszták uralmától úgy akartak szabadulni, hogy egyidejűleg a francia gyarmati uralmat is elseperjék. Indokínában a japánok csak 1945 tavaszán adták át a hatalmat, az annami királyságot Bao Dai császár uralma alá helyezték. Kambodzsa és Laosz önállóságát deklarálták. Az ország jelentős része azonban ekkor már a Ho Si Minh vezette partizánok ellenőrzése alatt állt.

A japán propaganda és valóság közti gyökeres ellentmondásra viszonylag hamar fény derült. A japán hadsereg bizonyos fokig sajátos keveréke volt a legrosszabb európai militarizmusnak és a keleti fanatikus faji gőgnek. A megszállt területeken könyörtelen rémuralmat és kizsákmányolást vezettek be. A sárga népek egyenlőségéről és barátságáról szóló szóvirágok hamar lelepleződtek. Mi több, mivel Japán gazdaságilag gyengébb volt, mint a korábbi gyarmatosítók, háborús szükségletei pedig megnövekedtek, a gazdasági kizsákmányolás már nyílt rablássá fajult. A megszálló hadseregeket ezeknek az országoknak kellett ellátni. A volt gyarmatosítók tulajdonait nem a helyi lakosság kapta, hanem japán cégek vették át. Ami az országok gazdasági életében egyáltalán fejlett volt, a bankok, a külkereskedelmi vállalatok, a bányák, az ültetvények, mind japán tulajdonba kerültek. Japán maximálisan kihasználta ezen országok nyersanyagkincseit, de fogyasztási cikkeket nem tudott érte szállítani. A „jóléti térségben" hamarosan nagyfokú áruhiány, infláció, nyomor ütötte fel a fejét, sőt éhínség is.

A japán hadsereg a német koncentrációs táborokhoz hasonló kegyetlenséggel vette igénybe a helyi lakosságot kényszermunkára. A Burmán és Thaiföldön keresztül vezető 400 kilométeres dzsungelvasút megépítésénél 12 000 szövetséges hadifogoly mellett 250 000 bennszülött munkás pusztult el a járványok és a kimerültség következtében. Az élelmezés minimális volt, munkamegtagadás esetén pedig botozás vagy halál volt az ítélet. A parasztoktól elkobozták a terményeiket. A helyi lakosság önkormányzata a korábbiakhoz képest is leszűkült. A funkcionáriusokat csak ritkán választották a helyi lakosságból, s jogkörüket a korábbihoz képest korlátozták. A japán nyelvet akarták a térség hivatalos nyelvévé tenni, s különböző vallási szerveken keresztül is megpróbálták befolyásukat növelni. Érthető, hogy a helyi nacionalizmus a japánok ellen fordult, különösen azután, hogy nyilvánvalóvá lett nemcsak a kelet-ázsiai „jóléti térség" igazi tartalma, a könyörtelen és kendőzetlen japán imperializmus, hanem az is, hogy a japán hadsereg számára a megszerzett birodalom túl nagy, megemészthetetlen. Az angol–amerikai ellentáma-

dás ugyan még gyenge, erőtlen volt, de már 1942-ben is elért bizonyos sikereket, ugyanakkor a japán hadsereg küzdelme a kínai tollpárnában ugyanolyan befejezhetetlennek látszott, mint korábban. Igaz, 1941-ben a Csang Kaj-sek vezette Kína teljesen elszigetelt volt. Elvágva a tengerparttól és Kína gazdagabb vidékeitől, a hegyekbe szorult vissza. Burma eleste után az angolok képtelenek voltak számára utánpótlást küldeni. Csang Kaj-sek állama anarchiába és korrupcióba fulladt, s jóllehet 1941 decemberében hivatalosan is hadat üzent Japánnak, harcképessége a minimumra süllyedt. Az amerikai kormány – attól tartva, hogy Csang Kaj-sek beváltja fenyegetését és békét köt a japánokkal –, 1942 nyarán szükségesnek látta Csang Kaj-sek megsegítését, sőt a kínai generalisszimuszt a Kínában, Indokínában és Burmában működő szövetséges erők főparancsnoki tisztével bízta meg. Az amerikai elhatározást nyilván elsősorban a japán elleni harc kívánalmai váltották ki, de feltehető, hogy szerepet játszott benne az a tény is, hogy Kína meg nem szállt északi részein Mao Ce-tung vezetésével jelentős kommunista hadsereg is létezett. Bár a kommunisták a Japán elleni háborút előtérbe állítva együttműködtek Csang Kaj-sekkel, az amerikaiak féltek megerősödésüktől. 1942 februárjában Stilwell tábornokot küldték Csang Kaj-sek hadserege mellé katonai tanácsadónak, aki – felháborodva az ott talált állapotokon, anarchián és korrupción – egyre inkább azt hangsúlyozta, ha az USA a Japán elleni háború szempontjait nézi, akkor inkább Mao Ce-tung kiváló és harcoló hadseregét kell támogatnia. Ezt követően Stilwell 60 000 kínai katonát Indokínában képeztetett ki és szerelt fel modern fegyverekkel, továbbá az amerikaiak 500 millió dollár hitelt nyújtottak Csang Kaj-seknek, és végül az angolokkal együtt lemondtak korábban élvezett exterritoriális jogaikról.

Ez utóbbi döntés a japánok kínai politikáját is módosította. A japán politikusok egy része, akiket nem vakított el a hadsereg fanatizmusa, 1943-ra már felismerte, hogy Kínában a háborút Japán aligha nyeri meg. Illetve csak egyetlenegy esetben, ha sikerül olyan benyomást kelteni, mintha Kína nem csatlósa, hanem szövetségese lenne. Ezért arra törekedtek, hogy a Vang Csing-vej-kormány támogatását biztosítsák, és kikényszerítették a hadüzenetet az angolok és amerikaiak ellen, s ennek fejében lemondtak 1943. március 30-án, valamennyi, korábban élvezett japán koncesszióról, sőt bizonyos rendőri stb. funkciókat is a kínaiaknak engedtek át. Ugyanez év októberében Vang Csing-vej kormányával új szövetségi szerződést kötöttek, amely hatályon kívül helyezte az északi részek megszállását kimondó s a japánoknak politikai és gazdasági előjogokat biztosító 1940 őszi szerződést, s elvileg elismerte Kína szuverenitását és területi integritását. Egyidejűleg megígérték, hogy a békekötés után kivonják Kínából a japán csapatokat. Az új japán külügyminiszter, Mamoru Shigemitsu, bizonyos mértékig számolt a realitásokkal, s a hadsereg gyengülő helyzetét ügyesebb diplomáciával próbálta ellensúlyozni. A Vang Csing-vejnek tett ígéretek bizonyos fokig Csang-Kaj-seknek szóltak. Ő azonban már Japán teljes vereségével számolt, s így nem hallgatott az új

japán politika szirénhangjaira. Ellenfele, Vang Csing-vej 1944-ben meghalt. A gyengülő japán csapatok Kínában belső támasz nélkül maradtak, így kellett szembeszállniuk a Csang-Kaj-sek és a kommunista hadsereg erősödő nyomásával.

1944-ben a japánok egyre több ígéretet tettek. A nagy ázsiai népek konferenciáján kiadott nyilatkozat a „jóléti terület" közös céljait és alapelveit úgy formulázta, hogy a japán kormány egy sor reformra, engedményre tett ígéretet. Mégis egyre világosabbá vált: a birodalom politikai eszközökkel nem tartható fenn. Az egyetlen tényleges összetartóerő, a japán hadsereg pedig egyre gyengült az angol–amerikai támadások következtében.

A japán hadsereg térbelileg jól tagolt, nehezen támadható, katonai és természeti akadályokat jól kihasználó védelmi rendszert épített ki. Az elfoglalt területek révén nyugat felé jelentős előterepe volt, mely egy sor, szinte bevehetetlennek látszó szigetre támaszkodott.

Az angol–amerikai támadások 1942 nyarán csak az ausztrál partokat veszélyeztető offenzíva elhárítása céljából indultak meg. A szövetséges vezérkarok megállapodtak, hogy a csendes-óceáni hadszíntér stratégiai irányítása az amerikaiak feladata, akik 1942. április 2-án a térséget két részre osztották. A Csendes-óceán délkeleti térségében (ide tartozott Ausztrália, Új-Guinea, Holland India és a Fülöp-szigetek) a hadműveleteket MacArthur tábornok irányította, míg a Csendes-óceán többi részében a Salamon-szigetektől az Aleutákig Nimitz tengernagy kezébe került az irányítás. MacArthur mindössze tizenkét ausztráliai és négy amerikai hadosztállyal rendelkezett, ennek ellenére már 1942 nyarán elhatározta, hogy Új-Guineán megelőzi a japánokat és a Salamon-szigeteket is megerősíti, mivel várható volt, hogy a japán hadvezetés a Korall-tenger feletti ellenőrzés céljából ennek elfoglalását tekinti legközelebbi feladatának. Felderítették, hogy a japánok Guadalcanal-szigeten repülőtámaszpontot létesítenek, ahonnan az ausztrál partokat veszélyeztethetik, és az Új-Hebridákon és Új-Kaledóniában levő amerikai támaszpontot is megtámadhatják. A haditerv megváltozott, s Guadalcanal elfoglalása kapott prioritást.

A japán támadás azonban előbb indult. Partra szálltak Új-Guineában és az északi oldalról Port Moresby felé nyomultak előre. Az ausztrál erők hősiesen védekezve vonultak vissza, egészen a kikötő előteréig. A hegyvidék dzsungeljében a japánok igen nehezen nyomultak előre. 1942 szeptemberében végleg megállították őket a frissebb és jobban felszerelt ausztrál katonák, majd ellentámadásba mentek át, s a japánokat visszaszorították az északi partra.

Még tartottak az új-guineai harcok, mikor MacArthur 11 000 amerikai tengerészgyalogost tett partra Guadalcanal-szigetén, gyorsan elfoglalva a még készülő repülőteret. A japán csapatokat azonban még hat hónapig nem tudták kiverni a szigetről. A dzsungelharc szörnyűségeit ekkor ismerték meg az amerikai csapatok. A forró, párás klíma a legkülönbözőbb betegségeket – dizentéria, tífusz, sárgaláz – váltotta ki, a vérszívó moszkitók és egyéb bogarak százezrei a harcolók nappalait

és éjjeleit egyaránt megkeserítették. A japán katonák vallásos tiszteletben tartva a hazáért hozott áldozatot, alig-alig választották a megadást, s kilátástalan helyzetben is a végsőkig harcoltak.

A Guadalcanal térségében hónapokig tartó tengeri csata fejlődött ki, melyben az amerikaiak, megszerezve a légi fölényt, újabb és újabb vereségeket mértek a japán flottára. A veszteségek ugyan még közel egyenlőek voltak, de 1943 elejére a japánok már egyre kevésbé tudták utánpótlással ellátni a szigeten harcoló csapatokat, s 1943 február első napjaiban a 24 000 emberből megmaradt mintegy 1000 katonát evakuálták.

Nagyjából hasonlóan alakultak az események Új-Guineában is. MacArthurnak sikerült az északi partokra visszavonult japán csapatok hátában partra szállnia, és 1943 februárjában a sziget keleti részéről a japánokat eltávolítani. A 15 000 japán katonából ott is alig néhányan maradtak életben.

Az 1943 januári casablancai értekezlet nem hozott lényeges módosítást a szövetségesek Japán elleni stratégiájában. Bár az amerikai hadsereg egyes vezetői, mindenekelőtt MacArthur, valamint King, a haditengerészet parancsnoka, a franciaországi invázió időpontjának eltolódására hivatkozva ismételten kísérletet tett arra, hogy módosítsa az „először Németország"-stratégiát, de ezt a kísérletet az angolok és Roosevelt együttesen elhárították. Churchill azonban Casablancában ünnepélyesen ígéretet tett arra, hogy Németország leverése után Anglia is teljes erejével Japán ellen fordul. Egyelőre azonban csak olyan mértékű nyomást kívánt gyakorolni Japánra, hogy az ne veszélyeztethesse a Németország elleni hadműveleteket, s 1943-ban Burma, valamint a Marshall- és Karolina-szigetek visszafoglalására összpontosítsák távol-keleti erőfeszítéseiket. Burma visszafoglalása az angolokra hárult, míg a szigetek elfoglalása, beleértve a Bismarck-szigetekhez tartozó fontos japán támaszpontot, Rabault az amerikai csapatokra várt.

Március második felében az amerikai vezérkar a csendes-óceáni hadműveleteket megtárgyalta, s kidolgozta Japán leverésének stratégiai haditervét, melyet később a Trident-konferencián, 1943 májusában Roosevelt és Churchill is jóváhagyott. A terv szerint MacArthurnak Új-Guinea északi partján, Celebeszen keresztül, a Dél-Kínai-tenger irányában kellett előnyomulnia, miközben az északi szárnyat Nimitz tengernagynak, a Gilbert-, Marshall- és Karolina-szigetek elfoglalásával kellett fedeznie. Az angoloknak Burmát kellett elfoglalniuk, majd Szingapurt. Végül Kínából meg akarták indítani Japán bombázását, s Hongkong visszafoglalását tűzték ki célul. MacArthur elképzelése szerint a tengeri és légi fölényt kihasználva, fokozatosan hódítják vissza a japánok által gyorsan elfoglalt szigeteket. Takarékoskodott az erejével, ezért nem a legfontosabb erődöket támadta meg, hanem a gyengéket. A partraszállási hadműveletek – az amerikai ipar óriási mennyiségben állított elő kétéltű járműveket – szinte szabályszerűen megismétlődtek. Az amerikai repülőgépek nagyarányú bombázással tönkretették a japán állásokat. Az amerikai tengerészgyalogosok nagyobb ellenállás és veszteség nélkül érhettek

partot. A súlyos harc ezután kezdődött, mikor a bombázást és ágyúzást – nehogy az saját csapataikban kárt tegyen – abba kellett hagyni. A partra szálló amerikai katonákat a japánok tüze fogadta, majd megkezdődött az előrenyomulás a dzsungelben, az ismeretlen vidéken, egy fanatikusan védekező ellenséggel szemben.

MacArthur és Halsey admirális, a dél-csendes-óceáni tengerészet parancsnoka, március elején Rabault két oldalról, Új-Guinea, valamint a Salamon-szigetek felől kívánta megtámadni. A japánok flottájuk átcsoportosításával erősítették meg védelmüket. Az amerikai légierő a Bismarck-szigetnél lepte meg a japán flottát, és viszonylag rövid idő alatt azt teljesen szétverte. Négy japán romboló és nyolc teherszállító süllyedt el, több ezer katona a vízbe fulladt. Egy részüket az amerikaiak a vízből ki akarták menteni, de többségük hadifogság helyett inkább a halált választotta. 1943 tavaszán, egy váratlan akció alkalmával, a japán flotta parancsnokát, Isoroku Yamamoto tengernagyot, a Pearl Harbor elleni támadás tervezőjét és vezetőjét megölték. A kisebb légiegységgel ellenőrző körútra indult tengernagyot Bougainville szigeténél egy amerikai repülőgépegység megtámadta, és gépét lelőtte.

Az angol–amerikai haditerv azonban csak a Csendes-óceán térségében haladt előre a megvalósulás útján. Churchill már májusban jelezte, hogy a Burma elleni hadműveletek meghaladják erőiket, s Ázsia helyett inkább a Földközi-tengerre kívánt erősítéseket küldeni. Churchill 1943 augusztusában a korábbi terv módosítását kérte, s azt javasolta, hogy a Burmán s Kínán keresztül tervezett támadás helyett kizárólag Nyugatról, a tengeren közelítsenek a szövetségesek Japán felé. A Fülöp-szigetek legyen az előrenyomulás célja, mivel ezzel Japánt teljesen elvágnák a déli tartományaitól.

A két vezérkar között kirobbant vita olykor kínos jelenetekhez vezetett. A kompromisszum ára az volt, hogy az angolok – mintegy jelképezve, hogy a jövőben nagyobb jelentőséget tulajdonítanak ennek a frontnak – felállítottak egy délkelet-ázsiai parancsnokságot Mountbatten tengernagy vezetésével. Az amerikaiak viszont tudomásul vették, hogy az angol burmai offenzíva 1944-re halasztódott. (Az angolok érveiket Csang Kaj-sek csapatainak gyengeségével és megbízhatatlanságával is alátámasztották.) Ezzel szemben Japán tengeren át történő megközelítését most részben a Csendes-óceán középső részén, a Marshall-, Mariana- és Iwo Jima-szigeteken, részben a délnyugati részen, a Fülöp-szigeteken és Okinawán át irányozták elő. Ez a szigetről szigetre ugráló harcászati mód a szárazföldi erőket viszonylag korlátozott mértékben kötötte le, és elsősorban hajóhadat, partra szálló járműveket és légierőt kívánt. 1943 hátralevő részében érdemleges hadműveletek már csak a Csendes-óceán térségében folytak. MacArthur szisztematikusan haladt előre a Salamon-szigeteken. Az amerikaiak, mihelyt elfoglaltak egy szigetet, azonnal repülőtereket építettek, légi fölényük minden partraszállásnál érvényesült. A légi és tengeri csaták egész sorozata zajlott le. Ezek ugyan nem mindig végződtek egyértelmű amerikai győzelemmel, de azonos veszteség esetében a két

fél egyenlőtlen gazdasági lehetőségei a japánok helyzetét gyengítette. 1943. június 30-án Halsey tengerészgyalogsága partra szállt Új-Georgián, ahol háromhónapos kemény csata után elfoglalta a szigetet. Ez újabb fontos lépést jelentett Rabaul körülkerítésében, és a Japánnal való tengeri összeköttetés teljes elvágásában.

MacArthur egységei is folytatták a japán főtámaszpont szisztematikus megközelítését. Szeptemberben Új-Guineán a Salamanuánál szálltak partra az amerikai tengerészgyalogosok, majd amikor a japánok a nyugatabbra fekvő Lae támaszpontról dobtak át csapatokat, akkor az ausztrál csapatok váratlanul itt is partra szálltak. Pár napon belül mindkét támaszpont a szövetségesek birtokában volt. Szeptember 22-én megkezdődött a Huon-félszigeten levő japán támaszpont ostroma, mely október elején esett el. Ezzel a Huon-öbölt megtisztították a japán haderőtől, s egyelőre megállították a japán előrenyomulást Új-Guineán.

Az újabb csapás a japánokat ezt követően a másik oldalról érte. 1943. november 1-én, a Salamon-szigetcsoport legnagyobb északi szigetén, Bougainville-ben sikerült a partraszállás. A japán hadvezetés felismerte a sziget jelentőségét, a küzdelembe a Rabaulon állomásozó flotta egy részét is bevetette. Cirkálók és rombolók támadták meg a partra szálló egységeket szállító flottát, megkísérelve elvágásukat. Az amerikai ellentámadás, a rabauli haditengerészeti támaszpont bombázása azonban eredményesebb volt, nyolc cirkáló és két romboló süllyedt el, illetve rongálódott meg. Mi több, a japán légierő is súlyos veszteségeket szenvedett, így szerepe a további hadműveletekben – legalábbis, ami ezt a térséget illeti – jelentéktelenné vált.

Bougainville elfoglalása pontot tett a Salamon-szigetekért folytatott harc végére. Ezzel Rabaul is az amerikai légierő hatótávolságába került, megkezdődhetett tehát állandó bombázása és ostromának előkészítése.

Ebben az időben már nem csupán a délnyugat-csendes-óceáni hadszíntéren érték sorozatos kudarcok a japán erőket. Az 1941–42-es japán hódítások sorában talán stratégiailag nem volt a legfontosabb az Aleut-szigetek elfoglalása, de a veszélyeztethetetlenségükben bízó amerikai lakosságot mégis mint sokk érte, hogy a japánok ezt az Alaszka partjaihoz közel eső szigetcsoportot birtokukba vették, és itt légi támaszpontot létesítettek, ahonnan az Egyesült Államok csendes-óceáni partjait is veszélyeztették. Érthető, hogy az amerikaiak az 1943. évi nagy ellentámadás keretében elsőbbséget biztosítottak az Aleutók visszafoglalásának. Május 11-én szálltak itt partra viszonylag jelentékeny erőkkel. A rendkívül súlyos harc három hétig tartott. A japánok a szó szoros értelmében öngyilkos ellentámadásokat vezettek, végül is 2000 ember halt meg, s mindössze 11 katona választotta a fogságot.

Az amerikai erők hosszabb előkészület után határozták el magukat a szigetcsoport fő japán támaszpontjának, Kiskának az ostromára. Augusztus 15-én partra szállt egységeik azonban csak jól kiépített üres állásokat találtak. Mint később kiderült, a japán flotta egy ügyes hadművelettel a köd leple alatt már két héttel

előbb kimentette a védőket. Az Aleut-szigetcsoport visszafoglalásával az amerikai partok elleni japán bombatámadás lehetősége megszűnt, s bár Tokió még több mint 2000 mérföld távolságra volt, elvileg az amerikai légiflotta számára megteremtődött a japán szárazföld bombázásának lehetősége.

1943 őszére tehát az amerikaiak betörtek a japán külső védelmi vonalba. Az Aleuták, a Salamon-szigetek, valamint Új-Guinea keleti részének elfoglalása után, a japán védelmi vonalat módosítani kellett, s Japánhoz lényegesen közelebb kellett meghúzni. A kérdés már csupán az volt, hogy Rabaul meddig tartja magát. Több mint 100 000 ember, 600 repülőgép s tekintélyes tengeri flotta koncentrálódott itt, a szigeten igen jól kiépített erődrendszer, betonbunkerek, tankcsapdák és lövészárkok biztosították az erődöt. Az amerikaiak az eddigi hadműveletekkel nemcsak megközelítették a fő japán támaszpontot, de tudatosan elvágták minden tengeri összeköttetéstől. Nimitz tengernagy csapatai északról egészítették ki MacArthur és Halsey hadműveleteit. Ebben a térségben a hadműveleteket az a körülmény nehezítette, hogy a szigetek távol voltak egymástól, az amerikaiak nem rendelkeztek megfelelő szárazföldi légi támaszponttal. A győzelemhez és az erőfölény megteremtéséhez tehát egy olyan flottára volt szükség, amely egyidejűleg betölti a légierők és a szárazföldi erők szerepét. Megfelelő számú repülőgép-anyahajót kellett összpontosítani, gyorsjáratú csatahajók és cirkálók kíséretében. 1943 őszére készen állt az ún. 5. amerikai flotta, hat darab hatalmas repülőgépet hordó anyahajóval. A flotta egyben hajójavításra alkalmas műhelyekkel volt felszerelve, így teljesen függetleníteni tudta magát minden nagyobb otthoni bázistól. E flotta létesítésével az amerikaiak felborították a japán védelmi stratégiát, mely a távolság áthidalhatatlanságára épített.

A Csendes-óceán középső részén az amerikai offenzíva 1943 augusztusában indult, mikor a Gilbert- és Samoa-szigetek közötti Ellice-szigeteket az amerikaiak támaszponttá építették ki. 1943. november 20-án az 5. amerikai flotta megkezdte a támadást a Gilbert-szigetek ellen. Itt a védelem központja a Tarawa-sziget, mintegy két tucat szigetecskéből álló szigetcsoport volt, rendkívül sekély vízben, korallsziklás parttal. 3000 japán katona a természeti adottságokat messzemenően kihasználva építette ki a védőállást, mely ellen az amerikai légierő hatalmas bombatámadásokat indított. Ennek ellenére a partra szálló, derékig vízben gázoló katonákat gyilkos tűz fogadta. Eddig a partra szálló tengerész gyalogság nem ütközött azonnal japán ellenállásba. A csaták többnyire csak később fejlődtek ki, amikor az amerikaiak már előrenyomultak a szigetek belsejében. Most viszont a hajókról történő tengeri ágyúzás túlságosan rövid, pontatlan s gyenge volt, s a légitámadások sem bizonyultak elég hatásosnak. Az ellenséges védelemben aránytalanul csekély károk keletkeztek. A felderítés is hiányos volt, a hajók a korallzátonyokon fennakadtak, ennek következtében a partra szálló egységeknek hosszú ideig kellett a védők tüzében gyalogolniuk, ami aránytalanul súlyos veszteségeket okozott. A partraszállást követő harcokban a lángszórók és a kézigránátok játszották a

döntő szerepet, s ezek segítségével végül is kiverték a japánokat állásaikból. De milyen áron? Több mint 3000 tengerészgyalogos áldozta életét a sziget elfoglalásáért. A japánok 4690 embert vesztettek, és mindössze 17 ember adta meg magát.

A Gilbert-szigetek elfoglalása, a Mariana- és Truk-szigeten levő japán flottatámaszpontok állandó bombázása teljessé tette a Rabaul körül kialakított gyűrűt, 1944 elején a legnyugatabbra fekvő, japán kézen levő Marshall-szigetek ellen is megindult a támadás. A súlyos veszteségekből tanulva, az amerikaiak most gondosan előkészítették a partraszállás előtti légi- és tengeri bombázást, s a partra szálló egységeket úszó páncélos járművekkel is felszerelték. Megkerülve a szigetcsoport legjobban megerősített pontjait, a szigetcsoport legnyugatabbra levő szigeteit támadták meg, hogy ezek elfoglalásával az egész szigetcsoport helyzetét megrendítsék.

A Marshall-szigetek a Pearl Harbor elleni támadás előtt is japán tulajdonban volt. A japán főhadiszállás ennek ellenére mégsem kívánt túl nagy erőket bevetni a sziget védelmére, mivel eldöntötték, hogy biztosabb védelmi vonalra húzódnak vissza, közel 1000 mérföldre a megtámadott Kwajalein-szigettől. A sziget néhány nap múlva elesett, a helyi erők ezúttal is elkeseredett ellenállást fejtettek ki. A japánok 400 katonája pusztult el.

Rabaul helyzete kilátástalanná vált. 1943 őszétől szárazföldről vagy repülőgép-anyahajóról felszállva, több száz amerikai gép bombázta rendszeresen. Az amerikai gépek mennyiségileg és minőségileg is fölényben voltak. A tengeren sem tudták a japánok az utánpótlást biztosítani. A japánok igen nagy jelentőséget tulajdonítottak Rabaul védelmének. Ezért 1943 októberében a Truk-szigeten állomásozó flottájukat ide irányították. Ez azonban kitűnő alkalom volt az amerikaiaknak arra, hogy november 5-én repülőgép-anyahajókról felszállt bombázóik borzalmas károkat okozzanak a flottának. A japán hadvezetőség kénytelen volt a flottát november folyamán teljesen kivonni Rabaulból, amely most már nem volt más, mint egy bezárt erőd. A védekezés egyre reménytelenebbé vált. Közel 100 000 japán katona volt itt bezárva és kitéve az amerikai légitámadások új eszközeinek, a foszforos és a késleltetett bombáknak.

Az amerikai légiblokád a japánokat 1944 elején a bázis kiürítésére kényszerítette. Rabaul eleste után a japán védelmi bázis Truk szigetére, valamint Saipan szigetre tevődött át. Mindkettőnek olyan harcászati jelentősége volt, hogy az amerikai hadvezetés szükségesnek vélte, hogy még mielőtt a belső védelmi gyűrű elleni támadást megindítja, az itt állomásozó japán erőket legyengítse. Máskülönben tartani lehetett attól, hogy a különböző helyeken partra szálló amerikai csapatokat ezekről a támaszpontokról nagyszámú légi- és tengeri erő koncentrálásával a japánok megsemmisíthetik.

Az amerikai légierő az 5. flotta repülőgép-anyahajóiról tehát 1944. február 17–18-án éjjel az eddigi legnagyobb légitámadást intézte a Csendes-óceán Gibraltárjának nevezett Truk szigete ellen. A támadás a japán támaszponton tartózkodó

légierő és hadihajók szempontjából katasztrofális volt. Háromszáz repülőgép, két cirkáló és négy romboló, továbbá jó néhány kisebb hadi- és kereskedelmi hajó pusztult el. Truk szigetét a japán védelmi vonal szinte sebezhetetlen pontjának tekintették, ez a vereség viszont ténylegesen az egész támaszpontot értéktelenné és hatástalanná tette. (Az amerikaiak később nem is törekedtek elfoglalására, nyugodtan megkerülték, mivel nem veszélyeztethette többé az előrenyomuló csapatok utánpótlását. Az itt állomásozó mintegy ötvenezer ember, lényegében a külső összeköttetéstől elzárva, nem befolyásolhatta többé a háború kimenetelét. A sziget végül csak a japán kapitulációval került az amerikaiak kezébe.)

Szinte ugyanazon órában, mikor Truk támaszpontra halálos csapást mért az amerikai légierő, mintegy ezer tengerészgyalogos, továbbá szárazföldi egység szállt partra a Marshall-szigetcsoport egy másik jelentős szigetén, az Eniwetokon. Mivel a japán légi- és tengeri flotta lényegében megsemmisült, a védelem kizárólag a mintegy négyezer főnyi japán gyalogos egységre hárult. A sűrű bozóttal borított, nehezen járható szigeten a japánok keményen védekeztek, s négynapos rendkívül heves csata után tudták csak az amerikaiak a szigetet birtokukba venni.

Nimitz tengernagy az Eniwetok-sziget elfoglalásával befejezettnek tekintette a Marshall-szigeteknél folytatott hadműveleteket. Igaz, a szigetcsoport jó néhány keleti szigete még továbbra is japán kézben volt, de az állandó légibombázások, a tengeri összeköttetés elvágása folytán ezeknek a szigeteknek már nem volt hadászati jelentőségük. Az itt tartózkodó japán csapatoknak elsősorban az élelmiszerhiánnyal és a járvánnyal kellett megküzdeniük.

Az Eniwetok-sziget elfoglalásával mintegy 2500 km-t haladtak előre a tengerészgyalogosok, s mintegy félúton voltak Tokiótól. A japán külső védelmi gyűrű teljesen felmorzsolódott, s egyre világosabbá vált, hogy Japán gazdaságilag nem bírja az Egyesült Államokkal való háborús vetélkedést.

A japán gazdasági életet már 1938 óta – az ország általános mozgósítását elrendelő törvény értelmében – háborús vágányokra állították át, s mind az ipart, mind a külkereskedelmet állami ellenőrzés alá vonták, ami nemegyszer a nagy trösztök ellenzésébe ütközött. A haditermelés gyorsan növekedett, 1939-től 1941-ig megháromszorozódott, majd 1941 és 1944 között ismét több mint háromszorosára emelkedett. 1941-ben 5000, 1943-ban 16 000 és 1944-ben 23 000 repülőgépet gyártottak. 1943–44-ben mégis bebizonyosodott, hogy a japán gazdasági élet elmarad a háború követelményei mögött, az amerikai fölény egyre erősebb lett.

A japán gazdasági élet gyengeségeit a hadigazdaság bevezetésével, s a nyersanyagokban gazdag délkelet-ázsiai területek elfoglalásával csak részben lehetett kiküszöbölni. A kvalifikált munkaerő hiányát a hadifoglyok halálra dolgoztatása nem pótolta. A nagyvállalatok és trösztök uralma a gazdasági életben sem feledtette el, hogy a japán iparra nemcsak az igen erős koncentráció és modern szervezettség, hanem a kisipari üzemek nagy súlya és gyenge felszereltsége is jellemző. A hadiipari kooperáció így túlságosan széteső, nehezen áttekinthető és összefog-

ható volt. Az élelmezési ipart gátolta, hogy a mezőgazdasági népesség túl nagy számban teljesített katonai szolgálatot, s a hozamok, a megművelt földek s általában a mezőgazdasági termelés visszaesett.

Holland India, a Maláj-félsziget és más területek elfoglalásával Japán elérte célját, a világ jelentős bauxit-, kaucsuk-, olaj- és érckészlete került ellenőrzése alá. Az itt fellelhető szén és vas is fontos volt hadigazdasága szempontjából. A termelés megszervezése azonban igen sok kívánnivalót hagyott maga után, így nem sikerült a termelést ugrásszerűen fokozni. Megfelelő hajótér és viszonylag biztos szállítási lehetőségek nélkül kérdésessé vált a nyersanyagnak a japán kikötőkbe szállítása. Az összeköttetést egyre nehezebb volt fenntartani. A repülőgép-anyahajókról az amerikaiak szárazföldi támaszpont nélkül is támadhatták a Japánba irányuló szállítmányokat. 1943 végére több mint száz amerikai tengeralattjáró is működött ebben a térségben. A légiflotta és a tengeri erők együttes tevékenysége nyomán a japán kereskedelmi flotta egy esztendő alatt mintegy 25%-kal megfogyatkozott. A japán hadvezetés óriási erőfeszítést tett a hajógyártás fokozására, ennek érdekében az üzemeket a Haditengerészeti Minisztérium vette át. De hiába érték el a termelésben a tervezett hajótér mennyiségét, ha a veszteség ennek már a kétszerese volt. Hiába állították át nem egy esetben a textilüzemeket is repülőgép, illetve alkatrész gyártására, ha a négy esztendő alatt legyártott 65 000 gép kevesebb volt, mint az USA egyévi termelése, s a típusok sem álltak a versenyt az amerikaiakkal. Így circulus vitiosus alakult ki. Vas hiányában nehézségek voltak az új hajók előállításában, a régi hajótér csökkent, a flotta fűtőanyag hiánnyal küszködött, tehát egyre kevésbé volt képes a szükséges mennyiségű vas behozatalára. Az állandó amerikai támadások következtében csökkent a Japánba érkező petróleum mennyisége is, ami egyaránt éreztette hatását a gazdasági életben és a harci cselekményekben. A japán szállítási vonalak 1943-ban már teljesen bizonytalanná váltak. Várható volt, hogy az amerikai támadás a belső védelmi gyűrűt is áttöri, és teljes blokád alá kerül a japán gazdasági élet.

Egy ilyen blokádnak a japán gazdaság jóval kevésbé volt képes ellenállni, mint a belsőleg is jóval erősebb s az európai szárazföld nyersanyagára támaszkodó német hadigazdaság.

1944 első hónapjaiban a külső védelmi gyűrű eleste után a japánok erőiket a belső gyűrű mind erősebb kiépítésére, megvédelmezésére összpontosították. A közvetlen amerikai támadás ekkor még nem indult meg. A csendes-óceáni hadműveletek eddigi menete bizonyos mértékig indokolttá tette, hogy a korábbi haditerveket, melyek szerint a Nimitz tengernagy irányította csapatok feladata csupán a MacArthur vezényelte egységek szárnyának fedezése, módosítsák. A két parancsnok rivalizálása túlment a személyi ambíciókon. Az amerikai hadseregen belül – mint láttuk – a tengerészet helytelenítette, hogy az amerikai erőfeszítések Németország s nem Japán ellen összpontosultak, mivel ebben a tengerészet szerepének háttérbe szorítását látta. Érthetően fájdalmasan érintette őket, hogy a csendes-óceáni had-

járatban is a szárazföldi erők kapnak MacArthur révén nagyobb szerepet, s a tengerészetnek csupán a támogatás jut osztályrészül. Már 1943-ban ellentervet dolgoztak ki, mely nem a déli, hanem az északi szigetvonulatokon keresztül kívánt Tokió felé előrenyomulni, s a dicsőséget a tengerészetnek megszerezni. A tervet indokolta, hogy az angolok burmai előrenyomulása késett, és a tengerészgyalogosok vállalkozásai, az 5. flotta repülőgép-anyahajói döntő tényezőnek bizonyultak a japánok elleni hadviselésben. Ezért a quebeci konferencián, 1943 augusztusában némileg módosították az eredeti terveket. A vita tovább folyt, de az amerikai vezérkar hadműveleti osztályában egyre nagyobb befolyáshoz jutottak a hadműveletek módosításának hívei. S bár MacArthur minden erővel tiltakozott, végül is úgy döntöttek, hogy új javaslataikat az angol–amerikai kormányfők azon találkozója elé utalják, melyet Churchill és Roosevelt Sztálinnal való teheráni találkozója előtt Kairóban tartanak.

TEHERÁN

Amilyen mértékben erősödtek a szövetségesek, amennyire bizonyossá vált, hogy legyőzik a fasiszta országok blokkját, úgy került mindinkább előtérbe az államférfiak tanácskozásain és beszélgetésein a háború kérdései mellett a béke ügye. A béke bizonyos elveit ugyan az *Atlanti Charta* már tartalmazta, de ez egy meglehetősen széles, általános keret volt csupán, melyet tartalommal később kellett kitölteni. Az *Atlanti Charta* a maga antifasiszta, demokratikus gondolatrendszerével inkább bizonyos irányelveket, semmint konkrét útmutatást adott a háborút követő béke számára. Határkérdésekről a világbéke kérdéséig, Németország újjáalakításától a szövetségesek háború utáni kapcsolatainak ügyéig számos probléma merült fel, és várt tisztázásra. Eden angol külügyminiszter 1941 decemberi látogatása során ugyan már ilyen kérdésekről tárgyalt Sztálinnal, de a háborús helyzet ekkor még sokkal súlyosabb volt, a győzelem – a németek Moszkva kapujában álltak – pedig sokkal távolibbnak tűnt, semhogy konkrét megállapodásokra sor kerülhetett volna. 1942 folyamán az angol–szovjet egyezmény – bár húsz esztendőre szólt – elsősorban a háborús szövetséget rögzítette. Molotovot londoni és washingtoni látogatása során pedig a második front megnyitása jobban foglalkoztatta, mint a jövendő békekötés ügye.

1943 tavaszán a sztálingrádi győzelem és az afrikai hadműveletek befejezése azonban már sürgetően napirendre tűzte a három nagy szövetséges hatalom háborús és béketerveinek, elképzeléseinek összehangolását. Az Egyesült Államokba látogató Eden angol külügyminiszter 1943 márciusában amerikai partnereivel számos problémát, többek között Németország helyzetét és a szovjet–lengyel kapcsolatokat vitatta meg, bár még inkább tájékozódó jelleggel, semmint valamiféle elhatározás céljából.

Mind az angol, mind az amerikai államférfiak Németország legyengítésének koncepciójából indultak ki, hogy Németország ne válhassék a közeljövőben egy újabb háború kirobbantójává. Latolgatták ennek legmegfelelőbb módját, Németország egységének megszüntetését. E tekintetben Eden emlékiratai szerint: „az elnök a felosztást látta az egyedüli megfelelő megoldásnak"* – s bár határozott elképzelései még nem jegecesedtek ki – annál kevésbé, mivel Hull külügyminiszter más véleményen volt –, annyi bizonyosnak látszott, hogy Ausztria önálló állami létét biztosítani kívánja. Ami a Szovjetunió határait illeti, a szovjet kormány álláspontja világos és egyértelmű volt – Majszkij, londoni szovjet követ határozottan

* The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 373. l.

Eden tudomására hozta –, a Szovjetunió a német agresszió előtti, 1941-es államhatárok elismerését követeli. A Szovjetunió, illetőleg Románia és Finnország határait illetően sem az angol, sem az amerikai politika nem látott nehézséget, mint ahogy tudomásul vették már a balti államok 1940-ben történt csatlakozását a Szovjetunióhoz. Bonyolultabb volt a lengyel–szovjet határ rendezése. A második világháború kitörésekor Anglia Lengyelország megtámadása miatt üzent hadat Németországnak, s 1939. október óta emigráns lengyel kormány székelt Londonban. Ezt a kormányt 1941. július 30-án a Szovjetunió elismerte, felvette vele a diplomáciai kapcsolatokat, és hozzájárult, hogy a Szovjetunió területén élő lengyelekből hadsereget létesítsenek, mely a kiképzés után az afrikai és nyugati hadszíntéren került bevetésre. A szovjet–lengyel viszonyra súlyosan nehezedett a határkérdés ügye és a lengyel kormány konzervatív szovjetellenes politikusai elzárkóztak a kérdés rendezése elől.

A szovjet–lengyel határ ügyében az angol kormány hajlott a szovjet igények elismerésére. Ebben részben a háború alatti szövetség, s a háború utáni kapcsolat vezérelte, de nem mehetett el szó nélkül az angol kormány azon érvelés mellett sem, mely arra a körülményre hivatkozott, hogy a Szovjetunió által kívánt határ lényegében azonos az 1920-as szovjet–lengyel háború során az angol Külügyminisztérium által javasolt ún. Curzon-vonallal. Eden örömmel tapasztalta, hogy bár az amerikai elnök nem foglalt határozottan állást, de láthatóan maga is hajlott a Szovjetunió érveinek elismerésére, szimpatizált azzal a javaslattal, hogy Lengyelország viszont nyugati, korábban német kézen levő területeket kapjon vissza.

Eden, valamint az amerikai államférfiak beszélgetése során az új háború utáni világszervezet létrehozása és struktúrája is felmerült. Erről Churchill már 1943 májusában az ún. Trident-konferencia alkalmával folytatott bizonyos eszmecserét az amerikai elnökkel. Churchill elfogadta a világszervezetre vonatkozó elképzelések néhány amerikai alapelvét, kiemelve az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Szovjetunió különleges szerepét a jövő békéje szempontjából. Az amerikaiak határozott kérésére azonban az angol miniszterelnök hajlandó volt Kínát is – mint negyedik világhatalmat – figyelembe venni. Az elképzelések szerint négy nagyhatalom néhány más országgal együtt valamiféle Legfelsőbb Világtanácsot alkotna, melyhez három területi tanács tartozna, s ezek az amerikai, a csendes-óceáni, valamint az európai térséget képviselnék. Az Európai Tanács az első angol elgondolások szerint egy sor államszövetségre épülne. Politikai elképzelések szerint Franciaországnak a háború után is nagyhatalmi szerepet kell betöltenie, emellett az angol miniszterelnök egy dunai konföderáció (Magyarország, Ausztria, Bajorország) és egy balkáni konföderácó kialakítását javasolta. Északon a skandináv államok, továbbá Belgium, Hollandia és Dánia szintén szövetséget alkotnának. Németország kérdésében Churchill mindenekelőtt Poroszország leválasztása mellett állt ki.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete – e terv szerint – különböző – nemzeti egységekből álló, saját hadsereggel rendelkezne.

Churchill eszmefuttatásaival nem mindenben értettek egyet amerikai partnerei, de elvileg már formálódott a háború utáni világszervezet. Churchill és Roosevelt ez alkalommal a második front megnyitását 1944 tavaszára halasztotta el, ami súlyosan érintette a Szovjetunió és a nyugati szövetségesek közötti viszonyt.

A szovjet kormány és a londoni lengyel kormány közötti kapcsolat tovább romlott, majd 1943 áprilisában szakításhoz vezetett.

A szovjet–lengyel viszony tehát súlyos teher volt a szövetségesek kapcsolatában, ennek ellenére 1943 tavaszán a helyzet biztatónak mutatkozott. Roosevelt különmegbízottja, Joseph E. Davies Moszkvában tartózkodott, midőn az újságok hírül adták, hogy a Kommunista Internacionálé Végrehajtó Bizottsága 1943. május 5-én úgy határozott, hogy a szervezet jelen formájában betöltötte feladatát, és a kommunisták a jövőben nemzeti államaikon belül vívják harcukat a szocializmus célkitűzéseiért.

A nyugati szövetségesek politikai körei a határozatot – saját elképzeléseik szerint interpretálva – politikai gesztusnak tekintették a Szovjetunió részéről. Nem sokkal később kapta meg Roosevelt Sztálin beleegyező válaszát ahhoz a javaslathoz, hogy 1943 nyarán Alaszkában vagy Szibériában személyesen is találkozzanak.

Ebben a kedvező légkörben jutott el Sztálinhoz Roosevelt és Churchill június 4-i közlése a májusi találkozásuk döntéséről a második front elhalasztására vonatkozóan. Éles hangú jegyzékváltás követte a hírt, melyben Sztálin világosan kifejezte, hogy arról van szó, „megmarad-e a szövetségesek iránt a bizalma, amelyet ily súlyos próbára tesznek".* Sztálin lemondta Roosevelttel tervezett tanácskozását, és tüntetően hazarendelte washingtoni nagykövetét, Litvinovot és londoni nagykövetét, Majszkijt. A nyugati szövetségesek gyanúval tekintettek a Szabad Németország Nemzeti Bizottság megalakítására, melyre 1943. július 12-én került sor a Moszkva melletti német hadifogolytáborokban.

A frontokon 1943 júliusában és augusztusában bekövetkezett változások végül is csökkentették a szövetségesek közötti feszültséget. A kurszki győzelem nyilván nagy megkönnyebbülést idézett elő, s jelentősen fokozta a Szovjetunió tekintélyét a nemzetközi életben. A szovjet vezetők most már úgy ítélték meg a helyzetet, hogy végső soron a második front nélkül is boldogulnak Hitlerrel, bár a második front továbbra is lényeges segítséget jelentett a Szovjetunió számára. A nyugatiak álláspontját Smuts dél-afrikai miniszterelnök fogalmazta meg a kurszki győzelem után: „Minden dicsőség a szárazföldön az oroszoknak jut és joggal, figyelembe véve harcuk mértékét, gyorsaságát és széles fronton alkalmazott briliáns stratégiájukat . . . Az egyszerű ember számára úgy tűnik, hogy Oroszország nyeri meg a háborút. Ha ez a benyomás fennmarad, milyen lesz a mi [ti. a brit birodalom –

* Sztálin üzenetváltása . . . II. köt. Id. kiad. 80. l.

R. Gy.] helyzetünk a háború után Oroszországgal összehasonlítva? Hatalmas pozícionális eltolódás lesz ennek a következménye, és Oroszország lesz a világ első hatalma."*

Kétségtelen, hogy Mussolini bukása és az Olaszországgal kötött fegyverszünet megerősítette a nyugati hatalmak helyzetét is. Az Olaszország kiválásával kapcsolatos politikai kérdések szükségessé tették, hogy a három nagyhatalom vezetői találkozzanak. Churchill és Roosevelt az augusztusi quebeci találkozójukról ebben az értelemben küldtek üzenetet Sztálinnak. A szovjet kormányfő most már elvben nem utasította el a találkozás gondolatát, de arra hivatkozott, hogy a fronton folyó jelentős hadműveletek nem engedik meg Moszkvából való hosszas távolmaradását, ezért előzetesen külügyminiszteri értekezlet készítené elő a kormányfők tanácskozását.

Szeptember elején a szövetségesek egymás közti kapcsolatát tovább javította a nyugati hatalmak állásfoglalása, mely szerint csak a Szovjetunióval együtt írják alá Olaszországgal a fegyverszünetet, és hogy hozzájárultak egy háromtagú katonai-politikai bizottság (későbbi nevén Szövetséges Ellenőrző Bizottság) felállításához az olasz fegyverszünet végrehajtásának ellenőrzésére. Sztálin javaslatát szintén elfogadták, hogy a külügyminiszterek október elején Moszkvában üljenek össze, és a megbeszéléseken katonai szakértők is vegyenek részt. Most már csak a kormányfők találkozójának helyében kellett megállapodni. Sztálin Teheránt ajánlotta, Roosevelt közel két hónapig más hely kijelölését javasolta, de érvei nem találtak meghallgatásra Sztálinnál és végül november elején deferált. Döntésében nyilván szerepet játszott, hogy a moszkvai külügyminiszteri konferencia eredménnyel végezte munkáját, s megszilárdította a szövetségesek közti kapcsolatokat.

A moszkvai külügyminiszteri konferenciára mind a három kormány és külügyminisztérium alapos előkészületeket tett. Churchill szokásához híven hosszú feljegyzésben adott utasításokat külügyminiszterének. Ebben többek között leszögezte, hogy Anglia elfogadja a Szovjetunió jogát az 1941-es határokhoz; minden nemzetnek vissza kell adni szabadságát és függetlenségét; minden országban demokratikus kormányt kell alakítani; meg kell akadályozni, hogy Németország újból fenyegethesse Európa békéjét és biztonságát; Németország jövőbeni struktúrájában Poroszországot mint külön egységet kell kezelni.

Az Egyesült Államokban a konferencia tárgya mellett a résztvevők személye is problémát okozott. A hetvenes éveiben járó Hull külügyminiszter tartott a moszkvai utazástól, s csak hosszas töprengés után határozta el magát, hogy életében először repülőgépre üljön.

A szovjet Külügyminisztérium javaslatot terjesztett elő: tárgyalják meg, miképp rövidíthetnék meg a Németország és szövetségesei ellen viselt háborút. A szovjet küldöttség emellett az október 19-i nyitóülésen átnyújtott egy hárompontos javas-

* *W. L. Churchill:* Closing the Ring. 109. l.

latot, melyben először is kérte az 1944 tavaszára hirdetett inváziós terv megerősítését, másodszor javasolta, hogy a három szövetséges hatalom kérje fel Törökországot a hadba lépésre, és végül Svédországtól kérjenek légi támaszpontokat.

A tanácskozás középpontjába nyilvánvalóan az invázió kérdése került, hiszen ez volt a továbbhaladás feltétele. Az angol és amerikai küldöttség katonai szakértői, Ismay tábornok és Deane vezérőrnagy tehát beszámoltak az 1944-es tavaszi invázió előkészítéséről. Churchill még mindig hezitált, Edennek arra adott utasítást, hogy ne kötelezze el magát az invázió májusi kezdetére, hanem inkább próbálja kitapogatni, mi a szovjet kormány tényleges álláspontja a Balkánt illetően. Churchill feltehetően nem csak a szokásos makacssága miatt tért vissza erre a kérdésre, hanem a Törökország hadba lépésére vonatkozó szovjet javaslat miatt is. Kérte Edent, fejtse ki Molotovnak, milyen előnyös lenne, ha a szovjet és angol csapatok valahol a Dunánál találkoznának, s ha a szövetséges hajók a Boszporuszon keresztül szállíthatnák a hadianyagot a Szovjetuniónak, valamint, hogy „nyomozza ki, ragaszkodik-e a Szovjetunió ahhoz, hogy az invázióra Franciaországban kerüljön sor, s ha igen, vajon politikai vagy katonai okokból ellenzik az angolok nagyobb arányú balkáni hadműveleteit".*

Churchill Edenhez írt levele még nem jutott el a címzetthez, midőn az angol és amerikai küldöttség október 20-án Quebecben Roosevelt és Churchill által elfogadott álláspont alapján Moszkvában megerősítette, hogy 1944 tavaszán a szövetségesek átkelnek az óceánon. Az angol–amerikai katonai küldöttség, Ismay tábornok és Deane vezérőrnagy az előkészületek technikai részleteiről is beszámoltak, és hangsúlyozták, hogy az invázió sikerének előfeltétele: a németek ne tudjanak az első két hónapban lényeges erőket Keletről a Nyugati Frontra átdobni. A szovjet katonák: „viszont biztosítottak bennünket – írja Deane –, hogy továbbra is igen erős és kitartó nyomást gyakorolnak majd a szovjet fronton, s a maguk részéről mindent megtesznek, ami hatalmukban áll, hogy segítsék az inváziához szükséges előfeltételek megteremtését".** Az invázió határozott kilátásba helyezése megteremtette a konferencia jó légkörét. Létrejött az alap a többi kérdés konstruktív vizsgálatához. A szovjet küldöttség Törökország hadba lépésére vonatkozó javaslatára a nyugati válasz nem volt egyértelmű. Az inváziót előkészítő egyesített vezérkar elvei elhárított minden olyan tervet, amely az inváziós erők gyengítését, esetleges megosztását jelentette volna. Annál is inkább, mivel az olaszországi hadműveletek lassúsága miatt felmerült a kétely, hogy vajon ez a körülmény nem befolyásolja-e kedvezőtlenül a nyugati partraszállási tervet. S bár Churchill felhívta külügyminisztere figyelmét arra, hogy mennyire hibás lenne, ha az oroszok kérnék Törökország hadba lépését és a nyugatiak nehézségeket támasztanának, mégis pillanatnyilag Eden és Hull a katonák szempontjait képviselte a tárgyalásokon. Eden

* Uo. 244. l.

** *J. R. Deane:* Ein seltsames Bündniss. Wien é. n. 231. l.

ugyan Churchill utasítására a konferencia napirendjén kívül eső tárgyalásokon visszatért a török kérdésre, sőt november 2-án megállapodott a szovjet küldöttséggel, hogy Törökországot megpróbálják hadba lépésre bírni, de ez legfeljebb arra volt alap, hogy Churchill a kormányfők találkozóján a kérdést újra felvethesse.

A külügyminiszterek a katonai kérdésről a politikai kérdésekre tértek át. Hull amerikai külügyminiszter memoranduma alapján Németország háború utáni sorsáról tárgyaltak. Hull lefegyverzést, jóvátételt és ellenőrzést kívánt. Németország feldarabolásának gondolatát tartózkodóan kezelte, s inkább politikai decentralizálást javasolt. Az azonban már a moszkvai tárgyalásokon világossá vált, hogy Németországnak minden 1937 után szerzett területről le kell mondania, és a korábban Poroszországhoz tartozó területeket is át kell engednie Lengyelországnak. A három külügyminiszter közös nyilatkozatban foglalt állást Ausztria függetlenségének biztosítása mellett. Úgy döntöttek továbbá, hogy a Londonban létesítendő Európai Tanácskozó Testület készítsen javaslatokat a háború utáni politikára vonatkozóan.

Igen nagy jelentőségű volt a külügyminiszterek közös nyilatkozata a német háborús bűntettekről. A 32 szövetséges nemzet nevében ünnepélyesen kijelentették, hogy bármilyen kormány is kerül uralomra a háború után Németországban, köteles azokat a német tiszteket és náci párttagokat, akik a bűnöket elkövették, visszaküldeni a bűntettek színhelyére, hogy ott ítélkezzenek felettük. A legfőbb háborús bűnösöket – a náci politikai és katonai vezetőket – a szövetségesek egységesen bíróság elé állítják.

A nyugati hatalmak elvileg beleegyeztek, hogy az olasz hadi- és kereskedelmi flotta egy részét átengedjék a Szovjetuniónak, de ennek gyakorlati végrehajtását a Japán elleni háború befejezése utánra halasztották. Egyetértésben elfogadták azt a gondolatot, hogy a háború befejezését követően a nagyhatalmak felelősek a béke fenntartásáért. Kisebb vita alakult ki, hogy vajon Kína aláírja-e az általános biztonságról szóló nagyhatalmi nyilatkozatot. Október 30-án a nemzetközi békeszervezet háború utáni felállítására vonatkozó nyilatkozat végül is a moszkvai kínai nagykövet aláírásával látott napvilágot.

A konferenciát mindhárom fél igen eredményesnek tartotta, úgy érezték, a három antifasiszta nagyhatalom szövetsége lényegesen megerősödött, ami nemcsak a háború befejezésének időszakában, de a háború utánra is biztatónak ígérkezett.

A helyzet politikailag megérett a három kormányfő találkozására. Színhelyéül – hosszas vita után – a háború folyamán angol–szovjet megszállás alatt álló Irán fővárosát, Teheránt választották. Churchill azonban nem óhajtott úgy találkozni a szovjet kormányfővel, hogy előbb ne kíséreljen meg néhány kérdésben Roosevelttel közös álláspontot kialakítani. Megegyeztek, hogy útban Teherán felé, néhány napra Kairóban összeültek egyeztetni nézeteiket, tisztázni a nyugati hadműveletekre vonatkozó elképzeléseiket, beszélni Csang Kaj-sekkel, miként lehetne a kínai részvételt a távol-keleti háborúban aktívabbá és hatékonyabbá tenni. Roosevelt és

Churchill között volt bizonyos nézetkülönbség a kairói találkozó értelmezését illetően. Az angol miniszterelnökkel ellentétben az amerikai elnök úgy vélte, a teheráni találkozón csak erősíteni lehet Sztálin bizalmatlanságát, ha olyan kép alakulna ki benne, hogy az angol-amerikai fél már előre mindenben megegyezett. Ezért helyesnek tartotta volna, legalább a katonai tárgyalásokra a szovjet vezérkar képviselőjét is meghívni, sőt Molotov részvételéről is szó esett. Csang Kaj-sek meghívása a szovjet részvételt – Churchill nagy örömére – lehetetlenné tette. A Szovjetunió nem állt harcban Japánnal, el akarta kerülni még a látszatát is annak, hogy a távol-keleti ügyek megbeszélésében részt vesz. A kínaiak részvétele azonban csak részben okozott örömet az angol kormányfőnek. Churchill a teheráni találkozó kérdéseit szerette volna Kairóban megbeszélni, de Csang Kaj-sek jelenléte következtében a tárgyalások főként a távol-keleti hadszíntérrel foglalkoztak.

A kairói konferencia november 22-én kezdődött. Az első ülés azzal foglalkozott, hogy milyen nagyobb angol–amerikai akciókat indítanak 1944 folyamán a Bengál-öbölben, s a kínaiak miként kapcsolhatnák ehhez hadműveleteiket. Csupán a tanácskozás másnapján ült össze az angol–amerikai vezérkar az európai hadszíntérről tanácskozni. Churchill azt az álláspontot próbálta elfogadtatni, hogy nagyobb figyelmet fordítsanak a Földközi-tenger térségére, és támogassák ott az angol elképzeléseket: Róma, valamint Ródosz-sziget elfoglalását, a jugoszláv partizánok nagyobb mérvű támogatását, valamint Törökország hadba lépését, még akkor is, ha ez kisebb halasztást idézne elő az invázió dátumában. Churchill terve azonban már a kairói konferencia előtt vereséget szenvedett, mikor a törökök elvben elfogadták, de gyakorlatilag visszautasították Eden javaslatát hadba lépésükre.

Churchill nem kapott támogatást, Roosevelt pedig inkább Ázsiáról kívánt hallani. Eden emlékirata így emlékezik meg a konferenciáról: „Egyike volt a legnehezebb konferenciáknak, amelyen valaha is részt vettem. Katonai helyzetünk Távol-Keleten a mélyponton volt, Szingapurt és egész délkelet-ázsiai pozíciónkat elveszítettük, Ausztrália pedig veszélyes helyzetbe került. A helyzet megváltoztatására alig tudtunk tenni valamit . . . Nem tehettünk tehát semmit, mint vártunk . . . a beszédet és javaslatokat másokra hagyva."* Eden visszaemlékezése annyiban pontatlan, amennyiben a kairói konferencián elhangzott Lord Mountbatten altengernagy javaslata, mely szerint egy Burmából, valamint Kínából kiinduló kettős támadással helyre kell állítani Csang Kaj-sek Kínájával a szárazföldi összeköttetést. A kínai generalisszimusz azonban azt követelte, hogy egyidejűleg induljanak meg a partra szálló hadműveletek a Bengál-öbölben az Andaman-szigetek ellen. Ennek elfoglalása ugyanis megakadályozná, hogy a japánok tengeren keresztül erősítéseket szállítsanak Burmába. Fölösleges hangsúlyozni, hogy amerikai részről támogatták a tervet, Churchill viszont mereven elutasította. Nem azért harcolt, hogy minél több partra szálló hajót vonjanak el az inváziós csapatoktól és bocsássanak a Földközi-

* The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 426. l.

tenger térségében harcoló egységek rendelkezésére, hogy most ezeket egy ázsiai vállalkozás céljára engedje át. Churchill még abban bízott, hogy a földközi-tengeri hadműveletekről Teheránban újból tárgyalhat, s így nem akarta magát a Távol-Keleten elkötelezni. Roosevelt viszont úgy vélte, hogy a kérdést a Sztálinnal való találkozó után döntik el véglegesen. Katonai tanácsadói azonban tudták, hogy Teheránban „az amerikaiak és az oroszok egységes frontot fognak alkotni".* Mivel az angol–amerikai ellentét Csang Kaj-sek előtt jórészt titokban maradt, a kairói konferenciáról megjelent közös közlemény Japán háború utáni helyzetére vonatkozó kérdésekben megegyezésre utalt. E szerint Japánnak le kellett mondania valamennyi 1914 után elfoglalt csendes-óceáni birtokáról, és Korea függetlenségét is el kellett ismernie.

November 27-én utazott tovább Kairóból az angol és az amerikai kormányfő, igen jelentős kísérettel Teheránba, a másnap kezdődő tanácskozásra. Biztonsági okokból úgy döntöttek, hogy Roosevelt elfogadja Sztálin meghívását, és a szovjet követségre költözik (mely szomszédos volt az angollal). A három kormányfő néhány napig szinte szó szerint egy fedél alatt élt, s a hivatalos konferencián túl, négyszemközti beszélgetések, ebédek és vacsorák alatt is alkalmuk nyílt számos kérdés tisztázására.

Ünnepélyesen és némi elfogódottsággal nyílt meg 1943. november 28-án délután 4 órakor a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Anglia vezetőinek tanácskozása. Rooseveltet kérték meg az első ülésen az elnöki teendők ellátására, aki néhány szóval méltatta a tanácskozás jelentőségét, és ugyanerre kérte Churchillt és Sztálint is.

Ezután Roosevelt kapott szót, aki feltehetően taktikai okokból előbb a háborúnak azt a részét – a csendes-óceánit – tekintette át, „amely nagyobb mértékben érinti az Egyesült Államokat, mint a Szovjetuniót és Nagy-Britanniát".** Azután tért rá a franciaországi partraszállás ügyére, s ezzel most már érdemben is megkezdődött a tanácskozás. Roosevelt jelezte, hogy 1944 májusa az Overlord-terv dátuma, de utalt arra, hogy felmerült közöttük, vajon miként lehetne a Földközi-tenger térségében levő csapataikat jobban hasznosítani. Ez elsősorban hajótér probléma, mert ha a Földközi-tengeren aktívabb hadműveletekbe kezdenek, az az invázió időpontjának némi eltolódását vonná maga után. Sztálin véleményét és tanácsát kérte a kérdéshez. Sztálin sem tért azonnal a tárgyra. A csendes-óceáni hadműveletek jelentőségéről szólt, utalva arra, hogy a Szovjetunió jelenleg nincs abban a helyzetben, hogy csatlakozzék a Japán elleni háborúhoz, de határozottan leszögezte, hogy az Egyesült Államok a németországi háború befejezése után számíthat a Szovjetunió részvételére a csendes-óceáni háborúban. Ezek után áttekintést adott a szovjet–német háború eredményeiről, s a szemben álló erők nagysá-

* *R. Sherwood:* Roosevelt and Hopkins. Id. kiad. 776. l.

** Teherán, Jalta, Potsdam. Budapest 1969. 8. l.

gáról, majd válaszolt Roosevelt kérdésére: „Lehet, hogy tévedek, de nekünk, oroszoknak, az volt a véleményünk, hogy az olaszországi hadszíntér csakis a szövetségesek hajóinak szabad földközi-tengeri közlekedése szempontjából fontos. Csakis ennek biztosítása céljából van jelentősége az olaszországi hadszíntérnek. Ez volt, és ma is ez a véleményünk. Ami azt a tervet illeti, hogy Olaszországból közvetlenül Németország ellen indítsanak támadást, mi, oroszok, úgy látjuk, hogy erre a célra az olaszországi hadszíntér nem alkalmas. Az olaszországi hadszíntér tehát fontos a földközi-tengeri szabad hajózás szempontjából, de nincs semmiféle jelentősége a Németország elleni további hadműveletek szempontjából, mivel az Alpok elállják és gátolják a további előnyomulást Németország felé. Nekünk, oroszoknak, az a véleményünk, hogy az ellenségre Észak- vagy Északnyugat-Franciaországban mért csapás lenne a legeredményesebb."*

Ekkor kapta meg Churchill a szót. Churchill leszögezte, hogy elsősorban a franciaországi német erők ellen kívánnak támadni. Az invázió időpontjáig azonban még közel fél évük van, s ezen idő alatt a Földközi-tenger térségében levő 20–25 hadosztályt úgy akarják felhasználni, hogy az oroszoknak is segítsenek, s az Overlord-terv se szenvedjen késedelmet. Alternatív lehetőségként az angol miniszterelnök a következőket javasolta: elfoglalni Rómát, és eljutni Olaszországban a Pisa–Rimini vonalig, hadba léptetni Törökországot, mely megnyitja a Dardanellákat és a Boszporuszt, s így elfoglalhatják az égei-tengeri szigeteket. Churchill egy sor kisebb kérdés feltevése után jutott el a leglényegesebb problémához: „Érdeklődik-e a szovjet kormány a Földközi-tenger keleti részében számba jöhető tevékenységünk iránt, amely esetleg bizonyos fokig késleltetné a csatornai hadműveletet?"**

Churchill katonai érvekkel igyekezett álláspontját alátámasztani, sőt Sztálin gyanújának elaltatására azt is bejelentette, hogy a jövőben az angolok nem Mihajlovićot, hanem Tito kommunista partizánjait támogatják Jugoszláviában. A szovjet küldöttség – Sztálin, Molotov, Vorosilov – felismerte Churchill katonai argumentációja mögött a politikai szándékot. Ezért, bár jelezték, hogy Törökország hadba lépését nem ellenzik, félő, hogy a szövetségesek csak elaprózzák erőiket. „A legjobb volna tehát, ha az Overlord-hadműveletet tekintenék az 1944-es esztendő alapvető hadműveletének, és mihelyt Rómát elfoglalták, minden erőt Dél-Franciaországba kell küldeni. Ezek az erők egyesülhetnek az Overlord-hadművelet keretében partra szállt erőkkel. Franciaország a német front legsebezhetőbb pontja."***

Sztálin álláspontja, hogy a Földközi-tenger térségében egy dél-franciaországi partraszállással támogassák az inváziót, a kérdést lényegében eldöntötte. Roosevelt, aki katonai tanácsadói befolyására szkeptikusan, de nem eleve elutasítóan foglalt

* Uo. 11. l.

** Uo. 14. l.

*** *W. L. Churchill:* Closing the Ring. 303. l.

állást Churchill javaslatával szemben, Sztálin véleményének elfogadását a Szovjetunióval való további együttműködés szempontjából fontosnak tartotta. Sztálin ígérete Japánra vonatkozóan támogatta őt azon katonai vezetőkkel szemben is, akik az „Overlord" helyett a Csendes-óceánra akarták összpontosítani az amerikai erőket. A döntés ezen az ülésen még nem született meg. Másnap, november 29-én a katonai szakértők tárgyaltak.

Kliment Vorosilov marsall, Sir Alan Brooke és George Marshall vezetésével ült össze a három katonai küldöttség. Az ülés az Overlord-hadművelet előkészítéséről szóló angol beszámolóval kezdődött, amelyet Marshall amerikai szempontból kiegészített. Vorosilov az előkészületek előrehaladására, a partraszállásra vonatkozóan kérdéseket tett fel, majd az angol vezérkari főnöktől, aki újból és újból a földközi-tengeri hadműveletekre tért vissza, végleges választ kért, hogy vajon az angolok „az Overlord-hadműveletet tekintik-e a fő hadműveletnek".*

A kormányfők második ülése a katonák beszámolójával kezdődött. A hangnem a megbeszélésen némileg élesebbé vált, Sztálin ugyanis egyáltalán nem látta még egyértelműnek az angol álláspontot. Először tehát azt kívánta tisztázni, vajon kijelölték-e az Overlord-hadművelet főparancsnokát, mivel enélkül az egész hadművelet csak szóbeszéd. A kérdés az angol–amerikai vezetés érzékeny pontját érintette. Roosevelt azt válaszolta, hogy az előkészítésért Morgan angol tábornok felelős, mire Sztálin joggal viszonozta, hogy őt viszont a végrehajtásért felelős személy érdekli. Az angol–amerikai vezetés között erről a kérdésről élénk viták folytak. Éppen Kairóban nyújtott át Churchill határozott hangú memorandumot, melyben tiltakozott az amerikai elképzelés ellen, hogy az inváziós csapatok főparancsnoka valamennyi európai szövetséges erő főparancsnoka legyen. Mivel Churchill beleegyezett, hogy az inváziós csapatokat amerikai tábornok főparancsnoksága alá helyezzék, ez azt jelentette volna, hogy a földközi-tengeri – zömmel angol – erők is amerikai vezetés alá kerülnének. Az angol miniszterelnök viszont úgy vélte, hogy a földközi-tengeri erők az inváziós egységek parancsnokának kinevezése után angol katonai irányítás alá kerülhetnek, s a két front hadműveleteit a vezérkari főnökségek egyesített bizottságának ülésein összehangolnák. Churchillnek kedvezett Sztálin sürgetése, mivel várható volt, hogy a szovjet kérésnek Roosevelt igyekszik eleget tenni, s a döntés meggyorsítása céljából nem támaszt nehézséget az angol álláspontal szemben. Churchill még egyszer rohamra indult a földközi-tengeri hadműveletek érdekében. Kérte, hogy az oroszok újból vizsgálják meg az általuk javasolt alternatívát. A korábban elhangzottakat annyiban módosította, hogy a dél-franciaországi átkaroló hadműveletekhez szánt hadosztályok esetleges más (Balkán vagy Törökország) felhasználásából indult ki. Keserű csalódás volt számára, hogy Sztálin most már csakis az Overlord-hadműveletről, s az ezt támogató dél-franciaországi part-

* Foreign Relations of the United States. The Conferences at Cairo and Teheran 1943. Washington 1961. 521. l.

raszállásról volt hajlandó tárgyalni. Három kérdésben sürgetett döntést. 1. Az Overlord-hadműveletek időpontjának meghatározása. 2. A dél-franciaországi partraszállás tervének kidolgozása. 3. Az inváziós hadművelet főparancsnokának kinevezése.

Roosevelt az egész vita során passzívan viselkedett, azt javasolta, hogy a katonai bizottság készítse elő a választ. Sztálin viszont úgy vélte, hogy ilyen bizottságra nincs szükség, és felvetette a kérdést: „Szeretném tudni, hogy az angolok hisznek-e az Overlord-hadműveletben, vagy egyszerűen csak beszélnek róla, hogy megnyugtassák az oroszokat?"* Churchill válasza: „Ha meglesznek a korábban jelzett feltételek, minden lehetséges erőnkkel kötelesek leszünk a Csatornán keresztül a németek ellen fordulni"** – aligha nyugtatta meg a joggal gyanakvó szovjet kormányfőt. Churchill lassan belátta, hogy az amerikaiak segítsége nélkül érvelései megtörnek Sztálin ellenállásán. Az amerikai elnök Churhill-lel ez alkalommal nem volt hajlandó külön megbeszélésekbe bocsátkozni. Az angol kormányfő taktikát változtatott, és feladta ellenállását az Overlord-tervvel szemben, abban bízva, hogy ázsiai hadszíntérről szerezhet partra szálló járműveket a földközi-tengeri hadműveletekhez. Churchill feltételezte, hogy Rooseveltet meggyőzheti a Bengál-öböl akció elhalasztásának szükségességéről. November 30-án – Churchill 69. születésnapján – megegyezett az angol katonai vezetőkkel abban, hogy: véglegesen hozzájárulnak a nagy invázió 1944. májusi elindításához. A döntést azonban még nem közölte Sztálinnal. Amikor november 30-án délelőtt alkalma nyílt Churchillnek négyszemközt beszélni a szovjet vezetővel, azt a látszatot kívánta kelteni, mintha sohasem ellenezte volna az inváziós tervet. Alternatívaként nem a Földközi-tenger vagy invázió, hanem invázió vagy ázsiai hadműveletek kerültek szóba. Churchill, a kiváló taktikus nyilván azért irányította így szavait, hogy új tervéhez megnyerje Sztálin támogatását. Ha Sztálinban valóban felmerül, hogy a Bengál-öböl hadműveletei zavarják az inváziót, akkor Rooseveltet megpróbálja majd annak elhalasztására rávenni. Nem tudjuk megállapítani, mennyire vette komolyan Sztálin Churchill érveit. A beszélgetésről készült angol feljegyzés azonban azt tükrözi, hogy a szovjet kormányfő ezúttal is szükségesnek látta hangsúlyozni, a szovjet hadsereg hadműveletei 1944-ben nagymértékben függnek az inváziótól. Ha végrehajtják az inváziót, akkor annak időpontjával összehangolva nagyarányú szovjet támadás is várható. Ha nem hajtják végre az inváziót, kérdéses, hogy a Vörös Hadsereg vállalkozik-e egyedül offenzív hadműveletekre. A hármasban eltöltött ebéd alkalmával Roosevelt kimondta, az angol–amerikai vezetés végleg megegyezett: az inváziót 1944 májusában kerül sor. Brooke angol tábornok hivatalosan megerősítette, hogy az Overlord-hadműveletet májusban indítják meg, s a hadműveletet egy Dél-Franciaország ellen intézett partraszállási akció fogja támogatni. Sztálin is nyilatkozott, hogy az angol–amerikai partraszállást követően megindul a

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 44. l.

** *W. L. Churchill:* Closing the Ring. 319. l.

nagy szovjet nyári offenzíva, a partra szálló és kezdetben kisebb létszámú angol–amerikai erőket nem fenyegeti majd olyan veszély, hogy a németek Keletről átdobott csapatokkal túlsúlyba kerülnek velük szemben. Ezek után a konferencia aznapi ülése a kölcsönös udvariaskodás és egyetértés jegyében fejeződött be. Megállapodtak abban is, hogy a politikai kérdésekről a következő napon tárgyalnak, a katonai kérdésekben született döntésről a lényegét kellően leplező közleményt hoznak nyilvánosságra. Churchill megjegyezte, hogy „az igazságot hazugsággal kell megvédelmezni".* Churchill aznap esti születésnapi vacsorája kitűnően sikerült. Az estély ünnepélyes, feloldódott és tréfás hangulata azonban nem feledtette, hogy a következő napi tárgyalások igen sok nehéz és bonyolult problémát tartalmaznak. A december elsejei közös ebéden a külügyminiszterek is részt vettek, amerikai részről Hullt Hopkins helyettesítette. Azt a viszonylag könnyű témát feszegették, milyen katonai és politikai konzekvenciával jár, ha Törökország mégis csatlakozik a háborúhoz.

Roosevelt délutáni beszédében hangsúlyozta, szeretné, ha a szovjet és a londoni emigráns lengyel kormány között helyreállna a diplomáciai kapcsolat. Sztálin viszont arra utalt, hogy a londoni lengyel kormány otthon a partizánokat gyilkoltatja, s ilyen kormánnyal nem hajlandók együttműködni. Churchill vette át a szót. Az angol kormányfő tisztában volt azzal, hogy a lengyel kérdésben a szovjet álláspontot nem hagyhatják figyelmen kívül. Eden még a konferencia előtt tárgyalt Mikołajczykkal, aki Sikorski 1943-as nyári repülőszerencsétlensége után a lengyel kormány élére került. Az angol Külügyminisztérium javaslatot dolgozott ki. A Curzon-vonal képezné a szovjet–lengyel határ megállapításának kiindulópontját, Lengyelország birtokába kerülnének viszont a nyugati területek, Danzig és Felső-Szilézia. Az angol politikusok siettették a megegyezést a lengyel kérdésben, mivel úgy látták, hogy most kedvezőbb helyzetből tárgyalhatnak, mint később, mikor a szovjet hadsereg már elérte a lengyel határokat. Az amerikaiak viszont el kívánták halasztani a tárgyalást, mivel a döntés a több millió Amerikában élő lengyel szavazót az 1944-ben esedékes elnökválasztáson Roosevelt ellen hangolhatja. Churchill hangsúlyozta, hogy Anglia Lengyelország segítségére sietve lépett be a második világháborúba, jelezte, hogy hajlandó elfogadni a szovjet kívánságokat. Az angol miniszterelnök a következőket mondta: „Szeretnék emlékeztetni a már említett példára a három gyufával, amelyek közül az egyik Németország, a másik Lengyelország, a harmadik a Szovjetunió. Mind a három gyufát el kell tolnunk nyugat felé, hogy megoldjuk a szövetségesek előtt álló egyik legfőbb feladatot, a Szovjetunió nyugati határainak biztosítását."** Kérte tehát a szovjet kormányfőt, határozza meg pontosan, miként látja a szovjet–lengyel határ ügyét. Sztálin hangsúlyozta, hogy az ukrán és belorusz területeknek vissza kell térniük, tehát etnikai szempontból az 1939-es határok tekinthetők helyesnek. Ezt követően vita bontakozott ki, hogy

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 48. l.

** Uo. 57. l.

vajon az 1939-es határok azonosak-e, az ún. Curzon-vonallal. Az angol álláspont szerint délen lényeges különbség volt, a szovjet álláspont szerint viszont a két vonal azonosnak tekinthető. Sztálin hangsúlyozta, hogy nem kíván a Szovjetunió területén lengyel lakosságot, s egy baráti, erős, ipari Lengyelországot óhajt szomszédjának. Churchill nem titkolta, hogy elfogadja azt az álláspontot, miszerint Lengyelország nyugati határát az Odera-folyó alkotja. Az angol miniszterelnök azt is kijelentette, hogy reméli, a lengyelek elfogadják ezt a javaslatot, annál is inkább, mivel a Vörös Hadsereg győzelmei nélkül teljes megsemmisülés várt volna rájuk, Churchill reménykedett, hogy a határokra vonatkozó megállapodás alapján megmentheti a londoni lengyel kormányt, és írásban is szeretett volna megállapodni. Végezetül megállapodás született Königsberg és Memel térségére. Az írásbeli megállapodást azonban Roosevelt főként taktikai okokból elvetette. A vita ebben a formában lezárult.

Sztálin újból megerősítette, hogy a Németország elleni háború befejezése után a Szovjetunió csatlakozik a Japán elleni háborúhoz. Hajlandók Finnországgal békét kötni, amenyiben azok szakítanak a németekkel, elfogadják az 1940-es határokat, s megfizetik az okozott károkat. A konferencia utolsó napirendi pontjaként Németország háború utáni sorsáról tárgyaltak. Ez alkalommal Roosevelt is aktívan bekapcsolódott a vitába, sőt az első javaslat tőle származott. Az amerikai elnök azon a véleményen volt, hogy a német veszély elhárításának egyetlen biztosítéka, ha az országot feldarabolják. Javaslata szerint Németországot öt részre bontsák fel, Hannover és Északnyugat-Németország lehetne egy állam kerete, önállósulna Szászország, továbbá a délnyugati Rajna-vidék, Bajorország lehetne a negyedik, Baden és Württemberg együttesen az ötödik önálló állam. Az öt állam mellett Hamburg s a kieli csatorna nemzetközi ellenőrzés alá kerülne, és ugyanez a sors várna a Ruhr- és a Saar-vidékre is. Nem kétséges, hogy egy ilyen döntés katonailag és gazdaságilag egyaránt véget vetett volna Németország nagyhatalmi helyzetének. Hamburg a nemzetközi kereskedelemtől, a Ruhr- és a Saar-vidék a nehézipartól fosztotta volna meg Németországot. Sem Sztálin, sem Churchill nem szállt szemben elvileg a Németország egységének megszüntetésére vonatkozó javaslattal. Az első világháború után Németország viszonylag rövid idő alatt kiheverte a háborús vereséget, s erőit új agresszióra összpontosította, ami mind a két államférfiban felkeltette a gondolatot, vajon viszonylag rövid időn belül nem kell-e újabb német agresszióval számolni. Sztálin attól tartott, hogy 15–20 esztendő múlva Németország ismét képes lesz újabb imperialista háború megindítására, Churchill kijelentette, hogy amennyiben ezt engedik, úgy árulást követnek el a harcoló katonák ellen. Örök biztonságot nem lehet teremteni, de legalább fél évszázadra biztosítani kell a békét. De hogyan? Az ellenőrzés önmagában nem oldja meg a kérdést – mondotta Sztálin. Churchill a német egység megszüntetésében vélte a biztosítékot megleli. Sztálin nem tartotta az angol miniszterelnök javaslatát elég hatékonynak. Churchill nem abban látta a megoldást, hogy Németországot túl

sok kis államra darabolják fel, mivel ezek az életképtelen államok a dolgok logikájánál fogva egyesülésre fognak törekedni, s aligha képzelhető el, hogy a nemzetközi ellenőrzés ezt a természetes törekvést megakadályozhatja. Nemcsak rombolni, de építeni is kell – hangzott az angol kormányfő véleménye. Minden baj okát a nácizmus és a hagyományos porosz militarizmus találkozásában vélte felfedezni, a megoldás módját Poroszország elszigetelésében látta. Poroszországban a legkeményebb kézzel kell fellépni a porosz tisztikar és a militarizmus ellen – hangzott álláspontja –, ezzel szemben a déli államokban nem kell hasonló keménységgel fellépni, s a délnémet államokat egy nagy konföderációban kell összpontosítani. Esetleg két konföderációról is lehet szó, az egyik a dunai konföderáció lenne, melyben Bajorország, Ausztria és Magyarország egyesülne.

Sztálin Churchill tervében azonnal felismerte, hogy újabb kísérlet történik a délkelet-európai térségbe való behatolásra. A szovjet politikus minden konföderációs tervet elutasítóan kezelt, így most is leszögezte, „Ha Németország felosztása mellett döntünk, nem kell újabb egyesüléseket létrehozni".* Tárgyalási alapnak inkább Roosevelt javaslatát kívánta tekinteni, bár egyértelműen nem kötelezte el magát a kérdésben. Churchill érvelésének néhány gyenge pontjára azonnal rámutatott. Túlzottnak tartotta Churchill megkülönböztetését a poroszok és a többi német között. Az orosz harci tapasztalatok, reméli, hamarosan az angolok és az amerikaiak is szert tesznek rá – mondotta Sztálin, ügyes oldalvágással –, azt bizonyítják, hogy a németek egyformán keményen harcolnak, s e tekintetben legfeljebb az osztrákok tanúsítanak más magatartást. Ausztriát tehát önálló államként kell fenntartani, mint ahogy a moszkvai nyilatkozat is leszögezte. Sztálin nagyon határozottan kijelentette, hogy „nem szabad a dunai államoknak valamilyen új, életképtelen egyesülését létrehoznunk. Magyarországnak és Ausztriának külön-külön kell léteznie". Majd így folytatta: „Nagy hiba lenne a magyarokat a németekkel egyesíteni, mivel a németek mindig elnyomták a magyarokat, s ha olyan térségeket teremtenek, melyben a német befolyás érvényesül, akkor ez újból igen veszélyes helyzetet teremthet."**

Döntés ez alkalommal sem született. Roosevelt javaslatát, mint előzetes tárgyalási alapot, a Londonban összeülő Európai Tanácskozó Testület elé utalták. A német remilitarizálás veszélyét azonban valamennyi fél reális lehetőségnek ítélte, ezért a nyugati országok javaslatát egy új világszervezet létrehozására, melyben a nagyhatalmak vinnék a vezető szerepet, Sztálin magáévá tette. A részleteket illetően Sztálin, Churchillhez hasonlóan, külön regionális szervezeteket javasolt, de Roosevelt elutasította.

Kétségtelen, hogy a teheráni konferencia tetőpont és bizonyos mértékig fordulópont is volt a három hatalom szövetségi kapcsolatában. Az 1941-ben kialakult

* Uo. 60. l.

** The Conferences at Cairo and Teheran. Id. kiad. 602–603. l.

szövetség sok ellentmondás és nehézség ellenére fokozatosan erősödött. Eleinte a szövetségesek csak katonai kérdésekben tudtak megegyezni, majd mind a háború alatti, mind a háború utáni politikai kérdésekben is sikerült közös nevezőre jutni. A teheráni konferencia a szövetség kiemelkedő politikai demonstrációja volt. Szertefoszlott azoknak a reménye, akik abban bíztak, hogy a nyugati hatalmak és a Szovjetunió közti politikai és ideológiai ellentétek megakadályozzák a fasizmus elleni háború sikeres befejezését. Az 1944-es esztendő viszont már e szövetségi kapcsolatok lazulásának, új ellentmondások keletkezésének az éve volt. A tartós szövetség, egy új, igazságos világrendszer megteremtésébe vetett hit a teheráni konferencia idején még megvalósíthatónak látszott, s a konferencia határozatai a szabad és a megszállt országok lakosságának egyaránt nagy reményeket ébresztettek.

Teheránból elutazva Churchill és Roosevelt még nem összegezhette a konferencia eredményeit és tanulságait. Hazatérőben is megálltak Kairóban, hogy a teheráni határozatokból rájuk háruló közös kötelezettségekkel szembenézzenek, s tisztázzanak néhány olyan katonai kérdést, melyet alig egy héttel korábban éppen a teheráni tárgyalásoktól tettek függővé.

Churchill a Bengál-öbölbeli hadműveleteket törölni kívánta a teendők listájáról. A franciaországi partraszállás eldöntése után csak abban az esetben remélhetett még valamit földközi-tengeri terveiből, ha nem kénytelen erőit, elsősorban a partra szálló járműveket Ázsiába átcsoportosítani. Az amerikai hadvezetés még tárgyalni sem kívánt erről. Churchill viszont azzal érvelt, hogy Teherán két döntő változást hozott a korábbi helyzethez képest. Az első lényeges változás: Sztálin kijelentése, hogy a Szovjetunió Németország levetése után csatlakozik a Japán elleni háborúhoz. A másik változás: az a végleges döntés, hogy 1944 májusában sor kerül az invázióra. Erre, valamint az ezt támogató dél-franciaországi, ún. Anvil-hadműveletre kell tehát minden erőt összpontosítani. Churchill szerint mindez az ázsiai hadműveleti terv módosítását kívánja. Roosevelt és katonai munkatársai nem akarták magukévá tenni ezt a gondolatmenetet, mivel a Bengál-öbölbeli hadműveletek elmaradása Kína ellenállóképességét veszélyeztetné, s esetleg Csang Kaj-seket a Japánnal való békekötésre ösztönözné.

Churchill abban reménykedett, hogy Roosevelt mégis hozzájárul bizonyos csapategységek összevonásához a Földközi-tenger keleti részében folytatandó hadműveletekre, amennyiben Törökország hajlandó belépni a háborúba. Az angol miniszterelnök terve a török állásfoglalás függvénye volt, és ezért december 4-én Inönü török államelnököt meghívta Kairóba. Churchill ékesszólóan ecsetelte azokat az előnyöket, amelyekre Törökország számíthat, ha csatlakozik a szövetségesekhez. A török elnök azonban, bár elvileg nem zárkózott el a Németország elleni hadba lépéstől, de olyan katonai segítségre támasztott igényt, melyet Churchill nem tudott biztosítani. A háromnapi kemény szócsata végül mindössze annyi eredménnyel zárult, hogy a törökök 1944. február 15-ével hajlandónak mutatkoztak légi támaszpontokat átengedni, majd újból megvizsgálni a helyzetet.

A török elnök ellenállását nyilván az is alátámasztotta, hogy az amerikaiak nem sürgették a hadba lépést. A búcsú így is igen szívélyes volt, Inönü megcsókolta az agg angol kormányfőt. De Edennek volt igaza, mikor Churchill kérdésére: „Látta, hogy Inönü megcsókolt?" – azt válaszolta: „Ha 15 órás kemény szócsatának mindössze ez az eredménye, akkor az nem túl sok."*

Az amerikaiak megkönnyebbülve fogadták a hírt, hogy erőfeszítéseiket teljesen az „Overlordra" koncentrálhatják. December 5-én újból összeült tehát a két vezérkar Roosevelt és Churchill jelenlétében. Az angol miniszterelnök ekkor is azt hangoztatta, hogy a dél-franciaországi partra szálló erők megerősítése az ázsiai hadműveleti terv elejtését teszi szükségessé. Arra számított, hogy a dél-franciaországi hadműveletekre összpontosított járműveket még 1944 nyara előtt Ródosz szigetének elfoglalására használhatja fel. A hosszas, olykor-olykor már kritikussá fajuló vitában végül is Roosevelt engedett, a makacs angol győzedelmeskedett. Az elnök táviratilag közölte Csang Kaj-sekkel a teheráni konferencia határozatait. A Németország elleni döntő hadműveletek oly nagyarányú hajótér összpontosítását kívánják, hogy kénytelenek a Bengál-öböli hadműveleteket 1944 novemberére elhalasztani.

A vezérkari főnökök hat pontban foglalták össze a teendőket. Leszögezték, hogy az „Overlord" és „Anvil" az 1944-es esztendő fő hadműveletei, végrehajtásukat semmi más hadművelet nem veszélyeztetheti. A Ródosz-sziget elfoglalása ugyan kívánatos, de csak akkor kerülhet rá sor, ha nem csökkenti az Overlord- és Anvil-hadműveletekre felhasználható erőket.

December 7-én táviratban közölték Sztálinnal a kairói tanácskozás döntését. Csökkentik az ázsiai hadműveleteket, fokozzák a Németország elleni bombatámadásokat, és egyre több partra szálló járművet gyártanak.

Ugyanaznap egy másik táviratban értesült a szovjet kormányfő, hogy Dwight D. Eisenhowert kinevezték az inváziós erők főparancsnokává.

* The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 429. l.

A NÉMET HADSEREG KIŰZÉSE A SZOVJETUNIÓBÓL

1943-ban a németek által 1941–42 folyamán elfoglalt szovjet területek kétharmada felszabadult. Ukrajna és Belorusszia egy része azonban még mindig megszállás alatt volt. A német csapatok még nem messze állomásoztak Leningrádtól, s birtokukban tartották a balti államokat. Nem volt kétséges, hogy az 1944-es esztendő folyamán a szovjet hadsereg legfontosabb harci feladatának ezen országrészek visszafoglalását tekinti. Számolni lehetett azzal is, hogy a Vörös Hadsereg nemcsak a szovjet területeket szerzi vissza, hanem megkezdi Kelet- és Délkelet-Európa megszállt, illetőleg csatlós országainak felszabadítását is. Mindez azt jelentette, hogy a katonai akciók mellett a korábbinál lényegesen nagyobb szerephez jutott a politika, a diplomácia. Tisztázni kellett a szovjet kormány és az emigráns lengyel és csehszlovák kormány kapcsolatát, másfelől összeköttetést teremteni a háborúból kilépni vágyó csatlós országok kormányaival, mihelyt belátják, hogy a fegyverszünethez vezető utat Moszkvában kell keresniük.

A teheráni konferencia nem hozott érdemleges változást a lengyel kormány szovjetellenes magatartásában. Beneš csehszlovák kormányelnök moszkvai látogatása viszont 1943 decemberében tisztázta a csehszlovák–szovjet kapcsolatokat. A megkötött barátsági egyezmény megerősítette a szovjet kormányt abban, hogy a Beneš vezette kormányt, melyhez a kommunisták is csatlakoztak, Csehszlovákia legális képviselőjének tekintse, s a csehszlovák területeket majdan felszabadító Vörös Hadsereg a kormány szerveivel együttműködve biztosítja az új csehszlovák köztársaság működését és biztonságát. Bár a szovjet–csehszlovák egyezmény példa lehetett volna a többi kelet-európai állam számára is a Szovjetunióval való kapcsolatok rendezésére, ezekben az országokban azonban még sokkal erősebb volt a régi szovjetellenes politikai vonal, semhogy követni tudták volna a realitások iránt nagyobb érzékkel rendelkező és az egyoldalú nyugati orientáció elhibázottságából tanuló Beneš példáját. 1944 első felében a finn, illetve a román béketapogatózások ellenére még szinte kizárólag a fegyvereké volt a szó. A szovjet támadás a leningrádi blokád végleges felszámolását célozta. Az 1943-as áttörés már megszüntette a város elszigeteltségét, Lenin városát már nem fenyegette éhínség és pusztulás, de a város külső kerületei még mindig a német ágyúk tüzében voltak. A német hadsereg aligha gondolt már újabb offenzívára, s rég feladta a város elfoglalására vonatkozó szándékát, mégis a Finn-öböltől a Nyevelig húzódó frontszakaszon kiépített erődvonal továbbra is állandó veszélyt jelentett.

Gondos előkészületek után 1944. január 14-én indult meg a szovjet támadás. Rendkívül erős tüzérségi előkészítés után Oranienbaum és Pulkovoi-dombok között

áttörték a német védelmet. Ezzel egyidőben a Volhovi Front csapatai Novgorodtól északra és délre törték át a német állásokat. Nagyjából egy hét után mindkét hadseregcsoport szétzúzta a német védelmet. Novgorod, az egyik legősibb orosz város, kétéves német megszállás után ismét szabad lett. 1944. január 27-én pedig 324 ágyú 20 sortüze jelezte az örömmámorban úszó leningrádiaknak, hogy városuk felszabadult. Az előrenyomulás következő célja az volt, hogy az Ilmeny- és a Csúd-tó között, valamint a Finn-öböl és a Csúd-tó között bekerítsék a német erőket, s visszavonulásukat megakadályozzák. Február elejéig tartottak itt a kemény harcok, végül is a 18. német hadsereg teljesen összeomlott, és megkezdte visszavonulását a Narva-folyóig. Február végével a szovjet csapatok elérték a Narva-folyót és a Csúd-tó vonalát, délre pedig megközelítették Pszkov és Osztrov városát. Ezzel egy időben az Ilmeny-tó környékén állomásozó 16. német hadsereget is gyors visszavonulásra kényszerítették a 2. Balti Front katonái. A szovjet csapatok 220–280 kilométert nyomultak előre, s megtisztították az ellenségtől a leningrádi és a kalinyini terület egy részét. Március elején a frontvonal nagyjából a balti köztársaságok határán húzódott.

1944 tavasza meghozta Ukrajna teljes felszabadítását. Konyev 2. Ukrán Frontja márciusban már a román határokon állott. Az 1. Ukrán Front egységei, melyet átmenetileg Zsukov vezényelt, megközelítették a magyar határt a Kárpátok északi lejtőjénél. Malinovszkij 3. Ukrán Frontja valamelyest lassabban nyomult előre. A tengerpart mentén csak március 28-án foglalták vissza Nyikolajevet, majd mintegy két héttel később a nevezetes fekete-tengeri kikötőt, Ogyesszát. Április közepén elérték a Dnyesztert, és néhány helyen átkeltek rajta. Antonescu Romániájának jutalma, Transznyisztria, melyet a németek 1941-ben román közigazgatás alá helyeztek, elveszett. A visszavonuló német csapatok 1944 februárjában már nem sokat törődtek az eddig érvényben levő jogi megkülönböztetéssel, mely szerint a németek által megszállt Ukrajna s a Romániához csatolt Transznyisztria között a Bug-folyó alkotja a határt. A csatlós ország területét ugyanúgy feldúlták, mint a Szovjetunió megszállt vidékeit. Transznyisztria elvesztése nem csupán a román nagyhatalmi terjeszkedési törekvések végét jelentette, de közvetlen veszélybe került az egész fasiszta román állam léte is. A szovjet csapatok úgy érkeztek Besszarábia határára, hogy a román hadsereg jelentős része más német erőkkel együtt a Krím-félszigetre volt bezárva.

Hitler mániákusan ragaszkodott a Krím-félsziget védelméhez, jóllehet katonai tanácsadói szinte egyértelműen reménytelennek és értelmetlennek látták az itt állomásozó közel 200 000 német és román katona további ellenállását, mivel a szovjet arcvonal ekkor már messze nyugatra húzódott. A Führer azonban, talán a háború kezdeti álmaihoz ragaszkodott – hogy ti. a győzelem után a félszigetre németeket telepít –, talán komolyan vette, hogy a Krím-félsziget védelme döntően befolyásolhatja Törökország hadba lépését, vagy az a rögeszméje vezette döntésében, hogy a Krím-félsziget elfoglalása megindíthatja a szovjet légitámadásokat a Ploieşti kör-

nyéki olajmezők ellen. Ha ez utóbbitól való félelem vezette a Krím végsőkig való védelmének elrendeléséhez, akkor annak értelmetlenségére, a Ploieşti ellen Olaszországból indított angol–amerikai légitámadás világosan rámutatott.

Április 8-án két irányból indultak meg a szovjet csapatok a Krím elfoglalására. Északról a perekopi földszorosról a 4. Ukrán Front Tolbuhin hadseregtábornok vezényletével, Keletről pedig a kercsi hídfőállásból a Jerjomenko hadseregtábornok vezette Önálló Tengermelléki Hadsereg, mely korábban a Kaukázus és Kubán felszabadításában jeleskedett.

Tolbuhin csapatai a Szivas-folyó partján létesítettek merész támadással hídfőállást. A szovjet katonák órákat töltöttek a derékig érő jeges vízben, míg végül sikerült pontonhidat verniük, hogy nagyobb erők számára biztosítsák az átkelést.

Április 11-én megindult a nagy támadás. Két nap elegendő volt, hogy a jól kiépített védelmi rendszer darabokra szakadjon. A német és román csapatok Szevasztopol felé vonultak vissza, április 13-án elesett Szimferopol. Az Önálló Tengermelléki Hadsereg ezzel egy időben elfoglalta a Kercs-félszigetet. A két hadsereg április közepére elérte Szevasztopol városát. Hitler a várost Festungnak, erődnek nevezte ki, ami azt jelentette, hogy az itt tartózkodó körülkerített csapatoknak az utolsó emberig kell védekezniük. Hitler parancsára 50 000 ember védte Szevasztopolt, a német és a román hadsereg többi része engedélyt kapott az elhajózásra. Április 18-án a két támadó szovjet hadsereg egyesült, és készült az ostromra. Az előkészületek két hétig tartottak, s ez lehetővé tette, hogy – bár nagy veszteségek árán – a német és román csapatok egy részét a tengeren át Romániába szállítsák.

A szovjet csapatok május 7-én indították meg Szevasztopol ostromát. A várost az 1941–42-es harcok idején a szovjet erők 250 napig védték, most háromnapos ostrom után elesett. Május 9-én a német csapatok – parancsnokát Hitler néhány nappal korábban leváltotta – megkezdték a város kiürítését, reménykedve, hogy a tengeren át Romániába menekülhetnek. A szovjet tüzérség és légierő azonban a Herszon-félsziget homokos strandján tönkreverte a visszavonuló erőket. Közel 100 000 német és román katona pusztult el a krími harcokban, elveszett az egész felszerelés és a fekete-tengeri német, illetve román hajóhad nagyobbik része. A Krím-félsziget elvesztése nem csupán katonai vereség volt, hanem a román hadsereg értelmetlen feláldozása nyilván megerősítette Romániában is a háborúból való kiválást sürgető erőket.

A Krím elfoglalása után az aktív hadműveletek néhány hétig szüneteltek. A németek feltételezték, az angol–amerikaiak pedig – akiknek Sztálin ezt még a teheráni konferencia során megígérte – tudták, hogy hamarosan megindul a nagy nyári támadás, melynek célja – aligha lehetett kétséges – Belorusszia lesz, ahol az arcvonal most néhány száz kilométerrel keletebbre húzódott, mint akár északon, akár délen. Mielőtt azonban a nagy nyári támadás megindult volna, a szovjet erők ismét északon a Karél-földszoroson lendültek támadásba. A váratlan támadást bizonyára nemcsak katonai, de politikai okok is indokolták. Mint már jeleztük, a finn kor-

mány 1944 tavaszán elküldte követeit Moszkvába. A béketárgyalások azonban ekkor nem vezettek eredményre. A szovjet kormány joggal feltételezte, hogy a finn hadseregre mért újabb csapás elegendő lesz ahhoz, hogy a finn vezetésből eltávolítsa a németek mellett kitartani kívánó erőket.

Június 9-én 240 nehéztüzérségi löveg tüze jelezte a támadás kezdetét. A finn hadsereg az 1941 óta eltelt három esztendőben igen erős védelmi vonalat épített ki. Ezen a területsávon 1939 őszén és telén hosszú hónapokig tartott a szovjet–finn háború, most két hét elegendő volt a szovjet ostromlóknak a védővonalak áttörésére, s Viborg városának elfoglalására. Mannerheim, a finn hadsereg főparancsnoka a Karél-földszoros megerősítése céljából a Ladoga-tó és Onyega-tó közötti vonalról csoportosított át erőket. Így amikor június 21-én itt a szovjet hadsereg támadásba lendült, viszonylag könnyen áttörte a Szvir-folyó védővonalát, elfoglalta Petrozavodszkot és augusztus elején eljutott a szovjet–finn határig.

Délen, a Karél-földszorosban a szovjet offenzíva hamarabb megállt. Miután a szovjet erők július közepén elérték az 1940. évi szovjet–finn határt, nem folytatták tovább az előrenyomulást. Ezzel is jelezték, hogy a Szovjetunió nem tart igényt semmiféle finn területre, s ha a finnek szakítanak a németekkel, készek békét kötni velük. Mannerheim hat német hadosztály támogatását kérte, de Hitler csupán egy dandárt tudott a finnek erősítésére küldeni. 1944. június 30-án az Egyesült Államok, hogy az ingadozó finn kormányra nyomást gyakoroljon, megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a finnekkel. A finn kormány július elején még úgy nyilatkozott, hogy kitart Németország mellett, és nem köt különbékét, de július folyamán úgy döntött, hogy szakít az öngyilkos politikával.

1944. augusztus 1-én Ryti köztársasági elnök, hogy megszabaduljon a Németországgal szemben vállalt kötelezettségtől, lemondott. Utóda Mannerheim marsall lett, aki először új kormányt nevezett ki, majd augusztus 17-én közölte Hitlerrel, hogy Finnország nem tartja magára nézve kötelezőnek a korábbi ígéreteket, s bár a 77 éves ismert kommunistaellenes marsallt a legmagasabb német érdemjellel tüntették ki, mégis az újdonsült finn köztársasági elnök augusztus 25-én Stockholmon keresztül újból érintkezésbe lépett a szovjet kormánnyal, és szeptember 2-án elfogadta a szovjet fegyverszüneti feltételeket.

A szovjet kormány a fegyverszünet előfeltételének tekintette, hogy a finnek megszakítják a kapcsolatokat a náci Németországgal, és a német csapatok szeptember 15-éig elhagyják Finnországot. Amennyiben a német csapatok eddig a határidőig nem ürítenék ki a finn területeket, akkor a finnek kötelezettséget vállalnak a német csapatok lefegyverzésére. Mannerheim Hitlerhez fordult, s közölte, hogy Finnország képtelen a harc folytatására. Reményét fejezte ki, hogy elhatározása megértésre talál, „az eddigi kapcsolat leépítése minden további éleződés nélkül fog lebonyolódni".* Hitler ugyan nem sok megértést tanúsított az ilyen kérdésekben, de

* *W. Erfurth:* Der Finnische Krieg 1941–1944. Wiesbaden 1950. 273. l.

Finnország földrajzi helyzete folytán kiesett a német stratégia fő vonalából, így csapaterősítéseket nem tudott és nem is akart küldeni. Hallgatólagosan tudomásul vette, hogy szeptember 4-én a finn–szovjet arcvonalon megszűntek a tényleges hadműveletek, majd szeptember 19-én a finn küldöttség Moszkvában aláírta a fegyverszüneti feltételeket. A szovjet kormány feltételei igen mérsékeltek voltak; nem tartott igényt Finnország megszállására és ellenőrző bizottság felállítására sem. Az 1940-es márciusi határokhoz ragaszkodott, annyi különbséggel, hogy lemondott a Hanko-félszigetről, és helyette a petsamói nikkelbányákra tartott igényt. A márciusi feltételekhez képest a finnek jóvátételi kötelezettségét 500 millió dollárról 300 millió dollárra csökkentették.

Dél-Finnország német kiürítése egy ideig zavartalanul folyt. Az északon állomásozó német csapatok azonban nem hajtották végre a kiürítést. Hitler úgy döntött, hogy Észak-Finnországot a petsamói nikkelbányákkal nem üríti ki. A németek kisebb támadó hadműveleteit a finn csapatok most már szovjet segítséggel verték vissza. A visszavonuló német csapatok romboltak, gyújtogattak. A délről észak felé nyomuló finn csapatok és a Norvégia felé visszavonuló 20. német hegyi hadsereg között súlyos összecsapások zajlottak le. Október 7-én a petsamói körzetben a szovjet csapatok is beavatkoztak a harcokba, elfoglalták Petsamót, kiűzték a német csapatokat, s eljutottak a finn–norvég határig. A náci Németországnak már csak Délkelet-Európában maradtak szövetségesei.

A nyári nagy szovjet támadás azonban nem ebbe az irányba indult. Belorussziában még jelentős területek német megszállás alatt álltak, az itteni német „erkély" – ahogy ezt a frontvonal alakulása miatt a katonák elnevezték – megszüntetését tekintette a szovjet hadvezetés a legsürgősebb feladatának, az angol–amerikai erők franciaországi hadműveleteit leghatékonyabban támogató offenzívának. A már áprilisban indított hadműveletek kevés eredménnyel s viszonylag jelentős veszteséggel jártak. Pedig április elején, amikor a vezérkar tanácskozott az 1944-es fő csapás irányáról, szinte egyértelműen az a vélemény alakult ki, hogy Belorussziában a legkedvezőbbek a feltételek, s mind katonai, mind politikai okokból a legnagyobbak a lehetőségek. Ukrajnában ekkor már szinte $^3/_4$ éve szakadatlanul folyt a harc, a csapatok kimerültek. Az ellenség védővonala ugyan meglehetősen zilált volt, de sem nagy, sem meglepetésszerű támadást, sem jelentősebb bekerítő hadműveletet ebben a térségben már nem lehetett indítani.

Nagyon időszerű volt, hogy ezt a több száz kilométeres kiszögellést a német vonalakban megszüntessék, hiszen a németeknek megvolt a lehetőségük arra, hogy Északon a Baltikum vagy Kelet-Poroszország, Délen a Magyarország ellen támadó szovjet erőket oldalba kapják. Elméletileg innen légi úton még Moszkvát is fenyegethették a németek. Ha viszont ezen a frontszakaszon győzelmet aratnak a szovjet erők, akkor nemcsak befejezték a Szovjetunió teljes felszabadítását, de viszonylag gyorsan kijuthatnak Németországba, és biztosíthatják akár északi, akár déli szárnyuk gyors akcióképességét. Végül a német csapatok helyzete alkalmas volt

arra, hogy, mint Zsukov írja: „a kiszögellés nyakánál mély átkaroló csapásokat mérjünk . . . , hogy az ellenség csapataival szemben nagy fölénybe kerüljünk".*

Mikor a szovjet hadvezetés eldöntötte, hogy a nyári nagy offenzívának Belorusszia lesz a színhelye, a hadműveletek előkészítésével párhuzamosan látszatintézkedéseket tett, hogy a németek a fő csapásokat Délen, illetve a Baltikum irányából várják.

Május közepén fejeződött be a hadművelet tervének kidolgozása, mely az 1812-es hadjárat egyik neves hőséről, a „Bagratyion" fedőnevet kapta. A hadművelet keretében az 1., 2. és a 3. Belorusz Front, valamint az 1. Balti Front katonái lendültek támadásba. Felső szinten a hadműveleteket Vasziljevszkij és Zsukov marsallok irányították, de nagy szerepe volt a terv kidolgozásában Styemenko tábornoknak, a vezérkar hadműveleti csoportfőnökének is. Az egyes frontok élén álló parancsnokok szintén aktívan részt vettek a terv kidolgozásában, különösen Rokoszszovszkij, az 1. Belorusz Front parancsnoka tett sok olyan javaslatot, mely hozzájárult a haditerv lényeges finomításához. A hadművelet kidolgozása ugyanis néhány sajátos problémát vetett fel. Az arcvonal túl széles volt – közel 1000 kilométer –, semhogy hagyományos bekerítő hadműveleteket lehetett volna alkalmazni. Az erdős, mocsaras terep a harckocsiknak nem kedvezett. A hadászati elképzelés az volt, hogy: „a harcászati mélységben elhelyezkedő ellenséges csapatok fő tömegeire hatalmas tüzérségi és légicsapást mérünk, s a megmaradt erőit a megerődített állásokból az erdőkbe és mocsarakba szorítjuk".**

Május 22–23-án a Szovjet Főhadiszálláson egy utolsó megbeszélésre került sor. Rokosszovszkij hadseregtábornok nem értett egyet a támadási tervvel. „Sztálin kétszer kiküldött a szomszéd szobába – írja Rokosszovszkij –, hogy gondoljam meg a Főhadiszállás javaslatait, és próbáljam véleményemet vele összhangba hozni. Midőn másodszor kiküldtek, Molotov és Malenkov jött a szobába. Nem helyeselték, hogy vitatkozom a főparancsnokkal, és javasolták, fogadjam el a vezérkar tervét. Azt válaszoltam, bizonyos vagyok benne, hogy igazam van, és mivel a vezérkar az egyirányú támadás mellett van, én kérem felmentésem a Front főparancsnoksága alól. Mikor visszatértem a megbeszélésre, még egyszer megpróbáltam előadni érveimet, oly meggyőzően, amennyire csak lehetséges. Harmadik jelentésem után Sztálin végre elfogadta a támadási tervemet."***

Május végére kialakult az elgondolás, hogy egyrészt Vityebszk, másrészt Bobrujszk körzetében kell megsemmisíteni az ellenséges szárnyakat, közepén Mogiljov irányában kell támadni, majd Minszk körzetében kell megsemmisíteni a német „Közép" hadseregcsoportot. A támadás fő hadműveleteit tehát a 3. és az 1. Belorusz Frontnak kellett végrehajtania. A Belorusszia elleni hadjárat sajátossága volt,

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 411. l.

** *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 197. l.

*** Polki idut na zapad. Moszkva 1964. 240. l. Idézi: *S. Bialer:* Stalin and his generals. New York 1969. 612. l.

hogy nagy szerepet játszottak benne a partizánok. Az erdőben, mocsarakban rejtőző és a németek ellen rendszeres háborút folytató partizánok számát mintegy másfél százezerre tették, s ők kapták azt a feladatot, hogy a támadással egy időben bénítsák meg a német hátsó vonalakat.

A hadművelet előkészítése óriási szervezőmunkát igényelt, 400 ezer tonna lőszert, 300 ezer tonna üzemanyagot és félmillió tonna élelmiszert, illetve takarmányt kellett a csapatokhoz eljuttatni. Az átcsoportosítás igen bonyolult feladat volt. 77 gyalogoshadoszályt, három harckocsi hadtestet, egy gépesített és egy lövészhadosztályt, továbbá hat tüzér és három aknavető hadosztályt, azaz összesen 166 hadosztályt vontak össze a támadás megindítására. A szovjet parancsnokság első becslése szerint emberben legalább kétszeres, harceszközökben legalább háromszoros fölény alakul ki a szovjet erőknél.

Június első napjaiban, az angol–amerikai partraszállás hírére Sztálin Churchillhez intézett levelében már jelezte: „A szovjet csapatok nyári támadása a teheráni konferencián létrejött egyezménynek megfelelően június közepén kezdődik az egyik fontos frontszakaszon. A szovjet csapatok általános támadása szakaszonként fog kibontakozni – a hadseregek egymás után következő támadásba lendülése útján. A támadó hadműveletek június végén és július folyamán a szovjet csapatok általános támadásába csapnak majd át."*

A szovjet támadás szinte az első perctől sikert hozott. Június 23-án lendült támadásba a négy szovjet front, és alig öt nap alatt hat helyen törte át a német védelmet. Először Vityebszk környékén szakították szét a 3. német páncélos hadsereg állásait, majd hamarosan bekerítették és fogságba vetették az 53. hadtestet. Délen az 1. Belorusz Front szintén már az első napon 20 km szélességben harcolt ki áttörést, és négy nap alatt két német hadtestet kerített be. Az északi és déli szárny gyors előrenyomulása már néhány nap után bekerítéssel fenyegette az egész német „Közép" hadseregcsoportot. A német hadvezetés sorozatos katonai hibákat követett el. Nem itt, hanem délen várta a nyári szovjet támadást. Visszavonulás és a front megrövidítése helyett még egy darabig megkísérelte a front teljes szélességében felvenni a harcot, s ezzel maga is hozzájárult a hamarosan bekövetkező katasztrofális verességhez. A szilárdnak hitt Vityebszk–Orsa–Mogiljov–Bobrujszk-vonalat a németeknek hamarosan fel kellett adniuk. Hitler ekkor úgy rendelkezett, hogy visszavonuló csapatai a Berezina vonalánál próbáljanak megállni. A német védekezés és visszavonulás azonban már sokkal fejetlenebb és rendezetlenebb volt, semhogy egy ilyen általános védővonal kiépítésére még képes lett volna. A szovjet páncélosok a partizánoktól és Plijev tábornok lovas hadtestétől támogatva mesterien törték át a német állásokat, sorra kerítették be az ellenség egységeit és zúzták szét a német erőket. A szovjet előrenyomulás olyan gyorsan bonyolódott le, hogy az áttöréseket nem lehetett elreteszelni, a frontvonalak mögött nem voltak meg-

* Sztálin üzenetváltása ... II. köt. Id. kiad. 159. l.

felelő tartalékok, s jelentős területeket kellett a németeknek hirtelen kiüríteniük. Már Hitler is csak egyetlen orvosságot talált. Busch tábornagyot leváltotta, és az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoport vezetőjét, Model tábornagyot bízta meg a „Közép" hadseregcsoport vezetésével, hogy állítsa meg a szovjet áttörést. Hitler csapatcrősítéseket vezényelt a belorussziai arcvonalra, parancsot adott, hogy a német „Észak" hadseregcsoport támadja oldalba az előrenyomuló szovjet erőket. A szovjet előretörés azonban éppen azon a ponton volt a legveszélyesebb, ahol az „Észak" és „Közép" hadseregcsoport csatlakozott egymáshoz. Június 30-án a szovjet erők különösebb nehézség nélkül keltek át a Berezinán, és viszonylag széles fronton nyomultak előre Belorusszia fővárosa, Minszk felé. Július 4-én elfoglalták a várost, és újabb két német hadtestet kerítettek be. A Minszk környéki katlanban felmorzsolódott az egész 4. német hadsereg, közel 100 000 ember lelte halálát. A csata még nem fejeződött be, a Főparancsnokság újabb támadási célokat tűzött ki. Az 1. és 2. Balti Frontnak Litvánia, illetve Lengyelország felé kellett előrenyomulnia, a 2. Belorusz Frontnak Białystok irányában kellett támadnia, az 1. Belorusz Frontnak pedig Bresztet kellett visszafoglalnia. A Vörös Hadsereg azt a feladatot kapta, hogy a Nyeman-folyón átkelve érje el Kelet-Poroszországot.

A német front nagyrészt üresen tátongott, mivel további tartalékokkal nem rendelkezett ebben a térségben. Hiába kísérleteztek újból és újból valamiféle szilárdabb védővonal kiépítésével, az ellenállás legfeljebb helyi sikereket ért el, de rövid időn belül összeomlott. A Vörös Hadsereg egységei július 8-án elfoglalták Baranovicsit, 13-án bevonultak Vilniusba. A német hadvezetés azt a gondolatot hamarosan elvetette, hogy az „Észak-Ukrajna" hadseregcsoportból páncélos erőket von el, mivel ebben a térségben is várható volt szovjet offenzíva. A „Közép" hadseregcsoportot már nem lehetett megmenteni. Július 18-án a Rokosszovszkij vezette 1. Belorusz Front elérte a lengyel–szovjet határt, s pár nap múlva elfoglalta az első lengyel várost, Lublint is. Bresztet 1944. július 28-án szerezték vissza, s ezzel ténylegesen befejeződött Belorusszia felszabadítása. 28 német hadosztály pusztult el, közel 350 000-re tehető a halottak, sebesültek és foglyok száma. A német hadvezetés szerint: „nagyobb katasztrófa volt, mint Sztálingrád".*

A szovjet hadvezetés hamar felismerte, hogy a belorussziai támadás felmérhetetlen veszteségeket okoz a németeknek, s mód nyílik az eredeti célokon túlmenő előrenyomulásra. Július 8-án tanácskozásra ültek össze Sztálinnal az Állami Védelmi Bizottság és a hadsereg vezetői, mindenekelőtt a támadást irányító Zsukov és Vasziljevszkij marsall. Figyelembe véve, hogy a nyugati invázió miatt a német főparancsnokság aligha vonhat el a nyugati frontról csapatokat, felmerült, vajon nem kezdhetnék-e meg Lengyelország felszabadítását. Vita alakult ki arról, hogy Kelet-Poroszország vagy Lengyelország keleti részének, a lvovi területnek elfoglalására összpontosítsák-e az erőket. Sztálin az utóbbi mellett döntött. Ez azt jelentette, hogy

* Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 4. köt. Id. kiad. 13. l.

az előrenyomuló Belorusz és Balti Front katonáihoz most már az 1. Ukrán Front is csatlakozik, azaz újabb 1 millió katona, 3000 repülőgép, 2200 harckocsi tüze zúdul a német állásokra.

Július 13-án Konyev marsall csapatai két irányban (Lvov és Rava-Russzkaja) támadtak. Az előbbi támadás viszonylag lassan haladt előre, az utóbbi azonnal sikeres volt. Ötnapi heves küzdelem végül Lvov térségében is elégséges volt ahhoz, hogy mintegy 50–80 kilométeres szélességben áttörjék a német védelmet, és nyolc hadosztályt bekerítsenek. Az 1. Ukrán Front előrenyomulása most már összehangolódott az 1. Belorusz Front balszárnyának mozgásával Lublin irányában.

Közben északon sem volt megállás. A 3. Balti Front július 18-án elfoglalta Pszkovot, és betört Észtország déli részébe. A 2. Balti Front Lettországban nyomult előre, az 1. Balti Front pedig július 31-én áttört Jelgavánál, és hamarosan kijutott a Rigai-öböl partjaihoz. Hitler azt a javaslatot, hogy az észt és lett földön harcoló német erőket vonják vissza a Dvina-folyó mögé, a szovjet áttörés feltartóztatására, visszautasította. A szovjet erők előrenyomulása a Rigai-öbölig valóban elvágta az „Észak" hadseregcsoportot, és újabb jelentős erőket kerített be. Egy sikeres német ellentámadás azonban ez alkalommal megakadályozta a bekerítést. 40 kilométerre nyomták vissza a szovjet éket, és sikerült helyreállítani az összeköttetést az „Észak" hadseregcsoporttal. A 2. és 3. Balti Front csak szeptemberben tudta Észtország és Lettország nagyobb részét ismét visszafoglalni, majd újabb októberi–decemberi hadművelettel a németek „Észak" hadseregcsoportját Riga és a Balti-tenger között bekeríteni.

Délen az 1. Belorusz Front Kovel irányából tört előre, Lublin elfoglalása után nyugatra fordult, hogy a Bug-folyót Varsó irányában elérje. Augusztus 3-án 25 kilométerre Varsótól a német csapatok nagy ellentámadással megállították a szovjet előrenyomulást. Mindössze két kisebb hídfőállást sikerült létesíteni a szovjet csapatoknak.

Az 1. Ukrán Front lvovi–sandomierzi hadművelete eleinte akadozott. Zsukov a felderítést hibáztatta, mely „nem tudta felfedni az ellenséges védelem egész rendszerét, a német parancsnokság hadműveleti tartalékainak – elsősorban a páncélos csapatoknak – elhelyezését".*

Július utolsó napjaiban ugyan mégis elfoglalták bekerítő hadműveletekkel Lvovot, majd ezt követően Sandomierz irányában elérték a Visztulát, átkeltek rajta, s egy újabb hídfőt létesítettek. A németek ismételt ellentámadásai már elkéstek, s csupán azt sikerült elérniük, hogy a szovjet előrenyomulást, mely július végétől lelassult, augusztusban teljesen megállítsák. A hősiesen küzdő csapatok elfáradtak, az utánpótlási vonalak több száz kilométerrel megnőttek, a németek pedig újabb erősítéseket vetettek harcba, mivel a Visztulát tartották az utolsó alkalmas védővonalnak arra, hogy megakadályozzák a szovjet csapatok Németország földjére

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 430. l.

lépését. Az 1944. nyári hadművelet így is egyike volt a hadtörténelem egyik legfényesebb hadjáratainak. Végső soron majdnem hetven hadosztályt vertek szét, mintegy harmincat teljesen, a frontvonalat közel 600 kilométerrel nyomták vissza Nyugatra. Nemcsak a Szovjetunió területét szabadították fel – a balti köztársaságok egy kis részétől eltekintve –, de Kelet-Poroszországba is behatoltak, Lengyelország Bug és Visztula közötti szakasza is felszabadult, Délen pedig elérték a Kárpátokat.

A lengyel területeken folyó hadműveletek egy sor súlyos politikai és katonai problémát vetettek fel. A szovjet kormány és az emigráns londoni lengyel kormány viszonya a teheráni konferencia óta nem javult. Churchill 1944 januárjában közölte a lengyel kormánnyal a teheráni tárgyalások rájuk vonatkozó részét, utalva arra, hogy Lengyelország keleti határa a Curzon-vonal, északi és nyugati határa pedig az Odera lenne. A lengyel kormány azonban Churchill állásfoglalása ellenére sem volt hajlandó elfogadni a javaslatot, Sztálin viszont 1944 februárjában leszögezte, hogy a szovjet–lengyel viszony rendezésének két alapfeltétele van. Az egyik a Curzon-vonal hivatalos lengyel elismerése, a másik a lengyel kormány összetételének megváltoztatása. A szovjet kormányfő követelte, hogy a jelenlegi lengyel kormányból zárják ki a jobboldali imperialista elemeket, és demokratikus gondolkodású embereket vonjanak be helyettük a kormányba. Az újabb angol nyomás csak annyit ért el, hogy a lengyel kormány hajlandónak mutatkozott tárgyalni a területi kérdésekről, ha a felszabadított területek – beleértve a Curzon-vonaltól keletre eső részeket is – a londoni kormány által irányított lengyel közigazgatás alá kerülnek. A kormány átalakításáról viszont hallani sem akartak, és e tekintetben minden tárgyalás elől elzárkóztak.

A lengyel kérdés egyre feszültebbé tette a három nagy szövetséges közötti viszonyt. A nyugatiak attól tartottak, hogy a lengyel baloldali erők segítségével a londoni lengyel kormánnyal szemben ellenkormány alakul. 1944 júliusáig, Lengyelország felszabadításának megkezdéséig nem sikerült a szovjet kormány és az emigráns lengyel kormány között hivatalos kapcsolatot létesíteni. A baloldali lengyel erők aktivitása viszont jelentősen megerősödött. Nemcsak a partizánmozgalomban növekedett számuk és tevékenységük a londoni kormány irányítása alatt álló Honi Hadsereghez képest, hanem a Szovjetunióban megalakult 1. lengyel hadsereg Berling tábornok vezetésével egyre aktívabban vett részt a Keleti Front hadműveleteiben, többek között az 1944-es nyári hadműveletekben is.

1944. július 23-án, midőn a szovjet csapatok behatoltak a Curzon-vonaltól nyugatra elterülő lengyel területekre, a szovjet kormány hivatalos nyilatkozatban jelentette ki, hogy hadműveleteinek célja a náci megszállás megszüntetése, független, erős Lengyelország megteremtése. Éppen a lengyel függetlenség biztosítása céljából nem óhajt katonai közigazgatást létesíteni, hanem megállapodott a Lublinban megalakult Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottsággal, hogy a szovjet frontvonal mögötti közigazgatás irányítását rábízza. A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság július 21-én alakult Lublinban, a szocialista Osóbka-Morawski irányításával,

vezetői között kommunisták (Bierut), valamint néhány parasztpárti politikus (Witos) volt található. Az új bizottság szembefordult a londoni emigráns kormánnyal, hangsúlyozta, hogy demokratikus alapon áll. Nem fogadja el az 1935-ös, fasiszta vonásokkal terhelt alkotmányt, hanem az 1921-es demokratikus alkotmányt teszi magáévá. A kibocsátott manifesztumban leszögezték, hogy a szovjet–lengyel barátság Lengyelország biztonságának záloga. A keleti lengyel határokat etnikai alapon kívánják szabályozni, egyidejűleg kijelentették igényüket arra, hogy nyugaton a lengyel határokat az Odera–Neisse-vonalon alakítsák ki, utalva ezen területek lengyel történelmi eredetére. A lublini nyilatkozat számos demokratikus reformot helyezett kilátásba, a föld felosztását, bizonyos mérsékelt, elsősorban német vagy kollaboráns tulajdonban levő vagyon államosítását, új lengyel hadsereg felállítását, a partizánerők, valamint a szovjet hadsereg oldalán harcoló 1. lengyel hadsereg egyesítését.

A londoni kormány -- annak ellenére, hogy a lublini bizottság elnevezése világosan jelezte, hogy nem lépnek fel a kormányzás kizárólagos igényével és hajlandók együttműködésről tárgyalni – most már rendkívül nehéz helyzetbe került. Mercv szovjetellenes politikájával saját magát hozta lehetetlen helyzetbe. Világos volt, hogy sem az angol, sem az amerikai kormány nem akar és nem is tud elzárkózni a szovjet kormány bizonyos jogos követelései elől, amelyeknek keresztülvitelét a tényleges katonai helyzet is alátámasztotta. Az angol kormány kérésére Sztálin hajlandó volt a lengyel kormány elnökét, Mikołajczykot Moszkvában fogadni, de leszögezte, hogy végső soron Mikołajczyknak a lublini Felszabadító Bizottsággal kell a lengyel kérdésekben megegyeznie. Az emigráns kormány tisztában volt azzal, hogy tárgyalási pozíciója a teheráni konferencia óta erősen romlott. Kétségbeesett, és felelőtlen kísérlettel óhajtott ezen a helyzeten változtatni. Az irányítása alatt álló lengyel földön harcoló Honi Hadsereg vezetői ugyanis németellenes katonai felkelést sürgettek, hogy siker esetén a közigazgatást átvehessék, fait accompli elé állítsák a szovjet kormányt, amely azután akarva, nem akarva elfogadja a kialakult helyzetet. Bór-Komorowski, a Honi Hadsereg parancsnoka azért is sürgette a varsói felkelést, mert attól tartott, hogy azt esetleg a baloldali és kommunista partizáncsoportok robbantják ki, ami a londoni kormány és belső erői számára óriási presztízsveszteséggel járna.

A varsói felkelés, tekintettel arra, hogy július végén a szovjet csapatok elérték a Visztulát, akkor lett volna reális és keresztülvihető akció, ha a hadműveleteket a Szovjet Főparancsnoksággal összehangolják. De ebben az esetben a londoni emigráns kormány számára részben elveszítette volna értelmét. A felkelés előkészületeiről sem a szovjet kormányt, sem a nyugati szövetségeseket nem értesítették, és augusztus elsején a felkelés híre az egész világot meglepte. A szovjet vezetést – függetlenül a varsói felkelés politikai céljaitól – katonailag is váratlanul érte, s nem esett egybe katonai műveleteivel. A szovjet hadvezetés – figyelembe véve, hogy támadásuk hatalmas sikerek után kezdett kifulladni – a hadműveleteknek

ebben a szakaszában már nem számolt Varsó elfoglalásával. A Visztula-folyót akarta elérni, néhány hídfőt teremtve a következő támadáshoz. Mikor tehát a varsói felkelés kitört, a szovjet erők nem voltak felkészülve újabb támadásra. Mintegy 25 000 férfi és nő ragadott fegyvert Varsóban. A lengyel felkelés az első napokban sikerrel járt, a városban állomásozó SS- és rendőri egységeket a kaszárnyáikba szorították, néhány fontosabb közművet, pályaudvart kezükbe kaparintottak. A felkelőket az egész város támogatta, néhány nap múlva azonban, mikor a németek csapaterősítéseket vontak össze, a helyzet megváltozott, a felkelést házról házra folyó harcok után a németek a különböző kerületekben elszigetelték, s a Visztula nyugati partját szilárdan birtokukba vették. A felkelés nehéz helyzetbe került, világos volt, hogy külső segítség nélkül nem tarthatja magát. Churchill Sztálinhoz fordult. Nem volt kétséges, hogy Mikołajczyk, aki Moszkvában tárgyalt, és sem a szovjet–lengyel határ elismeréséhez, sem a londoni emigráns kormányból és a lublini bizottságból összeállítandó új kormány létesítéséhez nem akart hozzájárulni, a felkelést saját politikai céljaira óhajtotta kihasználni. Augusztus 13-i hivatalos nyilatkozatában, majd augusztus 16-i Churchillhez írt levelében Sztálin leszögezte, hogy az egész akció bűnös könnyelműségű vállalkozás, melyhez katonailag az adott helyzetben nem tudnak kapcsolódni, ennek ellenére ígéretet tett arra, hogy hadianyaggal támogatják a felkelést.

Augusztus végén, midőn úgy látszott, hogy a szovjet erők megszilárdítják pozícióikat a Visztula partjain, s a német ellentámadást, mely bizonyos fokig visszavetette őket, megállítják, újból felmerült a lehetősége, hogy a Vörös Hadsereg mégis megkísérli, hogy segítségére siessen Varsónak. Szeptember elején sikerült elfoglalnia a lengyel fővárosnak a Visztula jobb partján fekvő, Praga nevű előrosát. „A varsói arcvonalszakaszon ezzel jelentékenyen javult a helyzet. Létrejöttek a feltételek ahhoz, hogy csapataink közvetlen segítséget nyújtsanak a felkelőknek. Ez a feladat az 1. lengyel hadseregre hárult. Ez a hadsereg szeptember 15-én bevonult Pragába, s megkezdte az előkészületeket, hogy átkeljen a Visztulán, és hídfőket vegyen birtokba Varsóban."*

Szeptember 16-án a Berling-féle lengyel hadsereg néhány százada a szovjet tüzérség támogatásával átkelt a Visztulán, és hídfőt létesített. A német erők viszont túlsúlyban voltak, a Visztula partján erős erődítményrendszerrel rendelkeztek, így nem sikerült a hídfő kiszélesítése. Sőt, szeptember 21-én a német tankok és gyalogság kettévágta a hídfőállást, s ezért szeptember 23-án súlyos veszteségek árán kénytelenek voltak kiüríteni. A szovjet erők légi úton ebben az időben jelentős mennyiségű hadianyagot és élelmiszert juttattak a felkelőkhöz, végül engedélyezték, hogy nagy hatótávolságú amerikai gépek, amelyek a varsói felkelőknek fegyvert, gyógyszert dobtak le, Poltavánál is leszállhassanak. A varsói felkelők helyzete egyre katasztrofálisabbá vált, s október 2-án a felkelők kapituláltak. A német ke-

* A Nagy Honvédő Háború története. 4. köt. Budapest 1966. 203. l.

gyetlenkedés 20 000 felkelő halálát okozta, s mintegy 150 000-en vesztették életüket a polgári lakosság köréből. A megmaradt lakosság nagy részét Németországba deportálták, s a harcokban el nem pusztult városrészeket szisztematikusan felrobbantották és lerombolták.

A londoni emigráns kormány nagy szovjetellenes sajtókampányt indított, elhallgatva ugyanakkor azt a tényt, hogy a felkelést a szovjet hadvezetés tudta nélkül robbantották ki.

A német emlékiratok is megerősítik: a térségben levő szovjet erők, figyelembe véve, hogy a németek mindenáron tartani akarták Varsót, ebben az időben nem voltak elégségesek Varsó elfoglalásához. Guderian írja: „augusztus 8-án világos volt, hogy az orosz kísérletet Varsónak menetből való elfoglalására, a lengyel felkelés ellenére védelmünk meghiúsította, mivel a felkelés az ellenség szempontjából túl korán robbant ki".*

Nem kétséges, a szovjet hadvezetés haditerve ekkor nem Varsó elfoglalására irányult. Katonai tevékenységükben 1944 augusztusától Délkelet-Európa felszabadítása került napirendre. A szovjet támadás a középső frontszakaszon 1944 augusztusában leállt, és valójában csak 1945 januárjában, a Németország elleni végső roham keretében indult meg újra.

* *H. Guderian:* Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg 1951. 359. l.

AZ INVÁZIÓ

A casablancai konferencia során nevezték ki F. E. Morgan angol tábornokot a Legfelsőbb Szövetséges Parancsnokság Hadműveleti Főnökének (COSSAC–Chief of Staff to the Supreme Allied Commando), azzal a feladattal, hogy vezetése alatt dolgozzák ki a franciaországi inváziós hadművelet tervét. A tervet – melynek kidolgozására az angol vezérkar részéről már korábban is történtek lépések – 1943 nyarára készítették el, s a Quadrant-konferencián Quebecben Roosevelt és Churchill elé terjesztették. Az eredeti terv Normandiát jelölte ki a partraszállás színhelyéül Caen és Carentan között. A döntést igen sok – olykor egymásnak ellentmondó – szempont mérlegelése alapján kellett meghozni. Pas-de-Calais szintén számba jöhetett esetleges partraszállás helyéül. Mérlegelni kellett az időjárást, a partviszonyokat, az elfoglalható kikötők helyzetét és a légi támogatás lehetőségét, az ellenséges védelem erejét és az apály- és dagályváltozásokat. Pas-de-Calais ugyan közelebb volt az angol partokhoz, de ellene szólt, hogy nem volt megfelelő kikötője, és a németek itt számítottak leginkább a szövetségesek partraszállására. Normandiában a védelem gyengébbnek ígérkezett, Cherbourg elfoglalásával kikötőhöz juthattak a szövetségesek és a tengerpart is alkalmasabbnak tűnt a partra szálló hadműveletek számára. Morgan tábornok emlékirataiban leírja: „a belső terület alkalmas volt repülőterek kiépítésére és a kezdeti hídfő megerősítésére, viszont nem volt kedvező esetleges páncélos támadásra".*

Az invázió sikere igen nagy mértékben függött attól, hogy milyen gyorsan tudják feltölteni emberrel és hadianyaggal a partra szállt csapatokat. A legoptimistább feltételezés alapján sem számítottak Cherbourg gyors elfoglalására Kérdéses volt, hogy a kikötő használható állapotban kerül-e a szövetségesek kezébe. A tudományos technika oldhatta s oldotta meg valójában a problémát, s angol szakértők 1943 nyarán kidolgozták a mesterséges kikötők elvét. A hajókat és a keszonokat még Angliában előkészíthették – közel egymillió tonna acélt igényelt –, s az invázió időpontjában Franciaországba szállíthatták, ahol az előre megtervezett rendszer szerint elsüllyesztették, és így a keszonokkal, valamint az acéllemezekkel kiképzett mesterséges kikötő alig néhány nappal a partraszállás után rakodóképes állapotba kerülhetett. Ezek a mesterséges kikötők (mulberryk) lehetővé tették, hogy az embereket és hadianyagot szállító hajók nagy része az időjárástól és a tengertől védve rakhassa ki rakományát.

A partra szálló erők nagyságát az 1943 nyarára kidolgozott terv az első napon

* *F. E. Morgan:* Overture to Overlord. London 1950. 51. l.

5 hadosztályban és 2 ejtőernyős zászlóaljban jelölte meg azzal az elgondolással, hogy további két héten belül 18 hadosztályra növelik a Franciaországban partra tett csapatok létszámát. Az első nap akcióinak kimenetele elsősorban két tényezőtől függött: 1. sikerül-e a szövetségeseknek elegendő partra szálló eszközt és hajóteret biztosítaniuk, 2. sikerül-e elérni, hogy a német hadsereg az első héten ne legyen túlságosan nagy számbeli fölényben a partraszállás térségében. A quebeci konferencián Churchill a partra szálló erők növelését követelte, Marshall, az amerikai szárazföldi erők vezérkari főnöke viszont azt javasolta, hogy az észak-franciaországi partraszállást egy dél-franciaországi támadással egészítsék ki. Tekintettel arra, hogy Churchill az ide irányítható erőket inkább a Földközi-tenger más részében óhajtotta felhasználni, a kérdést ekkor még nem döntötték el. A quebeci konferencia elvileg jóváhagyta az invázió tervét, de még változtatható volt, mint láttuk, Churchill törekedett is megváltoztatására. A teheráni konferencia időpontjáig a partraszállás előkészületei még nem haladtak olyan ütemben, hogy bizonyosra lehetett volna venni a kitűzött időre, 1944 májusára a hadművelet megindítását. Még nem volt biztosítva kellő nagyságú hajótér, nem dolgozták ki a hadművelet részleteit, s bár a főparancsnokot, Eisenhower tábornok személyében 1943 decemberében kinevezték, még ő sem vette át munkáját.

Eisenhower kinevezése bizonyos fokig váratlan volt. Korábban Churchill angol tábornokra szerette volna bízni az invázió főparancsnoki tisztét, sőt ígéretet is tett erre a vezérkari főnöknek, Sir Alan Brooke-nak. Az idő előrehaladtával azonban belátta, hogy mint annyi más esetben, ez alkalommal is meg kell elégednie az amerikaiak mögött a második hellyel. A quebeci konferencián Churchill azt javasolta, hogy Marshall tábornok legyen az inváziós csapatok feje. Az amerikai vezetők ellenezték Marshall eltávolítását az Egyesült Államokból, és kevesellték kijelölt funkcióját. Ellenjavaslatot tettek, Marshall ne csupán az inváziós erők, hanem az egész harcoló angol–amerikai hadsereg főparancsnoka legyen. Ez a javaslat viszont az angolok számára volt elfogadhatatlan, mivel ők legalább a Földközi-tenger térségében harcoló haderők főparancsnoki tisztét meg akarták tartani. Ezért döntött Roosevelt 1943. december elején Eisenhower mellett, aki 1944 januárjában ténylegesen átvette új beosztását. A Szövetséges Expedíciós Erők Legfelsőbb Parancsnoksága (SHAEF – Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force) élére tehát Dwight Eisenhower került, aki megelőzően az észak-afrikai és olaszországi partraszállási hadműveleteket vezette. Eddig is inkább szervező, irányító munkájával, semmint hadvezéri képességeivel, eredeti katonai gondolataival tűnt ki. Mellette a vezérkari főnöki tisztet szintén egy amerikai tábornok, Walter Bedell Smith töltötte be. Eisenhower helyettese Sir Arthur Tedder, az angol légügyi marsall lett, végül két angol tábornokra bízták (Sir Trafford Leigh-Mallory és Sir Bertram Ramsay) a hadműveletekben részt vevő légierők és tengerészeti egységek közvetlen irányítását. Az angol hadvezetés büszkesége, Montgomery kapta a partra szálló egységek

közvetlen parancsnokságára a megbízást, megtartva egyúttal a 21. angol hadseregcsoport irányítását is.

Sztálin joggal jegyezte meg a teheráni konferencián, hogy a főparancsnok kijelölése nélkül a tervek keveset érnek. Mikor Eisenhower és Montgomery először tanácskoztak Churchillel 1943 utolsó napján a COSSAC-tervről, mindkét hadvezér úgy foglalt állást, hogy az első partraszállási akciót a tervezettnél jóval nagyobb erőkkel kell végrehajtani, s ennek megfelelően a partraszállás helyét is ki kell szélesíteni. Montgomery javaslata szerint az első napon hét partra szálló gyalogoshadosztályt és három ejtőernyős hadosztályt kellett volna a kontinensre szállítani. Ez a javaslat azonban a tervbe vett partra szálló hajók, aknafelszedők és hadihajók számának megkétszerezését követelte. Az amerikaiak ugyan rendelkeztek elegendő partra szálló hajóval, de az amerikai tengerészet – melynek vezetője King tengernagy volt – ellenérzésekkel kezdte az európai hadműveleteket, és nem volt hajlandó biztosítani a kellő számú hajót. Más amerikai katonai vezetők pedig 1944 elejéig nem vették fontolóra érdemlegesen a hajótérszükségletet. Az amerikai hditengerészet vezetői a csendes-óceáni partraszállási hadműveletek tapasztalataira hivatkozva – ahol azonban gyakorlatilag meg nem erősített és nem védett partokon, csupán 1–2 hadosztálynyi erővel támadtak – igyekeztek az igényeket visszautasítani. Mindez és számos más technikai előkészület hiánya indokolta, hogy az eredeti támadási időpontot egy hónappal ismét elhalasszák, és június első hetének telihold periódusára tegyék. Ez alatt le lehetett gyártani néhány száz úszó tankot, el lehetett készíteni a tenger alatti olajvezetéket (Pluto-terv), melynek döntő szerepe volt az erősen gépesített angol–amerikai erők olajellátásában.

Áprilisban alakult ki a partraszállási hadműveleti terv végleges formája. A 2. brit hadseregnek három hadosztályt kellett partra tennie Caentől északra és északnyugatra, és egy ejtőernyős hadosztály feladata volt, hogy Caentől északkeletre elfoglalja az Orne-folyó hídját. Az angol partra szálló erők jobb oldalán Omar Bradley tábornok irányításával az 1. amerikai hadsereg két hadosztálya kellett hogy partra szálljon két ejtőernyős hadosztály támogatásával a Vire-folyótól keletre és nyugatra. Emellett mind az angol, mind az amerikai hadsereg rendelkezett egy-egy hadosztálynyi tartalékkal a part mentén állomásozó hajókon.

Az amerikai hadseregnek először nyugatra kellett fordulnia Cotentin-félsziget felé Cherbourg elfoglalására, az angoloknak pedig fedezniük kellett az amerikaiak szárnyát, és megfelelő területet szerezni repülőterek építésére Caen környékén. A cél az volt, hogy a „D"-nap (a partraszállás napja) után három héten belül el tudják foglalni Normandiát, hogy azután innen Párizs, illetve a Bretagne-félsziget irányában támadhassanak.

A siker feltétele kétségtelenül a megfelelő tengeri erők s a légi fölény biztosítása volt. Eisenhower erőteljesen követelte, hogy az angol–amerikai légierő 1944 tavaszán erőfeszítéseit mindenekelőtt a franciaországi vasúthálózat szétbombázására fordítsa. Az angol stratégiai bombázók parancsnoka, Harris azonban nem volt

Eisenhower alá rendelve, és véleménye szerint a vasútvonalak bombázása „igen nehéz és nem túl kecsegtető célpontja a légitámadásnak".* Az inváziós erők főparancsnoka és a légierő vezetője közötti vitát tovább mélyítette, hogy Churchill és a francia erők parancsnoka, Koenig tábornok is tiltakozott, mivel a francia vasútvonalak elleni támadások sok halálos áldozatot követeltek a francia polgári lakosság körében.

Churchill Eisenhowerhez intézett levelében leszögezte: „A háború utáni Franciaországgal jó barátságban kell lennünk. Nem csupán a humanizmusról van tehát szó, hanem a magas állami politikáról."** Végül nyolcvan igen fontos célpontot választottak ki Észak-Franciaországban és Belgiumban, melyeknek szisztematikus bombázásával – a francia lakosságot előre figyelmeztették – megbénították a német közlekedési hálózatot. Napi 100 vonat helyett a németek áprilisban csak 60, májusban pedig már csak 32 vonat szállítmányt tudtak biztosítani. Emellett a Szajna- és Oise-folyó hídjait is lebombázták, valamint a parttól 200 kilométer távolságban található valamennyi repülőteret. A közlekedési vonalak megsemmisítésében a légierő mellett döntő feladat hárult a francia ellenállási mozgalomra is. Az ellenállók nemcsak információval, hanem rendszeresen megszervezett szabotázs-cselekményekkel is segítették az invázió előkészületeit. A támadás végleges időpontjának kitűzése a meteorológusokkal folytatott tanácskozásoktól is függött. A parancsnokság úgy döntött, hogy a partra szálló akcióra – mely végül a „Neptune" fedőnevet kapta – ne éjjel, hanem nappal kerüljön sor, amikor a partvonal jól látható, a kis partra szálló járműveknek sem lesznek nehézségeik, a tengeri és légi bombázás célpontjai is világosan kiismerhetők. A bombázás időpontját azonban úgy kellett megállapítani, hogy a partraszállás a dagály kezdetétől ne távoli időpontban történjék, és az újabb partra szálló egységek is még nappali fényben partot érhessenek. Tisztázni kellett a dagály és apály pontos menetét, s azt összhangba kellett hozni a holdállás alakulásával. Az ejtőernyős egységeknek először sötétségre, majd holdfényre volt szükségük, tehát a késői holdfelkeltét tartották megfelelőnek. Szélcsendes időre volt szükség, mikor jó látási viszonyok várhatók, és tengeri vihar nem fenyeget. Így döntöttek június 5-e mellett.

Az utolsó hetek eseményei a teljes titoktartás jegyében zajlottak. A tengerpartot, ahol az inváziós erők felsorakoztak, elzárták az ország többi részétől. Írország és Anglia között már februárban leállítottak minden magánutazást, tekintettel arra, hogy a háború alatt Dublin a német kémtevékenység egyik központja volt. A diplomaták utazását is korlátozták, sőt a diplomáciai postát sem engedték ki az országból.

Hitler, akihez a német titkosszolgálat jelentései útján eljutott az intézkedések híre, úgy vélte, hogy nagyszabású blöffről van csupán szó, s a szigorító intézkedések

* *A. Harris:* Bomber Offensive. London 1947. 197. l.
** *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 232. l.

az invázió időpontjának újabb elhalasztását palástolják. Az angol titkosszolgálat valóban blöffölt, de nem az invázió időpontját, hanem az invázió helyét illetően. Mindent megtettek, hogy megerősítsék a németeket abban a feltételezésben. hogy a partraszállás helye a Pas-de-Calais lesz, mi több, hogy még a normandiai partraszállás megtörténte után is feltételezzék, csupán egy előzetes elterelő hadműveletről van szó, melyet Pas-de-Calais-ben követ majd a fő partraszállási hullám. Éppen a megtévesztési szándék miatt Pas-de-Calais fölött az angol felderítő tevékenység még sűrűbb volt, mint Normandiában. A bombatámadások nagyobb része is a Szajnától északra levő célpontok ellen irányult. Látszatra Dover környékén építették fel az inváziós erők főhadiszállását. Az első partraszállási hullámban részt vevő egységeket szándékosan Dover környékére telepítették, és általában hajók és repülők összevonásával, megtévesztő rádióadásokkal is a kelet-angol partokra összpontosították a német felderítők figyelmét, hogy kialakítsák azt a szilárd meggyőződést, hogy az inváziós csapatokkal Franciaország északi partvidékén kell szembeszállniuk.

A Franciaországban állomásozó német erők főparancsnoka Rundstedt tábornagy volt, egyike a német tábornoki kar hagyományos junker képviselőinek. 1943 végén, mikor már az invázió időpontját a németek közelinek érezték, a védelem megerősítésére Hitler kedvenc hadvezérét, Rommelt is Franciaországba küldte, a „B" hadseregcsoport élére, azzal a feladattal, hogy mindenekelőtt a parti védelmi berendezések fölött tartson szemlét. A német hadvezetés várta a partraszállást, de mind időpontját, mind helyét illetően találgatásokra, megbízhatatlan információkra volt utalva. Logikusnak látszott a Pas-de-Calas-i akció, mind az Angliához, mind a Ruhr- és Saar-vidékhez való közelsége miatt. Mivel a németek nem tudtak az angol mesterséges kikötőkről, sem a tenger alatti olajvezetékről, logikusan feltételezték, hogy a partraszállás helyének megválasztásában egy megfelelő kikötő elfoglalása a döntő szempont. A németek óriási propagandakampányt indítottak az „Atlanti fallal" kapcsolatban, ismételten hangsúlyozva legyőzhetetlen technikai felszerelését. Az „Atlanti fal" valójában inkább erősen kiépített támaszpontok laza hálózata, semmint valóságos fal volt. Még tüzérsége is elég sok kívánnivalót hagyott maga után. Az itt állomásozó, többségében nem elit csapatokat újból és újból meggyengítették, mivel a keleti arcvonal parancsoló szükségleteit kellett kielégíteni. A német vezetés legalábbis, ami Rundstedtet illeti, abból indult ki, hogy a partraszállásban aligha akadályozhatják meg az angol–amerikai erőket, éppen ezért hátrább, a partvédelem mögött kell megfelelően operatív, gyorsan mozgó tartalékerőkkel rendelkezni, s azokkal a partra szállt ellenséget bekeríteni és megsemmisíteni. Rommel viszont afrikai tapasztalatai alapján a védelmi berendezések megszemlélése után a partvonalat erősítette meg, úgy, hogy közvetlenül a partvonal mentén akadályokat és aknamezőket fektetett le, és a partvidék hátában, ahol ejtőernyős egységek leszállására alkalmas terep volt, csapatokat helyezett el. Rommel mint a „B" hadseregcsoport parancsnoka, Hollandiától a Loire torkolatáig irányította a

HADMŰVELETEK NYUGAT-EURÓPÁBAN (1944 JÚNIU

-DECEMBER). A MÁSODIK FRONT MEGNYITÁSA.

védelmet, tőle délre Blaskowitz vezérezredes „G" hadseregcsoportja védte a partokat. Rommel és Rundstedt főparancsnok véleménykülönbsége egyre élesebbé vált. Rommel ugyanis úgy vélte, hogy az angol–amerikai csapatokat lényegében a part mentén, még a partraszállás időpontjában kell megsemmisíteni, mivel a várható angol–amerikai légi fölény következtében a tartalékokat úgysem lehet kellő időben bevetni. Ezért a páncélos hadosztályokat is a part mellé akarta csoportosítani, szemben Rundstedttel, aki attól tartott, hogy ez a csapatok teljes szétszóródásához vezethet. Rommel nem volt olyan határozottan meggyőződve arról sem, hogy egyedül Pas-de-Calais jöhet számításba a partraszállás helyéül, s követelte a normandiai partok megerősítését is. Rundstedt nem tartotta elég erősnek az „Atlanti falat", „gigantikus blöff" – mondotta róla.* Egyébként is ő volt az, aki 1940-ben a Maginot-vonalat megkerülve áttörte a francia védővonalat, nem bízott tehát semmiféle fal mögötti védekezésben. „Mi németek – mondotta 1944 elején –, nem temetkezünk el a fáradt Maginot-szellemben."** Rundstedtnek 50 hadosztálya volt 1944 elején Franciaországban, Belgiumban és Hollandiában. A hadosztályok elosztása volt a fő kérdés, mivel számottevő erősítésre – bármennyire követelték ezt a főhadiszállásnál –, nem lehetett számítani. Március végéig hat hadosztályt helyeztek át Nyugatra, de ebből a súlyos ukrajnai helyzet miatt négyet, köztük három páncélos hadosztályt újból a Keleti Frontra irányítottak.

Májusban ugyan a nyugaton állomásozó hadsereg létszáma elérte a hatvan hadosztályt, de a visszahelyezett egységek – a Magyarországról áthelyezett páncélos hadosztály kivételével – csupa gyenge alakulatból álltak. Kétségtelen, hogy az első hetekben ez még elég nagy fölényt jelentett, hiszen az inváziós erők csak két hónap múlva rendelkeztek negyven hadosztállyal. A támadók viszont tudták hová összpontosítsák erejüket, a német hadosztályok pedig a Földközi-tenger térségétől a holland partokig voltak szétszórva. A németek Le Havre és Calais között az év elején tíz hadosztályt, áprilisban már tizenöt hadosztályt állomásoztattak. Erősítések mentek a Földközi-tenger térségébe, továbbá a Bretagne-félszigetre is. Normandia erősítéséről azonban csak áprilisban számoltak be az első légi fényképek. Tengeri, víz alatti akadályokat építettek. Míg április elején három gyalogoshadosztály védte Normandia partjait, és két páncélos hadosztály helyezkedett el tartalékban, addig május végére négy hadosztály volt a parton, mintegy két gyalogos-, plusz egy páncélos hadosztály közvetlen tartalékban. A német erősítések némi riadalmat keltettek a szövetséges hadvezetésben, nem tudhatták, hogy a németek nem fedezték-e fel szándékaikat. A hatvan német hadosztályból tizenöt gyalogos- és három páncélos hadosztály állomásozott a Szajna és a Loire között, de csak nyolc közvetlenül a normandiai térségben. Tekintettel arra, hogy a partraszállók a „D"-napon szintén nyolc hadosztályt vetettek be, az első napon erőegyensúly alakult ki, mely az előze-

* *C. Ryan:* The Longest Day (June 6. 1944.) New York 1957. 271. l.
** *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 187. l.

tes számítások szerint még 10 napig a csapatok számát illetően 50%-os német fölényig módosulhatott. Az erőviszonyokat nemcsak a szárazföldi erők aránya határozta meg. A szövetségesek tengeri fölénye vitathatatlan volt, hiszen mintegy 5000 különböző fajtájú és méretű szállítóhajójukkal, a térségben tevékenykedő 7 csatahajóval, 27 cirkálóval, több mint 100 rombolóval a németek tizenöt rombolót, valamint néhány tucat tengeralattjárót és kisebb hajót tudtak csak szembeállítani. Valaha félelmetes tengeralattjáróik sem jelentettek már veszélyt, egyébként is a Le Havre kikötője ellen intézett áprilisi bombatámadás nagy részüket legalábbis megrongálta. Ami pedig a légierőt illeti, az 500 német gép nem jelentett lényeges veszélyt a többszörös túlerőben levő szövetségeseknek. A német légierő sem a hajókat, sem a partra szálló alakulatokat nem tudta támadni, lényeges szerepük a hadműveletek alakításában már nem volt.

Mindezek ellenére a német hadvezetés erősen lebecsülte az inváziós veszélyt – különösen az amerikai csapatok harci értékét. Mivel a partraszállásra 1944 tavaszán nem került sor, úgy vélték, hogy ismét néhány hónapot nyernek, s augusztus előtt a támadással már egyáltalán nem kell számolniuk. Rommel például június 4-én, tekintettel a rossz időre, alkalmasnak látta a helyzetet arra, hogy családját meglátogassa Ulmban. Június 5-i német jelentések határozottan leszögezték, az invázió közvetlen veszélye nem fenyeget. Pedig június 5-én a szövetségeseknek támadniuk kellett volna.

Június elsejével az idő váratlanul rosszra fordult, s úgy tűnt, hogy azon a három napon, amikor a dagály és holdállás az inváziót lehetővé teszi, már nem javul meg. Normandiában erősen szeles, ködös, felhős idő volt várható. Június 4-én egy nappal el kellett halasztani az 5-ére tervezett inváziót. Több százezer ember ekkor már nem a parti táborokban, hanem a hajók gyomrában várta az indulást, feszült idegekkel, és a szélvihartól hullámzó tengeren felkavart gyomorral. A helyzet rendkívül feszült volt. Ha másnap nem támadnak, akkor legalább kéthetes halasztással kellett számolni. Politikai és katonai okok miatt ezt nem akarták megkockáztatni. Június 5-én hajnalban, a rossz időjárás ellenére, figyelembe véve a meteorológusok előrejelzését, mégis az indulás mellett döntöttek, s hamarosan mozgásba lendült a bonyolult gépezet. Június 4-én Churchill de Gaulle tábornokkal is közölte, hogy másnap vagy két nap múlva az angol–amerikai csapatok megkezdik Franciaország felszabadítását.

Június 5-én, még inkább az éjszakai, mint a hajnali órákban, megindult a támadás. A francia partizánoknak küldött sűrű rádióüzenetek, az álcázott, de részben felfedett konvojok mozgása, a kora éjszakai órákban ugyan már felkeltették a németek gyanúját, s egyes egységeket már riadóztattak, de a nyugati hadsereg főparancsnokságára az első hírek csak 1 és 2 óra között érkeztek, beszámolva arról, hogy az Orne torkolatánál angol, a Vire-folyó közelében pedig amerikai ejtőernyős egységek ereszkedtek le.

A hajnali órákban két hullámban, több mint ezer repülőgép bombázta a német

part menti állásokat. Ekkor már az ötezer hajóból álló szövetséges flotta közeledett a normandiai partokhoz. A hadihajók ágyútüzet nyitottak. Hajnalra a kis partra szálló hajókból és járművekből megkezdődött a gyalogosok, a páncélosok és a tüzérség kirakodása. A helyzet még teljesen zavaros volt, a nyugati német erők főparancsnoksága öt órakor adta ki a rendelkezéseket az ellenakciókra. Ez azonban a partraszállás tényét már nem akadályozhatta meg. Mintegy 100 kilométer szélességben öt partszakaszon indult meg az angol–amerikai csapatok partraszállása. Sokan még a tengeribetegségtől legyengülve vergődtek ki a partra. Az amerikaiak 70 000 embert tettek ki a szárazföldre, tőlük nyugatra az angol–kanadai csapatok pedig 85 000 főt. Az öt partszakaszból a legnyugatabbra elterülő ún. Utah-szakaszon értek el leghamarabb eredményeket. Itt az amerikaiaknak már reggel 8 órára sikerült 3 kilométerre behatolni az „Atlanti falba". Az ún. Omaha-szakaszon viszont igen kedvezőtlenül alakult a helyzet, sok jármű elsüllyedt, s mikor a beteg katonák kívánszorogtak a partra, minden védelem nélkül kellett szembenézniük a németek tüzével. Az angol csapatok közvetlen feladata nehezebb volt, mint az amerikaiaké. Három kis hídfőt létesítettek, de Rommel közelben állomásozó egyik páncélos hadosztálya azonnal támadásba lendült ellenük. Az ejtőernyős hadosztályok tevékenysége kevés sikerrel járt, a rossz idő és a légvédelem eleve szétszórta őket, feladatukat csak részben tudták teljesíteni. Az első nap eredményei közé tartozott, hogy közel 200 000 angol–amerikai katonát, mintegy 10 000 halott és sebesült elvesztése árán sikerült partra tenni. Területileg viszont nem teljesítették a szövetségesek az első napra kitűzött feladatokat. Az amerikaiak csak két elszigetelt hídfőállást létesítettek, és az angol–kanadai hídfő is elég nehéz helyzetbe került. A német tartalékok bevetésére Hitler június 6-án délután adta meg az engedélyt, de a partizánok szabotázsakciói és a szövetségesek légitámadásai miatt szállításuk közel egy napig tartott. A német tartalékok bevetése megakadályozta, hogy az angolok elfoglalják Caen városát, de ugyanakkor a partraszállási hídfő lassú szisztematikus kiterjesztésével szemben nem voltak elég hatékonyak. A Pas-de-Calais térségben tartózkodó német csapatok meggyengítését Hitler nem engedélyezte, mivel még mindig attól tartott, hogy Normandiában csak elterelő hadműveletről van szó, s a fő csapás csak ezután következik. Ötnapos kemény küzdelem után a partraszállás első hadműveletei sikerrel befejeződtek. A német védelmi vonalat keresztültörték. Az angol–amerikai csapatok most már közel 150 kilométer hosszú, 30 kilométer mély parti sávot tartottak kezükben, és tizenhat hadosztályt tettek partra.

„Az invázió első szakasza a szövetségesek nyilvánvaló katonai, politikai és pszichológiai sikerével ért véget – írja Hans Speidel, Rommel akkori vezérkari főnöke. – Helyzetüket konszolidálták ... Június 9-étől a kezdeményezés az ő kezükbe ment át."* A következő napokban Bradley és Patton tábornokok irányításával tovább szélesítették hídfőjüket Saint Lô irányában. Az angolok viszont az erősebb német

* *H. Speidel:* Invasion 1944 ... Tübingen–Stuttgart 1950. 106. l.

ellenállás következtében és a kedvezőtlenebb terepviszonyok között elakadtak. Az amerikaiak először Saint Lô irányában nyomultak előre, hogy elvágják a Cotentin-félsziget nyugati csücskében harcoló német erőket, június 19-én elérték Barnevillenél a tengert, tehát a hadműveleti tervet sikerrel végrehajtották. Ezek után nem keletre, hanem nyugatra fordultak, hogy a félszigeten elvágott német erőket megsemmisítsék, s megszerezzék az első francia kikötőt, Cherbourg-t, aminek elfoglalása két okból is sürgőssé vált. Egyrészt a két mesterséges kikötőből az egyik megrongálódott és használhatatlanná vált, ami fokozta az utánpótlási nehézségeket, másrészt június 20-a körül a néhány napig tomboló tengeri vihar a szállítást szinte teljesen lehetetlenné tette, s utánpótlási válságot idézett elő a szárazföldön harcoló angol–amerikai erőknél. Az elvágott 40 000 főt számláló német katonai egységek leküzdése jó két hetet vett igénybe. Az amerikai csapatok ugyan már június 22-én Cherbourg-nál álltak, de a német csapatok csak négy nap múlva adták fel a várost, miután a kikötőt teljesen használhatatlanná tették. Helyreállítása csak augusztus végére sikerült.

A Caen körzetében harcoló angol–kanadai erők már kevésbé dicsekedhettek sikerekkel. A sajátos normandiai terepviszonyok a gyalogság harcát rendkívül fáradságossá tették, és a tüzérség és a páncélosok támadását is akadályozták. A németek Caent végsőkig védelmezték, felismerve a városka nagy stratégiai jelentőségét és azt a körülményt, hogy elfoglalása megnyithatja a Párizs felé vezető utat. Erősítéseik nagy részét tehát az arcvonalnak erre a szakaszára összpontosították.

Június 17-én Hitler megbeszélést tartott a Franciaországban harcoló német csapatok parancsnokaival, Rundstedttel és Rommellel. Mindkét tábornok az angol–amerikai csapatok nagy erejére hivatkozott a partraszállás sikere miatt szemrehányást tevő Führernél. Hangsúlyozták, hogy Normandiában nincs lehetőség sikeres ellenállásra. Kérték Hitlert, járuljon hozzá, hogy a német csapatokat idejében kivonhassák. Javasolták, hogy a 7. és 15. német hadsereg a Szajna mellett egyesüljön s építse ki védőállásait, mivel ott esetleg még van remény a sikeres védekezésre. Hitler eddigi gyakorlatához híven nem volt hajlandó egy talpalatnyi föld feladásához sem hozzájárulni. A védelem megerősítésére nagyhangú ígéreteket tett, hivatkozott nem utolsósorban a csodafegyverekre, melyek közül a V–1 pilóta nélküli szárnyasbombát néhány nap óta London elleni támadásokra vetették be. Mikor a tábornokok azt kérték, hogy London helyett a partra szálló erőket támadják a rakéták, kiderült, hogy nincs belőlük elegendő, s egyébként is csak tömeges célok elleni bevetésre alkalmasak. A tárgyalás tehát nem vezetett eredményre. A szövetségesek helyzete pedig Franciaországban napról napra szilárdult. A németeknél üzemanyaghiány lépett fel, a gépesített egységeket vonaton kellett szállítani, de az állandó bombatámadások miatt csak éjjel mozoghattak, a partizánakciók következtében pedig csak nagy kerülővel érték el céljukat. A szövetségesek pedig leküzdve az utánpótlási válságot, július elejére már egymillió embert, közel 200 000 járművet és mintegy félmillió tonna hadianyagot tettek partra. Az előzetes számítások szerint

a partraszállást követő 20. napon volt várható, hogy az angol–amerikai erők számára kritikus helyzet áll elő. A német csapatösszevonások – legalábbis úgy gondolták – ekkorra figyelemre méltó erőfölényt teremthetnek a partra szálló csapatokkal szemben. A valóságban nem ez történt. Az angol–amerikai légifölény olyan nagy volt, hogy meg tudta akadályozni a szárazföldi erők esetében a német fölény kialakulását.

Június 19-én Rommel és Rundstedt ismét Hitlernél járt. Újból csapatokat kértek, annak ellenére, hogy épp aznap indítottak Caen környékén új páncélos hadosztályokkal – köztük két Magyarországról kivont páncélos hadosztállyal – támadást, amit az angolok csak nehezen tudtak elhárítani. Közben a Szovjetunió a Keleti Fronton nagy támadást indított, s Hitlernek már nem volt lehetősége arra, hogy onnan új erőket dobjon át Nyugatra. Megoldást is csak abban látott, hogy az öreg és fáradt von Rundstedtet leváltotta, s egyik bizalmasát, von Kluge tábornokot nevezte ki utódjának.

A német erősítések nem módosították gyökeresen a hadi helyzetet, de Caen környékén az angol előrenyomulást megállították. Pusztító csata folyt. Az angol bombázók a várost sem kímélve szőnyegbombázást hajtottak végre a német állások ellen. Július 9-én a németek kénytelenek voltak engedni a nyomásnak, s a várost kiürítették. Az angol előrenyomulás nem gyorsult fel, s Caen városát is csak 33 napos küzdelem után vették be, hetekig tartott, míg Caen környékét elfoglalták. Az invázió teljes sikeréről még mindig nem lehet beszélni, mivel a kitűzött célok közül jó néhányat a szövetségesek még nem értek el. Az angol–kanadai erők támadásának lelassulása a haditerv módosítását is szükségessé tette. Eredetileg a Montgomery vezette erőknek kellett volna a Normandiai-félszigetről kierőszakolni a kitörést. Mikor világossá vált, hogy ez nem lehetséges, a támadás súlypontját a Saint Lônál harcoló amerikai hadseregre helyezték át, s Montgomery erőinek feladata a német ellencsapások magára vonása s az amerikai áttörés fedezése lett. Az átcsoportosítás ugyan nem volt konfliktusmentes, a vállalkozás főparancsnoka Eisenhower, s a már partra szállt erőket, illetőleg az angol 21. hadsereget irányító Montgomery között egyre több volt a nézeteltérés.

Montgomery július 18-án megindított támadása eredetileg előjátéka lett volna az egy héttel későbbi amerikai támadásoknak. Az angol generális a sikert azonban szerette volna teljesen magának megtartani, s miután támadása nyomán a német védelem gyengült, a védelembe való behatolást már sikeres áttörésnek vélte. Caen mögött, az Orne- és Dives-folyók között volt viszont Rommel legerősebb és legmélyebb védelmi állása, mely öt különböző övezetből állt, s ha a német tábornok 17-én ugyan egy légitámadás következtében súlyosan meg is sebesült, csapatai továbbra is ellenálltak, s július 20-án Montgomery támadása ismét leállt. A német hadsereg helyzete egyre tarthatatlanabbá vált. Rommel sebesülése előtt fogalmazott memorandumában leszögezte, hogy hadserege 100 000 embert vesztett, az új csapatok gyengék, aligha valószínű, hogy az angol–amerikai erőknek 2–3 héten belül

ne sikerüljön valahol a védelmi vonalat áttörni, s a széles francia térségbe kijutni. „Ennek következménye pedig beláthatatlan . . . – írta Rommel Hitlernek. – Kérem tehát Önt, hogy ebből a helyzetből sürgősen vonja le a szükséges következtetéseket."*

A német tábornoki karban, az államapparátus egy részében s a német nép különböző társadalmi osztályaiban éppen ezekben a napokban szintén megérett a következtetések levonásának gondolata. Az évek óta felgyülemlett feszültség mozgásba hozott régi Hitler-ellenes erőket, s a vereség biztos tudata újakat csatlakoztatott hozzájuk. Közel egy évtized terrorja, olyan terror, melyhez hasonlót rendszerességben, módszerességben, leleményességben még nem ismert korábban a világ, az ellenzéki erőket megtörte, szétszórta vagy legalábbis tétlenségre kárhoztatta.

Azok a hatalmas tömegek, melyek az első világháború előtt még Európa legerősebb munkásmozgalma mögé tömörültek, s melyek még a nácizmus hatalomra jutása előtt közel 8 millió szociáldemokrata és több mint 5 millió kommunista szavazatban fejeződtek ki, látszólag eltűntek Németország politikai színpadáról. Néhány ezer ember megöletése, több tízezer börtönbe vagy koncentrációs táborba záratása, pár százezer ember emigrációja a baloldal erejét felmorzsolta. A nácik hatalomra jutása előtti hibáit levetkőző Kommunista Párt újabb és újabb szervezkedése hírt adott ugyan a baloldali erők létezéséről, komoly belső veszélyt azonban ez nem jelentett a rendszerre, még a megújuló Szociáldemokrata Párt csoportjaival együtt sem. A rezsim gazdaságilag s politikailag erősödött, nagy katonai sikerei meggyőzték az ingadozókat. A hadsereg, az uralkodó osztályok, a kispolgárság szilárdan felsorakozott a német nacionalizmus és fasizmus mellett, sőt bizonyos fokig a munkásosztály és a parasztság is haszonélvezőjévé vált az új helyzetnek. A „felsőbbrendű faj" mint Európa ura, korlátlanul rendelkezett Európa gazdasági javaival, s ennek következtében a tömegek életszintjében sem volt olyan mértékű a leromlás, mint például az első világháború folyamán. A dolgok logikájánál fogva azonban, amint a győzelmeket vereségek követték, úgy ütötte fel fejét lassan az ingadozás, a kétség. Kommunista szervezkedésekre és haladó egyetemisták tiltakozására már 1942-ben sor került, de 1943-ban a burzsoázia, az államapparátus és a hadsereg csúcsain is nőtt a számuk azoknak, akik ha nem is az út egészét, de egyes eszközöknek, módszereknek a helyességét kétségbe vonták. Katonák és politikusok gondolkodtak azon, miként lehetne a katasztrófát elkerülni, Hitlertől és rendszerétől megszabadulni, Németországot a teljes háborús vereségtől és az annak következményeként feltételezett társadalmi átalakulástól megmenteni. Ezek a körök politikai nézeteik folytán nem Hitler-ellenes népi mozgalmat akartak kibontakoztatni, hanem egy fordulatot végrehajtani, melynek elérését „egy államcsíny, egy felülről jövő forradalom formájában"** remélték, s ezért a polgári és katonai ellenzék összefogásá-

* Der zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten. III. köt. München 1963. 106. l.

** *G. Ritter:* Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung. Stuttgart 1957. 127. l.

ra törekedtek. A katonákban látták azt az erőt, mely egy ilyen államcsínyt sikerrel végrehajthat.

Az ellenzéki mozgalom fő szervezője Carl Goerdeler egykori lipcsei polgármester, államhivatalnok volt, aki többségében konzervatív, a hitleri rezsim által 1938 után félreállított politikusokkal, hivatalnokokkal, értelmiségiekkel állott kapcsolatban. Politikai és szociális nézetei a konzervativizmushoz, az autoratív uralmi formákhoz állottak közel. Célja egy konzervatív belső berendezkedésű, de a hódításokból is valamelyest megtartó, Európában továbbra is nagyhatalmi helyzetet elfoglaló Németország volt. Goerdeler elsősorban a Nyugattal akart békét kötni, de egyáltalán nem határolta el magát a Szovjetunió elleni harctól. Külpolitikai programja még 1941-ben is az 1914. évi német határok visszaállítása volt, s ezt az álláspontját 1943-ban is csak részben módosította. Goerdeler nemcsak a mélyebb társadalmi átalakulást nem tartotta szükségesnek, de alapjában a polgári demokrácia és liberalizmus is távol állott nézeteitől. Sem a weimari demokrácia, sem a nép részvétele a politikai és társadalmi életben nem jelentett Goerdeler számára olyan politikai célkitűzést, melyet a náci rezsimmel szembeállíthatott volna. Így, bár a háború második felében Goerdeler hajlandó volt baloldali ellenzéki csoportokkal, mindenekelőtt szociáldemokratákkal – és rajtuk keresztül néhány kommunistával is – kapcsolatot kiépíteni, de politikai elképzeléseihez s eszméköréhez a Wehrmacht néhány nyugalmazott vezetője, mindenekelőtt Ludwig Beck vezérezredes, egykori vezérkari főnök, akit Hitlerrel való ellentéte még 1938-ban kiszorított a Wehrmacht vezetéséből, állt közel. Becknek 1938-ban még viszonylag széles baráti köre is erősen összezsugorodott a háború sikeres éveiben, de 1943-ban a vereségek, melyhez személyes sérelmek – a Waffen-SS, a Gestapo fokozódó befolyása a hadseregben – is hozzájárultak, újból jó néhány kulcspozícióban levő tisztet távolított el Hitlertől, és foglalkoztatott a náci rendszertől való megszabadulás gondolatával. Aligha kétséges, hogy a katonai vezetőket személyes helyzetük vagy kasztjuk sorsa s a vezető osztállyal azonosított Németország jövője aggasztotta, s a náciellenességük – ha a nácik tömeggyilkosságait, népirtásait nem is helyeselték – távolról sem állt azokon az elvi alapokon, amelyeket az *Atlanti Charta* az antifasizmus jegyében megfogalmazott. Az adott helyzetben nem vitás, hogy a hadsereg és a tisztikar volt az egyetlen olyan erő, amely képes lehetett Hitler eltávolítására, a náci rendszer megdöntésére. Ugyanakkor az a körülmény, hogy a Hitler elleni szervezkedés a konzervatív katonai és politikai vezetőktől indult ki, bizonyos fokig korlátozta hatékonyságukat más társadalmi osztályokkal kapcsolatban, és meghatározta a nácizmus eltávolításához felhasznált eszközöket is. Ez a csoport, ha szükségesnek látta ugyan a nácizmus megszüntetését, valójában nem határolta el világosan a haza sorsát az uralkodó politikai rendszer sorsától. Az aktív fellépéstől sokáig visszatartotta félelme, hogy elősegíti Németország háborús vereségét.

Kétségtelen, hogy 1943–44 folyamán a Beck–Goerdeler vezette ellenzéki csoport, nemcsak jobbról – olykor katonákkal, akik 1944-ig aktívan támogatták a hit-

leri rendszert, s nem egy közülük háborús bűnöket is elkövetett –, de balról is bővült. A volt kereszténvszocialista szakszervezet vezetője (Jakob Kaiser), a szociáldemokrata szakszervezeti vezető, Wilhelm Leuschner és a volt szociáldemokrata politikus, Julius Leber a munkásmozgalmat hozta összeköttetésbe a katonai-polgári elemekkel. Mi több, a szociáldemokraták az 1943-ban illegálisan Németországban működő két legerősebb kommunista csoporttal is, vezetőik Anton Saefkow és Bernhard Bästlein útján összeköttetésben álltak, akik pedig széles antifasiszta front megteremtésén fáradoztak, és hadiipari szabotázs érdekében fejtettek ki propagandát. A konzervatív csoportok és a munkásmozgalmi erők között bizonyos fokig a Helmuth von Moltke vezette ún. Kreisaui-kör alkotta az összekötő kapcsot. Ez az erősen vallásos, idealista nézetekkel áthatott csoport, erkölcsileg és politikailag egyaránt keményen elítélte a náci rendszert, de hosszú ideig semmiféle erőszakos fellépésre nem szánta el magát.

A belső ellentmondások, a program elégtelensége, olykor társadalmi hatalmát és külpolitikai elképzeléseit illetően kimondottan konzervatív útjai ellenére a Beck–Goerdeler-csoport végső soron a legkiterjedtebb szervezkedést készítette elő a náci rendszer ellen.

Az invázió sikere, az oly sokat tépelődő, mindig a Nyugattal való előzetes megegyezésben bízó Beck–Goerdeler-csoportot határozottabb cselekvésre késztette. Reménykedtek, hogy egy sikeres puccs még megteremtheti az angol–amerikaiakkal való kompromisszum lehetőségét, mielőtt nyugaton összeomlik a német hadsereg, vagy csak arra gondoltak már, hogy cselekedni kell. „Most már nem a tényleges célról van szó, hanem arról, hogy a német ellenállási mozgalom a világ és a történelem előtt megmutassa, hogy megkockáztatta a cselekvést."* A szervezkedés főként katonai körökben folyt, különösen azután, hogy a Gestapo a csoporttal kapcsolatot tartó kommunista vezetőket letartóztatta. Mind több tábornok – köztük jó néhány, akik éveken át Hitler bizalmát és kegyeit élvezték – jelezte, hogy sikeres államcsíny esetén hajlandó az összeesküvők oldalára állni. Egyesek továbbmentek, és hangoztatták, hogy a puccs végrehajtásában is hajlandók aktívan részt venni. Beck mellett Witzleben tábornok és Hoepner vezérezredes álltak a katonák szervezkedésének középpontjában, de Karl Heinrich von Stülpnagel, Franciaország katonai parancsnoka, sőt júliusban von Kluge és Rommel is közeledett az összeesküvőkhöz. Berlinben a városparancsnok és a rendőrség vezetője, de más katonai vezetők is hajlandónak mutatkoztak csatlakozni Hitler eltávolításához. Az OKH-nál dolgozó Olbricht tábornok, aki a katonai tartalékokat irányította, munkatársával Claus von Stauffenberg ezredessel konkrét haditervet dolgozott ki. Ennek alapja egy Hitler elleni merénylet, amit követ a rendkívüli állapot kihirdetése, a hadsereg hatalomátvétele az országon belül, valamint a megszállt területeken, a főváros

* *F. Schlabrendorff:* Offiziere gegen Hitler. Zürich 1946. 138. l.

és az ország stratégiai pontjainak megszállása, a náci párt, az SS és a Gestapo vezetőinek letartóztatása.

Az összeesküvés sikeres végrehajtása – úgy tűnt – két döntő mozzanaton múlik. Az egyik Hitler meggyilkolása, mivel joggal számítottak arra, hogy a Hitler elleni sikeres merénylet a hadsereg és az államapparátus számos vezetőjét – miután esküjük alól feloldva érzik magukat –, vagy a puccs oldalára állítja, vagy legalábbis kikapcsolja a cselekvésből. A másik mozzanat a Németországon belül állomásozó, ún. tartalékhadsereg (Ersatzheer) mozgatása, mivel a hatalomátvétel katonai biztosítása ezektől a csapatoktól függött. E csapatok parancsnoka, Fromm vezérezredes már korábban tervet készített bármiféle rendszerellenes megmozdulás elnyomására. E tervét akarták az összeesküvők felhasználni. Tervükben lényeges mozzanat volt, hogy az összeesküvés kulcsfigurája, aki Hitler meggyilkolásának feladatát vállalta magára, Claus von Stauffenberg lett 1944 júniusában Fromm vezérkari főnöke.

Stauffenberg, ez a viszonylag fiatal katonatiszt – aki Tuniszban súlyosan megsebesült, egyik szemét és egyik karját elvesztette – felismerte, hogy Hitler és a náci rendszer katasztrófába sodorja hazáját, szenvedéllyel és határozottsággal kapcsolódott az akcióba. Az eseményekből jóval inkább képes volt a következtetéseket levonni, mint sok kollégája, ezért lépett fel a sok huzakodással, vonakodással szemben, s vállalta magára a legnehezebb feladatot, a Hitler elleni merényletet. De ugyanezért nem fogadta el a katonai vezetők koncepcióját, akik még mindig a Nyugattal való megegyezésben reménykedtek, Stauffenberg az új Németország számára elengedhetetlennek tartotta a Szovjetunióval kiépítendő jó kapcsolatokat.

Stauffenberget az idő erősen sürgette a cselekvésre, nemcsak a „Közép" hadseregcsoport összeomlása a keleti arcvonalon és a franciaországi csapatok összeomlásának veszélye Nyugaton, hanem az is, hogy a Gestapo az összeesküvők nyomában van. 1944 júniusában Moltke grófot, a Kreisaui-kör vezetőjét letartóztatták. Július elején szocialisták és kommunisták jutottak a Gestapo kezébe, és július 17-én az összeesküvők feje, Goerdeler ellen is elfogató parancsot adtak ki.

Stauffenberg, aki időnként hivatalos volt a Hitler rastenburgi főhadiszállásán tartott megbeszélésekre, július 20-án aktatáskájában pokolgéppel érkezett Berlinből a főhadiszállásra. A megbeszélésre a nagy meleg miatt ezen a napon nem Hitler betonbunkerében, hanem egy fabarakkban került sor, s ez a változás végzetesnek bizonyult, mivel a robbanás hatása kevésbé volt erős. Stauffenberg, aktatáskáját a tárgyalóasztalra helyezve, kihívatta magát a teremből. A robbanás bekövetkezte után azonnal Berlinbe repült, hogy a hatalom átvételében segédkezzen. A robbanás azonban – különböző véletlenek folytán – nem okozta Hitler halálát, csak könnyebb sebeket ejtett rajta. A robbanás utáni jelenetet Alan Bullock, a legjobb Hitler-életrajz szerzője a következőképp írja le:

„Óriási füst és zűrzavar közepette, miközben az őrök összevissza rohangáltak és bent sebesültek segítségért kiáltoztak, Hitler az ajtóhoz tántorgott. Nadrágjának

egyik szára leszakadt, tetőtől talpig fekete volt a füsttől, és számos sebből vérzett. Haja csapzott volt, és bal karja tehetetlenül lógott, egyik lábát égési sebek borították, egy leomló gerenda megsebesítette a hátát, és mindkét hallószerve megsérült a robbanástól. De élt. Mindenki más, aki az asztal végén állt, ahová Stauffenberg helyezte aktatáskáját, vagy meghalt, vagy súlyosan megsebesült. Hitlert részben az óvta meg, hogy a robbanás pillanatában éppen ráhajolt az asztalra, részben az asztal keményfából készült lába, melyhez Stauffenberg a robbanás előtt aktatáskáját támasztotta."*

Ezek után az összeesküvők terve sorra meghiúsult. Nem sikerült fenntartaniuk a főhadiszállás és Berlin közötti hírzárlatot, így amikor Berlinben Fromm tábornokot rá akarták beszélni, hogy a Hitler elleni merénylet miatt adja ki a Walkürparancsot, az telefonon érintkezésbe lépett a főhadiszállással. Megtudta, hogy Hitler él, és megtagadta a parancs kibocsátását. Olbricht tábornok, aki Berlinben vezette volna az akciót, bizonytalanná vált. Stauffenbergtől telefonon megkapta az akció elindításának jelszavát, de most úgy gondolta, megvárja míg Stauffenberg Berlinbe érkezik. Néhány óra múlva Stauffenberg – jóhiszeműen – megerősítette Hitler halálhírét, s Frommot letartóztatva megindították az akciót. A csapatok megkezdték a hatalom átvételét, de a Propagandaminisztérium elfoglalására és Goebbels elfogására kirendelt egységek vezetőjét Goebbels összeköttetésbe hozta Hitlerrel, aki arra utasította őket, hogy az árulóktól kapott parancsot ne teljesítsék, hanem a felkelés vezetőit tartóztassák le. Goebbels határozottan cselekedett, számolt az összeesküvők bizonytalankodásával, a rádiót már az ő nevében foglalták el a csapatok, s itt azonnal közzétették: Hitler ellen merényletet követtek el, de az meghiúsult. A hír a bizonytalankodó tisztek magatartását végleg eldöntötte. A tartalékhadsereg vezetőjévé Himmlert nevezték ki. Az esti órákban a Hitlerhez hű csapatok már elfogták a felkelés katonai vezetőjét, s a fogságból kiszabadult Fromm, hogy igazolja magát, azonnal hadbíróság elé állította őket. Stauffenberget, Olbrichtot és néhány más tisztet azonnal kivégeztek, Beck vezérezredesnek megengedték az öngyilkosságot.

A puccsal kapcsolatos katonai cselekmények szinte mindenütt ugyanilyen felemásan, sikertelenül zajlottak. Ez is bizonyította, hogy az összeesküvők között és még inkább az esetleges csatlakozásukat kilátásba helyező vezető tisztek körében mennyire hiányzott az elszántság, a cselekvési készség, s különböző morális, politikai s katonai okokra hivatkozva mennyire képtelenek voltak a Hitlerrel és a nemzetiszocializmussal való szembeszállás kockázatát vállalni. Talán Párizs volt az egyetlen hely, ahol von Stülpnagel hajlandónak mutatkozott cselekvésre. Mihelyt megkapta a puccs indítására vonatkozó titkos jelzést, Párizsban állomásozó egységeivel megszállta az SS, a Gestapo és az SD parancsnokságát, letartóztatta a veze-

* *A. Bullock:* Hitler: a Study in Tyranny. London, 1955. 681. l. (Valójában az asztalon levő aktatáskát egy másik tiszt tette Stauffenberg távozása után az asztal alá. – *A szerző.*)

tőket. A következő lépés az angol–amerikai csapatokkal való kapcsolatfelvétel lett volna, ezt azonban von Kluge megtagadta. Ezek után Stülpnagel visszavonta korábbi intézkedését, szabadon engedte a letartóztatottakat, akik hamarosan őt vették őrizetbe. Ezzel a katonai puccs Nyugaton is összeomlott. Következett a véres megtorlás. Hitler másnapi beszéde már teljesen tisztázta a helyzetet. „Egy kis, becsvágyó, lelkiismeretlen, ugyanakkor bűnös és buta tiszti csoport összeesküdött, hogy eltávolítson engem és a német Wehrmacht parancsnokságát – mondta Hitler. – Az összeesküvők köre igen szűk, és semmi köze sincs sem a Wehrmacht, még kevésbé a német nép szelleméhez."* Egyidejűleg elrendelte, hogy mindenkit tartóztassanak le, akik kapcsolatban álltak az összeesküvőkkel, vagy engedelmeskedtek nekik, ha pedig ellenállnak, öljék meg őket. A nemzetiszocialista hatóságok igen tágan értelmezték a parancsot. Mindenkivel végezni kívántak, akivel kapcsolatban a rezsimhez való hűséget illetően a legkisebb kétség felmerült. Különleges bizottságot állítottak fel a letartóztatandók listájának összeállítására, látszatpereket rendeztek. Mintegy 5000 embert végeztek ki, s további tízezret zártak koncentrációs táborba, ahonnan csak kevesen tértek vissza élve. Halálra ítélték Goerdelert, Witzleben és Stülpnagel tábornokot, Canaris tengernagyot, a német kémelhárítás volt főnökét, neves szociáldemokratákat, a Kreisaui-körhöz tartozó arisztokratákat, a diplomáciai karnak az összeesküvőkkel kapcsolatot tartó tagjait. Pár hónappal később von Kluge, majd a sebesüléséből felépülő Rommel számára is csak az öngyilkosság lehetősége maradt meg.

A puccs tehát nem sikerült, bár jelezte, hogy magán a rendszeren belül is a tisztikartól az államapparátusig bizonyos meghasonlás van. Hitler és más náci vezetők, különösen Goebbels és Himmler úgy vélték, a belső megingást a legerősebb terrorral lehet csak megakadályozni. Himmler SS-legényei most már nyíltan a hadsereg és a tisztikar sakkban tartására, ellenőrzésére rendezkedtek be, s véres kezű főnökük pedig a belügyminiszteri, a legfelsőbb SS és rendőrparancsnoki cím mellett megkapta a hazai tartalékhadsereg főparancsnoka és a birodalomban állomásozó valamennyi rendőri és katonai erő vezetője posztját. Goebbelst Hitler kinevezte a totális háborúval kapcsolatos feladatok birodalmi biztosává. A fiatalok és öregek mozgósítása, a katonaszökevények családja elleni eljárás, a tisztikarral szemben annak arisztokrata, junker eredetére való hivatkozás, bizonyos népi-társadalmi demagógia felélesztése utalt arra, hogy a rendszer végső erőfeszítéséhez érkezett.

Az összeesküvés mutatta, hogy a német nép, beleértve a vezető rétegek egy részét, nem akar tovább szolidaritást vállalni Hitlerrel. A kudarc azonban azt is jelezte, hogy még mindig nincs szó általános összeomlásról. A náci propaganda, azonosítva Németország érdekeit a náci rendszerrel, még fanatikus kitartásra ösztökélte a terrorizált és megfélemlített katonákat.

A július 20-i Hitler elleni merényletet nem vezetett a franciaországi német ellenál-

* *M. Domarus:* Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. II. köt. Id. kiad. 2128 l.

lás összeomlásához sem. A vereséget az angol–amerikai erőknek kellett kikényszeríteniük. Július végére közel másfél millió angol–amerikai, s kis részben francia katona állomásozott, illetve harcolt francia földön. A Cobra-akcióban Bradley tábornok Saint Lô környékén létesített egy igen erős támadó éket. A szokásos intenzív légi előkészítés után az amerikai páncélosok benyomultak a gyenge német védőállásokba, és a német nyugati védőszárnyat bekerítéssel fenyegették. Hitler parancsa ellenére a nyugati német védelem összeomlott. Az utakat ellepték a visszavonuló német csapatok. Az állandó szövetséges légitámadások szörnyű veszteségeket okoztak soraikban. Július 31-én az amerikaiak elérték Normandia délkeleti sarkában levő Avranches helységet, s így nemcsak Normandia került birtokukba, de létrejöttek az előfeltételei annak is, hogy a szövetségesek kitörjenek a Szajna-medence felé. Erre az időre már igen nagy fölényben voltak az inváziós erők, és nem volt kétséges, hogy mihelyt az angol–amerikai erők kijutnak Normandiából, fölényüket még jobban érvényesíthetik, s a hadműveletek meggyorsulnak. Így is történt, az avranches-i amerikai áttöréssel egyidőben a kanadai csapatoknak is sikerült Falaise, illetve Vire irányában némi sikert kivívniuk.

Az avranches-i áttörés után az amerikaiak előtt délre és keletre is megnyílt az út. A hadvezetés tehát úgy döntött, hogy két hadseregre bontja az amerikai erőket, az egyiket Patton tábornok irányítása alá helyezi azzal a feladattal, hogy forduljon a Bretagne-félsziget s a déli partok felé. Az amerikai haderő most már szinte vágtatott. A Patton-hadsereg egyik szárnyát Brest, másikat Nantes ellen fordította. Rennes-t augusztus 4-én, Brestet 6-án, és Nantes-ot augusztus 10-én foglalták el. A Bretagne-félszigeten mintegy 750 000 német katonát kerítettek be. A rendkívül rugalmas, a kockázatokat szerető, sőt egyenesen kereső amerikai tábornok ezek után nem sokat törődött a bezárt német erőkkel. Bretagne megtisztítását lényegében az itt harcoló s elég jelentős létszámú francia partizánokra bízta, akik ezt végre is hajtották, kivéve néhány kikötőt s erődöt, melyet légierő és tüzérség híján nem tudtak elfoglalni. Az amerikaiak viszont csak Brest elfoglalásával törődtek, a csapatok zöme inkább Keletre fordult, hogy a Szajna felé nyomuljon előre. A szövetséges hadvezetés következetesen kihasználta a német védelemben mutatkozó rést. Patton egységei három nap alatt 120 kilométert nyomultak előre, Alençon és Le Mans irányába. A német védelem északi szárnya még tartotta magát. Az amerikaiak sikerére féltékeny Churchill nagy bosszúságára az angol erők nem tudták az áttörést kierőszakolni, és továbbra is csak lassan nyomták vissza az ellenséget. A német vezetés dilemma előtt állt. A védelem déli szárnyának összeomlása bekerítéssel fenyegette őket. Von Kluge azt javasolta, hogy vonuljanak vissza a Szajnához, s ott építsenek ki új védővonalat. A másik lehetőség – s Hitler amellett döntött – egy ellentámadást indítani Mortain és Avranches irányában, tekintettel arra, hogy itt az amerikaiak a tenger mellett viszonylag keskeny sávot tartottak a kezükben, s egy esetleges áttörés a délre, illetve délkeletre fordult Patton hadseregét elvágással fenyegette. Augusztus 7-én négy páncélos hadosztállyal megindí-

tott támadás csekély területnyereséget tudott csak elérni, mivel az angol–amerikai bombázók a szó szoros értelmében szétverték a német harckocsikat. Másnapra a német ellentámadás összeomlott. Patton tankjai viszont most már délkelet helyett északra fordultak, s a veszélyes német ék, mellyel pár nappal korábban még ketté akarták vágni az amerikai frontot, most lehetetlen helyzetbe került. Patton csapatai ugyanis Alençon környékén 30 kilométerre megközelítették az angol–kanadai erőket, s ha egyesülnek, akkor az egész német 7. hadsereget bekerítik. Montgomery egységei azonban még mindig igen lassan nyomultak előre, és csak augusztus 17-én foglalták el Falaise-t. Ekkor ugyan már csak néhány kilométer hiányzott a teljes bekerítéshez, de a németek időt nyerve a 7. német hadsereg még megmaradt egységeit kivonták a bekerítésből. Pedig az egész 7. hadsereg, valamint a nyugaton állomásozó tizenegy páncélos hadosztályból kilenc bekerítésére egyedülálló lehetőség kínálkozott, amely a háború befejezését nyilván meggyorsíthatta volna. Hitler nem értett egyet a visszavonulással, és ismét lecserélte a nyugati erők parancsnokát, és von Kluge helyett Modelra bízta a vezetést. Ő sem tudott azonban már semmit sem csinálni. Augusztus 19-én a kanadai csapatok Chambois-nál egyesültek az amerikaiakkal, újabb 50 000 német katona került fogságba. A Szajna-medence felé az út most már teljesen nyitva állt. A kanadai erők a tengerparton északra nyomultak előre, az angolok szintén északra Rouen irányában, az amerikaiak pedig a Szajna és Párizs felé, melynek felszabadulása csak napok kérdésének tűnt.

Párizs elfoglalásának közelsége azonban előtérbe állította a Franciaországgal kapcsolatos tisztázatlan poliitikai problémákat is. De Gaulle Algírban megalakított ideiglenes kormányát a szövetségesek – elsősorban az amerikaiak vonakodása miatt – nem ismerték el. Az amerikaiak kezdeményezésére a felszabadított francia területeken – ahol a lakosság óriási örömmel köszöntötte a felszabadítókat – katonai közigazgatást vezettek be. A franciák joggal tették szóvá, hogy a szövetséges főparancsnokság ugyanazt az eljárást akarja folytatni a baráti Franciaországban, mint az ellenséges Olaszországban. A szövetséges főparancsnokság azonban csak annyi engedményt tett, hogy engedélyezte a katonai parancsnokság mellett egy francia adminisztratív összekötő bizottság létesítését. De Gaulle viszont a szövetségesek soraiban harcoló francia reguláris csapatokkal s még inkább a partizánokkal együttműködve arra törekedett, hogy a közigazgatást mihamarabb ellenőrzése alá helyezze, függetlenül a szövetségesek szándékától. A vichyi kormány közigazgatása teljesen összeomlott, a partizánok a felszabadított területeken, például Bretagne-ban kinevezték a polgármestereket, prefektusokat, hogy vegyék át a közigazgatás szervezését és irányítását. Az amerikai hadsereg vezetői azonban politikai szempontból olykor kimondottan ellenségesen viselkedtek az ellenállási mozgalommal szemben, noha katonailag szükségük volt rájuk. Így, bár de Gaulle hivatalos elismerése még hosszan elhúzódott, nem akadályozták meg, hogy az ellenállási mozgalom által létrehozott francia közigazgatást a Felszabadító Bizottság átvegye. Feltehető, hogy politikai okok is közrejátszottak a szövetséges főparancsnokság

azon döntésében, hogy a város élelmezésének nehézségeire hivatkozva egyelőre nem foglalja el Párizst, hanem megkerüli azt. A városban működő kommunista vezetésű ellenállási mozgalom azonban a szövetséges csapatok közeledtére úgy döntött, hogy felkelést robbant ki, és saját maga tisztítja meg a francia fővárost a megszállóktól. A párizsi felkelést katonailag megkönnyítette, hogy Hitler utasítást adott Párizs parancsnokának, hogy „Párizst az utolsó emberig védje", és a várost „változtassa romhalmazzá". Robbantsa fel valamennyi jelentősebb épületét, hídját, műemlékét. Párizs katonai parancsnoka, Choltitz tábornok, mivel nem rendelkezett megfelelő erővel, részben hiábavalónak látta Párizs védelmét, részben nem merte vállalni a felelősséget a világ egyik legszebb városának értelmetlen elpusztításáért. Erősen ingadozott, s nem tudta elhatározni magát a felkelők elleni katonai fellépésre.

A francia felkelés, melynek gócai különösen erősek voltak a Quartier Latinben, a 18. és 19. kerületben, átterjedt a rendőrségre is. mely átállt a felkelők oldalára, és felvette a harcot a németekkel szemben. A városháza a felkelők kezébe került. Sorra jelentek meg az ellenállás újságjai, s a felkelők, miután birtokukba vették a rádiót, s néhány jelentősebb középületet, a város legkülönbözőbb pontjain barikádokat emeltek. A párizsi svéd konzul közbenjárására mind a németek, mind az ellenállók elfogadtak egy 48 órás fegyverszünetet. Utána a németek kísérletet tettek a felkelés elnyomására, ami kudarcot vallott azért is, mivel a felkelés külső feltételei is megváltoztak. Az amerikai csapatok parancsnoksága a felkelésről szóló első hírek után tanácskozott az eredeti haditerv módosításáról. Az amerikai csapatok nem vállalhatták magukra a felkelés cserbenhagyásának erkölcsi felelősségét, annál is kevésbé, mivel Párizs és az amerikai csapatok között nem álltak jelentős német erők. A közbeavatkozás mellett foglalt állást de Gaulle is, akiben nemcsak örömet, de aggodalmat is keltett a kormány előzetes hozzájárulása nélkül kirobbant párizsi felkelés. Az ideiglenes francia kormánynak a szövetségesek által még el nem ismert elnöke attól tartott, hogy a kommunisták Párizsban a város vezetését magukhoz ragadják, s egy baloldali vezető szerv létrehozása gyengíti távolról sem szilárd helyzetét. De Gaulle-nak már csak azt sikerült elérnie, hogy az amerikaiak ne kerüljék meg a várost, és az oldalukon harcoló francia hadosztály Leclerc tábornok vezetésével legyen az első szövetséges egység, amely Párizsba bevonul. Augusztus 22-én, mikor Párizsban már heves utcai harcok folytak, Leclerc megkapta a felhatalmazást, hogy vonuljon Párizs ellen. Első egységei már augusztus 24-én elérték Párizs külvárosát. Augusztus 25-én megkezdődött a bevonulás Párizsba, német ellenállás már alig volt. A város valamennyi jelentősebb posztja az ellenállási mozgalom kezén volt. A német parancsnok, Choltitz augusztus 25-én délután aláírta a kapitulációs okmányt. Franciaország fővárosa, a szabadság szimbóluma, Párizs, több mint négyéves megszállás után ismét szabad lett. Leírhatatlan volt a lelkesedés, amellyel Párizs lakossága de Gaulle egységeit, majd az amerikai katonákat ünnepelte. A nehezen várt és oly sok áldozattal kivívott szabadság, mely nem csupán a szövetségeseknek volt köszönhető, melyért sok tízezer francia áldozta életét,

melyért több tízezer francia fogott fegyvert, melyért a dicsőséges párizsi felkelés harcolt, elérkezett. Párizs felszabadítása az új Franciaország megszületésének jelképe is volt, és de Gaulle tábornok augusztus 26-i párizsi bevonulása, több százezer ünneplő párizsi jelenlétében, már utalt arra, hogy az új Franciaország nem a kommunisták, hanem de Gaulle vezetésével fog megszületni. Eisenhower augusztus 25-én jelezte, hogy megállapodást kíván aláírni a szövetséges csapatok és a francia közigazgatás között. De Gaulle habozott, hogy autoritását a túlságosan baloldali párizsi felszabadulási bizottsággal is elismertesse. Az Hôtel de Ville erkélyéről tartott beszédében kijelentette: „A nemzet nem tűrheti, hogy jelenlegi helyzetében egységét veszély fenyegesse. A nemzet tudja, hogy a győzelemhez, a helyreállításhoz, ahhoz, hogy újra nagy nemzet legyen, minden fiának csatlakoznia kell hozzá . . . testvériesen kéz a kézben."* A háború azonban nem ért véget Párizs felszabadításával, figyelmeztetett de Gaulle, be akarunk és be kell törnünk az ellenség saját országába, hogy véglegesen legyőzzük.

A párizsi felkelés, Franciaország fővárosának felszabadítása némileg háttérbe szorította az érdeklődést a másik nagy jelentőségű hadművelet iránt, amelyet az angol–amerikai csapatok a teheráni konferencia határozatának megfelelően a dél-franciaországi partraszállással indítottak. Az ún. Anvil-hadműveletnek a célja inkább taktikai, semmint stratégiai jellegű volt. A franciaországi német erőket kellett megosztania abból a célból, hogy a szövetségesek normandiai főereje sikeresebben hajthassa végre feladatát. A dél-franciaországi partraszállás terve tehát eleve abból indult ki, hogy itt viszonylag kisebb erők kerülnek bevetésre, a szövetségesek haditervei szerint részben azok a csapatok, melyeknek 1944 tavaszán el kellett foglalniok Rómát és előrenyomulniuk a Pó–Rimini vonalig. Az Anvil-haditerv tehát szoros összefüggésben állt az olaszországi hadieseményekkel, keresztülvitele attól függött. Az olaszországi fronton az események azonban távolról sem a szövetségesek elképzelései szerint alakultak. A januárban végrehajtott amerikai partraszállás végül – mint már utaltunk rá – kudarccal végződött. Mindössze egy kis hídfőt létesítettek, mely nem tette lehetővé, hogy a Monte Casinónál megrekedt erők számára megnyíljék az út Rómába. A németek pedig újabb erősítéseket küldtek az olasz földre, hogy az amerikai kudarcot a partra szálló erők megsemmisítésével teljes vereséggé változtassák.

A földközi-tengeri szövetséges csapatok – melyeknek parancsnokságát 1944 februárjában Sir Maitland Wilson vette át – csak május elején, többszörös sikeres ostrom után törték át a Monte Casinó-i német állásokat. A szövetséges erők ekkor már huszonnyolc hadosztályával szemben – közülük négy francia és egy lengyel hadosztály volt – huszonhárom német hadosztály vette fel a harcot. A szövetségesek erőinek váratlan átcsoportosítása meglepte a németeket, s egy hét után kénytelenek voltak a Liri-völgyből visszavonulni, a Gusztáv-vonal tarthatatlanná vált.

* *Ch. de Gaulle:* Mémoires de guerre. L'Unité 1942–1944. Id. kiad. 503. l.

Az angol főparancsnokság arra törekedett, hogy a Monte Casinónál hosszú hónapok után kivívott sikert a németek teljes vereségévé változtassa. Úgy vélték, ha az Anzio-hídfőből sikerül egy nagyobb szabású kitörést végrehajtaniok, s a délről északra nyomuló főerőkkel egyesülniök, az a német front teljes összeomlásával jár. A francia csapatok váratlan hadmozdulattal a visszavonuló németek hátába kerültek, ezt nemsokára követte az amerikaiak kitörése a hídfőből. A német front teljesen felborult.

Május 31-én már egyesült a két erő, a velettri és az albanói hegyeknél álltak, a Róma előtti utolsó védővonalnál. A heves német ellenállást itt június 2-án megtörték, s 4-én a délutáni órákban a szövetséges erők bevonultak Rómába.

A német front nyugati szárnyának összeomlása az adriai-tengeri szárnyat lehetetlen helyzetbe hozta, s ezért a német parancsnokság elhatározta, hogy erőit lassú védekező visszavonulással a Rimini–Pó vonal kiépített állásaira vonja vissza. Ezt az ún. Gót-vonalat végül az angol–amerikai erők 1944. szeptember elejére érték el.

Róma elfoglalásának elhúzódása, a sorozatos itáliai kudarcok már 1944 tavaszán világossá tették, hogy szó sem lehet az Anvil-hadműveletnek a normandiai partraszállással egyidőben vagy azt megelőzően történő megindításáról. Március végén Wilson tábornok jelezte, hogy legjobb esetben júliusban indíthatja meg az Anvil-hadműveletet, később viszont augusztus közepében jelölte meg a határidőt. Az angol vezetés egyidejűleg azonban közölte, hogy a leghasznosabb volna lemondani a dél-franciaországi partraszállásról, s helyette az olaszországi támadást erőltetni. Az angol és amerikai hadvezetés között újból ellentét jelentkezett. Az amerikai vezérkar nem engedett, Eisenhower mint az amerikai erők főparancsnoka, merev en ragaszkodott ahhoz, hogy az előzetes terv szerint, a lehető legtöbb partra szállt járművet és erőt az Anvil-hadjárat számára vonják össze. Az amerikai hadvezetés a tennivalókat igen egyszerűen ítélte meg, amint Roosevelt mondotta: „Hadvezetőségünk egy dologgal tisztában van. A legtöbb németet elpusztítani a legkevesebb amerikai veszteséggel, csak egy nagy invázióval, aztán teljes erőnkből való rajtukütéssel lehet."*

Véleményük szerint a háborút csak Nyugaton lehetett megnyerni. Nem látták be, miért kockáztassák „az amerikai katonák életét, csak azért, hogy valódi vagy vélt angol érdekeket"** védjenek meg az európai kontinensen. A normandiai partraszállást követően ez a Teherán után már látszólag eltemetett vita újra felélédt. Churchill és az angol vezérkar mindenekelőtt azzal érvelt, hogy az olaszországi győzelem késése megváltoztatta a franciaországi haditervet. Ha ott most támadnak, feltehető, hogy Hitler gyorsan visszavonja csapatait, így nemhogy gyengíti a német erőket Északon, hanem erősíti azt, ezzel szemben Olaszországban pillanatnyilag kedvező helyzet nyílik a jelentősebb katonai győzelmek kivívására, amiből esetleg egy adriai-tengeri partraszállást is ki lehet bontakoztatni.

* *E. Roosevelt:* Apám így látta. Id. kiad. 152. l.

** Uo.

Marshall a normandiai partraszállás után Londonban tárgyalt, s követelte, hogy a még az Egyesült Államokban állomásozó haderő minél hamarabbi bevetése érdekében kezdjék meg az Anvil-hadműveletet, mivel Marseille elfoglalásával biztosítani tudják az amerikai haderő behajózására alkalmas kikötőt. Churchill és az angol tábornokok újból megnyitották a vitát. Wilson tábornok, a földközi-tengeri haderő főparancsnoka memorandumában azt követelte, hogy bocsássanak elég erőt Alexander tábornok rendelkezésére olaszországi hadjáratának folytatására, hogy partra szálló hadműveletet hajtson végre az Isztriai-félszigeten, és „a ljubljanai résen át betörjön a magyar Alföldre".* Véleménye szerint ez az akció arra kényszerítené a németeket, hogy erőket csoportosítsanak át erre a hadszíntérre. Mint annyiszor, az amerikaiak ezúttal is az eredeti haditerv mellett érveltek, s kijelentették: „Az Egyesült Államok haderejét nem engedik a délkelet-európai térségben felhasználni."**

Wilson azzal érvelt, hogy ha az Olaszországban harcoló hét francia hadosztályt az Anvil-hadművelet céljából kivonják, az olaszországi előrenyomulás aligha folytatható, viszont ha megkapja a szükséges támogatást, akkor az év végére Dél-Németországot fenyegetheti. Marshall ezt azzal utasította vissza, hogy amennyiben a Pó vonalán át is jutnak, az Alpokban a támadás úgyis elakad.

Június 23-án Eisenhower is állást foglalt e kérdésben. Ő is hangoztatta, hogy az új hadművelet közvetlenül segítené a normandiai hadműveleteket. Véleménye szerint az angol–amerikai haderő egyébként sem tud két döntő hadműveletet végrehajtani Európában. Ezt az angolok sem vonták kétségbe, de mint annyiszor, ismét azt hangoztatták, hogy nem új erőkre van szükségük, csupán a földközi-tengeri haderők ésszerű felhasználására.

Az angol–amerikai hadvezetés ellentéte a tárgyalásokat holtpontra juttatta. Churchill remélte, hogy mint korábban annyiszor, ismét maga mellé tudja állítani Rooseveltet, makacs katonai vezetőivel szemben. Június 28-án levelet intézett az elnökhöz, s kérte, hogy behatóan vizsgálja meg a kérdést. Churchill hangoztatta, hogy komolyan és hatékonyan kívánják Eisenhowert segíteni: „De úgy gondoljuk, ez nem teszi feltétlenül szükségessé, hogy valamennyi földközi-tengeri ügyünket elrontsuk."*** Roosevelt válasza azonban nem adott az angol miniszterelnöknek semmi lehetőséget a további érvelésre. A háború alatt folytatott több száz levélváltás során talán egyetlenegy hasonló levele sincs az amerikai elnöknek, mely ilyen határozottan utasította volna el Churchill kérését. Roosevelt leszögezte: „Figyelembe véve a Teheránban létrejött szovjet–angol–amerikai egyezményt, Sztálin jóváhagyása nélkül nem érthetek egyet semmiféle haderő vagy hadfelszerelés más irányú felhasználásával."**** Roosevelt tehát, katonai vezetőitől eltérően, akik elsősorban

* *F. M. Wilson:* Eight Years Overseas. 1939–1946. Id. kiad. 216. l.

** *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 450. l.

*** *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 59. l.

**** *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 452. l.

katonai szempontból tartották ésszerűtlennek a tervet, elsősorban annak a politikai oldalát kifogásolta, úgy vélte, hogy a brit elképzelés gyengíti a szövetségesek közötti együttműködést, csökkentené Sztálin bizalmát nyugati szövetségeseiben. Roosevelt tehát mindenekelőtt a nagy stratégiára hivatkozva hárította el Churchill kérését, bár a katonai érvek elől sem tért ki. Véleménye szerint Alexandernek bizonyos amerikai és francia csapatok elvonása után is elég ereje lesz arra, hogy a Kesselring vezette visszavonuló német erőket üldözze. Ami viszont az isztriai hadműveletet illeti, folytatta Roosevelt: „Nem érthetek egyet amerikai csapatok bevetésével Isztria ellen és a Balkánon. Belpolitikai okok következtében nem élnénk túl [ti. politikailag – *R. Gy.*] a legkisebb nehézseget sem az „Overlord" kapcsán, ha kitudódna, hogy ez annak következménye, hogy jelentős erőket vontunk el a balkáni hadműveletekhez."*

Roosevelt itt tehát elhatározásának egy másik fő összetevőjére is rámutatott. 1944 őszén az Egyesült Államokban elnökválasztásra készültek, s a magát negyedszer is jelöltetni kívánó Rooseveltnek ki kellett kerülnie politikai ellenfeleinek vádjait, hogy a balkáni angol érdekekért vérezteti az amerikai katonákat. Roosevelt ugyan még felajánlotta, hogy a vitában kérjék ki Sztálin véleményét, az angol miniszterelnök azonban feltehetően gyanította, hogy mi lesz Sztálin álláspontja, ezért a döntőbíróságra való felkérésétől inkább eltekintett. Az angol álláspontot az Olaszországban harcoló amerikai erők vezetője, Clark tábornok támogatta, sőt emlékiratában később azt írta, hogy: „az olaszországi hadjárat meggyengítése abból a célból, hogy Dél-Franciaországban szálljanak partra, ahelyett, hogy a Balkán felé törtek volna ki, a háború legsúlyosabb politikai hibája volt".**

Július 2-án Roosevelt kimondta a döntő szót. Kérte Churchillt, utasítsa Wilson tábornokot az Anvil-hadművelet mielőbbi megindítására, mivel az erők szétszórásának megakadályozása céljából kénytelen a vezérkar álláspontját magáévá tenni, figyelembe véve azt az alapvető geometriai igazságot, „mely szerint két pont között az egyenes a legrövidebb távolság."***

Churchill megadta magát, ugyanaznap utasította Wilsont, kezdje meg a délfranciaországi partraszállás előkészületeit. Biztonsági okokból azonban a hadműveletet „Dragoon"-nak keresztelték át.

Önmagát, egész egyéniségét és politikai felfogását tagadta volna azonban meg a brit miniszterelnök, ha mikor egy újabb alkalom kínálkozott, ne tett volna újabb kísérletet a földközi-tengeri erők bevetésének módosítására. Az újabb lehetőség augusztus első napjaiban adódott, mikor az avranches-i áttörés, Bretagne közeli elfoglalásának lehetősége ténylegesen módosított a hadihelyzeten. Az amerikai haderő, ha Normandiából kitörve végleges csapást mér a visszavonuló németekre, Cherbourg elfoglalása után, Brest közeli elesténck kilátása a kikötő problémáját is

* *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 56. l.

** *M. W. Clark:* Calculated Risk. London 1951. 348. l.

*** *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 57. l.

megoldja. Churchill augusztus 4-i Rooseveltnek intézett levelében nem habozott ezekre a szempontokra utalni, javasolta ismét, ejtsék el a Dragoon-hadművelet tervét, illetve az erre szánt erőkkel közvetlenül erősítsék meg Eisenhower normandiai csapatait. Egyidejűleg Churchill Harry Hopkinshez is támogatásért fordult, sőt augusztus 6-án Eisenhower tábornokot is felkereste főhadiszállásán, hogy megnyerje az ügynek. A tárgyalás több óra hosszat tartott. Eisenhowert azonban nem lehetett megingatni. A mindig túlságosan óvatos, a kockázatot sohasem vállaló amerikai hadvezért nem sokat érdekelték Churchill érvei, még kevésbé tervei. Eisenhower kitartott amellett, hogy a Dragoon-hadművelet fedezi az amerikai csapatok gyenge jobbszárnyát, „miközben azok folytatják az előrenyomulást a német ellenállás központja felé".*

A vita meglehetősen egyoldalú volt. Churchillt néhány angol kollégája támogatta, rábeszélőképességének minden eszközét igénybe vette, de hiába, Eisenhower nemet mondott: „s egész délután mindig csak nemet mondott, s ennél az álláspontnál maradt, az angol nyelv minden formájában kifejezve azt".**

Három nap múlva az éppen távol-keleti ellenőrző körúton levő Roosevelt válasza is megérkezett. Ez is félreérthetetlenül nemleges volt, s még az sem mondható, hogy az elnök udvariasabban fejezte volna ki az elutasítást, mint tábornoka. Churchill szerint most már tényleg nem volt mit tenni, annál is kevésbé, mivel az amerikai csapatok részvétele a háborúban már jelentősebb volt, mint az angoloké. Augusztus 15-én megkezdődött a szövetségesek dél-franciaországi partraszállása. Churchill a korzikai Ajaccióból szemlélte a hadműveleteket. A partraszállást amerikai és francia csapatok hajtották végre. Először egy amerikai ejtőernyős hadosztály szállt le, majd a hajnali órákban Hyères és Frejus között mintegy 70 kilométer hosszúságban a tenger felől szálltak partra a rivierai partokon. A partot védő 19. német hadsereget már korábban erősen meggyengítették a normandiai erők javára. Mintegy tíz hadosztályból kettőt az alpesi partizánok ellen kellett bevetni, és 250 000 katonáját mindössze 230 repülőgép támogatta. Ezzel szemben a szövetségesek 500 000 embert tettek partra 450 kereskedelmi és 230 hadihajó segítségével, és akciójukat 1500 repülőgép is támogatta. Ez alkalommal már a legkisebb hiba s a tervektől való eltérés nélkül valósult meg a partraszállás. A dél-franciaországi német haderők főparancsnoka azonnal vissza akart vonulni, de Hitler ellenállást sürgetett. Néhány nap után azonban a helyzet tarthatatlanná vált. A szövetségesek célja az volt, hogy a Rhône völgyében nyomulnak előre, s két oszlopban elérik Grenoble-t, ahol a nyugatról előrenyomuló amerikai erőkkel egyesülve egyidejűleg elvágják a Délnyugat-Franciaországban állomásozó német erőket. A német vezérkar ezt akarta elkerülni, s Hitler augusztus 18-án kiadta az utasítást: a „G" hadseregcsoport ürítse ki Dél- és Délnyugat-Franciaországot, s csatlakozva a „B" hadsereg-

* *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 282. l.

** *H. Butcher:* My theree years with Eisenhower. New York 1946. 545. l.

csoporthoz, a Somme–Marne-vonalon építsenek ki egységes védővonalat egészen a svájci határig. Hitler kiürítési parancsa csak a kikötőkre – Toulon, Marseille, illetve Bordeaux és La Rochelle – nem vonatkozott. Ezeket végsőkig kellett védeni, a déli kikötőket azonban viszonylag gyorsan elfoglalták a partra szállt francia csapatok.

A Rhône völgyében az amerikai előrenyomulás viszonylag gyorsan haladt előre. A német ellenállás csak addig tartott, míg a bekerítést megakadályozták, s a délnyugat-franciaországi visszavonulást végrehajtották. A Rhône-folyó jobb partján előrenyomuló francia erők szeptember 2-án érték el Lyont, a másik oldalon az amerikaiak augusztus 22-én Grenoble-t és szeptember 3-án Lyont. Az előrenyomulás váratlanul gyors volt. A német csapatok igyekeztek kitérni a jelentősebb hadműveletek elől, s csak a visszavonulás rendjének fenntartására törekedtek. Ezt azonban a francia ellenállási mozgalom tevékenysége igen nagy mértékben zavarta. A szabotázsakcióktól a fegyveres harcokig, egyes városokban a felkelés kirobbantásáig, s mi több, a városok tényleges elfoglalásáig terjedt tevékenységük. Szeptember 11-én az ellenállók foglalták el Dijont, mielőtt odaért a de Gaulle-féle reguláris hadsereg. Ugyanaznap Sombernon város körül felvették az érintkezést Patton páncélosaival. Az Overlord- és Dragoon-hadműveletek egyesültek, Wilson hamarosan átadta Eisenhowernek a Franciaországban harcoló valamennyi erő főparancsnokságát. A bekerített német erők nagysága viszont alig haladta meg a 20 000 főt. A Dragoon-hadművelet végrehajtása tehát időben minden várakozást meghaladó gyorsasággal sikerült. A stratégiai terv azonban kudarcot vallott, hiszen nem vont el, nem kötött le jelentős német erőket. Késői megkezdése miatt a normandiai hadműveleteket már nem befolyásolta. A hadműveletnek volt ugyan jelentősége Franciaország gyors felszabadulásában, de végső soron a nyugati hadműveletek kimenetelét döntően nem befolyásolta, Alexander tábornok viszont meggyengült erőivel Olaszországban hiába próbált újból támadásba lendülni, s Ljubljana térségébe kijutni. Augusztus végén az angol offenzíva kierőszakolt egy kisebb áttörést, s a kijutást a Pó-síkságra, de a támadás elakadt. A nehéz hegyi terepen nem megfelelő erőkkel szeptember elején jutottak el Bolognáig, itt azonban a meggyengült amerikai erőket megállították. Hamarosan bekövetkezett az esős időszak, mely a későbbiekben az egész olaszországi hadjáratot néhány hónapos megállásra kényszerítette. Nyilvánvaló volt, hogy az olasz front Churchill ausztriai és magyarországi terveit illetően nem fog szerepet játszani, s a nyugatiak Németország leverését elsősorban a franciaországi fronton kényszeríthetik ki.

Párizs felszabadítása, a német terv összeomlása a szajnai védővonalon, világosan mutatta, hogy a Franciaországban harcoló német hadsereg a felbomlás állapotába került. Felcsillant a lehetősége, hogy merész hadműveletekkel még 1944 folyamán a szövetségesek elérhetik végső céljukat, a náci Németország leverését. Éppen a gyors győzelem kilátása vetette fel az eddigi haditervek módosításának szükségességét. Eisenhower tábornok, aki 1944. szeptember 1-től Montgomerytől

közvetlenül is átvette a francia területen harcoló szövetséges hadsereg főparancsnokságát, nem látta indokoltnak a haditerv megváltoztatását. Továbbra is azt tartotta szükségesnek, hogy az angol–amerikai haderő teljes szélességben a tengerparttól a svájci határig támadjon, s az erők elosztásában csak a 21. angol hadseregnek, melynek Antwerpen elfoglalása volt a feladata, biztosított némi prioritást. Montgomery viszont, akit tábornagyi előléptetéssel kárpótoltak, úgy vélte, hogy a megvert német hadsereg egy erős, koncentrált nyomásnak aligha tud ellenállni. A német visszavonulás menekülésé fajult, a gépesített angol–amerikai haderő a kifáradt, gyalogos német egységeket könnyen bekerítette és megsemmisítette, „és nem voltak olyan német erők, melyeket be lehetett volna vetni".* Az öt hadseregben csoportosuló harminchat hadosztálynyi angol–amerikai erőkkel szemben, a német erők csupán tizenhat hadosztályt tettek ki. A szövetségeseknek tehát nemcsak technikai, de számbeli fölényük is volt. Montgomery úgy vélte, hogy az angol–amerikai főerőknek nem a front teljes szélességében kell támadniuk, hanem északi irányban Belgium és Hollandia felé, hogy így rövidesen betörhessenek a német hadiipar legfontosabb központjába, a Ruhr-vidékre. Az angol tábornagy véleménye szerint a front jobbszárnyán védelembe kellett volna átmenni, hogy az előretörést fedezzék. Dél-Franciaországban pedig a 9. amerikai hadseregcsoport a Saar-vidék irányában támadhatna. Ez a terv, melyet az ismert Schlieffen-terv fordított variánsának nevezhetünk, Eisenhowernél kevés megértésre talált. Nehéz megítélni, hogy az amerikai tábornoknak a nagy vezetési tapasztalatokkal rendelkező kiváló hadvezérrel, Montgomeryvel szembeni féltékenysége játszott-e döntő szerepet az elutasításban, vagy csupán ismert óvatossága és fantáziátlansága, ami minden kockázatos, a szokványostól eltérő katonai tervvel szemben bizalmatlanná tette. Eisenhower kétségtelenül tehetséges volt a szervezőmunkában, értett nagy hadseregek összefogásához, s a különböző nemzetiségű, ambiciózus és tehetséges katonai egyéniségek – mint Montgomery, Patton, Bradley – irányításához, túlzott egyénieskedésük fékentartásához, de hadműveletet közvetlenül sohasem irányított, s feltehető, hogy nem is lett volna rá alkalmas. A szövetséges erők főparancsnoka, miután papíron bebizonyította, hogy az utánpótlási vonalak túlságosan megnyúltak, hogy kicsi a kikötők kapacitása, hogy feltehetően a németek még jelentős ember- és anyagtartalékkal rendelkeznek, Montgomery tervét túlságosan kockázatosnak találta és elvetette. Montgomery ekkor újabb javaslatot tett, melyben fenntartotta a koncentrált támadás gondolatát, de helyéül és vezetőjéül alternatív javaslatot terjesztett elő. Az alternatív támadási cél vagy a Ruhr-vidék és az észak-német felföldre való betörés, vagy a Saar-vidéki és közép-németországi előrenyomulás lett volna. Alternatív javaslat a vezetésre Montgomery vagy Bradley. Eisenhower ettől a tervtől is idegenkedett, de mint az érdekek és elképzelések összehangolója, bizonyos kompromisszumra hajlandó volt, annál is inkább, mivel Montgomery eredeti tervét az

* *H. Speidel:* Invasion 1944 ... Id. kiad. 146. l.

clégtelen utánpótlásra hivatkozva utasította el. Antwerpen kikötőjének elfoglalása az utánpótlás helyzetét gyökeresen módosíthatja, bizonyos prioritást kaphat a szövetséges hadműveletekben. Ezért úgy vélte, hogy míg a kanadaiak az észak-francia tengerpartot tisztítják meg, az angolok az 1. amerikai hadsereg támogatásával nyomuljanak be Belgiumba, míg a 3. amerikai hadsereg az amerikai sajtóban óriási népszerűséget élvező Patton tábornok irányításával szintén folytathatja előrenyomulását. Eisenhower a visszavonuló németeket a Rajnáig kívánta üldözni, és esetleg a folyó másik partján hídfőállásokat létrehozni. A Németország elleni végső támadást csak ezután akarta megkockáztatni. Patton hadserege sikeresen kelt át a Marne-folyón, szeptember 15-én elfoglalta Nancyt. Hamarosan azonban olyan súlyos üzemanyaghiány lépett fel, hogy a támadás Metznél elakadt. Ellentétben Eisenhowerral, Pattontól nem volt idegen a kockázat, sőt, talán a kockázat volt az eleme. Patton részben azért, hogy Montgomery tervének elfogadását megakadályozza, mely hadseregére csak védő feladatokat ruházott volna, s megfosztotta volna a dicsőség lehetőségétől, valójában messze túllépte az Eisenhower által előírt feladatokat, s bár tudatában volt nehézségeinek, ideiglenesen sem állította le a támadását. Északabbra a Hodges vezérezredes vezette amerikai előrenyomulás sikeresebb volt, Párizs térségéből az Oise-folyó két partján haladtak előre északkeleti irányban, betörtek Belgiumba is, és szeptember 6-án elfoglalták Liège-t, majd szeptember 11-én elérték Triernél a német határt. Az első német város, Aachen elfoglalására tett kísérlet azonban egyelőre kudarccal végződött.

Montgomery angol hadserege Belgium felé tört előre. Augusztus végén elérte a francia–belga határt, majd négy nap alatt 300 kilométert nyomult tovább. Szeptember 3-án a belga lakosság óriási lelkesedése közepette bevonultak a németek által kiürített belga fővárosba, Brüsszelbe. Másnap kezükbe került Európa legnagyobb kikötője, Antwerpen is, mégpedig – a belga ellenállási mozgalom segítségével – sértetlenül. Montgomery ekkor terjesztette elő másodszor javaslatát, mely szerint ha kellő erőt bocsátanak rendelkezésére, úgy rövid időn belül a Ruhr-vidéken lesz. Eisenhower ezúttal elutasításában arra is hivatkozott, hogy Antwerpent ugyan elfoglalták, de még nem vált számukra használhatóvá, tekintettel arra, hogy a Schelde-torkolat két oldalán még német kezben voltak az erődítések. Hitler is elhatározta, hogy megpróbálja átszervezni most már szinte menekülő hadseregét. Nyáron leváltott öreg tábornokát, von Rundstedtet nevezte ki a nyugati erők főparancsnokának, azzal a feladattal, hogy még a háború előtt kiépült védelmi vonalra, a Siegfried-vonalra, észak felé pedig az Albert-csatornára és a Meuse-folyó vonalára támaszkodva próbáljon megálljt parancsolni az angol–amerikai előrenyomulásnak. Rundstedtnek, mikor júliusban leváltották, több mint hatvan hadosztálya volt, most legfeljebb huszonöt hadosztályra becsülhette erőit, amelyekhez még a francia tengerparton elvágott hadsereget számolhatta, mely a kanadai hadsereggel szemben még közel egy hónapig védte a kikötőket és a partot, ahol a London ellen irányuló V–1 és V–2 rakéták voltak elhelyezve.

A német hadsereg minden erejét mozgósította, hogy a fenyegető katasztrófát elkerülje. A helyőrségeket, a kiképző századokat, a tisztiiskolákat, a kórházak harcra alkalmas sebesültjeit, rendőröket, a Todt-szervezet tagjait mind harci egységekbe szervezték, és a Siegfried-vonalba küldték. Belgiumban – tekintettel arra, hogy a 7. német hadsereg a Meuse keleti partjain, a 15. hadsereg pedig Flandriában elszigetelődött – egy mintegy 80 kilométer szélességű rés keletkezett, melyet csak hirtelen összeszedett ejtőernyős egységekkel tudtak a németek elreteszelni. Eisenhower továbbra sem ismerte fel a kínálkozó lehetőséget, elsősorban a kikötőkben gondolkodott, és a Schelde-torkolat megtisztítását tartotta elsődleges feladatának hogy így Antwerpen kikötője használhatóvá váljék.

Montgomery viszont szeptember 10-én még egy kísérletet tett, hogy támadó elképzelésének megnyerje a főparancsnokot. A két tábornok találkozója meglehetősen viharos volt. Montgomery alig pár órája kapott hírt arról, hogy az új német rakéta, a V–2 – mellyel szeptember 8-án kezdték Londont támadni – kilövőhelye a holland partokon van. A sok visszautasítástól egyébként is ingerült tábornok, aki úgy érezte, hogy Eisenhower nemcsak a háború gyors befejezésének lehetőségét játszotta el, de Montgomeryt is megfosztja a legnagyobb katonai dicsőségtől, egyre élesebb hangot használt felettesével szemben, s emelt hangon fejtette ki véleményét Eisenhower katonai koncepciójáról. Eisenhower azonban nem vette át a hangnemet. „Nyugalom, Monty – hangzott a válasza. – Nem beszélhet velem ilyen hangon. Én a főnöke vagyok." „Sajnálom Sir"* – csillapodott le az angol hadvezér. A hangnem lecsendesedése a vita élességét azonban nem csökkentette. Montgomery fő koncepcióját Eisenhower most sem fogadta el, annyi engedményt azonban tett, hogy hozzájárult, kezdeményezzen egy nagyobb ejtőernyős akciót Hollandia elfoglalására. Az ismételt tárgyalásokat bizonyos vonatkozásban a szövetséges hadvezetésben az amerikai tábornokok félve szemlélték, nehogy Eisenhower engedjen Montgomery javaslatának, s megfossza őket attól a dicsőségtől, hogy ők adják a halálos döfést Németországnak. Patton, akit a Montgomery-féle javaslat védelemre szorított volna, szilárdan elhatározta, hogy olyan helyzetet teremt, mely eleve lehetetlenné tesz egy esetleges ilyen értelmű utasítást. „Úgy véltem, ha kierőszakolom a Moselen való átkelést, akkor ezt a szerencsétlen helyzetet [ti., hogy védelembe kelljen átmennie. – *R. Gy.*] elkerülhetem."**

Jóllehet Eisenhowernak nem volt szándéka ilyen utasítást adni a 3. amerikai hadseregnek, arra ígéretet tett Montgomerynek, hogy hadianyag-utánpótlásban neki ad elsőbbséget. Gyakorlatilag azonban ezt sem tudta betartani, s így Montgomerynek szeptember 17-én saját erőből kellett megindítania a Market Garden-hadműveletet.

Montgomery elképzelése az volt, hogy ejtőernyős csapatok ledobásával öt egy-

* *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 489. l.

** *G. S. Patton:* War as I knew it. Boston 1947. 130. l.

mással összefüggő hídfőt képez a Wilhelmina-csatornánál, a Maas- és az Alsó-Rajna folyóknál Arnhem és Nijmegen környékén. A Maas-Schelde-csatorna partján már korábban hídfőállást szerzett angol csapatoknak, gyors áttöréssel ide kellett volna kijutniuk azzal, hogy csapatai Arnhemtől északra elérik Zuiderzeét, keletre fordulva átkelnek az Ijssel-folyón, és egész Münsterig előrenyomulva északról megkerülik a Ruhr-vidéket.

A hadművelet jól indult, mintegy 1000 szállítógép dobta le a három ejtőernyős hadosztályt. Eindhoventól északra és Nijmegentől délre egy-egy amerikai ejtőernyős hadosztályt vetettek harcba, a brit hadosztály bizonyos lengyel egységekkel kiegészítve pedig Arnhemtől nyugatra ért földet. Az amerikaiak a Maas-folyó egyik hídját sikeresen elfoglalták, de a lengyel egységek nem a tervezett helyen értek földet. Nem tudták elfoglalni az arnhemi hidat, annál is inkább, mivel szeptember 19-én az idő elromlott, a leszállt és még elszigetelten harcoló egységek nem kaptak utánpótlást, sem légi támogatást. Az Arnhemnél ledobott angol erők viszonylag heves ellenállásra találva, egyre nehezebb helyzetbe jutottak. Valamivel sikeresebb volt a Nijmegennél ledobott amerikai hadosztály, mely a stratégiailag rendkívül fontos hídfőket foglalta el. Az angol páncélos erők szeptember 17-én megindították támadásukat, és páncélosaikkal sikerült egészen Nijmegenig keresztül törniük. Itt azonban elakadtak, s az Arnhemnél ledobott ejtőernyős hadosztályt egyre inkább a megsemmisítés veszélye fenyegette. Szeptember 24-én az angol páncélosok újabb előretörése csak a ledobott csapatok egy részével tudott kapcsolatot létesíteni. További hadműveletekre alkalmas hídfőt nem tudtak létesíteni az Alsó-Rajnán, és szeptember 26-án már nem volt más lehetőség, mint hogy az ejtőernyős hadosztályt, illetve, ami abból megmaradt – kimentsék. Ténylegesen csaknem 10 000 katonából csak 2000-t tudtak megmenteni, mintegy 1000 katona elesett, 6500 pedig német fogságba került. Montgomery ugyan kijelentette: „Ha jó időnk van, nem kétséges, teljes sikert értünk volna el."* Ez azonban a helyzeten nem változtatott. A Market Garden-hadművelet nem sikerült. Az angol csapatok nemcsak az egyik legsúlyosabb vereséget szenvedték el az invázió óta, de Montgomery Ruhr-vidéki betörési terve is lekerült a napirendről. Igaz, hogy az angolok kilenc hídból nyolcat birtokukba vettek, de éppen a leglényegesebb esetben vallottak kudarcot, és az a keskeny sáv, melyet az angolok elfoglaltak, nem volt megfelelő bázis, annál is kevésbé, mert tőlük nyugatra még ott állt a 15. német hadsereg maradványa, mely szilárdan tartotta a belga és holland tengerpartot Antwerpentől északra. A kanadai erők szeptemberben Boulogne-t, Calais-t, Le Havre-t elfoglalták, október 1-én keltek át a Lipót-csatornán, hogy a Schelde-torkolati német erődítményrendszert felszámolják. Rendkívül nehéz harcok árán tudták csak a különböző szigeteket, erődítményrendszereket bevenni, a kemény és fanatikusan harcoló német csapatokkal szemben. Az antwerpeni bejáratot őrző kis szigetet november 1-én támadták meg,

* *B. L. Montgomery:* Normandy to the Baltic. London 1946. 186. l.

s elfoglalásuk a légierő, valamint a partra szálló egységek hatnapos kemény harcába került. Ezután az út már szabad volt, de további három hétig tartott, míg az Antwerpenhez vezető 120 kilométeres csatornát az aknáktól megtisztították. Antwerpen csak november végén vált használhatóvá a szövetséges hadsereg számára, jóllehet ekkor már ez a létfontosságú kikötő volt a német V–1 és V–2 szárnyasbombák és rakéták fő támadási célpontja.

Antwerpen használatba vételének elhúzódása, az arnhemi vereség nagyjából eldöntötte, hogy a szövetségesek nem tudták kihasználni a német hadsereg szeptemberi nagy válságát, nem tudtak betörni Németországba. A döntő hadműveletek 1945 tavaszára húzódtak át. Október 18-án, midőn Eisenhower és Montgomery újból tanácskozott, hogy szembenézzenek a kialakult helyzettel, arra a következtetésre jutottak, hogy az év hátralevő részében már nem indítanak nagyobb offenzívát, hanem inkább felmorzsolják a német erőket, és megpróbálnak a Rajnához kijutni, hogy az 1945 tavaszán induló döntő támadáshoz megfelelő kiindulóbázist szerezzenek. Az már világos volt, hogy az amerikaiaknak nem sikerült a Siegfried-vonalba behatolniuk. Aachennél keményen folytak a harcok, és a német propaganda óriási kampányt folytatott a német város védelméért. Az új terv szerint az angol egységeknek a Maas és a Rajna között délre, az amerikaiaknak Aachen és a Ruhr-folyó között északra fordulva kellett a Rajna-vonalat elérniük. Aachent azonban, bár október 13-án bekerítették, csak igen heves harcok után október 21-én tudták elfoglalni. November 16-án újabb amerikai támadás indult, de áttörést nem tudtak kierőszakolni, csak lassan, fokozatosan tudták visszanyomni a német védelmet a Ruhr-folyóig. Noha a Siegfried-vonalat ezen a szakaszon áttörték, valójában azonban a Siegfried-vonal nem volt túlságosan erős hadászati akadály.

Délebbre Patton 3. amerikai hadserege szintén próbálkozott a támadással, jóllehet az október 18-án jóváhagyott terv északabbra helyezte a fő támadási irányt. November 8-án Metz erődítményét ostromolta, hogy onnan a Saar-vidékre törjön be. A „G" hadseregcsoport nem sokáig tudott ellenállni a sokkal jobban felszerelt amerikaiaknak, november 22-én Metz elesett, és december elején az amerikaiak elérték Saarbrückennél a Saar-folyót. A Siegfried-vonal, melyet itt augusztus eleje óta valamelyest rendbe hoztak és megerősítettek, egyelőre Pattonnak is megállást parancsolt.

Délebbre a Rhône völgyéből felfelé törő amerikai és francia erők támadtak. Betörtek Elzászba, s elérték a Rajnát. November 13-án Strasbourg is felszabadult, s a németeknek csak Colmarnál sikerült még a Vogézekben egy kisebb kiszögellést tartaniuk. 1944 decemberére Franciaország lényegében felszabadult – az Atlanti-tenger partján volt még néhány kisebb német erőd, mely ellenállt –, a német állások a svájci határtól nagyjából a Siegfried-vonalig húzódtak, egészen Aachenig, ahol a Rajna vonala és a többi folyó védelmében egészen a Maasig, északon Hollandiában pedig a Maas folyó oldalán érték el a tengerpartot. Az angol–amerikai hadsereg néhány hónap alatt fokozatosan felzárkózott a német határra, s óriási erővel –

több mint kétmillió ember – állt készenlétben a végső támadásra. Ugyanakkor a szeptemberi lehetőség elmulasztása következtében a német hadsereg döntő erejét még nem sikerült megsemmisíteni, és ezek készen álltak arra, hogy szembenézzenek az újabb angol–amerikai támadással. A szövetséges fővezérkar az ősszel kitűzött célokat sem tudta végrehajtani. Az eredmények és hibák gyakori szóbeli és írásbeli vita tárgyát képezték a főparancsnok és Montgomery között. December 7-én éppen a nézeteltérések tettek egy újabb megbeszélést szükségessé. Itt a pár héttel korábbi brüsszeli döntéseket erősítették meg, azzal, hogy január 12-ig befejezik az Alsó-Rajna-völgy megtisztítását, és véglegesen kijutnak a Rajnához. A megbeszélésen sok lehetőséget mérlegeltek, csupán eggyel nem számoltak, nevezetesen az elkövetkező hetek utolsó német offenzívájával. Pedig ennek ekkor már nemcsak a tervei voltak meg, de az előkészületei is jórészt befejeződtek.

Hitler október végén jelezte először hadvezérének, Rundstedtnek és Modelnak, támadási szándékát. Bár a nagyarányú mozgósítással a Volkssturm és Volksgrenadier hadosztályok felállítása után a hadsereg személyi állománya valamelyest feltöltődött, mindketten úgy vélték, hogy a német hadsereg erejéből legfeljebb egy kisméretű offenzívára telik, esetleg a Siegfried-vonalat lehet helyreállítani, visszanyomva az Aachennél előretört amerikai erőket. Hitler azonban már szeptemberben egy új páncélos hadsereget – a 6. SS páncélos hadsereget – állított fel, azzal a céllal, hogy ezt egy nyugati offenzív hadművelet céljából tartalékolja. Gondolataiban a régi hadi dicsőség kísértett. Ott akart támadni, ahol 1940-ben a Sichelschnitt-hadművelettel fényes nyugat-európai győzelmét kiharcolta, s lényegében Franciaország összeomlását elérte: az Ardennekben. Nem volt nehéz felismerni, hogy az észak felől támadó angol, s inkább kelet felé támadó amerikai erők csatlakozásánál mutatkozik a szövetséges haderő gyenge pontja. Az OKW-vel tehát ennek megfelelően dolgoztatott ki egy támadási tervet, a rossz időjárás időpontjára, hogy a szövetséges légierő beavatkozását messzemenően kiküszöbölhessék. A kidolgozott tervet hozták a nyugati haderők főparancsnoka, von Rundstedt és a „B" hadseregcsoport főparancsnoka, Model tudomására.

A terv a 6. SS páncélos hadsereg és az 5. páncélos hadsereg támadását irányozta elő Liège és Namur között. A 6. SS páncélos hadsereg feladata volt az antwerpeni áttörés. A többi páncélosnak, valamint a 7. hadseregnek részben a szárnyakat kellett fedeznie, részben Brüsszelt elfoglalnia. Az antwerpeni előretörést két cél is mozgatta. Részben meg kellett fosztani a szövetségeseket legfontosabb kikötőjüktől, részben az Antwerpentől északra álló angol–amerikai erőket kellett bekeríteni és megsemmisíteni. Egyes katonai vezetők túl ambiciózusnak s ezért keresztülvihetetlennek tartották a tervet, s különböző kisebb offenzívákat javasoltak. Hitler azonban ezeket sorra elutasította. Hivatkozott arra, hogy nem egy tábornok kishitűsége ellenére is sikerült a frontot nemcsak az összeomlástól megmenteni, de jelentősen megerősíteni. Új Volksgrenadier hadosztályokat irányítottak a frontra, és sikerült 1500 új tankot is a támadásra felsorakoztatni. 1944 decemberére Hitler huszon-

nyolc hadosztályt vonultatott fel a támadásra. Meglepően jelentős volt ez az erő, a kurszki vesztett csata óta ily méretű támadásra a német hadsereg eddig nem volt képes. A jól felszerelt, fanatizált német egységek sorában külön színt jelentett Skorzeny SS alezredes alakulata. Az angolul beszélő katonákat amerikai egyenruhába öltöztették, és amerikai felszereléssel látták el, hogy az amerikai frontvonal mögött foglalják el a hidakat, hajtsanak végre szabotázsakciókat. Az amerikai védelemnek ez a pontja, mely nagyjából az 1. és 3. amerikai hadsereg csatlakozási pontjára esett, kétségtelen gyenge volt. Az itt található öt hadosztály, a huszonnyolc német hadosztálynak, köztük öt páncélos hadosztálynak aligha lehetett komoly ellenfele, annál is kevésbé, mivel az amerikai felderítés nem vette észre az offenzíva előkészületeit vagy legalábbis nem számolt komoly offenzívával, így egyáltalán nem erősítette meg ezt a szakaszt. Hitler rendkívül nagy jelentőséget tulajdonított ennek a támadásnak. Két év óta nem aratott győzelmet. Bár a tábornokok egy része, szülőhazájukat, Poroszországot féltve, inkább szerette volna, ha Keleten összpontosítják az erőket, s ott indítanak támadást, de Hitler akarata előtt meg kellett hajolniuk. Hitler a támadás előtt összehívta az irányító vezető tiszteket, s előttük fejtette ki, hogy az utolsó lehetőség van a kezükben: „A történelem folyamán soha nem volt ellenségeinkhez hasonló szövetség, mely annyira heterogén elemekből tevődött volna össze, annyira széthúzó célokkal, ultrakapitalista államok az egyik oldalon, ultramarxisták a másikon. Egy haldokló világbirodalom, Nagy-Britannia az egyik oldalon; egy gyarmat, amely örökségre pályázik, az Egyesült Államok a másik oldalon. Olyan államok, melyek célkitűzéseiket napról napra, mint a hálója közepében ülő pók képes követni az eseményeket, megfigyelheti, hogyan válnak ezek az ellentétes törekvések egyre erősebbekké. Ha most sikerül néhány erőteljes ütést rájuk mérnünk, úgy minden pillanatban megtörténhet, hogy az egész mesterségesen összetákolt front gigászi robajjal, egy csapásra összeomolhat . . . Ez a koalíció minden pillanatban megszűnhet, hacsak természetesen, német részről nem tanúsítanak gyengeséget . . ."*

A Herbstnebel-hadművelet 1944. december 16-án a kora hajnali órákban kezdődött, azon a napon, amikor Eisenhower levelet kapott Montgomerytől, melyben az angol tábornok emlékeztette, hogy elvesztette a fogadást, melyet arra kötöttek, hogy a háború véget ér 1944-ben, és fizesse meg tartozásait. A mit sem sejtő főparancsnok azt válaszolta, hogy karácsonyig még van kilenc napja. Ez a kilenc nap azonban 1940 óta a legválságosabb volt a szövetséges haderők életében.

A német támadás 2000 ágyú tüzérségi tüzével kezdődött. A tüzérségi tűz védelmében mozgott előre tizennégy gyalogoshadosztály, mögötte pedig öt páncélos hadosztály. A tüzérségi tűz ugyan szokatlanul erős volt, mi több a németek a V–1 lövedékeket is bevetették az amerikai állások ellen, mégis a gyalogos és páncélos erők megjelenéséig az amerikaiak nem hitték, hogy nagyobb arányú offenzív had-

* Zagebesprechungen im Führer Hauptquartier. Herausgegeben von *H. Heiber*. Stuttgart 1962. 232. l.

műveletről van szó. Mi több, még azután sem, Eisenhower versailles-i főhadiszállására csak délután érkezett el a támadás híre. A főparancsnok emlékiratai szerint, azonnal meg volt „győződve, hogy nem helyi támadásról volt szó",* helyettese Bradley viszont úgy gondolta, hogy „elterelő hadművelet . . ., melynek célja, hogy Patton Saar-vidéki előrenyomulását megállítsák".** Igaz, a támadás frontja nem volt túl széles, mintegy 90 kilométer, de a benne részt vevő erők s ezek célkitűzései ténylegesen erősen túlhaladták a helyi jelleget. Három hadsereg, 250 000 embere támadott. Rundstedt napiparancsa a katonák sorsdöntő órájáról szólt, hangoztatva, hogy mindent egy kártyára kell feltenni.

A támadás északi szárnyán Hitler büszkesége, a Sepp Dietrich vezette 6. SS páncélos hadsereg haladt. Monschau környékén azonban viszonylag heves ellenállásra talált, s a tervezettnél jóval lassabban haladt előre. December 18-án ugyan elérték Stavelót és Trois Points-ot, de Spatól 15 kilométerre – ahol egy nagy amerikai benzinraktár volt, amelynek elfoglalását a csak néhány napra elegendő benzinkészlettel rendelkező német erők rendkívül fontosnak tartottak – leálltak, azaz nem érték el Liège-t, a haditerv szerinti első főállomásukat. Az amerikaiak azonban, bár a ködös idő miatt légiercjük tétlenségre volt kárhoztatva, váratlanul jól harcoltak. Egy páncélos hadosztályt gyorsan bevetettek a fontos közlekedési csomópont, St. Vith védelmére, s ez megelőzve a nyugat felé törő német páncélosokat, néhány napra megállította a német előrenyomulást. Egyes német egységek számára a helyzet veszélyessé vált. Az egyik SS páncélos hadosztályt pillanatnyilag elvágták a többi erőtől, így az SS-legények a fogságban levő amerikai katonákat Malmédynél egyszerűen legépfegyverezték. Ez azonban nem sokat változtatott a tényen, hogy a Maas-folyón való áttörést nem sikerült kivívniuk. Eredményesebbnek mutatkozott a von Manteuffel vezette 5. páncélos hadsereg támadása. A Schnee Eifelnél levő amerikai állásokat több helyen áttörték, és Bastogne irányában haladtak, amelyet mint fontos közlekedési csomópontot jelentősebb amerikai erők védtek. December 21-én bekerítették a városkát, melynek parancsnoka, mikor a németek felszólították, adja meg magát, „Nuts" („fenét") szóval válaszolt. Az eredeti német haditerv Dietrich SS páncélos hadseregénél képezte a súlypontot. Mikor a német vezérkar felismerte, hogy a várakozás ellenére Dietrich elakadt, viszont Manteuffel egységei mintegy 20 kilométer szélességben áttörtek, át akarták tenni a támadás súlypontját, Hitler azonban, hogy a győzelem dicsősége ne a Wehrmacht, hanem az SS-csapatoknak jusson osztályrészül, ezt nem engedélyezte.

Kétségtelen, a váratlan német támadás bizonyos pánikot idézett elő az amerikaiak sorában. Sok egység felbomlott, a menekültek nagy riadalmat keltettek a hátsó vonalakban. A többség viszont igen keményen ellenállt, s így a németek nem tudtak átkelni a Maas-folyón. December 22-én kezdett a Hotton–Marche–St. Hu-

* *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 342. l.

** *O. Bradley:* A Soldier's Story. New York 1951. 455. l.

bert-vonalon az amerikai védelem megszilárdulni. A szövetséges vezérkar felocsúdott az első meglepetésből, felismerte a támadás méreteit és céljait, és megtette az ellenintézkedéseket. Mindenekelőtt a német támadástól délre levő 3. amerikai hadsereg páncélosait vetették be, először csak kisebb, később nagyobb erőkkel, hogy oldalba támadják a német előrenyomuló erőket. Eisenhower azonban belátta, hogy december 19-én, midőn ezeket a döntéseket hozta, a német előrenyomulás már sokkal mélyebb és veszélyesebb volt, semhogy Patton akciója elégséges legyen, annál is inkább, mivel a merészen harcias, de könnyelmű tábornok valójában nem mérte fel kellően a német támadás erejét. A németek erősen közeledtek a Maas-folyóhoz, ahol az amerikaiaknak nem volt tartalékuk. Liège-t már mintegy 20 kilométerre megközelítették, és Namur is igen veszélyes helyzetbe került. Ha a németek átkelnek a Maas-folyón, az út nyitva áll előttük Antwerpen felé, hacsak Montgomery csapatainak egy részét nem tudják gyorsan bevetni ellenük. Az amerikai vonal így is kettészakadt. Bradley és Hodges között már nem volt megfelelő érintkezés. Eisenhower logikus, de – a szövetséges erők főparancsnokságán uralkodó angol–amerikai vetélkedés ismeretében – merész döntésre határozta el magát. A német áttöréstől északra levő valamennyi haderőt egységes vezetés alá helyezte, Montgomeryt nevezve ki főparancsnokának. Montgomery számára – akit korábban felmentettek a szárazföldi haderők főparancsnoka tisztéből, és számos javaslatát ismételten visszautasították olyan tisztek, akiknek harci tapasztalata aligha volt egy napon említhető az angol tábornoki kar büszkeségének katonai felkészültségével – némi gyógyírt jelentett a megbízás korábbi sérelmeire. Nem is titkolta lebecsülését az amerikai katonai vezetéssel szemben, mikor szokásos arrogáns modorában először tette meg észrevételeit Hodgesnek, az 1. amerikai hadsereg parancsnokának. Egyes források szerint az angol tábornok úgy „robbant be Hodges főhadiszállására, mint Krisztus, mikor megtisztította a templomot".* Az 1. amerikai hadsereg helyzete zavaros volt, katonái van jól harcoltak, de világos terv nélkül. Montgomery javaslatait azonban így is szkeptikusan fogadták. Az angol tábornok ugyanis azt is megengedhetőnek tartotta, hogy a Dél-Ardennekben területet engedjenek át, ha ez északon a védelem megerősítését segíti. Az amerikaiak azonban semmiféle visszavonulásról nem akartak hallani. Bastogne makacs ellenállása sikeresnek bizonyult, a németek igen nagy erőkkel ostromolták, de nem tudták bevenni. Másutt azonban ez a védekezés sok áldozatot követelt, és kevesebb eredményt hozott. December 21-én a németek megújították támadásukat. 12 német hadosztály az eddigi betöréstől észak felé akart előrenyomulni, lekötve az 1. amerikai hadsereg felét, mindenekelőtt Liège-t fenyegetve. A németek itt nem sok teret nyertek, de elégséges erőt lekötöttek ahhoz, hogy a többi szektorban helyzetük könnyebbé váljon.

A december 21-i újabb német támadás más területeken is sikereket ért el. Igen

* *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 592. l.

ügyes manőverezéssel elfoglalták St. Vith helységet, visszanyomták az angolokat a Salm-folyó mögé, és alig pár mérföldre megközelítették Namur városát. Az amerikai és angol vezérkarban izgalmas tanácskozás folyt, hogy milyen erősek még a németek, mennyire képesek még tartalékokat bevetni. A felderítés nem állt feladata magaslatán, korábban nem jelezte, vagy nem jelentőségüknek megfelelően hívta fel a figyelmet a gyülekező német erőkre, most pedig túlbecsülte azokat. Montgomery viszont úgy vélte, hogy a német előrenyomulás csak akkor válik véglegessé, ha ténylegesen át tudnak törni a Liège és Namur szakaszon a Maas-folyón Antwerpen irányában. Hajlandó volt tehát más területeken engedni, feltételezve, hogy így elterelik a németeket stratégiai irányuktól. A német előrenyomulás azonban csak december 23-ig tartott, s az általuk elfoglalt terület ekkor érte el a legnagyobb kiterjedést, de szaporodtak a kedvezőtlen jelek is. A támadás – a váratlanul erős ellenállás következtében – jóval lassabban haladt előre a tervezettnél, nem sikerült lényeges amerikai benzinkészletet zsákmányolniuk, s a német páncélosok már szűkében voltak a benzinnek. Ráadásul az időjárás is változott, felhős idő helyett napos idő köszöntött be, és így az amerikai légierő is aktívabbá vált, december 24-én már teljes erővel szállt harcba. December 23-án Patton csapatai délről támadták oldalba a német csapatokat, hogy felmentsék a bekerített Bastogne-t, mely ellen éppen aznap intéztek a németek rendkívül heves koncentrált támadást.

Model tábornagy és Manteuffel, a támadásban élenjáró 5. páncélos hadsereg parancsnoka karácsony előestéjén nagyjából már tisztában voltak azzal, hogy az antwerpeni áttörést nem tudják kikényszeríteni. Hitler elé újabb javaslatot terjesztettek. Mondjanak le Antwerpenről, Dinant-nál – melynek kapuiban álltak – kelljenek át a Maas-folyón, forduljanak északra, és a Maas keleti partján számolják fel a szövetségesek aacheni kiszögellését, visszafoglalva magát Aachen városát is. Hitler a tervet ideiglenesen elfogadta, csak arra nem volt hajlandó, hogy a terv érdekében a január elsejére tervezett elzászi offenzívájáról lemondjon. A karácsonykor megindult újabb támadási kísérlet azonban már nem hozott eredményt. A 2. páncélos hadosztály Dinant elfoglalására előretörő egységeit az amerikaiak feltartóztatták, majd az angol erősítések segítségével bekerítették. December 26-án Patton első előretörő éke felvette a kapcsolatot Bastogne bekerített egységeivel, ugyanaznap a légierő is súlyos csapásokat mért a német csapatokra. December 27-én világossá vált, hogy a szövetséges légi fölény az egész német utánpótlási hálózat működését tönkreteszi, az ardennes-i csata a németek számára elveszett. December 28-án Eisenhower és Montgomery már azt vitatták, miként lehetne a daganatot, a német betörést felszámolni, s az egész ardennes-i csatát végül is angol–amerikai győzelemmé változtatni. A két tábornok az óvatosabb álláspontot foglalta el, nem akartak azonnal rátámadni a meggyengült és kimerült ellenségre. Továbbra is aktív védelemmel teremtették meg az ellentámadás előfeltételeit.

Hitler még nem látta elveszettnek a helyzetet. Nem fogadta el a visszavonulásra vonatkozó javaslatokat. Megparancsolta, hogy tartsák a megszerzett területeket, és

tegyenek újabb kísérleteket Bastogne elfoglalására is. Egyidejűleg pedig kitartott korábbi elhatározása, az Elzász ellen irányuló támadás gondolata mellett, azt állítva, hogy a szövetségesek itt az erőátcsoportosítások miatt igen meggyengültek, tehát viszonylag gyorsan lehet ellenük sikereket elérni. Ezek után pedig az ardennes-i offenzíva felújítására is sor kerülhet.

1945. január 1-én egyfelől a német légierő intézett meglepetésszerű támadást a Belgiumban és Észak-Franciaországban található angol–amerikai repülőterek ellen, közel 800 gépet a földön elpusztítva, egy hétre meg tudta bénítani a szövetséges légierőt. A támadásnál a németek vesztesége viszonylag csekély volt – alig 100 gép –, a hazatérő gépek azonban saját légelhárító ágyúik tüzébe kerültek, melyek ez alkalommal igen eredményesen működtek, közel 200 repülőgépet pusztítottak el. Ez viszont a német légierő számára jelentette ténylegesen az utolsó csapást. Ugyanezen a napon nyolc német hadosztály indított támadást a Saar-vidéktől délre, azzal a céllal, hogy az Elzász északkeleti részén levő amerikai erőket elvágják és megsemmisítsék. Az offenzíva kezdettől fogva nem mutatkozott túlságosan veszélyesnek, a többnyire csekély területi nyereség után elakadt. Csupán a Vogézektől keletre kínálkozott nagyobb átmeneti sikerre lehetőség, ahol Eisenhower nem rendelkezett elegendő tartalékkal, és hajlandónak mutatkozott a visszavonulásra. Strasbourg feladásának gondolata azonban nagy felháborodást és heves ellenállást váltott ki a franciáknál, mindenekelőtt de Gaulle-nál. A francia kormányfő szerint Strasbourg 1870 óta olyan fontos szimbóluma a francia nemzeti nagyságnak, hogy nem nyugodhatnak bele ideiglenes feladásába sem. A szóváltás igen heves volt, de Gaulle kijelentette, hogy amennyiben Eisenhower nem változtatja meg szándékát, a francia erők önállóan fognak cselekedni. Eisenhower terve de Gaulle szerint: „stratégiai szempontból lehet hogy csupán egy manőver, de Franciaország szempontjából nemzeti katasztrófa. Elzász szent Franciaország számára. A francia kormány nem engedheti, hogy az ellenség ide visszatérjen. Utasítást adtak az 1. francia hadseregnek, hogy védje a várost."*

Eisenhower viszont kijelentette, hogy ha a francia csapatok az ő engedélye nélkül cselekednek, ebben az esetben az amerikaiak nem biztosítják a franciák lőszer- és élelmiszerellátását. Végül is Eisenhower engedett és parancsot adott Strasbourg védelmére. Az Elzászért folyó harcok azonban mégsem bontakoztak ki a maguk teljességében. Január 3-án ugyanis megindult az ardennes-i német betörés felszámolásáért a csata. Patton páncélosai a németek déli szárnyát megtámadták, hogy Bastogne-t végleg felmentsék, egyidejűleg Montgomery egységei északról indultak a német állások ellen. Az angol–amerikai támadás célja az elfoglalt területeken levő német egységek bekerítése és megsemmisítése volt. Néhány napi csata után Hitler sem tehetett mást, utasítást adott, hogy mielőtt a német csapatokat bekerítenék és elvágnák, húzódjanak vissza, és többségében adják fel az elfoglalt terüle-

* *Ch. de Gaulle:* Mémoires de guerre. Le Salut 1944–45. Id. kiad. 174. l.

teket. Nagy anyagi veszteségek után végül is a németek fokozatosan visszahúzódtak az ardennes-i csata előtti hadállásaikba.

Végső soron az ardennes-i és az elzászi német offenzíva egyaránt kudarccal végződött, s ha az előző még súlyos veszélybe sodorta is az angol–amerikai csapatokat, az utóbbi már nem tudott lényeges nehézséget okozni. Churchill január 6-án levelet intézett Sztálinhoz, melyben utalt a Nyugati Fronton kialakult nehéz helyzetre, és az iránt érdeklődött, számíthatnak-e a közeljövőben szovjet offenzívára. Sztálin másnap válaszolt. Közölte, hogy készülő offenzívájuk előkészületeit meggyorsítják. „A Főhadiszállás . . . – írta Sztálin – elhatározta, hogy gyorsított ütemben fejezi be az előkészületeket, s tekintet nélkül az időjárásra, legkésőbb január második felében az egész középső fronton nagyarányú támadó hadműveleteket indít a németek ellen. Ne kételkedjék benne, hogy mi minden lehetőt elkövetünk a dicső szövetséges csapatok megsegítése érdekében."*

* Sztálin üzenetváltása . . . I. köt. Id. kiad. 353. l.

DÉLKELET-EURÓPA FELSZABADÍTÁSA

1944 augusztusában nemcsak Nyugaton omlottak össze a német frontvonalak. Azokban a napokban, amikor a szövetséges csapatok Párizs felé meneteltek, a szovjet erők már felsorakoztak, hogy halálos csapást mérjenek a délkelet-európai német fegyveres erőkre, s megkezdjék a három délkelet-európai csatlós ország – Románia, Bulgária, Magyarország – katonai és politikai leválasztását, a Tito vezette jugoszláv seregekkel egyesülve pedig felszabadítsák Jugoszlávia területét. A román határon, a Prut mentén közel egymillió román és német katona sorakozott fel a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport keretében, Hans Friessner vezérezredes irányításával. Malinovszkij hadseregtábornok 2. Ukrán Frontja és Tolbuhin hadseregtábornok 3. Ukrán Frontja, hatalmas tüzérségi előkészítés után augusztus 20-án ment át támadásba. A szovjet erők különösen páncélosok tekintetében rendkívül jelentős fölénnyel rendelkeztek, s már az első napon mélyen behatoltak a német és román állásokba Iaşi, és Tyraszpol irányában. Augusztus 22-én a szovjet erők már bevették Jaşit és másnapra tizenöt német hadosztályt Kisinyovnál bekerítették. Augusztus 23-ára a román–német védelmi vonatl összeomlott. 650 000 német katona pusztult el vagy került fogságba, több ezer tank semmisült meg. Mivel a visszavonulás során már nem törődtek az új védővonal kiépítésével, a szovjet erők viszonylag könnyen birtokukba vették a Prut és a Duna hídjait, és így nyitva állt az út Bukarest felé.

Ugyanaznap a román fővárosban mozgásba lendültek a legkülönbözőbb erők, hogy véget vessenek a háborúnak, elkergessék Antonescu kormányát, s Romániát a szövetségesek oldalára állítsák. Mihály király Antonescut letartóztatta, s rádiófelhívásban bejelentette a lakosságnak, hogy Románia fegyverszünetet kért, és a hadműveleteket azonnal leállítják. A német csapatokat felszólították, hogy hagyják el az országot. Egyidejűleg a román ellenállók, kommunista vezetésű katonai csoportok elfoglalták a főváros valamennyi középületét, tevékenyen hozzájárulva az Antonescu-féle diktatúra megdöntéséhez. A különböző román egységek több ezer német katonát foglyul ejtettek. Országszerte széles körű antifasiszta felkelés bontakozott ki. A német hadvezetést teljesen váratlanul érte a román fordulat. Alig néhány héttel korábban olyan értesülések érkeztek a német Külügyminisztériumhoz és vezérkarhoz, hogy a romániai politikai helyzet teljesen szilárd. Hitler, aki nem utolsósorban a román olajvidék elvesztése miatt aggódott, azonnal parancsot adott a Ploieşti környékén állomásozó német légelhárító erőknek, hogy vonuljanak Bukarest ellen, és kergessék el az újonnan kinevezett kormányt, melynek élén a király bizalmasa, Sănătescu tábornok állt. Az akció – bár Bukarest elleni német repülő-

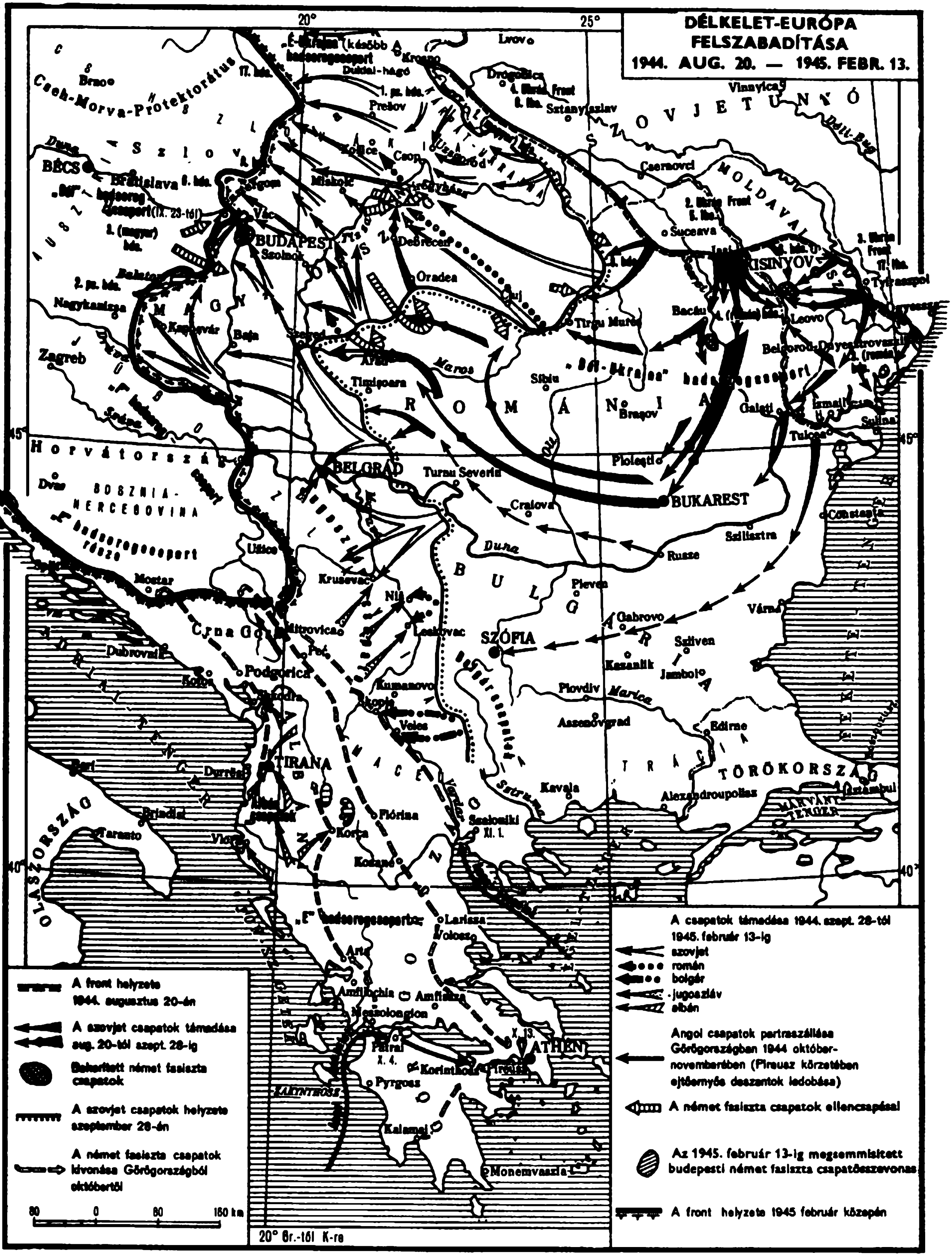

DÉLKELET-EURÓPA FELSZABADÍTÁSA
1944. AUG. 20. — 1945. FEBR. 13.
20°
25°
45°
40°
20° Gr.-tól K-re
SZOVJETUNIÓ
ROMÁNIA
BULGÁRIA
TÖRÖKORSZÁG
OLASZORSZÁG
Horvátország
BOSZNIA-HERCEGOVINA
Crna Gora
TRÁCIA
MOLDAVA
Ceh-Morva-Protektorátus
BÉCS
Bratislava
BUDAPEST
Szolnok
Debrecen
Miskolc
Kassa
Prešov
Lvov
Vinnyica
Drogobics
Csernovci
Suceava
Iasi
KISINYOV
Tiraszpol
Bacău
Tirgu Mureș
Cluj
Oradea
Szeged
Arad
Timișoara
Sibiu
Brașov
Galați
Izmail
Tulcea
Ploiești
BUKAREST
Constanța
Sziliszra
Ruszc
Craiova
Turnu Severin
BELGRÁD
Užice
Kruševac
Niš
Leskovac
Mitrovica
Peć
Dubrovnik
Podgorica
Mostar
Zagreb
Nagykanizsa
Kaposvár
Baja
Brno
SZÓFIA
Pleven
Gabrovo
Kazanlik
Szliven
Jambol
Várna
Plovdiv
Asszenovgrad
Edirne
Kavala
Alexandroupolisz
Isztambul
MÁRVÁNY-TENGER
Szaloniki
XI. 1.
Skopje
Kumanovo
Veles
TIRANA
Durrës
Brindisi
Taranto
Bari
Vlorë
Korça
Flórina
Kozane
Larissza
Volosz
Arta
Amfilochia
Amfissza
Meszolongion
Patrai
X. 4.
Korinthosz
Pireusz
ATHÉN
X. 13.
Pyrgosz
Kalamai
Monemvaszia
ZAKYNTHOSZ
Duna
Tisza
Maros
Olt
Marica
Sztruma
Vardar
Dnyeszter
Déli-Bug
Dukai-hágó
2. Ukrán Front
3. Ukrán Front
4. Ukrán Front
"Dél-Ukrajna" hadseregcsoport
"F" hadseregcsoport
"E" hadseregcsoport
"Dél" hadseregcsoport (IX. 23-tól)
3. (magyar) hds.
A front helyzete 1944. augusztus 20-án
A szovjet csapatok támadása aug. 20-tól szept. 28-ig
Bekerített német fasiszta csapatok
A szovjet csapatok helyzete szeptember 28-án
A német fasiszta csapatok kivonása Görögországból októbertől
80 0 80 160 km
A csapatok támadása 1944. szept. 28-tól 1945. február 13-ig
szovjet
román
bolgár
jugoszláv
albán
Angol csapatok partraszállása Görögországban 1944 október-novemberében (Pireusz körzetében ejtőernyős deszantok ledobása)
A német fasiszta csapatok ellencsapásai
Az 1945. február 13-ig megsemmisített budapesti német fasiszta csapatösszevonás
A front helyzete 1945 február közepén

támadással kötötték egybe – nem vezetett sikerre, sőt megerősítette a román nép németellenes érzelmeit. Mihály király módosította eredeti álláspontját, és elrendelte, hogy a román fegyveres erők szálljanak szembe a németekkel. 1944. augusztus 25-én bejelentették, hogy Románia hadat üzen Németországnak. A Vörös Hadsereg augusztus 30-án a lakosság lelkes ünneplése közben vonult be Bukarestbe. A szovjet erők hamarosan elfoglalták a román olajmezőket, és előretörtek egészen a bolgár határig. Románia hamarosan aláírta a Szovjetunióval a fegyverszüneti egyezményt, mely kimondta az 1940-es szovjet–román határ visszaállítását Észak-Erdélynek a békeszerződésig Romániához való visszacsatolását Szövetséges Ellenőrző Bizottság felállítását, valamint azt, hogy Romániának meg kell térítenie a Szovjetuniónak okozott károk egy részét, s legalább tizenkét gyalogoshadosztállyal részt kell vennie a Németország elleni háborúban.

Augusztus végére Romániának a Kárpátokon túl eső része felszabadult, a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport összeomlott. A szovjet csapatok nem egészen két hét alatt végigságuldottak Románián. Míg a 3. Ukrán Front Bulgária felé nyomult déli irányba, addig a 2. Ukrán Front a Kárpátoktól délre nyugatra fordult, és szeptember 6-án a Vaskapunál felvette az érintkezést Tito partizánjaival, majd átkelve a Déli-Kárpátok hágóin, benyomult Erdélybe, hogy napokon belül elérje az akkori román–magyar határt. A román katonaság ekkor már teljes egészében átállt a Vörös Hadsereg oldalára, s a fegyverszüneti szerződésben vállalt kötelezettségének megfelelően közel 200 000 emberrel folytatta a Németország és Magyarország elleni harcot. A német hadsereg nem rendelkezett többé egységes, összefüggő arcvonallal, mivel Jugoszláviában, Görögországban és Albániában levő „E", valamint „F" hadseregcsoportokat elvágták a „Dél-Ukrajna" megvert és Magyarországra visszavonuló egységeitől.

A 3. Ukrán Front csapatai szeptember 3-án érték el a bolgár határt. Bulgária hónapok óta a felbomlás, a háborúból való kiút-keresés lázas állapotában volt. Kormányváltozást kormányváltozás követett. A bolgár vezető körök megkíséreltek fegyverszünetet kötni a nyugati hatalmakkal, s az egyre terebélyesedő partizánmozgalmat visszaszorítani, esetleg megsemmisíteni. A szovjet kormány, mellyel a bolgár kormány nem szüntette meg a diplomáciai kapcsolatot, már augusztusban követelte, hogy a bolgárok szakítsanak német szövetségeseikkel, és szüntessék meg a németek katonai támogatását. A kormány csak hosszas tanakodás után határozta el, hogy csapatait kivonja mindazon területekről, amelyeket a második világháború folyamán német segítséggel szálltak meg Jugoszláviában és Görögországban. A román átállás híre bombaként hatott Bulgáriában. Szeptember 2-án a németellenes irányzatú Agrárpárt vezetője, Muravjev alakított kormányt, és Bulgária szigorú semlegességét hirdette meg. A szovjet kormány azonban ezt nem tartotta kielégítőnek. Szeptember 5-én Molotov külügyminiszter jegyzéket nyújtott át, amelyben a Szovjetunió hadat üzen Bulgáriának. A szovjet csapatok csak szeptember 8-án léptek Bulgária területére. Lényeges ellenállásba nem ütköztek, sőt ellenkezőleg, a

mindig erősen oroszbarát érzelmű nép óriási lelkesedéssel fogadta a szovjet egységeket. Már az első napon elérték Rusze dunai kikötőt, Burgasz és Várna feketetengeri kikötőket. Az előrenyomulás a „gyalogosoknál napi 45 kilométer, a gépesített egységeknél 120 kilométer volt".*

Míg a szovjet csapatok gyorsított ütemben s lényegében ellenállás nélkül nyomultak a bolgár főváros felé – német csapatok szinte alig voltak Bulgáriában – Szófiában a baloldali erők a Hazafias Frontba tömörülve antifasiszta felkelést készítettek elő. Szeptember 9-ére virradó éjjel az antifasiszta felkelés Szófiára is átterjedt. A Bolgár Munkáspárt vezette partizánalakulatok elfoglalták a Honvédelmi Minisztériumot, letartóztatták a bolgár hadsereg számos vezetőjét, s lemondásra kényszerítették a kormányt. Másnap a Hazafias Front pártjaiból koalíciós kormány alakult, melynek tizenhat tagjából négy a Kommunista Párthoz tartozott. Az új kormány élén Georgiev ezredes állt, aki azonnal fegyverszüneti kéréssel fordult a szovjet kormányhoz. Szeptember 15-én a Szófiába bevonuló szovjet csapatokat a lakosság ünnepélyesen fogadta. Bulgária felszabadítása lényegében befejeződött, s az új bolgár kormány szeptember 10-én hadat üzent Németországnak. A Hazafias Front kormánya hamarosan általános mozgósítást rendelt el, hogy a bolgár nép minél aktívabb részvételét biztosítsa az antifasiszta háborúban.

Tolbuhin hadműveletei ezután szintén nyugat felé fordultak. Hitler szeptember közepén reménykedve közölte tábornokaival, hogy amennyiben a szovjet csapatok Görögország és a Dardanellák irányában nyomulnak előre, akkor angol ellenállásba ütköznek, s a közeljövőben várható az antifasiszta koalíció felbomlása. Ezzel szemben bebizonyosodott, hogy az antifasiszta koalíció vezetői a közös háború érdekeit tartják elsősorban szem előtt, s Görögországban az angol csapatokra bízzák a német megszállás felszámolását.

Az elhatározás 1944 tavaszára nyúlik vissza, midőn a balkáni tervekkel ismételten kudarcot valló angol miniszterelnök úgy vélte, legalább Görögországban kísérletet tesz a háború utáni angol befolyás biztosítására. Az egyre erősödő görög ellenállási mozgalom, s abban a kommunista vezetésű ELASZ joggal nyugtalanította a földközi-tengeri befolyására különösen kényes angol kormányt. Eden külügyminiszter 1944. május 5-én azt a javaslatot tette a szovjet kormánynak, hogy „a két ország egyezzen meg abban, hogy a háború alatt Görögországban Angliáé, Romániában a Szovjetunióé lesz a vezető szerep".** A megállapodás a háború alatti időszakra és a katonai tevékenységre vonatkozott. A szovjet kormány előtt nem volt ismeretlen Churchill aggodalma Délkelet-Európa háborút követő politikai berendezkedése miatt, és tisztában volt azzal, hogy Görögország földrajzi fekvése miatt különlegesen fontos helyet kap az angol elképzelésekben.

* *E. Boltyin:* Die Zerschlagung der deutschfaschistischen Truppen in der Moldau, in Rumenien und Bulgarien c. tanulmánya. *P. A. Zsilin:* Die Wichtigsten Operationen des Grössen Vaterlandischen Krieges 1941–1945. c. kötetben, Berlin 1958. 476. l.

** The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 459. l.

A szovjet politikai vezetők számoltak vele, hogy a szövetségesek közötti együttműködés fenntartása kölcsönös kompromisszumot kíván. A szovjet kormány még 1941 decemberében jelezte, hogy biztonsága szempontjából a román politikai élet alakulása nem lehet közömbös. A nyugati invázió előtt a szovjet kormány joggal gondolt arra, hogy az angol javaslat esetleges elutasítása az inváziós terv elhalasztását vagy megmásítását vonhatja maga után. A szovjet kormány jelezte, hogy támogatja az angolok javasolta megállapodást, vagy legalábbis a maga részéről nem emel kifogást a javaslat ellen ebben a laza megfogalmazásban, mely szerint csakis katonai szférák elválasztásáról van szó, de kérte Roosevelt állásfoglalását is.

Churchill vállalta, hogy Roosevelt hozzájárulását megszerzi ehhez az elgondoláshoz, és május 31-én a következő levelet intézte az elnökhöz:

„Az utóbbi időben nyugtalanító jelei mutatkoznak annak, hogy Oroszország és köztünk politikai nézeteltérések merülnek fel a balkáni országokkal, különösképpen pen Görögországgal kapcsolatban. Éppen ezért javasoltuk az itteni szovjet nagykövetnek, hogy állapodjunk meg egymás között a következőkben: a szovjet kormány biztosítsa magának Románia ügyeiben a vezetést, mi pedig a görög politikai életre gyakorolunk aktív befolyást, és mindkét kormány kölcsönösen támogatja a másikat az illető országban. Az ilyen egyezmény természetes következménye lenne a fennálló katonai helyzetnek, mivel Románia az orosz erők övezetébe esik, Görögország pedig a Wilson tábornok vezette földközi-tengeri szövetséges erők zónájában helyezkedik el.

Az itteni szovjet nagykövet május 18-án bejelentette Edennek, hogy a szovjet kormány egyetért ezzel a javaslattal, ... de tudni szeretné, kikértük-e az amerikai kormány véleményét és megkaptuk-e a jóváhagyást? Éppen ezért – folytatta Churchill –, remélem, hogy Ön jóváhagyását adhatja a javaslatra. Természetesen nem óhajtjuk a Balkánt befolyási övezetekre szabdalni, az egyezmény megkötésekor világosan leszögezzük, hogy kizárólag a háborús viszonyokra vonatkozik, és nem érinti azokat a jogokat és felelősségeket, melyeket a három nagyhatalomnak kell majd gyakorolnia és viselnie a békekötéskor és azután, egész Európára kiterjedően."*

Roosevelt és még inkább az amerikai Külügyminisztérium vegyes érzelmekkel fogadta a javaslatot. Igaz, a State Departmentnek viszonylag csekély beleszólása volt Roosevelt terveibe, de Hull és Roosevelt egyetértett abban, hogy az amerikai politika lehetőleg ne vállaljon semmiféle kötelezettséget a háború utáni politikai viszonyokra, határokra stb. vonatkozóan. Churchill számos levélben és üzenetben érvelt terve mellett, hangsúlyozta az egyezmény katonai jellegét. Roosevelt június 11-i válasza kerülte ugyan a határozott nemet, de jóváhagyásként aligha volt értelmezhető. Az amerikai elnök szerint ugyan szükséges volt, hogy mindenütt egy ország vegye kezébe a katonai fejlemények irányítását, de a javasolt egyezmény

* *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 62. l.

benyomása szerint túlmenne katonai kérdéseken. Churchill azonnal tiltakozott, s igyekezett eloszlatni Roosevelt aggályait. Utalt arra, hogy szovjet részről elfogadnák az egyezményt, s hogy végső soron Angliának is fűződik annyi érdeke Görögországhoz, mint amennyi a Szovjetuniónak Romániához. Mindezt figyelembe véve javasolja, járuljon hozzá Roosevelt, hogy az egyezményt három hónapos próbaidőre léptessék életbe. Az amerikai elnök ehhez hozzájárult, és június 19-én az angol Külügyminisztérium ennek megfelelően közölte a szovjet kormánnyal a katonai tevékenység megosztására vonatkozó egyezményt. Roosevelt azonban a későbbi napokban újból visszakozott, és meglehetősen éles levélváltásokra került sor a két államférfi között, mely azzal végződött, hogy az amerikai elnök hallgatólagosan tudomásul vette az angol politikát, de határozott állásfoglalásra, melyet a szovjet Külügyminisztérium kívánt – nem volt hajlandó. Churchill július 11-én tehát közvetlenül Sztálinhoz fordult, és újból felvetette a kérdést: „Szeretném megkérdezni, hogy nem egyezne-e Ön bele ennek a tervnek három hónapon át tartó kipróbálásába. Senki sem mondhatja, hogy ártalmára van Európa jövőjének vagy megosztja Európát. De így biztosíthatjuk minden területen a világos politikát, s mindig közölni fogjuk egymással, mit teszünk. Ha azonban Ön azt közli velem, hogy ez reménytelen, közlését nem fogom majd fel rossz értelemben."* Sztálin válasza nem volt végleges. „Romániát és Görögországot illetően nem szükséges itt megismételnem azt, amit Ön londoni Nagykövetünk és Eden úr jegyzékváltásából már ismer. Egy világos előttem, nevezetesen, hogy az Amerikai Kormánynak bizonyos aggályai vannak ebben a kérdésben, s ezért jobb, ha akkor térünk vissza rá, amikor megkeresésünkre megkaptuk az amerikai választ. Mihelyt ismerjük az Amerikai Kormány észrevételeit, feltétlenül visszatérek erre a kérdésre."**

Egyezmény tehát nem jött létre, de aligha kétséges, hogy mind a szovjet kormány, mind a szovjet hadvezetés, mikor döntenie kellett a délkelet-európai felszabadító hadműveletekben részt vevő szovjet erők feladatairól, támadási irányukról, nem hagyhatta figyelmen kívül a brit javaslatot, s hallgatólagosan mindenképpen ennek megfelelően cselekedett. Tolbuhin elhatározását azonban, hogy a 3. Ukrán Front csapatait, valamint a szovjet parancsnokság alá helyezett bolgár hadsereget nem dél felé vagy nem dél és nyugat felé, hanem kizárólag nyugat felé fordítja, katonai szempontok is indokolták. A „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport gyors összeomlása, és az a körülmény, hogy a szovjet csapatok két hét alatt felszabadították Romániát és Bulgáriát, a Görögországban állomásozó „E" hadseregcsoport helyzetét lehetetlenné tette. A németek joggal számíthattak arra, hogy a szovjet erők a jugoszláv néphadsereggel összefogva elvágják az itt állomásozó német katonákat, akikre vagy a teljes megsemmisítés, vagy a fogság vár. Görög-

* Sztálin üzenetváltása ... I. köt. Id. kiad. 284. l. A magyar fordítás „megosztja" szót használ, ténylegesen a divide szó értelme itt inkább a felosztás.

** Sztálin üzenetváltása ... I. köt. Id. kiad. 286. l.

ország esetében Hitler sem látott olyan katonai, politikai vagy gazdasági okokat, amelyek miatt ragaszkodott volna Görögország végsőkig való védelméhez, ezért már szeptember elején megkezdődött az ország fokozatos kiürítése. Egyes Égei-tengeri szigeteket már szeptember elején feladtak, de mivel a légi úton történő kiürítés igen sok nehézségbe ütközött, Ródosz-, Kréta-, Lérosz-szigeteket erődítményeknek nyilvánították, ahol a németek egyes esetekben a háború végéig tartották magukat. Az első angol egységek október 4-én szálltak partra a Peloponnészosz-szigeten, de anélkül, hogy komolyabb harcba bocsátkoztak volna, csak lassan követték a visszavonuló német egységeket. Az október 12-én kiürített Athént két nap múlva angol ejtőernyős csapatok birtokukba vették. Az angol csapatok természetesen az emigráns királyi kormány visszatérését igyekeztek biztosítani. A német egységek Macedóniában az Égei-tengertől Nišig akartak egy védelmi frontot kiépíteni, hogy fedezzék a visszavonulást, de Belgrád felszabadítása ezt a lehetőséget elvágta előlük. A partizánok súlyos veszteségeket okoztak a visszavonuló egységeknek, közben a németeknek a keleti szárnyukat már a szovjet hadsereg és a hozzájuk csatlakozott bolgárok ellen is meg kellett védeniök. November 2-ára Görögország kiürítése befejeződött, egyidejűleg azonban Jugoszlávia egy részét is feladták, és 1945 elejéig a Szarajevo–Mostár-vonalon próbált az „E" hadseregcsoport a korábbi Jugoszláviában állomásozó „F" hadseregcsoporttal együtt védelmi állásokat kiépíteni, mely észak felé Eszéken (Osijek) át a magyarországi védővonallal egészült ki.

Tolbuhin egységei már szeptember első napjaiban összeköttetésbe kerültek a Tito vezette jugoszláv felszabadító hadsereggel. Tekintettel arra, hogy Jugoszlávia szövetséges ország volt, tisztázni kellett a közreműködés feltételeit a felszabadításban. 1944. szeptember 21-én Tito marsall Moszkvába utazott, ahol megállapodás jött létre a Vörös Hadsereg jugoszláviai hadműveleteire vonatkozóan, beleértve az együttműködést a jugoszláv felszabadító hadsereggel. Megállapodtak a hadműveleti szektorokban: a szovjet erők jugoszláviai tartózkodásának kérdésében. A megállapodás kiterjedt a Szovjetunió által nyújtandó jelentős élelmiszer- és hadianyag-segítségre is. A TASZSZ hírügynökség 1944. szeptember 29-én tette közzé a megállapodást, egyidejűleg pedig megkezdődött Tolbuhin csapatainak előrenyomulása, mely a jugoszláv erőkkel együtt kettévágta a Szerbiában állomásozó német hadsereget. Tolbuhin egységei a Morava-folyó mentén vonultak északra, s a hozzájuk csatlakozott jugoszláv erőkkel Belgrád elfoglalására összpontosították hadműveleteiket. A németek védeni akarták Belgrádot, amelyet a jugoszláv és szovjet egységek október 15-én körülzártak, majd 5 napi kemény harc után felszabadították. Erre az időre Jugoszlávia területéből Macedónia, Szerbia, Montenegro felszabadult, Bosznia a partizánok ellenőrzése alatt állt. A hadműveletek most már a háború alatt keletkezett horvát usztasa bábállam határára értek. A németek által felszerelt fanatikus usztasahadsereg, mely eddig a partizánok elleni harcban és a horvát állam területén élő szerbek legkegyetlenebb üldözésében jeleskedett, most a Drá-

va és a Száva között sorakozott fel az „F" hadseregcsoport egységeivel, hogy szembeszálljon mind a 3. Ukrán Front, mind a Jugoszláv Népi Felszabadító Hadsereg egységeivel. A szovjet hadsereg azonban nem folytatta hadműveleteit Jugoszlávia területén. Belgrád elfoglalása után Tolbuhin azt az utasítást kapta, hogy nyugati szárnyán védelembe vonulva, észak felé, Magyarországra irányítsa támadó erőit, s Jugoszlávia teljes felszabadítását bízza a jugoszláv hadseregre.

A szovjet hadsereg, elsősorban a Malinovszkij vezényelte 2. Ukrán Front már szeptemberben megkezdte Magyarország felszabadítását. Romániának a háborúból való kiugrása politikailag és katonailag végletekig érlelte a Magyarországon uralkodó válságot. Az ország német megszállásával kialakult helyzet már 1944 nyara óta állandóan ingadozott. Az angol–amerikai haderő sikeres franciaországi partraszállása Horthy kormányzót bizonyos cselekvésre ösztönözte, s ezt még inkább megerősítette, hogy július 23-án a Galíciában megindult szovjet támadás az 1. magyar hadseregre vereséget mért. A frontvonal teljes összeomlására ugyan nem került sor, s a Vörös Hadsereg első kísérlete a Kárpátokon való átkelésre meghiúsult, de ez nem változtatott azon a tényen, hogy augusztus elejére a szovjet csapatok a Kárpátoknál elérték a magyar határt.

Hitler még 1944 nyarán leszögezte, hogy Délkelet-Európának s ezen belül elsősorban Magyarországnak különös jelentőséget tulajdonít. „A legfontosabb számunkra, és marad is, a magyarországi térség megtartása. Élelmezési szempontból az egyetlen lehetséges pótlása annak, amit másutt elveszítettünk, nyersanyag szempontjából pedig értékes forrása a bauxitnak, a mangánnak stb. Közlekedésileg pedig ez a kulcsa délkeletnek. Ezért a magyar térség biztosításának létfontosságú jelentősége van."*

Noha Hitler igen nagy jelentőséget tulajdonított Magyarország védelmének, az itt állomásozó német erők létszáma 1944 augusztusában alig haladta túl a 70 000 főt, s ez szeptember elején a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport visszavonuló, szétvert erőivel együtt is mindössze 150 000 főt tett ki. Abban az esetben, ha Magyarországon augusztus végén politikai fordulatra kerül sor, a német csapatok aligha lettek volna képesek ezt megakadályozni, mint ahogy azt az elképzelésüket sem tudták megvalósítani, hogy az „F" hadseregcsoport és a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport egységes frontját a Déli-Kárpátokra támaszkodva építsék ki. A németeknek ugyanis nem volt annyi erejük Magyarországon, hogy a Dél-Erdélyben levő román csapatokat leküzdjék. Miután a román kiugrást követő első napok pánikja elmúlt, nyilvánvalóvá vált, hogy a közeljövőben hasonló magyar lépéssel nem kell számolni, a németek a magyar kormányt a román hadsereg megtámadására és a Kárpátokig való előrenyomulásra sürgették.

Románia háborúból való kilépése súlyos katonai és politikai következményekkel járt Magyarországon. Románia és Magyarország régi versenyfutása – a háború első

* *H. Heiber:* Hitlers Lagebesprechungen . . . Stuttgart 1962. 589. l.

időszakában a német követelések kielégítéséért, az utóbbi időben pedig a szövetségesekhez való közeledés ügyében –, feltehetően Románia javára dőlt el. Csődöt mondtak azok a katonai tervek is, melyek arra épültek, hogy a Kárpátok 200–250 kilométer hosszú védelmi vonala a szovjet csapatok előrenyomulását viszonylag hosszú időn át feltartóztathatja, s esetleg marad idő arra, hogy az Olaszországból előrenyomuló vagy esetleg a Balkánon partra szálló angol–amerikai haderő űzi ki az országból a németeket. Románia kiválása ugyanis a szovjet csapatok számára lehetővé tette a Kárpátok megkerülését.

Horthy, aki 1944 nyara óta foglalkozott a Sztójay-kormány leváltásának gondolatával, most – kihasználva, hogy a németek képtelenek az ellenlépésre – cselekedett. Lakatos Géza vezérezredest bízta meg az új kormány megalakításával. A kormányzó a kormány feladatát a következőkben jelölte meg: 1. a német megszállás ellenére a magyar szuverenitás visszaszerzése, 2. Magyarország háborúból való kilépésének előkészítése. A kormány – melynek végső összetételére Veesenmayernek is befolyása volt – képtelen volt a feladatokat megoldani, annál is inkább, mivel midőn augusztus 28-án Svájcon keresztül felvette a nyugati hatalmakkal a német megszállás óta megszakadt kapcsolatokat, kiderült, hogy a nyugati hatalmak csak a Szovjetunió bevonásával hajlandók tárgyalni. Horthy ezt a feltételt nem akarta tudomásul venni. A német erők szempontjából kritikus pillanat Magyarországon elmúlt, mivel Horthy nem volt képes Magyarországot a háborúból való kilépés útjára vinni.

A romániai német erők katonai összeomlása után a Kárpátok vonulata lehetett a következő részben természetes, részben mesterséges védővonal a szovjet erők további előrenyomulásának megakadályozására. A Kárpátok vonulata azonban csak az északkeleti részen volt ténylegesen megerősítve, a keleti részen a román–magyar határon ilyen erős mesterséges védelemmel már nem rendelkezett. A háború idején sokszor felmerült román–magyar katonai összeütközést mindkét fél elsősorban Erdély területén képzelte el. A Déli-Kárpátok pedig egyáltalán nem volt megerősítve. A német hadvezetés a romániai helyzet miatt a Kárpátok déli hágóinak megszállására és új védővonal létesítésére gondolt, ezt azonban veszélyeztette az a körülmény, hogy Dél-Erdély területén – éppen a Magyarországgal való rossz viszony miatt viszonylag erős – hét hadosztályt számoló román hadsereg állomásozott, mely – kisebb átmeneti ingadozás után – Észak-Erdély elfoglalására kapva utasítást a szovjet erők oldalára állt. A Kárpátok déli hágóinak megerősítése tehát illuzórikussá vált. A magyar vezető körök még nem döntötték el további magatartásukat, napokig tanakodtak, eleget tegyenek-e Hitler augusztus 27-i utasításának, mely a magyar csapatokat is a dél-erdélyi Kárpát-hágókra kívánta irányítani. Egyfelől Erdély egésze elfoglalásának szűk látókörű illúziója, másfelől a Kárpátok védelméből származható katonai előnyök végül is oda vezették a magyar kormányt, hogy szeptember 5-én a 2. magyar hadsereg meglehetősen gyenge erőinek utasítást adott Dél-Erdély elfoglalására. A magyar előrenyomulás azonban mindössze néhány na-

pig tartott. Ekkorra ugyanis a szovjet csapatok már átkeltek a Vulkán- és Vörös-torony-hágókon, így a Kárpátok vonulatán már nem nyílott többé lehetőség a védekezésre. A német és magyar csapatok hamarosan kénytelenek voltak a Székelyföldet feladni. A 2. Ukrán Front csapatai megkísérelték Kolozsvár (Cluj) irányában az itt harcoló 2. magyar hadsereg védelmének áttörését, de miután itt az első támadások kudarcot vallottak, inkább nyugat felé fordultak, és a Maros-völgye mentén nyomultak előre. Szeptember végére elérték Magyarország 1938-as határait. 1944 szeptember végén kidolgozták Magyarország felszabadítási tervét: „A főhadiszállás elgondolása a következő volt: a 2. Ukrán Front közepe Arad északnyugati körzetéből a Debrecen és Nyíregyháza ellen mért főcsapással és a szárnyakon mért kisegítő csapásokkal szétzúzza a »Dél« hadseregcsoport főerőit, megtisztítja az ellenségtől Magyarország keleti részét és befejezi Erdély északi részének felszabadítását. A 2. Ukrán Frontnak feladatai végrehajtása során együtt kellett működnie a szomszédos frontokkal, különösen a 4. Ukrán Fronttal. Ez utóbbira az a feladat várt, hogy megsemmisítse az ellenséget a Kárpátokban, elfoglalja Uzsgorod (Ungvár) és Csop (Csap) körzetét, előrenyomuljon a Tisza felső folyásáig, és teljesen felszabadítsa a magyarok által megszállt Kárpát-Ukrajnát."*

Miután a 4. Ukrán Front csak véres harcok után, igen nehezen tudott észak-keleti irányból betörni a Kárpátokba, a Szovjet Főparancsnokság Malinovszkij főhadiszállását felkereső képviselője, Tyimosenko marsallal együtt úgy döntöttek, hogy északon a támadást leállítják, s helyette Malinovszkij déli irányból tör át Debrecen irányába. Ez a támadás egyfelől elvághatja a Kárpátokban állomásozó német és magyar erőket, másfelől Erdély hegyeiből az Alföld síkságára hozhatja ki a szovjet hadsereget. A németek viszont egy ellentámadást akartak kibontakoztatni, hogy „egy olyan vonalat tudjanak elérni, melyet a tél folyamán viszonylag csekély erőkkel is tartani tudnak".** A „Zigeunerbaron" fedőnevet nyert német terv azonban nem került megvalósításra, a német „Dél" hadseregcsoport (a „Dél-Ukrajna" hadseregcsoport szeptember 24-én kapta ezt az elnevezést) az oldalán harcoló három magyar hadsereggel együtt sem volt képes figyelemre méltó támadó akcióra. A szovjet támadás október 6-án kezdődött. Mintegy 800 kilométer hosszúságú arcvonalon, hatvanhárom orosz és román hadosztály indult támadásra a számbelileg jóval kisebb és felszerelésben sokkal gyengébb német és magyar erőkkel szemben. A támadás eredményeként október első napjaiban megkezdték Magyarország délkeleti részének felszabadítását, sorra foglalták el Békéscsaba, Sarkad és néhány más helységét. Október 8-án a Dálnoki Veress Lajos által vezényelt 2. magyar hadsereget is visszavonulásra kényszerítették pár nap múlva elfoglalva Erdély fővárosát, Kolozsvárt is, majd Nagyváradot is. Malinovszkij hadserege október 12-én felszabadította Szegedet, és néhány további helyen is átkelt a Tisza-folyón. Egyidejűleg délen Te-

* A Nagy Honvédő háború története. 4. köt. Id. kiad. 312–313. l.

** *H. Kissel:* Die Panzerschlachten in der Puszta im Oktober 1944. Neckargemünd. 1960. 22. l.

mesvár (Timişoara) környékén is előrenyomult, és a Bánság nagy részét birtokukba vette.

Ekkor mindinkább Debrecen és térsége került a csatározások középpontjába. Debrecen elfoglalása ugyanis lényeges mozzanatát jelentette a haditerv végrehajtásának, mivel a Kárpátokban harcoló 1. magyar hadsereg és a iasi vereség után ide visszahúzódó 8. német hadsereg (Wöhler tábornok) bekerítésével, illetve elvágásával lett volna egyértelmű. Friessner tábornok úgy látta, hogy az ellenállás reménytelen, és a szovjet harapófogó a Wöhler-féle hadsereg elvágását, sőt „esetleg a Beszkidek felől előretörő ellenséges csoport beavatkozásával, amennyiben azok a Debrecen környékén harcoló erőkkel egyesülnek, katlanba zárását jelenti".* Friessner a visszavonulást javasolta a Tisza vonalára, Hitler azonban, mikor a szovjet csapatok, a Plijev irányította gépesített lovascsoport, már Debrecen környékére ért, az ellentámadás mellett döntött. Német páncélosok Debrecentől nyugatra megtámadták az északi irányban előretörő szovjet éket, s hamarosan bekerítettek három orosz gépesített hadtestet. A debreceni puszta térségében október 10–18 között a második világháború egyik legjelentősebb páncélos csatája zajlott le. A négy német páncélos hadosztály az első napokban sikereket ért el, de ezek nem váltak tartóssá. Malinovszkij új erőket vetett a küzdelembe, erőit átcsoportosítva a támadás irányát északabbra, Nyíregyháza irányába helyezte át, ami rövid időn belül a németeket megoldhatatlan probléma elé állította. A debreceni páncélos csata végül is szovjet győzelemmel végződött, október 19-én a szovjet csapatok felszabadították a Tiszántúl legjelentősebb helységét, Debrecent. A német ellencsapás azonban elérte, hogy a szovjet haditerv: áttörés és a Kárpátok vidékén állomásozó erők bekerítése nem sikerült. Ebben azonban már lényeges szerepe volt azoknak a politikai és katonai eseményeknek is, melyek időközben a magyar fővárosban lezajlottak.

Budapest vezető politikai köreiben szeptember hónapja még jórészt huzavonával telt el. Horthy titkos tanácsosai véleménye alapján többször elhatározta, hogy fegyverszünetet kér, de a Lakatos-kormány rendkívül bizonytalan állásfoglalása és a német közbeavatkozástól való félelem ettől az elhatározástól végül is mindig visszatartotta. A huzavona alkalmas volt arra, hogy a német erők helyzete – részben a Bulgáriából és Romániából visszavonuló csapatok rendezése folytán, részben négy újabb hadosztálynak az országba küldése révén – megszilárduljon, sőt mi több, a németek intézkedéseket tegyenek Horthy és a kormány esetleges eltávolítására, a nyilaskeresztes párt vezetőinek hatalomba ültetésére. Végül is Horthy szeptember 28-án fegyverszüneti delegációt küldött Moszkvába, mely október 1-én megkezdte tárgyalásait. A Faragho Gábor vezérezredes vezette delegáció ugyan még néhány napig szeretett volna a feltétel nélküli kapituláció elől kitérni, de miután ennek lehetetlensége nyilvánvalóvá vált, megkezdődtek az érdembeli tárgya-

* *H. Friessner:* Verratene Schlachten. Hamburg 1956. 136. l.

lások. A szovjet fél október 8-án, a nyugati hatalmakkal egyetértésben (Churchill másnap érkezett Moszkvába, így nyilván megbízható értesülései voltak a tárgyalásokról) előterjesztette a fegyverszünet előzetes feltételeit. „Magyarország köteles kiüríteni minden csehszlovák, jugoszláv és román területet, amelyeket az 1937. december 31-i állapot óta szerzett és birtokában tart, köteles visszavonni az összes magyar csapatokat és köztisztviselőket. Magyarország kötelezi magát, hogy Németországgal minden összeköttetést megszakít, azonnal megüzeni Németországnak a háborút, a szovjet kormány pedig kijelenti, hogy ehhez csapataival kész segítséget nyújtani."*

Horthy október 11-én beleegyezett a fegyverszüneti feltételek elfogadásába, s azt még aznap éjjel aláírták. A szovjet fél egyidejűleg vállalta, hogy teljesíti Horthyék kívánságát, s leállítja a szovjet csapatok offenzíváját. Horthy ugyanis a háborúból való kiugrást a legerősebb magyar katonai erők, a Kárpátokban állomásozó 1. hadsereg visszavonásával óhajtotta végrehajtani. Ebben nemcsak s nem is elsősorban katonai megfontolások vezették, hanem sokkal inkább az a szándék, hogy a háborúból való kiugrás végrehajtásában továbbra se kelljen a baloldali erőkre támaszkodnia – jóllehet néhány formális tárgyalást folytatott velük –, hanem kizárólag a katonákra. Abban bízott, hogy ezen a módon belpolitikailag továbbra is ura maradhat a helyzetnek. Valójában alig tett néhány olyan intézkedést, mellyel a kiugrás bonyolult feladatát katonailag biztosította volna. Annál aktívabbak voltak a németek, akik ugyan a fegyverszünet megkötéséről nem értesültek, de a helyzetet – a napokon belül tervezett nyilas puccsal – a maguk javára akarták fordítani. A budapesti hadtest parancsnokát – Horthy megbízható emberét – elrabolták, Skorzeny SS alezredes előkészítette a Vár elfoglalását. Tárgyalások céljából Rudolf Rahnt, a Mussolini mellé akkreditált német követet, az esetleges harcok vezetésére, Bach Zelewski tábornokot, a varsói felkelés leverőjét küldték Budapestre.

Horthy eredetileg néhány nappal későbbre tervezte a kiugrást, de ezt a szovjet vezetéssel nem tisztázta, nem közölte döntését az október 17-ére általános sztrájkot tervező Magyar Fronttal sem. Majd midőn a szovjet hadvezetés sürgetésére az időpontot előbbre hozta, ezek után és ilyen körülmények között került sor a fegyverszünet október 15-i nyilvánosságra hozatalára. Horthy 14-én döntött, s ezen a napon végre valóban meggyorsította a kiugrásra tett előkészületeit, de ezek az intézkedések sokkal inkább a modus procedendi körül, semmint a végrehajtás politikai és katonai biztosítása körül forogtak. Tájékoztatták a kormányt Horthy másnapi bejelentéséről. A kormány tagjai azonban nem tudták, hogy az egyezményt már megkötötték, s továbbra is alkotmányjogi vitákat folytattak, feltételekről gondolkoztak. (Egyetlen érdemi döntésük a baloldali politikai foglyok szabadon engedése volt, melyre még aznap este sor került.) A vezérkari főnöknek Horthy titkos parancsát másnap kellett a csapatokhoz továbbítani.

* *Rozsnyói Ágnes:* A Szálasi-puccs. Budapest 1962. 72. l.

Október 15-én Horthy fiát, Miklóst a németek elrabolták. Nagyjából ezzel egyidőben a koronatanács ülésén Horthy bejelentette a fegyverszünetet (nem közölve, hogy az egyezményt már alá is írta), s kérte a kormány jóváhagyását; Vörös vezérkari főnök ismertette a katonai helyzetet, s hogy elrendelte az 1. és 2. hadsereg visszavonását. Erre a németek kijelentették, hogy egész Magyarország saját hadműveleti térségük, ahol parancs kiadására csak a német főparancsnokság jogosult. A koronatanács támogatta Horthy álláspontját. Ezek után Horthy Veesenmayerrel ismertette a tényeket. Nem sokkal ezután a rádióban felolvasták Horthy proklamációját. Ebben részletezte a német megszállás következményeit, hogy a németek az országot meg akarják fosztani szabadságától és függetlenségétől. A súlyos helyzetben a fegyverszünet mellett döntött, és utasította a honvédséget parancsai végrehajtására.

Nem sokkal ezután Horthy Rahn német követtel is tárgyalt, s kérésére a fegyverszüneti egyezményt máris megszegve megígérte, hogy a magyar csapatok nem támadják meg a németeket. A magyar hadsereg Horthy rádiószózata után valóban nem mozdult meg. Az átállás katonailag nem volt előkészítve, senki nem tudta, hogy Horthy homályos szövegezésű rádiónyilatkozata után mi a teendő. Annál is kevésbé, mert a németbarát s a nyilasok felé orientálódó vezérkar tisztjei a titkos hadparancs mellé olyan utasítást adtak, mely lényegében semlegesítette a titkos parancs értelmét. Néhány órás vákuum keletkezett, s ez elegendő volt arra, hogy a németek és a nyilasok ellentámadásba menjenek át. A különböző csapategységeknél a németek segítségével nyilas tisztek vették át a parancsnokságot, s letartóztatták az ellenálló, Horthy utasítását végrehajtani akaró parancsnokokat. Budapesten a délutáni órákban a német csapatok megszállták a város stratégiai pontjait, elfoglalták a rádiót, s este már beolvasták Szálasi előre elkészített proklamációját a hatalom átvételéről. A Horthy által elképzelt háborúból való kiugrás terve összeomlott, a németek urai maradtak a helyzetnek, s a Vártól eltekintve, melyet Horthy testőrsége védett, Budapestet a kezükben tartották. A német csapatok már felvonultak, hogy 16-án hajnalban megkezdjék a Vár ostromát. Erre azonban már nem került sor. Horthy estére ugyan már átlátta, hogy a kiugrás nem sikerült, de még azzal számolt, hogy a Várban ellenállást fejt ki a németekkel szemben. Éjjel azonban hagyta magát meggyőzni, hogy mondjon le kormányzói tisztéről, és helyezze magát német védelem alá, amibe Hitler távirati úton azonnal belegyezett. A hajnali szürkületben támadásra induló német csapatok már nem ütköztek ellenállásba. Horthyt – a németek számára a legkedvezőbb módon – erőszak nélkül távolították el a kormányzói székből, ami a nyilas hatalomátvételt bizonyos fokig legalizálta. Ezt a legalitást tette teljessé Horthy, midőn – természetesen német nyomásra – október 16-án először visszavonta előző napi proklamációját, majd újabb német követelésre Szálasit megbízta a „nemzeti összefogás kormányának" megalakításával.

A Szálasi-rezsim hatalomra jutása, Horthy kiugrási kísérletének kudarca a szov-

jet haderő számára a helyzetet jelentősen megnehezítette. Magyarország elfoglalásáért még további kemény harcot kellett folytatni, bár ennek kilátásait a Szovjet Főparancsnokság meglehetősen optimistán ítélte meg. Az októberben tartott megbeszéléseken úgy látták, hogy Németországra a végső csapást két egymást követő hadjárattal mérhetik. Az első éppen a magyarországi hadműveletek, mert: „A fordulatot itt úgy akartuk elérni – írja visszaemlékezéseiben Styemenko –, hogy a 3. Ukrán Front főerőit kijuttatjuk a Duna–Tisza közére, Kecskeméttől délre. Onnan északnyugati és nyugati irányban mért csapásaikkal segíthették a 2. Ukrán Frontot. Reméltük, hogy e két front egymással szorosan együttműködve gyors ütemben támadhat, és 20–25 nap múlva eléri a Banská Bystrica–Komarno–Nagykanizsa terepszakaszt, s egy hónapra rá kijut Bécs megközelítő útvonalaira."*

Október végén a front Bajától a Dunára támaszkodva a Duna–Tisza közén keresztül a Körös torkolatáig húzódott, és a Tisza mentén haladt tovább Csapig. A szovjet hadvezetés a támadás fő súlyát végül is Malinovszkij csapataira hárította. Október 28-án Sztálin telefonon felhívta Malinovszkijt, s közölte vele: „Rendkívül fontos, hogy a magyar fővárost minél hamarabb, lehetőleg a közeli napokban elfoglalják."** A 2. Ukrán Front főparancsnoka öt nap haladékot kért, úgy vélte, hogy addigra megfelelő erősítést tud összevonni, és akkor néhány napon belül bevesz Budapestet. Sztálin azonban ehhez nem járult hozzá, s ragaszkodott ahhoz, hogy Malinovszkij csapatai menetből kíséreljék meg Budapest bevételét. Október 29-én a 46. hadsereg megindította támadását, és néhány órán belül visszavonulásra kényszerítette a 6. német és 3. magyar hadsereget. Hamarosan elesett Kecskemét, és november 4-én a szovjet előőrsök Budapest felé közeledtek. Hitler politikai és katonai okokból egyaránt tartani kívánta Budapestet, s az előretörő szovjet éket északkeletről elvont erőkkel megtámadta. Budapest elfoglalására további szovjet erők bevetésére volt szükség. Az egész front mozgásba lendült, a Tisza vonalán támadó szovjet erők áttörték a német vonalakat, a németek oldalán harcoló magyar csapatok tömegesen hagyták ott a frontot. Elesett Szolnok, Cegléd, Abony, a szovjet erők benyomultak a Bükk és a Mátra hegyes vidékére. Egy hónap alatt a helyzet lényegesen változott: a Duna-Tisza köze a szovjet erők birtokába került, s a német–magyar védővonalat most már Bajától mintegy Ercsiig a Duna vonala alkotta, majd innen fordult északra, illetve északkeletre. Hatvan–Miskolc–Sátoraljaújhely vonal irányába. A magyar honvédelmi minisztérium elhatározta, hogy a 2. magyar hadsereget, melynek csapatai az előző harcokban és a nagy erdélyi visszavonulásban ténylegesen felmorzsolódtak, feloszlatja. Ennek ellenére a szovjet támadás csak félsiker volt, hiszen a legfontosabb célkitűzést, Budapestet nem sikerült elfoglalniuk. November elején azonban már nemcsak Malinovszkij 2. Ukrán Frontja, de Tolbuhin egységei is megkezdték támadásukat. November 7-én Apatinnál átkeltek a Dunán, és kemény harcok árán kis hídfőket képeztek, ezeket novem-

* *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 225–226. l.

** *R. J. Malinovszkij:* Budapest, Vena, Praga, Moszkva 1965. 81. l.

ber végére sikerült egységes hadműveleti bázissá kiszélesíteni. A Bajától délre harcoló német csapatok az „F" hadseregcsoporthoz tartoztak, a rájuk nehezedő nyomás azonban hamarosan csökkent. Tolbuhin csapatainak nagyobb részét ugyanis nem nyugatra, hanem északra, Budapest elfoglalására irányította. A csapatok egyik része elfoglalta Mohácsot, november 29-én pedig Pécset, majd december elején Kaposvárt, hamarosan elérve a Balaton déli partját. Itt azonban jóval a lispei olajvidék előtt megálltak, annál is inkább, mivel a fő erők nem nyugatra, hanem a „Dél" hadseregcsoport és a 3. magyar hadsereg ellen, a Duna és a Balaton között észak felé fordultak. November első napjaiban, Budapest elfoglalásának meghiúsulása után, a két ukrán front csapatai Budapest bekerítésére törekedtek, s míg Tolbuhin egységei délről nyomultak előre, Malinovszkijé északról támadt. Bevették Miskolcot, s Gyöngyös–Hatvan irányából a Dunához kanyarodtak ki. A főváros bekerítés előtt állt. Dönteni kellett, hogy vajon Budapest lakosságát kitegyék-e az ostrommal járó súlyos meghurcoltatásoknak. A december 4-i Hitler–Szálasi találkozón a német álláspontot világosan megfogalmazták. Budapest védelmét az egész háború menete szempontjából fontosnak nyilvánították. A német utasítások Friessner vezérezredestől, a Magyarországon harcoló „Dél" hadseregcsoport főparancsnokától még november végén eljutottak a harcoló egységekhez. Ezek szerint a németek a magyar fővárost erődítménynek tekintik, melyet házról házra védeni kell. Az egyik utasítás előírta, ha Budapest lakossága ez ellen esetleg felkelést szervezne, akkor azt „erőszakkal le kell verni".* December 1-én Otto Winckelmannt, aki március 19-e óta a Magyarországon állomásozó SS rendőri erők főparancsnoka volt, nevezték ki a Budapest erőd főparancsnokának, majd tőle december 5-én Pfeffer von Wildenbruch SS-tábornok vette át ezt a tisztséget.

A Budapest körüli gyűrű december közepe táján kezdett bezárulni. December 9-én a szovjet csapatok áttörték a német állásokat, és elfoglalták Vácot. A németek addig arra hivatkoztak, hogy a terv szerint a Margit-vonalra nyomulnak vissza, Vác elfoglalása viszont már ezen a védővonalon vágott rést. Ebben az időben a Bécs felé irányuló gyors szovjet előrenyomulást az Ipoly vonalán sikerült a németeknek megállítaniuk, de a Dunántúlon katasztrofálissá vált a helyzet. December 20-án Tolbuhin vezetésével a 3. Ukrán Front délről a Balaton és a Duna között a 2. Ukrán Front északról indított támadást. A következő napok kemény harcaiban elesett Székesfehérvár és Bicske. Karácsony előestéjén az orosz csapatok nyugatról Buda elővárosához értek el. Budakeszi elfoglalása után ugyan még Esztergom és Szentendre felé két út nyitva állt, de másnapra Esztergom elesett, Zsámbéknál a kör bezárult. A város 800 000 lakosával és közel 100 000 német és magyar katonával be volt kerítve. Megkezdődött Budapest ostroma.

Tekintettel arra, hogy a nyilas kormány behívási parancsainak a lakosság túlnyomó többsége nem tett eleget, Budapest védelme a 9. német SS hegyi hadtestre

* Az utasítást idézi *Gosztony Péter:* Endkampf an der Donau 1944–1945. Wien 1970. III. I.

és az 1. magyar hadtestre maradt, melyet legfeljebb néhány ezer nyilas rohamosztagos egészített ki. A német csapatok egy rendkívül megfogyatkozott létszámú hadosztályból s néhány kisebb egységből álltak, amit három, ugyancsak kis létszámú magyar hadosztály s néhány ezred egészített ki.

Bár a körülzárt egységek aknamezőkkel, különböző műszaki zárakkal stb. igyekeztek az ostromot megnehezíteni, a szovjet csapatok számbeli s anyagi túlereje a csata kimenetelét nem tette kétségessé. December 29-én a Szovjet Főparancsnokság ultimátumban szólította fel a bekerített csapatokat a megadásra, hangsúlyozva, hogy: „a harc céltalan folytatása csak a csapatok teljes megsemmisítéséhez, a békés polgári lakosság lelketlen feláldozásához, és a főváros teljes elpusztításához vezetne".* A német és magyar parancsnokok azonban visszautasították a fegyverletételt. A jegyzéket átnyújtó parlamentereket meggyilkolták. Hitler és Szálasi különféle ígéretekkel igyekezett kitartásra bírni a katonákat. A szovjet csapatok már súlyos harccal elfoglalták Pest külvárosait, amikor január 1-én a „Dél" hadseregcsoport új parancsnoka, Wöhler tábornok Lengyelországból ide irányított új egységekkel támadást indított az ostromgyűrű áttörésére Komáromtól délkeletre. A német támadás 4-én és 5-én bizonyos sikereket ért el; elfoglalták Esztergomot, s mintegy 20–30 km-t nyomultak előre Bicske–Dorog irányába. A szovjet ellenállás azonban erősödött, s 6-án a német támadást megállították, a Duna északi partján pedig a 2. Ukrán Front csapatai ellentámadásba mentek át. A német parancsnokság január 9-én újabb kísérletet tett, most már délről, az ostromgyűrű áttörésére. Január 12-én Pilisszentkereszt elfoglalásával északon újból támadásba lendült német szárny 21 km-re megközelítette Budapestet, délen pedig, 20-án elérték Dunapentelét, s a 3. Ukrán Frontot kettészakítással fenyegették. A moszkvai Főhadiszállás felvetette, hogy a súlyos helyzetben „nem volna-e helyesebb a Duna bal partján visszavonulni". Tolbuhin elvetette a javaslatot, mert úgy látta, hogy: „a Duna keleti partjára való visszavonulás az egész front megsemmisítésével lenne egyenlő".** A szovjet csapatok Malinovszkij 2. Ukrán Frontjától erősítést kaptak, s újból kisebb támadó hadműveletekbe kezdtek. A német egységek viszont Tordasnál mintegy 18 km-re megközelítették Budapestet, de nem tudták támadásaikat kibontakoztatni. Január 26-án megindult a szovjet ellentámadás és a következő napokban a német csapatoknak súlyos veszteségeket okoztak. A németek hamarosan visszavonultak, s az ostromgyűrű áttörésére irányuló kísérletük végleg meghiúsult.

A városban borzalmas állapotok uralkodtak. A lakosság pincékben, odúkban húzódott meg, híjával fűtőanyagnak, élelemnek; az utolsó napokban már víznek is. Hindy városparancsnok január elején már a csüggedőket is felkoncolással fenyegette. A fegyveres nyilas csoportok garázdálkodása tovább folyt; válogatás nélkül gyilkolták a zsidókat, az elfogott baloldaliakat és a katonaszökevényeket.

* Felszabadulás. Dokumentumok hazánk felszabadulásának és a magyar népi demokrácia megszületésének történetéből. Budapest 1955. 2. l.

** *P. G. Kuznyecov:* Marsal Tolbuhin. Moszkva 1966. 218–219. l.

A szovjet csapatok január első napjaiban elfoglalták az elővárosokat, majd 10-étől Pesten, a város belső kerületeiben folytak a harcok. Január 15-én érték el a Körút vonalát, majd 18-án jutottak ki a Dunáig. Pest felszabadult, de Budáért még tovább folyt a csata, és a Dunán már csak a hidak csonkjai meredtek az ég felé.

Buda ostroma katonailag a korábbinál is nehezebb feladatot jelentett. A hegyes-dombos városrész, középpontjában a Várral, nagy előnyöket biztosított a védőknek. Ezek erejét a szovjet gyalogság, tüzérség és a légierő támadásai csak fokozatosan tudták megtörni. A magyar csapatok egy része, látva, miként pusztítják el a németek az ország fővárosát, átállt a szovjet csapatok oldalára, s Budai Önkéntes Ezred néven aktívan kivette a részét a főváros felszabadításában. Buda egyes kerületei sorra szabadultak fel, s február 10-e körül már csak a Vár és a Gellérthegy volt a németek ellenőrzése alatt. Midőn kétségtelenné vált, hogy a küzdelem már legfeljebb csak órákig tarthat, a még harcoló mintegy 30 000 főnyi német és magyar egységek februar 11-én kitörési kísérlet mellett döntöttek. A csapatok az Olasz fasorban (Szilágyi Erzsébet fasor), a parancsnokok a Vár föld alatti folyosóin, az Ördögárok irányában próbáltak elmenekülni, de kísérletük kudarcot vallott.

Február 13-án több mint hathetes küzdelem után Budapest szabad volt.

Budapest ostroma 51 napig tartott. Kétségtelen, hogy az ostrom elhúzódása meghiúsította a szovjet hadvezetés eredeti elképzelését, mely szerint 1945 elejére a szovjet csapatok már Bécs környékén lesznek, ugyanis a Németország leverésére kidolgozott terv szerint Lengyelországból Berlin felé, Bécs környékéről Dél-Németország felé 1945 januárjában egyszerre kellett volna megindítani a végső csapást. Így kéthónapos késéssel, midőn a budapesti ostromtól kifáradt csapatok helyzetét megszilárdították, indulhattak a Vörös Hadsereg katonái az utolsó rohamra.

A szovjet csapatok támadásának időpontját március 15-ére tűzték ki. Ekkorra kellett kijutniuk Brno–Pozsony–Bécs és Graz térségébe, hogy elvágják a Jugoszlávia területén harcoló „E" hadseregcsoportot, és előrenyomuljanak Dél-Németország irányába. A debreceni, a budapesti csata után ez a dunántúli támadás célozta Magyarország felszabadításának befejezését.

A szovjet csapatok támadását megelőzve azonban a németek váratlanul kísérletet tettek – a második világháborúban utolsó alkalommal – offenzív hadműveletek megindítására. Bár január közepén a szovjet csapatok lengyelországi áttörése már Szilézia elvesztésével fenyegetett, és a Vörös Hadsereg német területeken nyomult előre, Hitler mégis úgy rendelkezett, hogy az ardennes-i csata óta tartalékba helyezett SS elitalakulatokat, a 6. páncélos hadsereget, Magyarországon vessék be. Tiltakozó tábornokainak Hitler a dunántúli olajjal indokolta döntését, hangsúlyozva, hogy a tábornokok „nem értenek a hadigazdasághoz".* A 6. SS

* *H. Guderian:* Erinnerungen eines Soldaten. Id. kiad. 357. l.

páncélos hadsereggel megerősített „Dél" hadseregcsoport most harminc hadosztállyal, köztük tizenegy páncélos hadosztállyal rendelkezett, s azt a feladatot kapta, hogy érje el a Duna vonalát, foglalja vissza Budapestet. Bár a németek mindent megtettek, hogy erőátcsoportosításaikat titkolják, és a szovjet hadvezetés is azzal számolt, hogy Hitler minden erejét a porosz területekre koncentrálja, február végére a szovjet felderítés tisztában volt azzal, hogy a német ellentámadás a Dunántúlon várható. A főhadiszállás utasította Tolbuhint, folytassa a bécsi hadművelet előkészítését, egyidejűleg azonban erősítse meg a 3. Ukrán Front védelmét, „hogy elhárítsa az ellenség ellentámadását a Balaton körzetében, és kedvező feltételeket teremtsen a támadásba való átmenethez".*

Március 6-án indult meg délről a német támadás a Dráván való átkeléssel; ezt követte a Balaton és a Velencei-tó közötti áttörési kísérlet. Rendkívül heves harc bontakozott ki, a német csapatok március 9-ére némi területnyereségre tettek szert. A legnagyobb előrenyomulást március 15-ig érték el, kijutottak a Sárvízig, elfoglalták Sárosdot és a Velencei-tó keleti partját. A veszteségek azonban túl súlyosak voltak; a kedvezőtlen terepen indított offenzívában a 6. SS páncélos hadsereg elvesztette páncélosainak kétharmadát. Ezzel szemben a szovjet erők nem csupán a védekezésben harcoltak keményen, de megérkeztek erősítései a pár nappal későbbre tervezett nagy szovjet támadáshoz is. Ennek célja az ország teljes felszabadítása és Bécs elfoglalása volt. A szovjet offenzíva Várpalota–Veszprém, illetve Győr irányában bontakozott ki. Szár és Bánhida között március 17-én áttörték a frontot, és ha a német és magyar egységeknek taktikai visszavonulással néhány napig még sikerült betömni az arcvonalréseket, a helyzet egyre kilátástalanabb volt. Március 19-én a szovjet erők ismét benyomultak Székesfehérvárra, az egész front széttörésével s jelentős német és magyar erők bekerítésével fenyegetve. Az áttörés ekkor már 35 km széles és 15 km mély volt, de még további 3 napos kemény harcra volt szükség, hogy Székesfehérvárt végleg elfoglalják, s az egész német frontot visszanyomják, s a Margit-vonalat felszámolják. Hiába volt a parancs: kitartani az utolsó emberig, most már a legmegbízhatóbb SS-csapatok sem voltak hajlandók a szovjet hadsereg ellen küzdeni. Egész egységek hagyták el parancs nélkül a csatateret. Ami a magyar csapatok maradványait illeti, ezek többnyire zárt egységekben álltak át a szovjet hadsereg oldalára. Március 30-án a németek látva, hogy a magyar egységek teljesen megbízhatatlanok, elrendelték teljes lefegyverzésüket. Ugyanaznap azonban felismerték azt is, hogy képtelenek bármiféle további egységes front kiépítésére és tartására Magyarországon.

A szovjet hadijelentésekben sorra tűntek fel a Dunántúl ismert városai. Március 28-án Komárom és Győr szabadult fel, 29-én Szombathely és Kőszeg. A rendkívül céltudatosan vezetett szovjet egységek jól használták fel a német összeomlást, s volt olyan nap, amikor 70 km-t nyomultak előre. Március 31-én elfoglalták

* A Nagy Honvédő Háború története. 5. köt. Budapest 1967. 163. l.

Sopront, s elérték az országhatárt. Ezzel az északnyugati területek megtisztítása a német és nyilas csapatoktól nagyjából befejeződött. Tarthatatlanná vált a déli arcvonal helyzete is. Április 2-án felszabadult Nagykanizsa s a féltve őrzött lispei olajvidék, s április 4-én az utolsó magyar helységből is kiverték a náci csapatokat.

Magyarország felszabadítása a német megszállás alól véget ért.

1944 késő őszétől a délkelet-európai harcok súlya elsősorban Magyarországra nehezedett. A magyarországi harcokkal egyidőben attól északra a 4. Ukrán Front, délre a Jugoszláv Felszabadító Hadsereg egységei küzdöttek: Délkelet-Európa teljes felszabadításáért, Csehszlovákia, illetve Jugoszlávia visszaállításáért a németek által teremtett két bábállam, Szlovákia és Horvátország területén. 1944 nyarán a szovjet hadsereg megközelítette a szlovák állam határait. Szlovákia, mely keletkezésétől a német birodalom védnöksége alatt állt, s a Németországgal kötött szerződések értelmében külpolitikáját a német kormánnyal egyetértésben kellett hogy vezesse, mind a Lengyelország, mind a Szovjetunió elleni hadjáratban aktívan támogatta a náci Németországot. Az állam élén álló Tiso-féle autoratív kormány helyzete azonban 1943-tól egyre nehezebbé vált. A szovjet győzelmek nem hagytak kétséget a háború kimenetelét illetően, ismert volt, hogy a nyugati hatalmak a csehszlovák állam visszaállítása mellett vannak. Beneš 1943 decemberi moszkvai látogatása során megkötött csehszlovák–szovjet egyezmény nyilvánvalóvá tette, hogy a Csehszlovák állam visszaállításának kérdésében nincs ellentét a szövetséges hatalmak között. 1944 nyarán a szlovák ellenállási mozgalom rendkívül megerősödött. 1944. augusztus 29-én kirobbant a szlovák nemzeti felkelés, melyhez a hadsereg egy része is csatlakozott. A harc szeptemberben és októberben folytatódott, míg végül a felkelést a Szlovákiába küldött öt német hadosztály leverte. A német győzelemben szerepet játszott, hogy a szovjet erőknek és a velük együtt harcoló 1. csehszlovák hadseregnek nem sikerült kierőszakolniuk a Kárpátokon való áttörést. A 4. Ukrán Front csapatai Petrov hadseregtábornok vezetésével csak október közepén hatoltak be a kárpátukrán területekre, mikor az itt harcoló 1. magyar hadsereg – részben Horthy kiugrási kísérlete fedezésére –, valamint a 8. német hadsereg, melynek helyzete Erdély elvesztése után tarthatatlanná vált, fokozatosan visszavonult a Kárpátok vonulatánál. Október 26-án a szovjet csapatok Munkácsot (Mukacsevo), másnap Ungvárt (Uzsgorod) foglalták el, így október végére az ún. Kárpátalja egész területét katonailag birtokukba vették. Megindulhatott a támadás a szlovák bábállam területe ellen.

A 4. Ukrán Front előrenyomulása Szlovákia területén 1944 őszén nem volt túlságosan gyors. November és december folyamán még Kassa (Košice) vonaláig sem jutottak el. Az év végén meglehetősen furcsa fronthelyzet alakult ki, hiszen a 2. Ukrán Front egységei már a Dunánál jártak, ettől északra viszont 200–300 kilométerrel keletebbre húzódott a frontvonal. Decemberben a 2. Ukrán Front csapatai délről kezdték meg a betörésüket a szlovák állam területére Ipolyság irányából, de mivel a szovjet erők ekkor elsősorban Budapest bevételére törekedtek,

a szovjet betörés az Ipoly-folyó vonalán leállt. Szlovákia területét a teljesen jelentéktelen szlovák hadsereg mellett, melynek többségét – a szlovák felkelés után – már csak munkaszolgálatra alkalmazták, a visszavonuló német hadsereg, továbbá a magyarországi hadműveletektől elvágott 1. magyar hadsereg védte. 1945 elején Kassa (Košice) elestével a német és magyar csapatoknak viszonylag gyorsan kellett visszavonulniuk, és mikor Budapest felszabadításával befejeződött a 2. és 3. Ukrán Front küzdelme, akkor a frontvonal Poprádtól nyugatra az Alacsony-Tátrán keresztül a szlovák érchegységen át húzódott délnyugatra Léva (Levice) vidékére, és ott le a Dunához. A németek a szlovák városokat sorra kiürítették, és a férfiakat erődítmény építésére vették igénybe. A szlovák hadszíntér a szovjet erőknek nem okozott túl nagy gondot, ezeket a hadműveleteket csak magyarországi hadműveleteik kiegészítőjének tekintették. Így amikor 1945 március közepén a magyar térségben megkezdődött az utolsó nagy szovjet offenzíva, egyidejűleg Plijev tábornok lovas gépesített csoportja is áttörést erőszakolt ki a Garam-folyónál, s bár a németek megpróbálták a nyitrai hegyeknél megállítani a szovjet erőket, ez már nem sikerült. Tiso kormánya márciusban elmenekült Bratislavából, melyet Hitler szokásához híven erődítménynek deklarált, s viszonylag jelentős tüzérségi és gyalogos erőkkel megpróbált tartani. A német haditerv az volt, hogy Bratislavánál jelentős szovjet erőket lekötve, gyengítse a Bécs ellen irányuló szovjet támadást. A védelem azonban teljes csődöt mondott, a szovjet csapatok légierő és tüzérség bevetésével április 3-án kezdték meg az ostromot, és másnap, mikor a szovjet csapatok befejezték Magyarország felszabadítását, kemény utcai harcokkal Bratislavából is kiverték a németeket. A szlovák bábállam megszűnt létezni, ugyanaznap Kassán (Košice) a Csehszlovák Nemzeti Front hirdette meg az új csehszlovák állam társadalmi és nemzeti programját.

Délen, Belgrád elfoglalása után Tolbuhin csapatai Magyarország felé fordultak. A német csapatok helyzete lényegesen könnyebb lett. Jugoszlávia teljes felszabadítása Tito reguláris hadsereggé szervezett partizánjaira maradt, akiknek a velük szemben álló német „F" hadsereg mellett a horvát usztasahadsereg közel 200 000 emberével is fel kellett venniük a harcot. A horvát fasiszta állam vezetője, Ante Pavelić, miután az usztasamozgalomban ismert kegyetlenséggel leszámolt néhány olyan korábbi hívével, akik az angol–amerikai féllel keresték a kapcsolatot, teljes erővel folytatta a háborút részben Tito offenzív hadserege, részben a Horvátország területén küzdő partizánok ellen. 1944 novemberében a frontvonal nagyjából az Eszék–Szarajevo–Mostar-vonalon húzódott, tehát a tulajdonképpeni horvát területeken kívül Bosznia, Hercegovina még német uralom alatt állt, Jugoszlávia nyugati területéről, Szlovéniáról nem is szólva. A jugoszláv egységek délről támadtak, s már 1945 januárjában Hercegovina feladására kényszerítették a németeket és horvát csatlósaikat. Ezután a harcok súlypontja a Szerémségbe helyeződött át. Miután Tolbuhin csapatai a Bácskában átkeltek a Dunán, a szerémségi állások tarthatat-

lanokká váltak. Ekkor a harc Požega-völgyben és a Papuk-hegységben bontakozott ki.

Tito – aki közben megalakította az új jugoszláv állam első kormányát, s annak miniszterelnökeként tényked ett – nagy offenzívával csatlakozott a dunántúli szovjet támadáshoz, s 1945 március 20-án indította rohamra egységeit. Április elején a németek kiürítették a Szerémséget, s egyidejűleg Boszniában is kénytelenek voltak visszavonulni. A németek most már csak abban reménykedtek, hogy a Zágrábtól délre és keletre kiépült állásokat tartani tudják. Május első napjaiban azonban már ez is kilátástalanná vált, a jugoszláv hadsereg nyomása túlságosan erős volt. Május 2-án a német hadsereg elhatározta, hogy feladja Zágrábot és egész Horvátországot. Jugoszlávia teljes felszabadítására tehát csak a második világháború európai befejezésével egyidőben került sor.

JAPÁN BEKERÍTÉSE

1944 elején mind az amerikaiak, mind a japánok gondos előkészületeket tettek az új hadműveletekre. Az amerikai hadsereg, miután 1944 elejéig az ún. japán külső védelmi övezetet jórészt felszámolta, néhány jelentős japán támaszpontot megkerült, s a következő, az ún. belső védelmi övezet felszámolására készült. A japánok Pearl Harborhoz hasonló vereséggel kívánták meggyengíteni az amerikai tengeri és légierőt, legalább valamiféle kompromisszum érdekében.

Az amerikai haditervet Roosevelt és Churchill találkozóin, valamint a vezérkari szintű katonai megbeszéléseken ismételten megvitatták. Az 1943 májusában kidolgozott stratégiai célkitűzést többször módosították, mivel a harcok azt bizonyították, hogy a Nimitz tengernagy vezette tengeri és légierők, amelyeknek korábban csak MacArthur támogatójának szerepét szánták, a Japán elleni támadás főerőjévé válhatnak. A tábornokok hiúsága és féltékenysége bizonyos értelemben a haderőnemek versenyében fejeződött ki. E versengés során a tengerészet egyenjogúságot vívott ki. Roosevelt ugyanis hozzájárult ahhoz, hogy Japán bekerítésére ne csak délen, hanem északon is induljon támadás, amely a tengerészetnek, illetve a hozzájuk tartozó gyalogos egységeknek megfelelő feladatot adott. Már 1943 augusztusában elfogadták, hogy a tengeri erők a Marshall-szigetek elfoglalása után a Marianaszigeteket támadják meg. A kairói tanácskozáson végleg kidolgozták Japán leverésének 1944. évi tervét. Ennek egyik fő fázisát MacArthur hadjárata alkotta volna – Új-Guinea elfoglalása után, előreláthatólag 1944 őszén – a Fülöp-szigeteken való partraszállással. Egyidejűleg a Nimitz vezette tengeri erők MacArthur támogatásával semlegesítik a Truk- és Karolina-szigeteket, 1944 nyarán megtámadják a Mariana-szigeteket, Saipan-szigetet, Tinian-szigetet és Guam-szigetet, az év őszén pedig a Palau-szigeteket. Mindezen hadműveletek célkitűzése a Fülöp-szigetek, valamint a Formoza felé vezető utak ellenőrzésének biztosítása volt, megfelelő bázist nyújtva a Holland India elleni támadásra. Szinte ugyanazokban a napokban, mikor a Forager-hadművelet utasítása – ez volt az amerikai haditerv fedőneve – elkészült, végleges formába öntötték a japánok is saját haditervüket. A japán főhadiszállás az 1943-as nyári súlyos kudarcok után, már az év végén új hadműveleti elképzelések kialakítása mellett döntött. Ennek az új haditervnek egyik részét belső védelmi gyűrű kialakítása alkotta, mely nagyjából a Timor-szigetektől a Palau-, Mariana- és a Bonin-szigeten át húzódott a japán szárazföldig. Jelentős erődítési munkálatokat végeztek ezeken a szigeteken, és friss csapatokat küldtek oda, igen sok új repülőteret építettek, hogy a japán légiflottát a hadihelyzetnek megfelelően az egyik helyről a másikra áthelyezhessék. A japán hadvezetés és az ipar óriási

erőfeszítéseket tett, hogy a repülőgépgyártást fokozza, és pótolja az 1943-as nyári súlyos veszteségeket. De nem elégedtek meg defenzív intézkedésekkel. Abban bíztak – és ez került a Koga tengernagy által kidolgozott és 1944. március 8-án véglegesített két terv középpontjába –, hogy a japán tengeri és légierő megfelelő összpontosítása után megsemmisítő vereséget képes mérni az amerikai haditengerészetre, lehetőleg akkor, mikor azt valamelyik partra szálló hadművelet fedezése lefoglalja – és így az erőegyensúlyt a Csendes-óceánon ismét visszaállíthatják.

Ha nem is a tervezett mértékben, hiszen a közben levő kisebb hadműveletek tovább ritkították a japán erőket, mégis 1944 nyarán jelentős, közel 500 gépet számláló légierőt s több repülőgép-anyahajót magába foglaló tengeri egységeket csoportosítottak e térségben. 1944 májusában Togoda admirális kissé módosította a tervet, mely igen erős optimizmussal a „Sho", vagyis a győzelem elnevezést kapta, s úgy döntött, hogy végrehajtását az első nagyobb amerikai partraszállási akció megindításának hírére elkezdi.

Az amerikaiak a Mariana-szigeteket már 1944 február végétől rendszeresen bombázták. A Task Force–58 elnevezésű flottában összpontosított repülőgép-anyahajók 1944 tavaszán szinte teljesen megsemmisítették a Truk-szigeteken állomásozó japán tengeri és légierőt, s ezt a fontos japán támaszpontot katonailag értéktelenné tették. MacArthur az ún. „békaugrás" hadműveletek módszerével támadott, amely nem arra törekedett, hogy az áthatolhatatlan dzsungelen frontálisan szembetámadja a japánokat, hanem arra, hogy légi és tengeri fölényét kihasználva az ellenséges vonalak mögött végrehajtott partraszállásokkal őrölje fel a japán védelmet, vágja el utánpótlási vonalukat, és dzsungelbe kényszerítve ítélje azokat pusztulásra.

1944. április 22-én az addigi frontvonaltól mintegy 900 km-re nyugatra az amerikaiak Kotabarunál hajtottak végre ilyen partraszállást, majd május folyamán több hasonló akciót indítottak, és jelentős japán erőket pusztítottak el. Viszonylag gyors ütemben haladtak előre Új-Guinea megtisztításában. A Biak-szigeteknél nagyobb csata bontakozott ki, de miután az itteni japán tengerészeti erőket a Mariana-szigetek védelmére átcsoportosították, a küzdelem június 22-én eldőlt. Hamarosan Új-Guinea nyugati csücskéért folytak az amerikai hadműveletek. Július 30-án a „békaugrási" módszerrel néhány jelentős japán helyőrséget ismét kikerülve itt is megtörtént a partraszállás. Augusztus végén, amikor az amerikaiak már repülőterekkel is rendelkeztek, a csata eldőlt. Új-Guinea teljes egészében MacArthur csapatainak ellenőrzése alá került. Egy közel 100 000 főnyi japán sereg utánpótlástól, összeköttetéstől elvágva ugyan még tovább folytatta a harcot a dzsungelben, de a helyzeten érdemben már nem változtatott. Mi több, a Vogelkopf-félsziget elfoglalásával az amerikaiak a japán belső védelmi övezetbe is betörtek. Az amerikai erők ekkor 1000 kilométerre álltak a Fülöp-szigetektől, melynek visszafoglalása az 1941–42-es súlyos vereség óta MacArthur fő célkitűzése volt. 1944 nyarán azonban az 5. amerikai flotta – hat nehéz repülőgép-anyahajóval, egyenként kilencven repülőgéppel, igen nagy technikai felszereléssel, saját javító-, öntőműhely-

lyel, kikötővel, kórházzal s más felszereléssel – a Mariana-szigetek ellen irányította erejének javát a Mitscher ellentengernagy által vezetett Task Force–58-at. Több mint 500 hadi szállítóhajó, valamint partra szálló jármű indult útnak 1944. június elején, hogy a védelem szempontjából igen kedvező természeti adottságokkal rendelkező Saipan-szigetet elfoglalja, leküzdve a Saito altábornagy vezetése alatt ott állomásozó 32 000 japán katona ellenállását. Az amerikai támadás június 11-én sikerrel indult. A Mariana-szigeteken állomásozó japán légierőt az amerikai bombázások jórészt megsemmisítették. Lehetetlenné tették továbbá, hogy a Ryukyu-szigeten levő japán támaszpontokról az ott állomásozók a hadműveletekbe aktívan bekapcsolódhassanak.

Június 13-án a hadihajók megkezdték a saipani partok lövését, majd 15-én az amerikai erők partra szálltak. Az amerikai partraszállás mozgásba hozta a japán hadigépezetet. Már a partraszállás első hírére kifutott a japán hadiflotta, hogy a „Sho"-tervet végrehajtsa, és megsemmisítse az 5. amerikai flottát. A japánok ugyan tisztában voltak azzal, hogy a Mitscher vezette erők számbeli többségben vannak, de arra számítottak, hogy a japán szigetek néhány száz kilométeres sugarán belül állomásozó repülőgépek is beavatkozhatnak a harcba, és azt a maguk javára dönthetik el.

A japán flotta június 19-én megkezdte a támadást a Fülöp-szigetek környékén. Egyidejűleg a Guam szigetéről felszálló gépek négy hullámban támadták az amerikai repülőgépeket és anyahajókat. Hamarosan kiderült azonban, hogy az amerikaiak nemcsak számbeli, de technikai fölényben is vannak. Pilótáik képzettebbek, gépeik – különösen a Hellcat (pokol macskája) vadászgépek – jobbak. Egyetlen napon közel 300 japán gép pusztult el. Az amerikai győzelem oly fölényes volt, hogy az amerikai közlegények „nagy pulykavadászatról" beszéltek. A japán támadást vezető Ozawa admirális zászlós hajóját – a legnagyobb és legmodernebb japán repülőgép-anyahajót – is elsüllyesztették, és hasonló sorsra jutott egy másik japán repülőgép-anyahajó is. A japán flotta most már menekült, de az amerikai légierő – bár maguk is 130 gépet vesztettek két nap alatt – újból megtámadta a hajókat, és jó néhány továbbit elsüllyesztett vagy megrongált. Június 20-án, mikor a japán támadó flottát visszarendelték, már közel 500 gépre rúgott a japán veszteség. Az egész japán flotta már nem rendelkezett a térségben félszáz repülőgéppel sem, és a harcba vetett kilenc repülőgép-anyahajóból is hármat elvesztettek. A japán győzelemből súlyos, katasztrofális vereség lett.

A Mariana-szigetek sorsa megpecsételődött. Június 18-án bármilyen fanatikusan védekeztek is a japánok – az amerikaiak elfoglalták a repülőteret, és néhány nap alatt helyreállították. A harc a szárazföldön folytatódott. A japánok ún. banzaj-(öngyilkos)-támadásokkal igyekeztek az amerikai támadást lelassítani. Július 7-én egy ilyen öngyilkos-támadás során, szinte védtelenül, puskával vagy szuronnyal felszerelve szaladtak szembe az amerikai golyózáporral, több mint 3000 ember lelte halálát. Vezetőjük, Saito altábornagy harakirit követett el, és a halált választotta

Pearl Harbor hőse, Nagumo ellentengernagy is. Másnap a sziget csücskére visszavonult japán katonák, továbbá a polgári lakosság túlnyomó többsége is öngyilkosságot követett el. Szülők dobták le gyermeküket a sziklákról, hogy maguk is utánuk ugorjanak. Egyesek harakirit követtek el vagy egymás torkát vágták el. A japán fanatizmus, a borzalmas önpusztítás következtében több ezer ember halt meg, a sziget védői közül 30 000 ember pusztult el. Az amerikai veszteség is magas volt, a bevetett erők közel 20%-a. Gyorsabban folyt le a szigetcsoport másik szigetének, Tiniannak elfoglalása. A sziget hosszútávú bombázók állomásoztatására alkalmas repülőtérrel rendelkezett. A július 29-én partra szállt amerikai egységek erős ellenállásba ütköztek, de három napon belül megtörték, és augusztus 1-én a sziget az amerikaiak birtokába került.

A Guam-sziget elfoglalása során az amerikaiak a korallzátonyokra alapozott tenger alatti védőállást áttörték és felrobbantották. Nyolc nap múlva a repülőtér, a japán öngyilkos-támadások sorozata ellenére amerikai kézre került. A védők meghaltak vagy öngyilkosságot követtek el. A Mariana-sziget elfoglalása súlyos következményekkel járt. Saipan elvesztését a Felkelő Nap országában a birodalom szívébe hatolt tördöfésként értékelték. A szigeten kiépített repülőterekről a hosszútávú B–29-es amerikai bombázók már rendszeres támadásokat indíthattak a japán célpont ellen. (Az atombombával Hiroshimát támadó gépek alig egy évvel később Tinian szigetéről szálltak fel.) A tengeri és légi csata elvesztése pedig eloszlatta az utolsó illúziókat, hogy a szövetséges tengeri és légi haderőre mért vereséggel az erő helyzetéből kényszeríthetnek ki kompromisszumos békét. Japánban mindazon politikusok, akik szembeszálltak a Tojo-kormány valóságtól elszakadt és nagyravágyó politikájával, most a tárgyalásos béke felé hajlottak. Saipan elvesztése június 18-án a Tojo-kormányt lemondásra kényszerítette. A császár azonban tartott a tisztikartól – mely már a 30-as években nemegyszer erőszakkal biztosította vezető szerepét a politikai életben –, nem merészelt olyan politikust kormányalakítással megbízni, akit a kompromisszum hívének ismertek. Végül Korea volt főkormányzójára, Koiso generálisra esett a választása, akinek azonban tekintélye és befolyása jóval gyengébb volt elődjénél. A legfelsőbb haditanács felállítása ugyanakkor lehetőséget nyújtott a császárnak arra, hogy ne csak utólag hagyhassa jóvá a döntéseket, hanem azok kialakításába, formálásába is aktívan beleszólhasson. Tekintettel arra, hogy a haditanács két tagja a kompromisszumos béke híve volt, a japán politika figyelemreméltóan változott. Mindenekelőtt a feltétel nélküli megadás tartalmát kívánták tisztázni. Együtt jár-e a feltétel nélküli megadás elve a monarchia megdöntésével. Azt is igyekeztek megtudni, vajon nem lehetséges-e a Szovjetunió és Németország között a háborút megszüntetni, és akkor Japán és Németország egyesített erőivel kikényszeríteni a győzelmet a nyugati hatalmakkal szemben. Másik lehetőségként a nyugati hatalmakkal való kompromisszumos béke kínálkozott. A japánok abban reménykedtek, hogy esetleg Kína rovására – ahol a hadihelyzet számukra kedvezően alakult – köthetnek kompromisszumot. Mindezek az elképzelések

azonban csak tervek maradtak, melyek sohasem jutottak el a megvalósulás stádiumába. A háború alakulása szempontjából így sokkal nagyobb jelentőségre tett szert az a tanácskozás, melyet 1944 júliusában Roosevelt Pearl Harborban tartott a csendes-óceáni hadműveletek katonai vezetőivel. MacArthur és Nimitz elképzelése a további teendőket illetően ez alkalommal ismét összeütközött. MacArthur katonai és presztízsokokból – 1942-ben, mikor kiűzték a Fülöp-szigetekről, megígérte, hogy visszatér – a Fülöp-szigetekre akarta koncentrálni a nagy amerikai támadást. Nimitz tengernagy, akit King admirális a haditengerészet vezetőjétől támogatott Formozát akarta elfoglalni, azzal a céllal, hogy egyidejűleg a kínai szárazföldön is támaszpontot létesítsen, s ezzel Japánt tökéletesen elvágják déli nyersanyagforrásaitól. A japán offenzíva Kína területén – mint erre még visszatérünk – ez utóbbi elképzelést azonban aligha tette lehetővé. Nimitz érvelése így mindenesetre meggyengült, s MacArthur, aki saját ígéretét az Egyesült Államoknak a japán iga alatt szenvedő népek iránti kötelezettségeivel azonosította, joggal hivatkozhatott arra, hogy katonailag is logikusabb a Fülöp-szigetekkel kezdeni, minthogy az amerikai fölény szélesebb területeken jobban érvényesül, s hogy a japánok minél közelebb támadják őket országukhoz, annál elkeseredettebben fognak védekezni. Roosevelt álláspontja tehát MacArthur javaslata felé hajlott, akit az elnök belpolitikai ellenségei is támogattak, de hivatalos döntés még nem született. Csupán a második quebeci konferencián, 1944 szeptember elején döntötték el, hogy az év végén a Fülöp-szigeteken a Leyte-öbölben partra szálló akciót hajtanak végre.

Az amerikaiak az akciót a Palau- és Mindanao-szigetek bombázásával kezdték meg. Halsey tengernagy, a 3. amerikai flotta főparancsnoka azonban az első támadások eredményeit értékelve, úgy látta, hogy a japán légi haderő szinte alig képes bármifajta ellenállásra. Ezt figyelembe véve a Leyte-sziget és a Fülöp-szigetek középső része ellen intézett támadásokat. A japán légi haderő ellenállóképessége itt sem bizonyult jelentősebbnek. Az amerikai tengernagy tehát azt javasolta, tekintsenek el a Palau- és Mindanao-szigetekre tervezett partraszállástól, s az ide szánt erőkkel csatlakozzanak MacArthur Leyte ellen induló csapataihoz, azzal a feltétellel, hogy a támadás időpontját lényegesen előbbrehozzák. Halsey javaslatát némi változtatással rövid idő alatt jóváhagyták. A változtatás abban állt, hogy a Palau-szigeteket – mivel az kiváló légi támaszpont a Fülöp-szigetek elfoglalásához –, még a Leyte elleni támadás előtt birtokukba veszik. A döntést követő napokban MacArthur csapatai partra szálltak Morotai-, Nimitz egységei pedig a Palau-szigeteken. Morotai szigetét két héten belül nemcsak elfoglalták, de új repülőtér építésére is sor került. A Palau-szigetcsoport déli részén partra szállt amerikai erők jelentékeny ellenállásba ütköztek. A japánok új taktikát alkalmaztak. Ellenállást elsősorban nem a parton – ahol az amerikai hajóhad tüzérségével is szembe kellett szállniuk –, hanem jóval beljebb fejtettek ki, s így jól kiépített állásaikból közel egy hónapig igen hevesen visszaverték a támadást. Az amerikai hadsereg ekkor a

szigetcsoport északi és déli szigetét foglalta el, ahol nemcsak légi, de tengerészeti támaszpontot is szerzett, s a középső szigeten levő mintegy 2500 főnyi japán katonát pedig elszigetelte.

Megnyílt az út a Fülöp-szigetek felé. Szokás szerint a támadás nagyarányú bombatámadásokkal indult. Az amerikai légierő a szigetet, de valamennyi környékbeli repülőteret is bombázta, ahonnan a sziget védői támogatást kaphattak (Okinawa, Formoza stb.). A japánok megtámadták az amerikai légi- és tengeri flottát, s miután néhány cirkálót megrongáltak, úgy látták, hogy eljött az ideje az egész Task Force–38 (a Task Force–58 új elnevezése) megsemmisítésének. A japán flotta tehát kifutott, hogy megtámadja az amerikai hajóhadat, de az amerikai repülőgépek az október 10–13-a között a formozai vizeken lefolyt tengeri csatában a japánokat visszafordulásra kényszerítették.

Október közepén tehát megindult a hatalmas amerikai támadás. A 6. amerikai hadsereg, a 7. amerikai flotta (hat csatahajóval, többnyire a Pearl Harbornál elsüllyesztett s helyreállított hajókkal, 12 cirkálóval, 18 repülőgép-anyahajóval, 500 repülőgéppel és más egységekkel) közvetlenül vett részt a támadásban, s mindezt fedezte a 3. amerikai flotta, a hozzá tartozó híres Task Force–38-cal (17 repülőgép-anyahajó, 6 hadihajó, 17 cirkáló stb.) Október 20-án négy amerikai hadosztály szállt partra a Leyte-öbölben, élükön MacArthurral, aki eleget tett visszatértére vonatkozó 1942. februári ígéretének.

A japánok semmiképpen sem nyugodhattak bele a Fülöp-szigetek elvesztésébe, mivel iparukat elvágták az indonéziai nyersanyagoktól, mindenekelőtt az olajtól. Döntést hoztak, hogy amennyiben az amerikaiak partra szállnak a Fülöp-szigeteken, bevetik maradék hajóhaduk zömét. A japán flotta új támadó fegyverrel is rendelkezett, a kamikaze-repülőkkel. Fanatikus japán pilóták hajlandók voltak életüket feláldozni, hogy veszteséget okozzanak az amerikai hadseregnek. Gépükkel rázuhantak bombaterhükkel együtt az amerikai hajókra, elsősorban a repülőgép-anyahajókra, s ha nem is süllyesztették el azokat, jelentősen megrongálhatták kifutópályáit. [A kamikaze elnevezés arra a középkori eseményre utal, amikor a Japán elleni invázióra készülő mongol flottát egy szélvihar (isteni szél=kamikaze) megsemmisítette.] Japán három hajóhaddal támadott. Ozawa tengernagynak két csatahajóval, négy repülőgép-anyahajóval és tizenhárom cirkálóval a 3. amerikai hajóhadat kellett magára vonnia. A Kurita vezette támadó csoportnak két ultramodern szupercsatahajóval *(Musashi* és *Yamato),* hat régebbi csatahajóval, tíz cirkálóval s egy sor rombolóval a 7. flottát kellett megtámadnia északról. A harmadik japán támadó csoport feladata pedig a Leyténél partra szállt vagy partraszállásra készülő amerikai erők délről való megtámadása volt.

1944. október 23-án megkezdődött a második világháború egyik legnagyobb méretű tengeri csatája. A két flotta négy különböző helyen – sokszor egyidőben ütközött meg. A kettőszáztizenhat amerikai és hatvannégy japán hajó összeütközésének kimenetele felől csak a japánoknak lehettek kétségeik. Október 24-én Halsey

admirális repülőgép-anyahajói Ozawa hajóival ütköztek meg. A japán admirális négy repülőgép-anyahajó és egy cirkáló elvesztése után megkezdte a visszavonulást. Halsey győzelemtől ittasan üldözőbe vette a menekülő japán flottát, s így később az érdemleges harcokba már nem tudott beleavatkozni.

A japán flotta zömét azonban Kurita admirális összpontosította, akinek a Leyte-öbölben levő amerikai partra szálló járműveket kellett megsemmisítenie. Október 25-én támadott a japán tengernagy, hamarosan bebizonyosodott azonban, hogy megfelelő légi támogatás nélkül a japán flotta tehetetlen. Estig a flotta egyharmada víz alá került, s hajnalra mintegy 60%-ra emelkedett a veszteség.

Három csatahajó, négy repülőgép-anyahajó, tíz cirkáló, nyolc romboló elvesztése túl nagy veszteség volt a japán flottának. Az amerikai veszteség egy repülőgép-anyahajó, két romboló és néhány egyéb egység volt. A japán vereség katasztrofális volt, és a japán flotta – bár egy része megmenekült – többé nem játszott szerepet a hadműveletek alakításában. A kamikaze-repülők – bár súlyos veszteségeket okoztak az amerikaiaknak – a hadműveletek menetében döntő fordulat eléréséhez nem voltak elegendők.

A japán hadvezetés a kamikaze-repülők eredményeivel így is elégedett volt, s gyors fejlesztésük mellett döntött. A tengeri csata után az amerikai erők partraszállása a Fülöp-szigeteken befejeződött. Négy hadosztályuk állt az egyetlen japán hadosztállyal szemben a szárazföldön. Ennek ellenére a harc első napjaiban az amerikai felderítés nem mérte fel pontosan a japán erőket. A rendkívül esős időjárás sártengerré változtatta a terepet, és használhatatlanná tette a repülőtereket. A szárazföldi erőket támogató Mitscher repülőgép-anyahajóiban a kamikaze-repülők nagy veszteségeket okoztak. Az amerikaiaknak átmenetileg vissza kellett vonulniuk, és a légi fölényt a japánoknak átengedniük. November második felében azonban az amerikai repülőgépek újból beavatkoztak a harcokba. Több száz japán repülőgépet, és jó néhány hajót semmisítettek meg.

A szigeten folytatódott a véres harc. A japánok minden talpalatnyi földet védtek, az amerikaiak tankokkal, tüzérséggel, kézigránátokkal és lángszórókkal törtek előre. Majd a sziget északi csücskében egy újabb partraszállással a védekező japán erők helyzetét tarthatatlanná tették. A japánok újabb és újabb erősítéseket vittek a szigetre, s létszámuk közben 4–5 hadosztályra növekedett. Yamashita tábornok – az egyik leghíresebb japán generális – a Fülöp-szigeteket védő japán erők parancsnoka, úgy döntött, hogy most már Luzon védelmére koncentrál erőket, és a Leyte északi részén harcoló japán erőket sorsukra hagyja. A japán fő erőket az amerikaiak megsemmisítették, közel 50 000 japán katona lelte halálát s csupán néhány ezer ember védekezett tovább 1945 tavaszáig. Ezek egyikénél találták a következő levelet. „Kimerültem. Nincs mit ennünk. Az ellenség 500 méterre van. Anyám, drága feleségem és fiam, ezt a levelet egy kis gyertya fényénél írom. Közeleg a vég. Mi lesz Japánnal, ha ez a sziget is az ellenség kezébe kerül. Légierőnk nem jött

segítségünkre, és Yamashita tábornok sem. Kimerült japán katonák százai várják a dicsőséges véget és semmi mást."*

Még meg sem indult a harc Leyte szigetéért, midőn az amerikai vezérkar döntött a hadművelet folytatásáról. Nimitz már 1944 októberében lemondott korábbi tervéről, Formoza elfoglalásáról, mivel az ehhez szükséges csapatokat csak 1945 tavaszára tudta összevonni. Ezzel szemben azt javasolta, hogy MacArthur Leytén harcoló csapatai támadják meg Luzon szigetét, saját csapatai pedig minden erősítés nélkül a Bonin- (Iwo Jima), majd a Ryukyu- (Okinawa) szigeteket. Az 1944. októberi hadműveleti utasítás az előbbi hadművelet időpontjául december 20-át, az utóbbiakra január 20-át, illetve március 1-ét jelölte meg.

MacArthur már decemberben megkezdte továbbnyomulását a Leyte-öbölben. Először néhány kisebb szigetet foglalt el, amelyben nagy segítségére voltak a fülöp-szigeti partizánok, akik már évek óta harcoltak a japán megszállók ellen, s most már a meggyengült japán erőkkel szemben képesek voltak a szigetet ellenőrzésük alá vonni.

Az új partraszállási akciót a japán kamikaze-repülők – melyeknek egyike az amerikai zászlóshajó parancsnoki hídjára zuhanva százharminc vezérkari tiszt halálát okozta – támadása ugyan megzavarta, mégis december 15-én a Mindoro-szigeti partraszállás sikerült, és mintegy két hét múlva a sziget és repülőtere az amerikaiak birtokába került.

Luzon helyzetét közben a Task Force–38 állandó támadásai valósággal pokollá tették. Némi késéssel, január 9-én megérkeztek MacArthur első partra szálló egységei. Yamashita tábornok 150 000 katonával védekezett, mivel a légierők nem támogatták, nem kísérletezett a partra szálló amerikai erők azonnali megtámadásával. Ismét a kamikaze-repülők értek el eredményeket, akik január első napjaiban – november eleje óta immár harmadszor – súlyos veszteségeket okoztak a Luzon ellen induló amerikai flottának.

Bár a japánok egy nap alatt tizennégy hajót rongáltak meg, illetve süllyesztettek el, a hadműveleteket megint nem sikerült lényegesen befolyásolniuk. Yamashita belátta, hogy a szigetet nem tudja tartani, ezért csupán lassú védekező hadműveleteket folytatott. A japán hadvezetés szokásától eltérően lemondott a Fülöp-szigetek fővárosáról, Maniláról, mivel a főváros mögötti hegyek a védelemre alkalmasabbnak mutatkoztak. MacArthur csapatai február 2-án bevonultak Manilába. Bár Yamashita a város kiürítését elrendelte, az ott maradt tengerészek, akiket az öbölben partra szálló amerikaiak elvágtak a visszavonulástól, a végsőkig harcoltak a városért. Az utcai harcokban a főváros romhalmazzá változott. Február 27-én Manila végül is az amerikaiak kezébe került, MacArthur pedig átadta a polgári közigazgatást a Fülöp-szigetek visszatért elnökének, Osmeñiának, helyreállítva a Fülöp-szigetek szuverenitását.

* *L. L. Snyder:* The War. A Concise History 1939–1945. Id. kiad. 463. l.

A támadás ezt követően a Corregidor-erődítmény ellen folyt, melyet 1942-ben az amerikaiak védtek a végsőkig. 40 000 amerikai katona támadásával szemben csak 4000 japán védekezett. A tengerről és a levegőből egyaránt ostromlott erőd mégis csak néhány hét múlva esett el.

Az amerikaiaknak 1945 tavaszára sikerült a Fülöp-szigetek déli részét teljesen megtisztítaniuk, az északi részen azonban a szigeteken állomásozó 400 000 fős japán hadsereg maradványa, mintegy 50 000 japán katona, még a háború végéig ellenállt. Az amerikai erőket újabb feladatokra csoportosították át, és a sziget teljes elfoglalását az ekkor már közel százezer főnyi fülöp-szigeti partizánhadseregre bízták.

A Fülöp-szigetek többi részét, valamint az Indonéz-szigetek közül Borneót néhány további akcióval sikerült felszabadítani. Az utóbbi területen a hadműveleteket ausztrál csapatok folytatták. Itt már nem voltak súlyos harcok, a japán légierő ebben a térségben nem létezett, a partra szálló hadműveletek nem ütköztek nagyobb ellenállásba. A rosszul felszerelt, az utánpótlástól elvágott japán erők a tengerpartot mindig átengedték, és a hegyekbe visszavonulva fejtettek ki csak ellenállást.

Július 5-én MacArthur bejelentette, hogy a Fülöp-szigetek felszabadultak, huszonhárom japán hadosztályt megsemmisítettek. A japán császári hadsereg 400 000 katonát vesztett.

A Fülöp-szigetek elfoglalásával az amerikaiak rendkívül fontos stratégiai pozícióhoz jutottak, amellyel nemcsak elvágták a japán nyersanyag-utánpótlási vonalakat, de megfelelő bázist szereztek a japán szárazföld elleni támadáshoz is.

Az amerikai csapatok 1942 nyara óta lassan, de szisztematikusan haladtak előre a Csendes-óceán térségében. Újabb és újabb vereségeket mértek a japán erőkre, és 1945 tavaszára megközelítették a japán anyaországot. Nem voltak ilyen sikeresek a japán hadsereg elleni hadműveletek az ázsiai szárazföldön, ahol Burmában az angol, Kínában a Csang Kaj-sek-féle kínai hadseregnek kellett volna 1944-ben döntő vereséget mérni a szárazföldön állomásozó tekintélyes japán erőkre.

Az ázsiai szárazföldön 1942 tavasza óta, midőn a japánok burmai előrenyomulásának sikerült megálljt parancsolni India határánál, nem folytak nagyobb jelentőségű hadműveletek. A japán haderőt túlságosan lekötötték a csendes-óceáni hadműveletek, semhogy nagyobb arányú offenzívába kezdjen. Az angolok erejüket Afrikában és Európában koncentrálták. Indiában a gyarmatosítás ellen harcoló nemzeti függetlenségi mozgalommal küszködtek. Ami pedig az elméletileg kimeríthetetlen embertartalékkal rendelkező kínai hadsereget illeti, a fegyverek és a felszerelés hiánya, a rossz és korrupt vezetés ezt a hadsereget majdnem értéktelenné tette és mozdulatlanságra kárhoztatta. Az amerikai politika azonban nagy súlyt helyezett Kína megnyerésére és támogatására. Csang Kaj-sek feleségének amerikai előadókörútja igen meleg sajtót kapott, és Roosevelt úgy vélte, Kína amerikai segítséggel s bizonyos védnökséggel a világ vezető hatalmai közé emelkedhet.

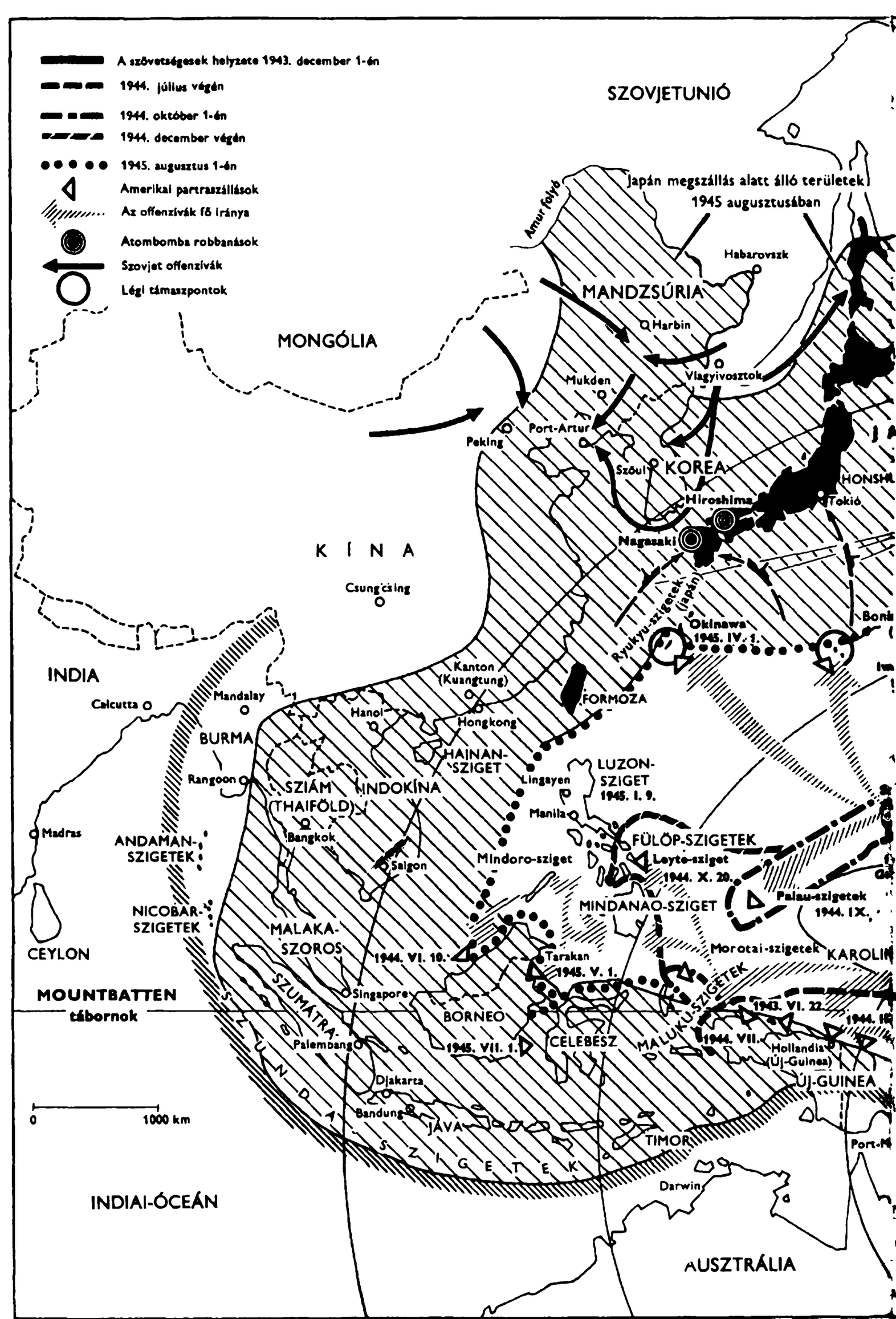
A szövetségesek helyzete 1943. december 1-én
1944. július végén
1944. október 1-én
1944. december végén
1945. augusztus 1-én
Amerikai partraszállások
Az offenzívák fő iránya
Atombomba robbanások
Szovjet offenzívák
Légi támaszpontok
SZOVJETUNIÓ
Japán megszállás alatt álló területek 1945 augusztusában
Amur folyó
Habarovszk
MANDZSÚRIA
Harbin
MONGÓLIA
Mukden
Vlagyivosztok
Peking
Port-Artur
Szöul
KOREA
HONSHU
Hiroshima
Tokió
Nagasaki
KÍNA
Csung'csing
Ryukyu-szigetek (Japán)
Okinawa 1945. IV. 1.
INDIA
Kanton (Kuangtung)
Calcutta
Mandalay
Hanoi
Hongkong
FORMOZA
BURMA
HAINAN-SZIGET
LUZON-SZIGET 1945. I. 9.
Rangoon
SZIÁM (THAIFÖLD)
INDOKÍNA
Lingayen
Manila
Madras
ANDAMAN-SZIGETEK
Bangkok
FÜLÖP-SZIGETEK
Mindoro-sziget
Leyte-sziget 1944. X. 20.
Saigon
Palau-szigetek 1944. IX.
NICOBAR-SZIGETEK
MINDANAO-SZIGET
MALAKA-SZOROS
1944. VI. 10.
Morotai-szigetek
KAROLIN
CEYLON
Tarakan 1945. V. 1.
MOUNTBATTEN tábornok
Singapore
1943. VI. 22.
1944. IX.
SZUMÁTRA
BORNEO
MALUKU-SZIGETEK
1944. VII.
Palembang
1945. VII. 1.
CELEBESZ
Hollandia (Új-Guinea)
ÚJ-GUINEA
Djakarta
Bandung
JÁVA
TIMOR
SZUNDA-SZIGETEK
Darwin
INDIAI-ÓCEÁN
AUSZTRÁLIA
0
1000 km

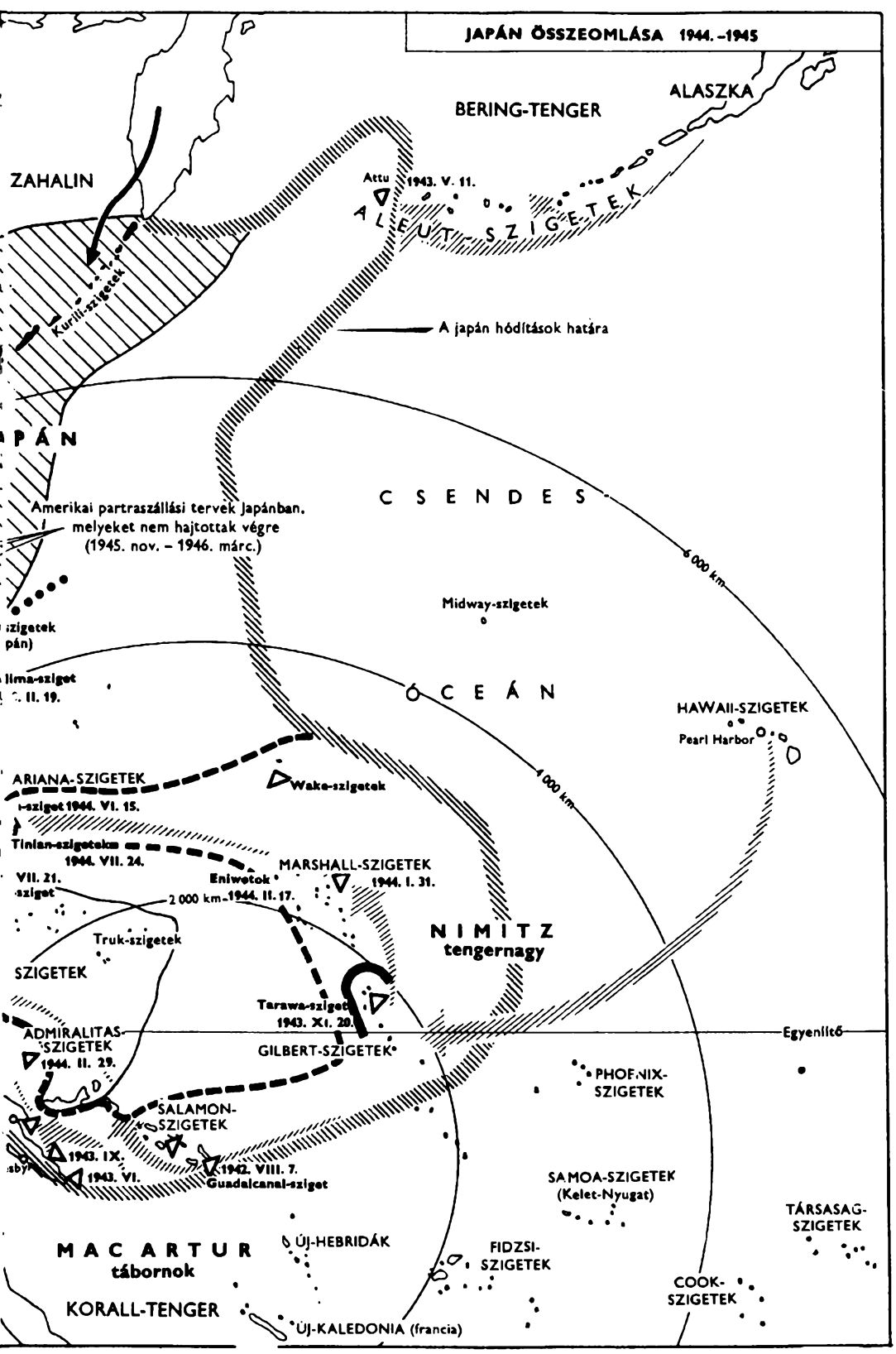
JAPÁN ÖSSZEOMLÁSA 1944.–1945
ALASZKA
BERING-TENGER
ZAHALIN
Attu 1943. V. 11.
ALEUT-SZIGETEK
Kuril-szigetek
A japán hódítások határa
PÁN
Amerikai partraszállási tervek Japánban, melyeket nem hajtottak végre (1945. nov. – 1946. márc.)
CSENDES
6 000 km
Midway-szigetek
ÓCEÁN
4 000 km
HAWAII-SZIGETEK
Pearl Harbor
ARIANA-SZIGETEK
Wake-szigetek
Tinian-szigetek 1944. VII. 24.
MARSHALL-SZIGETEK 1944. I. 31.
Eniwetok
2 000 km
1944. II. 17.
Truk-szigetek
SZIGETEK
NIMITZ tengernagy
Tarawa-sziget 1943. XI. 20.
Egyenlítő
ADMIRALITAS-SZIGETEK 1944. II. 29.
GILBERT-SZIGETEK
PHOENIX-SZIGETEK
SALAMON-SZIGETEK
1943. IX.
1943. VI.
1942. VIII. 7. Guadalcanal-sziget
SAMOA-SZIGETEK (Kelet-Nyugat)
TÁRSASÁG-SZIGETEK
MAC ARTUR tábornok
ÚJ-HEBRIDÁK
FIDZSI-SZIGETEK
COOK-SZIGETEK
KORALL-TENGER
ÚJ-KALEDONIA (francia)

Az amerikaiak minden segítséget meg kívántak adni Kínának. De hogyan? A Csang Kaj-sekkel való szárazföldi összeköttetés útját a japánok elvágták, s légi úton csupán jelentéktelen mennyiséget lehetett szállítani. Csang Kaj-sek harminc hadosztály felszerelését és 1000 repülőgépet követelt, ezek nélkül semmiféle hadműveletre nem volt hajlandó. Stilwell tábornok, akit a kínai hadsereg modernizálására küldtek Csang Kaj-sekhez, egy új út kiépítését javasolta. Ez azonban emberfeletti munka volt, és csak igen lassan haladtak vele előre. Az ún. ledói utat 1942 decemberében kezdték építeni, borzalmasan nehéz talajon, sziklák között, rendkívül rossz időjárás mellett. Az építkezés lassan haladt előre, de 1945 januárjában mégis mintegy 500 mérföld hosszúságban elkészült.

Az amerikai hadvezetés arra ösztönözte az angolokat, hogy Észak-Burmában indítsanak támadó hadműveleteket abból a célból, hogy Kínával megteremtsék a szárazföldi kapcsolatot, s így biztosítsák a Csang Kaj-sek-féle hadsereg felszerelését és hadászati felhasználását. Az angolok azonban kevés érdeklődést mutattak az egyre jobban amerikai befolyás alá kerülő Kína iránt, ahol egyébként is le kellett mondaniuk eddig élvezett előjogaikról. Ők a hadműveleteket dél felé Rangoon és Szingapur irányába akarták folytatni. Csang Kaj-sek hadseregét feneketlen hordónak tekintették, amelybe teljesen fölöslegesen öntik a szövetségesek a pénzt. Benyomásuk az volt, hogy a kínai hadsereg érdemleges harcokra nem képes, vagy ha igen, akkor Csang Kaj-sek csapatait inkább a Japán ellen ténylegesen harcoló Mao Ce-tung vezette kommunista csapatok ellen fordítja. Stilwell, aki Japán ellen akarta a kínai hadsereget harcba vinni, találóan állapította meg: „Harcoltam az angolokkal, a kínaiakkal, de csak esetenként a japánok ellen."*

Végül az amerikai hadvezetés, bár az ázsiai főparancsnokság élén lord Mountbatten angol tengernagy állott, keresztülvitte elképzeléseit, és 1943 decemberében Stilwell két jól felszerelt és kiképzett kínai hadosztállyal India felől megindította a támadást, hogy elfoglalja Myitkyina helységet, amely az építendő út déli partjaként volt kijelölve. Az amerikai vezetés alatt álló kínai csapatok a dzsungelben lassan haladtak, 4 nap alatt mindössze 40 mérföldet nyomultak előre. Nem sokkal később, 1944 januárjában az angol csapatok is támadásra lendültek délkeleti irányban. Alig pár hét múlva azonban japán ellentámadás bontakozott ki. A dzsungelharcokban igen járatos és jól kiképzett japán egységek az előrenyomuló angol csapatokat oldalba támadták, s az egyik hadosztályt hamarosan a bekerítés veszélye fenyegette. A bekerített csapatok légi úton élelmet és lőszert kaptak, a támadóknak viszont nem volt utánpótlásuk, s kénytelenek voltak súlyos veszteségek árán a bekerítő hadműveleteket feladni.

Nem sokkal ezután a burmai front középső részén indult meg japán támadás. Noha a japánok itt sikeres hadműveleteket folytattak, végső célkitűzéseiket azonban nem tudták elérni. A bekerítő hadműveletek csak fél sikert hoztak, mert az

* *H. Michel:* La seconde guerre mondiale. II. köt. Paris 1969. 376. l.

angoloknak végül mindig sikerült kivágniuk magukat, a japán támadás lelassult, majd Imphal körzetében elakadt. India többé nem forgott veszélyben.

Északon a japán erők már nem voltak képesek jelentősebb offenzíva kibontakoztatására. Bár 1944 tavaszán is dúlt az ellentét a Szumátra és Jáva irányába előrenyomuló angolok s a Kínát szem előtt tartó amerikaiak között, Stilwell csapatai nem vonultak vissza, sőt 1945 elejére fokozták a japánokra gyakorolt nyomást. 1944 augusztusában elfoglalták Myitkyinát. Ennek birtokában elvileg megvalósult a kínai csapatok rendszeres ellátásának és felfegyverzésének lehetősége, ami a japánokat is mozgásra kényszerítette. A japán hadvezetés szükségesnek tartotta, hogy még kellő időben csapást mérjen a kínai erőkre, s ezért most Kínában indított támadást. Elfoglalták azokat a területeket, ahol az amerikai légierő a Japán elleni bombatámadások céljaira légi támaszpontokat rendezett be, és előrenyomultak, hogy a Kína és Indokína közötti közlekedési útvonalakat megszerezzék. Ezek után tovább kívántak előrenyomulni Kujjang irányába, hogy a Burmával fennálló összeköttetést Kínában elvágják.

A japán csapatok gyors sikerei – fontos repülőterek elfoglalása az Indokínával való összeköttetés megteremtésére – ismételten a kínai hadsereg gyengeségére utaltak. Csang Kaj-sek ugyanis nem vetett harcba jelentős erőket, hanem inkább Mao Ce-tung északon állomásozó hadserege ellen vonult. Stilwell tábornok, aki egyre jobban felháborodott a kínai vezetők korrupcióján, katonai tehetetlenségén, azt követelte, hogy hozzanak létre a kínai kommunisták és a Csang Kaj-sek-féle rendszer között egy olyan politikai koalíciót, mely képes az aktív hadműveletek irányítására. A háború szempontjából hasznosabbnak tartotta, ha az amerikai szállítmányokat a japánok ellen harcoló kommunista csapatoknak juttatnák. Csang Kaj-sek elutasította a javaslatokat, és ragaszkodot ahhoz, hogy ő rendelkezzék a kínai csapatokkal és az amerikai szállítóhajókkal. Törésre került a sor, amely az amerikai tábornok vereségével végződött. Álláspontja ugyanis nemcsak Csang Kaj-sek autoritását veszélyeztette, hanem a Mao Ce-tung 600 000 fős hadseregével való együttműködés gondolata politikai következményekkel járt. 1944 októberében Stilwellt leváltották.

A japánok közben tovább nyomultak előre, s fennállt a veszély, hogy északra fordulva Kína akkori fővárosát, Csungcsinget is elfoglalják. Csang Kaj-sek új tanácsadója a burmai harcok teljes leállítását követelte, erre azonban már nem került sor. A japánok utánpótlási vonalai túlságosan meghosszabbodtak, s ezért kénytelenek voltak megállni. A Csang Kaj-sek ellenőrzése alatt álló területeken a lakosság nem szenvedett kevésbé, mint a japán megszállás alatt levő országrészeken. Más volt a helyzet északon, ahol Mao Ce-tung kommunista hadserege mintegy 90 milliós lakosságú terület felett gyakorolt ellenőrzést, s ahol – ellentétben Csang Kaj-sek csapataival – a parasztok nagyfokú bizalmát és támogatását nyerte meg jelentős szociális reformjaival. Mao Ce-tung tehát fegyelmezett, ütőképes hadsereget épített ki, mely tudott és akart is a japánok ellen harcolni.

Amint Kínában elcsendesültek, Burmában ismét megélénkültek a harcok. Először ismét az ország középső részén támadtak az angol csapatok, s július végére megtörték a japán ellenállást. Hamarosan kibontakozott a támadás déli irányba is, bár a trópusi esőben az utaknak alig nevezhető sártengerben, a dzsungel borzalmas körülményei között az előrenyomulás igen lassú volt. A déli irányú támadást az angol erők a Bengál-öböl partjain is erősítették, bár a borzalmas esőben – volt olyan hét, mikor London évi esőzésével egyenlő eső esett –, itt is csak lépésben tudták folytatni az előrenyomulást. 1944 szeptemberére, mikor Roosevelt és Churchill a háború folyamán másodszor találkoztak Quebecben, a kezdeményezés egyértelműen az angolok kezében volt, és Burma középső részét jórészt már ellenőrzésük alatt is tartották. Churchill természetesen ez alkalommal azt a „Dracula" fedőnevet nyert tervet pártfogolta, mely a szárazföldi erők burmai előrenyomulásával párhuzamosan a Bengál-öbölben Rangoonnál kívánt kétéltű expedíciós hadsereget partra szállítani. Bár az angolok egyértelműen elkötelezték magukat arra, hogy Németország leverése után hajóhadukkal az eddigieknél aktívabban vesznek részt a Japán elleni háborúban, Churchill javaslata – melynek célja Szingapur visszafoglalása és a brit gyarmatbirodalom helyreállítása volt – meglehetősen hideg fogadtatásra talált az amerikaiaknál. A terv hamarosan teljesen lekerült a napirendről, mivel az angolok ehhez az akcióhoz még két amerikai hadosztályt is kértek. 1944 őszén is jórészt a korábbihoz hasonló ütemben folytak a harcok. Az angol erők lassan – inkább a különböző trópusi betegségektől, mint a japánoktól megtizedelve – nyomultak előre. 1945 elején lehetővé vált a Kínával való szárazföldi összeköttetés teljes helyreállítása.

Nagyjából erre az időre esett, hogy a Chindwin-folyón is átjutottak az angolok, mely megnyitotta előttük Közép-Burmát, s hamarosan helyreállt az Észak-Kína Jünnan tartományából és középen operáló hadseregek közötti kapcsolat. Délen Akyab-kikötő elfoglalása fejezte be 1945 elején a hadjáratokat. Mandalay elfoglalására azonban csak 1945 tavaszán került sor, hasonlóan Rangoonhoz, melyet egy kisebb partraszállási hadművelettel 1945. május 2-án az angol erők birtokukba vettek. Mikor a háború véget ért, Burma egy kis területén még mindig állomásoztak japán csapatok, akik ott is, mint minden más területen, a végsőkig harcoltak. A burmai lakosság gerillaakcióival nagy segítséget nyújtott a briteknek, de hamarosan felszabadítóitól is meg akart szabadulni, s az ország nemzeti függetlenségét követelte.

JALTA ÉS ELŐZMÉNYEI

Az 1944-es esztendő döntő hadműveletei a szövetségesek politikusainak figyelmét arra hívták fel, hogy tárgyalásaikat a továbbiakban már ne annyira a háborús, mint a háború utáni teendők összehangolására összpontosítsák. Teherán e tekintetben kétségtelenül igen fontos és biztató kezdet volt, de egy sor kérdést nyitva hagyott, más kérdéseket pedig különböző albizottságok és tanácskozó szervek elé utalt, ismét más kérdések pedig az események azon korai szakaszában még fel sem merültek.

A teheráni értekezlet határozata értelmében Londonban 1944 elején összeült az Európai Tanácskozó Testület, mely Németország megszállásának problémáit volt hivatott tisztázni, s Németország háború utáni helyzetére kellett javaslatokat kidolgoznia. 1944 őszére összehívták az egyesült államokbeli Dumbarton Oaksban azt a konferenciát, melynek a háború utáni nemzetközi szervezetre vonatkozó javaslatot kellett részletesen megvitatnia, felépítési, valamint működési szabályzatát kidolgoznia. Tisztázatlan volt még a szövetséges hatalmak politikája Németország volt csatlósait illetően is. Mindez rávilágít arra, hogy az 1944-es esztendőben a szövetségesek nagy offenzívájának idején nemcsak a katonáknak, de a diplomatáknak is bőven akadt teendőjük.

Roosevelt és Churchill második quebeci találkozója – sok más kérdés mellett – elsősorban Németország megszállásának szentelt különös figyelmet. Az angolok már az ún. Európai Tanácskozó Testület ülésein előterjesztették erre vonatkozó javaslatukat. Németországot három, nagyjából egyforma nagyságú megszállási területre osztották volna fel, melyből a keleti rész a szovjet, az északnyugati angol, a délnyugati pedig amerikai megszállás alá került volna.

Az angol javaslat értelmében a német fővárost, Berlint közös fennhatóság alá vennék a szövetségesek. Szovjet részről a javaslat ellen nem volt érdembeli kifogás, így a vitára inkább a nyugati szövetségesek között került sor. Az angolok ugyanis Németország legfontosabb kikötőit és iparvidékét saját ellenőrzésük alá kívánták vonni, számolva azzal, hogy az amerikai politikában az első világháborút követő időszakhoz hasonlóan esetleg ismét az izolacionalizmus kerekedik felül, s akkor az amerikai hadsereget gyorsan visszavonják Európából. Természetesen az angol javaslatban gazdasági szempontok is jócskán érvényesültek, hiszen a Ruhr-vidék feletti ellenőrzés nemcsak újabb német háború fenyegetését volt hivatott kiküszöbölni, de az angol ipar legveszélyesebb kontinentális vetélytársát is kikapcsolta volna. A félelmetes német nehézipar ebben az esetben angol ellenőrzés alá került volna. Az amerikaiak vonakodtak belemenni ebbe a felosztásba, attól tartva, hogy

utánpótlásukat a bizonytalan francia helyzettől teszik függővé. A quebeci konferencia idejére már számítani lehetett arra, hogy Franciaországban de Gaulle megszilárdítja hatalmát. Az amerikai politika ennek távolról sem örült egyértelműen, de tudomásul vette, és a megszállási zónák elosztása feletti aggályai csökkentek. Elősegítette az angol javaslat elfogadását, hogy Bréma és Bremerhaven kikötőjét az angolok saját övezetükből az amerikaiaknak engedték át. Az amerikaiak utánpótlása már nem szorult kizárólag francia kikötőkre.

A quebeci konferencián a háború utáni Németország sorsát illetően amerikai részről újabb javaslat is felmerült. A Németország kérdéseivel foglalkozó amerikai kormánybizottságnak Hull külügy-, Stimson hadügy-, Morgenthau pénzügyminiszter, valamint az elnök bizalmas és első számú politikai tanácsadója, Harry Hopkins voltak a tagjai. Hull és Stimson Németországgal szemben viszonylag mérsékeltebb politikát javasolt, megelégedve a demilitarizálással és bizonyos ellenőrzéssel, elutasítva Németország feldarabolását. Morgenthau viszont Németország felosztásában és ipari kapacitásának megsemmisítésében látta egy új német agresszió elkerülésének biztosítékát. A nevével fémjelzett terv szerint a Ruhr-vidéket nemzetközi ellenőrzés alá kellett volna helyezni, a legfontosabb ipari vállalatokat leszerelni, és jóvátétel gyanánt a szövetségeseknek átengedni. A terv Németországot döntően mezőgazdasági jellegű országgá kívánta átalakítani, és a háború után még két évtizeden át szövetséges gazdasági ellenőrzés alá akarta helyezni. Radikális volt Morgenthau terve Németország egységének megszüntetését illetően is. Nemcsak a keleti területeket óhajtotta Lengyelországhoz csatolni, de a Saar-vidéket és a Rajnától nyugatra eső területeket, valamint az Északi- és Keleti-tenger közötti csatornavidéket is nemzetközi ellenőrzés alá kívánta helyezni. A maradék területen pedig egy észak- és egy délnémet államot óhajtott kialakítani.

Az amerikai politikusok egy része is erősen vitatta az ún. Morgenthau-tervet, bár maga az elnök eleve nem utasította el. Roosevelt úgy látta, hogy a terv révén megoldható a Szovjetuniónak szállítandó jogos jóvátétel, Németország katonai, gazdasági potenciájának meggyengítése pedig egyidejűleg kiküszöböli a német veszélyt, és fölöslegessé teszi, hogy a háború után hosszabb ideig amerikai csapatok állomásozzanak Európában. Mi több, a volt német piacok rovására a német ipar versenyének kiküszöbölésével Anglia gazdasági talpraállítása is biztosítható.

Churchill az első fázisban elutasította a javaslatot. Az angol miniszterelnök azonban a quebeci tárgyalásokon a háború utáni amerikai gazdasági segítség kérdését is napirendre tűzte – így végül is engedett Morgenthaunak, „akitől annyi mindent kellett kérniük"*, és aki éppen azzal érvelt, hogy terve lényegesen segítené Anglia gazdasági helyreállítását, mivel Anglia, adósságát csak fokozott exporttal képes kiegyenlíteni. Tekintettel arra, hogy az amerikai pénzügyminiszter – esetleg mint captatio benevolentiaet – a háború utánra 3,5 milliárd dollár értékű lend

* *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 134. l.

and lease szállítást és további hárommilliárd dollár hitelt is kilátásba helyezett, Churchill hajlandó volt parafálni Roosevelttel 1944. szeptember 15-én bizonyos előzetes irányelveket, amelyek, ha nem is tartalmazták teljes egészében Morgenthau elképzeléseit a Ruhr- és Saar-vidék kohászati, vegyészeti és elektromos iparának leszerelését illetően, igen közel jártak ahhoz.

Eden nem helyeselte e tervet, és ellenzésében támogatásra talált egyes amerikai politikusoknál is. Hull álláspontja határozottan elutasító volt: „Morgenthau terve teljesen ésszerűtlen, és kormányunknak egyetlen szakértője és tisztviselője sem vállalhat érte felelősséget."*

Az angol külügyminiszter gazdasági szempontból is elutasította a tervet. „Ha Németországnak nem lesz ipara, nem tud fizetni importjáért, ennek az egész világkereskedelem, beleértve az angol kivitelt is, kárát fogja látni."** Egyes amerikai politikusok érveket sorakoztattak fel a terv ellen. Stimson egyenesen bűnösnek nevezte azt, hangoztatva, hogy borzalmas csőd lenne, ha csak ilyen intézkedéssel lehetne egy újabb háborút elkerülhetővé tenni. A dilemmát az oldotta meg, hogy a terv – feltehetően szándékos indiszkréció folytán – napvilágra került, s az amerikai közvélemény negatívan foglalt állást. (A német propaganda pedig messzemenően igyekezett kihasználni a tervet, kitartásra biztatva a katonákat, és utalva arra, hogy milyen gyilkos jövőt szánnak nekik a szövetségesek a háború után.) A választásokra készülő Roosevelt erre nagyon érzékenyen reagált, s még szeptember végén megmásította elgondolását. Egyik beszédben állást foglalt minden olyan hírreszteléssel szemben, mely szerint a szövetségesek a német népet a háború után rabszolgává akarják tenni. A Morgenthau-terv a süllyesztőbe került.

A quebeci tanácskozáson Churchillt a távol-keleti háború kérdése, s mint már annyiszor, a Balkán problémái foglalkoztatták. Az angol miniszterelnök mindeddig lelkes híve volt az európai hadszíntér elsődlegessége elvének, s viszonylag csekély erőket bocsátott csak a távol-keleti front rendelkezésére. Közeledett azonban az európai háború befejeződése – bár Churchill nem osztotta az optimista nézeteket, hogy erre már 1944-ben sor kerülhet –, és az angol világbirodalom presztízse megkövetelte, hogy a távol-keleti győzelem ne legyen kizárólag az amerikai hadsereg érdeme. Churchill felajánlotta az angol flotta tevékeny részvételét a további csendes-óceáni hadműveletekhez, újabb szárazföldi csapatokat azonban egyelőre nem kívánt küldeni, részben azért, mert 1945 folyamán Sztálin teheráni kötelezettség-vállalása alapján szovjet segítséggel is számolt, részben mert nem akarta gyengíteni – nem utolsósorban balkáni tervei miatt – az olaszországi angol erőket. Olaszországban augusztus 25-én Churchill jelenlétében indította meg Alexander tábornok újabb offenzíváját. Az elképzelés az volt, hogy áttörve az ún. Gót-vona-

* *C. Hull:* The Memoirs. II. köt. London 1948. 1617. l.

** The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 466. l.

lat, kijutnak a Pó síkságra, majd a ljubljanai nyíláson át foglalják el Bécset, sőt esetleg Magyarország irányába is előrenyomulhatnak.

Először a 8. angol hadsereg támadott az Adriai-tenger partján, hogy utána a német erők kellő lekötöttsége esetén az 5. amerikai hadsereg is támadásba lendüljön Bologna és Imola felé. Szeptember első felében – ha a vártnál lassabban is – a támadás eredményeket ért el. Rimini, Urbino, Pesaro és Pisa elesett, a szövetségesek elfoglalták az Appenninek Bologna felé vezető fő pontjait. A helyzetet ebben az időpontban Churchill optimista módon értékelte, s keresztülvitte a döntést: nem gyengítik az olaszországi erőket, remélve, hogy a ljubljanai nyíláson át még ősszel előre törhetnek Bécs irányába. Az akciót esetleg még egy kisebb isztriai partraszállási hadműveletettel is alátámaszthatnák. Hamarosan kiderült azonban, hogy ezek az elképzelések nem válnak valóra. Az offenzíva Bologna előtt lassan elakadt, Clark tábornok szerint „lassan és kínosan kimúlt, amikor már csak egy lépésnyire (bár hosszú lépésnyire) volt a siker. Akárcsak a maratoni futó, aki már kinyújtja a kezét a célszalag után, de összeesik anélkül, hogy azt elérné."*

Churchill tehát ismét csalódott; nemcsak a Balkánon nem tudtak a szövetségesek érdemleges hadműveletbe kezdeni, de az Ausztria és Magyarország irányába való előretörés tervét is el kellett ejteniük akkor, mikor a szovjet csapatok már felszabadították Romániát és Bulgáriát, megteremtették az együttműködést Jugoszláviában Tito hadseregével, és mint Sztálin jelezte a quebeci tanácskozásról küldött tájékoztatóra adott válaszában, közvetlen feladatuknak tartották, hogy kiüssék Magyarországot a háborúból. Az angol miniszterelnök helyesnek látta, hogy diplomáciai úton tegyen kísérletet a Szovjetunióval egyes függő kérdések tisztázására, az angol nagyhatalom bizonyos balkáni és közép-kelet-európai befolyásának fenntartására. Felajánlotta Sztálinnak, hogy Moszkvába látogat, s a megbeszéléseken a balkáni kérdések mellett a távol-keleti problémákat, a lengyel kormány kérdését és a háború utáni világszervezet kérdését is megtárgyalhatják.

Október 9-én este érkezett Churchill, Eden kíséretében Moszkvába, és még aznap este találkozott Sztálinnal és Molotovval. Miután gyorsan megegyeztek abban, hogy a londoni emigráns lengyel kormány képviselőit meghívják Moszkvába, Churchill a lényegre tért: „A pillanat kedvező volt a tárgyalásra – írja emlékiratában –, ezért kijelentettem: »Rendezzük teendőinket a Balkánon. Az önök haderői Romániában és Bulgáriában tartózkodnak. Nekünk vannak ezekben az országokban missziónk, megbízottaink és különféle érdekeink. Helytelen volna apró dolgokban szembekerülnünk egymással. Ami Angliát és Oroszországot illeti, mit szólnának ahhoz, hogy az önök kezében legyen 90%-os érdekeltség Romániában, és a mi kezünkben a 90%-os döntés Görögországban, Jugoszláviában pedig 50–50%-ban osztanának meg egymással az ügyek elintézését.«**

* *M. W. Clark:* Calculated Risk. Id. kiad. 358. l.

** *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 197. l.

Churchill emlékiratai szerint Sztálin a javaslatot tudomásul vette, beleértve azt is, hogy Bulgáriában a döntéseket a Szovjetunió hozza, Magyarországon pedig a szovjet és angol álláspontok egyenlő arányban jönnek számításba. E tárgyalásról, melyet a következő napokon Molotov és Eden folytatott, Avarell Harriman útján, akit Roosevelt megfigyelőnek jelölt ki, az amerikai elnök is informálódott, és nem emelt kifogást ellene. A Molotov–Eden-féle tárgyalások alapján egyébként a befolyási arányok némileg módosultak, és Magyarország esetében 72–25% arányban fogalmazódtak meg.

Miután Sztálin és Churchill abban is egyetértett, hogy az Egyesült Nemzetek jövőjének kérdését Rooseveltel együtt vizsgálják meg, figyelmüket a rendkívül bonyolult lengyel problémára összpontosították. Teherán óta e téren meglehetősen csekély volt az előrehaladás. Ez alkalommal a nyugati szövetségesek elvben elfogadták a Curzon-vonalat, mint a Szovjetunió és Lengyelország jövőbeni határát, mi több, Churchill 1944 februári parlamenti beszédében nyilvánosan is állást foglalt mellette. A londoni lengyel kormányt azonban egyelőre még arra sem tudta rávenni, hogy a javaslattal mint tárgyalási alappal foglalkozzék. Az emigráns lengyel kormány nemcsak a reális helyzettel nem számoló politikai vakságból utasította ezt el, hanem azért is, mert Roosevelt – az elnökválasztásra készülve – nem volt hajlandó a kérdésben állást foglalni, és beszédeiben, nyilatkozataiban megelégedett azzal, hogy a konfliktus felszámolásának fontosságáról szóljon. A szovjet kormány 1944 januárjában még késznek nyilatkozott Lengyelország javára kisebb korrekciókat is eszközölni a Curzon-vonalon, amennyiben a lengyel kormány elvileg elfogadja ezt az ország keleti határaként. Az emigráns kormány kimondottan szovjetellenes politikáját tapasztalva azonban 1944 tavaszától már a kormány átalakítását, a baloldal irányába való kiszélesítését követelte. A parasztpárti Mikołajczyk vezette kormányban azonban – tekintettel arra, hogy Sztálin javaslatát a nyugati hatalmak nem támogatták – nem történt változás. Roosevelt csak arra beszélte rá a lengyel politikust, hogy próbáljon Sztálinnal személyesen találkozni, és a vitás kérdéseket megbeszélni. 1944 nyarán azonban – midőn a szovjet csapatok Lengyelország területére léptek – a helyzet újból változott. 1944. július 21-én Lublinban kommunista és más baloldali politikusokból megalakult az ún. Lublini Bizottság, mely megegyezett a szovjet hadsereggel a felszabadított területek közigazgatását illetően, s hajlandónak mutatkozott Lengyelország keleti határainak elismerésére is.

Mikor augusztus első napjában Mikołajczyk Sztálinnal tárgyalt, a szovjet kormányfő nemcsak a Curzon-vonal elismerését és a londoni kormány átalakítását követelte, hanem azt is, hogy a londoni kormány egészüljön ki a Lublini Bizottság tagjaival. Nem sikerült megállapodniuk, sőt a varsói felkelés ügye még jobban elmérgesítette a két kormány közötti kapcsolatot. Az előjelek nem voltak túlságosan biztatóak. Churchillnek igen erőteljesen, fenyegetésektől sem visszariadva kellett fellépnie az október 11-én Moszkvába érkezett lengyel politikusokkal szemben a Curzon-vonal elfogadása és a Lublini Bizottsággal való tárgyalások érdekében. Az előrehaladás azonban csekély volt, Mikołajczyk legfeljebb mint demarkációs

vonalat, de nem mint határt akarta a Curzon-vonalat elfogadni. Többszöri több órás tárgyalás sem vezetett eredményre.

Nem kevésbé volt nehéz áthidalni a kormány összetételét illető nézeteltéréseket. A londoni lengyel kormány – mely mindig egy fázissal elkésve volt csak hajlandó engedményekre – most már nem zárkózott el mereven a Lublini Bizottság tagjainak a kormányba való belépése elől, de a miniszteri tárcák egyötödét akarta csak nekik átengedni. A Lublini Bizottság nevében szóló Bierut viszont elfogadva, hogy a közös kormány miniszterelnöke Mikołajczyk legyen, a miniszteri tárcák háromnegyedét kérte a Kommunista Pártnak és a Lublini Bizottságban képviselt szövetségeseknek. Churchill most már fele-fele arányban javasolta az új kormány összetételét, Sztálin hajlandó volt ebbe beleegyezni. A dolgok azonban legfeljebb annyiban jutottak előbbre, hogy Mikołajczyk ígéretet tett, megpróbálja londoni miniszter-társait a lengyel keleti határok elfogadására rábírni. Eredménytelenül.

Churchill már egy hete Moszkvában tartózkodott, mikor rátértek Németország kérdésére. A Morgenthau-tervet a szovjet államférfiak eleve elhibázottnak tartották. Ami Németország jövőjét illeti – Churchill beszámolója szerint –, Sztálin ez alkalommal hajlott a Ruhr- és a Saar-vidék nemzetközi ellenőrzés alá helyezésére, a Rajna-vidék önállóvá tételére, sőt megfontolandónak vélte egy délnémet államszövetség létrehozását is, melynek Bécs lenne a fővárosa. Leghatározottabban elutasította azonban Churchill javaslatát, Magyarországnak eme államszövetséghez való csatlakoztatását. Ő a Szovjetunióval baráti viszonyban levő független államok övezetét tartotta a legegészségesebb megoldásnak Kelet-Európában, ami biztosíthatta Lengyelország, Csehszlovákia és Magyarország önállóságát. Egyetértés alakult ki a két politikus között abban, hogy a német háborús bűnösöket nemzetközi bíróság elé kell állítani. Mindezen kérdésekben azonban Roosevelt részvétele nélkül aligha lehetett végleges döntést hozni.

Tárgyalásaik befejező szakaszában Sztálin és Churchill foglalkoztak a távol-keleti háború kérdésével. Sztálin már szeptember végén, a quebeci konferenciáról nyújtott tájékoztatásuk során ismét jelezte Harriman amerikai és Clark Kerr angol nagykövetnek, hogy a Szovjetunió fenntartja Teheránban tett ígéretét Japán elleni hadba lépésére vonatkozóan, sőt szóvá tette, hogy a szövetségesek ezt miért nem veszik figyelembe hadműveleti terveik kidolgozása során.

Ez alkalommal Sztálin megerősítette a Szovjetunió elhatározását, hogy Németország leverése után szövetségesei segítségére siet a távol-keleti háború megrövidítése céljából. A szovjet erők átcsoportosítása azonban bizonyos időt követelt, különösen a transzszibériai vasútvonal viszonylag csekély kapacitása miatt. Szükséges volt továbbá a megfelelő mennyiségű élelem- és hadianyagkészlet felhalmozása. Szovjet részről hozzájárultak ahhoz, hogy az amerikai légierő használhassa a szibériai szovjet támaszpontokat, ugyanakkor bizonyos amerikai élelmiszer-, ruha- és hadianyag-szállítmányokat kértek a szibériai hadsereg felerősítésére. Végül is abban állapodtak meg, hogy amennyiben a Japán elleni támadás politikai feltételeit

tisztázzák, a Szovjetunió az európai háború befejezését követő három hónapon belül hadat üzen.

A moszkvai találkozót alapjában mindkét részről igen eredményesnek tartották. Churchill Sztálin vendégszeretetét és ajándékait megköszönve leszögezte, hogy „a moszkvai találkozó megmutatta, hogy nincs olyan kérdés, amelyet őszinte és bizalmas beszélgetés során ne rendezhetnénk", ezért vonta le az optimista következtetést: „Soha nem fűztem még ilyen nagy reményeket népeink jövendő szövetségéhez."*

Alig pár nappal azután, hogy Churchill visszatért Moszkvából, lezáródott egy – elsősorban az amerikaiak húzódozása folytán – hosszan tartó és meglehetősen kínos diplomáciai folyamat: de Gaulle kormányának hivatalos elismerése a három szövetséges nagyhatalom részéről. Október 23-án egyidejűleg jelentették be a három fővárosban az ideiglenes francia kormány elismerését. A francia kormány elismerése most már hivatalos formában is felvetette azokat a kérdéseket, melyek tartalmilag eddig is tisztázásra vártak: milyen szerepe és státusa lesz Franciaországnak a háború utáni világban, nagyhatalomnak, az eljövendő világrend egyik vezető tényezőjének tekintik-e, vajon lesz-e szerepe Németország háború utáni sorsának formálásában, Németország megszállásában. Mindeddig a világháború utáni kérdésekkel foglalkozó szervezetekben Franciaország nem kapott helyet. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének megalakításával foglalkozó Dumbarton Oaks-i értekezleteken a négy nagy – Szovjetunió, USA, Anglia és Kína – volt képviselve, s Kína részvétele nélkül ezek a hatalmak vettek részt az Európai Tanácskozó Testület londoni tevékenységében. A francia hadsereg azonban most már mint egységes szövetséges hadsereg részt vett a harcokban, s mindenki belátta, hogy sem Németország, sem Európa kérdéseit nem lehet Franciaország részvétele nélkül rendezni. November 10-én Churchill – Párizs népének hivatalos ünneplése közben – Franciaországba érkezett, s de Gaulle-lal tárgyalva elismerte a franciák igényét a Németország megszállásában való részvételre. Churchill meghívta a francia kormányt, hogy képviselőjével a jövőben vegyen részt az Európai Tanácskozó Testület munkájában. Arról azonban, hogy a francia kormányt a többi nagyhatalommal egyenrangúnak tekintenék, még nem volt szó. De Gaulle felhívására, hogy az emelkedő két világhatalom, az USA és a Szovjetunió ellensúlyozására a két meggyengült világhatalom, Anglia és Franciaország kössön szorosabb szövetséget, Churchill kitérő választ adott, de az előrelátható volt, hogy helyesli Franciaország visszatérését a nagyhatalmak közé. Churchill katonai szempontból is kívánta Franciaország pozícióját erősíteni. Attól tartott, hogy az első világháború utáni helyzethez hasonlóan az amerikai hadsereg hamarosan elhagyja Európát, s akkor Németországgal szemben elengedhetetlenül szükség van az erős Franciaországra. Az a gondolat sem volt idegen tőle, hogy amennyiben Franciaország visszanyeri nagyhatalmi státusát, Anglia támaszra lelhet benne mind a Szovjetunió, mind az Egye-

* Sztálin üzenetváltása ... I. köt. Id. kiad. 317., 316. l.

sült Államok ellenében. Roosevelttel azonban semmiképp sem akart nyíltan szembekerülni Franciaország kérdésében. De Gaulle kitartó energiával törekedett a francia nagyhatalmi pozíciók visszaszerzésére, de mivel látta, hogy e tekintetben elsősorban az amerikai politika ellenkezésébe ütközik, szükségesnek tartotta a Szovjetunió támogatását megnyerni. A szovjet kormány 1941. szeptember 25-én ismerte el de Gaulle-t mint a Szabad Franciaország Bizottság elnökét, s kilátásba helyezte számára a Szovjetunió segítségét. Bizonyos, inkább jelképes katonai együttműködés is kialakult: a francia Normandia-Nyeman repülőegység aktívan részt vett a Szovjetunió védelmében. 1942 márciusától de Gaulle félhivatalos képviselettel rendelkezett Moszkvában. A francia politikusok tisztában voltak a Szovjetunióval létesített kapcsolat fontosságával, és egyes vélemények szerint a szovjet kormánynak döntő szerepe volt abban, hogy de Gaulle bizottsága „túllépte az 1942. novemberi válságot, mikor Észak-Afrikában különböző kísérletek történtek más kormány felállítására".* A szovjet kormány elsőként ismerte el a de Gaulle vezette Francia Nemzeti Felszabadító Bizottságot 1943 augusztusában. Így egészében véve de Gaulle és a szovjet kormány között a politikai kapcsolatok kedvezően alakultak, s 1944. december 2-án, tehát midőn de Gaulle Moszkvába látogatott, kedvező fogadtatásra számíthatott . . . De Gaulle ezúttal mindenekelőtt az angol–szovjet egyezményhez hasonló francia–szovjet egyezmény megkötésén fáradozott. Egy ilyen egyezmény megkötése mind a jelen – mikor még mindkét ország csapatai harcoltak a hitleri Németország ellen –, mind a jövő szempontjából logikusnak és kívánatosnak látszott, mivel éppen a múlt tapasztalatai azt bizonyították, hogy a német imperializmus fenyegetése ellen a hatékony szovjet–francia szövetség lehet az ellensúly. Nem kétséges, hogy de Gaulle az egyezmény megkötésében, az angol–szovjet szerződéssel szinte szó szerint megegyező szövegben a francia külpolitika újabb konszolidálási lépését, Franciaország nagyhatalmi helyzetének újabb elismerését értékelte.

Emellett de Gaulle Németország kérdését is tisztázni óhajtotta Sztálinnal. Kérései világosak voltak: Franciaország kapjon megszállási övezetet Németországban, azaz háromhatalmi helyett négyhatalmi megszállásra kerüljön sor, s a francia–német határt tolják ki a Rajna-folyóig.

Sztálin kikérte szövetségesei véleményét. Ami a francia–szovjet szerződést illeti, ez ellen sem Churchill, sem Roosevelt nem emelt kifogást, bár az angol miniszterelnök felvetette az angol–francia–szovjet hármas szövetség gondolatát. Ez azonban nem felelt meg de Gaulle elképzeléseinek, s mivel Roosevelt semmilyen kifogást nem támasztott, a szovjet kormány a szerződést megkötötte.

Bonyolultabb kérdés volt Németország problémája. Sztálin ismételten hivatkozott arra, hogy ezekről a kérdésekről végleges formában csak szövetségeseivel együtt tárgyalhat. Ami a Németország megszállásában való francia részvételt illeti,

* Szovjetszko-francuzszkije Otnosenyija 1941–1945. Moszkva 1959. 358. l.

ez elől elvben nem zárkózott el, a határokra vonatkozóan azonban semmiféle ígéretre nem volt hajlandó, annál is kevésbé, mivel a Rajnán túli övezetről pár héttel korábban Churchill-lel mint esetleges nemzetközi ellenőrzés alá kerülő területről beszéltek. De Gaulle, aki Németország további sorsát az egységes német állam helyett autonóm német államok szövetsége formájában képzelte el, azzal, hogy a Rajna-vidéket Franciaországhoz csatolják és a Ruhr-vidék nemzetközi ellenőrzés alá kerüljön, elfogadta Sztálin javaslatát, mely szerint Németország keleti, illetve Lengyelország nyugati határa az Odera- és a Neisse-folyók lennének. Sztálin hosszas közbenjárására sem volt hajlandó azonban de Gaulle a Lublini Bizottságot mint hivatalos lengyel kormányt elismerni. Sztálin a kérdést kezdetben össze kívánta kapcsolni a szovjet–francia egyezmény megkötésével. Közölte de Gaullelal, hogy Churchill háromhatalmi egyezményt javasolt, és ők eleinte ezzel egyetértettek. „Azonban, mivel a franciák annyira akarják a közvetlen francia–szovjet egyezményt, a következőket javaslom – folytatta a december 8-i megbeszélésen –: ha a franciák tőlünk szívességet akarnak, úgy legyenek nekünk is segítségünkre. Lengyelország lényeges eleme a mi biztonságunknak. Fogadja a francia kormány Párizsban a Lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság hivatalos képviselőjét, és mi aláírjuk a francia–szovjet egyezményt. Bár Churchill meg lesz sértve, de ezen nem segíthetünk."* De Gaulle azonban úgy látta, hogy bármily fontos is számára a szovjet jóakarat, ilyen nyíltan nem szállhat szembe nyugati szövetségeseivel. Még a szerződés meghiúsulása esetén sem volt hajlandó ebben a kérdésben engedményre. (Feltehető, hogy francia belpolitikai okokból sem szimpatizált a kommunista vezetésű Lublini Bizottság kormányként való elismerésével.) Egyébként Sztálin sem volt hajlandó a Rajna-vidék kérdésében engedni. „Értsék meg kérem – mondotta Sztálin –, mi egyszerűen nem rendezhetjük Franciaország keleti határait anélkül, hogy ne tárgyaltuk volna meg a kérdést az angolokkal és az amerikaiakkal. Ebben és sok más kérdésben csak közösen dönthetünk."** De Gaulle úgy érezte, hogy az Odera–Neisse-vonal elismerésével megtette a szükséges lépést. Egy hétig folyt az alkudozás, a huzavona. Elérkezett a búcsúvacsora időpontja, és a francia–szovjet szerződés aláírására még mindig nem került sor. December 10-én reggelre volt kitűzve de Gaulle elutazásának időpontja, éjfélkor de Gaulle azzal vett hirtelen búcsút, hogy a tárgyalások során „kölcsönösen megismertük egymás álláspontját, és megállapítottuk, hogy kölcsönösen egyetértünk, hogy mind Franciaország, mind Oroszország a végső győzelemig folytatja a háborút".*** Hajnalra végre megszületett a döntés, s a kora reggeli órákban aláírták a szovjet–francia egyezményt. A húsz évre szóló barátsági szerződés nagy jelentőségű volt mind a háború elején megromlott francia–szovjet viszony normalizálása, mind Franciaország nemzetközi helyzetének megszilárdítása szempontjából. A Szovjetunió háború

* Uo.

** Uo.

*** *Ch. de Gaulle:* Memoires de guerre. Le Salut 1944–1945. Id. kiad. 91. l.

utáni politikai elképzeléseiben is lényeges mozzanat volt. Ezeket az elképzeléseket még érthetően a német veszély problémája uralta, s a német imperializmus feltámadása ellen a szovjet–francia szövetség döntő biztosítékot nyújthatott. Roosevelt azonban továbbra sem értett egyet Churchill javaslatával, hogy a kormányfők következő értekezletét – helyéről és időpontjáról már hetek óta folytak a levélváltások – Franciaország részvételével tartsák. Churchill nem mert, Sztálin pedig nem akart de Gaulle meghívása érdekében szót emelni. Franciaország tekintélyét ugyan a szovjet–francia egyezmény lényegesen növelte, de nagyhatalomként való elismerése még mindig nem történt meg. Jaltában az európai háború utáni rend és Németország kérdését még a francia kormány képviselője nélkül vitatták meg.

1944. november 7-én az Egyesült Államok történetében egyedülállóan, negyedszer választották meg Franklin Delano Rooseveltet az USA elnökének. Az elnökválasztás lebonyolítása után a szövetséges államfők tanácskozása újból napirendre került. Sokasodtak a tisztázásra váró problémák, a megbeszélést mégis elodázta a tanácskozás helye és időpontja körüli hosszan tartó levelezés, melyet a különböző presztízs- és egészségügyi szempontok irányítottak. Sztálin semmiképp sem akarta elhagyni a Szovjetunió területét, ezért Roosevelt és Churchill elfogadták a szovjet kormányfő meghívását, hogy tanácskozásukat 1945. február elején a Krímfélszigeten, Jaltában tartsák meg. Eden – Teheránhoz hasonlóan – előbb a három külügyminiszter találkozását javasolta, hogy előkészítsék a Három Nagy megbeszéléseit. „Nagyon aggódom – írta naplójában –, hogy az egész ügy zűrzavarba fullad, és semmi érdemleges nem történik. Egyedül Sztálin tudja, hogy mit akar, és ő kemény tárgyaló. A m. e. [miniszterelnök – *R. Gy.*] túlságosan érzelmesen áll az ügyekhez, R. [Roosevelt – *R. Gy.*] pedig határozatlan és féltékeny a többiekre"*

Churchill január 8-án arra kérte Rooseveltet, járuljon hozzá, hogy az angol és az amerikai külügyminiszter, valamint a két vezérkar Jaltát megelőzően Máltában tanácskozzék. Roosevelt csak hosszú vita után járult hozzá egy meglehetősen rövidre fogott tanácskozáshoz.

A Vörös Hadsereg lengyelországi offenzívája már döntő sikereket ért el, s a szovjet katonák alig 100 kilométerre álltak Berlintől, mikor január 30-án Máltában megkezdődött az angol–amerikai megbeszélés. A katonai helyzet – s ez a jaltai találkozóra is rányomta bélyegét – a Szovjetunió számára volt kedvező. A szovjet erők Berlinhez és Bécshez közeledtek, annak ellenére, hogy a német hadsereg közel kétharmada továbbra is ellenük harcolt. Felszabadítottak egy sor balkáni és kelet-európai államot, morális presztízsük a zenitjén állt, és hadseregüket a legjobbnak tartották a világon. Ugyanakkor a nyugati hatalmak még alig küzdötték le az ardennes-i válságot, és előttük egy olyan erős akadály állt, mint a Rajna-folyó. Emellett a nyugati hatalmaknak még Japánnal is számolniuk kellett, s úgy vélték, hogy Németország legyőzése után még további másfél évre lesz szükségük, míg a

* The Eden Memoirs. The Reckoning. Id. kiad. 504. l.

makacsul és fanatikusan harcoló japánokat legyűrik. Eddig politikájuk, mellyel – különösen Roosevelt – igyekeztek kitérni Európa jövőjét illető minden kötelezettségvállalás alól, most anakronisztikussá vált. A felmerült kérdésekre hirtelen kellett a válaszokat megfogalmazni. Stettinius, az új amerikai külügyminiszter és Eden áttekintve a helyzetet, Jaltában az Egyesült Nemzetek ügyét, a lengyel kérdést, a megszállt Németországgal kapcsolatos politikát, valamint a távol-keleti háború befejezését tartották szükségesnek megtárgyalni.

Az ekkor már meglehetősen beteg Roosevelt február 2-án érkezett Máltába, s nem sok ideje maradt arra, hogy angol kollégájával az ügyeket megbeszélje. Először a vezérkarok háromnapos tanácskozásának eredményét hallgatták meg. Elsősorban a Rajnán való átkelést vitatták meg, s megegyezésre jutottak néhány más katonai kérdésben, figyelembe véve Churchill óhaját, hogy a szovjet hadsereg lehetőleg minél kevesebb területet foglaljon el Nyugat-Európában. Az amerikai elnök nem akart más ügyet tisztázni, részben azért, hogy Sztálinnál – akivel együttműködésre törekedett – ne keltse a közös angol–amerikai front látszatát. Egyébként is amennyire Churchill nem akart az angol világbirodalom elherdálója lenni, Roosevelt ugyanannyira nem tekintette annak megőrzését az amerikai politika céljának. Az angol politika, mely 1944 decemberében fegyverrel lépett fel a németek ellen hősiesen harcoló görög partizánokkal szemben, az amerikai sajtó egy részében éles kritikát váltott ki. Az angol politikai elképzelést Roosevelt is az angol gyarmatbirodalom megőrzésére tett kísérletnek tekintette, és ismételten hangsúlyozta, hogy ehhez nem kíván asszisztálni. A maga részéről úgy gondolta, hogy a közvetlen gyarmati formák felszámolása után, az újonnan függetlenné vált országok könnyen kerülhetnek a világ leggazdagabb országának gazdasági és politikai ellenőrzése alá. A máltai megbeszélés igen rövid volt, és érdemlegesen nem tisztázott politikai kérdéseket. A két kormányfő, a külügyminiszterek, a vezérkar tisztjei, szakértők és tanácsadók, titkárok és kísérők, közel 700 ember repülőgépeken február 3-án hajnalban elindult a Krím-félszigetre, hogy másnap megkezdődjön a Szovjetunió, az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőinek második találkozója.

Az első ülésre február 4-én délután 5 órakor került sor a Livadia-palotában, itt volt egyébként a tanácskozás ideje alatt Roosevelt szállása. Áttekintették a katonai helyzetet, valamennyi résztvevő megelégedésére. Antonov szovjet vezérkari főnök leszögezte, hogy az Odera és Berlin között már nincsenek lényeges német erők, de mivel megfigyelhető, hogy a németek a Nyugati Fronton korábban elhelyezett tartalékaikat csoportosítják át keletre, kérte az angol–amerikai hadsereg támadásának minél hamarabbi megindítását. Marshall február közepére helyezte kilátásba a nyugati támadást. Mivel a közeljövő hadműveletei már Németország területén folynak, megállapodás történt, hogy összehangolják a szövetséges csapatok időszerű hadműveleteit, s a katonai terveket a legszorosabban koordinálják.

Február 5-én Németország háború utáni helyzetét vitatták. Sztálin négy témát óhajtott ezzel kapcsolatban napirendre tűzni: Németország felosztását, a megszállási rendszert, a feltétel nélküli kapituláció tartalmát, és végül a Németország által fizetendő jóvátételt. Sztálin mindenekelőtt azt követelte, hogy a szövetségesek egyértelműen fejtsék ki álláspontjukat a német egység megőrzéséről, illetőleg az állam széttagolásáról. Eddig ezekről csak véleménycsere folyt, s ennek keretében merültek fel különböző angol, illetve amerikai javaslatok. Churchill kijelentette, hogy elvben helyesli Németország részekre tagolását, de a „Németország egyes részei közötti határok megállapítása túlságosan bonyolult feladat... Ő, Churchill nem tudna azonnal válaszolni arra a kérdésre, miképpen osszák fel Németországot."* Azt javasolta, hogy a kérdést utalják bizottság elé, és most csupán Németország megszállási övezeteiben és a megszállás ellenőrzési apparátusában állapodjanak meg. Roosevelt ezzel szemben már a konferencián le kívánta szögezni Németország szétdarabolásának elvét. Roosevelt nem tartotta elégségesnek, ha csupán Németország régi – Hitler hatalomra jutásáig érvényben levő –, különböző kis államok bizonyos közigazgatási önállóságán alapuló rendszerét visszaállítanák, s ezzel a széttagolást befejezettnek nyilvánítanák. Sztálin viszont úgy nyilatkozott, hogy ebben a kérdésben csupán elvi döntést kíván, mivel úgy véli, hogy azt a feltétel nélküli kapituláció szövegében már szerepeltetni kellene. Churchill ki akart térni az azonnali, végleges döntés elől. Az amerikaiak közvetítő javaslatot képviseltek, úgy vélték, hogy ha Németország ügyében engednek a szovjet álláspontnak, úgy a Szovjetuniótól lojális álláspontot várhatnak az Egyesült Nemzetek ügyében és a Japán elleni háború kérdésében, utóbbira az amerikai politika különösen nagy súlyt helyezett.

Végül Németország széttagolásának elvét Churchill is elfogadta. A felek megállapodtak, hogy a kérdést a külügyminiszteri bizottság elé terjesztik, s az másnapra kidolgozza az alapelveket. Később pedig, Eden vezetésével a londoni amerikai és szovjet követ közreműködésével a további hónapok során konkretizálják.

Senki sem vitatta, hogy egész Németországot meg kell szállni, s erre akkor is sor kerül, ha az új német kormány kapitulál. Sztálin a megszállást a három hatalomra akarta bízni, s Franciaországot – „mely megnyitotta kapuit az ellenség előtt" – nem óhajtotta a megszállás résztvevőjévé tenni. Roosevelt azonban kifejtette, hogy nem kívánja csapatait hosszú ideig Európában állomásoztatni – legfeljebb két évig. Churchillt ez a kijelentés még inkább arra ösztönözte, hogy szorgalmazza Franciaország bevonását Németország megszállásába. Utalt arra, hogy az erős Franciaország lényeges eleme az európai biztonságnak. A konferencia utolsó napján megnyerte e tervnek Sztálint és Rooseveltet is. Sztálin beleegyezett, hogy Franciaország vegyen részt a megszállásban, de azt kívánta, hogy övezetét a nyugati hatalmak övezetéből hasítsák ki. Sztálin meggondolandónak tartotta, hogy

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 82. l.

lesz-e Németországnak egységes kormánya és közigazgatása. Döntésre azonban nem került sor. Hallgatólagosan elfogadták, hogy mindegyik megszálló hatalom igazgatja saját zónáját. Berlin pedig közös megszállás és katonai kormányzat alá kerül. Az ország igazgatását a Szövetséges Ellenőrző Bizottság intézi, melynek tagjai a megszálló hadseregek – a franciákat is beleértve – főparancsnokai.

Viszonylag nagy figyelmet szenteltek a jaltai tanácskozáson a német jóvátételnek. Roosevelt utalt arra, hogy a jóvátétel az anyagi igényeket és a német munkaerő felhasználását is tartalmazza. A Szovjetunió részletes tervét Majszkij külügyminiszterhelyettes terjesztette elő.

A szovjet javaslat az első világháborút követő tapasztalatokból indult ki. Németország a jóvátételt ne pénzben, hanem természetben teljesítse, mégpedig kétféle formában: „*a)* egyszeri juttatás a háború befejezése után Németország nemzeti vagyonából, amely részben magának Németországnak a területén, részben azon kívül van (gyárak, szerszámgépek, hajó, vasúti gördülőanyag, külföldi befektetések stb.), *b)* évenkénti áruszállítások a háború befejezése után."*

A továbbiakban a német nehézipar 80, a hadi- és repülőgépipar 100%-ának leszerelését kívánta a szovjet javaslat, s a jóvátétel időtartamát tíz évben határozta meg. A német gazdaságot legalább tíz esztendőre szigorú ellenőrzés alá kell helyezni. Minden lényeges vállalat kerüljön nemzetközi irányítás alá. A szovjet javaslat leszögezte, hogy a Szovjetunió nem kívánja a német hadsereg által okozott teljes kár megtérítését, jóvátételi igényét tíz milliárd dollárban szabja meg, és úgy véli, hogy a jóvátétel többi részének elosztását más országok között, az ún. antifasiszta háborúban való részvételtől és a szenvedett károk nagyságától kell függővé tenni.

Churchill – bár elvileg elismerte a szovjet jóvátételi igény jogosságát – az első világháború utáni tapasztalatokra hivatkozva lehetetlennek tartotta, hogy Németország képes legyen ekkora összeg kifizetésére. Majszkij azonban ezeket az érveket cáfolta, és utalt arra, hogy a szovjet kormánynak korántsem áll szándékában kiéheztetni és levetkőztetni Németországot. Ellenkezőleg, olyan feltételeket kíván teremteni, „amelyek mellett a német nép a háború utáni években a középeurópai életszínvonalon élhet".** Mind Churchill, mind Sztálin hozzájárult, hogy jóvátételi bizottságot alakítsanak moszkvai székhellyel, Sztálin azonban bizonyos irányelvek kidolgozásához ragaszkodott. A külügyminiszterek elé terjesztett szovjet javaslat néhány alapelvét elfogadták. A német jóvátétel nagyságát illetően azonban Eden külügyminiszter bizonyos aggályokat hangoztatott. Véleménye szerint csak akkor lehet összegről tárgyalni, ha már világos kép alakul ki Németország háború utáni gazdasági helyzetéről. Nem lenne tehát helyes, ha azt megelőzően a szövetségesek bármilyen irányban elköteleznék magukat. Eden ellenezte a német ipar nagymértékű leszerelését. Churchill mondása szerint, ha lovagolni aka-

* Uo. 89. l.
** Uo. 95. l.

runk, akkor a lovat eteni kell. Sztálin viszont közbevetette, mindenesetre vigyázni kell, hogy a ló ne rúgjon meg minket. Az angolok el akarták kerülni, hogy Németországban radikális politikai következményekkel járó gazdasági helyzet alakuljon ki. A szovjet álláspont védelmére viszont Sztálin joggal hivatkozott az orosz népnek okozott súlyos szenvedésekre és a szovjet gazdaság károsodására. Churchill, kormánya állásfoglalására hivatkozva nem volt hajlandó tovább összegről tárgyalni. A plenáris ülésen végül Sztálin beleegyezett abba, hogy a jegyzőkönyvben erről a kérdésről ne essék szó, Roosevelt és Hopkins azonban gesztusként keresztülvitte, hogy a jegyzőkönyvbe bekerüljön, a szovjet és amerikai küldöttség tárgyalási alapként elfogadta a húsz milliárd dolláros összeget azzal a kikötéssel, hogy ennek 50%-a a Szovjetuniót illeti. Tartalmazta a jegyzőkönyv azt is, hogy az angol delegáció semmiféle konkrét összeg mellett nem kötelezte el magát.

Február 6-án az államférfiak a világszervezet megalakításának vitájára tértek át. E kérdés különösen Roosevelt és az amerikai diplomácia szívéhez állt közel, ezért az amerikaiak ez alkalommal sokkal nagyobb aktivitást és kezdeményezőkészséget tanúsítottak, mint Németország ügyével kapcsolatban. Mielőtt Jaltában a kérdést napirendre tűzték volna, 1944 augusztusában – mint már említettük – Washington egyik elővárosában, Dumbarton Oaksban tanácskozott a három szövetséges nagyhatalom, valamint Kína képviselője a szervezet felépítéséről és működési elveiről. Viszonylag könnyen egyetértés alakult itt ki a szervezet irányelveit és célját illetően, és abban a tekintetben sem volt vita, hogy a szervezet Közgyűlésre, Biztonsági Tanácsra és több bizottságra épüljön. Elfogadták azt az elvet, hogy minden békeszerető állam csatlakozhassék a szervezethez, és azt is, hogy a közgyűlés ajánlási és határozathozatali jogot kapjon, a végrehajtás pedig a Biztonsági Tanácsot illesse. A rossz emlékű Népszövetségtől eltérő felépítést alkalmaztak, tehát az Egyesült Nemzetek tagjai közötti vitás kérdések megoldását a Biztonsági Tanácsra hárították. Elhatározták, hogy a három nagy szövetséges, valamint Kína (és később Franciaország is) állandó helyet kapjon a Biztonsági Tanácsban, és a további hat tagot két évre ők választják. Az egyetértés területe azonban ezzel véget ért, s a tanácskozás jó néhány kérdésben holtpontra jutott. Midőn Gromiko, a szovjet delegátus azt javasolta, hogy a Szovjetunió mind a tizenhat köztársasága kapjon külön tagságot a szervezetben, az amerikai és angol küldöttek meghökkentek, és nem sikerült elfogadtatni a nyugati hatalmak, illetve a szervezet túlnyomó többségéhez csatlakozó tőkésországok összefogásától tartó Szovjetuniónak ama javaslatát sem, mely szerint a nagyhatalmak a Biztonsági Tanácsban eljárási kérdésektől eltekintve vétójoggal bírjanak. Így a Dumbarton Oaks-i konferencia nem zárult eredménnyel.

Roosevelt december 5-én Sztálinhoz intézett levelében ki akarta mozdítani a helyzetet a holtpontról. Az új amerikai javaslat kimondta, hogy a Biztonsági Tanács minden tagjának egy szavazata lesz, és minden kérdésben hét „igen" szavazat

szükséges a döntéshez. Lényeges ügyekben, pl. a szervezetbe való felvétel vagy kizárás, az egymás közötti viták rendezése, a Világszervezet csapatainak felhasználásához az összes állandó tag hozzájárulása szükséges, azaz a nagyhatalmak a fontos kérdésekben vétójoggal rendelkeznek.

Roosevelt javaslata, melyet Stettinius, az új amerikai külügyminiszter február 6-án megismételt, leszögezte továbbá, hogy amennyiben valamilyen vitában a Biztonsági Tanács egyik állandó tagja is érdekelt, az a vitában részt vehet, de a szavazásban nem. A vétójog biztosítása sem az amerikai, sem a brit felfogástól nem állt távol. Az amerikaiak is szükségesnek tartották valamennyi fontos kérdésben a nagyhatalmak egyetértését, és nem voltak hajlandók szuverenitásukból bármit is a Világszervezetre átruházni. Churchill pedig világosan kimondta, hogy nem engedi, hogy a kis országok belebeszéljenek a brit birodalom életbevágó ügyeibe. Az amerikai és angol javaslat azonban a vétót csakis nemzetközi akciókra kívánta korlátozni, azaz „minden olyan határozatnál, amelyet a Tanács a béke veszélyeztetésének megállapítása tekintetében, valamint az ilyen veszély elhárítását, illetve az agresszió vagy más békebontás leküzdését célzó intézkedések tekintetében hoz".* Ezt azután a december 5-i javaslat úgy módosította, hogy megkülönböztetett békésen rendezhető ügyeket. Ezeknek a vitájában, ha a nagyhatalom érdekelve volt, akkor is részt vehetett, és minden tanácstagnak joga volt álláspontja kifejtésére. Churchill megnyugtatónak tartotta az új amerikai javaslatot, hangsúlyozta, hogy ebben „valóban teljesen számításba vették a három nagyhatalom reális helyzetét". Ugyanakkor szerinte ez a terv elkerüli azt a látszatot, „mintha a vezető hatalmak akarnák kormányozni az egész világot".** Sztálin – aki utalt arra, hogy nem volt ideje Roosevelt december 5-i javaslatát részletesen tanulmányozni – hangsúlyozta, hogy a Világszervezet működésének, „a tartós béke biztosításának legfontosabb feltétele a három hatalom egysége".*** A három hatalomnak a Biztonsági Tanács alapszabályait úgy kell megfogalmazni – mondotta –, hogy az messzemenően kiküszöbölje a köztük levő ellentéteket, és legalább 50 évre biztosítsa a békét. Összegezve az amerikai javaslatot, kifejtette, hogy az két kategóriába osztja a Biztonsági Tanács elé kerülő ügyeket, és a békés úton, szankciók nélkül rendezhető kérdésekben az érdekelt országok esetében az állandó tagokat kizárja a szavazásból.

A Szovjetunió a szavazásnak igen nagy jelentőséget tulajdonított, nem utolsósorban a Népszövetségben szerzett rossz tapasztalatai miatt. Miután Churchill és Roosevelt ismételten leszögezték, hogy a nemzetközi szervezetet nem lehet semmiféle formában az alapító nagyhatalmak ellen felhasználni, s a kis országok számára elsősorban a vita szabadságát biztosítják, Sztálin azt javasolta, hogy a kérdést másnap tűzzék ismét napirendre.

* Sztálin üzenetváltása... II. köt. Id. kiad. 191. l.

** Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 102–103. l.

*** Uo. 106. l.

Másnap délelőtt, mikor szokás szerint a külügyminiszterek ültek össze, Molotov csak lassan tette magáévá a szavazás menetrendjének tervét, hangsúlyozta, hogy számára a legfontosabb – a három nagyhatalom egysége – biztositva van. További engedményként szovjet részről azt is bejelentették, hogy elejtik korábbi követelésüket valamennyi szovjet köztársaság tagságára vonatkozóan, s megelégednek, ha csak Ukrajna és Belorusszia részére biztosítják az Egyesült Nemzetek tagságát. Churchill ezt a kérdést nem opponálhatta, hiszen már korábban döntés született, hogy a négy angol dominium, valamint India önálló ENSZ-tagok lesznek. Roosevelt valószínűleg nem volt az ötlettől elragadtatva, de mivel a Szovjetunió a Biztonsági Tanács szavazási elvének elfogadásával a szervezet megalakításának leglényegesebb akadályát háritotta el, hajlott a koncesszióra. A kölcsönös egyetértés szellemében Sztálin még azt is kijelentette, hogy jogosnak tartaná, ha az Egyesült Államok is három szavazattal rendelkezne a közgyűlésen, s hozzájárult, hogy április végén San Franciscóban megalakuljon az Egyesült Nemzetek szervezete. Már csak azt kellett tisztázni, hogy mely államok csatlakozhatnak alapító tagként a szervezethez. A külügyminiszterek által előkészített javaslatot Eden terjesztette elő. Alapító tagnak tekintendők mindazon államok, amelyek 1945 márciusáig aláírják a szervezeti nyilatkozatot. Viszonylag könnyen létrejött a megállapodás. Az újabb vitatéma a lengyel kérdés volt, a konferencia legkényesebb ügye, ami igen kemény diónak ígérkezett. A Churchill–Sztálin találkozó óta az e körüli nézetcltérések nem csökkentek, hanem növekedtek. A Moszkvából hazatérő Mikołajczyk nem tudta rávenni londoni kollégáit a szovjet–lengyel határvonal elfogadására, így hamarosan lemondott, és kivált a kormányból. Az új kormányfő viszont maga sem volt hajlandó magáévá tenni a szovjet javaslatot. A szovjet kormány, mivel az emigráns londoni kormánnyal képtelen volt megegyezésre jutni, fontolóra vette, hogy ne ismerje-e el a Lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottságot Lengyelország hivatalos kormányának. Annál is inkább, mert az emigráns kormány nemcsak a területi kérdésekben nem volt hajlandó megegyezni, de lengyelországi emberei a felszabadított területeken nemegyszer megtámadták a Vörös Hadsereg tisztjeit és katonáit, üldözték a Lublini Bizottság funkcionáriusait. A Lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság viszont fontos demokratikus reformokat, mindenekelőtt földreformot dolgozott ki. Sztálin de Gaulle tábornokkal való tárgyalásai során a francia delegációt a Lublini Bizottsággal való hivatalos kapcsolatok felvételére akarta rávenni. A szovjet kormány már december végén jelezte, hogy üdvözölné a Felszabadítási Bizottság kormánnyá alakulását, s azt elismerné Lengyelország hivatalos képviselőjének. Bár Roosevelt ekkor a kérdés rendezésének elhalasztását kérte, a szovjet kormány viszont már a jaltai konferencia előtt rendezni kívánta az ügyet. Január első napjaiban, mikor a Lublini Lengyel Nemzeti Felszabadítási Bizottság bejelentette, hogy kormánnyá alakul át, a szovjet elismerés nem sokáig váratott magára. Ezzel a lépéssel a szövetségesek táborán belül a legsúlyosabb ellentét került felszínre, hiszen Anglia és az Egyesült Államok a lon-

doni kormányt, a Szovjetunió viszont a lublini kormányt ismerte el a lengyel állam és nép hivatalos képviselőjének. Az új lengyel kormány időközben a szovjet csapatok által felszabadított Varsóba tette át székhelyét.

A jaltai konferencia nyolc plenáris üléséből hét ülésén szó esett a lengyel kérdésről. A külügyminiszterek és más albizottságok külön is tárgyaltak róla.

Február 6-án Roosevelt nyilatkozott elsőnek. Az amerikai elnök először foglalt határozottan állást a Curzon-vonal mellett, felvetette azonban, hogy a szovjet kormány a lengyelek presztízse érdekében nem lenne-e hajlandó kisebb területi engedményt tenni. Hangsúlyozta azonban, „nem ragaszkodik a javaslathoz, csupán megfontolás céljából terjeszti elő".*

Churchill, aki a Curzon-vonalat már korábban elfogadta, örömmel csatlakozott az amerikai javaslathoz. Leszögezte: „az után a tragédia után, amelyet Oroszországnak a német agresszió ellen védekezve át kellett élnie, s azok után az erőfeszítések után, amelyeket Oroszország Lengyelország felszabadításáért tett, az oroszoknak Lvovra és a Curzon-vonalra támasztott igénye nem erőszakon, hanem jogon alapszik."** De ha a Szovjetunió teljesítené Roosevelt javaslatát – tette hozzá –, úgy csodálnák a szovjet kormányt nagylelkűségéért.

Sztálin válasza egyértelmű volt. Utalt arra, míg az angol miniszterelnök állásfoglalása szerint Lengyelország ügye a brit kormány számára becsületbeli kérdés, addig a szovjet kormányfő a Szovjetunió számára biztonsági kérdésnek tekinti, mivel „Lengyelországgal függnek össze a szovjet állam legfontosabb hadászati problémái . . . A történelem folyamán Lengyelország mindig olyan korridor volt, amelyen az Oroszországra támadó ellenség átvonult."*** Ezt csak akkor lehet a jövőben megakadályozni, ha maguk a lengyelek állják útját, aminek feltétele a szabad és független Lengyelország létrehozása. A Curzon-vonalat nem az oroszok hozták létre, Lenin nem is értett vele egyet. „A szovjet kormány már kész eltekinteni a lenini álláspontól. Önök viszont azt kívánják tőlünk, hogy kevésbé legyünk oroszok, mint Curzon és Clemenceau volt? Ez szégyenletes lenne ránk nézve."**** Sztálin nem volt hajlandó elfogadni Roosevelt javaslatát, és kitartott amellett, hogy a lengyel–szovjet határnak kisebb módosításokkal a Curzon-vonalat kell követnie. Lengyelországnak viszont adják oda jogosan követelt területeit. „Javasolom, hogy Lengyelország nyugati határait a Neisse-folyóig tolják ki."*****

A következő nap előterjesztett szovjet javaslat még világosabban fogalmazott. „1. Megállapítandó, hogy Lengyelország keleti határának a Curzon-vonalat kell követnie, bizonyos szakaszokon 5–6 kilométer mélységű eltérésekkel Lengyelország javára.

* *E. R. Stettinius:* Jalta Roosevelt et les Russes. Paris 1951. 149. l.
** Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 111–112. l.
*** Uo. 113–114. l.
**** Uo. 114–115. l.
***** *J. F. Byrnes:* Speaking Frankly. London 1947. 92. l.

2. Megállapítandó, hogy Lengyelország nyugati határának Stettin városától [amely Lengyelországnak jut] dél felé az Odera, majd a Neisse [a nyugati Neisse] mentén kell húzódnia."*

Churchill a javaslat második pontja ellen tiltakozott. Szerinte a nyugati határt végig az Odera mentén kellene meghúzni, mert ha a határ a Neisse mentén húzódna, úgy túl sok németet kell áttelepíteni. „Nagy hiba lenne – mondotta a miniszterelnök – a lengyel ludat annyira megtömni német eleséggel, hogy belepusztuljon az emésztésbe."**

Ha lehetséges, a vita talán még élesebb volt a lengyel kormánnyal kapcsolatban. A nyugati hatalmak képviselőinek e tekintetben sokat változott a nézete Teherán óta. 1944 elején ugyanis a Szovjetunió még azt kérte, hogy a londoni kormányt bővítsék ki baloldali politikusokkal, most viszont már két kormány működött, de míg az angol–amerikaiak által támogatott londoni kormány legfeljebb a nyugati hadszíntereken harcoló 150 000 főnyi hadsereg fölött rendelkezett, addig a Szovjetunió támogatását élvező lublini, illetőleg néhány hete Varsóba költözött kormány Lengyelország jelentős részének közigazgatását már ténylegesen ellenőrizte. Nem kétséges, hogy a helyzet a varsói kormánynak kedvezett, így Roosevelt – hangsúlyozva, hogy a lublini kormányt nem ismeri el – csupán azt kérhette, hogy a kormány valamennyi németellenes politikai pártból jöjjön létre, azaz lényegében a londoni és az ún. lublini kormány erőit egyesítené. A javaslatot Churchill is támogatta, kijelentve, hogy „őt jobban érdekli a lengyel szuverenitás kérdése, Lengyelország szabadsága és függetlensége, mint határainak pontos megvonása".*** Sztálin utalt arra, hogy 1944 októberében már történt kísérlet a két kormány egyesítésére, de ez sikertelen volt. Mikołajczyk tett bizonyos ígéreteket, de a kormány többi tagjai menesztették. A viszony a két kormány között kimondottan feszült. Véleménye szerint a Roosevelt-féle javaslat aligha elfogadható, hiszen ez burkoltan a londoni kormányban képviselt pártoknak biztosított volna többséget. Leghelyesebb lenne – vélte Sztálin –, ha Roosevelt és Churchill személyesen beszélnének a varsói kormány vezetőivel. A Szovjetunió számára az a legfontosabb, „hogy az illető kormány biztosítsa a rendet és a nyugalmat a Vörös Hadsereg hátában".**** Ezt a rendet nem utolsósorban a londoni kormány ügynökei veszélyeztetik. „Ezek az »erők« már eddig megölték a Vörös Hadsereg 212 tagját. Megtámadják raktárainkat, hogy fegyvereket szerezzenek. Szabotálják rendelkezéseinket . . ."***** A vita ekkor már eléggé éles hangnemben zajlott, folytatását – az idő későre járt – másnapra halasztották . . . Este – a feszültség enyhítésére – Roosevelt az angol miniszterelnök jóváhagyásával levelet írt Sztálinnak. Belpolitikai okok-

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 124. l.
** *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 320. l.
*** Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 112. l.
**** Uo. 116. l.
***** Uo. 117. l.

ból sem ismerheti el a lublini kormányt, de megérti a szovjet szempontokat. Javasolja, hogy mind a lublini, mind a londoni kormány néhány tagját hívják meg Jaltába, s próbáljanak egy közös kormányt létrehozni. Ha ez sikerül, „akkor az Egyesült Államok Kormánya, s meggyőződésem szerint a Brit Kormány is, kész lenne Önökkel együtt megvizsgálni azokat a feltételeket, amelyek között elhatárolná magát a londoni Kormánytól, és helyette az új ideiglenes kormányt ismerné el".* Az amerikai elnök levelének a javaslat mellett volt azonban még egy lényeges kitétele: „Nekem szilárd elhatározásom, hogy ne engedjem szakadásra kerülni a dolgot köztünk és a Szovjetunió között."**

A másnapi ülésen Sztálin, figyelembe véve Roosevelt levelét, s bizonyos fokig elfogadva indítványát, Molotov útján pontos menetrendet terjesztett elő. Eszerint a szovjet vezetők elvileg hozzájárulnak, hogy a lengyel kormányt kiegészítsék néhány demokrata politikussal a londoni emigráció köréből. Az ügy végrehajtásával Molotovot s Harriman amerikai, Kerr angol moszkvai követet bízzák meg. Megállapodtak, hogy a megalakítandó kormányt mindhárom nagyhatalom elismeri ideiglenes lengyel kormánynak, s az új kormány minél rövidebb időn belül meghirdeti az általános választásokat.

Roosevelt nyugtázta a szovjet engedményt, csupán az előterjesztésnek a londoni kormánnyal kapcsolatos „emigráns" kitételét tette szóvá. E jelzőnek az adott helyzetben kétségtelenül volt jelentősége, hiszen arra utalt, hogy a lublini kormány otthon van, a londoni kormány viszont távol van hazájától. Az ülést ismét elnapolták, a hangulat azonban erősen megváltozott, annál is inkább, mivel a szovjet kormány ezen az ülésen fogadta el az amerikai javaslatokat az Egyesült Nemzetek megalakítása tárgyában. Roosevelt úgy érezte, hogy a számára legfontosabb dologban sikereket ért el, így most sokkal inkább hajlott a szovjet elképzelések megértésére. Churchill, aki másnap reggel levélben tájékoztatta kormányát a tárgyalások előrehaladásáról, szintén engedménynek tekintette a lengyel kérdésben tett új szovjet javaslatot. Úgy vélte, ha az ún. lublini kormányt 8–10 más politikussal, részben a londoni kormány tagjaival, részben Lengyelországban élő politikusokkal kiegészítik, akkor ezt a kormányt Anglia elismerheti, különösen, ha az a kormány biztosítja a szabad választások lebonyolítását.

A február 8-i ülésen Roosevelt kifejtette véleményét a szovjet előterjesztésről. Az amerikaiaknak nincs kifogásuk a szovjet–lengyel határ megállapítása ellen. A második pontban szintén egyetért azzal, „hogy Lengyelországot Németország rovására kell kárpótolni, mégpedig Kelet-Poroszország Königsbergtől délre eső részével és Észak-Sziléziának az Oderáig terjedő részével. Azt viszont kevéssé látja indokoltnak, hogy a lengyel határt a nyugati Neisséig vigyék".***

* Sztálin üzenetváltása ... II. köt. kiad. 209. l.

** Uo. 208. l.

*** Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 131. l.

A lengyel kormányt illetően azonban Roosevelt nem tette magáévá a szovjet javaslatot. Helyette három tagú elnöki tanácsot javasolt (részt venne benne a lublini kormány és a londoni kormány egy-egy képviselője, valamint egy Lengyelországban élő politikus), mely valamennyi politikai erőt figyelembe véve egészen új kormányt alakítana. Churchill az amerikai javaslatot azzal egészítette ki, hogy minél hamarabb választásokat kell tartani, s az angol kormány hajlandó azt a kormányt elismerni, mely e választások eredményeként hatalomra kerül. Sztálin ezt a javaslatot visszautasította. A most már Varsóban székelő lengyel kormánynak kellő ereje és tekintélye van, átalakításáról lehet szó, de teljesen új kormány megalakításáról aligha. A hosszú és szenvedélyes vita során a szovjet kormány hajlandó volt néhány angol–amerikai kérést is figyelembe venni. Például, hogy a kormány kiegészítése a Roosevelt által megjelölt személyek köréből történjék, és a választások kiírását maga is óhajtja. Roosevelt kérdésére szovjet részről az is elhangzott, hogy a választásokat akár egy hónapon belül is meg lehet tartani. A megegyezés már érlelődött, mikor a vitát a külügyminiszterek másnap délelőtti ülésére tették át. Ezen az ülésen új amerikai javaslat hangzott el, amely annyiban közeledett a szovjet elképzelésekhez, hogy lemondott az elnöki tanácsról, de a külügyminiszterek mégsem tudtak megegyezésre jutni. A délutáni ülésen Molotov közölte, elfogadják a délelőtt előterjesztett amerikai javaslatot, csak kisebb módosításokat óhajtanak. A megállapodás leszögezné, hogy: „A mostani ideiglenes lengyel kormányt szélesebb, demokratikus alapon át kellene szervezni mind Lengyelországban élő, mind külföldön tartózkodó demokratikus személyiségek bevonásával", ... továbbá hogy a választásokon, melyet rövid időn belül megtartanak: „minden nem fasiszta és antifasiszta demokratikus pártnak joga lesz részt venni ..."*

Churchillnek azonban ez kevés volt, s azt szerette volna elérni, hogy a választásokat angol–amerikai megfigyelők jelenlétében tartsák meg.

Az ügy újból a külügyminiszterek elé került, s a vita már kizárólag a választások ellenőrzése körül folyt. Eden újabb és újabb biztosítékokat követelt. Főleg az angol ellenőrzést szerette volna biztosítani. Ezt a szovjet fél nem fogadta el, s így végül mivel Roosevelt „egyezményre törekedve hajlandó volt az ügynek rendezése érdekében koncessziókra",** az angolok kénytelenek voltak visszavonulni. A szovjet küldöttség sértőnek látta a lengyel kormány szempontjából bármilyen különleges intézkedés megfogalmazását.

Alapjában véve létrejött az egyetértés a konferencia legnehezebb vitájában, már csak az egyezmény szövegezésén kellett kisebb simításokat végezni. Február 10-én a külügyminiszterek által készített nyilatkozat-tervezetben a nyugati határ megállapítása okozott újabb nehézségeket. Churchill és Roosevelt most még kevésbé

* Uo. 137–138. l.

** *E. R. Stettinius:* Jalta, Roosevelt et les Russes ... Id. kiad. 225. l.

volt hajlandó hozzájárulni a Neisse-határhoz, de mivel az lehetetlen volt, hogy a keleti határokról, melyekre nézve megegyeztek, szóljanak, a nyugatiakról pedig nem, a szöveg újból visszakerült a külügyminiszterek elé. Végül is megszületett a végleges szöveg, mely utalt arra, hogy: „Lengyelországnak a Vörös Hadsereg által történt teljes felszabadítása folytán ebben az országban új helyzet állott elő", ... ismételte a kormány átalakítására vonatkozó megállapodást. A nyilatkozat leszögezte: „Lengyelország keleti határának a Curzon-vonalat kell követnie", ami viszont a nyugati határokat illeti: „Lengyelország területének jelentékenyen növekednie kell északon és nyugaton", továbbá „Lengyelország nyugati határának végleges megállapítását a békekonferenciáig el kell halasztani".*

A konferencián megvitattak még néhány viszonylag könnyebben rendezhető ügyet. A kormányfők Jugoszláviát illetően az 1944. november 1-én született Tito–Šubašić-egyezmény életbe léptetését javasolták. Az egyezmény közös kormány alakításában állapodott meg. Churchill a szöveget alapjában helyeselve két kiegészítő javaslatot tett. Azokat a jugoszláv parlamenti képviselőket, akik a háború alatt nem kompromittálták magukat, vonják be az Antifasiszta Tanácsba, továbbá az Antifasiszta Tanács által kibocsátott törvényeket a később választandó Nemzetgyűlés erősítse meg.

Megállapodtak a háborús főbűnösök bíróság elé állításában, és abban, hogy a háborús főbűnösök elleni bírósági eljárás politikai aktus legyen. Egyetértettek a három nagyhatalom közötti politikai kapcsolatok fenntartásában, hogy a béke megszervezésében ugyanúgy egységet tanúsítsanak, mint a háború viselésében. A három nagyhatalom külügyminiszterei rendszeresen tanácskozni fognak, a Külügyminiszterek Tanácsa keretében.

Nagy jelentőségű volt a felszabadult Európáról szóló nyilatkozat, mely megerősítve az *Atlanti Charta* fogalmazását, kiterjedt valamennyi Németország uralma alól felszabadított európai népre, beleértve a tengely volt európai csatlós államait, s köztük Magyarországot is. A nyilatkozat leszögezte, hogy: „minden népnek joga van arra, hogy megválassza azt a kormányformát, amelyben élni akar". A szövetséges hatalmak saját feladatukat és kötelességüket elsősorban abban látják – hangoztatta a szöveg –, hogy megteremtsék a „belső béke feltételeit", hogy segítsenek ezeknek az országoknak az ínség leküzdésében, s biztosítsák, „hogy a lakosság összes demokratikus elemeit széleskörűen képviselő ideiglenes kormányhatalmat létesítsenek, amely köteles minél előbb szabad választások útján a nép akaratának megfelelő kormányt alakítani".**

A deklaráció, mely bizonyos értelemben alapját képezte a felszabadult országok gyakorlatának, mely szerint szinte mindenütt koalíciós, valamennyi demokratikus erőt összefogó kormányok vették át a második világháborút követően a ha-

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 166–167. l.
** Uo. 165. l.

talmat, kimondta, hogy ezen országok valamennyi kérdésében a három nagyhatalom együttesen vizsgálja meg a politikai teendőket.

A plenáris ülések tárgysorozata ezzel ki is merült. A nyolc ülés közül egyiknek a napirendjén sem szerepelt a távol-keleti háború, mégis a jaltai értekezleten megszületett döntések egyik legfontosabbika – hatása a többi vitapont megtárgyalása során is erősen érezhető volt – éppen ebben a kérdésben született.

Midőn a három nagyhatalom vezetői megegyeztek a jaltai találkozó megrendezésében, a Németország elleni háború, ha még nem is fejeződött be, egyértelműen eldőlt, s mindenki tisztában volt azzal, hogy Hitler végleges bukása hetek, de legrosszabb esetben is mindössze néhány hónap után bekövetkezik. Japán körül azonban még csak szorosra fonódott a gyűrű, de a japán hadsereg érintetlen volt az ázsiai szárazföldön s az anyaországban. Az amerikai hadvezetés úgy ítélte meg a helyzetet, hogy az amerikai hadsereg még hosszú, sok áldozatot kívánó háborúnak néz elébe. Egyöntetű volt a hadsereg vezetőinek véleménye: a Szovjetunió beavatkozása a háborúba jelentősen meggyorsíthatja az események menetét, megkönnyítheti az amerikaiak feladatát. Az amerikai vezetők túlbecsülték a japán hadsereget. A vezérkari főnök például úgy látta, hogy: „Oroszország nélkül az Egyesült Államoknak mintegy egymillió emberébe kerülhet Japán meghódítása."* Roosevelt a katonai szempontok mellett politikai okokból is kívánatosnak tartotta, hogy a Szovjetunió bekapcsolódjék a Japán elleni háborúba, mivel „ez még inkább biztosítaná Oroszország őszinte közreműködését az egyesített békés világról alkotott elképzeléseiben".** Roosevelt a Szovjetunió segítségét fontosabbnak tartotta, mint a brit birodalom részvételét a Japán elleni harcban. Az amerikaiak ugyanis a Japán elleni harcot az ázsiai brit befolyás visszaszorításával kívánták egybekötni, s gyanakodva figyelték az angol terveket. Ezek nem is nagyon titkolták, hogy a Japán elleni háborúban nem a háború politikai vagy katonai érdekei, hanem a brit birodalom épségének megtartása, illetőleg visszaállítása a legdöntőbb feladat. Továbbá az angoloktól lényeges szárazföldi segítséget nem várhattak, az amerikaiakat pedig elsősorban a japán szárazföldi haderő aggasztotta, s ezért a Vörös Hadsereg közreműködését ezeknek a szárazföldi haderőknek a megsemmisítésében kívánták felhasználni. Midőn a jaltai konferencián először nyílt alkalom arra, hogy az amerikai elnök és a szovjet miniszterelnök négyszemközt találkozzék, érthetően a Japán elleni háború került az érdeklődés középpontjába. A szigorúan titkos megbeszélésen Sztálin és Roosevelt, valamint tolmácsaik mellett csupán Molotov és Harriman vett részt. Roosevelt a tanácskozás katonai jellegére hivatkozva még külügyminiszterét, Stettiniust sem hívta meg. Sztálin korábban is utalt arra, hogy Németország sikeres leverése után a Szovjetunió esetleg kész belépni a Japán elleni háborúba. Teheránban a quidproquo alapján a második front és a Lend Lease

* *E. R. Stettinius:* Jalta, Roosevelt et les Russes. Id. kiad. 89. l.

** *W. D. Leahy:* I was there. London 1950. 10. l.

szállításokkal összefüggésben merült fel a Szovjetunió hadba lépése. 1944 őszén, midőn Churchill Moszkvában volt, Sztálin kijelentette, hogy három hónappal Németország leverése után a Szovjetunió belép a háborúba, „ha Oroszország részvételének politikai aspektusait tisztázzák".*

Valóban, 1944 októberében már konkrét katonai megbeszélések folytak arról, hogy miként kapcsolódhat a Szovjetunió a Japán elleni háborúba, és milyen konkrét hadműveleti segítséget nyújthat az amerikai hadseregnek. Harriman követ és Deane, az amerikai katonai misszió vezetője Sztálin jelenlétében tárgyalt a katonai kérdésekről a szovjet vezérkar képviselőivel. A szovjet katonai vezetők ismertették, hogy mennyi időre van szükségük a hadműveletek előkészítésére, és mik az elképzeléseik a mandzsúriai japán haderő bekerítésére és megsemmisítésére.

A Sztálin által jelzett politikai feltételek tisztázása csak decemberben indult meg. Ekkor Harriman nagykövet járt Sztálinnál, jelentése szerint: „Sztálinnal az elmúlt este folytatott beszélgetésem során jeleztem, hogy ön [ti. Roosevelt – *R. Gy.*] tudni szeretné, mik azok az októberben jelzett politikai kérdések, melyek tisztázását szükségesnek tartja Oroszországnak a Japán elleni hadba lépésével kapcsolatban. Sztálin átment a másik szobába és egy térképet hozott ki. Kijelentette, hogy a Kurili-szigeteket és Dél-Szahalint Oroszországnak vissza kell kapnia."** A továbbiakban Sztálin azt is jelezte, hogy a Szovjetunió a Csendes-óceánon is megfelelő kikötőhöz kíván jutni, ami lehetne Port Artur vagy Dairen kikötője. Ezeket a Szovjetunió esetleg bérbe venné. A kikötők tényleges használatba vétele csak akkor lehetséges, ha a kínai keleti vasutat is bérbe vehetnék, anélkül hogy bármilyen más formában érintenék Kína szuverenitását Mandzsúriában. Területi kérdésekben emellett a Szovjetunió Ázsiában csak a Mongol Köztársaság elismerésében érdekelt.

Jaltában Roosevelt a távol-keleti katonai helyzet rövid felvázolásával indította el a megbeszélést. Utalt arra, hogy négymillió japán van még fegyverben, s ő, a maga részéről szeretné a háborút minél kevesebb emberáldozattal befejezni. Szükségesnek tartja Japán intenzív bombázását. Sztálin felajánlotta, hogy az amerikai légierő esetleg légi támaszpontokat kaphat Szibériában, ami lényegesen megkönnyítené a Japán elleni támadásokat. Ezután más kérdésekre tértek át, de hamarosan visszatértek a távol-keleti témára. A politikai feltételekkel kapcsolatban Roosevelt utalt arra, hogy ismeri a Harrimannek előadottakat. Semmi akadályát nem látja a szovjet igények teljesítésének, ami a Kurili-szigeteket, valamint Dél-Szahalint illeti. Elvileg azt is elismeri, hogy a Szovjetuniónak joga van egy fagymentes kikötőre a Csendes-óceánon. Erre a célra szerinte Dairen alkalmas, melyet a Szovjetunió vagy bérbe venne, vagy a kikötőt nemzetközivé tennék. Az elnök ugyan

* *J. Deane:* Ein seltsames Bündnis. Id. kiad. 233. l.

** Foreign Relations of the United States Diplomatic Papers. The Conferences at Malta and Jalta. 1945. Washington 1955. 378. l. Harriman jelentése.

célzott arra, hogy még nem ismeri Csang Kaj-sek véleményét, de vita esetén a Szovjetunió álláspontját fogja támogatni.

Sztálin nyomatékosan még egyszer leszögezte álláspontját: „... ha ezeket a feltételeket nem teljesítik, akkor neki és Molotovnak igen nehéz lenne megmagyarázni a szovjet népnek, hogy Oroszország miért lép be a Japán elleni háborúba, ha azonban ezeket a feltételeket teljesítik, akkor a lakosság megérti, hogy nemzeti érdekről van szó."*

Roosevelt fontosnak tartotta, hogy a kínaiakat is tájékoztassák a megegyezésről, de aggályoskodott amiatt, hogy ha nekik bármit is mondanak, azt 24 órán belül az egész világ tudni fogja.

A következő napokban ismét a katonáké volt a szó. A vezérkar emberei tanácskoztak a Japán elleni katonai együttműködésről, s számos részletkérdésben összehangolták nézeteiket. Február 10-én előbb Harriman és Molotov, később pedig Sztálin és Roosevelt között folyt politikai megbeszélés. Sztálin annyi módosítást kívánt, hogy a két kikötő közül Dairent nemzetközi ellenőrzés alá helyezzék, Port Arturt viszont tengerészeti bázis céljából kívánta bérbe venni. Még ezen az ülésen megszületett Sztálin valamennyi követelését tartalmazó megállapodás-tervezet. Az amerikaiak csupán annyit fűztek hozzá, hogy a kikötők és a vasútvonal ügyében Csang Kaj-sek jóváhagyása is szükséges. A szöveget mindkét fél elfogadta, s ezek szerint biztosítva volt, hogy a Szovjetunió az európai háború befejezését követően legkésőbb három hónapon belül megtámadja Japánt.

Churchill Sztálinnal folytatott beszélgetése során értesült a szovjet–amerikai megegyezésről. Az angol miniszterelnök egyetértett Sztálin követeléseivel. Másnap az elfogadott szöveget is megmutatták, hogy Anglia nevében szignálja, jóllehet a deklarációt nem hozzák nyilvánosságra. Félő volt ugyanis, hogy a Kínában állomásozó rendkívül erős japán hadsereg preventív támadást intéz a távol-keleti szovjet erők ellen, melynek létszáma és felszerelése még igen sok kívánnivalót hagyott maga után. A Németország elleni támadás utolsó szakaszában az átcsoportosítás igen nehezen volt elképzelhető. Churchill hajlandó volt az egyezményhez csatlakozni. Külügyminisztere, Eden eleinte azt javasolta, hogy Anglia maradjon kívül az egyezményen. Churchill viszont az egyezményhez való csatlakozással a látszatát is el kívánta kerülni, hogy a távol-keleti háborút végső soron a britek nélkül döntik el. Nemcsak az amerikai hadvezetés, de az angolok még inkább szükségesnek tartották a Szovjetunió részvételét Japán végleges leverésében. Végül az angol miniszterelnök jelentősnek tartotta a nyilatkozat azon részét, mely szerint a Szovjetunió kész Kína nemzeti kormányával barátsági és szövetségi szerződést kötni, Kínának a japán iga alól való felszabadítása céljából. Így tehát az aláírás mellett döntött.

A jaltai konferencia nyilvánosságra hozott nyilatkozatában a Japánnal kapcso-

* The Conferences at Malta and Jalta. Id. kiad. 764. l.

latos egyezmény nem kapott helyet, de a jegyzőkönyv utolsó pontja tartalmazta a megállapodást.

A három kormányfő rendkívül sikeresnek tartotta, hogy a jaltai értekezleten a tárgyalások útján valamennyi vitás kérdést rendezni tudták, s megvan a biztosíték arra, hogy együttműködésüket a békére is kiterjesszék. Ennek legfőbb biztosítékát ekkor a német militarizmus és nácizmus megsemmisítésében látták. Ezért hangsúlyozta a konferenciáról kibocsátott közös nyilatkozat:

„Megegyeztünk a közös politikában és tervekben, amelyek a feltétel nélküli kapituláció rendelkezéseinek végrehajtására irányulnak, s ezeket a rendelkezéseket közösen fogjuk előírni a náci Németországnak, és közösen fogjuk rákényszeríteni, miután a német fegyveres ellenállást végképp megtörtük. E rendelkezések addig nem kerülnek nyilvánosságra, amíg Németországot teljesen szét nem zúztuk. Az összehangolt terv értelmében a három hatalom fegyveres erői külön-külön övezetet szállnak meg Németországban. A terv egybehangolt igazgatást és ellenőrzést irányoz elő Központi Ellenőrző Bizottság útján, amely a három hatalom főparancsnokaiból áll, Berlin székhellyel. Elhatároztuk, hogy a három hatalom felhívja Franciaországot, hogy – amennyiben óhajtja – vállalja egy övezet megszállását, és vegyen részt negyedik tagként az Ellenőrző Bizottságban. A francia övezet határát a négy érdekelt kormány fogja megállapítani az Európai Tanácskozó Bizottságban működő képviselőik útján.

Megmásíthatatlan célunk a német militarizmus és nácizmus megsemmisítése, és olyan biztosítékok megteremtése, hogy Németország soha többé ne zavarhassa meg a világ békéjét. Eltökéltük, hogy az egész német fegyveres erőt leszereljük és elbocsátjuk; a német vezérkart, amely ismételten elősegítette a német militarizmus újjáéledését, mindörökre feloszlatjuk; az egész német hadfelszerelést elszállítjuk vagy megsemmisítjük; a haditermelésre felhasználható egész német ipart megsemmisítjük vagy ellenőrzés alá helyezzük; az összes háborús bűnösöket bíróság elé állítjuk, gyorsan és igazságosan megbüntetjük, ugyanakkor megköveteljük a németek által okozott pusztításokból eredő károk természetbeni jóvátételét, eltöröljük a föld színéről a nácipártot, a náci törvényeket, szervezeteket és intézményeket; kiküszöböljük a nácizmus és militarizmus mindennemű befolyását a közhivatalokból, a német nép kulturális és gazdasági életéből, és közösen megtesszük mindazokat az egyéb intézkedéseket Németországban, amelyek szükségesnek mutatkoznak a jövő békéjének és a világ biztonságának érdekében. Nem célunk a német nép megsemmisítése, de csak a nácizmus és a militarizmus gyökeres kiirtása után lesz remény arra, hogy a német nép méltó életet éljen, és beilleszkedhessen a nemzetek közösségébe."*

A szövetséges államférfiak a béke másik legfontosabb biztosítékát a felszabadított Európa demokratikus rendjének megteremtésében látták. A nyilatkozat meg-

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 162–163. l.

erősítette az *Atlanti Charta* és az *Egyesült Nemzetek Nyilatkozatá*ban kifejtett alapelveket, amelyek szerint minden népnek jogában áll szabadon megválasztani kormányformáját és demokratikus államberendezését.

A Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok kötelezettségként vállalta, hogy ebben a vonatkozásban is segíti a felszabadított népeket, és támogatja a demokratikus erőket.

Végül a béke fontos biztosítékának tekintették a megalakítandó Egyesült Nemzetek Szervezetét, melynek működése a nagyhatalmak egyetértésén alapult.

A jaltai konferencia eredményei véglegesen meghiúsították azoknak a reményeit, akik abban bíztak, hogy a szövetségesek között jelentkező politikai ellentétek megakadályozzák az antifasiszta koalíció végső csapását a náci Németországra. A konferencián elfogadott határozatok és nyilatkozatok megjelenésük időpontjában s a háború után is a demokratikus és a baloldali erőknek nagy erkölcsi és politikai támaszt jelentettek Európában.

NÉMETORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA

A szovjet hadvezetés 1944 őszén kezdte meg a Németország elleni utolsó támadás előkészületeit. A tervek szerint először a Visztulán kelnek át, s elérik Bydgoszcz (Bromberg)–Poznań–Breslau (Wrocław) vonalat, majd a támadás következő üteme már Németország fővárosa, Berlin ellen irányul. A magyarországi, valamint a kelet-poroszországi hadműveletekkel a korlátozott tartalékokkal rendelkező német hadsereget megosztják, és így az arcvonal fő szakaszán levő erőket legyengítik. A szovjet hadvezetés az 1. Belorusz és az 1. Ukrán Front csapataira bízta a Berlin elleni támadás közvetlen feladatát, miközben a 2. és a 3. Ukrán Front csapatai Magyarországon harcoltak, a 2. és a 3. Belorusz Front egységei pedig északon küzdöttek meg a kelet-poroszországi német erőkkel. Sztálin a második világháború egyik legsikeresebb katonai vezetője, Zsukov marsall közvetlen irányítása alá helyezte az I. Belorusz Front egységeit, melyekre a haditerv szerint Berlin elfoglalásának feladata hárult. 1944 őszén a szovjet csapatok ezen a frontszakaszon jórészt védelembe mentek át. Novemberben kidolgozták a haditervet, és a támadás időpontját 1945. január 15. és 20. között jelölték meg.

A német hadvezetés is készült az utolsó támadásra. Goebbels, akit a Hitler elleni merényletet követően 1944. július végén neveztek ki a totális mozgósítás birodalmi biztosának, radikális intézkedéseket foganatosított, hogy új munkaerőt biztosítson a gazdasági életnek, s az ott dolgozó férfi munkaerőt maximális mértékben irányíthassa a frontra. 1944 őszétől működött az ún. Volkssturm, amelynek keretében minden 16 és 60 év közötti férfi a nácipárt funkcionáriusainak vezetésével, civilruhában teljesített katonai fegyveres szolgálatot. A mind gyakoribbá váló szökések, a hadifogság megakadályozására Hitler bevezette a tűzrendszert. Internálták mindazon katonák családtagjait, akik megítélésük szerint nem harcoltak a végsőkig.

A német hadsereg már távolról sem volt a régi. Nemcsak felszerelésben maradt el a szövetséges hadsereg mögött – mennyiségileg és minőségileg egyaránt –, de a harci morál, a harcképesség is erősen visszaesett. Számszerűleg azonban ez a hadsereg még mindig tekintélyes volt. Hét és fél millió ember viselte a tábori szürke egyenruhát. 260 hadosztály védte a náci Németországot, több mint felc a szovjet hadsereg ellen harcolt, s a többi közel 50% pedig megoszlott az északi, a déli és a nyugati hadszíntér között. Guderian, a vezérkari főnök ezt az erőmegoszlást nem tartotta megfelelőnek. 1944 karácsonya táján, midőn az ardennes-i offenzíva valójában már összeomlott, azt követelte, hogy a többi front gyengítése árán is nagyobb erőket irányítsanak a Keleti Frontra, s annak középső részére össz-

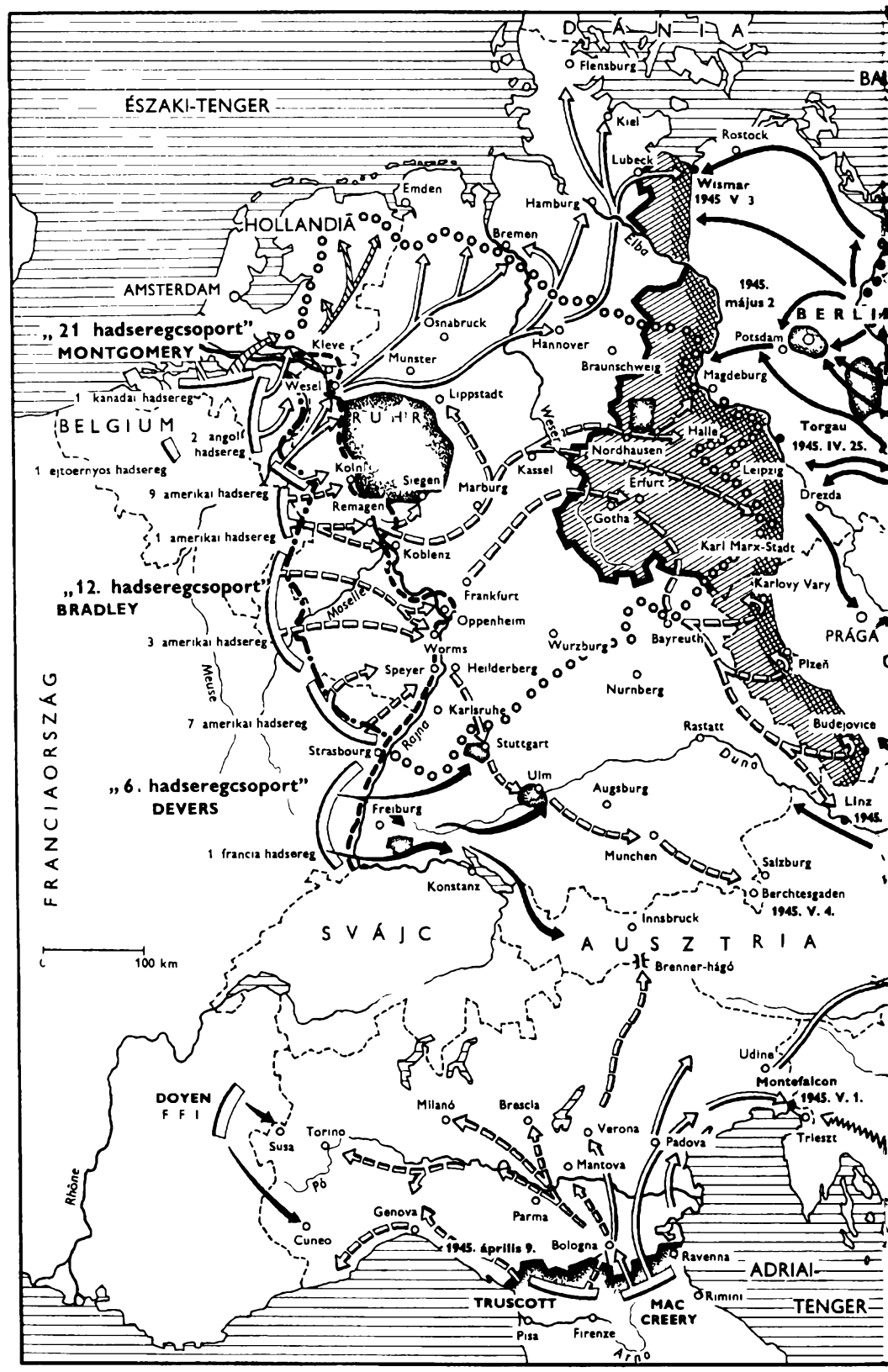
DÁNIA
Flensburg
ÉSZAKI-TENGER
Kiel
Rostock
Lubeck
Wismar
1945 V 3
Emden
Hamburg
HOLLANDIA
Bremen
Elbe
AMSTERDAM
1945.
május 2
„21 hadseregcsoport"
MONTGOMERY
Osnabruck
Hannover
Kleve
Munster
Braunschweig
Potsdam
Magdeburg
Wesel
1 kanadai hadsereg
Lippstadt
BELGIUM
RUHR
Weser
Halle
Torgau
1945. IV. 25.
2 angol hadsereg
Nordhausen
Kassel
Leipzig
1 ejtoernyos hadsereg
Koln
Siegen
Marburg
Erfurt
Drezda
9 amerikai hadsereg
Remagen
Gotha
1 amerikai hadsereg
Koblenz
Karl Marx-Stadt
„12. hadseregcsoport"
BRADLEY
Karlovy Vary
Frankfurt
Moselle
PRÁGA
Oppenheim
3 amerikai hadsereg
Worms
Würzburg
Bayreuth
Plzeň
Speyer
Heilderberg
Meuse
Nurnberg
Karlsruhe
7 amerikai hadsereg
Rastatt
Budejovice
Rajna
Strasbourg
Stuttgart
Duna
„6. hadseregcsoport"
DEVERS
Ulm
Augsburg
Linz
1945.
Freiburg
1 francia hadsereg
Munchen
Salzburg
Konstanz
Berchtesgaden
1945. V. 4.
Innsbruck
SVÁJC
AUSZTRIA
100 km
Brenner-hágó
Udine
Montefalcon
1945. V. 1.
DOYEN
F F I
Milanó
Brescia
Verona
Padova
Trieszt
Torino
Susa
Mantova
Pó
Rhône
Genova
Parma
Cuneo
1945. április 9.
Bologna
Ravenna
ADRIAI-
TENGER
TRUSCOTT
MAC
CREERY
Rimini
Pisa
Firenze
Arno

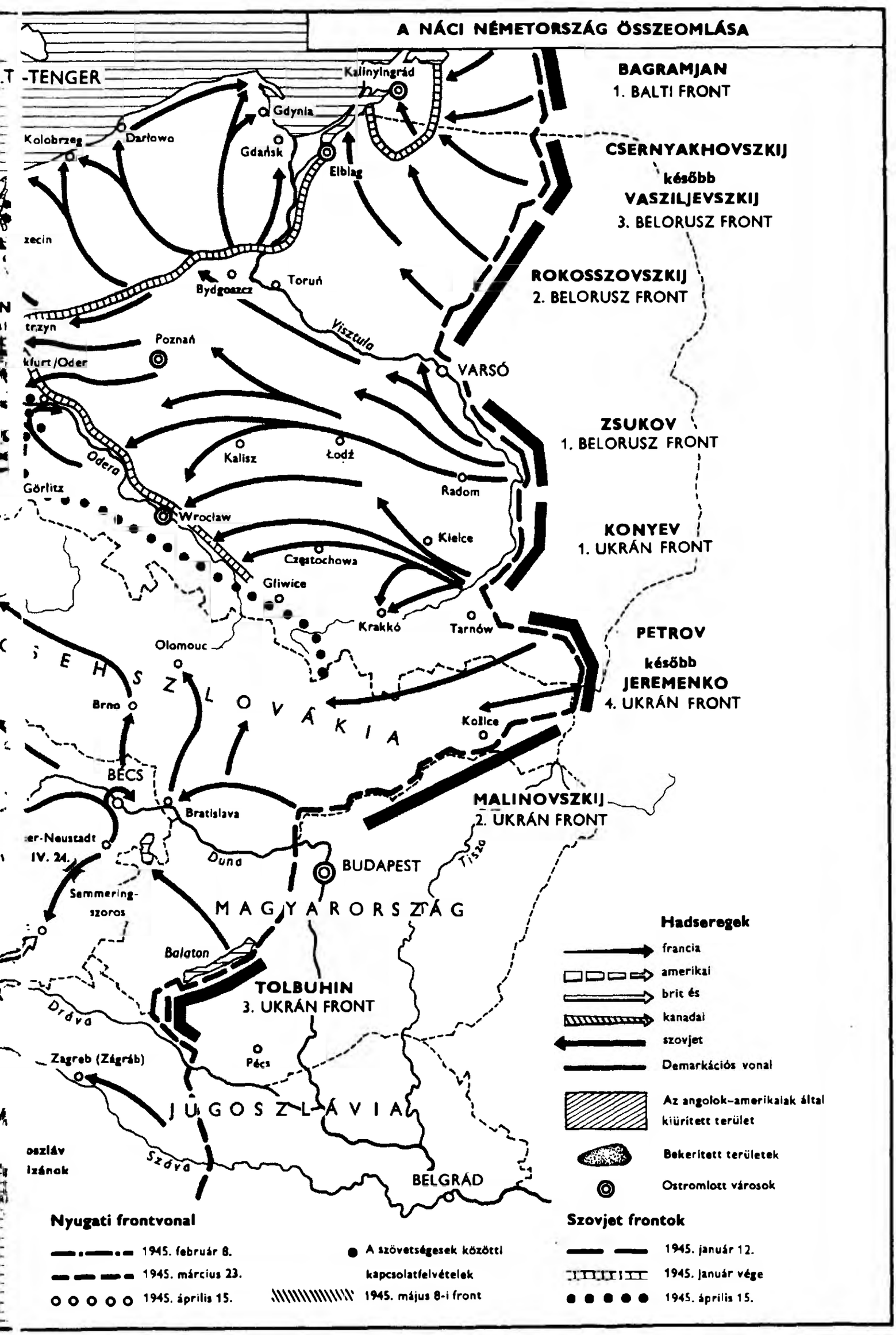
A NÁCI NÉMETORSZÁG ÖSSZEOMLÁSA
-TENGER
Kaliningrád
Gdynia
Kolobrzeg
Darłowo
Gdańsk
Elbląg
BAGRAMJAN
1. BALTI FRONT
CSERNYAKHOVSZKIJ
később
VASZILJEVSZKIJ
3. BELORUSZ FRONT
zecin
Bydgoszcz
Toruń
ROKOSSZOVSZKIJ
2. BELORUSZ FRONT
Visztula
Poznań
VARSÓ
Odera
Kalisz
Łódź
ZSUKOV
1. BELORUSZ FRONT
Radom
Görlitz
Wrocław
Kielce
KONYEV
1. UKRÁN FRONT
Częstochowa
Gliwice
Krakkó
Tarnów
PETROV
később
JEREMENKO
4. UKRÁN FRONT
Olomouc
Brno
Košice
BÉCS
Bratislava
MALINOVSZKIJ
2. UKRÁN FRONT
Duna
BUDAPEST
Tisza
Sammering-
szoros
MAGYARORSZÁG
Balaton
TOLBUHIN
3. UKRÁN FRONT
Dráva
Pécs
Zagreb (Zágráb)
JUGOSZLÁVIA
Száva
BELGRÁD
Hadseregek
francia
amerikai
brit és
kanadai
szovjet
Demarkációs vonal
Az angolok–amerikaiak által kiürített terület
Bekerített területek
Ostromlott városok
Nyugati frontvonal
1945. február 8.
1945. március 23.
1945. április 15.
A szövetségesek közötti kapcsolatfelvételek
1945. május 8-i front
Szovjet frontok
1945. január 12.
1945. január vége
1945. április 15.

pontosítsák. Guderiant javaslatában a katonai megfontolások (Berlin védelme) mellett az vezette, hogy főleg Poroszországot – a német militarizmus fellegvárát – szerette volna a szovjet támadástól óvni. Hitler számára Magyarország védelme volt elsődleges, hogy a Szálasi-rendszert, utolsó európai csatlósát a háborúban tartsa, továbbá abból a gazdasági megfontolásból, hogy olaj nélkül nem lehet modern háborút folytatni. Az utolsó jelentős olajtartalékát pedig a dunántúli lispei olajvidék szolgáltatta. Hitler, aki riasztó híreket kapott az ország gazdasági helyzetéről – az 1944. végi nagy angol légitámadások szétzilálták a gazdasági életet –, abból indult ki, hogy tábornokai semmit sem értenek a hadigazdasághoz. Szerinte az olajvidék védelme fontosabb, mint a német területeké, ezért a Nyugatról átdobott erők egy részét nem a keleti arcvonal középső részére, hanem Magyarországra helyezte. Feltehető, hogy a déli szárny megerősítésében szerepet játszott a nácipárt vezető köreiben felmerülő azon meggondolás is, hogy az osztrák és a bajor hegyek közé visszavonulva, a terepviszonyok kedvező lehetőséget biztosítanak a védekezésre. Ebben a meggondolásban Bécs védelmének nem volt kisebb jelentősége, mint Berlinének.

Hitler és vezérkari főnöke között jó néhány igen heves összecsapás zajlott le a német erők elosztása kérdésében. Hitler nem akart hitelt adni azoknak az adatoknak, melyek az e térségben harcoló szovjet egységek erejéről és felszereltségéről vallottak, s a szovjet offenzíva fenyegető veszélyét mindössze egy nagy blöffnek tartotta. Guderian viszont azt jelezte, hogy ha a német frontot bárhol áttörik, az egész arcvonal gyors összeomlásával kell számolni.

A szovjet hadvezetés január elején készen állt arra, hogy éppen a középső arcvonalon erőszakoljon ki a közeljövőben döntő áttörést. Zsukov és Konyev vezénylete alatt közel kétmillió ember várta a parancsot, 6000 repülőgép, 4500 harckocsi és közel 40 000 löveg tüze támogatta a támadást. Mind létszámban, mind fegyverzetben a szovjet erők messze felülmúlták a német erőket. Végül a támadás a tervezettnél hamarabb, január 12-én ténylegesen megindult. Az időpont előrehozatalában lényeges szerepe volt Churchill január 6-i táviratának, melyben utalt az angol–amerikai csapatok nehéz helyzetére az ardennes-i német támadás miatt, s megkérdezte, nem számíthatnak-e a közeljövőben szovjet offenzívára, mely az angol–amerikai csapatok helyzetét lényegesen tehermentesítené. Sztálin válasza kedvező volt. Közölte, hogy a hosszú ideje előkészített szovjtet támadást a nyugati szövetségesek megsegítése céljából a tervezettnél korábbi időpontban indítják el.

Január 12-én kora hajnalban, midőn Konyev csapatai a fagyott síkságon rohamra indultak, a támadás a német vezérkart meglepetésszerűen érte. Azzal ugyan számoltak, hogy a következő szovjet támadás iránya a Visztula–Berlin-vonal lesz, de úgy vélték, erre csak a Kelet-Poroszországban állomásozó harminc német hadosztály felszámolása után kerülhet sor. A szovjet támadás északi szárnyán Rokosszovszkij csapatai ténylegesen azt a feladatot kapták, hogy kössék le a kelet-poroszországi erőket, és számolják fel azokat, egyidejűleg biztosítva Zsukov táma-

dó egységeinek jobbszárnyát. Konyev és Zsukov egységei mintegy 600 kilométer szélességű frontvonalon egyszerre támadtak. Kihasználva a még 1944 nyarán a Visztula bal partján elfoglalt két hídfőállást, innen bontakoztatták ki előrenyomulásukat. A baranówi, valamint a puławi hídfőtől az óriási fölényben levő szovjet erőknek viszonylag könnyen sikerült az áttörést kierőszakolniuk. Varsó helyzete a német védelem szempontjából hamarosan tarthatatlanná vált, s a várost feladták. Hitler megkísérelte, hogy erősítések bevetésével feltartóztassa a német front egyre elkerülhetetlenebbnek látszó összeomlását, de a német védelem ekkor már olyan gyenge volt, hogy nem maradt ideje a tartalék felállítására. Egy nappal később, január 13-án, Rokosszovszkij egységei is támadásba lendültek, áttörték a narvai német védővonalat, és gyorsan nyomultak előre Danzig (Gdańsk) felé.

A szovjet előrenyomulás rendkívül gyors volt. Hitler a hadseregcsoport vezetőjét leváltotta. A csapatmozgást egészen hadosztály szintig csakis a főhadiszállás, azaz személyesen a Führer rendelhette el, de ez a helyzeten nem sokat változtatott.

Öt nappal a szovjet offenzíva megindítása után Konyev marsall, az 1. Ukrán Front parancsnoka a következő képet nyújtotta a helyzetről: „A német védelmet 250 kilométer szélességben és 120–140 kilométer mélységben áttörtük ... Kedvező feltételek alakultak ki ahhoz is, hogy támadásunkat tovább fejlesszük breslaui főirányban, és csapást mérjünk az ellenség Krakkó–sziléziai csoportosításának szárnyára és hátába."*

Hozzávetőlegesen ugyanilyen gyorsasággal haladt előre az 1. Belorusz Front január 14-én indult támadása, szétverte a hadműveleti szakaszra átdobott német erősítéseket. A hadműveletek első szakaszának kedvező alakulása alkalmat adott a haditerv módosítására.

A feladat az volt, hogy február elejére az 1. Belorusz Front a Bydgoszcz–Poznań szakaszt foglalja el, az 1. Ukrán Front pedig Breslau irányában előretörve érje el az Oderát, és foglalja el Krakkót. Konyev Sziléziát kívánta elfoglalni, Zsukov Lengyelország középső részén Németország ellen tört előre. Rokosszovszkij Észak-Lengyelországot, Csernyahovszkij (3. Belorusz Front) Kelet-Poroszországot akarta elfoglalni.

Január 20. és 25. között Konyev Krakkót foglalta el. Északon elesett Tilsit és Tannenberg (Grünwald), majd Zsukov Bydgoszczot vette birtokába.

Konyev csapatai ekkor szabadították fel Auschwitzot, és a világ most szerzett először hiteles és biztos tudomást a náci haláltáborok szörnyű mechanizmusáról. A sziléziai előrenyomulás olyan gyors volt, hogy Konyevnek módjában lett volna az itt állomásozó német erőket bekeríteni. A helyzet csábító volt és a dilemma nehéz. Végül a szovjet marsall úgy döntött, hogy megengedi a német csapatok kimenekülését a gyűrűből, hogy a rendkívül fontos sziléziai iparvidéket megkímélje a pusztító csatáktól. Bár itt a katonai stratégiai szempontokat más, főleg

* *I. Sz. Konyev:* A negyvenötös esztendő. Budapest 1966. 32. l.

gazdasagi megfontolasoknak vetettek ala, az elhatarozas megis szerencses volt, mivel januar 29-en lenyegeben az egesz szileziai iparvidek szovjet kezre kerult, megpedig ugy, hogy igen sok uzem szinte semmifele karosodast nem szenvedett Speer, a fegyverkezesi es hadianyag-termelesi miniszter viszont januar 30-an azt jelentette, hogy a sulyosan bombazott Ruhr-videk kiesese utan, a viszonylag intakt Szilezia elvesztese kovetkezteben Nemetorszag szentermelese $^1/_4$-ere, aceltermelese $^1/_6$-ara esett vissza

Ugyanazon a napon, amikor Konyev befejezte a szileziai iparvidek elfoglalasat, Zsukov Poznantol delnyugatra atlepte Nemetorszag 1938 evi hatarat, es ket nap mulva benyomult Brandenburg tartományba A cel akkor mar az volt, hogy a szovjet erok szinte menetbol jussanak el az Oderaig, keljenek at rajta, s a folyo nyugati partjan letesitsenek hidfot Ez a celkituzes nem szerepelt az eredeti haditervben, de Zsukov felismerte, hogy a nemeteknek nincsenek strategiai tartalekaik, es az arcvonal, valamint az Odera-folyo kozott semmifele lenyeges erovel nem rendelkeznek Bar Sztalin figyelmeztetett arra, hogy az 1 Belorusz Front jobb szarnya teljesen fedezetlen, es Konyev Szilezia megtisztitasaval foglalatoskodo csapatai is joval elmaradtak mogottuk, vegul megis hozzajarult az Odera-folyoig tarto elorenyomulashoz Erre februar 1 es 4 kozott kerult sor, s a szovjet csapatok Kostrzyn (Kustrinnel) fontos hidfoallast epitettek ki

Januar vegen, midon vilagossa valt, hogy mind az 1 Belorusz Front, mind az 1 Ukran Front katonai a tervezettnel joval gyorsabb utemben nyomultak elore, s viszonylag konnyen elertek a Poznan–Breslau-vonalat, felmerultek a hadjarat masodik szakaszaval kapcsolatos tovabbi teendok Mind a ket front parancsnoka eloszor azon a velemenyen volt, hogy a leghelyesebb lesz, ha napokon belul feltoltik a tartalekokat, megerositik a hadtapot, es nagyobb szunet nelkul megindítjak a tamadast Berlin ellen Konyev marsall, az 1 Ukran Front parancsnokanak velemenye szerint a szovjet csapatok februar vegeig atverekedhetik magukat egeszen az Elba-folyoig A januar vegi napokban a vitat es nezetelterest nem a tamadas leallitasanak vagy folytatasanak kerdese valtotta ki, hanem sokkal inkabb a tamadasi savhatar kijelolese A Berlin elfoglalasanak dicsosegere egyarant torekvo ket marsall – Zsukov es Konyev – nehezen tudott megallapodni a kerdesben Tekintettel arra, hogy Sztalin – feltehetoen az egesz haboru vezeteseben elert erdemei elismeresekeppen – Zsukov marsall csapatainak akarta Berlin elfoglalasanak dicsoseget biztositani, a Fohadiszallas dontese az 1 Belorusz Front parancsnoka elkepzelesenek kedvezett

Februar elso napjaiban az Odera tulso partjan kiepitett hidfoallasokbol megsem indult meg a nagy utolso offenziva Barmily csabitonak is igerkezett az alkalom Berlin gyors elfoglalasara – a szovjet felderito szolgalat ertesulesei szerint az Odera es Berlin kozott viszonylag csekelyebb nemet erok voltak –, hamarosan tisztazódott, hogy a szovjet erok helyzete nem olyan egyertelmuen jo, mint ahogy arra a januári gyors es fenyes gyozelmekbol kovetkeztetni lehetett.

A Szilézia és az Alsó-Visztula közötti széles és mély áttörés nem teremtett egységes frontot. Zsukov és Konyev csapatai között is volt bizonyos ütemkülönbség, még jelentősebb volt a 2. és 1. Belorusz Front erővonala közötti eltérés. Zsukov már 1945. január 31-én jelentette: „A 2. Belorusz Front balszárnya január 31-én estig messze, mintegy 500 km-re lemaradt az 1. Belorusz Front jobbszárnyától."*

A helyzet veszélyes volt, mivel Zsukov előretörő egységeit a Pomerániában állomásozó német csapatok oldalba támadhatták. A német vezetés tett is bizonyos előkészületeket. A januári szovjet áttörés után szinte mindenkit – beteget, rendőrt, kiképzés alatt álló egységet, a Volkssturm tagjait – mozgósítottak, s ezeket az erőket a „Visztula" hadseregcsoport elnevezéssel, Himmler közvetlen vezetése alá helyezték. Hitler, aki január közepén a korábbi főhadiszállásról Berlinbe ment, hogy onnan irányítsa a hadműveleteket, január végén a nácipárt hatalomra jutásának 12. évfordulóján beszédet – mint hamarosan kiderült, az utolsót – intézett a német néphez, melyben kitartásra biztatott mindenkit. A Führer ígéretet tett arra, hogy a korábbiakhoz hasonlóan, ezt a súlyos nehézséget is le fogják küzdeni. Ugyanaznap viszont Speer, a mindenható hadiipari miniszter Hitlerhez küldött memorandumában kifejtette, hogy Szilézia elvesztése után, tekintettel arra, hogy a Ruhr-vidéken az állandó bombatámadások a rendszeres termelést nem teszik lehetővé, a „háború folytatására nincs többé lehetőség".** Speer utalt arra, hogy az előző évi széntermelés egynegyede, az acéltermelés egyhatoda van már csupán birtokukban. Hitler az iratot a páncélszekrénybe süllyesztette, közvetlen munkatársaival pedig arról tárgyalt, van-e remény az angol–amerikai–szovjet koalíció közeli szakítására. Katonai vezetői ezt a gondolatot úgy találták továbbfejleszthetőnek, hogy a szovjet frontra összpontosítanak minden erőt, s megakadályozzák Berlin gyors elfoglalását, bízva abban, hogy így időt nyernek a nyugati hatalmakkal folytatandó tárgyalásokra.

Guderian sokkal jobb hadvezér volt, semhogy ne ismerte volna fel, hogy az Odera melletti Frankfurt irányába széles területen előrenyomuló szovjet csapatokat megfelelő erőkkel északról, Pomeránia felől délre az Alsó-Sziléziából kiindulva kétoldali támadásnak tehetik ki.

Guderian azt javasolta, hogy minden erőt ide összpontosítsanak, a Baltikumban és Kelet-Poroszországban bezárt erőket hajók segítségével mentsék ki. Hitler erre csak részben volt hajlandó – részben a Baltikumból, részben Norvégiából dobott ide friss erőket –, de így is viszonylag hamar kialakult egy offenzív hadműveletre alkalmas csoportosulás.

További nehézségeket okozott, hogy a gyors, alig pár hét alatt közel 500 kilométeres szovjet előretörés nem tudta teljesen megtisztítani a területet a német egységektől. A tényleges arcvonal mögött jelentős – bekerített, de még meg nem sem-

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 452. l.

** *A. Speer:* Inside the Third Reich. London 1970. 424. l.

misített – német csapategységek harcoltak, különböző erődítményekbe zárva. A Poznańnál, Küstrinnél, Scheidemühlnél levő német erők továbbra is jelentékeny ellenállást fejtettek ki. A veszélyt fokozta a szovjet erők bizonyos legyengülése. Az első vonalban levő egységek megfogyatkoztak, a rendkívül elnyújtott s a németek által teljesen elpusztított terepen az utánpótlás erősen akadozott. A megfelelő repülőterek hiánya miatt a szovjet taktikai légierő is átmenetileg meggyengült. A körülmények hamarosan arra indították a Szovjet Főhadiszállást, hogy a korábbi terveket megváltoztatva a Berlin elleni azonnali támadásról lemondjon, és helyette a kialakult pozíciókat biztosítsa. Az Odera- és Neisse-folyók vonala mentén egy egységes erős frontvonalat építsen ki, és csak miután ez megtörtént, indítsák meg a Berlin elleni nagy támadást. (A szovjet hadtörténelmi irodalomban e döntés helyességét ugyan egyesek vitatják.) Csujkov határozottan azt állítja, bizonyos kockázatvállalással: „Berlint már februárban el lehetett volna foglalni."*

Az általunk felsorakoztatott tények mindenesetre utalnak arra, hogy ha a lehetőséget nem is tekinthetjük kizártnak, az ellenkező döntést is több tényező alapos megfontolása sugallta. A szovjet vezetés tehát úgy döntött, hogy miközben folytatja a bekerített német erők felszámolását, mindenekelőtt az 1. Belorusz Front szárnyát fenyegető veszélyt kiküszöböli. A veszély délen látszott kisebbnek, mivel itt Konyev vezetésével az 1. Ukrán Front már február 8-án képes volt a Glogau (Głogów) környékén levő négy német páncélos hadosztályt szétverni, Alsó-Sziléziát elfoglalni, s az Odera-folyó vonalától a Neisse-folyóig előrenyomulni, egyidejűleg felsorakoznia az 1. Belorusz Front vonaláig. Igaz, hogy a bekerített Breslau (Wrocław) városa 45 000 katonával szinte a háború végéig kitartott, de február végére a német „Közép" hadseregcsoport (az új helyzetben a volt „A" hadseregcsoport kapta ezt az elnevezést) csapatait szétverték. Konyev támadását csak a Neisse-folyónál állították meg, így délen megteremtették a Berlin elleni támadás előfeltételeit.

Nehezebb és bonyolultabb volt a helyzet északon. Január közepén Zsukov egységeivel egyidőben a 1. Belorusz Front Rokosszovszkij és a 3. Belorusz Front Csernyahovszkij tábornok vezetésével támadásnak indult. A támadásnak a Kelet-Poroszországban állomásozó jelentős német erőket kellett megsemmisítenie és elvágnia. A 3. Belorusz Front nyugati irányban támadta a frontot, Rokosszovszkij észak felé támadt, hogy a német erőket bekerítse és elvágja. Hitler minden oldalon védelmet parancsolt, a német erők parancsnoka Reinhardt vezérezredes viszont a bekerítést akarta elkerülni, hogy minél több katonáját s a polgári lakosság jelentős részét kimentse. Mindezek az erőfeszítések arra elegendők voltak, hogy Hitler bizalmát elveszítse, de arra, hogy Rokosszovszkij áttörését megakadályozza, már nem. Január 26-án Rokosszovszkij egységei elérték a tengert, a német kitörési kísérle-

* *V. I. Csujkov:* Kapitulacija gitlerovszkoj Germanyii. Novaja i novejsaja isztorija. Moszkva 1965. 2. sz. 11. l.

tek meghiúsultak, a kelet-poroszországi erők elvágása befejeződött. Az itt harcoló német csapatok egyre kisebb területre szorultak vissza, még sokáig ellenálltak, különösen Königsberg környékén, ahonnan viszonylag nagyszámú német polgári lakosságot is evakuáltak tengeri úton. Rokosszovszkij balszárnyának feladata az volt, hogy Zsukov egységeivel együttműködjön. Tekintettel azonban arra, hogy a 2. Belorusz Front elsősorban a Kelet-Poroszország elleni hadműveletekre összpontosította erőit, nyugati irányú előretörése Zsukov egységeihez képest jóval mérsékeltebb maradt. A tényleges veszély tehát elsősorban Pomerániában fenyegetett, mivel itt Zsukov jobbszárnya néhány száz kilométeren keresztül fedezetlen maradt.

A Szovjet Főhadiszállás mindenekelőtt ezt a kelet-pomerániai veszélyes helyzetet kívánta megszüntetni, mikor parancsot adott Rokosszovszkijnak, hogy Graudenz körzetéből törjön északnyugatra, s jusson ki a Keleti-tenger partjára, és vágja el a pomerániai német erőket. Zsukov egységeinek jobbszárnyán módosították a támadás irányát, nyugat helyett észak felé fordultak, szintén azzal a céllal, hogy a pomerániai német erőket semmisítsék meg. Rokosszovszkij egységei csak meglehetősen lassan nyomultak előre. A Pomerániában levő német erők ugyanis jóval erősebbeknek bizonyultak a várakozásnál. Guderian terve éppen az volt, hogy innen támadjon Zsukov szárnyai ellen, s elvágja a szovjet erőket, s egy időre lehetetlenné tegye a Berlin elleni támadást. Hat hadosztállyal és ötszáz páncélossal indította meg február 13-án Wenck tábornok az ellentámadást. A német katonák harci bátorságát és kitartását volt hivatva biztosítani az az igazságügy-minisztériumi intézkedés, hogy a frontvonal mögött rögtönítélő bíróságokat állítottak fel. A német ellentámadás azonban távolról sem volt elég erős. Mindössze 10–12 kilométerre szorították vissza a szovjet erőket, s arról, hogy Zsukov egységeit ténylegesen veszélyeztessék, szó sem volt. A szovjet haditerveket azonban további módosításokra késztették. A német támadás kudarcát a szovjet erőfölény mellett az is segítette, hogy akkor került rá sor, mikor mind a két szovjet front már Pomeránia ellen támadott. Bár Zsukov csapatai még csak átcsoportosítás alatt állottak, arra máris elégségesnek bizonyultak, hogy védelembe átmenve a német támadást visszaverjék.

Március elején pedig mindkét szovjet tábornok csapatai újból támadásba lendültek. A haditerv az volt, hogy Rokosszovszkij a Danzigi-öböl, Zsukov pedig a Stettini-öböl (Szczecin) irányában vágja el a pomerániai német erőket.

A szovjet csapatok viszonylag gyorsan felszabadították a német frontot, és elvágták egymástól az egyes hadseregeket. Március 4-én a szovjet harckocsik elérték a tengert. Az egész kelet-pomerániai német hadsereget elvágták. Igaz, Kolbergben (Kołobrzeg) még március 17-ig a rendkívül keményen harcoló német katonák tartották magukat, a helyzeten azonban ez nem változtatott. Annál is kevésbé, mivel hamarosan Rokosszovszkij csapatai is kijutottak a Danzigi-öbölnél a tengerig, így a pomerániai német erőket belül is kettészelték. Pedig ezeket a német erőket a

Baltikumból (Kurlandból) evakuált csapatokkal erősítették meg. Március második felére tehát az egész pomerániai német hadsereg katlanba volt zárva, de Gdańsk és Gdynia között még hetekig folyt a harc. Hitler most már általános gyakorlattá tette, hogy a reménytelen harcot feladó és esetleg a szovjet fogságot választó parancsnokok családtagjait lefogatta, a visszavonulást elrendelő parancsnokokat pedig nem egy esetben kivégeztette. Nem kétséges azonban, hogy a német katonák kitartásában nemcsak a terrortól való félelem játszott közre. A német propaganda most már a haza védelméről beszélt, és emellett a német katonák attól rettegtek, hogy a szovjet hadsereg katonái a szovjet földön végrehajtott szörnyűségekért bosszút fognak állni.

A két kikötővárost március 28-ig védték a többszörös túlerőben levő szovjet erőkkel szemben. Gdańsk egykor gyönyörű középkori városrésze füstös, lángoló romhalmaz volt, mikor a szovjet csapatok behatoltak a városba. A német veszteség halottakban, sebesültekben és foglyokban rendkívül nagy volt. A szovjet hadvezetés újabb nagy győzelmet aratott, rendkívül gyümölcsözően egyesítve az átgondolt hadászati vezetést, az egyszerű katonák kitűnő harci erejét, és azt az anyagi fölényt, melyet az egyre erősödő szovjet gazdaság nyújtott. A kelet-pomerániai német erők felszámolása nagyjából április első felében lezárult – harmincegy hadosztályt teljesen, huszonöt hadosztályt pedig részben szétvertek –, és egybecsett a 2., a 3. és a 4. Ukrán Front hadműveleteinek befejezésével, melynek keretében felszabadították Magyarországot, Csehszlovákia szlovák területét, és kijutottak Bécs előterébe. Stettin városától az Odera–Neisse-folyó mellett, majd délre a Morava-folyón át a magyar határ mellett húzódott a szovjet erők frontja.

A szovjet erők már április 1-től szervezetten az utolsó rohamra készülődtek. Az alatt a közel nyolc hét alatt azonban, míg a szovjet csapatok az Odera mögötti frontot megszilárdították s a pomerániai erőket szétverték, a Nyugati Fronton is lényegesen megváltozott a helyzet. Az ardennes-i válság után az angol–amerikai erők is újból támadásra sorakoztak fel, hogy a másik oldalról is végső csapást mérjenek a náci Németországra.

Az ardennes-i csata ugyan nem vált az angol–amerikai hadsereg nagy katasztrófájává, lélektani hatása azonban figyelemre méltó volt. A vereség lehetősége némileg csökkentette a tisztikar olykor túlzott önbizalmát, s a tábornoki kart – melyben Eisenhower személyében ugyan mindig adva volt a kellő óvatosság – elképzelései gondosabb kidolgozására késztette. Januárban az arcvonal helyreállt, s az Egyesült Államokból áthozott friss csapatokkal pótolták a decemberi veszteségeket. Tekintettel arra, hogy Hitler a nyugati hadszíntér legyengítése árán minden tartalékot Keletre dobott át, itt minden kedvezett annak, hogy megadják „a kegyelemdöfést Hitler Németországának".*

Az ardennes-i csata azonban nem segített áthidalni az angol, illetve az ameri-

* *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 369. l.

kai hadvezetés stratégiai nézeteinek eltérését, sőt a vita minden addigit felülmúló szenvedéllyel lángolt fel. A haditervek eltérése – azt mondhatjuk – kísértetiesen hasonlított az őszi nézeteltérésekre. Eisenhower a szövetséges haderők következő feladatának a rajnai csatát tartotta, melynek fő stratégiai célja volt a Rajna bal partjának megtisztítása a német csapatoktól. Az amerikai tábornok szerint három hadművelet keretében kellett a Rajnán túli területeket teljes egészében biztosítani. A hadműveleti súlypontot Montgomery erői alkották volna, akik a Rajna alsó folyása mentén a Ruhr-vidék irányába törnének előre, egyidejűleg azonban Bradley csapatai is támadnának Maina-Frankfurt irányába, hogy így hamarosan találkozzanak a keletről előrenyomuló orosz csapatokkal. Végül délen, kisebb hadászati jelentőséggel, Devers irányításával amerikai és francia csapatok Dél-Németországba hatolnának be.

Az angol vezérkar, élén Sir Alan Brooke vezérkari főnökkel, másként ítélte meg a helyzetet. Szerintük a szövetséges erők nem voltak elégségesek a Rajna egész hosszában való támadásra, és helyesebbnek tartották, ha egyetlen támadásra összpontosítanak nagyobb erőket. Talán felesleges is szólni arról, hogy ezt a támadást az angol vezérkar tervei szerint északon, Montgomery vezetése alatt kellett volna végrehajtani. Nem csupán a végső győzelemben megszerzendő érdemek növelésének vágya inspirálta az angol vezérkart e javaslat megfogalmazásában, hanem a Ruhr-vidék gyors elfoglalásának – katonai szempontból érthető – óhaja, valamint az – inkább távolabbi politikai szempontokat figyelembe vevő – a célkitűzés, hogy az Északi- és Keleti-tenger partján fekvő városokba az angol hadsereg a szovjet csapatok előtt bevonulhasson. Máltában, ahol a két vezérkar együttes ülést tartott, a vita éles formákat öltött. Egyes szerzők szerint ez alkalommal: „az egész háború során a legélesebb vitára és nézeteltérésre"* került sor a két vezérkar között. Marshall, az amerikai vezérkari főnök azzal fenyegetőzött, hogy amennyiben Eisenhower javaslatát nem fogadják el, akkor kénytelen lesz felmentését kérni. Az angolok – ezt nyilván túlságosan nagy árnak tartották – lemondtak elképzeléseikről, de ragaszkodtak hozzá, hogy valamennyi szárazföldi erőt helyezzenek Montgomery vezetése alá. Ebben az esetben viszont a többi amerikai tábornok fenyegetőzött lemondással. Az angol–amerikai ellentétek ezen a ponton már teljesen egybeolvadtak a legkülönbözőbb személyi presztízs-szempontokkal. Mindegyik vezető tábornok annak megfelelően óhajtotta a Németország elleni utolsó támadás tervét kialakítani, hogy abban maximális szerep jusson neki és csapatainak.

A máltai háromnapos tanácskozást végül is zárt ajtók mögött kellett befejezni. Az amerikai álláspont győzött. Churchillnek sikerült ugyan elérni, hogy Tedder angol légimarsall helyett a jövőben a nagyobb tekintélyű s koncepcióját illetően nem csupán a légierőre korlátozódó Alexander tábornok legyen Eisenhower helyettese, de a hadvezetés és az irányítás – e döntés ellenére is – minden vonalon

* *R. Sherwood:* Roosevelt and Hopkins . . . Id. kiad. 839. l.

Eisenhower kezében maradt. Alexander végül nem is foglalta el új posztját. Eisenhower pedig a Rajna bal partjának megtisztítására adott parancsot, és majd csak ezután gondolt arra, hogy a Rajna jobb partján hídfőállásokat teremt és behatol Németország belsejébe.

A szövetséges haderő Nyugat-Európában mintegy kilencven hadosztályra rúgott, beleértve a huszonöt gépesített és az öt ejtőernyős hadosztályt is. 6000 tankjával és megfelelő légierejével összehasonlíthatatlanul fölényben volt a hatvanöt német hadosztállyal szemben, mely 1000 harckocsival sem rendelkezett. Mielőtt a nagy támadásra sor került volna, a francia haderőnek fel kellett számolnia a colmari kiszögellést. Itt ugyanis a német vonalak a Siegfried-erődítményrendszertől nyugatra húzódtak. De Lattre de Tassigny tábornok francia egységei január 20-án indultak támadásba, és jó két hét alatt sikerült befejezniük az Elzászért vívott harcot. Január 27-én elfoglalták Colmart, február 5-én a kiszögellés központját Rouffachot, egyidejűleg pedig az amerikai 22. hadtest Neufbrisachot. Február 9-én az Elzászért vívott csata véget ért, a Rajna bal partján már nem állomásoztak többé német erők, s a francia határ mindenütt helyreállt.

Egy nappal előbb kezdődött meg Eisenhower tervének megvalósítása is. Északon először a kanadaiak támadtak. (Eisenhower ügyelt arra, hogy Montgomery erői bizonyos elsőbbséget élvezzenek a parancsnoksága alatt álló többi erőkkel szemben.) Soha nem látott aktivitású tüzérségi tűz zúdult Reichswaldnál a Maas és a Rajna között a német állásokra. Tekintettel arra, hogy eredetileg a Siegfried-vonal nem húzódott fel ennyire északra, a közel ezer ágyú öt és fél órás tüzérségi tüze az ősz óta gyorsan épített viszonylag új állásokra zúdult. Ezek az állások az erdőségekre, a Rajna-partra és tényleges erődítményrendszerre támaszkodtak, a kanadaiak csak igen lassan haladtak előre, annál is inkább, mivel a Rajna és a Maas között az éppen beköszöntött olvadás következtében páncélosaikkal is nehezebben operáltak. Montgomery haditerve szerint a kanadai csapatok támadását két nappal később a 9. amerikai hadsereg támadása kellett hogy támogassa. A németek azonban a Roer-folyó gátjainak felrobbantásával a terepet elárasztották, s ezért az amerikaiak csak mintegy két hét múlva tudtak érdemlegesen beavatkozni a harcokba. Február 23-a után az árvíz elmúltával az amerikaiak támadtak, s egy hét múlva Düsseldorftól délre elérték a Rajnát, majd három nap múlva egyesültek a kanadai támadás élalakzataival. A német hadsereg itt állomásozó tizenőt hadosztályát bekerítették. Hitler parancsa, mely megtiltotta, hogy a német csapatok visszavonuljanak a Rajna mögé, kiválóan beleillett Eisenhower elképzelésébe, aki még a Rajna bal partján akart döntő vereséget mérni a német hadseregre. Hitler kategórikusan megtiltotta a visszavonulást, s ebben a térségben mindenekelőtt Weselnél akart hídfőállást létesíteni, szem előtt tartva, hogy miután a szövetséges bombatámadások a vasúti szállítást nagyrészt lehetetlenné tették, a szén és az acél szállítására a Dortmund–Essen-csatornán keresztül volt egyedül lehetőség. A német katonák valóban kitartóan és keményen harcoltak, de az angol–

amerikai haderő fölénye túlságosan nagy volt. Krefeld március 2-án elesett, a csatorna az amerikai tüzérség lőtávolságába került, egy hét múlva pedig Weselnél harcoló német hadosztályt vissza kellett rendelni a Rajna keleti partjára. A visszavonuló németek a hidakat felrobbantották. Hitler külön parancsban adta ki, hogy amennyiben valamelyik Rajna-híd a szövetségesek kezébe kerül, akkor a felelős parancsnokot agyonlöveti. A Rajna északi részét Montgomery csapatai megtisztították, a Rajna bal partja szilárdan birtokukban volt, az Eisenhower-féle terv első szakasza sikerrel lezárult.

Az 1. amerikai hadsereg a támadó front középső szakaszán, Hodges tábornokkal az élén, szintén február 23-án indult támadásra, és március 5-én elérte Köln városát. A városba vezető utakat Volkssturm egységek védték. Két nap után feladták a harcot, és Köln városának Rajnán túli része amerikai ellenőrzés alá került. Hodges csapatai ezek után délkeletre fordultak, ahol Model „B" hadseregcsoportja fejtett ki kemény ellenállást. Ennek ellenére az amerikai páncélosok március 7-én elérték Remagent, ahol legnagyobb meglepetésre az ún. Ludendorff vasúti hidat épségben találták. A német tiszteknek ugyanis szinte az utolsó pillanatban – miután minden egységet átmentettek – kellett kiadniuk a robbantási parancsot. Az amerikaiak azonban itt oly hirtelen törtek előre, hogy a robbantással megbízott egységnek nem volt ideje munkáját befejezni. Az amerikai páncélosok átrobogtak a hídon, szétverték a német robbantóállásokat, s kialakították az első hídfőállást a Rajna jobb partján. Bizonyos mértékig a Remagennél harcoló csapatot és a szövetséges főparancsnokságot is meglepte a hír, hogy egy híd épségben birtokukba került. Először maguk sem tudták, hogy mit kezdjenek vele, mert ez sok vonatkozásban nem illett a tervükbe. Csapdától is tartottak, s arra számítottak, hogy a kialakítandó hídfőt a németek felszámolják. Adva volt továbbá a korábbi terv – melyben Eisenhower tett annyi engedményt az angoloknak, hogy a Rajnán való átkelés elsőbbségét Montgomeryre hagyta, sőt erősítésére Bradley csapatainak egy részét is átengedte számára. Most viszont a remageni híd lehetővé tette, hogy a Rajnán való átkelés ebből a szektorból induljon ki. Bradley és a neki alárendelt, de vele egyenrangú Patton (az amerikai hadsereg fenegyereke), akik idejük jelentős részét egyébként is Montgomery tervei keresztülhúzásának szentelték, ebben az irányban igyekeztek Eisenhowert befolyásolni. A németek viszont újabb és újabb kísérletet tettek a remageni híd felrobbantására. Hitler ekkor tüzérségi és légitámadások útján is megkísérelte a híd felrobbantását, de ez csak tíz nap múlva sikerült, mikor már egy gyorsan felépített tartalékhíd is működött. Hitler a vétkes tiszteket rögtönítélő bíróság útján halálra ítéltette, de ez nem változtatott a tényen, a Rajna védelmi vonalán megtörtént az első szakadás.

Ezekben a napokban Patton 3. amerikai hadserege is megtámadta Moselnél a német erőket, s március 10-én visszavetette őket a Rajna, illetve a Mosel bal partjára. A Rajna bal partja egészen Koblenzig a szövetséges erők birtokában volt. Eisenhower azonban csak akkor látta elérkezettnek a Rajnán való átkelés ki-

kényszerítését, ha délen is kiküszöbölik a mintegy 200 kilométer hosszú német vonalat, mely Koblenz, a Mosel- és a Saar-folyó mellett Strasbourgig húzódott. Devers 7. amerikai hadserege a rendkívül kedvezőtlen erdős, hegyes terepen – a Siegfried-vonallal szemben – csak igen lassan haladt előre. Patton hadserege az Eifel-hegységben előretörve, a német csapatok hátába került. Rundstedt, a nyugati haderők német főparancsnoka a Saar-vidék kiürítését javasolta, mire Hitler leváltotta őt, s a parancsai és elképzelései iránt nagyobb megértést tanúsító Kesselringet nevezte ki a nyugati erők főparancsnokává. Patton március 15-én megindult támadásaival szemben azonban ő is tehetetlen volt. Patton átkelt a Moselen, majd a Hunsrück-hegység és a Rajna bal partja Koblenztól Ludwigshafenig hamarosan birtokába került, mi több, március 23-án Oppenheimnél a jobb parton is sikerült hídfőt létesítenie. Patton ezt a tényt tartotta a legfontosabbnak: „Azt akarom – telefonálta Bradleynak –, hogy az egész világ megtudja, a 3. hadsereg Montgomery előtt átkelt a folyón."*

Március 20-án Patch tábornok egységei is átkeltek a Saaron, a Saar-vidék hamarosan elesett, és március 25-én a Rajna egész hosszában a bal part az angol–amerikai hadsereg birtokában volt. A német hadsereg az alig hathetes ütközetben több mint 350 000 embert vesztett, ezek többsége azonban már fogoly volt, ami azt mutatta, hogy a német katonák most már tömegesen adták meg magukat, s a túszrendszer, a rögtönítélő bíróságok és más terrorintézkedések ellenére is inkább a hadifogságot, mintsem a hősi halált választották.

Hitler felismerte, hogy a háborút végleg elvesztette. Radikális intézkedésekkel igyekezett ugyan még hadseregében a fegyelmet fenntartani, az átszökéseket, a dezertálásokat csökkenteni, de ez már nem sokat változtatott a helyzeten.

Február elején felvetette, hogy Németország lépjen ki a hadifoglyokra vonatkozó genfi konvencióból. Talán remélte, hogy katonáikat féltő szövetségeseket ezzel tárgyalásra készteti, de lehet, hogy a tehetetlen düh és bosszúvágy vezette. Az ellenvéleményeket hangoztatók egyre jobban megértették, hogy a német világuralmi kísérletek kudarca után Hitler, mint Wotan az *Istenek alkonyá*ban, úgy kíván a történelem színpadáról lelépni, hogy a világmindenséget, beleértve Németországot, vér- és lángtengerré változtatja. A különböző fenyegető utasításokban a Führer halált ígért azoknak a katonáknak, akik hamis szabadságpapírokkal utaznak, akik egyedül – állítólag egységeiket keresve – kóborolnak. Hasonlóan halált ígért azoknak a tiszteknek vagy parancsnokoknak is, akik valamilyen fontos várost vagy közlekedési csomópontot az ellenségnek átengednek. Miután az amerikaiak elfoglalták a Rajna bal partját, sőt a másik parton is két hídfőt létesítettek, várható volt, hogy a közeljövőben keletről a szovjet, nyugatról az angol–amerikai erők végső csapásra indulnak. Hitler elhatározta, hogy saját népével is leszámol. Már 1944-ben kijelentette: „Ha a német nép alulmarad ebben a háborúban, akkor

* *G. S. Patton:* War as I knew it. Id. kiad. 264. l.

gyengének bizonyult, nem állta meg a történelem próbáját, s pusztulásra van ítélve."*

A fizikailag és szellemileg rohamosan hanyatló, kábítószereken élő, hisztérikus Führer már 1945. március 19-én kiadta hírhedt Néró-parancsát: „minden katonai, közlekedési, hírközlési, ipari és ellátási objektumot a birodalom területén belül . . . meg kell semmisíteni."**

Speer, a mindenható fegyverkezési miniszter, alig néhány nappal korábban a felperzselt föld taktikája ellen tiltakozó memorandumot nyújtott át Hitlernek, hangoztatva, hogy az veszélyezteti a német nép jövőjét. Speernek néhány vezető német tiszt segítségével ugyan sikerült Hitler parancsát enyhíteni, illetve egy olyan végrehajtási utasítást kibocsáttatni, mely nyugaton jóval kevésbé radikálisan alkalmazta, olykor nem is alkalmazta a felperzselt föld taktikáját. Ennek ellenére nagy volt a veszély, hogy az SS és a nácipárt fanatikus funkcionáriusai a nemzetiszocialista rendszer bukását Németország teljes pusztulásává változtatják.

Az angol–amerikai haderő a Rajna-vidék elfoglalása után nem tartotta szükségesnek, hogy hosszabb támadási szünetet tartson. A déli szakaszon még be sem fejeződtek a harcok, amikor északon már Montgomery előkészítette a Rajnán való átkelést. Óriási légi és tüzérségi előkészítés után március 24-én megkezdődött az átkelés, ezzel egyidőben Weselnél két szövetséges ejtőernyős hadosztály biztosított egy hídfőállást. Alig néhány nap múlva még egy sor pontonhidat sikerült üzembe helyezni, március végéig pedig összefüggő hídfőt létesítettek, Emmerichtől egészen Duisburgig. Az amerikaiak már korábban Oppenheimnél is hídfőt szereztek, így biztosítva volt, hogy a Ruhr-vidék bekerítésére és elfoglalására irányuló támadás egyszerre két irányból indul meg. Az átkelés gyors sikerét nem csupán a vezetés, a kiváló felszerelés és a harci szellem segítette, hanem a gyenge ellenállás is. Az egykor oly keményen és kitartóan harcoló német katonát már csak a Keleti Fronton lehetett fellelni, ahová egyébként a német vezetés is összpontosította erőit. Az angol–amerikai előrenyomulást most már olykor nem annyira a német ellenállás fékezte, hanem a saját bombatámadásaikkal tönkretett utak, közlekedési eszközök. Montgomery a Rajnán való sikeres átkelés után csapatai egy részét északra fordította, hogy Hollandiából kiverje az ottmaradt német erőket, illetve elvágja azokat. Csapatainak zöme a Ruhr-vidék ellen indult, ahol még közel száz német hadosztály rendezkedett be védelemre. Világos volt azonban, hogy a német védelem a Ruhr-vidékre összpontosul, s középen viszonylag könnyű lehetőség kínálkozik az előretörésre az Elba-folyóhoz.

Délebbre az amerikaiaknak már két hídfőjük volt, így itt sem kellett átkelési hadműveleteket folytatniuk, hanem az erőket a hídfők kiszélesítésére, majd további általános támadásra koncentrálták. Bradley hadserege tehát a remageni hídfőt

* International Military Tribunal. XVI. London 1947–1949. 541. l.

** *A. Speer:* Inside the Third Reich. Id. kiad. 436. l.

erősítette meg, és március 24-én már Bonntól Koblenzig birtokában tartotta a Rajna keleti partját, majd innen kitörve a németek várakozása ellenére nem északra a Ruhr-vidék ellen, hanem keletre, a Lahn irányába fordult, s itt az erőket egyesítve, részben északra, a Ruhr-vidék háta mögött tört előre. Április 1-én Lippstadtnál egyesültek a Montgomery vezette hadseregcsoporthoz tartozó 9. amerikai hadsereggel, és Paderbornnál a németek páncélos kiképző és gyakorló iskolájánál egy utolsó nagy csatát vívtak. Ezt követően a Ruhr-vidék bekerítése befejeződött.

A Model tábornagy vezette „B" hadseregcsoport huszonegy hadosztállyal a Ruhr-vidéki katlanba szorult. Az 1. amerikai hadsereg egy része délkelet felé fordult, hogy megteremtse az összeköttetést Patton 3. amerikai hadseregével. Patton csapatai Mainz és Koblenz között létesítettek újabb és újabb hídfőket, majd keletre előretörve Giessennél egyesültek Hodges egységeivel, s innen tovább nyomultak előre Frankfurt és Kassel irányába.

A németek nyugati frontján ekkor már közel 300 kilométeres rés tátongott. Északon Model bekerített hadserege még 18 napig ellenállt. S noha formailag a német hadiipar nagy része birtokában volt, ténylegesen már nem tudta magát elegendő hadianyaggal ellátni, mivel a szövetséges légierők a Ruhr-vidék iparát addigra már teljesen megbénították. Model megkísérelte a kitörést Winterbergnél, de kudarcot vallott. Április 19-én a szövetségesek Hagennél észak–déli irányban kettévágták a bekerített csapatokat. A német csapatok ellenállása egyre inkább gyengült. Április 16-án a keleti katlan megadta magát. Model öngyilkos lett, több mint 300 000 ember viszont a hadifogságot választotta a kilátástalan harc helyett.

A Ruhr-vidéken még egy ideig határozott ellenállás volt. A Ruhr és a déli hegyes vidék között azonban semmiféle szervezett védővonal nem létezett, mi több, számításba jövő német erők sem harcoltak a Rajna és Berlin között. Eisenhowernek ismét döntenie kellett a további teendőkről. Az amerikai tábornok, híven az amerikai vezérkar korábbi álláspontjához, a háborút gyorsan, viszonylag kis áldozatokkal kívánta befejezni, a haditervet ennek megfelelően alakította ki. Eisenhower véleménye szerint a Ruhr-vidék bekerítése után Bradley csapatai törjenek előre a kasseli térségben Közép-Németországban, Lipcse–Drezda irányában, hogy az Elba-folyónál találkozzanak a szovjet erőkkel.

Ezt követően kellett volna Montgomery egységeinek Hamburg és Lübeck irányába előretörnie, hogy a Dániában és Norvégiában állomásozó német erőket elvágják. Délen Devers amerikai tábornoknak Linz irányába kellett előrenyomulnia, s ott találkoznia a szovjet erőkkel. Mielőtt a német vezetés visszahúzódhat az ún. alpesi erődbe, meg kell szállni Dél-Bajorországot és Ausztriát. A szövetségesek körében erős volt a meggyőződés, hogy Hitler és a nácipárt fanatikusai a bajor és osztrák hegyekbe visszahúzódva még hosszan folytatni kívánják a háborút. „Olyan benyomásom volt – mondotta Eisenhower –, hogy fel kell készülni arra, hogy a német hadsereg maradványait csak fokozatosan tudjuk megsemmisíteni, egy hosz-

szan elhúzódó, végső csatában, Nyugat-Ausztria és Dél-Bajorország alpesi vidékein."*

Ezt a nézetet erősítette az is, hogy a német csapatokat minden logika ellenére, nem vonták vissza Magyarországról és Észak-Olaszországból, mikor az Oderánál és a Rajnánál nagyon nagy szükség lett volna rájuk. Eisenhower tehát úgy látta, hogy a Nemzeti Terület (így nevezték ezt a vidéket) elfoglalása pillanatnyilag a legfontosabb, mivel ezután elejét vehetik a háború vagy legalábbis a harcok hosszú elhúzódásának. Ennek következtében Eisenhower az eredeti elképzelésektől eltérően Montgomery egységeit tovább gyengítette. A 9. amerikai hadsereget Bradley középen előretörő hadseregeihez kapcsolta, s a középen történő előretörést tekintette a hadművelet legfontosabb láncszemének.

A szövetséges erők főparancsnoka március 28-án megtáviratozta elképzeléseit Rooseveltnek és Churchillnek, mi több, a szovjet erők főparancsnokának, Sztálinnak is. Mind a haditerv, mind annak közlése Sztálinnal, Churchill legélesebb tiltakozását váltotta ki. Az angol miniszterelnök gondolatait – most hogy a német hadsereg összeomlása küszöbön állt – már igen erősen foglalkoztatta a Szovjetunió leendő pozíciója. Attól tartott, hogy a Szovjetunió túlságosan megerősödve kerül ki a háborúból, és ez döntően befolyásolhatja Európa háború utáni helyzetét. Churchill szerint az angol–amerikai hadseregnek Németország minél nagyobb részét el kell foglalnia, hogy – esetleg a korábbi megállapodástól eltérően – a nyugati megszállási övezeteket kiterjeszthessék. Churchill elhibázottnak tartotta Eisenhower döntését, mivel nem Berlin felé akarta irányítani a szövetséges erőket. „Eisenhower tábornok valószínűleg téved – írta –, mikor feltételezi, hogy Berlinnek nincs politikai és katonai jelentősége."**

Követelte, hogy változtassák meg a haditervet. „Az orosz csapatok kétségtelenül le fogják rohanni egész Ausztriát, és be fognak vonulni Bécsbe – írta Rooseveltnek. – Ha Berlint is elfoglalnák, illetéktelenül beléjük vésődnék a benyomás, hogy a közös győzelemhez való hozzájárulásuk túlsúlyban volt. Nem szülhet ez a tény bennük olyan lelkiállapotot, amely majd a jövőben súlyos és félelmetes nehézségeket fog okozni? Ezért úgy látom, hogy politikai okokból olyan mélyre kell behatolnunk Németországba kelet felé, amilyen mélyre csak tudunk."*** Churchillnek az északi irányba történő támadást szorgalmazó érvei között az is szerepelt, hogy így Dániát is a nyugati csapatok szabadíthatják fel. Az angol miniszterelnök nagyon felháborodott azon, hogy Eisenhower a haditervet közvetlenül tudatta Sztálinnal. Méltatlankodva közölte Eisenhowerral, hogy: „a Marsallhoz [ti. Sztálinhoz – *R. Gy.*] intézett üzenetével túllépte felhatalmazását, mert tisztán katonai ügyben közvetlenül érintkezésbe lépett Moszkvával".****

* *Cb. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 690. l.

** *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 395. l.

*** Uo.

**** *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 399. l.

Eisenhower szembeszállt Churchill érveivel, s mint már annyiszor – az angol–amerikai hadvezetés vitájában –, Marshall tábornok támogatta őt. De a német fronton harcoló amerikai tábornokok sem voltak hajlandók az északi irányt – tehát Montgomery előtérbe kerülését – támogatni. Elsősorban presztízsokok játszottak itt közre, de nem volt nehéz katonai szempontokra is hivatkozni. Bradley kifejtette, „ha Berlin felé tör előre, az esetben nem tudná megsemmisíteni a német erőket, hanem csupán leszorítaná őket délre. Véleménye szerint ez súlyos katonai áldozatokkal járna, ami túlságosan nagy ár tisztán presztízsokokért."* Marshall tábornok pedig így fogalmazta meg véleményét: „azok a politikai és pszichológiai előnyök, melyek abból származnak, hogy Berlint az oroszok előtt foglalhatnánk el, nem homályosíthatják el a katonai megfontolások követelményét, mely véleményünk szerint egyértelmű: a német hadsereg szétverése és megsemmisítése."**

Ismét Churchill deferált az amerikai érvek előtt. Eisenhower parancsára az amerikai csapatok gyorsan nyomultak az Elba irányába, jól felhasználva az autóutakat, a Harz-hegység egyes pontjain kisebb német állások mellett elhaladva április 10-én már elérték Hannovert, majd április 11-én az Elba-folyót is. Másnap sikerült a folyó keleti partján hídfőt létesíteniük, mintegy 120 kilométerre megközelítve Berlint. A szovjet és amerikai erők tehát nagyjából egyenlő távolságra álltak a német fővárostól. Közben az amerikai csapatok már több helyen kijutottak az Elbához, Wittenbergnél és a Saale-folyó torkolatánál, Halle és Jena között ismét jelentős német erőket kerítve be a Harz-hegységben.

A Rajnán való átkelés után az amerikai erők közel két hét alatt szinte ellenállás nélkül nyomultak előre. A Saale-folyónál a gyorsan felállított 12. hadsereg Wenck tábornok vezetésével felvette a harcot az amerikaiakkal. Ez a hadsereg már a katonaiskolák növendékeiből és elsősorban fiatalokból állt, olyanokból, akiket korábban a katonai szolgálatra nem tartottak alkalmasnak. Hitler még mindig nagy terveket szőtt. Vereséget akart mérni a nyugati haderőkre, hogy Eisenhower előrenyomuló erőit kettévágja, és esetleg a Ruhr-vidéket visszafoglalja.

A kilenc új hadosztály támadása Lipcsétől északra némi sikert hozott. Magdeburgnál felszámolta az egyik amerikai hídfőt. Eisenhower elképzeléseit azonban nem annyira a pillanatnyilag megerősödött német ellenállás, hanem saját stratégiai haditerve határozta meg. Churchill továbbra is erősen sürgette a Berlin elleni támadást. Az amerikai hadvezér úgy ítélte meg a katonai helyzetet, hogy nem elég szilárd a Berlin elleni támadásra, s megmaradt saját, korábbi elképzeléseinél, azaz annál, hogy megáll az Elbánál, és megerősíti, megtisztítja szárnyait. Az amerikai vezetés pedig pillanatnyilag kevésbé foglalkozott Eisenhower terveinek mérlegelésével, mivel Roosevelt elnök váratlan halála a politikai vezetést túlságosan meggyengítette ahhoz, semhogy katonai döntések felülvizsgálatára tegyen kísérletet.

* *O. N. Bradley:* A Soldier's Story. New York 1951. 528. l.
** *Ch. Wilmot:* The Struggle for Europe. Id. kiad. 693. l.

Roosevelt elnök halála – bár egészségének gyors romlását már a jaltai konferencia résztvevői is konstatálták – váratlanul következett be, 1945. április 12-én, a délutáni órákban. Az amerikai alkotmány értelmében utódja Harry Truman alelnök lett, akinek nemcsak azok az emberi kvalitásai hiányoztak, melyek Roosevelthet a 20. század egyik legjelentősebb történelmi figurájává tették, de viszonylag rövid ideje töltötte be az alelnöki tisztet, és így a politikai s különösen a nemzetközi ügyekben nem volt járatos. Ismert volt, hogy nézetei, különösen a Szovjetunióval kapcsolatban távolról sem azonosak elődjével. A jaltai egyezményt követő időszakban – mint erre még visszatérünk – a Szovjetunió és a nyugati hatalmak között jó néhány kérdésben nézeteltérés volt. Félő volt, hogy az új elnök szakít Roosevelt szövetségi politikájával. Truman első akciói azonban, érthető okokból a folytonosság biztosítását, a háború gyors befejezését és a koalíció fenntartását célozták. Mindez óriási csalódást okozott Németországban, ahol Roosevelt halálát nagy örömmel és megkönnyebbüléssel, az antifasiszta koalíció felbomlásában reménykedve fogadták. Goebbels alig néhány napja próbált lelket önteni teljesen reményt vesztett vezérébe, azzal, hogy részleteket olvasott fel Carlyle: *Nagy Frigyes története* című munkájából. „1761–62-ben Nagy Frigyes sorozatos nehézségekkel nézett szembe, maga a király sem látott már kiutat, nem tudta mit tegyen, valamennyi tábornoka és minisztere meg volt győződve bukásáról, az ellenség Poroszországot már meghódított tartománynak tekintette, a jövő teljesen sötétnek látszott, és a király miniszteréhez, Frankenstein grófhoz írt levelében határidőt szabott, kijelentve, amennyiben február 15-ig nem alakul másként a helyzet, mérget vesz be. »Derék király –.írta Carlyle –, várj még egy kicsit, szenvedésed napjai hamarosan véget érnek. A felhők mögött már emelkedik jó szerencséd napja, és hamarosan meglátod azt.« Február 12-én meghalt a cárnő, s a brandenburgi ház megmenekült. A Führernek – beszélte el Goebbels – szemében könny csillogott."*

Nagy Frigyes történetén felbuzdulva a Hitler iránt nagy személyi hűséget is érző propagandaminiszter elkészíttette a Führer horoszkópját. A csillagok állása április második felében nagy sikert ígért számára. Nagy Frigyes történetét és a csillagok kedvező állását az ügybuzgó miniszter még a csapatokhoz intézett propagandaanyagokban is igyekezett felhasználni. Ekkor érkezett meg április 13-án hajnalban Roosevelt halálhíre. Goebbels azonnal táviratot küldött Hitlernek: „Vezérem, gratulálok önnek. A sors leterítette legádázabb ellenségét. Isten nem hagyott el bennünket . . . Csoda történt."**

Hitler hajlandó volt hinni a csodában. Minden kis mozzanatra gondosan figyelt, vajon nem következik-e be mégis az antifasiszta koalíció felbomlása. Pár nappal előbb jutott kezébe az az irat, amely a megszállási zónák tervét tartalmazta. Abban reménykedett, hogy az amerikaiak, mivel az Elbához előretörve túllépték meg-

* *A. Bullock:* Hitler: a Study in Tyranny. Id. kiad. 781. l.

** *R. Semmler:* Goebbels the Man next to Hitler. London 1947. 150. l.

szállási övezetük határát, ezen az oroszokkal összekülönböznek, s a nagy szövetség felbomlik.

Április 20-án Hitler ismét súlyos depressziós állapotba került. Utasítást adott, hogy a német csapatok keletről és nyugatról Berlin közelébe vonuljanak vissza, hogy az amerikai és szovjet csapatok minél hamarabb találkozzanak. Fantazmagóriája szerint ez a szövetséges haderők összeütközéséhez vezethet. De Goebbels már látta, hogy csalódtak. „A sors ismét kegyetlen volt hozzánk, bolondot csinált belőlünk."*

A náci birodalom, mely egykor a Kaukázustól az Atlanti-óceánig terjedt, ekkor már alig 150 kilométer széles volt. Minden a végéhez közeledett. Április 25-én a 69. amerikai hadosztály az Elba melletti Torgaunál találkozott az 58. szovjet gárdahadosztály alakulataival. A szovjet és az amerikai csapatok kitörő örömmel, baráti öleléssel köszöntötték egymást.

A szövetséges haderők középső része haladt előre leggyorsabban, de Montgomery csapatai is szisztematikusan nyomultak előre. A kanadai és az angol egységek balszárnya a Hollandiában állomásozó erők ellen fordult, áttörve a német állásokat. Ijssel-Meernél Nyugat-Hollandiát elvágták. Kelet-Hollandiát április 2-ig teljesen felszabadították, majd az Ems-folyón átkelve Németország északi része felé meneteltek előre. Montgomery erőinek jobbszárnya viszont az Alsó-Elba irányába nyomult előre, viszonylag erős német ellenállásba ütközve. Április 24-ig Hamburgtól Wittenbergéig elfoglalta az Elba bal partját. Április 26-án Bréma került az angol csapatok birtokába, alig pár nappal azután Lauenburgnál átkeltek az Elbán, és előrenyomultak a Balti-tenger irányába. Május 2-án Lübecket foglalták el, majd hamarosan Dánia náci megszállásának vetettek véget. Május 3-án Hamburg is elesett, Montgomery hadjárata véget ért. A vele szemben álló német hadsereg ugyanis Északnyugat-Németországra, Dániára és Hollandiára vonatkozóan részleges fegyverszünetet kötött.

Délen Patch tábornok 7. amerikai hadseregc a mainz–mannheimi hídfőtől tört előre, hogy megsemmisítse a német „G" hadseregcsoportot, és fedezze Bradley jobbszárnyát. Április 16-án elérték Nürnberget. A náci pártkongresszusok városát az SS és a Volkssturm alakulatai fanatikusan védelmezték, az amerikaiak csak április 20-án vették a várost birtokukba. Patton tábornok alakulatai Thüringián törtek keresztül, majd április végén elérve az Érchegységet, Eisenhowernek a szovjet hadvezetéssel kötött megállapodása alapján déli irányba fordultak, és a csehszlovák határ mellett Patch hadseregével, az ún. alpesi nemzeti rezervátumot támadták. Április 26-án a németek már a Duna mögé vonultak vissza.

A francia csapatok is Németország déli részén törtek előre kelet felé. Április 22-én elfoglalták Stuttgartot. Mivel az amerikaiak a Mannheim–Karlsruhe–Stuttgart–Ulm-vonalat kezükben akarták tartani, a francia csapatok de Gaulle

* Uo. 153. l.

tiltakozása ellenére is kénytelenek voltak a várost az amerikaiaknak átengedni. Végül a francia erők a Fekete-erdő térségét foglalták el, kijutva egészen a Bodentóig.

Az amerikaiak dél felé vonulva átkeltek a Dunán, és elfoglalták Augsburgot. Münchenben a városban élő volt szakszervezeti funkcionáriusok, néhány más ellenzéki politikus kapcsolatot teremtett az ott állomásozó katonaság egy részével, amely fellázadt a várost végsőkig védelmező nácik ellen. Mire azonban április 30-án az amerikaiak bevonultak Münchenbe, az SS és a Luftwaffe alakulatai a lázadást leverték, és vezetői közül jó néhányat agyonlőttek. Patch délre előrenyomuló egységei május 4-én a Brenner-hágónál találkoztak az Olaszországban harcoló és északra előretörő szövetséges csapatokkal.

Olaszországban az 1944-es őszi sikertelen offenzíva után hónapokra megáltak a szövetségesek. Hiába voltak óriási fölényben a levegőben, hiába volt sokkal jobb a felszerelésük, a huszonhárom német és négy olasz hadosztály (a Mussolini-féle salòi köztársaság csapatai) túlságosan erősnek bizonyult a huszonhárom hadosztályt kitevő szövetséges erőkkel szemben, melyek között angol–amerikai, lengyel, brazil és olasz csapatok voltak. A harc helyett tehát örömmel fogadták, midőn Wolff tábornok az olaszországi SS-erők parancsnoka Svájcban azzal az ajánlattal kereste meg Allen Dullest, az amerikai titkosszolgálat ottani vezetőjét, hogy az Olaszországban állomásozó német erők hajlandók letenni a fegyvert. A Bernben megindult tárgyalások híre természetesen Sztálinhoz is eljutott. Molotov kemény hangú jegyzéket nyújtott át a szövetségeseknek. „Bernben két hete tárgyalások folynak a német hadvezetőség, illetve az angol és az amerikai hadvezetőség megbízottai között a Németország elleni háború fő terhét viselő Szovjetunió háta mögött."*

A szovjet kormány első reagálása az volt, hogy a szovjet hadvezetőség képviselőit is hívják meg a tárgyalásokra. Midőn ez nem történt meg, a helyzet elmérgesedett, s a Szovjetunióban a tárgyalások jellegét illetően különböző kételyek merültek fel. Az amerikaiak megpróbálták elsimítani az ügyet, a szovjet interpretációt félreértéssel magyarázták. Molotov viszont kitartott azon nézete mellett, amit ez a mondat tartalmazott: „nem félreértésnek, hanem valami rosszabbnak tekinti".**

A szovjet kormány gyanúját erősítette az a tény is, hogy míg Keleten a német katonák szinte minden talpalatnyi földet a végsőkig védtek, Nyugaton az ellenállás mind rendszertelenebbé vált, a szövetségesek villámgyorsan haladtak előre. Jóllehet az angol–amerikai megbízottak Bernben ténylegesen csak az olaszországi erők kapitulációjáról tárgyaltak, legalábbis nincsenek olyan dokumentumok, melyek arra engednének következtetni, hogy ennél többről lett volna szó, a szovjet kormány aggodalma szokatlanul kemény hangú üzenetváltáshoz vezetett a három kormányfő

* Sztálin üzenetváltása . . . I. kiad. 372. l.
** Uo.

levelezésében. Roosevelt március 25-én azt bizonygatta, hogy a tárgyalásokról a szovjet kormányt tájékoztatták, csupán részkapitulációról van szó, s hiba lenne, ha elzárkóznának az ilyen tárgyalásoktól, melyek a veszteségeket erősen csökkenthetik.

Sztálin válaszában utalt arra, hogy nem ellenzi a részkapitulációt, de itt tudatos német manőverről van szó, melynek célja, hogy az Olaszországban felszabadult erőket a szovjet csapatok ellen vessék be. Olaszországban a német erőket „nem kerítették be, és nem fenyegeti őket a megsemmisülés veszélye" – írta Sztálin. – Ha ennek ellenére a németek Észak-Olaszországban tárgyalásokra törekednek, hogy megadják magukat, és megnyissák a frontot a szövetséges csapatok előtt, ez azt jelenti, hogy valamilyen más, komolyabb, Németország sorsát érintő céljaik vannak."* Roosevelt erélyes hangú válaszban utasította vissza a szovjet kormányfő állítását, s aggodalmának adott hangot a bizalmatlanság kialakuló légköre miatt. Miután Sztálin következő üzenete határozottabban fogalmazott: „Kesselring marsall, a német nyugati front parancsnoka beleegyezett abba, hogy megnyissa a frontot, s az angol és amerikai csapatokat átengedje keleti irányba, az angolok és az amerikaiak pedig viszonzásul megígérték, hogy enyhébb fegyverszüneti feltételeket szabnak a németeknek."** Roosevelt keményen visszautasította Sztálin vádjait: „Csodálkozással tölt el, hogy a Szovjet Kormány, úgy látszik hitelt adott annak a vélcménynek, amely szerint én megegyezésre léptem az ellenséggel, anélkül hogy előbb megkaptam volna az Önök teljes hozzájárulását."***

Sztálin válasza, bár utalt a szovjet kormány gyanúját alátámasztó néhány mozzanatra, mindenesetre már enyhébb hangnemben fogalmazódott, jelezve, hogy sem Roosevelt, sem Churchill becsületességében és megbízhatóságában nem kételkedik. Így a konfliktus elsimult, annál is inkább, mivel a berni tárgyalások nem jártak eredménnyel.

Április 9-én tehát az angol–amerikai csapatok Olaszországban is támadásba lendültek. Az arcvonal Bologna és Firenze között húzódott. Az angol–amerikai terv célul tűzte ki, hogy Bolognától keletre és nyugatra áttörik a német vonalat, s kijutva a Pó-síkságra, viszonylag gyorsan elfoglalják Adigét és egész Észak-Olaszországot. Április 14-én Imola elfoglalásával megszületett az első siker, és bár lassan, de eredményesen haladt az angolok előrenyomulása Argenta irányába. A másik oldalon a fő támadás a Pistoia–Bologna-úton egyre veszélyesebb helyzetet teremtett. A német csapatokat vezénylő Vietinghoff tábornok április 20-án kénytelen volt a visszavonulást elrendelni. Ekkor azonban már késő volt. Április 21-én elesett Bologna, két nappal később az amerikai erők elérték a Pó-folyót, a német erők nagy részét bekerítették. Április 25-én a Kommunista Párt és baloldali szö-

* Uo. II. köt. 224. l.
** Uo. 230. l.
*** Uo. 233. l.

vetségesei kirobbantották az észak-olaszországi nemzeti felkelést, számos várost, mint Milánót, Velencét elfoglaltak, mielőtt az angol–amerikai erők odaértek volna. Pár nap múlva Padova, Verona és egész Adige a partizánok és a szövetséges erők birtokában volt. A német csapatok parancsnoka ekkor Svájcban újabb tárgyalásokat indított, melyekről Churchill április 21-én értesítette Sztálint, kérve, hogy a tárgyalásokra küldjön szovjet képviselőket. Április 29-én Alexander tábornok aláírta az olaszországi német erők kapitulációját. A közel egymillió német katona megadására május 2-án került sor.

Az olaszországi német erők összeomlása Mussolini salòi bábköztársaságának is a végét jelentette. Mussolini német katonai egyenruhában a svájci határ felé menekült. Az olasz partizánok egy csoportja azonban április 27-én a Como-tó közelében elfogta. Hamarosan kivégezték az olasz nép két évtizeden keresztüli diktátorát. Holttestét másnap Milánó főterén tették közszemlére. A délre nyomuló amerikai csapatok a Brenner-hágónál találkoztak az Olaszországból előretörő erőkkel. Egy részük nyugat felé fordult, és behatolt Ausztriába, egészen Linzig. Május első napjaiban bebizonyosodott, hogy Eisenhower aggodalma a német alpesi erőd miatt alaptalan volt.

A német összeomlás most már napok kérdése volt, hiszen az ellenállás zömét az április 16-ától Berlin irányába meginduló szovjet támadás végleg megtörte.

Mikor Berlin ellen megindult a szovjet támadás, a német birodalom másik legfontosabb városa, Bécs már elesett. Az a március közepén kibontakozó szovjet támadás, mely befejezte Magyarország felszabadítását, nem állt meg az országhatárokon, hanem azonnal átcsapott Ausztriába. A Vörös Hadsereg a volt Ausztria területére lépve azonnal felhívást intézett a lakossághoz, s az 1943-as őszi moszkvai deklaráció szellemében közölte, hogy a náci csapatok üldözése során lép a volt osztrák területre. „A Vörös Hadsereg megfelelő különbséget tud tenni az osztrákok és a német megszállók között. A Vörös Hadsereg Ausztriába nem mint megszálló, hanem mint felszabadító hadsereg vonult be."*

Április 6-án értek a szovjet hadsereg előretört alakulatai Bécs külső védelmi övezetébe, és Tolbuhin marsall vezetésével hamarosan megindult Bécs ostroma. A német hadsereg már Magyarországról is fejvesztve menekült. A hadműveleteket vezető Wöhler tábornokot pedig leváltották. Az osztrák–magyar határon emelt erődítményrendszer – jórészt befejezetlenül – szinte még átmenetileg sem tudta feltartóztatni a szovjet hadsereg rohamát, így a szovjet csapatok szinte egyazon támadás révén jutottak Bécsig. Hitler természetesen Bécs „minden körülmények közötti" védelmét rendelte el. De a menekülő német vezetők kevés hajlandóságot mutattak a parancs végrehajtására. Aktív ellenállási csoportok segítették a szovjet csapatokat Bécs mind gyorsabb felszabadításában. Bár vezetőiket árulás folytán elfogták, Bécs külső részeit a Vörös Hadsereg már április 8-án birtokába vette. A nehéz ut-

* *Gosztonyi Péter:* Endkampf an der Donau 1944–1945. Id. kiad. 248. l.

cai harcokban újabb két nap telt el, míg a belvárosig előrenyomultak. Majd a Dunacsatorna lett a német ellenállás fészke, de április 13-án este innen is kiverték őket. Tolbuhin csapatai az osztrák területre behatolt Malinovszkij egységeivel ezek után tovább nyomultak nyugatra.

St. Pölten után az előrenyomulás északon lelassult, s a szovjet és amerikai egységek Linznél találkoztak. A Dunától délre a szovjet csapatok – Szlovéniában Tito jugoszláv egységeitől is támogatva – harcoltak, s a nehéz alpesi terepen lassan haladtak előre. Május elsején már csupán az utolsó csatározások folytak Szlovéniában és Alsó-Ausztriában.

Hitler április 20-án kijelentette, hogy Bécs után nem veszthet el még egy várost, de szavainak ekkor már senki, talán még ő maga sem adott hitelt. A Szovjet Főhadiszálláson március végén sűrűsödtek Berlin elfoglalásának előkészületei. Az előzetes elképzeléseket már korábban tisztázták. Sztálin a Visztula–Odera-hadművelet megindítása előtt úgy állapította meg a támadási sávhatárokat, hogy Berlin elfoglalásának dicsősége az 1. Belorusz Front katonáinak és parancsnokának, Zsukovnak jusson. A döntés azonban nem csupán az 1. Ukrán Front – Zsukovval erősen rivalizáló – parancsnokának, Konyevnek okozott keserű perceket, hanem az egész vezérkart zavarta, mivel véleményük szerint, ha Konyev csapatai közvetlenül is részt vesznek a Berlin elleni hadműveletben, akkor lényegesen könnyebb lesz az ellenállás leküzdése. Sztálin, akinek tudomása volt a nyugati szövetségesek hadvezetésében lejátszódó vitákról, Churchill javaslatáról, hogy Berlint mindenképpen a nyugati csapatok foglalják el, április 1-én összehívatta a vezetők tanácskozását, s parancsot adott Zsukovnak és Konyevnek, hogy együttesen készítsék elő Berlin elfoglalásának végleges haditervét. Mindkét tábornok tisztában volt azzal, hogy a támadás megindítását és lebonyolítását a lehető leggyorsabban kell végrehajtani. Ez egyszerűbb volt Zsukov frontjánál, ahol a csapatok támadási fő iránya eredetileg is Berlin volt. Valamivel nehezebb Konyevnél, mivel korábban Prága, illetve Drezda volt a támadás fő iránya. Sztálin még ezen a tanácskozáson is csak részben módosította a két támadást elválasztó határokat. Konyev javaslatát, hogy saját frontja is vegyen részt Berlin elfoglalásában, nem utasította el, de nem is tette magáévá. A két frontot elválasztó sávhatárt most csak Lübbenig (Berlintől 60 km) húzta meg, majd azt mondta:

„Aki elsőként betör, hát csak foglalja el Berlint."*

A tanácskozás április 16-ában jelölte meg a támadás időpontját. Az 1. Belorusz Frontra hárult, hogy a küstrini hídfőtől kiindulva elfoglalja Berlint, és 12–15 napon belül érje el az Elbát. Az 1. Ukrán Front egységeinek Cottbus körzetében, Berlintől délre kellett támadniuk, s minél hamarabb elérniük Drezdát. A fő csapásuk iránya ugyan Berlintől 50 km-re délre húzódott, de lehetőség volt bizonyos előrenyomulás után két harckocsi hadsereget északra, közvetlenül Berlin ellen for-

* *Sz. M. Styemenko:* Ahol a győzelmet kovácsolták. Id. kiad. 249. l.

dítani. Rokosszovszkij 2. Belorusz Frontja közvetlenül nem vett részt a Berlin elleni támadásban, északon kellett a szárnyat biztosítania. A szovjet hadvezetés óriási erőket összpontosított a Berlin elleni támadásra. Zsukov a viszonylag nem túl széles arcvonalszakaszon 68 lövészhadosztályt, több mint 3000 harckocsit és több mint 40 000 ágyút és aknavetőt vont össze. A szárazföldi támadást a két fronton több mint 7000 repülő támogatta, beleértve bizonyos bombázó egységeket. Zsukov néhány új elemet is bevezetett támadásba. Az eddig kialakult gyakorlat szerint a szovjet offenzívák többnyire a hajnali órákban, már világosban kezdődtek, most viszont sötétben indult a támadás. Óriási – az egész második világháború folyamán talán legkoncentráltabb – tüzérségi előkészítés után hirtelen 200 fényszóró gyulladt ki, s ezek fényénél indult rohamra Zsukov frontja. „A fényszórók ijesztő tömege ontotta a fényt a németek védelmi vonalára, elvakítva őket, s megvilágítva az utat saját csapatunk előtt – írja Zamjatyin tábornok. – Az eredmény borzalmas volt. Tüzérségünk és légierőnk egyidejűleg mérte a hallatlan erejű csapásokat az ellenségre. A foglyok, akiket aznap ejtettünk, olyan lelkiállapotban voltak, amely határos volt az őrülettel."*

A támadás borzalmas ereje hamarosan meghozta gyümölcsét. A németek kénytelenek voltak kiüríteni első védelmi vonalukat, a szovjet csapatok 8–12 kilométer mélységben behatoltak a német védelembe.

A német védelem, jóllehet csapataik ereje és felszerelése nem állta ki az összehasonlítást a szovjet erőkével, viszonylag jól felépített, a terep természetes lehetőségeit s a technikát egyaránt felhasználó, igen erős erődítményrendszer volt. Hitler minden erejét – kiképzőegységeket, a Volkssturmot, a rendőröket, repülő és tengerészeti egységeket – ide vezényelte, hogy a védelmi vonalat megerősítse. Himmlertől megvonták a „Visztula" hadseregcsoport vezetését, a parancsnokságot Heinrici tábornokra bízták. Április 15-én a Keleti Front katonáihoz intézett proklamációjában a Führer bejelentette, hogy a szovjet hadsereg támadását „Berlin falai alatt fogják vérbe fojtani".** A két hadsereg, melyet Hitler részben az Odera-folyónál, részben Frankfurt (Odera mentén) és Berlin között helyezett el, nemcsak Berlin előtt, de Berlinnél is már szervezte a védelmet. A város előterében több védelmi övezetet létesítettek, magában a városban erős barikádokat, harckocsiakadályokat, torlaszokat, betonépítményeket emeltek. A Hitlerjugend ifjúsági szervezet tagjaiból páncélvadász-osztagokat szerveztek, és felkészültek arra, hogy a német fővárost házról házra védik. Különösen fontos szerepet kaptak a német tervekben a seelowi magaslatok, ahová az április 16-i pusztító erejű szovjet támadás után a német hadsereg visszavonult. A magaslatok erősen korlátozták a szovjet páncélosok tevékenységét, mi több, a tüzérség számára is megnehezítették a gyalogság támogatását. Zsukov csapatai tehát elakadtak ezen a vonalon, s a szoros

* Poszlednij sturm. Moszkva 1965.

** Hitlers Weisungen. Id. kiad. 431. l.

német ellenállás – mivel Heinrici ügyesen, viszonylag csekély veszteséggel engedte át az első vonalat – következtében csak késve, április 18-án tudták bevenni a német állásokat. Zsukov előrehaladásának lassúsága érthetően aggasztotta Sztálint, aki belátta, hogy Konyev csapataira feltétlenül szükség lesz Berlin elfoglalásánál. Annál is inkább, mivel az 1. Ukrán Front Zsukov egységeinél néhány órával később sikeresen kezdett támadni. Konyev egységei előtt a Neisse-folyó volt a természetes akadály. A folyó bal partján kellett áttörni a kiépített német védelmet. A tüzérségi előkészítés viszont itt jobban sikerült, és a reggeli órákban a folyón átkelő szovjet csapatok azonnal támadásba lendültek s betörtek a német védőállásokba, majd mintegy 30 kilométeres szélességben áttörték azt. Segítette a gyors áttörést, hogy a németek túlságosan gyorsan, „már az első napokban bevetették nemcsak hadászati, de hadműveleti tartalékaikat is".*

Konyev csapatai már másnap kibontakoztatták támadásukat mind Berlin–Wittenberg, mind Drezda irányába, s hamarosan a Spree-folyóhoz közeledtek. Mindez megerősítette Sztálin elhatározását, hogy Konyev harckocsi egységét is bevessék Berlin elfoglalására. A katonai helyzet végleg eldöntötte a hosszan elhúzódó és Sztálin által április 1-én nyitva hagyott kérdést. Sztálin ugyan még felvetette, hogy a Konyev csapatai által kiharcolt áttörésen Zsukov tankjai vonuljanak Berlin ellen, de amikor ezt Konyev finoman visszautasította, Sztálin gyorsan beleegyezett, hogy az 1. Ukrán Front harckocsijai induljanak Zossen irányába.

A tervezettnél lassúbb előrenyomulás miatt bosszús Zsukov a szovjet erők koncentrált rohamával április 18-án végül elfoglalta a seelowi magaslatokat, de mivel a németek Berlin környékéről újabb és újabb csapatokat dobtak útjukba, a második védelmi vonal teljes feladását csak április 19-én tudta kikényszeríteni. Ekkor viszont a szovjet csapatok mozgása az egész 9. német hadsereg bekerítésével fenyegetett. Annál is inkább, mivel mind Konyev, mind Zsukov egységei délről a 9. német hadsereg hátába kerültek, s úgy tűnt, elvághatják a németeket Berlintől. Heinrici tábornok megpróbált általános visszavonulást elrendelni, intézkedéséhez azonban nem kapta meg Hitler jóváhagyását. A német parancsnokság lázas tevékenységet fejtett ki, hogy Berlin előtt még egyszer valamiféle egységes frontot teremtsen. Gyorsan összeszedett egységekből megalakították a Steiner-féle hadseregcsoportot, hogy az Odera felső folyásánál, ahol a 2. Belorusz Front egységei csak április 23-án támadtak, és a Spree-folyónál állítsák meg az oroszokat, akik ekkor már megkezdték Berlin ágyúzását. A terv csődje azonban hamarosan világossá vált. Az új hadseregcsoport aktív hadműveletekre képtelen volt, s a 9. német hadsereg hamarosan teljesen szovjet gyűrűbe került. Ekkor már a német hadsereg egységes vezetése csupán fikció volt. Az északi térség parancsnokságát Dönitzre, a déli térséget pedig Kesselringre bízták. Valójában április 22-én, amikor Zsukov és Konyev csapatai Nauennél, Berlintől nyugatra találkoztak, a főváros bekerítése

* *I. Sz. Konyev:* A negyvenötös esztendő. Id. kad. 108. l.

befejeződött. Hitler is elvesztett hadseregével minden kapcsolatot. A felbomlás jelei most már a náci hierarchia legmagasabb csúcsát is elérték. Az Obersalzbergben időző Göring április 23-án táviratot intézett Hitlerhez. Kérte, hogy mivel Hitler Berlinben a bekerítés miatt nem tudja áttekinteni a dolgokat, adja át neki a birodalom vezetését. Amennyiben estig nem kap választ, úgy feltételezi, hogy Hitler már nem tud válaszolni és átveszi a dolgok irányítását „hogy a nép és a haza javára cselekedjék".* A Hitlernél kevésbé merev, s a háború előtt a nyugati diplomatákkal jó kapcsolatokat tartó Reichsmarsall bízott abban, hogy az utolsó pillanatban még sikerül a nyugati hatalmakkal valamiféle megegyezést létrehozni. A berlini Führer-bunkerben elszigetelt Hitler Göring táviratában árulást látott, s válaszként megmásította 1941. június 29-i utasítását, melyben utódjának nevezte ki, sőt mi több, elrendelte letartóztatását, melyet az SS-egységek végre is hajtottak.

Pár nap múlva újabb csalódás érte Hitlert. Megtudta, hogy leghűségesebb embere, az egész német terrorapparátus legfelsőbb parancsnoka, Himmler is tárgyalásokat kezdett a nyugati hatalmak egyes politikusaival. Himmler a titkosszolgálat semleges országokban levő összekötőit kívánta felhasználni a közvetítésre, s mint tárgyalási tételt, a koncentrációs táborokban levő foglyok életét is felajánlotta, amennyiben a nyugati hatalmak elfogadják a német kapitulációt, megengedve, hogy a német hadsereg a Szovjetunió ellen folytassa a háborút. A svéd vöröskereszten és más svéd személyiségeken keresztül Churchillhez eljuttatott üzenetére a válasz – miután az angol miniszterelnök Truman amerikai elnökkel is tárgyalt – határozott „nem" volt. A szövetségesek – Sztálint is értesítve – április 28-án nyilvánosan is leszögezték, feltétel nélküli kapitulációt követelnek valamennyi fronton, mind a három szövetséges hatalommal szemben.

Április 24-én megkezdődött Berlin ostroma, az első szovjet egységek benyomultak a német fővárosba. A harc rendkívül súlyos volt, az előrenyomulás pedig lassú.

A Berlinért folyó csata nemcsak a városban folyt, hanem a városon kívül is. Wenck tábornok csapatai megpróbáltak a Berlintől délkeletre bekerített 9. hadsereggel egyesülni, hogy azután együttesen észak felé áttörjenek. Goebbels propagandagépezete Berlinben a Wenck-hadsereg áttörését híresztelte. Wenck egységének csak egy részét, Potsdam helyőrségét tudták a szovjet gyűrűből kiszabadítani, de a 9. hadsereg mintegy 40 000 katonából álló maradványaival csak akkor tudtak április 29-én egyesülni, mikor a szovjet hadműveletek már azzal fenyegettek, hogy magát a 12. hadsereget is bekerítik. Wenck jobbnak látta tehát, ha lemond Berlin felszabadításáról, és visszahúzódik, már csak azzal törődve, hogy inkább amerikai, mint szovjet fogságba kerüljön. Nem kevésbé volt sikertelen az a kísérlet, melyet a Berlintől északra Rokosszovszkij csapatai elől visszavonulva a „Visztula" hadseregcsoport erői tettek a Berlin körüli gyűrű átszakítására. Április 25-én az eddig szervezetten visszavonuló német frontot a szovjet erők áttörték. Berlinben a hely-

* *H. R. Trevor-Roper*: The last days of Hitler. London 1947. 113. l.

.t kritikussá vált. Már a repülőtereket is elvesztették, a bezárt német egységek rintkezése a külvárossal jórészt a rádióra szorítkozott. Mintegy 200 000 katona, s a lakosság hozzájuk csatlakozó része kegyetlen és egyre reménytelenebb háborút folytatott. Konyev írja: „A katonák egyébként most is csak olyankor adták meg magukat, ha más kiút nem volt számukra. Tisztjeik hasonlóképp. De a harci tűz már kialudt bennük. Csak az a komor, reménytelen elszántság maradt meg lelkükben, hogy addig harcolnak, ameddig parancsot nem kapnak a kapitulációra. De a Volkssturm soraiban a végső harcok idején olyan lelkiállapot uralkodott, amelyet hisztérikus önfeláldozásnak lehetne nevezni."* Április 27-én a német ellenállás egy 16 kilométer hosszú, 2,5 kilométer széles területre szorult vissza. Április 28-án a szovjet csapatok már a város szívében voltak. Hitler bunkeréből kétségbeesett rádióüzenetek jöttek: „Hol van Wenck hadserege – mit csinál Heinrici?"**

Másnap, amikor a felmentő csapatokról semmi hír nem jött, viszont a szovjet erők már a Potsdamer Platznál harcoltak, Hitler végleg összeomlott. Utolsó tetteként feleségül vette régi barátnőjét, Eva Braunt, és elkészítve politikai végrendeletét, a halálra készülődött. Világos volt, hogy a szovjet csapatok 24 órán belül elérik a Führer bunkerét. Az utolsó ún. Lagebesprechung során, amelyet Hitler bunkerjében április 29-én az esti órákban tartottak, annyit állapítottak meg, hogy a szovjet csapatok elfoglalták Berlinből Neu-grunewaldot, Charlottenburgot, s a kancelláriához közel levő Anhalti pályaudvarnál álltak.

A döntés már csupán az lehetett, hogy néhány futárral elküldjék a Berlinen kívül levő náci vezetőknek az utolsó üzeneteit, Hitler politikai végrendeletét, melyben Dönitz flottatengernagyra ruházta át az államfői hatalmat. Április 30-án a szovjet csapatok egyik egysége kitűzte a Reichstag épületére a sarlós és kalapácsos vörös lobogót. Felmérhetetlen öröm és büszkeség volt a szovjet csapatok számára ez a tett. Logikusan dicső befejezése annak a közel négyesztendős, oly sok áldozatot és szenvedést okozó háborúnak, a történelmileg is egyedülálló harcnak, az egyéni és tömeghőstettek sorozatának, melynek során a szovjet hadsereg Moszkvától és Sztálingrádtól Berlinig jutott. A Reichstag épülete 1933-tól jellegzetesen kapcsolódott a nácik hatalomra jutásához. Az épület most kiégve, megrongálva a szovjet csapatok birtokába került, jelképezve, hogy a szovjet nép viselte a háború legnagyobb terhét és járult hozzá a legnagyobb mértékben a nácizmus leveréséhez.

Alig egy órával azután, hogy a Reichstag épületére kitűzték a vörös zászlót, Hitler halott volt. Délután 15 óra 30 perckor feleségével együtt öngyilkos lett, majd hulláikat utasítása szerint elégették. Goebbels és Bormann alig hogy eltemették Hitlert, újból átgondolták a lehetőségeket. A náci vezetők tisztában voltak azzal, hogy a védekezésre legfeljebb óráik vannak. A döntés úgy szólt, kíséreljék

* *I. Sz. Konyev:* A negyvenötös esztendő. Id. kiad. 206. l.
** *H. R. Trevor-Roper:* The last days of Hitler. Id. kiad. 139. l.

meg az érintkezés felvételét az ostromló szovjet erők parancsnokaival, s kössenek fegyverszünetet velük. Miután megkapták Zsukov üzenetét, hogy a szovjet parancsnokság fogadja küldöttüket, az oroszul jól beszélő Krebs tábornokot – aki korábban Moszkvában volt helyettes katonai attasé – küldték a szovjet erőkhöz. Krebs közölte Csujkov tábornokkal Hitler halálát, és ismertette Goebbels levelét, melyben béketárgyalásokat kér. Csujkov kérdésére: „vajon Goebbels egyedül Berlinre vagy egész Németországra gondol-e"* – Krebs az utóbbit erősítette meg, hangoztatva, hogy nem csupán a berlini hadsereg fegyverletételéről, hanem a Dönitz tengernagy kormánya nevében kötendő kapitulációról van szó. Zsukov, aki közben értesítette Sztálint, egyértelműen leszögezte: semmiféle külön tárgyalásokról nem lehet szó, csupán feltétel nélküli kapitulációról. Krebs erre nem volt hajlandó, ismét és ismét az új kormány összehívásának szükségességét hangoztatta. Végül is a német küldött azzal távozott, hogy a szovjet álláspontot megbeszéli Goebbelsszel és Bormann-nal, s a szovjet parancsnoksággal később tudatják válaszukat.

A német csapatok jelentős része minden felsőbb utasítás nélkül megkezdte a kapitulációt, Goebbels belátta, hogy nincs menekülés, Bormann elhatározta, hogy megpróbál átjutni a szovjet gyűrűn. (Sikerült-e vagy sem, erről máig sincs teljes bizonyosság.) A Führer hű propagandaminisztere követte vezérét a halálba. Május elsején este, miután hat gyermekét megölte, feleségével együtt az öngyilkosságot választotta. Utolsó üzenetükben értesítették Dönitzet Hitler addig titkolt haláláról, és hogy végrendelete értelmében a tengernagyra száll az államhatalom.

A szovjet csapatok május elsején az esti órákban megindították utolsó rohamukat. Nagyjából már csak a birodalmi kancellária és néhány hivatali épület volt a németek kezén. Néhány vezető náci, a Führer bunkerében tartózkodó mintegy félezer emberrel egy kisebb páncélos egység segítségével megpróbált megszökni, de a kitörés kudarcot vallott. Május 2-án a kora hajnali órákban a berlini német katonai parancsnokság törzse jelentette megadási szándékát. Május 2-án reggel Weidling tábornok, Berlin védelmének katonai parancsnoka tisztikarával együtt megadta magát, és még aznap felszólított valamennyi harcoló német katonát az ellenállás beszüntetésére. Délután 3 órakor a német ellenállás befejeződött. Sztálin napiparancsa még aznap leszögezte: „Berlin, a német imperializmus központja és a német agresszió tűzfészke" szovjet kézen van.

* *V. I. Csujkov:* Kapitulacija gitlerovszkoj Germanyii. Novaja i novejsaja isztorija. Moszkva 1965. 2. sz. 11–13. l.

KAPITULÁCIÓ

Hitler halálának és Berlin elestének híre egész Németországban – amennyiben így nevezhetjük a még a Wehrmacht birtokában levő két egymástól elszakadt területet – nyilvánvalóvá tette a vég elkerülhetetlen közelségét. A Führer kinevezett utódja, Dönitz tengernagy május 1-én tudta meg szeretett vezérének halálát – akinek néhány nappal ezelőtt (midőn először értesült kinevezéséről, anélkül hogy Hitler haláláról is tudomást szerzett volna) fogadott ismételten hűséget. A német akinek néhány nappal ezelőtt (midőn először értesült kinevezéséről, anélkül, hogy „az angolok és az amerikaiak ellen mindaddig folytatják a háborút, ameddig akadályozzák a bolsevizmus elleni küzdelmet".* A tengernagyot, akinek korábban nem volt befolyása a legfelsőbb államügyekre, váratlanul érte megbízatása. Néhány nappal korábban már felajánlotta szolgálatait a Hitler első számú utódjának tartott Himmlernek, s halvány sejtelme sem volt arról, hogy az események fordulata az ő kinevezését hozza meg. Hitler április 29-én fogalmazott végrendeletét nem ismerte. Hitler utolsó írása főként azt bizonyította, hogy fizikailag és szellemileg megrokkanva, képtelen a háborús fejleményekből bármiféle tanulságot levonni. Azokat az ismert politikai frázisokat hajtogatta, melyekkel két és fél évtizede mint ismeretlen müncheni agitátor megkezdte pályáját. A német nép iránti szeretetét hangoztatta, és azt állította, hogy ő sohasem akart háborút. A háborút – Hitler szerint – az angol politikusok és a mögöttük álló nemzetközi zsidóság robbantotta ki. Végkövetkeztetése tehát egyértelmű, a háborús szenvedésekért, Németország romba döntéséért, hatmillió zsidónak a nácik által való legyilkolásáért egyedül a zsidóság felelős. „Éppen ezért kötelezem a nemzet vezetését és követőit, hogy a fajvédelmi törvényeket a jövőben is a leghatározottabban betartsák, és könyörtelen ellenállást tanúsítsanak a népek kártevői, a nemzetközi zsidósággal szemben."**

Nem volt több köze a realitásokhoz a végrendelet azon passzusának sem, melyben további végső ellenállásra szólította fel népét. Követelte, hogy mindenki inkább a halált, mintsem a megadást válassza. Göringet és Himmlert, mivel tárgyalásokba bocsátkoztak a szövetségesekkel és magukhoz akarták ragadni a hatalmat, árulóknak minősítette. Végső akaratával bosszút akart rajtuk állni, kizárva őket a nácipártból, minden állami funkcióból, föléjük helyezve a politikai életben korábban jelentéktelen Dönitzet.

A politikailag szűk látókörű és fanatikus Dönitzben volt annyi realitásérzék,

* *K. Dönitz:* Mein wechselvolles Leben. Id. kiad. 208. l.

** *A. Bullock:* Hitler: a Study in Tyranny. Id. kiad. 727. l.

hogy nem tartotta magára nézve kötelezőnek Hitler végrendeletéből a kormány összetételére vonatkozó utasításokat. Hitler Bormann, Goebbels és Seyss-Inquart részvételét javasolta, a tengernagy annál is inkább figyelmen kívül hagyhatta ezeket a személyeket, mivel hollétükről, sorsukról nem volt tudomása. Viszont éppen Hitler üzenete alkalmas ürügy volt arra, hogy a csalódott Himmlert – aki azt javasolta, hogy Dönitz után ő legyen a második ember az országban – elutasítsa, s olyan kormányt állítson össze, melyben a legismertebb náci vezetők már nem kaptak helyet.

Az új kormány május 2-án a Dánia közelében levő Flensburgba tette át székhelyét. Nem volt sok illúziója. Nemcsak a végsőkig vívott harc fantazmagóriáját nem látta keresztülvihetőnek, de a nyugati hatalmakkal való különmegegyezésre – bár megkísérelte – sem sok lehetőséget látott. Ha volt egyáltalán még valami céljuk, az legfeljebb a teljes megadás néhány nappal való elhúzása volt, hogy a német hadsereg jelentősebb része ne a szovjet, hanem a nyugati erők előtt adhassa meg magát. „Május elsején már rádióbeszédemben nyilvánosan kijelentettem – írja Dönitz –, hogy nyugaton csak azért folytatom a harcot, mivel meg akarom valósítani kelettel kapcsolatos szándékaimat. Azzal tisztában voltam, hogy az angolok és amerikaiak részéről csak úgy érhetem el a háború tényleges megszüntetését, ha ténylegesen kapitulálok előttük. De nem tudtam, hogy »az általános kapituláció« követelése lehetségessé teszi-e a részleges kapitulációkat. Mindazonáltal meg kellett kísérelnem, természetesen nem nyilvánosan, mivel ebben az esetben az oroszok közbelépése bizonyára meghiúsította volna próbálkozásomat."*

A nyugati szövetséges erők előtti kapitulációk sorozata már korábban megkezdődött. Utaltunk már rá, hogy a „G" hadseregcsoport Észak-Olaszországban állomásozó egységei nevében április 29-én Vietinghoff tábornok már aláírta a szövetséges haderők földközi-tengeri parancsnokságával a fegyverszünetet, melynek értelmében ezen a frontszakaszon május 2-án a német csapatok beszüntették az ellenállást. Április 30-án a Norvégiában állomásozó német hadseregcsoport is jelezte a stockholmi követen keresztül, hogy mihelyt az angol erők behatolnak Schleswig-Holsteinba, készek lerakni a fegyvert. Montgomery csapatai május elsejére elérték Lübecket és Wismart. Ezzel nemcsak a Norvégiában és Dániában állomásozó német erőket vágták el, de az ún. „Visztula" hadseregcsoport hátába kerültek, ami világossá tette, hogy a nyugati szövetségesek hozzájárulása nélkül már nem lehetséges a szovjet fronton harcoló csapatok átirányítása sem. Dönitz május 3-án Friedeburg tengernagyot Montgomeryhez küldte, felajánlva valamennyi Északon harcoló német egység megadását, beleértve a szovjet hadsereg ellen harcoló három hadsereget is. „Friedeburg tengernagy – írja emlékiratában Montgomery – Keitel tábornagy levelét olvasta fel, melyben a Berlin és Rostock között az oroszokkal szemben felvonultatott három német hadsereg megadását kínálja fel. Én elutasí-

* *K. Dönitz:* Zehn Jahre und zwanzig Tage. Bonn 1958. 451. l.

tottam a javaslat figyelembevételét, megjegyezve, hogy ennek a három hadseregnek az oroszok előtt kell megadnia magát."* Montgomery az ajánlatot visszautasította, követelve, hogy a megadás Hollandiára is terjedjen ki, és egyidejűleg feltételül állította valamennyi német hajó átadását. Dönitzet különösen az utóbbi feltétel érintette érzékenyen, de mivel attól tartott, hogy visszautasítás esetén az angol tábornok visszavonja engedményét – eszerint ugyanis a szovjet erők ellen harcoló német katonák zárt egységben való megadását nem fogadja el, a demarkációs vonalon való átszivárgásukat azonban elnézi – végül beleegyezett a feltételek elfogadásába. Május 4-én tehát Friedeburg aláírta az Északnyugat-Németországban levő német katonai erők kapitulációjáról szóló okmányt, mely másnap életbe lépett.

Kesselring tábornagy május 2-án kérte Dönitz hozzájárulását ahhoz, hogy az Alpok északi részén állomásozó „G" hadseregcsoport, valamint a Jugoszláviában (Szlovénia) harcoló „E" hadseregcsoport, melynek helyzete az olaszországi erők fegyverletétele után egyébként is tarthatatlanná vált, megadásáról tárgyaljon. Természetesen csakis a nyugati szövetségesekkel akarta az érintkezést felvenni. Dönitz úgy rendelkezett, hogy az „E" hadseregcsoportnak a jugoszláv hadsereg ellen folytatnia kell a harcot. Május 5-én Devers tábornokkal megtörtént a megegyezés, és május 6-án a „G" hadseregcsoport letette a fegyvert a München mellett aláírt megállapodás alapján. Ugyanaznap Dönitz azzal is meg akarta nyerni a nyugatiak jóindulatát, hogy ünnepélyesen feloszlatta a Himmler által létrehozott Wehrwolfot. Ennek a szervezetnek az volt a célja, hogy a szövetségesek által elfoglalt német területeken szabotázsakciókat szervezzen, gerillaháborút folytasson, a szövetséges erőkkel együttműködő németeket meggyilkolja. Dönitz intézkedése captatio benevolentiae volt, egyidejűleg ugyanis utasította a Montgomeryvel tárgyaló, az északnyugati német erők kapitulációját aláíró Friedeburg tengernagyot, utazzon Reimsbe, a szövetséges erők főhadiszállására, és érje el, hogy Eisenhower tábornok egyezzen bele a német erők teljes kapitulációjába, kizárólag a nyugati szövetséges hadsereg előtt.

Eisenhower fogadta Dönitz küldöttét, előzőleg azonban érintkezésbe lépett a Szovjet Főparancsnoksággal, közölve, hogy a német kapitulációt csak abban az esetben fogadja el, ha az egyidejűleg valamennyi fronton megtörténik. Ugyanakkor azonban javasolta, hogy az új helyzetre való tekintettel – hiszen már nem létezett a tulajdonképpeni német állam, a német csapatok jelentéktelen német területeket tartottak birtokukban, és ellenállást már jóformán csak Csehország és Ausztria területén fejtettek ki – tekintsenek el a már 1944 nyarán kidolgozott és Jaltában jóváhagyott kapitulációs okmánytól, mely a fegyverletételnek elsősorban állampolitikai jelleget kívánt kölcsönözni. Ehelyett azt javasolta, hogy a német küldöttekkel a feltétel nélküli katonai kapitulációt írassák alá. A Szovjet Főparancsnok-

* *B. L. Montgomery*: The Memoirs. London 1958. 376. l.

ság magáévá tette Eisenhower javaslatát, és a megadási tárgyalásokra Ivan Szuszlaparov tábornok személyében küldött szovjet képviselőt.

Friedeburg, aki Dönitz utasítása értelmében időt kívánt nyerni, hogy ne szovjet, hanem angol–amerikai hadifogságba kerüljenek, nem fogadta el Eisenhower követelését, az egyidejű fegyverletételt valamennyi fronton. Arra hivatkozott, hogy ilyen megállapodás aláírására nincs felhatalmazása, és meg kell várnia Dönitz állásfoglalását. Friedeburg támogatására most már a náci katonai vezetés második számú embere, Jodl vezérezredes azzal a határozott utasítással utazott Reimsbe, hogy kísérletet tegyen Eisenhower hozzájárulásának megszerzéséhez a részkapitulációra. Amennyiben pedig ez a kísérlet nem járna eredménnyel, akkor érje el, hogy a tényleges hadműveletek befejezése és a csapatmozgások végleges leállítása között legalább négy nap különbség legyen, mely lehetővé tenné a szovjet hadsereg ellen harcoló német erők nyugati hadifogságba való átmentését.

Eisenhower előtt „világossá vált, hogy a németek időt akarnak nyerni. Közölték Smith tábornokkal [Bedell Smith tárgyalt közvetlenül a német küldöttekkel. – *R. Gy.*], tájékoztassa Jodlt, hogy amennyiben azonnal nem hagynak fel minden további kifogással és halasztással, úgy az egész szövetséges frontot lezáratja, és erőszakkal megakadályozza, hogy akárcsak egy további német menekült átléphesse vonalunkat."*

Végül Jodl kénytelen volt engedni, s csupán azt érte el a nyugati szövetséges erők főparancsnokánál, hogy – tekintettel a tönkretett német hírközlő hálózatra – az aláírást követően további 48 órát engedélyezett a fegyverletétel tényleges végrehajtására. Mindezek után Dönitz megadta a felhatalmazást, és a német küldöttség május 7-én hajnalban készen állt a feltétel nélküli kapituláció okmányának aláírására.

A reimsi iskolaépület, amely hónapok óta Eisenhower főhadiszállása volt, ünnepélyes pillanatra készült. A tanácskozó szoba falait még térképek, grafikonok borították, hónapok óta innen irányították a nyugati szövetséges erők hadműveleteit. A nagy faasztalnál az egyik oldalon három magas rangú német tiszt foglalt helyet. Alfred Jodl vezérezredes, Hitler vezető katonai tanácsadója, Hans Friedeburg admirális, akinek Dönitz államfői kinevezése után a tengeri erők parancsnokságát engedte át, és Wilhelm Oxenius vezérőrnagy. Szemben velük magas rangú amerikai, angol, francia és szovjet vezérkari tisztek. Morgan angol altábornagy, François Sevèz francia tábornok, Walter Bedell Smith, Eisenhower vezérkari főnöke, Carl Spaatz, az amerikai légierő parancsnoka, Ivan Csermurev és Ivan Szuszlaparov szovjet tábornokok. Eisenhower és helyettese, az angol légimarsall, Sir Arthur Tedder szándékosan, a német küldöttség megalázása céljából, távolmaradt a kapituláció aláírásától.

Miután a fotográfusok tömege megörökítette a jelenetet, előterjesztették a kapi-

* *D. D. Eisenhower:* Crusade in Europe. Id. kiad. 426. l.

tulációs okmányt. Az okmány megszövegezése körül azonban az első nap heves viták robbantak ki a szövetségesek főhadiszállásán. Egyes amerikai diplomaták utalva arra, hogy egy tisztán katonai kapitulációs okmány nyitva hagyja a németországi közigazgatás és kormány kérdését, keresztülvitték, hogy az okiratba felvegyenek egy pontot, mely szerint a katonai kapitulációs okmányt egy általános okmánnyal lehet később helyettesíteni. 1945. május 7-én hajnali 2 óra 41 perckor Jodl aláírta Németország feltétel nélküli megadásáról szóló deklarációt, négy példányban, egyet-egyet a négy szövetséges hatalom, a Szovjetunió, Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország számára. A szöveg első paragrafusa a következőképp hangzott: „Mi alulírottak a német főparancsnokság felhatalmazásából cselekedve, ezennel feltétel nélkül megadjuk magunkat, jelenleg német ellenőrzés alatt álló valamennyi szárazföldi, tengeri és légierőnket, a Szövetséges Expedíciós Erők Legfelsőbb Parancsnokának és egyidejűleg a Szovjet Főparancsnokságnak."*

A fegyverszünet az egyezmény értelmében aznap este 11 órakor lépett életbe, de Jodl kötelezettséget vállalt arra, hogy a kapitulációs okmányt „formális ratifikációnak" tekintve még egyszer alá kell írniuk a szövetséges hatalmak által később megjelölt időpontban és helyen. A kapitulációs okmány más formában és más körülmények között történő újbóli aláírása a Szovjet Főparancsnokság és Sztálin kívánsága volt. A szovjet hadsereg, mely évekig szinte egyedül viselte a háború fő terhét, a német erők nagyobb részét kötötte le és semmisítette meg, joggal követelhette, hogy a közel négy éve várt ünnepi pillanat, a magas rangú szovjet tisztek és a szovjet hadsereg közvetlen vezetője jelenlétében, az agresszor fő fészkében, Berlinben történjék. Sztálin tehát a Reimsben aláírt okmányt csak a kapituláció előzetes jegyzőkönyvének tekintette. A Szovjet Főparancsnokság joggal hivatkozott arra a tényre is, hogy a német erők a reimsi aláírást követően is folytatták hadműveleti tevékenységüket a szovjet hadsereg ellen.

Különösen Csehszlovákia területén volt még nehéz a helyzet, ahol a volt cseh protektorátus területének nagyobb része még német ellenőrzés alatt állt. A szovjet hadsereg keletről előrenyomuló egységei, a 4. Ukrán Front csapatai ugyan április végén már átlépték a Morava-folyót és elfoglalták Brünnt (Brno) és Moravská Ostravát, de északról az 1. Ukrán Front még nagyrészt a volt cseh–német határon állt, és a cseh területekre nyugatról behatoló amerikai hadsereg Eisenhower parancsára a Szovjet Főparancsnoksággal történt megállapodás alapján megállt a Karlovy Vary-, Plzeň- és České Budějovice-vonalon. Cseh földön a különböző politikai erők mérkőzése folyt. A cseh–morva protektorátus német minisztere, Karl Hermann Frank meglehetősen átlátszó manőverrel, néhány, a kollaborációban aktívan részt nem vett cseh politikussal próbált valamiféle új kormányt alakítani, s a cseh fővárostól alig 100 kilométerre levő amerikai erőket bevonulásra biztatni. A

* *J. W. Wheeler-Bennett:* The Nemesis of Power. The German Army in the Politics 1918–1945. London 1956. 698. l.

cseh ellenállási mozgalom azonban nemzeti felkelést robbantott ki. Számos városban lefegyverezték a német csapatokat, és átvették a helyi hatalmat. A felkelés központja Prága volt, ahol május 5-én a felkelők a kommunisták vezetésével elfoglalták a rádió épületét, és kiáltványban szólították fel az egész cseh népet az ellenállásra.

A prágai nép óriási lelkesedéssel követte a felhívást. Másnap reggel már mindenütt barikádok emelkedtek, lefegyverezték a német egységeket, elfoglalták a város fontos pontjait. A német hadseregnek azonban még jelentős erői álltak cseh területen. Schörner tábornagy, a „Közép" hadseregcsoport parancsnoka elrendelte, hogy nagy erők bevonásával verjék le a cseh felkelést. A prágaiak súlyos helyzetbe kerültek, az amerikaiak nem lépték át az előre kijelölt demarkációs vonalat, a szovjet hadsereg pedig még viszonylag távol volt a cseh fővárostól. A helyzet egyre kritikusabbá vált, a behatoló SS-egységek könyörtelenül támadtak a felkelőkre, és mindent megtettek, hogy teljesen leverjék őket. A Szovjet Parancsnokság ekkor megindította az 1., 2. és 4. Ukrán Front csapatait, hogy gyorsan törjenek előre és semmisítsék meg az utolsó jelentősebb német erőket és szabadítsák fel Prágát. Május 6-án Drezda felől az Érchegységen keresztül törtek be Konyev csapatai, másnap a 2. Ukrán Front Brno irányából, a 4. Ukrán Front csapatai Olomoucból (Olmützből) indított támadást. A német kapitulációs okmány már alá volt írva, midőn május 9-én hajnalban az 1. Ukrán Front harckocsijai betörtek Prágába, és felszabadították a cseh fővárost. A német erők megsemmisítése két napig tartott, közel egymillió német katonát ejtettek foglyul.

Sztálin kívánságát, hogy a német kapituláció hivatalos formában Berlinben is megismétlődjék, nemcsak a cseh területen folytatott további ellenállás, nemcsak a német hadvezetés törekvése, hogy az aláírás és az életbe léptetés közötti 48 órát további német erők nyugatra való átmentésére fordítsák, hanem az a körülmény is indokolta, hogy a Reimsben aláírt okmányok szövege nem volt teljesen rendben. A Londonban összeült Európai Tanácskozó Testület, mely a háború utáni Németország kérdéseivel foglalkozott, még 1945 márciusában elfogadott egy kapitulációs formulát, a szovjet vezetők tehát meglepetéssel vették tudomásul, hogy a Reimsben aláírt okmány szövege ettől eltér. A szovjet vezetés tudott a németek ismételt próbálkozásairól, hogy a nyugati szövetségesekkel külön megegyezésre jussanak, vagy legalábbis eltérítsék őket a Szovjetunióval együtt kialakított politikától. Joggal támadt fel bennük a gyanú, nem éppen ezért került-e sor a szöveg megváltoztatására. Szuszlaparov tábornok, aki a Szovjetunió nevében Reimsben aláírta az okmányt, nem ismerte az eredeti szöveget – bár a felháborodott Sztálin „azonnal visszarendelte Moszkvába, és kemény büntetést helyezett számára kilátásba"* – valójában jóhiszeműen cselekedett. Nem bizonyítható rosszhiszeműség a tárgyalásokat vezető Bedell Smith részéről sem (Eisenhower maga nem vett részt a tár-

* *N. N. Voronov*: Podvig szovjetszkogo naroda. Isztorija SZSZSZR 1956. 4. sz. 13–27. l.

gyalásokon, s csak az aláírás után váltott néhány szót a német delegációval, személyesen Jodlt téve felelőssé a kapituláció maradéktalan végrehajtásáért). Eisenhower vezérkari főnöke ugyan megkapta az Európai Tanácskozó Testület szövegét, de egyes források szerint a reimsi okmány tisztán katonai jellegű volt, diplomaták nem voltak jelen az aláírásnál. Mikor a szöveg a diplomaták elé került, s azok szóvá tették az eltérést, Bedell Smitht az ágyból riasztották. „Első hallásra kijelentette, hogy semmiféle szöveget nem kapott korábban a megadással kapcsolatban."* Mikor emlékeztették, hogy ez megtörtént, besietett az irodájába, és bizalmas iratai között a páncélszekrény alján meg is találta az említett anyagot. „Nem sokkal később Washingtonba távirat érkezett, mely szerint Moszkva tiltakozott, hogy az aláírt megadási feltételek eltérnek a Szövetséges Tanácskozó Testületben az oroszok által is elfogadott feltételektől."** Kiderült, hogy Bedell Smith megfeledkezett arról, hogy ilyen irat és jóváhagyott egyezmény létezik, s midőn május első napjaiban felmerült a kapituláció, saját embereivel új szöveget dolgoztatott ki.

Akár technikai hiba történt, akár nem, ez a mozzanat még inkább jogossá tette a Szovjetunió kívánságát, hogy a kapitulációra a nácizmus elfoglalt fővárosában, Berlinben kerüljön sor, és ezen a Szovjetunió ne csak egy másodrendű tábornokkal, hanem vezető katonai és politikai személyiségekkel képviseltesse magát. Sztálin Zsukovot bízta meg a Szovjet Fegyveres Erők Legfelsőbb Főparancsnokságának képviseletével, és Visinszkijt nevezte ki mellé politikai helyettesnek. Május 8-án megérkezett Berlinbe Arthur Tedder, az angol légierő marsallja, Carl Spaatz tábornok az USA hadászati légierejének parancsnoka, J. de Lattre de Tassigny tábornok a francia hadsereg főparancsnoka, hogy a három nyugati szövetséges nevében aláírják a német kapitulációt a karlshorsti német katonai műszaki tiszti-iskola éttermében sorra kerülő fegyverletétel alkalmával. A német hadsereget a három haderőnem vezetője, illetve helyettese képviselte. Keitel tábornagy a szárazföldi, Friedeburg tengernagy a tengerészeti, Stumpff repülő vezérezredes a légierők nevében írta alá a fegyverletételi okmányt.

1945. május 9-én hajnali fél egykor megtörtént az aláírás. Londonban és Washingtonban már néhány órával korábban bejelentették a német kapitulációt, ami egyébként 8-án éjfélkor már életbe is lépett. A moszkvai rádió május 9-én reggel közölte a hírt a Szovjetunió népével.

A német „Harmadik Birodalom" elbukott. Egyes csapatok még fejtettek ki szórványos ellenállást, de két-három napon belül megadták magukat. Május 8-án a második világháború Európában véget ért.

A nácizmus történelmi múlttá vált. Ténylegesen azonban még nagyon is égető jelen volt. Európa különböző fővárosaiban a háború befejezését ünneplő tömeg szívében még ott volt a gyász és a szenvedés, melyet a fasizmus szinte minden

* *R. Murphy:* Diplomat among Warriors. Id. kiad. 270. l.
** Uo.

családnak okozott. Európa romokban hevert. A történelem során ennyi áldozatot még nem követelt háború emberéletben és anyagiakban. Nem okozott annyi rombolást a szívekben és a fejekben. A történelem során még nem volt olyan háború, amely ennyire figyelmeztette volna az emberiséget, mi történhet, ha vad reakciós, pusztító erők válnak úrrá a világban, ha az emberiség értékeit, a szabadságot, a demokráciát lábbal tapossák, ha a fasizmussal szemben nem sorakozik fel egységesen az antifasizmus széles tábora.

A győzelmet ünnepelve már a békére kellett készülni. És ez a béke csak akkor lehetett megalapozott, ha nemcsak a fasizmus katonai erejét, hanem mindazon társadalmi, gazdasági és politikai okokat is leküzdik, melyek a második világháború kirobbanásához vezettek. Az igazi békéhez az kellett, hogy az antifasiszta koalíció eszméit, melyért oly sok millió katona halt hősi halált, oly sok millió ember vállalta a kivégzést, a börtönt, a koncentrációs tábort, az új világ vezető elvévé tudják tenni, az kellett, hogy a győztesek méltóak maradjanak a háború céljaihoz.

POTSDAM

A baráti szavak és hangzatos köszöntők, melyek az államférfiak szájából a Németország fölött aratott győzelem alkalmából elhangzottak, többé-kevésbé hű kifejezői voltak a népek gondolatainak, az Elbánál találkozó hadseregek érzelmeinek, mégsem leplezhették, hogy a jaltai egyezményt követő hónapokban, a háború utolsó szakaszában megszaporodtak a konfliktusok és a nézeteltérések a szövetségesek között. A jaltai egyezmény szövege a Szovjetunió, Anglia és az Egyesült Államok szövetségét szilárdabbnak mutatta, mint valaha. Az egyetértés mind a háború befejezése, mind az új világ, a béke megteremtése tekintetében megvolt. De alig tértek vissza az államférfiak fővárosaikba, máris kiderült, hogy az együttesen aláírt szöveg távolról sem takar azonos értelmezést, még kevésbé hasonló szándékokat.

A szövetségesek rajnai átkelését követően a német katonai ellenállás nyugaton jórészt összeomlott. Bár nem egy helyen még sok áldozatot kívánó véres harcokat kellett vívni, a német katonák százezrei már inkább a hadifogságot választották. A német katonai és politikai vezetők tevékenységéből egyaránt felismerhető volt az utolsó kétségbeesett kísérlet a nyugati hatalmakkal való külön megegyezésre. A jól működő szovjet titkosszolgálat újból és újból jelenthette a különböző tárgyalásokat és tárgyalási kísérleteket. Ezekről az eseményekről azonban pontos információval ritkán rendelkeztek. A gyanúra volt ok, és az információk pontatlansága Sztálint és Molotovot olykor igen éles – talán egyes esetekben túlzó – megfogalmazásra ragadtatták, különösen az olaszországi német erők megadásával kapcsolatos svájci tárgyalások keltettek Moszkvában aggodalmat. Kérdésesnek tűnt, vajon a nyugati szövetségesek a tárgyalások során nem bocsátkoznak-e „komolyabb, Németország sorsát érintő" célok megtárgyalásába. Molotov – miután kérését, hogy szovjet tiszteket is vonjanak be a tárgyalásokba, az angolok arra hivatkozva, hogy ez elhúzná a megbeszéléseket, nem méltatták válaszra – kijelentette, hogy valami rendkívül csúnya dologról lehet szó. Sztálin pedig egyenesen arról írt, hogy „a németek ez idő szerint nyugaton gyakorlatilag beszüntették a háborút Anglia és Amerika ellen".* Roosevelt felháborodottan válaszolt: „Őszintén szólva az Ön informátoraival szemben, bárkik legyenek, cselekedeteimnek, illetve bizalmi embereim cselekedeteinek ilyen aljas, valótlan beállítása miatt nem érezhetek mást, mint mélységes felháborodást."** Sztálin ugyan korábbi levelének tónusát illetően vissza-

* Sztálin üzenetváltása ... II. köt. Id. kiad. 231. l.

** Uo. 233. l.

kozott: „Sohasem kételkedtem az Ön becsületességében és megbízhatóságában – írja április 7-i levelében –, s ugyanígy Churchill úr becsületességében és megbízhatóságában."* Ami azonban a dolog érdemét illeti, fenntartotta korábbi álláspontját: nem helyes bármiféle külön tárgyalásokat folytatni a németekkel. „Én továbbra is az orosz álláspontot tartom az egyedül helyesnek, mert kizárja a kölcsönös gyanakvás minden lehetőségét, s nem teszi lehetővé az ellenségnek, hogy bizalmatlanságot keltsen köztünk."** Hasonlóan jelezte Churchillnek, hogy bizalmas levélváltásaiban őszintén megírja véleményét egyes kérdésekről, de ezeket ne tekintse sértésnek. A feszültség ezzel valamelyest feloldódott, annál is inkább, mivel a berni előzetes tárgyalások nem vezettek eredményre, mint ezt a szövetséges csapatok olaszországi támadásának megindulása is jelezte, igazolva Roosevelt levelét, mely szerint Bernben nem jutottak el érdemleges tárgyalásokig.

A szovjet gyanú tehát túlzott volt, de abban az értelemben mégsem alaptalan, hogy nem egy nyugati államférfi Németország leverése mellett most már nem kisebb gondot fordított arra, hogy miként lehet a háború utáni szovjet pozíciókat gyengíteni, és bizonyos fokig már a Németországgal kapcsolatos kérdéseket is ezen a szemüvegen keresztül nézték. Churchill ezért bombázta leveleivel és táviratival Eisenhowert és az amerikai hadvezetést, hogy változtassák meg katonai terveiket, törjenek Berlin ellen, és lehetőleg minél tovább nyomuljanak Kelet felé, hogy így Németország minél kisebb része jusson szovjet kézbe. Igaz, a három szövetséges hatalom már korábban megegyezett a megszállási zónák területét illetően, de Churchill már április 18-án javasolta, hogy az angol–amerikai csapatokat csak akkor vonják vissza a kijelölt zónahatárokra, ha a Szovjetunió egy sor politikai kérdésben engedményt tesz. Ezen politikai kérdések között Lengyelország szerepelt az első helyen.

A Szovjetunió és a nyugati szövetségesek viszonyát ugyanis pillanatnyilag Németország kérdésénél is jobban terhelte a lengyel probléma, mely évek óta vitáik legfőbb forrása volt. A jaltai egyezmény – mint láttuk – tisztázta az új lengyel kormány megalakításának elveit, de ezeket az elveket a Szovjetunió úgy értelmezte, hogy az ún. lublini kormány bizonyos átalakításáról van szó, a nyugati hatalmak pedig úgy, hogy egy új kormányt kell létrehozni, melyben a lublini kormány képviselői is részt vesznek. A jaltai megállapodás értelmében Nagy-Britannia és az Egyesült Államok moszkvai nagyköveteinek kellett a kormány alakítását célzó tárgyalásokat Molotovval lefolytatni. A felfogásbeli különbség azonban hamarosan nyilvánvalóvá vált. Ez a nézeteltérés még jobban elmélyült azáltal, hogy az angol–amerikai álláspont szerint a legkülönbözőbb lengyel politikusokat meg kell hívni Moszkvába kormányalakítási konzultáció céljából, a Szovjetunió viszont azt hangoztatta, hogy: „olyan lengyel politikusokat kell meghívni tanácskozásra, akik először elismerik a krími értekezlet határozatait, a Curzon-vonallal kapcsolatos hatá-

* Uo.

** Uo. 234. l.

rozatot is beleértve".* A szovjet és a nyugati álláspont ellentéte tovább éleződött, midőn Molotov azt követelte, hogy az Egyesült Nemzetek San Franciscóban tartandó alapító konferenciáján Lengyelországot a már működő kormány képviselje – átalakításától függetlenül ,– a nyugati hatalmak viszont ezt határozottan visszautasították. A szovjet kormány erre félreérthetetlenül diplomáciai nyomást gyakorolt, közölve, hogy Molotov nem tud részt venni az Egyesült Nemzetek San Franciscó-i alakuló ülésén, tekintettel arra, hogy a Legfelsőbb Szovjet éppen ebben az időpontban ülésezik. Tudva, hogy az Egyesült Nemzetek megalakítása az amerikai elnöknek különösen szívügye, s hogy Roosevelt milyen nagy jelentőséget tulajdonít a háború utáni világ megszervezésében ennek a szervezetnek, a döntés, hogy az ülésen az akkori washingtoni nagykövet képviselje a Szovjetuniót, rendkívül súlyos volt. Churchill már március folyamán több alkalommal sürgette Rooseveltet, hogy közös üzenetben fejezzék ki Sztálinnál aggodalmukat mind a lengyel kérdésben kialakult holtpont miatt, mind amiatt, hogy Romániában a király elbocsátotta a kormányt, és egyértelműen baloldali, kommunistabarát kormányt nevezett ki, Petru Groza elnökletével. Roosevelt, részben azért, mert nem osztotta szangvinikus barátjának nem mindig átgondolt kitöréseit, de azért is, mert a Szovjetunió politikája iránt nagyobb megértést tanúsított, egyelőre nem volt hajlandó ilyen demarsra, s csak április első napjaiban jelezte az angol miniszterelnöknek, hogy aggodalommal figyeli a szovjet politika alakulását, s ezt hajlandó szóvá tenni Sztálinnál. Churchill ekkor írt tehát Sztálinnak, mindenekelőtt azt hangoztatva, hogy a szovjet kormány nem emelhet vétót a lengyel kormány átalakításával kapcsolatos konzultálandó személyeket illetően. Churchill elsősorban Mikołajczyk meghívását sürgette. Sztálin a meghívásba beleegyezett, hangoztatva, hogy hajlandó a lengyel kormánynál közbenjárni Mikołajczyk érdekében, amennyiben a lengyel politikus nyilvános nyilatkozatban kész a Szovjetunióval való barátság és a jaltai határozatok mellett állást foglalni. Sztálin leszögezte, hogy a holtpontról úgy juthatnak ki, ha hozzájárulnak ahhoz, hogy az ideiglenes lengyel kormányt nem számolják fel, hanem csupán átalakítják, s az új kormány magvát a az ideiglenes kormány alkotja.

Sztálin üzenetét Roosevelt is, Churchill is haladásnak tartotta, de a megoldás még nem született meg. Roosevelt közvetlenül halála előtt Churchillhez intézett utolsó üzenetében óvta az angol miniszterelnököt a viták eltúlzásától. Váratlan halála azonban a helyzetet súlyosbította, noha a szovjet kormány felismerte, hogy a drámai fordulat után különösen fontos a szövetségesek egységének fenntartása. Ezért úgy döntött, hogy módosítja a korábbi álláspontot, Molotov külügyminiszter mégis részt vesz az Egyesült Nemzetek San Franciscó-i értekezletén, s ott-tartózkodását felhasználja arra, hogy Washingtonnal is tárgyalásokat folytasson. Harry Truman, az új amerikai elnök is érezte a szövetség fenntartásában a rá háruló felelősséget. Nem lévén járatos a nemzetközi politikában, és Roosevelt tárgyalásait

* Uo. 238. l.

részben nem is ismerte, maga is óvakodott elhamarkodott döntéseket hozni. Szemében azonban a Szovjetunióval való ellentétek mindenesetre gyökeresen más megvilágításba kerültek. Roosevelt helyett – aki a Szovjetunióval való együttműködést alapvetőnek tartotta – most olyan politikus került az amerikai politika élére, akinek szovjetellenessége közismert volt. Hiszen 1941-ben, midőn Németország megtámadta a Szovjetuniót – az akkor még harmadrangú politikus Truman jelentette ki, hogy a legkedvezőbb az lenne, ha mindkét ország kölcsönösen megsemmisítené egymást. Truman szovjetellenes beállítottságából ugyanakkor hiányzott Churchill nagy politikai rutinja és tapasztalata, államférfiúi bölcsessége. Az új körülmények nem könnyítették a kérdések megoldását, még akkor sem, ha Trumantól távol állt a gondolat, hogy egyszerűen szakítson Roosevelt politikájával. A lengyel kérdésben április és május folyamán nem sok előrehaladás mutatkozott. Churchill ugyan rávette – mint írja, hosszú, kínos tárgyalások után – Mikołajczykot a kívánt nyilatkozat közzétételére, melyben a lengyel parasztpárti politikus állást foglalt a szovjet–lengyel barátság mellett, és tudomásul vette a jaltai határozatokat, ez azonban a kormányátalakítás kérdését még nem oldotta meg. A Szovjetunió az ideiglenes lengyel kormány helyzetének erősítése céljából 1945. április 21-én barátsági és segélynyújtási egyezményt írt alá az időközben már Varsóba telepedett kormánnyal. Sztálin pedig április 24-i üzenetében leszögezte, hogy a lengyel kormány megalakításánál a Szovjetunió biztonsági kérdéseit alapvetően figyelembe kell venni. Válasza – Churchill és Truman érvelésére, mely szerint a szovjet javaslat alapján alakítandó lengyel kormány nem lenne eléggé népképviseleti és demokratikus – egyértelműen és világosan tükrözte a szovjet kormány állásfoglalását a nemzetközi politika kérdéseiben: „Nem tudom – írta Sztálin –, valóban népképviseleti kormány alakult-e Görögországban, és valóban demokratikus-e a kormány Belgiumban. A Szovjetuniót nem kérdezték meg, amikor ott ezeket a kormányokat létrehozták. A Szovjet Kormány nem is tartott igényt arra, hogy beavatkozzék ezekbe a dolgokba, mert megérti teljes mértékben Belgium és Görögország jelentőségét Nagy-Britannia biztonsága szempontjából. Érthetetlen, miért nem akarják figyelembe venni a Szovjetunió biztonságának érdekeit is a lengyel kérdés tárgyalásánál."*

Az ellentétek ellenére 1945 áprilisában az elbai találkozó Németország leverésének befejezése és az Egyesült Nemzetek Szervezetének San Franciscó-i megalakulása alapjában véve a szövetségesek egységét tanúsította, és joggal látszott úgy, hogy az ellentétek másodlagosak, mi több, megoldhatóak, hasonlóan az Egyesült Nemzetek Szervezete megalakulásával kapcsolatban felmerült nézeteltérésekhez. Az április 25-től június 26-ig tartó alakuló ülésen felvették a tagok sorába a két szovjet köztársaságot, Ukrajnát és Belorussziát, viszont elutasították Lengyelország felvételét az ideiglenes lengyel kormány képviselete alapján. Ezzel szemben éles kontrasztként hatott, hogy a dél-amerikai államok szavazógépezetének támogatá-

* Uo. I. köt. Id. kiad. 394. l.

sával az USA elérte Argentína felvételét, jóllehet Perón kormánya nem viselt háborút a fasiszta országok ellen, sőt több módon támogatta őket, csupán az utolsó pillanatban szakított velük. Áthidalták a vétójog kérdésében felmerült nézeteltéréseket is, miután a Szovjetunió lemondott az eljárási kérdésekben a vétójog alkalmazásáról. A Szovjetunió keresztülvitte, hogy az ENSZ céljainak megfogalmazásában szerepeljen a „népeket megillető egyenjogúság s önrendelkezési jog elvének tiszteletben tartása", „az emberi jogok védelme", továbbá, hogy az ún. Gyámsági Tanács feladatait úgy fogalmazzák meg, mely szerint a gyarmati vagy függő országok lakosságát az önkormányzat, illetve a függetlenség irányába kell fejleszteni. Az Egyesült Nemzetek Szervezetének 1945. június 26-án aláírt okmánya alapján a nagyhatalmak közti bizalom és együttműködés megvalósíthatónak látszott.

A közvéleményt a győzelem napjainak ünnepségei foglalkoztatták. Churchill eközben a Szovjetunió megerősödése miatt aggódott, és Trumannak küldött május 6-i üzenetében egyfelől háromhatalmi találkozót javasolt, másfelől hangsúlyozta, hogy „a leghatározottabban át kell gondolnunk a szovjettel kapcsolatos álláspontokat, világosan leszögezve, miben vagyunk hajlandók engedni és miben nem."*

Churchill ismételten javasolta, hogy az angol–amerikai hadsereg ne vonuljon vissza a korábbi megállapodásuk során kijelölt megszállási zónák mögé, mivel ez véleménye szerint mintegy 5–600 kilométer hosszúságban 200 kilométerre nyugatra tolná a határt. Trumanhoz intézett május 12-i levelében használta először a brit miniszterelnök később hírhedtté vált kijelentését a vasfüggönyről, mely Európának a szovjet csapatok által felszabadított része elé leereszkedett. Ezekben a napokban a még megoldatlan lengyel probléma mellett újabb nézeteltérések jelentkeztek a szövetségesek között. Délen a jugoszláv néphadsereg csapatainak előrenyomulását az angol–amerikai hadvezetőség a régi olasz–jugoszláv határon óhajtotta megállítani, és nagy aggodalommal látta, hogy a jugoszláv egységek egészen Triesztig üldözték a Wehrmachtot. Churchill, akit bántott a Jugoszláviával kapcsolatos elképzeléseinek meghiúsulása, már-már a fegyveres fellépést is fontolgatta a jugoszláv csapatok ellen. Újabb tisztázatlan kérdések is merültek fel. Ausztria sorsára vonatkozóan az 1943. novemberi moszkvai nyilatkozaton kívül – mely leszögezte az önálló osztrák állam visszaállításának szükségességét – semmiféle végleges megegyezés nem alakult ki. 1945 áprilisában az Európai Tanácskozó Testület ülésén ugyan elvileg megállapodtak abban, hogy egyelőre az osztrák területek is négyhatalmi megszállás alá kerülnek, de sem a megszállási övezetek pontos megjelölésére, sem a Béccsel kapcsolatos szektorok megállapítására nem került sor. A nyugati hatalmak igen rossz néven vették, midőn április 29-én Karl Renner, az ismert szociáldemokrata politikus vezetésével Bécsben ideiglenes kormány alakult, melyet a szovjet hatóságok elismertek. Churchillt nemcsak a Szovjetunió megnövekedett ereje és hatalmi pozíciója aggasztotta, hanem az a rendkívül nagy népsze-

* *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 429. l.

rűség is, melyet a Szovjetunió és a Vörös Hadsereg az egész világon élvezett, az a megsokszorozódott politikai befolyás, amelyet a különböző országok kommunista pártjai az ellenállási mozgalomban betöltött szerepük folytán élveztek, a tömegeknek az a határozott igénye, hogy a nácizmus felett aratott győzelem jelentős belső, társadalmi átalakulással járjon együtt szinte valamennyi országban. Nem kevésbé aggasztotta mindez az amerikai politikusokat sem. Az amerikai Külügyminisztérium egy memoranduma leszögezte: „Az európaiak többsége úgy tekint a Vörös Hadseregre, mint felszabadítójára. Még nyugaton is azt vallják, hogy elsősorban a Vörös Hadseregnek köszönhető az európai tengelyhatalmak szétzúzása."*

Truman és tanácsadói egyelőre nem kívánták egyértelműen követni Churchillt, aki május első napjaiban arra utasította Montgomeryt, hogy ne semmisítse meg a zsákmányolt német fegyvereket, „hogy könnyen ismét szét lehessen osztani azokat a német katonák között".** Ismételt üzeneteiben, melyeket hol Eisenhowerhez, hol az angol vezérkarhoz intézett, állandóan azt követelte, hogy ne folytassanak leszerelési politikát, mivel előadódhat olyan helyzet, amikor a hadsereget a Szovjetunió ellen kell bevetni. Természetesen arról nem volt szó, hogy az angol miniszterelnök háborút kívánt volna a Szovjetunió ellen, csupán arról, hogy a szövetség keretein belül, az erő politikájára kívánt áttérni. Truman eleinte ingadozva követte őt ezen az úton. A május 9-én bejelentett határozat, mely szerint megszünteti a Lend Lease szállításokat a Szovjetunióba, és ennek megfelelően néhány már megrakott hajót is kipakoltak, a Szovjetunió jogos felháborodását váltotta ki. Sztálin tiltakozására a döntést visszavonták, de a fokozódó feszültség idején ez újabb ellentét forrásává vált.

Truman csatlakozott Churchill javaslatához, hogy minél hamarabb tartsanak Sztálinnal hármas találkozót. Bízott abban, hogy bizonyos vitás kérdéseket megoldanak, s a háború utáni helyzetet stabilizálják. Valószínűleg tanácsadói javaslatára elvetette azt a propozíciót, hogy a találkozó előtt megbeszélést folytasson Churchill-lel, mivel az még jobban felkeltené a szovjet kormány gyanakodását. Május 15-én a Fehér Házban tartott értekezleten viszont elhatározták, hogy a hármas találkozó előtt a Szovjetunióval közvetlen tárgyalásokat folytatnak. Úgy döntöttek, hogy Moszkvába küldik a már halálos beteg Harry Hopkinst, aki már oly sok nehéz kérdésben megoldást talált a szovjet és amerikai álláspont közelítésére. Előzőleg pedig Joseph Davies, volt moszkvai követet – akit a Szovjetunióval való barátság híveként ismertek – Churchillhez küldik megbeszélésre. Davies előterjesztése, hogy Truman – aki még nem találkozott Sztálinnal – szeretne a szovjet kormányfővel külön is beszélni, felháborította az angol miniszterelnököt, és élesen tiltakozott ellene, mint, ami sérti Nagy-Britannia egyenjogúságát a szövetségesek között. Churchill erélyes memorandumára Truman a külön találkozó gondolatát el-

* Foreign Relations of the United States 1945. III. 491. l.

** *A. L. Smith:* Churchill et l'armée allemande 1945. Revue d'histoire de la deuxième guerre mondiale 1974 janvier.

ejtette. A szovjet kormány Hopkins küldetését igen jól fogadta. Kétségtelenné tette, hogy az amerikai politika nem kíván radikálisan szakítani a roosevelti örökséggel. Sztálin beleegyezett a hármas találkozóba, s július 15-ében állapodtak meg. Hopkins, Harriman nagykövet társaságában szinte a világpolitika minden kérdését megbeszélte Sztálinnal. Hangoztatta, hogy milyen nagy jelentőséget tulajdonít a roosevelti külpolitika folytatásának, utalva azokra a jelentős erőkre, amelyek már Roosevelt életében is ellenezték ezt a politikát. A merev szovjet külpolitika elsősorban ezen erők malmára hajtaná a vizet. Sztálin viszont a brit konzervatívokat hibáztatta a szövetségesek közötti nézeteltérésekért. Ismét és ismét visszatértek a lengyel problémához. Végül is Hopkins moszkvai tárgyalásai a lengyel ügyet is kimozdították a holtpontról. A szovjet kormány beleegyezett Mikołajczyk és néhány más londoni politikus, valamint további, a kormányon kívül álló, de Lengyelországban élő politikus meghívásába. Június közepén Moszkvában megkezdődtek a tanácskozások, és ötnapi vita után sikerült megállapodni az új ideiglenes Nemzeti Egységkormány megalakításában. Az új kormány élére Osóbka-Morawski került, és Mikołajczyk miniszterelnök-helyettesi pozíciót kapott. A kormány többsége a már működő varsói kormány minisztereiből állt. A nyugati hatalmak az új helyzetet elfogadták, és július 5-én megtörtént az új lengyel kormány hivatalos elismerése.

Júniusban több más ponton is enyhült a feszültség, annak ellenére, hogy Davies Churchill-lel folytatott beszélgetéséről Trumannak adott jelentésében a következőképpen jellemezte az angol miniszterelnök beállítottságát: „Nem hallgathatom el benyomásomat, hogy sokkal inkább Anglia európai helyzetének, mint a békének a megőrzésével foglalkozik."* Truman nem engedett Churchillnek, aki ellenezte az angol–amerikai csapatok visszavonását a kijelölt zónahatárokra. (Az angol–amerikai csapatok a háború befejezésekor a Weimar-, Wittenberg-, Magdeburg-, Torgau-, Chemnitz-vonalat érték el, tehát egyes helyeken közel 200 kilométerre keletebbre állomásoztak, mint a kijelölt zónahatárok.) Az angol miniszterelnök nézete szerint a nyugati szövetségesek lényeges tárgyalási pozíciótól fosztják meg magukat ezáltal. Truman viszont tartani kívánta a zónákra vonatkozó háromhatalmi megállapodást, annál is inkább, mivel a Szövetséges Ellenőrző Bizottság, mely június 5-én kezdte meg működését, enélkül aligha tudna érdemleges tevékenységet kifejteni. A szovjet hadvezetés ragaszkodott ahhoz, hogy a nyugati csapatok csak akkor szállhatják meg Berlin kijelölt szektorát, ha Németország egyéb területein visszavonulnak övezethatáraik mögé. Ausztria helyzetének végleges rendezése is ennek volt a függvénye.

A Szövetséges Ellenőrző Bizottság vezetőjéül a szövetséges hadseregek főparancsnokait, Zsukovot, Eisenhowert, Montgomeryt és de Lattre de Tassignyt bízták meg az illetékes kormányok. A szovjet kormánynak el kellett érnie, hogy Dönitz Flensburgban időző kormányát a feltétel nélküli kapituláció szellemében az

* The Conference of Berlin 1945. I. köt. Washington 1960. 64. l.

angol csapatok letartóztassák. Erre bizonyos habozás után csak május 23-án került sor. Június 5-én hivatalosan is megalakult a Szövetséges Ellenőrző Bizottság. A Bizottság az első ülésen három fontos deklarációt bocsátott ki. Az elsőben leszögezték: „A Szovjetunió, az Egyesült Államok, Anglia és Franciaország kormányai magukra vállalták a legfelsőbb hatalom gyakorlását Németországban, beleértve azt a jogkört is, amellyel a német kormány, a fővezérség és bármely területi, önkormányzati vagy helyi igazgatási szerv rendelkezett."* A nyilatkozatok kimondták a német erők teljes lefegyverzését, beleértve a Gestapo, az SS és az SA egységeit, továbbá valamennyi fasiszta vezető és háborús bűnös letartóztatását. Kijelölték a megszállási zónákat, és kimondták Berlin négyhatalmi megszállását, majd a Szövetséges Ellenőrző Bizottság mint legfelsőbb hatalmi szerv megalakítását. (Júliusban feloszlott a Szövetségesek Főparancsnoksága, és Eisenhower parancsnoksága az amerikai hadseregre és övezetre korlátozódott.)

Az egyes megszállási övezetek kialakítása és Berlin négyhatalmi megszállása július 1-én befejeződött. Június 5-én hivatalosan bejelentették, hogy Németországot a Szovjetunió által irányított keleti, az angolok által irányított északnyugati, az amerikaiak által ellenőrzött délnyugati, s végül a franciák által megszállt nyugati zónára osztják. A nácizmust és militarizmust felszámoló politika, ha nem is teljes egészében, de valamennyi övezetben érvényesült. A szovjet zónában június 10-től engedélyezték az antifasiszta pártok működését. Truman május 14-i utasítása Németország demokratikus újjáépítésének programját irányozta elő. Június végére a szövetségesek közötti kapcsolat megfelelő feltételeket teremtett Churchill, Sztálin és Truman potsdami találkozójához.

A három győztes antifasiszta hatalom kormányfőinek 1945. július 17-én délután 5 órakor a potsdami Cecilienhof-kastélyban kezdődő és 16 napig tartó találkozásán igen népes amerikai delegáció vett részt. Mind szovjet, mind angol részről a miniszterelnökön és külügyminiszteren kívül csak 6–6 diplomata volt jelen a nagy találkozáson. Az amerikaiak tíz diplomatával segítették a nemzetközi találkozók izgalmas légköréhez nem szokott elnököt, s a diplomáciai életben is jórészt járatlan, alig pár napja kinevezett új külügyminisztert, James F. Byrnest. Az amerikai delegáció a diplomáciai tapasztalatlanságból fakadó gyengeségeket a szokásosnál gondosabb előkészületekkel kívánta ellensúlyozni. Ebből következett, hogy Truman – aki nagy természetességgel vette tudomásul, hogy Sztálin őt javasolta a roosevelti hagyományokat folytatandó, a konferencia elnökének – azonnal konkrét javaslatokkal állt elő. Byrnes szerint az amerikaiak négy kérdésben akartak eredményre jutni: „Először a békeszerződések előkészítésének szervezeti és eljárási kérdéseiben, másodszor Németország megszállásának gazdasági és politikai irányelveiben, harmadszor a felszabadított Európáról kibocsátott jaltai deklaráció végrehajtásában ... és negyedszer a jóvátétel kérdésének új megközelítésében."** Tru-

* *G. K. Zsukov:* Emlékek, gondolatok. Id. kiad. 520. l.

** *J. F. Byrnes:* Speaking frankly. Id. kiad. 68. l.

man ennek megfelelően, ha nem is ilyen egyértelmű világossággal, elsőnek terjesztett konkrét javaslatokat a konferencia elé. Javasolta a Külügyminiszterek Tanácsának megalakítását. Ezzel a javaslattal mind Sztálin, mind Churchill egyetértett, az előbbi csupán az ellen emelt kifogást, hogy Kína küldötte is részt vegyen a Külügyminiszterek Tanácsa értekezletein, mikor az európai ügyeket tárgyalják. A német kérdésben Truman a probléma napirendre tűzésével egyidőben azonnal az amerikai javaslat érdemi vitájába akart kezdeni, s csupán Sztálin és Churchill finom figyelmeztetései tartották ettől vissza. Sztálin úgy vélte, hogy a konferenciának foglalkoznia kell a német kereskedelmi és hadiflotta további sorsával, meg kell vitatnia a jóvátételt, döntenie kell továbbá a volt olasz gyarmatok gyámsága ügyében. Emellett azt javasolta, vizsgálják meg a volt náci csatlós országokkal a diplomáciai kapcsolat felvételének lehetőségét. Ez utóbbi részben válasz volt az amerikai javaslatra a felszabadult országokra vonatkozó jaltai deklarációval kapcsolatban. Az amerikai külpolitika ezt a kérdést ugyanis azért tűzte napirendre, hogy Románia és Bulgária kormányának demokratikus és népképviseleti jellegét kétségbe vonja, a Szovjetunió viszont e kormányok hivatalos elismerését szerette volna elérni a nyugati hatalmaknál. Churchill a lengyel kérdés napirendre tűzését javasolta. Ezzel az első ülés véget is ért. Megegyeztek, hogy a következő napokban délelőtt mindig a külügyminiszterek készítik elő a tárgyalási anyagokat. Az ülés éles vita nélkül zajlott le, hacsak Sztálin megjegyzését nem tekintjük ilyennek, aki az ülés végén minden köntörfalazás nélkül feltette a kérdést: „miért ellenzi Churchill úr, hogy az oroszok megkapják a részüket a német flottából?"*

A külügyminiszterek másnap délelőtt elsősorban Németországgal kapcsolatos kérdésekkel foglalkoztak. Az amerikai javaslat a megszállás politikai irányelveit illetően messzemenően antifasiszta szellemben fogant. Határozott intézkedéseket írt elő a nácizmus és militarizmus kiküszöbölésére, a náci Németország demokratikus átalakítására, és mi több, átnevelésének megindítására. Molotov néhány közbeszúrása és kisebb módosítási javaslatai még inkább megerősítették a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnak adandó direktíva kifejezett antifasiszta jellegét. A szovjet külügyminiszter ugyanis javasolta, hogy az irányelvek egyik cikkelye szögezze le: „Az eddigi intézkedéseket kiegészítve minden fasiszta törvényt, rendeletet, előírást, amennyiben az a demokratikus szabadságot, a polgári jogokat, a német nép érdekeit sérti, azonnal meg kell szüntetni. Minden olyan megkülönböztetés, amely a náci törvények alapján valamilyen fajhoz, hitfelekezethez való tartozást vagy politikai meggyőződést sújt, el kell törölni. Semmiféle jogi, közigazgatási vagy más jellegű megkülönböztetés nem tűrhető."**

A délutáni teljes ülés vita nélkül fogadta el a Külügyminiszterek Tanácsának megalakítását. A Tanács feladata előkészíteni a náci csatlós országokkal, később

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 190. l.

** The Conference of Berlin 1945. II. köt. Id. kiad. 68. l.

pedig a Németországgal kötendő békeszerződést, továbbá a békekonferenciát. Kevés véleménykülönbség volt a Szövetséges Ellenőrző Bizottság számára kidolgozott irányelvekben. Mégis Németország kérdésében Churchill egyik megjegyzéséből figyelemre méltó eszmecsere bontakozott ki. Az angol miniszterelnök ugyanis feltette a kérdést: „Mit jelent most »Németország«?" „Németország az, amivé a háború után lett" – hangzott Sztálin válasza. Az amerikai elnök az 1937-es Németországot óhajtotta kiindulópontnak tekinteni, de Sztálin ezt nem fogadta el. „Nehezen tudnám megmondani, hogy mi ma Németország – mondotta. – Egy olyan ország, amelynek nincs kormánya, amelynek valójában nincsenek határai... Határozzuk hát meg, hogy mi Németország: egy levert ország... Németország, mint nálunk mondják, földrajzi fogalom."* Végezetül úgy döntöttek, hogy munkahipotézisként az 1937-es Németországból indulnak ki. A nácizmus és militarizmus felszámolására előirányzott politikai intézkedések, amelyek kifejezték az antifasiszta háború eszmei és politikai célkitűzéseit, viszonylag gyorsan tisztázódtak, s a potsdami értekezlet egyik legfontosabb, iránymutató döntése ezzel megszületett. A gazdasági kérdésekben nem volt ilyen gyors az előrehaladás, ezért áttértek a lengyel kérdés vitájára.

A szovjet küldöttség azt követelte, hogy az új lengyel kormány elismerése után Anglia és az Egyesült Államok azonnal szakítsanak meg minden kapcsolatot a volt londoni lengyel kormánnyal. Az angol–amerikai javaslat viszont a lengyelországi választások mihamarabbi megkezdését sürgette. Churchill elvileg elismerte a szovjet követelés jogosságát, de végrehajtásának technikai nehézségeiről beszélt – utalva a nyugaton levő mintegy 150 000 főnyi lengyel hadseregre. Az első két tárgyalási nap viszonylagos egyetértése és gyors előrehaladása után mind élesebbé váltak a véleménykülönbségek és nézeteltérések. A tényleges ellentétek vitáját méginkább elmélyítette a konferencia első napján Washingtonból érkezett titokzatos távirat Truman részére: „A kisbabák kielégítően megszülettek." Az első kísérleti atombomba Új-Mexikóban történt sikeres felrobbantását adták így hírül az amerikai elnöknek. Az amerikai hadügyminiszter a hírt sietve közölte Churchill-lel, ecsetelve a hatást, mely szerint ez az emberiség történetében egyedülálló félelmetes pusztító fegyver, mintegy két kilométeres körzetben teljes pusztítást idézett elő. Az angol–amerikai államférfiak azonnal megegyeztek abban, hogy a fegyvert bevetik Japán ellen a nagy veszteségekkel fenyegető és sokáig elhúzódó harcok megrövidítésére. Egyidejűleg azonban úgy látták, hogy katonai helyzetük a Szovjetunióval szemben is gyökeresen megváltozott. Az atombomba birtokában kevésbé tartották szükségesnek a Szovjetunióval a kompromisszumokat, álláspontjuk sok esetben megmerevedett. Magát az atombomba titkát természetesen nem óhajtották megosztani, mi több, a hírt sem akarták Sztálinnal pontosan közölni.

Az angol miniszterelnök leírása szerint a következőképpen közölték Sztálinnal az

* Tcherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 195., 194. l.

atombomba megszületését: „Láttam, hogy az elnök odalépett Sztálinhoz, és ketten, kizárólag tolmácsaik jelenlétében, társalogni kezdtek. Én körülbelül öt méter távolságra lehettem tőlük, feszült figyelemmel kísértem a nagyfontosságú megbeszélést. Hiszen tudtam, mire készül az elnök. Lemérni a Sztálinra tett hatást: ez volt a lényeg. Úgy áll előttem minden, mintha tegnap történt volna. Úgy látszott, Sztálin örömmel fogadja a hírt. Egy új bomba! Rendkívül hatásos! Valószínűleg döntő az egész japán háború kimenetelére! Nagyszerű! – Ez volt a benyomásom akkor, és biztos voltam afelől, hogy fogalma sem volt annak a horderejéről, amit hallott."*

Zsukov emlékirata szerint Sztálin – és van okunk rá, hogy ebben a kérdésben az ő állítását fogadjuk el – nagyon is tisztában volt az atombomba jelentőségével, s Molotovnak azonnal jelezte is, hogy meg kell gyorsítani a szovjet atombomba-kutatásokat. Július 20-tól tehát a hangnem megváltozott, a viták gyakoribbá váltak, az értekezlet érdemi előrehaladása lelassult. Az egyes vitaproblémákat újból és újból kellett tárgyalni, a plenáris ülésről a külügyminiszterek tanácskozása elé utalni, hogy megfelelőbben készítsék elő az anyagot. Egy hét után már-már zsákutcába jutott a konferencia. A jóvátétel volt az egyik olyan kérdés, ahol – Churchill és Sztálin között – igen éles összecsapások zajlottak le, annál is inkább, mivel hamarosan kiderült, hogy a jóvátétel problémája elválaszthatatlanul összefonódik a régi vitával, Lengyelország, pontosabban Lengyelország tisztázatlan nyugati határaival. A Szovjetunió ugyanis az Odera-, illetve Neisse-folyóig terjedő területeket a lengyel kormány kérésére, mely itt óhajtotta az ország nyugati határait megállapítani, lengyel közigazgatás alá helyezte. Truman tiltakozott, hogy kész helyzetet teremtettek, jóllehet Lengyelország nyugati határainak kérdésében a jaltai megállapodás értelmében a békekonferenciának kellett döntenie. Az amerikai elnök szerint a szovjet kormánynak nem volt joga ezt a területet szövetségesei beleegyezése nélkül Lengyelországnak átengedni. Sztálin ezzel szemben azzal érvelt, hogy mivel az itt élő német lakosság a szovjet csapatok elől jórészt Nyugatra távozott, a Vörös Hadsereg csak a lengyelek segítségével tudta a közigazgatást kiépíteni. Sztálin utalt arra, hogy bár pártolja a lengyel kormány kérését a nyugati határokat illetően, de „ha önök nem értenek egyet azzal a vonallal, amelyet a lengyel kormány javasol, a kérdés nyitva marad."** Míg Truman a nyugati határok tisztázatlansága miatt és jogi szempontból tiltakozott, addig Churchillt a gazdasági kérdések s a jóvátétel izgatta. Véleménye szerint a Lengyelországhoz kerülő területekkel a korábbi Németország jellegzetes agrár szektorai vesznek el. Innen származott a háború előtti mezőgazdasági termelés mintegy 25%-a. Továbbá azzal érvelt Churchill, hogy a lecsökkent mezőgazdasági területen sokkal több embert kell majd élelmezni, hiszen e területek német lakosságának jelentős része most már nyugaton él. Az angolokat különösen a nagy népsűrűségű brit övezet helyzete izgatta, mivel Angliában is

* *W. L. Churchill:* Triumph and Tragedy. 572. l.

** Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 251. l.

súlyos élelmezési nehézségekkel küzdöttek. Churchill és a Munkáspárt jelenlevő vezére, Attlee, akit az angol kormányfő – figyelembe véve a már lezajlott, de eredményeiben még ismeretlen angol választásokat – kért fel a konferencián való részvételre, hogy munkáspárti győzelem esetén ne keletkezzen törés a konferencia munkájában, hangsúlyozta, hogy Lengyelország a sziléziai szénhez is hozzájutott, mikor egész Európában szénhiány van. Nem fogadta el Sztálin érvelését, hogy e területek mezőgazdaságának és bányáinak megművelése a lengyel munkaerő nélkül elképzelhetetlen lenne. Az ülés tehát Truman meglehetősen kategorikus megfogalmazásával ért véget: „A jóvátétel kérdésének megoldása, valamint az egész német lakosságnak élelmiszerrel és szénnel való ellátása szempontjából nem érthetek egyet az 1937-es Németország keleti részének elszakításával."*

A következő ülésen Churchill határozottan tiltakozott az Odera–Neisse határvonal ellen, annál is inkább, mivel most már kézhez kapták a lengyel kormány hivatalos memorandumát. Ebben kérték Lengyelország nyugati határainak megállapítását. Az angol miniszterelnök hajlandó volt abba belemenni, hogy az Oderáig terjedő terület már azonnal lengyel közigazgatás alá kerüljön, az Odera és Nyugati-Neisse közötti vidéket azonban, legalábbis a békekonferencia döntéséig szovjet fennhatóság alá akarta helyezni. Sztálin azonban igen erélyesen védte a lengyel álláspontot, és keresztül is vitte, hogy a lengyel kormány képviselőit meghívják a konferenciára, és meghallgatásuk után térjenek vissza ismét a kérdésre.

Bieruttal az élén a lengyel delegáció sorra látogatta a három kormányfőt, ismertetve a lengyel követelést Lengyelország nyugati határaira vonatkozóan, és a követelést alátámasztó érveket. A kommunista Bierut s az új kormányhoz tartozó, Londonból visszatért Mikołajczyk teljesen egyek voltak a tekintetben, hogy Lengyelország etnikai és gazdasági egyensúlya megköveteli az Odera–Neisse-határ elismerését. Hosszas tárgyalások indultak, miközben az angol választások váratlanul győztes munkáspárti képviselői, Attlee és Bevin vették át Anglia képviseletét a háromhatalmi értekezleten. A munkáspárti kormány külügyminisztere semmit sem változtatott elődje politikáján. Annyit azonban a hosszas vita mégis eredményezett, hogy a három hatalom tudomásul vette e terület lengyel közigazgatását, leszögezve, hogy ez nem jogosítja fel a lengyelek részvételét a Szövetséges Ellenőrző Bizottságban, és nem prejudikálja semmilyen vonatkozásban a békekonferencia döntését.

A német jóvátétel tehát már a lengyel határok vitájában is felmerült. Megvizsgálására a jaltai konferencia során bizottságot létesítettek, mely azonban nem volt képes a közös alapelvekben megállapodni. Majszkij a szovjet delegáció nevében több előterjesztésében alapelvként leszögezte, hogy nem szabad megismételni az első világháború utáni hibákat, és hogy „Németországnak közép-európai életszinten kell élnie."** A Szovjetunió fenntartotta a már Jaltában is előadott javaslatát: a

* Uo. 257. l.

** The Conference of Berlin. II. köt. Id. kiad. 141. l.

német jóvátétel összege 20 milliárd dollár legyen, s ezen összeg fele a Szovjetuniót illeti. Jaltában Roosevelt, az angoloktól eltérően a 20 milliárd dollárt hajlandó volt tárgyalási alapként elfogadni, most az új vezetők, részben politikai megmérvedés következtében, részben mert úgy látták, hogy a német gazdasági élet súlyos veszteségei következtében Németország jóvátételi szállításait az amerikaiaknak kellene hitelekkel finanszírozni, ezt nem tartották reálisnak. Mind az amerikai, mind az angol küldöttség amellett kardoskodott, állapítsák meg, milyen arányban osztják el egymás között a jóvátételre igénybe vett anyagi javakat, a kifizetendő végösszeg meghatározása nélkül. A szovjet delegáció élesen tiltakozott a nyugati hatalmak javaslata ellen, mivel az Egyesült Államok megváltoztatta álláspontját, amit nem volt nehéz összefüggésbe hozni a Jalta óta az amerikai külpolitikában mutatkozó új jelenségekkel. A szovjet küldöttség felháborodottan jegyezte meg: a nyugati hatalmak a háborúban legtöbbet szenvedett ország, a Szovjetunió számára nem akarják biztosítani a jóvátételt, mert szemmel láthatóan Németország kímélésére törekednek. Az amerikaiak viszont arra hivatkoztak, hogy összegben Jaltában sem állapodtak meg, „Roosevelt a 20 milliárdot tárgyalási alapként fogadta el." Byrnes kijelentette: „Ha valaki kér tőlem egymillió dollárt, s közlöm, hajlandó vagyok tárgyalni róla, az nem azt jelenti, hogy máris átadom a csekket."* Nem mulasztották el felvetni, hogy mivel a Szovjetunió megszállási zónájának egy részét Lengyelországnak engedte át, továbbá, mivel a szovjet hadsereg bizonyos gépeket és felszerelést mint hadizsákmányt elszállított, a jóvátétel szempontjából figyelembe vehető javak lényegesen csökkentek.

Byrnes amerikai külügyminiszter Molotovval folytatott megbeszélésén, július 23-án új javaslattal állt elő. Mivel már korábban is egyetértettek abban, hogy a jóvátételt természetben és nem pénzben kell megfizetni, a további vitákat úgy lehetne leginkább elkerülni: „ha megfontolás tárgyává tennék, hogy minden állam saját megszállási zónájából biztosítaná a jóvátételt". Byrnes szerint, mivel a német javak mintegy 50%-a a szovjet zónában található, a szovjet jóvátételi igények ebből fedezhetők. Bizonyos gépeket vagy anyagokat a nyugati zónából élelmiszer- és fűtőanyag-szállítások fejében igénybe vehetnek. Molotov ugyan megígérte, hogy az amerikai javaslatot megtárgyalja Sztálinnal, mégis amikor július 27-én a külügyminiszterek tárgyaltak a jóvátétel kérdéséről, ismét a régi érvek és álláspontok hangzottak el, a közeledésnek még a nyoma sem mutatkozott. Megállapodtak, hogy újra napirendre tűzik az ügyet, ha az angol delegáció vezetői visszatérnek. Július 25-én ugyanis Churchill és Eden Londonba utaztak, hogy benyújtsák lemondásukat, tekintettel arra, hogy a július 5-i választáson a Konzervatív Párt a Munkáspárttal szemben súlyos vereséget szenvedett. Az új miniszterelnök, Attlee és külügyminisztere, Bevin inkább csak külső megjelenésükben, valamint néhány, az angol belpolitikát érintő kérdésben különböztek arisztokrata elődjüktől. Ami

* *J. F. Byrnes:* Speaking frankly. Id. kiad. 89. l.

a külpolitikát illeti, a kontinuitás szinte teljes volt, s a munkáspárti politikusok nem kisebb hévvel szálltak szembe a vitás kérdésekben a szovjet álláspontlal. Byrnes viszonylag könnyen megnyerte az angol államférfiakat jóvátételi tervének, az angolok – mint jelezték – ebben a kérdésben Jaltában is külön véleménnyel éltek. A szovjet küldöttség a nyugati álláspont megmerevedését észlelve, elvileg elfogadta az amerikai javaslatot. Molotov ezt július 29-én közölte Trumannal, de utalt arra, hogy a Szovjetuniónak joga van a Ruhr-vidék felszerelésének egy részére is, mivel a szovjet zóna nem tartalmazza a német anyagi javak 50%-át, hanem csupán 40%-ot. A szovjet külügyminiszter továbbra is a jóvátételi összeg pontos meghatározását kívánta. Truman elzárkózott. Maga is egyetértett ugyanakkor azzal, hogy a Szovjetunió a jóvátétel 50%-át kapja. Molotov ezután azt kívánta tisztázni, miként kapja meg a Szovjetunió a hiányzó 10%-ot. Javaslatát, hogy a Ruhr-vidék felszerelésének 25%-át fordítsák a szovjet igény kielégítésére, nem fogadták el, Byrnes e helyett a nyugati zónákban jóvátételre szánt összeg 12,5%-át ajánlotta fel, élelmiszer ellenében, és 7,5%-át ellentétel nélkül. Az alkudozás még hosszan folyt. Byrnes július 30-án végül csomagtervet terjesztett a külügyminiszterek elé: a jóvátétel és a lengyel nyugati határok vitáját (ezekben a kérdésekben a nyugati hatalmak tehettek engedményeket a szovjet kívánságoknak) összekapcsolta Olaszország kérdésével, melyre vonatkozóan – mint arra még visszatérünk – a szovjet delegáció nem volt hajlandó mind ez ideig hozzájárulni a nyugati kívánságokhoz. Molotov elvileg elfogadta a javaslatot, csupán amellett inzisztált, hogy konkrét összegben – 800 millió dollár – állapítsák meg a nyugati zónában a Szovjetuniónak szállítandó jóvátételt.

A kérdések július 31-én most már a Három Nagy ülésére kerültek. Byrnes megismételte a csomagtervet, majd midőn Sztálin közbevetésére „ezek a kérdések nem függnek össze egymással" . . ., kijelentette: „nem vagyunk hajlandók engedményeket tenni a lengyel határt illetően, ha nem sikerül megegyezni a másik két kérdésben is".*

A szovjet küldöttség erre a jóvátételről új vagy inkább pontosabban megfogalmazott javaslatot terjesztett elő. Az előterjesztés 1. pontja leszögezte, hogy a három szövetséges a saját megszállási övezetéből fedezi a jóvátételt, áruszállításokkal 10 éven át és gépek leszerelése formájában 2 éven keresztül. A javaslat 3. pontja kimondta, hogy a Szovjetunió kapja meg a nyugati zónákból jóvátétel címén elszállítandó ipari – mindenekelőtt kohászati, vegyipari és gépipari – berendezések 15%-át élelmiszer- és fűtőanyag-szállítások fejében, és 10%-ot ellenszolgáltatás nélkül. A 4. pont szerint a Szovjetuniót illeti ezen felül Németország külföldi befektetéseinek és aranykészletének 30%-a, valamint 500 millió dollár értékű részvény a nyugati övezet vállalati részvényeiből. Az 5. pont szerint a Szovjetunió ebből magára vallálja viszont Lengyelország jóvátételi igényeit is. Franciaország, Jugo-

* Teherán, Jalta, Potsdam. Id. kiad. 326. l.

szlávia, Csehszlovákia, Belgium, Hollandia és Norvégia igényeit viszont a nyugati zóna elégítse ki. Sztálin hangsúlyozta, hogy elfogadták az amerikai javaslatot, és nem kérnek pontos összegeket, viszont kérte a nyugati küldöttségeket, támogassák a százalékokra vonatkozó szovjet álláspontot. „Sok berendezést vesztettünk ebben a háborúban – mondotta a szovjet kormányfő –, iszonyú sokat. Ennek legalább egyhuszad részét meg kellene hogy térítsék nekünk. S remélem, hogy Attlee úr támogatni fogja javaslatunkat. *Attlee:* Semmiképp sem támogathatom. *Sztálin:* Márpedig gondolkozzék rajta és támogasson bennünket. *Attlee:* Tegnap egész nap ezen gondolkodtam. *Sztálin:* Mit lehet tenni! Úgy gondolom, közös megegyezésre kell jutnunk ebben a kérdésben."*

Truman végül hajlandó volt a szovjet követeléseket elfogadni, amennyiben az egyéb követeléseikről lemondanak. Sztálin ebbe beleegyezett. Bevin ugyan egyidejűleg még alkudozott, de miután Sztálin hozzájárult, hogy ne nevezzék meg a nyugati övezet jóvátételéből részesülő országokat, a szovjet javaslatot végül ő is elfogadta. Ezek után a megállapodás végleges megfogalmazása céljából a kérdést a külügyminiszteréknek adták át. Az augusztus elsejei ülésen azonban kiderült, hogy újabb problémák merültek fel, nevezetesen az, hogy mi legyen a német vállalatok részvényeivel. Végül Sztálin javaslatára: „ami a kelet-európai német befektetéseket illeti, ezek a mi kezünkben maradnak . . . konkrétabban a romániai, bulgáriai, magyarországi és finnországi német befektetések a mi kezünkön maradnak, a többi pedig az önök kezén"** – megszületett a megállapodás.

A jóvátétel rendezése után már nem volt nehéz Németország megszállásának gazdasági irányelveiben is megegyezni. Ezek az irányelvek kiegészítették a német nácizmus és militarizmus felszámolására kidolgozott politikai irányelveket. Leszögezték, hogy Németországot a megszállás időszakában egységes gazdasági egésznek tekintik, ahol egységes gazdaságpolitikát kell folytatni, mindenekelőtt a pénz- és bankrendszer, közlekedés és hírközlés, bérek és árak területén. Rendkívül fontos irányelv volt a gazdasági erők túlzott koncentrációjának megszüntetését célzó elképzelés, mely „főleg kartellek, trösztök és más monopolista egyesülések" ellen irányult, így a nemzetiszocializmus elleni fellépés a mögötte meghúzódó monopoltőke korlátozására is tartalmazott intézkedéseket vagy legalábbis ösztönzést az intézkedésekre.

Kapcsolódott még a német jóvátételhez, bár erről végül külön döntés született, a zsákmányolt német kereskedelmi hadiflotta ügye. A Szovjetunió a hajók egyharmadát követelte, Churchill viszont, aki a háború folyamán fájdalommal látta, miként válik semmivé a brit tengeri uralom, s a szörnyű veszteségeket szenvedő angol hajóhad miként szorul a második helyre az amerikai mögött, nem akart újabb konkurrenst. Hosszú vitát provokált, és végül azzal a javaslattal állt elő, hogy

* Uo. 332–333. l.
** Uo. 352–353. l.

a zsákmányolt német hajókat az elszenvedett hajótér-veszteségek arányában osszák fel. A szándék – az angol flotta egyoldalú megerősítése – túlságosan átlátszó volt, semhogy az amerikaiak, akik egyáltalán nem óhajtották az angol flotta megerősödését, támogathatták volna azt. Végül is amerikai nyomásra az angol indítványt elvetették, s megállapodtak abban, hogy a zsákmányolt német hadihajók egyharmadát 1946 februárjáig, a kereskedelmi hajóhadat pedig a Japán elleni háború befejezését követően szintén átadják a Szovjetuniónak. Az angol kívánságokat csak annyiban honorálták, hogy a tengeralattjárókat – mivel annyi bajt okoztak a szigetországnak – harminc kivételével elsüllyesztik. Viszonylag könnyen ment a megegyezés Königsberg kérdésében. A konferencia megerősítette, hogy Kelet-Poroszország egy részét a Szovjetuniónak engedik át. Viszont Sztálin kénytelen volt visszakozni a Ruhr-vidék nemzetközivé tétele ügyében. Ez az elképzelés akkor merült fel, mikor még Németország szétdarabolására gondoltak. Mikor a potsdami konferencia összeült, jóllehet különböző okok miatt és megfontolásokból, de egyik küldöttség sem óhajtotta már Németország egységének megszüntetését. Ami azonban a Ruhr-vidék gazdasági ellenőrzését illette, a szovjet küldöttség a konferencia során azt javasolta, hogy a német hadiipar központja négyhatalmi ellenőrzés alá kerüljön. Végül visszakoztak, annál is inkább, mivel az ellentétben állt volna a jóvátételi egyezménnyel. Sztálin megelégedett azzal, hogy egyértelműen leszögezzék: nincs és nem lehet szó a Ruhr-vidék Németországtól való elválasztásáról. A konferencia még két esetben érintette a náci háborús bűnök súlyos következményeit. Ezek a vitában már csak meglehetősen másodlagos szerepet játszottak. Az egyik a háborús bűnösök ellen indítandó eljárás volt. Londonban ekkor már folytak a három hatalom jogászainak tanácskozásai a háborús főbűnösök fölötti ítélkezés módozatait illetően, s éppen a konferencia időpontjában került sor megegyezésre a nemzetközi bíróság ténykedéséről. A megegyezés tehát könnyű volt. Csupán amiatt volt vita, hogy a Szovjetunió már a közös közleményben meg kívánt nevezni néhány háborús főbűnöst, ezt viszont különösen Attlee nem helyeselte. Végül megállapodtak, hogy legkésőbb szeptember 1-ig közzéteszik a háborús főbűnösök listáját.

A háborús főbűnösök felett tehát még nem kezdték meg az ítélkezést. Kelet-Európában a kontinens azon részén, mely legtöbbet szenvedett a náci uralomtól, mely a német imperializmus hagyományos terjeszkedési területe volt, s leigázásában a második világháború folyamán az itt élő német lakosság egy része erős támogatást nyújtott, ahonnan az ott lakó németek jelentős része már korábban elmenekült, viszont megindult az ítélkezés a kisebb bűnösök felett a német lakosság kitelepítése formájában.

Lengyelországban s főleg Csehszlovákiában a német lakosság kitelepítése tömegesen folyt, s megindult – jóllehet sokkal kisebb mértékben – Magyarországról is. Pszichológiailag érthető volt ugyan a német lakossággal szembeni fellépés, de a bűnösök mellett sok esetben ártatlanokat is sújtott az intézkedés. Churchillt ez azért

is aggasztotta, mert a kitelepített lakossággal tovább nő Németország brit megszállási övezete ellátatlanjainak száma. Már a július 25-i ülésen szóvá tette a kitelepítést, illetve annak mértéket és lebonyolítási módját. A kérdés július 31-én újból előkerült egy javaslattervezet formájában. A javaslat, elismerve a német lakosság vagy egy része kitelepítésének jogosságát, felszólította a három kormányt, hogy dolgozzanak ki tervet a kitelepítési politikára, s mindaddig, míg ebben nem egyeztek meg a németországi Szövetséges Ellenőrző Bizottsággal, addig ne folytassák a kitelepítést. Azonban szükségszerűen, részben a sokat szenvedett lakosság s részben a jövőbeni német veszély csökkentését célzó tudatos politika következtében, megindult a német lakosság kitelepítése. Sztálin ugyan jelezte, hogy a javaslatnak nem sok sikert jósol – hiszen a csehszlovák és lengyel kormány azt fogja mondani, hogy nincs rendelet a kitelepítésre, miközben ténylegesen olyan helyzetbe hozzák a németeket, hogy maradásuk lehetetlenné válik – mégsem emelt kifogást az ellen, hogy az helyet kapjon a konferencia hivatalos döntései között. Nem kétséges, hogy Sztálin látta jól a helyzetet, s a döntés a kitelepítés milliókat érintő folyamatát nem tudta befolyásolni.

Elég tekintélyes helyet kaptak a vitákban és eszmecserékben a Németország volt csatlós államaihoz való viszony, a felszabadult Kelet-Európa politikai problémái. A konferencia előkészületei során mind az angol, mind az amerikai delegáció elhatározta, hogy napirendre tűzik a felszabadított kelet-európai országok, Románia, Bulgária és Magyarország helyzetét. A nyugati szövetségesek sérelmezték, hogy a Szövetséges Ellenőrző Bizottság működése során a Bizottság szovjet elnöke nem tájékoztatja őket intézkedéseiről, és sok esetben véleményük kikérése nélkül dönt. Az ezekben az országokban kialakult, egyértelmű baloldali népi erőkre támaszkodó kormányok összetételét és működését is kifogásolták, s azt szerették volna, ha különösen Románia és Bulgária kormányaiban a polgári erők nagyobb szerepet kapnak, hogy ezen országok szociális átalakulását megakadályozzák. Truman tehát már a konferencia első ülésén szóvá tette, hogy véleménye szerint a jaltai deklarációnak a felszabadult országokra vonatkozó részének nem tettek eleget, és ezért úgy vélte, hogy: „A három nagy szövetséges államnak meg kell egyeznie abban, hogy Románia és Bulgária jelenlegi kormányát haladéktalanul át kell szervezni".* Truman leszögezte, hogy csak ilyen átalakítás után hajlandók elismerni ezeket a kormányokat. Az amerikai elnök azonban még követelte, hogy Romániában és Bulgáriában választásokat rendezzenek, Olaszországban a választásokat nem tartotta szükségesnek ahhoz, hogy egyenesen Olaszország felvételét követelje az Egyesült Nemzetek Szervezetébe. (Az olasz kormányt már korábban elismerte a Szovjetunió is.) Ez a javaslat – vagy taktikai ügyetlenség– Churchillt is meglepte, aki némi óvatosságra intette az amerikai elnököt. Trumant az angol miniszterelnök közbeszólása alig befolyásolta, mivel még hosszasan folytatta Olasz-

* Uo. 179. l.

ország dicséretét. A kelet-európai országok éles bírálata és az olaszországi helyzet kritikátlan felmagasztalása leleplezte, hogy a Truman által hirdetett elveket az amerikai delegáció igen rugalmasan értelmezi, és míg Kelet-Európában új kormányok létrehozásával, addig Olaszországban – ahol a baloldal egyre erősebbé vált – a jelenlegi kormány megszilárdításával akarja a baloldali fordulatot megakadályozni. Ez az összekapcsolás, illetve szembeállítás azonban nemcsak leleplezte az amerikai javaslat mögötti politikai elképzeléseket, de realizálását is megnehezítette. Bulgária, Románia (s részben Magyarország, melyet a nyugati hatalmak némileg másként kezeltek), illetve Olaszország kérdését aligha lehetett különválasztani. Erre utalt Sztálin is: „Semmi okunk sincs Olaszország kérdését különválasztani a más országokat érintő kérdésektől. Igaz, hogy Olaszország elsőként kapitulált, és a továbbiakban segítséget nyújtott a Németország elleni háborúban. Ezek az erők nem voltak ugyan nagyok, mindössze 3 hadosztálynyiak, de mégiscsak segítséget jelentettek. Olaszországnak szándékában áll bekapcsolódni a Japán elleni háborúba. Ez is pozitívum. Ám ilyen pozitívumok vannak más országok, például Románia, Bulgária, Magyarország esetében is. Ezek az országok már a kapituláció másnapján Németország ellen fordították csapataikat. Bulgáriának 8–10 hadosztálya harcolt Németország ellen, Romániának körülbelül 9 hadosztálya. Ezeknek az országoknak a helyzetén is könnyíteni kellene.

Ami Finnországot illeti, a háborúban komoly segítséget nem nyújtott, de rendesen viselkedik, lelkiismeretesen teljesíti vállalt kötelezettségeit. Finnország helyzetét is megkönnyíthetnénk.

Jó lenne tehát, ha könnyítésekben részesítve Olaszországot, egyúttal könnyítésekben részesítenénk ezeket az országokat is."*

Olaszország kérdésében Churchill továbbra sem értett egyet az amerikai elképzelésekkel, és leszögezte, hogy „a jelenlegi olasz kormány nem áll olyan demokratikus alapokon, amelyek szabad és független választásokon nyugodnának". Sztálin viszont azt hangoztatta, hogy a volt csatlós országokkal hiba lenne bármiféle boszszú vagy sérelmi politikát folytatni, helyette a könnyítések politikáját kell elkezdeni. Felszólalásának utolsó bekezdésében bennfoglaltatott a kompromisszum lehetősége: el kell kezdeni Olaszországgal a békeszerződés előkészítését – ahogy Truman kéri –, és a többi csatlós állammal helyre kell állítani a diplomáciai kapcsolatokat. A szovjet kormányfő a nyugati ellenvéleményekre is megfelelt, sem Olaszországban, sem Franciaországban, sem Belgiumban nem választás útján jött létre a kormány, ennek ellenére valamennyi szövetséges nagyhatalom elismeri ezeket a kormányokat, és diplomáciai kapcsolatot tart fenn velük. Megszületett a döntés: a csatlós országok kérdését a külügyminiszterek együttesen vizsgálják meg. A vita nem zárult le, az amerikai küldöttség újból és újból kísérletet tett Olaszország ügyének különválasztására, a szovjet küldöttség pedig kitartott amellett, hogy a

* Uo. 227–228. l.

kelet-európai országokat nem érheti hátrányos megkülönböztetés: „Nem kétséges, hogy a négy csatlós állam – Románia, Bulgária, Magyarország, Finnország – közül egyik sem okozott megközelítően sem annyi kárt, mint Olaszország. Ami pedig Olaszország kormányát illeti, az talán demokratikusabb, mint Románia, Bulgária vagy Magyarország kormánya? Természetesen nem az. Talán Olaszországnak felelősebb kormánya van, mint Romániának vagy Bulgáriának? Demokratikus választások nem voltak sem Olaszországban, sem a többi államban. Ebből a szempontból egyenlők. Ezért nem értem, honnan ez a jóakarat Olaszország iránt, s ez a negatív magatartás Németország valamennyi egykori csatlósával szemben – mondotta Sztálin.

Olaszország esetében a könnyítés azzal kezdődött, hogy helyreállították vele a diplomáciai kapcsolatokat. Most második lépésként Olaszországnak az Egyesült Nemzetek Szervezetébe való felvételét ajánlják. Rendben van, tegyük meg ezt a második lépést is Olaszországot illetően, de ez esetben azt javaslom, hogy a többi említett országot illetően viszont tegyük meg az első lépést, amely Olaszország vonatkozásában néhány hónappal ezelőtt megtörtént, vagyis állítsuk helyre velük a diplomáciai kapcsolatokat. Ez igazságos lenne, s így meglenne a fokozatosság is: az első helyen Olaszország, a másodikon valamennyi ország."*

Truman továbbra sem volt halandó Magyarországgal, Romániával és Bulgáriával a diplomáciai kapcsolatokat felvenni. Sztálin viszont kijelentette, hogy a békeszerződést csak olyan országgal lehet megkötni, amelynek kormányát elismerték. A kiadandó határozat tartalmazzon egy mondatot, mely szerint a szövetségesek megvizsgálják a diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetőségét Bulgáriával, Finnországgal, Magyarországgal és Romániával. Az ismét a külügyminiszterek elé került kérdésről a konferencia tizedik plenáris ülésén kijelentették, hogy nem tudtak megállapodni a végleges szövegben. Byrnes szerint: „Sajnálatos módon valahogy az a helyzet állt elő, hogy ha egyetértünk szovjet barátainkkal, az angol küldöttség nem adja hozzá beleegyezését, ha pedig angol barátainkkal értünk egyet, a szovjet küldöttségtől nem kapjuk meg a beleegyezést."** Az újabb vita a régi érvek mellett csupán egy új momentumot hozott, nevezetesen a már Attlee és Bevin vezette angol delegáció most formális jogi okokra hivatkozva – angol törvények szerint békekötés előtt nem létesíthetnek diplomáciai kapcsolatot – utasította el a szovjet igényt, hogy a konferencia hivatalos okmányában szerepeljen a kelet-európai országokkal való diplomáciai kapcsolatok felvételének lehetősége. Az amerikaiak kompromisszumos javaslata csupán fogalmazásban finomított, de az angolok ezt végül elfogadták, mivel a Szovjetunió is hajlandó volt a kompromisszumra, teljesítve az amerikaiak kérését, mely a bulgáriai, romániai és magyarországi Szövetséges Ellenőrző Bizottságok munkájának megjavítására vonatkozott.

* Uo. 294. l.

** Uo. 318–319. l.

A konferencia befejezésekor kibocsátott deklaráció végül is leszögezte, hogy: „A három kormány kívánatosnak tartja, hogy Olaszország, Bulgária, Finnország, Magyarország és Románia rendezetlen helyzetének a békeszerződések megkötésével véget vessenek." Kiemelte ugyanakkor, hogy Olaszországnak prioritást kíván biztosítani mind a békekötés, mind az Egyesült Nemzetek Szervezetébe való felvétellel. A továbbiak során: „A három kormány, külön-külön, kész a legközelebbi jövőben az akkori viszonyok szem előtt tartásával megvizsgálni, hogyan tudná a lehetőségekhez képest felvenni a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal, Romániával, Bulgáriával és Magyarországgal, még a velük való békeszerződés megkötése előtt."* Egyidejűleg tudomásul vették, hogy a kelet-európai Szövetséges Ellenőrző Bizottságok szovjet képviselői máris javaslatokat tettek a munka megjavítására, és kimondták: „Felülvizsgálják az ezekben az országokban működő Szövetséges Ellenőrző Bizottságok munkarendjét, figyelembe véve annak a három kormánynak az érdekeit és felelősségét, amelyek közösen szabták meg az illető országok fegyverszüneti feltételeit."**

Tekintettel arra, hogy az eredeti amerikai javaslat a bolgár és román kormányok átalakítását követelte, s a nagyhatalmak ellenőrzésének lehetőségét a választásokon, a végleges megfogalmazás a Szovjetunió diplomáciai győzelmét jelentette.

A Szovjetunió biztonsága szempontjából kevésbé fontos ügyekben Sztálin is hajlandó volt tudomásul venni szövetségesei kívánságát. Így viszonylag könnyen megegyezésre jutottak Ausztria sorsára vonatkozóan. Az angol és amerikai fél követelte a zónahatárokra való visszavonulást, és Bécs négyhatalmi ellenőrzésének biztosítását. A nyugati hatalmak viszont tudomásul vették, hogy a Renner-kormány egész Ausztria területére kiterjeszti közigazgatását. A szovjet delegáció felvetette, hogy Olaszország volt gyarmatainak egyikét – esetleg Líbiát –, melyet az Egyesült Nemzetek gyámsági tanácsa kezel, helyezzék szovjet gyámság alá. A javaslat, a brit földközi-tengeri pozíciókat féltékenyen őrző Churchill legélesebb ellenállását váltotta ki: „Mi természetesen nagymértékben érdekelve vagyunk a Földközi-tenger térségében, s az ottani status quo mindennemű megváltoztatása hosszan tartó és beható tanulmányozást igényelne."*** Végül a szovjet küldöttség beleegyezett, hogy a téma megvitatását elnapolják, hasonlóan a Tanger nemzetközi övezetére vonatkozó szovjet javaslathoz. A nyugati delegációk csak elvben voltak hajlandók elfogadni a szovjet követelést a tengerszorosokra vonatkozó montreux-i egyezmény felülvizsgálatára, egyidejűleg azonban megegyezés létesült az angol és a szovjet csapatok Iránból való kivonására. A szovjet küldöttség óhaját, hogy Franco Spanyolországával, ahol a fasizmus német–olasz segítséggel került hatalomra, szakítsák meg a diplomáciai kapcsolatokat, Churchill és Truman elutasította, de úgy dön-

* Uo. 397–398. l.
** Uo. 399. l.
*** Uo. 272. l.

töttek, hogy ellentétben a többi semleges országgal, melyeket felszólítottak az Egyesült Nemzetek Szervezetéhez való csatlakozásra, Spanyolországot nem fogják felvenni az ENSZ-be.

A konferencián, mint láttuk, a levert Németország, valamint Európa, illetve a világháború utáni helyzetéről tanácskoztak. De a Csendes-óceán térségében még folyt a háború, s a három államférfi nem válhatott úgy el, hogy ne tisztázza a Japán elleni háború befejezésének közös teendőit. A Szovjetunió az Egyesült Államoknak és Angliának Jaltában ígéretet tett, hogy az európai háború befejezését követő három hónapon belül csatlakozik a Japán elleni háborúhoz. Nem kétséges, hogy az angol–amerikai pozíciókat gyengítette Potsdamban a Japán elleni háború befejezetlensége. Az atombomba elkészítése, jóllehet – mint erre visszatérünk – éppen ezekben a napokban született döntés az új fegyver Japán elleni bevetéséről, nem tette fölöslegessé a Szovjetunió közreműködését Japán legyőzésében. Kétségtelenül az angol–amerikai fél nem érezte magát már olyan nagymértékben ráutalva a szovjet fegyveres erőkre, mint korábban, de az atombomba sikeres kipróbálása csupán alig néhány napja volt befejezett tény, még nem alakult ki világos és egyértelmű kép arról, hogy miként befolyásolhatja a Japán elleni háború befejezését a szövetségesek kapcsolata. A tanácskozás időpontjában tehát a három nagyhatalom vezérkari főnökei is rendszeres megbeszéléseket tartottak, legfőbb napirendi pontként a távolkeleti háború szerepelt, s a Szovjetunió részvétele a Japán elleni háborúban. A vezérkari főnökök július 24-én egyeztek meg a Japán elleni közös stratégiában, ugyanazon a napon, mikor Truman az atombomba bevetéséről döntött. De mielőtt a Japán elleni végső támadásra sor került volna, az USA, Anglia és Kína kormánya július 26-án újabb ultimátumot küldött a japán kormánynak, megadásra szólítva fel őket. Utaltak arra, hogy a nácizmus leverése után most már a szövetségesek minden erejüket Japán ellen fordítják. A deklaráció jelezte a szövetségesek szándékát a japán militarizmus megsemmisítésére, a japán hódítások elvételére, s Japán demokratikus átalakítására. Egyidejűleg leszögezték, hogy a japán kormány részéről – amely a Szovjetunió révén próbál közvetítést kieszközölni – csakis és kizárólag a feltétel nélküli kapituláció fogadható el. Sztálin a konferencia során tájékoztatta szövetségeseit a japán ajánlatokról – ezek Truman előtt nem voltak ismeretlenek az amerikai titkosszolgálat tevékenysége nyomán –, és közölte azok elutasítását is. A három hatalom potsdami felhívására Tokió nem is reagált. A Szovjetunió elutasító magatartása a japán ajánlatokkal szemben, s az a tény, hogy a megadásra szóló felhívás éppen Potsdamból jött, ahol a Szovjetunió is jelen volt, igen valószínűvé tehette a japán kormány előtt, hogy a közeljövőben a Szovjetunió hadba lépésével is számolnia kell.

A potsdami konferencia az 1945. augusztus 2-án közzétett közös nyilatkozattal, valamint az antifasiszta nagyhatalmak kormányfői által aláírt jegyzőkönyvvel befejezte működését. Nem kétséges, hogy mindhárman elégedetten távoztak Potsdamból, hiszen úgy értékelhették, hogy a második világháború befejezése utáni legfon-

A bomba egy kilométeres körzetben már radioaktív sugárzásával is valamennyi ott-tartózkodó halálát okozta, négy kilométeres körzetben a robbanás és a hőség mindenütt tüzet váltott ki, és nagyjából mindent elégetett. A város 340 000 lakójából 78 000 halt meg az első atombomba ledobása következtében, 14 000 eltűnt, 19 000 pedig megsebesült. A sebesültek nagy része a későbbiek folyamán szintén elpusztult, hiszen a radioaktív fertőzés még évek múltán is hatott. A város 90 000 házából 62 000 pusztult el, közel 200 000 ember vált hajléktalanná. A pusztulás apokalipszise szabadult Japánra. Az Egyesült Államok felé hajózó Truman augusztus 5-én késő este (közel fél nap volt az időeltolódás) vette kézhez az első jelentést. „Az eredmény minden tekintetben jó, a hatás nagyobb a vártnál."

A japán katonai vezetők a Hiroshimából érkező borzalmas jelentések ellenére sem akartak lemondani szándékukról a háború folytatását illetően. Először azt is kétségbe vonták, hogy valami különleges bombáról lenne szó, s azt terjesztették, hogy Hiroshimára csupán rendkívüli erejű közönséges bombát dobtak le. A kormány ülésén a katonai vezetők még mindig nem voltak hajlandók megtárgyalni a háború befejezésének kérdését.

Három nappal később az amerikaiak ledobták a második (és pillanatnyilag az utolsó) atombombájukat is. Ez alkalommal Nagasaki, a fontos vasúti csomópont és kikötő volt a célpont. A város lakossága csupán 250 000 emberre rúgott, de a kikötők, valamint a fontos hajóépítő-műhelyek révén területe igen nagy volt. Ezúttal nagyobb volt az atombomba hatóereje is, mint Hiroshima esetében. A plutónium bomba mintegy öt kilométeres hosszúságban és három kilométeres szélességben mindent elpusztított, annak ellenére, hogy hatását a Nagasaki-környéki dimbes-dombos vidéke korlátozta. A nagy torpedóüzemek, acélműhelyek és hajóépítő dokkok szinte vaslemezzé zsugorodtak össze. A város 5700 házából 2000 pusztult el vagy sérült meg súlyosan, a halottak száma 40 000 emberre rúgott, és 70 000 szenvedett súlyos égési sebeket, nem egy közülük hosszú haldoklásra ítélve.

Mikor a Nagasakira ledobott második atombomba híre megérkezett Tokióba, a fővárosban már ülésezett a Legfelsőbb Haditanács, hogy szembenézzen az új helyzettel. A japán katonai vezetők egy része bizonyos reménységgel várta Molotov szovjet külügyminiszter és Sato moszkvai nagykövet augusztus 8-án a délutáni órákra kitűzött találkozását. Még mindig reménykedtek, hogy Konoye herceg felajánlott missziójára pozitív választ kapnak. Akik azonban reálisabban ítélték meg Japán és az antifasiszta koalíció helyzetét, azokat nem lepte meg, hogy Molotov nem meghívást, hanem hadüzenetet nyújtott át a követnek. A szovjet kormány hivatkozott a háború előtti és alatti japán külpolitikára, mely a Szovjetunióval szemben mindig ellenséges politikát folytatott, utalt arra, hogy a japán kormány elutasította a szövetségesek potsdami felhívását, mely az antifasiszta nagyhatalmak és a nemrég alakult Egyesült Nemzetek alapokmánya szellemében fogant. A szövetségesek felkérték a szovjet kormányt, hogy csatlakozzék a Japán elleni háborúhoz. „A szovjet kormány úgy látja, hogy ez a politikája az egyetlen eszköz,

mely közelebb hozhatja a békét, megkímélheti a népeket a további áldozatoktól és szenvedésektől."*

A szovjet jegyzék közölte a japán kormánnyal, hogy a Szovjetunió augusztus 9-től hadiállapotban van Japánnal. Mint jeleztük, a japán politika reálisabb elemei számára nem volt meglepetés a Szovjetunió hadba lépése, s még kevésbé volt az a szövetségesek számára. A kérdés katonai és politikai tisztázására bőven volt idő 1943 ősze óta, mikor először történt elvi megállapodás a Szovjetunió Japán elleni hadba lépésére vonatkozóan.

Jalta nagyjából az időhatárt – mintegy három hónappal Németország leverése után – is megadta, a potsdami konferencia pedig tisztázta, hogy a beavatkozás már nem is hetek, hanem napok kérdése.

A Vörös Hadsereg már 1944 őszén megkezdte távol-keleti egységeinek átcsoportosítását és megerősítését. Természetesen rendkívül óvatosan tette ezt, hiszen Mandzsúriában állomásozott a japán szárazföldi hadsereg legjelentősebb ereje, a Kwantung-hadsereg, melynek esetleges preventív akciója nemcsak a Távol-Keleten okozhatott volna komoly nehézségeket, de felboríthatta volna a Németország leverésére indított befejező katonai hadmozdulatokat is. Ténylegesen tehát csak a jaltai konferencia, illetőleg 1945 áprilisában a szovjet–japán semlegességi egyezmény felmondása után kezdődött el a csapatok tömeges átirányítása. Három szovjet hadsereg állomásozott azon a közel három és félezer kilométeres határvonalon, mely a Szovjetunió területét a japán hadsereg által ellenőrzött területektől elválasztotta. A Bajkálontúli Front, a Távol-keleti Front, illetőleg a Tengermelléki Csoport haderejét szisztematikusan megerősítették. Először a Tengermelléki Csoporthoz irányították át a volt Karéliai Front erőit, melyek parancsnokává Mereckovot, a Szovjetunió marsalljá nevezték ki. A Bajkálontúli erők élére – figyelembe véve, hogy innen óhajtották a fő csapást mérni a japánok hadseregére – Malinovszkij marsallt állították, aki megelőzően Délkelet-Európa felszabadításában tüntette ki magát. A szemben álló japán csapatok, az ún. Kwantung-hadsereg ellátása és személyi állománya még mindig magas szinten állt: közel egymillió katonával rendelkezett, vezetői és tisztjei nem csupán magas harci kvalitásokkal dicsekedhettek, de egyúttal a japán politikai élet szélsőséges militarista csoportjához tartoztak. A fanatikus elszántságot a 30-as évek végén kitűnő hadfelszerelés egészítette ki, 1945-re azonban az 1200 repülőgépet és 1000 harckocsit már távolról sem lehetett elegendőnek tekinteni. A japánok a magas hegységeket jól megerősítették, a betonlétesítmények és természetes akadályok ügyes kombinációja révén viszonylag biztonságban érezhették magukat, jóllehet hadterületüket a kínai csapatok és a japánokkal szemben ellenséges helyi lakosság állandóan támadta. A Kwantung-hadsereg emberállománya a határ teljes védelmére nem volt elegendő, ezért a japánok az esetleges szovjet támadás legvalószínűbb pontjait erősítették meg. Ahol – min-

* Der zweite Weltkrieg in Bildern Dokumenten. III. köt. Id. kiad. 438. l.

denekelőtt a rossz terepviszonyok miatt – valószínűtlen volt a szovjet erők előrctörése, ott megelégedtek bizonyos tartalékok felsorakoztatásával, számolva a Kwantung-hadsereg manőverező képességével.

Malinovszkij június 18-ára dolgozta ki a támadási tervet, mely szerint hat hét, két hónap kell ahhoz, hogy szétverje a Kwantung-hadsereget. A Bajkálontúli Front erőire hárult a fő csapás a Mongol Népköztársaság területéről kiindulva. Egyidejűleg a 2. Távol-keleti Front Habarovszk irányából az Usszuri-folyónál, valamint az 1. Távol-keleti Front (a Tengermelléki Csoport új neve) a Csendes-óceán partjainál lendült volna támadásba. A hadművelet megindításáig több mint másfél millióra növekedett a szovjet hadsereg távol-keleti alakulatainak létszáma. Már ez lényeges fölényt biztosított a Kwantung-hadsereggel szemben. A 26 000 löveg, 5500 harckocsi és önjáró löveg, valamint a 3000 harci repülőgép ezt a fölényt ellenállhatatlanná tették. Az egész hadművelet irányítását – melynek támogatására még jelentős tengerészeti alakulatokat is összevontak – a Vasziljevszkij marsall vezette távol-keleti főparancsnokságra bízták.

A Potsdamból visszatért Sztálinnak Vasziljevszkij marsall augusztus 3-án jelenthette, hogy a hadsereg napokon belül, 9-én vagy 10-én készen áll a bevetésre. Augusztus 9-én hajnalban ténylegesen megindult a Bajkálontúli Front, és szinte ezzel egyidőben az 1. Távol-keleti Front egységei is átlépték a határt. A két front csapatainak átkaroló hadműveleteket kellett folytatni, s a támadás első eredményei ebből a szempontból igen biztatóak voltak. A 2. Távol-keleti Front csapatai frontálisan támadták a Kwantung-hadsereget, s itt az előrenyomulás érthetően lassúbb volt.

A Bajkálontúli Frontra hárult a legnehezebb feladat, hiszen a terep a Hszinganhegységben rendkívül nehéz volt, és nem kedvezett a harckocsiknak. Ennek ellenére a hegységtől nyugatra állomásozó erőket gyorsan bekerítették, majd öt nap alatt mintegy 200 kilométert nyomultak előre, s átkeltek a Hszingan-hegységen, és a Közép-Mandzsúriai síkságra kijutva a Kwantung-hadsereg hátába kerültek. Egyidőben az 1. Távol-keleti Front nyugati irányból támadott, hogy találkozva a Bajkálontúli Front erőivel, elvágják és bekerítsék a Kwantung-hadsereget. Tekintettel arra, hogy a 2. Tengermelléki Front hadműveletei is eredményesen haladtak előre, egy hét alatt a szovjet csapatok több száz kilométert nyomultak előre, s darabokra szabdalták az egykor félelmetes Kwantung-hadsereget.

A Szovjetunió hadba lépése megérlelte Japánban a kapituláció gondolatát, de – mint erre még visszatérünk – a japán hadvezetés még mindig csak az amerikaiak előtt akart kapitulálni, és ezért a Kwantung-hadsereg továbbra is ellenállt. A Mukden felé előrenyomuló szovjet erők utasításra folytatták előrenyomulásukat.

Vasziljevszkij marsall augusztus 17-én ultimátumot intézett a Kwantung-hadsereg parancsnokához. A fegyverletétel legkésőbbi időpontját augusztus 20-ban határozta meg. A japánok – tekintettel arra, hogy a császár nevében már három nappal korábban bejelentették a fegyverletételt – deklarálták a megadást, de a tényleges fegyver-

szünet végrehajtása még mindig nem volt biztosítva. A szovjet hadvezetés augusztus 18-án ejtőernyős egységeket vetett be avval a feladattal, hogy szállják meg a japánok által ellenőrzött területek legfontosabb pontjait, mindenekelőtt azokat a kikötőket, melyekre vonatkozólag Jaltában Roosevelttel, később Csang Kaj-sekkel megállapodtak. Harbin már 20-án a Vörös Hadsereg kezébe került, s létrejött az összeköttetés a kínai hadsereggel is. Ugyanaznap esett el Mukden is, ahol mintegy 1000 ejtőernyős fegyverzett le 50 000 japán katonát. A sikert nyilvánvalóan az is lehetővé tette, hogy a Kwantung-hadsereg szétzilálódott, s az általános japán kapituláció keretében többségük már hajlandó volt a fegyverletételre. Augusztus 22-én Port Artur kikötője is a Vörös Hadsereg birtokába került, s egyidejűleg megkezdődött Korea felszabadítása is, tíz nap alatt közel félmillió japán katona került fogságba. A hadműveletek lényegében befejeződtek. A Szahalin-szigeteken és a Kurili-szigeteken azonban a helyi erők nem követték a központi kapitulációs parancsot. A Szahalin-sziget augusztus 26-án, a Kurili-sziget pedig szeptember 1-én került teljesen a szovjet erők birtokába. Sztálin beszédében a győzelmet ünnepelve az 1904–05-ös orosz–japán háború emlékét idézte fel: „az orosz haderők veresége 1904-ben, az orosz–japán háború idején, súlyos emlékeket hagyott a nép tudatában. Szégyenfoltként nehezedett országunkra. Népünk hitte és várta, hogy eljön a nap, amikor Japánt leverjük és lemossuk a szégyenfoltot; negyven éven át vártunk erre a napra, mi, az idősebb nemzedék emberei. És íme, eljött ez a nap. A mai napon Japán beismerte, hogy legyőzték, és aláírta a feltételnélküli megadásról szóló okiratot."*

A japán kapituláció aláírására szeptember 2-án került sor. Közel három héttel azután, hogy az atombombát bevetették és a Szovjetunió hadba lépett, a japán politikai és katonai vezetésben felülkerekedtek azok az erők, melyek a további ellenállást értelmetlennek és reménytelennek tartották.

A japán haditanács újabb ülését augusztus 9-én az első atomtámadást követően tűzték ki, a tanács tagjai ekkor már a Szovjetunió hadüzenetéről is értesülhettek, és ennek tudatában mérlegelték a helyzetet. A tanács ülésén az események ugyan nem módosították a tanács tagjai közötti nézetkülönbségeket, a béke feltétlen szükségességét hirdető miniszterelnök és külügyminiszter és a háborús párti katonák szembenállása ez alkalommal már mégsem a régi formában jelentkezett. Az atombomba bevetése és a Szovjetunió hadba lépése a katonák álláspontját is módosításra kényszerítette, a béketárgyalások megindítása ellen immár aligha lehetett tiltakozni. Míg azonban Suzuki és Togo a potsdami nyilatkozat elfogadását sürgette – egyetlen feltétel kikötésével, hogy az államrendet, pontosabban a császár jogait fenntartják –, Anami hadügyminiszter, Umaju és Togoda vezérkari főnökök a potsdami deklaráció elfogadását még további feltételekhez kötötték. Biztosítani kívánták, hogy Japán ne kerüljön katonai megszállás alá, a japán hadsereg maga hajtsa végre a leszerelést. Végül biztosítékot kívántak, hogy a japán háborús bűnö-

* *Sztálin:* A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Budapest 1949. 198. l.

sök nem kerülnek nemzetközi bíróság elé; hanem ügyükkel japán szervek foglalkoznak és hoznak ítéletet. Bár az ülés még tartott, amikor megérkezett a Nagasaki elleni második atombomba-támadás híre, a katonák nem lettek engedékenyebbek, s nem sikerült döntést hozni.

Az újabb tanácskozás már a császár jelenlétében folyt le, ahol Suzuki a következő szövegű formulát terjesztette elő: „A japán kormány kész elfogadni az ez év július 26-i nyilatkozat feltételeit . . . A japán kormány úgy értelmezi, hogy ez a Nyilatkozat nem tartalmaz a császárnak mint Japán szuverén uralkodójának előjogait csorbító követeléseket."*

A katonák még ellenálltak, de Suzuki több órás vita után meglepő módon a császárt nem csupán állásfoglalásra, de döntésre kérte fel. A császár pedig hajlandó volt elfogadni a potsdami nyilatkozatot, amennyiben az nem korlátozza a császári ház jogait. Togo külügyminiszter a semleges országokban állomásozó japán követeken keresztül tudatta a szövetséges erőkkel, hogy Japán kész a potsdami nyilatkozat elfogadására, a kapitulációra. Az amerikai vezetésben egyesek a japán javaslat azonnali elfogadása mellett szóltak. Byrnes külügyi államtitkár viszont nem fogadott el Japán részéről semmiféle feltételt, válasza így hangzott: „a fegyverletétel pillanatától a császár és a japán kormány hatalma a szövetséges főparancsnokság alá lesz rendelve. Ez minden utasítást meg fog tenni, amelyet szükségesnek tart a fegyverletétel szempontjából. A japán császár adjon felhatalmazást a japán kormánynak, és a vezérkarnak, hogy biztosítsa a fegyverszüneti feltételek aláírását, a potsdami deklaráció végrehajtását, és adjon parancsot valamennyi parancsnoksága alá tartozó japán szárazföldi, tengeri-, és légi parancsnokságnak, valamint a hozzájuk tartozó egységeknek, bárhol is tartózkodjanak, az azonnali fegyverletételre. Japán végső kormányzati formáját – a potsdami nyilatkozatnak megfelelően – a nép szabadon kifejezett akarata dönti majd el."**

A válasz tehát kitartott a feltétel nélküli megadás formulája mellett, jóllehet szövege sejtetni engedte, hogy az amerikaiak nem kívánják a császári ház eltávolítását.

A japán vezetők újabb tanácskozásra gyűltek össze. A külügyminisztérium – még az ultimátum japán fordításának bizonyos enyhébb megfogalmazásával is – igyekezett a pozitív választ kikényszeríteni. A miniszterelnök támogatásával Togo az augusztus 12-i rendkívüli minisztertanácsi ülésen azt hangoztatta, hogy az amerikai válasz kielégíti a japán követeléseket. A katonák viszont a válasz utolsó mondatát rendkívül veszélyesnek tartották. Vajon a nép szabadon kifejezett akaratára való utalás nem jelent-e felhívást a monarchia megdöntésére. Hiszen a szövetségesek éppen ezekben a napokban árasztották el röpcédulákkal a japán városokat. A röpcédulákon tájékoztatták a japán lakosságot a helyzetről és a szörnyű pusz-

* A Nagy Honvédő Háború története. 5. köt. Id. kiad. 476. l.

** *J. F. Byrnes:* Speaking frankly. Id. kiad. 210. l.

tulásról, amely a háború folytatása esetén fenyegeti őket. A japán katonai vezetők ebben tudatos politikát láttak, melynek célja a japán lakosságnak az uralkodóval, illetve a vezetőkkel való szembefordítása. Nem voltak hajlandók az amerikai választ elfogadni, sőt, egyre határozottabban fenyegetőztek katonai puccsal, a tisztikar lázadásával, amennyiben folytatódnak a kapitulációs tárgyalások. A hadsereg Tokiót elárasztotta röpcédulákkal, melyekben a béketárgyalások híveit árulóknak nevezték, és halállal fenyegették. Augusztus 12-én a hadügyminiszter és a vezérkari főnök aláírásával a hadsereg minden egységéhez háborúra buzdító táviratot küldtek.

A békét sürgetők az augusztus 13-i ülésen nem tudták elképzelésüket jóváhagyatni, másnapra – miközben a Kwantung-hadsereg megsemmisült – újabb ülést hívtak össze. Az amerikai röpcédulákat a császárnak bemutatva, saját álláspontjuk javára akarták kamatoztatni. Ha a császár nem dönt a béke elfogadása mellett – hangoztatták –, zavargások törhetnek ki, és az megrendítheti a császári ház helyzetét.

A másnapra összehívott császári konferencián a kormány tagjai mellett magas rangú katonák és hivatalnokok is részt vettek. Suzuki az ülésen ismét a potsdami nyilatkozat végleges elfogadása mellett szólt, s ilyen szövegű nyilatkozatot olvasott fel. A katonák továbbra is követelték, hogy újabb megkeresést intézzenek a szövetségesekhez, s ha a kapitulációs feltételek elfogadhatatlanok, folytassák a harcot. A császár viszont ezúttal már határozott volt. Császári akarata, hogy a kormány elfogadja a potsdami nyilatkozatot, mivel csak azonnali békekötés mentheti meg Japánt és biztosíthatja jövőjét; ellenkező esetben a fennálló rend és a nemzet teljes pusztulásával kell számolni. A kormány, elfogadva a döntést, kidolgozta a japán néphez intézett felhívást, melyet a császár rádión keresztül kellett hogy ismertessen. Még aznap este Svájcon és Svédországon keresztül értesítették az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és Kína kormányát, hogy Japán elfogadja a potsdami nyilatkozat feltételeit, és feltétel nélkül megadja magát. A katonák ellenállása azonban még nem ért véget. Ha kellett, most már a császárral is szembeszálltak, annak ellenére, hogy tervükhöz a császári ház egyetlen tagját sem tudták megnyerni – a japán puccsok történelmi hagyománya volt a császári ház valamelyik tagjának részvétele –, mégis katonai puccsot akartak kirobbantani. Megölték a császári testőrség parancsnokát, és megkísérelték a császári palota elszigetelését, a békekötés mellett állást foglaló politikusok legyilkolását. Nemcsak a fővárosban, de jó néhány más helységben is kísérletet tettek fanatikus fasiszta tiszti csoportok a hatalom átvételére. A felkelést azonban a császárhoz hű csapatok leverték. A felkelést titokban támogató Anami hadügyminiszter öngyilkos lett. Megkezdődött az öngyilkosságok és a harakirik sorozata.

Másnap, augusztus 15-én a rendőrségi paranccsal az utcákra és a terekre rendelt japán lakosság először hallhatta isteni eredetűnek hirdetett császárja hangját, a rádióban felhangzott deklarációt hangszórókon keresztül közvetítették. A császár

a potsdami nyilatkozat elfogadásáról szólt, es engedelmességre szólította fel alattvalóit . . .

A japán megadás híre augusztus 14-én délután (a több mint félnapos eltolódás miatt) érkezett meg a válaszra két nap óta izgatottan várakozó amerikai fővárosba. Az amerikai külügyminiszter azonnal érintkezésbe lépett a szövetséges fővárosokkal, és megállapodtak abban, hogy a japán jegyzéket elfogadhatónak tartják. Truman elnök még aznap este a rádióban jelentette be a japán kapitulációt, és a harcok befejezését. Egyidejűleg közölte, hogy MacArthur tábornokot nevezi ki a Japánban állomásozó szövetséges erők főparancsnokának, sőt megbízza a kapituláció lebonyolításával. Truman nem szólt arról, hogy két nappal korábban elvetette azt a szovjet javaslatot, mely szerint Japán megszállásában a szovjet csapatok is részt vesznek, és ennek megfelelően két szövetséges főparancsnok – egy amerikai és egy szovjet – kap megbízást.

Augusztus 15-én lemondott a Suzuki-kormány, Higashikuni tábornok, császári herceg alakított kormányt, aki a hadügyminiszteri posztot is átvette, és a hadsereget közvetlenül ellenőrizte. Megkezdődtek az előkészületek a kapituláció végrehajtására. A Kínában, Szingapurban, Mandzsúriában állomásozó japán hadseregnek egy-egy császári herceget küldtek ki a fegyverletétel zavartalanságának biztosítására, s az esetleges ellenállás leküzdésére. A kapituláció előkészületei az Egyesült Államokban sem voltak problémamentesek. A tengerészet sérelmezte, hogy MacArthur előtt történik a japán megadás, jóllehet szerintük a Japán elleni háború sikereit elsősorban a tengerészet és a tengerészgyalogosok harcai szerezték meg. Azt követelték, hogy MacArthur a szövetségesek nevében írja alá a kapitulációt, az Egyesült Államok részéről viszont Nimitz tengernagy. Azt akarták elérni, hogy a megadási ceremóniára a *Missouri* nevű csatahajón kerüljön sor. Végül is szeptember 2-án, öt nappal azután, hogy kisebb amerikai egységek már partra szálltak Japánban, a tokiói öbölben a *Missouri* hajó fedélzetén aláírták a kapitulációs okmányokat.

Az amerikaiak gondosan megrendezték a rég várt pillanatot. A zászlókkal feldíszített hajón ott lengett az a 48 csillagos zászló is, mely Pearl Harbor napján a washingtoni Fehér Házra volt kitűzve, s az a 31 csillagot tartalmazó lobogó, melyet Commodore Perry tűzött ki először Japán földjére 92 évvel ezelőtt.

A kilenc tagú japán küldöttség élén Shigemitsuval, az új külügyminiszterrel – szmokingban és cilinderben, illetőleg tábori egyenruhában – érkezett, hogy aláírja a fegyverszüneti egyezmény két aranyba, illetve feketébe kötött példányát. MacArthur rövid beszédet mondott. Reményét fejezte ki, hogy vérontásból egy jobb világ fog kikerülni, mely meghozza a szabadság, az igazság és a türelem rendszerét. Ezt követően Shigemitsu a kormány és Umezu tábornok, a hadsereg és a császár nevében aláírták a kapitulációs okmányt. Majd MacArthur írta alá az amerikai szokásoknak megfelelően több tollat használva, és a tollakat a kíséretében levő, japán hadifogságból éppen kiszabadult amerikai és angol tábornokoknak ajándé-

kozta. Ezután Nimitz tengernagy az USA, Csang Kaj-sek tábornok Kína, Sir Bruce Fraser tengernagy Nagy-Britannia, Gyerevjanko vezérezredes a Szovjetunió részéről látták el kézjegyükkel az okmányt. Majd a többi szövetséges aláírása következett. A második világháború szeptember 2-án véget ért.

A jövő titka maradt, hogy vajon mi következik, a beteljesedés és a diadal napja után.

KRONOLÓGIA

1939. augusztus 31.	Hitler 1. számú hadműveleti utasítása
1939. szeptember 1.	Lengyelországot megtámadja a náci Németország
1939. szeptember 1.	Olaszország nem hadviselőnek nyilvánítja magát
1939. szeptember 3.	Anglia és Franciaország, valamint Ausztrália, Új-Zéland és India hadat üzen Németországnak
1939. szeptember 3.	Megalakul az angol háborús kormány. Miniszterelnök Chamberlain, Churchill tengerészeti, Eden dominiumügyi miniszter
1939. szeptember 5.	Az Amerikai Egyesült Államok semlegesnek nyilvánítja magát
1939. szeptember 5.	A németek elfoglalják Észak-Sziléziát
1939. szeptember 6.	Krakkó eleste
1939. szeptember 9.	Lódź eleste
1939. szeptember 10.	Kanada hadüzenete Németországnak
1939. szeptember 12.	158 000 főnyi angol expedíciós sereg első egységei megérkeznek Franciaországba
1939. szeptember 13.	Megalakul a háborús kormány Franciaországban. Daladier miniszterelnök, külügy- és hadügyminiszter
1939. szeptember 14.	Magyarország a háborús konfliktusban nem hadviselő államnak nyilvánítja magát
1939. szeptember 17.	A szovjet kormány deklarációja Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia felszabadításáról. A szovjet csapatok átlépik a lengyel–szovjet határt. A lengyel kormány Romániába menekül
1939. szeptember 20.	Megkezdődik Varsó ostroma
1939. szeptember 22.	Roosevelt az amerikai kongresszustól a semlegességi törvény reformját kéri
1939. szeptember 23.	Magyarország és a Szovjetunió között helyreáll a diplomáciai kapcsolat
1939. szeptember 24.	Nagy légitámadás Varsó ellen
1939. szeptember 26.	A Francia Kommunista Párt betiltása
1939. szeptember 27.	Varsó kapitulációja
1939. szeptember 28.	Német–szovjet határszerződés
1939. szeptember 28.	A Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási szerződése Észtországgal

1939. szeptember 30.	A lengyel háború befejezése. Lengyel emigrációs kormány alakul Párizsban, Sikorski vezetésével
1939. szeptember–1940. március	Az Atlanti-óceáni csata első szakasza, összesen mintegy egymillió tonna hajótér veszteség
1939. október 1–2.	Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Belorussziát a Szovjetunióhoz csatolják
1939. október 2.	Dahlerus svéd nagyiparos tárgyalása Hitlerrel és Göringgel
1939. október 5.	A Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási szerződése Lettországgal
1939. október 6.	Hitler „békebeszéde"
1939. október 8.	Nyugat-Lengyelország bekebelezése a német birodalomba
1939. október 8.	Bombamerénylet Hitler ellen, Münchenben
1939. október 9.	Hitler újabb hadműveleti utasítása a nyugati offenzívára vonatkozóan
1939. október 10.	A francia kormány elutasítja Hitler békeajánlatát
1939. október 10.	A Szovjetunió kölcsönös segélynyújtási szerződése Litvániával
1939. október 12.	Az angol kormány elutasító válasza Hitler békeajánlatára
1939. október 14.	A *Royal Oak* brit csatahajó elsüllyesztése Scapa Flow-nál
1939. október 19.	Angol–francia–török egyezmény
1939. november 4.	Az amerikai neutrality act (semlegességi törvény) megerősítése, illetve módosítása a fegyverszállítási embargo megszüntetése (Cash and carry)
1939. november 29.	Megszakadnak a szovjet–finn diplomáciai kapcsolatok
1939. november 30.	A szovjet–finn háború kitörése
1939. december 13.	Utasítás az OKW-nek a Norvégia elleni hadműveleti terv kidolgozására
1939. december 13–17.	A Rio de La Plata-i tengeri csata, a *Graf von Spee* német páncéloshajó önelsüllyesztése
1939. december 14.	A Szovjetuniót kizárják a Népszövetségből
1940. január 1.	Csehszlovákiában megalakul az Ellenállás Központi Bizottsága
1940. január 27.	Megkezdődik a Weserübung-terv (Norvégia–Dánia elleni invázió) kidolgozása
1940. február 5.	Határozat angol–francia expedíciós hadsereg küldéséről Finnországba
1940. február 11.	Szovjet–német gazdasági egyezmény
1940. február 25–március 21.	Sumner Welles, amerikai helyettes külügyi államtitkár tárgyalásai Rómában, Berlinben, Párizsban és Londonban

1940. március 3.	Svédország és Norvégia nem járulnak hozzá, hogy az angol–francia expedíciós hadsereg területükön át vonuljon Finnországba a Szovjetunió ellen
1940. március 8.	Finn–szovjet tárgyalások megkezdése
1940. március 12.	Moszkva: szovjet–finn békeszerződés aláírása
1940. március 18.	Hitler–Mussolini találkozó. Mussolini bejelenti Olaszország hadba lépési készségét
1940. március 20.	Daladier bukása – utódja Paul Reynaud
1940. március 28.	Franciaország és Nagy-Britannia kötelezik magukat, hogy nem kötnek különbékét
1940. április 3.	Újjáalakul a brit kormány: Churchill a nemzetvédelmi bizottság elnöke lesz
1940. április 5.	Angol–francia jegyzék a svéd és norvég kormánynak, melyben támaszpontokat kérnek
1940. április 9.	Német ultimátum a dán és norvég kormányhoz – Dánia harc nélkül megadja magát, Norvégia ellenáll. Német csapatok elfoglalják a fontosabb norvég kikötőket
1940. április 10–13.	Tengeri csata Narvik térségében az angol és német egységek között. Brit győzelem
1940. április 14., illetve 17.	Angol–francia egységek partraszállása Norvégiában
1940. április 24.	Terboven Gauleitert Hitler kinevezi Norvégia birodalmi biztosává
1940. április 28.	Az angol egységek elfoglalják Narvikot
1940. május 2.	Angol csapatok visszavonulása Közép-Norvégiában
1940. május 5.	A norvég kormány Londonba menekül
1940. május 7.	Az angol parlamenti vita kezdete
1940. május 7.	A német hadsereg befejezi Közép- és Felső-Norvégia megszállását
1940. május 10.	Az angolok elfoglalják Izlandot és a Feröer-szigeteket
1940. május 10.	A német csapatok átlépik a belga és a holland határt. Támadás Franciaország ellen. Chamberlain helyett Churchill az angol miniszterelnök
1940. május 13.	Dinant eleste
1940. május 13.	Áttörés a Meuse-folyón, Namur és Sedan között
1940. május 13.	A németek elfoglalják Liège-t
1940. május 14.	Rotterdam bombázása
1940. május 15.	A holland hadsereg kapitulációja
1940. május 16.	Gamelin francia vezérkari főnök, a franciaországi szövetséges erők főparancsnoka lemond

1940. május 17.	Brüsszel eleste
1940. május 18.	A németek elfoglalják Antwerpent és Ostendét
1940. május 18.	A Reynaud-kormány átalakítása, Pétain alelnök, Weygand tábornok, főparancsnok
1940. május 20.	Az előretörő német páncélos erők elérik a Somme torkolatát, és ezzel kettévágják a szövetségesek erőit
1940. május 22.	Szövetséges haditanács Vincennes-ben Churchill és Weygand részvételével
1940. május 24.	Hitler leállítja a páncélosok előrenyomulását a Csatorna előtt, 13. sz. hadműveleti utasítása a bekerített szövetséges erők teljes megsemmisítésére
1940. május 25.	Mussolini közli a hadsereg vezetőivel a háborúba való közeli belépést
1940. május 27.	Lipót belga király bejelenti a szövetségeseknek, hogy fegyverszünetet kér
1940. május 28.	Feltétel nélküli belga fegyverletétel – a belga kormány Londonba menekül
1940. május 27–június 4.	A szövetséges csapatok átmentése – a dunkerque-i csata (338 500 ember, köztük 124 000 francia, átmentése Angliába)
1940. június–1941. március	Az Atlanti-óceáni csata második szakasza. Több mint 3 millió tonna hajótér elsüllyedése
1940. június 3.	Mussolini közli Hitlerrel hadba lépési szándékát
1940. június 5.	A nyugati hadjárat 2. szakaszának kezdete. A német csapatok áttörik a frontot a Somme és az Aisne-folyóknál
1940. június 8.	Az angolok kiürítik Narvikot
1940. június 9.	Rouen eleste
1940. június 9.	Norvégia kapitulál
1940. június 10.	Olasz hadüzenet Angliának és Franciaországnak
1940. június 11.	Olasz támadás Franciaország ellen
1940. június 12.	A francia kormány Tours-ba teszi át székhelyét
1940. június 12–15.	Reichenau vezetésével a 6. német hadsereg átkel a Marne-folyón és a Szajnáig üldözi a franciákat
1940. június 13.	Reynaud Roosevelthez fordul segítségért
1940. június 14–17.	A Vörös Hadsereg bevonul a balti államokba
1940. június 14.	Az első német egységek bevonulnak Párizsba
1940. június 15.	Német katonai parádé Párizsban. Verdun eleste (A Maginot-vonal áttörése)
1940. június 16.	Reynaud francia miniszterelnök lemond
1940. június 16.	A német csapatok elérik a Loire-t. Az angol légierő elhagyja a francia frontot

1940. június 17.	Pétain marsall alakít kormányt és fegyverszüneti feltételeket kér
1940. június 18.	Hitler–Mussolini megbeszélés Franciaország sorsáról
1940. június 18.	De Gaulle tábornok bejelenti a harc folytatását a londoni rádióban
1940. június 21.	Lyon eleste
1940. június 21.	Olaszország megkezdi a hadműveleteket a Nyugati-Alpokban
1940. június 22.	A német–francia fegyverszüneti egyezmény aláírása Compiègne-ben
1940. június 24.	Olasz–francia fegyverszüneti egyezmény aláírása Rómában
1940. június 26.	Szovjet ultimátum Besszarábia és Észak-Bukovina kérdésében. Az ultimátumnak Románia eleget tesz
1940. június 28.	Az angol kormány elismeri de Gaulle tábornokot a Szabad Franciaország Mozgalom fegyveres erői vezetőjének
1940. június 28.	A szovjet hadsereg bevonul Besszarábiába és Észak-Bukovinába
1940. június vége	Két kis angol sziget, Jersey és Guernsey elfoglalása
1940. július 2.	Románia bejelenti, hogy nem tart igényt az 1939 áprilisában kapott angol–francia területi garanciára
1940. július 2.	Magyarország mozgósít Románia ellen
1940. július 3.	Az angol haditengerészet orani és Mers el-Kebir-i akciói a francia flotta ellen
1940. július 4.	Vichy-Franciaország megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Angliával
1940. július 5.	Svédország hozzájárul, hogy a németek használják vasútjait
1940. július 9.	Első brit–olasz tengeri ütközet Punta Silónál, az Ión-tengeren
1940. július 10.	Teleki látogatása Hitlernél. A magyar revíziós törekvések részbeni elismerése
1940. július 11.	A Vichyben összeülő Alkotmányozó Nemzetgyűlés Pétaint teljhatalommal ruházza fel. Lebrun köztársasági elnök lemond
1940. július 16.	Hitler 16. számú hadműveleti utasítása: az Anglia elleni partraszállási hadműveletek előkészítése (Seelöwe-terv)
1940. július 22.	Konoye vezetésével új japán kormány alakul
1940. augusztus 1.	Hitler 17. számú hadműveleti utasítása – az angliai csata kezdete
1940. augusztus 3.	Bolgár–román tárgyalások megindulása
1940. augusztus 3.	Az olasz hadsereg megtámadja Brit Szomáliát
1940. augusztus 3.	Litvánia felvétele a Szovjetunióba

1940. augusztus 4.	Olasz egységek Etiópiából bevonulnak Brit Szomáliába
1940. augusztus 5.	A Lett Szocialista Szovjet Köztársaság felvétele a Szovjetunióba
1940. augusztus 6.	Az Észt Szocialista Szovjet Köztársaság felvétele a Szovjetunióba
1940. augusztus 7.	Anglia szövetsége a de Gaulle vezette Szabad Franciaország Nemzeti Bizottsággal
1940. augusztus 13.	Általános légitámadások megindulása Anglia ellen
1940. augusztus 16–24.	Román–magyar tárgyalások Turnu Severinben a magyar területi igényekről
1940. augusztus 17.	Hitler korlátlan tengeralattjáró háborút hirdet
1940. augusztus 20.	Mussolini bejelenti a földközi-tengeri és afrikai angol egységek teljes blokádját
1940. augusztus 20.	Angliában kihirdetik az ostromállapotot
1940. augusztus 20.	Az olasz hadsereg befejezi Brit Szomália elfoglalását
1940. augusztus 25–26.	Első angol légitámadás Berlin ellen
1940. augusztus 29.	Az amerikai szenátus elfogadja az általános hadkötelezettséget
1940. augusztus 30.	Második bécsi döntés: Észak-Erdély Magyarországhoz csatolása
1940 ősze	A BBC mellett megalakul a Special Operations Executive (SOE) – Különleges Akciókat Végrehajtó Szervezet
1940. szeptember 3.	Angol–amerikai szerződés – nyugat-indiai támaszpontok ellenében 5 amerikai rombolót ad át az USA
1940. szeptember 4.	Hitler beszéde: ígéret az Anglia elleni inváziórа
1940. szeptember 4.	Romániában Antonescu lesz a miniszterelnök, II. Károly királyt lemondatják (6-án)
1940. szeptember 7.	A craiovai egyezmény Románia és Bulgária között: Dél-Dobrudzsát Bulgáriához csatolják
1940. szeptember 13.	Az olasz támadás megindulása Egyiptom ellen
1940. szeptember 14.	Vasgárdista államcsíny Romániában, a Vasgárda és Antonescu diktatúrájának kezdete
1940. szeptember 15.	Az angliai partraszállás első kitűzött időpontja
1940. szeptember 15.	Az angol légicsata döntő napja
1940. szeptember 16.	Az olasz hadsereg elfoglalja Sollumot és Szidi Barranit
1940. szeptember 21.	Az angliai partraszállás második kitűzött dátuma
1940. szeptember 22.	A vichyi kormány és Japán egyezménye értelmében japán csapatok vonulnak be Indokínába
1940. szeptember 27.	A háromhatalmi egyezmény aláírása Németország, Olaszország és Japán között
1940. október 1.	Német–finn-egyezmény német fegyverszállításokról

1940. október 8.	Német csapatok vonulnak be Romániába Magyarországon keresztül
1940. október 9.	Anglia megnyitja a burmai utat és kölcsönt nyújt Kínának
1940. október 12.	Hitler tavaszra halasztja az angliai inváziót
1940. október 18.	Serrano Suñer lesz a spanyol külügyminiszter
1940. október 23.	Hitler és Franco találkozója Hendaye-ben. Hitlernek nem sikerül elérni Spanyolország háborúba való belépését
1940. október 24.	Hitler és Pétain találkozása Montoire-ban. Az elvi kollaboráció kimondása
1940. október 28.	Olaszország megtámadja Görögországot. Hitler–Mussolini találkozó Firenzében
1940. október 29.	Jugoszlávia semlegesnek nyilvánítja magát az olasz–görög háborúban
1940. november 2–22.	A görög hadsereg sikeres ellentámadása az olasz hadsereggel szemben
1940. november 4.	Angol csapatok szállnak partra Kréta szigetén
1940. november 5.	Rooseveltet harmadszor választják az USA elnökévé
1940. november 11.	Antifasiszta tüntetés és összecsapás a megszálló csapatokkal Párizsban. Diákok tüntetése a Diadalívnél
1940. november 11–12.	Brit támadás az olasz flotta ellen Taranto kikötőjében
1940. november 12–15.	Molotov tárgyalásai Berlinben
1940. november 12.	Hitler 18. számú hadműveleti utasítása a további hadműveletekre vonatkozóan: a Félix terv (az Ibériai-félsziget biztosítása, Gibraltár meghódításának terve)
1940. november 14–15.	A Luftwaffe légitámadása Coventry ellen
1940. november 14.	A görög hadsereg ellentámadásba megy át
1940. november 18.	Serrano Suñer spanyol külügyminiszter látogatása Berlinben
1940. november 20.	Magyarország csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez
1940. november 23.	Románia csatlakozása a háromhatalmi egyezményhez
1940. november 24.	Szlovákia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez
1940. december 6.	Badoglio marsallt lemondatják, utóda Ugo Cavallero tábornok
1940. december 7.	Canaris tengernagy látogatása Spanyolországban
1940. december 8.	Churchill levele Roosevelthez – segítségkérés az USA-tól
1940. december 9.	Wavell tábornok, az angol nílusi hadsereg parancsnoka megkezdi az ellentámadást Egyiptomban
1940. december 10.	Az Attila-terv jóváhagyása, Franciaország meg nem szállt területeinek elfoglalására
1940. december 11.	Az angolok visszafoglalják Szidi Barranit
1940. december 12.	Magyar–jugoszláv örök barátsági szerződés

1940. december 13.	Hitler 20. számú hadműveleti utasítása: a Marita terv (a Görögország elleni támadás)
1940. december 13.	Laval menesztése
1940. december 16.	Wavell tábornok eléri Sollumot és Ridotta Capuzzót
1940. december 18.	Hitler 21. számú utasítása: A Szovjetunió elleni váratlan támadás előkészületeiről (Barbarossa-terv)
1940. december 22.	Az angol kormány külügyminisztere Eden
1940. december 29.	Roosevelt üzenete a kongresszushoz: az USA legyen a demokráciák arzenálja
1941. január 11.	Hitler 22. számú utasítása: Olaszországnak német segítségnyújtás a földközi-tengeri harcokban
1941. január 14.	Antonescu látogatása Hitlernél. A Szovjetunió elleni háború előkészítéséről tárgyalnak
1941. január 18–20.	Hitler–Mussolini találkozó
1941. január 20–23.	A Vasgárda lázadása Romániában. A lázadást német katonai segítséggel leverik
1941. január 22.	Tobrukot elfoglalják az angolok
1941. január 30.	Heinrichs finn vezérkari főnök berlini látogatása
1941. február 2.	Német–bolgár-egyezmény a német csapatok Bulgárián való átvonulásáról
1941. február 6.	Benghazit elfoglalják az angolok. A 10. olasz hadsereg megsemmisítése
1941. február 9.	Darlan tengernagy a vichyi kormány alelnöke
1941. február 14.	Hitler Berchtesgadenben tárgyal Cvetković jugoszláv miniszterelnökkel és Cincar Marković külügyminiszterrel
1941. február 14.	Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Romániával
1941. február 14.	Német egységek szállnak partra Tripoliban Rommel vezetésével
1941. február 22.	Angol–görög tárgyalások kezdődnek Athénban
1941. február 24–április 6.	Angol csapatok támadásai: elfoglalják Abesszíniát
1941. február 25.	Az egész amsterdami tartomány sztrájkba lép, tiltakozásul a zsidók deportálása ellen
1941. március 1.	Bulgária csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez. A Wehrmacht bevonul Bulgáriába
1941. március 1.	Letartóztatják a Csehszlovák Kommunista Párt Központi Bizottságának tagjait
1941. március 5.	Hitler 24. számú utasítása a Japánnal való katonai együttműködésről

1941. március 7.	Az angol expedíciós hadsereg első egységei partra szállnak Görögországban
1941. március 11.	Az amerikai kongresszus elfogadja a lend-lease billt (kölcsönbérleti-törvényt)
1941. március 24.	A németek visszafoglalják El-Agheilát
1941. március 25.	Jugoszlávia csatlakozik a háromhatalmi egyezményhez
1941. március 26–29.	A Cape Matapan-i tengeri csata – súlyos olasz vereséggel végződik
1941. március 27–29.	Német–japán tárgyalások Berlinben
1941. március 27.	Katonai puccs Jugoszláviában Simović tábornok vezetésével. Pál régens lemond, II. Péter lesz a király
1941. március 27.	Hitler 25. számú hadműveleti utasítása Jugoszlávia megtámadására
1941. március 30.	Paulus tábornok Budapestre érkezik. Német–magyar katonai egyezmény Jugoszlávia megtámadásáról
1941. április–december	Az atlanti-óceáni csata harmadik szakasza. 1,86 millió tonna hajótér elsüllyesztése
1941. április 2.	Részleges mozgósítás Magyarországon
1941. április 3.	Németbarát puccs Irakban
1941. április 3.	Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága
1941. április 3.	Churchill üzenete Sztálinnak a Szovjetunió elleni német csapatösszevonásról
1941. április 4.	Megalakul a Bárdossy-kormány
1941. április 4.	A tengelyhatalmak visszafoglalják Benghazit
1941. április 5.	Barátsági és megnemtámadási egyezmény aláírása a Szovjetunió és Jugoszlávia között
1941. április 6.	Német támadás Jugoszlávia és Görögország ellen – Belgrád bombázása
1941. április 6.	A brit csapatok elfoglalják Addis Abebát
1941. április 9.	Amerikai–dán egyezmény haditámaszpontok létesítéséről Grönland szigetén
1941. április 10.	Zágráb eleste. Horvát usztasák kikiáltják Horvátország függetlenségét
1941. április 10.	Rommel eléri a líbiai–egyiptomi határt
1941. április 11.	Magyar támadás megindítása Jugoszlávia ellen
1941. április 12.	Belgrád eleste
1941. április 13.	Szovjet–japán semlegességi egyezmény
1941. április 17.	Jugoszlávia feltétel nélküli kapitulációja
1941. április 18.	Az USA a 26. szélességi fokig kitolja biztonsági övezetét
1941. április 19.	Bolgár csapatok bevonulnak Macedóniába
1941. április 24.	Horthy látogatása Hitlernél

1941. április 24.	Görögország kapitulál
1941. április 25.	Hitler aláírja a 28. számú utasítást, Kréta elfoglalására
1941. május 1.	A görög ellenállási mozgalom kezdete. Manolisz Glezosz és Aposztolosz Szantasz letépik az Akropolisz tetejéről a német zászlót
1941. május 2–30.	Angolellenes felkelés Irakban
1941. május 2.	A németek megszállják egész Görögországot
1941. május 5.	Etiópia felszabadulása. Hailé Szelasszié bevonul Addis Abebába
1941. május 10.	A jugoszláv ellenállási mozgalom kezdete
1941. május 10.	Hess Angliába repül
1941. május 11.	Görögország teljes megszállásának befejezése
1941. május 11.	Darlan–Hitler találkozó Berchtesgadenben
1941. május 13.	Hitler utasítása a hadbíróságok speciális eljárásairól a Szovjetunió elfoglalásánál
1941. május 15.	A Barbarossa-terv megkezdésének első kitűzött időpontja
1941. május 18–27.	Rheinübung-hadművelet. Dánia partjainál a *Hood* és a *Bismarck* csatahajók elsüllyesztése (május 24., illetve 27.)
1941. május 19.	A kelet-afrikai olasz hadsereg leteszi a fegyvert
1941. május 20.	Kréta ellen ejtőernyős támadást intéznek a németek
1941. május 23.	Hitler 30. számú hadműveleti utasítása a Közel-Keletre vonatkozóan
1941. május 30.	Az angolok elfoglalják Baghdadot
1941. június 6.	Hitler komisszár-parancsa: a szovjet hadsereg elfogott politikai biztosai és a kommunista funkcionáriusok azonnali kivégzéséről
1941. június 8 – július 12.	Angol és francia csapatok támadása Szíria ellen
1941. június 10.	Majszkij londoni szovjet követ látogatása Cadogan angol külügyminiszter-helyettesnél
1941. június 13.	Eden angol külügyminiszter fogadja Majszkijt
1941. június 15.	A cirenaicai angol offenzíva meghiúsulása
1941. június 18.	Török–német barátsági szerződés
1941. június 19.	Angol offenzíva Eritrea ellen
1941. június 21.	Hitler levele Mussolinihez a Szovjetunió elleni támadásról
1941. június 22.	Németország megtámadja a Szovjetuniót
1941. június 24.	Magyarország megszakítja a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval
1941. június 25.	Finnország hadat üzen a Szovjetuniónak
1941. június 27	Magyarország hadat üzen a Szovjetuniónak

1941. június 30.	A vichyi kormány megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat a Szovjetunióval
1941. június 30.	Az Állami Honvédelmi Bizottság megalakítása a Szovjetunióban Sztálin elnöklete alatt
1941. július 1.	A németek elfoglalják Rigát
1941. július 3.	Sztálin rádióüzenetében a német agresszor elleni általános népi ellenállásra és partizáncsapatok alakítására szólít fel
1941. július 4.	Jugoszláv népi felkelés meghirdetése
1941. július 7.	Az amerikai tengerészgyalogság partraszállása Izland szigetén
1941. július 8.	Hitler bejelenti: Moszkvát és Leningrádot teljesen meg akarja semmisíteni
1941. július 9.	A német és olasz kormány bejelenti a jugoszláv állam megszüntét
1941. július 10.	A német csapatok megszállják Észtországot
1941. július 12.	Szovjet–angol szerződés a háborúban való együttműködésről
1941. július 16.	Szmolenszket elfoglalják a német csapatok
1941. július 16.	Hitler a nácipárt vezetői előtt ismerteti céljait a szovjet állam megszüntetéséről és területi felosztásáról
1941. július 16.	A Szovjetunió Legfelső Tanácsának Elnöksége elrendeli a politikai biztosok intézményének megszervezését a Vörös Hadseregben
1941. július 17.	A megszállt keleti területek minisztere Rosenberg
1941. július 18.	A Szovjet Kommunista Párt Központi Bizottságának határozata az ellenséges hátországban megszervezendő ellenállásról
1941. július 18.	A londoni csehszlovák kormány egyezménye a Szovjetunióval
1941. július 18.	Sztálin először kéri Angliától a második front létesítését
1941. július 30.	A Szovjetunió felveszi a diplomáciai kapcsolatot a londoni lengyel kormánnyal
1941. augusztus	A jugoszláv partizáncsapatok felszabadítják Macedóniát és Szerbia nagy részét
1941. augusztus 1.	Nagy-Britannia és Finnország között megszakad a diplomáciai kapcsolat
1941. augusztus 7.	Sztálin lesz a szovjet fegyveres erők főparancsnoka
1941. augusztus 10.	Churchill és Roosevelt találkozója – az *Atlanti Charta* aláírása
1941. augusztus 21.	Franciaországban a németek bevezetik a túszrendszert

1941. augusztus 25.	Irán északi részébe szovjet, déli részébe angol csapatok vonulnak be
1941. augusztus 28.	Az amerikai–japán tárgyalások megindulása
1941. augusztus 30.	Német–román egyezmény Transznyisztria román közigazgatás alá helyezéséről
1941. szeptember	Ellenállási szervezetek megalakulása Görögországban
1941. szeptember 8–9.	Általános politikai sztrájk Norvégiában
1941. szeptember 8.	A német csapatok elérik a Névát. Megkezdődött Leningrád közvetlen ostroma
1941. szeptember 19.	A németek elfoglalják Kijevet
1941. szeptember 24.	Megalakul a Francia Nemzeti Felszabadítási Bizottság
1941. szeptember 28 – október 1.	Angol és amerikai misszió tárgyalása Moszkvában a Szovjetuniónak nyújtandó segítségről
1941. szeptember 29.	A Szovjetunió csatlakozik az *Atlanti Chartá*hoz
1941. október 2.	A moszkvai csata kezdete (Tajfun-hadművelet)
1941. október 3.	A németek elfoglalják Orjolt
1941. október 6.	Háborúellenes tüntetés Budapesten, a Batthyány emlékmécsesnél
1941. október 14.	Kalinyin mellett elvágják a Moszkva–Leningrád vasútvonalat
1941. október 16.	Német–román csapatok elfoglalják Ogyesszát
1941. október 18.	Tojo vezetésével új japán kormány alakul
1941. október 19.	Moszkvában bevezetik az ostromállapotot
1941. október 25.	A németek elfoglalják Harkovot
1941. november 2.	A németek elfoglalják Kurszkot
1941. november 5.	A szovjet hadsereg megkezdi Szevasztopol védelmét
1941. november 7.	A Nagy Októberi Szocialista Forradalom ünneplése a németek által fenyegetett Moszkvában
1941. november 7.	Az USA elhatározza, hogy kiterjeszti a kölcsönbérleti törvényt a Szovjetunióra
1941. november 13.	A semlegességi törvény megváltoztatása az USA-ban. Kereskedelmi hajók felkereshetik a hadizónákat
1941. november 15.	Megkezdődik a németek Moszkva elleni támadásának második szakasza
1941. november 17.	Rosztovnál szovjet ellentámadás kezdődik
1941. november 17.	A Keleti Komisszáriátus megalakítása a balti államokból és Belorussziából
1941. november 18.	Az angol 8. hadsereg támadásba lendül Észak-Afrikában
1941. november 19.	Tyihvinnél szovjet ellentámadás kezdődik
1941. november 21.	A németek elfoglalják Rosztovot

1941. november 28.	A német páncélosok elérik a Moszkva–Volga-csatornát
1941. november 28.	A szovjet hadsereg felszabadítja Rosztovot
1941. december 4.	A Szovjetunió és a londoni emigráns kormányok felveszik a diplomáciai kapcsolatot
1941. december 5.	Megkezdődik a Vörös Hadsereg ellentámadása Moszkvánál
1941. december 6.	Szovjet ellentámadás megindulása Kalinyin–Jelec között
1941. december 7.	Hitler „Nacht und Nebel" rendelete
1941. december 7.	A Pearl Harbor elleni japán támadás
1941. december 7.	Anglia hadat üzen Finnországnak, Magyarországnak és Romániának
1941. december 8.	Japán hadat üzen az USA-nak, Nagy-Britanniának, Kanadának és Ausztráliának
1941. december 8.	Kína hadat üzen Japánnak, Németországnak és Olaszországnak
1941. december 10.	Súlyos angol tengeri veszteség a Maláj félszigetnél, a *Prince of Wales* és a *Repulse* csatahajók elsüllyesztése
1941. december 11.	Németország és Olaszország hadat üzen az USA-nak. Német–olasz–japán közös hadviselésre vonatkozó egyezmény
1941. december 12.	India hadat üzen Japánnak
1941. december 12.	A japán csapatok elfoglalják Guam szigetét
1941. december 12.	Románia hadat üzen az USA-nak
1941. december 13.	Magyarország hadat üzen az USA-nak
1941. december 13.	Rommel ellentámadása Észak-Afrikában
1941. december 13.	Bulgária hadat üzen Angliának és az USA-nak
1941. december 13.	A japánok betörnek Burmába
1941. december 16.	A szovjet hadsereg felszabadítja Kalinyint
1941. december 17.	A kongresszus Roosevelttet rendkívüli hatalommal ruházza fel
1941. december 19.	Hitler átveszi a szárazföldi erők közvetlen főparancsnokságát
1941. december 19.	Japán partraszállás Hongkongban
1941. december 20.	A szovjet hadsereg felszabadítja Volokalamszkot
1941. december 22.	Churchill vezetésével angol küldöttség érkezik Washingtonba (Arcadia-konferencia)
1941. december 22.	Japán partraszállás a Fülöp-szigeteken
1941. december 24.	Az angol hadsereg elfoglalja Benghazit
1941. december 25.	Hongkong kapitulál
1941. december 25.	Megjelenik a *Népszava* karácsonyi száma a népfront gondolata jegyében

1942. január–július	Az atlanti-óceáni csata negyedik szakasza. 2 900 000 tonna hajóteret süllyesztenek el a német tengeralattjárók 22 db saját veszteség mellett
1942 január	Paukenschlag-hadművelet. Német tengeralattjáró hadjárat az amerikai tengereken
1942. január 1.	Az Egyesült Nemzetek kiáltványa – USA, Nagy-Britannia, Szovjetunió, Kína, majd további 22 kormány csatlakozása
1942. január 1.	Hitler levele Horthyhoz: Magyarország háborúban való fokozott katonai részvételét kéri
1942. január 2.	A japánok elfoglalják Manilát
1942. január 9.	Megkezdődik az Északnyugati és Kalinyini Front csapatainak támadása
1942. január 10.	A japánok megkezdik az Indonéz-szigetek elözönlését
1942. január 18.	Német–olasz–japán katonai egyezmény
1942. január 25.	Japán partraszállás Új-Guineában
1942. január 28.	Az olasz–német csapatok visszafoglalják Benghazit
1942. január 31.	A japán hadsereg elfoglalja a Malakka-félszigetet
1942. február 1.	A Quisling-kormány megalakulása Norvégiában
1942. február	A Nagy-Ázsiai Tanács megalakulása Japánban
1942. február 2.	Az amerikaiak Stilwell tábornokot küldik Csang Kaj-sek mellé katonai tanácsadónak
1942. február 8.	Az amerikaiak feladják Guadalcanalt
1942. február 12.	A *Scharnhorst, Gneisenau* csatacirkálók és a *Prinz Eugen* nehézcirkáló áttörnek a La Manche-csatornán
1942. február 15.	Szingapúr kapitulációja a japánok előtt
1942. február 28.	Japán partraszállás Jáva szigetén
1942. március	Angol légitámadások kezdete a német gyárak ellen
1942. március 1.	A Történelmi Emlékbizottság felhívásának közzététele
1942. március 7.	A japánok elfoglalják Rangoont
1942. március 8.	Holland India (Indonézia) nagy része japán kézben
1942. március 10.	Magyarországon megalakul a Kállay-kormány
1942. március 15.	Háborúellenes tüntetés Budapesten a Petőfi szobornál
1942. április	Az USA-ban a munkaerő mozgósítására megalakul a War Manpower Comission
1942. április 2.	A csendes-óceáni hadszíntéret a japánok két hadműveleti területre osztják
1942. április 5.	Hitler 41. számú utasítása nyári hadműveletekre a Szovjetunióban
1942. április 17.	Laval lesz a vichyi kormány miniszterelnöke

1942. április 29–30.	Mussolini–Hitler találkozó Berchtesgadenben az észak-afrikai támadásról
1942. április 29.	A japánok befejezik a Fülöp-szigetek megszállását
1942. május 4–8.	Korall-tengeri csata
1942. május 9.	Szovjet támadás a donyeci hídfőből
1942. május 15.	A német csapatok elfoglalják Kercset
1942. május 15.	Szovjet–japán egyezmény a Mandzsúria és Mongólia közti határról
1942. május 22.	Molotov londoni tárgyalásainak kezdete
1942. május 26.	Kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunió és Nagy-Britannia között
1942. május 26.	Rommel támadást indít Észak-Afrikában
1942. május 27.	A német birodalmi helytartó, Heydrich meggyilkolása Prágában
1942. május 29.	Molotov Roosevelttel tárgyal
1942. május 30.	A Szovjetunióban megalakul a partizánmozgalom központi vezérkara Ponomarenko vezetésével
1942. május 30–31.	Az angol légierő első „ezer gépes" bombatámadása Köln ellen
1942. június 3–7.	Fordulópont a csendes-óceáni tengeri ütközetben. A japán flotta veresége a Midway-szigetnél
1942. június 9.	A lidicei mészárlás
1942. június 11.	Szovjet–amerikai-egyezmény aláírása Washingtonban. A kölcsönbérleti törvény kiterjesztése a Szovjetunióra
1942. június 18–27.	Churchill látogatása az Egyesült Államokban
1942. június 21.	Rommel csapatai elfoglalják Tobrukot
1942. június 23.	Rommel átlépi az egyiptomi határt
1942. június 28.	Megindul a nyári német támadás a keleti arcvonalon
1942. július 1.	Szevasztopol eleste. A német–román csapatok elfoglalják a várost
1942. július 5–10.	Rommel sikertelen kísérletei az el-alameini állások áttörésére
1942. július 6–24.	A szovjet hadsereg harcai Voronyezs környékén
1942. július 17.	A volgai csata kezdete
1942. július 23.	A német csapatok újból elfoglalják Rosztovot
1942. július 25.	A Torch hadműveleti terv (észak-afrikai partraszállás) jóváhagyása
1942. július 28.	Novocserkasszk eleste
1942. augusztus 7.	Montgomery tábornokra bízzák a 8. angol sivatagi hadsereg parancsnokságát
1942. augusztus 12–18.	Churchill és Harriman látogatása Moszkvában

1942. augusztus 17.	Első amerikai légitámadás angol támaszpontokról Franciaországban (Rouen, Sotteville)
1942. augusztus 17.	Sikertelen brit-kanadai partraszállási kísérlet Dieppe-nél (Franciaország)
1942. augusztus 19.	Paulus kiadja az utasítást Sztálingrád elfoglalására
1942. augusztus 21.	Német csapatok kitűzik a zászlót a Kaukázus legmagasabb csúcsára, az Elbruszra
1942. augusztus 26.	Zsukov tábornokot a hadsereg legfelsőbb parancsnoka Sztálin helyettesévé nevezik ki
1942. augusztus–1943. május	Az atlanti-óceáni csata ötödik szakasza – a németek 123 hajót veszítenek, miközben 3 800 000 tonna hajóteret süllyesztenek el
1942. szeptember	A partizánmozgalom vezetőinek moszkvai megbeszélése. Határozat a fegyveres harc fokozásáról, a német összeköttetések megszakításáról
1942. szeptember 10.	A kaukázusi német támadás elakadása
1942. szeptember 10.	A német csapatok elérik a Volgát
1942. szeptember 13.	A Vörös Hadsereg ellentámadásának megindulása Sztálingrádnál a Volgához való kitörés céljából
1942. szeptember 21–22.	A németcsapatoknak a 62. hadsereg kettévágásával sikerül kijutniuk a Volgához
1942 ősze	A Jugoszláv Felszabadító Hadsereg 1. hadosztályának megalakulása
1942. október 9.	Rendelet a Vörös Hadsereg reformjáról. Megszüntetik a politikai biztosok intézményét
1942. október 22.	Eisenhower tábornokot kinevezik az észak-afrikai szövetséges haderő főparancsnokává
1942. október 23.	Montgomery támadást indít El-Alameinnél
1942. október 27.	Tengeri csata Santa Cruznál Japán és az USA között
1942. november 5.	Rommel csapatai vereséget szenvednek El-Alameinnél
1942. november 8.	Angol–amerikai csapatok partraszállása Észak-Afrika nyugati részén
1942. november 9.	Német–olasz hídfőállás kiépítése Tuniszban
1942. november 10.	Laval–Hitler találkozó Münchenben – Hitler bejelenti, hogy megszállja Franciaország meg nem szállt zónáját. Német ejtőernyős csapatok érkezése Tuniszba
1942. november 10.	Az amerikai csapatok elfoglalják Orant
1942. november 11.	Német–olasz csapatok megszállják Franciaországnak eddig a vichyi kormány fennhatósága alá tartozó részeit is

1942. november 11.	A németek végső rohamra indulnak Sztálingrád elfoglalásáért
1942. november 13.	Megegyezés Darlan és Eisenhower között – az amerikaiak elismerik Darlan politikai fennhatóságát Észak-Afrikában
1942. november 13.	Az angolok elérik Tobrukot
1942. november 14.	Német partraszállás Tuniszban a vichyi kormány hozzájárulásával
1942. november 19.	A szovjet ellentámadás megindulása a Délnyugati és a Doni Fronton
1942. november 20.	A szovjet ellentámadás megindulása a Sztálingrádi Fronton
1942. november 21.	A szovjet egységek elfoglalják Kalacsot
1942. november 21.	Manstein tábornagy vezetésével megalakul a „Don" hadseregcsoport
1942. november 23.	Sztálingrádnál bezárul a gyűrű a német csapatok körül
1942. november 26–27.	A Jugoszláv Nemzeti Felkelés Antifasiszta Tanácsa létrehozása (AVNOJ) és első tanácskozása a boszniai Bihaćban
1942. november 27.	Német támadási kísérlet a Toulonban állomásozó francia flotta ellen. A francia hajóhad elsüllyeszti önmagát
1942. december 12.	Moszkvában szovjet–csehszlovák szövetségi szerződést írnak alá
1942. december 16.	Hitler rendelete a partizánok elleni harcról
1942. december 16.	A Délnyugati Front újabb támadása Vatutyin altábornagy vezetésével
1942. december 18–20.	Ciano látogatása Hitlernél
1942. december 24.	Darlan tengernagyot egy diák meggyilkolja Algírban. Az amerikaiak Giraud tábornokot teszik meg utódjául
1943. január 8.	Megadásra szólítják fel a Sztálingrádnál bekerített 6. német hadsereget
1943. január 10.	A Sztálingrádnál bekerített német hadsereg megsemmisítésére irányuló döntő szovjet támadás megindulása
1943. január 12.	Szovjet támadás megindulása Leningrádnál
1943. január 12.	Szovjet offenzíva megindulása a Voronyezsi Fronton. A második magyar hadsereg katasztrófája
1943. január 13.	Németországban a totális háború jegyében bevezetik az általános munkakötelezettséget
1943. január 14–16.	A casablancai konferencia Churchill és Roosevelt között de Gaulle és Giraud részvételével
1943. január 18.	A leningrádi német blokád megszűnése
1943. január 20–március közepéig	Német kísérlet a jugoszláv partizánmozgalom felszámolására

1943. január 22.	A szovjet hadsereg utolsó rohama Sztálingrádnál
1943. január 23.	Az angol csapatok elfoglalják Tripolit
1943. január 26.	A szovjet csapatok északról és nyugatról betörnek Sztálingrádba – a Mamajev-dombnál egyesülnek Csujkov 62. hadseregével
1943. január 27.	Az amerikai légierő első nappali támadása a birodalom területén, Wilhelmshaven ellen
1943. január 31.	Seydlitz és további hét német tábornok kapitulál Sztálingrádnál
1943. február 1.	Paulus tábornagy fogságba esik
1943. február 2.	A 6. német hadsereg kapitulációja Sztálingrádnál
1943. február 5.	Mussolini leváltja Ciano külügyminisztert
1943. február 8.	A szovjet hadsereg felszabadítja Kurszkot
1943. február 8.	A japánok kiürítik Guadalcanalt
1943. február 14.	Rommel újabb támadásba kezd Észak-Afrikában, Tebessánál
1943. február 14.	A németek feladják Rosztovot
1943. február 15.	A Kaukázus felszabadulása
1943. február 16.	A szovjet hadsereg felszabadítja Harkovot
1943. február 18.	Goebbels berlini beszéde – propagandakampány a totális háború érdekében
1943. február 19.	Német ellentámadás a Szovjetunió Déli Frontján
1943. február 27.	Norvég ejtőernyős egységek felrobbantják a nehézvizet előállító német berendezést
1943. március 2.	A Bismarck-szigeti tengeri csatában Japán nagy vereséget szenved
1943. március 5.	Antifasiszta tömegsztrájk Torinóban
1943. március 5–6.	Az első nagy angol légitámadás az esseni Krupp Művek ellen
1943. március 9.	Rommel visszahívása, utóda: von Arnim vezérőrnagy
1943. március 12–28.	Az amerikai vezérkar tanácskozása a csendes-óceáni hadműveletekről
1943. március 12–19.	Roosevelt, Eden, Litvinov washingtoni tárgyalásai
1943. március 16.	Szövetséges offenzíva kezdődik a Mareth-vonalon
1943. március 16.	A németek visszafoglalják Harkovot
1943. március 30.	A japánok bizonyos közigazgatási önállóságot biztosítanak az általuk megszállt kínai területeken működő Vang Csing-vej-kormánynak
1943. április 7.	A Lengyel Népi Őrség Néphadsereggé alakul
1943. április 7–10.	Hitler és Mussolini találkozója Salzburgban

1943. április 15.	Hitler 6. számú hadműveleti utasítása – a Citadella hadműveleti terv, a Kurszk elleni támadás terve
1943. április 17.	Horthy látogatása Hitlernél
1943. április 19 – május 16.	A varsói gettó lázadása
1943. április 25.	A németek feltárják a katyni tömegsírt. A lengyel kormány csatlakozik a szovjetellenes kampányhoz. A Szovjetunió megszakítja a diplomáciai kapcsolatot a lengyel emigráns kormánnyal
1943. április 30.	Totális mozgósítás Japánban
1943 tavasza	A Szovjetunióban élő lengyel emigránsok megalakítják a Lengyel Hazafiak Szövetségét. Megkezdődik a Lengyel Népi Hadsereg felállítása
1943. május 1.	Sztálin napiparancsa: a Szovjetunió is magáévá teszi a feltétel nélküli kapituláció követelését
1943. május 7.	Az angol–amerikai csapatok felszabadítják Bizertát és Tuniszt
1943. május 11–25.	A „Trident" fedőnevű konferencia Washingtonban Churchill és Roosevelt között a második front 1944. tavaszi megnyitásáról
1943. május 11.	Amerikai partraszállás az Aleutákhoz tartozó Atti-szigeten
1943. május 13.	Az 1. olasz hadsereg fegyverletétele. Az észak-afrikai német haderő főparancsnoka, von Arnim fogságba esik. Észak-Afrika egész területe angol–amerikai kézen
1943. május 14.	A KOMINTERN feloszlatása
1943. május 15.	Franciaországban egyesítik az ellenállási mozgalmakat. Megalakul a Mouvement Uni de la Résistance (Egységes Ellenállási Mozgalom)
1943. május 27.	Deakin százados vezetésével angol katonai misszió érkezik Titóhoz
1943. május 30.	De Gaulle–Giraud találkozó Algírban. A Francia Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulása de Gaulle és Giraud elnökletével
1943. július–augusztus	Az atlanti-óceáni csata hatodik szakasza. 300 000 tonna hajóteret süllyesztenek el a németek, veszteségük 70 tengeralattjáró
1943. június	A maquis-k első támadása Felső-Savoyában
1943. június 11.	Pantelleria-sziget (olasz támaszpont) kapitulációja
1943. június 30.	Amerikai partraszállás a Salamon-szigeteken
1943. július	Katonai egyezmény az angolok, valamint az EAM és az ELASZ között

1943. július	A partizánok által kezdeményezett ún. vágánycsata a kurszki szovjet ellentámadással kapcsolatban
1943. július	Magyarországon megalakul a Békepárt
1943. július 5.	A kurszki csata kezdete
1943. július 10.	Szövetséges partraszállás Szicíliában
1943. július 11.	A Kutuzov-hadművelet megindítása az orjoli kiszögellésben tartózkodó német erők ellen
1943. július 12.	Megalakul a Szabad Németország Nemzeti Bizottsága a Szovjetunióban
1943. július 15.	Szovjet ellentámadás a Kurszki Front déli oldalán
1943. július 19.	Hitler és Mussolini találkozója Feltre-ben
1943. július 22.	Az amerikaiak elfoglalják Palermót
1943. július 24.	Nagy angol–amerikai légitámadás Hamburg ellen
1943. július 24.	A fasiszta nagytanács ülése Olaszországban
1943. július 25.	Az olasz király felmenti Mussolinit miniszterelnöki tisztétől, utóda Badoglio marsall
1943. július 28.	Az olasz fasiszta párt feloszlatása
1943. július 30.	Amerikai partraszállás Új-Georgiában
1943. augusztus	Módosítják a Japán elleni haditerveket. Az északi támadási irányok nagyobb szerepet játszanak
1943. augusztus	A Román Kommunista Párt terve a háborúból való kilépésre
1943. augusztus 1	A japánok kikiáltják Burma függetlenségét
1943. augusztus 3.	A szovjet hadsereg Voronyezsi és Sztyeppei Frontjainak támadása
1943. augusztus 5.	A szovjet hadsereg visszafoglalja Orjolt és Belgorodot
1943. augusztus 5.	Az angol csapatok bevonulnak Cataniába
1943. augusztus 12.	Castellano olasz tábornok Lisszabonba érkezik, hogy titkos tárgyalásokat kezdjen a szövetségesekkel
1943. augusztus 13.	Olaszország elvben elfogadja a fegyverszüneti feltételeket
1943. augusztus 16.	Az amerikai csapatok elfoglalják Messinát. Befejeződik Szicília elfoglalása
1943. augusztus 17–18.	Angol légitámadás Peenemünde ellen
1943. augusztus 17–24.	Az első quebeci konferencia Roosevelt és Churchill részvételével
1943. augusztus 22.	A német csapatok feladják Harkovot
1943. augusztus 24.	A szovjet csapatok visszafoglalják Szmolenszket
1943. augusztus 31.	A németek megkezdik a Donyec-medence kiürítését
1943 ősze	A Salamon-szigetek, az Aleuták és Új-Guinea keleti részének visszafoglalása

1943 ősze	A németek lefegyverzik a dán hadsereget. A megszállási rendszer nyílt formákat ölt
1943. augusztus–szeptember	Tárgyalások Törökországban az angol titkosszolgálat megbízottjaival Magyarország háborúból való kilépéséről
1943. szeptember	Törökországon keresztül Magyarország megkapja a szövetségesek előzetes fegyverszüneti feltételeit
1943. szeptember	Általános sztrájk Athénban
1943. szeptember	Tárgyalások Svájcban Magyarország háborúból való kilépésére vonatkozóan
1943. szeptember–1944. május	Az atlanti-óceáni csata hetedik szakasza. A szövetségesek vesztesége 400 000 tonna hajótér, a németek 119 tengeralattjárót veszítenek
1943. szeptember 2.	Antonescu-Hitler találkozó
1943. szeptember 3.	Szövetséges partraszállás a Calabriai-félszigeten
1943. szeptember 3.	Az olasz „rövid" fegyverszüneti szerződés aláírása a Siracusa melletti Cassibilében
1943. szeptember 8.	Az olasz fegyverszünet nyilvánosságra hozatala
1943. szeptember 8.	A Donyec-medence teljes felszabadítása
1943. szeptember 9.	Eisenhower vezetésével amerikai csapatok szállnak partra Salernónál
1943. szeptember 9.	A német csapatok megszállják Olaszország északi és középső részét
1943. szeptember 9.	Az olasz Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulása
1943. szeptember 9–október 5.	Sikeres népi fegyveres felkelés Korzika szigetén
1943. szeptember 10.	Rómát megszállják a német csapatok
1943. szeptember 12.	Német ejtőernyős egységek kiszabadítják Mussolinit
1943. szeptember 14.	A Szovjetunió elismeri a Tito vezette jugoszláv kormányt
1943. szeptember 17.	Szovjet csapatok elfoglalják Brjanszkot
1943. szeptember 18.	Szardínia felszabadítása
1943. szeptember 18.	A salói olasz fasiszta köztársaság megalakulása
1943. szeptember 21.	A szovjet hadsereg felszabadítja Csernyigovot
1943. szeptember 27.	A szövetségesek elfoglalják Foggiát
1943. szeptember 29.	A Badoglio-kormány aláírja a végleges fegyverszüneti feltételeket
1943. szeptember 30.	A német hadvezetés első javaslata Magyarország katonai megszállására
1943. október	A japánok szövetségi szerződést kötnek a Vang Csing-vej-kormánnyal

1943. október eleje	Az egész szmolenszki terület felszabadítása; a szovjet csapatok eljutnak Belorusszia határáig
1943. október 1.	Az angol–amerikai csapatok bevonulnak a lakosság által már felszabadított Nápolyba
1943. október 1.	A Badoglio-kormány újjáalakulása
1943. október 10.	A magyar kormány lisszaboni követe útján az előzetes fegyverszüneti feltételek tudomásul vételéről értesíti a szövetségeseket
1943. október 13.	Olaszország hadat üzen Németországnak
1943. október 14.	Japán bábállamként megalakul a Fülöp-szigeti Köztársaság
1943. október 19–30.	A Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA külügyminisztereinek értekezlete Moszkvában
1943. október 23.	A szovjet csapatok átkelnek a Dnyeperen
1943. október 25.	A szovjet csapatok elérik Dnyepropetrovszkot
1943. október–november	Hitler tárgyalásai bolgár államférfiakkal
1943. november 2.	A Szovjetunió, Anglia, Egyesült Államok külügyminisztereinek nyilatkozata Ausztria függetlenségének biztosítása, a német háborús bűnösök megbüntetése tárgyában
1943. november 5.	Amerikai támadás a Rabaulban állomásozó japán flotta ellen
1943. november 6.	Kijev visszafoglalása
1943. november 10.	Az Olaszországi Szövetséges Ellenőrző Bizottság megalakulása
1043. november 20.	Amerkai támadás a Gilbert-szigetek ellen
1943. november 22–26.	A kairói konferencia Churchill, Roosevelt és Csang Kaj-sek részvételével
1943. november 28–december 1.	A teheráni konferencia Sztálin, Roosevelt, Churchill részvételével
1943. november 29.	A Jugoszláv Nemzeti Felszabadítási Bizottság második konferenciája Jajcében. A kormány megalakul Josip Broz Tito vezetésével
1943. december	Amerikai légitámadások németországi célpontok ellen (három támadás Bréma, négy Berlin ellen)
1943. december 4–7.	Második kairói konferencia – Roosevelt, Churchill és Inönü részvételével
1943. december 7.	Eisenhowert nevezik ki a szövetséges partra szálló haderő főparancsnokává

1943. december 11–12.	Beneš moszkvai látogatása – barátsági és kölcsönös segélynyújtási egyezmény a Szovjetunió és a londoni emigráns cseh kormány között
1943. december 16.	Amerikai partraszállás Új-Britannián
1943. december 31.	A szovjet csapatok Vatutyin tábornok parancsnoksága alatt felszabadítják Zsitomirt
1944 eleje	Londonban összeül az Európai Tanácskozó Testület
1944. január eleje	Varsóban illegálisan megalakul az Országos Népi Tanács
1944. január	Bolgár kapcsolatkeresés az angol–amerikai titkosszolgálattal a háborúból való kilépés érdekében
1944. január	Stirbei herceg tárgyalásai a román fegyverszüneti kerelemről
1944. január	Kabul eleste. A japánok visszavonulnak a belső védelmi körre
1944. január 6.	Az olasz antifasiszta pártok kongresszusa Bariban
1944. január 14.	Szovjet támadás megindulása a leningrádi blokád végleges felszámolására
1944. január 20.	Novgorod felszabadulása
1944. január 27.	Leningrád felszabadulása
1944. január	Tárgyalások a Szovjetunió és Finnország között Finnország háborúból való kilépéséről Stockholmban
1944. február	Magyarország német katonai megszállásának közvetlen katonai és politikai előkészítése
1944. február	A földközi-tengeri szövetséges csapatok parancsnoka Wilson
1944. február 17.	Eniwetok-szigeten partra szállnak az amerikaiak
1944. február 18.	A német „Észak" hadseregcsoport összeomlása – visszavonulás a Narva-folyóig
1944. február 17–18.	Nagy amerikai légitámadás Truk szigete ellen
1944. február 26–28.	Antonescu–Hitler találkozó – tárgyalások a román hadsereg esetleges részvételéről Magyarország megszállásában
1944. március	Megalakul Franciaországban az Ellenállás Nemzeti Tanácsa. Széles körű szociális és gazdasági változásokat követel, a vichyi kormány elleni harcra készül
1944. március	Finn fegyverszüneti delegáció utazik Moszkvába
1944. március eleje	Az északi szovjet támadás befejeződése – a frontvonal a Baltikum határán húzódik
1944. március 1–8.	Általános sztrájk Olaszországban
1944. március 4.	Megindul a harc Ukrajna teljes felszabadításáért

1944. március 8.	Japán haditerv kidolgozása tengeri és légierő összpontosításával a csendes-óceáni amerikai flotta megsemmisítésére
1944. március 18.	Hitler–Horthy találkozó: Hitler bejelenti Magyarország megszállását
1944. március 19.	Magyarország német megszállása
1944. március 23.	A Sztójay-kormány megalakulása Magyarországon
1944. március 28.	Értekezlet Hitlernél a magyar hadsereg további felhasználása kérdésében
1944. március 28.	Nyikolajev visszafoglalása. A szovjet csapatok elérik a Prut-folyót
1944. április	Megkezdődnek a rendszeres légitámadások a román olajvidék ellen
1944. április 3.	A Magyarország elleni légitámadások megindulása
1944. április 8.	A szovjet csapatok támadásának megindulása a Krím-félsziget visszafoglalására
1944. április 9.	Ogyessza felszabadulása
1944. április 12.	A Szovjetunió átnyújtja Romániával kapcsolatos fegyverszüneti feltételeit Stirbei hercegnek
1944. április 13.	Szimferopol felszabadulása
1944. április 15.	Megbeszélés Hitler főhadiszállásán a megszállt Magyarországgal kapcsolatos gazdaságpolitikát illetően
1944. április 17.	Az 1. magyar hadsereg támadása Galíciában
1944. április 22.	MacArthur vezetésével amerikai egységek partraszállása Kotabarunál
1944. május	Megalakul a Magyar Front
1944. május 9.	Felszabadul Szevasztopol
1944. május 12.	A Krím-félsziget elfoglalásával befejeződik a szovjet tavaszi támadás
1944. május 15.	De Gaulle megalakítja az ideiglenes kormányt a Francia Nemzeti Felszabadító Bizottságból
1944. május 18.	A szövetséges csapatok Monte Casinónál áttörik a német állásokat
1944. május 20.	A libanoni egyezmény keretében létrejön a görög egységkormány
1944. május 25.	Német kísérlet Tito elfogására
1944. június–1945. május	Az atlanti-óceáni csata nyolcadik szakasza. 500 000 tonna hajóteret süllyesztenek el a német tengeralattjárók
1944. június 4.	A szövetséges csapatok bevonulnak Rómába
1944. június 6.	Megindul a szövetségesek normandiai partraszállása

1944. június 9.	Újabb szovjet támadás megindulása Északon, a Karél-földszoroson
1944. június 10.	Oradour-sur Glane, franciaországi falut megsemmisítik a németek
1944. június 11.	Megegyezés a Šubašić vezette londoni emigráns jugoszláv kormány és a Tito vezette Nemzeti Felszabadító Bizottság között az ideiglenes együttműködésre vonatkozóan
1944. június 15.	Amerikai erők partraszállása Saipannál
1944. június 18.	A Mariana-szigeteket elfoglalják az amerikai egységek
1944. június 19.	A japán flotta támadása a Fülöp-szigeteknél
1944. június 21–aug. eleje	A karéliai szovjet hadsereg támadásba lendül, és eléri a szovjet–finn határt
1944. június 22–július 5.	Általános sztrájk Koppenhágában, antifasiszta megmozdulások Dánia más városaiban
1944. június 23.	Megindul a szovjet támadás Belorusszia felszabadítására
1944. június 26.	A német csapatok feladják Cherbourg-t
1944. június 30.	Az USA megszakítja a diplomáciai kapcsolatokat Finnországgal
1944. július 26–27.	Roosevelt tanácskozásai Pearl Harborban a csendes-óceáni hadműveletekről
1944. július 2.	Német–magyar gazdasági egyezmény
1944. július 3.	Minszk elfoglalása
1944. július 8.	A szovjet egységek elfoglalják Baranovicsit
1944. július 9.	A németek kiürítik Caent
1944. július 13.	Konyev marsall csapatai Lvov és Rava-Russzkaja irányában támadnak
1944. július 17.	Elfogatóparancs a Hitler elleni összeesküvés vezetője, Goerdeler ellen
1944. július 18.	A 3. Balti Front elfoglalja Pulkovót
1944. július 18.	A japánok feladják Saipan szigetét. A Tojo-kormány lemondásra kényszerül, Koiso tábornok alakít kormányt
1944. július 18.	A Rokosszovszkij vezette 1. Belorusz Front eléri a lengyel–szovjet határt
1944. július 20.	Stauffenberg sikertelen merénylete Hitler ellen
1944. július 20.	A román ellenállási mozgalom élén megalakul a Nemzeti Demokrata Blokk
1944. július 21.	Amerikai partraszállás Guam szigetén
1944. július 23.	Az 1. magyar hadsereg veresége Galíciában

1944. július 24.	A Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság megalakulása Lublinban. Megegyezés a szovjet hadsereggel a felszabadított területek közigazgatását illetően, elismerik a szovjet–lengyel határt
1944. július 28.	Breszt felszabadul, befejeződik Belorusszia felszabadítása
1944. július 29.	Amerikai partraszállás Tinian szigetén
1944. július 30.	Amerikai partraszállás Új-Guineában
1944. július 31.	Az 1. Balti Front kijut a Rigai-öbölhöz
1944. július 31.	Normandia egész területe a szövetségesek kezébe kerül
1944 július vége	Goebbelst a totális mozgósítás birodalmi biztosává nevezik ki
1944. augusztus 1.	A varsói felkelés kitörése
1944. augusztus 1.	Ryti finn köztársasági elnök lemond, utóda Mannerheim marsall
1944. augusztus 3.	A német csapatok ellentámadása Kadryminál, Varsótól 25 km-re megállítja a szovjet előrenyomulást
1944. augusztus 4.	Rennes-t felszabadítják Patton egységei
1944. augusztus 6.	Brestet elfoglalja az amerikai haderő
1944. augusztus 9.	A szövetséges csapatok elfoglalják Livornót. Firenzét feladják a német csapatok
1944. augusztus 10.	Nantes-ot elfoglalják a Patton vezette amerikai egységek
1944. augusztus 15.	Megkezdődik a szövetségesek dél-franciaországi partraszállása
1944. augusztus 17.	Montgomery egységei elfoglalják Falaise-t
1944. augusztus 18.	A német erők megkezdik Dél- és Délnyugat-Franciaország kiürítését
1944. augusztus 19.	A kanadai csapatok Chambrois-nál egyesülnek az amerikaiakkal
1944. augusztus 19–25.	A párizsi felkelés
1944. augusztus 20.	A szovjet csapatok támadása Románia területén – a iași–kisinyovi hadművelet
1944. augusztus 22.	Az amerikaiak bevonulnak Grenoble-ba
1944. augusztus 23.	Románia fegyverszünetet kér
1944. augusztus 24.	Leclerc vezetésével az amerikaiak oldalán harcoló francia hadsereg betör Párizsba
1944. augusztus 25.	Románia hadat üzen Németországnak
1944. augusztus 25.	Finnország érintkezésbe lép Stockholmon keresztül a szovjet kormánnyal
1944. augusztus 25.	Choltitz, Párizs német parancsnoka aláírja a kapitulációs okmányt
1944. augusztus 25.	De Gaulle tábornok bevonulása Párizsba

1944. augusztus 28.	A magyar kormány ismét kapcsolatot keres Svájcon keresztül a nyugati hatalmakkal
1944. augusztus 29.	Magyarországon megalakul a Lakatos-kormány
1944. augusztus 29.	A szlovák nemzeti felkelés kirobbanása
1944. augusztus 29.	Marseille felszabadulása
1944. augusztus 31.	Bukarest felszabadítása
1944. szeptember	A magyar koronatanács ülése Magyarország háborús részvételére vonatkozóan
1944. szeptember	Le Havre, Boulogne, Calais szövetséges kézre kerül
1944. szeptember 1.	A Szlovák Nemzeti Tanács megalakítása
1944. szeptember 1.	Eisenhower tábornok veszi át Montgomerytől a francia területen harcoló szövetséges hadsereg főparancsnokságát
1944. szeptember 2.	Finnország elfogadja a szovjet fegyverszüneti feltételeket
1944. szeptember 2.	A Rhône folyó jobb partján előrenyomuló francia erők elérik Lyont
1944. szeptember 3.	Az amerikai csapatok elérik Lyont
1944. szeptember 3.	Montgomery egységei bevonulnak Brüsszelbe
1944. szeptember 3.	A 3. Ukrán Front csapatai elérik a bolgár határt
1944. szeptember 4.	Az angol egységek elfoglalják Antwerpent
1944. szeptember 4.	A finn–szovjet arcvonalon megszűnnek a hadműveletek
1944. szeptember 5.	A Szovjetunió hadat üzen Bulgáriának
1944. szeptember 5.	A szovjet hadsereg eléri a román–jugoszláv határt
1944. szeptember 5.	A 3. magyar hadsereg utasítást kap Dél-Erdély elfoglalására
1944. szeptember 6.	Az amerikai erők elfoglalják Liège-t
1944. szeptember 6.	A 2. Ukrán Front benyomul Erdélybe
1944. szeptember 8.	Az első V–2 támadás London ellen
1944. szeptember 9.	A bolgár népi felkelés kezdete
1944. szeptember–október	Szövetséges támadás a Gót-vonal ellen Olaszországban
1944. szeptember 9.	Antifasiszta felkelés Szófiában
1944. szeptember 10.	Georgiev vezetésével a Hazafias Front pártjaiból alakul kormány Bulgáriában. Fegyverszünet a Szovjetunióval – hadüzenet Németországnak
1944. szeptember 11.	Az amerikai egységek Trier nél elérik a német határt
1944. szeptember 11.	A francia ellenállók elfoglalják Dijont
1944. szept. 11–19.	Második quebeci találkozó. Megegyezés Churchill és Roosevelt között Németország háború utáni rendezésének előzetes irányelveiről
1944. szeptember 15.	Patton hadserege átkelve a Marne-folyón, elfoglalja Nancyt

1944. szept. 16–20.	A Berling vezette lengyel hadsereg egységeinek sikertelen áttörési kísérlete a Visztulán
1944. szeptember 17.	A Market Garden-hadművelet megindulása Hollandiában
1944. szeptember 19.	Finnország aláírja a fegyverszüneti egyezményt Moszkvában
1944. szept. 21–29.	Tito moszkvai látogatása
1944. szeptember 28.	Fegyverszüneti delegáció utazik Moszkvába, Faragho Gábor csendőrtábornok vezetésével
1944. szeptember 29.	Szovjet–jugoszláv megállapodás a jugoszláv hadműveletekre vonatkozóan
1944. október 1.	A kanadai erők átkelnek a Lipót-csatornán, hogy a Schelde torkolati német erődítményrendszert felszámolják
1944. október 2.	A varsói felkelés leverése
1944. október 2.	Angol egységek partraszállása a Peloponnészoszi-félszigeten
1944 október 4.	Szovjet egységek betörnek Kelet-Poroszországba
1944. október 5.	A német „Északi" hadseregcsoport bekerítése Kurlandban
1944. október 6.	Szovjet csapatok elérik a Ruza-hágót
1944. október 6.	A szovjet támadás megindulása Magyarország felszabadítására
1944. október 8.	A Szovjetunió előterjeszti Magyarországnak szóló előzetes fegyverszüneti feltételeit
1944. október 9–11.	Churchill és Eden megbeszélést folytat Sztálinnal és Molotovval
1944. október 11.	Magyarország aláírja az előzetes fegyverszüneti feltételeket Moszkvában
1944. október 11.	Szeged felszabadítása
1944. október 13.	A német csapatok kiürítik Athént
1944. október 15.	Horthy rádióüzenetben jelenti be a fegyverszünetet. Német és nyilas ellentámadás – Szálasi hatalomátvétele
1944. október 16.	Horthy visszavonja október 15-i proklamációját és Szálasit bízza meg kormányalakítással
1944. október 18.	Eisenhower és Montgomery tanácskozása a döntő támadásnak az 1945-ös évre való áthúzódásáról
1944. október 19.	Debrecen felszabadulása
1944. október 20.	Amerikai támadás megindulása a Fülöp-szigetek ellen. Négy amerikai hadosztály partraszállása a Leytei-öbölben
1944. október 20.	Belgrád felszabadulása
1944. október 21.	Aachent elfoglalják az amerikai csapatok
1944. október 23.	A három szövetséges hatalom elismeri a de Gaulle vezette ideiglenes francia kormányt

1944. október 23–26.	Nagy tengeri csata a Leytei-öbölben. A japán flotta veresége
1944. november 2.	Görögország felszabadulása
1944. november 7.	Rooseveltet negyedszer választják az USA elnökévé
1944. november	A Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottság megalakulása
1944. november 10.	Churchill tárgyalásai Párizsban de Gaulle-lal – elismeri Franciaország igényét a Németország megszállásában való részvételre
1944. november 12.	Az angol légierő nehézbombázói elsüllyesztik a norvégiai Tromsönél a *Tirpitz* német hadihajót
1944. november 22.	Metz felszabadítása
1944. november 22.	Budapesten letartóztatják a Magyar Nemzeti Felkelés Felszabadítási Bizottságának vezetőit
1944. november 23.	Strasbourg felszabadítása
1944. november 29.	Pécs felszabadítása
1944 december	A 2. Ukrán Front csapatai délről benyomulnak Szlovákia területére
1944. december 2.	Megalakul a Magyar Nemzeti Függetlenségi Front
1944. december 2–11.	De Gaulle látogatása Moszkvában, szovjet–francia egyezmény megkötése
1944. december 4.	Hitler–Szálasi találkozón Budapest védelmének kérdése
1944. december 5.	Pfeffer von Wildenbruchot nevezik ki Budapest főparancsnokává
1944. december 9.	Vácot felszabadítják a szovjet csapatok
1944. december 16.	Megkezdődik a német ellentámadás az Ardennekben (Herbstnebel-hadművelet)
1944. december 21.	Újabb, sikeres német ellentámadás megindítása az Ardennekben
1944. december 21–22.	Debrecenben összeül az Ideiglenes Nemzetgyűlés, és megalakítja az Ideiglenes Nemzeti Kormányt
1944. december 26.	Esztergom felszabadul
1944. december 26.	Megkezdődik Budapest ostroma
1944. december 28.	A magyar ideiglenes kormány hadat üzen Németországnak
1944. december 29.	A szovjet főparancsnokság megadásra szólítja fel a Budapesten bekerített csapatokat
1945. január	Hercegovina felszabadulása
1945. január	Az ardennes-i és elzászi német offenzíva kudarca

1945. január 1.	A Lublini Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság kormánnyá alakul. A Szovjetunió ezt a kormányt ismeri el Lengyelország hivatalos kormányának a londoni emigráns kormánnyal szemben
1945. január 1.	Wöhler tábornok Komáromtól délkeletre támadást indít, a körülzárt Budapest felmentésére
1945. január 2.	Angol csapatok partraszállása a Bengáli-öbölben
1945. január 3.	A szövetségesek támadásának megindulása az ardennes-i német betörés felszámolására
1945. január 4–5.	A felmentő német támadás Bicske közelébe ér, itt azonban elakad
1945. január 6.	A 2. Ukrán Front ellentámadása a Duna északi partján megállítja a német támadást
1945. január 6.	Churchill távirata sürgeti a szovjet offenzíva megindítását
1945. január 7.	Sztálin válasza Churchill sürgető levelére – a támadó hadműveletek megindítását január második felére ígéri
1945. január 9.	A német csapatok újabb kísérlete a budapesti ostromgyűrű áttörésére
1945. január 12.	Megkezdődik a Visztula–oderai hadművelet, az 1. Belorussz és az 1. Ukrán Front támadása
1945. január 13.	A 2. és 3. Belorussz Front (Rokosszovszkij és Csernyahovszkij vezetésével) offenzívájának megindulása a Kelet-Poroszországban állomásozó német erők ellen
1945. január 17.	A szovjet csapatok felszabadítják Varsót
1945. január 18.	Pest felszabadulása
1945. január 20.	Moszkvában aláírják a Magyarország és a Szövetséges Hatalmak közötti fegyverszüneti megállapodást
1945. január 20.	A németek elérik Dunapentelét, kettészakítással fenyegetve a 3. Ukrán Frontot
1945. január 26.	Befejeződik a kelet-poroszországi német erők elvágása. Rokosszovszkij egységei elérik a tengert
1945. január 26.	Megindul a szovjet ellentámadás, mely végleg meghiúsítja a Budapest körüli ostromgyűrű áttörésére irányuló kísérleteket
1945. január 29.	Felszabadul az egész sziléziai iparvidék
1945. január 29.	Zsukov egységei átlépik Poznańtól délnyugatra az 1938-as német határt
1945. január 30.	Angol–amerikai megbeszélés Máltában
1945. január 31.	Zsukov egységei bevonulnak Brandenburg tartományba
1945. február 4–11.	Konferencia Jaltában a Szovjetunió, Nagy-Britannia és az USA kormányfői között

1945. február 8.	A Konyev vezette 1. Ukrán Front támadása, a Głogów környéki német erők szétverése, Alsó-Szilézia elfoglalása
1945. február 9.	Elzász felszabadulása, a háború előtti francia határok helyreállítása
1945. február 13.	Budapest felszabadulása
1945. február 13–14. és 14–15.	Drezda elleni terrorbombázások
1945. február 19.	Az első amerikai egységek partraszállása az Iwo Jima-szigeten
1945. február 23.	Az 1. és 9. amerikai hadsereg támadásának megindulása Németországban
1945. február 27.	Manilát, a Fülöp-szigetek fővárosát elfoglalják az amerikaiak
1945 február vége	Az amerikai csapatok elérik a Rajnát, egyesülnek a kanadai egységekkel, bekerítik az itt állomásozó 15 német hadosztályt
1945. március 1.	Zsukov csapatai elvágják az egész kelet-pomerániai német hadsereget
1945. március 4.	Finnország hadat üzen Németországnak
1945. március 5.	Az 1. amerikai hadsereg eléri Kölnt
1945. március 6.	Német ellentámadás a Dunántúlon, áttörési kísérlet a Balaton és a Velencei-tó között
1945. március 7.	Amerikai egységek elérik Remagent, átkelnek a Ludendorff-hídon a Rajna jobb partjára
1945. március 10.	Nagyarányú bombatámadás Tokió ellen. A város jó része elpusztul
1945. március 10.	A Patton vezette 3. amerikai hadsereg sikeres támadása Moselnél a német erők ellen. A Rajna bal partja Koblenzig szövetséges kézen
1945. március	Súlyos harcok után a japánok feladják Iwo Jima szigetét
1945. március 19.	Hitler (Néro parancsa) elrendeli a birodalom területén belül minden katonai, közlekedési, ipari és ellátási objektum megsemmisítését
1945. március 20.	Patch tábornok egységei átkelnek a Saaron
1945. március 22.	Székesfehérvár elfoglalásával a szovjet csapatok visszanyomják az egész német frontot
1945. március 23.	Patton egységei átkelnek a Rajnán, Oppenheimnél hídfőállást létesítenek
1945. március 25.	A Rajna bal partja egész hosszában az angol–amerikai hadsereg birtokában van
1945. március 27.	Az utolsó V–2 lövedékek becsapódnak Londonra

1945. március 28.	Gdańsk és Gdynia szovjet kézre kerül
1945. március 28.	Komárom és Győr felszabadul
1945. március 29.	Szovjet offenzíva a Balatontól délre a Dráva vonaláig
1945. március 29.	Kőszeg és Szombathely felszabadulása
1945. március 30.	A németek elrendelik a teljesen megbízhatatlanná vált magyar egységek lefegyverzését
1945. március 31.	A szovjet csapatok elfoglalják Sopront és elérik az országhatárt
1945. április	A szovjet–japán semlegességi egyezmény felmondása a Szovjetunió részéről
1945. április eleje	A németek kiürítik a Szerémséget, Boszniában visszavonulnak
1945. április első fele	A kelet-pomerániai német erők teljes felszámolása
1945. április 1.	Az okinawai partra szálló hadműveletek megindulása
1945. április 2.	Nagykanizsa és a lispei olajvidék elfoglalása
1945. április 4.	Magyarország felszabadulása
1945. április 4.	Bratislava felszabadulása. A szlovák bábállam összeomlása, a Csehszlovák Nemzeti Front programjának meghirdetése Kassán. A Nemzeti Front kormányának megalakulása
1945. április 5.	Lemond a japán Koiso-kormány, Suzuki tengernagy az új miniszterelnök
1945. április 7.	A világ egyik legnagyobb csatahajójának a 70 000 tonnás japán *Yamató*nak az elsüllyesztése
1945. április 9.	Az angol–amerikai csapatok támadásba lendülnek Olaszországban
1945. április 10.	Az amerikai csapatok elérik Hannovert
1945. április 11.	Az amerikai egységek elérik az Elba-folyót
1945. április 12.	Roosevelt halála, utóda Harry Truman
1945. április 13.	Bécs ostromának befejezte
1945. április 14.	Imola (Olaszország) elfoglalása
1945. április 16.	Patch tábornok egységei elérik Nürnberget
1945. április 16.	A Ruhr-vidéki német erők (Model hadserege) megadják magukat. Model öngyilkosságot követ el (21-én)
1945. április 16.	Megindul a Berlin elleni szovjet támadás
1945. április 19.	Az utolsó amerikai szárazföldi támadás megindulása Észak-Olaszországban és Németországban
1945. április 19.	Lipcse elfoglalása
1945. április 20.	Nürnberg amerikai kézre kerül
1945. április 21.	Bologna felszabadulása

1945. április 21.	A Szovjetunió barátsági és segélynyújtási egyezményt ír alá a varsói ideiglenes kormánnyal
1945. április 22.	Zsukov és Konyev csapatai Berlintől nyugatra Nauennél találkoznak, befejeződik Berlin bekerítése
1945. április 22.	A francia csapatok elfoglalják Stuttgartot
1945. április 23.	Az amerikai erők elérik a Pó-folyót, bekerítik illetve fogságba ejtik a német erők nagy részét
1945. április 24.	Montgomery haderői Hamburgtól Wittenbergéig elfoglalják az Elba bal partját
1945. április 24.	Az első szovjet egységek betörnek Berlinbe. A város ostromának kezdete
1945. április 25.	Szovjet és amerikai egységek találkozása az Elba melletti Torgaunál
1945. április 25.	Az észak-olaszországi nemzeti felkelés kirobbanása
1945. április 26.	Bréma az angol csapatok kezére kerül
1945. április 27.	Mussolinit az olasz partizánok a Como-tó környékén elfogják és kivégzik
1945. április 29.	Alexander tábornok aláírja az olaszországi német erők kapitulációját
1945. április 29.	Hitler politikai végrendelete: a hatalmat Dönitz tengernagyra ruházza
1945. április 30.	Amerikai egységek bevonulnak Münchenbe
1945. április 30.	Szovjet zászló a Reichstagon
1945. április 30.	Hitler feleségével, Eva Braunnal együtt öngyilkosságot követ el
1945. április–június 22.	Az okinawai csata. Az amerikaiak elfoglalják a szigetet
1945. május 1.	Goebbels öngyilkossága
1945. május 2.	A németek feladják Zágrábot. Horvátország teljes területe felszabadul
1945. május 2.	Az egymilliós olaszországi német hadsereg megadja magát
1945. május 2.	Az angol egységek elfoglalják Lübecket
1945. május 2.	Angol csapatok elfoglalják Rangoont
1945. május 2.	Berlin eleste
1945. május 2.	Dönitz vezetésével új német kormány alakul, Flensburg székhellyel
1945. május 3.	Hamburg eleste
1945. május 4.	Montgomery hadjáratának befejezése. Részleges fegyverszünet Északnyugat-Németországra, Dániára, és Hollandiára vonatkozóan

1945. május 4.	A Brenner-hágónál találkoznak Patch dél felé nyomuló egységei az Olaszországból észak felé nyomuló szövetséges csapatokkal
1945. május 5.	Az Északi-Alpokban állomásozó „G" hadseregcsoport leteszi a fegyvert
1945. május 7.	A német csapatok feltétel nélküli kapitulációjának aláírása Reimsben
1945. május 9.	Az USA bejelenti, hogy megszünteti a lend-lease szállításokat a Szovjetuniónak. A döntést a Szovjetunió tiltakozására visszavonják
1945. május 9.	Németország kapitulációja. A német fegyverletételi okmány aláírása Berlinben
1945. május 9.	Prága felszabadulása
1945. május 11.	A japán Legfelső Haditanács ülése
1945. május 14.	Truman utasítása Németország demokratikus újjáépítésének programjáról
1945. május 23.	Dönitz kormányának letartóztatása
1945. június 3.	Hirota volt japán külügyminiszter és Malik szovjet nagykövet találkozója
1945. június 5.	A Szövetséges Ellenőrző Bizottság megkezdi működését
1945. június 10.	Amerikai csapatok partraszállása Borneó szigetén
1945. június 10.	Németország szovjet zónájában engedélyezik az antifasiszta pártok működését
1945. június	Hosszas tárgyalások után Moszkvában megállapodás születik az új lengyel egységkormány létrehozásáról Osóbka-Morawski vezetésével, miniszterelnökhelyettes Mikołajczyk
1945. június 26.	Az Egyesült Nemzetek Szervezete alapokmányának aláírása
1945. július	Választások Angliában. A Munkáspárt győzelme
1945. július 1.	Befejeződik Németország megszállási övezeteinek kialakítása és Berlin négyhatalmi megszállása
1945. július 5.	Az új lengyel kormány elismerése
1945. július 5.	A Fülöp-szigetek felszabadulása a japán megszállás alól
1945. július 16.	Az első amerikai atombomba-kísérlet
1945. július 17–augusztus 2.	A potsdami konferencia a Szovjetunió, Anglia és az USA között
1945. július 24.	A sikeres amerikai atombomba-kísérlet után az USA elhatározza az atombomba bevetését Japán ellen
1945. július 26.	USA, Anglia, Kína ultimátuma Japánnak: megadásra szólítják fel

1945. július	Sikertelen japán kísérletek a Szovjetunió közvetítésének elnyerésére
1945. augusztus 6.	Atombomba-támadás Hiroshima ellen
1945. augusztus 8.	A Szovjetunió hadat üzen Japánnak
1945. augusztus 9.	A második amerikai atombomba ledobása Nagasakira
1945. augusztus 9.	Megindul a Japán elleni szovjet támadás
1945. augusztus 14.	Császári konferencia Japánban – a potsdami kapitulációs nyilatkozat elfogadása. Fasiszta tisztek sikertelen puccskísérlete
1945. augusztus 14.	Szovjet–kínai tárgyalások befejezése a Japán elleni háborúról
1945. augusztus 15.	Japánban Higashikuni herceg új kormányt alakít
1945. augusztus 17.	Vasziljevszkij fegyverletételre szólítja fel a japán Kwantung-hadsereget
1945. augusztus 20.	Harbin és Mukden szovjet kézre kerül
1945. augusztus 22.	A Vörös Hadsereg elfoglalja Port Arturt. Megkezdődik Korea felszabadítása
1945. augusztus 26.	A Szahalin-szigetet elfoglalják a szovjet erők
1945. szeptember 1.	A Kurili-szigetet elfoglalják a szovjet csapatok
1945. szeptember 2.	A japán fegyverletételi okmány aláírása. Véget ér a második világháború

FORRÁSJEGYZÉK

K. H. Absbagen: Canaris. London 1956.

P. Accoce–P. Quet: La guerre a été gagnée en Suisse. Paris 1966.

W. Adam: Nehéz elhatározás. Bp. 1968.

H. G. Adler: Auschwitz: Zeugnisse und Berichte. Frankfurt 1962.

Adonyi Ferenc: A magyar katona a második világháborúban. Klagenfurt 1954.

E. Alexander: The Alexander Memoirs. London 1962.

D. Alfieri: Due Dittatori di Fronte. Roma 1948.

Anatomie des Krieges. Herausgegeben und eingeleitet von D. Eichholtz–W. Schumann. Berlin 1969.

F. Anfuso: Da Palazzo Venezia al Lago di Garda 1936–1945. Bologna 1957.

A. Armstrong: Unconditional surrender. The Impact of the Casablanca policy upon World War II. New Brunswick–New Jersey 1961.

J. A. Armstrong: Soviet Partisans in World War II. Madison 1964.

R. Aron: Histoire de la libération de la France. Paris 1959.

R. Aron: Histoire de Vichy. 1940–1944. Paris 1954.

N. Artyemjev: Magyarország felszabadítása. Bp. 1950.

V. Avarin: Harc a Csendes-óceánért. Bp. 1950.

P. Badoglio: Italy in the second World War. London 1948.

I. H. Bagramjan: Gorod vojnü na Dnyepre. Moszkva 1965.

G. Bastianini: Uomini, Cose Fatti. Vitagliano 1959.

R. Battaglia: A második világháború. Bp. 1972.

R. Battaglia–G. Garritano: Breve storia della Resistenza Italiana. Torino 1955.

Général Beaufre: Le Drame de 1940. Paris 1965.

M. Beloff: The Foreign Policy of Soviet Russia 1929–1941. London 1949.

E. Beneš: Memoirs. London 1954.

J. Benoist-Méchin: Soixante jours qui ébranlèrent l'Occident. I–III. köt. Paris 1956.

Berend T. Iván–Ránki György: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a 19–20. században. Bp. 1969.

Berend T. Iván–Ránki György: Magyarország gyáripara a második világháború előtt és a háború időszakában (1933–1944). Bp. 1958.

T. Berenstein: Faschismus–Getto–Massenmord; Dokumentation über Ausrottung und Widerstand der Juden in Polen. Berlin 1961.

V. S. Berezskov: V diplomatyicseszkoj misszijej v Berline 1940–1941. Moszkva 1966.

S. S. Birjuzov: Kogda gremeli puski. Moszkva 1961.

S. S. Birjuzov: Szovjetszkij szoldat na Balkanah. Moszkva 1963.

A. S. Blank: Kommunyityicseszkaja Partyija Germanyii v Borbe Protyiv Fasisztkoj diktaturü. Moszkva 1964.

M. Bloch: Strange Defeat. A Statement of Evidence Written in 1940. London 1949.

W. A. Boelcke: Kriegspropaganda 1939–1941: geheime Ministerkonferenzen in Reichspropagandaministerium. Stuttgart 1966.

T. Bór-Komorowski: The Secret Army. London 1951.

J. V. Boriszov: Szovjetszko-francuzszkije otnosenyija (1924–1945.) Moszkva 1964.

G. Bottai: Vent'anni e un giorno. Milano 1949.
R. Bova Scoppa: Colloqui con due Dittatori. Roma 1949.
O. N. Bradley: A Soldier's Story. New York 1951.
M. Broszat: Der Nationalsozialismus. (Weltanschauung, Programm und Wirklichkeit.) Stuttgart 1960.
M. Broszat: Nationalsozialistische Polenpolitik, 1939–1945. Stuttgart 1945.
R. L. Braham: The Destruction of Hungarian Jewry: a Documentary Account. 2. köt. New York 1963.
K. Brandt: Germany's agricultural and food policies in World War II. I.: The management of agriculture and food in Germany. A Study in planned economy in collaboration with K. Höfner, A. Hanau, E. Woreman. II.: Management of agriculture and food in the German occupied and other areas of Fortress Europe, in collaboration with O. Schiller and F. Ahlgrimm. Stanford Calif. Stanford Univ. Press 1953.
A. Bryant: The Turn of the Tide 1939–1943. London 1957.
A. Bryant: Triumph in the West 1943–1946. London 1959.
H. Buchheim: Anatomie des SS-Staates. 2. köt. Olten-Freiburg 1965.
A. Bullock: Hitler. A Study in Tyranny. London 1955.
J. McG. Burns: Roosevelt the Lion and the Fox. New York 1956.
J. McG. Burns: Roosevelt the Soldier of Freedom. London 1941.
H. C. Butcher: My three years with Eisenhower. The personal diary of captain Harry C. Butcher USNR Naval aide to general Eisenhower, 1942–1945. New York 1946.
R. J. C. Butow: Japan's Decision to Surrender. Stanford 1954.
J. Byrnes: Speaking frankly. London 1947.

G. Carroci: La Resistenza italiana. Milano 1963.
R. Cartier: La seconde guerre mondiale. 2 köt. Paris 1966–1967.
W. L. Churchill: The Second World War. 1–6. köt. New York 1961.
G. Ciano: L'Europa verso la catastrofe. Milano 1948.
Ciano naplója 1939–1943. Gróf Galeazzo Ciano olasz külügyminiszter 1936–1943, teljes, rövidítés nélküli naplói. Bp. 1946.
A. Clark: Barbarossa. London 1965.
M. W. Clark: Calculated Risk. London 1951.
E. Collotti: A náci Németország. Bp. 1965.
E. Collotti: L'amministrazione tedesca dell'Italia occupata, 1943–1945. Milano 1963.
A concise History of World War II. New York 1964. Szerk.: Vincent Esposito.
E. H. Cookridge (Edward Spiro): Inside SOE, the Story of Special Operations in Western Europe 1940–1945. London 1966.
D. Cooper: Old Men Forget. London 1954.
A. Cretzianu: The Lost Opportunity. London 1957.
J. G. Crowther–R. Whiddington: Science at War. London 1947.

J. J. Csadajev: Ekonomika SZSZSZR v Period Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü. Moszkva 1965.
Csatári Dániel: Forgószélben. Magyar–román viszony, 1940–1943. Bp. 1968.
V. I. Csujkov: Erőd a Volga partján. Bp. 1960.

A. Dallin: German Rule in Russia 1941–1945. London 1957.
Das nationalsozialistische Deutschland und die Sowjetunion 1939–1941. d. E. M. Caroll–F. T. Epstein. Washington 1948.
F. W. Deakin: The Brutal Friendship. Mussolini, Hitler and the Fall of Italian Fascism. London 1962.

J. R. Deane: The strange Alliance. The Story of Our Efforts at War, cooperation with Russia. New York 1946.
Dedijer: With Tito through the War. London 1951.
J. Delarue: A Gestapo története. Bp. 1965.
Der deutsche Imperialismus und der zweite Weltkrieg. Wissenschaftliche Konferenz der Kommission der Historiker der DDR und der UdSSR ... vom. 14. bis. 19. Dezember 1959 in Berlin. Red. L. Stern, A. S. Jerusalimski usw. 1–3. köt. Berlin 1960–1962.
D. S. Detwiler: Hitler, Franco und Gibraltar. Wiesbaden 1962.
M. Djilas: Conversations with Stalin. New York 1962.
Documents on German Foreign Policy 1918–1945. DGFP. London–Washington 1949–1964.
Documents on Polish-Soviet Relations 1939–1945. London 1961.
Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. Vádirat a nácizmus ellen. 1–3. köt. Bp. 1958–1967.
E. Dollmann: Roma nazista. Milano 1949.
M. Domarus: Hitler: Reden und Proklamationen 1932–1945. 2. köt. Würzburg 1963.
K. Dönitz: Zehn Jahre und zwanzig Tage. Bonn 1958.
K. Dönitz: Mein wechselvolles Leben. Göttingen 1968.
The Eden Memoirs. The Reckoning. London 1965.
W. Efurth: Der Finnische Krieg 1941–1944. Wiesbaden 1950.
D. D. Eisenhower: Crusade in Europe. New York 1948.
Entscheidungsschlachten des zweiten Weltkrieges. Frankfurt am Main 1960.
European Resistance Movements 1939–1945. Oxford 1964.

H. Feis: Churchill, Roosevelt, Stalin. Princeton 1957.
H. Feis: The road to Pearl Harbor: the coming of the war between the United States and Japan. Princeton–New Jersey 1950.
R. de Felice: Storia degli hebrei italiani sotto il fascismo. Torino 1961.
A. F. Fjodorov: Partizánok élén. Bp. 1950.
W. F. Flicke: Agenten funken nach Moskau. Kreuzlingen 1954.
A. Fontaine: Historie de la guerre froide. 1. köt. Paris 1965.
Foreign Relations of the United States.
The Conferences at Washington 1941–1942 and Casablanca 1943.
The Conferences at Cairo and Teheran 1943. Washington 1961.
The Conferences at Malta and Jalta. Washington 1955.
The Conference of Berlin (Potsdam). Washington 1960.
C. Fotich: The War We Lost. New York 1948.
A. B. Fox: The Power of Small States: Diplomacy in World War. II. köt. Chicago 1959.
A. Frank: Napló. Bp. 1962.
M. Fretter-Pico: Missbrauchte Infanterie. Frankfurt am Main 1957.
S. Friedländer: XII. Pius és a Harmadik Birodalom. Bp. 1966.
H. Friessner: Verratene Schlachten. Hamburg 1956.
J. F. C. Fuller: The second World War 1939–1945; a strategical and tactical history. London 1948.

Ch. de Gaulle: Mémoires de guerre. I–II. köt. Paris 1954.
P. Georgiev–B. Spiru: Bulgariens Volk im Widerstand 1941–1944. Berlin 1962.
F. Gilbert: Hitler Directs his War. The secret records of his daily military conferences. New York 1950.
G. M. Gilbert: Nürnbergi napló. Bp. 1967.
H. B. Gisevius: Bis zum bitteren Ende. 1–2. köt. Hamburg 1947.

The Goebbels' Diaries. Szerkesztette: L. P. Lochner. New York 1948.
Gosztony Péter: Endkampf an der Donau 1944–1945. Wien 1970.
M. Gowing: Britain and Atomic Energy, 1939–1945. London 1964.
W. Görlitz: Der zweite Weltkrieg, 1939–1945. 2 köt. Stuttgart 1951–1952.
W. Görlitz: The History of German General Staff 1867–1945. New York 1953.
Grand Strategy. J. R. M. Butler–J. M. A. Gwyer–J. Ehrman. 5. köt. London 1964–1972.
A. A. Grecsko: Harc a Kaukázusért. Bp. 1970.
H. Greiner: Die Oberste Wehrmachtführung. 1939–1943. Wiesbaden 1951.
L. Gruchmann: Der zweite Weltkrieg. München 1967.
L. Gruchmann: Nationalsocialistische Grossraumordnung. Stuttgart 1962.
R. Guariglia: Ricordi 1922–1946, Napoli 1950.
H. Guderian: Erinnerungen eines Soldaten. Heidelberg 1951.

W. Hagen: Die geheime Front. Zürich 1950.
Halders Kriegstagebuch. 3 köt. Stuttgart 1962–1964.
A. Harris: Bomber Offensive. London 1947.
U. Hassel: Vom anderen Deutschland. Tagebücher 1938–1944. Zürich 1947.
H. Heiber: Hitlers Lagebesprechungen die Protokollfragmente seiner militärischen Konferenzen 1942–1945. Stuttgart, 1962.
H. Heiber: Joseph Goebbels. Berlin 1952.
A. Heusinger: Befehl im Widerstreit. Tübingen 1950.
T. Higgins: Winston Churchill and the Second Front 1940–1943. New York 1957.
R. Hilberg: The Destruction of the European Jews. Chicago 1961.
G. Hilger–A. G. Meyer: The Incompatible Allies. New York 1953.
A. Hillgruber: Hitler, König Carol und Marschall Antonescu. Die deutsch–rumänischen Beziehungen 1939–1944. Wiesbaden 1954.
A. Hillgruber: Hitlers Strategie: Politik und Kriegführung 1940–1941. Frankfurt 1965.
A. Hillgruber: Staatsmänner und Diplomaten bei Hitler. 2 köt. Frankfurt 1966–1970.
Hitler e Mussolini. Lettere e documenti. Milano 1946.
R. Hoess: Commandant of Auschwitz. London 1959.
E. L. Homze: Foreign Labor in Nazi Germany. Princeton–N. J. 1967.
J. B. Hoptner: Yugoslavia in Crisis, 1934–1941. New York 1962.
Horváth Miklós: A 2. magyar hadsereg megsemmisülése a Donnál. Bp. 1958.
Horthy Miklós: Emlékirataim. Buenos Aires 1954.
Horthy Miklós titkos iratai. (Szerk. Szűcs László és Szinai Miklós.) Bp. 1965.
L. Hory–M. Broszat: Der Kroatische Ustascha-Staat 1941–1945. Stuttgart 1964.
W. Hubatsch: Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. Frankfurt 1962.
W. Hubatsch: „Weserübung": die deutsche Besetzung von Dänemark und Norwegen 1940. Berlin 1960.
C. Hull: The Memoirs. I–II. köt. London 1948.

R. Ingersoll: Szigorúan titkos. Bp. 1966.
V. L. Iszraeljan: Antigitlerovszkaja koalicia (1941–1945). Moszkva 1964.
V. L. Iszraeljan: Diplomaticseszkaja Isztorija Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü. Moszkva 1959.
V. L. Iszraeljan–L. N. Kutakov: A diplomácia kulisszái mögül. Bp. 1969.

H. A. Jacobsen: Dünkirchen. Ein Beitrag zur Geschichte des Wesfeldzuges 1940. Neckargemünd 1958.
H. A. Jacobsen: Fall Gelb. Wiesbaden 1957.

H. A. Jacobsen: 1939–1945. Der zweite Weltkrieg in Chronik und Documenten. Darmstadt 1959.
E. Jäckel: Frankreich in Hitlers Europa. Stuttgart 1966.
N. N. Jakovlev: Franklin Delano Roosevelt. Bp. 1968.
N. N. Jakovlev: Pearl Harbor rejtélye. Bp. 1967.
A. Sz. Jakovlev: Szárnyak és emberek. Bp. 1968.
A. I. Jerjomenko: Sztalingrad. Moszkva 1961.
A. I. Jerjomenko: V nacsale vojnü. Moszkva 1964.
L. de Jong: The german Fifth Column in the Secont World War. Chicago 1956.
Jubász Gyula: A Teleki-kormány külpolitikája 1939–1941. Bp. 1964.
Jubász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919–1945. Bp. 1969.

Kállai Gyula: A magyar függetlenségi mozgalom 1936–1945. Bp. 1965.
N. Kállay: Hungarian Premier. A Personal Account of a Nations' Struggle in the Second World War. New York 1954.
A. V. Karaszev: Leningradci v godü blokadü 1941–1943. Moszkva 1960.
A. Kedros: La résistance grécque 1940–1944. Paris 1966.
L. Kerekes (ed): Allianz Hitler–Horthy–Mussolini: Dokumente zur ungarischen Aussenpolitik. Bp. 1966.
S. D. Kertesz: Diplomacy in a Whirlpool: Hungary Between Nazi Germany and Soviet Russia. South Bend, Ind. 1953.
A. Kesselring: Soldat bis zum letzten Tag. Bonn 1953.
Kis Aladár: Az olasz fasizmus története. Bp. 1970.
H. Kissel: Die Panzerschlachten in der Puszta im Oktober 1944. Neckargemünd 1960.
P. Kleist: Zwischen Hitler und Stalin. Bonn 1950.
N. Kogan: Italy and the Allies. Cambridge 1956.
E. Kogon: Der SS-Staat. Mannheim 1959.
E. Kolb: Bergen-Belsen. Hannover 1962.
I. Sz. Konyev: A negyvenötös esztendő. Bp. 1968.
E. Kordt: Wahn und Wirklichkeit. Stuttgart 1947.
Korom Mihály: A fasizmus bukása Magyarországon. A népi demokratikus átalakulás feltételeinek létrejötte 1943–1945. Bp. 1961.
Sz. A. Kovpak: A brjanszki erdőtől a Kárpátokig. Bp. 1951.
V. Král: Lesson from History: Documents Concerning Nazi Policies . . . in Czechoslovakia. Praha 1961.
V. Král: Otázky hospodářského a sociálního vývoje v českých zemích v letech 1938–1945. Praha 1957–1959.
Kriegstagebuch des Oberkommandos der Wehrmacht. 4 köt. Frankfurt am Main 1951–1961.
P. G. Kuznyecov: Marsal Tolbuhin. Moszkva 1966.

Lackó Miklós: Nyilasok, nemzetszocialisták. Budapest 1965.
J. de Launay: Le monde en Guerre 1939–1945. Paris 1945.
W. D. Leahy: I was there. New York 1949.
C. di Loverdo: Les maquis rouges des Balkans 1941–1945. Paris 1967.

C. A. Malcartney: October fifteenth. A History of Modern Hungary 1929–1945. Edinbugh 1956–1957.
R. J. Malinovszkij: Budapest–Vena–Praga. Moszkva 1965.
B. F. Maclean: Eastern Approaches. London 1949.
H. Macmillan: The Blast of War 1939–1945. London 1967.

Magyarország külpolitikája a II. világháború kitörésének időszakában 1939–1940. Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. 4 köt. Összeállította: Juhász Gyula. Bp. 1962.
I. M. Majszkij: Háborús emlékeim. Bp. 1968.
E. Manstein: Verlorene Siege. Bonn 1955.
R. Manvell–H. Fraenkel: Doctor Goebbels: His Life and Death. London 1960.
B. Mark: Der Aufstand im Warschauer Ghetto. Berlin 1957.
Marsball: Így győztünk ... Bp. é.n.
J. McSherry: Stalin, Hitler and Europe. The imbalance of Power. New York 1970.
D. Melnyikov: Összeesküvés Hitler ellen. 1944. július 20. (Legenda és valóság.) Bp. 1964.
H. Michel: Histoire de la Résistance (1940–1944). Paris 1958.
H. Michel: Jean Moulin l'unificateur. Paris 1964.
H. Michel: La seconde guerre mondiale 1–2. köt. Paris 1967–1969.
H. Michel: Les courants de pensée de la Résistance. Paris 1962.
H. Michel: Les mouvements clandestins en Europe (1938–1945). Paris 1961.
H. Michel: Vichy: année 40. Paris 1966.
A. S. Milward: The German Economy at War. London 1965.
O. Molden: Der Ruf des Gewissens. Wien 1957.
B. L. Montgomery: The Memoirs. London 1958.
B. L. Montgomery: Normandy to the Baltic. London 1946.
A. Moorebead: Montgomery. London 1963.
F. Morgan: Overture to Overlord. London 1950.
S. E. Morison: History of United States naval operations in World War II. 1. köt. The battle of the Atlantic: september 1939–may. 1943. 2.: Operations in the North African Waters. October 1942–june. 1943. Boston 1947.
M. Mourin: Le drame des états satellites de l'Axe de 1939 à 1945. Paris 1957.
R. Murphy: Diplomat among Warriors. New York 1964.
B. Mussolini: The Fall of Mussolini: His Own Story. New York 1948.

A Nagy Honvédő Háború Története, 1941–1945. 1–6. köt. Bp. 1964–1967.
Nagy Vilmos, nagybaczoni: Végzetes esztendők 1938–1945. Körmend 1945.
Nazi conspiracy and aggression. I–VIII. köt. Washington 1946–1947.
Nazi-Soviet Relations 1939–1941. Washington 1948.
Nemzetközi szerződések 1918–1945. Összeállította: Halmosy Dénes. Bp. 1966.
H. Neubacher: Sonderauftrag Südost 1940–1945. Berlin 1953.
A. M. Nyekrics: Így történt ... 1941. június 22. Bp. 1967.
A. M. Nyekrics: Vojna kotoruju nazvali „sztrannoj". Moszkva 1961.
Nyemecko-Fasisztszkij Okkupacionnüj Rezsim na Ukrajne. Kijev. 1963.

Okmányok és adatok a második világháború előzményeiről. Közzétette a Szovjetunió Külügyminisztériuma. II. köt. Bp. é.n.
Ölvedi Ignác: A budai vár és a debreceni csata. Horthyék katasztrófa politikája. Budapest 1970.
S. M. Osgood: The Fall of France 1940. Causes and Responsibilities. Boston 1967.

R. M. Page: The Origins of Radar. Garden City 1962.
G. S. Patton: War as I knew it. Boston 1947.
F. Paulus: „Ich stehe hier auf Befehl!" Frankfurt am Main 1960.
D. V. Pavlov: Leningrad v blokade. Moszkva 1961.
A. Philippi–F. Heim: Der Feldzug gegen Sowjetrussland von 1941 bis 1945. Stuttgart 1962.
H. Picker: Hitlers Tischgespräche im Führerhauptquartier 1941–1942. Bonn 1951.

M Pijade La fable de l'aide sovietique a l'insurrection nationale yougoslave Paris 1950
Pinter Istvan A Magyar Front es az ellenallas Bp 1970
Pinter Istvan Magyar kommunistak a Hitler ellenes nemzeti egysegert Bp 1968
S Piotrowski Hans Frank s Diary Warsawa 1961
I Popescu Puturi La Roumanie pendant la deuxeme guerre mondiale etudes Bukarest 1964
M M Postan British War Production London 1952
E L Presseisen Germany and Japan A Study in totalitarian Diplomacy, 1933–1941 The Hague 1958
Protokoll des wissenschaftlichen Tagung in Leipzig von 25 bis 30 November 1957 z kot Probleme der Geschichte des zweiten Weltkrieges Berlin 1958
A I Puskas Vengrija vo Vtoroj Mirovoj Vojne Moszkva 1963
P Puntoni Parla Vittorio Emanuele III Palazzi 1948

R Rahn Ruheloses Leben Dusseldorf 1949
Ranki Gyorgy Emlekiratok es valosag Magyarorszag masodik vilaghaborus szereperol Bp 1964
Ranki Gyorgy 1944 marcius 19 Bp 1968
H Rauschning Hitler bizalmasa voltam Bp 1970
G Reitlinger The Final Solution New York 1953
P Reynaud Au coeur de la mêle 1939–1945 Paris 1951
E Rintelen Mussolini als Bundesgenosse Tubingen–Stuttgart 1951
G Ritter Carl Goerdeler und die deutsche Widerstandsbewegung Stuttgart 1957
T Robert Wie sie uberlebten 1958
K V Rokosszovszkij Katonai kotelesseg Bp 1971
E Rommel Krieg ohne Hass Afrikanische Memorien Heidenheim Brenz 1950
E Roosevelt Apam igy latta Bp 1947
H Rothfels The German Opposition to Hitler Chicago 1962
G L Rozanov Hitler vegnapjai (A fasiszta Nemetorszag osszeomlasanak tortenetebol) Bp 1962
Rozsnyoi Agnes A Szalasi puccs Bp 1962
Lord Russell A horogkereszt remtettei Bp 1955
C Ryan The Last Battle London 1966
C Ryan The Longest Day New York 1957

A M Szamszonov Sztalingradszkaja bitva Moszkva 1960
A M Szamszonov Velikaja bitva pod Moszkvoj Moszkva 1956
W Schellenberg Memoirs London 1956
F v Schlabrendorff The Secret War Against Hitler London 1966
P Schmidt Hitler tolmacsa voltam Budapest 1971
I Shool Die Weisse Rose Frankfurt am Main–Hamburg 1957
P Seabury The Wilhelmstrasse A study of German diplomats under the Nazi regime Berkeley–Los Angeles 1954
P Secchia–C Moscatelli Il Monte Rose e sceso a Milano, la resistenza nel Biellese nella Valsesia e nella Valdossola Torino 1958
P Secchia–F Frascati La Resistenza e gli alleati Milano 1962
J Shen Le camp de concentration d'Oswięcim Birkenau Warsawa 1957
R E Sherwood Roosevelt and Hopkins, an intimata history New York 1950
R E Sherwood The White House papers of Harry Hopkins London 1948
W L Shirer Berlin Diary New York 1941
W I Shirer The Rise and Fall of the Third Reich A History of Nazi Germany New York 1960

L. L. Snyder: The War: A Concise History 1939–1945. New York 1960.
H. Speidel: Invasion 1944. Ein Beitrag zu Rommels und des Reiches Schicksal. Tübingen–Stuttgart 1950.
Stalin and his generals. Edited by S. Bialer. New York 1969.
H. Steiner: Zum Tode verurteilt. Österreicher gegen Hitler. Wien 1964.
E. R. Stettinius: Roosevelt and the Russians, the Yalta Conference. New York 1949.
H. L. Stimson–McG. Bundy: On Active Service in Peace and War. New York 1948.
Sz. M. Styemenko: Ahol a győzelmet kovácsolták. Bp. 1969.
V. P. Szviridov: Bitva za Leningrad 1941–1944. Leningrád 1962.

Szovjetszkije partyizani: iz isztorii partyizanszkovo dvizsenyija v godü Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü. Moszkva 1963.
Szovjetszko-csehoszlovackije Otnosenyija vo Vremja Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü 1941–1945. Moszkva 1960.
Szovjetszko-francuzszkije Otnosenyija vo Vremja Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü 1941–1945. Moszkva 1959.
Sztálin: A Szovjetunió Nagy Honvédő Háborújáról. Bp. 1949.
Sztálin üzenetváltása az Egyesült Államok és Nagy-Britannia kormányfőivel 1941–1945. I–II. köt. A Szovjetunió Külügyminisztériuma. Bp. 1958.
I. G. Sztarinov: Minü zsdut szvojego csasza. Moszkva 1964.

A. Tamaro: Due anni di storia 1943–1945. 1–3. köt. Roma 1948.
Lord Tedder: With Prejudice. London 1967.
Teherán, Jalta, Potsdam. Bp. 1969.
Ch. Tillon: Les F. T. P. Paris 1962.
K. Tippelskirch: Geschichte des zweiten Weltkriegs. Bonn 1951.
Tóth Sándor: A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Bp. 1965.
A. J. Toynbee–W. M. Toynbee: Hitler's Europe. London–Oxford 1954.
A. J. Toynbee–W. M. Toynbee: The Eve of War 1939. London–Oxford 1957.
H. R. Trevor–Roper: The last days of Hitler. London 1947.
Trial of the Major war Criminals before the International Military Tribunal. I–XLII. köt. Nürnberg 1947.
H. S. Truman: Year of Decisions. London 1955.

B. Sz. Tyelpuhovszkij: Ocserki isztorii Velikoj Otyecsesztvennoj Vojnü 1941–1945. Moszkva 1955.
B. Sz. Tyelpuhovszkij: Velikaja Otyecsesztvennaja Vojna Szovjetszkovo Szojuza 1941–1945. Moszkva 1959.
I. V. Tyulenyev: Cserez tri vojnü. Moszkva 1960.

United States Army in World War II. Chronology 1941–1945. Washington 1960.

Vnyesnaja polityika Szovjetszkovo Szojuza v period Otyecsesztvennoj Vojnü. Moszkva 1969.
F. D. Volkov: SZSZSZR–Anglija nakanunye 1929–1945 gg. Anglo-szovjetszkije Otnasenyija v period vtoroj mirovoj vojnü. Moszkva 1964.
F. D. Vorobjov–V. M. Kravcov: Otyecsesztvennaja Vojna Szovjetszkovo Szojuza 1941–1945. Moszkva 1961.
N. N. Voronov: Na szluzsbe vojennoj. Moszkva 1963.
N. N. Voronov: Podvig szovjetszkogo naroda. Isztorija SZSZSZR 1956.

N. A. Voznyeszenszkij: A Szovjetunió hadigazdasága a Nagy Honvédő Háború éveiben. Bp. 1948. Vtoroja mirovaja vojna 1–3. Moszkva 1966.

P. S. Wandycz: Czechoslovak–Polish Confederation and the Great Powers, 1940–1943. Bloomington 1956.

W. Warlimont: Inside Hitler's Headquartes, 1939–1945. London 1964.

G. L. Weinberg: Germany and the Soviet Union. Leiden 1954.

E. Weinert: Das Nationalkomitee „Freies Deutschland". 1943–1945. Berlin 1957.

S. Welles: The Time for Decision. New York 1945.

A. Werth: Russia at War 1941–1945. London 1964.

S. Westphal: Heer in Fesseln. Aus den Papieren des Stabchefs von Rommel, Kesselring und Rundstedt. Bonn 1950.

R. Wheatley: Operation Sea Lion. German plans for the invasion of England 1939–1942. Oxford 1958.

J. W. Wheeler-Bennett: The nemesis of power. The German Army in politics 1918–1945. London 1954.

J. Wieder: A volgai katasztrófa. Bp. 1969.

A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. (1933–1944. Összeállította: Ránki György, Pamlényi Ervin, Juhász Gyula, Tilkovszky Loránd. Bp. 1968.)

G. Willard: La drôle de guerre et la trahison Vichy. Paris 1960.

Ch. Wilmot: The Struggle for Europe. New York–London 1952.

F. M. Wilson: Eight Years Overseas. London 1950.

E. Wiskemann: The Rome–Berlin Axis. A history of the relations between Hitler and Mussolini. New York 1949.

Wollt Ihr den totalen Krieg? Die Geheimen Goebbels Konferenzen 1939–1943. Herausgegeben und ausgewählt von W. A. Boelcke. Stuttgart 1967.

L. Woodward: British Foreign Policy in the Second World War. 3 köt. London 1970.

G. Wright: The Ordeal of Total War 1939–1945. New York 1968.

J. Wulf: Das Dritte Reich und seine Vollstrecker. Berlin 1961.

G. Zaleski: Satyra w konspiracji. Warsawa 1958.

I. T. Zamercev: Cserez godü i rassztojanyija. 1965.

R. Zangrandi: 1943: 25 luglio–8 settembre. Milano 1964.

Z. A. B. Zeman: Nazi Propaganda. London 1964.

Der Zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten. 1–3. köt. H. Dollinger–H. A. Jacobsen. München 1963.

P. A. Zsilin: Die Wichtigsten Operationen des Grössen Vaterländischen Krieges 1941–1945. Berlin 1958.

J. M. Zsukov: A Távol-Kelet a nemzetközi politikában. 1870–1945. Bp. 1953.

G. K. Zsukov: Emlékek, gondolatok. Bp. 1970.

NÉVMUTATÓ

Abe, Nobuyuki (1875–1953) – 123
Adam, Wilhelm – 214
Alanbrooke lord, l. Brooke, Sir Alan
Alekszandr Nyevszkij (1220?–1263) – 118
Alexander, Harold Rupert, Viscount of Tunis (szül. 1891) – 231, 241–242, 303, 319–320, 343, 426–427, 429, 479, 513–514, 525
Alfieri, Dino Odoardo (szül. 1886) – 309
Ambrosio, Vittorio (1879–1958) – 308–309
Aman – 123
Amery, Leopold Stanett (1873–1955) – 22
Anami, Korechika (megh. 1945) – 580, 582
Anders, Władysław (szül. 1892) – 333
Antonescu, Ion (1882–1946) – 57, 67–68, 91, 97–98, 164–165, 203, 258, 261, 344, 356–358, 391, 442
Antonescu, Mihail (1904–1946) – 261, 356
Antonov, Alekszej Innokentyevics (szül. 1896) – 487
Appleton, Sir Edward Victor (1892–1965) – 46
Arnim, Hans-Jürgen von (szül. 1889) – 240, 242–243
Arnold, Henry Harley (1886–1950) – 147
Attlee, Clement Richard (1883–1967) – 551–552, 554–555, 558
Auchinleck, Sir Claude John Eyre (szül. 1884) – 230
Bach-Zelewski, Erich von dem – 326, 453
Badoglio, Pietro (1871–1956) – 61–62, 308, 311–315, 317–318, 342–343, 350
Bagramjan, Ivan Hrisztoforovics (szül. 1897) – 117
Bajcsy-Zsilinszky Endre (1886–1944) – 348, 350, 352, 354
Balbo, Italo (1896–1940) – 60
Bao Dai (Vin Tui; szül. 1913) – 363
Bárdossy László (1890–1946) – 138
Bastianini, Giuseppe (szül. 1899) – 255, 257
Battaglia, Roberto – 125, 209, 339, 342, 568, 573, 576
Bästlein, Bernhard (1894–1944) – 417
Beaverbrook, William Maxvell (1879–1964) – 103–104, 129, 146
Beck, Ludwig von (1880–1944) – 416–417, 419
Bedell Smith, Walter (1895–1961) – 314, 404, 535, 537–538
Beneš, Eduard (1884–1948) – 335, 390, 460
Benoist-Méchin, Jacques (szül. 1901) – 51
Berend T. Iván – 188
Berija, Lavrentyij Pavlovics (1899–1953) – 166
Berezskov, Valentyin S. – 71
Berling, Zygmunt (szül. 1896) – 399, 401
Beveridge, William Henry (1879–1963) – 274
Bevin, Ernest (1881–1951) – 551–552, 554, 558
Bialer, S. – 395
Bierut, Bolesław (1892–1956) – 400, 482, 551
Blaskowitz, Johannes von (1883–1946) – 410
Bloch, Marc (1886–1944) – 36
Blum, Léon (1872–1950) – 37
Bock, Fedor von (1880–1945) – 8, 24, 112, 119–120, 169, 172
Boelcke, Willi A. – 208
Bohle, Ernest Wilhelm (szül. 1903) – 44
Bohr, Niels (1885–1962) – 571
Boltyin, Je. A. – 118, 326, 345
Borisz, III. (1894–1943) bolgár cár (1918–1943) – 58, 68, 258
Bór-Komorowski, Tadeusz (1895–1966) – 333, 400
Bormann, Martin (1900–1945?) – 256, 530–532
Bose, Subhas Chandra (1897–1945) – 143
Bottai, Giuseppe (1895–1959) – 310
Bova-Scoppa, Renato – 261
Bradley, Omar Nelson (szül. 1893) – 405, 412, 421, 430, 437–438, 513, 515–520, 522
Brandenburgi dinasztia – 521
Brătianu, Konstantin (Dinu; 1866–1950) – 357
Brauchitsch, Walter von (1881–1948) – 12, 86, 98, 120
Braun, Eva (1912–1945) – 530
Broszat, Martin – 195, 200
Brooke, Sir Alan Francis (1883–1963) – 157, 246, 383–384, 404, 513
Budin, Stanislav – 62
Bugyonnij, Szemjon Mihajlovics (1883–1974) – 115, 117

Bullock, Alan Louis Charles (szül. 1914) – 418–419, 521, 532
Bundy, McGeorge (szül. 1919) – 158
Burns, James MacGregor (szül. 1918) – 134
Busch, Ernst (1885–1945) – 397
Butcher, Harry C. – 428
Butow, R. J. C. – 567
Bürckel, Josef (1895–1944) – 37
Byrnes James Francis (szül. 1879) – 493, 547, 552–553, 558, 572, 581
Byron, George Gordon Noel (1788–1824) – 148

Cadogan, Sir Alexander George Montagu (szül. 1884) – 110
Cadorna, Raffaele gr. (szül. 1889) – 343
Canaris, Wilhelm (1887–1945) – 52, 319, 420
Carlyle, Thomas (1795–1881) – 521
Cartier, R. – 311
Castellano, Giuseppe – 312, 314
Catroux, Georges (szül. 1877) – 96
Cavallero, Ugo gr. (1880–1943) – 307
Chamberlain, Arthur Neville (1869–1940) – 10, 22, 24, 42, 274
Choltitz, Dietrich von (1894–1966) – 423
Churchill, Sir Winston Leonard Spencer (1874–1965) – 5–6, 17, 22, 24–25, 29, 33–35, 38–45, 48, 62, 77–78, 81, 84–85, 93, 96, 103–104, 106–108, 111, 115, 127–130, 135, 142–143, 145–162, 166, 229, 231, 233–234, 240–242, 245–247, 249–252, 258, 270, 272, 274, 276–277, 281–282, 300, 302–304, 308–310, 312–314, 317–319, 329–330, 332, 343, 351, 359, 366–367, 373, 375–380, 382–389, 396, 399, 401, 403–406, 411, 421, 425–429, 441, 445–447, 453, 463, 476–500, 506, 513, 519–520, 525–526, 529, 541–552, 554–559, 562, 566, 569, 574
Ciano di Cortelazzo, Galeazzo gr. (1903–1944) – 12–13, 33, 39, 53, 56, 61, 65–66, 69, 164, 254, 307
Cincar Marković, Aleksandar – 83
Clark, Mark Wayne (szül. 1896) – 235, 238–239, 316, 427, 480
Clemenceau, Georges (1841–1929) – 33, 248, 493
Collotti, Enzo – 190
Cripps, Sir Stafford (1889–1952) – 106–107, 143
Cromwell, Oliver (1599–1658) – 22
Cunningham, A. A. – 305
Cunningham, Sir Alan Gordon (szül. 1887) – 226
Cunningham, Sir Andrew Browne (szül. 1883) – 226, 303
Cunningham, Sir John Henry (szül. 1885) – 226
Curie, Pierre (1859–1906) – 571
Curzon, George Nathaniel (1859–1925) – 481–482, 493
Cvetković, Dragiša (szül. 1893) – 83

Csadajev, Jakov Jermolajevics – 269
Csáky István gr. (1894–1941) – 55, 69
Csang Kaj-sek (1887–1974) – 123–124, 130, 142, 364–365, 367, 379–381, 388–389, 471, 474, 500, 570, 580, 584
Csatay Lajos (1886–1944) – 351
Csermurev, Ivan – 535
Csernyahovszkij, Ivan Danyilovics (1906–1945) – 507, 510
Csujkov, Vaszilij Ivanovics (szül. 1900) – 173, 208–210, 217, 219, 510, 531

Dahlerus, Birger (1891–1957) – 10
Daladier, Edouard (szül. 1884) – 10, 15, 17, 22
Dálnoki Veress Lajos – 451
Darlan, Jean Louis Xavier François (1881–1942) – 37, 49, 52, 95, 236–240, 247, 251
Davies, Joseph Edward (1876–1958) – 376
Deakin, Frederick William Dampier (szül. 1913) – 242, 253, 259, 310, 329
Deane, John Russel (szül. 1896) – 378, 499
Degrelle, Léon (szül. 1906) – 185
Delarue, Jacques – 180, 206
Dentz, Henri F. (1872?–1945) – 95–96
Devers, Jacob Loucks (szül. 1887) – 513, 516, 518, 534
Dietl, Eduard (1890–1944) – 112
Dietrich, Sepp (1892–1966) – 437
Dill, Sir John Grier (1881–1944) – 146
Domarus, Max – 117, 210, 420
Donovan, William Joseph (1883–1959) – 85
Dönitz, Karl (szül. 1891) – 17, 77, 278, 528, 530–535, 546
Dulles, Allen Welsh (szül. 1893) – 523

Eden, Sir Anthony (szül. 1897) – 84, 110, 146, 152–154, 248, 374–375, 378, 380, 385, 389, 445–447, 479–480, 486–489, 492, 496, 500, 552
Ehrman, J. – 572
Eichholtz, Dietrich – 189
Eichmann, Adolf (1906–1962) – 204

Einstein, Albert (1879–1955) – 571, 573
Eisenhower, Dwight David (1890–1969) – 150, 157, 234–236, 238–239, 241, 244–245, 249, 302–303, 312, 314–316, 319, 389, 404–406, 414, 424–426, 428–432, 434, 436–440, 512–515, 518–520, 522, 525, 534–538, 541, 545–547
Erfurth, E. Waldemar – 393
Erzsébet (1709–1762) orosz császárnő (1741–1762) – 521

Fabien, Pierre (Georges; 1919–1944) – 339
Faragho Gábor – 452
Farinacci, Roberto (1892–1945) – 309–310
Feis, Herbert (szül. 1893) – 153
Felice, Renzo de – 203
Felmy, Hellmut – 95
Ferebee, Thomas W. – 575
Fermi, Enrico (1901–1954) – 571–572
Filov, Bogdan (1883–1945) – 58, 68, 83
Filsenkov (megh. 1942) – 169
Fjodorov, Alekszej Fjodorovics (szül. 1901) – 325, 327
Flick-érdekeltség – 190
Foch, Ferdinand (1851–1929) – 29, 35
Franco y Bahamonde, Francisco (szül. 1892) – 49–52, 559
Frank, Hans (1900–1946) – 10, 206
Frank, Karl Hermann (1898–1946) – 536
Frankenstein gr. – 521
Fraser, Sir Bruce Austin (szül. 1888) – 584
Freyberg, Sir Bernard Cyril (szül. 1889) – 93
Friedeburg, Hans-Georg von (1895–1945) – 533–535, 538
Friessner, Hans – 442, 452, 456
Frigyes, II., Nagy (1712–1786) porosz király (1740–1786) – 521
Fromm, Friedrich (1888–1945) – 418–419
Fuller, John Frederick Charles (szül. 1878) – 324
Funk, Walter (1890–1960) – 63
Futrell, R. F. – 282

Gajlen, Rasid Ali el (1893–1965) – 94
Gamelin, Maurice Gustave (1872–1958) – 8, 11, 29–30, 235
Gandhi, Mohandas Karamchand (Mahatma; 1869–1948) – 143
Garritano, G. – 342
Gaulle, Charles André de (1890–1970) – 34, 38, 49, 52, 96, 148, 229, 234–235, 239–240, 247–249, 272, 317, 338–341, 363, 411, 422–424, 429, 440, 478, 483–485, 492, 522
Georgiev, Kimon (szül. 1882) – 445
Gilbert, Felix – 220
Gilbert, G. M. – 181
Giraud, Henri-Honoré (1879–1949) – 29, 235–236, 238–240, 247–250
Glaise-Horstenau, Edmund von (1882–1946) – 92
Glezosz, Manolisz (szül. 1922) – 331
Goebbels, Joseph Paul (1897–1945) – 80, 163, 189, 208, 219, 255–257, 278, 282, 419–420, 503, 521–522, 529–531, 533
Goerdeler, Carl-Friedrich (1884–1945) – 415–418, 420
Goldberger, N. – 358
Golikov, Filipp Ivanovics (szül. 1900) – 221
Gomułka, Władysław (szül. 1905) – 334
Gosztony Péter – 456, 525
Gott, William Henry Ewart (1897–1942) – 231
Gottwald, Klement (1896–1953) – 335
Göring, Hermann, Wilhelm (1893–1946) – 10, 12, 30, 35, 45–46, 49, 73, 86, 103, 175, 178, 189–190, 214, 216, 263, 266, 282, 529, 532
Görlitz, Walter – 47, 135, 175, 220
Grandi di Mordano, Dino gr. (szül. 1895) – 308–311
Grant, Ulysses Simpson (1822–1885) – 251
Graziani, Rodolfo (1882–1955) – 60, 64
Grecsko, Andrej Antonovics (szül. 1903) – 174
Grey, Sir Edward (1862–1933) – 7
Gromiko, Andrej Andrejevics (szül. 1909) – 490
Grot-Rowecki, Stefan (1895–1944) – 333
Groza, Petru (1884–1958) – 542
Gruchmann, Lothar – 35, 135, 187–188
Guariglia, Raffaelo (szül. 1889) – 312
Guderian, Heinz Wilhelm (1888–1954) – 28–29, 32, 117–120, 269, 402, 458, 503, 506, 509, 511
Gusztáv Adolf, V. (1858–1950) svéd király (1907–1950) – 39, 204

Gyementyev, Pjotr Vasziljevics (szül. 1907) – 289
Gyerevjanko, Kuzma Nyikolajevics (szül. 1904) – 584
György, II. (1890–1947) görög király (1922–1924, 1935–1947) – 331–332
György, VI. (1895–1952) angol király (1936–1952) – 244

Haakon, VII. (1872–1957) norvég király (1905–1957) – 20

Habsburg-dinasztia – 188
Hachiya, Michihiko – 575
Hahn, Otto (1879–1968) – 571
Hailé Szelasszié, I. (1891–1975) etióp császár (1928–1974) – 65
Halder, Franz (szül. 1884) – 12, 43–44, 73–74, 98, 111, 115, 173
Halifax, Edward Frederick Lendley Wood, lord (1881–1959) – 42
Halmosy Dénes – 69
Halsey, William F. (1882–1959) – 367–369, 467–469
Hamilton, Douglas hg. (szül. 1903) – 103
Harriman, William Averell (szül. 1891) – 129, 160, 234, 481–482, 495, 498–500, 546
Harris, Sir Arthur Travers (szül. 1892) – 282, 405, 406
Heiber, Helmut – 436, 449
Heim, Ferdinand – 215
Heinrichs, Akseli Erik (szül. 1890) – 98
Heinrici, Gotthard – 528, 530
Heléna (szül. 1873) olasz királyné – 91
Hess, Rudolf (szül. 1894) – 103–105, 256
Heydrich, Reinhard (1904–1942) – 178, 195, 198–199, 206, 335
Higashikuni, Naruhiko hg. (szül. 1887) – 583
Hillgruber, Andreas – 261
Himmler, Heinrich (1900–1945) – 10, 99–100, 177–179, 184, 186, 191, 194–195, 198–199, 201, 419–420, 509, 527, 529, 532–534
Hindenburg, Paul Anton von (1847–1934) – 51
Hindy Iván – 457
Hirohito (szül. 1901) japán császár (1926-tól) – 127, 130, 132, 466, 566–670, 579–582
Hirota, Koki (1878–1948) – 568–569
Hitler, Adolf (1889–1945) – 7–13, 16–32, 35–63, 66–80, 83–85, 88, 92–105, 108, 111, 114–121, 125–128, 132, 135, 146, 161–165, 168–177, 181, 184–189, 194, 197–198, 203–207, 210–232, 236–242, 251–261, 274, 278, 285–298, 305–312, 315–317, 323, 326–328, 335, 339–341, 350, 353–361, 376, 391–398, 406–407, 412–425, 428–431, 435–442, 445, 448–461, 484, 488, 498, 503, 506–522, 525–535
Hodges, Courtney H. – 431, 438, 515, 518
Hoepner, Erich (1886–1944) – 120, 417
Hoess, Rudolf – 200
Hopkins, H. Harry Lloyd (1890–1946) – 81, 128, 132, 148, 150, 155, 158, 251, 381, 385, 428, 478, 490, 513, 545–546
Horthy Miklós (1868–1957) – 53, 57, 86–88, 164, 203–204, 221, 258, 260, 346, 348–356, 449–454, 460
Horthy Miklós, ifj. (szül. 1907) – 454
Horváth Miklós – 221
Ho Si Minh (Nguyen Ai Quoc; 1890–1969) – 363
Hoth, Hermann – 28, 215–216, 325
Hubatsch, Walter – 18
Hull, Cordell (1871–1955) – 127, 130, 132, 153, 374, 377–379, 385, 446, 478–479
Huntziger, Charles (1880–1941) – 28, 35
Husszein, Mohammed Amin el (szül. 1895) – 94

Imrédy Béla (1891–1946) – 53, 57
Inönü, Ismet (szül. 1884) – 300, 388–389
Ismay, Sir Hastings Lionel (1887–1965) – 378
Iszraeljan, Viktor Leonovics – 98, 124, 258, 262, 567–568

Jacobsen, Hans-Adolf – 40, 42, 63, 69, 73, 86, 95, 163, 257
Jakovlev, Alekszandr Szergejevics (szül. 1906) – 109
Jakovlev, Nyikolaj Nyikolajevics – 128, 131, 155, 289–290
Jerjomenko, Andrej Ivanovics (szül. 1892) – 209–210, 212, 218, 392
Jeanne d'Arc – 248
Jodl, Alfred (1890–1946) – 12, 72, 254, 535–536, 538
Joliot-Curie, Fréderic (1900–1958) – 571
Juhász Gyula – 260
Juin, Alphonse (1888–1967) – 235

Kaganovics, Lazar Mojszejevics (szül. 1893) – 166
Kaiser, Jakob (1888–1961) – 417
Kállay Miklós (1887–1967) – 204, 258–261, 350–354, 357
Karaszev, A. V. – 171
Károly, II. (1893–1953) román király (1930–1940) – 57, 261
Kasprzycki, Tadeusz Zbigniew (szül. 1891) – 8
Keitel, Wilhelm (1882–1946) – 12, 35, 72, 164–165, 181, 205, 214, 254, 351, 533, 538
Keresztély, X. (1870–1947) dán király (1912–1947) – 18
Kerr, Sir Archibald John Clark (1882–1951) – 482, 495
Kesselring, Albert (1885–1960) – 45, 180, 226, 281, 317, 427, 516, 524, 528, 534
King, Ernest Joseph (szül. 1878) – 147, 158, 366, 405, 467
Kirkpatrick, Sir Ivone Augustine (1897–1964) – 104

Kis Aladár – 309
Kissel, Hans – 451
Kleist, Ewald von (1881–1954) – 28
Kluge, Günther von (1882–1944) – 291, 414, 417, 420–422
Koch, Erich (szül. 1896) – 187
Koenig, Pierre (szül. 1898) – 341, 406
Koga, Mineichi – 464
Koiso, Kunaiki (1879–1950) – 466, 566–567
Kollontaj, Alekszandra Mihajlovna (1872–1952) – 360
Konoye, Fumimaro hg. (1891–1945) – 124–127, 130, 566–567, 569–570, 577
Konyev, Ivan Sztyepanovics (1897–1973) – 295, 298, 391, 398, 506–510, 526, 528, 530, 537
Kornyejcsuk, Alekszandr (szül. 1905) – 174
Koszmogyemjanszkaja, Zoja Anatoljevna (1923–1941) – 324
Kovpak, Szidor Artyemovics (1887–1967) – 325, 327
Körner, Karl Theodor (1791–1813) – 257
Krebs, Hans (megh. 1945) – 531
Krupp-érdekeltség – 190, 196, 200
Kube, Wilhelm (megh. 1943) – 326
Kurita, Takeo – 468–469
Kurusu, Saburo (1886–1954) – 66, 131
Kutakov, Leonyid Nyikolajevics – 98, 124, 258, 262, 567–568
Kutuzov, Mihail Ilarionovics (1745–1813) – 118
Kuznyecov, Nyikolaj Geraszimovics (szül. 1902) – 109
Kuznyecov, P. G. – 457
Lajos, XIV. (1638–1715) francia király (1643–1715) – 248
Lakatos Géza (1890–1967) – 450, 452
Lattre de Tassigny, Jean Joseph Marie de (1889–1952) – 514, 538, 546.
Laval, Pierre (1883–1945) – 37, 49, 52, 238, 340
Lawrence, Ernest Ornando (1901–1958) – 572
Leahy, William D. (szül. 1875) – 50, 234, 498, 574
Leber, Julius (1891–1945) – 417
Leclerc, Philippe Marie (1902–1947) – 243, 423
Lee, Robert (1807–1870) – 251
Leeb, Wilhelm von (1876–1956) – 24, 112
Leigh-Mallory, Sir Trafford Leigh (1892–1944) – 404
Lenin, Vlagyimir Iljics (1870–1924) – 171, 493
Leuschner, Wilhelm (1890–1944) – 417
Lipót, III. (szül. 1901) belga király (1934–1951) – 16, 30
List, Siegmund Wilhelm von (szül. 1880) – 83, 88, 93, 172, 174
Litvinov Makszim Makszimovics (1876–1951) – 376
Lloyd George, David (1863–1945) – 22
Lochner, Louis P. – 163
Longo, Luigi (szül. 1900) – – 342–343
Löhr, Alexander (1885–1947) – 88
MacArthur, G. Douglas (1880–1964) – 140–141, 144, 365–369, 372–373, 463–464, 467–468, 470–471, 583
Macmillan, Harold (szül. 1894) – 245, 248
Maginot, André (1877–1932) – 32
Majszkij, Ivan Mihajlovics (szül. 1884) – 110, 152–153, 156, 374, 376, 489, 551
Malenkov, Georgij Makszimilianovics (szül. 1902) – 166, 395
Malik, Jakov Alekszandrovics (szül. 1906) – 568–569
Malinovszkij, Rogyion Jakovlevics (1898–1967) – 215–216, 295, 391, 442, 449, 451–452, 455–457, 526, 578–579
Maniu, Iuliu (1873–1953) – 357–358
Mannerheim, Carl Gustaf Emil br. (1867–1951) – 70, 257, 393
Manstein, Erich von (szül. 1887) – 25, 168–169, 171, 213–218, 220, 285, 291–294
Manteuffel, Hasso br. (szül. 1897) – 437, 439
Mao Ce-tung (szül. 1893) – 123, 364, 474–475
Marcks, Erich (1891–1941) – 48, 73
Marshall, George Catlett (1880–1959) – 147, 150, 155, 158, 246, 302–303, 383, 404, 426, 487, 513, 520
Mast, Charles Emmanuel (szül. 1889) – 236
Matsuoka, Yosuke (1880–1946) – 101–102, 124–127
Mehlisz, Lev Zaharovics (1889–1953) – 168
Menemencioglu, Numan Rifat (1892–1958) – 258
Mengele dr. – 200
Mereckov, Kirill Afanaszjevics (szül. 1897) – 578
Messe, Giovanni – 242–243
Michel, Henri (szül. 1907) – 18, 51, 251, 273, 474
Mihajlović, Draža (1893–1946) – 327–328, 382
Mihály, I. (szül. 1921) román király (1927–1930, 1940–1947) – 57, 344, 442, 444
Mikołajczyk, Stanisław (szül. 1901) – 385, 400–401, 481–

482, 492, 494, 542–543, 546, 551
Mikojan, Anasztasz Ivanovics (szül. 1895) – 166
Milch, Erhard (szül. 1892) – 216
Minyin, Kuzma (?–1616) – 118
Mitscher, Marc A. – 465, 469
Model, Walther (1891–1945) – 286, 397, 422, 435, 439, 515, 518
Molotov, Vjacseszlav Mihajlovics (szül. 1890) – 70–72, 105–108, 114, 151–156, 161, 166, 374, 378, 380, 382, 395, 444, 480, 492, 495–496, 498, 500, 523, 540–542, 548, 550, 552–553, 570, 577
Moltke, Helmuth James gr. (1907–1945) – 417–418
Monnet, Jean (szül. 1888) – 249
Monroe, James (1758–1831) – 80
Montgomery, Bernard Law, Viscount of El Alamein (szül. 1887) – 231–233, 241–243, 249, 305, 316, 319, 404–405, 414, 422, 429–436, 438–440, 513–520, 522, 533–534, 545–546
Moorehead, Alan – 231
Morgan, Sir Frederick E. – 383, 403, 535
Morgenthau, Henry (szül. 1891) – 478–479, 482
Morison, Samuel Eliot – 277
Moscatelli, C. – 327
Moulin, Jean (1899–1943) – 249, 339–340
Mountbatten, Louis Francis (szül. 1900) – 367, 380, 474
Muravjev, Konsztantin Vladov (1893–1965) – 444
Murphy, Robert Daniel (szül. 1894) – 235, 238–239, 246, 248, 538
Mussert, Anton Adrian (1894–1946) – 185
Mussolini, Benito (1883–1945) – 11–13, 16, 32–33, 35, 50–51, 56, 59–63, 65, 72, 86, 90, 92, 101, 111, 135, 164, 187–188, 203, 229–231, 242, 253–255, 258–261, 300, 305–311, 313, 315–316, 342, 344, 350, 356, 360, 377, 453, 523, 525

Nagumo, Chuichi (1886–1944) – 132, 466
Napóleon, I. (1769–1821) francia császár (1804–1814, 1815) – 42, 49, 146, 163, 248, 324
Naumov, Mihail Ivanovics (szül. 1908) – 325
Neurath, Konstantin br. (1873–1956) – 206
Nimitz, Chester William (1885–1966) – 365–366, 369, 371–372, 463, 467, 470, 583–584
Noguès, Auguste (szül. 1876) – 238
Nomura, Kichisaburo (szül. 1877) – 127, 131

Nyekrics, Alekszandr Mojszejevics – 100, 110, 112

Olbricht, Friedrich (1888–1944) – 417, 419
Oppenheimer, Robert (1904–1967) – 572
Osgood, S. M. – 38
Osmeñia, Sergio (1878–1961) – 470
Osóbka-Morawski, Edward (szül. 1909) – 399, 546
Oxenius, Wilhelm – 535
Ozava, Jisaburo – 465, 468–469

Paasikivi, Juho Kusti (1870–1956) – 360–361
Paine – 5
Pál (szül. 1893) jugoszláv régenshg. (1934–1941) – 84–85
Papen, Franz von (1879–1969) – 188
Parri, Ferruccio (szül. 1890) – 342–343
Patch, Alexander M. – 516, 522–523
Patton, George S. (1885–1945) – 243, 305, 412, 421–422, 429–432, 434, 437–440, 515–516, 518, 522
Paulus, Friedrich (1890–1957) 73, 86, 173, 175, 210, 213–220, 242
Pavelić, Ante (1889–1959) – 92, 258, 461
Pavlov, Dimitrij Vasziljevics (szül. 1905) – 170
Péri, Gabriel (1902–1941) – 339
Perón, Juan Domingo (1895–1974) – 544
Perry, Matthew Calbraith (1794–1858) – 583
Pétain, Henri Philippe (1856–1951) – 29–30, 33, 35, 37, 49, 51–52, 95, 235–236, 238–239, 249
Péter, II. (1923–1970) jugoszláv király (1934–1945) – 85, 327
Petrov, Ivan Jefimovics (1896–1958) – 460
Petzina, D. – 265
Pfeffer von Wildenbruch, Karl – 456
Philippi, A. – 215
Pius, XII. (Pacelli, Eugenio; 1876–1958) pápa (1939–1958) – 204, 259
Planck, Max (1858–1947) – 571
Plenca D. – 329
Plijev, I. A. – 396, 452, 461
Pohl – 196
Poliakov, I. – 199
Politzer, Georges (1903–1942) – 339

Portal, Sir Charles Frederick Algernon (szül. 1893) – 146
Pound, Sir Dudley (1877–1943) – 146
Pozsarszkij, Dmitrij Mihajlovics hg. (1578–1642 k.) – 118
Presseisen, Ernst L. – 66
Puntoni, P. – 308

Quisling, Vidkun Abraham (1887–1945) – 19–21, 186, 337, 352

Raeder, Erich (1876–1960) – 12, 17, 63, 73, 94, 228, 278
Rahn, Rudolf – 453–454
Ramsay, Sir Bertram Home (1883–1945) – 404
Ránki György – 188, 194, 204, 260
Rauschning, Hermann (szül. 1887) – 184
Reichenau, Walter von (1884–1942) – 51, 119
Reinhardt, Hans (szül. 1887) – 510
Reitlinger, Gerald – 198
Remak, Joachim – 7
Remarque, Erich Maria (1898–1970) – 22
Renner, Karl (1870–1950) – 544, 559
Reynaud, Paul (1878–1966) – 17, 22, 29, 33–35, 38
Ribbentrop, Joachim von (1893–1946) – 35, 50–51, 55–56, 66, 69–72, 101, 126, 135, 164, 242, 253–255, 257, 260, 312, 361
Rintelen, Emil – 255
Ritchie, Sir Neil Methuen (szül. 1897) – 229
Ritter, Gerhard – 415
Robert, T. – 576
Rokosszovszkij, Konsztantyin Konsztantyinovics (1896–1968) – 212, 218, 395, 397, 506–507, 510–511, 527, 529
Rommel, Erwin (1891–1944) – 64–65, 94–95, 157, 221, 228–233, 239, 241–242, 317, 407, 410–415, 417
Roosevelt, Elliot – 250, 425
Roosevelt, Franklin Delano (1882–1945) – 5–6, 16, 33–34, 50, 77–82, 85, 107, 111, 115, 125–135, 141, 145–162, 166, 226, 234, 239–240, 245–251, 270–271, 276, 282, 300–303, 309, 313, 318, 366, 373, 376–389, 403–404, 412, 425–428, 446–447, 467, 471, 476–500, 513, 519–521, 524, 540–543, 546–547, 552, 562, 566, 571–574, 580
Rosenberg, Alfred (1893–1946) – 17, 37, 100, 187
Rougier, Louis – 52
Rowecki, l. Grot-Rowecki
Rozsnyói Ágnes – 352, 453
Röchling – 196
Rundstedt, Karl Gerd von (1875–1953) – 8, 24, 43, 112, 119, 407, 410, 413–414, 431, 435, 437, 516
Russel, Edward Frederick Langley lord (szül. 1895) – 179, 194, 201, 205
Rutherford, Sir Ernest (1871–1937) – 571
Ryan, Cornelius – 410
Ryti, Risto (1889–1956) – 393

Saefkow, Anton (1903–1944) – 417
Saito, Yoshitsugu (megh. 1944) – 465
Sănătescu, Constantin (1885–1947) – 442
Sato, Naotake (szül. 1882) – 569, 577
Sauckel, Fritz (1894–1946) – 192, 265
Savoyai dinasztria – 313
Schacht, Hjalmar (1877–1970) – 263
Schlabrendorff, Fabian von – 417
Schlieffen, Alfred gr. (1833–1913) – 24–25, 430
Schlommer – 218
Scholl, Hans (1918–1943) – 224
Scholl, Inge – 224
Schörner, Ferdinand (szül. 1892) – 537
Schumann, Wolfgang – 189
Sscorza, Carlo – 310
Secchia, Pietro (szül. 1903) – 327
Semmler, R. – 521
Serrano Suñer, Ramón (szül. 1901) – 50–52, 259
Sevèz, François – 535
Seydlitz – 214, 218–219
Seyss-Inquart, Arthur (1892–1946) – 27, 185, 533
Sherwood, Robert Emmet (1896–1955) – 128, 148, 251, 381, 513
Shigemitsu, Mamoru (1887–1957) – 564, 566, 583
Shirer, William L. – 185, 187, 192–194, 201
Sikorski, Władysław (1881–1943) – 9, 333, 385
Simon, John O. lord (1873–1954) – 103
Simović, Dušan (1882–1962) – 85, 88
Skorzeny, Otto (1908–1975) – 315–316, 436, 453
Slanský, Rudolf (1901–1952) – 336
Smuts, Jan Christian (1870–1950) – 376
Snyder, Louis Leo (Szül. 1907) – 33–34, 132, 470
Sorge, Richard (1895–1944) – 107
Spaatz, Carl (szül. 1891) – 283, 535, 538
Speer, Albert (szül. 1905) – 181, 190, 256, 265–266, 508–509, 517
Speidel, Hans (szül. 1897) – 412, 430

Sperrle, Hugo (1885–1953) – 45, 281
Stauffenberg, Claus Schenk von (1907–1944) – 417–419
Steiner, Felix – 528
Stettinius, Edward R. (1900–1949) – 487, 491, 493, 496, 498
Stilwell, Joseph, W. – 364, 474–475
Stimson, Henry Lewis (1867–1950) – 158, 478–479, 572, 574
Stirbei, Barbu hg. (1870?–1946) – 358
Stroop – 201
Stumme (megh. 1942) – 232
Stumpff, Hans-Jürgen – 538
Stülpnagel, Carl-Heinrich von (1886–1944) – 37, 417, 419–420
Styemenko, Szergej Matvejevics (szül. 1907) – 166, 169, 174, 288, 395, 455, 526
Šubašić, Ivan (1892–1955) – 330, 497
Suzuki, Kantaro (1867–1948) – 567–568, 570–571, 580–583
Svoboda, Ludvik (szül. 1895) – 296

Szálasi Ferenc (1897–1946) – 57, 453–454, 456–457, 506
Szilárd Leó (1898–1964) – 571
Sztálin, Joszif Visszarionovics (1879–1953) – 6, 36, 44, 70, 81, 101, 107–111, 114–120, 128–129, 151–156, 160–162, 165–169, 210–212, 234, 239, 245–247, 250–251, 270, 288–292, 303–304, 314, 318, 323–324, 373–374, 377, 380–389, 392, 395–401, 405, 426–427, 441, 447, 455, 479–500, 503, 506–508, 519, 523–529, 531, 536–560, 566–570, 579–580
Sztójay Döme (1883–1946) – 57, 67, 86, 354, 450
Szuszlaparov, Ivan – 535, 537
Szuvorov, Alekszandr Vasziljevics (1730–1800) – 118

Tamaro, A. – 309
Tanaka, Gi-ichi br. (1863–1929) – 122
Tatsuji, T. – 122
Taylor, Maxwell Davenport (szül. 1901) – 315
Tedder, Sir Arthur William (szül. 1890) – 303, 404, 513, 535, 538
Teleki Pál gr. (1879–1941) – 13, 55, 67–69, 86–87
Terboven, Joseph (1898–1945) – 21
Thoma, Wilhelm von (1891–1949) – 232
Tibbes, Paul – 575
Tillon, Charles (szül. 1897) – 339
Tippelskirch, Kurt von – 286
Tiso, Josef (1887–1947) – 258
Tito, Josip Broz (szül. 1892) – 92, 328–331, 382, 442, 444, 448 460–462, 480, 497, 526
Todt, Fritz (1891–1942) – 263, 265, 432
Togo, Shigenori (1882–1950) – 567–570, 580–581
Togoda – 464, 580
Tojo, Hideki (1884–1948) – 124, 130–131, 362, 466, 566–567
Tolbuhin, Fjodor Ivanovics (1894–1949) – 295, 392, 442, 445–449, 455–457, 459, 461–462, 525–526
Trevor-Roper, Hugh Redwald (szül. 1914) – 163, 529–530
Truman, Harry Shippe (1884–1972) – 521, 529, 542–551, 553–554, 556–560, 569, 571–575, 577, 583
Tyler, Royall – 351

Tyelugin, K. F. – 118
Tyimosenko, Szemjon Konsztantyinovics (szül. 1895) – 115, 165, 168, 172, 451
Tyulenycv, Ivan Vlagyimirovics (szül. 1892) – 111, 174, 220

Umaju – 580
Umezu, Yoshijiro (1882–1949) – 583

Valiani, Leo (szül. 1905) – 342
Vang Csing-vej (1884–1944) – 124, 362, 364–365
Vasziljevszkij, Alekszandr Mihajlovics (szül. 1895) – 168, 211–212, 288, 292, 295, 395, 397, 579
Vatutyin, Nyikolaj Fjodorovics (1901–1944) – 211–212, 215–216, 295–296, 298
Veesenmayer, Edmund (szül. 1904) – 204, 355, 450, 454
Versigora, Pjotr Petrovics (1905–1963) – 327
Vietinghoff, Heinrich-Gottfried von – 524, 533
Viktor Amadeus, II. (1666–1732) sziciliai király (1713–1718), szárd király (1718–1730) – 308
Viktor Emánuel, III. (1860–1947) olasz király (1900–1946) – 306–309, 311–315, 318, 342
Vilma (1880–1962) holland királynő (1890–1948) – 27
Visinszkij, Andrej Januarjevics (1883–1954) – 107, 538
Voronov, Nyikolaj Nyikolajevics (szül. 1899) – 114, 166, 218, 537
Vorosilov, Kliment Jefremovics (1881–1969) – 115, 166, 382–383
Voznyeszenszkij, Nyikolaj Alekszejevics (1903–1950) – 166, 268
Vörös János (szül. 1891) – 454

Wagner, Adolf – 37

Warlimont, Walter – 216, 242, 311
Watson-Watt, Sir Robert Alexander (szül. 1892) – 46
Wavell, Archibald Percival (1883–1950) – 62, 64, 96, 141, 143
Weichs, Maximilian (1881–1954) – 88, 172, 214
Weidling, Helmuth – 531
Weiss Manfréd-művek – 179
Welles, Sumner (szül. 1892) – 22
Wenck, Walter – 511, 520, 529–530
Werth, Alaxander – 156
Westphal, Siegfried – 319
Weygand, Louis Maxime (1867–1965) – 29–30, 32–34, 37
Wheatley, R. – 43
Wheeler-Bennett, Sir John Wheeler (szül. 1902) – 39, 536
Wieder, Joachim – 210
Wilmot, Chester – 155, 158, 302, 410, 426, 432, 438, 519–520
Wilson, F. M. – 332, 426
Wilson, Sir Henry Maitland (szül. 1881) – 90, 96, 358, 424–427, 429, 446
Wilson, Thomas Woodrow (1856–1924) – 129
Winckelmann, Otto – 456
Witos, Wincenty (1874–1945) – 400
Witzleben, Erwin von (1881–1944) – 417, 420
Wodianer Andor (1890–1964) – 352
Wolf, P. – 199
Wolff, Karl – 523
Woods, Samuel – 107
Wöhler, Otto – 452, 457, 525
Wulf, P. –. 199

Yamamoto, Isoroku (1884–1943) – 144, 367
Yamashita, Hobun – 141, 469–470
Yonai, Mitsumasa (1880–1948) – 124, 566

Zamjatyin – 527
Zeitzler, Kurt – 214

Zsilin, Pavel Andrejevics – 445
Zsukov, Georgij Konsztantyinovics (1896–1974) – 116–118, 120, 170, 211–212, 288, 292, 295–296, 298, 391, 395, 397–398, 503, 506–511, 526–528, 530–531, 538, 546–547, 550
Zsukov, Jevgenyij Mihajlovics (szül. 1907) – 126

FÖLDRAJZI NEVEK MUTATÓJA

Aachen – 431, 434–435, 439
Abbeville – 29
Abesszínia – 41, 306, vö. Etiópia
Abony – 455
Adige – 524–525
Addis Abeba – 65
Aden – 60
Adriai-tenger – 86, 316, 425, 480
Afrika – 35–36, 49, 60–64, 84, 139, 141, 143, 146–147, 149, 158–160, 225–226, 228–229, 231, 233–234, 236, 238–241, 246, 254, 261, 305–307, 333, 374–375, 407, 471
Aisne-folyó – 32
Ajaccio – 428
Akszaj-folyó – 215
Akyab – 476
Alacsony-Tátra – 461
Alaszka – 130, 143, 368, 376
Albánia – 61, 83–85, 88, 90, 92, 322, 346, 444
Albanói hegyek – 425
Albert-csatorna – 16, 24, 27, 431
Alençon – 421–422
Aleut-szigetek – 143–144, 365, 368–369
Alexandria – 94, 226, 230
Alföld – 426, 451
Algéria – 35, 51, 147, 151, 236, 242
Algir – 234–236, 238–240, 242, 248–250, 302–303, 340, 422
Alpok – 188, 311–312, 382, 426, 428, 518–519, 522, 525–526, 534
Alsó-Ausztria – 526
Amerika – 115, 248, 375, 571
Amerikai Egyesült Államok – 6, 11, 16, 22, 34, 38, 43–44, 48–51, 66, 73–82, 101–102, 107–109, 115–118, 121–135, 138–162, 167, 189–191, 226, 229–242, 245–254, 259–264, 267, 270–283, 291, 300–306, 313–320, 334, 338–344, 350–352, 356–359, 362–389, 392–396, 400–405, 410–414, 417–441, 446–450, 461–471, 474–502, 506, 509, 512–526, 532–549, 552–574, 577–584
Amiens – 29
Amsterdam – 202
Ancona – 313, 317
Åndalsnes – 19
Andaman-szigetek – 380
Anglia – 7–10, 14–27, 30–52, 59–87, 90–110, 116, 122–131, 135, 138–144, 147–154, 157–161, 189, 199, 225–248, 253–254, 259–267, 270–283, 291, 300–306, 309, 313–320, 323, 328–344, 350–352, 356–367, 373–388, 392–396, 400, 403–407, 410–414, 417–427, 430–435, 438–441, 445–450, 461, 471, 474–480, 483–496, 500–502, 506, 509, 512–525, 532–535, 538–562, 566–571, 574, 583
Ankara – 84, 357
Annam – 363
Antwerpen (Anvers) – 25, 27, 430–435, 438–439
Anzio – 319, 342, 425
Apatin – 455
Appeninek – 315, 480
Arad – 451
Ardennek – 25, 28, 338, 435, 438–441, 458, 486, 503, 506, 512–513
Argenta – 524
Argentína – 273, 544
Argonne – 32, 185
Arhangelszk – 74
Arnhem – 433–434
Arras – 30
Asztrahany – 74, 172
Athén – 84–85, 90–91, 328, 332, 448
Atlanti-óceán – 35, 75–78, 80, 82, 127–128, 139, 176, 276, 280, 315, 324, 434, 522
Augsburg – 523
Auschwitz (Oświęcim) – 195–196, 200, 202–204, 507
Ausztrália – 85, 93, 124, 135, 139, 141–144, 147–148, 225, 232, 365, 368, 380, 471, 570
Ausztria – 53, 197, 199, 316, 374–375, 379, 387, 429, 480, 506, 518–519, 525, 534, 544, 546, 559
Avranches – 421, 427
Azovi-tenger – 119, 222, 295, 298
Ázsia – 66, 71, 95, 100, 108, 122–125, 131, 138–139, 143, 145, 316, 362, 365, 367, 380–381, 384, 388–389, 471, 474, 498–499, 561, 566

Babij-Jar – 198
Bácska – 88, 91, 461–462
Baden – 386
Baghdad – 95
Baja – 456
Bajkál-tó – 139
Bajkálontúl – 578
Bajorország – 375, 386–387, 506, 518–519
Baku – 15, 173–174, 187
Balaton – 456, 459
Balkán – 13, 15, 53–54, 56–57,

61–63, 67–69, 83–86, 90–94, 97, 103, 107, 120, 190, 203, 258–259, 302, 306, 315–316, 326, 329–330, 342, 351–353, 359, 375, 378, 383, 427, 445–446, 450, 479–480, 486
Baltikum – 9, 14, 70, 72, 99–100, 105, 115, 153, 170, 187, 199, 360, 375, 390–391, 394–395, 399, 433, 509, 512
Balti-tenger – 18, 398, 522
Bánát – 86, 91, 452
Bangkok – 141
Bánhida – 459
Bánság, lásd Bánát
Banská Bystrica – 455
Baranovicsi – 397
Baranów – 507
Baranya megye – 88, 91
Bardia – 63, 226, 229, 233
Barents-tenger – 129
Bari – 316, 318, 342
Barneville – 413
Bastogne – 437–440
Batávia – 141
Batumi – 15
Bécs (Wien) – 56–57, 67, 70, 85, 205, 358, 455–456, 458–459, 461, 480, 482, 486, 506, 512, 519, 525, 544, 559
Beirut – 15
Békéscsaba – 451
Belci – 298
Belgium – 11, 15–16, 24–28, 30, 32, 43, 108, 148, 152, 181, 185, 190, 200, 202, 264, 322, 336–338, 348, 375, 406, 410, 430–433, 440, 543, 554, 557
Belgorod – 222, 286, 291–292
Belgrád (Beograd) – 84–85, 88, 203, 280, 328, 448–449, 461
Belorusszia – 9, 72, 99, 293, 324–325, 385, 390, 392, 394–397, 492, 543
Belsen – 195
Bengál-öböl – 143, 380, 384, 388–389, 476
Benghazi – 63–64, 226, 228, 232–233, 236
Berchtesgaden – 83, 212
Berezina – 396–397
Bergen – 17, 19
Bergyicsev – 296–297
Berlin – 7, 10, 50, 52, 56–57, 66–67, 70–72, 83, 86, 98, 101–105, 107, 126, 138, 184, 199, 228, 256, 282–283, 310, 354, 417–419, 458, 477, 486–487, 489, 501, 503, 506, 508–511, 518–520, 522, 525–529, 531–533, 536–538, 541, 546–548
Bern – 523, 541
Beszkidek – 452
Besszarábia – 54, 97, 105, 164, 203, 358, 391
Besztercebánya, lásd Banská Bystrica
Biak-szigetek – 464
Białystok – 200, 397
Bicske – 456–457
Bihać – 328
Bir-Hakeim – 229
Birmingham – 47, 281
Bismarck-szigetek – 366–367
Bizerta – 95, 243
Bobrujszk – 395–396
Boden-tó – 523
Bolívia – 273
Bologna – 429, 480, 524
Bolzano – 188
Bonin-szigetek – 463, 470, vö. Iwo Jima
Bonn – 518
Bordeaux – 35, 429
Borneo (Kalimantan) – 138, 141, 362, 471
Bosznia – 328, 448, 461–462
Boszporusz – 378, 382
Bougainville sziget – 367–368
Boulogne – 30, 433
Brandenburg – 508
Bratislava – 461, vö. Pozsony
Brazília – 273, 523
Bréma (Bremen) – 478, 522
Bremerhaven – 478
Brenner-hágó – 523, 525
Breslau – 503, 507–508, 510, vö. Wrocław
Brest – 277, 421, 427
Breszt – 9, 397
Breszt-Litovszk – 254
Bretagne – 341, 405, 410–411, 421–422, 427
Brighton – 43
Brit Birodalom – 40–41, 49, 66–67, 71, 75, 94, 96, 101–102, 123, 125, 135, 141, 225, 246, 332, 376, 491, 498
Brit Guayana – 80
Brit Szomália – 59–60
Brjanszk – 117, 293, 324–325, 327
Brno (Brünn) – 458, 536–537
Bromberg – 503, vö. Bydgoszcz
Brünn – 536, vö. Brno
Brüsszel – 431, 435
Buchenwald – 195
Bucureşti, l. Bukarest
Buda – 456, 458
Budapest – 55, 85–86, 138, 165, 204–205, 261, 348, 452–456, 458–461
Bug-folyó – 9, 165, 187, 297–299, 391, 398–399
Bukarest (Bucureşti) – 57, 165, 261, 345, 442, 444
Bukovina – 54, 97, 164, 203
Bukrin, l. Velikij Bukrin
Bulgária – 13, 54–58, 68–69, 71–72, 83–84, 86–88, 90, 92–93, 105, 138, 188, 203, 258, 322, 330–331, 345–346, 359–360, 442, 444–445, 447–448, 452, 480–481, 548, 554, 556–559
Burgasz – 445
Burgundia – 185
Burma – 123–125, 138–139, 141–144, 362–367, 373, 380, 471, 474–476, 562
Bükk – 455
Bydgoszcz (Bromberg) – 503, 507

Caen – 33, 403, 405, 412–414
Calabria – 316
Calais – 410, 433
Cape Matapan – 65
Carentan – 403
Casablanca – 234, 236, 245–247, 249–250, 258–259, 282, 300, 303, 312, 366, 403
Casserine-hágó – 242
Catania – 306
Cegléd – 455
Celebesz (Sulawesi) – 141, 366
České Budějovice – 536
Ceylon – 143
Chambois – 422
Chaniá – 94
Charlottenburg (Berlin) – 530
Chemnitz – 546
Cherbourg – 44, 158, 403, 405, 413, 427
Chile – 273
Chindwin-folyó – 476
Ciprus – 93
Cirenaica – 226
Cluj – 451, vö. Kolozsvár
Colmar – 434, 514
Columbia – 273
Como-tó – 525
Compiègne – 35
Corregidor-szigetek – 141, 471
Cotentin-félsziget – 405, 413
Cottbus – 526
Coventry – 47
Craiova – 57

Csád – 240
Csap (Csop) – 451, 455
Cseh-Morva Protektorátus – 186, 206, 536
Csehország – 206, 534, 536–537
Csehszlovákia – 7, 53, 148, 296, 335–336, 345, 390, 453, 460–461, 482, 512, 522, 536, 554–556
Csendes-óceán – 80, 101, 125–126, 128, 132–135, 139, 142–143, 145–147, 158, 176, 246, 272, 276–277, 362, 365–370, 372, 375, 381, 383, 405, 464, 469, 473, 479, 499, 560, 579
Cserkasszi – 296–297
Csernovci – 299
Csir – 215
Csop, l. Csap
Csúd-tó – 391
Csungcsing – 123, 142, 475

Dachau – 195
Dairen – 499–500, l. még Dalnyij
Dakar – 38, 49, 95, 146, 236
Dalmácia – 88, 91–92, 329–330
Dalnyij – 570, l. még Dairen
Damaszkusz – 96
Dánia – 18–22, 82, 186, 190, 202, 336–337, 375, 518–519, 522, 533
Danzig – 11, 385, 507, vö. Gdańsk
Danzigi-öböl – 511
Dardanellák – 382, 445
Debrecen – 451–452
Dél-Afrika – 59, 135, 148, 376
Dél-Amerika – 80, 272–273, 276, 543
Dél-Dobrudzsa – 57
Dél-Erdély – 344, 449–450
Dél-Európa – 147
Delfi – 90
Dél-Franciaország – 235, 382–384, 388–389, 404, 424–425, 427–428, 430
Déli-Kárpátok – 444, 449–450
Dél-Kína – 125, 563
Dél-Kínai-tenger – 366, 562
Dél-Németország – 316, 426, 458, 478, 482
Dél-Olaszország – 312, 315
Délkelet-Ázsia – 71, 125–126, 130, 133, 138–139, 176, 367, 371, 380, 562
Délkelet-Európa – 6–7, 13, 41, 53–54, 57, 61, 67, 199, 257, 262–263, 298, 302, 350–351, 356, 387, 390, 394, 402, 426, 442, 445, 447, 449, 460, 578
Délnyugat-Franciaország – 428–429
Derna – 64
Dieppe – 162
Dijon – 33, 429
Dinant – 439
Dives-folyó – 414
Dnyeper – 98, 114–115, 117, 164, 222, 285, 293–298, 325
Dnyepropetrovszk – 268, 296
Dnyeszter – 115, 165, 187, 298, 299, 391
Dobrudzsa, l. Dél-Dobrudzsa
Dódekanészosz – 94, 319
Don – 100, 160, 163–164, 172–173, 211–214, 216, 220–221, 285
Don-vidék – 73, 172, 175, 191, 222
Donyec – 116, 163, 222, 285
Donyec-medence – 74, 175, 222, 268, 285, 293–294
Dorog – 457
Dortmund–Essen-csatorna – 514
Dover – 31, 42–43, 407
Dráva – 448–449, 459
Drezda (Dresden) – 284, 518, 526, 528, 537
Drvar – 330
Dublin – 406
Duisburg – 282, 517
Duklai-hágó – 336
Dumbarton Oaks – 477, 483, 490
Duna – 205, 378, 442, 445, 455–462, 522–523, 526
Duna-csatorna (Bécs) – 526
Duna-medence – 67, 258, 261–262, 352–353, 356, 375, 387
Dunántúl – 204, 456, 458–459, 462, 506
Dunapentele – 457
Duna–Tisza köze – 455
Dunkerque – 30–31, 80, l. még Dünkirchen
Dünkirchen – 231, 244, 274, l. még Dunkerque
Düsseldorf – 282, 514

Dvina-folyó – 398
Dvina-vidék – 73
Dyle-folyó – 25, 27

Eben Emael – 27
Édessza – 90
Égei-tenger – 69, 90, 382, 448
Egyiptom – 49, 59–60, 62–64, 82, 84, 91, 93–95, 147, 225–226, 228–230, 332
Eifel-hegység – 516
Eindhoven – 433
El-Agheila – 64
El-Alamein – 225, 230–232, 239, 253
Elba – 508, 517–518, 520–522, 526, 540, 543
Elbrusz – 173
El-Daba – 230
El-Hania-hágó – 243
Ellice-sziget – 369
El-Mecheli – 64
Elzász – 37, 185, 434, 439–441, 514
Emmerich – 517
Ems-folyó – 522
Eniwetok-szigetek – 371
Épeirosz – 90
Ercsi – 455
Erdély – 55–56, 357–358, 444, 450–451, 460, l. még Dél-Erdély, Észak-Erdély
Eritrea – 65
Essen – 282
Észak-Afrika – 32–33, 71, 93, 97, 151–152, 157, 162, 176, 225, 233, 235–236, 238–241, 244–245, 249, 253, 281, 300, 302, 305, 333, 340, 404, 484, l. még Francia Észak-Afrika
Észak-Bukovina – 54, 97, 164
Észak-Erdély – 357–358, 444, 450–451
Észak-Európa – 190
Észak-Franciaország – 185, 382, 404, 406, 431, 440
Észak-Kína – 122, 476
Észak-Németország – 430, 478
Észak-Olaszország – 203, 223–224, 312, 317, 319, 342–344, 519, 524–525, 533
Északi-Jeges-tenger – 129
Északi-sark – 176
Északi-tenger – 44, 478, 513
Északkelet-Afrika – 71
Északnyugat-Németország – 386, 522, 534
Eszék (Osijek) – 448, 461
Esztergom – 456–457
Észtország – 14, 115, 398
Etiópia – 59–60, 63, 65, 306
Etna – 306
Eupen – 185
Európa – 7, 10–13, 16–18, 22, 32–33, 36–37, 40, 51, 61, 65–68, 71, 75–81, 93, 101–108, 115, 122–129, 135, 138–140, 145–147, 150, 154–160, 175–191, 195–198, 205–207, 222–225, 243–247, 252–253, 256–258, 262–264, 267, 276, 302, 306, 321–323, 326, 328, 336, 347–349, 358, 362–363, 372, 375–377, 380, 383, 405–406, 410, 415–416, 425–426, 431, 446–447, 462, 471, 477–479, 483, 486–488, 497, 500–502, 506, 512, 519–520, 535, 538–539, 544–548, 551, 560–562, 566–568, 571–574, l. még Dél-, Délkelet-, Észak-, Kelet-, Közép-, Közép-Kelet-, Nyugat-Európa

Falaise – 421–422
Fekete-erdő – 522
Fekete-tenger – 72, 100, 172–174, 216, 220, 294, 391–392, 445
Feltre – 308–309
Feröer-szigetek – 21
Fidzsi-szigetek – 144–145
Finnország – 14–17, 70–74, 78–79, 97–99, 103, 105, 116, 164–165, 170, 187, 262, 360–361, 375, 386, 390, 392–394, 554, 557–559
Finn-öböl – 360, 390–391
Firenze – 315, 343, 524
Fiume (Rijeka) – 188
Flandria – 185–186, 432
Flensburg – 533, 546
Florina – 90
Foggia – 316
Folkestone – 43
Fontainebleau – 37
Formoza – 463, 467–468, 472, 562, 564, 571
Földközi-tenger – 12–13, 15, 49, 51–52, 59–63, 71, 90, 93, 95, 149, 151, 158–159, 225–226, 233, 245–247, 261, 300, 302, 304, 313, 332, 351, 367, 380–384, 388, 404, 410, 424, 426–427, 445–446, 533, 559
Franche-Comté – 185
Francia Észak-Afrika – 52, 149, 158, 185, 236, 247, 249
Francia Indokína – 123–124
Francia Katalónia – 51
Franciaország – 7, 10–38, 43, 48–53, 59, 73, 77, 79, 96, 102, 105, 107, 120, 124–125, 150, 152, 156, 158–160, 162, 181, 185, 190, 200, 202–203, 205–207, 214, 224, 233–240, 245–250, 264, 282–283, 296, 300–302, 306, 313, 318–322, 326, 338–341, 348, 352, 366, 375, 378, 381–382, 388, 394, 403–407, 410–413, 417–430, 434–435, 440, 449, 478, 483–492, 501, 513–514, 522–523, 536, 547, 553, 557, l. még Dél-, Délnyugat-, Észak-Franciaország
Frankfurt-am-Main – 513, 518
Frankfurt-an-der-Oder – 509, 527
Frejus – 428
Fuka – 230, 232–233
Fülöp-szigetek – 126, 134, 138–141, 144, 362, 365, 367, 463–465, 467–471, 562

Gabès – 243
Gabon – 49

Galícia – 186, 299, 355, 449
Garam – 461
Garda-tó – 316
Garigliano-folyó – 317
Gazala – 228
Gällivare – 20
Gdańsk – 507, 512, l. még Danzig
Gdynia – 512
Gelai-síkság – 306
Gellérthegy (Budapest) – 458
Genf – 193, 516
Genfi-tó – 185
Genova – 65
Gibraltár – 48–52, 59–60, 93, 233, 370
Giessen – 518
Gilbert-szigetek – 140, 366, 369–370
Glasgow – 281
Głogów (Glogau) – 510
Gomel – 295, 325
Gorizia – 188
Görögország – 15, 49, 58, 61–65, 68–69, 83–96, 108, 148, 191, 203, 258, 305–306, 315, 319, 322, 331–332, 359, 444–448, 487, 543
Gran Sasso – 315
Graudenz – 511
Graz – 458
Grenoble – 428–429
Groznij – 173, 220
Grönland – 82
Grünwald (Tannenberg) – 507
Guadalcanal-sziget – 365–366
Guam-sziget – 134, 138, 140, 463, 465–468
Guernsey-sziget – 44
Guinea – 240

Gyemjanszk – 168
Gyeszna – 294
Gyöngyös – 456
Győr – 459

Habarovszk – 579
Habbaniya – 94
Hága – 193
Hagen – 518
Halhin-Gol – 66, 123
Halle – 520
Hamburg – 282–283, 386, 518, 522
Hanko-félsziget – 360, 394
Hannover – 386, 520
Harbin – 580
Harburg – 522
Harkov – 168–169, 222, 268, 285, 289, 292
Harz-hegység – 520
Hatvan – 455–456
Hawaii-szigetek – 132–134, 138, 142
Hendaye – 50
Hercegovina – 329–330, 461
Herszon – 198, 295–296, 392
Hiroshima – 466, 575, 577
Hollandia – 11, 15–16, 20, 24–27, 40, 43, 100, 102, 123–125, 131, 139, 148, 152, 185–186, 190, 202, 336–338, 375, 407, 410, 430, 432–434, 517, 522, 534, 554, 570
Holland India – 124, 130, 139–141, 365, 372, 463, l. még Indonézia
Hongkong – 123, 135, 138, 140–142, 362, 366
Honolulu – 132
Horvátország – 88, 91–92, 188, 203, 328–329, 448, 460–462
Hotton – 437
Hszingan-hegység – 579
Hunsrück-hegység – 516
Huon-félsziget – 368
Huon-öböl – 368
Hyères – 428

Iași – 298, 344, 442, 452
Ibériai-félsziget – 51
Ijssel-folyó – 433
Ijssel-Meer – 522, l. még Zuiderzee
Ilmeny-tó – 391
Imola – 480, 524
Imphal – 475
India – 59, 62, 71, 95, 124, 141–143, 148, 150–151, 243 319–320, 471, 474, 492
Indiai-óceán – 139, 141–143
Indokína – 102, 125, 127, 130–132, 363–364, 475, l. még Francia Indokína
Indonézia – 102, 123, 130, 362, 468, 471, 562, 570, l. még Holland India
Ipoly – 456, 461
Ipolyság – 460
Irak – 94–96, 104, 108
Iráklion – 94
Irán – 94, 129, 379, 559
Írország – 78, 406
Istanbul – 351, 359
Isztria – 84, 88, 91, 426–427, 480
Itália, l. Olaszország
Iwo Jima-szigetek – 367, 470, 562–563, 565, l. még Bonin-szigetek
Izland – 21, 82, 167

Jajce – 330
Jalta – 6, 381, 384–385, 477, 486–502, 521, 534, 540–543, 547–553, 556, 560, 567, 570, 574, 578, 580
Jan Mayen – 20
Japán – 44, 48, 66–67, 71, 80, 101–102, 106–108, 121–127, 130–149, 158–159, 176, 251, 262, 272–273, 277, 349, 362–373, 379–383, 386, 388, 466–471, 474–476, 482, 486–488, 498–500, 549–550, 555, 557, 560–584
Jáva – 141, 475
Jelec – 120
Jelgava – 398
Jena – 220, 520
Jersey-sziget – 44
Jugoszlávia – 13, 15, 53–54, 58, 61, 68–69, 83–88, 90–93, 106–108, 148, 190, 194, 202–204, 206, 224, 258–259, 322–323, 327–332, 346, 348, 351, 359, 380, 382, 442, 444, 447–

449, 453, 458–462, 480, 497, 526, 534, 544, 553–554
Jünnan – 125, 476

Kairó – 160, 230–231, 331, 358, 373, 379–381, 383, 387–389, 463, 570
Kalacs – 175, 213
Kalamata – 91
Kalinyin – 117, 120, 391
Kaluga – 117, 120
Kambodzsa – 363
Kamenyec-Podolszkij – 298–299
Kamerun – 49
Kanada – 48, 135, 148, 162, 191, 412, 414, 421–422, 431, 433, 514, 522
Kanári-szigetek – 50
Kaposvár – 456
Karélia – 14, 116, 187, 392–393
Karintia – 88
Karlovy Vary – 536
Karlshorst (Berlin) – 538
Karlsruhe – 522
Karolina-szigetek – 366, 463
Kárpátalja – 460, l. még Kárpát-Ukrajna
Kárpát-medence – 352, vö. Duna-medence
Kárpátok – 298–299, 336, 352–353, 391, 399, 444, 449–453, 460, l. még Déli-Kárpátok
Kárpát-Ukrajna – 451, 460
Kassa (Košice) – 115, 460–461
Kassel – 518
Kaszpi-tenger – 174, 220
Kasztornoje – 222
Katalónia, l. Francia Katalónia
Kattara-sivatag – 230
Katyn – 334
Kaukázus – 73, 100, 160–161, 163, 172–175, 187, 211–212, 214, 216–217, 220–221, 228–229, 268, 285, 294, 392, 522
Kaukázusontúl – 174
Kecskemét – 455
Kefallinia – 315
Kelet-Afrika – 65, 82, 143, 226
Kelet-Ázsia – 44, 71, 101, 123, 126, 130–131, 139, 141, 362–363, 569
Kelet-Európa – 71–72, 186, 258, 327, 336, 352, 390, 482, 486, 554–559, 561
Kelet-Pomeránia – 511–512
Kelet-Poroszország – 8, 97, 394, 397–399, 493, 503, 506–507, 509–511, 555
Keleti-tenger – 478, 511, 513
Kenya – 59–60, 65
Kercs – 168–169, 392
Kercs-félsziget – 198, 392
Kercsi-tengerszoros – 295
Kiel – 277
Kieli csatorna – 386
Kijev – 73, 115–117, 198, 289, 295–296, 326
Kína – 66, 102, 122–127, 130–131, 139–143, 148, 176, 362, 364–367, 375, 379–380, 388, 466–467, 471, 474–476, 483, 490, 499–500, 548, 560, 562, 566, 571, 578, 580, 582–584
Kirovograd – 297
Kiruna – 20
Kisinyov – 344, 442
Kiska – 368
Klessheim – 353
Kletszkaja – 213
Klin – 120
Kobe – 563
Koblenz – 515–516, 518
Kokura – 575
Kolberg, l. Kolobrzeg
Kolobrzeg (Kolberg) – 511
Kolozsvár (Cluj) – 451
Komarno, l. Komárom
Komárom (Komarno) – 455, 457, 459
Koppenhága – 18
Korall-tenger – 144, 365
Korea – 381, 468, 565–566, 571, 580
Kórinthosz-csatorna – 91
Korosztyeny – 296
Korzika – 33, 35, 302–303, 314, 317, 339, 428
Košice, l. Kassa
Kostrzyń (Küstrin) – 508, 510 526
Kotabaru – 464
Kotyelnyikovo – 215
Kovel – 398
Köln – 281–283, 515
Königsberg – 386, 495, 511, 555
Kőcös – 455
Kőszeg – 459
Közel-Kelet – 15, 59, 84, 93–96, 139–140, 150–151, 157, 187, 225, 228, 230–231, 319, 329, 332, 358
Közép-Afrika – 71
Közép-Amerika – 148
Közép-Ázsia – 268
Közép-Európa – 352, 489, 551
Közép-Kelet-Európa – 480
Krakkó (Kraków) – 10, 200, 507
Krasznodar – 198, 221, 326
Krefeld – 515
Kremencsug – 295
Kréta – 62, 91, 93–94, 228, 232, 448, 529
Krím-félsziget – 119, 168–169, 187, 213, 221, 295, 297–298, 357, 391–392, 486–487, 541
Krivoj Rog – 191, 268, 295–298
Kubán-folyó – 172–173, 210, 392
Kujbisev – 117
Kujjang – 475
Kurili-szigetek – 499, 580
Kurland – 512
Kurszk – 168, 172, 222, 285–286, 288–292, 299, 304, 325, 376, 436
Kutno – 9
Küstrin, l. Kostrzyń
Kwajalein-sziget – 370
Kyushu-sziget – 564

Ladoga-tó – 98, 117, 170–171, 222, 393
Lae – 368
Lahn-folyó – 518

La Manche-csatorna – 44, 75, 150, 277
Laosz – 363
La Rochelle – 429
Lashio – 142
Latin-Amerika – 272
Lauenburg – 522
Le Creusot – 35, 340
Ledo – 474
Le Havre – 34, 410–411, 433
Le Mans – 421
Lengyel Főkormányzóság – 186, 195, 198–199
Lengyelország – 7–13, 20, 55, 73, 97, 107, 148, 186, 190–194, 197–200, 206, 280, 318, 322, 327, 332–335, 348, 374–376, 379, 385–386, 390, 397–400, 424, 433, 457–460, 478–482, 485–487, 492–497, 507, 523, 541–556
Leningrád – 14, 73–74, 100, 108, 116–117, 163, 168–171, 176, 213, 222, 268, 324, 360, 390–391
Lérosz-sziget – 448
Lettország – 14, 398
Léva (Levice) – 461
Levante – 15, 146
Levice, l. Léva
Leyte-öböl – 467–470
Leyte-sziget – 468–471
Libanon – 332
Líbia – 49, 59–64, 94, 147, 150, 158, 230, 233, 241, 559
Lidice – 206, 335
Liège – 27, 431, 435, 437–439
Linz – 518, 525–526
Lipcse (Leipzig) – 416, 518, 520
Lipót-csatorna – 433
Lippstadt – 518
Liri-völgy – 424
Lispe – 456, 460, 506
Lisszabon (Lisboa) – 312, 314, 352
Litvánia – 14, 397
Liverpool – 281
Livorno – 313, 317
Ljubljana – 426, 429, 480
Ljutyezs – 295–296
Łódź – 9, 198
Loire – 32–34, 407, 410
Lojev – 294
London – 7–10, 27, 35, 38, 44–47, 81, 86, 110, 128, 150–159, 248, 281, 304, 319, 323, 327–330, 333–338, 374–376, 379, 385–387, 399–402, 413, 426, 431–432, 447, 476–477, 480–483, 488, 492–496, 537–538, 546, 549, 551–552, 555
Los Alamos – 572
Lotaringia – 37, 185
Lublin – 9, 397–401, 481–482, 485, 492–496, 541
Ludwigshafen – 516
Luxemburg – 11, 24, 28, 37, 148, 185
Luzon-sziget – 141, 469–470
Lübben – 526
Lübeck – 518, 522, 533
Lvov – 200, 397–398, 493
Lyon – 429

Maas-folyó – 16, 25–28, 433–434, 437–439, 514, vö. Meuse
Maas–Scheldé-csatorna – 433
Macedónia – 86, 88, 90, 92–93, 448
Madagaszkár – 143, 198
Madrid – 30, 35, 257, 314
Magdeburg – 520, 546
Magnyitogorszk – 268
Magyarország – 6, 9, 13–14, 53–57, 67–69, 86–88, 91–92, 115, 164, 172, 179, 188, 203–205, 221, 257–261, 283, 298–299, 322, 329, 331, 336, 342, 345–348, 350–357, 359, 375, 387, 391, 394, 410, 414, 429, 442, 444, 448–455, 458–461, 480–482, 497, 503, 506, 512, 519, 525, 554–559
Mainz – 518, 522
Majkop – 173
Majna-Frankfurt, l. Frankfurt-am-Main
Maláj-félsziget – 123, 138–142, 362, 372
Malmédy – 185, 437
Málta – 59–60, 93, 225–234, 315, 486–487, 499–500, 513
Mamajev-domb (Sztálingrád) – 208, 219
Manchester – 47, 281
Mandalay – 142, 476
Mandzsúria – 122–124, 140, 143, 362, 499, 565, 569, 578–579, 583
Manila – 470
Mannheim – 522
Marche – 437
Mariana-szigetek – 367, 370, 464–466, 563, 575
Marne-folyó – 32, 34, 429, 431
Marokkó – 35, 51, 147, 151, 234, 239, 242
Maros-völgy – 451
Marsa el-Brega-szoros – 226
Marseille – 426, 429
Marshall-szigetek – 366–367, 370–371, 463
Marsza-Matruh – 230, 233
Mátra – 455
Mauthausen – 195
Melitopol – 285, 294–297
Memel – 386
Mers el-Kebir – 38, 236
Metz – 431, 434
Meuse-folyó – 16, 28, 431–432, vö. Maas
Mexikó – 273
Mezopotámia – 64
Mga – 170
Midway-szigetek – 138, 140, 144–145
Milano – 327, 525
Mindanao-szigetek – 467
Mindoro-sziget – 470
Minszk – 73, 114, 326, 395, 397
Miskolc – 455–456
Miskova-folyó – 215
Mogiljov – 395–396
Mohács – 456
Moldva – 445

Mongólia – 122–123, 468, 499, 579
Monschau – 437
Monte Casino – 317–320, 424–425
Montenegro – 91, 329–330, 448
Montevideo – 76
Montoire – 51
Montreux – 559
Morava-folyó – 448, 512, 536
Moravská Ostrava – 536
Moresnet – 185
Morotai-sziget – 467
Mortain – 421
Mosel-folyó – 432, 515–516
Mostar – 448, 461
Moszkva – 15, 72–74, 97–98, 100–102, 105–107, 110–121, 128–129, 143, 146, 152–154, 160–167, 170–172, 175, 187, 222–223, 245, 262–264, 292–295, 324–326, 331, 335, 357, 360–361, 374–379, 387, 390–394, 400–401, 448, 452–453, 457, 460, 480–484, 489, 492, 495, 499, 519, 525, 530–531, 537–538, 541, 544–546, 567–569, 577
Moszkva–Volga-csatorna – 119
Mukacsevo, l. Munkács
Mukden – 579–580
Munkács (Mukacsevo) – 460
Muraköz – 88, 91
Mura-sziget – 91
Murmanszk – 116, 167
München – 7, 10, 13, 210, 224, 238, 274, 283, 335, 523, 532, 534
Münster – 433
Mvitkyina – 474–475

Nagasaki – 575, 577, 581
Nagoya – 563, 575
Nagy-Britannia – 79, 118, 128, 139, 146, 148, 151, 153, 245, 375, 381, 436, 536, 543, 545, 582, 584
Nagykanizsa – 455, 460
Nagyvárad (Oradea) – 451
Namsos – 19
Namur – 27, 435, 438–439
Nancy – 431
Nantes – 421
Nápoly (Napoli) – 313, 316–317, 330, 342
Narew-folyó – 9
Narva-folyó – 391, 507
Narvik – 16–20, 43
Nauen – 528
Neisse-folyó – 400, 485, 493, 497, 510, 512, 528, 550–551
Német Birodalom – 103, 186
Németország – 7–9, 12–24, 31, 34–37, 44, 48–57, 61, 66–80, 83–84, 91–96, 100–111, 115, 119–121, 125–127, 132, 135, 138–139, 146–154, 157–158, 161–165, 176–181, 185–199, 205, 214, 224, 231, 236–238, 241–242, 246–247, 251–253, 256, 262–267, 271–276, 281–283, 292–293, 303, 306, 309–311, 314, 317–318, 321–323, 335–337, 341–355, 358–362, 385–389, 393, 398, 402, 415–420, 424–425, 429–434, 444–445, 453–455, 458–460, 466, 476–479, 482–490, 497–503, 507–508, 512–524, 531–532, 536–537, 540–543, 546–560, 566–568, 571–573, 578
Neuengamme – 195
Neufbrisach – 514
Neu-Grunewald (Berlin) – 530
Néva-folyó – 116
Nijmegen – 433
Niš – 88, 448
Normandia – 34, 403, 405, 407, 410–414, 421, 424–429, 433, 484
Norvégia – 17–22, 43, 70, 76–77, 98, 108, 112, 148, 151–152, 157, 159, 167, 186, 190, 277, 282, 322, 336–337, 394, 509, 518, 533, 554, 572
Novara – 308
Novocserkasszk – 172
Novgorod – 391
Novorosszijszk – 174, 295
Nürnberg – 181, 188, 190, 192–193, 197, 199–200, 522

Nyeman-folyó – 397, 484
Nyevel – 390
Nyikolajev – 198, 299, 391
Nyikopol – 295–297
Nyíregyháza 451–452
Nyitra – 461
Nyugat-Afrika – 147, 233
Nyugat-Belorusszia – 9
Nyugat-Európa – 36, 53, 66, 147, 187, 189–190, 199, 302, 304, 338, 435, 487, 514
Nyugati Neisse – 494–495, 551
Nyugat-Ukrajna – 9

Oakridbe – 572
Obersalzberg – 529
Odera – 386, 399–400, 408, 485, 487, 494–495, 507, 509–510, 512, 519, 526–528, 550–551
Odera-Frankfurt, lásd Frankfurt-an-der-Oder
Ogyessza – 115, 187, 298–299, 391
Ohridi-tó – 88
Oise-folyó – 406, 431
Okinawa – 367, 468, 470, 564–565, 567, 569–571
Olasz Szomália – 65
Olaszország – 10–14, 33, 37, 41, 50, 53, 55, 58–60, 68, 77, 83–93, 100, 125, 132, 138, 148, 164, 172, 180, 187, 203, 215–216, 220–221, 225–233, 238–247, 251–255, 259–261, 283, 296, 300–322, 329–333, 342–346, 349–352, 356, 360, 377–379, 382, 392, 404, 422, 424–429, 450, 479, 523–525, 534, 541, 544, 548, 553, 556–559
Olimposz – 90
Olmütz, lásd Olomouc
Olomouc (Olmütz) – 537
Onyega-tó – 393

Oppenheim – 516–517
Oradea, lásd Nagyvárad
Oradour-sur-Glane – 206–207
Oran – 38, 234, 236
Oranienbaum – 390
Orjol (Orel) – 172, 286, 289, 291–292, 325
Orlovka – 209
Orne-folyó – 405, 411, 414
Oroszország – 43–44, 72–73, 99–102, 108, 111, 115, 128, 156, 159, 164, 186, 191, 223, 254–255, 376–377, 446, 480, 484, 493, 498–500
Orsa – 396
Osaka – 563
Osijek, lásd Eszék
Oslo – 18–19
Oszkol-folyó – 222
Osztrov – 391
Ota-folyó – 576

Paderborn – 518
Padova – 525
Palau-szigetek – 463, 467
Palermo – 306, 315
Palesztina – 59, 95, 229
Pantelleria-sziget – 305
Papuk-hegység – 462
Párizs – 7, 28–29, 32–34, 185, 249, 340–341, 405, 413, 419, 423–424, 429, 431, 442, 483, 485
Pas-de-Calais – 158, 403, 407, 410, 412
Pearl Harbor – 122, 131–135, 138, 141, 271, 277, 367, 370, 463, 466–468, 583
Pécs – 456
Peenemünde – 283
Pelopónnészosz – 90–91, 332, 448
Perekop – 392
Péronne – 29
Peru – 273
Perzsa-öböl – 64, 71
Pesaro – 480
Pescadores-szigetek – 562
Pest – 457–458, vö. Budapest
Pest-környék – 204
Petrozavodszk – 393
Petsamo – 360, 394
Pilisszentkereszt – 457
Pisa – 382, 480
Pistoia – 524
Pitomnyik – 218
Ploieşti – 359, 391–392, 442
Plzeň – 536
Pó – 424–426, 524
Pó-síkság – 429, 480, 524
Poltava – 168, 289, 294, 401
Pomeránia – 8, 509, 511–512, lásd még Kelet-Pomeránia
Poprád – 461
Poroszország – 375, 377, 379, 387, 397, 436, 459, 506, 521, lásd még Kelet-Poroszország
Port Artur – 499–500, 570, 580
Port Moresby – 144, 365
Portugália – 51–52
Posen, lásd Poznań
Potsdam – 6, 381, 384–385, 488, 491, 493–495, 497, 501, 529, 547–550, 553, 560–561, 569–571, 573–575, 577–583
Požega-völgy – 462
Poznań (Posen) – 256, 503, 507–508, 510
Pozsony – 458, vö. Bratislava
Praga (Varsó) – 401
Prága – 335, 455, 526, 537
Pripjaty-mocsarak – 74, 114, 116
Prohorovka – 291
Proszkurov – 298
Prut-folyó – 298–299, 442
Pszkov – 391, 398
Puław – 507
Pulkovo – 390

Quartier Latin (Párizs) – 423
Quebec – 313–314, 373, 377–378, 403–404, 412, 467, 476–480, 482

Rabaul – 366–370
Rajna – 26, 431, 433–435, 478, 484–487, 513–520, 540
Rajna-vidék – 386, 435, 482, 485, 517
Ramsgate – 43
Rangoon – 142, 474, 476
Rastenburg – 254, 418
Rava-Russzkaja – 398
Ravensbrück – 195, 206
Reichswald – 514
Reims – 534–538
Remagen – 515, 517
Rennes – 421
Réthimnon – 94
Rhône-folyó – 35, 238, 428–429, 434
Riga – 199, 398
Rigai-öböl – 398
Rijeka, lásd Fiume
Rimini – 382, 424–425, 480
Riviera – 33, 428
Rjazany – 119
Rochester – 281
Ródosz – 315, 380, 389, 448
Roer-folyó – 514
Roermond – 27
Róma – 60, 138, 203, 228, 242, 254, 259, 261, 306, 309, 311, 314–320, 342–344, 380, 382, 424–425
Románia – 9, 13, 15, 53–57, 61–64, 67–71, 74, 83, 91, 97–98, 105, 115, 138, 164–165, 169, 172, 187–188, 203, 212–214, 221, 257–262, 283, 297–299, 322, 330–331, 344–345, 350, 356–360, 375, 390–392, 442–453, 480, 542, 548, 554–559
Rostock – 533
Rosztov – 116, 119, 172, 214, 216, 220–221
Rotterdam – 26, 33, 280
Rouen – 422
Rouffach – 514
Rovno – 326
Ruhr-folyó – 434
Ruhr-vidék – 263, 282–283, 386, 407, 430–434, 477–479, 482, 485, 508–509, 513, 518, 520, 553, 555

Rusze – 445
Ryukyu-szigetek – 465, 470, 564
Rzsev – 222

Saale-folyó – 520
Saarbrücken – 434
Saar-folyó – 434, 516
Saar-vidék – 386, 407, 430, 434, 437, 440, 478–479, 482, 516
Saint Hubert – 437–438
Saint Lô – 412–414, 421
Saint Vith – 437, 439
Saipan-sziget – 370, 463, 465–466, 563, 565
Salamanua – 368
Salamon-szigetek – 144, 365, 367–369
Salerno – 313, 315–316
Salm-folyó – 439
Salò – 188, 203, 316, 525–526
Salzburg – 255, 353
Samoa-szigetek – 144–145, 369
San-folyó – 9
Sandomierz – 398
San Francisco – 492, 542–543
Sangro-folyó – 317
Sankt Pölten – 526
Santo Stefano – 306
Sarajevo – 448, 461
Sarkad – 451
Sárvíz – 459
Sárosd – 459
Sátoraljaújhely – 455
Scapa Flow – 76
Schelde – 431–433
Schleswig-Holstein – 533
Schnee Eifel – 437
Schneidemühl – 510
Sedan – 25, 28–29
Seelow – 527–528
Sheffield – 281
Singapore, lásd Szingapur
Siracusa – 314
Skandinávia – 16–18, 100, 184, 375
Skócia – 103
Skopje – 88
Slisszelburg – 222
Sollum – 60, 63–64, 226, 233
Sombernon – 429
Somme-folyó – 32, 185, 429
Sopron – 460
Southampton – 281
Spa – 437
Spanyolország – 30, 49–52, 59, 79, 93, 259, 266, 357, 559
Split – 329
Spree-folyó – 528
Stavanger – 17
Stavelo – 437
Stettin (Szczecin) – 494, 512
Stettini-öböl – 511
Stockholm – 360–361, 393, 533
Strasbourg – 434, 440, 516, 572
Stuttgart – 522
Svájc – 259, 351, 357, 429, 430, 434, 450, 523, 525, 569, 571, 582
Svédország – 15–17, 20, 203, 266, 337, 360, 378, 529, 571, 582

Szahalin-szigetek – 580
Szahara – 266
Szajna – 34, 406–407, 410, 413, 421–422, 429
Szajna-medence – 421–422
Szaloniki – 15, 69, 90, 203, 332
Szár – 459
Szardínia – 302–303, 305, 313–314, 317
Szászország – 386
Száva – 449
Szczecin, lásd Stettin
Szeged – 451
Székelyföld – 451
Székesfehérvár – 456, 459
Szentendre – 456
Szerafimovics – 212–213
Szerbia – 88, 92–93, 328–330, 448
Szerémség – 462
Szevasztopol – 168–169, 392
Szibéria – 119, 123, 139, 142, 174, 186, 268, 376, 482, 499
Szicília – 63, 216, 226, 228, 233–234, 244, 246–247, 291, 300, 303–306, 308, 313–314, 316
Szidi Barrani – 60, 62
Szilézia – 8, 194, 385, 458, 495, 507–510, 551
Szimferopol – 392
Szingapur (Singapore) – 101–102, 126–127, 135, 139, 141–142, 362, 366, 380, 474, 476, 583
Szinyavino – 222
Szíria – 30, 95–96
Szivas-folyó – 392
Szlovákia – 8, 13, 67, 92, 165, 172, 188, 203, 221, 327, 336, 460–461, 512
Szlovénia – 88, 91, 461, 526, 534
Szmolenszk – 73, 116, 168, 293, 324–325
Szófia – 203, 346, 359, 445
Szoknok – 455
Szomália – 35, lásd még Brit Szomália, Olasz Szomália
Szombathely – 459
Szovjetszkij – 213
Szovjetunió – 6–11, 14–17, 30, 39–41, 44, 48–49, 52–54, 57–58, 62–74, 79, 86–87, 96–123, 127–128, 150–167, 170–172, 175, 180, 186–187, 191–194, 198, 202–205, 220–225, 228, 232–234, 245, 251–255, 258, 261–277, 280–285, 293, 296–300, 303–307, 318, 321–336, 340, 344–348, 351–353, 356–361, 374–394, 399–400, 414–418, 426, 442–450, 455, 460, 466, 477–502, 509, 516, 519–526, 529–561, 566–574, 577–584
Sztálingrád – 160, 163, 172–176, 201–203, 207–224, 229, 245, 253–257, 262, 266, 285–288, 298, 305, 321, 325, 340–341, 347, 350, 360, 374, 397, 530, 566

Sztarij Oszkol – 222
Szudán – 59–60, 63, 65
Szuez – 49, 52, 59–60, 62, 64, 93–96, 228, 231
Szuezi-csatorna – 228, 230
Szumátra – 475
Szvir-folyó – 393

Tajvan – 571, lásd még Formoza
Tallinn – 199
Tamany-félsziget – 174, 221, 293–295
Tambov – 172
Tanger – 559
Tannenberg (Grünwald) – 507
Taranto – 62, 316
Tarawa-sziget – 569
Tarnopol – 298–299
Távol-Kelet – 59, 101–102, 122, 124–126, 140, 147, 151, 228, 246, 315, 366, 379–381, 428, 479–482, 487, 498–500, 560–562, 566, 574, 578–579
Tbiliszi – 220
Teherán – 6, 330, 352, 357, 373, 377–392, 396, 399–400, 404–405, 425–426, 477–482, 486–488, 491–498, 501, 548–550, 553, 566
Temesvár (Timişoara) – 451–452
Thaiföld – 125, 138, 141–142, 362–363
Thermopile – 90–91
Thrákia – 93
Thüringia – 192, 522
Tilsit – 507
Timişoara, lásd Temesvár
Timor-szigetek – 463
Tinian-sziget – 463, 466, 575
Tisza – 451–452, 455
Tiszántúl – 452
Tobruk – 63–64, 225–231, 233
Tokió – 124, 131, 138, 144, 369, 371, 373, 560, 563, 565, 568–569, 577, 582
Tokiói-öböl – 583
Tordas – 457
Torgau – 522, 546
Torino – 307
Tormoszin – 215
Toulon – 238, 429
Tours – 33
Törökország – 13, 15, 58, 68, 72, 84–86, 90, 93, 95, 245, 258–259, 266, 300, 351, 357, 359, 378–385, 388–391
Trafalgar – 42
Transzjordánia – 94
Transznyisztria – 165, 187, 391
Treblinka – 195, 200–201
Trianon – 346
Trier – 431
Trieszt – 187–188, 544
Tripoli – 63–64, 147, 226, 233, 241
Tripolitánia – 225
Trois Points – 437
Trondheim – 17–19, 167
Truk-sziget – 370–371, 463–464
Tuapsze – 173
Tula – 118–119
Tunézia – 233, 242
Tunisz – 33, 35, 95, 147, 151, 216, 233–234, 239–249, 300, 418
Turnu Severin – 56

Tyerek-folyó – 174
Tyihvin – 171
Tyiraszpol – 442

Udine – 188
Új-Fundland – 80
Új-Georgia – 368
Új-Guinea – 144, 365–369, 463–464
Új-Hebridák – 365
Új-Kaledónia – 144–145, 365
Új-Mexikó – 549, 573
Új-Zéland – 85, 93, 135, 147–148, 243, 319
Ukrajna – 9, 72–73, 99–100, 116, 187, 191, 210, 255, 289, 292–296, 299, 324–325, 352, 385, 390–391, 394, 410, 492, 543
Ulm – 411, 522
Umany – 115
Ungvár (Uzsgorod) – 451, 460
Urál – 99, 187, 268
Urálontúl – 268
Urbino – 480
Uruguay – 76
Usszuri-folyó – 579
Uzsgorod, lásd Ungvár

Vác – 456
Vár (Buda) – 453–454, 458
Várna – 445
Várpalota – 459
Varsó (Warszawa) – 9–10, 33, 198, 200–201, 208, 333–335, 398–402, 453, 481, 495–496, 507, 543, 546
Vaskapu – 444
Vatikán – 39
Velence (Venezia) – 188, 525
Velencei-tó – 459
Velikij Bukrin – 294–296
Velikije Luki – 116
Velletri – 425
Venezia, lásd Velence
Venezuela – 273
Vercors-fennsík – 340
Verdun – 29, 34, 51
Verona – 525
Versailles – 13, 53–54, 75, 437
Veszprém – 459
Viborg (Viipuri) – 116, 393
Vichy – 37, 49–50, 52, 95–96, 125, 185, 202, 234–239, 248–249, 338–340, 363, 422
Vilnius – 199, 397
Vinnyica – 293, 298
Vire – 421
Vire-folyó – 405, 411
Visztula – 9, 398–401, 503, 506–509, 526
Vityebszk – 115, 395–396
Vjazma – 117, 120, 222
Vogelkop-félsziget – 464
Vogézek – 434, 440
Volga – 73–74, 172–173, 175, 208–213, 217, 285

Volhov – 222
Vologda – 171
Volokalamszk – 120
Volturno-folyó – 317
Voronyezs – 163, 172–173, 221–222, 298, 325
Voronyin – 222
Vörös-tenger – 65, 82, 226
Vöröstorony-hágó – 451
Vulkán-hágó – 451

Waal-folyó – 26
Wake-sziget – 134, 138, 140
Washington – 82, 87, 107, 127, 131–132, 146–147, 154, 300, 304, 374, 376, 490, 538, 542, 549, 583
Weimar – 75, 176, 416, 546
Wesel – 514–515, 517
Weymouth – 43
Wien, lásd Bécs
Wight-sziget – 43
Wilhelmina-csatorna – 433
Wilhelmshaven – 277
Winterberg – 518
Wismar – 533
Wittenberg – 520, 528, 546
Wittenberge – 522
Worthing – 43
Wrocław – 503, 510, vö. Breslau
Württemberg – 386

Zágráb (Zagreb) – 88, 462
Zaporozsje – 294–295
Zistersdorf – 526
Zossen – 528
Zuiderzee – 433, vö. Ijssel-Meer

Zsitomir – 296–297

A mutatókat *Varga István* készítette.

TARTALOM

Előszó 5
A lengyelországi hadjárat és a „furcsa háború" 7
Franciaország bukása 22
„Franciaország nem halhat meg" 32
Napirenden: Anglia? 39
Problémák a Südostraumban 53
Olaszország párhuzamos háborúja 59
A háromhatalmi egyezménytől a Barbarossa-tervig 66
Harc a tengereken és az Egyesült Államok álláspontja . . . 75
Háború a Balkánon 83
A Barbarossa-tervtől a moszkvai csatáig 97
Pearl Harbor és az antifasiszta koalíció kialakulása 122
„Először Németország" 146
A német támadás 1942 nyarán 163
Az „új rend" Európában 176
Sztálingrád 208
El-Alamein és a „Fáklya" 225
Casablanca 245
Sztálingrád következményei a tengelyhatalmak soraiban . . . 253
A gazdasági háború 263
Háború a tengeren és a levegőben 276
A kurszki csata és a Keleti Front alakulása 1943-ban 285
Partraszállás Szicíliában, Mussolini bukása 300
Az ellenállási mozgalom 321
Az olasz fegyverszünet, válság a náci szövetségi rendszerben . . 350
Harc a Csendes-óceán térségében 362

Teherán 374
A német hadsereg kiűzése a Szovjetunióból 390
Az invázió 403
Délkelet-Európa felszabadítása 442
Japán bekerítése 463
Jalta és előzményei 477
Németország összeomlása 503
Kapituláció 532
Potsdam 540
Japán bukása 562
Kronológia 585
Forrásjegyzék 620
Névmutató 629
Földrajzi nevek mutatója 638

A borító- és a kötésterv
Urbán László munkája

A kiadásért felel a Gondolat Kiadó igazgatója
Felelős szerkesztő: Sólyom Gáborné
Műszaki vezető: Gonda Pál
Műszaki szerkesztő: Keresztes Mária
Megjelent 57,4 (A/5) ív terjedelemben.
az MSZ 5601—59 és 5602—55 szabványok szerint

75.1160/1 – Zrínyi Nyomda, Budapest
Felelős vezető: Bolgár Imre vezérigazgató